1980 APR 21

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

XXII. ÉVFOLYAM

1980. 1—2 SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Néprajzi Múzeum, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12.

Főszerkesztő: HOFFMANN TAMÁS

Felelős szerkesztő: GUNST PÉTER

Szerkesztő bizottság:

DONÁTH FERENC, GAÁL LÁSZLÓ, KISS ALBERT, MAKKAI LÁSZLÓ, SIPOS GÁBOR, SZABAD GYÖRGY, SZÉKELY GYÖRGY, SZUHAY MIKLÓS, TÁLASI ISTVÁN, WELLMANN IMRE

TARTALOM

Ulrich Bentzien—Hans-Heinrich Müller: Mezőgazdasági termelőerők a feudalizmusban 1

Gunda Béla: A récefélék domesztikációja az Újvilágban 16

Székely György: Kereskedelem és városi agglomerációk Közép-Európában IV. Károly korában 21

Takács Lajos: Miért „boszniai" a kétfelé vágó kasza? 26

Anatolij Grickevics: A városi önkormányzat a Litván Nagyfejedelemség magánföldesúri városaiban a XVI—XVIII. században 30

Selmeczi Kovács Attila: Repcetermesztés Magyarországon 56

Gaál László: A takarmányozás Magyarországon (1920—1945) 97

Urbán László: A termelőszövetkezeti szervezés megindulása és kiszélesedése Szolnok megyében (1948—1950) 141

KÖZLEMÉNYEK

Vass Előd: Öcsödi jobbágylevelek és tanúvallomások a Békés megyei hódoltságból 172

Kávássy Sándor: Szatmári puszták a XIX. század elején 193

Gonda Béla: A biológiai alapok a magyar mezőgazdaság fejlesztésében 1858—1978 197

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
Állam- és Jogtudományi Kar Könyvtára
Leltári szám: 7779/1
1994. 11. 08.

ULRICH BENTZIEN–HANS-HEINRICH MÜLLER

MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐERŐK A FEUDALIZMUSBAN

(Történeti áttekintés)*

A feudalizmusban a mezőgazdaság volt az elsődleges termelési ágazat, a föld a legfontosabb termelőeszköz, a falu a maga határával a termelés fő színhelye, a feudális függésben élő parasztság – más termelő csoportok mellett – a termelőerők fejlődésének egyik fő hordozója.

A feudalizmusba való átmenet és e társadalmi-gazdasági formáció egész fennállása folyamán a mezőgazdaság területén nem a termelőerők forradalmi növekedése tapasztalható, hanem egy részben ellentmondásos fejlődés, amely több mint ezer éven át lényegében az alacsonytól a magasabb szint felé tart, és – mindenekelőtt Európa és Észak-Amerika néhány körzetében – elősegítette a kapitalizmusnak megfelelő mezőgazdasági termelőerők kialakulásának előkészítését. Ez a történeti perspektíva a feudális mezőgazdaság európai (és a belőle származtatott észak-amerikai) szintjének bizonyos elsőbbségét alapozza meg; e szint azonban az európai feudalizmus mezőgazdasági termelőerőinek jellegét tekintve nem volt eleve adott, azaz világméretű fölénye az Európán kívüli feudalizmus mezőgazdasági termelőerőivel szemben egyelőre egyáltalán nem állt fenn.

A feudalizmus korai szakaszában a mezőgazdasági termelőerők vonatkozásában a biztosítás és a folyamatosság állt a történeti folyamat középpontjában. A világ több térsége már a feudalizmus előtti termelési mód feltételei közepette is a mezőgazdaság figyelemre méltó színvonalát produkálta: először a Közel-Kelet, amely a földművelés és háziállattartás kialakulásától a vaseke feltalálásáig világviszonylatban vezető szerepet játszott; azután mindenekelőtt Kína és a görög-római antikvitás, amelyek mezőgazdasági kultúrája az ókorban megközelítőleg egyformán magas szintet ért el. A jelentékeny etnikai átrétegeződések és a termelési tapasztalatok ebből következő vesztesége, valamint a termelőerőknek feudalizmusba való hosszan tartó forradalmi átmenete során bekövetkezett közvetlen megsemmisítése dacára az európai kontinensen fenyegetett ugyan a folyamatosság megszakadása, de nem vált teljessé. A feudális mezőgazdaság megőrizte az antik agrárkultúra lényeges elemeit.[1]

A kiinduló helyzetet az jellemzi, hogy bár a fejlett késő római agrárkultúra munkaszervezete, mezőgazdasági oktatása, az agrártermékek feldolgozása és forgalmazása tekintetében egyrészt szorosan kötődött az antik rabszolgatartó államhoz; másrészt viszont az

*Ez a tanulmány szemelvény a Handbuch für Wirtschaftsgeschichte c. műből, amely 1980/81-ben jelenik meg. Vitaalapnak szántuk. Bár figyelembe vettük a nemzetközi aspektusokat, előtérben a német viszonyok vizsgálata áll.

[1] *C. Parain:* The evolution of agricultural technique. In: The Cambridge economic history of Europe. I. k.: The agrarian life of the middle ages. Cambridge ²1966, 125. s köv. l.

alkalmazott mezőgazdasági termelőeszközök és technológiák tekintetében olyan fejlesztéseket is hatókörébe vont, amelyek az impérium peremén és azon kívül a késői nemzetségi társadalom termelési viszonyai közepette értek be. Az európai ókor fontos agrotechnikai területein a csúcspontot nemcsak bizonyos görög-római, azaz mediterrán (zömmel előázsiai örökséget képező) mezőgazdasági tradíciók képeztek, mint pl. az öntözés, a zöldtrágyázás, speciális kultúrák, amelyek elsősorban a laténe kori telepekről ismertek, és amelyek folytatása a római provinciák leletanyagában látható. Ide tartoznak olyan fontos eszközök, mint az ágyeke a túróeke kiegészítéseképpen, a keretes borona, a kasza, az ívelt sarló, a cséphadaró, a négykerekű kocsi, a ló patkolása és egyebek (a mediterrán standardhoz számít ezzel szemben a túróeke ágyeke-kiegészítés nélkül, az ágborona, a fogazott sarló, a cséplőszán, a kétkerekű kordé stb.). A „barbárok" közép-európai bioklimatikus feltételek közepette kipróbált standardjának megőrzése vagy átvétele az átmeneti korszakban természetesen inkább lehetséges volt, mintha egyedül a mediterrán agrárkultúra képezte volna az egész mezőgazdasági haladás kiindulópontját.

Nem kevésbé a mezőgazdasági termelőerők bizonyos időleges regressziós jelenségei is kimutathatók Európában a feudalizmusra való átmenet folyamán. Ez leginkább a mezőgazdasági termelési tapasztalatok átadásának módjaira vonatkozik, amelyek az antikvitással ellentétben, ahol ez tankönyvekkel történt, újból pusztán a szóbeli átadás szintjére estek vissza; továbbá bizonyos eszközök és módszerek elkallódására, amelyek többékevésbé a latifundiumok gazdálkodásához kötődtek, mint pl. az úgynevezett aratókocsi vagy a legelőöntözés; végül az állattartás visszaesésére is, ahol a tenyésztői kiválasztás hajdani kezdeményezései feledésbe merültek, és a fajták részben degenerálódtak.[2]

Elvileg és tartósan az elért szint Európában nem ment veszendőbe. Előfordult, hogy az eszközök és házállatok dimenziói csökkentek, ugyanakkor azonban a régi vívmányokat szélesebb körben alkalmazták.[3] A feudális függésbe átvitt, valójában a fő mezőgazdasági termelőeszközök tulajdonával rendelkező parasztok megőrizték a hagyományozott eszközök és eljárások alapjait, ha kisebb méretekben, a paraszti üzemviszonyokra alkalmazva is, illetve átvették azokat. Így minden ökológiai különbség dacára a részleteket illetően addig alig elért nivellálódást tapasztalhatunk az európai kontinens mezőgazdaságának termelési szintjében, relatív kiegyenlítődést, amely ugyan a késő ókori mezőgazdaság egyes régióinak csúcsteljesítményeit nem érte el, de más körzetekben tendenciájában erősen beszűkítette az archaikus földművelési állapotokat. Ez a bioklimatikus, társadalmi-gazdasági, etnikai okozatú kiegyenlítettség ugyanakkor lényeges különbséget jelentett az ázsiai kontinenshez képest, ahol különböző okokból objektíve nem volt adott a színvonal esése a magasan fejlett agrárkultúrájú feudális államoktól a rendkívül előrehaladott szintű vadász-, gyűjtögető és nomád társadalmakig.

Az európai feudalizmus és a hatókörébe vont bioklimatikus zóna termelőerői fejlődésének jelentős eredményét képviseli a háromnyomásos gazdálkodás. Megléte a frank birodalomban a Loire-tól, illetve az Alpoktól északra a VIII. századtól bizonyított, később pedig széles övezetben elterjedt Anglia és Oroszország között; bár – mindenek-

[2] *S. Bökönyi:* History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Bp. 1974, 134. s köv. l.

[3] *B. H. Slicher van Bath:* The agrarian history of Western Europe A. D. 500–1850. London 1963, 72. l

előtt a hegy-, sztyepp- és partvidékeken – soha nem volt kizárólagos földművelési rendszer Európa falvaiban. A kétnyomásos gazdálkodáshoz képest a háromnyomásos rendszer – azaz a trágyázott ugar, az őszi és a tavaszi gabona váltogatása egy határ három nyomásában hároméves szakaszokban – elméletileg egy harmaddal több termést adott, az ősziek és tavasziak kiegyenlített arányával a munkák jobb elosztását eredményezte a mezőgazdasági évben, és az elkülönített kultúrák révén bizonyos mértékig csökkentette a rossz termések kockázatát.[4] Ehhez a földművelési rendszerhez, illetve módosult formáihoz az eljárások és eszközök olyan komplexuma kötődött, amely egyre inkább jellemezte a mezőgazdaság szintjét a feudalizmusban,[5] és nagyrészt a kapitalista mezőgazdaság elemeinek benyomulásáig állandó maradt. Ilyenek az ezredfordulón, vagyis a korai feudális korszak végén Európa nem-mediterrán területein: a rozs mint fő kenyérgabona és a zab mint fő takarmánygabona dominanciája, a talajforgató ágyeke a talajt felszakító túróeke mellett, a keretes borona fafogakkal, a hosszú nyelű fűkasza, a fogazott élű gabonasarló, a cséphadaró mozgatható nyél–ütő kapcsolódással, a négykerekű szekér, a ló mint mezőgazdasági munkaállat az igásökör (és egyebek) mellett; voltak persze regionális különbségek, mint pl. az ágyeke hiánya az északkeleti erdőzónában (ahelyett ott a szochát, a szláv túróekét használták).

Ebben a standardban, amelyhez még további elemeket kell számítanunk, egyesültek Európa különböző részeinek hagyományai és újításai. A háromnyomásos gazdálkodás először a frank birodalomban fejlődött ki. Az eszközanyag a már lényegében feloldódott kelta etnikum hagyományain alapult. Az ágyeke reaktiválása, amellyel a talajt megforgatták, mélyebben megművelték és a veteménynek jobb anyagcserét biztosítottak, különösen a nagymorva birodalom egyes részein zajlott le igen korán. A vállhámos felszerszámozás, amely ettől kezdve kiegészítette a szügyhámot, egy keleti kultúráramlattal érkezett Közép-Európába. A rozs dominanciáját a feudális kori növénytermesztésben szláv földművelők kezdeményezték.

A tárgyalt eljárások és eszközök jellege, amelyek kézi munkára szabottak voltak és nem igényeltek munkamegosztást; az állandó termésingadozások; a haszonállatok gyenge teljesítményei; a feudális függésben élő parasztok tökéletlen tudása, termékenységmágikus gondolkodásuk és sok egyéb tényező természetesen nem támasztja alá egy középkori „agrárforradalom"[6] feltételezését. Figyelemre méltó kivételt képez az egyetlen mezőgazdasági munkagép, a vízimalom a maga fejlett mechanikájával (a forgómozgás áttétele a vízszintes vízkeréktengelyről a függőleges malomorsóra fogaskerék és forgattyú segítségével).[7] Még az antik termelési viszonyok közepette találták fel, de használatban csak sporadikusan volt; a kora feudális korban lassan és folyamatosan elterjedt. Gazdaságitársadalmi tényezők mellett bizonyos szerepe volt ebben Észak-Európa évszakonként kiegyenlített hidrológiai viszonyainak. Üzemgazdaságilag és jogilag a vízimalmok általában földesúri kezelésben voltak. Éppígy a mezőgazdaság és az élelmiszergazdaság más fő módszerei és ágzatai is szoros kapcsolatban voltak az uralkodó feudális osztállyal, így a

[4] *Parain* i. m. 137. l.

[5] *U. Bentzien:* Bauernarbeit im Feudalismus. Berlin 1979.

[6] *L. White, jr.:* Medieval technology and social change. Oxford 1964, 78. l. (= Die mittelalterliche Technik und Wandel der Gesellschaft. München 1968).

[7] *H. Gleisberg:* Technikgeschichte der Getreidemühle. München–Düsseldorf 1956.

kertészet és a szőlészet a kolostorokban vagy az írásbeli üzemvezetés kezdetei a frank királyi birtokokon.

A feudálisan függő parasztok mennyiségileg biztosították a mezőgazdasági terméktöbblet előállítását saját földjeiken, valamint robotszolgálatatásaik révén a földesúri szántókon, réteken és szőlőkben. Ez a terméktöbblet főleg a XII–XIII. század óta növekedett erőteljesen,[8] miután a megváltozott termelési viszonyok lehetővé tették, hogy a paraszt többet foglalkozhassék saját gazdaságával. Az antifeudális paraszti osztályharc által visszaszorított földesúri munkaszervezeti formák (villikáció) helyébe mindinkább a közösségi gazdálkodás elemei kerültek, amelyeket a parasztok alkotó módon összekapcsoltak az individuális gazdaságvezetés elvével. Paraszti teljesítmények voltak a funkcionális határ- és faluformák, amelyek megfeleltek a természetes és demográfiai feltételeknek, a kölcsönös korlátozás és tekintetbe vétel rendszere a földművelésben („nyomáskényszer"), a falusi pásztorkodás kiépítése, a közös legelő és más közösségi berendezések használatának paraszti szabályozása, a közösség kiépítése a részleges paraszti önigazgatás a szervévé. A közösségi és egyéni gazdálkodás elemeinek történetileg hosszan tartó szintézise a faluban, a termelési viszonyok közösségi és földesúri vonásainak szintézisével együtt, a mezőgazdasági termelőerők fejlődése számára időnként aránylag kedvező lehetőségeket biztosított.

Az európai feudalizmus teljes kifejlődése a XII–XIII. században dialektikus kapcsolatban állt a nem agrár szektor termelőerőinek gyors fejlődésével. A mezőgazdaság által produkált terméktöbblet bázisán felvirágoztak a kézműiparok, a mesterségek és a városok, amelyek aztán visszahatottak az agrártermelésre.

Erősödött a mezőgazdasági termelőerők „tömegességének" és kiegyenlítődésének irányzata. Ehhez egyrészt expanzív tendenciák járultak hozzá – például a német feudális állam terjeszkedése kelet, a keletszláv Ruszé észak felé –, kapcsolatban olyan törzsek és népek feudalizálásával, mint az elbai és balti-tengeri szlávok, a balti népek, a finnek és magyarok. Épp ilyen jelentős volt a belső országépítés számos európai területen. Ezt a paraszti telepesek addig soha nem látott és – számszerűleg – később sem tapasztalható mértékben vitték végbe. Míg a korai feudalizmus idején túlnyomóan a település számára kifejezetten kedvező, azt elősegítő területeket törtek kultúrtalajokká, most nagy arányokban tettek művelhetővé erdőterületeket, hegyvidékeket, mocsarakat és lápos területeket. A paraszti irtások a Pireneusok és az Ural közt számos területen megváltoztatták az összefüggő „őserdő" természetes vegetációját, kiterjesztették a mezőgazdaságilag hasznos földterületet; ezzel több termést eredményeztek, lehetővé téve az állandóan szaporodó népesség ellátását. A kultúrterület feltárásának minőségileg új lépcsőfoka volt a mocsarak kiszárítása, mindenekelőtt pedig az északi-tengeri gátépítés, ahol a polderekkel rendkívül termékeny földeket vettek el a tengertől.[9] További, technikatörténetileg korszakalkotó esemény volt a bakos szélmalom feltalálása az északfrancia–németalföldi térségben. Voltak ugyan régebbi szélmalmok az előázsiai-mediterrán zónában, ezek azonban nem voltak szélirányba fordíthatók, ami pedig Közép- és Nyugat-Európa folytonosan változó szélirányai esetében alapfeltétel volt.

[8] *H. J. Schmitz:* Faktoren der Preisbildung für Getreide und Wein in der Zeit von 800 bis 1350. Stuttgart 1968. 47. s köv. l.

[9] *Slicher van Bath* i. m. 151. s köv. l.

A teljesen kifejlődött feudalizmusban jellemzőbb volt a mezőgazdasági termelőeszközök rendszeresebb, ill. módosított használata és megnövekedett dimenziója, mintsem új eszközök feltalálása vagy új háziállatfajták kitenyésztése.[10] A fejlettebb rétgondozás a közép-európai hegy- és dombvidékeken egyre inkább lehetővé tette itt az évi két kaszálást. Ehhez jobb kaszapengét fejlesztettek ki, azonkívül a tavaszi gabonák aratásához a sarló helyett munkamegtakarítás végett már kaszát használtak. Az őszi vetés most már kettő helyett gyakran három szántást kapott; az ekék teljesítménye nőtt, amennyiben az ekevas nagysága a kora középkorinak mintegy kétszerese lett; a hagyományos szántóeszközök kelléktárát gazdagította továbbá a váltóeke, amelynek áthelyezhető kormánylemeze lehetővé tette a „sima szántást". A lovat mind gyakrabban alkalmazták munkaállatként az ökör helyett: nagyobb volt a munkatempója a fogatos munkáknál, és jobb közlekedést biztosított a parasztoknak. Lényegesen hozzájárultak a parasztgazdaságok folyamatos ellátáshoz vasalkatrészekkel a vidéki és városi kézmíves műhelyek meg a vízikerékkel hajtott hámorok, melyeknek állandó termelvényei voltak egyebek közt az ekevasak, csoroszlyák, sarló- és kaszapengék. A domináló földművelésnél kevésbé fejlődött az állattenyésztés, amely egyes bioklimatikusan kedvező fekvésű hegy- és partvidékek kivételével minőségileg még mindig nem érte el a késő római szintet, sőt az urbanizáltabb körzetekben mennyiségileg is a piac igényei alatt maradt. Kiegyenlítődést eredményezett egy bizonyos kontinentális „munkamegosztás" és a megfelelő kereskedelmi tevékenység, amelynek révén a kontinens legelőterületeiről mindenekelőtt sovány szarvasmarha jutott a fogyasztó központokba, amelyet aztán ott felhizlaltak.

A teljesen érett feudalizmus európai mezőgazdasága nem jelentett csúcspontot a földgolyón. Kételkednünk kell benne, hogy itt a mezőgazdasági termékek nagyobb része vált áruvá, mint más sűrű lakosságú, Európán kívüli feudális államokban. Ami a Rajna torkolatánál vízépítéstechnikai munkákban a mezőgazdaságilag hasznos terület növelése és javítása érdekében történt, az minden progresszivitása dacára kisszerű volt a középkori Kína parasztjainak és feudális államának hasonló teljesítményeihez képest. Az alpesi térség rétöntözése is elmaradt technikailag és munkaszervezetileg pl. különböző ázsiai régiók terraszos földművelése mögött. Az európai talajok ritka márgázása nem volt olyan hatékony, mint a tervszerű iszaptrágyázás, a művészi trágyapreparálás (komposzt), az emberi ürülék felhasználása stb. a kínai mezőgazdaságban, amelynek disznó- és baromfitenyésztése is fejlettebb volt az európainál.[11] Másrészt az öntözéses földművelés régi ázsiai központjai aránylag könnyen sebezhetőnek bizonyultak természeti csapások és háborúk esetén, azonkívül nagy népsűrűségük miatt a kézi munka sok fajtáját konzerválták a fogatos munkák rovására, úgyhogy nagyobb intenzitásukat inkább kertészeti jellegű mezőgazdálkodással érték el. Voltak aztán itt a mezőgazdaság termelési programjának érzékeny korlátozásai részben vallási indítékú táplálkozási tilalmak révén (disznó, marha, sőt néhol tej és tejtermékek). Ha tehát Európa extenzívebb feudális mezőgazdasága nem jelentett is világcsúcsot, „átlagszínvonala" viszonylag mégis elfogadhatóbb, szélesebben használható volt.

Az európai feudalizmus mezőgazdasági termelőerőinek adottságai: mérsékelt éghajlati övezet, közepesen termékeny talaj, a közvetlen termelők és a táplálandó fogyasztók

[10] *Bentzien* i. m.

[11] *E. Curwen–G. Hatt:* Plough and pasture. New York 1961, 215. s köv. l.

aránylag nagy száma s végül olyan vallás, amely uralkodó ideológiaként nemcsak hogy nem szabott mértéktelen korlátokat a termelés és fogyasztás számára, de ideológiailag a mezőgazdasági tevékenységet egyenesen dicsőítette.[12]

Az európai feudalizmus a mezőgazdasági termelés fejlődésének eredményeképpen árutermelő fázisába lépett. Az új társadalmi munkamegosztás ugyanakkor megfosztotta egyeduralmától a mezőgazdaságot, az addig vezető gazdasági ágazatot. Minden konszolidációja és érettsége dacára a mezőgazdaság termelési színvonala ettől kezdve objektíve elmaradt a városi kézműipar mögött, ahol igen fejlett volt a munkamegosztás és erőteljesebb a termelési tapasztalatok akkumulációja. Ez az elmaradás volt egyik oka a későbbi falu–város ellentétnek az európai kontinensen.

Ennél fogva a mezőgazdasági termelőerők további fejlődése a feudális Európában nem volt zavartalan. A kézművesség és az ipar egyre gyorsabb iramú fejlődése olyan társadalmi-gazdasági következményekkel járt, amelyek hosszan tartó károsodást okoztak. A XIV–XV. századi agrárválság folyamán Angliában, Franciaországban és Németországban, valamint egyéb, köztük észak- és délkelet-európai országokban számos határ és falu vált pusztává.[13] A mezőgazdasági termelőerők tehát mennyiségileg csökkentek. A „fekete halál", a belső feudális viszályok, továbbá a háborúk, mint francia földön a százéves háború és mindenekelőtt a tatár betörés a keleti szláv Ruszba, veszélyeztették az agrotechnikai vívmányok és termelési tapasztalatok folyamatosságát – mégis a parasztság munkaerkölcsének és a mezőgazdasági árutermelésben való érdekeltségének köszönhetően nem állt be hosszas minőségi hanyatlás az európai agrárkultúrában.

A kora polgári forradalmi ciklus történelmi előterepén a mezőgazdasági termelőerők ellentmondásosan fejlődtek.[14] Egyrészt rekultivációk és a kapcsolódó új irtási hullám révén a beállott hanyatlásokat behozták, sőt fontos lépéseket tettek az agrotechnikai nívó emelése útján; másrészt a feudális termelési viszonyok bizonyos sajátságai fékezték a paraszti munkatermelékenység lehetséges növekedését.

A XV. század haladásának néhány elemét a parasztság regionálisan megvalósította. Ilyenek: az ún. kereskedelmi növények (réparepce, festőnövények, csülleng stb.) erőteljesebb termesztése; az őszi gabonák kaszás aratása; a vasfogú borona használata és a rögtörő henger átvétele. Olyan előremutató újítások azonban, mint Nyugat-Európában az eke ívelt kormánylemeze (amely később vasból megszerkesztve a modern eke alapelvévé vált) vagy a több vassal ellátott szántóeszközök, továbbá a Felső-Itáliában 1500 körül kifejlesztett vetőgép vagy a különféle régiókból (hegy- és lápvidékekről) származó teljesítőképesebb tenyészállatok keresztezése – csupán kezdemények maradtak, mivel a feudális függőségben élő parasztság ezeket objektíve alig valósíthatta meg, a feudális uralkodó osztály pedig – felemelkedő történeti fázisával ellentétben – elvesztette produktív érdeklődését a mezőgazdaság iránt.

A reneszánsz kor városi polgársága késlekedve lépett fel a mezőgazdasági termelőerők ösztönzőjeként. A bolognai Petrus Crescentius személyében az antik mezőgazdasági irodalom első újrafelfedezőjét és továbbfejlesztőjét adta, felmutatott néhány mérnöki tervezőt is a mezőgazdaság területén, de eleinte csak kevés olyan gyakorlati mezőgazdát,

[12] *S. Epperlein:* Der Bauer im Bild des Mittelalters. Lipcse–Jéna–Berlin 1975; *M. M. Postan:* Essays on medieval agriculture and general problems of the medieval economy. Cambridge 1973.

[13] *W. Abel:* Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters. Stuttgart [3]1976.

[14] *Bentzien* i. m.

akik produktív példaképekként egyenértékű szerepet játszottak volna a középkori szerzetesekkel. A polgárság eleinte inkább közvetve hatott a mezőgazdaságra, amennyiben a kézműipari és később a manufakturális termelés a fokozódó áru–pénz kapcsolatok révén a mezőgazdaság termelési programjait egyre inkább meghatározta, és végül a feudális termelési viszonyokat megrendítette.

Korszakos változások a hagyományosan széles, paraszti önellátásra alapozott szinttől egy specializáltabb mezőgazdasági termelés irányába mindenekelőtt Angliában[15] következtek be, ahol a terjeszkedő juhtartás mint a textilipar nyersanyagforrása lényegesen átalakította az agrártermelés struktúráját; más módon Németalföldön is, amely a XVI. században az európai mezőgazdaság legmagasabb intenzitását érte el,[16] – de kevésbé a kontinens egyéb részein, így Németországban sem, ahol a mezőgazdasági termelés színvonala a kora polgári forradalom meghiúsulása után alig emelkedett, és a refeudalizált termelési viszonyok a már nagymértékben jelen levő haladó termelőerők kibontakozását még évszázadokig fékezték. Ez az állapot volt jellemző a kontinens nagy területeire. A kis paraszti gazdaságra bizonyos differenciálódás dacára még mindig a következő jegyek a jellemzőek: „A föld és a többi termelési eszköz szétforgácsoltsága. Kizárja nemcsak ez utóbbiak koncentrációját, hanem a kooperációt, a munkának ugyanazon a termelési folyamaton belüli megosztását, a társadalom úrrálevését a természeten és a természet szabályozását, a társadalmi termelőerők szabad fejlődését is."[17]

Döntő fordulópont volt a mezőgazdaság számára a feudális földesuraság kifejezetten kemény uralmi és gazdasági formájának, a roboton alapuló majorsági gazdálkodás rendszerének kialakulása keleti Elba-vidéken és Kelet-Európa nagy területein. Már a XIV. században szórványosan adatolt, azonban főleg a XV. században alakult ki, a XVI. században gyorsan fejlődött, és a 30 éves háború után a jellemző gazdasági formává vált. Oka a nyugat-európai országok (Anglia, Németalföld, Spanyolország, Portugália, Itália) gabonaszükséglete volt. Ettől ösztönözve a nemességnek sikerült a parasztokat elűznie, az ő földjeiket és szabad területeket majorságokká alakítania, a hajdan viszonylag szabad parasztokat feudális függőségbe (második jobbágyság) kényszeríteni és a robotszolgáltatásokat lényegesen emelni. A majorság azonban csak ún. részüzemet képezett, mivel a termelőeszközöket: állatokat és munkaeszközöket, valamint olcsó munkaerőt (kényszercselédség) a parasztoknak kellett adniuk. A Gutsherrschaft-tal, amely az összes földbirtokos osztályuralmának egy formája volt, a kapitalista szakasz jelentkezett „a faluban mint a jobbágyi robotrendszer alapzatán épülő mezőgazdasági nagyüzem időszaka . . ."[18]

A roboton alapuló „mezőgazdasági nagyüzem"-mel azonban még nem keletkezett kapitalista jellegű nagyüzemi termelés. Kétségtelenül fontos alapja volt a mezőgazdasági termelésnek, amely bár nagy területen, de továbbra is a folyamatosan növelt paraszti robotszolgáltatások és az addig szokásos paraszti termelőeszközök igénybevételével folyt. Így a feudális nagybirtokok a kapitalista módon üzemeltetett birtokokkal ellentétben nem a nagyüzemi termelés, hanem a robotmunkán alapuló kisparaszti mezőgazdaság

[15] *J. Thirsk:* The agrarian history of England and Wales (1500–1640). London 1967, 161. s köv. l.

[16] *W. Abel:* Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Berlin [3] 1978, 112. s köv. 1.

[17] *K. Marx:* A Tőke. l. k. In: Karl Marx–Friedrich Engels Művei. 23. k. Bp. 1967, 712. l.

[18] *F. Engels:* A Mark. In: Marx–Engels i. m. 20. k. Bp. 1963, 622. l.

támaszai voltak. A nagy feudális földtulajdon a nagyüzemi termelésnek csak előfeltételét képezte. Egyébként Brandenburgban, a kelet-elbai majorsági gazdálkodás központjában 1800 körül a földnek több mint fele még paraszti kézben volt, a nemesség a területnek még negyedével sem rendelkezett. Csak Mecklenburgban és Elő-Pomerániában öltött aggasztó méreteket a parasztbirtokok felszámolása. A „feudális földesúri nagyüzemet" még a XVIII. században is messzemenően a paraszti termelés színvonala határozta meg, földje sokhelyütt még a paraszti földekkel közös nyomásban volt, és így a nyomáskényszerhez kötődött, ha a feudális majorságok döntő befolyást gyakoroltak is már. Végeredményben a kelet-elbai majorkodó gazdálkodás fékezően hatott a késő feudális mezőgazdaság fejlődésére. A fokozott feudális kizsákmányolás révén rögzítette a paraszti gazdálkodást, a paraszti képzést a legalacsonyabb szinten tartotta, mértéktelen igás- és csekély haszonállat-állomány tartását kényszerítette ki; a feudális kiváltságok, mint a juhok legeltetési joga (amely földesúri vonatkozásban is érvényes volt) gátolták az intenzívebb kultúrák bevezetését és az ugar megművelését. A feudális kizsákmányolás messzemenően befolyásolta az akkumuláció és reprodukció viszonyait, a termelőerők bővítésének és javításának feltételeit. Mecklenburgban ehhez további regresszív tendenciák járultak, amennyiben a földesúri majorságok reaktiválták a régibb túróekét az ágyekével szemben és általánossá tették az ökörigázást, mivel az ökör már takarmányozási szempontból is alkalmasabb volt a parasztság kizsákmányolására, mint a lófogat.[19]

A paraszti robotszolgáltatások foka, amelyekhez még pénz- és terményjáradékok is társultak, különböző volt az egyes területeken, aszerint, hogy milyen volt a feudális birtokok kiterjedése és jellege (Grundherrschaft – Gutscherrschaft). Egy elfogadható átlagszámítás szerint a XVIII. században a robotszolgáltatások a paraszti gazdaság munkaerejét, igásállatait és üzemanyagát (munkaerőben kifejezve) Északnyugat-, Nyugat- és Dél-Németországban 15%-ig vették igénybe; Kelet- és Nyugat-Poroszországban, Brandenburgban, Sziléziában, Cseh- és Morvaországban 15–40% közt; Pomerániában, Mecklenburgban, Kelet-Holsteinben és Lausitzban pedig 40% fölött.[20] Negyven százaléknyinál magasabb követelmény esetén a paraszt kénytelen volt megduplázni termelőeszközeit, hogy fenntarthassa saját gazdaságát és robotkötelezettségeinek is képes legyen eleget tenni. Szélsőséges esetekben, mint amilyet a schleswig-holsteini lovagi birtokok képviseltek, a parasztnak naponta két igát kellett kiállítania, úgyhogy háromszoros eszközkészlete kellett legyen. További megterhelést jelentettek a „kézinapok" főleg épp a vetés és aratás idején, amikor a paraszti földek igényeltek volna minden munkaerőt. E viszonyok lényegében minden technikai újítás lehetőségét kizárták, sőt a majorsági kizsákmányolás magára a majorságra nézve is hátrányos következményekkel járt. Ha a szántás, vetés és más majorsági munkák földesúri felügyelői a paraszti robotmunkák iramát és ütemét szabályozni igyekeztek, úgy a parasztok e földesúri követelésekre egészen általánosan rossz munkaeszközök rendelkezésre bocsátásával, lassú és hanyag munkával reagáltak. E módszerek egyrészt az antifeudális ellenállás formái voltak, másrészt azonban végzetesen hatottak vissza a parasztok és béresek munkaerkölcsére; e munkamorál telve volt maradisággal, aminek általános okát és kifejlődését az anakronisztikus, emberhez méltatlan késő

[19] *U. Bentzien:* Haken und Pflug. Berlin 1969, 188. s köv. l.

[20] *F.-W. Henning:* Dienste und Abgaben der Bauern im 18. Jahrhundert. Stuttgart 1969, 166. s köv. l.

feudális robotgazdálkodás adta. Alacsony és tovább csökkenő produktivitás jellemezte a majorsági gazdaságot, amíg a XVIII. század második felében a megmerevedett feudális termelési viszonyok összeütközésbe nem kerültek a termelőerőkkel, s a társadalmi igények és a racionálisabb kizsákmányolási módszerek kezdték megváltoztatni a mezőgazdasági termelést.

A késő feudalizmus majorsági gazdálkodása még beható kutatást igényel, mégis fölvethetjük a kérdést, hogy vajon a parasztgazdaság és a majorság közti „munkamegosztáson" kívül, amely a kizsákmányoláson alapul, nem keletkezik-e a majorságon belül, a „kisparaszti termelési színvonal" dacára, egy újfajta munkamegosztás és üzemszervezet. Nem figyelhetünk meg erőteljesebb munkamegosztást a földművelés és az állattenyésztés között, amely új üzemszervezést és a munkaerők bizonyos specializálódását eredményezi? A rendelkezésre álló vagy megkövetelt munkaerő egy részét nem vetik-e be szinte kizárólag a földművelésbe, míg másik része jóformán csak az állattenyésztéssel foglalkozik, éles ellentétben a parasztcsaládéval, amely gazdaságában szinte minden munkát elvégez? Nem adnak-e ezek a jelenségek magyarázatot arra a tényre, hogy a fokozódó kizsákmányolással, csökkenő produktivitással és munkakedvvel párhuzamosan sikerült a növekvő népességet táplálékkal ellátni?

Mélypontját a német mezőgazdaság a harmincéves háborúval érte el. A háborús rombolások, az éhség, a járványok, a drágulás tömegesen pusztították a termelőerőket

A háború „a parasztokat, a plebejusokat és a tönkrement polgárokat hosszú időre a legrosszabb formájú ír nyomorig süllyesztette".[21] Különösen súlyos pusztításoknak volt kitéve Brandenburg, Mecklenburg, Türingia, Hesszen, Württemberg, Pfalz és a felsőrajnai síkság; míg a többi német vidéket aránylag megkímélte a háború. A mezőgazdasági népesség mintegy 40%-kal csökkent, és általános megítélés szerint kb. egymillió parasztgazdaság esett áldozatul.[22]

Körülbelülbelül 1685-ig tartott, míg a mezőgazdaság elérte háború előtti színvonalát, az egyes területek regenerálódásának üteme persze különböző volt. A hatvanas évek közepén Steiermarkban, a Rajna-vidéken, Württembergben, Türingiában, a Szászföldön és Anhaltban meglehetős kultiváció folyt, anélkül azonban, hogy a XVI. század elejének szintjét elérték volna. a XVII. század végén a mezőgazdaságilag hasznosított földterület még csak régi kiterjedésének kétharmadát érte el. Brandenburgban, Pomerániában és Mecklenburgban csak a XVIII. század közepén állt vissza a régi helyzet. A mezőgazdaság újjáépítése és a mezőgazdaságilag hasznosított terület rekultivációja a háború után mintegy 1685-ig „elementáris újjáépítés" volt, melynek terhét főleg a közvetlen paraszti termelő viselte.

Az újjáépítés szempontjából a nagyobb népességáramlásoknak nagyobb jelentősége volt. A fokozódó kizsákmányolás, elnyomás és vallásüldözés miatt svájciak Badenbe, osztrákok frankföldre, csehek Szászföldre, pfalziak és svájciak Brandenburg-Poroszországba vándoroltak. Sok bevándorlónak a helyi parasztoknál több termelési tapasztalata és készsége volt, így a felvevő területek nem csekély termelőerő-potenciált nyertek. Ezzel

[21] *F. Engels:* A német parasztháború. In: Marx–Engels i. m. *r.* k. 1962, 379. l.

[22] *W. Abel:* Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart [3] 1978, 276. l.

szemben sok értékes termelőerő veszett el az Amerikába, Délkelet-Európába és Oroszországba irányuló állandó kivándorlás révén.

A földművelésre továbbra is a háromnyomásos gazdálkodás volt jellemző. A gabonatermelés kiterjedése miatt a legelőterület csökkent, ami az állattartás teljesítőképességét jelentősen korlátozta. A mezőgazdálkodás intenzivitását az őszi és tavaszi gabonavetés aránya tükrözi. Ahol a szigorú három nyomás kiterjedt az egész szántóterületre, ez az arány 1:1 volt; éppannyi őszit vetettek, mint tavaszit. Minél inkább eltolódott az arány a tavaszi gabona javára, annál kisebb volt az intenzívebben hasznosított belső terület, azaz a fokozódó trágyahiány az ún. trágyázatlan külső földek növekedéséhez vezetett, amelyeket csak 3–12 évenként vetettek be gabonával (többnyire zabbal). E külső területek aránya az 1750 körüli időkig sok kelet-elbai provinciában a szántóterületnek mintegy 20%-át tette ki.

1685 körül a termelőerők viszonylagos fellendülése kezdődött. A népességszaporodás nagyobb aktivitást és fokozott mezőgazdasági termelést eredményezett. Mecklenburgban, Kelet-Holsteinben és Dithmarschenben a „Koppelwiertschaft", vagyis a szabályozott legelőváltó gazdaság bevezetése azt jelentette, hogy a földet felváltva használták szántónak és legelőnek. A fű alá herét vetettek, ami a talajszerkezet javulását eredményezte. Északnyugat-Németországban az egy nyomás dominált állandó gabonavetéssel, aminek fejlett állattenyésztés és jó trágyázás volt az előfeltétele. Brandenburg-Poroszországban jelentős talajjavítás folyt (Havelbruch, Rhinluch). A XVIII. század első felében új kultúrák vetését kezdeményezik – mint pl. lóhere, lucerna, baltacim, burgonya, kereskedelmi növények –, főleg a kertekben vagy az ugarföld egy kis részén. Ismert lóheretermesztő vidékek voltak: az Itz-völgy (Coburg), az Enns feletti vidék, Pfalz; Würzburg, Erfurt, Magdeburg környéke, az alsó Rajna-vidék és a Fehrmarn-sziget. A burgonyával először Pfalzban és a Szászföldön (Vogtland) próbálkoztak. Dohányt is vetettek, de a kultúra nem gyökeresedett meg. Fő területei később Uckermark és Pfalz. Általánosabbá válik a borsó, bab és bükköny termesztése az ugaron, a káposzta és a répafélék is terjednek a szántóföldön létesített kertekben vagy az ugarföldeken. Az új kultúrák vetésterülete azonban összességében még igen kicsi volt, és nem hatott számottevően a gabonahozamok növelése irányában. Utóbbiak hektáronként: rozsnál 7, búzánál 8–9, árpánál 6–6,5 és zabnál 4 dt. A szántás technikája nem változott, mélysége 5–10 cm-t tett ki. Az állattenyésztés még kevéssé fejlett volt. Az állományok lassan nőttek, csak a lótartás jelentett kivételt, amelyet a nemesség és a földesurak előnyben részesítettek. Tenyészeteket létesítettek. Ismert volt lótenyésztéséről Oldenburg és a Marsch-vidék. Egyfajta szarvasmarha-tenyésztés kezdetei rajzolódnak ki Északnyugat-Németországban, főleg Frieslandban, ahol a tejfeldolgozás is fejlettebb volt. Az állattenyésztés lassú fejlődését azonban újra és újra erősen visszavetették az állatjárványok, amelyek a XVIII. század első felében pusztítóan léptek fel, mint pl. a súlyos marhapestis 1711-ben és 1740-ben. A járványok elleni küzdelem a szigorú karanténra korlátozódott, mivel a betegség okozói még ismeretlenek voltak. Csak a XVIII. század második felében lendült fel erőteljesen az állatorvostudomány, ezt fejezte ki az állami állatorvosi iskolák alapítása Lyonban (1761), Alfortban (1762), Bécsben (1777), Hannoverben (1778), Drezdában (1780), Budán (1785), Berlinben és Münchenben (1790).

1750 óta, de különösen a XVIII. század utolsó harmadában a termelőerők Európa sok országában jelentősen fejlődtek. Ez részben a mezőgazdasági termelés minden addigi

haladásán túltevő fellendülésével volt kapcsolatos, amit a népesség szaporodása, az árutermelés kiszélesedése, a manufaktúrák fejlődése és a mezőgazdasági árak emelkedése idézett elő.[23] Jelentősen nőtt a mezőgazdaságilag hasznosított terület a talajjavítások révén. E növekedés pl. Brandenburgban 230 000 hektár (Oder-, Warthe-, Netze-, Fienerbruch), Pomerániában 120 000 ha volt, Sziléziában különböző területeken 25–33%-ot tett ki. Bajorországban a Duna lápvidékét (1790 = 18 000 ha), Ems körzetében nagy magasföldi lápokat és lapályföldeket (280 000 ha) tettek művelhetővé, éppígy a Weser és Elba közti mocsarakat is. E kultivációs munkák révén érték el a mezőgazdaságilag hasznosított terület utolsó jelentős kiterjesztését, amely egyúttal az utolsó nagyobb extenzív termelésnövelés is volt. E folyamathoz jelentős telepítések kapcsolódtak; a telepesek feladata volt a territoriális államok kultivációs terveinek végrehajtása. Brandenburg-Poroszországban 1740-től 1797-ig mintegy 290 000 embert telepítettek le, akik 600 000–750 000 hektárt kaptak.

Az új kultúrnövények elterjedésével a növénytermesztés fokozott intenziválódása vette kezdetét. Burgonya, tengeri, répa, dohány, lóhere, lucerna, baltacim, réparepce egészítették ki az eladdig egyoldalú gabonatermesztést. Különösen jelentős volt a burgonya, amely az 1770/71-es, Európa-szerte igen gyenge termés után terjedt el. E termény kiváló tulajdonságai elősegítették térnyerését. Az éghajlati ingadozások, az állati kártevők a burgonyát messze kevésbé érintették, mint a kalászosokat, úgyhogy a későbbiekben a rossz termésű évek ismétlődése dacára sem lépett fel többé kifejezett éhínség. Brandenburgban pl. a burgonya 1765-ös 5300 t-ás termése 1801-re 103 000 t-ra nőtt. Szászországban (Meissen, Lipcse, Érchegység és Vogtland) a növekedés: 1750 = 144 570 véka, 1800 = 1 661 923 véka. A burgonyatermesztés a XVIII. század második felében egész Németországban terjedt, bár Bajorországban csak 1790 körül, Csehországban pedig csak a századfordulón. A burgonya, a városi és falusi szegénység „szociális" tápláléka mellett a takarmánynövények: lóhere, baltacim, lucerna játszottak nagyobb szerepet a növénytermesztésben.

A herét többnyire a tavaszi gabona alá vetették, úgyhogy az ugarföldben teljesen kifejlődhetett. A baltacimot és a lucernát főleg speciális kertekben vagy elkülönített földeken kultiválták. A gazdák hamar felismerték, hogy a here mint elővetemény jót tesz a gabonának (az őszieknek). Az új kultúrnövények közül a kapások és a takarmánynövények voltak jelentősek. Mindkét csoport először használta ki hosszabb gyökérzete révén a mélyebb talajrétegek addig rejtett tápanyagait. Javították a talaj vegyi, fizikai és biológiai szerkezetét. A kapások számára szükséges gondozás fejlesztette a gaztalanítást és gyakran egy sor szántási munkát takarított meg. Az új kultúrnövények immár jótékonyan hatottak az utánuk következő gabonára. A hozamok 20–30%-kal nőttek. Sok tapasztalatot kellett azonban az idők folyamán felhalmozni, amíg a célszerű művelés kialakult. Például az őszi rozs a burgonya után gyengén fejlődött, míg az árpának jót tett, úgyhogy idővel eltolódások léptek fel a gabonatermesztésben. Jótékony hatásuk volt az olajosnövényeknek (káposzta, repce és réparepce) is. Mint erőteljes táplálékfelszívók, jobban tűrték a trágyát az őszi gabonánál. A rájuk következő gabona tápanyagok szempontjából jobb növekedési feltételeket talált, és kevésbé volt hajlamos a megdőlésre – ami a feudális aratási technika mellett komoly probléma volt. Az új kultúrákat főleg az ugaron termesz-

[23] *H. Mottek:* Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. Berlin 1968, 253. s köv. l.

tették, ami a földművelés komoly intenziválódását jelentette, mivel ily módon összeteljesítménye nőtt, és kialakultak a fejlettebb állattartás alapfeltételei. Igaz ugyan, hogy az új gazdálkodás (a javított három nyomás) az agrárreformokig csak lassan haladt előre.

Holsteinben, Mecklenburgban és Elő-Pomerániában az uradalmakban uralkodóvá vált a Koppelwirtschaft, amely Angliában, Dániában, Svédországban, a vesztfáliai Münsterlandban és Flandriában is otthonos volt. Mecklenburgban a hétnyomásos gazdálkodást részesítették előnyben: az ugarra 3 gabona- és 3 füves év következett, s a here-elővetés volt jellemző a legelőnyomásban.[24] Ez a Koppelwirtschaft termelékenyebb hasznosítási rendszer volt, mint a régi háromnyomásos gazdálkodás. Az időről időre feltört és megfiatalított „váltólegelő" megjavította a takarmánybázist és lehetővé tette az állattenyésztés kiterjesztését. Johann Heinrich von Thünen egyedül a füves években háromszor nagyobbra becsülte a talaj javulását a hétnyomásos forgóban, mint a régi háromnyomásos gazdálkodásban. Brandenburgba és más területekre is behatolt a Koppelwirtschaft, de a rosszabb talajadottságok és eltérő éghajlati viszonyok miatt itt a here helyett a kapás kultúrákat vették fel. Erfurt környékén, Brandenburgban és Elő-Pomerániában, valamint néhány nyugati területen elszórtan már a vetésforgós gazdálkodást is bevezették, ezt az igen fejlett hasznosítási rendszert, amely még ma is lényeges tényezője a mezőgazdaságnak.

A haladás a talajhasználati rendszerek – főleg a Koppelwirtschaft és a vetésforgós gazdálkodás – tekintetében összefüggő földtulajdont előfeltételezett. Ezért Holsteinben, Mecklenburgban, Elő-Pomerániában és Poroszország kelet-elbai részén tagosításokat hajtottak végre, főleg a földbirtokosok. A parasztok kevésbé követték a példát, nagyobb mértékben csak Schleswig-Holsteinben.

Az állattartás fejlődése a XVIII. század végén általában a földművelésé mögött maradt. Általános volt a legelőtartás, de a rétek és legelők hozamai a gondozás elhanyagolása miatt alacsonyak voltak. A nem kielégítő takarmánybázis így meghatározta az állattenyésztés alacsony teljesítményét is. A marhák vágósúlya még 1800 körül is alig haladta meg a 200 kilót. A tehenek átlagos tejhozama évi 1000 kg alatt volt. A haladás első jele az ugarveteményekkel való takarmányozás volt, ami az állományok növelését is lehetővé tette. A jó takarmányellátottságú területeken bevezették az egész évi istállózást (főleg lovaknál és marháknál). A következmény: nagyobb tej-, hús- és trágyahozamok. A nagyobb birtokokon a tejfeldolgozás holland módszereit alkalmazták. Egyre több tehenészetet hoztak létre. A belföldi tenyésztést teljesítőképesebb fajták behozatalával és keresztezésével (pl. Svájcból, Kelet-Frieslandból és Danzigból) javították. A juhtartásban megkezdődött a spanyol merinó bevezetése, ami a természettudományos juhtenyésztés kezdetét jelentette, Szászországban 1765-ben, Poroszországban a nyolcvanas években.

A termelőeszközök technikájában, mint pl. eke, borona, kocsi, általában csak lényegtelen javításokat eszközöltek. Csak néhány porosz domíniumon és haladó módon vezetett birtokon, különösen Brandenburgban, de Északnyugat-Németországban is használtak angol szántóeszközöket: ívelt ekét, vasboronát és hasonlókat. A vasalt kerék azonban inkább terjedt.

[24] *Gertrud Schröder-Lembke:* Die mecklenburgische Koppelwirtschaft. In: Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 1. évf. 1965. 49.1.

A mezőgazdaság fejlődési folyamatába a tudomány is bekapcsolódott. Egész Németországban és majd minden európai államban számos agrárgazdasági társaságot alapítottak, amelyek azonban nem mind voltak hosszú életűek, és paraszti tagjaik alig voltak. A társaságok új mezőgazdasági módszereket propagáltak, kísérleteket ösztönöztek, vizsgálatokat végeztek, kutatásokat kezdeményeztek, élénk publikációs tevékenységet folytattak, és maguk is gazdálkodtak mintabirtokokon.[25] A német és francia tudományos akadémiák (Berlin, Göttingen, Erfurt, München; Amiens, Bordeaux, Arras, Rouen, Metz, Besancon stb.) mezőgazdasági pályázatokat írtak ki, amelyek a tudomány és a mezőgazdaság haladásának és megfelelő sínen tartásának közvetlen ösztönzői voltak.

A kameralisztika, amely 1727 óta egyetemi tanszékek alapításával (Halle, Odera-Frankfurt, később Göttingen stb., de Olaszországban, Dániában, Ausztriában és Svédországban is) tudománnyá lépett elő, eleinte jogi, később nemzetgazdasági szempontból is foglalkozott a mezőgazdasággal. Justi, a XVIII. század második felének legjelentősebb kameralistája tanulmányát a mezőgazdaságról három alapelv szerint tagolta: a mezőgazdaság tárgya és rendszere, földművelés és növénytermesztés, valamint állattenyésztés. Ő már a haladásra károsakként támadta az olyan feudális gátló tényezőket, mint a nyomáskényszer, a tagosítatlanság és a robotszolgáltatások. A kameralisták nézőpontja inkább agrárgazdasági volt. Alig foglalkoztak a termelési folyamat kérdéseivel, legfeljebb technológiai problémákkal. Ezt a hiányt érezték a gyakorló gazdák, mert az elméletből nem kaphattak ösztönzéseket a termelési folyamat produktív változtatásaihoz. Ezért alakult ki a „kísérletező gazdászok" új irányzata (Eckardt, Leopold, Reichardt), akiknek alapvető művei Németországban 1753–59 között jelentek meg; valamint az „agronómusoké" Franciaországban (Duhamel, Turbilly, Liancourt, Thouin és mások); Olaszországban (Arduino, Trinci, Re, Balsamo); Lengyelországban (Kluk, Kniaziewicz, Switkowski); Oroszországban (Bolotov, Komov, Szamborszkij, Roznatyivszkij, Blankennagel, Rasztopcsin stb.) és Svájcban (Gujer, Tschiffeli), akik értékes útmutatásokat nyújtottak. E mozgalmak értéke abban rejlett, hogy a mezőgazdasági termelési folyamat szervezésének gyakorlati tapasztalataiból indultak ki, és megpróbáltak azokból általános felismeréseket nyerni. Utaltak az új haszonnövények művelésére, a trágyázásra és a talaj megdolgozására. Munkáiknak a termelőerők fejlődése szempontjából nagy jelentősége volt, bár természettudományi ismereteiket a kor adottságai korlátozták. A „kísérletező mezőgazdák" Németországban a mai agrárgazdasági diszciplínák előfutárainak tekinthetők.

A kameralisták és a kísérleti gazdák írásbeli vitái a német agrártudományok két fő irányzatának kibontakozását jelezték, nevezetesen az agrárökonómiai és az agronómiai-zoológiai diszciplínákét. Mindkét irányzat a mezőgazdasággal foglalkozik; más-más aspektusból vizsgálják, más módszerekkel – de azonos végcéllal. Időnként megkísérelték a két fő irányzat felismeréseit egységes képpé feldolgozni. Az első ilyen kísérlet Johann Beckmann „Grundsätze der teutschen Landwirtschaft" c. tankönyve 1769-ben, amely az agrártudományok első rendszeres feldolgozása volt német nyelven. Ez képezte alapját a német egyetemeken már a XVIII. században az első önálló agrártudományi előadásoknak. Beckmann már világosan felismerte, hogy a közgazdaság és a természettudományok mint régebbi és átfogóbb tudományszakok, értékes impulzusokat adtak az agrártudományoknak. De Beckmann még nem volt képes egészen egységesen szemlélni a mezőgazdaságot,

[25] *H.-H. Müller:* Akademie und Wirtschaft im 18. Jahrhundert. Berlin 1975, 276. s köv. l.

főleg az agrárgazdasági tárgyakat kezelte kurtán.[26] Beckmannal a XVIII. század végén az agrártudomány figyelemre méltó szintet ért el, amely ugyan inkább a tanult világ és az akadémikusan képzett hivatalnokok körére korlátozódott. Az áttörést Albrecht Thaer célozta meg a századfordulón, aki „Rationelle Landwirtschaft"-jával megalapozta a klasszikus mezőgazdasági tudományt, amely azonban már a kapitalizmus korának tartozéka.[27]

Ebben az összefüggésben kell megemlítenünk, hogy számos európai ország haladó gazdái, közgazdászai, hivatalnokai és tudósai sokrétű ösztönzést kaptak Angliából is, amelynek kapitalista mezőgazdasága holland tapasztalatokat szívott fel,[28] amely azonban a tulajdonviszonyok alakításával, magas színvonalával az ipari forradalom igényeit is kielégítette. Számos gazda és hivatalnok járt Angliában, és az ott nyert tapasztalatokat felhasználták a hazai gazdaságokban – ebben Németországban a porosz domíniumok és nemesi birtokok nagybérlői jártak élen. Jóval több tanulságot merítettek azonban a mezőgazdasági könyvekből; főleg Arthur Young írásai keltettek tartós hatást, amelyeket sok európai nyelvre lefordítottak. A különbség a német kameralista irodalommal szemben alighanem főleg abban állt, hogy az angolok általában azt mutatták meg, valójában hogyan dolgoznak a kapitalista angol gazdaságokban – míg a német publikációk azt taglalták, hogy minek kellene lennie.

A XVIII. század második felében kétségtelenül jelentős mértékben fejlődtek a mezőgazdasági termelőerők, mindenekelőtt tőkeerős és képzett polgári bérlők, polgári birtokosok és – elenyésző kisebbségben – felvilágosodott feudális földesurak jóvoltából, de nem csekély mértékben parasztok is voltak a fejlődés lendítői, akiknek részaránya a szabadabban fejlődő nyugaton bizonyára nagyobb volt, mint a robotrendszer területén a keleti Elba-vidéken. Ezt a folyamatot azonban nem szabad túlértékelnünk. Még mindig sok volt a gát és az ellenállás. Még mindig, akár régen, feudális termelési viszonyok uralkodtak, amelyeket a második jobbágyság, a robotszolgáltatások, legeltetési és egyéb jogok, a szétszórt parcellák, a nyomáskényszer, a természetbeni szolgáltatások, különféle földesúri regálék és más visszahúzó jelenségek testesítettek meg. A mezőgazdasági termelőerők haladásának megvalósulása a feudális termelési viszonyok és a nekik megfelelő mezőgazdasági szervezet és termelési technika felszámolását követelte meg.

A mezőgazdaságban munkáló társadalmi ellentmondások, amelyek a XVIII. század második felében kiéleződtek, az uralkodó osztály előtt sem maradtak rejtve. A mezőgazdaság elmaradott termelési színvonala nehézségeket okozott a lakosság élelmiszer-ellátásában. A parasztok közvetlenül érezték az ellentmondást az előretörő termelőerők és a visszahúzó termelési viszonyok között, amelyek gátolták a racionális gazdálkodást. Elégedetlenségük növekedett. A kameralisták és a fiziokraták (pl. Németországban Schlettwein, Westfeld, Schubart vom Kleefelde) bírálták a túlhaladott agrárkultúrát, követelték a robot- és természebeni szolgáltatások, a nyomáskényszer megszüntetését. A körülmények nyomására a territoriális államok és a feudális urak igyekeztek egyes visszásságokat felszámolni, hogy a parasztok nagyobb akcióit megelőzzék. A helyi körülményeknek

[26] *W. Abel:* Geschichte . . . i. m. 298. l.

[27] *V. Klemm–G. Meyer:* Albrecht Daniel Thaer. Halle 1968.

[28] *J. D. Chambers–G. E. Mingay:* The Agricultural Revolution 1750–1880. London 1966, 56. s köv. l.

megfelelően különböző változtatásokat hajtottak végre, mint a robot pénzbeli megváltása, jelzálogkölcsönök, hitelek felosztása, a faluközösségek felszámolása, tagosítások, szabadabb és szabad napszámosok felfogadása stb. A keresztülvitt változtatások semmi esetre sem számolták fel a feudális termelési módot – ez nem is állt szándékában az uralkodó osztálynak –, mégis előnyösebb feltételeket teremtettek a termelőerők fejlődése számára. A mezőgazdasági üzemek tömege azonban továbbra is az extenzív gazdálkodás szintjén vesztegelt.

Jelentősnek bizonyult az európai feudális mezőgazdaság szintjének kihatása más kontinensekre és országokra, főleg a XVIII. században. Évezredek óta először következett be újra az óvilági földművelő övezet világméretű expanziója: Oroszországból Észak-Ázsiába, Spanyolországból Dél- és Közép-Amerikába, Németalföldről Dél-Afrikába stb., különösen pedig Angliából és más európai országokból Észak-Amerikába. (Ezzel szemben a fejlett földművelés régi és részben régebbi centrumaiból pl. Ázsia és Észak-Afrika feudális államaiban már rég nem indultak ki a mezőgazdasági termelőerők messze ható kisugárzásai.) Az európai standard átvihetőnek bizonyult más kontinensek bioklimatikusan hasonló régióiba, és általában felette állott az ott őzött eke nélküli földművelésnek, amely a maga részéről szinte mindenütt elvesztette perspektíváját, és amelynek közvetlen termelőit részben fizikailag megsemmisítették – tragikus fejezete volt ez az emberi termelőerő elpusztításának a „haladás" jegyében.

Nagyobb jelentőségű volt az a tény, hogy az észak-amerikai földrészt fokozatosan meghódította az európai mezőgazdaság. Ez alapozta meg földrajzilag és társadalmi-gazdasági szempontból a kapitalista termelési viszonyok „amerikai utas" győzelmét a mezőgazdaságban, és ezzel a mezőgazdasági termelőerők optimális fejlődését a törvényszerűen bekövetkező társadalmi-gazdasági formációban.

GUNDA BÉLA

A RÉCEFÉLÉK DOMESZTIKÁCIÓJA AZ ÚJVILÁGBAN

Köztudomású, hogy a különböző vad récefélék háziasítása aránylag könnyű. Az összegyűjtött tojásokból kikelt, a fiatalon elfogott tőkés récék *(Anas platyrhyncha)* felnevelése nagyobb nehézséget nem okoz, amire a XIX. század végéről az Ecsedi-láp, a Nagy- és Kis-Sárrét területéről bőven vannak hazai leírásaink is.[1] A felnőtt tőkés récék is más speciesekkel együtt megbarátkoznak az ember közelségével.

Az Újvilágban az ember és a récefélék közötti kezdetleges kapcsolatnak szintén több formáját ismerjük, amelyek a háziasításra irányuló törekvések tanulságos esetei.

A Chapin Mesában (Colorado), a Glen kanyonban (Arizona, Utah) végzett régészeti ásatások során (i. sz. 1230–1274, i. sz. 1300) récefajták *(Anas platyrhyncha, Anas diazi)* csontjai kerültek elő. A szárnyasok nyilvánvalóan nem voltak szelídek, hanem íjjal, nyíllal, hurokkal ejtették zsákmányul.[2] Észak-Mexikóban (Tepik) – hasonlóan, mint a sast – a spanyol hódítás utáni időben ketrecben tartottak kacsákat.[3] Tudunk az aztékok és mayák récetartásáról is,[4] akik valószínű, hogy a pézsmakacsát *(Cairina moschata)* tenyésztették, amely Dél-Amerikából került el hozzájuk. A mayák a récetollat beleszőtték a ruhaanyagba, s a szárnyas húsátették. Hondurasban a paya, jicaque és más törzsek a kacsa pelyhével szegélyezik gyapotszőtteseiket.

A szelíd és félszelíd kacsaféléknek Dél- és Közép-Amerikában van nagyobb jelentősége.

A Dél-Chile szigetein meghúzódó alakaluf indiánok a pingvinrécék egyik speciesét *(Tachyeres pteneres)* ketrecben gondozzák, a kunyhóhoz kötve tartják, és így védik a kutyáktól. A fogságban nem költő kacsa húsát fogyasztják. Egyes szerzők „részben" domesztikált madárnak tartják.[5]

[1] Erről összefoglalóan írtam The Gathering of the Eggs of Water-Fowl c. tanulmányomban (In Memoriam António Jorge Dias, vol. I. Lisboa 1974. 175–184. l.) – Az itt közölt tanulmányom egy nagyobb munka részlete, amelyből legutóbb *Domesztikációs törekvések az indiánoknál* címen jelent meg egy fejezet (Ethnographia, LXXXVI. 1975. 32–69. l.).

[2] *Hargrave, L. L.:* Archeological Bird Bones from Chapin Mesa, Mesa Verde National Park. – D. Osborne and S. Katz (Editors), Contributions of the Wetherhill Mesa Archeological Project. Memoirs of the Society for American Archeology, No. 19., Salt Lake City, Utah 1965. 157. l.

[3] *Beals, R. L.:* The Comparative Ethnology of Northern Mexico before 1750. Ibero-Americana: 2. Berkeley, Calif. 1932. 105. l.

[4] *Roys, R. L.:* The Ethno-Botany of the Maya. The Tulane University of Louisiana, Middle American Research Series, Publication No. 2. New Orleans, La., 1931. 348. l.; *Driver, H. E.,* Indians of North America. Chicago, Ill. 1961. 35. l.

[5] *Bird, J.:* The Alacaluf. J. H. Stward (Editor), Handbook of South American Indians, Vol. I. Smithsonian Institution, Bureau of American Ethnology, Bulletin 143. Washington D. C. 1946. 64. l.;

Mexikó és Közép-Amerika különböző indián törzseinek szelíd kacsája a *Dendrocygna autumnalis* (erdei őszi réce vagy őszi fütyülő lúd), amelyet vadon elfogott kis kacsákból nevelnek fel, vagy a fészekből elrabolt tojásokat kiköltetik. A kacsát kedvtelésből tartják, de húsát is fogyasztják, valamint házőrzőnek alkalmazzák, mert az idegenek megjelenését a récék nagy lármával adják hírül. Costa Ricában annyira szelídek, hogy nappalra táplálék után elkalandoznak a háztól, de estére visszatérnek gazdájukhoz.[6] Kubában, Jamaicában, a Bahama-szigeteken a hajdani indián udvar szelíd madara a *Dendrocygna arborea* (kubai fütyülő lúd), amelynek a fészekből elrabolt tojásait tyúkkal költetik ki. A szelíd kacsák gyakran magukhoz csalták vad társaikat.[7] Hasonlóan féldomesztikált réceféle az Amazonasz medencéjében, Bolíviában, Venezuelában a *Dendrocygna discolor.*[8] A *Dendrocygna viduata* (özvegy fütyülő lúd) és a *Dendrocygna bicolor* (fakó fütyülő lúd) szintén a szelíd, de nem háziasított récefélék közé tartozik. Az előbbi Kuba, Brit-Guayana, Brazília, az utóbbi Brit-Guayana bennszülött udvaraiban található. Az indiánok a felnevelt szárnyasokat a kolonizátoroknak eladják. A kacsákat az elfogott vad fiatalokból nevelik fel, vagy az összeszedett tojásokat kotlóval költetik ki. Az utóbbit, mint a *Dendrocygna autummalis*-t házőrzőként is tartják. A *Dendrocygna viduata* és a *Dendrocygna bicolor* rokon populációi szelídítve Afrika keleti partvidékein, Mauritius szigetén, Madagaszkáron is megtalálhatók. Korábban felmerült az a téves vélemény, hogy néger rabszolgákkal kerültek el ezek a kacsafélék az Újvilágba.[9] A *Dendrocygna* specieseket különben a ludak és a récék közötti átmeneti alakoknak tartják, s a fütyülő ludakhoz sorolják. Az *Urania állatvilág* madarakat ismertető kötetében (Budapest, 1972) olvassuk, hogy „néhány réce mintha lúd lenne, míg a fütyülő ludakat inkább récének tarthatjuk, ezért kapták a faréce elnevezést" (88. l.). A „faréce" (angol *tree duck,* német *Baumente*) *Dendrocygna* specieseket jelent, amelyek magyar terminológiáját zoológiai irodalmunk csak egyes fajták esetében adja meg.

A pézsmakacsa *(Cairina moschata)* az egyedüli valóban domesztikált házi szárnyasa a prekolumbián s a mai Dél-Amerikának. Populációi vadon a délnyugati területektől eltekintve Közép-Amerikáig megtalálhatók (lásd a térképet), de a pézsmakacsa szelídítve is előfordul az egész neotropikus állatföldrajzi régióban (Dél-Amerika, Nyugat-India, Közép-Amerika Mexikó déli táblás területeivel együtt). Az Orinocótól északra legalább kétféle (?) kacsát tenyésztenek, s ezek egyike a pézsmakacsa. A pézsmakacsát az Antillákon már Columbus idejében tenyésztették. Közönséges a domesztikált *Cairina moschata* Haiti szigetén, ahol néha vadon is előfordul. Ilyen esetben azonban megszokott helyéről az emberrel együtt vándorolt el és elvadult. 1514-ben Kolumbiából említik a szelíd pézsmakacsát *quayaiz* néven. Peruban *cotua,* Brit-Guayanában *mairua, oumeh* a

Gilmore, R. M.: Fauna and Ethnozoology of South America. – J. H. Steward (Editor), Handbook of South American Indians, Vol. 6. Smithsonian Institution, Bureau of American Ethnology, Bulletin 143. Washington D. C. 1950. 388. l.; *Steward, J. H.–Faron, L. C.:* Native Peoples of South America. New York–Toronto–London 1959. 47. l.

[6] *Phillips, J. C.:* A Natural History of the Ducks, Vol. I. Boston–New York 1922. 162. l.

[7] *Phillips* i. m. 167. l.

[8] *Phillips* i. m. 167. l.

[9] *Phillips* i. m. 127, 139. l.; *Gilmore, R. M.:* i. m. 389. l.; *Roth, W. E.:* An Introductory Study of the Arts, Crafts and Customs of the Guiana Indians. Thirty-Eight Annual Report of the Bureau of American Ethnology to the Secretary of the Smithsonian Institution, 1916–1917. Washington, D. C. 1924. 556. l.

A vad *Cairina moschata* elterjedése Dél- és Közép-Amerikában. Phillips J. G. és Gilmore R. M. után

neve. Háziasítva nagy számban található Peruban és Paraguayban. Népszerű madara a guarani törzseknek már a prekolumbián időkben. Megtaláljuk Kelet-Bolívia, Ecuador, Peru hegyi területeinek egyes törzseinél *(chuncho, panoan),* Chile araukan indiánjai körében. Peruból a spanyolok Közép-Amerikába, Mexikóba és Európába exportálták. A vad pézsmakacsa fákon fészkel, de szelíden bárhol fészket verhet. A vad és szelíd populáció egyedei morfológiailag hasonlóak, s egymással kereszteződnek. A pézsmakacsa – éppúgy, mint napjainkban – már a prekolumbián időkben táplálékul szolgált. Az inkák idejében a húsát megszárították és illatos húsport készítettek belőle, amely Pizarrót valamiféle parfőmre emlékeztette. A mojok (Északkelet-Bolívia) csak a közös ivászatok alkalmával fogyasztják a kacsahúst, vagy ha valaki az olyan barátját kívánja megvendégelni, aki földjének felásásánál segédkezett. A tupinamák tartózkodnak húsa fogyasztásától, mert felfogásuk szerint szellemileg eltompulnak tőle. A szárnyas domesztikációja minden valószínűség szerint a prekolumbián időkben a Közép-Andesek magas kultúrájú területén – talán Peruban – történt. Háziasításának pontosabb ideje azonban bizonytalan. *Steward* azt írja, hogy az inka uralom idején (1438–1525) csak félig domesztikált volt. A *Cairina moschata* ábrázolása gyakori prekolumbián mochica agyagedényeken.[10]

[10] *Phillips* i. m. 66–7. l.; *Gilmore* i. m. 460–62. l.; *Wetmore, A.–Swales, H. B.:* The Birds of Haiti and the Dominician Republic. Smithsonian Institution, United States National Museum, Bulletin, 1955. Washington, D. C. 1931. 97. l.; *Steward–Faron* i. m. 47, 125. l.; *Horkheimer, H.:* Nahrung und Nahrungsgewinnung im vorspanischen Peru. Bibliotheca Ibero-Americana, Bd. II. Berlin 1960. 45. l.; *Métraux, A.:* The Tupinamba. J. H. Steward (Editor), Handbook of South American Indians, Vol 3. The Tropical Forest Tribes. Smithsonian Institution, Bureau of American Ethnology, Bulletin 143. Washington D. C. 1948. 101. l.

Herre állatföldrajzi adatok nyomán Mexikó területére helyezi a pulyka és a pézsmakacsa domesztikációját, mert a két szárnyas vad populációinak elterjedése ott fedi egymást, s az elterjedés összeesik a későbbi magaskultúrák területével.[11] A két szárnyas domesztikációs lehetősége között azonban nincs semmiféle összefüggés. A Közép-Andesek magaskultúrájú területéről a pézsmakacsa tenyésztése sokkal inkább elterjedhetett Dél-Amerika különböző vidékeire, mint Mexikóból. Nem valószínű a pézsmakacsa kolumbiai domesztikációs területe sem.[12] Az Antillák szigeteire az arawák bevándorlása révén terjedt el.

Nagyon valószínű, hogy a szárnyas domesztikációja úgy történt, hogy a fészekből elrabolt fiatal kacsákat felnevelték, s azok igen hamar hozzászokva az emberhez a fogságban költöttek is. Lehetséges, hogy kezdetben a madarak szárnyát megkötötték, lenyírtak belőle, hogy az emberi településeket ne hagyják el. Késői domesztikációjának bizonyítéka, hogy a háziasított (ezek között néha fehérek is vannak) és a vad populációk (jórészt sötétbarna, feketés színűek) morfológiailag hasonlóak, és egymással kereszteződnek. A szelíd *Cairina moschata* kereszteződik más kacsafajtákkal is. A domesztikált *Cairina moschata* széles körű dél-amerikai elterjedése nyomán felvetődik a a probléma, vajon egyetlen háziasítási centrumot feltételezzünk-e? Tekintetbe véve a récefélék könnyű megszelídítésének lehetőségét, – ez nem valószínű. A dél-amerikai indiánok mesterei a madarak megszelídítésének, amiről idézett tanulmányomban részletesen írok. A vad pézsmakacsa populációkból több helyen is kitenyészthették a háziasított populációkat. Valószínű, hogy az egyik ilyen centrumnak a Közép-Andeseket (Peru) kell tekintenünk, ahol a domesztikált láma *(Lama glama)*, alpaca *(Lama pacos)*, tengeri malac *(Cavia porcellus)* és a nem háziasított, de szelíd (félig domesztikált) állatok sokasága (pl. a *Chloëphaga melanoptera*, andesi lúd; *Abrocoma oblativa, Cuniculus thomasi, Galictis furax)* az indiánok háziasító hajlamának, törekvésének és tapasztalatának egyik bizonyítéka. Ezt a törekvésüket korán kiterjeszthették az emberhez vonzódó pézsmakacsára is. Nem felejtkezhetünk el arról sem, hogy ezen a területen az indiánok kb. harminc növényspeciest termesztenek, földművelésük szervezeti és technikai szempontból magas szintű. Tehát a természetet kitűnően ismerik.

Peruban *ñuñuma*-nak *(nyonyoma)* nevezett kacsát is tenyésztettek. Garcilasso de la Vega szerint ez nagyobb, mint az európai kacsa. Kérdéses, hogy ez pézsmakacsa-e? A szárnyas nem volt egészen fekete, hanem fehér szárnytollai voltak, míg a szelíd pézsmakacsák között teljesen fehér példányokat is találunk.[13]

A *Caraina moschata*-t tenyésztik Afrikában s Európának főleg a déli részén. Valószínű, hogy a XVI–XVII. század folyamán a portugálok hajón szállították mindkét területre,[14] de a spanyoloknak is része volt európai tenyésztésének elterjesztésében. Az

[11] *Herre, W.:* Zur Geschichte der vorkolumbischen Haustiere Amerikas. In: Das Mexico-Projekt der Deutschen Forschungsgemeinschaft, I. Berichte über begonnene und geplante Arbeiten. Wiesbaden é. n. 94. l.

[12] *Sauer, O. C.:* Agricultural Origins and Dispersal. New York, N. Y. 1952. 48–49. l. Térképein háziasítását Kolumbiába helyezi.

[13] *Schmidt, M.:* Kunst und Kultur von Peru. Berlin 1929. 69. l.

[14] *Lagercrantz, S.:* Contribution to the Ethnography of Africa. Studia Ethnographica Upsaliensia I. Lund 1950. 80–1. l.; *Phillips* i. m. 167. l. A *Caraina moschata*-t moszkvai, török, mosusz kacsa néven is említik. A két előbbi elnevezés – helytelenül – származási helyére utal. Pallas P. S. (1831) és később mások azt állították, hogy a Káspi-tó mellől származik, ahol vad állapotban még

előbbiek Brazíliából, az utóbbiak Mexikóból hozták be az Óvilágba, ahol 1550 körül már ismert volt. Lovassy szerint a magyar baromfiudavarokban itt-ott még feltűnik a nagytestű pézsmakacsa.[15] Valószínű, hogy nálunk már a XVII. század elején tartották, s török kacsa elnevezése (1617) csupán arra utal, hogy hazánkba Dél-Európa felől került el.[16] A szárnyas európai útja azonban nem tartozik kutatásaim keretébe.

megtalálható. A „moszkvai" *(moscovy)* elnevezést úgy magyarázzák, hogy a latin *Anas Moschata* terminológiát *Oie de Muscovie* formában fordították franciára. Más vélemény szerint a *moscovy* elnevezés a nicaraguai, kolumbiai *muysca (mosca)* indiánok nevével van kapcsolatban. *Phillips* i. m. 67. l. Az újabb zoológiai munkák közül részletesen ír a *Dendrocygna* speciesekről és a *Cairina moschata*-ról a *Grzimeks Tierleben,* VII. k. (Zürich 1968) 269–70, 313–14. l.

[15] *Lovassy S.:* Magyarország gerinces állatai és gazdasági vonatkozásaik. Bp. 1927. 709. l. Hazai előfordulását említi a Pallas Lexikon is. – A pézsmakacsával, keresztezésével a modern magyar állattenyésztési munkák is foglalkoznak. L. pl. *Csukás Z.:* Baromfitenyésztés. Bp. 1955. 243. l.; *Tóth P.:* A baromfitenyésztés kézikönyve. Bp. 1956. 251. l.; *Gerencsér V.–Stohl G.:* A pézsmaréce és a magyar fehér házikacsa fajhibridek heterózisának élettani alapjai. A Keszthelyi Mezőgazdasági Akadémia kiadványai, 3. Bp. 1960.

[16] *Matolcsi J.:* A háziállatok eredete. Bp. 1975. 211. l.

SZÉKELY GYÖRGY

KERESKEDELEM ÉS VÁROSI AGGLOMERÁCIÓK KÖZÉP-EURÓPÁBAN IV. KÁROLY KORÁBAN*

Az árutermelési és pénzviszonyok egyre jobban előtérbe állították a közép-európai államok és uralkodók tevékenységében a kereskedelmi érdekek szem előtt tartását és támogatásuk politikai szintre emelését. Ezekben a változásokban az állandó kereskedelmi kapcsolatok és a megszilárduló utak mind nagyobb szerepet játszottak. A cseh korona országai felől Velencébe irányuló közlekedés igyekezett kikerülni az Ausztriában tapasztalt nehézségeket, ti. Bécs árumegállító jogát (Stapelrecht) azáltal, hogy még nyugatibb kitérőt keresett. Ennek volt eszköze, hogy 1327-ben Henrik trienti (Trento) érsek kereskedelmi szabadságot adott Csehország, Lengyelország és Morvaország alattvalóinak. Itt Lengyelországon Sziléziát kell értenünk. Ezek az erővonalak mutatkoztak meg évtizedekkel később Giovanni Dolfino velencei doge 1358. április 26-i oklevelében, amelyben Károly császárnak köszönetet mondott a velencei kereskedőknek Németországban, Csehországban és más területein biztosított védelemért és szabad átvonulásért – és viszonosság alapján ugyanezt nyújtja a birodalom, a cseh királyság és Károly más országai kereskedőinek. A velencei kereskedők külön házzal rendelkeztek Prágában, és nemesfémeket vihettek ki Csehországból. A cseh kereskedelemnek is kedvezett, hogy Károly király vámkedvezményekkel elősegítette a Moldva és Elba folyók hajózását, kapcsolatot teremtett Hamburggal és Lübeckkel. Csehországnak szerződései voltak a Majna melletti Frankfurttal és Nürnberggel. Ezekből a törekvésekből és ezekkel a kereskedelmi partnerekkel kibontakozik előttünk IV. Károly teljesen meg nem valósult terve egy Prága–Majna melletti Frankfurt és egy Velence–Prága–Hamburg kereskedelmi út kialakítására. Ha ez a terv teljesen realizálódik, Prága Közép-Európa kereskedelmi metropolisává, forgalmas észak–déli és kelet–nyugati utak metszőpontjává fejlődött volna. A részleges teljesülés is elég volt Prága jelentékeny fejlődéséhez. Uralma végén, 1378. július 12-én Prágában IV. Károly hat évre kereskedelmi szabadságot adott a Krakkó és Prága közötti forgalomra. Károly viszont a lengyel királynál elérte, hogy a cseh kereskedők átmenő vám fizetése nélkül szállíthattak árut Oroszországba.[1]

*Előadás a prágai Károly Egyetem „IV. Károly kora Csehszlovákia népeinek történetében" c. konferenciáján, 1978. december 1.

[1] *Heinrich Wendt:* Schlesien und der Orient (Breslau 1916) 42. l.; *Georg Korn:* Breslauer Urkundenbuch I. (Breslau 1870) 214. szám; *Je. A. Koszminszkij–Sz. D. Szkázkin:* Isztorija szrednih vjekov. T. I. (Moszkva, 1952) 446–7. l.; *Josef Macek:* A huszita forradalmi mozgalom (Bp.–Kassa 1954) 27. l.; *Hermann Konrad:* Deutsche Rechtsgeschichte, Bd I. (Karlsruhe 1954) S. 259.; németnyelvű eredeti oklevél függőpecséttel, 1378. július 12. Warszawa, Archiw Glówne.

Honnan meríthette első benyomásait a cseh uralkodó ehhez az úthálózat kiépítését célzó, nagyvonalú kereskedelempolitikához? Mire alapíthatta azt a reményt, hogy nemcsak kiterjedt birodalmában, de országa szomszédságában is talál szövetségeseket ezekhez a tervekhez? Erre a kérdéssorra feleletet keresve a magyarországi politikához és egy visegrádi uralkodói összejövetelhez jutunk el, aminek oka egy tőről fakadt az imént említett trienti oklevéllel. Bécs 1312-ben kibővített árumegállító jogát realizálva éket tudott verni a nyugat-európai kereskedő tőkések és Magyarország közé, gátolta továbbá a Csehország és Magyarország közötti áruforgalmat is a Magyarországról Bécs felé irányuló szárazföldi utakon. Erre a fejleményre volt ellenlépés az 1335. szeptember-októbernovember hónapjaiban tartott, visegrádi kongresszusnak hívni szokott összejövetel, amelyen részt vett Anjou Károly Róbert magyar király, Piast Kázmér lengyel király, Luxemburgi János cseh király, valamint az akkor 19 éves Luxemburgi Károly morva őrgróf, valamint a ténylegesen cseh kézen volt Boroszló, a fontos kereskedő város követei. Az összejövetel nemcsak hatalmi, nem pusztán politikai kérdésekkel foglalkozott a három állam egymáshoz való viszonyát illetően (a kölcsönös igénylemondás jegyében), hanem ezek kereskedelempolitikai oldala is előtérbe került. A három király együtt lépett fel Bécs árumegállító joga ellen. A Habsburg-székvárossal szemben magyar–lengyel–cseh gazdasági együttműködést alakítottak ki. Ezek a megállapodások a királyi kincstárak jövedelmét és a kereskedelem biztonságát egyaránt szolgálták. A lengyel–cseh megállapodásban Kázmér király megígérte rablóvárak lerombolását és a Lengyelországból Boroszlóba, ebbe a fontos sziléziai városba vezető út biztonságát. 1336. január 6-án Visegrádon a magyar és a cseh király megállapodással szabályozta a jogtalan vámoktól megtisztított kereskedelmi utak vonalát és a kereskedők forgalmának zavartalanságát. A megállapodásban kijelölt forgalmi irány elkerülte Bécset. Nyugat felé az út ezután – fő állomásait tekintve – Buda – Esztergom – a Morvaország határán lévő későbbi Holics – Brno (Brünn) vonalán vitt. 1336. május 5-én a Nagyszombat (Trnava) mellett (in campis Tyrnaviae) tartózkodó Károly Róbert külön védlevelet adott a Magyarországra jövő csehországi kereskedők számára. Ez a város nemcsak rajta volt a kialakított útvonalon, de volt befolyásos, gildébe szervezett kereskedőrétege is (syldarii, zyldarii institores), amely ezekben az intézkedésekben különlegesen érdekelt lehetett. Ebben az útrendszerben mint észak felé vivő másik fontos út jutott nagy szerephez a Kassáról (Košice) a Szepességen át Lengyelországba irányuló útvonal. (Kassa, mint az északra irányuló magyarországi kereskedelem központja, már 1324-ben szerződésre lépett Krakkóval.) 1336-ban János király értesítette a Majna melletti Frankfurt városát, hogy Bécs helyett a három király megegyezése alapján Brno városában rakják le azután az árut. 1337-ben Károly Róbert beavatkozására az esztergomi érsek a cseh úton érkező áruk kedvezményes vámját állapította meg, figyelembe véve a cseh (prágai), valamint mainzi, nürnbergi, augsburgi kereskedők érdekeit. A csehországi útnak ugyanis ez a nyugat- és délnémet forgalom volt külföldi hátterülete. Összhangban evvel a távlatos politikával 1336-ban Károly Róbert Pozsonynak szóló rendeletében megtiltotta az Ausztriába irányuló kivitelt. A magyar király 1338-ban a soproni borok helybeli, magyarországi, csehországi, lengyelországi kiszállítóinak nyújtott biztonságot. Ebben programszerű a királynak polgárvédő kötelezettségvállalása: „Unde cum nos de commoditatibus et utilitatibus eorundem fidelium hospitum de Sopronio iuxta suscepti regiminis nostri officium invigilare debeamus, ut tenemur, . . . ". Károly morva őrgróf viszont 1338-ban a nürnbergi polgárok kérésére megerősítette az apja által

1326-ban adott kiváltságot az országán átutazó kereskedőknek nyújtandó biztos kíséretről, ami talán bajor kereskedők Magyarországra utazására is utal.[2]

A forgalom kiemelkedő pontjai, sőt szervezői nagy városi tömörülések voltak, amelyeket patricius polgárok vezettek. Az ilyen közép-európai agglomerációk sorába tartozik *Buda* (Ofen), amely a Duna két partján elterülő különféle városias, mezővárosi és falusi telepekről legalább gazdasági tekintetben a XIV. század során összekapcsolódott, mint az újkori Budapest csírája. A hegyen fekvő vár és város Buda 1250 körül alakult ki, szemben a régibb Pest (Altofen) városával, amely 1148-ban már szerepel. A budai Dunaparton feküdtek a már 1148-ban szerepelt Óbuda (Etzelburg) mezőváros, Szentjakabfalva (St. Jakob, ez a helység 1247-ben szerepel) és Kelenföld (Kranfeld, ez a település 1225-ben bukkan fel a forrásanyagban) falvak. Pest mellett viszont Újbécs (1268) település bontakozott ki.[3]

Lengyelországban *Krakkó* (Cracovia) volt az a fontos agglomeráció, ahová kereskedelmi utak futottak össze. A krakkói városmag a piactér a maga posztóforgalmával; emellett a városháza és a Mária-plébániatemplom rajta állt. Innen a XIII. századi Flórián-kapu vezetett a városfalon át a szomszédos negyedbe, Kleparzba (Florencia). A másik irányban a feudális központon, a Wawelen és a városfalon túl helyezkedett el Stradom (Stradonia), amelynek külön városfala volt. Ennek a régi falnak hosszú részlete a krakkói ul. Koletek egyik kertjében maradt fenn. A Visztula folyó választotta el Stradomtól a délebbre feküdt Kazimierz (Casimiria) várost. Ez utóbbit 1335-ben alapították a Visztula két ága közti egykori szigeten. A telepek előbb mint különálló egységek éltek. Az agglomeráció biztos jele, hogy Nagy Kázmér király 1358-ban Krakkó, Kazimierz és Kleparz, valamint egyéb suburbiumok igazságszolgáltatási összeműködését rendelte el városprivilégiumában. 1364-ben pedig Krakkóról és Kazimierzről van szó, mint két városról (de civitate utraque).[4]

[2] *Székely György:* Kapcsolatok a kelet-európai népek harcaiban a feudális német hódítók ellen a 11–14. században (Hadtörténelmi Közlemények, 1954. 1. sz.) 166–8. l.; *Adalbert Obál:* Der Kongress von Visegrád in Ungarn vom Jahre 1335. und seine Bedutung für heute (Wien 1936; kézirat gyanánt) 3, 16, 21–2. l.; *František Kavka:* Geschichte der Tschechoslowakei. Kurzer Abriss. (Prag 1968) 47. l.; Specimen codicis diplomatici Moravici (*G. Dobner:* Monumenta Historica Boemiae. t. IV. Pragae) 139. sz.; Codex Diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae. IV. (Vilnae 1764) 57. sz.; *Wenzel Gusztáv:* Magyar Diplomáciai Emlékek az Anjou-korból. I. k. (Bp., 1874) 339, 340. sz.; *Heinrich Wendt* i. m. 43. l.; *Surányi Bálint:* Kereskedőgilde Nagyszombatban a Visegrádi Kongresszus évében (Történelmi Szemle, 1959) 249–50. l.

[3] A topográfiára ld.: Das Ofner Stadtrecht (Hrsg. von Karl Mollay. Bp. 1959) l. térkép. – A helyrajzra és az agglomerációra, erős figyelemmel az agrár termelőerőkre is ld. *Kubinyi András:* Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). Budapest története II. Főszerk. Gerevich László. Bp., 1973. 11–39. l. – A városigazgatásra és a társadalmi erőkre vö. *György Székely:* Le développement de la magistrature de la ville de Buda au XIVe siècle. (Folia Diplomatica I – Brno, 1971,) 277–93. l.

[4] *Stefan Kieniewicz* (editor-in-chief): History of Poland (Warszawa 1968) 153. l.; Codex Diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis. Pars I. (Cracoviae 1870) 1. sz.; *Irena Koberdowa:* Archives d'Etat en Pologne (La Pologne au XIIIe Congrès International des Sciences Historiques à Moscou. I-ère partie . . . rédigé par Andrzej Wyczański. Varsovie 1970) 180. l.; *Jan Dąbrowski:* Czasy Kazimierza Wielkiego (Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764. Tom I. Kraków, 1964) 34–5. l.

A középkori fővárosok egész sorának alkotóelemei, építőkockái tehát kisvárosok. Így *Prága,* akár a már vázolt Buda és Krakkó, önálló közigazgatással rendelkező egységekből állt, bizonyos időben még belső falakkal is szétválasztva ezekre az alkotóelemekre. Prága történetében így szerepelnek, hol külön, hol együtt, hol egymással meghasonlottan a prágai Óváros, Újváros, Vyšehrad, Hradčany, Kisoldal, Zsidóváros. A XIII–XIV. században az Óváros szerepel azokban az esetekben, amikor egyszerűen Prágát emlegetik. De igazi értelme a megkülönböztető jelzőnek az Újváros létrehozása után lett. Így élte tovább különálló életét az Óváros, annak ellenére, hogy IV. Károly cseh király 1367/77 között először egyesítette a két várost. Az Újvárost 1347/48 során telepítette a cseh uralkodó, több nagy – az agrártermékek és állatok eladására specializált – vásártérrel és széles utcákkal, védőfallal. 1367 decemberében IV. Károly mint cseh király Prága ó- és újvárosának békéjére és egyetértésére törekedve egyesítette és egyazon jog, azonos terhek alá helyezte polgáraikat, leromboltatva az Óváros kapuit, tornyait, falait, betöltve árkait. Az új kőhíd a két parti várost kötötte egybe. Nem annyira etnikai megítélés, de a Csehországhoz hangsúlyozott kötődése miatt tekintették IV. Károlyt egyes kortársak Cseh Károlynak (Karolus boemus, egy 1348? /52 közötti „Chronographia biblica"-ban!).[5]

Az 1336. évi cseh–magyar rendezés nyomán tartósan kialakult és 1350-ben is – Köln, Huy, rajnai városok, Prága kereskedőinek igényeit szolgálva – működött egy fő forgalmi vonal, amely Morvaországból Magyarország szívébe vezetett. Kiindulópontjának Brnót tekinthetjük, amelynek polgárait külön is említi az 1336. január 6-i megállapodás, és ahonnan 1342-ben 21 polgár tűnik fel lovastul, árukkal Nagyszombatban. Az útvonal az egykori magyar királyság területén több állomással rendelkezett: Újvár (= Alba Ecclesia, Weisskirchen, az újkori Holics) volt az első, szinte a cseh (morva) határon fekvő nyolcvanadvámhely. Ezt a határállomást Sasvár, Szenice, a hídvámhely Jablonicz, Korlátkő követte, majd Nagyszombat volt kiemelkedő forgalmasabb pont az útvonalon. Ezután Bikszád, Bény vámhelye, Farkashida, a Vág-átkelőhely Sempte, Nyárhíd, Udvard következett, és ezeken (az utóbbi kettő már érseki falu volt) át vezetett az út Esztergomba. Innen Csabán (az újkori Piliscsaba) át vitt az út tovább, és érkezett el a magyar főváros agglomerációjához, állomásai Szentjakabfalva, Óbuda, végül Buda városa voltak. A budai városkapunál a kereskedőktől szekérvámot szedtek. A visszaút is Brnóba ért, amelynek 1348. márciusi kiváltságában IV. Károly mint cseh király rendelte el, hogy az Ausztriából, Magyarországból és Lengyelországból jövő kereskedőknek útjukat Brnón át kell venniük. Feltehető, hogy ezen az úton közlekedtek I. Lajos magyar király 1365. november 29-i oklevele szerint a nyugat-csehországi Eger (Cheb) kereskedői, akiknek harmincadvámkötezettségeit az Anjou uralkodó a prágai és nürnbergi kereskedőkéhez hasonlóan szabta meg. Fordítva pedig bizonyítottan így jutottak el a magyar király 1367. június 29-i és 1370. február 22-i szabályozásai szerint a nagyszebeni (Hermannstadt) kereskedők Prá-

[5] *Venceslas Vojtíšek:* L' Hôtel de Ville de la Vieille-Cité à Prague (Prague 1927) 16–22. l.; *Jan Morávek:* Le Château de Prague (Prague, 1951) 7. l.; *František Kavka* i. m. 55. l.; *Gerő László:* A „Városépítéstörténet és építés történeti városokban" c. akadémiai munkaközösség első, második és harmadik nemzetközi konferenciája (Klny. az Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 1961. 1–2. számából. Bp. 1961) 273. l.; Chronicon Viennense (*K. Höfler:* Geschichtsschreiber der husitischen Bewegung in Böhmen. I. Wien 1856 =Fontes Rerum Austriacarum. Scriptores. II/I.) 1. l.; *G. I. Lieftinck:* Manuscrits datés conservés dans les Pays-Bas. Tome premier. (Amsterdam 1964) 10. l.

gáig, Budán és a fenti Újváron keresztül. 1373-ban is tudunk Magyarországon járt cseh kereskedőkről.[6]

IV. Károly és közép-európai kortársai politikája a gazdaság megszilárdulásának tendenciájával kedvezett a mezőgazdaság és az ipar, ezek talaján a kereskedelem élénkülésének.

A közép-európai termelőerők és forgalom fejlődésének előrehaladásával lehetővé vált, hogy az 1330-as évek második felétől kialakult utak élénksége mellett idővel kiegyenlítődjék a forgalom, és Bécs folyamatos szerephez jutott megint. I. Lajos magyar király uralmának második feléből erre több adat is utal. (Ezt az 1362. évi átmeneti válság IV. Károly és I. Lajos viszonyában előmozdította.) 1365-ben a nagyszebeni (Hermannstadt) és más erdélyrészi polgárok szabad utazását biztosította Lajos király, még Buda árumegállító joga alól is kivéve őket. 1367-ben is így rendelkezett az uralkodó a nagyszebeniek Bécs felé vivő kereskedelmi forgalmával kapcsolatban. A király 1370-i okleveléből tudjuk, hogy a nagyszebeni kereskedők Budától Bécsig hajón vitték áruikat, és Budán nem kellett kirakniuk, eladniuk azokat. 1374-ben viszont Bécs és Buda közötti hajóforgalomról rendelkezett I. Lajos király, itt a bécsi kereskedőkről szólva, akik a Dunán lefelé haladnak. Ezekben az esetekben mégsem a prágai úttal és forgalommal szembeni kapcsolatokról, hanem azok mellett még egy élénkülő irányról van szó.[7]

Mindez mutatja, hogy a három közép-európai király és országuk politikai hatótényezői gondolkodásában mennyire előtérbe került Luxemburgi Károly életében (1316–1378) a kereskedelem, a városi patriciátus érdekeinek figyelembevétele.

[6] *Wertner Mór:* Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához (Történelmi Tár, 1907) 337–8. l.; *Szerémi és Ernyey József:* A Majthényiak és a Felvidék. I. k. (Bp. 1913) 120. l.; *Franz Kováts:* Handelsverbindungen zwischen Köln und Preßburg (Pozsony) im Spätmittelalter (Sonderabdruck. Köln 1914) passim; *Wenczel Gusztáv* i. m. I. k. 339. sz.; *Házi Jenő:* Sopron szabad királyi város története. Oklevelek I./1. (Sopron 1921) 129. sz.; *Bertold Bretholz:* Brünn, Geschichte und Kultur (Brünn 1938) 59–60, 96. l.; *T. Lacomblet:* Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins. Band III. (Düsseldorf) 488. sz.; Archivum Egrense (Cheb városi levéltár), eredeti oklevél, 1365. november 29.; *Zimmermann–Werner–Müller:* Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. II. B. (Hermannstadt 1897) 899. sz.; Budapesti Történeti Múzeum, Mályusz-féle regeszták, kézirat, 180. szám; *G. Fejér:* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis IX. 7. k. (Budae) 217. sz.

[7] *František Kavka* i. m. 50. l.; Budapesti Történeti Múzeum, Mályusz-féle regeszták, kézirat, 153., 180., 203. sz.; *Zimmermann–Werner–Müller* i. m. II. B. 899. sz.

TAKÁCS LAJOS

MIÉRT „BOSZNIAI" A KÉTFELÉ VÁGÓ KASZA?

Vannak témák, melyek kutatása csak lassan, vontatottan halad, és a kutatók időről időre újra csak visszatérnek megszakadt kutatásaikhoz. Az elmaradás gyakran azért van, mert kevés az adat, és ez nemegyszer összefügg a téma különleges vagy perifériku jellegével. Van eset, hogy anyag éppen akadna, csak hiányzik annak szakszerű összefoglalása és főképpen értékelése. Különösen az ún. történeti témákban gyakori, hogy hajdan volt tárgyakat, metódusokat valaki erőnek erejével mai tárgyainkon, metódusokon edzett szemével és annak megfelelő szemlélettel magyaráz, és bár óriási erőfeszítéseket tesz, a kívánt eredményt mégsem éri el. Hajdani tárgyaink, melyek elnevezése ugyan változatlan, gyakran lényegesen mások, mint a maiak, és ennek megfelelően használatuk is különbözik a maiétól. A mai tárgy és metódus így csak kiindulópont lehetne annak a változásnak megértéséhez, mely időközben lezajlott; és ha valaki nem annak veszi, hanem a mai tárgyak alapján alkotott kategóriáit mereven és erőszakosan próbálja a hajdaniakra húzni, megoldás helyett csak felesleges fáradságot és esetleg bosszúságot érhet el.

Bizonyos mértékben ez történt azon kutatás során is, mely a „boszniai kasza" felderítése érdekében folyt; s melynek eredményei főleg a Magyar Nyelv hasábjain láttak napvilágot (MNy, 1947: 47–48; 1949: 79–80; 1974: 200–202).

Az mindenesetre az eddigi kutatásokból világos, hogy a „boszniai kasza" elnevezés alatt rejtőzködő szerszám – éppúgy, mint a „szallai kasza" – korántsem valami különleges eszköz, hanem egyik változata azoknak a rövid kaszáknak, amelyek a vaskor elején, a vágóeszközök első nagy differenciálódásának idején kialakultak, és amelyek szerte Európában, sőt Európán kívül is széles körben elterjedtek és érvényben is maradtak addig, amíg azokat a náluk fejlettebb – de lényegében belőlük alakult – ún. hosszú kaszák háttérbe nem szorították vagy teljesen fel nem váltották. A vágóeszközöknek s ezeken belül a kaszáknak fejlődése ma Európában éppúgy, mint nálunk, jól nyomon követhető a megjelent publikációkban is, így szükségtelen a kérdés újbóli összefoglalása (vö. NÉ, 1969: 37–56; Ethnogr., 1970: 108–215; Acta Ethn. 1971: 339–376). Vágóeszközeink helye is világosan meghatározható az európai fejlődési folyamatban.

De korántsem olyan világos ma sem az elnevezés, amely a XVI. századtól ismert: miért éppen „boszniai", illetve „szallai" kaszát emlegetnek a források, amikor a hajdani rövid kaszáról szólnak? Milyen helyi jellegzetességet takarhat ez a két elnevezés?

Hogy a kérdésre válaszolhassunk, mindenekelőtt számba kell vennünk eddigi adatainkat, amelyek meglepően bőségesek, és úgy tűnik, önmagukban is alkalmasak lennének bizonyos magyarázat megalkotására. Hogy mi erre a feladatra vállalkoztunk, annak mégis más, különleges oka van, mégpedig az, hogy újabb adatok kerültek felszínre e

kérdéssel kapcsolatban, és azok világánál jóval nagyobb reményünk lehet a helyes válasz megfogalmazására.

De nézzük talán előbb az eddigi adatokat. A vita során, amely e kérdéskörben folyt, nagyrészt „szallai kaszát" emlegettek, így illő nekünk is ezzel kezdenünk. Az adatok lényegében két forrásból származnak, ezek közül Heltai Gáspár 1570-ben megjelent Háló-ja a fontosabb. Ebben nem kevesebb, mint háromszor kerül említésre a „szallai kasza" más-más oldalról bemutatva. Először azokkal kapcsolatban említi a szerző (40.1. 29. pont), akik Isten emberi személyét tagadják, és akik, mint írja, „ollyanoc, mint a' szallai kasza, melly mint elől, smind hátra fog". Másodszor Ágostonról szólva tesz említést róla (42.1. 35. pont), ki könyvet írt „az Háromságról, Mellyekben erőssen kaszál a'Szallai kaszaual, etc, de igen keues haszszonnal . . .". Végül a főpapokkal kapcsolatban mondja, hogy „Addig forgattac . . . az ő szallai kaszszaiockat, Hogy még a' Feiedelmec és Királlyoc [is] feltenec tőlec . . .". (55.1. 66. pont).

A másik forrás, melyből rendelkezésünkre áll a kifejezés, egy 1567-ben megjelent munka 1713-as bővített kiadása (NytSz I. 137). Az idevágó szövegrész így hangzik: „Igen forgattyac a szallai kaszát . . .".

Boszniai kaszára a fentieknél valamivel korábbi az első adatunk: Petheő Péternek 1562-i leveléből való, mellyet Nádasdy Tamáshoz írt, és amelyben egy prédikátort is említ, akit, mint írja: „még nem hallottam, mint predical, hanem azt értem, hogy olyan, mint egy boszniai kasza, mindenfelé vág" (Tört. Tár, 1904, 429).

A következő adatok viszont jóval későbbiek; Csúzi Zsigmond „Zengedező Sípszó" – és nem „Arany Trombita", mint ahogy a NytSz említi! – című, 1723-ban megjelent munkájában kétszer is találkozhatunk a kifejezéssel. Egyszer „Bosznyai kaszával ragadozó farkasokat" említ (31.1), míg másodszor a következő formában találkozhatunk vele: „Bosznyai kaszádat keményen forgatod . . ." (101.1.).

„Boszniai kaszát" említ Kresznerics F. is 1831-ben megjelent „Magyar Szótár"-ában (I. 295.), igaz, Csúzi fenti két adatára hivatkozva. Kresznerics értelmezésére egyébként később még vissza kell térnünk.

Ugyancsak „boszniai kaszá"-ról esik szó Takáts Sándornál is, amikor a budai basákról ír, akiket, ha haragra gyullasztottak, mint olvashatjuk, „olyan volt a nyelvük, mint a boszniai kasza, mely mindenfelé vág" (Rajzok a török világból I. 123). Ezek az adatok, amelyeket még bővíthetnénk olyanokkal is, melyek nem konkréten a boszniai vagy szallai kaszákról szólnak, de rövid kaszákra vonakoztathatók (vö. Heltai i. m. 59; NytSz adata Pázmánytól I. 137; Takáts S. i. m. 62), kétségkívül szabályos rövid kaszáról tanúskodnak, melynek használatára jellemző, hogy jobbra és balra vágnak vele, azaz a kasza „mindenfelé vág", vagy „mint elől s mind hátra fog", és ennek megfelelően minden vágás előtt ellenkező irányba kell fordítani, azaz „forgattyák"; s mivel ez fáradságos munkával jár, aki kaszál, „keményen", „erősen kaszál". S mivel a kasza nem közvetlenül a föld felszínén vág, jóval kevesebb fű takarul, mint a hosszú kaszával, azaz „igen kevés haszonnal" lehet vele dolgozni. A hajdani kifejezések mindenesetre hűen idézik fel a rövid kasza használatának minden lényeges mozzanatát.

Mielőtt új adatainkat közölnénk és azokból kiindulva a „boszniai" kifejezés magyarázatára kísérletet tennénk, érdemes talán figyelmeztetni arra is, hogy a „szallai kasza" adatai – ha az elsőt 1567-esnek vehetjük – igen szűk időközre, lényegében 3 évre szorítkoznak, hiszen Heltai adatai 1570-ből valók.

Ezzel szemben a „boszniai kasza" adatai igen szétszóródtak; míg az első mindegyiknél korábban, 1562-ben tűnik fel, a következő a XVIII. század elején Csúzi munkájában, majd 1831-ben Kresznericsnél. Takáts Sándor adatai, mellyek 1915-ben kerültek közlésre, általában a török korra vonatkoznak.

Mindezek alapján feltételezhető, hogy mind a „boszniai kasza" kifejezés, mind pedig a vele jelölt tárgy igen hosszú életű lehetett.

Az az adat pedig, amelyik a fentiekhez képest új és kiindulópontul szolgálhat a továbbiakban, a Pest Megyei Levéltár peres anyagában került elő: 1721. június 24-én folytatták azt a helyszíni vizsgálatot, amely során Pest–Cinkota–Szentmihály határait kívánták meghatározni. Az ezzel kapcsolatos jegyzőkönyvnek két változata is ránk maradt. A minket érdeklő szövegrész a tizedik tanúnak, a gödöllői 70 éves Vay Jánosnak vallomásában maradt ránk, akinek – éppen úgy, mint a többi, több mint 40 tanúnak – hitet kellett tenni Pest és Rákos határairól. Ennek során elmondta, hogy „tudgya nyilván és valóságosan, hogy a' Rákost mindétigh emlékeztitül foghva Teörök kaszálta", – és hogy szavának még nagyobb nyomatékot adjon, személyes emlékeinek felidézésével hozzáfűzte – „amint emléti, hogy a' Töröknek kettős kaszája lévén, ha egyszer egy felől, másodszor más felé csapot azon kaszával" (PML IV/31e/1720:2). A másik, rövidített változatban pedig ez a szöveg olvasható: „Tudgya nyilván és valósághossan, hogy a' Rákost mindétigh emlékezetitül fogvást Török kaszálta, lévin, ha edgyszer egy felé, másoczor más felé csapott azon kaszával" (PML. Process. term., 1735:6).

A fentiek pontosabb megértéséhez érdemes megjegyezni, hogy a török az említett területen szántóföldet alig tartott meg saját kezelésben, de annál többet a rétekből, mellyek füve, szénája lovaskatonáinak kellett. Ennek megfelelően, amint az ugyancsak gödöllői, 90 éves Gyulay István tanú elmondotta, „A' Pesti Török egész a Halomigh birta magha a' Határt és a Rákosnak is mind a két részit a' Pesti Török kaszálta, és más is kaszálta . . . a Pesti Török engedelmébül" (PML, IV/31e/1720:2.)

A nagy rétségek bő szénájának összetakarításában sokféle helyi ember is részt vett. Oroszy András 60 éves szadai lakos pl. elmondta, hogy „maga is Jobbágya lévén a Töröknek, ottan (ti. a fenti réten) eleget gyűjtött", de György István ugyancsak szadai lakos arról vallott, hogy „Söllér lévén hetek számra lakott a' Rákoson többekkel edgyütt, Jobbágyoknak bé hordani köllött, Sölléreknek pedig kaszálni . . ." (PML. Process. term. 1735:6).

Mindez azért lehet most számunkra érdekes, mert kitűnik belőle, hogy a hazai lakosság huzamosan együtt dolgozott a törökökkel, akiknek különleges, a hazaitól lényegesen eltérő kaszája azonnal felkeltette a helybeliek figyelmét, de különösképpen felkelthette e kaszának jellegzetes használati módja, amint azt a fentiekben Vay János vallomásában is olvashatjuk.

Ismeretes viszont, hogy hazánkban a török megszállók korántsem voltak valamennyien török nemzetiségűek, hanem jó részük a különböző balkáni népekből toborzódott. Különösképpen vonatkozhatott ez azokra a „törökökre", akik az olyan munkát végezték, mint a kaszálás. A balkáni szlávság egyébként is hosszú ideig a török hadsereg egyik fő szénaellátójaként volt ismeretes.

Ezeknek az adatoknak fényében egész más jelentése lehet Kresznerics 1831-es adatának is (I. 295.), amelyet a „boszniai kaszá"-hoz a következő értelmezésként fűz:

„Turcicus, barbarus ensis". Figyelmen kívül hagyva az ensis – kasza megfelelést, számunkra most az az érdekes, hogy a „boszniai"-nak „török" értelmezését adja.

Ha nem is ennyire egyértelmű, de mégis a magyarországi törökséggel kapcsolatban említi Takáts Sándor is a boszniai kaszát, amikor a budai basákról szól, akiknek, ha haragra lobbantak, „olyan volt a nyelvük, mint a boszniai kasza, mely mindenfelé vág" (I. 123). De a török íródeákokkal kapcsolatban is használta azt a kifejezést, hogy sokan haragudtak, „amiért kétfelé is kaszálgattak" (I. 62.).

A „boszniai kaszá"-nak a törökkel kapcsolatos sokféle asszociálása nyilván nem véletlen, hanem összefügghetett azzal a ténnyel, hogy Bosznia – Szarajevo központtal – a töröknek hosszú ideig fontos bázisául szolgált. E vidék egyébként a mai Jugoszláviának is egyik leghagyományőrzőbb területe, amelynek földje a sok erdő, hegy és szikla következtében kevés helyen művelhető, és rétet is csak a völgyekben alakíthatnak, ahol pl. a nálunk ismert hosszú kasza használható. A hegyekben, a sziklák, fák és bokrok között fűvágásra csak sarlót vagy a fent említett rövid kaszát használhatták még akkor is, amikor a mai Jugoszlávia más területén már általánossá vált a hosszú kasza. Érthető tehát, hogy a török korban a Balkánon megforduló magyarok ismételten megcsodálhatták az ottani lakosoknak kezdetlegesebb, de a helyi viszonyokhoz jól alkalmazkodó vágóeszközét, és megfigyeléseik az ismert szólásnak konkrét alapjául is szolgálhattak.

De mi lehetett a „szallai kasza" kifejezés kialakulásának alapja? A fentiekhez hasonló adatokkal ugyan nem rendelkezünk, mégis feltételezhető, hogy valami hasonló ok. S ez, úgy véljük, elsősorban az e vidéken oly szívósan és sokáig élő irtásos gazdálkodásban keresendő – melynek természetesen megvoltak a maga speciális talaji és éghajlati feltételei –, amely révén a bozótos, erdős területek különösen hosszú ideig fennmaradhattak. E területeken pedig csak nagy nehézségekkel lehetett használni a hosszú kaszákat, több sikerrel dolgozhattak a rövid nyelűekkel. Az irtásos gazdálkodással összefüggő bozótosodás és kezdetlegesebb talajművelés tehette lehetővé, hogy a rövid kasza, ez a kezdetlegesebb vágóeszköz, az országosnál jóval hosszabb ideig fennmaradhatott, és fennmaradásával egy szólás kialakulásának alapjául szolgálhatott.

Érdekes mindenesetre, hogy adataink rövid időszakból valók, 1567-ből és 1570-ből. Ez az időpont egyébként azt is jelzi, hogy hazánkban addigra máshonnan már teljesen eltűntek e szerszámok. Valószínű, hogy a késő középkorban kibontakozó nagyarányú gazdasági fejlődés szüntette meg nálunk is e szerszám létének alapját.

Végül is úgy véljük, igazolható, hogy a fenti két kifejezésnek – éppúgy, mint sok másnak – konkrét tárgyi háttere volt, és a helyi elnevezések (boszniai, szallai) sem véletlenül kötődtek e szólásokban a hajdan oly fontos szerepet játszó, de a középkor végétől a használatból kiavult tárgyakhoz.

ANATOLIJ GRICKEVICS

A VÁROSI ÖNKORMÁNYZAT A LITVÁN NAGYFEJEDELEMSÉG MAGÁNFÖLDESÚRI VÁROSAIBAN A XVI–XVII. SZÁZADBAN

A belorussziai és litvániai földesúri magántulajdonú városokban a városi önkormányzat hosszú fejlődési folyamat eredményeképpen alakult ki. E fejlődési folyamat során változtak az önkormányzat egyes elemeinek a funkciói, új szervek jöttek létre új funkciókkal. A városi önkormányzati szervek felépítésére nézve a német (magdeburgi) jog intézményei szolgáltak mintául, amelyek ide már lengyel közvetítéssel, a lengyelországi városok és Wilno, a Litván Nagyfejedelemség fővárosa intézményeinek átvétele útján jutottak el.

A városi önkormányzat rendszerének legkorábban felbukkanó figurája a *vojt* (le. *wójt* a ném. *Vogt* szóból), a bíró volt. A vojt intézménye megvolt az összes földesúri magántulajdonban lévő városban, az önkormányzattal rendelkezőkben és az azzal nem rendelkezőkben egyaránt.

A vojt volt a legfőbb végrehajtó hatalom megtestesítője a városokban, ő állt a városi *urad* (le. *urząd* szóból), a tanács, a magisztrátus élén. A vojt egyik leglényegesebb funkciója a bíráskodás volt. Így pl. a Kiejdany városának 1590-ben adott kiváltságlevélben szó esik a vojt bíráskodásáról, amelynek döntéseivel szemben a polgárok a város tulajdonosához fellebbezhettek.[1] Ugyanennek a városnak 1647-ben kelt, Janusz Radzwiłł által adott kiváltságlevelében az áll, hogy a vojtnak „kell ítélkeznie gyilkossági és bűnügyekben, hogy az ügy rövid időn belül elintézést nyerjen".[2] A többi ügyet a vojt a magisztrátus tagjaival együtt intézte. A vojt elnökölt a városi bíróságban, amely a *radcá*-ból (le. *radźca*), tanácsosokból és a *lavnyik*-okból (le. *ławnik*), ülnökökből állt.

A vojt hatalma a XVI–XVIII. század folyamán bizonyos változásokon ment ugyan keresztül, ami a magdeburgi jog bevezetésével és a városi önkormányzati szervek hatáskörének bővülésével függött össze, de egészen a vizsgált időszak végéig jelentős maradt.

A magdeburgi jogú magántulajdonban lévő városokban a vojtot a földbirtokos nevezte ki, bár a város tulajdonosa számos esetben lemondott erről a jogáról a városi magisztrátus vagy pedig a polgárok gyűlésének a javára, és megelégedett azzal, hogy a választások után megerősítette tisztségében a megválasztott bírót. Hogy a vojtot a város tulajdonosa nevezte-e ki, vagy pedig választották, közvetlen összefüggésben állt azzal, hogy milyen fokú városi önkormányzattal rendelkeztek az egyes városok polgárai.

Amikor 1586. június 18-án Nieświeżben bevezetésre került a magdeburgi jog, a város tulajdonosa életre szólóan kinevezte a vojtot.[3] Kiváltságlevelében a mágnás meg-

[1] *Michał Baliński:* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. Tom III. Warszawa 1846, s. 564.

[2] CGIA BSzSzR, F. 694, op. 4, d. 1195, l. 14.

[3] Uo., d. 1361, l. 6.

határozta a vojtválasztás módját a jövőre nézve: „és amikor az említett vojt eltávozik e világról, Ó-Nieśwież és Új-Nieśwież polgárainak (a zsidókat kivéve, akikre ez nem vonatkozik) két jelöltet kell maguk közül választaniuk . . . a szász és a magdeburgi jog értelmében . . . ".[4] Ezután a nagybirtokos a két jelölt közül az egyiket nevezte ki vojtnak. A vojt tisztsége elfoglalásának Nieświeżben az volt az egyik feltétele, hogy a jelölt a katolikus vagy az uniátus egyház híve legyen.[5] Nieświeżben nemeseket és polgárokat egyaránt kineveztek vojtnak.[6] Az 1721. évi nieświeżi vojtválasztás dokumentuma[7] alapján arról győződhetünk meg, hogy a mágnás jelöltjét – jelen esetben egy feudális urat – választották meg vojtnak, a választási ceremónia pedig meglehetősen távol állt a demokratikus akaratnyilvánítástól. A választási ceremónia ebben az esetben inkább csak a kinevezés jogi formákba öntésére szolgált.

Mir városában a vojtot a polgárok választották, és a földbirtokos hagyta jóvá, amint ez az 1619. és az 1746. évi fejedelmi kiváltságlevelekből kiderül.[8] Kopyl városának a magdeburgi jog bevezetésére adott, 1652. augusztus 27-én kelt kiváltságlevele szerint a kopyli vojtot a fölbirtokos abból a 10 jelöltből választotta ki, akiket a kopyli porlgárok választottak meg.[9] A fejedelem által kiválasztott jelölt jóváhagyása és e ténynek a polgárok tudomására hozatala külön körlevélben történt.[10]

Eltérő módon ugyan, de a polgárok választották a vojtot a litvániai földesúri magántulajdonban lévő városokban is (a Radziwiłłok tulajdonában lévő Kiejdany-ban és az előbb a Chodkiewiczek, majd pedig a Sapiehák birtokát képező Szkudy-ban). Mindez azzal magyarázható, hogy ezek a városok közel voltak Wilnóhoz és a porosz városokhoz, és a választási szabályokat ezeknek a városoknak a gyakorlatából kölcsönözték.

Így pl. Szkudy-ban az 1572. évi kiváltságlevél a következőképpen szabta meg a – hivatalát egyébként élete végéig betöltő – vojt megválasztásának a rendjét: a vojt halála után a városi *rada* (tanács) három jelöltet választott, akiket felterjesztett a város tulajdonosának. A mágnás ezek közül nevezett ki egyet vojtnak.[11] Kiejdany-ban Janusz Radziwiłł 1647. október 19-én kelt kiváltságlevele értelmében a város összes polgárai (a „pospólstwo" a köznép) négy jelöltet választottak a Litván Nagyfejedelemség területén letelepedett nemesség soraiból, akik közül a mágnás egyet hagyott jóvá, és döntéséről külön oklevélben értesítette a város lakóit.[12] Birže városában a vojtot a fejedelem nevezte ki a nemesség soraiból,[13] 1660-tól kezdve pedig ráadásul az evangélikus felekezethez tartozó nemesség soraiból.[14]

[4] Uo., d. 1388, l. 27.

[5] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (a továbbiakban – AGAD), Archiwum Radziwiłłowskie (a továbbiakban – AR), dział XV, teka 6, Processa w rozmaitych sprawach . . . , Tranzakta i zapisy Nieczaja Wójta Nieświeżskiego.

[6] AGAD, AR, dział XV, teka 5.

[7] Uo., teka 7, Electia na Woytowstwo Mieszczan Nieświeżskich.

[8] Uo., dzial XIII, teka 150, Przywileje i Ustawy 1579–1821; CGIA BSzSzR, F. 694, op. 4, d. 1292; d. 1305a, l. 59.

[9] *Balinski* i. m. s. 677.

[10] CGIA BSzSzR, F. 694, op. 4, d. 664–I, l. 102.

[11] Biblioteka Jagellońska, Oddział Rękopisów, Nr 6321, k. 310.

[12] Uo., Nr 6322, k. 194.

[13] CGIA BSzSzR, F. 694, op. 4, d. 693–2, l. 6.

[14] Uo., l. 25.

Lubczában a vojtot a mágnás nevezte ki.[15] Drujában szintén a mágnás nevezte ki a vojtot anélkül, hogy valamilyen formában kikérte volna a város lakosságának a véleményét.[16] Sőt mi több, a XVIII. században a vojt funkcióit a drujai gazdatiszt látta el,[17] vagyis az a személy, akit a mágnás latifundiuma irányításával bízott meg. Jelen esetben tehát közvetlenül a mágnás képviselője állt a városi magisztrátus élén.

Életre szóló időtartamra nevezték ki a vojtot a katolikus nemesség soraiból Siebieżben és Newelben is, amint azt ezeknek a városoknak adott, 1623 márciusában kelt királyi kiváltságlevelek tartalmazzák.[18]

A vojtok életre szóló időtartamra történő kinevezésének eme gyakorlatával szemben Uszaczy városának a magdeburgi jog bevezetésére adott kiváltságlevele (1758) szerint „ebben a városban, más litvániai városok mintájára, a vojt hivatala ... csak egy évig tartson ...".[19] A polgárok jelölteket választottak a vojt tisztségére, a város tulajdonosa pedig jóváhagyta egyikük jelölését. Az új vojt megválasztása vagy a régi vojt újabb egy évre történő jelölésének a jóváhagyása – csakúgy, mint a magisztrátus többi tagjának esetében is – minden évben a Szent Lőrinc ünnepét (szeptember 5.) követő napon történt.[20]

A voj személyének évenkénti változása már a XVIII. század második felére jellemző. Abból a kitételből ítélve, hogy hasonlóképpen változik a vojt személye a Litván Nagyfejedelemség más városaiban is, feltételezhető, hogy Belorusszia és Litvánia számos városában már ezt a rendszert kezdték alkalmazni.

Słuckban a vojt hivatala minden jel szerint a XV. századtól kezdve állt fenn. A Litvániai Metrikában (állami oklevelek gyűjteménye) a XVI. század első negyedében említik Stecko słucki vojt nevét.[21] Itt a fejedelem nevezte ki a vojtot.

A Litván Nagyfejedelemség városai közül egyedül ebben a belorussziai városban találkozunk azzal az esettel, hogy külön vojtok álltak a város különböző részeinek az élén. Abban az időszakban, amikor Słuckot felosztották egymás között az Olel'kovič testvérek (1582–1592), külön vojtja volt az Óvárosnak, az Újvárosnak és az Ostrov nevű városrésznek. Így pl. Jan Symeon 1587. január 25-én kelt oklevele említi Savva Kupryanovič Tiševič mint „słucki újvárosi és ostrovi" vojt nevét.[22] Jan Symeon herceg egy korábbi, 1582. december 3-án kelt oklevele „a mi vojtunk"[23] (vagyis ezé a fejedelemé – A. G.) elnevezéssel illeti ugyanőt, miközben az oklevélben a Jan Symeon birtokát képező Újvárosról van szó. Érdekes tény, hogy Tiševič 1587-ben Słuck két különböző, a Szlucs folyó két partján elterülő és más-más fejedelem birtokát képező (a középső testvérét, Jan Symeonét és a lekisebb testvérét, Aleksandrét, Ostrov tulajdonosáét) részében volt egyidejűleg vojt. Az Óváros tulajdonosa ebben az időben egyéves unokahúguk, Sof'ja

[15] AGAD, AR, dział XXIII, teka 84, Akta miejskie miasta Lubcza, s. 5.

[16] *Otto Hedemann:* Dzisna i Druja magdeburskie miasta. Wilno 1934, s. 384.

[17] Uo., s. 388; CGIA BSzSzR v g. Grodno, F. op. I, d. I, l 207.

[18] AGAD, AR, dział XXIII, teka 24, Akta Mieyskie, Siebież, N 2; Akta Miejskie, Newel, N. 2.

[19] Biblioteka Jagiellońska, Oddział Rękopisów, Nr 5981, k. 260.

[20] Uo. Nr 5981, k. 260.

[21] *Józef Wolff:* Kniaziowie Litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa 1895, s. 331.

[22] Rukopisznüj otgyel biblioteki (a továbbiakban – ROB) AN Litovszkoj SzSzR, ERS-606, l. 2.

[23] AGAD, AR, dział XXIII, teka 132, plik „Kopijarze Przywilejów, Praw i nadań ...", k. 92.

Jur'evna hercegnő volt. Az oklevél szövegéből kitűnik, hogy az Óvárosban más vojt volt. Más dokumentumok alapján ítélve ott Savva Tiševič apja, Kuprijan Tiševič volt a vojt.[24]

Jellemző, hogy a słucki vojtot mindig a leggazdagabb słucki polgárok (a „polgár urak") soraiból, gyakran egy család tagjai közül nevezték ki. A XVI. században és a XVII. század elején egy ilyen család tagjai töltötték be – csaknem örökletesen – a vojt hivatalát. Így pl. az 1581–89. évi dokumentumokban szó van arról, hogy ekkor Kuprijan Steckevič Tiševič volt a vojt.[25] Igen valószínű, hogy ő az előző vojt, Stecko fia volt (erre mutat apai neve is). Az 1600–03. évi dokumentumok szerint ekkor már az ő fia, Michail Kuprijanovič Tiševič, „a słucki vojt fia" volt a vojt.[26]

A Tiševič-család nagyszabású kereskedelmi forgalmat bonyolított Lengyelország és Poroszország városaival, az általuk felvásárolt kézműipari termékeket és mezőgazdasági nyersanyagot szállították oda. Ez a család lényegében monopolizálta a város északnyugati irányban folytatott külkereskedelmét. A család egyes tagjai saját folyami kereskedelmi hajókkal („vitina", le *wicina*) rendelkeztek, amelyek a Nyemen folyása mentén egészen Królewiecig (Königsberg) közlekedtek.

E patríciuscsalád tagjai ráadásul a mágnások hitelezői is voltak, pénzt – nemegyszer hatalmas összegeket – kölcsönöztek nekik.

A vojt vagy a vojt fiai időnként megkapták a feudális urak birtokait a helyi lakosság fölött gyakorolt összes jogaikkal együtt. Így pl. Aleksandr Olel'kovič herceg 1589. március 25-én kölcsön vett „Kuprijan Steckevič Tiševič úrtól, a słucki vojttól és fiaitól, Michajlo, Omel'jan és Fedor Kuprijanovič Tiševičtől": 4100-szor öt tucat litván garast (az érme akkori ezüsttartalma szerint ez 315 kg tiszta ezüsttel egyenlő – A. G.). A Tiševiček ezért megkapták zálogként L'uban' mezővárost, Tal' községet és Ozomlja falut a polgárokkal és a parasztokkal együtt, pénzbeli bér és természetbeni járandóságok behajtásának, valamint a lakosság feletti bíráskodásnak a jogával együtt.[27] A vojt két fia, Michajlo és Omel'jan Kuprijanovič Tiševič „słucki polgárok" csak 1621-ben, miután a mágnás kifizette nekik összes tartozását, mondtak le L'uban' mezőváros és Tal' község birtoklásának jogáról.[28] Omel'jan Tiševič adósa volt Jerzy Wiśniowiecki herceg is, aki 1618 előtt még nagyobb összeget – 7200-szor öt tucat litván garast – vett kölcsön a słucki vojt fiától, amiért birtokait adta neki zálogul.[29]

Már korábban is megfigyelhető a vojtok helyzetének a feudális birtokosokéhoz való közeledése, az, hogy földet kaptak a mágnásoktól. Stecko słucki vojt már a XVI. század első negyedében kapott földet a hercegnőtől.[30] Omel'jan Tiševičnek is birtokában volt a XVII. század második negyedében a Gričinoviči nevű falu, és fizette a mágnás kincstárába a „pokonszczyznát",[31] azt az adót, amelyet a szolgáló kisbirtokosok fizettek.

[24] Úo., teka 136, Akta summowe; teka 148, Od Jeremicz Lubań.

[25] Úo.

[26] Otgyel rukopiszej biblioteki Vil'njuszkogo goszudarsztvennogo Universziteta A-87, No. 13159, l. 58; AGAD, AR, dział XXIII, teka 136, Akta summowe; CGIA BSzSzR, F. 737, op. I. d. I, l. 409.

[27] AGAD, AR, dział XXIII, teka 148, od Jeremicz Lubań.

[28] CGIA BSzSzR, F. 694, op. 3, d. 2, l. 163.

[29] Oddział rękopisów Biblioteki PAN w Krakowie, Nr. 4327.

[30] *Wolff* i. m. s. 331.

[31] Minszkaja sztarina. Vipuszk IV. (Trojcsanszkij archiv). Minszk 1913, sztr. 85.

1649-ben Gričinovičiben 25 telek (parasztgazdaság) és 32 voloka 16 morg (1 voloka = 30 morg = 21,37 hektár) föld volt.[32] 1645-ben a Man'kov nevű majorhoz, amely Omel'jan Tiševič birtokát képezte, 16 voloka 17 morg föld tartozott.[33] Formálisan tehát a slucki vojtnak ez a fia, a gazdag kereskedő, slucki polgár maradt, valójában azonban szolgáló feudális kisbirtokos volt, akinek majorsága és jobbágyai voltak, és a katonáskodó-szolgáló nemesség kötelezettségeinek tett eleget a slucki hercegségben. 1677-ben Man'kov major tulajdonosai Jan és Nikolaj Tiševič urak voltak, akik az általuk használt 10 voloka földért évi 60 złoty pokońszczyznát fizettek, vagy pedig „katonai szolgálatot teljesítenek, ha parancs jön a slucki városból".[34] Egyikük még hadnagy is lett 1704-ben a slucki hercegség nemesi „chorągiew"-jében (századában).[35]

Ezek a példák arról tanúskodnak, hogy a Tiševič vojtok szétágazó családjának egy része már a XVII. század első felében bekerült a szolgáló-katonáskodó feudális birtokosok csoportjába. A család másik része megmaradt a polgár urak vékony felső rétegében, de megszerezte a feudális birtokosokat megillető jogokat, és a vazallusok egyik alsóbb rétegét alkotta. Éppen ebből a rétegből választotta ki a mágnás a vojt személyét, hogy az megbízhatóan érvényesítse a mágnás politikai érdekeit a városi közösségben.

Később is, 1657–61 között és 1663-ban, ismét ennek a családnak a tagja, Vasilij Tiševič volt a slucki vojt.[36]

A XVII–XVIII. század folyamán a polgár urak szűk csoportjának képviselői közül került ki a vojt. Ebben az egész időszakban mindössze egyszer – 1718-ban – volt nemes a vojt (Otten).[37] A városok tulajdonosai biztosak voltak abban, hogy befolyásukat a magisztrátus ügyeire jobban érvényesítik maguk a városi magisztrátus képviselői, mint a nemesek.

A XVII. század eleji dokumentumok említik a slucki városi vojt bíráskodását (1601).[38] A vojt pénzbüntetésre és testi fenyítésre (100 és ennél több korbácsütésre) ítélhette a polgárokat.[39]

A XVII. század második felében a városi magisztrátus jogainak bővülése következtében némileg leszűkülnek a vojt funkciói. Ebben az időszakban a következőképpen alakult ki a vojt kinevezésének a módja:

Amint ez a slucki magisztrátus 1678. évi ülésének jegyzőkönyveiből kiderül, a teljes létszámú magisztrátus két vojtjelöltet választott a polgár urak közül, többnyire saját soraiból. A jelöltek egyikének kinevezését a mágnás vagy gazdatisztjei eszközölték.[40]

A XVIII. század második felében a megisztrátus „közgyűlése" az összes városi hivatalnok jelenlétében már három jelöltet választott „egyhangúlag" a vojt tisztére, akiket felterjesztett a mágnásnak azzal, hogy válasszon ki közülük egyet.[41]

[32] CGIA BSzSzR, F. 694, op. 2, d. 7384, l. 18.
[33] Uo., l. 5.
[34] AGAD, AR, dział XXV, Nr 1420/1, k. 29.
[35] CGIA BSzSzR, F. 694, op. 7. d. 947, l. 43.
[36] AGAD, AR, dział XXIII, teka 134, Sprawy Sessyonalistów Magdeburgii Słuckiey.
[37] Minszkaja sztarina i. m. sztr. 137.
[38] AGAD, AR, dział XXIII, teka 132, Kopijarze, k. 26.
[39] Uo., teka 134, Copie.
[40] Uo., teka 133, Rozmaitości; teka 151.
[41] Uo., teka 154, Kopie.

A vojt megbízása 3 évre szólt.[42] A város tulajdonosa azonban gyakran ismételten hivatalában hagyta a vojtot, úgyhogy nemegyszer élete végéig betöltötte ezt a tisztet. A vojt tartós betegsége esetén a mágnás adminisztrációja helyettest nevezett ki. Hasonló, csak állandó tisztség volt Drujában, ahol a XVIII. században már megvolt a landvojt tisztsége, aki a vojt helyettese volt. A XVIII. század első felében ezt a tisztet itt az egyik bíró töltötte be, aki távolléte esetén helyettesítette a vojtot, elnökölt a magisztrátusi bíróságban, vagy egyedül gyakorolta a vojt bíráskodását. A XVIII. század második felében már külön landvojt volt Drujában. A landvojtot itt maga a vojt nevezte ki.[43] A landvojt tisztsége megvolt 1620-ban és 1689-ben Nieświeżben[44] és 1636-ban Birże-ben[45] is.

A vojtok a belorussziai és litvániai földesúri magántulajdonban lévő városokban a mágnások által meghatározott jogokkal és kiváltságokkal rendelkeztek. A vojt kapta a különféle természetbeni juttatások bizonyos részét – „a vojt jussát".[46] Külön körlevelek rögzítették azokat a jövedelmeket, amelyekből a vojt részesült.

A vojtot más, pénzbeli jövedelmek is megillették: a városkapun való be- és kilépéskor szedett illeték (a „kapupénz"), a szobák bérbeadása után szedett adó (a „szomszédpénz") stb.[47] Ezen felül a vojt részesedett a bírósági bevételekből is. 1888–1889-ben Nieświeżben a vojt évi 400 złoty jövedelemben részesült a bíráskodási tevékenységért.[48]

A vojtnak földjei is voltak a városban és a városon kívül, amelyeket nem terheltek a városi adók és egyéb terhek. Ezek a földek rendszerint mentesítve voltak a mágnás kincstárát illető adók alól is. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Nieśwież városának adott, 1586. június 18-án kelt kiváltságlevele értelmében a vojt 6 voloka földet kapott használatra, valamint „Nieśwież városától minden kedvezményt a magdeburgi jog szerint".[49] Más városokban ez a földjuttatás kisebb volt.

A XVI–XVIII. században a belorussziai és litvániai földesúri magántulajdonban lévő városokban a végrehajtó adminisztratív hatalom a vojtok kezében maradt. A vojt nemcsak a városi önkormányzati szerv vezetője volt, hanem a városi bíróságé is. A korszak elején a vojt hatalma nagyobb volt. Később, annak mértékében, amint bevezették és kibővítették a magdeburgi jogon alapuló városi önkormányzatot, a városi önkormányzati szerv a vojt hatalmát részben korlátozta. A vojt a város tulajdonosának megbízható embere volt, az ő érdekeit képviselte. A vojtot mégsem mindig a feudális birtokosok soraiból, hanem gyakran a városi patríciusok (a „polgár urak") közül nevezték ki. A polgárság soraiból kikerülő vojtok valójában rendelkeztek a feudális birtokosok egyes jogaival, számos esetben pedig a szolgáló feudális kisbirtokosok sorait gyarapították.

A városi önkormányzat szerve a magdeburgi jog értelmében a városi tanács vagy magisztrátus volt. A magisztrátus gyakorolta a hatalmat annak a városi közösségnek a területén, ahol érvényben voltak a magdeburgi vagy valamely más városi jog normái. A magdeburgi jognak a városokban való bevezetését megelőző időszakban a városi önkor-

[42] CGIA BSzSzR, F. 694, op. 4, d 5821, l. 68.
[43] *Hedemann* i. m. s. 389.
[44] AGAD, AR, dział XV, teka 5; teka 6.
[45] CGIA BSzSzR, F. 694, op. 4, d. 693–2, l. 8.
[46] ROB AN Litovszkoj SzSzR, ERS-889, Lauda albo uchwały . . . , s. 152.
[47] Uo., s. 180.
[48] AGAD, AR, dział XV, teka 6, Process Szachny Wojta Nieświeżskiego . . .
[49] CGIA BSzSzR, F. 694, op. 4, d. 1337, l. 54; d. 1338, l. 27; d. 1361, l. 7.

mányzati szerv számos funkcióját a tulajdonos és annak adminisztrációja gyakorolta, míg a többi funkciót a vojt és néhány, a polgárság soraiból kikerülő tisztségviselő gyakorolta a város tulajdonosának és a tulajdonos adminisztrációjának szigorú ellenőrzése mellett.

A városi önkormányzati szerv összetételét és annak kialakítási módját – rendszerint igen általános formában – már a városoknak adott, a magdeburgi jog bevezetését engedélyező királyi vagy mágnási kiváltságlevelek szövege tartalmazza. Konkrétabb formában a magisztrátus összetételét és kialakítási módját a mágnás későbbi kiváltságlevelei szabták meg. A magisztrátus tagjai voltak rendszerint a vojt, a *burmistrek* (bírák), a *radcák* (rajcák, tanácsosok), a lavnikok (ülnökök), az írnok, bár az ülnökök – szigorúbban értelmezve – a magdeburgi jog értelmében külön bírói kollégiumot – a vojtból és az ülnökökből álló bíróságot – alkottak a vojttal együtt, és nem voltak tagjai a magisztrátusnak. Egy ilyen külön bíróság létéről tesz említést Słuck városának 1621. évi „Ustavá"-ja (statutuma): „A vojt mellé négy ülnököt rendelek, azaz kettőt az Óvárosból, a többiből pedig (ti. a város többi részéből, azaz az Újvárosból és Ostrovból – A. G.) egyet-egyet, akiknek szintén fel kell esküdniük, de a bírósághoz nem tartoznak, hacsak nem történne súlyos bűncselekmény. Ilyen esetben ők is a bíróságra rendeltetnek".[50] A XVII. század második felének és a XVIII. századnak słucki dokumentumaiban és más városok XVI–XVIII. századi dokumentumaiban nem esik említés az effajta bíróságról.

A városi önkormányzati szerv eredeti elnevezését a belorussziai és litvániai földesúri magántulajdonú városokban – csakúgy, mint a szabad királyi városokban –, a „városi rada" (tanács) elnevezést a XVII. század folyamán fokozatosan a „magisztrátus" elnevezés váltotta fel, amely állandósult, és a XVIII. század végéig érvényben volt.

A városi tanács tagjainak számára nézve valamiféle pontos szabály nemcsak a Litván Nagyfejedelemség területén nem volt, hanem még Németország városaiban sem, ahonnan a városi önkormányzati szerv formája átvételre került. Igaz ugyan, hogy VI. (Hohenstaufen) Henrik császár uralkodásának idejétől (1190–97) kezdve kialakult az a szokás, hogy a városi tanácsba 12 tagot választottak; a XIII. században azonban ez a szám Németország különböző városaiban is ingadozott: 12 tanácstag volt Konstanzban (bár számuk ott néha a 16-ot is elérte), 14 Trierben és Hamburgban, 15 Lübeckben és Kölnben, Regensburgban pedig 16.[51] Még kevésbé volt egységes a magisztrátus létszáma a belorussziai és litvániai városokban. A magisztrátus tagjainak összlétszáma azonban itt is közel állt a 12-höz, ami arra mutat, hogy a magdeburgi jog bevezetésekor a Litván Nagyfejedelemség városaiban kezdetben valószínűleg a klasszikus mintát vették alapul.

A kevés fennmaradt dokumentum alapján megközelítő pontossággal megállapítható a nieświeżi magisztrátus létszáma és összetétele. 1620 márciusában a városi bíróság felsorolásában a landvojton kívül említik a *burmistr*-et, 3 *rajcá*-t és 3 *lavnik*-ot.[52] 1630 júniusában a vojtot és 3 burmistr-ot említenek.[53] Később, Nieśwież 1673. évi leltárában 3 burmistr-et, 4 rajcá-t, 5 lavnik-ot és a magisztrátus írnokát említik.[54] 1758 márciusában, amikor ünnpélyes szertartás közepette bevezették a magisztrátus könyveibe Nieśwież

[50] AGAD, AR, dział XXIII, teka 133, Ustawa ogólna porządku dla Miasta Słucka, k. 5.
[51] *Hans Planitz:* Die deutsche Stadt im Mittelalter. Graz–Köln 1954, s. 311–2.
[52] AGAD, AR, dział XV, teka 5, Akta, ściagające się do Kamienic . . .
[53] Uo., teka 7, Rozmaitości . . .
[54] Uo., dział XXV, Nr 2669/3, kk. 6, 7, 13.

tulajdonosa lányának, Karolin Radziwiłłnek Stanisław Rzewuskihoz való férjhez adásáról szóló házassági szerződést, feljegyezték a vojt, 4 burmistr, 3 radca, 4 lavnik és az írnok jelenlétét.[55] Az idézett dokumentumok arra engednek következtetni, hogy a nieświeżi magisztrátusban a vojton és az írnokon kívül azonos számú – négy-négy – burmistr, radca és lavnik volt (egyes periódusokban öt lavnik volt). A folyó ügyek intézésében évente részt vett a vojt, az „éves" burmistr, a radca, 2 lavnik és a városi írnok. Az egymást váltó évi soros lavnikokat és az elmúlt évi váltást „régi és új *lavicá*-nak (ülnökségnek)" nevezték.[56] A magisztrátus aktív tagjainak az összetétele évről évre változott, a többiek pedig tartalékban voltak, és csak akkor hívták meg őket az ülésekre, ha hiányzott valaki a magisztrátus soros, „éves" tagjai közül. Abból ítélve, hogy különböző években ugyanazok a nevek ismétlődnek, a magisztrátus tagjainak jelentős része élete végéig hivatalban volt. Állandó figurája volt a magisztrátusnak a meghatározott funkciókat (a városi könyvek vezetése, az ügyiratok őrzése, kivonatok kiadása stb.) ellátó városi írnok is. Az írnok feltétlenül képzett, sőt alighanem a legműveltebb ember volt a magisztrátus tagjai között. Az írnok nem kis szerepet játszott a városi ügyek intézésében.

Bizonyos esetekben, a legfontosabb városi ügyek intézésében részt vett Nieśwież egész polgári lakossága (a *pospólstwo,* a „köznép"). Nieśwież „köznépe" részt vett a vojt és a magisztrátus tagjainak megválasztásában, amint meg is van említve Radziwiłł herceg 1586. június 18-i kiváltságlevelében, és amint ez az 1712. évi vojtválasztás ügyiratából is kiderül.[57] A köznép a magisztrátussal együtt döntött városgazdálkodási kérdésekben. Az ilyen döntést *plebiscyt*-nek, népszavazásnak is nevezték, amint ez pl. 1592. szeptember 27-én is történt, amikor meghozták „a vojtnak, a burmistroknak, a rajcáknak, a lavnikoknak és az egész tanácsnak, valamint Nieśwież városa egész köznépének"[58] határozatát a városi kereskedelem rendjéről, a városi adóról, a tűzvédelmi és erődítési intézkedésekről stb. A XVIII. század második feléből származó dokumentumok nem tesznek említést a polgárok közgyűléséről, noha az önkormányzatot engedélyező kiváltságlevél értelmében ilyen gyűlések összehívhatók voltak.

Teljesebb képet alkothatunk a magisztrátus létszámáról a Sapiehák birtokát képező Drujában. Itt az önkormányzat 1618-ban történt bevezetése után a városi magisztrátust a vojt, 3 burmistr, három városi tanácsos (rajca), 3 ülnök és az írnok alkotta. Ezek funkciói között alig volt különbség, legfeljebb egyik vagy másik tisztség tekintélyességének a fokában. Az adminisztratív és a bírói funkciókat a vojttal együtt minden évben 1 burmistr, 1 tanácsos (rajca) és egy ülnök látta el. Ez az évi soros összetétel úgy változott évről évre, hogy a „sorosság" háromévenként megismétlődött. A magisztrátus „soros" tagját csak akkor helyettesítette tartalékban lévő társa, ha az valamilyen oknál fogva távol tolt. Csak kezdetben, 1618-ban vett részt a teljes magisztrátus megválasztásában a városban lakó összes polgár; a magisztrátus minden megválasztott tagja élete végéig hivatlában maradt, és csak igen ritka esetben fosztották meg őket hivataluktól valamely vétség miatt. A tisztségből való felmentést a teljes létszámú magisztrátus végezte. Az 1618. évi kiváltságlevél értelmében a magisztrátus munkájában a polgárság 10 állandó képviselője („köz-

[55] CGIA BSzSzR, F. 694, op. 3, d. 39, l. 309.
[56] Uo., op. 4. d. 1337, l. 58.
[57] Uo., d. 1361, l. 6; AGAD, AR, dzial XV, teka 7, Electia na Woytowstwo . . .
[58] Uo., 1338, l. 30.

ségi férfi") is részt vett.[59] Az élet módosította ezt az előírást, a XVIII. században 9 ilyen férfit választottak, akik közül minden évben hárman vettek részt a munkában.[60] A városi magisztrátusba beválasztott személyek sajátos „ranglétrát" jártak be, egymás után töltötték be a különböző tisztségeket a „községi férfi" hivatalától kezdve a burmistr tisztségéig. Jelen esetben a legleplezetlenebb formában érvényesült a többi magántulajdonú városban is alkalmazott rendszer – a közös érdekeken alapuló városi elit kialakítása, amelyet támogatott a mágnás és annak adminisztrációja, és amely a városi önkormányzati szerv feltöltését tagok kooptálásával oldotta meg. Ez a rendszer széles körű lehetőséget nyitott a hatalommal való visszaélés, az önkényeskedés előtt. A polgári közösség (a „pospólstwo", a köznép) szerepének erősödése abban is kifejeződött, hogy 1725-ben, a megüresedett burmistri tisztség betöltésére rendezett választásokon – az 1618. évi kiváltságlevél ellenére – a drujai városi magisztrátus és a „közösségi férfiak" háromévi rendes ülésén kívül részt vett a „város egész köznépe" is.[61]

Kopylban az 1652. évi kiváltságlevél értelmében a vojton és a városi írnokon kívül 2 burmistr, 4 rajca és 4 lavnik alkotta a magisztrátust.[62] Feltételezhető, hogy itt is évente váltották egymást a megisztrátus „soros" és tartalékban lévő tagjai.

A Sapiehák birtokában lévő Ružany városban a XVII. század 60-as éveiben a magisztrátus évi soros váltásban 1 burmistr, 2–3 tanácsos és 3 ülnök volt. A XVIII. század 50-es és 60-as éveiben a magisztrátus tagjainak megválasztása évenként történt „Ružany város egész közösségének és köznépének szavazataival", és a választást a gubernátor hagyta jóvá. 1 burmistr, 2 tanácsos és 3 ülnök került megválasztásra. 1763-ban azt is feljegyezték, hogy megválasztották a rangidős, a második és a harmadik ülnököt.[63]

Uszaczy város kiváltságlevelében (1758), ahol a magisztrátus megválasztása évenként történt, ez állt: „A város birtokosainak mindig joguk lesz a választott jelöltek közül a burmistrot kinevezni, vojtot állítani, a tanácsosokat és az ülnököket jóváhagyni . . .".[64]

Słuckban a városi magisztrátus összetétele az idők folyamán bizonyos változásokon ment keresztül.

A słucki magisztrátus összetételére nézve az első fennmaradt dokumentum az 1652. augusztus 27-én kelt kiváltságlevél. A kiváltságlevél megszabja a magisztrátus összetételét: 2 burmistr (proconsul), 4 tanácsos (consul) és 4 ülnök. A polgárok közgyűlése szótöbbséggel 12 „városi férfiút" választott, ez a testület pedig az év első napján 10 „lelkiismeretes" és a jogban járatos, háztulajdonnal rendelkező polgárt választott, és ezek lettek a jelöltek a magisztrátusi tisztségekre. Közülük választott ki a mágnás vagy helytartója 2 burmistrot, 4 városi tanácsost és 4 ülnököt. A városi bírák döntéseivel szemben a város tulajdonosához lehetett fellebbezni. A toruńi statutum értelmében a városi bírák csak a mágnás helytartójával együtt ítélkezhettek a nemesek fölött. Ha ilyen esetekben nézeteltérés támadt a polgárok és a mágnás helytartója között, az ügy a királyi bíróság elé

[59] *Hedemann* i. m. s. 389–91.
[60] Uo., s. 394.
[61] Uo., s. 390, 399.
[62] *Balinski* i. m. s. 677.
[63] CGIA BSzSzR v. g. Grodno, F. 1373, op. I, d. I, ll. 6–304.
[64] Biblioteka Jagiellońska, Oddział Rękopisów, Nr 5981, k. 260.

került.[65] Słuck és Kopyl városoknak a magdeburgi jogállásba kerülését 1653. március 24-én hagyta jóvá a Brześć Litewski-i szejm.[66]

A magdeburgi jog tényleges bevezetéséről a magántulajdonú városban már maga a mágnás intézkedett, és ez időben kissé elhúzódott (az 1654–67. évi orosz–lengyel háború időszakában). Ráadásul Bogusław Radziwiłł egy kissé sajátosan értelmezte a városi önkormányzati szervről és annak megalakítási módjáról szóló kitételeket a királyi kiváltságlevélben. A királyi kiváltságlevél összes intézkedését formálisan sem Bogusław Radziwiłł, sem utódai nem tartották be. A városi magisztrátus felállítását – de nem abban a formában, ahogyan azt a királyi kiváltságlevél tartalmazta – Bogusław Radziwiłł herceg 1654. november 24-én kelt pátense rögzítette. Ebben az okmányban a város birtokosa nyíltan megmagyarázta azokat az okokat, amelyek őt a városi önkormányzati szerv felállítására indították: a város védelme, megerősítése és rendjének biztosítása késztette erre. Słuck városának „szesszió"-jába a herceg 12 „férfit, słucki polgárainkat" nevezett ki „a három városból" (vagyis a város három részéből – az Ó- és az Újvárosból, valamint Ostrovból), köztük volt a vojt, Symon Volkovič is. A magisztrátus hetente egyszer gyűlt össze „szesszió"-ra (ezért a magisztrátus tagjait „szesszionisták"-nak, néha pedig „asszesszor"--oknak nevezték). A magisztrátus szesszióit kezdetben a „direktor", a słucki vár parancsnoka és katonai kormányzója vezette.[67]

Később, 1654. december 8-án kelt körlevelében a város birtokosa meghatározta a magisztrátus tagjainak kötelességeit. A körlevélben ismét az áll, hogy a város tulajdonosa maga választott ki 12 férfit „a három városból", akik életük végéig maradnak funkciójukban. Ha a magisztrátus egyik tagja meghalt, maga a mágnás nevezett ki polgárokat a megüresedett tisztségekre, vagy pedig engedélyezte a magisztrátusnak, hogy az kooptáljon új tagot, de ebben az esetben is feltétlenül szükség volt a mágnás utólagos jóváhagyására.[68]

Kezdetben tehát a döntő szerepet a városi önkormányzati szervben a maga a város tulajdonosa és megbízottja, a „direktor" játszotta. A „direktor" a herceg közvetlen képviselője volt a városi magisztrátus ülésein, ő kézbesítette a magisztrátusnak a mágnás parancsait, döntéseit, rendeleteit és más utasításait. Sőt egyes határozatok kizárólag a „direktor"tól származtak, a gyűlés csak jegyzőkönyvbe vette őket.[69] Idővel Słuck parancsnoka kezdett elmaradozni a magisztrátus üléseiről,[70] majd néhány év múlva teljesen abbahagyta azok látogatását, és a „direktor" funkciója megszűnt. Ez összefüggésben volt azzal, hogy miután Słuck körzetében megszűntek a hadműveletek, a városi önkormányzat jogai bővültek. A mágnásnak már kevesebb aggodalmat okozott az, ha nagyobb fokú önkormányzatot biztosít a városi polgároknak. A városi magisztrátus szótöbbséggel hozta meg határozatait. A döntések meghozatalához határozatképességre – 8 fő jelenlétére – volt szükség.[71]

[65] AGAD, AR, dział XXIII, teka 132, Copia Prawa Magdeburskiego Słuckowi . . . , k. 30; teka 154, Miasto Słuck, przywilej z r. 1650, s. 2–3.

[66] Volumina Legum. Tom IV. Petersburg 1859, s. 194.

[67] AGAD, AR, dział XXIII, teka 132, Copie przywileiow y listow . . . , k. 2; teka 154, Księga różnych postanowień . . . , k. 24.

[68] Uo., kk. 2–3.

[69] ROB AN Litovszkoj SzSzR, ERS-889, Lauda albo Uchwały, s. 54–55.

[70] UO, ERS-889, Lauda albo Ushwały . . . , s. 164.

[71] Uo., s. 2.

A mágnás felhasználta a magdeburgi jog szerint önkormányzatot biztosító királyi kiváltságlevél különböző tételeit, de azokat fokozatosan vezette be. Már 1658 márciusában levelet intézett a „nevezett szesszonalistáknak, a burmistroknak, a tanácsosoknak, a polgároknak, továbbá a vojtnak és az ülnököknek", amelyben ígéretet tett arra, hogy a közeljövőben bevezeti a város által már megkapott magdeburgi jogot.[72] 1661 márciusában további lépés történt a magisztrátus tökéletesítése útján. A szesszió petíciójára válaszképpen a herceg nyilatkozatában a 12 korábbi asszesszorhoz újabb 12-t nevezett ki, mégpedig olyanokat, akiket a magisztrátus jelölt erre a tisztségre. Ehhez a herceg a következő utasítást adta: a magisztrátusban minden évben 12 „szesszionalista" foglaljon helyet, s ezek évenként váltsák egymást a másik tizenkettővel. Az első tizenkettő közé hatan kerültek a magisztrátus régi tagjai közül, hatan pedig az újonnan kinevezettek közül. Ha valaki hiányzott, meg lehetett hívni helyette valakit az előző éviek közül.[73] 1661. júliusában a herceg e deklarációja alapján osztották fel a magisztrátust két „szesszióra", amelyek minden évben január elején váltották egymást a hivatalban.[74] A magisztrátus tagjai évenként felosztották egymás között a különböző városi ügyek intézését jelentő tisztségeket. A szessziókon a vojt elnökölt, a jegyzőkönyvet az írnok vezette. Egyes különleges esetekben a magisztrátus mindkét „divíziója" összeült.[75] Erre az időszakra a magisztrátus tevékenységi köre már kibővült, a „direktort" teljesen felváltotta a vojt, aki a XVII. század 60-as éveinek végétől kezdve már nem is számított „szesszionalistá"-nak. A városi közösség vezető rétege kezébe került a végrehajtó hatalom, bár a mágnás és adminisztrációja szigorú felügyelete mellett. A mágnás kiváltságokat adott a „szesszonalistáknak". Már 1655 júliusában felmentette őket minden, a hercegi kincstárat illető adó és járandóság alól.[76] A mágnás tehát támogatta a patrícius réteget, és ennek fejében támogatásban részesült e réteg részéről.

A herceg azonban nem sietett bevezetni a magdeburgi jogot teljes egészében. Az 1662. január 25-én kelt „Słuck város statutumá"-ban azt írta, hogy a magdeburgi jog bevezetéséig a słucki polgárok közötti, valamint a słucki polgárok és más városok polgárai közötti alapvető bírósági ügyeket a várbeli bíróságnak kell intéznie, nem a Litván Statutum, hanem a magdeburgi és a chełmi jog alapján.[77] A magisztrátus 1664 szeptemberében elfogadott egy petíciót a magdeburgi jognak a városban történő bevezetéséről, amelyben rámutatott arra, hogy a város 10 év alatt több mint félmillió złotyt fizetett a Rzecz Pospolita (a lengyel állam) és a herceg kincstárába, mégsem került még bevezetésre a király által adományozott önkormányzati jog.[78] A város tulajdonosának a válasza erre az volt, hogy ismételten ígéretet tett a magdeburgi jog bevezetésére.[79] Erre azonban csak később került sor.

A gazdatisztek határozata (1686. január 20.) körvonalazta a városban működő különböző hatóságok kompetenciáját. A szesszió intézte a végrendeletek, az árvák ügyeit,

[72] AGAD, AR, dział XXIII, teka 132, Copie przywileiow y listow . . . , kk. 5–6.
[73] Uo., k. 9.
[74] Uo., teka 134, Sprawy sessyonalistów Magdeburgii . . .
[75] Uo.
[76] Uo., teka 132, Copie przywileiow y listow . . . , kk. 4–5.
[77] Uo., teka 154, Ustaw dla Miasta Słucka od Xcia Bogusława.
[78] Uo., teka 134, Sprawy Sessyonalistów . . .
[79] Uo., teka 132, Copie przywileiow y listow . . . , k. 13.

a házassági szerződéseket, az egyéb városi ügyeket, mint pl. a céh-, kereskedelmi és piaci ügyeket, a vásárokon előforduló verekedések ügyeit. A szesszió elé kerültek a vojt bíráskodásával szembeni fellebezések a polgárok közötti verekedések vagy veszekedések ügyében is. A szesszionak vagy a vojtnak kellett határozatot hoznia a főbenjáró bűnösök letartóztatását illetően is, ha az polgár, zsidó vagy pedig a városba került idegen volt (a nemesek kivételével), és át kellett adnia az ügyet a várbeli bíróságnak. A szesszió ítélkezett a szüleiknek nem engedelmeskedő gyermekek, valamint „a gazdáiknak és uraiknak nem engedelmeskedő szolgák és cselédek" fölött, továbbá üldözte a mesterségüket nyíltan űző prostituáltakat is.[80]

A „słucki magdeburgi önkormányzat" összetétele a XVIII. század folyamán valószínűleg változatlan maradt, bár a dokumentumokban ez nem mindig követhető pontosan nyomon. A Közép-Belorussziának Oroszországhoz való csatolását közvetlenül megelőző napokban, 1793 márciusában a słucki magisztrátus a vojtból, két burmistrból, három tanácsosból, két ülnökből és a városi írnokból állt.[81]

A magisztrátus összetétele a XVIII. század folyamán is kooptálás útján egészült ki. A magisztrátus tagjai jelölteket választottak, és ezek jóváhagyásáért folyamodtak a mágnáshoz.[82]

A szesszionalisták másfél évszázados névsora (a XVII. közepétől 1793-ig) arról tanúskodik, hogy a magisztrátusban mindössze néhány család képviselői foglaltak helyet. A magisztrátus tagjainak tisztségét életre szólóan, nemegyszer több évtizeden keresztül töltötték be. Ennek következtében a városi önkormányzati szerv Słuckban teljes egészében a „polgár urak" csoportjának a kezében volt, akiket családi kapcsolatok is fűztek egymáshoz. Ebbe a csoportba kívülről nehéz volt bekerülni.

Magyarázható ez mind a város birtokosának politikájával, aki támogatta a polgár urakat a városi lakosság középrétegeinek és a városi szegénységnek a közös kizsákmányolásában, mind pedig a városi önkormányzati szervbe történő választások rendszerével. A magisztrátus tagjaiul jelölt személyek gondos megválogatása lehetetlenné tette, hogy a magisztrátusba bekerüljenek a városi dolgozó tömegek képviselői, és a magisztrátust a patríciuscsaládok egy csoportjának oligarchikus szervévé változtatta, amely éberen őrizte saját érdekeit, és a város tulajdonosával szemben megalkuvó politikát folytatott. A XVII. század második felétől kezdve a városi magisztrátus tagjai fel voltak mentve mind a mágnás kincstárát illető adók és járandóságok,[83] mind pedig a városi adók fizetése alól.[84] A magisztrátus tagjainak földterületei mentesek voltak a bér és a természetbeni járandóságok alól.

Egyes földesúri magántulajdonban lévő városokban, amelyek magdeburgi jogú önkormányzattal rendelkeztek, a városi tanács vagy magisztrátus mellett bizonyos ideig továbbra is működött a polgárok közgyűlésének intézménye is. A városi közgyűlés közvetlenül csak egyes nagy fontosságú ügyeket intézett.

[80] Uo., teka 133, Postanowienie o proządkach niektorych . . .
[81] CGIA BSzSzR, F. 1825, op. I, d. 3, l. 73.
[82] AGAD, AR, dzial XXIII, teka 136, plik 1, k. 35.
[83] CGIA BSzSzR, F. 694, op. 4, d. 1618, l. 4.
[84] Uo., l. 22; d. 1621, l. 398; AGAD, AR, dział XXV, Nr 3835/1, s. 16–129.

Így például Sluckban 1655 januárjában és februárjában a szesszió határozata alapján a vojt összehívta a polgárok közgyűlését *(gromada)* mindhárom városrészben (az Óvárosban, az Újvárosban és Zarečjeben, valamint Ostrovban). Ezeken a gyűléseken a város belső életének különböző kérdéseit vitatták meg (a bűnözés elleni küzdelem, az italárusítás rendje).[85] 1655 szeptemberében a vojt azért hívta össze a polgárok közgyűlését, hogy döntsenek a városi erődítmények építésére szolgáló pénz összegyűjtése („składka") ügyében.[86] 1660 novemberében a vojt századonként hívta össze az Újváros lakóinak közgyűlését. Ezen a gyűlésen állapították meg az e városrészben történt tűzvész okát.[87]

A polgárgyűlések a večé-k korszakának visszatükröződését jelentették,[88] a večeönkormányzat eme hagyományai azonban a XVII. század második felétől kezdve átadják helyüket a magdeburgi jog alapján álló önkormányzati formáknak. A veče-hagyományoknak ez az elhalása egybeesett a magisztrátus megalakulásával és a városi önkormányzat ügyeiben játszott szerepének erősödésével. Az 1660 utáni dokumentumokban már nem esik említés a polgárgyűlésekről. Fennmaradt viszont az a hagyomány, hogy egyes ügyek (elsősorban a rendkívüli adók begyűjtése) eldöntése esetén meghívták a magisztrátus ülésére a polgárokat, sőt néha még a zsidókat is.[89] A magisztrátusnak és a „köznépnek" ezek az együttes ülései arról tanúskodnak, hogy a polgárok bizonyos mértékben ellenőrizhették a magisztrátus tevékenységét. A Sluck XVIII. századi történetére vonatkozó dokumentumokban nincs nyoma annak, hogy a polgárok rendszeresen részt vettek volna a városi magisztrátus ülésein. Ez azzal magyarázható, hogy ebben az időszakban nőtt a magisztrátus szerepe. A városi lakosság többségének a városi önkormányzati szerv tevékenységében való részvétele mindössze arra korlátozódott, hogy – amint már fentebb említettük – egyes városokban jelölteket választhattak a magisztrátus tagjainak vagy a vojtnak a tisztségére (Nieswiez, Mir, Kopyl, Szkudy, Kiejdany, Uszaczy, Druja Ružany). Számos esetben a magisztrátus úgy erősítette meg határozatait, hogy azok elfogadásába a polgárokat is bevonta.

Ha olyan kérdésekben döntöttek, amelyek a városban élő pravoszláv papságot érintették, a magisztrátus meghívta ülésére a papság vezetőjét (a protópopát), és ezeket a kérdéseket közösen oldották meg.[90] Ha a zsidókat érintő kérdésekről volt szó, meghívták a magisztrátus üléseire a zsidók vezetőit.[91] Ha a nemességet érintő ügyeket kellett megoldani (elsősorban a városban lévő földterületeik után járó pénzek kifizetéséről vagy az ostrom esetére való élelmiszerkészletek felhalmozásáról volt szó), a magisztrátus a mágnás vagy annak adminisztrációja közvetítésével igyekezett intézkedni, és a magisztrátus petícióra ők adták ki a megfelelő intézkedéseket.[92]

A mágnás időnként zálogba adta a magisztrátusnak birtokait. Így pl. 1656 decemberében Bogusław Radziwiłł, miután 12 000 złoty kölcsönt vett fel Sluck városától a

[85] ROB AN Litovszkoj SzSzR, ERS-889, Laud albo Uchwały . . . , s. 13.

[86] Przyczynki do dziejów Słucka (1654–1660 r.). Lauda albo uchwały . . . „Przeglad Bibliograficzno-Archeologiczny", Tom II. Warszawa 1881, s. 141.

[87] ROB AN Litovszkoj SzSzR. ERS-889, Lauda albo uchwały . . . , s. 266.

[88] Isztorija Belorusszkoj SzSzR. Tom I. Minszk 1961, sztr. 105.

[89] AGAD, AR, dział XXIII, teka 134, Sprawy Sessyonalistów Magdeburgii Słuckiey; teka 151, Księga Mieyska . . .

[90] ROB AN Litovszkoj SzSzR ERS-889, Lauda albo uchwały . . . , s. 19.

[91] AGAD, AR, dział XXIII, teka 134, Sprawy Sessyonalistów; teka 151, Księga Mieyska . . .

[92] Uo.

słucki garnizon fenntartására, hivatalosan felajánlotta a városnak, hogy válasszon ki egyet két majorság közül ideiglenes birtoklásra a kölcsön visszafizetéséig. A város képviseletében eljáró magisztrátus Baslavcy majorságot választotta[93] (amely a słucki hercegség egyik egész járását magába foglalta, a birtok központján [az „udvaron"] kívül 6 falu tartozott hozzá 198 voloka szántóföldel 1660-ban[94]). A baslavcy-i járás 1660-ig maradt a városi magisztrátus igazgatása alatt. A várost képviselő magisztrátus nemcsak a majorság jövedelmének a behajtására kapott jogot, hanem megkapta a birtokjogot, a „posszessziót" is. Ily módon a város vezető patríciusrétege ténylegesen maga is feudális birtokosként jelentkezett, nemcsak városi dolgozókat zsákmányolt ki, hanem parasztokat is. A słucki magisztrátus állapította meg a robot mértékét a majorság egyes falvaiban.

A hűbérúr–hűbéresi viszonyra jellemzően alakultak a magisztrátus mint a baslavcy-i járás zálogbirtokosa és a járás területén élő falusi lakosság felső rétege, a *ziemianin*ok közötti kapcsolatok, akik szolgáló-katonáskodó feudális kisbirtokosok voltak. A ziemianinok békeidőben földterületük után alacsony összegű pénzbeli járadékot (ún. „pokońszczyzná"-t) fizettek. Ezt a járadékot azonban nem mindenhol fizették. Miután a baslavcy-i magisztrátushoz került zálogba, a magisztrátus felajánlotta a ziemianinoknak, hogy fizessenek kedvezményes „pokońszczyzná"-t 10 kopa (1 kopa = 5 tucat = 60) litván garas összegben minden „koń" (5 voloka) föld után, amit azonban a ziemianinok elutasítottak.[95] A városi magisztrátus 1657. decemberi ülésén a baslavcy-i ziemianinok kérésére és a hercegi revizor közvetítésével az a „megingathatatlan" döntés született, hogy a baslavcy-i ziemianinok évente 8 kopa litván garast fizessenek minden „koń" föld után.[96] Tehát míg a majorság elzálogosításakor a parasztok közvetlenül a városi magisztrátus fennhatósága alá kerültek, addig a falusi lakosság privilegizált rétege – a ziemianinok – a városi magisztrátusnak fizetendő pénzjáradék nagyságának kérdésében a hercegi adminisztráció képviselőjéhez fordulhatott.

Azokban a földesúri tulajdonban lévő városokban, ahol nem került bevezetésre a magdeburgi jog, a polgároknak nem volt külön városi bíróságuk. Vagy a vojt bíráskodott, vagy pedig – rendkívül ritka esetekben – a vojtból és az ülnökökből álló bíróság. A XVII. század első feléből fennmaradt dokumentumok arról tanúskodnak, hogy Słuckban például községi bíráskodás („kopa") folyt éppúgy, mint Belorusszia más helységeiben. A kopabíróság a magisztrátusok megalakulása előtti időszakban a legalsóbb fokú bíróság volt. Az ügyek lefolytatásának a rendje különbözött a falusi kopabíróságok gyakorlatától és inkább a veče-ken folyó bíráskodásra emlékeztetett. A słucki városi könyvekben a kopáról szóló utolsó említés 1650 augusztusára vonatkozik.

A XVII. század közepéig tehát Słuckban a polgároknak nem volt városi bíróságuk. A kopabíróság hagyományos formája itt hosszú ideig fennmaradt, majd viszonylag gyorsan átadta a helyét a magdeburgi jog értelmében kapott önkormányzat alapján létrehozott városi bíróságnak. Jellemző, hogy a kopabíróságok, amelyekben részt vettek a polgárok, a várbeli bíróság és a városi vojt fennhatósága alá tartoztak (tehát alá voltak rendelve mind a hercegi adminisztrációnak, mind pedig a városinak, s emellett a vojt összehívhatta a kopát

[93] ROB AN Litovszkoj SzSzR, ERS-889, Lauda albo uchawały . . . s. 127.
[94] AGAD, AR, dział XXIII, teka 1, Basławcy.
[95] ROB AN Litovszkoj SzSzR, ERS-889, Lauda albo uchwały . . . , s. 162.
[96] Uo., 165.

vagy az egész városból, vagy csak az egyes városrészekből), míg a belorusszai és a litvániai falvakban a kopák kizárólag a várbeli bíróságoknak voltak alárendelve,[97] és a słucki hercegség falvaiban is a várbeli bíróság alá tartoztak.[98] Más földesúri tulajdonban lévő városokban a słuckihoz hasonló kopabíróság nem volt.

A XVII. század közepétől a XVIII. század végéig a többi földesúri tulajdonban lévő városhoz hasonlóan Słuckban is a magisztrátus gyakorolta a városi bíróság funkcióit. Ez alatt az idő alatt változáson ment át a magisztrátusi bíróság kompetenciája. Ennek a városi („szesszionális") bíróságnak az élén a vojt állt, és beletartozott a magisztrátus minden tagja (a „szesszionalisták"), valamint a városi írnok.[99] A „szesszionalisták" tehát nemcsak a városi önkormányzati szervnek voltak tagjai, hanem a városi bíróságnak is, Nieświeżhez, Drujához, Ruzany-hoz és más földesúri magántulajdonban lévő városokhoz hasonlóan.[100] A XVII. század második felében a słucki magisztártusi bíróság polgári perekben és a polgárok kisebb jelentőségű bűnügyeiben járt el. A városi bíróság döntéseivel szemben várbeli bírósághoz vagy pedig a słucki hercegség gazdatisztjeinek (intézőinek) a bíróságához lehetett fellebbezni, de csak meghatározott időn belül és a magisztrátusi bíróság engedélyével.[101] „Słuck városának Bogusław hercegtől adott alapszabályá"-ban (1662. január 25.) a polgároknak megtiltották, hogy a város tulajdonosához forduljanak panaszaikkal, ha az ügyet még nem tárgyalta a mágnás által kijelölt bíróság[102] (azaz a várbeli vagy a gazdatisztek bírósága). A mágnás tehát megszabadult a fellebezések tömegétől, viszont erősítette az összes többi fórum szerepét a bírósági ügyek intézésében, beleértve a magisztrátusi bíróságot is.

A słucki városi bírósághoz különböző dokumentumok jegyzői hitelesítéséért nemcsak polgárok fordultak, hanem zsidók is.[103] A XVIII. század 40-es és 50-es éveiben maga a herceg személyen is megjelent a bíróságon különböző dokumentumok bejegyeztetése céljából.[104]

A XVIII. század 30-as éveinek második felében és a 40-es évek első felében a város birtokosának és a hercegség gubernátorának a parancsára a magisztrátusi bíróság olyan ügyekben is eljárt, amelyek addig a várbeli bíróság hatáskörébe tartoztak. Ebben az időszakban a magisztrátusi bíróság nemcsak a polgárok ügyeit intézte, hanem a słucki hercegség parasztjaiét is.[105] A magisztrátusi bíróság a Litván Statutum alapján folytatta le a pereket.[106] Ebben az időszakban tehát a városi magisztrátusi bíróság nemcsak egyszerűen a polgárok közötti bíráskodás funkcióit látta el az önkormányzattal rendelkező városokban, hanem a mágnás közvetlen utasítására a várbeli bíróság jogállására

[97] *Szprogisz, I.:* Predszlovie, akti Vilenszkoj archeograficseszkoj komisszii (a továbbiakban – AVAK), T. XVIII. Vilna, 1891, sztr. XXXV.

[98] AVAK. 255, 260, 261. old.

[99] Minszkaja sztarina 85, 94. l.

[100] AGAD, AR, dział XV, teka 6, Processa w rozmaitych sprawach . . ., *Otto Hedemann:* Dzisna i Druja magdeburskie miasta. Wilno 1834, s. 426–427.

[101] Minszkaja sztarina i. m. sztr. 111–2, 139.

[102] AGAD, AR, dział XXIII, teka 154, Ustaw dla Miasta Słucka . . .

[103] CGIA BSzSzR, F. 1825, op. I, d. l. I, ll. 1–2; d. 13, ll. 7–8, 11–12.

[104] Uo., d. I, ll. 3–6; d. 7, ll. 44, 49–52, 55–62.

[105] Uo., d. I, ll. 2–3, 8–11, 43–46; d. 13, ll. 8–11; d. 14, ll. 3–4.

[106] Uo., d. 13, l. 9.

emelkedett, s ennek következtében igen széles körű funkciókat látott el egészen odáig, hogy joga volt – bár a mágnás ellenőrzése mellett – a ziemianinok fölött is ítélkezni. A városi bíróság szerepének növekedése arról tanúskodott, hogy megnőtt a városi lakosság szerepe a latifundium belső életében, és nőtt a város politikai ereje, amellyel bizonyos fokig a mágnás is számolt. A XVIII. század második felében a magisztrátusi bíróság ismét elsősorban csak a polgárok közötti peres ügyekkel foglalkozott.

A városi önkormányzat tehát a belorussziai és litvániai földesúri magántulajdonban lévő városokban a XVI–XVIII. század folyamán a magdeburgi jog formáinak alapján, de annak különböző módosításaival és idegen minták átvételével került bevezetésre és valósult meg. Az önkormányzat fokozatosan került bevezetésre. A városi önkormányzat és a városi adminisztráció rendszerének legkorábban felbukkanó figurája a vojt volt. Egyes városokban a vojtnak nagy hatalma volt, ő gyakorolta a vojt-bíráskodást (vagy – amint ez Słuckban a XVII. század első felében történt – a vojti-ülnöki bíráskodást). A földesúri magántulajdonban lévő városok jelentős részében a vojtok polgárok voltak, nem pedig feudális urak, mint a belorussziai királyi városokban.

Amint fokozatosan bővültek a városi önkormányzati szervek jogai, a várostulajdonos adminisztrációjának a szerepe – amely kezdetben a tanács vagy a magisztrátus számos funkcióját is ellátta a városi élet mindennapos problémáinak közvetlen megoldásával – háttérbe szorult. Ennek ellenére az egész vizsgált időszak folyamán a magisztrátus a mágnás és adminisztrációja szigorú felügyelete mellett folytatta tevékenységét.

A magisztrátus tevékenységi körének (a különböző városokban különböző okok miatt bekövetkezett) bővülésével együtt tevékenysége kiterjedt a város belső életének számos területére, joghatósága pedig a városi lakosság különböző csoportjaira, nemcsak a polgárokra. A magisztrátus időnként de facto a feudális birtokos szerepét is betöltötte (amikor zálogbirtokosa volt a mágnás birtokainak), és bizonyos fokig neki volt alárendelve a falusi lakosság, a szolgáló-katonáskodó kisnemeseket is beleértve. A mágnás időnként a magisztrátusra ruházta a bíráskodási hatalmat necsak a polgári lakosság, hanem egyáltalán birtoka minden lakosa fölött is (egészen a *ziemianin*-ok fölötti bíráskodásig), vagyis a magisztrátusra ruházta át a várbeli bíróság funkcióit, bár fenntartotta magának azt a jogot, hogy a magisztrátus e tevékenységét ellenőrizze. A városi magisztrátus a polgárság egészének az érdekeit képviselte, de ténylegesen a patríciusok – a „polgár urak" – kezében volt, akiket támogatásban és különböző kiváltságokban részesített a mágnás. Összességében véve a belorussziai és a litvániai magánföldesúri tulajdonban lévő városok magisztrátusai több joggal rendelkeztek, mint a királyi városok városi önkormányzati szervei (ez különösen látható Nieśwież és Słuck „nemesi" magisztrátusainak példáján, ahogy maguk a mágnások is nevezték őket), ugyanakkor azonban a város birtokosának és az ő adminisztrációjának szigorú ellenőrzése mellett működtek. A városi önkormányzati szervek szerepének növekedése a földesúri magántulajdonban lévő városokban a XVII. század második felében és a XVIII. században számos ok következménye volt (nőtt a városok gazdasági jelentősége, a néptömegek antifeudális harca, a mágnások politikája, akik a hatalomért folytatott szüntelen harcukban a városokra támaszkodtak).

A földesúri magántulajdonban lévő városok magisztrátusai, miközben a város birtokosának szigorú ellenőrzése alatt álltak, ellenőrizték a polgárok és a város más lakosai (a zsidók, a katonák) kézműipari és kereskedelmi tevékenységét. A magisztrátus jegyzői tevékenysége kiterjedt a városok nem polgári lakosságára is, bíráskodási tevékenysége

pedig a joghatóságuk alá tartozó terület lakosaira is. Ez azzal magyarázható, hogy a joghatósági terület nem volt jelentős a földesúri magántulajdonban lévő városokban, és a zsidó lakosság nagy mértékben alá volt rendelve a városokban a magisztrátusoknak, mivel mind a polgárok, mind a zsidók a mágnások feudális „alattvalói" voltak. Ily módon a földesúri magántulajdonban lévő városok önkormányzata bizonyos fokig szélesebb körű volt, mint a királyi városoké.

Belorusszia és Litvánia földesúri magántulajdonban lévő városaira vonatkozó anyagok cáfolják A. I. Baranovič azon következtetését, hogy az önkormányzat megszüntetésének folyamata a XVIII. században az egész Rzecz Pospolita földesúri magántulajdonban lévő városaiban megfigyelhető.[107]

Az a tény, hogy a földesúri magántulajdonban lévő városok magisztrátusai a XVIII. század utolsó negyedében megőrizték a maguk pozícióit (az 1776. évi szejm döntése a magdeburgi jognak a városok és a mezővárosok többségében való megszüntetésére vonatkozóan ezekre a városokra nem terjedt ki), arra utal, hogy a királyi városok többségétől eltérően ezekben a városokban az önkormányzat szerepe egészen a XVIII. századig nagy volt.

A magisztrátusok szerepének erősödése a belorussziai és a litvániai földesúri magántulajdonban lévő városokban visszatükröződött abban is, hogy a XVII. század második felében és a XVIII. században rendeződött és erősödött a magisztrátusi bíróságok tevékenysége is. A magisztrátusi bíróságok, amelyek a magisztrátus tagjaiból álltak, akik rendszerint a patríciuscsaládok kisszámú oligarchikus csoportját képviselték, e gazdag városi vezető réteg érdekeit tartották szem előtt, amely erősítette hatalmát a polgárság többsége fölött. Mindebben magán a polgárságon belüli társadalmi ellentmondások jutottak kifejezésre.

A belorussziai városokban maga a polgárság sem volt egységes. Ebben a tekintetben a Litván Nagyfejedelemség városai nem különböztek a közeli országok – Lengyelország, Magyarország, Csehország, Németország és más országok – városaitól. Ugyanakkor Belorussziának számos nyugat-európai országéhoz képest egyenlőtlen társadalmi és gazdasági fejlődése, az Elbától keletre fekvő területek számos okból – többek között Kelet-Európa több országában a majorsági-robotgazdálkodás rendszerének és a parasztság „második jobbágyságba kényszerítésének" következményeképpen – eltérő fejlődése hátráltatta Európa ezen részében a városok politikai, társadalmi szerepének növekedését. Ez megnyilvánult a városi közösség rétegeződésében, a három társadalmi réteg kialakulásában és a köztük jelentkező társadalmi ellentmondások kifejlődésében is. Egészében véve késett ez a folyamat a belorussziai városokban, a társadalmi ellentmondások nem mindig jelentkeztek annyira élesen, és a városi lakosságon belül sem különült el oly élesen az a három réteg, amelyet F. Engels kimutatott: a patríciusok, a bürgerek és a plebejusok rétege.[108] A XVI–XVIII. század folyamán Belorusszia területén még jöttek létre új városi települések (többnyire földesúri magántulajdonban levők), és ezzel párhuzamosan még továbbra is alakulóban volt a polgári réteg, amely nem azonnal és nem mindenütt tagolódott ezekre a csoportokra. Ezenkívül az a tény, hogy számos olyan, többnyire nem nagy város és

[107] *A. Baranovics:* Upadok goroda Recsi Poszpolitoj. Voproszi Isztorii, No. 8, 1947, 43, 49. l.

[108] *F. Engelsz:* Kresztjanszkaja vojna v. Germanii. K. Marksz i F. Engelsz: Szocsinyenyija. Tom. 7. Moszkva, 1956. 352–355. l.

mezőváros létezett, amelyek nem rendelkeztek a magdeburgi joggal, lényegesen megváltoztatta ezeknek a városi típusú településeknek a társadalmi szerkezetét.

Éles és elkeseredett harc folyt a városi lakosság dolgozó tömegei (a polgárság alsó és középső rétege), valamint a gazdag városi vezető réteg – és ez utóbbi érdekeinek kifjezője, a városi magisztrátus – között. Éles társadalmi ellentmondások voltak a földesúri magántulajdonban lévő városokban a közműves céheken belül is. A városi lakosság dolgozó tömegeinek a gazdag kereskedő- és kézművesréteg, a magisztrátus ellen folytatott harca változatos formákban nyilvánult meg – az elviselhetetlen adóterhek, az adók kivetésénél és behajtásánál elkövetett törvénytelenségek, a vojtnak és a magisztrátus tagjainak a hatalommal való visszaélései elleni panaszok formájában, a magisztrátus tisztségviselőivel, a céh vezetőivel való szembeszegülés formájában stb. A városi lakosságnak a városi vezető réteg, a „polgár urak" elleni fellépésének legmagasabb rendű formája a zavargások, fegyveres felkeléseik voltak.

A várbeli (ordinátusi) bíróságok, a városi magisztrátusok ügyiratanyaga és más dokumentumok számos bizonyítékot tartalmaznak a városi hatóságok által alkalmazott erőszakról és visszaélésekről. 1646-ban például a nieświeżi magisztrátus visszaélései váltottak ki széles körű elégedetlenséget a város polgárai körében. A mágnás kénytelen volt megbízottakat kiküldeni, hogy azok találkozzanak a polgárokkal és hallgassák meg panaszaikat. A polgárok panaszt emeltek a városi tanács ellen amiatt, hogy az ellenőrizetlenül használja fel a városi kincstár jövedelméből származó pénzt. Azt követelték, hogy a tanács tagjai és az adószedők számoljanak el a város lakossága előtt minden jövedelemről és kiadásról a nem sokkal korábban elhunyt vojt e hivatalban eltöltött összes évére vonatkozóan. Azt követelték, hogy ellenőrizzék a városi hatóságok által behajtott összes olyan adó és járandóság sorsát, amelyeknek a kiváltságlevél értelmében a városi kincstárba kellett befolyniuk: a telek után járó *pljacovoe*-t („helypénzt"), a szántóföldek után fizetett *voločnoe*-t, a vámot, „a hercegnek a városba érkezésekor esedékes ajándékokat", a kereskedés után járó illetékeket, az építkezésekre szedett adókat stb., mert nem lehetett tudni, hogy hová tűntek ezek a pénzek. A polgárok panaszkodtak a tanács tagjaira, az *urjadnik*okra (tisztviselőkre), hogy azok analfabéták és ráadásul „egy korsóért mindenre kaphatók" (vagyis az ügyeket egy-egy korsó szeszes ital baksisért intézik), mivel „hogyan gyakorolhat hatalmat élet és halál fölött az, aki nem tud olvasni és nem érti a jogot".[109]

A nieświeżi polgárok eme kollektív fellépésének lett is bizonyos eredménye. A megbízottak beszámolója alapján – akik megerősítették, hogy a városi hatóságok részéről visszaélések történtek, és bizonyos mértékben rendet teremtettek a nieświeżi magisztrátus tevékenységében – a város tulajdonosa, Aleksandr Ludwik Radziwiłł herceg egy 1648. június 22-én kelt okmányban átruházta a városi jövedelmek bérletének jogát Jan Ganovic „polgár úrra", „Nieswiez város tanácsosára", és ugyanakkor megfosztotta ettől a jogtól a vojtot, akinek a hatalma ezután csupán a városi önkormányzati szerv fejének hatáskörére és a vojti bíráskodásra korlátozódott. Ganovicot kötelezték, hogy egy év múlva készítsen számadást a hercegnek.[110] Az említett dokumentumban jellemzőek a következő rendelkezések: a mágnás elismerte, hogy a nieświeżi magisztrátus, a városi vezető réteg tagjai jelentős mértékben visszaéltek hatalmukkal, és néhány intézkedést foganatosított annak

[109] AGAD, AR, dział XV, teka 7, Petitia ludu pospolitego Miasta Xcia JMci Nieswieskiego ...
[110] Uo., Wypis z Xiąg JXMci Zamku Nieswieskiego, 1649. VI. 29.

érdekében, hogy lecsillapítsa a polgárok nyugtalanságát. Ugyanakkor azonban, amikor a városi jövedelmek begyűjtésének és a velük való rendelkezésnek a jogát elvette a vojttól, a városi vagyonos réteg egyik képviselőjétől, és átadta ugyanezen réteg egy másik képviselőjének, nem bízta az ellenőrzést egy, a polgárokból álló bizottságra vagy pedig valakire a kevésbé vagyonos polgárok közül, hanem fenntartotta saját magának. Ezeknek az intézkedéseknek a bevezetése időben egybeesett az Ukrajna és Belorusszia területén kibontakozó népi felszabadító háború kezdetével, és ez a körülmény nyilvánvalóan közrejátszott a mágnásnak abban a döntésében, hogy némileg csökkentse a társadalmi ellentmondások élességét és birtokát képező városban.

A Bogusław Radziwiłł birtokain élő lakosság panaszainak és kérelmeinek naplójában 1662–63. évszám alatt olvasható a kopyli polgárok panasza: „Vojtjukra panaszkodnak és felsorolják azokat a nagy sérelmeket, amelyeket ő okozott nekik, és kérik, hogy távolítsák el őt (tisztségéből – A. G.)".[111]

Hasonló kép tárul elénk a többi városban is. Így például a drujai magisztrátus irataiban 1728-ban feljegyezték Anna Bogandovičova polgárasszony, kocsmárosné panaszát Druja város tanácsosa, a magisztrátus tagja, Juzef Strokonovič, valamint Teodor Ulašonok ülnök ellen, akik az italmérések ellenőrzését végezték. Az özvegy kocsmárosné a bérbeadó, a magisztrátus tagjait rablással vádolta, „tolvajoknak, rablóknak" és „az egész város megrontóinak" nevezte őket.[112] 1731-ben viszont már Teodor Ulašonok ülnök, a magisztrátus tagja[113] vádolta egy örökösödési ügyben elkövetett súlyos visszaélésekkel Karol' Michail Suščević landvojtot és burmistret.[114]

„Słuck város alapszabályában", amely 1662. január 25-én kelt, Bogusław Radziwiłł megjegyezte, hogy a város vezető tisztségviselői ajándékként munkát követelnek maguknak a kézművesektől, és felszólította őket, hogy szakítsanak ezzel a gyakorlattal.[115] A mágnás ebben az okmányban azt írja, hogy a magisztrátus tagjai és a magisztrátus hivatalnokai súlyos visszaéléseket követtek el a városi adók kivetése és behajtása során, valamint a különböző szükséghelyzetekben kivetett terhek (az ún. *składká*-k) begyűjtésekor, „amire igen sok ember panaszkodik, mert a meghatározatlan taksa miatt nagy nehézséget szenvednek, mivel gyakran a szegényebbnek kell fizetnie a vagyonát eltitkolni tudó gazdagabb helyett is . . ."[116] A magisztrátusi könyvben az 1661–65. évekből számos bejegyzés található arról, hogy a polgárok panaszt emelnek a rájuk kirótt súlyos és a magisztrátus által igazságtalanul elosztott adóterhek miatt.[117] Hasonló panaszok találhatók a magisztrátusi könyvben az 1672–83. évekből is.[118] A jegyzőkönyvekben megvesztegetési esetekről is említés történik. 1680. augusztus 3-án a słucki magisztrátus üléseinek jegyzőkönyvébe bejegyezték a magisztrátus szessziójának azt a javaslatát, hogy Michail Lapickij vojt „egyszemélyben se a várost, se a szessziót ne sanyargassa".[119]

[111] CGIA BSzSzR, F. 694, op. 3, d. 13, l. 109.
[112] CGIA BSzSzR v g. Grodno, F. 1384, op. I, d. I, l. 49.
[113] Uo., l. 296.
[114] Uo.; *Hedemann* i. m. s. 391.
[115] CGIA BSzSzR, F. 694, op. 4, d. 1618, l. 6; AGAD, AR, dział XXIII, teka 154, Ustaw . . .
[116] AGAD, AR, dział XXIII, teka 154, Ustaw dla Miasta Słucka . . .
[117] Uo., teka 134, Sprawy Sessyonalistów Magdeburgii . . .
[118] Uo., teka 151, Księga Mieyska . . .
[119] Uo.

Azokban az esetekben, amikor a városi vezető réteg különösen gátlástalanul hárította át az adóterheket az egyszerű polgárokra, és a városban zavargások kezdődtek, közbeavatkozott a mágnás helytartója, aki a közvetítő és az igazságos bíró szerepét igyekezett betölteni. Így például 1685 márciusában Słuck lakói (a „pospólstwo", a köznép) pert indítottak a hercegség gazdatisztjének bírósága előtt a vojt és a szesszionalisták (a magisztrátus tagjai) ellen az adóterhek igazságtalan elosztása miatt. A gazdatiszt bírósága ezt az ügyet többször is tárgyalta, és egyes polgárok adóját valóban csökkentették.[120]

Az ügyiratanyagban és más dokumentumokban számos olyan tényről esik szó, hogy a városi hatóságok és a „polgár urak" erőszakot alkalmaztak a város dolgozóival szemben. Például a słucki várbeli bíróság irataiban 1686-ban feljegyezték, hogy a vojt helytartója, Filipp Olajkevič megparancsolta a városi hajdúknak, hogy fogjanak el egy polgárt és bírósági eljárás nélkül csukják „a kopyli kapunál lévő börtönbe";[121] a „licenta" (a kereskedelmi forgalom után szedett adó) bérlője, Jan Christinič pedig, aki tagja volt a magisztrátusnak, megvert egy kézművest;[122] stb.

A városi rendszer társadalmi természete nemcsak arra adott lehetőséget a városi vezető rétegnek, hogy állandóan kizsákmányolja a városi lakosság dolgozó tömegeit, hanem arra is, hogy számos visszaélést és erőszakos cselekményt kövessen el. Ebben a tekintetben érdeklődésre tarthat számot az az „Instrukció a nemes słucki magisztrátusnak", amelyet Radziwiłł herceg birtokainak intézője, Radziszewski ezredes adott 1777. január 29-én. Ebben a dokumentumban a hercegi adminisztráció vezetője nyíltan rámutat arra, hogy a városi hatóságok megsértik a törvényeket, és eljárásaik körül nincs rend. Az ezredes elismerte, hogy a magisztrátusi tisztségekre történő választások sem a kellő módon folytak le, a bíráskodást pedig nem a vojt és a magisztrátus végezte, hanem magánszemélyekre bízták (anélkül, hogy az írnok jegyzőkönyvet vezetett volna), ennek minden következményével együtt, beleértve azt is, hogy elmaradt a kellő nyomozás még a bűnügyekben is, ami utat nyitott a megfékezhetetlen önkény számára.[123]

A céheken belüli harcot a dokumentumok viszonylag gyengébben tükrözik, mivel a céhek dokumentumai nem maradtak fenn, a másfajta dokumentomokban pedig a céhen belüli konfliktusokról viszonylag ritkán és véletlenszerűen esik említés. De ezek az adatok is arról tanúskodnak, hogy nem csitult a harc magukban a kézműves testületekben sem.

Az állandó társadalmi ellentmondások miatt a céhszabályzatok kitértek a céhgyűléseken kialakuló összetűzések lehetőségére is. Ezért a céhszabályzatok szövegébe felvettek egy olyan kitételt, hogy a mesterek és segédeik (a čeliad') közötti konfliktusokban a céhbíróságoknak,[124] vagyis maguknak a mestereknek kell dönteniük. Számolva annak a lehetőségével is, hogy a kézművesek fegyveresen léphetnek fel a céhgyűléseken, a kézműves céhek szabályzatai rendszerint megtiltották, hogy a tagok fegyveresen jelenjenek meg a gyűléseken. Így például a szattyánbőrös csizmadiák słucki céhének szabályzata, amelyet Bogusław Radziwiłł adott 1662. január 1-én, kimondta: „Gyűlésre menve sem az

[120] Biblioteka Narodowa w Warszawie, Zbiory specjalne, B. O. Z., Nr 911, k. 87.

[121] CGIA BSzSzR, F. 737, op. I. d. I, l. 83.

[122] Uo., 694, op. 4, d. III, l. 16.

[123] AGAD, AR, dział XXIII, teka 154, Instrukcya Szlachetnemu Magistratowi Słuckiemu . . .

[124] Uo., teka 134, Przywileje i Nadania Książąt Radziwiłłow . . . , s. 10; teka 154, Nr. 18, s. 12, 53.

idősebb, sem a fiatalabb tagok közül senki se tartson magánál kardot, tőrt, kést vagy olyan más harci eszközt, amellyel egymást megsebesíthetnék . . .".[125] Hasonló rendelkezés került bevezetésre más céhek alapszabályába is.

A céhek vezetősége megtörte az engedetlen mestereket. Így például a szűcsök céhének céhmesterei a várbeli adminisztráció döntése ellenére elküldték segédeiket Petr Nikončikovič szűcsmester házába, és eltávolíttatták a nála dolgozó segédet és inast. A céhmesterek megfosztották a mestert attól a jogtól, hogy segédet és inast tartson.[126]

1683 márciusában a kovácsok céhének céhmesterei bementek Timoch Solomachovič mester házába, elvitték a kalapácsait, a fújtatókat más felszerelésekkel együtt pedig tönkretették.[127]

A dokumentumanyagban találhatók kollektív panaszok is a kézműves mesterek részéről a céh vezetői ellen. 1680. február 17-én tárgyalta a gazdatisztek bírósága Sluck és Kopyl következő céheibe tartozó kézműves polgárainak a panaszát: a szűcs-, a szabó-, a tímár-, a takács-, a kovács-, a lakatos-, a harisnyakészítő, a posztókészítő, a „magernik"-(speciális sapkákat készítő), a hentes-, a fazekas- és más céhek tagjaiét. A panasz a céhmesterek mahinációi ellen irányult, akik megszegték a céhszabályzatokat, és sanyargatták a kézműveseket. Ez a panasz csak azért került a gazdatisztek bírósága elé, mert a céhszabályzatok megszegése következtében veszteséget szenvedett a hercegi kincstár is. A vádak többek között az alábbiakat tartalmazták: a céhmesterek ellenőrzés és elszámolás nélkül kezelték a céh pénztárát; a mesterek és a segédek által kifizetett büntetések a céh pénztára helyett a céhmesterek zsebébe vándoltak; a takácscéhben az anyag egyharmadát a céhvezetőség magának sajátította ki. A szűcscéh pénztárában mindössze 17 garast találtak, holott a céhmesterek nagy összeget gyűjtöttek össze telekvásárlásra és a céh székházának építésére stb.[128] Ebben az esetben a közös fellépés kezdeményezői néhány befolyásos céh kézművesei voltak.

A slucki hercegség gazdatisztjeinek bírósága ugyanezen a napon tárgyalta Kopyl városának szabó-, takács- és fazekascéhébe tartozó kézműves polgárainak e céhek céhmesterei ellen benyújtott hasonló panaszát.[129]

1683 januárjában a magisztrátus ülése megvizsgálta a szűcscéh Jan Butolič céhmester ellen benyújtott panaszát, aki fosztogatta és tönkretette a mestereket, verte és ítélet nélkül börtönbe vetette őket. A magisztrátus a panaszt jogosnak ismerte el, jegyzőkönyvbe vette, hogy le kellene váltani őt a céhmesteri tisztségről, amint azt a kézművesek követelik, de aztán mégis meghagyta tisztségében, megelégedve az ügy megtárgyalásával.[130]

Az idézett tényekből ítélve a céhek vezető rétegének efféle visszaélései általános jellegűek voltak a belorussziai földesúri magántulajdonban lévő városokban.

Éles ellentétek jelentkeztek egyrészt a céhek vezetősége és a mesterek, másrészt pedig a mesterek, valamint a segédek és az inasok között. A slucki várbeli bíróság jegyzőkönyvébe 1679 januárjában feljegyezték Jan Mackevič takácsmester panaszát, aki-

[125] Uo., teka 154, Nr 18, s. 54.
[126] CGIA BSzSzR, F. 1323, op. I, d. I, ll. 379, 390.
[127] Uo., 520, op, I, d. I, l. 609.
[128] AGAD, AR, dział XXIII, teka 154, Nr 18, s. 112–6.
[129] Uo., s. 122–5.
[130] Uo., teka 151, Księga Mieyska . . .

től elment a segédje anélkül, hogy teljesen letöltötte volna az egy éves időtartamot.[131] Az 1686. évi jegyzőkönyben szerepel Larivon Ulasevič panasza amiatt, hogy Roman nevű segédje megszökött tőle.[132] Hasonló esetek elkerülése érdekében a céhek vezetősége megelőző intézkedésekhez folyamodott.

A büntetésekkel való fenyegetőzés azonban nem tudta elfojtani a segédeknek és az inasoknak az ő munkájukat kizsákmányoló mesterek ellen vívott harcát.

1661 februárjában feljegyezték Gres kardkovács mester panaszát, akit egy megjegyzéséért megvert Evchim nevű segédje.[133] 1682 novemberében jegyezték fel Gryška Sazanovič lakatoscéhbeli céhmester panaszát, akit megvert Geras'ka nevű inasa.[134] 1683 októberében Ivan Skopcevič szattyánkészítő inas megverte Grigorij Chill'kevič mestert, aki őt törvénytelenül megbüntette. Skopcevič otthagyta a mester, de előbb megfenyegette, hogy felgyújtja a házát, őt pedig megöli.[135]

A néhány fennmaradt XVIII. századi magisztrátusi könyvben sajnos nem tükröződik a városi lakosság dolgozó tömegeinek a kizsákmányoló városi vezető réteg elleni harca (különösen a céheken belüli harc).

A Litván Nagyfejedelemség földesúri magántulajdonban lévő városainak polgárai ellenállást tanúsítottak a mesterek és a „polgár urak" erőszakával és törvénysértéseivel szemben. Így például a słucki magisztrátus 1655. március 2-i ülésén a vojt panaszkodott, hogy adószedés alkalmával a város lakói „pénzt nem adnak, a *birčij*-eket (az adószedőket – A. G.) pedig sértegetik".[136] 1683 decemberében például a słucki szabócéh gyűlésén Jakub Šlykovič szabó ellenállást tanúsított a céhvezetőség képviselőivel szemben, megverte őket, amikor a céhmester megparancsolta, hogy vezessék el a börtönbe.[137]

Bár a városi vezető réteget a mágnás adminisztrációjának képviselői is támogatták, a városi hatóságokkal és a gazdag városi vezető réteggel szemben tanúsított ellenállás időnként széles körű zavargásokba csapott át és felkelés jelleget öltött.

1684 októberében Słuckban különböző céhekbe tartozó kézművesek és polgárok léptek fel a városi hatóságok ellen. 1684. október 20-án, amikor a városba érkeztek a słucki hercegnő megbízottai, két polgár átnyújtotta nekik a polgárság – „Słuck város polgárainak közössége" – panaszát a magisztrátus ellen. A magisztrátus tagjait („a szesszionalistákat") azzal vádolták, hogy mivel gazdagok, kibújnak az adók és a járandóságok fizetése alól, az adóterheket a szegény polgárokra hárítják és sanyargatják őket. A panaszban („szuplikában") hangoztatták, hogy a magisztrátusban családi és baráti kapcsolatok uralkodnak, ami hozzájárul a szegények elnyomásához: „mert ők csupa testvérek, rokonok és barátok, és egymás között teljes egyetértésben vannak, a szegény embereket tönkre teszik, maguk pedig szabadok".[138] Október 24-én a szűcs-, a szabó-, a tímár- és a szattyánkészítő céh céhmesterei ezen és más céhek nevében egy másik panaszt nyújtottak

[131] CGIA BSzSzR, F. 520, op. I, d. I, l. 7.
[132] Uo., F. 737, op. I, d. I, l. 9.
[133] Uo., 1323, op. I, d. I, l. 51.
[134] Uo., 520, op. I, d. I, l. 466.
[135] Uo., l. 768.
[136] ROB AN Litovszkoj SzSzR, ERS-889, Lauda albo uchwały . . . , s. 20.
[137] CGIA BSzSzR, F. 520, op. I. d. I, l. 795.
[138] AGAD, AR, dział XXIII teka 134, Copie, Puncta Cechow Słuckich y respons Comissarski nanie.

át a hercegnő megbízottainak. Ebben a panaszban Słuck polgárai azzal vádolták Michail Lapickij vojtot, hogy az túllépte hatáskörét. A polgárok felsorolták törvénytelen cselekedeteit, hogy verte a polgárokat és a polgárasszonyokat, hogy kétszer vagy háromszor büntetett ugyanazon vétségért, aránytalanul nagy büntetéseket alkalmazott (több mint száz vesszőcsapás), amibe az emberek belehaltak, ellenőrzés nélkül gazdálkodott a város pénzével, adók címén sokszorosan behajtott járandóságokat, meggazdagodott a városi jövedelmek bérlésén stb. A város lakói azt követelték, hogy Lapickijt váltsák le. Jellemző, hogy – amint ez a vizsgálat során kiderült – a zavargások kezdeményezői a szabó-, a szűcs- és a lakatoscéh céhmesterei és kézművesei voltak.[139]

Október 28-án a megbízottak bírósága előtt álltak a bepanaszolt bíró és a magisztrátus tagjai, és felolvasták előttük a „köznép" panaszait. A vojt és a „szesszionalisták" teljes egészében tagadták, hogy bármiféle bűnük is lenne, viszont a polgárokat vádolták azzal, hogy lázadnak a városi hatóságok ellen. Ekkorra már a polgárok nagy tömege gyűlt össze az épület előtt, ahol a panaszok kivizsgálása folyt. A bírósági jegyzőkönybe ingerülten jegyezte be a słucki hercegnő két megbízottja, Jan Chwałkowski és Jan Reier: „Mi komisszárok a polgárok nagy tömegét („gromada") pillantottuk meg, pedig csak a céhmestereket hivattuk be nyolc órára (a bíróságra – A. G.), és kiküldtünk ehhez a tömeghez (egy hivatalnokot – A. G.), hogy válassza ki a céhmestereket, akik parancsot kaptak, hogy itt legyenek, a többbi polgár pedig szétszéledvén menjen haza".[140] Kiderült, hogy az előző napon is nagy tömeg polgár gyűlt össze, amikor tudomást szereztek arról, hogy képviselőiket is a komisszárok elé idézik, mivel nem voltak meggyőződve arról, hogy a kérdést az ő javukra fogják eldönteni. A céhmesterek kijelentették, hogy a polgárokat „nehezen tudják megnyugtatni".[141] A vojt és a magisztrátus visszaéléseinek kivizsgálása helyett a megbízottak bírósága a lázadás kivizsgálásával kezdett el foglalkozni. A słucki céheket és a céhmestereket azzal vádolták, hogy mélyen „megsértették" a város tulajdonosnőjét, annak képviselőit és a városi magisztrátust „mint feljebbvalóikat" azzal, hogy „szokatlan módon gyűléseket tartottak és ott szuplikákat írtak".[142] A megbízottak bírósága ezeket a cselekményeket bűncselekménynek, a nyugalom megsértésének és lázadásnak minősítette. A jövőre nézve a céheknek és a „köznépnek" megtiltották, hogy efféle gyűléseket tartsanak és panaszt nyújtsanak be a vojt és a magisztrátus ellen.[143] A mágnás adminisztrációja tehát teljes mértékben védelmébe vette a városi vezető réteget, és lecsillapította a polgárok lázongását, amelynek fő erejét a kézművesek képezték.

1699 végén sor került a słucki polgároknak a gazdag városi vezető réteg elleni fellépésére. A vojt és a magisztrátus tagjai által elkövetett fosztogatások és erőszakos cselekmények miatt a felháborodott polgárok egy bizonyos Bujminovič vezetésével, akit az egykorú dokumentumok „lázadónak" neveznek, megtámadták a vojt házát. Amint a bíróságra benyújtott dokumentum írja, Bujminovič „mint Słuck városában közismert lázadó, más hozzá hasonlókkal együtt, akiknek főkolomposa és a városbeli zavargások felbújtója volt, a több száz főnyi köznépből összegyűlt tömeggel együtt rátámadt őkegyelmessége

[139] Uo.
[140] Uo.
[141] Uo.
[142] Uo.
[143] Uo.

Kuczarski úr, az akkori słucki vojt házára, meg akarván őt ölni és le akarván mészárolni a város többi vezetőjét is".[144] A vojt és a városi magisztrátus tagjai a templomokban rejtőztek el, az erdőben állomásozó katonaság beavatkozása következtében menekültek csak meg. A felkelést elfojtották, „magukat a lázadókat, akik között Bujminovič is ott volt, elfogták, a piactéren nyilvánosan megkorbácsolták őket, majd börtönbe zárták".[145] Előbb a várbeli, majd a városi börtönben körülbelül hat hetet ült Bujminovič vasba verve, ítélet nélkül.[146] A dokumentumokból ítélve a későbbiekben valószínűleg kiengedték. A hatóságok – valószínűleg azért, hogy helyreállítsák a nyugalmat Słuckban, ahol ezt megelőzően 1695-ben is zavargások voltak a város környéki parasztság felkelésével kapcsolatban – szabadon bocsátották. A rendelkezésre álló adatok szerint Jan Bujminovič kereskedő volt. A słucki hercegség várbeli bíróságához érkező bejelentések nyilvántartási könyvében 1705 októberében mint „Jan Bujminovič úr, Słuck város lakosa és kereskedője" szerepel, aki kereskedelmi ügyben Poroszországba utazott.[147] Háza és üzlete volt, amelyeket a vojt és a magisztrátus a várbeli bíróság segítségével 1699 októberében elvett tőle.[148] Valószínűleg ez szolgált ürügyül a lakosságnak a magisztrátus és a vojt elleni fellépéséhez.

Ebben az esetben tehát a słucki polgárok fellépését egy kereskedő, a lakosság gazdag vezető rétegének a képviselője vezette, ez azonban nem változtatott azon, hogy a mozgalom a városi patríciusréteg ellen irányult.

1736 júniusában Anna Radziwiłł hercegnő parancsára Newel városában felállították a várbeli burmistr tisztségét, amelyre a gubernátor Andrej Kryckij helybeli polgárt nevezte ki (akit aztán a hercegnő megerősített tisztségében). Őt bízták meg azzal, hogy döntsön a magisztrátus minden ügyében, a magisztrátusnak az ő távollétében hozott döntései pedig érvénytelenek voltak. Lényegében tehát a város minden ügyében a gubernátor és a mágnás e képviselője döntött. Newel polgárai, akiket felháborított jogaik megnyirbálása, és ismerték Kryckij jellemét, nagyravágyó és haszonleső szándékait, felléptek az újonnan kinevezett várbeli burmistr ellen. Amikor Kryckij megjelent eskütételre a városháza épületében, a polgárok behatoltak a városházára, és el akarták őt onnan távolítani. A newli gubernátor, Gintovt úr mentette meg, aki karddal vetette magát a polgárokra.[149]

Az idézett tények, amelyek a városi lakosság dolgozó tömegei és a városi vezető réteg harcáról tanúskodnak, az alábbi következtetések levonására adnak alkalmat.

A Litván Nagyfejedelemség földesúri magántulajdonban lévő városaiban – a szomszédos országok városaihoz hasonlóan – a vizsgált időszak folyamán állandó társadalmi ellentmondások voltak a városi patríciusréteg (a „polgár urak") és a városok polgári lakosságának túlnyomó tömege között, amely fel is lépett a városi vezető réteg basáskodása ellen. Ezek az ellentmondások fontos helyet foglaltak el a városokban folyó

[144] CGIA BSzSzR, F. 694, op. 4, d. 1603, l. 75.
[145] Uo.
[146] Uo.
[147] Uo., 520, op. I, d. 2, l. 684.
[148] Uo., 694, op. 4, d. 1603, ll. 1, 2, 75.
[149] AGAD, AR, dział XXIII, teka 24, Tranzakta Processowe, Replika na podane punkta Sławetnych Panow Magistratowych Newelskich . . .

szociális küzdelemben. Megnyilvánultak a városi lakosság legszegényebb rétegei (a plebejusok tömege) és a városi lakosság módos csoportja (a kézműves mesterek, a kereskedők) közötti ellentmonások is.

A polgáság harca alapjában véve antifeudális jellegű volt, a városi lakosságon belüli harc pedig – az összes polgárnak a feudális elnyomás elleni harcához képest – másodrendű volt. Ebben alighanem jobban menyilvánult a polgárok társadalmi harcának specifikuma a földesúri magántulajdonban lévő városokban, mint a királyi városokban.

A városi ellenzék tábora időnként igen nagy volt, egyes esetekben magába foglalta a városi lakosság többségét a kereskedőktől a legszegényebb plębejusokig. Ez a tábor azonban, éppen a benne részt vevő elemek tarkasága folytán, a társadalmi harc legélesebb fellángolásai alkalmával nem volt egységes. Ez a körülmény jelentős mértékben visszahatott a harc eredményességére. A társadalmi harc időnként leszűkült egy kis társadalmi csoportra, amely a „polgár urak" képviselőit is magába foglalta, akik két-három családnak a magisztrátusban érvényesülő túlsúlya ellen küzdöttek. A városi ellenzék egyes csoportjainak képviselői által hangoztatott eltérő követelések, a különböző célok gyengítették a patrícius réteg elleni harcot. A városi szegénységnek a fennálló „városi rend" megváltoztatására irányuló kísérletei sikertelenek maradtak.

Egészében véve azonban a városi mozgalmak nem irányultak a fennálló városi rendszer és annak szervezete ellen, nem irányultak a városi önkormányzat formái ellen, hanem egyes személyek vagy egyes csoportok ellen, az önkormányzati jog (a magdeburgi jog) teljesebb megvalósítása, az erőszak és a visszaélések megszüntetése, az adóterhek súlyától való megszabadulás érdekében. Ezek a mozgalmak haladóak voltak ugyan, de korlátozott jellegűek maradtak. A városi lakosság tulajdonképpen azok ellen a normatív rendelkezések ellen lépett fel, amelyeket a patrícius réteg kényszerített a városi közösségre. Ennek a harcnak nem volt széles körű programja, mivel a belorussziai polgárság mint harmadik rend, nem volt szervezett (mint például Franciaországban) a XVIII. század második felében sem. Hátrányosan hatott a különböző városok mozgalmainak egymástól való elszigeteltsége is.

A Litván Nagyfejedelemség magántulajdonú városaiban kibontakozó városi mozgalmakra jellemző még a következő sajátosság is. A XVI–XVIII. század folyamán a fellázadt polgárok megőrizték a „jó" úrba, a mágnásba, a város birtokosába vetett hitüket. Panaszaikat, beadványaikat ezért neki vagy helytartójának címezték. Ennek következtében a mágnás eléggé rugalmasan politizált: olyan esetekben avatkozott be a városi szervek ügyeibe és tett bizonyos engedményeket a polgároknak, amikor a városi vezető rétegnek a hatalommal való visszaélései túl nagy méretet öltöttek. Rendszerint azonban a mágnás támogatta a városi vezető réteget a polgárság tömegeivel támadt konfliktusai során. Ebből a célból szükség esetén a mágnás a városokban állomásozó katonaságát is bevetette a zavargások elfojtására.

A városlakóknak mind a feudális elnyomás, mind pedig a városi patrícius réteg ellen folytatott harcát gyengítette, hogy nem kaptak támogatást a városokban élő zsidó lakosság részéről. A zsidók külön csoportot alkottak (kisebbséget képeztek ugyan a városban, de jelentős kisebbséget), megvoltak a maguk kiváltságai, a maguk szervezete. Ennek következtében érdekeik ritkán estek egybe a polgárság érdekeivel. Mindez természetesen gyengítette a városi mozgalmat.

A fennmaradt dokumentumokból megállapítható a polgárok oligarchia elleni harcának egy különleges formája is – a céheknek a magisztrátus elleni harca (amint ez Sluckban 1680-ban és 1684-ben, Kopylban pedig 1680-ban történt). Ebben a harcban aktívabbaknak bizonyultak egyes erősebb és nagyobb létszámú céhek. A tények arra mutatnak, hogy a céhes kézműveseknek a patrícius réteg elleni harcához más polgárok – többek között a plebejus tömegek – is csatlakoztak.

A városi lakosság plebejus részének a módos polgárok (bürgerek) elleni egyes fellépéseiről csak néhány dokumentumban esik szó. Ezek tulajdonképpen a segédek és az inasok mestereikkel szembeni elszigetelt fellépései voltak. A fennmaradt dokumentumanyag nem teszi lehetővé, hogy a plebejusoknak a módos polgárok elleni valamelyest is széles körű mozgalmáról beszélhessünk. Ez a harc a magántulajdonban lévő nagy városokban nyilvánult meg.

A városi lakosságon belüli társadalmi harc kisebb mértékben nyilvánult meg a kisebb magántulajdonban lévő városokban, ahol a polgárság vagyonilag és társadalmilag nem rétegeződött annyira, gyakran önkormányzati joggal sem rendelkezett, és a járandóságok vonatkozásában a majorságok intézőinek volt alárendelve.

SELMECZI KOVÁCS ATTILA

REPCETERMESZTÉS MAGYARORSZÁGON

Az Európában termesztett repcének két faját különbözteti meg a mezőgazdasági szakirodalom: egyik a *káposztarepce* (Brassica napus L. var. oleifera Metzger) [Raps], másik a *réparepce* (Brassica rapa L. var. oleifera Metzger) [Rübsen]. Mindkettőnek van tavaszi és őszi változata.[1] Rendszertanilag mindkét termesztett repcefaj a keresztesvirágúak (Cruciferae) családjába, azon belül a káposztafélék (Brassicinae) alrajának Brassica nemzetségébe tartozik. A repcének a káposztával és a répafélékkel való szoros kapcsolatára utalnak azok a legutóbbi kutatási eredmények, amelyek valószínűsítik, hogy a káposztarepce a káposzta és kerekrépa természetes kereszteződéséből állt elő. Erre ezeknek a növényeknek együttes kerti termesztése történetileg is lehetőséget kínált az ókorban és a középkorban.[2] E feltételezésből az is következik, hogy a káposztarepce újabb eredetű, mint a réparepce, amit megerősít, hogy a káposztarepcének nincs megfelelő vad alakja, és földrajzi kiterjedése is jóval szűkebb a réparepcénél.

A repce *De Candolle* szerint 4000 éves múltra tekint vissza. Az előbbi szerint ez egyedül a réparepcére vonatkozik, ill. annak vad alakjára, amelyből a repcefaj eredt.[3] A vad alak: a *földikáposzta* (Brassica campestris) elsősorban az Alpokban és az Előalpok vidékén található meg, valamint Nyugat- és Észak-Európa tengerparti síkságán. Mindkét övezetben meglehetősen korai lelőhelyekről kerültek elő magvai: Dániában a korai vaskorból, Zürich környékén pedig a bronzkorból. A bronzkori leletanyagot réparepcének határozták meg.[4] Az újabb kutatások arról tanúskodnak, hogy a *rapa-csoport* (réparepce) Európában és Ázsiában terjedt el, ahol – Észak- és Dél-Ázsia kivételével – többnyire olajosnövényként művelik. A kutatók újabban arra hajlanak, hogy a repce esetében többeredetű fejlődéssel kell számolni, amelynek egyes centrumai Ázsiában, Északnyugat-Európában és a Földközi-tenger vidékén vannak. Ez utóbbi a káposztarepce származásának helye, míg az előbbi kettőhöz a réparepce kötődik. A termesztés alatt álló repcefajok tehát európai eredetű növények, amelyek a bronzkor óta ismeretesek.[5]

[1] *Nürnberg, Ursula:* Biologie und Geschichte unserer Kulturpflanzen. Leipzig 1965. 112.

[2] *Kurnik Ernő:* Repce. In: Magyar növénynemesítés. Szerk. Kapás Sándor. Bp. 1969. 290.

[3] *Kuznyecova, R. J.:* Rapsz – vüszokourozsajnaja kultura. Leningrád 1975. 4.

[4] *Bertsch, Karl és Franz:* Geschichte unserer Kulturpflanzen. Stuttgart 1949. 176.

[5] A repcefajok eredetének még több részletében tisztázatlan kérdésével is foglalkozó terjedelmes irodalomból a leegyszerűsített áttekintéshez használt munkák: *Rüther, Hans:* Die Ölfrüchte. Berlin 1960. 9.; *Nürnberg* i. m. 118–9.; *Szinszkaja, E. N.:* Isztoricseszkaja geografija kulturnoj florii. Leningrád 1969. 368. s köv. l.; *Zsukovszkij, P. M.:* Kulturniije rasztyenyija i ich szorodicsi. Leningrád 1971. 366–7.; *Kuznyecova* i. m. 4–5.

A két repcefaj meglehetősen közel áll egymáshoz, alapvető különbség a klimatikus tényezőkhöz való viszonyukban jelentkezik. A réparepce sokkal ellenállóbb, jobban tűri a hideget, rövidebb a vegetációs periódusa, mint a mediterrán eredetű káposztarepcéé. Ez az alaptulajdonság határozta meg az egyes fajok kultiválásának mindmáig ható földrajzi megoszlását. *Ludwig Reinhardt* szerint a repcekultúra a történelem előtti időkben az Északi- és Keleti-tenger partvidékén lakó népeknél fordulhatott elő, és innen terjedt el az i. e. első évezredben Nyugat- és Kelet-Ázsia felé.[6] *Ursula Nürnberg* feltételezi, hogy a két repcefajt hosszú ideig egymás mellett művelték Közép-Európa északi részén, ahol az olíva és a mák ismeretlen volt. Az ókori germán települések régészeti feltárásai során őrlőkövekkel együtt repcemagokat is találtak, amiből arra következtet, hogy azt olajnyerésre is használhatták, törték vagy őrölték. Nem lehetett megnyugtatóan meghatározni, hogy a magok melyik fajhoz (Raps vagy Rübsen) tartoznak,[7] amint a Pompei romjai közül előkerült jelentős maglelet is bizonytalan ebből a szempontból.[8] Az ókorban a repcefélék művelése Germánián kívül Galliában, valamint a rómaiaknál terjedt el nagyobb mértékben.[9]

A repcefélék jelentősége a középkorban különösen Európa északi területein növekedett meg. A keresztes hadjáratok után, a XII–XIII. századtól az addig Dél-Európából hozott olívaolaj helyébe nagy részben e növény magvaiból előállított olaj, a *Rüböl* lépett, mint a legfontosabb világítóolaj a templomi örökmécsek és a középkori jellegzetes széles kanócú függőlámpák (olajlámpák) számára.[10] Bár, amint arra *Bertsch* is utal, a Rüböl nyerésére tulajdonképpen a legkülönbözőbb termesztett és elvadult káposzta- és répafélék magvát felhasználták, ezért a XII–XIII. században a németeknél még nem lehet beszélni a repce olajnyerés céljából történő valóságos műveléséről.[11] Ezt a terminológia is megerősíti, amely a répa alakra utal *(Rüben, Rübsen, Steckrüben),* valamint a középkori (X–XIII. századi) német glosszákban és kapitulárékban a Brassica napus és Brassica rapa megfelelőinek nagy terminológiai és minden bizonnyal botanikai változatossága.[12] Az említett források a repcefféléknek, mindenekelőtt a karórépának (a káposztarepce egyik fajtájának) kerti termesztéséről tanúskodnak, amely művelésforma hosszú ideig fennmaradt.[13]

A repce szántóföldi termesztése olajosnövényként Észak-Európa tengerparti vidékein a XVI. század végén, a XVII. század elején jelentkezett kiterjedtebb mértékben (a mai Belgium, Hollandia területén).[14] *Zwinger* XVII. század végi kertészkönyvében egye-

[6] *Reinhardt, Ludwig:* Kulturgeschichte der Nutzpflanzen I. München 1911. 421.

[7] *Nürnberg* i. m. 119.

[8] *Bertsch* i. m. 177.

[9] *Milhoffer Sándor:* Műveleti növényeink történetéből (Réparepcze, káposztarepcze). Gazdasági Lapok 1899. 774.

[10] *Heyne, Moriz:* Das deutsche Nahrungswesen von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16. Jahrhundert. Leipzig 1901. 72.

[11] *Bertsch* i. m. 176.

[12] Pl. *raba, ruba, rapinus, goelbrueb, steckrueb* stb. *Fischer, Hermann:* Mittelalterliche Pflanzenkunde. München 1929. 204, 262.

[13] Erre vonatkozó XVI. századi adatokat ad *Matthiolus, Petrus Andreas:* De plantis epitome utilissima. Francofurti ad Moenum 1586. 222.; *Lobelius:* Plantarum seu stirpium historia. Antverpiae 1576. 70.; *Durante, Castore:* Hortulus sanitatis. Frankfort am Mayn 1609. 631.

[14] *Boguslawski, Eduard:* Ölfruchtbau. In: Handbuch der Landwirtschaft II. Pflanzenbaulehre. Szerk. Scheibe, A. Berlin–Hamburg 1953. 319.; *Rüther* i. m. 9.

dül Flandriáról emlékezik meg, ahol már régebbi idő óta mindkét repcefajt számottevően művelték világítóolaj nyerése és szappangyártás végett.[15] A repce szántóföldi termesztéséhez és hasznosításához valószínűleg gyomnövényként való elterjedtsége adott indítékot Németalföld területén. A XVI. században termesztésének gyakorlata innen Észak-Németországba került át, majd holland emigránsok révén hamarosan a Rajna középső szakaszának termékeny síkságain található meg.[16] A repce termesztésének nagyobb arányú kiterjedése azonban csak a XVIII. század közepe táján következett be, amikor a javított háromnyomásos gazdálkodási rendszerben az ugar hasznosítására fordították. Ez időtől viszont művelése rendkívül gyorsan és jelentős mértékben fellendült. Jó példát szolgáltat erre az észak-német Holstein, ahol 1623-ban vetettek először káposztarepcét az Elba völgyében. A XVIII. században a kelet-holsteini nagybirtokok gazdálkodásában már az állandó termesztvények közé számított, a század végére pedig a búza után a második helyen állt az exportcikkek között.[17] A repce jelentőségének növekedése a XVIII. század második felében művelésének földrajzi kiterjedésében is megmutatkozott. Pl. Franciaországban 1758–59-ben honosították meg a Hollandiából átkerülő repcét, Szászországban 1781-ben vezették be a szántóföldi kultúrába.[18] Az 1780-as években Csehországban és Felső-Bajorországban is kezdtek kísérletezni termesztésével.[19] Művelésének kibővüléséhez a XVIII. század második felében a szakirodalmi és állami propagálás is hozzájárult. II. József 1780-ban utasítást adott ki művelésének elterjesztésére, amelynek hatása a birodalom területén a XIX. század elején már jelentkezett: Ausztriában az 1820-as években nagyban termesztették, Magyarországon is ez időtől kezdett rohamosan elterjedni.[20] A XIX. század elején különösen Schleswig és Holstein uradalmaiban öltött jelentős méretet a repcekultúra.[21] Az 1810-es években Lengyelországon keresztül Nyugat-Ukrajnában is elterjedt a káposztarepce. Oroszország területén olajosnövényként való szántóföldi művelése a XIX. század közepe felé kezdett kibontakozni, azonban itt nagyobb jelentőségre sohasem tett szert, különösen a napraforgó népszerűsége miatt.[22] A XIX. század közepén a legfontosabb repcetermelő tájak Belgium, Hollandia, Anglia, Németországban Mecklenburg, Holstein, Württemberg, Szászország, Baden, Türingia, Rajna-melléke; Cseh- és Morvaország, Magyarország, Dél-Franciaország területére estek.[23] A repce művelésének legnagyobb kiterjedését pl. Németországban 1878-ban érte el (300 000 hektár fölötti vetésterülettel), Franciaországban pedig 1862-ben (250 000 hektár fölött).[24] Az első világháborúig a repce művelésterülete mindkét országban néhány tízezer hektárra esett vissza, ami Európa-szerte általános jelenség volt a korszerű világítóanyagok (petróleum, világí-

[15] *Bertsch* i. m. 176.

[16] *Nürnberg* i. m. 119.; *Kuznyecova* i. m. 5.

[17] *Lühning, Arnold:* Rapschnitt mit der Sichel. Encyclopaedia Cinematographica. Szerk. Wolf, G. Göttingen 1964. 3.

[18] *Malpeaux, L.:* Les plantes oléagineuses. Collza, Navette, OEllette etc. Paris 1943. 11.; *Nürnberg* i. m. 120.

[19] *Fraas, Georg:* Geschichte der Landbau- und Forstwissenschaft. München 1865. 275.

[20] *Rodiczky Jenő:* Olaj-, fonal- és fűszernövények. Kassa 1889. 8.

[21] *Fraas* i. m. 276.

[22] *Kuznyecova:* i. m. 5.; *Minkevics–Borkovszkij:* Olajnövények. Bp. 1951. 27.

[23] *Pinckert, Friedrich August:* Praktische Anleitung zur Kultur und Benutzung des Winter-Rapses als Samen- und Futterpflanze. Leipzig 1857. 7.; Gazdasági Lapok 1865. 353.

[24] *Rüther* i. m. 9.; *Kuznyecova* i. m. 5.; *Malpeaux* i.. m. 3.

tógáz, majd az elektromos áram) stabilizálódásának hatására. A XX. században a világháborús konjunktúrák időnként megélénkítették szerény méretű termesztését, azonban tartósabb fellendülése mindmáig nem következett be. A legutóbbi időben étolajként való hasznosítása ad alapot művelésének növeléséhez, aminek hatása érzékelhetőbben az 1960-as évek végén Angliában jelentkezett.[25]

A repce elterjedése és termesztésének kezdete Magyarországon

Repce szavunk a XVI. századi szójegyzékekben tűnik fel elsőként. *Calepinus* latin–magyar szótárában (1585) többek között a *napus* magyar megfelelőjeként szerepel *murok repcze* alakban.[26] Ez a névalak azért is érdekes, mert a XVI. században a napus tulajdonképpeni megfelelője a *karórépa* volt, amelyet már régebb óta ismertek, és kerti termesztését elsősorban magvaiból nyerhető olaja miatt űzték.[27] *Beyte* füvészkönyve (1595) a következő hasznát tünteti fel: „Rapunculus, napus, magyarul Karo repa. A maguanak olaiat vennij es azt innija, igön io himlö auagy kanyaro ellen."[28] Visszatérve azonban a repce terminológiához, meg kell említeni, hogy ez a szláv eredetű szó eredetileg retket, tormát, káposztát, később mustárt jelentett. Csak 1838-tól lett a Brassica napus arvensis hivatalos neve.[29] *Calepinus* viszont a karórépa helyett annak megfelelő tulajdonságú, a későbbi nyelvhasználatban jelentkező murokrepce ~ réparepce alakot használt, amellyel a hazai repcekultúra XVI. századi előzményeire utalt. *Acsády Ignác* szerint a XVII. században a „repcét még csak kertileg termelték s csupán az urak éltek vele. Az ő kertjeikből akkor kezdett a közséphez is elhatolni némely új répa- és paszulyfaj".[30]

A repcekultúra kibontakozása szempontjából olajosnövényként való szántóföldi művelésbe vétele jelent határkövet. Ebben döntő szerepet a Mária Terézia korában végbevitt nagyarányú telepítések nyertek. A repceművelés ismeretét magukkal hozó német telepesek új lakóhelyükön is alkalmazták azt. A torontáli németek a XVIII. század közepén a különböző munkaigényes növények között repcét is termesztettek már.[31] E növény művelésének korai jelentkezésében és elterjedésében a bécsi udvar gazdaságpolitikája alapvetően közrejátszott, amely a gazdag termőerejű Bánság földjén a legkülönbözőbb különleges növénykultúrákat igyekezett meghonosítani. A temesi repceművelés kibontakozásáról és stabilizálódásáról tanúskodik, hogy 1765-ben repceolajmalom műkö-

[25] *Dench, J. A. L.:* Oilseed rape. Agricultural Enterprise Studies in England and Wales. Economic Report No. 3. Reading 1970.

[26] *Melich János:* Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből. Bp. 1912. 208. A Rapistrum = Repcze megfelelést tartalmazza egy másik korabeli szótár (*Melich János:* Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke 1590-ből. Bp. 1906. 27.).

[27] Vö. *Szamota István – Zolnai Gyula:* Magyar oklevél szótár. 1906. 458.

[28] *Beythe András:* Fives Kőnűv. Nymet Vivaratt 1595. 32.

[29] *Bárczi Géza:* Magyar szófejtő szótár. Bp. 1941. 256.; *Molnár Nándor:* A magyar gazdasági növénynevek történetéből. Az Agrártudományi Egyetem Központi Könyvtárának Kiadványai V. Agrártörténeti tanulmányok 4. Gödöllő–Bp. 1961. 23.

[30] *Acsády Ignác:* A magyar jobbágyság története. Bp. 1908. 305.

[31] *Mérei Gyula:* Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848. Bp. 1948. 175, 178.

dött Karánsebesen.[32] Ez időben az ország más területén a repcének (réparepce, karórépa) kevés becsülete volt, amint arról az 1770-es évekre utalva írt egy korabeli munka: „. . . a' reptze-magból (mellyet hogy 27–28 esztendők előtt még az utczákra öntöttek, én azt magam tudom) olajt lehet ütni: hála az Istennek! tudja a föld népe is, ha mint később is tsak".[33]

A repce népszerűsítésére a XVIII. század végének botanikai és gazdasági szakírói egyaránt törekedtek. 1775-ben *Csapó József* füvészkönyvében olaja miatt dicséri a *karórépát* (Brassica napus), amellyel kapcsolatban megjegyzi, hogy „Frantzia Országban egész Holdokkal termeszteni láttam".[34] Néhány év múlva (1779) *Mitterpacher Lajos* magvából nyerhető olajhaszna miatt dicséri e növényt, amelynek művelését későbbi munkájában észak-európai példákra hivatkozva szorgalmazza.[35] A repce (réparepce) első részletes hazai leírását, amely művelésének útmutatásául is szolgált, *Nagyváti János*nak köszönhetjük, aki 1791-ben megjelent könyvében a következő módon értékelte: „A' Rebtsin (Rübsen) Brassica Napus Lin. egy a' leg hasznosabb Mezei-vetemények közzül. Ugyan-is ennek Magvából igen haszna-vehető, és egésséges Olajat lehet ütni. Az Olaj-ütéstől megmaradott Sonkoly egy a' leg-főbb Marha hízlaló, és Juh-gyógyító szerek közzül".[36] A repceművelést propagáló gazdasági munkáknál, amelyek száma a XIX. század elejétől tovább gyarapodott, nagyobb eredménnyel járt e téren II. József 1780-ban kiadott felhívása Unterricht über Kohl- und Rübensaat címmel. A növényművelést szorgalmazó röpirat a réparepce elterjedését kívánta elősegíteni, aminek eredménye Csehországban rövidesen jelentkezett.[37] Magyarországon is ez időben kezdődött meg az ország legkülönbözőbb területein a repcetermesztés első kísérlete – eltekintve a Bánságtól, noha annak hatásával is számolni kell. Pl. Szentesen (Csongrád m.) egy 1789-ből származó feljegyzés szerint „Muhar, bükkön, ló here, reptze termesztését tsak mostanában kezdjük probalgatni".[38] *Tessedik Sámuel* Szarvasról (Békés m.) kiterjedtebb repcetermesztésről ad hírt. Amint írja: „1787. Rohoska Mátyás molnármester felépíti az első olajmalmot. Ezen olajmalom felállítása által oly jól hasznosították az eddig egyáltalán fel nem használt repcemagot, mely e vidéken igen jól tenyészik, hogy mérőjét 2 forint 30 krajcárért is keresik, és Pestre is szállították".[39] A részletes tudósítás az alföldi repceművelésnek a

[32] *Eckhart Ferenc:* A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1922. 33.

[33] *Veszelszky Antal:* A' növény-Plánták' Országából való eredei, és mezei Gyűjtemény, Pesthen 1798. 183–4.

[34] *Csapó József:* Új füves és virágos magyar kert. Pozsonyban 1775. 131.

[35] *Mitterpacher Lajos:* Elementa rei rusticae I. Budae 1779. 330. A hollandok példájára hivatkozik, akik a búza helyett is repcét termelnek, amiből bőséges hasznot húznak. *Mitterpacher Lajos:* Technologia oeconomica. Budae 1794. 108.

[36] *Nagyváti János:* A' szorgalmatos mezei-gazda I. Pesten 1791. 188.

[37] A felhívást az 1786-ban kibocsátott császári rendelet és egy publikált dekrétum is megerősítette. *Rodiczky* i. m. 7.

[38] Kiss Bálint feljegyzésének szöveghű közlését adja *Filep Antal:* Adatok a XVIII–XIX. század fordulójának népi gazdálkodásához. Agrártört. Szemle 1959. 157. Ugyanerre vonatkozóan ír *Sima László:* Szentes város története I. Szentes 1914. 404.

[39] *Tessedik Sámuel:* Szarvasi nevezetességek azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája. Ford. Nádor Jenő. Bp. 1938. 71–2.

jelzett terminusnál is korábbi gyakorlatára enged következtetni, ami mellett még figyelemreméltóbb a paraszti gazdálkodáshoz való kapcsolódása.

A XVIII. század végén, a XIX. század elején a repce valójában a nagybirtokokon kezdett erőteljesebben meghonosodni. Noha még ez időben aránylag szerény mértékben művelték legtöbb helyen, ezek a termesztési próbálkozások képezték valódi bázisát az 1820-as évektől lendületesen emelkedő repcetermesztésnek. Ezek a kísérletezések a növényfaj szempontjából is fontosak, mert az addig szinte általánosnak nevezhető réparepce helyébe a bővebben termő, bár kényesebb káposztarepce került, aminek döntő mértékben őszi fajtáját kultiválták. A XIX. század első felében az őszi káposztarepce csaknem teljes egészét tette ki a repceművelésnek, a réparepce a Bánság területére szorult vissza. Az 1790-es évek végén a Somogy megyei Széchényi-uradalomban már művelték az őszi káposztarepcét, ahol 1813-ban 800 pozsonyi mérő termett.[40] Ez hozzávetőlegesen 150 kh művelésterületnek felel meg. A repceművelés jóval lendületesebb kibővülésének lehetünk tanúi a XIX. század elején néhány modernizált nagybirtokon. Fejér megyében Lilien József a 23–24 000 holdas ercsi uradalmában a megyében elsőként valósította meg az úrbéri birtok elkülönítését, a váltógazdálkodást, a viszonyoknak legmegfelelőbb vetésforgót, amelyben a repcére is jelentős súlyt fektetett. A repcetermesztés különösen 1818 után jutott számottevő szerephez, amikor Ercsiben olajmalmot állíttatott fel. Ez évtől folyamatosan 5–6 000 kh-on termesztették a repcét, országosan is kiemelkedő méretekben.[41] Fejér megye több nagybirtokán e példa hatására szintén elterjedt a repce. A Horhy-birtokon (Csillagmajor, Jakabszállás) 1816-tól jelent meg a vetésforgóban, hasonlóan Ürményben is. Az alcsuti uradalomban 1819-től kezdték termeszteni. A megye repcetermelő nagybirtokainak számát a jó terméseiről híres vályi uradalom gyarapította.[42] A Dunántúl északnyugati területén fekvő Eszterházy-birtokon (Sopron m.) a század elejétől alkalmazott repceművelés az 1820-as években olyannyira stabilizálódott, hogy állandó szállítója volt a Bécsi-csatorna mellett működő gumboldskircheni olajgyárnak.[43]

A XIX. század eleji repceművelésnek másik kiemelkedő termesztésterülete az Alföldre esett a csongrádi és békési Károlyi-allódium révén. A 23 000 kh terjedelmű, jó termőföldű uradalom gazdálkodásának racionalizálását 1814-től kezdték meg. 1816-ban az addig szerény méretben termesztett repce alá a derekegyházi majorban „500 hold Gyep feltörését" rendelte el a gróf, amely vetésterület a későbbi években is hasonló méretű maradt. A megtermelt repce legnagyobb részét az ugyanaz évben felállított hódmezővásárhelyi olajütőmalom dolgozta fel világítóolajnak.[44] Az olajütő évi teljesítménye meghaladta a 2000 mázsát.[45] Az uradalom repcetermesztésének további fellendülése

[40] *T. Mérey Klára:* Somogy megye mezőgazdasága 1790–1848. Kaposvár 1962. 11–2.

[41] *Mérei* i. m. 51.; *Pénzes Ferenc:* Fejérmegye gazdasági statisztikája 1869. évről. Székesfejérvárott 1873. 58.

[42] *Mérei* i. m. 54.; *Török János:* Alcsuth gazdasági tekintetben. Budán 1841. 39.; Falusi Gazda 1841. 39.

[43] Nemzeti Gazda 1832. VI. 339.

[44] Országos Levéltár Károlyi-család levéltára (a továbbiakban OL. Kl.) P. 407. 74. csomó 1617.; Az Őszi és Tavaszi Olajreptze' termesztésének próbán általesett módja. Nemzeti Gazda 1817. 360.

[45] Csongrád vármegye Bövebb Ösmértetése. Tudományos Gyűjtemény 1821. V. 60.; *Horváth Mihály:* Az ipar és kereskedés története Magyarországban, a három utolsó század alatt. Budán 1840. 313.

1833-tól következett be, amikor a derekegyházi, szénási és sámsoni birtokrészeken együttvéve 3000 kh vetésterületet ért el a repce.[46] A Csongrád megyei mágocsi uradalomban szintén számottevő volt a repce művelése ezekben az években.[47] Az Alföld más vidékein is kísérleteztek a repcével. A század elején – *Fényes Elek* szavaival – „repczét a N. Kunságon néhány urak nagyban kezdték termeszteni; de ennek rendes művelete, illyen dolgozó kezekben szűkölködő vidéken felette sok akadállyal jár".[48] A repcetermesztésnek az 1830-as években jelentékenyebb növekedését Békés megyéből és Heves megye tiszai járásának uradalmaiból is rögzítette.[49] Bács-Bodrog megyében „több urodalmak, melyek repcze-királyoknak tartattak, mert több ezer köblöt eladhattak termékeikből," az 1830-as években „legalább évenkint másfél millió váltóforintnyi bizonyos pénzre számolhattak" – a korabeli gazdasági tudósítások szerint.[50] Az 1830-as évek végétől az erdélyi földbirtokosok is pártfogásba vették a repcét, művelése a kolozsvári olajütőmalom felállítása után, 1846-tól vett nagyobb lendületet.[51]

A nagybirtokok példáján felbuzdult középbirtokosok is egyre nagyobb számban tértek át a repcetermesztésre az 1820–30-as években. *T. Mérey Klára* gazdaságtörténeti kutatásaiból tudjuk, hogy Somogy megye középuradalmaiban néhol jelentős táblákon (50 kh körül) vetették a repcét, mint pl. a berki uradalomban és a piarista kusztodiátus birtokán, ahol 1822-ben jelent meg az őszirepce. A Kacskovics-uradalomban ugyancsak hasonló kiterjedésben termesztették.[52] Holicson (Nyitra m.) egy 500 holdas gazdaságban az őszi káposztarepcét 1834-től termesztették, tízévi átlagtermése egy kh-on 15 pozsonyi mérőt adott.[53] Körtvélyesen (Szabolcs m.) hasonló középbirtokokon az 1830-as évek végén „egy gulya állasú földet fogtak fel volt repczés földnek" (kb. 30–35 kh), noha itt közönségesen 5–6 p. mérő mag került ki egy holdról.[54] A Pest megyei Abony helységben egy néhányszáz holdas középnemes racionalizált gazdaságából tudunk a repcetermesztés hasonló alakulásáról.[55]

A repcetermesztés hazai kibontakozásában az uradalmak mellett a német telepesek is számottevően részt vettek. A XVIII. század közepén a munkaigényes növények, elsősorban a dohány termesztésére betelepített németek, akik lényegében szabad bérlők voltak, korán áttértek a repce művelésére is, amint erről a bánsági példa bizonykodik. A XIX. század első harmadában *Fényes Elek* szerint a legtöbb repcét Torontál és Temes vármegyében termesztették. Amint írja: – „Itt a repczét főképpen az uraságok és a német parasztok vetik". Temes megye ismertetésével kapcsolatban külön is megjegyzi, hogy „a

[46] *Mérei* i. m. 79.

[47] Jószágismertetés I. A mágocsi uradalom Csongrád megyében. Pest 1860. 42, 46.

[48] *Fényes Elek:* Magyar Országnak 's a' hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben V. Pesten 1839. 130.

[49] *Fényes* i. m. (IV) 5.; *Fényes* i. m. (III. 1837) 188.

[50] Ismertető 1838. 246.; Magyar Gazda 1845. 564.

[51] Gazdasági Lapok 1864. 713.

[52] *T. Mérey* i. m. 59–60.; *Szentiványi Béla:* A piarista kusztodiátus gazdaságtörténete. Bp. 1943. 194.

[53] *Mérei* i. m. 74.

[54] *Farkasfalvi Farkas Ferenc:* Sáfárkodó magyar gazda I. Pesten 1841. 151.

[55] *Balogh Sándor:* Egy abonyi köznemes gazdálkodása a reformkorban. Studia Comitatensia 2. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Szerk. Ikvai Nándor. Szentendre 1973. 129. kk.; Gazdasági Lapok 1852. 647.

németek a repcze termesztését erősen gyakorolják".[56] Az 1800-as évek elején Somogy megyében is a jobbágyság körében folyó repceművelésről egyedül a sváb lakosságú Dörgicséről van tudomásunk.[57] Baranya megye német eredetű szerződéses jobbágyai is a gabonafélék helyett jobbára kereskedelmi növényeket termesztettek, közöttük repcét. Egy korabeli munka (1822) a következő módon írta le a már ekkor jelentős repceművelést: „Len és Reptze magból, a' melly utolsót már most bővebben termeszteni kezdik, a' sok helyett nem régiben készült ütő malmokban évenként talán 2000 akó olajat is sajtolnak, mellyeknek alkalmasint harmadrészét a' Vármegyéből távulabbra el adják".[58] A repcetermesztés korai és jelentős körzete volt még Tolna megye, amit nagyban köszönhetett „a völgységi és simontornyai járásbéli németek szorgalmának. Legtöbb olajtörő malmok találtatnak Gyönkön és Izményben. Az első helységben magában 30 dolgozik, s esztendőnkint 2500–3000 mázsa olajat sajtól ki".[59] Ennek a kiemelkedő repcetermesztésnek és -feldolgozásnak hasonló mértékéről az 1820-as évekből *Csaplovics János* nyújtott tanúbizonyságot.[60]

Az eddigi adatokból kitetszik, hogy a XIX. század első harmadáig a belterjes gazdálkodásra áttért uradalmak fekvése és a szabad gazdálkodást megvalósító német telepesek lakóhelye szabta meg a repce korai termesztéskörzeteinek kialakulását. Bár az ország éghajlati és talajviszonyai mindenütt lehetőséget kínáltak a repcetermesztésre, *Fényes Elek* rangsorolása szerint jobbára csak a következő megyékben volt ismeretes számottevő termesztése: Torontál, Temes, Tolna, Csongrád, Baranya, Békés, Heves (tiszai járás), Nagykun, Bács, Fejér, Csanád és Bihar.[61] Hasonlóan jelöli meg a repcetermesztés körzeteit *Galgóczi Károly* is, „de csak a nagy és középrendi birtokosok közt, s ott sem általában van elterjedve".[62] A gabona-monokultúrától és a nyomásos határhasználati rendszer fordulókényszerétől megkötött, alacsony színvonalú agrotechnikával rendelkező magyar jobbágyok a XIX. század első felében szinte egyáltalán nem kísérleteztek e növénnyel. Amint a század közepén egyik gazdasági folyóiratunk nagyon szemléletesen érzékeltette: „A repczetermesztés 1848. előtt hazánkban mondhatni majd nem kizárólag a nagyobb uradalmakban volt honos, a dézmás jobbágy földeken akkor repczét termeszteni nem lehetett, de eszébe sem jutott volna a robotoló hazafinak ezen úri növény termesztésébe bele kötni".[63]

A repceteremesztés mennyiségi alakulása a XIX. század közepétől

A XIX. század első felében folyamatosan bővülő repcetermesztés mértékéről számszerű adatokkal nem rendelkezünk. Statisztikai kimutatásra csak 1850-től kezdve került sor. A kereskedelmi és iparkamarák évi jelentéseinek összegezéséből az országos

[56] *Fényes* i. m. (IV) 331, 338.
[57] *T. Mérey* i. m. 13.
[58] *Bayer:* Egy tekéntet Baranyára. Tudományos Gyűjtemény 1822. XII. 13.
[59] *Fényes* i. m. (I. 1836) 303.
[60] *Csaplovics János:* Gemälde von Ungern II. Pesth 1829. 37.
[61] *Fényes* i. m. (I–V); *Zima János:* A' mezei gazdaság elvont statistikája. Pozsony 1845. 612.
[62] *Galgóczi Károly:* Magyarország, a Szerbvajdaság s temesi bánság mezőgazdasági statisticája. Pest 1855. 261.
[63] Magyar Gazda 1859. 419.

terméseredmény megközelítően valós számadatait több alkalommal közreadták a gazdasági újságok.[64] Ezen adatok tanúsága szerint a magyarországi repcetermesztés az 1850-es években érte el tetőpontját. Az 1848. és 1849. évi rendkívül silány terméseredmények után, amelyet részben a kifagyások, részben a szabadságharc háborús körülményei idéztek elő – utóbbi még 1850-ben is éreztette hatását – a repceművelés rohamosan elterjedt. Az alábbi kimutatás az évenként kereskedésre bocsátott repcemag alsó-ausztriai mérőben megadott mennyiségét tartalmazza, amely mellett a hl-re átszámított mennyiség áll:[65]

1851	815 000 mérő	501 000 hl	1860	1 400 000 mérő	861 000 hl
1852	441 000 mérő	271 000 hl	1861	700 000 mérő	430 000 hl
1853	300 000 mérő	184 000 hl	1862	200 000 mérő	123 000 hl
1854	2 501 000 mérő	1 540 000 hl	1863	150 000 mérő	92 000 hl
1855	400 000 mérő	246 000 hl	1864	1 300 000 mérő	799 000 hl
1856	600 000 mérő	369 000 hl	1865	300 000 mérő	184 000 hl
1857	2 000 000 mérő	1 230 000 hl	1866	1 000 000 mérő	615 000 hl
1858	300 000 mérő	184 000 hl	1867	1 500 000 mérő	922 000 hl
1859	800 000 mérő	492 000 hl			

A másfél évtizedet átfogó statisztikai kimutatás szerint a legjelentősebb terméseredményt az 1854. év produkálta, amely több mint háromszorosát jelentette az időszak átlagtermésének (800 000 aa. mérő). Megközelítő érték három év múlva ismétlődött. Ezek a rendkívül magas számok a repce vetésterületének nagymértékű és gyors kibővülését is magukban hordják. A repce vetésterületének alakulásáról ez időből nem rendelkezünk számszerű adatokkal, ezért csak következtetésre hagyatkozhatunk. Az átszámítások egyszerűsítése kedvéért 10 alsó-ausztriai mérő átlagtermést alapul véve kh-anként, a kiemelkedő termésű években a repce művelésterülete megközelíthette a 200 000 kh-at.[66] A meglehetősen ingadozó átlagtermés ismeretének hiányában a feltételezett sematikus számítás valóságot megközelítő voltára enged következtetni egy ekkori megbízható adat, amely szerint Magyarországon 1858-ban termesztett 373 238 aa. mérő repcét 30 832 k. holdról takarították be. Ez évben a termésátlag 12 aa. mérő/kh volt.[67]

Az 1850-es években időnként megmutatkozó rendkívül nagy repcetermést a jobbágyfelszabadítás után a nagy vállalkozási kedvvel rendelkező paraszti kisgazdaságok bekapcsolódása idézte elő. Ez a termesztők rétegének kibővülésén túl a repce földrajzilag szélesebb elterjedését is eredményezte. Egy korabeli megfogalmazás szerint: „nemcsak az történt, hogy a repcze hazánkban szabad költözési jogot nyert, termesztése a gazdag Bánság és Tiszamellékéről átültettetvén Szathmár-Szabolcs s egyéb oly megyékbe is, hol azelőtt a repcze teljesen ismeretlen volt, hanem a kisgazda is neki adta magát a

[64] A terméskimutatások értékelésére l. *Benda Gyula:* Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. Számok és történelem I. Szerk. Dányi Dezső–Fügedi Erik. Bp. 1973. 221.

[65] Gazdasági Lapok 1853. 565., ua. 1867. 118. a Pester Lloyd közlései alapján. Gazdasági Lapok 1864. 170., ua. 1853. 35., Falusi Gazda 1857. 47–8. Az 1854–67 közötti hasonló adatokat hl-átszámítással közli *Benda* i. m. 279.

[66] Általánosan 8–10 pozsonyi mérő a jellemző. Vö. Falusi Gazda 1864. 250.

[67] *Benda* i. m. 229, 233.

repczetermesztésnek, minthogy pedig a sok kevés elvégre is nagyot tesz, a repczével vetett térség rögtön rendkívül megnagyobbodott."[68] A repcetermesztők rétegeződésében megmutatkozó ilyetén változást egy 1853-ban készült statisztikai összegezés szemléletesen bizonyítja.[69] „A repczetermés a Bánátban, Tiszavidéken és felső Magyarországban tett:

	1851	1852 mérőt
Nagyobb birtokosoknál	335 000	180 900
Különféle kisebb birtokosoknál	100 000	50 000
Parasztoknál Temesvár, Becskerek, Makó és Szeged táján	200 000	100 000
Szolnok, Fejérvár, Mozsony, Sopron, Érsekújvár vidékén	180 000	110 000
Összesen:	815 000	441 000"

A kimutatás arra a sajátos helyzetre vet fényt, amely szerint ezekben az években a parasztgazdaságok által termelt repcemennyiség közel egynegyed részét adta az össztermésnek. Ez pedig a kisüzemek meglehetősen jelentékeny számára vall, mert a parasztgazdaságokban egy-két holdnyi vetésterületnél többet nem lehet számítani. A felsorolt táji megoszlásból az is kiviláglik, hogy a repce a jobbágyföldeket elsősorban az Alföldön hódította meg. Ezt a korabeli gazdasági szakirodalom több konkrét adattal is alátámasztja. Békés megyéről *Palugyay Imre* a következőket írta: „Az őszi repczét nagyban minden uradalmi majorságokban, kicsiben a míveltebb egyes gazdáknál, valamint az értelmesebb paraszt gazdáknál is termesztik: s ha a fagy vagy hernyó, vagy más ellenség meg nem rontják, gazdagon pénzelnek belőle".[70] Egy helybeli tudósítás szerint a szarvasi határban (Békés m.) ez időben már az 1/4 telekkel rendelkező jobbágyok is termesztették a repcét.[71] 1856-ban Tiszaabádról (Heves m.) olvashatjuk, hogy „láttunk már vidékünkön kisebb falusi 20–30 holdas birtokokban is repczét".[72] Az alföldi paraszti gazdálkodásba a repce bekerülését és népszerűvé válását a szabad gazdálkodás jegyeivel rendelkező tanyás gazdálkodási forma jelentékenyen elősegítette.[73] Egy reprezentatívnak számító leírás szerint (1845) „A' repczetermelés közföldmívelőink által is megkedveltetett, úgyannyira, hogy alig van tanya, kivált a' szentesi részről, hol több kevesebb repcze a' gazda tehetségéhez képest vetve nem volna" (Csongrád m.).[74] Gyomán (Békés m.)

[68] Magyar Gazda 1859. 419.

[69] Gazdasági Lapok 1853. 565.

[70] *Palugyay Imre:* Békés-Csanád, Csongrád és Hont vármegyék leírása. Pest 1855. 52.

[71] Falusi Gazda 1857. 122.

[72] *Pivonkay Antal:* Repczevontató szekér, s még valami a Tisza mellől. Gazdasági Lapok 1856. 229–31.

[73] Általánosságban *Balogh István:* Az alföldi tanyás gazdálkodás az 1830–40-es években. Agrártört. Szemle 1962. 617–33.; a repceműveléssel kapcsolatban *Selmeczi Kovács Attila:* Repcetermesztés az alföldi tanyás gazdaságokban. Ethnographia 1975. 377–9.

[74] Magyar Gazda 1845. 53.

szintén művelték a repcét „a tanya hely földjében".[75] A repce lendületes térhódítása az alföldi parasztság körében legszembetűnőbb Hódmezővásárhely (Csongrád m.) nagykiterjedésű határában, ahol az 1848-as határfelosztás következtében közel hatvanezer hold közlegelő vált szántóföldde, ennek révén pedig a repce vetésterülete a korábbi 3000 holdról 1853-ban 15 000 holdra szökött fel. Itt is jelentős arányban a tanyás gazdaságokban termesztették, meglehetősen kielégítő agrotechnikával.[76] Ha az Alföld más területén ilyen méretű kiterjedés nem is következett be, a kisgazdaságok a későbbi években is érezhették hatásukat, különösen az előbbi statisztikai feljegyzésben megjelölt Csongrád és Szolnok megyében. 1858-ban Makóról (Csongrád m.) írták, hogy „a repcze mívelése évről-évre nagyobb kiterjedést igyekszik venni vidékünkön", mint ahogy Törökszentmiklós (Szolnok m.) parasztgazdaságaiban is.[77] Az ország más területén szintén jelentkezett a repce a paraszti kisgazdaságokban. Pl. Kéken (Szabolcs m.) „a szigeteken az 1850–60-as években túlnyomóan tengerit és repcét termeltek".[78] Borsod megyében az 1860-as években „a kisebb gazdák is a repczéhez folyamodtak szükségleteik pótlandók".[79] A Dunántúl déli területéről (Somogy, Baranya m.) is hasonló híradást kapunk 1859-ből: „E divatossá vált iparcikk, mely több évig kizárólag nagyobb uradalmak telkeit ékíté, egy idő óta még az 1/4 telkes gazdák által is felötlő versennyel tenyésztetik."[80] Komárom megyében főképpen az 1850-es években kapott teret a parasztgazdaságokban.[81]

A kisgazdaságoknak bármennyire is nagy száma ellenére a repcetermesztés fő súlya a nagybirtokokra esett. A modernizált és hagyományosan gazdálkodó uradalmak az 1850-es években egyaránt növekvő részvétellel befolyásolták a repcetermesztés alakulását. A század elején jelentőssé vált repcetermelő allódiumokban nemcsak stabilizálódott, hanem tovább bővült e növénykultúra, amint arról pl. Somogy és Fejér megyéből több tudósítás szólt.[82] Ezek mellett újabb nagytermelők is számottevően kapcsolódtak be, akik révén a repce az ország legkülönbözőbb területein nyert polgárjogot. Pl. a tatai, gesztesi uradalomban (Komárom m.) az 1850-es években átmenetileg nagyarányú repcetermesztéssel kísérleteztek.[83] A bajna-biai uradalom néhány gazdaságában (Komárom, Esztergom m.) 1860-tól lendült fel a repcetermesztés.[84] A magyaróvári uradalomban (Sopron m.) 1850-től a szántóterület 12,3%-án művelték a repcét.[85] Nagymihálydon

[75] Békés megyei Levéltár. Gyoma iratok. R. 8. 203. (1861-ből). Az adatot *Novák László*nak köszönöm.

[76] Magyar Gazda 1859. 420. A gabonakonjunktúra 1850 után általában kedvezett a legelők feltöréséhez. Ehhez konkrét adatokat is nyújt *Galgóczi* i. m. 266.

[77] Falusi Gazda 1858. 48.; Gazdasági Lapok 1852. 648.

[78] *Kiss Lajos:* Régi Rétköz. Bp. 1961. 179.

[79] Gazdasági Lapok 1864. 203.

[80] *Simon Vince:* Néhány szó repczeügyben. Magyar Gazda 1859. 295.

[81] Falusi Gazda 1859. 328.

[82] *Loserth Mihály:* A repczevetés megóvása ügyében. Gazdasági Lapok 1856. 472.; ua. 1854. 376.; *Galgóczi* i. m. 261.

[83] *Szabad György:* A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. 429.

[84] Falusi Gazda 1863. 180.; Józságismertetés IV. A Bajna-biai uradalom. Bp. 1875. 24.

[85] *Rodiczky Jenő:* Ipari, kereskedelmi és gyógynövények. In: Magyarország mezőgazdasági és közművelődési állapota VI. Szerk. Matlekovits Sándor. Bp. 1897. 229.

(Zemplén m.) a Sztáray-uradalom az 1853-as juhvész okozta érzékeny veszteségét szintén a repcével igyekezett pótolni.[86]

Mindezen adatok összegezése a Gazdasági Lapok 1853. évi becslése, amely szerint „jelenleg általában körülbelől 100 000 holddal több míveltetik repczével, mint 10 évek előtt".[87] A repce vetésterületének ilyen nagy és gyors bővülését az 1864. és 1867. évi terméseredmények reprezentálják. A repce művelésterülete – a terméseredményekhez hasonlóan – szintén nagy ingadozást mutathatott, mert a későbbi években is, pl. 1869-től 1873-ig 57 000 és 181 000 hektár között változott a learatott repceföldek mérete.[88] A művelésterületek és terméseredmények szélsőséges számai ellenére a repce az 1880-as évek közepéig megőrizte azt a súlyát, amit az 1850-es évek elején kibontakozott gyors fellendülésekor szerzett. Ezt az 1873–86 közötti terméseredmények szemléltetik:[89]

Év	Learatott terület (ha)	Termés (hl)	Termés-átlag (ha/hl)
1873	181 290	1 695 383	9,35
1874	18 244	145 014	7,80
1876	56 808	321 164	5,55
1879	81 300	655 152	8,06
1880	79 827	658 938	8,25
1881	157 746	1 660 999	10,53
1882	95 375	1 002 867	10,52
1883	125 867	901 357	7,16
1884	107 061	994 428	9,29
1885	95 080	736 788	7,75
1886	108 808	872 616	8,02

A repceművelés 1873. évi rekordja az 1854. évi kimagasló terméseredményre emlékeztet. Az ingadozás mértéke, különösen az 1870-es években, hasonló a megelőző két évtizedéhez. A repcetermesztés XIX. század közepén bekövetkezett kibővülése és művelésének három évtizeden keresztül megmutatkozó virágzása az időnként visszatérő magas terméseredményekben mérhető le. A terméseredmények nagy ingadozásáért a múlt századi gazdasági irodalom az időjárást, a rovarkártevők időnként rendkívül nagy pusztítását, valamint a korszerűtlen művelésmódot okolta.[90] Mindezek együttvéve az alábbi – bizonyosan nem ritka – példát eredményezték, amit 1843-ból Gyomáról (Békés

[86] Vasárnapi Újság 1860. 139.

[87] Repczeolaj-gyártás az osztrák birodalomban. Gazdasági Lapok 1853. 565.

[88] Közgazdasági és statisztikai évkönyv (a továbbiakban KSÉ) 1888. 112.

[89] Az 1873–76 közötti adatok: *Balás Árpád–Hensch Árpád:* Földmívelés. In: Magyarország földmívelése 1896-ban. Bp. 1896. 126., a továbbiak a Nemzetgazdasági és statisztikai évkönyv I–III. 1883–86. és a KSÉ 1890. 149–50. kiadványokból származnak.

[90] Részletesebben l. *Selmeczi Kovács Attila:* A repcetermesztés alakulása a XIX. században Magyarországon. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1973–1974. Szerk Takács Imre. Bp. 1975. 87.

m.) ismerünk: „Uradalom javaiban találtatott károknak meg becsülésére ki menvén . . . A Pósári repcze vetést, melly mind öszve mint egy 290 hóldnyi, úgy találtuk, hogy abban mint egy 25 hóldnyi jó, a többi 165 hóldnyi rossz minőségű . . ."[91] Ez pedig a vetésterületnek még 10%-nyi hasznosítását sem jelentette!

A repcetermesztés mértéke a XIX. század végén a következő képet mutatta:[92]

Év	Learatott terület (ha)	Termés (hl)	Termésátlag (ha/hl)
1887	39 562	454 305	11,48
1888	48 801	761 523	15,60
1889	57 386	434 312	7,57
1890	86 043	1 213 214	14,22
1891	48 607	555 741	11,43
1892	52 528	545 130	10,38
1893	84 364	731 411	8,67
1894	65 929	784 961	11,91
1895	43 659	583 974	13,37
1896	46 952	636 378	13,55

A számsor szerényebb méretű művelésről és mérsékeltebb ingadozásról tanúskodik. Egyedül az 1890. év terméseredménye kiemelkedő, amely ez idő után nem ismétlődött meg, a termesztésterület sem érte el többet a 100 000 ha-t. Ezeknek az éveknek átlaga 60 000 ha körül maradt. A század utolsó évtizedében a termesztésterület és terméseredmény alakulása, a sokszor kedvező átlagtermések ellenére is, a repceművelés folyamatos visszaszorulásáról árulkodik. A repce művelésterületének jelentős mérséklődése, a századvég terméseredményeinek szolidabb ingadozása, ami különösen az 1850-es évekkel való összehasonlításkor tűnik szembe, a repcetermesztő gazdaságok struktúrájában bekövetkező változást jelzi. A repcetermesztés virágzásának néhány évtizede alatt bebizonyosodott, hogy a repce az egyik legbelterjesebb művelést megkövetelő növény. Tartósan kedvező terméseredményt csak a korszerűen gazdálkodó, megfelelő munkaerővel és agrotechnikával rendelkező nagybirtokok tudtak elérni. Az általában állattenyésztő uradalmakban a repcepogácsát, az olajütés melléktermékét takarmányozásra használták fel, így a repcetermesztés növelte az állattenyésztésből eredő hasznot is.[93] A megfelelő művelést tőke vagy hozzáértés hiányában biztosítani nem tudó nagybirtokok és kisgazdaságok számára a repce a század közepének konjunkturális évtizedei után egyre kevesebb reménnyel kecsegtetett; a néha komoly veszteségekkel járó próbálkozások pedig ezeket a gazdaságokat sokszor végleg elriasztották a repcemüveléstől.

[91] Békés megyei Levéltár. Gyoma ir. R. 8. 1–2. Becsü jegyzőkönyv 1843. Az adatot *Novák László*nak köszönöm.

[92] KSÉ. 1894. 237–8., ua. 1895. 211., a Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája III. Mezőgazdasági termelés az 1895. és 1896. évben. Bp. 1897. 19.

[93] *Gunst Péter:* A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938). Bp. 1970. 233. A XIX. században a gyapjúkonjunktúra alatt korszerűsített nagybirtokok legnagyobb része jelentős repcemüvelést üzött. Vö. *Mérei* i. m. 57. s köv. l.

A paraszti kisgazdaságok kilépése a repcetermesztésből annak földrajzi visszaszorulását is eredményezte. A századvégi legjelentősebb termesztési körzetek határa a korán kialakult művelési zónákat közelítette meg. A termesztési körzetek nagyságrendjének változása a század közepe után az alföldi (Tisza vidéke) megyéknek a repceművelésben növekvő súlya szerint tolódott el. Ezek hamarosan túlszárnyalták a dunántúli körzeteket. 1882-ben legtöbb repcét – az országos termésmennyiségben való részesedés arányában – a következő megyék termelték: Csongrád (12,55%), Bihar (12%), Jász-Nagykun-Szolnok (10,88%) és Torontál (7,56%). Ezekben az években a vetésterület arányának megoszlása terén is az Alföld vezetett: 1885-ben Hajdú és Jász-Nagykun-Szolnok megyében termelték a szántó legnagyobb területén a repcét.[94]

A XIX. század elejének és végének termesztéskörzeteit összehasonlítva azt látjuk, hogy a történetileg legjelentősebb bánsági terület (Torontál és Temes megye) mindvégig megőrizte vezető szerepét. A század elején utánuk következő Tolna megyében a repce viszont erősen visszaesett. Csökkent Csongrád, Baranya, Heves, Csanád és Fejér megye jelentősége. Bács és Bihar megyében a század első harmadában kibontakozott repcetermesztés a század végére tekintélyes kiterjedést ért el. Békés megye és a Nagykunság megőrizte fontosságát. A század végére újabb termesztési körzetek is jelentkeztek. Ezek között legfontosabb Zemplén és Hajdú megye. Az utóbbi súlyát Debrecen növelte meg, ahol az 1890-es években a repce vetésterülete a szántóterület 3,27%-ára terjedt ki.[95] A század második felében Szatmár és Szabolcs megyében hódító repce csak a nagybirtokon vetette meg a lábát, a kisüzemek az 1860–70-es évektől a napraforgóművelésre adták magukat. A század utolsó évtizedében a Dunántúlon élénkült meg a repceművelés, amit Somogy, Zala és Sopron megye jelentkezése tükröz, de itt is döntő mértékben a nagybirtokokon.

A XX. században a repcetermesztés még erőteljesebben hanyatlott. *Kiss Albert* az 1895–1935 közötti mezőgazdasági termelés alakulásának értékelése során azt a megállapítást tette, hogy „a repce típusa a mindinkább visszaszoruló kereskedelmi növényeinknek".[96] A századforduló után művelésterülete – kisebb méretű ingadozásoktól eltekintve – folyamatosan csökkent, 1914-ig átlagosan 35 000 kh-at tett ki. Az első világháború konjunkturális hatása lényeges változást nem hozott. A növényolaj terén az öneállátás programjának megvalósítása elsősorban a napraforgót érintette, valamint új növényi olajforrások bevezetését eredményezte.[97] A trianoni békekötés után a történetileg legjelentősebb repcetermesztő körzet elvesztése (Bánság) érzékenyen éreztette hatását a későbbi évtizedekben: 1938-ig a repce átlagos kiterjedése 17 000 kh volt, vetésterülete ritkán haladta meg a 20 000 kh-at.[98] A két világháború közötti mezőgazdasági termelés értékelése során *Gunst Péter* e növénykultúra több fontos jellemzőjére is rámutatott.

[94] *Láng Lajos:* Magyarország statisztikája II. Magyarország gazdasági statisztikája. Bp. 1887. 62.; *Balás Árpád:* Általános és különleges mezőgazdasági növénytermelés II. Magyaróvár 1889. 195.

[95] *Szűcs Mihály:* Debreczen szabad királyi város mezőgazdaságának jelenlegi állapota. Debreczen 1882. 62.

[96] *Kiss Albert:* Mezőgazdaságunk fejlődése 1895–1935. Bp. 1944. 124.

[97] *Gidófalvy Elemér:* Olajnövény-termelésünk s külkereskedelmünk alakulása az összeomlás óta. Magyar Statisztikai Szemle 1935. 603.; *Gyárfás József:* Olajnövényeink termesztése. Bp. 1921. 12.

[98] *Laczkó Aladár – Mohácsi Tivadar:* Olajnövényeink termesztése. Bp. 1941. 3–4.; az 1920–38 közötti részletes statisztikai adatokat közli *Gunst* i. m. 232.

Művelésének alakulása továbbra is csökkenő tendenciával rendelkezett. Vetésterülete és termelésének mértéke – noha a XIX. századihoz viszonyítva lényegesen szerényebb – ingadozását megőrizte. A repce tipikusan nagybirtoknövénynek számított ekkor, 1931–38 között termőterületének 89,8%-a volt a 100 holdon felüli gazdaságok kezén.[99] A repcének a nagyüzemekhez kötődéséről, termesztésének birtokkategóriák szerinti aránytalan megoszlásáról konkrét és jellemző példával is rendelkezünk. A Nyírség területén 1931-ben a repcetermés 3774 q volt. Ebből az ezer holdon felüli nagybirtokok 2240, a száz holdon felüliek 1480, a száz és húsz hold közötti parasztgazdaságok 45, a húsz hold alattiak 9 q-val részesedtek.[100] Ezeknek a számoknak egymáshoz viszonyítása önmagáért beszél, igazolva a múlt század végétől bekövetkező termesztői struktúraváltozást. A repce fontosabb termesztőterületei a belterjesen gazdálkodó tőkés nagybirtokok fekvésének megfelelően oszlottak meg a Dunántúl és az Alföld között; az előbbi 60, az utóbbi 25%-át jelentette az országos művelésterületnek. Megyék szerinti megoszlása pedig a következő volt: Békés, Hajdú, Jász-Nagykun, Szolnok; Fejér és Somogy, ahol a legnagyobb méretű repcetermesztést űzték.[101] Ez a táji tagolódás meglepő egyezéseket mutat a legkorábban kialakult repcetermesztő körzetekkel.

A második világháború éveiben az állami beavatkozás a repcét nem érintette számottevően, termesztésének mértéke és vetésterülete változatlan maradt, ill. enyhe csökkenésről tanúskodik, amit leginkább az 1943-as 15 700 kh-as vetésterület tükröz.[102] A felszabadulás után a repce, mint nagybirtoknövény, egycsapásra elvesztette maradék jelentőségét is, termesztése minimálisra zsugorodott. Az 1946–47-es években még 2000 kh-at sem ért el, 1950-ben is csak 3900 kh-al rendelkezett nagyobb részben a szövetkezeti gazdaságokban. A repce mellőzése egészen az 1960-as évek közepéig húzódott (1965–66-ban még 6970 kh a vetésterülete). 1967/68-ban viszont már 24 000 kh-ra emelkedett művelésterülete, amely az utóbbi években stabilizálódni látszik.[103] Nagyüzemi termelésének figyelemreméltó kiterjedése az élelmezésbe bekerülése révén következett be, mint étolaj játszik kiegészítő szerepet a napraforgóolaj mellett.

A repcetermesztés alakulásának fontosabb sajátosságai

A hazai repcetermesztés mennyiségi oldalról elvégzett áttekintése megkívánja néhány sajátosság részletesebb szemügyre vételét. Ez a rövid elemzés a gazdasági, társadalmi és ökológiai tényezők felől szándékozik megközelíteni azokat a legfontosabb jellemzőket, amelyek a hazai repcetermesztést befolyásolták, és sajátosságait előidézték. Vizsgálatom alapjául a XIX. századot választottam, mert erre az időszakra esett a repcetermesztés felfutása és lehanyatlása.

[99] *Gunst* i. m. 232–3.

[100] *Márton Béla:* A Nyírség mezőgazdasági élete. Debrecen 1933. 42.

[101] *Gunst* i. m. 233.; *Kiss* i. m. 124.

[102] Értékelésére *Csöppüs István:* Növénytermesztés Magyarországon a második világháború idején (1938–1944). Agrártört. Szemle 1974. 506–7.

[103] *Jáky Miklós – Jónap Lajos:* Olajipari növények termesztése és feldolgozása. Bp. 1957. 25.; *Kurnik* i. m. 289–90.

A magyarországi repcetermesztés alakulásának legsajátosabb jellemzője a *rapiditás.* Ez nemcsak a század első két harmadában bekövetkező felfutásra, hanem az utolsó másfél évtizedben lezajló visszaszorulásra is érvényes. A meglehetősen gyors mozgásnak mennyiségi és területi vetülete egyaránt megmutakozott, beleértve a társadalmi vonatkozásokat is: a termesztők rétegeződésében bekövetkező gyors változásokat.

A XIX. század végén a repce sajátságos pályafutásáért a belőle nyert *világítóolaj* rövid életű karrierjét okolták.[104] Az bizonyos, hogy a repcetermesztés kibontakozását a XVIII. század második felétől jelentkező és mind nagyobb méretűvé váló világítóanyag-szükséglet idézte elő. Ezt a szükségletet elsősorban a rendszeres városi közvilágítás fejlesztése teremtette meg. A nyugat-európai nagyvárosok utcai világítása a XVIII. század második felétől egyre több és minél olcsóbb olajat igényelt, amit Németalföld területén már a XVI. század óta termesztett réparepce magvából előállított olajban véltek megtalálni, ahol azt addig is világításra használták. Az észak-európai példa hatásáról II. József már többször idézett rendelete is tanúskodik. A hazai kereslet is élénkebbé vált, amikor Budán 1777-től, Pesten 1790-től minden este több száz, majd több ezer *repceolajlaternát* gyújtottak meg az utcák és középületek világítására.[105] A középületek, kaszárnyák, de a magánházak világításában is egyre inkább a fokozatosan tökéletesedő olajlámpás lépett a drágább faggyú- és viaszgyertya helyére. A világítóolaj iránti kereslet aktív ösztönzést adott az e célra legmegfelelőbb olajosnövény, a repce nagybani termesztésére.

A repcének mint jellegzetesen piaci, kereskedelmi növénynek, azonnal értékesíthető árucikknek a XIX. század első felében tartósnak ígérkező konjunktúrája nemcsak a kapitalizálódott nagybirtokokon teremtett stabil növénykultúrát és jól jövedelmező gazdálkodási tényezőt, hanem a tőkeszegénységgel küzdő extenzív gazdálkodású uradalmaknak, valamint az 1848 után a jobbágykötöttségektől szabaduló paraszti kisgazdaságoknak is felkeltette az érdeklődését. Ez pedig – amint a bemutatott statisztikai adatok tanúsították – az 1850–60-as években a repcetermesztés rövid, de jelentékeny virágzását teremtette meg.

A repcetermesztés gyors felfutásában azok a sajátosságok is közrejátszottak, amelyek a növény jellegéből erednek és a műveléstechnikával szorosan összefonódnak. A repce legfontosabb tulajdonsága ebből a szempontból, hogy művelésmódja megegyezik a gabonaneműekkel, ugyanazokkal az eszközökkel és munkatechnikával lehet művelni, mint a gabonaféléket. Munkaerőigénye szintén csak az aratás és cséplés idején jelentkezett. Ami viszont a legfontosabb előnyét jelentette mindezekkel együtt: a rövidebb tenyészidő. Az őszi repce érése néhány héttel megelőzi a gabonaneműek aratásának idejét. Tehát a repce nem zavarta meg az elsődlegesen gabonatermesztésre berendezkedett gazdaságok megszokott munkaritmusát. Főképpen ennek a sajátosságnak köszönhette népszerűségét a hagyományosan gazdálkodó nagy- és középbirtokokon, valamint a gabonaműveléshez szokott és értő jobbágyok tömegeinél is. Lényegesnek tartom, hogy a repce betakarítása a gabonaneműek aratása előtt történhetett, nemcsak a munkaerő és munkaidő kedvező ütemezése miatt, hanem a termés értékesítésének előnyös ideje és

[104] Pl. *Balás* i. m. 103–4.

[105] *Bogdán István:* Régi magyar mesterségek. Bp. 1973. 172.; *Mérei Gyula:* Magyar iparfejlődés 1790–1848. Bp. 1951. 185–6.

módja miatt is. De szóljanak erről egykori tanúi: „A nagyon is elterjedt repczetermelés fő okát eddigelé, mi főleg abban helyezők; hogy még gabonaneműink az Isten szabad ege alatt, nyáron át legalább 1 1/2 hónapig a megsemmítő veszélynek kitétetvék, repczénket a kereskedő gondjai alá helyezzük; s mielőtt gabonaneműinkkel vásárt üthetnénk, a nyári szükségletek fedezésére már tavasz hóban pénzhez jutánk."[106] Egy másik írás még konkrétabban megfogalmazza a repce ilyen előnyeit: „1-ör/ a' repcze alig arattatik le, már mindjárt értékesíthető, sőt nem ritkán előlegeznek is reá. 2./ A' repcze eladása ép olly időre esik, midőn a' mezei gazda viszonyainál fogva legnagyobb pénzfogyatkozásban szenved. 3./ A' búza csak későbbi hónapokban fizet; a' repcze árának tehát legalább 3 havi kamatját annak javára lehet betudni, végre pedig 4./ azt tapasztaljuk, hogy repcze után minden körülmények közt jeles búzaforgást lehet behozni."[107] Az egykori Bács megyei nagy repcetermelő vidékről is hasonló véleményt olvashatunk (1838): „ezen növény azonnal pénzzé tétethetik, – a' gabona ellenben elhever, mert sok van".[108] A helybeli felvásárlás révén (kereskedők, olajgyárak megbízottai stb.) a gabonatermelő önellátó kisgazdaságok számára is lehetőség nyílt megtermelt repcéjük értékesítésére, ahol talán még nagyobb hiányát érezték a készpénznek. Ilyen módon a repce fontos tőkeképző, *készpénzbiztosító* szereppel rendelkezett, amire a gabonát, az iménti példa szerint is, ritkán használhatták. Ez a sajátosság pedig hosszú ideig végigkísérte a paraszti gazdálkodás gyakorlatát, amint arra az 1920-as éveket idézve egy császlói (Szatmár m.) parasztgazda visszaemlékezett: „Repcéből és jószágból kellett a régi gazdának itt a jövedelmet előteremteni. A búzának nem volt értéke."[109] A repce paraszti művelését, amelyet több helyen az 1930-as évek közepéig gyakoroltak, a visszaemlékezések szerint szerződéses alapon űzték néhány holdon. Fl. Túrkevén (Szolnok m.) a hódmezővásárhelyi olajgyár ügynökei kötöttek szerződést a nagyobb gazdákkal, egyúttal előleget is adtak a repcére, valamint vetőmagot. Az olajgyár kölcsönzsákokat is adott, abba gyűjtötték a termést. Ha az nem felelt meg az előírásnak, nagy százalékos levonást érvényesítettek. Az olajgyár ügynöke azt is ellenőrizte, hogy a termelő másnak ne adja el áruját. A borsót is ilyen formában termesztették. A repce a búzának általában 2,5-szeresét fizette, a helybeli vélemény szerint mindennél jövedelmezőbb volt.[110]

A repce azonnal értékesíthető előnyös tulajdonságán kívül másik vonzó sajátossággal is rendelkezett: ára jóval meghaladta a búzáét. A múlt század első harmadától stabilizálódó piaci forgalma arról tanúskodik, hogy a repce ára 2–3-szorosát érte el a jobb minőségű búzának.[111] A piaci árak a két termény viszonyát azonban csak elvi oldalról fejezik ki, közel sem felelnek meg a termesztőket, különösen a kis mennyiséggel

[106] Magyar Gazda 1859. 296.

[107] *Bartók János:* Termesszünk iparnövényeket, 's mindenek előtt repczét! Magyar Gazda 1846. 542.

[108] *Ploetz Adolf:* Bács' gazdasága. Ismertető a' honi és külföldi gazdaságban és kereskedésben. Szerk. Fényes Elek. Pest 1838. 246.

[109] Ethnológiai Adattár a Néprajzi Múzeumban (a továbbiakban EA) 2197. 84. *Luby Margit* gyűjtése 1947.

[110] Saját gyűjtés. Hasonló gyakorlatot űztek Ökörítón (Szatmár m.) is.

[111] Pl. az 1837-es szegedi piaci árak: „Egy mérő Búza 4 f. 15 kr., Rozs 3 f. 15 kr., Kukoricza 4 f. 30 kr., Repcze 11 f." (Kémlő 1837. 47.). 1845-ben a búza mérője 5,40 és a repcéé 8,30 forint. Magyar Gazda 1845. 564. Az 1857-es évben a búza 2,50 és a repce 5,80 f. Gazdasági Lapok 1857. 631. Hasonló ára volt 1864-ben is. Falusi Gazda 1864. 255.

rendelkezőket érintő gyakorlatnak, mégpedig mindkét termény oldaláról. A repce felvásárlási ára természetesen alacsonyabb volt, és a helyi körülményeknek megfelelően jóval szabadabban mozgott, másrészt az önellátó gazdaságok szempontjából a búza vagy gabona eleve nem számított eladható árucikknek.

A repcetermesztéssel összefüggő további sajátosság – még a gabonaneműekhez viszonyításnál maradva – az átlagtermés alakulásában jelenkezett. A repce hozama nyugat-európai példák szerint annyi vagy valamivel magasabb, mint a búzáé.[112] Múlt századi hazai tájékoztatás szerint (1845) „az olyan földön, amely 15–18 mérő búzánál többet nem ád, az 18–22 mérő repczét ád, sőt 30-at is".[113] Általában azonban ennél jóval alacsonyabb értékkel kell számolnunk, amint arról a XIX. század közepének gazdasági írásai és a különböző terményfelmérések adatai szólnak. Ez utóbbiak közül egy általános érvényűnek tekinthetőt részleteiben is tanulságos idézni: „Hány mérőt ád a szokás szerint mívelt 1 hold föld?

	búza	két-szeres	rozs	árpa	zab	ten-geri	köles	repcze	kolom-pér
1858-ban	8	8	10	14	14	10	14	10	90
1859-ben	6	6	8	10	12	10	12	6	60

A vetések rosszak vóltak, a nagy szárasság miatt. 1857-ben közepes, 1858-ban jó. Az aratás 1857-ben közepes, 1858-ban jó, 1859-ben rossz a szárasság miatt. Teméntelen hernyó, cserebogár." Nyíregyháza (Szabolcs m.).[114]

A repcének a gabonaneműek hozamához viszonyított kedvező aránya, még ha terméshozama teljesen egybe is esett azzal, mindenképpen jövedelmezőnek tetszett. – Hogy a valóságban ez megközelítően sem így alakult, annak számos oka volt, amelyek többsége a hazai agrárkultúra sajátosságaiból sarjadt, és a század végére terebélyesedett ki.

A repcének mint szántóföldi növénykultúrának felsorolt kedvező tulajdonságai feltétlenül közrejátszottak termesztésének gyors fellendülésében, de ezzel együtt a rendkívül *nagy ingadozás*ban is, ami a hazai repcetermesztés másik alapvető sajátossága. A terméseredmény hullámzása legerőteljesebben az 1848 utáni két-három évtizedben jelentkezett, éppen akkor, amikor a paraszti kistermelők legnagyobb arányával kell számolni országos méretekben. Ezt az összefüggést akkor sem lehet figyelmen kívül hagyni, ha a múlt századi szakirodalom nem tesz róla említést, és a repcetermesztésben megmutatkozó nagy ingadozást a növény érzékenységére vagy művelésmódjának elégtelenségére vezeti vissza. Amíg az 1880-as évek közepéig szinte általános az 5–6-szoros [!] terméskülönbség az egymást követő években, 1887-től mindvégig kétszeres különbségnél nem jelentkezett nagyobb. Az ingadozás mértékének és a termesztés mennyiségének kiemelkedő értékei teljesen egybeesnek. A múlt század közepétől jelentkező nagy ingadozás mögött tehát a termesztők rétegeződésének sajátos alakulását kell keresnünk, amely a paraszti kisgazda-

[112] *Dombasle Mátyás:* Okszerű gazdák naplója. Pesten 1846. 156.
[113] Az őszi repcze aratása. Magyar Gazda 1845. 587.
[114] Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár V. B. 151. 3. csomószám nélkül.

ságok részvétele által nemcsak a repcetermesztésre kerülő terület gyors, de ugyanakkor erőteljesen változó kiterjedésében, hanem a sokkal egyenetlenebb agrotechnikában, a meglehetősen kezdetleges, kevés gonddal és hozzáértéssel, teljes egészében a gabonaneműek módjára végzett termesztési eljárásmódokban öltött testet.[115]

A 2–3 évenként erőteljesen felszökő terméseredmények arra vallanak, hogy a kisgazdaságok tömegei periodikusan kapcsolódtak be az országos termelésbe. A rendkívül nagy ingadozás: az 5–6-szoros terméseredmény-különbség e termelői réteg tekintélyes száma mellett olyan tényezőről is árulkodik, amely alapvetően előidézte az európaihoz viszonyított abnormális hullámzást. Ez a tényező az *értékesítés*, a megtermelt repcemag eladásának változó lehetősége volt. Tekintettel arra, hogy a repcetermesztés döntő mértékben piacra történt, a piaci keresletet pedig alapvetően a világítóolaj-szükséglet határozta meg, így a repcemag értékesítése, ill. felvásárlása a belőle előállított olaj függvénye volt. Vagyis ha elegendő olaj állt rendelkezésre, csökkent a mag iránti kereslet, és fordítva. Ennek a sajátos összefonódásnak problémái erősen kihatottak a repcetermesztés alakulására és megszerveződésére. De a paraszti termesztés szempontjából egyedül a repcemag eladhatósága jött számításba. Már a XIX. század elején is megmutakoztak a repce eladásának jelentősen eltérő lehetőségei, amint arról pl. a Somogy megyei Széchényi-uradalomból tudunk. 1811-ben egy p. mérő repcéért 45 ft-ot ígértek, amikor a búza 25–28, a rozs 22, a zab 10 ft volt. Két év múlva ellenben „az inspector érdeklődik, hogy eladhatja-e az ez évben (1813) termett repcét kilaként [1 kila = 2 p. mérő] 6 ft-ért, mert a gyönki zsidó Gyönkre szállítva csak ennyit fizetne érte. Ez évben a búza kilaja 10–12 ft."[116] A repcemag iránti keresletnek ez a tetemes lezuhanása, amely a búzához viszonyított árában négyszeres esést tükröz, ha a későbbi évtizedekben nem is jelentkezett ilyen nyers formában, érzékletes példáját adja a termelői kiszolgáltatottságnak.

A repcemag iránti kereslet és felvásárlás mértékének alakulását minden évben az előző évi termés mennyisége és minősége szabta meg. Pl. 1852. januárban (az előző évi magas terméseredményt követő évben) a következőket lehet olvasni: „Repczére kötött szerződésekről nemigen hallani, mint ezidő tájban egyébkor; okául azt adják, hogy még sok tavali termés van lerakva, s ezidén olcsóbban remélnek vásárolni. A bánsági repcze köbliért, hajóra szállítva, 5 pftnál nem ígérnek többet, így pedég a termesztőknek kevés kedvök van alkuba bocsátkozni."[117] E helyzet következménye is belejátszott az 1853. évi rendkívül alacsony terméseredménybe. Hasonló jelenségről kapunk hírt 1858-ból is, amikor „a vevők éppen nem, vagy a tavali fél áron tevének a megszorult kisebb gazdáknak kérelmére vásárlásokat."[118] Az ilyen módon bekövetkező veszteség, eltekintve az esetleges természeti károktól, sok termelőt visszatartott néhány évig a repcetermesztéstől, majd pedig a meglehetősen alacsony termések után a kereskedők kedvező jelzései, ill. szerződései hatására újólag vállalkoztak arra. Természetesen a terméseredmények nagy hullámzását nem csupán a kistermelőknek a felvásárlás mechanizmusa által befolyásolt

[115] Vö. *Konek Sándor:* Az ausztriai birodalom jelesen a magyar korona országainak statistikai kézikönyve. Pest 1865. 175–6.; *Ditz Henrik:* A magyar mezőgazdaság. Ford. Halász Gábor. Pest 1869. 372–3.

[116] *T. Mérey* i. m. 12.

[117] Magyar Gazda 1852. 98.

[118] Magyar Gazda 1859. 296.

termelői kedve idézte elő. A repce ingadozó vetésterületének, még erőteljesebben változó terméseredményeinek okát a két világháború közötti időszakra vonatkozóan Gunst Péter azzal magyarázza, hogy nagy termések után, amikor az árak estek, 1–2 évre visszafogták a termelést, hogy azután az árak emelkedése esetén ismét növeljék azt.[119] A repcetermesztés mértékének ez a szándékosan előidézett hullámzása a XX. század első harmadában meglehetősen szerény vetésterületen, döntően a nagybirtokgazdálkodás, mégpedig jobbára a kapitalizált állattenyésztő uradalmak gazdálkodása keretében jelentkezett, amely uradalmak értékesítési törekvései egyöntetűbben és kiszámíthatóbban érvényesültek. A XIX. század közepét követő néhány évtizedben viszont a termelői struktúra jelentős eltérése miatt a repcetermesztés jóval nagyobb hullámzása a spontán piaci kényszer hatására következett be. A hazai repcetermesztésre jellemző erőteljes ingadozás sokkal inkább a Gunst által felismert ok, mint természeti és művelésmódbeli körülmények miatt állt elő, és kísérte végig ennek a növénykultúrának magyarországi történetét.

Agrotechnikai változások a XIX. századi repcemüvelésben

A repce magyarországi termesztéstörténetének áttekintése egyértelműen tanúskodik arról, hogy csak a megfelelő tőkeerővel és agrotechnikával rendelkező nagybirtokok tudták hosszabb távon fenntartani nyereséges, ebből következően folyamatos művelését. Ezeknek a gazdaságoknak repcetermesztési eljárásairól számos publikáció jelent meg a XIX. századi gazdasági újságokban. A legnagyobb részben tapasztalaton nyugvó leírások, beszámolók részletes és megbízható képet festenek azokról a kísérletezésekről, változtatásokról, amelyek a repce múlt századi termesztési eljárásait kísérték. Ezek a tényezők jobbára a mezőgazdaság gépesítésének folyamatával kapcsolódtak össze.

A repce művelésmódjának részletes leírása helyett – amelyet a gyakorlati mezőgazdasági munkák pótolnak – az említett forrásokból megragadható termesztéstechnikai változásokat igyekszem kihámozni, amelyek ennek a szinte semmi múlttal sem rendelkező növénykultúrának virágzása idején jelentkeztek legerőteljesebben, és hatottak a növénymüvelés fejlődése irányába.

I.

Magyarországon a XIX. század elejétől döntő mértékben az őszi káposztarepcét termesztették, a legjobb terméshozamot és minőséget ez adta. Művelésének eljárásai az őszi gabonaneműekéhez igazodtak. Ennek következtében a repce termesztése mind a hagyományos nyomásfordulós földhasználati rendszerben, mind a vetésforgót alkalmazó gazdálkodásban nehézség nélkül megoldható volt. A repce XIX. századi termesztése sajátosan összefonódott az ugarral. Egy korabeli (1865) közlés szerint „Hazánkban a tiszta ugarbani vetést tartják legbiztonságosabbnak, s ezt is gyakorolják, miután a tapasztalás bebizonyította, hogy a jól megtrágyázott és jól megmívelt tiszta ugarban a repcze legtöbb magot ad".[120] A búza talaj- és éghajlatigényével megegyező repce

[119] *Gunst* i. m. 232.

[120] *Nagy János:* A repcze. Gazdasági Lapok 1865. 354.

különösen szereti a frissen trágyázott földet. Ennek biztosítása végett a megfelelő művelést érvényesítő gazdaságok a vetésforgó élére állították, ahol mint első növény fekete vagy zöld ugar után következett. A vetésforgóban a repcét általában búza követte, majd takarmányféle stb. A búza mindig jó termést adott repce után.[121] Nyugat-Európában is többnyire tisztá ugarban művelték a repcét a múlt század folyamán, ahol a javított háromnyomásos határhasználati rendszer tipikus ugarnövényeként terjedt el. A termés biztonságát és mennyiségét növelte a hosszabb időközű váltás, csak 6–8 év után kerülhetett a repce ismét ugyanabba a földbe.[122] Ezt a követelményt azonban aligha tudták megtartani a repcetermelő kisgazdaságok tömegei, mint ahogy sok más művelési feltételt sem.

A tartós repcetermesztésre berendezkedett gazdaságok az ugar trágyázását és többszöri szántását nem mulasztották el. Ennek fontosságára kezdettől figyelmeztettek a gazdasági írások. Nagyváti János a következőképpen rögzítette a repce talajelőkészítésének teendőit (1791) a II. József által kiadott utasítás alapján: „A Rebtsint Bertalan és Kis-Asszony Nap közt szokás vetni [augusztus 24–szeptember 8], és rész szerint kövér, rész szerint középszerű Földet választanak azok közzül alája, a' mellyek ekkor Ugarnak hagyatnak. Mihelyt az illyen Földről a' Búzát fel-veszik; fel-törik, bé-boronálják, és egész Télenn úgy hagyják azt. Tavasszal a' Marhával mind addig járatják, míg a' dudva egészen ki-vesz belőle. Szent János Napkor [március 8] meg-trágyázzák, és a' Trágyát méllyen alá-szántják mindjárt akkor. Lőrintz Nap előtt 8. nappal [augusztus 2] újjra fel-szántják jó méllyen, hogy a' Trágya felül forduljék. Kis-Asszony Nap előtt ismét meg-szántják, és bé-vetik."[123] Hasonló rendszerű talajelőkészítés és négyszeri szántás szükségességét hangoztató tájékoztatást közölt 1796-ban a Bécsben megjelent Magyar Újság, amely írás az alsó-ausztriai repcetermesztés gyakorlatára támaszkodott.[124] A nyugat-európai repceművelésben általánosan alkalmazott és egyben ideálisnak tartott talajelőkészítés módját egy későbbi gazdasági publikáció a következőképpen rögzítette: „. . . a föld ősszel egész mélységre megszántatik, tavasszal megfogasoltatik, s ez után megtrágyáztatván, a trágya szabályszerűleg alászántatik; júniusban megfogasoltatik és megkevertetik [3. szántás], mi után augusztusban csekély mélységű vetőszántás következik".[125]

A repceművelés eredményességét szinte meghatározó talajelőkészítés idézett sorrendje nálunk még a XIX. század közepén is alig valósult meg. Erről tanúskodik egy 1856-os gazdasági értékelés, amely az általánosan elterjedt gyakorlattal szemben szinte szószerint ugyanezt ajánlja és sürgeti.[126] A korabeli mezőgazdasági beszámolók arról tudósítanak, hogy ahol trágyázták az ugart, ott mindig a szántások megkezdése előtt: ősszel, télen terítették el az istállótrágyát a repcetermesztésre kiszemelt ugartarlón. Ha az

[121] *Mika Ottokár:* Fontosabb ipar- és kereskedelmi növények és azok okszerű termelése. Bp. 1892. 9.

[122] Pl. *Rozier:* Abhandlung über die beste Art, den Reps und Kohlsaat anzubauen. Bern 1775. 14.; *Pinckert* i. m. 34.; *Löbe, William:* Anleitung zum rationellen Anbau der Handelsgewächse IV. Oelpflanzen. Stuttgart 1868. 61–2.; *Lühning* i. m. 3–4.

[123] *Nagyváti* i. m. 190.

[124] A' Reptze, vagy Karó-répa (napi sylvestris brassicae campestris) termesztéséről és annak a' gazdálkodásban való kétféle hasznáról. Magyar Ujság. Bétsben 1796. 130.

[125] Gazdasági növényeink mívelése XX. Repcze. Gazdasági Lapok 1853. 372.

[126] *Thege Pál:* Szóljunk a repczéről. Gazdasági Lapok 1856. 373.

időjárás és munkaszervezés lehetővé tette, ragaszkodtak az őszi trágyakihordáshoz, amely után még a mélyszántást, az *ugarolás*t elvégezhették. Így tavasszal többszöri fogasolás és egy keverőszántás után, közvetlenül a vetés előtt következett a sekély vetőszántás.[127] A búzatermesztéshez hasonlóan alkalmazott három szántás időbeli rendjét Harangod-pusztáról (Zemplén m.) egy tiszttartó a következőképpen rögzítette: A *mély-barázda* már ősszel végbemegy 6–7 ujjnyi mélyen. A *keverési-szántás* július második felében az első barázdával keresztben 3–4 ujjnyira mélyen következik. Mindkét szántás után boronálnak. A *harmadlás* (vető alá szántás) augusztus utolsó negyedében kerül sorra. Ezt a borona, majd a henger követi a vetés elvégzésével.[128]

A közlések alapján a repcetermelő gazdaságok tisztában voltak azzal, hogy a repce alaposabb és jóval gondosabb talajelőkészítést kíván, mint a gabona: erős és közvetlen trágyázást, valamint nagyon jól megmunkált, minél többször, de legalább háromszor megszántott talajt, amelyet a búzaműveléshez viszonyítva sokkal apróbbra és egyenletesebbre kell elmunkálni. Ennek a feltételnek minél jobb kielégítése vezette be az *oldalazás*t, amelyet a múlt század közepén több uradalomban előszeretettel gyakoroltak. A megszántott földet szekéroldallal simították le a boronálás, hengerlés helyett és annak módjára. Az oldalazás elterjedéséhez a gazdasági irodalom kézzelfoghatóan hozzájárult. Első közlését a Kémlő 1837. évfolyamában olvashatták az érdeklődők egy Torontál megyei tudósításban, amely szerint szántás után „a göröngy vagy rög szekér oldallal elsimíttatik és következik a vetés".[129] A munkafolyamat részletes ismertetését egy gyakran publikáló Heves megyei tiszttartó 1854-ben közölte. Az oldalazást Fejér megyei kollégáinál látta alkalmazni, ő maga is minden szántás után „mindannyiszor meg is oldalaztatott, közönséges béres deszkás szekér oldallal". Legnagyobb előnyét abban látta, hogy ez a művelet egyenletesebbé tette a földet, az apró hantokat is szétzúzta, a nagyobbat a földbe nyomta, jobban porhanyított, a földet egyenletesebbé tette mint a henger, és nem utolsósorban sokkal gyorsabban elvégezhető munka, már csak azért is, mert a boronálás és hengerlés feladatát egyszerre látja el.[130] Ez az egyszerű munkatechnika, amelyet az eszközhiánnyal küzdő kisgazdaságok hívtak létre és a gabonaműveléssel kapcsolatban régtől és széles körben gyakoroltak, az uradalmakban mégis korlátozottan terjedhetett el a múlt század második felében egyre bővülő mezőgazdasági gépgyári termékek miatt. Arra viszont fel kell figyelnünk, hogy az említett munkaeljárás, mint a növénykultúra számára alkalmas módszer, a legjelentősebb és legkorábbi repcetermesztő körzetekben: Torontál, Temes, Fejér megye nagybirtokain közismert volt.

A talaj gondos megmunkálása, a lehető legporhanyóbbá tétele feltétlenül kedvezően befolyásolta a repce növekedését, annak kikelésétől kezdve. Az őszi repce esetében viszont ez nem minősíthető egyértelműen előnyösnek. Korabeli kritika szerint „éppen ezen modor az, melly a kifagyást leginkább eszközli, mert a többszöri szántás és porhanyítás által, a trágya a földben tökéletesen fel lévén oszlatva, a veteményezés a megkövérített földbe tétetik: a növényzet buja növésnek indul, erősen megtorzsásodik, s

[127] *Hölczel József:* A' repczéről. Magyar Gazda 1846. 816.; Gazdasági Lapok 1865. 365.

[128] *Keblovszky Alajos:* Repczetermesztés. Magyar Gazda 1843. 1482.

[129] Repcze termesztés. Kémlő a' gazdaság, ipar és kereskedésben. Szerk. Balla Károly. Pesten 1837. 84.

[130] *Pivonkay Antal:* Mi körülmények közt termett ez idén a repcze Tisza-Abádon? Gazdasági Lapok 1854. 386–7.

meglevesedik, s aztán könnyebben és hamarabb kifagy".[131] Ezen ok miatt javasolja a cikk írója a 2. [keverő] szántás előtti tavaszi trágyázást, amint az a nyugat-európai repcemüvelésben általános gyakorlatként élt, és a már idézett gazdasági írásokban is szerepelt. Ugyanis a későbbi trágyázás késlelteti a repce gyors kifejlődését, ezáltal a hótakaró alatti befülledését. A sokat propagált megfelelő talajelőkészítés e módját az 1860-as években pl. a bajna-biai uradalomban (Komárom m.) általánosan gyakorolták.[132]

Az uradalmak többségében, nem is szólva a kisgazdaságokról, a repce talajelőkészítésére lényegesen kevesebb gondot fordítottak. A búzával teljesen meegyező módon művelt repce főképpen a trágyázás hiányát sínylette meg. Noha rendkívül alkalmas volt a feltört legelők, irtásföldek, árterek erős talajának megszelídítésére első veteményként,[133] folyamatos és rendszeres művelése megkívánta a trágyázást. Az újonnan művelés alá vett területeken a talaj megmunkálása jóval hiányosabb volt. Pl. a Károlyi-uradalomban a repce nagyobb arányú termesztésére a következő utasítást adták: „A D-Egyházi 500 hold Gyep Július 15-kéig szántasson fel és boronáltasson bé, hogy folyó esztendei Augusztus mintegy 15-ke táján mind fel szántasson újra, mind pedig bé vettesen Reptze maggal".[134] A rendkívül termékeny bánáti területeken a XIX. század első évtizedeiben „a repczét általában búza tarlóba egyszeri szántással vetették, fekete ugarról, trágyázásról, vagy legalábbis kétszeri szántásról senki nem is álmodott".[135] Az 1830–40-es évektől rákényszerültek az alaposabb talajművelésre. A repce trágyázatlan földbe vetését nemcsak a gazdag Bánságban és az egy ideig termékeny ártereken űzték, hanem a külterjesen gazdálkodó tőkeszegény nagybirtokokon és paraszti kisgazdaságokban is.

II.

A XIX. századi repceművelés agrotechnikai változásai, a kísérletezések a *vetés* technológiájában meghatározóbban jelentkeztek. Ez konkrétan a kézi és gépi vetésforma viszonyában, a szórvavetés és sorművelés különbségében mérhető. A XVIII. századi repceművelést, mint ahogy a gabonaneműek termesztését is, kizárólag a szórvavetés, a kézivetés jellemezte. Magyarországon a kézivetésnek a XIX. század közepéig megmaradt a jelentősége, noha a gépi vetésre és sorművelésre irányuló kísérletezések éppen olyan korán jelentkeztek, mint Nyugat-Európában.

A kézivetésnél alapvető kívánalom volt, hogy a magot minél egyenletesebben szórják el, ezért helytelenítették pl. annak földdel keverését. A kézivetés technikájáról egy bánsági tiszttartó az 1824–34 között folytatott nagyméretű repcetermelés tapasztalatairól szólva adott részletes ismertetést: „Én legczélirányosabbnak tapasztaltam a' magot tisztán vetni, de kétszerre, és ha lehet másodízben keresztbe; vagy is tíz hold földbe szánt egy mérő

[131] *Thege* i. m. 373.

[132] Falusi Gazda 1863. 180.

[133] Hogyan kell a' Mezeigazdának termékei' termesztésénél 's eladásánál hasznot kémlelni? Tapasztalásból merített Tanátslatok és Oktatások minden nemű földművelők számára. Kassán 1839. 9–10.; Gazdasági Lapok 1868. 362.; *Neumann Mór:* A repcze betakarítási módja az Alföldön. Gazdasági Lapok 1894. 256.

[134] OL. Kl. P. 407. 74. csomó 1617.

[135] Gazdasági Lapok 1868. 362.

repczének felével hosszába végig, a' másik felével pedig ugyan azon darab földet még egyszer, de már akkor keresztbe kell vetni. Vigyázni kell továbbá, mennyire csak lehet, hogy a' vetéshez a' vékonyabb ujú vetők alkalmaztassanak, mert csak 4 ujjal lévén szabad a' vető ruhából magot venni, a' nagyon vatag ujúak semmit sem bírnak 4 ujok közé szorítani, annál fogva kénytelenek lesznek mind az 5 ujokkal bele markolni. Minél nagyobb erővel igyekszenek végre a' vetők a' magot elszórni, annál egyenlőbb lesz a' vetés."[136] Más vélemény szerint az egyenletes kézi vetést azzal érhették el, ha a magot a levegőben magasra dobták fel, vagy közönségesen szélesen elszórták. A bevetésre kerülő területet előzőleg gyakran sorhúzóval kereszben és hosszában megjelölték.[137] A kézzel elvetett repce – a gabonaneműekhez hasonlóan – az aratásig nem szorult további gondozásra. Éppen ebben rejlett a kézivetéshez, pontosabban a szórvavetéshez (amit később géppel is végeztek) való ragaszkodás, főként a munkaerővel és eszközökkel nem kielégítően rendelkező gazdaságokban.

A nyugat-európai példák és eredmények hatására a repce sorművelése és ennek feltételét jelentő *gépi vetése* meglehetősen korán jelentkezett Magyarországon. A XIX. század elején korszerűsített nagybirtokokon már géppel vetették a repcét. Pl. 1819-ben József nádor alcsuti uradalmában (Fejér m.) a repcevetéshez hohenheimi és hazai, saját gépműhelyben gyártott repcevetőgépeket használtak.[138] Ugyanez években Lilien József ercsi mintagazdaságában (Fejér m.) szintén gépesített repcevetés folyt.[139] 1832-től a kisjenői uradalomban (Arad m.) is két hohenheimi repcevetőgép dolgozott.[140] Kéthelyen (Somogy m.) 1836-ban a géppel vetett, sorosan művelt repce rendkívül jó termést hozott.[141] Az 1830-as évek végétől a monoki uradalomban (Zemplén m.) hohenheimi két magtartószelencével ellátott vetőgéppel vetették a repcét, kielégítő eredményt elérve.[142] Egyik gazdasági írónk 1840-ben egy martonvásári mintagazdaságban (Fejér m.) működésben látott „egy jó repczevetőgépet".[143] 1845-ben Szatmár megyéből is tudósítanak a soros repcetermesztésről.[144] A tatai, gesztesi uradalom részére (Komárom m.) 1845-ben egy falusi mesterember olyan repcevető masinát készített, amelyet kapálásra, töltögetésre is használni lehetett.[145] Az 1850-es évekből *Barbarits Lajos* az uradalmak egész sorát számolta össze az ország legkülönbözőbb területeiről, ahol már ekkor repcevetőgépeket használtak.[146] A példákat tovább lehetne gyarapítani, amelyek arról is számot adnak, hogy a repcevetés gépesítése megelőzte és felülmúlta a gabonatermesztését.

[136] *Zsarolyányi Márton Ferenc:* Őszi-repcze termesztésről, 's a' repcze-vetéseket pusztító szipolyokról. Gazdasági Tudósítások 1837. 65–6.; *Balásházy János:* A' háztartás' és mezei gazdaság tudománya II. Debreczen 1838. 187.

[137] Gazdasági Lapok 1853. 372.; *Burger János:* Mezei gazdaság' kézikönyve II. Ford. Szöllösi Csicseri Elek. Kassán 1835. 84.

[138] *Török* i. m. 39.; *Mérei* i. m. (1948) 63.

[139] *Lilien Joseph:* Ueber die Cultur der Oehlgewächse auf der Herrschaft Ercsi in Ungarn. Verhandlungen der k. k. Landwirtschafts–Gesellschaft in Wien III. 1824. 143.

[140] *Barbarits Lajos:* A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon. Bp. 1965. 86.

[141] Magyar Gazda 1843. 1149–50.

[142] *Keblovszky* i. m. 1483.

[143] *Farkasfalvi* i. m. 151.

[144] *Pesti János:* Gazdasági tudósítások Szatmárból. Magyar Gazda 1845. 371.

[145] *Szabad* i. m. 73.

[146] *Barbarits* i. m. 106–8.

Ennek illusztrálására szolgál a további adat. A múlt század közepén (1853) a pusztavacsi Coburg hercegi birtokon (Pest m.), ahol a 10 425 k. hold szántóterület 2,4%-án művelték a repcét, a gépleltárakban négysoros, egy ökör vontatta repcevetőgépeken kívül egyéb vetőgép nem volt feljegyezve. Az enyingi Batthyány-uradalomban (Veszprém m.) a század közepén még csak a repcét vetették géppel.[147]

Az uradalmak egy része a XIX. század elején főként Angliából és Németországból szerezte be a repcevetőgépeket. Az angol Williamson-rendszerű vetőgépeket egy- és többsoros változatban *dobvetőgép, tokos vetőgép* néven ismerték, és csak repcevetésre használták.[148] Ezeket hamarosan felváltották a hohenheimi két- és háromsoros repcevetők. Néhány nagyobb uradalom saját gépgyártó műhelyében is készített repcevetőgépeket a külföldiek mintájára. Ezek közül a Coburg-uradalom Rimaszécsen működő gépműhelye emelkedett ki, amelynek négysoros repcevetőgépei meglehetősen ismertté váltak.[149] A kisebb gazdaságok számára alkalmas kézi használatú kétsoros repcevetőket ennek átalakításával készítette el Vay Alajos.[150] A hazai gépipar is jelenkezett ez idő tájt repcevetőgépekkel. 1842-ben a pesti köztelki kiállításon Wagner Ferenc mutatta be repcevetőgépét, 1859-ben pedig Molnár Lajos igyekezett népszerűsíteni háromsoros repcevetőgépét, amit a pesti Röck-gépgyár sorozatban állított elő.[151] Mindezek ellenére XIX. század közepétől a suffolki Garrett-gépgyár vetőgépei hódítottak teret hazánkban. A *Garrett-féle ötsoros repcevetőgép* a század végéig a legnépszerűbb és legelterjedtebb típus volt a nagyobb gazdaságokban. Közkedveltségének oka, hogy napi teljesítménye több mint kétszerese volt a hohenheimi és rimaszécsi gépeknek (3–4 holddal szemben 8–10 hold bevetése), és mozgó vetőszelencéi révén ez a géptípus mindenütt egyenlő mélyre rakta a magot. Korabeli minősítés szerint „a Garrett-féle vetőgép a repcze vetésénél is a legtökéletesebb munkát teszen".[152]

A vetés gépesítése, nevezetesen a sorművelés bevezetése olyan agrotechnikai változtatás volt, amely a repce művelésmódját eltávolította a gabonaféléktől. A sorba vetett repce gondozása az aratásig már a kapáskultúrák művelésének eljárásaival egyezett meg. Így a vetés gépesítésének, a sorművelés gyakorlatának kiszélesedése a repcét kiemelte a gabonaneműek műveléstechnikai köréből, és az intenzív gazdálkodás jegyeivel rendelkező kapásnövények sorába iktatta.

A sorbavetett repcét, amelynek sortávolsága 40–60 cm volt, ősszel feltétlenül meg kellett kapálni, majd a téli fagy ellen a sorokat feltöltögetni. Ennek elmulasztása bizonytalanná tette a termést. A repcének vetés utáni őszi kapálására akkor került sor, amikor a növény 3–4 levelet hajtott. A sorok megkapálása csak a kisebb gazdaságokban történhetett kézikapával, a nagyobb uradalmak már a XIX. század első felétől fogatos

[147] *Barbarits* i. m. 102–3, 107.

[148] *Barbarits* i. m. 49.

[149] Ismertetését adja a Gazdasági Lapok 1854. 352.; *Innfeld Franz:* Die Ackergeräthe und landwirtschaftlichen Maschinen. Pest 1854. 13.

[150] *Vay Alajos:* Kézi soros repczevető Bánrévén. Gazdasági Lapok 1857. 193–4.

[151] *Barbarits* i. m. 91.; *Molnár Lajos:* Háromsoros repcze-, répa- és kukoricza-sorvetőgép, bádog szelenczés szerkezettel. Gazdasági Lapok 1859. 213–4.

[152] *Korizmics–Benkő–Morócz:* Mezei gazdaság könyve V. Őszi gyakorlat. Stephens: The Book of the Farm czimű munkája nyomán. Pesten 1858. 52.; Falusi Gazda 1865. 54.

lókapákat használtak erre a célra.[153] A monoki uradalom (Zemplén m.) tiszttartója szerint (1843) „A vetés után néhány hétre, midőn a' repczeplánták 2–3 hüv. magasságúak, a' *kapálóekét* elő kell venni; a *töltögető* sept. végével vagy oct. elején alkalmaztatik először, másodszor pedig oct. közepe táján vagy végén".[154]

Ha a repce sűrű növésű volt, a kapálást növényritkítással kötötték össze, amit kézzel, de gyakrabban erre a célra kialakított *sarabolós lókapával* végeztek el. Az őszi kapálás után a másik legfontosabb művelet a *halmozás,* töltögetés volt a kapásnövényekhez szükséges *halmozóeke* segítségével. Az esetek nagyobb részében csak egyszer töltögették fel a repcesorokat a tél beállta előtt. Tavasszal, amint az időjárás engedte, ismét megkapálták lókapával, majd néhány hét múlva a töltögetést megismételték. Azonban a tavaszi töltögetés gyakran elmaradt, a kapálást sokkal fontosabbnak tartották, és igyekeztek megismételni.[155]

A repcevetés egymás mellett élő kétféle technikája: a szórvavetés és a sorvetés gyakorlata önmagától kínálta az összehasonlítást, ennek alapján az eredményesebb művelésforma kialakítását, elterjesztését. A vetés munkatechnikája és gyorsasága tekintetében a kézivetés bizonyult előnyösebbnek. Korabeli számítások szerint „A' kézzeli szórásmódnál egy vető egy nap 10 holdat elvethet", míg ugyanezt a teljesítményt egy átlagos vetőgéppel, ahhoz szükséges lóval és három emberrel két nap alatt lehet elérni.[156] Tehát a szórvavetés a nagy, többszáz holdon repcét termelő gazdaságokban jóval olcsóbbnak és gyorsabbnak tűnt. A gyakorlati tapasztalatok és elméleti számítások, amint az 1830-as évektől egyre nagyobb számban megjelenő gazdasági publikációk tanúsítják, a repce sorművelése mellett törtek lándzsát. Ezzel együtt a vetés gépesítését is propagálták. Az idevonatkozó írások a következő előnyeit sorolták fel a gépi vetésnek, a sorművelésnek a kézivetéssel, a gabonaneműek módjára való növénygondozással szemben:

1. kevesebb vetőmagot igényel;
2. egyenletesebb a vetés (sűrűsége és mélysége);
3. a sorközök kapálásával a gyomirtás eredményesebb (ennek következtében tisztább a termés);
4. a sorok feltöltésével hatásosabban lehet védekezni a téli fagyok és nedvesség ellen;
5. a repcemag és szalma jobb minőségű lesz (a ritkább vetés miatt);
6. magasabb a terméshozam.

A két művelésforma közötti különbséget a felmérések (átszámítva) kb. 200–300 kg-ra tették holdanként.[157] Ez meggyőzően bizonyította a sorművelés előnyét, amely egyúttal biztonságosabbnak is számított.

[153] Pl. a kisjenői uradalomban (Arad m.), ahol 1826-ban kezdték meg a repceművelést, 1832-től már lókapát, sorozót is használtak. Vö. *Mérei* i. m. (1948) 68.

[154] *Keblovszky* i. m. 1483.

[155] Az eszközről és művelésformáról részletesen *Korizmics–Benkő–Morócz* i. m. 1858. 53.; Gazdasági Lapok 1865. 366.; ua. 1853. 373.; A' repcze megkapálása. Magyar Gazda 1845. 891.; *Mika* i. m. 15.

[156] Vö. *Hölczel* i. m. 818. Az ötsoros Garett-géppel is a legjobb teljesítménynek számított napi 8–10 hold föld bevetése. A sebesség szempontjából a szórvavetést (géppel) tartja előnyösebbnek *Dench* i. m. 6.

[157] Magyar Gazda 1842. 965–6.; ua. 1843. 1484.; ua. 1847. 11.; Falusi Gazda 1865. 69.; Gazdasági Lapok 1865. 366.

Mindezek után mégis vissza kell térnem a repce szórvavetésének kérdéshez. Ugyanis a nagybirtokokon a munka gyorsasága, a kisgazdaságokban az eszközhiány hatott ennek a munkatechnikának a pártolására. A múlt század közepén (1858) egyik gazdasági kézikönyv szerint „Még most Magyarországon legközönségesebb a szórvavetés".[158] A szórvavetés általános elterjedése azonban nem jelentette a repcének teljesen a gabonaneműek módjára való kezelését, mert egy figyelemreméltó közlés szerint (1842) „Sok vidéken a' szórva vetett repczét meg is szokták kézi eszközzel kapálni". Ez az ismertetés a szórvavetett repcének gépi soros megműveléséről is tájékoztat, amelyet a nagyobb gazdaságokban már ekkor többfelé alkalmaztak.[159] A sajátos munkatechnika lényege az, hogy a szórva (kézzel vagy géppel) elvetett repcét a téli fagyok előtt a *töltögetőeké*vel, amit taligára kötöttek, sorokat kialakítva húzták végig a sűrűn álló növények között. A töltögetőeke taligájának szélességét a kívánt sortávolságnak megfelelően állították be (általában 40–60 cm körül; pl. 2 láb széles sortávolsághoz 4 láb széles taliga kellett), majd az első sort gondosan egyenesre húzták, a többi sornál pedig az egyik taligakerék mindig az előző barázdán ment. Az így keletkező sorokat az eke egyúttal feltöltötte, a sorközökben pedig kivágta a növényt, ami zöldtrágyaként szolgált. Tavasszal a repceföldet a sorbanvetetthez hasonlóan lókapával megművelték, majd ismét feltöltögették.[160] A szórva vetett repcének kapálással történő megművelése természetesen többféle változatban is előfordult. Pl. az egyik gazdasági újság 1860-ban azt tartotta a legjobbnak, ha a szélesen szóró vetőgéppel bevetett és leboronált repceföldre „négy hét múltán, midőn a repcze állása már megítélhető, négy kapájú *krumplivonalazó*t viszünk rá, s a repceföldet hosszában átbarázdálva, ily módon feltöltögetjük. Hogy össze ne nőjenek a sorok, szükséges mintegy egy hét múltán egy fogatú *krumpli-* vagy *repczekapá*t alkalmazni, és ezzel a vonalat erősebbé tenni s a növénynek is több földet adni. Kevéssel a tél beállta előtt, octóber hó végével a repcze kapálása még egyszer ismétlendő, a mikor aztán a növénynek a kellő földborítékot is megadjuk."[161]

Ezek a példák a múlt század közepi agrotechnikai változásokról tanúskodnak, amelyek a termelékenyebb és egyes gazdaságoknak legelőnyösebb munkaeljárásokat, művelési technikákat teremtették meg. Egyúttal rávilágítanak a sorművelés fokozódó bővülésére, az intenzív növényművelés megerősödésére, utalva arra is, hogy a sorművelés nem állott kizárólagos kapcsolatban a sorvetéssel.

III.

A repceművelés legkritikusabb szakaszának a XIX. századi gazdasági publikációk egyöntetűen az *aratás*t tekintették, mert a teljesen beérett repce becői felpattogtak, és apró fekete magvai maradék nélkül kihullottak. Az aratással járó szemveszteség veszélye a repcénél összehasonlíthatatlanul nagyobb volt, mint a gabonaneműeknél. A növénynek ez a sajátossága az aratás időpontjának rendkívül gondos megválasztásán túl az aratás és betakarítás technikájának változtatására is kihatott. A repce aratását – általában június

[158] *Korizmics–Benkő–Morócz* i. m. 52.
[159] A' repcze megkapálása. Magyar Gazda 1845. 891–2.
[160] Gazdasági Lapok 1856. 374.; Magyar Gazda 1842. 966–7.
[161] Falusi Gazda 1860. 206.

második felében, 2–3 héttel a búzaaratást megelőzően – a teljes beérés előtt végezték. Az aratás megkezdésének időpontjára számos tanács olvasható a korabeli írásokban, aminek fontosságára utal a következő megjegyzés: „korán vágva minőségében, későn vágva mennyiségében vesztünk".[162]

A repcearatás eszközkészlete megegyezett a gabonaneműekével, helyesebben a gabonavágás eszközeit alkalmazták a repcearatásban. Ennek következtében a gabonaneműek betakarításában végbemenő eszközváltás: a sarlóról a kaszára való áttérés a repceművelésben is megmutatkozott, nagybani termesztése területein meg is előzte a gabonaneműeket. A repce aratásának eredeti eszköze a *sarló* volt, amelynek használata a nyugat-európai korai repcetermelő területeken a XIX. század elején is többnyire uralkodott.[163] Figyelemre méltó, hogy a repcevágásra nem a hagyományos fogazott élű, a gabonához használt aratósarlót vették igénybe, hanem a *sima élű kaszasarló*t, aminek ismerete és használata – annak idejét és irányát tekintve – szinte egybeesik a repceműveléssel (mindkettő a XVIII. században terjedt el nyugatról kelet felé).[164] A sima élű sarló vágástechnikája: az egyszerű metszés gyorsabb és biztonságosabb, kevésbé rázkódtatta meg a becőket, mint a fogazott sarló. *Arnold Lühning* a repcetartó sarlóról készített eszköztörténeti vizsgálata során a vágási technikában kereste az eszköz alkalmazásának történeti eredetét és használatának kedveltségét. Az északnémet Holstein egyik jelentős, nagy hagyománnyal rendelkező repcetermő vidékének (Marsche) a századfordulóig megőrzött gyakorlata tanulságos példát szolgáltat erről az eszközről. A XVII. század közepe óta folyamatos repceművelés stabil speciális eszközének számított a repce aratására szolgáló sima élű, kovácsoltvas pengéjű, sarló alakú eszköz, a repcearató kés (Rapssaatmesser, Rapssodmess). [A helyi kovácsmunkaként készült eszköz méretében és alakjában megegyezik a német- és stájerországi vasgyári termékekkel.] Ezzel az eszközzel végzett aratás vágási technikája azért érdekes, mert megőrizte, ill. felelevenítette a XV–XVI. században Németországban még gyakorolt, de a kaszálás elterjedésével kiszorult ősi sarlós-aratási metódust: a *kalászvágás*t, amely már csak Dél-Európában, a Földközi-tenger vidékén fordul elő. E vágási technikának jellemzője, hogy a növény felső részét vágták le, térdmagasságú tarlót hagyva. A repce esetében az ilyen vágástechnika több szempontból is előnyös. A bokorszerűen szétálló szárakat a sarlóval sűrűbbre húzhatták össze, így könnyebben tudták elvágni. A félmagasságban történő vágás kevésbé rázkódtatta meg a termést, mint a tő fölötti vágás. A repceszalma kevésbé értékes, a rövid szárú termés szárítása és cséplése pedig jóval könnyebb.[165] A repce kézi aratásának ez a formája előnyösen ötvözte egybe a hagyományos, a fogazott élű sarlóval végzett gabonaaratás módszerét a merőben új vágási technikát meghonosító sima élű kaszasarló eszközzel, ami a növénykultúra sajátosságainak a legjobban megfelelt.

Magyarországon a kétféle aratásmód (sarlóval és kaszával vágás) a repcetermesztés kezdeteitől együtt fordult elő. Az 1830-as években főképpen a Dunántúlon és a

[162] *Mika* i. m. 18.

[163] Pl. Franciaországból *Rozier* i. m. 96.; Németországból *Pinckert* i. m. 64.; Alsó-Ausztriából Magyar Újság 1796. 132., *Elsner, J. G.:* Ueber den Anbau des Rapses und Rübsens. Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen. Prága 1829. 428.

[164] A kaszasarló eszköztörténeti vizsgálatát végezte el *Takács Lajos:* Kaszasarlók Magyarországon. Ethnographia 1967. 1–21.

[165] *Lühning* i. m. 4–6.

Felvidéken még többfelé lehetett találkozni a sarlós aratással, jobbára a kisebb méretű repcetermelést folytató gazdaságokban.[166] De a század végén is olvashatunk olyan gyakorlati gazdasági írást, amelynek szerzője a sarlós aratással szemben „primitív módnak" tekinti a repce kaszálását, amelyet a munkáskéz hiánya miatt kényszerből alkalmaznak (Pusztaszer, Csongrád m.).[167] A *kaszálás*nak a sarlóval szemben két nagy előnye van: lényegesen olcsóbb és gyorsabb. A repce magpergésének állandóan fenyegető veszélye a minél gyorsabb letakarításra ösztönözte a termesztőket. Már a XIX. század elejétől megmutatkozott a repcetermelés nagyobb mérete és a kaszálás alkalmazása közötti kapcsolat.[168] A repcetermesztés általános emelkedése nyomán pedig a század közepére egyre inkább a kaszálás propagálása került előtérbe, azzal a meggyőző indoklással, hogy „egy kaszás öt–hat annyit vág le, mint egy arató [sarlóval], de azért nem pereg ki a kaszálással több szem".[169] A repce kaszálásához alkalmas, jellegzetes dunántúli gereblyés takarójú kaszát is bemutat egy múlt századi gazdasági újság, azzal a kommentárral, hogy „A repczét legjobb takaró kaszával rávágni a fennállóra, melyet egy sarlós férfi munkás vagy leány onnan leszedeget és marokba rakja. A markokat lazán = (nem igen szorosan) összeköttetjük, először ötösbe rakjuk; ha kissé megszikkadtak, hosszú keskeny füllőbe rakjuk, s ha lehetséges itt helyben ki is nyomtatjuk."[170] A repcearatás hasonló technikája: a rávágás és kévekötözés, amely az őszi gabonafélék kezelésével megegyezik, a Dunántúlon még a XX. század elején is elterjedt volt az uradalmakban.[171] A kisméretű repcekévéket hosszabb szárítás, ill. érlelés végett felállítva tartották. Ennek egyik módja a hosszanti elhelyezés, amikor „10–16 kéve egymás mellett fejjel felfelé összeállíttatik, hol 10–15 nap alatt után érik" (Monok, Zemplén m.).[172] A repcekévék hosszabb füllesztésének, érlelésének egy másik sajátos módját is alkalmazták, amiről egy erdélyi adat tudósít: „egy kévét központnak egyenesen talpra teszünk, s a körül 4 kévét rakunk keresztbe, valamennyire fekmentesen, s a közökre megint négy kévét helyezünk. Ezen kilencz kéve körül kereken és szorosan addig rakjuk a kévéket, míg a boglya átmérője 6–8 lábot eléri."[173] Hasonló módon „kúpalakba állogatva" 30 kévéből készítették a *repcekereszt*eket még 1904–5 körül Sárbogárdon az uradalmakban (Fejér m.).[174]

A repcearatásnak és betakarításnak az Alföldön merőben más módját ismerték. A repcét, mint minden gabonaneműt, rendre vágták és kötetlenül kezelték. Többnyire a kora hajnali harmaton vágott repcét estig a renden hagyták száradni, akkor villával

[166] *Balásházy* i. m. 188.; Magyar Gazda 1843. 1486.; *Mannó Alajos:* Mezőgazdaság' népszerű kézi könyve Schlipf munkája után. Pest 1845. 145.

[167] *Neumann* i. m. 257.

[168] Pl. *Lilien* i. m. 144. A csongrádi Károlyi-uradalomban is (1816-tól) csak kaszálásról van adat a repcearatásra vonatkozóan. OL. Kl. P. 407. 72. cs. 1261.

[169] Gazdasági Lapok 1865. 367.

[170] Falusi Gazda 1861. 170. A *füllő* a repcekévék kör alakban fejjel egymásnak támasztott, deszkával és kövekkel leszorított szabadföldi tárolása, amikor a 4–5 napig összeszorított repcehalomban a belső hőtől utóérik a mag. Vö. *Nagyváti* i. m. 191.

[171] Saját gyűjtés Sarród (Sopron m.), Mesztegnyő, Bize (Somogy m.), Alap, Sárbogárd (Fejér m.) helységekben.

[172] Magyar Gazda 1843. 1486.; Gazdasági Lapok 1853. 372.

[173] Gazdasági Lapok 1865. 367.

[174] Saját gyűjtés. Ez a szárításforma nyugat-európai gyakorlatra utal. Vö. *Dombasle* i. m. 153., *Bomann, Wilhelm:* Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen. Weimar 1929. 146.

petrencékbe, kis boglyákba gyűjtötték fel, amelyben állva 5–6 nap alatt utóérett. Arra mindig ügyeltek, hogy a hüvelyek befelé álljanak. Ehhez a munkához szükséges munkaerőről is hírt kapunk, mely szerint „kaszás, gyűjtő, rudashordó, boglyarakó, gereblyéző és vízhordó" kellett.[175] A kis boglyákban, rudasokban való szárítást más vidéken is alkalmazták, ha néhány napon belül behordták a repcét (Ercsi, Fejér m.).[176] A rendre aratott repcét aratás után marokba is rakták. Pl. Sellyén (Baranya m.) „két kaszás után egy marokverő a' lekaszált repczét gereblyével marokra rántja", amit aztán vagy behordtak még aznap, vagy boglyákba rakták össze.[177] Egy szarvasi (Békés m.) adat szerint ellenkezőleg két gyűjtőt adtak egy kaszás mellé, „egyik kézzel marokba rakja a repczét, s ezután a másik gyűjtő villával rakja azt a vontatóba, oly formán, hogy annak hüvelye mind belül essék", amiben állva két hét alatt jól beérett.[178] A repcének kaszálás utáni vontatókba rakása és ilyen módon történő utóérlelése a nagy repcetermelő Károlyi-uradalomban is egyedüli eljárás volt (Csongrád m.).[179] A repce aratásának és szárításának múlt századi technikája általában a gabonafélék gyakorlatához igazodott, és azoknak megfelelően mutatott táji eltéréseket. A kaszálás általános alkalmazása a feltakarítás és szárítás változatos formáival járt együtt.[180]

A repcearatással kapcsolatban szót kell ejteni annak munkaszervezeti vonatkozásairól is. Az uradalmi aratásban nagy jelentősége volt az aratóbandáknak, amelyek a múlt század folyamán a gabonaaratáson kívül a repce levágását is végezték, ahol arra szükség volt. A repcearatás munkaszervezete és munkatechnikája teljesen megegyezett a gabonaneműek aratásával, eltérés csak a bérezés módjában mutatkozott. Erre lássunk egy múlt század eleji adatot: „Ami a' Derekegyházi Pusztán ez idén szépen termett Repczének le kaszálását illeti: az eránt a' lenne a' Véleményem, hogy az Urbarialis Napszámosokkal, ha annak idejiben leendő ki állításokhoz bátran bízni lehetne, különben pedig pénzen fogadandó Munkások által kaszáltasson le, nehogy akár ebbül, akár a' helyett részt adni kellesen" (Csongrád m.).[181] Arra is volt példa, hagy a gabonaaratásra felfogadott aratóbandákkal ingyenmunkaként, az ellátás fejében vágatták le a repcét (Csúz, Komárom m.).[182] Ezt azonban csak kisebb méretű repcetermesztés tette lehetővé. A nagyobb uradalmakban a XX. század elején is pénzben vagy búzában fizették ki a repcearatókat, amint mondták: „a repcét az uradalomban nem részelték ki" (Sárbogárd, Fejér m.).[183]

[175] *Wohl Ágost:* A repczearatás fontossága. Falusi Gazda 1863. 387.; *Leibitzer János:* A' kereskedelmi növények termesztése. Pesten 1835. 53.

[176] *Lilien* i. m. 144.

[177] Magyar Gazda 1846. 831.

[178] *Jancsovics István:* Repcze-kaszálás, gyűjtés és takarítás. Kertészgazda I. 1865. 392.

[179] OL. Kl. P. 407. 72. cs. 1261.

[180] A gabonaneműekre *Tálasi István:* A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. Ethnographia 1957. 217–51.; *Balogh István:* Geräte und Verfahren der Ernte in den zentralen Gebieten des Karpatenbeckens im 19. Jahrhundert. In: Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Szerk. Balassa Iván. Bp. 1972. 529–59.

[181] OL. Kl. P. 407. 72. cs. 1261.

[182] *Sándor–Szabad–Vörös:* Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1848–1867. Bp. 1951. 112. Túrkevén (Szolnok m.) is ingyenmunkában vágatták le a repcét a nagygazdák a gabonaarató részesmunkásokkal.

[183] Saját gyűjtés. Hasonlóra emlékeztek Gyönkön (Tolna m.) és Sarródon (Sopron m.) is. A Károlyi-uradalomban szükség esetén búzában fizettek a repcearatóknak. OL. Kl. P. 407. 72. cs. 1261.

IV.

A növénykultúra sajátosságaihoz alkalmazkodó, a munkaeljárás hatékonyságát is növelő eszközváltoztatásról, technikai újításról a repce behordása jó példát szolgáltat. A learatott és néhány (8–10) napig a tarlón száradni, utóérni hagyott repcét a szemnyerés színhelyére kellett szállítani. A távolabbra történő szállításhoz kézenfekvőnek ígérkezett a gabonahordó szekér. A szekeret ponyvával terítették le úgy, hogy az a vendégoldalakat is betakarta. A repcekévéket a szekérderékban megtaposták, így több fért fel, amit házfedél alakban tetőztek be.[184] A gabonahordó szekér megrakása azonban a magját könnyen hullató repcénél meglehetősen nehézkes, az óvatosság miatt pedig lassú. A petrencébe, boglyába gyűjtött kötetlen termés felrakása még több vesződséggel és veszteséggel járt, mint a kévébe kötötté. Az Alföldön nem is nagyon használták a szekeret, hanem a gabonaféléket *vontató*ba rakva szállította a gazda a szérűre – egy érzékletes megfogalmazás szerint – olyan módon, hogy „egy rudat dugván a vontató alá; azt karvastagságú kötéllel (alattsággal) körülfonván; 's 8 ökröt bele fogván, vontatá a' földön, nem törödvén vele, akár a' fele is lereszeltessék és leperegjen az éles tarlón 's csontkemény göröngyökön" (Szarvas, Békés m.).[185] A nagy alföldi repcetermelő uradalmak számára ezek a behordási módok elégtelenek voltak; feltétlenül alkalmasabb, egyben nagy teljesítményű szállítóeszközt igényeltek, amelynek segítségével a repcét biztonságosabban szállíthatták nagyobb távolságra. Ez az eszköz az alacsony *repcevontató szekér* képében jelent meg a XIX. század elején, és gyorsan elterjedt az Alföldön. Első példányát *Követs József,* a Károlyi-uradalom szentesi ispánja szerkesztette meg, amelyet 1829-ben a Szent-László majorban (Csongrád m.) eredményesen próbáltak ki. A trapéz alakú alacsony, tömör kerekű „Vontató Eszköz" rakfelülete deszkázott volt, ami által elsősorban a repcehordáshoz kínálkozott alkalmasnak.[186] *Balassa Iván*nak a gabonavontató szekére vonatkozó eszköztörténeti és tipológiai vizsgálata ezt a típust a nagybani repcetermesztéssel állítja kapcsolatba, amely a nagybirtok jellegzetes eszköze. Külön érdekessége, hogy a különböző vontatószekerek között ez a konstrukció történetileg a legkorábbi, amely a csongrádi majorokból hamarosan elterjedt kelet felé a Békés megyében fekvő Károlyi-birtokokra is, ahol 1833-tól szintén használták.[187] A század közepén Tiszaabádról (Heves m.) ismerkedhetünk meg egy javított változatával.[188] 1857-ben hagyományos trapéz alakú típusának részletes leírásával igyekeznek megkedveltetni a szamosközi (Szatmár m.) repcetermesztő gazdákkal, arra hivatkozva, hogy az Alföldön már régebb óta elég sikerrel használják.[189] Debrecenben és környékén a múlt század második felétől szintén használták „a lapos vontató szekeret, mely trapéz alakú táblából áll, aláalkalmazott négy igen alacsony kerékkel", *csámesz* néven. A csámeszt Debrecenben először a nagygazda-

[184] *Korizmics–Benkő–Morócz* i. m. (III. 1856.) 273.; Gazdasági Lapok 1865. 367.

[185] *Jancsovics István:* A szarvasi egyszerű vontató-gép. Magyar Gazda 1843. 987.

[186] *Követs József:* Vontató Eszköz, mellyet minden falusi bognár (kerékgyártó) vagy faragó tud készítteni, 's melly minden esetre csak csekélységbe kerül. Mezei Gazdák Barátja VII. 1830. 83–4.

[187] *Balassa Iván:* A vontatószekér keletkezésének és elterjedésének kérdése. Ethnographia 1949. 289.

[188] *Pivonkay* i. m. (1856) 230–1.

[189] *Haliczky József:* Vontató-kocsi. Falusi Gazda 1857. 167.

ságokban kezdték használni, amikor a rendszeres repcetermesztés megindult.[190] Ugyanilyen néven tudunk a repceszállító jármű használatáról a század közepétől Pest megye déli területéről (Abony), a század végén a Jászkunságból, Szolnok megye több helységéből (Mezőtúr, Túrkeve), a Felső-Tisza tájékáról (Tiszadob).[191] Az Alföld területén általánosan elterjedt terminológia a szerb-horvát *čamač* szóból ered, amely vízi szállítóeszközt jelent. Az átvétel a jelentéstartalom megfelelésén alapul, amely általában 'közlekedő eszköz' (vízi és szárazföldi egyaránt) értelemben volt használatos pl. a Felső-Tisza vidékén.[192]

A repcevontató szekér a XIX. század végére meglehetősen elterjedt, még a kisebb gazdaságokban is előfordult. Egy gazdasági író ez időből származó véleménye szerint „ma már mindenütt használatban van".[193] Azonban a megállapítás csak az Alföld területére vonatkozhatott, az eszköz használata nem lépte túl az alföldi nagybirtokok határát. Ennek kézenfekvő magyarázatát egy korabeli írás a következőképpen fogalmazta meg: „Részletesen ezen kocsikat leírni feleslegesnek találjuk, mert alacsonyságánál és szélességénél fogva úgy is csakis az alföldön, a sima talajjal egymagasságú széles utakon használhatók".[194]

A repcevontató kocsi legelterjedtebb változatát a Falusi Gazda 1857. évi közlése alapján ismerjük. Az eleje felé szűkülő trapéz alakú rakfelületet, amely teljesen deszkázott volt és ponyvával terítették be, szükség szerint vendégoldalakkal is bővíthették. Az alacsony vontatóra „négy ember rudasfa segítségével egy vontatót könnyen fölteszen, s azt két marha legkisebb erőlködés nélkül vontatja a szérűhelyre".[195] A vontatókocsi továbbfejlesztése és lényegesen olcsóbb kivitelezése *Pivonkay Antal* tiszaabádi tiszttartó nevéhez fűződik. 1856-ban megjelent részletes eszközismertetésében az újított konstrukció sokoldalú előnyét is felsorolta, amely az előbbi típushoz viszonyítva olcsóbb, gyorsabb, nagyobb befogadóképességű, biztonságosabb mozgású stb.; a közönséges szekérhez viszonyítva pedig összehasonlíthatatlanul gazdaságosabb.[196] Túrkevén (Szolnok m.) a 4 m hosszú, 3 m széles téglalap alakú deszkázott rakfelülettel és kis kerekekkel rendelkező csámeszt úgy használták, hogy a repcerudasokat közvetlenül rakták a kocsira, nem készítettek belőle vontatót. Olyan magasra halmozták fel a repcerudasokat, amilyenre csak tudták. Ha *csámeszrakó öregbéres* irányította a munkát, akkor 5 mázsát is fel tudtak rá rakni.[197]

A repcevontató szekér, a csámesz a magyar mezőgazdasági technika egyik jelentős találmánya, amelyet az alföldi uradalmak nagybani repcetermesztése hívott életre. Agrár-

[190] Nyelvőr 1889. 522.; *Szűcs* i. m. 62.; *Balassa Iván:* A debreceni cívis földművelésének munkamenete és szókincse. Debrecen 1940. 40.

[191] *Balogh Sándor* i. m. 133. Nyelvőr 1878. 525.; *Túri-Mészáros István:* Adalékok az alföldi gazdálkodáshoz. Néprajzi Értesítő 1928. 108.; Saját gyűjtés; Nyelvőr 1889. 566.

[192] Nyelvőr 1889. Elemzésére *Györffy István:* Takarás és nyomtatás az Alföldön. Néprajzi Értesítő 1928. 20.

[193] *Mika* i. m. 20.

[194] *Neumann* i. m. 257.

[195] *Haliczky* i. m. 167.

[196] Egy ilyen szekérrel egy hatlovas szérűt el lehetett látni. *Pivonkay* i. m. (1856) 230. Az eszköz leírását és ábráját változatlanul átvette *Korizmics–Benkő–Morócz* i. m. (1856) 275.

[197] Itt *csámeszt* Györffy István még használat közben fényképezett 1928-ban. Ethnologiai Adattár Fényképgyűjteménytár 57303.

történeti, eszköztörténeti jelentőségét növeli az a tényező is, hogy a repcetermesztésnek ez az egyetlen eszköze, amelyet nem más növénykultúráktól kölcsönzött. Alkalmasságának bizonyítéka, hogy hamarosan (már a XIX. század közepén) a gabonaneműek, valamint a széna- és takarmányfélék behordásának is kedvelt alkalmatossága lett, miután több változata is kialakult.[198] A repcevontató szekér a behordás munkafázisának európai vonatkozásban is a legtermelékenyebb, ez időben legkorszerűbb eszközét jelentette.[199]

A XIX. században a repcebehordásnak több sajátságos eszköze is használatos volt. Főként a kisebb gazdaságokban terjedt el a repceszekér mintájára készített négykerekű *bolondkocsi,* amely különösen Hódmezővásárhely és Makó vidékén (Csongrád m.) volt kedvelt,[200] vagy a béresszekér elülső tengelyére vendégoldalakból készült csúszkaszerű *vontató,* amit 1836-tól Szarvason (Békés m.) már használtak, később az Alföld más vidékén is meghonosodott.[201] A nyugat-európai repcebehordás speciális nagyeszköze, az e célra készült repcehordó szán kevésbé vált ismertté.[202] A repcebehordás legelterjedtebb eszköze a XIX. század végéig nagytáji megoszlásban a gabonásszekér (a Dunántúlon) és a repcevontató szekér (az Alföldön) maradt. A repce aratását és betakarítását gyökeresen megváltoztató aratógépek használata a XX. század közepéig alig ért el számottevő jelentőséget.

V.

A repce szemnyerésének technikája mutat legszorosabb kapcsolatot a gabonaneműekkel. A repcemag kiválasztására ugyanazok a munkaeljárások szolgáltak, mint a gabonaféléknél: a kézicséplés, nyomtatás és gépi cséplés. A növénykultúra művelésének ez a szakasza kevésbé rendelkezik technikai változtatásokkal, kísérletezésekkel.

A XIX. század végéig a repce szemnyerésének legelterjedtebb formáját a lovakkal végzett *nyomtatás* jelentette. A kézi cséplés ugyan jóval tisztább és egyszerűbb munkatechnika, a mag és a szalma sem törik annyira össze a cséphadaró alatt, mint a lovak patáitól, azonban sokkal lassúbb és munkaerőigényesebb. Ezért a cséplést népszerűsítő gazdasági írások kívánalmai csak a kevés repcét termesztő gazdaságokban érvényesülhettek. Amint a múlt század közepének legfontosabb gyakorlati mezőgazdasági kézikönyve konstatálta: „Nálunk azonban, ahol sok repczét termesztenek, a cséplés nem igen van szokásban, hanem a repczét is lovakkal nyomtatják el".[203] A repcenyomtatás technikája

[198] Vö. *Hoffmann Tamás:* A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Bp. 1963. 121., *Paládi-Kovács Attila:* A széna takarása a magyar parasztságnál. Népi kultúra – népi társadalom IV. 1970. 23. Az eszköz típusaira *Balassa* i. m. (1949).

[199] Angliában, Belgiumban, Franciaországban az igaerőt felhasználó egyetlen speciális repceszállító eszköz a szántalpakhoz hasonló csúszkára szerelt vászonláda volt a XIX. században. *Haliczky* i. m. 167. Az eszköz leírását és képét Stephens után közli *Korizmics–Benkő–Morócz* i. m. (1856) 274. Németországban és Ausztriában a gabonahordó szekeret használták jobbára erre a a célra. *Pinckert* i. m. 66., Magyar Újság 1796. 132.

[200] *Neumann* i. m. 257.

[201] *Jancsovics* i. m. (1843) 987., *Uő.* i. m. (1865). 392. Pl. Túrkevéről (Szolnok m.) Nyelvőr 1874. 472. Elterjedésével foglalkozik *Györffy* i. m., *Balassa* i. m. (1949).

[202] Baranya megyéből ad hírt a Magyar Gazda 1845. 587.

[203] *Korizmics–Benkő–Morócz* i. m. (1856) 277.

csak annyiban különbözött a gabonaneműekétől, hogy kevesebbszer vagy egyáltalán nem forgatták meg az ágyást.[204] A becőkből lényegesen gyorsabban és jóval kisebb ráhatásra kivált a szem, mint a gabonaneműek kalászából. A sok repcét termelő uradalmakban a nyomtatás központi fontosságú munkának számított, aminek jellemző leírását adta 1816-ban a Károlyi-uradalom szentesi tiszttartója: „Őszi Repczét lábáról le vettük és nyomtatásával is annyira serénykedtünk, hogy mai napig 3 956 Posonyi Mérőt ebből fel is mérvén, rész szerint Vásárhelyre, rész szerint a Derekegyházi Kastély padlására bé is szállítottunk, minthogy azonban a Repcze nyomtatásának még feliben is alig lennénk, az egyéb életek takarásának ideje pedig már jelen volna, nehogy az Életnek nyomtatása a Repczével össze essen, kéntelen voltam több részes szűrűket fel állítani, és így most a Méltóságos Uraság Lovai 8 szűrűn, és ugyanannyi szűrűn idegen Lovak, öszvérek, tehát 16 szűrűken hat hat Lovak folytatták a Repcze Nyomtatást azért, hogy annak nyomtatása hamarább végre hajtasson, mivel minél tovább áll a szabad levegő alatt, annál több kár okoztatik benne az eső, szél és hébe-korban meleg napok által."[205] Az uradalom központi gazdasági hivatalának küldött beszámoló több fontos adaléka közül a munka gyorsaságát biztosító nagyszámú hatlovas szérűt más uradalomban is alkalmazták. Pl. Tiszaabádon (Heves m.) egyszerre hat hatlovas szérűt kellett ellátni a repcevontató szekerekkel.[206] A másik sajátossága az uradalmi nyomtatásnak a *bérnyomtatók* fogadása, akik ellátására ismét az előbbi uradalomból ismerünk szemléletes példát, ahol 12 főnyi lóval rendelkező bérnyomtató „Béreiket az folyó Junius Holnap alatt száraz tartáson kívül naponként 1 frtba, a 1° Juli pedig, mivel a be következő Rész takarás Idejére pénzért senki sem állana be az egész dolog idejére, fejenként egynek két köböl Búzába, két köböl Árpába száraz tartás mellett javasolnám" (Szentes, Csongrád m.).[207] Ez az idézet az aratás idejét jellemző munkaerőhiányt is érzékelteti. Az ilyen gondokon az uradalom belső erőinek mozgósításával is igyekeztek enyhíteni. Amint a vásárhelyi kerületi inspektor javasolta, hogy a vásárhelyi pálinkaház munkája a melegben „kevesebb sikerrel folyik", az ott dolgozó 9 legényből 7-et „az Derekegyházi Repczét nyomtató Sámsoni Lovak mellé nyomtató vidlás emberképpen használtathatnak", akik szegődésüknek megfelelő bérükön kívül némi juttatást is kapnak.[208]

A kisebb gazdaságokban általában 2–4 lóval végezték ágyásonként a nyomtatást. A munka teljesítményére 1841-ből egy középuradalomból konkrét adatot ismerünk, ahol naponta 3 ágyást tudtak elvégezni, átlag négyórás időszakokkal. Egy szérűre 30–40 petrencéből készítettek ágyást (Abony, Pest m.).[209] A repcenyomtatás kézi munkaerőszükségletét úgy határozták meg, hogy egy lóra legalább két embernek kellett jutnia. Termelékenysége a kézicséplést többszörösen meghaladta, mely szerint : „egy ló és egy ember naponkint annyi repczét nyomtat el, mennyit négy cséplő kicsépelhet".[210] A nyomtatás ebből a szempontból a gépi cséplléssel is állta a versenyt, amint arról egy

[204] A lovakkal végzett nyomtatás történeti elemzésére l. *Hoffmann* i. m. 185. s köv. l., a munkafolyamat leírására *Korizmics–Benkő–Móricz* i. m. (1856) 277.

[205] OL. Kl. P. 407. 75. cs. 2119.

[206] *Pivonkay* i. m. (1856) 230.

[207] OL. Kl. P. 407. 74. cs. 1634.

[208] OL. Kl. P. 407. 74. cs. 1636.

[209] *Balogh Sándor* i. m. 133.

[210] *Korizmics–Benkő–Morócz* i. m. (1856) 277., Gazdasági Lapok 1865. 367.

századvégi beszámolóból értesülhetünk: „a nyomtatással nagyon sebesen haladhatunk, ha elegendő munkáskéz és rosta áll rendelkezésünkre. Ott, ahol a repcze kévébe kötve nincs, a géppel való cséplés nagyon lassan halad előre".[211] Az idézett szöveg a múlt századi repcetermesztés olyan technikai sajátosságára mutat rá, amely mindvégig korlátozta a gépi cséplés alkalmazásának kibővülését, elsősorban azokon a területeken, ahol a gabonaneműek példájára a repcét is kötetlenül kezelték (rendre vágták, petrencékben, vontatókban szárították). Ahhoz, hogy a gépi cséplés szélesen elterjedjen, a repcearatás munkatechnikájának kellett megváltoznia. A gyakorlati példák és propagálás erre kedvezően hatott.

A repce szemnyerésében jelentős változást hozó gépi cséplést a gabonacséplőgépek valósították meg. Erre vonatkozó utalásokkal a múlt század közepétől lehet találkozni.[212] A repce cséplésekor a gabonacséplőgépen külön repcedobot alkalmaztak, vagy az eredeti dobról négy sínt levettek, valamint a szitákat megfelelőekre cserélték ki. A cséplőgépek használata a századfordulóra az Alföldön is a nyomtatás elé került.[213] A repce cséplésének technikai változása a növényművelés más munkaszakaszaihoz viszonyítva jóval lassabban következett be. Az ebben megmutatkozó konzervatizmust a növénykultúra természete is segített fenntartani.

A repceművelés paraszti gyakorlatának jellemzői

A repcetermesztés történeti áttekintése arról vall, hogy a parasztgazdaságok részvétele a repceművelésben a XIX. század második felében volt a legjelentősebb. A korabeli gazdasági leírások azonban csak elvétve és szűkszavúan emlékeznek meg arról, akkor is többnyire a hazai művelésmód ostorozása során. Az elszórt utalásokból is kiviláglik, hogy a paraszti művelésmód és technika sok vonatkozásban eltért az uradalmi növénymű-veléstől. A növénykultúra történetének teljesebb képe a repceművelés paraszti gyakorlatának felvázolását is megkívánja. Erre lehetőséget nyújtott, hogy az ország néhány területén az 1930-as évekig megőrződött a repce a paraszti gazdálkodásban. A kutatás elsősorban Szolnok és Szatmár megyéből meríthetett részletesebb adatokat, a Dunántúlon (Fejér, Tolna, Somogy m.) inkább az uradalmi művelésmódra emlékeztek vissza.

A parasztság körében a repce művelése történetileg szintén összekapcsolódott az ugarral és az újonnan feltört földekkel. Ennek kézenfekvő magyarázatát egy múlt század közepi (1845) gazdasági tudósítás a következőképpen adja: „a jobbágyok részint a' szükség, részint az uraságok példája által tehát, kereskedési növények termesztésére serkentetnek, illyenek a' mák, dohány, repcze, mellyeket réti vagy rétpótlási szabad földekben, 's hol a' föld minősége engedi, ugarban is művelik (okvetlenül olly földeiken, mellyekről dézsmát adni nem tartoznak)" (Baranya m.).[214] A jobbágyfelszabadítás után viszont az ugar jelentősége sajátosan megváltozott a paraszti repceművelésben. Az általá-

[211] *Neumann* i. m. 257.

[212] Pl. Csongrád megyéből Gazdasági Lapok 1855. 381.

[213] *Rodiczky* i. m. (1889) 38.

[214] Magyar Gazda 1845. 185. A munkaigényes növények művelése és a dézsmamentesség összefüggésére *Mérei* i. m. (1948) 190., *Balogh István:* A paraszti gazdálkodás és a termelési technika. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerk. Szabó István. Bp. 1965. I. 377., *ifj. Barta János:* Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században. Bp. 1973. 33. mutat rá.

nos gyakorlat, amely a nyugat-európai kistermelőket jellemezte, ragaszkodott az ugarhoz, amint arra *Friedrich Pinckert* a múlt század közepén német területről utalt: Sok és meglehetősen kis gazda mondta: – Nem tudtam repcét vetni, mert nem volt ugarom.[215] A repcetermesztés és ugarhasználat kapcsolatára, az abban bekövetkező változásra történetileg is tanulságos példát nyújt Ököritó (Szatmár m.), ahol az Ecsedi-láp lecsapolása (1898) után jelentősen kibővülő repcetermesztésben a kisgazdaságok is számottevően részt vettek. Erről a következőképpen számoltak be. „Még az 1930-as években is termelték itt a repcét a nagyobb parasztgazdák. Amíg az ugarrendszer volt, addig nagyban ment, *ugarnövény*ként. Az úrbéri forduló egészen 1920-ig megvolt, három részből állt. Minden harmadik évben ugar volt az egyik forduló. Egy-egy forduló úgy 50–60 kat. hold volt. A sorrend úgy alakult, hogy ugar, repce, búza. Ez őszi volt, tengerit ide nem volt szabad vetni, mert későn szabadult fel alóla a föld. Az úrbéreseknek volt úrbérbe három hold, másoknak ötszáz, ezer öl, kis földek, mégis vették a repcét, amennyi az ugarba esett. 1920–21-ben telekhelyet osztottak, akkor megszűnt az ugarrendszer, csökkent a repcetermesztés. Akkor már a búza-, árpatallóba vetették, nem adott annyit, ezer ölenként 3–5 mázsát, míg az ugarban elérte a 10–12 mázsát is. Később, a húszas évek közepétől, a napraforgót kezdték jobban termelni, mert azt jobban fizették."[216]

A visszaemlékezés a paraszti repceművelésnek olyan fontos jellemzőjére is rávilágít, amely a nyomáskényszer alól felszabaduló paraszti gazdálkodásban alapvetően megváltoztatta e növénykultúra helyét a vetésforgásban. Míg az intenzív gazdálkodású nagybirtokokon a repcét a vetésforgó élére, trágyázott fekete ugar után állították; a gabonatermelő parasztgazdaságokban, ha érvényesült a vetésforgó, a legjobb földet a búzának tartották fenn. A repce ilyen módon csak a gabonaneműek után következhetett, amint az iménti példa mutatja, és több múlt századi adat is tanúsítja. Pl. Debrecenben a múlt század második felében „Nagyon kevés gazda vet repczét trágyázott fekete ugarba vagy takarmány után félugarba, hanem rendszerint kalászos után *kanugar*ba hozzák".[217] Szarvason (Békés m.) „a kisbirtokosok ugarlást csak igen ritka esetben, az idő legkedvezőbb járása mellett tesznek, a legtöbbször árpatarlóba egyszeri silány szántásba vetik a repczét".[218] Törökszentmiklóson (Szolnok m.) 1852-ben „épen nem ritkaság, hogy tavaszi után, minden ugartartás és trágyázás nélkül, búzát, sőt repczét is termesztenek".[219] Túrkevén (Szolnok m.), ahol az 1930-as évek közepéig művelték a repcét, emlékezet szerint „mindig a szikes, gyengébb földbe tették, trágyázás nélkül vagy a búza után".[220] A repce paraszti művelésének ez a sajátossága a növénynek teljesen a gabonaneműekhez hasonló kezeléséből, valamint a parasztgazdák szemében való idegenszerűségéből eredt. Noha a XX. században még előforduló paraszti termesztése inkább a közép- és gazdagparasztság körében volt megtalálható, akik földjein gyakran a szántóterület 10%-át a repce foglalta el; művelésmódja mitsem változott a múlt századihoz viszonyítva.

[215] *Pinckert* i. m. 36.

[216] Elmondta Vékony Jenő (1906) Ököritó (Szatmár m.).

[217] *Szűcs* i. m. 62.

[218] *Zlinszky István:* Repcze-mívelés Békésmegyében. Különösen a szarvasi határban. Falusi Gazda 1857. 122.

[219] Gazdasági Lapok 1852. 648.

[220] Csotó Mihály (1900) közlése.

A repce talajelőkészítése a parasztgadaságokban nem nevezhető kielégítőnek. A trágyázás ritkaságszámba ment, különösen az Alföldön, ahol valójában nem is volt trágya, mert egy helybeli vélemény szerint (1856) – „A mi kevés trágya van, abból tőzeket csinálunk, azaz tűzrevalót! e szerint mi, kiket az Isten földmívelésre predestinált, üzletünknek a lekét megégetjük" (Hódmezővásárhely, Csongrád m.).[221] De más vidéken sem tette lehetővé a trágyázást az az általános gyakorlat, amely szerint a repce közvetlenül az őszi kalászosok után következett a föld pihentetése, ugarolása nélkül. A vetésforgásnak ez a rendje nemcsak a trágyázás elmulasztását eredményezte, hanem a megfelelő szántást is akadályozta. A gabona aratása után a repce vetésének közeli ideje (augusztus közepe) erőteljesen siettette a talajmunka elvégzését. Ennek zaklatott hangulatát is érzékelteti egy túrkevei (Szolnok m.) adat: „A búza Péter-Pálkor lement. Utána mingyá szántás vót. Közvetlen aratás után szántottak vékonyan, tallóhántás vót 10–12 cm mélyen. Majd két hét múlva a vetőszántás együtt, 20 cm mély vót."[222] A parasztság körében elterjedt repceművelésnek szinte általános jellemzője az elégtelen talajelőkészítés: a trágyázás hiánya és az egy- vagy kétszeri sekély szántás, ami a gabonaneműekhez viszonyítva e növénykultúra hátrányosabb helyzetére utal.

A repce vetését kézzel vagy géppel végezték. Voltak parasztgazdák, akik jobban bíztak a saját kezükben, mert véleményük szerint „a gép sűrven vetette az apró szemet" (Ököritó, Szatmár m.). Speciális vetőgépet nem használtak, a gabonavetőgép szolgált a repcevetés céljára is, annyi módosítással, hogy rajta minden második csövet elzártak. Túrkevén (Szolnok m.), Szenyéren (Somogy m.) szívesebben vetettek géppel, mert egyenletesebbnek tartották a kézi vetésnél. A gépi vetés sortávolsága 14–15 cm volt, amihez egy holdra 10–12 kg vetőmagot számítottak. Vetés után fa- vagy vasboronával, a kisebb gazdák *simító*val (szekéroldallal) húzatták meg a földet. Főképpen a kézivetés kívánta meg a gondos boronálást, mert a gép 3–4 cm mélyen rakta le a magot. A boronára nehezéket, *tönk*öt tettek, két lóval húzatták. A *berenáló* a *nyerges*en, a bal oldali lovon ült (Túrkeve, Szolnok m.). Hódmezővásárhelyen (Csongrád m.) a sekély szántást a repce elvetése után vesszőboronával simították meg a század elején is, éppen úgy, mint a múlt század közepén, amikor egy beszámoló szerint itt „közönségesen tüsök boronával boronálunk – némely ember csak kocsi oldallal".[223] Az apró magvak kézi vetéséhez a Dunántúlon általában kapcsolódott a *csúsztatás.* A deszkázott szekéroldalt a lőcs vasánál lánccal két ló után kötötték, nagy tuskót vagy földet raktak rá, erősebb lovak esetén rá is álltak. Ha rögös volt a föld, akkor is alkalmazták ezt az eljárást, vagy pedig a boronát megfordították, hogy a fogai felfelé álltak, és *megcsúsztatták* vele a földet (Szenyér, Somogy m.). A szekéroldallal végzett talajsimítás hagyományáról és kedveltségéről tanúskodik a már korábban említett néhány uradalmi példa (Fejér, Torontál m.). Túrkevén (Szolnok m.) a századforduló előtt a hengert helyettesítette a *simító,* a deszkázott szekéroldal, amit földdel megterhelve húzattak. Azonban a helybeli vélemények szerint nem volt olyan jó, mint a henger, mert „a simító, ahol partos vót, ott nagyon tömörített, ahol lapos vót, ott lazán hagyta a fődet". A nagyobb gazdák a századforduló

[221] *Jeszenszky László:* Az alföldi földmívelésről. Falusi Gazda 1856. 51.

[222] Ducza Kálmán (1904) közlése.

[223] *Nagy Gyula:* Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán. Néprajzi Közlemények VII. 1963. 105; *Jeszenszky* i. m. 52.

után általában hengert használtak. Amint mondták: „vetés után boronáltunk, hengereltünk, ezzel be volt fejezve a vetés, de a további gondozás is".

Az aratásig tulajdonképpen semmi művelést sem kapott a repce. Őszi és téli gondozása csupán abból állt, hogy ha ősszel nagyon dús, erősen fejlett volt a növény, *töretni* kellett: birkával, disznóval legeltették. A birka, mivel sűrűn lép, egyúttal tömörítette is a földet (Túrkeve, Szolnok m.). A repce legeltetésére a takármányhiány idején is rászorultak a kisebb gazdák, amint arról a múlt század közepén Borsod megyéből kapunk hírt, mint a repce kiveszésének egyik okáról.[224] A sűrű repcevetést télen a vastag hótakaró alatt a *kipállás* veszélye fenyegette, ami miatt ilyenkor „meg kellett télbe lóval járatni a repcefődet, hogy levegőt kapjon. Ha nagy hó vót, kimentünk, a szánból kifogtuk a lovakat, kettőt-hármat összekötöttünk egymás mellé, és megjárattuk keresztbe-hosszába velük a repcefődet, hogy szaggasák fel a havat, levegőzzék a repce. Aratásig aztán nem törődtünk vele" (Ököritó, Szatmár m.).[225] A repce kifagyásának, befülledésének megakadályozására már a múlt század közepétől javasolták a gazdasági újságok a hókéreg igás marhákkal való feltörését.[226]

A paraszti repceművelés legfontosabb sajátossága: a teljes mértékben a gabonaneműek módjára való kezelése miatt a repcéről azt tartották, hogy *munkaigénytelen* növény. A kapás kultúra irányába ható műveléstechnikai kísérletezések fel sem merültek a parasztság körében. Pl. a túrkevei nagy repcetermesztő gazdák elképzelhetetlennek vélték a repce soros művelését, azzal indokolva, hogy a tavaszi kapálással letörték volna a növény levelét, az ekekapa pedig el sem fért volna baj nélkül a szűk sorok között. A gabonaneműekhez hasonló kezelésből következett az is, hogy a repce rendkívül sok rovarellenségével szemben sem védekeztek. Ha azok nagy pusztítást okoztak, vagy más okból kedvezőtlennek ígérkezett a termés, még májusban felszántották a repceföldet, és tavaszival vagy kukoricával vetették be. A repcénél mindig számítottak a veszteségre, ami révén művelésében, a hozzá való paraszti viszonyulásban sajátos ideiglenesség, ill. idegenkedés érezhető.

A repcének a gabonafélékhez igazodó művelése alól kivételt képez az a sajátos termesztési eljárás, amely az Alföld keleti területén szórványosan fordult elő, és *Szűcs Mihály* Debrecenből a következőképpen írta le: „A repcze termesztésének egy különös módját űzik határunk némely gazdaságában. Augusztus hónap elején a tengeri közé szórják a repczemagot s ezután megvárják, míg a tengeri félérett lesz. Ekkor a tengeri szárát, rajta hagyván a félérett csöveket, jól közel a földhöz levágják, kúpokba rakják s mintegy 14 nap utóérni hagyják. Ezután lehordatván a tengeri földről, a repcze szabadon marad s a körülményekhez képest jól-rosszul díszlik. Azt állítják, hogy így kezelve a repcze megterem holdankint 4 mázsát; a tengeri pedig, a föntebb említett kezelés mellett súlyosabb szemű, a szár pedig tápdúsabb. Hasonlóképpen mint a tengeribe, némelykor a dohány közé is elszórják a repczét, hogy a jól kapált földet e növénnyel hasznosítsák."[227] A Rétközben, különösen Kéken (Szabolcs m.) hasonlóan a tengeri második kapálásakor elszórták a repcemagot, ami a másik évben gazdag termést adott. A kukorica

[224] Gazdasági Lapok 1864. 203.; *Mika* i. m. 15.

[225] Harkai Lajos (1905) közlése.

[226] Gazdasági Lapok 1869. 594.

[227] *Szűcs* i. m. 63. A kielégítő átlagtermés 8–12 q kat. holdanként. *Rodczky* i. m. (1889).; *Mika* i. m. 21.

kapálása a repce talajmunkáját is pótolta.[228] Ököritón (Szatmár m.) is emlékeznek halványan erre a művelésformára. „Amikor a kukoricát másodszor megkapálták, akkor a repcét rávetették. A tengerit letörték, a repce ott volt, majd a talajba beszántották a kukoricaszárral együtt. Nem hagyták meg, csak zöldtrágyának volt. A kukorica különösen szerette a repcét zöldtrágyának."[229] Az utóbbi esetben egyedinek nevezett módszer bizonyára az ismertetett múlt századi gyakorlat, ill. kísérletezés emlékeivel ötvöződik. A repcetermesztésnek ez a sajátos változata azonban nem a növénykultúra művelésének javítására irányuló törekvés volt, hanem a megmunkált föld minél alaposabb kihasználásának szűk idő- és térbeli határok közé szorult kísérlete, amint arról az iménti debreceni példa bizonykodik.

A repce aratása és további kezelése is teljesen megegyezett a gabonáéval. A parasztgazdaságokban a repcét mindig kaszával aratták. Túrkevén (Szolnok m.) már május közepe után figyelték, hogyan érik. Nem lehetett bevárni a teljes beérést, nem lehetett *elcsapni* az aratást. A búzát két hétig is vágták, ezzel viszont sietni kellett. Amikor a repce *csöve* (becője) liláspiros volt, de belül még zöld, már akkor aratták. Annyi embert állítottak neki, hogy két nap alatt learatták (30–40 holdat). Összehívták a rokonságot, szomszédokat, vagy pedig részes aratókkal végeztették el a munkát a nagyobb gazdák. Azonban „részibe nem lehetett kiadni a repcét", ezért ingyen vágatták le, cserébe a gazda a búzaaratás után lógereblyével felhúzatta a *kaparík*ot, az elhullott szálakat, nem kellett az aratóknak vele vesződni. Ezt az aratószerződésben is kikötötte. A repcét férfiak vágták *fűkaszá*val, csak a *csapó* volt kisebb, 25 cm magasan hajlított vessző, éppen hogy a szárat a rendre hordja. A búzacsapó kétszer akkora volt, a búza kalászáig felért. A repcénél csak *félrendet* lehetett vinni a kaszával. Nem körbe kaszáltak, hanem *félre,* fele húzást csinált a kaszás, nem lehetett szépen körbe vágni, mint a búzát. „Kanyar nélkül, egyenest a rendre vágta a repcét." A rendre levágott repcét a *maríkverő gyűjtővillá*val rögtön *petrencé*be szedte, hogy a másik kaszás is tudjon haladni. Két sorba ment a petrence, egy petrencébe két *villaheggyel* tettek, 25–30 kg volt a súlya. Sokkal kisebb volt, mint a búzapetrence. A gyűjtéshez 3–4 ágú hasított *magyar villá*t, de háromágú toldott *német villá*t is használtak. A repce egésznapos vágása után este, harmattal a *vontatózás* következett. A vontatót 10–12 petrencéből rakták össze, olyan magasra, ameddig lehetett emelni. A repcét a vontatóban hagyták állni 4–5 napig, amíg kiforrott, utóérett.[230] A repcearatásnak megegyező formáját gyakorolták Hódmezővásárhelyen (Csongrád m.).[231] Ököritón (Szatmár m.) hagyományként tartották, hogy László napjára (június 27.) a repcének rudasokban kellett lennie. „A gazda repceéréskor annyi kaszást fogadott, amennyit csak kapott, gyorsan kellett levágni, mert két nap alatt megrottyant."[232] Ha érettebb volt a repce, a kaszáról levették a csapót, mert kiverte volna a szemet. Ahány kaszás volt, annyi villás dolgozott, akik háromágú toldott favillával szedték fel a rendre levágott repcét *rudasok*ba. Egy rudast 3–4 villahegyből raktak össze kb. 1–1,20 m magasra. A repcét a

[228] *Kiss Lajos:* Földművelés a Rétközön. Debrecen 1929. 16–7.

[229] Vékony Jenő (1906) közlése.

[230] Csotó Mihály (1900) és Ducza Kálmán (1904) közlése.

[231] *Nagy* i. m. 105.

[232] A Debreceni Egyetem Néprajzi Intézetének Adattára (a továbbiakban DENIA) 281. 37. Varga Gyula gyűjtése 1950.

rudasokban hagyták egy hétig a földön száradni, nagyobb egységbe nem rakták össze.[233] A repcét a Dunántúlon is általában rendre vágták, és kisebb boglyákban szárítva szekéren szállították a szérűre, ahol elnyomtatták. Ennek a paraszti gyakorlatnak előzményét a múlt század közepén Baranya megye felső részéből írták le, ami szerint „a rendre lekaszált repcze tüstint keskeny kazlakba rakatik, hogy fülledjen és szemei feketüljenek, s így marad sokszor hetekig, míg kinyomtatják".[234] A repce aratása ezen a vidéken a fűfélékkel mutat szoros kapcsolatot.

A repce cséplése előtt rendszerint a repceföldön készítették el a szérűt. A föld szélén kiválasztott alkalmas méretű (6–10 m átmérőjű) helyet simára egyengették a *szűrűnyesővel*, vasalatlan lovakkal jól megtapostatták, törekkel, pelyvával meghintették, locsolták, újra tapostatták, amíg olyan kemény nem lett, mint a ház földje, hogy a kihullott szemet össze lehetett rajta söpörni. A távolságtól függően a repcét petrencehordó rúdon kézierővel, ponyvás szekéren vagy repcevontató kocsin vitték a szérűre. A repce szemkiválasztásának hagyományosan elterjedt módja a lovakkal végzett *nyomtatás* volt. A parasztgazdaságokban a nyomtatás gyakorlata az 1910-es években megszűnt, helyébe a gépi cséplés került. Ezért a munkatechnika részletes és megbízható rekonstruálására már nem adódott lehetőség, csak az egybevágó visszaemlékezések által rögzíthető fontosabb mozzanatai idézhetőek fel. Ökörítón (Szatmár m.) a szérűre hordták a rudasokat, ahol egymás mellé borították, kb. egy méter magasra készítve belőlük az *ágyást*. Az ágyás mérete a nyomtató lovak számától függött. Két ló esetén 10–15 rudas repcéből készítették. 3 lóra 15–20 rudast, 4 lóra 25–30 rudast számítottak. Ha 5 lóval nyomtattak, akkor 40–50 *kisrudast* is *beágyaltak* a szérűre. A lovakat párosával vezették, ill. kettő ment elöl, a többi mögöttük. A *hajtó* középen állt, körkörösen tapostatta a lovakkal a repcét. Időnként lépett egyet-egyet, ahol elmaradt, oda, „körüle forogtak a lovak". A lovak a kötőfékszárnál voltak összekötve, a legbelső kötőfékszárát fogta a hajtó. Amikor jó alaposan megtaposták az ágyást, a lovakat levezették, és 3–4 ember vasvillával megforgatta a szalmát, ami akkorára már felényire esett össze. Ha a beágyazás jobbra volt (ebbe az irányba terítették a rudasokat), akkor a forgatást balra végezték. Majd ismét rávezették a lovakat, és addig tapostatták a szalmát, amíg szükségét érezték. Amikor a másodszori taposás után levezették a lovakat, 3–4-en elkezdték a szélén villával kifelé forgatni a szalmát. Két ember várta a kihányt szalmát, amit külön csomókba raktak. A töreket ötfogú *szűrűgereblyével* szedték fel a szemről, megrugdosták, hogy a közé került szem kihulljon. A szérűn maradt szemet a gereblye fokával összetolták *garmadába*, és azonnal vagy a napi nyomtatás után megtisztították. Naponta általában két ágyást végeztek el a szem kitisztításával együtt. A repcét kézihajtású *szórómalommal* tisztították meg, *megszórták*. A garmadát falapáttal szedték fel, mert „a vaslapát összehasgatta volna a szemet". A tiszta magot *szakasztókosárral* merték a háziszőttes, 70–80 kg-os *magyar zsákokba*. Így szállították haza, ahol a tornácon, udvaron ponyvára terítve szárították meg a napon. Majd szabványzsákokba, *kölcsönzsákokba* mérve szállították a felvásárlás színhelyére.[235]

[233] Hasonló aratásmódot gyakoroltak Cégénydányádon és Császlón (Szatmár m.) is. DENIA. 118. 74–6. Varga Gyula gy. 1950. és EA. 2197. 84. Luby Margit gy. 1947. A Szamosháton is rendre vágták a repcét, villahegyre gyűjtötték, a földeken nyomtatták el. Csiszár Árpád közlése.

[234] Magyar Gazda 1845. 185. Az aratástechnikára vonatkozó adatok Sárbogárd (Fejér m.), Gyönk (Tolna m.), Szenyér, Tapsony (Somogy m.) helységekből származnak.

[235] Horváth Benjámin (1893), Harkai Lajos (1905) és Vékony Jenő (1906) közlése.

Az 1910-es évektől a nyomtatást a gépi cséplés váltotta fel. Amint Túrkevén említették, ez időben, ha azt kérdezték: „– Hogyan nyomtattok? – Gíppel. – volt rá a válasz". A repce cséplésére a gabonacséplőgépet használták egyedül, amelynek minden második doblécét levették. A repcét továbbra sem kötötték kévébe, azzal indokolva, hogy nagyon tört. Ezért a gépi cséplés meglehetősen nehézkes, lassú volt, ennek ellenére teljes mértékben háttérbe szorította a nyomtatás nagy hagyománnyal rendelkező munkaformáját.

Az uradalmi és paraszti repceművelés módjának, munkatechnikájának összehasonlítása arról tanúskodik, hogy a parasztgazdaságokban – azok méretétől függetlenül – a legutóbbi időkig a repce sajátosan a gabonaneműekhez hasonló művelésmódban részesült, nyomai és kísérletei sem találhatóak meg a kapáskultúrák felé közelítésnek, a sorművelés bevezetésének. Amíg a XIX. századi nagybirtokgazdálkodásban a repceművelés agrotechnikai változtatásai, termelékenységének és termésbiztonságának növelése irányába ható kísérletezések folyamatosan jelentkeznek, addig a XX. század elején még néhány vidéken megtalálható paraszti repcetermesztés a leghagyományosabb munkatechnikát őrizte meg. Az uradalmi és paraszti művelésforma közötti szembetűnő különbségek ebből adódnak: az előbbinél a repce tulajdonképpen kapásnövénnyé vált, az intenzív növénytermelés jegyeivel rendelkezik, a parasztság körében viszont megrekedt az extenzív termesztési feltételek között. A repce XX. századi paraszti termesztésének gyakorlatát a gazdaságok készpénzjövedelmének biztosítása tartotta életben, ahol a terményfelvásárlás ez irányban kedvezően hatott. A repce azonban még ott is, ahol vetésterülete nagyobb aránnyal szerepelt, nem illeszkedett be szervesen a paraszti gazdálkodás rendszerébe, nem jutott megfelelő művelésmódhoz, nem emelkedett a gabonafélék rangjára. Ebben jelentősen közrejátszott a növénykultúra újszerűsége (csekély múltja) és terméseredményének bizonytalansága. Amint *Ditz Henrik* a múlt század közepi állapotokról ezt az idegenkedést megfogalmazta: „A magyar mezőgazda bölcsen tudja, mikép közepes repcetermés magasb tiszta jövedelmet hajt a jó gabonatermésnél, de kevesebbet bízik amabban, mint emebben."[236]

A repce kevésbé kielégítő művelésmódja azzal is magyarázható, hogy általában a gabonatermelő parasztgazdaságokban kapott időleges helyet, amelyekben a speciális növénykultúrákhoz szükséges szakismereten kívül a megfelelő munkaerő is hiányzott. Miután a repce művelése a gabonaneműek módjára is megvalósítható volt, kézenfekvőnek kínálkozott e növénykultúrát is – művelése tekintetében – a gabonaneműek közé sorolni. Ilyen módon a XX. századi paraszti repceművelés sajátosan konzerválta azt a hagyományos eljárásmódot, amely a XIX. századi gazdasági szakírók részéről annyi támadást, jogos kritikát váltott ki.

[236] *Ditz* i. m. 372.

GAÁL LÁSZLÓ

A TAKARMÁNYOZÁS MAGYARORSZÁGON (1920–1945)

Általános áttekintés

A takarmányozást legkézenfekvőbb abból a hármas szempontból nézve vizsgálni, hogy milyen volt a két világháború között Magyarországon a rétek és a legelők helyzete, hogy hogyan alakult akkoriban a szántóföldi takarmánynövények termesztése, és hogy hogyan tudták a rendelkezésre álló takarmányt fölhasználni. Akármelyik szempontból nézve kívánjuk is vizsgálni a szóbanforgó korszakot, a leghelyesebb útnak itt is a történeti megközelítés kínálkozik.

A múltba visszapillantva a szénakészítés az első olyan kérdés, amely említést érdemel.[1] A IX–X. századból származó források (Bölcs Leó, Ibn Ruszta, Bakri, Gardizi stb.) általában arra engednek következtetni, hogy a szénakészítés már akkoriban ismert és eléggé alkalmazott takarmánykonzerválási módszer volt. E kérdés alaposabb taglalása arra mutat, hogy az ősmagyarok portyákra, vándorutakra, telelőidőre száraz füvet tartalékoltak. Ezt részint főleg lábon száradt fűből, részint esetleg zölden levágott gyepnövények szárítása révén nyerték. Ilyesmit azonban inkább csak alkalomszerűen, szerényebb méretekben gyűjtöttek. A nagyobb szénamennyiséget igénylő téli tartást – még jóval később is – a lábon száradt fű legeltetése jelentette. Ha meggoldoljuk, hogy közel fél évezreden át a Kárpát-medencében általános szokás volt a legelők bővebb füvű, főleg hosszabb szárú gyepnövényeket termő részét nem a nyár folyamán, hanem – a füveket lábon szárítva – a téli időszakban legeltetni, így hidalva át a kaszálás, a szénaszárítás, a gyűjtés, a petrencézés, a kazalozás és a szétosztással járó téli takarmányozás akkoriban még megoldhatatlannak tartott munkamozzanatait, akkor ez a föltevés a józan realitások közé sorolható. A csatári apátság 1150-ből származó alapítólevele az akkori szabadosok szolgálatait fölsorolva, szénakaszálást és szénahordást említ. Egy XIII. századbeli oklevél szerint is a Rába-erdőben szánát kaszáltak. Később azonban a szénakészítés általánossá lett, és a XIV–XV. században már bőséges azoknak a forrásoknak a száma, amelyek szénakaszálást, szénaszállítást említenek.[2] A már korábban említett XIV–XVI. századbeli nagymértékű magyarországi szarvasmarhaexport alapja azonban nem a széna, hanem szinte egyedül az akkori idők nedves, üde alföldi legelői voltak. Ezekben a századokban a Kárpát-medencében még a sertéseket is nagyjában a lápok, mocsarak, nedves rétek hala, madártojása, zsenge növényzete és az erdők makktermése táplálta. Az uradalmak allodiális gazdálkodásában azonban elég hamar megjelentek a malmok (korpa, ocsú, rostahulladék, malompor), a sör- és szeszfőzdék (moslék), a sajtodák (savó, sajthulladék) melléktermékei mint takarmányok. A XVI. században már olyan majorság is akadt, ahol „az

[1] Vö. *Gaál László:* A magyar állattenyésztés múltja. Bp. 1966. 71–72. l.
[2] *Gaál* i. m. 93. l.

állatok élelmezésére hajdinát és cirkot, másutt árpát és kölest használtak".[3] Magyarországon tehát a takarmányozás elsősorban az allodiális állattartásban jutott egyre nagyobb szerephez, és ennek megfelelően az uradalmi gazdálkodás növekedésével együtt fejlődött. A XVI–XVII. századból származó földesúri utasítások elég világos képet adnak az akkori takarmányozásról.[4] Ezek a rendelkezések nagy vonásokban előírták a rétek és legelők gondozását, a gyomnövények irtását és a legelőterületek kiszélesítését, a káros bokrok és cserjék irtása révén. Szakszerű utasításokat adtak a legelők és rétek víztelenítésére. A szénakészítés ma is érvényes közismert tudnivalói mindenütt megtalálhatók bennük. Még a kívánatos kazalméreteket is megadták. Az a tény, hogy ezek az utasítások jelentős szerepet juttattak a szálastakarmányok elkészítése, tárolása és fölhasználásuk helyes módszerei számára, arra mutat, hogy a takarmányozás még a majorsági gazdálkodásban is főképpen ezekre a takarmányfélékre épült. Nyilvánvaló tehát, hogy a kor takarmánybázisa szinte kizárólag a legeltetés, továbbá a szálastakarmányfélék etetése volt.

Rendkívül fontos az egyes szálastakarmányok minőség szerinti megkülönböztetése állatfajonként, továbbá az erősebb és gyengébb állatok elválasztása, mely utóbbi már az egyedi takarmányozás csíráit sejteti. A széna mellett a szalmafélék (törek, pelyva) is megbecsülendő kisegítő takarmánynak számítottak. Nagy jelentőségű, hogy a takarmányozásra külön „hiteles szénaosztó" beállítását rendelték, akinek teendői közé tartozott nemcsak a takarmányozás beosztása, hanem a takarmánykazlak kezelése is. Szó esik a szénahulladékok fölhasználásáról, tehát már ebben a korban is fölismerték, hogy a szálastakarmányok finomabb részei az értékesebb, táplálóanyagokban gazdagabb takarmányrészek. A takarmányozási előirányzatok készítésének körvonalai is fölfedezhetők azokban a rendelkezésekben, amelyek a – téli takarmányozás későbbi időszakában előtérbe kerülő – juhok takarmányozására alkalmasabb, finomabb szénaféleségek megtakarításáról intézkedtek.

Ezek az uradalmi utasítások kiterjedtek az abrakfélékre is, és itt-ott felhívták a figyelmet a kukoricára (törökbúza).[5] Ezekben az időkben az abraktakarmányok között jelentős szerepet játszott a romlott kenyérgabona. Akkoriban ugyanis a cséplések még télen is tartottak, és a gabonamagvakat nagyrészt föld alatti vermekben tárolták. Érdemes megjegyezni, hogy a lovak takarmányozása már ezekben az időkben is szinte kizárólag zabra és szénára korlátozódott.

A XIV–XVIII. században a gazdasági állatok takarmányozása tekintetében mindennemű mennyiségbeli és minőségbeli fejlődés – elsősorban a szántóföldi takarmánynövény-termesztés területén – az allódiumokból terjedt el, elég lassan és elég nehezen, a paraszti állattartásba. A magyarországi takarmányozásban a döntő fordulatot a szántóföldi takarmánynövények megjelenése és termesztésük elterjedése hozta, amely ugyancsak elsősorban az uradalmi gazdálkodás érdeme volt.

Ameddig korábban a takarmányozásra még csak megfelelő magyar szó sem akadt – *Nagyváthy* még erre a fogalomra jobb híján az „istállóban legeltetni" kifejezést volt kénytelen használni[6] –, addig a XVIII. században *Tessedik Sámuel* már lucerna, lóhere,

[3] *Komoróczy György:* Nádasdi Tamás és a XVI. századi nagybirtok gazdálkodása. Bp. 1932. 84. l.
[4] *Gaál* i. m. 470–71. l.
[5] *Gaál* i. m. 166–67. l.
[6] *Wellmann Imre:* A gödöllői Grassalkovich uradalom gazdálkodása. Bp. 1933. 147. l.

baltacim vetésére buzdította a parasztokat is. A XIX. század derekán a marczali uradalomban a svájci származású tehenek „nyáron lucernát, spanyol lóherét kaptak zölden, télen váltakozva szénát, burgonyát, burgundi répát".[7] A XVIII. században és a XIX. század elején jelent meg a magyarországi takarmányozásban a mesterséges borjúnevelés (1789) és a zöldtakarmányok erjesztéses tartósítása (1805). A XIX. századra az is jellemző, hogy a fejlődő szántóföldi takarmánytermesztés mellett – ha későn is, lassan is – fejlődött a legelőgazdálkodás és a rétművelés is. A magyaróvári uradalom pl. 1835–45 között rétjeinek öntözésével háromszorozta meg a szénatermést.[8]

Nagy lépést jelentett előre a jobbágyság fölszabadítása, amely többek között azzal járt, hogy ezektől az időktől kezdve (1848) a paraszti gazdaságokban is egyre buzgóbban arra kezdtek törekedni, hogy átvegyék az uradalmi takarmányozás szokásait és módszereit. Az úrbéri viszonyok rendezése nemcsak a parasztság életmódjában hozott gyökeres változásokat, hanem megváltoztatta a gondolkodását, főképpen gazdasági fölfogását és szemléletét. Az új helyzetét fölismerő paraszt saját földjét most már más szemmel nézi, más szívvel gondozza. Most már látni akarja végre – túl a mindennapi kenyerén – munkájának egyéb hasznát is. A saját érdeke kétségtelenül jobban hajtja a föld népét, mint ahogyan azelőtt a földesúr hajdúja. Az a tudat, hogy nincs többé robot, dézsma, tized, és mindenki szabadon érvényesítheti tehetségét és szorgalmát, így adott lökést az állattenyésztés és ezzel a takarmányozás további fejlődésének is. A századforduló általános fejlődését később az első világháború következményei hátráltatták. Az elméleti fejlődés – a magyar takarmányozástan – azonban továbbra is szorosan követni tudta az európai színvonal emelkedését.

Az általános helyzetet tekintve az első világháború utáni állapotok minden szempontból igen hátrányosak voltak. Sem a takarmánybázis, sem a szaktudás elterjedtsége nem látszott elégségesnek ahhoz, hogy a hazai állattartás és állattenyésztés jövőjében bízni lehetett volna. Így a nem várt, de mégis bekövetkezett fejlődés és a nem remélt eredmények megszívlelendő példái annak, hogy a helyes állattenyésztési és növénytermelési politika előbb-utóbb fölkelti az ún. tenyésztési vagy termesztési kedvet, mely végül is meghozza a maga gyümölcseit.

Az említett egészséges irányba fordulás nagy részben *Konkoly Thege Sándor*nak köszönhető, aki nem csupán úttörő módon mutatott rá a takarmányozás alapvető fontosságára, és az ezzel összefüggő problémákat nemcsak meghatározó, elemző és magyarázó módszerekkel tárgyalta, hanem egyben reális javaslatokat is tett a megoldásokra és a hazai állattartást ezekben az időkben fenyegető veszedelmek elhárítására. „Állattenyésztésünk fejlődésének fő feltétele" című, 1920-ban megjelent könyve jellemzően viselte a „javaslatok takarmánytermesztésünk javítására" alcímet. Elméleti és irodalmi munkáját tanító, szervező és példamutató tevékenységével a széles gyakorlatban meg is valósíttatta. Megítélése szerint a magyarországi állatállomány mennyiségét és minőségét következetesen az elmaradt és megokolatlanul rossz takarmánytermesztési viszonyainkhoz idomították ahelyett, hogy ezeket igyekeztek volna emelni az állattenyésztés kívánatos és lehetséges színvonaláig.[9] Ez a megállapítás azért nagyon fontos, mert ez a gondolat határozta

[7] *Szántó Imre:* Adalékok a magyarországi mezőgazdaság fejlődéséhez a napóleoni háborúk korában. Eger 1956. 502. l.

[8] *Bernát Gyula:* A magyar jobbágyfelszabadítás eszmeáramlatai. Bp. 1930. 74. l.

[9] *Konkoly Thege Sándor:* Állattenyésztésünk fejlődésének fő feltétele. Bp. 1920. 22. l.

meg sorsdöntő módon a jövőt, rádöbbentve a tenyésztőket arra, hogy évszázadokon át rossz úton jártak, hogy csak ott és akkor lehet fejlődésre számítani, ahol és amikor a takarmánytermesztést igazítják az állattartáshoz, nem pedig fordítva. A szerző találóan mutatott rá arra, hogy korábban az állattenyésztés mértékét és irányát többnyire nem a jövedelmezőség ésszerű határa, hanem a takarmánytermesztésre fordított területek nagysága és termése szabta meg.

Mindezek igen szerencsés időpontban kimondott, iránymutató megállapítások voltak az új határok közé szorult ország gazdasági életének újjászerveződő napjaiban. Ez a kor volt ugyanis a belterjes gazdálkodás felé fordulás évszázada, amikor az új viszonyok és az új törekvések meghozták az ezek közé illő új, intenzív tartású és termelésű állatfajtákat (tarka tejelő szarvasmarha, merinó juh, hússertés). Az új állatfajták új igényei pedig minden mást megelőző fontossággal elsősorban a takarmányozással szemben hoztak új kívánalmakat, sőt követelményeket. Konkoly Thege Sándor találóan szögezte le, hogy a takarmánytermelés általános – de különösen egyes vidékeken és gazdaságokban tapasztalható – helyzetének javítása és ezzel kapcsolatban a takarmányozási hibák kiküszöbölése nélkül a magyar állattenyésztés érdemleges fejlődést nem mutathat.[10] Mai szemmel nézve ezek a gondolatok kézenfekvőnek látszanak. Nem így volt ez azonban akkoriban, különösen az első világháború előtt, de még utána sem. Írásos anyag áll rendelkezésre, amely a hazai pirostarka fajta térfoglalását hibáztatja és a magyar szilaj fajta fönntartását kívánja azzal az indokolással, hogy hiányos a takarmányellátás.[11]

A Konkoly Thege-féle intelmek és tanácsok hamarosan elterjedtek, és a nyomukban járó új szemlélet megteremtette azt a széles körű gyakorlatot, amely a takarmánytermesztést alárendelt függőségében az állattartás szolgálatába állította, és mértékét az állatállomány igényeinek megfelelően szabta meg. Hogy mindez így történhetett, abban a harmincas évek világválsága is közrejátszott, amely mindenekelőtt a hazai gabonatermesztést fojtotta csődbe, és a „boletta-korszakban" – amikor a magyar miniszterelnök rádiószózatban kérte a gazdákat: termeljenek minél kevesebb búzát – megadta a lehetőséget a takarmánytermő területek csökkenésének megakadályozására, sőt később azok kiterjesztésére. Hozzájárult ehhez egyrészt a már említett tenyésztési kedv föllendülése, másrészt a takarmányozástan és a takarmánynövényeket szélesebb körben fölkaroló növénynemesítés fejlődése is.

Amikor most a következő fejezetekben egyrészt a természetes gyepterületek, másrészt a szántóföldi takarmánynövény-termesztés helyzetéről kell szólni, az idevonatkozó állapotok és összefüggések helyes értékeléséhez már eleve abból a gondolatból kell kiindulni – amelyet egyébként a statisztikai adatok elemzése érlelt meg –, hogy „a természetes füvelő terület és a szántóterület aránya egyáltalában nem lehet alap valamely terület takarmánnyal való ellátottságának a megítélésére".[12]

Az állattenyésztés nézőpontjából vizsgálódva tehát nem helyes a természetes gyepterületek és a szántóterületek egymáshoz viszonyított arányából az állattartó képesség mértékére következtetni és ezzel a takarmányozás általános helyzetére vonatkozó alapvető megállapításokat levonni.

[10] *Konkoly Thege* i. m. 34. l.
[11] *Berger Károly:* Keszthelyi keverék. Keszthely 1904. 35. l.
[12] *Kiss Albert:* Mezőgazdaságunk fejlődése 1895–1935. Bp. 1944. 45. l.

Természetes gyepterületek

A szántóföldi takarmánytermesztés szükségességét – és ezzel a mértékét is –, továbbá a rendelkezésre álló takarmányok mennyiségét és minőségét mindenekelőtt a természetes gyepek mennyisége és minősége határozta meg. Magyarországon korábban a takarmányozás főleg a rétek és legelők termésén nyugodott. Annak ellenére, hogy a rét- és legelőterületek csökkenése és ezek minőségi romlása már a századforduló idején világosan megmutatta, hogy ezt az utat járni már nem lehet, az az évezredek során begyökeresedett szemlélet, hogy az állattartás alapja a rét és a legelő, még igen sokáig fönnmaradt, és maradványaival még az első világháború után is elég gyakran találkozunk. Az elmondottakat többé-kevésbé megindokolják azok a tények, hogy a két világháború közötti Magyarország területének közel egy ötöde volt rét és legelő (7,1% rét + 10,6% legelő = 17,7%). Az akkori rétterület jelentőségét jellemzi (mintegy 0,6 millió hektár), hogy majdnem annyi, mint a szálastakarmányfélék termesztésére fordított szántóföld (mintegy 0,7 millió ha).

A nagy változást itt is a trianoni béke okozta új helyzet hozta. Ameddig ugyanis az 1918 előtti egész területen egy számosállatra 0,34 ha rét és 0,37 ha legelő jutott, addig az 1918 utánin már csak 0,22, illetőleg 0,33 ha. Az idevágó legfontosabb adatok szerint a természetes gyepek területe az alábbiak szerint változott:

Rét	1921-ben mintegy	665,9 ezer ha az összterület	7,2%-a
	1930-ban	668,2 ezer ha	7,2%
	1938-ban	645,8 ezer ha	6,9%
Legelő	1921-ben mintegy	1012,2 ezer ha az összterület	10,9%-a
	1930-ban	1000,7 ezer ha	10,7%
	1938-ban	965,1 ezer ha	10,4%[13]

Annak ellenére, hogy az arányszámok a természetes gyepekben mindössze 0,8%-os csökkenést mutatnak, a rétterületek – az 1921. évihez arányítva – mégis kereken 20,1 ezer hektárral, a legelő területe 25,9 ezer hektárral lett kevesebb. A természetes gyepek tehát számbavehető veszteséget (46,0 ezer ha) szenvedtek. Ez a csökkenés a mezőgazdasági terület százalékában kifejezve az alábbiak szerint alakult.

Év	Rét	Legelő	Összesen
1921	9,1	13,9	23,0
1930	9,1	13,8	22,9
1938	8,8	13,3	22,1[14]

A jelentősebb területveszteség csak a 30-as évekre tehető. Ezen az általános csökkenésen belül eltolódtak a rét és a legelő egymáshoz viszonyított arányai a rétek terhére és a legelők javára.

[13] *Gunst Péter:* A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938). Bp. 1970. 106–7. l.

[14] *Gunst* i. m. 295. l.

Az 1935. évi statisztikai adatokat elemezve azt kell látni, hogy a rét- és legelőterület aránya, valamint az állattenyésztés fejlettségi fokozatai között negatív korreláció mutatkozik. A fejlett állattenyésztést űző dél-dunántúli vidékeken alig találunk legelőterületet, a hatalmas legelőterülettel rendelkező alföldi vidékeken viszont az állatlétszám aránylag kevés. Közhely volt a két világháború közötti időszakban, hogy a hortobágyi legelőre kihajtott állatállomány leromlott, a félig éhenpusztult állatokat sokszor szekéren kellett a legelőről hazaszállítani. Megmutatkozik ez a jelenség a rét- és legelőmegoszlásra vonatkozó adatokban is. Országosan 1935-ben a termőterület 6,9%-a volt rét, a Dunántúlon ez az arányszám 8%-ot, az Alföldön csak 6,1%-ot, Északon pedig 6,5%-ot képviselt. A legelőknél a helyzet nagyjából fordított, az országos 10,6%-kal szemben az Alföldön 12,2, a Dunántúlon pedig csak 8,3% volt a legelők aránya. Az északi területek itt is a két szélsőség között foglaltak helyet 11,7%-kal. Ugyancsak az 1935. évi összeírás ad lehetőséget arra, hogy bepillantást nyerjünk a rét- és legelőterület üzemi struktúrájának rendkívül bonyolult kérdéseibe. Üzemszervezeti szempontból a helyzet azért bonyolult, mert nyilvánvaló, hogy a kisebb üzemek állatállományukat a közlegelőkön tartották, amelyeknek területét viszont a statisztikai felvételek általában nem teszik könnyen megfoghatóvá. A kisebb területű gazdaságok elszórt parcellákon fekvő legelőterületeit aligha értékesíthették, hiszen nagyon ritkán legeltettek egy-egy állatot, és így a kisüzemek önálló legelői lassanként szántókká alakultak át. Nem így a rét, amely a törpegazdaságokban igen értékes területnek számított. Ennek köszönhető, hogy amíg a legelőterületek túlnyomó része a nagyüzemek kezén volt, még akkor is, ha a közlegelőket figyelembe vesszük a számításnál, a rétterületek túlnyomó része viszont a paraszti üzemek birtokában volt.[15]

A természetes gyepek mennyiségénél azonban fontosabbnak látszik a rétek és legelők minősége. E kérdés vizsgálatakor és az adatok értékelésekor nem szabad szem elől téveszteni azt a tényt, hogy az akkori Magyarország területén levő rétek és legelők minősége és ennek megfelelően a termőképessége is egészen más megítélést kíván, mint az észak- és nyugat-európai országok hasonló gyepterületei, mert a csapadékviszonyok – főleg a csapadékeloszlás – különbözősége miatt az itteni természetes gyepterületek értéke ezeknél lényegesen kisebb volt. Az idevágó adatok szerint a mai országterületen a rétek 47%-a savanyú, vagyis nagyobb részében elég silány volt. Ugyanígy a legelők 14%-a volt homokos, 17%-a pedig a hegyoldalakon terült el. A legelőknek mindössze 10–15%-a volt többé-kevésbé fásítva. A gyepes területek trágyázásáról, műtrágyázásáról és öntözéséről pedig aligha lehetett beszélni.

Ezzel a lehangoló képpel nem egyeznek a jóhiszemű becsléseken alapuló statisztikai adatok. Ezek ugyanis a trianoni terület rétiszénatermését 1925-ben kereken 24,3; 1930-ban 29,0; 1935-ben kereken 20,0; 1938-ban kereken 31,8 métermázsára teszik, vagyis 21–28 q hektáronkénti átlagos szénatermést jeleznek. Ezeket az adatokat azonban nem tartom reálisnak. Egyrészt mert a szénatermést túlbecsülték, másrészt, mert ennek minősége nem engedi meg, hogy a takarmánytermesztési értékét 100 százalékosnak lehetne mondani. Szabadjon ezt Konkoly Thege Sándor szavaival alátámasztani, aki azt írta, hogy a gyenge átlagterméseknél talán még nagyobb baj a termelt széna silány minősége. A magyarországi szénatermés jelentős részében „savanyú", zsurlós, nádas, kákás, kórós szénából áll, amelyet még a ló sem eszik szívesen, a marha meg egyáltalában nem. Ez a

[15] *Gunst* i. m. 297–9. l.

széna nemcsak hogy nem természetszerű és ízletes, hanem a tápértéke is igen csekély. A jó tavaszi szalma sok esetben ennél többet ér. Összefoglaló véleménye szerint a rétek szénatermése nagyrészt csak a szalmatermést egészíti ki, és nem szolgáltatja azt a természetszerű, ízletes és fehérjedús takarmányt, amely az igásállatok, de főleg a tehenek és növendékek takarmányozásához annyira szükséges, különösen Magyarországon, ahol általában nemcsak aránylag kevés abrakot, de rendkívül kevés fehérjében gazdag takarmányt etetnek. A kukoricakóróra, polyvára és szalmára alapított magyar takarmányozási rendszer mellett a szénatermés minőségi hiányait még talán nagyobb bajnak kell minősíteni, mint az alacsony átlagterméseket.[16] Egyik legnagyobb hiba volt az az általános szokás, hogy a réteket túl későn kaszálták, és így eleve rontották a széna minőségét, elősegítve ezzel a rétek gazosodását.

A magyarországi legelőket értékelve – a világháborúk korában – ebben a tekintetben sem volt jobb az általános helyzet. Sőt! A legelőkről, a legeltetésről és a legelőgazdálkodásról jóformán csak rosszat lehet mondani. Különösen így volt ez a húszas évek elején, mert a későbbi idők „zöldmező" mozgalma némileg könnyített a nehézségek terén. Konkoly Thege Sándornak is az a véleménye, hogy a magyarországi legelők papíroson kimutatott jelentős területe jóformán többet árt, mint használ, mert takarmányt termő területnek számítják, pedig csak kiegészítésképpen jöhetne figyelembe.[17]

Annak ellenére, hogy – mint a megyei jelentésekből kitűnik – a legelők javítása érdekében a Földművelésügyi Minisztérium állandóan nógatta a gazdasági felügyelőségeket, az elért eredmények a megfelelő anyagi támogatás hiányában csak igen szerénynek mondhatók.[18] A nem helyén való legelőföltörések, melyek rendszerint a jobb talajú, tehát a jobb minőségű legelőket szüntették meg; a tagosítások, amelyek általában a gyengébb termőképességű területekre „tolták" közlegelőket; a már tárgyalt vízszabályozások hátrányai; továbbá az általános nemtörődömség és a közlegelők túlterhelése végül is odavezetett, hogy állateltartó képességük a minimumra csökkent. Találóan nevezték az akkori idők legelőit „járásoknak", mert sokkal inkább voltak jártatásra alkalmasak, mint legeltetésre.[19]

A magyarországi legelők elhanyagoltsága egyik jellemző tünte volt az akkori idők – főleg tőkehiányra visszavezethető – nyomasztó gazdasági helyzetének, amikor a rentabilitás annyira megromlott, hogy a legelők befektetést igénylő ápolására nemigen gondoltak.

A mennyiségükben csökkenő és minőségükben rohamosan romló természetes gyepterületeknek a legeltetésre használt részeit az 1935. évi adatok alapján számítva jóval több, mint egy millió számosállat járta, tehát általában túl voltak terhelve, mert ezekre a silány legelőkre hektáronként 1,4 számosállat jutott.

A nem megfelelő legelőviszonyokat és a szerencsétlennek mondható legeltetési helyzetet korábban az 1894. évi XII. tc. és az 1913. évi X. tc. végrehajtásának ezekben az időkben igyekvő szorgalmazásán túlmenően az 1929-ben megindult, már említett „zöldmező" mozgalom kezdte fölszámolni. E mozgalmat az államhatalom is támogatta. Első és legfontosabb célja volt a rétek és legelők ápolása és megjavítása. A később életrehívott

[16] *Konkoly Thege* i. m. 69, 90. l.

[17] *Konkoly Thege* i. m. 1920. 67. l.

[18] Országos Levéltár (a továbbiakban = OL) K 184–10: 8718.

[19] *Konkoly Thege Sándor:* Állattenyésztésünk fejlődésének irányai, eszközei és eredményei. Bp. 1948. 155. l.

négy kerületi Zöldmező Szövetség főleg legelőszemlékkel, tanácsadással, mintalegelők létesítésével, legeltetési tervek készítésével, versenyek, tanfolyamok szervezésével, fűmagakciókkal, bozótirtással, öntözési lehetőségek föltárásával és azok gyakorlati megoldásával stb. foglalkozott. Eredménye elsősorban és közvetlenül a községi- és a közlegelőkön mutatkozott, de jó hatását közvetve – a példamutatás erejével – szélesebb körökben is éreztette. A kerületi gazdasági főfelügyelőség véleménye szerint (1935) „igen jó szolgálatot tesznek ... a kedvezményes fűmagakció, a zöldmező szövetség munkája, valamint a rét- és legelő-tanfolyamok tartása".[20] A Somogy megyei gazdasági felügyelőség azt jelentette (1938), hogy a Sárvárott rendezett nyolcnapos zöldmező gazdasági tanfolyam végeztével 18 községből 41 gazdát avattak fel ünnepélyes keretek között a legnagyobb lelkesedéssel „zöldmező gazdává".[21]

Amikor a természetes gyepterületek és a szántóföldi takarmánytermesztés összefüggéseiről van szó, nem szabad szem elől téveszteni, hogy ezeknek az aránya nem jellemzi valamely terület állateltartó képességét. *Pazár Géza* Európára vonatkozó megállapítása szerint is a szántóterületnek a rét- és legelőterületekhez viszonyított kiterjedése nincs összefüggésben az állat- és szarvasmarhalétszámmal, ami ellentmond annak a nézetnek, hogy a sok állat tartásának föltétele a nagy kiterjedésű rét- és legelőterület.[22] Mindezek ellenére a két világháború közötti idő legelőire mégis csak az volt a jellemző, hogy igen sok helyen ezeket – mint már erről szó esett – „járásoknak" nevezték. Ez bizony igen nagy hátrány volt, mert az ilyen legeltetés csak az állatok edzettségére és igénytelenségére lehetett kedvező, de megfelelő termelésüket gátolta. A legelők elhanyagolása főképpen azért volt káros, mert ezzel a legolcsóbb és az élettanilag legértékesebb fehérjeforrást nem használták ki megfelelően. A legelőgazdálkodás egyik eléggé el nem ítélhető „bűne" volt még, hogy kora tavasszal a még nedves talajú legelőkre hajtották ki az állatokat, esetleg nyáron is elkövetve ezt a hibát, esős időben vagy záporok közepette, amikor a jószág a szó szoros értelmében „agyontaposta" a füvet.

Érdemes itt külön foglalkozni az ún. közlegelőkkel. Idevágóan mindenekelőtt néhány jellemző idézet a gazdasági felügyelők jelentéseiből. Moson megye jelenti (1922), hogy a legelőterület elhanyagolt. Nógrád-Hont (1922) szerint a legelők állapota vármegyeszerte szomorú képet nyújt. Tolnában (1923) a közlegelők az egész vármegye területén nagyon el vannak hanyagolva, tüskével, bozóttal benőve. A legtöbb közlegelőnek a „pázsitja" oly silány, hogy legeltetni sem lehet. Zalában (1924) a vármegyei közös legelők nagy része annyira elhanyagolt, hogy azokat helyenként inkább csak az állatok mozgatására használják. Veszprém megyében is (1925) a legelők többnyire elhanyagolt állapotban vannak. Zemplénben (1926) a vármegye összes legelőterülete, majdnem kivétel nélkül, siralmas állapotban van. A meglévő legelőterületek 50%-a füvet nem terem. Békésben (1928) csak extenzív legelőgazdálkodás dívik. Baranyában (1929) a közlegelők igen rossz állapota miatt sok község lakossága a legeltetés helyett az istállózásra tért át. Nógrádban a közlegelők állapota nemcsak rossz, hanem elhanyagolt is.[23] Győr megyében a legelők minimális hozama és jövedelmezősége az érdekeltek nagy részében megérlelte azt a

[20] OL K 184–10: 42101.
[21] OL K 184–10: 51328.
[22] Állattenyésztők Lapja 1937. 242. l.
[23] OL K 184–10: 8718, 8719.

gondolatot, hogy ezen a helyzeten valamikép változtasson és azokat szántónak akarják föltörni.[24] Tolna megye még 1937-re is azt jelenti, hogy a legtöbb községben közös legelőül a határ legrosszabb területei szolgálnak.[25]

Mindezeknek az okát az alábbi vélemények tárják föl: Sopron megye azt jelenti (1930), hogy amilyen rendesen és jól művelik a gazdák a saját földjeiket, a köztulajdont képező legelőnek a gondozására igen csekély gondot fordítanak. Később (1934) arról ad számot, hogy a közös tulajdonban levő természetes fűterületeket teljesen elhanyagolják, arra sem pénzt, sem fáradságot nem hajlandók áldozni.[26] A gazdasági felügyelőség szerint általános az az igyekezet, hogy a legelőket föl akarják törni. A legelők gondozását, ápolását az érdekeltségek legnagyobb része alig végzi el, és hiába a fokozott ellenőrzés és hatósági szigor, jelentette 1934-ben Pest megye.[27] A közületek teljes közömbösségére utal Abauj-Torna megye jelentése (1933), mely szerint a legelőjavítási munkálatok elvégzéséhez szükséges húszéves lejáratú kedvezményes legelőjavítási kölcsönt egy legelő-érdekeltség sem vette igénybe. A kedvezményes fűmagakció során az 1933. évben igénylés nem történt.[28] Minderre talán a legjellemzőbb az egyik gazdasági főfelügyelő 13 megyére vonatkozó összefoglaló jelentéséből vett idézet, amely szerint (1928), az általános fölfogás az, hogy „a jó Isten kezében van a legelők sorsa és ha jó a tavasz, akkor van jó legelő, ha nem az, akkor hiába minden javítási és bármilyen akció, úgysem ér az semmit".[29]

Néhol pedig az a baj, hogy kevés a legelő. Így pl. Vas megyében (1922) 171 községnek nincsen semmi legelője.[30] A közös legelők legnagyobb része (1930) csekély területű, és csak sertéslegelőnek használják.[31] Csanád megye véleménye szerint (1927) a kevés legelő miatt ott okszerű legelőgazdálkodás nem is űzhető.[32] Tolnában is (1933) a közös legelők csekély kiterjedésüknél fogva általában legnagyobb részben csak mint kifutók szerepelnek.[33]

Az 1913. évi X. tc. által életre hívandó legeltetési társulatok megalakulása már annakidején országszerte nehezen indult, és még nehezebben terjedt. Ahol pedig sikerült is megszervezni néhányat, ott sem működtek valami sikeresen. Borsod megye pl. azt jelenti (1931), hogy a megalakult legeltetési társulatok sehol sem felelnek meg a hozzájuk fűzött reményeknek, sőt a legtöbb helyen az ügyvitel és a legelővel való gazdálkodás visszaesést mutat.[34] A Zemplén megyei gazdasági felügyelőség szerint (1926) a legeltetési társulatokkal szembeni ellenszenv fő okai: költséges, a tagok nem ismerik a jogaikat, a vezetőség nem megfelelő.[35] Idevág az a nógrádi jelentés is (1933), mely szerint az általános tapasztalat azt mutatja, hogy a legeltetési társulatok jelenlegi formáikban nem felelnek meg a hozzájuk fűzött reményeknek, mert egyrészt a községi lakosságnak még az értelme-

[24] OL K 184–10: 50616.
[25] OL K 184–10: 113782.
[26] OL K 184–10: 8719, 38748.
[27] OL K 184–10: 35693.
[28] OL K 184–10: 63681.
[29] OL K 184–10: 8718.
[30] OL K 184–10: 8719.
[31] OL K 184–10: 25080.
[32] OL K 184–10: 102871.
[33] OL K 184–10: 25084.
[34] OL K 184–10: 39997.
[35] OL K 184–10: 8719.

sebb része sem elég „intelligens" ahhoz, hogy meg tudná érteni a törvény szellemét és célját, mert nem tud az érdekeltek körében kellő összhangot teremteni.[35/a]

Az elmondottak világosan mutatják, hogy sem az országos gyepszéna-termés, sem a legelők állateltartó képessége nem felelt meg az állomány takarmányigényének, és így a szántóföldi takarmánytermesztés jelentősége a gyepterületek csökkenésének és romlásának megfelelően az eddiginél is egyre nagyobb mértékben növekedett.

Szántóföldi takarmánynövény-termesztés

A szántóföldi takarmánynövények termesztése kétségtelenül fejlődést mutatott. A trianoni területre vonatkozó statisztikai adatok ugyanis azt mutatják, hogy a rétek és a legelők területének csökkenése a szántóföld területének egyidejű növekedésével járt együtt. Ezt az aránybeli eltolódást az alábbi adatok jellemzik.

	1853	1895	1935
Rét (ezer ha)	1070 (11,5%)	799 (8,7%)	661 (7,1%)
Legelő (ezer ha)	1611 (17,3%)	1268 (13,8%)	983 (10,6%)
Szántóföld (ezer ha)	3453 (37,3%)	5107 (55,5%)	5507 (60,3%)[36]

A közel egy évszázadot kitevő időszakban tehát a szántóföld területe közel negyedével (kb. 23%-kal) megnövekedett.

A trianoni változás tükrében azt látjuk, hogy ameddig 1918 előtt az egész országot tekintve a szántóterület az összes területnek csak 45,5%-a volt, addig a későbbi országterületen ez 60,9%-ra nőtt. Az arány tehát ezeken a részeken a szántóföld javára tolódott el, bőséges lehetőséget adva ezzel a takarmánytermesztés fejlődéséhez. A két világháború közötti időszakban azonban a szántóterület már nemigen gyarapodott tovább, és aránya még 1938-ban is szinte változatlanul 60,4% maradt. A szántóföld 1921–38-ig mindössze 44,3 ezer hektárral nőtt. Ez a területnövekedés elsősorban a legelők föltöréséből származott. Az összefüggések világosabbá tétele érdekében az általános helyzet fölvázolásakor tegyünk egy visszapillantást a korábbi időszakra, *Kiss Albert* adatai alapján (1958 : 10). Szerinte a trianoni Magyarország területére számítva az 1870–73 közötti időszakra viszonyítva a learatott vetésterület százalékos gyarapodása így alakult:[37]

Időszak	Abrak-takarmányok	Takarmány-répa	Pillangósok	Egyéb szálas-takarmány
1883–1886	14	100	65	54
1893–1896	15	235	136	144
1911–1915	38	351	282	295
1923–1927	32	291	418	288
1933–1937	38	411	444	258

[35/a] OL K 184–10: 25877

[36] Takarmánybázis 1971. 281. l.

[37] Takarmánybázis 1971. 29. l.

Az abraktakarmány-növények rovatában a kukorica, az árpa és a zab; a pillangósok rovatában az évelő pillangósok; az egyéb szálastakarmányokéban pedig az egynyáriak szerepelnek. A kimutatás adatai általános fejlődést mutatnak. Az összes szántóföldi takarmányterület jelentősen megnőtt. Különösen gyarapodott – és ez a legfontosabb – a pillangósok területe. Mindössze a zab területe csökkent és a kukoricáé nőtt elég szerényen, de ez is csak mintegy fél millió hektárral.[38]

Igen tanulságos összehasonlítást ad még ugyancsak *Asztalos István,* amikor a trianoni Magyarországon a szántóföldi takarmánynövény-termesztés területét a természetes gyepekkel összehasonlítva vizsgálja ugyanezt a folyamatot.

	1895	1935
Takarmánynövények (ezer ha)	1981 (48,9%)	2625 (61,5%)
Rét-legelő (ezer ha)	2068 (51,1%)	1644 (38,5%)

Az 1931–40. évek átlagában a takarmánynövényeket termő terület szerkezete az alábbi helyzetet mutatja:[39]

Takarmánynövény-termesztés	2675 ezer hektár	(62,1%)
Rét-legelő	1634 ezer hektár	(37,9%)

Ugyanebben az időszakban a takarmánynövény-termesztés területéből a szemes takarmányok 33,2%-kal, a pillangósok 8,4%-kal, az egyéb szálas- és lédús takarmányok 10,5%-kal részesedtek. Ugyanez lebontva a legfontosabb takarmánynövényeknek az egész szántóterületéből az 1931–40. évek átlagában az alábbi képet adja: kukorica 20,8%, árpa 8,3%, zab 4,1%, lucerna 3,7%, lóhere 2,2%, baltacim 0,6%, egyéb szálas 2,0%, takarmánykeverék 2,4%, zöldkukorica 1,3%, takarmányrépa 2,4%, összesen 47,8%. Az összesen 2675 ezer hektárból 33,2% volt a szemes (abraktakarmány) és 14,6% a szálas és lédús (tömegtakarmány) takarmányok területe.[40]

A szántóföldön termesztett takarmánynövényeket sorba véve a szemesek közül a kukorica, az árpa, a zab; a pillangósok közül a lucerna, a lóhere, a baltacim, a bíborhere; a takarmánykeverékek közül az őszi és tavaszi bükkönykeverékek; az egyéb szálasok közül a mohar és a köles; a lédús takarmányok közül a répafélék, a burgonya, a csalamádé és a takarmánytök érdemelnek különösebb figyelmet, nem felejtkezve meg az ebben a korban már külön csoportosításba kívánkozó hüvelyesekről.

Szemestakarmányok

A szemestakarmányok helyzetét vizsgálva mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy a szóbanforgó időkben Magyarországon a búza után a legnagyobb mértékben termesztett növény a kukorica volt.

[38] *Asztalos István:* Az állattenyésztés területi megoszlása Magyarországon. Bp. 1968. 27. l.
[39] *Asztalos* i. m. 29. l.
[40] *Asztalos* i. m. 30. l.

A kukorica learatott területe (továbbiakban „terület") és termése a most tárgyalt korszak középső évtizedét véve alapul így alakult:

Év	Terület (ezer hektár)	Termés (ezer q)	Átlag (q/ha)
1925	1074	22 345	20,7
1930	1054	14 071	13,4
1935	1150	14 185	12,3[41]

Az 1920–38. évek időszakában a legnagyobb átlagtermés 23,1 q/ha volt (1937), a legkisebb 9,2 q/ha (1921). Ez az összevetés mindenekelőtt arra vet némi fényt, hogy mennyire bizonytalan volt a magyar állattartás főképpen kukoricára alapozott takarmánybázisa. Találóan állapította meg az Országos Mezőgazdasági Kamara 1939. évről szóló jelentése, a kukoricatermések „egészségtelen kilengéséről" szólva, hogy „a hazai állattartás takarmányszükséglete teljesen felemészti a jobb átlagtermésű esztendők egész kukoricatermését".[42]

Sokkal reálisabb és jellemzőbb képet kapunk, ha az állattenyésztés változó konjunktúrája szerint elkülöníthető szakaszok vetésterületeit és termésátlagait hasonlítjuk össze.

Időszak	Bevetett terület (ezer hektár)	Termésátlag cca (q/ha)
1920–1924	936	13,8
1925–1929	1085	16,6
1930–1934	1131	16,8
1935–1938	1174	20,2[43]

A most fölvázolt kép szerint tehát mind a bevetett terület, mind az átlagtermés növekedett, tehát határozott fejlődés állapítható meg. Mindezt egyébként az idevágó statisztikai számítások és képrajzok is igazolják.[44]

A kukorica nemcsak azért érdemel különösebb figyelmet, mert a szántóterület kereken 20%-án termelve évi mintegy 20 millió q szemtermést tudott adni, hanem azért is, mert ennek a növénynek jóformán minden része takarmány. Végeredményben a kukoricaszár, a csuhé, a csalamádé, a silókukorica, a különféle kukoricák takarmánykeveréke mind-mind a takarmányozás céljait szolgálja. Jellemzően állapította meg Konkoly Thege Sándor, hogy a magyar gazda általában annyi kukoricaszárt, szalmát és pelyvát etet fel, amennyit az állat meg tud enni, és csak kiegészítésképpen ad – ha van – egy kis répát, némi szénát.[45]

[41] *L. Gaál–P. Gunst:* Animal Husbandry in Hungary. Bp. 1977. 322. l.
[42] Takarmánybázis 1971. 30. l.
[43] *Gunst* i. m. 171–2. l. nyomán.
[44] *Gunst* i. m. 172. l.
[45] *Konkoly Thege* i. m., 1948. 151. l.

Nem is a szemes kukorica abrakértékéről akarok itt szólni – az abrakkérdés bármennyire is alapvető, az ország takarmányozásának igazi jellegét sohasem a szemes és az ipari takarmányok adták meg –, hanem mindenekelőtt a szálastakarmányok csoportjába tartozó kukoricaszár jelentőségét szeretném vizsgálni a tárgyalt időszakban. Minden előítélettől mentesen ezt a kérdést abban lehet összefoglalni, hogy ebben a korban is a kukoricaszár volt az állatállomány legnagyobb áldása, egyben a legnagyobb átka. Semmi esetre se vitatható az a tény, hogy a kukoricaszár adta – főleg a paraszti állattartásban – a téli takarmányozás alapját. Ínséges, aszályos, árvizes esztendőkben egyenesen életmentő hivatást tudott betölteni. A kereken 20 keményítőértékű, benne 1% fehérjét is tartalmazó kukoricaszár már rendkívüli mennyiségével is jelentős helyet érdemel. Különösképpen fontos volt a kukoricaszár annak az igazságnak a fényénél, amely szerint a magyar gazdák kb. fele annyi szálastakarmányt termelnek, mint amennyire szükség volna.[46] Meggyőződésem, hogy a hiányzó másik felét – vagy legalábbis ennek jelentős részét – a széna- és a szalmafélék mellett a kukoricaszár adta. Mindez nyilvánvalóan azért volt így, mert ez a takarmányozásra is fölhasználható termék a kukoricatermesztés természetes velejárója lévén akarva nem akarva rendelkezésre állt, tehát a fölhasználásáról vagy megsemmisítéséről valamiképpen gondoskodni kellett. „Átkozott" jellegét viszont az adta, hogy hasznos szerepe révén, mint a többivel azonos értékű takarmányt vették számításba a gazdák. Pedig a kukoricaszárnak csak kisegítő szerepet lett volna szabad juttatni, és a szántóföldön termesztendő takarmányok területét nem lett volna szabad a kukoricaszárra gondolva korlátozni. Ez a szerencsétlen képzelgés, amelynek a kukoricaszár puszta léte adott lehetőséget – és emelynek a hatása alatt a gazdák nem is tervezték az állataik teljes ellátására elegendő szálastakarmány mennyiséget szántóföldi termesztéssel előteremteni –, igen nagy károkat okozott a két világháború közötti időszak magyar állattartásában.

Visszatérve a szemeskukorica jelentőségének vizsgálatára, megemlítést érdemel, hogy a most tárgyalt korszakban igen sokféle kukoricát termesztettek hazánkban. A legfontosabb „hazai" fajták közül a pignoletto, a fehér gyöngy, a putyi, a sárga magyar, a fehér hosszúcsövű, a páduai, a fehér lófogú, a sárga lófogú és a mazsolamagvú kukoricafajták érdemelnek megemlítést. A kukorica nemesítésével főleg Kompolton, Mindszentpusztán, Lovászpatonán, Bánkúton, Pettenden és Eszterházán foglalkoztak. A legnevesebb kukoricanemesítőink voltak Lészay Ferenc (Kolozs megye 1880), Lázár László (Lapusnyak 1884), Kovács Lajos (Alcsut 1890), Grábner Emil (Magyaróvár 1909, majd Zalaszentgrót), Baross László (Bánkút 1895), Fleischmann Rudolf (Ruma 1908, majd Kompolt 1908), Günthner Ferenc (Eszterháza 1920), Papp Endre (Mindszentpuszta 1920), Somorjai Ferenc (Szeged 1930), Udvaros Károly (Eszterháza 1938), Kurnik Ernő (Iregszemcse 1939) stb.

Ezekben az időkben igen fontosnak tartották az érés idejét. Az akkori általános vélemény szerint Magyarországon csak olyan kukoricafajtákat érdemes termeszteni, amelyek az őszi fagyok beálltáig, vagyis legkésőbb október végéig hűvös nyári esztendőkben is biztosan beérnek.[47]

[46] *Konkoly Thege* i. m., 1920. 73. l.

[47] *Grábner Emil:* Szántóföldi növénytermesztés. II. kiad. Bp. 1942. 351. l.

A kukoricatermesztésről szólva nem maradhat említetlenül, hogy Magyarországon a hibridizációt már a most tárgyalt korban helyesen értékelték. Grábner már akkor leszögezte, hogy az igazi heterózishatást, vagyis a kölcsönös termékenyülésből származott első nemzedék erőteljesebb fejlődését és nagyobb termelőképességét akkor érhetjük el, ha két különböző, de azonos időben virágzó kukoricafajtát vetünk egymás mellé váltakozó sorokba, és az egyiknek a címerét virágzás előtt levágva, ennek a magját használjuk fel a következő évben vetésre. A másik kukoricafajtától termékenyített ilyen mag, a tapasztalatok szerint, termőképesebb, ha ez a termékenyítés megfelelő kukoricafajtával történt, de ez a hatás csak az első nemzedékben érvényesül, tehát a termékenyítő (korcsosító) eljárást évenként ismételni kell, és tapasztalati alapon kell megállapítani, hogy az adott viszonyok között erre mely kukoricafajták alkalmasak.[48]

Az árpa jelentőségét elsősorban a többirányú fölhasználás (takarmányozás, sör-, szesz-, árpagyöngy, pótkávégyártás) határozta meg. Az árpadara hazánkban akkoriban a kukorica után a legfontosabb abraknak számított. Főleg a malacok, az apaállatok, a hússertés-hizlaldák takarmányában és a tejelő pótabrakban kapott jelentős szerepet. A tavaszi árpa szalmája is hasznos szálastakarmánynak minősült. A pelyváját azonban a sugárgomba veszélye miatt takarmányozásra ritkán használták.

Az árpa területe és termése így alakult:[49]

Év	Terület (ezer hektár)	Termés (ezer q)	Átlag cca (q/ha)
1925	412	5537	13,4
1930	458	6010	13,1
1935	428	5564	13,0

Az 1920–38. évek időszakában a legnagyobb átlagtermés 18,1 q/ha (1930), a legkisebb 9,2 q/ha (1920) volt, tehát meghökkentően szélsőséges terméseket adott. A learatott terület 23,1%-a volt őszi, 76,9%-a tavaszi árpa (1935). Ugyanebben az évben az őszi árpa termésátlaga 13,9 q/ha, a tavaszié 13,0 q/ha volt. Ha a tavaszi árpa vetésterületét és termésátlagát a jellemző időszakokra elkülönítve hasonlítjuk össze, akkor az alábbi képet kapjuk:[50]

Időszak	Bevetett terület (ezer hektár)	Termésátlag cca (q/ha)
1920–1924	408	9,9
1925–1929	354	13,8
1930–1934	396	13,3
1935–1938	370	13,4

[48] *Grábner* i. m. 367. l.
[49] Takarmánybázis 1971. 32. l.
[50] A statisztikai számításokat l. *Gunst* i. m. 154. l.

Más képet mutatnak az őszi árpára vonatkozó adatok:

Időszak	Bevetett terület (ezer hektár)	Termésátlag cca (q/ha)
1920–1924	60	10,9
1925–1929	77	14,5
1930–1934	82	14,3
1935–1938	90	15,0[51]

Az őszi árpa termesztése tehát sokkal kedvezőbb fejlődést mutat, mint a tavaszié. Ezt a különbséget nyilván az őszi árpa nagyobb termésátlagai okozták.

Az árpa részesedése a főbb termelési vidékeken a szántóterület százalékában és a termésátlagokban országrészenként 1935-ben:[52]

Dunántúl	8,8%	cca 14,4 q/ha
Alföld	6,5%	cca 12,0 q/ha
Észak	11,6%	cca 12,2 q/ha
Magyarország	7,9%	cca 13,0 q/ha

A most tárgyalt korszakban az árpa főképpen mint a belterjesebb viszonyok tavaszi kalászosa szerepelt és főleg mint malátaárpát (sörgyártás) és takarmányárpát termesztették. Az eredetileg jelentéktelen mértékűnek minősíthető őszi árpa vetése azonban kizárólag takarmányozási célt szolgált. Éppen ezért érdemel különösebb figyelmet az a tény, hogy a most tárgyalt időszakban az őszi árpa vetésterülete – a takarmányozás iránti érdeklődés gyarapodását jelezve – kereken a kétszeresére nőtt. A korabeli tavaszi árpák mindegyike természetesen egyben takarmányul is megfelelt. Ezek közül a morvaországi Hanna (Proskovetz nemesítése), a hazai nemesítésű fajták közül a Bauer, a Mesterházy, a Skublits-féle, továbbá a hatvani, a taktaharkányi, a peresztegi és a régebbi diószegi érdemelnek említést.

A zab a kevésbé megfelelő időjárású és silányabb talajú vidékek tavaszi vetésű szemestakarmányt adó növénye volt, és ezeken a területeken általában árpa helyett vetették. Jelentősége a két világháború közötti időszakban – a lóállománnyal együtt – fokozatosan hanyatlott. Ennek megfelelően a learatott terület is az említett évek folyamán kereken 94,4 ezer hektárral csökkent. A zab területe és termése így alakult: [53]

Év	Terület (ezer hektár)	Termés (ezer q)	Átlag cca (q/ha)
1925	290	3706	12,9
1930	273	2612	9,6
1935	203	2459	12,1

[51] A statisztikai számításokat l. uo.
[52] Takarmánybázis 1971. 32. l.
[53] Takarmánybázis 1971. 33. l.

Az 1920–38. évek időszakában a legnagyobb átlagtermés 15,5 q/ha (1933), a legkisebb 8,0 q/ha (1931) volt. Az ingadozás tehát itt is elég szélsőséges volt. Ha a zab vetésterületét és termésátlagát a jellemző időszakokra elkülönítve hasonlítjuk össze, akkor az alábbi képet kapjuk: [54]

Időszak	Bevetett terület (ezer hektár)	Termésátlag cca (q/ha)
1920–1924	327	9,9
1925–1929	291	13,4
1930–1934	239	11,9
1935–1938	221	12,4

A zab részesedése a főbb termelési vidékeken a szántóterület százalékában és a termésátlag országrészenként 1935-ben így alakult: [55]

Dunántúl	5,4%	cca 13,2 q/ha
Alföld	2,5%	cca 10,8 q/ha
Észak	3,8%	cca 11,1 q/ha
Magyarország	3,7%	cca 12,2 q/ha

A most tárgyalt korszakban a zab főképpen mint a külterjes viszonyok tavaszi kalászosa szerepelt, és szinte kizárólag takarmánytermesztés céljából vetették. A korabeli külföldi fajták közül a Cserháti Sándor által meghonosított doppaui és abundansz fajták mellett esetleg a Lotzhow-féle zab érdemel említést. A régi magyar zászlós zabból nemesített fajták voltak a Székács, a Fleischmann, az eszterházai, lóvászpatonai és hatvani zab. Bár gyakorlati szempontból alig érdemel figyelmet, mégis megemlítendő, hogy a magyar növénynemesítők a zab őszi változatával is foglalkoztak (Legány Ödön, Kolbai Károly).

Pillangósok

A pillangósok között egyre inkább a lucerna játszotta a főszerepet; a szántóföldön termesztett szálastakarmányok területének mintegy harmadát foglalta el. Bár a lucernát elég egyenletesen elosztva termesztették, igazi jelentősége – főleg a szárazságtűrésével – az Alföldön volt a legnagyobb.

A lucerna területe és termése így alakult: [56]

Év	Terület (ezer hektár)	Termés (ezer q)	Átlag cca (q/ha)
1925	183	7296	40,0
1930	163	4951	30,0
1935	188	5915	31,5

[54] A statisztikai számításokat l. *Gunst* i. m., 162. l.
[55] Takarmánybázis 1971. 33. l.
[56] Takarmánybázis uo.

Az 1923–38. évek időszakában a legnagyobb átlagtermés 47,8 q/ha (1938), a legkisebb 28,3 q/ha (1923) volt. Az ingadozás mértéke itt már szelídebb kielengéseket mutat az eddigieknél. Ha a lucerna területét és termésátlagát a jellemző időszakokra elkülönítve hasonlítjuk össze, akkor az alábbi képet kapjuk.[57]

Időszak	Terület (ezer hektár)	Termésátlag cca (q/ha)
1923–1924	200	33,1
1925–1929	167	36,0
1930–1934	180	32,3
1935–1938	214	44,5[58]

A lucerna elterjedését közismerten kitűnő tulajdonságainak köszönhette. A lucernatermesztés jelentette ugyanis a gazdaság számára a bőséges takarmányellátást, a kívánatos fehérjemérleg megteremtését, a talajerő gyarapítását (táplálóanyag, humusz), a termesztéshez szükséges iga- és kézierő minimumát és legfőképpen a legolcsóbb, egyben minden célra önmagában is alkalmas, könnyen tárolható állati táplálékot. A lucerna nemcsak belterjes körülményeket kívánt, hanem ilyeneket teremtett is. A két világháború közötti időkben, amikor a gazdálkodás belterjesebbé vált, a lucerna is kitűnően beleilleszkedett ebbe a folyamatba. Annál is inkább, mert termesztését senki és semmi sem korlátozta. Hasznosságát fokozta a kalapácsos daráló föltalálása, amelynek első hazai típusát jogosan nevezték el a lucernáról „Medikágónak". Ezen a réven az eddig csak szálastakarmánynak ismert lucerna belépett az abraktakarmányok sorába, és így fölhasználása ettől az időtől kezdve nem korlátozódott pusztán a kérődzők takarmányozására. „Etessünk tehát sertéseinkkel magunk gyártotta lucernalisztet" – írta annak idején *Kenessey Béla.*[59] Hozzájárult mindehhez, hogy a lucernásokat bizonyos esetben mint legelőket is lehetett használni. A most tárgyalt korszakban a lucerna elég általánosan termesztett szálastakarmány volt annak ellenére, hogy csak jó minőségű altalajon nyugvó, mély rétegű, elég nedves földön diszlik, és így főleg a kötöttebb talajok növénye. A változatai közül főleg a közönséges vagy kék, kisebb mértékben a tarka virágú „homoki", a sárkerep (svéd) és a komlós lucernát termesztették. A magyar kékvirágú lucerna hazai nemesítésű változatai voltak a kompolti és az eszterházai. Ez utóbbiak közül egészen kitűnő volt a buján bő levelű, a földön szétágazó, kurta és zsenge szárat növesztő E 3000 törzs, mely később a háborús események áldozata lett. A tarkavirágú, könnyebb talajon is termeszthető homoki lucerna nemesítésével és szaporításával Magyaróvárott, Kompolton és Gödöllőn foglalkoztak. Az „edzett" sárkereplucerna és a sárga virágú komlós lucerna kisebb jelentősége miatt ezekben az időkben nem keltette föl a nemesítők érdeklődését.

A lucerna után a legfontosabb pillangós a lóhere (vöröshere) volt, mert a szálastakarmányok területének mintegy ötödét foglalta el, és inkább a csapadékosabb vidékeken játszott nagyobb szerepet.

[57] *Gaál–Gunst* i. m., 326. l.
[58] A statisztikai számításokat l. *Gunst* i. m. 252. l.
[59] Állattenyésztők Lapja 1952. 245. l.

A lóhereterületek termése így alakult: [60]

Év	Terület (ezer hektár)	Termés (ezer q)	Átlag cca (q/ha)
1925	128	4324	33,7
1930	144	3965	27,5
1935	102	2740	26,9

Az 1923–38. évek időszakában a legnagyobb átlagtermése 38,8 q/ha (1937), a legkisebb 25,0 q/ha (1923) volt. Az ingadozás itt is mérsékeltebb. Ha a lóhere területét és termésátlagát a jellemző időszakokra elkülönítve hasonlítjuk kössze, az alábbi képet kapjuk:[61]

Időszak	Terület (ezer hektár)	Termésátlag cca (q/ha)
1923–1924	122	38,3
1925–1929	133	31,4
1930–1934	135	28,2
1935–1938	113	35,2[62]

A szárazságot kevésbé tűrő lóherét főképpen a dunántúli és az északi vidékeken vetették. A szárazabb, páraszegény Alföldre a vetés területének mindössze 10–15%-a jutott. A kor véleménye szerint az altalajra a lucernánál kevésbé kényes vöröshere leginkább a kötöttebb meszes talajokra való növény. A „műveleti vörösherének" nevezett, nálunk szántóföldi termesztésre használt közönséges hazai vöröshere, a külföldi változatok közül egyedül a stájer here volt az, amely hazánkban is többé-kevésbé megfelelt. Legjobb tudomásom szerint, bár Magyaróvárott 1933–34-ben 62 „vöröshere származékot" próbáltak ki, a nemesítésével a most tárgyalt időszakban számbavehető eredménnyel senki sem foglalkozott. Itt kell megemlékezni még a fehérheréről és a korcsheréről is, bár ezeket nagyon ritkán vetették önmagukban takarmánynövény-termesztés végett. A legkülönbözőbb fűkeverékekben azonban ezek is jelentős szerephez jutottak.

A learatott terület alapján a pillangósok közül a lóhere után a baltacim foglalta el a legnagyobb területet, és főleg a silányabb talajú, kedvezőtlenebb éghajlatú vidékeken termesztették. A baltacim területe és termése így alakult:[63]

Év	Terület (ezer hektár)	Termés (ezer q)	Átlag cca (q/ha)
1925	37	1064	28,8
1930	35	844	24,1
1935	34	797	23,5

[60] Takarmánybázis 1971. 34. l.
[61] *Gaál–Gunst* i. m. 327. l.
[62] A statisztikai számításokat l. *Gunst* i. m. 252. l.
[63] *Gaál–Gunst* i. m. 328. l.

Az 1923–38. évek időszakában a legnagyobb átlagtermés 32,3 q/ha (1926), a legkisebb 21,0 q/ha (1932) volt. Az ingadozás még az előbbinél is mérsékeltebb volt.[64]

Ha a baltacim területét és termésátlagát a jellemző időszakokra elkülönítve hasonlítjuk össze, akkor az alábbi képet kapjuk:[65]

Időszak	Terület (ezer hektár)	Termésátlag cca (q/ha)
1923–1924	34	23,4
1925–1929	34	18,5
1930–1934	33	28,5
1935–1938	34	27,9

A baltacim elterjedését főleg annak köszönhette, hogy évelő pillangós létére olyan talajokon is kielégítő termést adott, ahol a lucerna és a lóhere termesztése már nemigen sikerült. Ehhez járult, hogy mélyreható gyökérzetével az akkoriban igen gyakori tartós szárazságot jól tűrte. Így a tőzeges és savanyú talajok kivételével jóformán mindenütt megfelelt. A tárgyalt időszakban főleg három változatát ismerték: a különösen igénytelen, ún. közönséges és a kettős, illetőleg a hármas kaszálású – óriásnak is nevezett – baltacimet. A kétszer kaszálható baltacim nemesítésével Kompolton (perzsa baltacim), a három kaszálásúval Nagybáton foglalkoztak (Császár László).

Megemlítést érdemel még az igénytelen egyéves bíborhere, mert ezt a növényt olyan helyeken is lehetett termeszteni, ahol a többi pillangós nem díszlett.

A bíborhere területe és termése így alakult:[66]

Év	Terület (ezer hektár)	Termés (ezer q)	Átlag cca (q/ha)
1925	19	61	32,1
1930	22	51	23,2
1935	34	85	25,0

Az 1920–38. évek időszakában a legnagyobb átlagtermés 31,3 q/ha (1926), a legkisebb 21,2 q/ha (1934) volt. A pillangósok között a bíborhere termésátlagai ingadoztak a legmérsékeltebben.[67]

Ha a bíborhere területét és termésátlagát a jellemző időszakokra elkülönítve hasonlítjuk össze, akkor az alábbi képet kapjuk:[68]

[64] Takarmánybázis 1971. 35. l.
[65] *Gaál–Gunst* i. m. 328. l.
[66] *Gaál–Gunst* i. m. 329. l.
[67] Takarmánybázis 1971. 36. l.

Időszak	Terület (ezer hektár)	Termésátlag cca (q/ha)
1923–1924	20	24,3
1925–1929	22	27,5
1930–1934	26	27,3
1935–1938	36	26,7

A bíborherét leginkább középkötött, meszes vályogtalajokon, elég kiterjedten még agyagon és homokon is termesztették. A két világháború közötti időszakban általában három változatát ismerték: az általánosan termesztett, nálunk leginkább bevált bíborvöröst, a korai, de nem elég fagyálló húsvöröst és a gyengébben fejlődő fehéret.

A pillangósokról összefoglalásul még annyit, hogy egyrészt a talajerő, másrészt a fehérjeellátás szempontjából igen fontos szerepet töltöttek be. Mai szemmel nézve figyelmet érdemel, hogy a pillangósokat általában a kisebb gazdaságokban vetették nagyobb mértékben. A területeknek ugyanis több mint 60%-a kisüzemekben volt.

Az 1931–40. évek átlagában a trianoni Magyarországon mintegy 360–370 ezer hektár pillangóst termeltek. Ez a terület országrészenként az alábbiak szerint oszlott meg:[69]

	Dunántúl	Alföld	Észak
Lucerna	35,2%	50,6%	14,2%
Lóhere	61,7%	19,0%	19,3%
Baltacim	76,4%	20,2%	3,4%

Takarmánykeverékek

A korabeli takarmánykeverékeket két nagyobb csoportba lehet osztani: az egyéves szálastakarmány-keverékek és az évelő herefüves keverékek csoportjába.

Az egyéves szálastakarmány-keverékek részben őszi, részben tavaszi vetésűek voltak. Legfontosabb előnyüknek tekintették akkoriban, hogy ezek a keverékek aránylag nagy mennyiségű takarmányt adtak, hogy ebben a takarmányban kedvezőbb volt a fehérje aránya, hogy a fagy iránt érzékeny és emiatt megritkult növényféleségeket – túlzottan hideg tél után – a fagyállók pótolták, hogy kedvező lehetőséget kínáltak kettős termesztésre. Az őszi vetésű takarmánynövények sorában mindenekelőtt az őszi bükkönyös és a borsós keverékek voltak a legfontosabbak. Az említett hüvelyesek támasztónövényéül őszi búzát, őszi rozsot és őszi árpát használtak. A bükkönyök közül az őszi, a szöszös- és a pannonbükkönyt választották a keverékbe, néha ezeket egymással is keverve. Nem volt szokásos azonban a szöszös- és a pannonbükkönyt őszi borsóval, illetve őszi bükkönnyel

[68] *Gaál–Gunst* i. m. 329. l.

[69] Takarmánybázis 1971. 37. l.

keverni. Különösképpen kedvelték – főleg a belterjesen tehenészkedő gazdaságokban – az őszi borsó és az őszi búza keverékét. Az említett keverékekben akkoriban 64% volt az őszi búza, 36% az őszi borsó; illetőleg 63% a szöszösbükköny és 37% a rozs; vagy 69% a pannonbükköny és 31% a búza (Takarmánybázis 1971 : 37). Az őszi takarmánykeverékek a vetésforgóban általában gabona után, vagy kettős termesztésben, vagy két gabona között kaptak helyet. Jellemző válfajai voltak akkoriban a keszthelyi keverék, a rozsos bíborhere és a Legány-féle keverék. A német eredetű landsbergi Magyarországon nem tudott meghonosodni.

A keszthelyi keverék (Berger Károly) őszi káposztarepce és rozs keveréke volt, amelyet általában augusztus folyamán, akkoriban főleg heti szakaszokban vetettek (80–90 kg rozs + 15–20 kg repce/hektár). A rozsos bíborhere (Kerpely Kálmán) jelentősége – mint már erre a bíborhere tárgyalásakor céloztam – onnan ered, hogy lényegesen több termést adott, mint egy egyedül vetett bíborhere és sokkal jobb takarmányt, mint az önmagában vetett őszi takarmányrozs. Ebben a takarmánykeverékben hektáronként 80–90 kg rozsot és 30–40 kg bíborherét vetettek. A Legány-féle keverék szöszösbükköny, bíborhere és búza keveréke volt. Az akkori szokás szerint hektáronként mintegy 70 kg szöszösbükkönyt, 20 kg repcét és 80–100 kg búzát számítva vetették. Ennek az inkább kötöttebb talajokra való keveréknek egyik változata volt a homokos talajokon termesztett keverék, amelyben 50 kg szöszösbükkönyt, 15 kg bíborherét és 70 kg rozsot vetettek hektáronként.

Az egyéves szálastakarmány-keverékek tavaszi vetésű csoportjában akkortájban a legfontosabb kétségtelenül a zabosbükköny volt. Az akkori vélemény szerint „hibája az, hogy drága takarmány, mert csak egy kaszálást és közepes szénahozamot ad". Hogy mégis széles körben terjesztették, annak oka tavaszi vetésében és abban keresendő, hogy az őszi búzának kitűnő előveteménye volt. A zabosbükköny a vetésforgóban rendszerint két gabona közé került. Vetőmagjának súlyaránya általában 25% zabból és 75% bükkönyből tevődött össze.

A zabosbükköny mellett a borsós csalamádé érdemel különösebb figyelmet. Termesztését korlátozta, hogy egyrészt csak a gyengébb fejlődésű kukoricák mellett juthatott a borsó kívánatos szerephez, másrészt, hogy a borsó túl korai, a kukorica túl késői vetésű lévén külön kellett vetni a borsót is, a kukoricát is. Ma már nem tűnik logikusnak, mégis a két világháború között az volt az általános szokás, hogy nem a borsót vetették korábban, hanem a kukoricát, és erre vetették később a borsót.

Az említetteken kívül – kisebb mértékben – még elég sok más tavaszi vetésű egyéves takarmánykeveréket is termesztettek akkoriban. Így a tavaszi borsó és zab; a tavaszi borsó, bükköny, zab, esetleg árpa keverékét, néhol némi lóbabbal; a bükköny, fehér mustár keverékét zabbal vagy árpával; a kukorica és köles keverékét; a hajdina keverékét kukoricával vagy fehérmustárral, esetleg csibehúrral, néha kölessel, ritkábban homoki borsóval és zabbal; az őszi káposztarepce és fehérmustár keverékét; és a csibehúr, őszi réparepce keverékét is vetették. A korabeli statisztikai fölvételekben a takarmánykeverékek részint mint őszi, részint mint tavaszi bükkönykeverékek szerepelnek. Az idevágó adatok szerint az előbbiek learatott területe így alakult:[70]

[70] *Gaál–Gunst* i. m. 321. l.

Év	Terület (ezer hektár)	Termés (ezer q)	Átlag cca (q/ha)
1925	22	69	31,4
1930	23	64	27,8
1935	25	65	25,0

Az 1923–38. évek időszakában a legnagyobb átlagtermés 38,5 q/ha (1927), a legkisebb 24,9 q/ha (1931) volt.[71]

A tavaszi vetésű bükkönykeverékekre vonatkozóan lásd az alábbiakat:

Év	Terület (ezer hektár)	Termés (ezer q)	Átlag cca (q/ha)
1925	190	5909	31,1
1930	140	3431	24,5
1935	122	2651	21,7

Az 1923–38. évek időszakában a legnagyobb átlagtermés 32,5 (1926), a legkisebb 20,5 q/ha (1931) volt.[72]

Ha a tavaszi vetésű bükkönykeverékek területét és termésátlagát a jellemző időszakokra elkülönítve hasonlítjuk össze, az alábbi képet kapjuk:[73]

Időszak	Terület (ezer hektár)	Termésátlag cca (q/ha)
1923–1924	82	25,6
1925–1929	181	29,6
1930–1934	140	23,8
1935–1938	128	26,2

Az őszi vetésű keverékek területe a tavasziaknak mindössze mintegy 15–20%-a volt. Ennek az „aránytalanságnak" az oka nem a helyes fölismerés hiánya volt, hanem az a kényszerhelyzet, amelyben az őszi munkák összetorlódásának zsúfoltsága miatt nem jutott elég erő a kívánatos mennyiségű őszi vetésű keverék elvetéséhez.

A takarmánykeverékek csoportjában a két világháború idején egyre nagyobb jelentőséget nyertek az évelő herefüvesek, amelyeket akkoriban a füves here, a herés fűkeverék, továbbá a rét és legelő létesítésére alkalmas keverékek csoportjaiba soroltak. A korabeli meghatározás szerint a füves here az a rendszerint tiszta here helyett vetett takarmánykeverék volt, amelyben kereken 80% volt a here és 20% a fű. A legáltalánosabb

[71] Takarmánybázis 1971. 38. l.
[72] Takarmánybázis 1971. 39. l.
[73] *Gaál–Gunst* i. m. 331. l.

összetételek szerint a herefélét a vöröshere, a füvet főleg az olaszperje, esetleg a francia perje vagy a mezei komócsin adta. Ezt a füves herét csak néhány évig használták kaszálásra, esetleg legeltetésre. A herés fűkeverék – korabeli elnevezése szerint váltókaszáló és legelő – az előbbiektől mindenekelőtt abban különbözött, hogy hosszabb időre szánták, és így többféle – gyorsabban eltűnő hereféléket azonban nem tartalmazó – növényből állt. Ennek a keveréknek leggyakoribb növényei a pillangósok közül a vörös-, a fehér-, a korcshere és a baltacim voltak; a fűfélék közül pedig az angol, a francia, a réti perje, továbbá a réti csenkesz, az aranyzab, a csomós ebir, a mezei komócsin, a réti ecsetpázsit stb. Az állandó kaszáló telepítésére vagyis rét létesítésére használt keverékek esetében a herefélék aránya lényegesen csökkent a fűfélék javára. A korabeli szakkönyvek akkoriban igen bőséges, a legkülönfélébb talajokra kidolgozott receptúrával szolgáltak. A herefüves legelők telepítésekor a talajviszonyok mellett annak az állatfajnak az igényei határozták meg a keverékekben szereplő növényeket és azok arányát, amelynek a számára a legelőt létesítették. A herefüves legelők létesítésére szolgáló ilyen keverékekben a herefélék azonban legföljebb 15–20%-ban részesedtek.

Egyéb szálastakarmányok

A szántóföldön termesztett szálastakarmányok közül a két világháború közötti időkben – az eddig említetteken kívül – csak a mohar és a köles érdemel némi figyelmet. Takarmányozás szempontjából a mohar volt a fontosabb, már pusztán azért is, mert vetésterülete általában jóval nagyobb volt, mint a kölesé. Hozzájárult ehhez, hogy a mohart szálastakarmánynak vetették, a kölest pedig főképp a szemterméséért. A mohar területe és termése így alakult:

Év	Terület (ezer hektár)	Termés (ezer q)	Átlag cca (q/ha)
1925	26	783	30,4
1930	23	526	22,8
1935	28	617	22,4

Az 1923–38. évek időszakában a legnagyobb átlagtermés 32,2 q/ha (1926), a legkisebb 22,4 q/ha (1935) volt.[74]

Ha a mohar területét és termésátlagát a jellemző időszakokra elkülönítve hasonlítjuk össze, akkor az alábbi képet kapjuk:[75]

Időszak	Terület (ezer hektár)	Termésátlag cca (q/ha)
1923–1924	27	24,8
1925–1929	28	27,8
1930–1934	26	24,9
1935–1938	25	28,4

[74] Takarmánybázis 1971. 39.
[75] *Gaál–Gunst* i. m. 333. l.

A szárazságot kitűnően tűrő és a meleget kedvelő mohart főleg azért termesztették, mert akár második növényként kettős termesztésben, akár kipusztult vetések pótlására igen alkalmasnak mutatkozott. Szőrös kemény szára és levélzete ellenére szénáját az állatok szívesen fogyasztották, és ezért szálastakarmány nyerése érdekében vetették. Mint kisegítő növény a vetésforgóban nem kapott helyet. Változatai közül a most tárgyalt időszakban – bár a kaliforniai és az olasz mohart is ismerték – általában a közönséges magyar mohart termesztették. Nemesítésével Székács Elemér Árpádhalmán (1915) és Fleischmann Rudolf Kompolton (1918) foglalkozott.

Mint erről szó esett, a köles jelentősége főleg azért volt kisebb, mint a moharé, mert szálastakarmánynak ritkán termesztették, és ennek megfelelően a statisztikákban is a gabonafélék között a szemtermésével szerepelt. Hogy mégis az egyéb szálasok csoportjában foglalkozom vele, annak az az oka, hogy a szalmáját akkoriban „jó" takarmánynak minősítették, föltéve, ha nem volt dohos és üszögös. A köles területe és szemtermése így alakult:

Év	Terület (ezer hektár)	Termés (ezer q)	Átlag cca (q/ha)
1925	12	125	10,4
1930	8	62	7,8
1935	9	65	7,2

Az 1923–38. évek időszakában a legnagyobb átlagtermés 10,4 q/ha (1925), a legkisebb 6,4 q/ha (1931) volt.[76]

Ha a köles területét és termésátlagát a jellemző időszakokra elkülönítve hasonlítjuk össze, az alábbi képet kapjuk:[77]

Időszak	Terület (ezer hektár)	Termésátlag (szemtermés) cca (q/ha)
1923–1924	20	7,7
1925–1929	13	9,3
1930–1934	9	8,6
1935–1938	8	9,4

Amikor most a kölesről mint szálastakarmányról beszélünk, a szalmáján kívül részint a különféle takarmánykeverékekben betöltött szerepe miatt említem, részint pedig azért, mert azokban az időkben – bár a területe és termése a statisztikákból nemigen hámozható ki – mint másodvetésű takarmányt aránylag széles körben és szívesen vették. A vetésforgóban főnövényként a legritkább esetben szerepelt. Változatai közül akkoriban a „bugás kásakölest" termesztették. Nemesített fajtái voltak a lovászpatonai piros és fehér, továbbá a lovászpatonai óriás köles.

[76] Takarmánybázis 1971. 40 l.

[77] *Gaál–Gunst* i. m. 333. l.

Lédús takarmányok

A lédús takarmánynövények között a legfontosabbak a répafélék voltak. Közülük a legnagyobb területet a takarmányrépa foglalta el. A takarmányrépa területe és termése így alakult:

Év	Terület (ezer hektár)	Termés (ezer q)	Átlag cca (q/ha)
1925	103	25 848	251
1930	110	22 020	200
1935	127	22 014	173

Az 1923–38. évek időszakában a legnagyobb termés 251 q/ha (1925), a legkisebb 134 q/ha (1921) volt.[78]

Ha a takarmányrépa vetésterületét és termésátlagát a jellemző időszakokra elkülönítve hasonlítjuk össze, az alábbi képet kapjuk:[79]

Időszak	Bevetett terület (ezer hektár)	Termésátlag cca (q/ha)
1923–1924	113	171
1925–1929	104	232
1930–1934	126	206
1935–1938	138	229[80]

A takarmányrépa jelentőségét jóformán a szarvasmarhatartás szükséglete határozta meg. Amit ma már tudományos szinten is bizonyítottnak ismerünk, azt a két világháború közötti időszak uradalmai és kisgazdái tapasztalatból tudták, és tisztában voltak azzal, hogy a takarmányrépát a tejtermelésben legföljebb a cukorrépa tudja pótolni. Éppen ezért a cukorrépát nem termelő gazdaságokban a takarmányrépa a legfontosabb téli takarmánynak minősült, de kiterjedten termesztették a cukorrépát termelők is, mert a szelet soha sem volt egyenértékű tejtermelő takarmány a takarmányrépával.

A takarmányrépa változatai közül a gömbalakúak (obendorfi stb.), a hengeralakúak (eckendorfi stb.), az olajbogyó alakúak (substancia stb.), a karógyökerűek (mammuth stb.) és a takarmány-cukorrépák (eszterházai stb.) érdemelnek akkoriból említést. A takarmányrépa nemesítésével ezekben az időkben igen kiterjedten foglalkoztak. A két világháború között állami fajtaelismerésben részesültek a bábolnai, a monori, az eszterházai és a Mauthner-féle nemesített répák.

A lédús takarmányok között kétségtelenül takarmánynövény minősítést érdemel a cukorrépa is. Részben azért, mert ha nem is elsősorban, de főleg – és igen kedvező

[78] Takarmánybázis 1971. 40. l.
[79] *Gaál–Gunst* i. m. 334. l.
[80] A statisztikai számítást l. *Gunst* i. m. 193. l.

formában – takarmányt szolgáltatott (répafej, répaszelet, melasz), részben mert a most tárgyalt időszakban az eredetileg emberi táplálkozás céljára gyártott cukor egy részét is takarmányozásra fordították (denaturált takarmánycukor). Arról nem is beszélve, hogy amikor a gyárak korlátozták a termeltetést, a gazdaságok kifejezetten takarmányozási célra is igen gyakran cukorrépát vetettek, illetőleg az át nem vett mennyiséget föltakarmányozták. *Szemző Béla* megállapítása szerint az iparilag földolgozott cukorrépa takarmányértéke – nem számítva a belőle készített cukrot, hanem csak a répafejet és a gyártól visszaszolgáltatott gyártási melléktermékeket – azonos területen termett vöröshere szénatermésének felelt meg.[81]

A cukorrépa – amellett, hogy ez az a növényünk, amely területegységenként a legtöbb kalóriát produkálja – különös jelentőségű volt azért, mert sikeres termesztése magas szintű talajerőgazdálkodást, talajművelést, növényápolást és főleg kulturált szaktudást kívánva, mindenütt igen hatásosan terelte a belterjesség irányába a gazdálkodást és ezzel együtt az állattenyésztést is. A cukorrépa ugyanis nemcsak belterjes viszonyokat követelt, hanem igényességével egyben ugyanilyeneket teremtett is, főleg azzal, hogy a takarmányozásra alkalmas melléktermékei a belterjes állattartás alapjai lettek (tehenészet, szarvasmarha-hizlalás).

Annak ellenére, hogy a két világháború közötti időkben a cukorrépa termesztése igen szűk keretek közé szorult (répakontingens), a legfontosabb adatai mégis megérdemlik az ismertetést. A cukorrépa területe és termése így alakult:

Év	Terület (ezer hektár)	Termés (ezer q)	Átlag cca (q/ha)
1925	66	15 274	231
1930	74	14 610	197
1935	47	7 690	164

Az 1923–38. évek átlagában a legnagyobb átlagtermés 231 q/ha (1925), a legkisebb 164 q/ha (1935) volt.[82]

Ha a cukorrépa vetésterületét és termésátlagát a jellemző időszakokra elkülönítve hasonlítjuk össze, az alábbi képet kapjuk:[83]

Időszak	Bevetett terület (ezer hektár)	Termésátlag cca (q/ha)
1923–1924	47	172
1925–1929	68	221
1930–1934	52	200
1935–1938	47	207

[81] *Láng Géza et al.:* A növénytermesztés kézikönyve. Bp. 1966. 520. l.
[82] Takarmánybázis 1971. 41. l.
[83] A statisztikai számítást l. *Gunst* i. m. 199. l.

A cukorrépa változatai közül a két világháború közötti időszakban hazánkban a cukorgyárak által kiadott magot kellett vetni (bakterrépa), tehát inkább a külföldiek jutottak szerephez (kleinwantzlebeni stb.). A hazai nemesítésűek voltak akkoriban a „Beta", a „Margis" és a Patzenhofer-féle „T" cukorrépák. A cukorrépa nemesítésével egyébként ezekben az időkben Sedelmayr Kurt kezdett foglalkozni Sopronhorpácson (1930).

A többi répafélék közül a tarló-, a murok- és a pasztinákrépa elég mellékes szerepet játszott.

A burgonya jelentőségét részben az emberi táplálkozásban, a takarmányozásban, a szesz- és keményítőgyártásban betöltött igen fontos szerepe határozta meg, részben azok az előnyei, hogy a silányabb, könnyebb földeken is és kevésbé kedvező időjárási viszonyok között még elég kielégítő termést adott, részben pedig, hogy bőséges munkaalkalmat nyújtott. A takarmányozás szempontjából nézve tekintetbe kell venni még azt, hogy az élelmezési és ipari célokra termesztett burgonya nagy része is takarmányozásra került (apró és sérült gumók, hulladék, burgonyahéj, szeszgyári moslék stb.). A burgonya területe és termése így alakult:

Év	Terület (ezer hektár)	Termés (ezer q)	Átlag cca (q/ha)
1925	261	23 095	88
1930	272	18 414	67
1935	281	13 927	50

Az 1920–38. évek időszakában a legnagyobb átlagtermés 88 q/ha (1925), a legkisebb 46 q/ha (1921) volt.[84]

Ha a burgonya vetésterületét és termésátlagát a jellemző időszakokra elkülönítve hasonlítjuk össze, az alábbi képet kapjuk:[85]

Időszak	Bevetett terület (ezer hektár)	Termésátlag cca (q/ha)
1923–1924	258	58
1925–1929	266	74
1930–1934	290	61
1935–1938	293	73[86]

A burgonya rengeteg változata közül a kifejezetten takarmányburgonyának minősült és a legnagyobb mértékben termesztett Woltmann- és Krüger-félék voltak a legfontosabbak. A magyarországi burgonyanemesítést, amit Agnelli József csári (Nyitra megyei) plébános már 1876-ban elkezdett („Magyar Kincs", „Pannonia" „Hungaria") és

[84] Takarmánybázis 1971. 42. l.

[85] *Gaál–Gunst* i. m. 336. l.

[86] A statisztikai számításokat l. *Gunst* i. m. 182. l.

később 1898-ban Zierer Ernő a Zala megyei Mikosdon szeszgyári fajták nemesítésével folytatott, a most tárgyalt időkben is aránylag sokan és eredményesen fejlesztették (Eszenyi Jenő, Fleischmann Rudolf, Horn Miklós, Grábner Emil, Legány Ödön, Teichmann Vilmos stb.).

A most tárgyalt növények csoportjában szerepel még a sűrű vetésű kukorica, a csalamádé is. Ez a takarmány annak ellenére, hogy a statisztikákban elég szerény területtel szerepel, a széles gyakorlatban a két világháború közötti időkben mégis jelentősnek minősül, mert egyrészt kézenfekvő szokás volt minden kipusztult növény helyébe vagy üresen maradt földbe csalamádét vetni, másrészt aránylag sok csalamádét termesztettek másodnövényként. Ezek a területek azonban a statisztikákban az eredeti vetésű vagy kettős termesztés esetén a főnövények rovatában szerepeltek. A csalamádé területe és termése így alakult:

Év	Terület (ezer hektár)	Termés (ezer q)	Átlag cca (q/ha)
1925	78	2068	265
1930	71	1471	207
1935	66	1585	240

Az 1920–38. évek időszakában a legnagyobb átlagtermés 306 q/ha (1926), a legkisebb 169 q/ha (1923) volt.[87]

Ha a csalamádé területét és termésátlagát a jellemző időszakokra elkülönítve hasonlítjuk össze, az alábbi képet kapjuk:[88]

Időszak	Terület (ezer hektár)	Termésátlag cca (q/ha)
1923–1924	74	212
1925–1929	74	251
1930–1934	80	214
1935–1938	74	260

A csalamádé jelentőségét főleg az adta, hogy termesztése igen egyszerű volt. Akármilyen későn lehetett vetni, a talaj iránt nem volt igényes, aránylag jól tűrte a szárazságot, szórva is lehetett vetni, vetőgép nélkül. Nem kívánt különösebb talajmunkát, ápolást. A vetőmag jóformán mindenütt hozzáférhető és akkoriban egyben igen olcsó is volt. Nagy tömegű zöldtakarmányt adott, az állatok szerették, és mind zsombolyázásra, mind silózásra különösen alkalmas volt. A csalamádé fogalomkörébe tartozott még a napraforgócsalamádé, amely a sanyarúbb talajviszonyok között volt hivatva a kukoricacsalamádét helyettesíteni. A napraforgócsalamádét akkoriban elsősorban zsombolyázási célokra tenyésztették, főleg homokos, kavicsos talajon. Bittera Miklós szerint (1930)

[87] Takarmánybázis 1971. 43. l.
[88] *Gaál–Gunst* i. m. 336. l.

„előnye a kukoricacsalamádéval szemben, hogy a szárazságot kevésbé sínyli, és hogy annál igénytelenebb".[89]

A lédús takarmányok csoportjában – a szántóföldön termeszthető konyhakerti növények közül – a takarmánydinnye és a csicsóka mellett a takarmánytök érdemel némi figyelmet.

A takarmánytök – a magtermesztéstől eltekintve – az uradalmi gazdálkodásban nem játszott számbavehető szerepet (nagy, szürke, téli változatok), a parasztok azonban a kukoricaföldjeiken általánosan termesztették (nyári sárga disznótök), annak ellenére, hogy az akkori vélemény szerint ez a növény „teljesen értéktelen és csak arra jó, hogy a kukorica termését rontsa".[90] Az 1935. évi statisztikai fölvétel takarmánytök rovatában 8,1 ezer hektár learatott terület szerepel 1315 q terméssel, tehát 162,1 q/ha átlaggal.

Hüvelyesek

A most tárgyalt korszakban már külön csoportosítást kívánnak a hüvelyesek, bár ezeket részben a szemesek, részben a pillangósok, részben a szálastakarmányok, részben a takarmánykeverékek közé is lehetne sorolni. A hüvelyes takarmányok közül a legfontosabbak a borsó és a bükköny voltak. Mellettük a lóbab, a szója, csillagfürt csak megemlítést érdemel.

A borsó (mezei, vetési) akkoriban elsősorban emberi táplálékul szolgált. Sokan termesztették export céljára. Takarmányozási szempontból elsősorban mint abrak volt jelentős. Főképpen a borsóhulladék (hibás, törött, zsizsikes magvak), a malomipari és hántolási melléktermékek (borsókorpa, borsóhéj) számítottak aránylag olcsó és ennek megfelelően keresett fehérjeforrásnak (hússertések). Megemlítendő, hogy az akkori időkben a borsók megfelelő minőségi polyváját és szalmáját is elég szívesen etették. A borsó területe és termése így alakult:

Év	Terület (ezer hektár)	Termés (ezer q)	Átlag cca (q/ha)
1925	8	88	10,6
1930	12	146	12,3
1935	22	209	9,6

Az 1920–38. évek időszakában a legnagyobb átlagtermés 14,3 q/ha (1933), a legkisebb 7,0 q/ha (1924) volt.[91]

Ha a borsó területét és termésátlagát a jellemző időszakokra elkülönítve hasonlítjuk össze, az alábbi képet kapjuk:

[89] *Bittera Miklós:* Növénytermesztési politika. Magyaróvár 1937.
[90] *Grábner* i. m. 973. l.
[91] Takarmánybázis 1971. 44. l.

Időszak	Terület (ezer hektár)	Termésátlag cca (q/ha)
1923–1924	7	8,5
1925–1929	10	10,5
1930–1934	15	11,5
1935–1938	28	12,0[92]

Szálastakarmány termesztésére elsősorban az említett mezei borsót (Pisum arvense), részben az igényesebb vetési borsót (Pisum sativum) vetették. A mezei borsó általánosan elterjedt változatai közül a tavaszi vetésű homoki borsó és az őszi vetésű őszi borsók érdemlik meg a kiemelést. A homoki borsó (Pisum sativum ssp. arvense) – nevének megfelelően – inkább a könnyebb talajok növénye volt. Az őszi borsó (Pisum arvense hibernum) elsősorban a korai zöldtakarmányozásban vált be, mint igen jó ízű, tejtermelésre különösképpen előnyös hatású szálastakarmány.

A borsó nemesítésével ebben a korban már sokan foglalkoztak: Legány Ödön (1921), Radnai Antal (1923), Krausz K.–Manninger G. A. –Töpler K. (1927), Hernfeld K.–Eredics Gy. (1929), Knapp C.–Meizner K. (1930), Frank Tivadar (1932), Papp Endre (1934), Kopeczky Viktor (1938), Fridrich Béla (1939), Kurnik E.–Oberritter A. (1939), Ács A.–Szabó L. (1939).

A bükköny volt a takarmánykeverékek legfontosabb növénye (tavaszi bükköny, szöszös- vagy homoki bükköny, pannonbükköny). A legáltalánosabban termesztett tavaszi bükköny (Vicia sativa) a zabosbükkönynél szerepelve akkoriban országosan termesztett takarmánynövény volt. A szöszös vagy homoki bükköny (Vicia villosa) mint a könnyebb talajok őszi vetésű bükkönye viszont az őszi takarmánykeverékekben játszott fontos szerepet. A pannonbükköny (Vicia pannonica) is az őszi vetésű takarmányok közé tartozva ugyancsak keverékekben szerepelt, főleg jobb talajokon.

A lóbab is valójában a bükkönyfélék közé sorolható (Vicia faba), és bár mint abraktakarmányt szívesen etették, szálasként nem termesztették, és így a többi hüvelyesektől eltérően a takarmánykeverékekben nem kapott helyet.

A csicseriborsót – ezt a Gyárfás szerint „nem is borsót" – bár egyik legrégibb növényünk, nagyobb mértékben sohasem termesztették, és inkább kerti művelésben, főzelék, pótkávé céljára vetették. Több maglelet tanúsága szerint hazánkban már a bronzkorban ismerték. Legfőbb erényének a kitűnő szárazságtűrését tartották.

A csillagfürt Cserháti Sándor és Westsik Vilmos buzgólkodása nyomán, főképpen mint zöldtrágya terjedt. Nagy lépés volt előre, amikor édes csillagfürtöt kezdtek vetni (1936). A homokos vidékeken nemcsak mint abrak, hanem mint zöldtakarmány is egyre nagyobb jelentőségre tett szert. A Nyírségben akadtak olyan községek is (Nyírlugos, Nyírkárász), ahol a szántóterület több mint harmadán édes csillagfürtöt termesztettek. A második világháború végén (1944) több mint 80 ezer hektár volt a sárga virágú édes csillagfürt „szerződéses vetőmag szaporítási vetésterülete". A két világháború közötti időkre vonatkozóan Grábner főleg a sárga, a kék, a fehér és az „alkaloidszegény"

[92] *Gaál–Gunst* i. m. 338. l.

változatokat ismerteti. A csillagfürt nemesítésével hazánkban először Teichmann Vilmos foglalkozott (1943).

A hüvelyesek között nem maradhat említetlenül a két világháború közötti időben még ugyan elég jelentéktelen szójabab, amelynek tárgyalását későbbi előretörése indokolja. Sokféle változata közül akkoriban a sárga, a zöld, a barna és a fekete színűeket különítették el. Hazánkban csak a korábban érő sárga magvú szóját termesztették. A szóbanforgó évtizedekben nemesített fajták voltak az iregszemcsei Universal, a kismagvú sárga, a nagymagvú fehér, továbbá a keszthelyi és a monori szóják. Nemesítésével Iregszemcsén kívül Keszthelyen, Monoron, Mezőhegyesen, Magyaróvárott, továbbá néhány cukorgyár gazdaságában is foglalkoztak (Nagycenk, Petőháza). A most tárgyalt korszakban a szóját a bokorbabbal azonos szokás szerint művelve, főleg a párásabb vidékeken termesztették, úgyszólván kizárólag a magváért, amelyet takarmányozási célokra, általában pörkölt állapotban, mint abrakot etettek. Zöldtakarmányul akkoriban nem használták, ilyesmiről csak a könyvek tudnak. A gyakorlatban legföljebb a szalmáját etették juhokkal. A két világháború között a kisgazdák Magyarországon szóját nem termesztettek.

A takarmányok fölhasználása

A takarmánygazdálkodásról és a takarmányfölhasználásról szólva azzal az általános véleménnyel szemben, amely szerint a két világháború közötti időszakban a magyarországi takarmányozás lényegesen elmaradt volna a nyugat-európaitól, az idevágó ismeretek és adatok alapján azt kell megállapítani, hogy ilyesmiről aligha lehet beszélni. Itt mindössze arról eshet szó, hogy az általános szegénység (tőkehiány, gazdasági válság stb.) hátrányai a takarmányozás területén is jelentkeztek, és ennek megfelelően a hátrányos körülmények között gazdálkodó, extenzivitásra kényszerített uradalmakban a takarmányozás éppen úgy nem ütötte meg a kívánatos színvonalat, mint az ugyanígy gazdálkodó kisgazdák állattartásában. Éppen ezért nem szabad az akkori állapotokat úgy megítélni, hogy az uradalmak (nagyüzemek) takarmányozása általában korszerűbb és megfelelőbb volt, mint a parasztok állataié. A tőkeerős gazdaságok – a nagyüzemek és a kisüzemek egyaránt – általában korszerűen és megfelelően takarmányoztak, a tőkeszegények elmaradottan és nem kielégítően. Ebben a tekintetben a belterjes nagyüzem és a jómódú kisgazda, ha nem is egyforma ésszerűséggel és szakszerűséggel, de nagyjából jól takarmányozott, az extenzíven gazdálkodó uradalmak és a szegényebb parasztok pedig általában rosszul. Hiába volt a szakszerűség tekintetében a nagyüzem látszólag előnyben azért, mert itt jól képzett gazdatisztek irányították a takarmányozást; ez a gyakorlatban úgy nézett ki, hogy a tőkeszegény uradalmi gazdálkodás nem tudta megfelelően megfizetni a képzett szakembert, tehát már eleve háttérbe szorult. A takarmányozás irányítására hivatottak színe-java ennek megfelelően lassan a tőkeerős gazdaságokba és a különféle állattenyésztő szervezetekbe tömörült, és így az extenzív üzem számára csak a gyöngébb képességű ún. gyakorlati gazdák (kasznár, ispán stb.) maradtak. Ezzel szemben a kisgazdák közül a módosabbak általában törzskönyveztették az állataikat, és ezen a réven széles kaput nyitottak az állattenyésztési egyesületek hozzáértő ellenőrei előtt. Ezek tanácsát végrehajtva nagyjában ugyanazon a színvonalon takarmányozták állataikat,

mint a belterjesen gazdálkodó uradalmak. A szegényebb paraszt pedig éppúgy nem tudott szakszerűen és ésszerűen (gazdaságosan) takarmányozni, mint a tőkeszegény uradalom.

A takarmánygazdálkodás és a takarmányfölhasználás szemszögéből vizsgálva az állattartást tehát – a birtoknagyságtól függetlenül – két nagy csoportba lehet elkülöníteni: egyrészt az extenzíven gazdálkodó tőkeszegény, nem megfelelően takarmányozó, másrészt a belterjesen gazdálkodó, tőkeerős, megfelelően takarmányozó állattartókra.

Külön csoportot képeznek az ipari természetű állattartás keretébe sorolható lefejő tehenészetek, az ipari hizlaldák, a szeszgyári és cukorgyári gazdaságok szarvasmarha-hizlalásai, a baromfifarmok, a halgazdaságok stb. stb., ahol a dolgok természetének megfelelően a takarmányozás általában kifogástalan volt, mert akkoriban a termelési költség mintegy háromnegyed részét a takarmányozás jelentette, és így, ahol ebben valami hiba akadt, ott maga az egész vállalkozás megbukott.

A háziállatok takarmányozásával foglalkozva a leghelyesebb az öt legfontosabb háziállat, a szarvasmarha, a juh, a sertés, a ló és a baromfi takarmányozását különválasztani.

A szarvasmarhák. A szarvasmarha-állomány takarmányozását vizsgálva a figyelmet mindenekelőtt az hívja föl, hogy az ún. „jó szarvasmarha-tenyésztő vidékeken" általában kevés volt a legelő (Tolna, Baranya). Így volt ez még a „híres" nyugati országrészeken is (Sopron, Vas). Ezzel szemben, ahol sok volt a legelő, ott aránylag kevés szarvasmarhát tartottak. Ez azonban csak részbeni helyzetkép volt. Annyit határozottan meg lehet állapítani, hogy az akkori magyarországi szarvasmarhatartás semmi esetre sem a legelőkre épült. Ez egyébként nem volt különleges jelenség. Az európai államok adatai azt mutatják, hogy ebben az időben (1935) a szarvasmarha-állomány nagysága általában sehol sem volt összefüggésben a rét- és legelőterületekével.[93]

Az uradalmi szarvasmarhák takarmányozásában föltűnő az abraktakarmány egyre fokozódó fogyasztása, bár ugyanez elmondható a dunántúli tőkeerős parasztgazdaságokról is. Ezt részben az abrakfélék nehéz értékesítése és olcsósága, részben pedig az egyedi etetés előnyeinek a fölismerése okozta. Már a húszas évek elején egyre többet olvasunk a tehenek egyedi tartásáról. Így Halász 1921-ben, Stern 1933-ban közöl ilyen cikkeket.[94] Wellmann Oszkár mint rovatvezető 1929-ben félreérthetetlen világossággal leszögezi: „Mándy Sándor gazdasága iskolapéldája annak, hogy az okszerű egyedi takarmányozással milyen nagy mértékben lehetséges a tehenek tejhozamát növelni és a viszonylagos tejtermelési költségek csökkentésével a tehenészet jövedelmezőségét fokozni."[95] A harmincas években magam is közvetlen tapasztalatokból győződhettem meg az ezen a réven elért eredményekről (felsőszászberki, gyálpusztai, tőzeggyári, felsőleperdi, földvárpusztai stb. tehenészetek). Minthogy az egyedi etetés a legkönnyebben abrakkal oldható meg, az abrakfogyasztás ezen a réven sok helyen túlzott mértékben növekedett. Jellemző erre, hogy a Sopron megyei ellenőrzött tehenészetekben az elfogyasztott abraktakarmány összetétele az 1925–26. években így alakult: „Korpa 38,56, olajpogácsa 11,66, szójabab-liszt 4,45, takarmányliszt 16,24, lóbab-dara 3,96, tengeridara 22,21, árpadara 0,55, bükkönydara 1,02, kölesdara 1,35%".[96]

[93] Állattenyésztők Lapja 1937. 242. l.
[94] Köztelek 1921. 1034–35. és 1923. 1000–1002. l.
[95] Köztelek 1929. 1622. l.
[96] OL K 184–10: 50616.

Félreértés azonban ne essék! Az egyedi takarmányozással igen előnyösen lehet befolyásolni a tejhozamot és a termelési költségek alakulását, de tenyésztési szempontból ez az eljárás nem nyújtott és még ma sem nyújt megnyugtató alapot az egyes állatok takarmányértékesítő képességének megállapítására, mert a gyakorlat nem tette és nem is teszi lehetővé a ténylegesen elfogyasztott takarmánymennyiségnek, főleg annak táplálóanyagtartalmának helyes megállapítását. Gyakorlatomban igen sokszor módomban volt meggyőződni arról, hogy az utóbbi téren milyen különbségek adódhatnak a takarmányozástani táblázatok és a fölhasznált takarmányok tényleges táplálóértéke között. A földvárpusztai gazdaságban ugyanis a 30-as években minden takarmányt – a szálasokat és a gumókat is – garmada, kazal, verem szerint vegyelemeztettem, és a takarmányozást főképpen ezeknek az adatoknak a figyelembevételével írtam elő. A nem ellenőrzött, főleg paraszti tehenek esetében pedig akkoriban az egyedi etetés eredményeinek adatai a takarmányértékesítő képesség megállapítására alig tudtak valami kis világosságot deríteni.

A túlságosan növekedő abrakfogyasztás hátrányai mellett meg kell még emlékezni a pillangós széna etetésének, illetőleg terjedésének az előnyeiről is. Itt ugyan csak szerény terjedésről szabad beszélni, mert bár jóformán mindenütt meggyőződtek pótolhatatlanságáról, és hovatovább alig akadt valamirevaló tehenészet, amely nem etetett volna pillangóst, a szálastakarmányok között ez mégis aránylag kis mennyiségben szerepelt, és etetése nagyon is elmaradt a kívánatos mértéktől.

A takarmányrépa etetése azonban mennyiségében is kedvezően alakult. Ezt egyébként a vetésterület gyarapodása is igazolja. Az ellenőrzött tehenészetekben a „répaszelet etetése egészen háttérbe szorul a takarmányrépával szemben" – állapította meg 1936-ban a Sopron megyei gazdasági felügyelőség.[97]

Átfogóan áttekintve, a szarvasmarhák takarmányozásában egyaránt a régi szokások uralta maradian primitív, részben pedig a legkorszerűbb tudományos ismereteken nyugvó szakszerű takarmányozás kettősségét lehet megállapítani. Az előbbit – a gulyamarhák, az igásökrök és sok helyen a növendékállatok esetében – az extenzív tartás, az utóbbit – a tehenészetek, a szarvasmarha-hizlalások esetében – a belterjes tartás jellemezte. Akkoriban a gulyában járó, legelőre szorult állatok, továbbá az igásökrök és a növendékek takarmányozását – nagyüzemben, kisüzemben egyaránt – általában a kondícióhoz mérték. Ha az állatok jó húsban, jó erőben voltak, a takarmányozásukkal alig törődtek, és erre csak akkor figyeltek föl, ha az állatok kondíciója romlott, amikor tehát a „természetes" takarmányozás kiegészítést kívánt. Ez a kiegészítés a legelőre járó szarvasmarhák esetében főleg zöldtakarmánnyal, az igásökrökében már inkább abraktakarmánnyal történt. Ez utóbbiak egyébként is a nehezebb őszi és tavaszi munkák idején már eleve némi kukoricadarát szoktak kapni, nehogy a kondíciójuk rohamos leromlása munkaképtelenséget okozzon. Az alföldi magyar szürke fajta takarmányozása nemigen ismert ilyen kiegészítést, és ezek az állatok bizony a legelők kisültével – néha már a nyári időszakban is – a tavasszal fölvett fölös húsmennyiségüket elveszítették, és egyes helyeken bizony lesoványodva kerültek „beteltetésre". Tavasszal – a rideg, főleg savanyú szénára, tavaszi szalmára korlátozódott takarmányozásuk következtében – az ilyen csonttá-bőrré fogyott állatok néha a szó szros értelmében leestek a lábukról. Egészen más volt a helyzet a tehenészetekben és a szarvasmarha-hízlaldákban (göbölyözés, sőrézés). Ezeken a helyeken

[97] Uo.

keményítőérték és emészthető fehérjetartalom alapján állapították meg az állatok takarmányszükségletét, és ennek megfelelően etették azokat. Sőt! Egyes belterjesen gazdálkodó uradalmakban és gazdagabb kisgazdák állattartásában igen sok helyen a minél nagyobb tejhozam elérése érdekében a teheneket túletették, és nem is vetettek különösebb figyelmet a gazdaságosságra, hiszen a rendkívül olcsó takarmányárak ezt nem is igen követelték meg, illetve – és ez volt a fontosabb – a megtermelt takarmánnyal úgysem lehetett mást tenni, mint megetetni. Ez a bőkezű, túlságosan is belterjes takarmányozás alapozta meg azokat az aránylag igen nagy tejhozamokat, amelyek ezt a korszakot sok helyen jellemzték. Ugyancsak erre az okra vezethető vissza részben az abraktakarmányok fogyasztásának egyre növekedő mértéke és javuló aránya.

A juhok takarmányozását vizsgálva azt látjuk, hogy a juhászatokat akkoriban nagy általánosságban a javuló természetű, de valójában változatlan takarmányozás jellemezte. Az említett változatlanság azonban elég határozottan a belterjes fejlődés irányába mutatott. Ez természetes következménye volt a juhállomány igen jelentős csökkenésének, amely egyrészt a legelők túlterheltségét mérsékelte, másrészt – ugyanebből az okból – a kifejezetten juhtakarmányok viszonylagos bőségét idézte elő. Ehhez járult még, hogy a fejésre berendezkedő juhászatokban a juhtejben aránylag kedvezően értékesülő – főleg a pénzben gyorsan visszatérülő – abraktakarmányokat egyre szélesebb körben kezdték etetni.

A két világháború közötti időkben a magyar juhászatok főleg azt a célt szolgálták, hogy a más állatok által megfelelően nem hasznosítható – tehát juhok nélkül veszendőben menő – gazdasági takarmányokat értékesítsék. Ebből a szempontból természetesen elsősorban az ún. „rossz" legelőket igyekeztek kihasználni (szikes, sülevényes, kopár területek, vízmosások, utak, árokpartok, gyümölcsösök alja, lejtős oldalak stb.). Ide tartoztak még az ún. alkalmi legelők (tarlók, buja vetések, mesterséges téli legelők). Ez a kor jól tudta, hogy minden szántóföldön termesztett növény tarlója terített asztal a juhok számára. Jól tudták akkoriban, hogy a másodosztályú tömegtakarmányokat a juhokkal érdemes értékesíteni, hogy az egyébként takarmányozási célra alkalmatlan szalmaféleségekből a gyomokat, a pelyvaleveleket, a levéltöredékeket a finom ajkú juhokkal lehet kiválogattatni és jóformán szénaértékben hasznosítani.

Ameddig tehát a szarvasmarhák takarmányozása a minél nagyobb termelést (tej, hús, igaerő) szolgálta, addig a juhokét főleg az alkalmi lehetőségek értékesítése határozta meg, és így a juhtartás takarmányozásának alapelveit üzemtani szemlélet irányította.

A sertések takarmányozását vizsgálva a trianoni Magyarországon mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy a makkoltatás gyakorlatilag megszűnt. A makkoltatás egyébként is vesztett volna jelentőségéből, mert a makkon hizlalt, lágy szalonnát és a sajátos ízű húst adó sertéseket ezekben az időkben már nem szívesen vásárolták.

Nem így volt ez a legeltetés területén. A paraszti sertéstartás legáltalánosabb formája változatlanul a „csürhetartás" maradt. Ennek a még ma is dívó módszernek az volt lényege, hogy a falu kanásza reggelenként kürtjeleivel minden házból, korra, nemre és fajtára való tekintet nélkül összegyűjtötte a sertéseket – esetleg a kecskéket is –, aztán a kondát naphosszat a közös legelőn legeltette, deleltette, majd estefele hazavezette. Ilyenkor a sertéseket otthon a sanyarú legelő kiegészítésére a napközben összegyűlt konyhahulladékból álló híg moslék várta. A legeltetés azonban nemcsak a kistenyésztők közös állattartásában jutott fontos szerephez, hanem az uradalmi sertéstartásban is. A főleg

mangalica vagy keresztezett sertések tartása akkor még általában a legeltetésre épült, és itt a tarlólegeltetések rendkívüli jelentősége kíván különösebb figyelmet (süldőztetés).

A sertéstartás lényege, a hizlalás azonban az abrakfélék etetésére épült. Itt a szemestakarmányok és ezek között a kukorica takarmányozása játszotta a főszerepet. A harmincas évek végén még a magyar sertéstenyésztés lehetséges szerepét főleg a kukoricatermések szabták meg.[98] Az ipari hizlaldákban ebben a korban – lényegében az uradalmi hizlalás is ilyen volt – általában három takarmányozási szakaszt lehet megkülönböztetni. Az elsőben korpát és árpát, a másodikban árpát és kukoricát, a harmadikban pedig csak kukoricát etettek.[99] Ebben az időszakban jelenik meg és terjed el az ún. expresszhizlalás. Ennek a Csáky Ferenc által kidolgozott hizlalási módszernek az első ismertetése 1925-ben jelent meg az Állattenyésztők Lapjában. Az expresszhizlalás a hússertéshizlalás adta példa átvitele volt a mangalicákra. A lényeg abban gyökeredzett, hogy a mangalica malacokat közvetlenül a választás után – mindenféle süldőztetés mellőzésével – közvetlenül hízóba fogták, és az addiginál belterjesebben takarmányozták. Ezen a réven a hizlalási idő jelentősen megrövidült, csökkent a kockázat, a hizlalás kevesebb improduktív életfenntartó takarmányt és egyéb költséget (gondozás stb.) kívánt. A fiatalabb állatok jobb takarmányértékesítő képességét előnyösebben lehetett kihasználni, és jobb lett mind a hús, mind a szalonna minősége. Az expresszhizlalások révén tehát a mangalicákkal rövidebb idő alatt, kevesebb takarmánnyal, több és jobb terméket lehetett előállítani. Az így hizlalt sertéseket már 13–15 hónapos korukban 160–180–200 kg-os súlyban, mint „érett" árut lehetett értékesíteni. Az előnyökkel együtt azonban hátrányok is jártak. Kertész Ferenc megállapítása szerint az expresszhizlalás nem terjedt el olyan mértékben, mint az nagy előnyei miatt várható lett volna. Ennek egyik lényeges oka az volt, hogy akkoriban még főleg mangalicákat hizlaltak ilyen módon, márpedig a mangalica sertés gyors elzsírosodása következtében a belterjes etetés esetén a súlygyarapodással arányban nem tudja a csontozatát kifejleszteni, különösen akkor, ha a mozgatása elmarad, és nem gondoskodnak kellő mértékben az ásványi anyagok egyensúlyáról. Csak egyes vérvonalak bizonyultak igazán alkalmasnak az expresszhizlalásra, és csak a nagyobb szakmai ismeretekkel bíró tenyésző, illetve hizlaló tudta a hízók „lezsugorodását" megelőzni. Egy másik ok az volt, hogy még igen sok helyen kedvező lehetőség nyílott a süldők legeltetésére és ezen keresztül a gazdaság nem piacképes terményeinek értékesítésére. Ilyen körülmények között ugyanis az expresszhizlalás nem volt gazdaságos.[100]

Meg kell még emlékezni a hússertéstartással együtt terjedő belterjesebb – a fehérjét egyre jobban értékesítő – takarmányozás jelentőségéről is. A fajták területén bekövetkezett fejlődés ugyanis igen előnyösen befolyásolta a helyesebb takarmányozási módszerek elterjedését. Ez a fordulat juttatott szerepet a fölözött tej és általában a tejipari melléktermékek, az ipari fehérjetakarmányok (olajpogácsák, extrahált lisztek, húsliszt, töpörtyű stb.) mellett a burgonya etetésének, és hozta meg a lucerna megjelenését a sertések takarmányozásában.

Az akkori általános vélemény szerint a hússertések számára a legfontosabb takarmány az árpa, a korpa és a borsó volt. A legjobb tenyésztők a hússertésekkel a korpán

[98] *Konkoly Thege* i. m. 1948. 179. l.
[99] Magyarország Állattenyésztése, Bp. 1926. III. 31. l.
[100] Állattenyésztési Enciklopédia Bp. 1959. III. 149–50. l.

kívül még balatoni hallisztet, húslisztet, sörélesztőt, vértakarmányt, borsóhulladékot és különféle tejipari hulladékokat is etettek. A kezelésem alatt volt hússertéstenyésztésben (Endrédújmajor) lóhúst, juhhúst, eozinált búzát, töpörtyűt, denaturált cukrot, trópusi származású olajpogácsákat, extrahált lisztet, fölözött tejet, sajthulladékot és savót is takarmányoztam.

A lótartás berkeiben nemigen lehet olyan különösebb változásról beszélni, amely a korábbiakhoz képest akár nagyobb fejlődést, akár valamiféle említést érdemlő hibát jelezne. A lovak takarmányozásában – a két világháború közötti időszakban – általában a katonai előírásokat követve, elég változatlan konzervativizmussal a zab, a rétiszéna etetése uralkodott a „civil" lótartásban is. Ezeket a takarmányokat természetesen, bár túlságosan is lassan, de egyre inkább a kukorica váltotta föl.

A lovak takarmányozását tehát nem kizárólag a gazdasági kívánalmak határozták meg, hanem részben a lovakkal való bánásmódnak a katonaságnál kialakult elvei, amelyeket a hadseregben eltöltött idő alatt tanultak meg a – legnagyobb részben a lovas fegyvernemnél szolgált – gazdálkodók (földbirtokos, gazdatiszt, kocsis, lovat tartó paraszt). A ló egyébként is – legalábbis ebben az időszakban – még bizonyos megkülönböztettt bánásmódban részesült. Akinek akkoriban nem volt meg a megfelelő lehetősége, az inkább nem tartott lovat. Aki pedig lovat tartott, az igyekezett mindazt megadni, ami ennek az állatnak „járt", annál is inkább, mert a rossz kondícióban lévő, ápolatlan lovak gazdáját akkoriban nagyon lenézték.

A baromfiak takarmányozásában a két világháború közé eső időszakban Magyarországon két egymástól alapvetően különböző takarmányozási rendszer alakult ki.

Az egyik az általában „parasztinak" nevezett (kisüzemi) baromfitartásban dívott és elsősorban legeltetésre épült. Lényegében arra, hogy a tyúkfélék, a pulykák kaparnak, összeszedik az elhullott magvakat, férgeket, bogarakat, „feltakarítják" a tarlókat, hogy a víziszárnyasok legelnek, halásznak stb. A másik, az iparszerűen űzött (nagyüzemi) baromfitartás területén jelentkezett (farm-hizlalda), és itt a zárt tartású állatok számára a legkorszerűbb, a tudományos igény szintjén folytatott rendszeres takarmányellátásról gondoskodtak. Természetesen ez a két egymástól teljesen elütő rendszer nem jelentette egyben az extenzív és az intenzív takarmányozás kettősségét, és ennek megfelelően nem is volt mereven elkülöníthető, mert a legelő baromfiak igen sok esetben teljesen kielégítő, sőt néha helyenként túlságosan is bőkezű kiegészítő takarmányozásban részesültek; a farmokban tartott növendékeket pedig – vándorólak segítségével – igen gyakran rendszeresen legeltették, így irtva a szántóföld kártékony rovarait.

A takarmányok tartósítása és hasznosítása

Néhány mondat erejéig meg kell emlékezni a takarmányok tartósításának fejlődéséről is, amely a tárgyalt időszakban igen kedvezően alakult. A zöldtakarmányok „savanyítása" nem volt új eljárás. Kisszántói Pethe Ferenc már 1815-ben említi. A „zsombolyázás", a vermelés mellett később megjelenik a hideg erjesztéses tartósítás is. Jellemző irodalmi adatok erre időrendi sorrendben: Rothmeyer Imre 1914-ben így ír: „Azt mondhatjuk, hogy a belterjes gazdaságban a silageetetés nélkülözhetetlen".[101] A silózás a

[101] Köztelek 1914. 2034. l.

szakirodalomban már a húszas években az érdeklődés homlokterébe került.[102] Konkoly Thege Sándor 1924-ben pedig úgy gondolkodott, hogy a savanyítást nem volna-e célszerű kiterjeszteni a szénakészítés rovására.[103] Ugyanebben az évben a december 7-én tartott gazdanapon Weiser István arról beszélt, „hogyan készítsünk jó minőségű savanyított takarmányt".[104] Zajtsek Artúr 1925-ben „A takarmány konzerválásáról szilókban, kazlakban vagy vermekben" címen írt cikket,[105] amelyet egyre több hasonló tanulmány követett.[106] A silózás elterjesztése azonban kétségtelenül Kovátsits László nevéhez fűződik,[107] aki kérlelhetetlen következetességgel, szilárdsággal és lelkesedéssel munkálkodott ezen a téren. Megállapítása szerint ugyanarról a területről az eddigieknél kisebb költséggel jóval több és értékesebb takarmány nyerhető.[108] Kovátsits alapvetően foglalkozott a savanyítással „A takarmány silózása különös tekintettel a hideg erjesztésre" című cikkében.[109] „A silógazdálkodás jelentősége" c. tanulmányában megállapította, hogy a takarmányrépa helyett etetett silókukoricával a téli takarmányozás költségeit 30–35%-kal is csökkenteni lehet. A silókukorica, a silózás korántsem akar a szénakészítés vetélytársa lenni, hanem csak nélkülözhetetlen kiegészítője, amelyre az okszerűbb és olcsóbb takarmányozás érdekében okvetlenül szükség van.[110]

A szénaszárítás korszerű módszerei is ebben a korban alakultak ki. Ma már erről nemigen akarnak tudni, pedig az ágasokon való szárítás – főleg az uradalmakban – már ezekben az időkben elég általános volt. Saját gyakorlatomból tudom, hogy a harmincas években kizárólag háromlábú gúlákon száríttattam a szántóföldi takarmányokat, és a kazlakat is már „légszárítással" kezeltük úgy, hogy kazalozáskor ölfából a földre kirakott kettőskeresztekre rétegeztük az ágasokon szárított szálastakarmányt, ahol is a kereszteződéseknél gyapjúzsákokat húzva alakítottuk ki a szellőzőkürtőket. Az ilyen törekvéseket általában támogatták. Sor került különféle gyakorlati segítségadásra is. Így pl. egy akció során mintegy 30 000 finn nyárs került 50%-os kedvezménnyel kiosztásra.[111]

Ebben a korszakban terjedt el a táplálóanyag szerinti takarmányozás a széles gyakorlatban. Az akkori idők gazdálkodóinak íróasztalán mindenütt ott volt az agyonhasznált Weiser–Zaitschek-féle „Takarmányozástan", és bizony elegáns dolog volt akkoriban a fontosabb takarmányok keményítőértékét és emészthető fehérjetartalmát „kívülről" tudni.

A fejlett takarmányozástanról szólva csak néhány ecsetvonást a kor fejlődéséről. Mindenekelőtt azt a nagy jelentőségű fölismerést kell megemlíteni, amely közvetlenül a háborús és forradalmi évek után vált általánossá, és az új takarmányozási szemlélet alapja lett. Eszerint „Az általános fehérjehiány mellett az állatok olyan anyagpazarlással élnek és

[102] Köztelek 1922. 540–1. l.
[103] *Konkoly Thege Sándor:* A világverseny és mezőgazdaságunk jövője. Bp. 1924. 138. l.
[104] Köztelek 1924. 1256. l.
[105] Állattenyésztők Lapja 1925, IX.
[106] Köztelek 1927. 155–6. l.
[107] *Kovátsits László:* Korszerű magyar silógazdálkodás. Magyaróvár 1934.
[108] Köztelek 1931. 523–4. l.
[109] Köztelek 1931. 1082–83. l.
[110] Magyar Állattenyésztés 1940. 271–3. l.
[111] Országos Mezőgazdasági Kamara jelentése 1944. 73. l.

termelnek, mint – durva hasonlattal – egy rosszul fűtött, hibásan kezelt kazán".[112] Idevág az a fölismerés is, amelyet Zaitschek Artúr propagált, amikor azt írta, hogy olajpogácsával olcsóbban lehet megadni a tehénnek a szükséges fehérjét, mint korpával.[113] A fehérje fontosságának a fölismerése így a gyakorlatban is igen hasznos következményekkel járt, és ettől kezdve ez a kérdés került a takarmányozás homlokterébe. Ebből a korból származik a fehérjék pótlásának gondolata is. Wellmann Oszkár és Cselkó István már 1916-ban cikket ír „A takarmányfehérje kiegészítése ammoniasókkal"[114] címen, majd ugyancsak Wellmann Oszkár 1922-ben „Fejőstehenek tejhozamának fokozása húgyanyag adagolásával" címmel, amellyel a karbamid hasznára hívta fel a figyelmet.[115]

Ekkor jelent meg a vitaminkérdés már a gyakorlatban is.[116] Ugyanígy a sóforgalom jelentősége is. Wellmann a húszas évek elején széles körben terjesztette ezirányú kutatási eredményeit, és „A szervetlen anyagok forgalma és háziállataink mészszükséglete" címmel írt cikket.[117] Zajthay (Zaitschek) pedig ugyancsak a széles nyilvánosság számára írt a nyomelemekről.[118]

A húszas években kezdték meg a Surányi János által meghonosított szudáni fű termesztését,[119] és terjedtek el a zabosbükkönyi példájára más takarmánykeverékek is, így a szöszösbükkönyös, a pannonbükkönyös, az őszi borsós, a bíborherés keverékek, továbbá a keszthelyi keverék, a borsós csalamádé és egyéb hasonló keverékek. Ereky Károly „A zöldtakarmánymalom és a nagy istállóüzemek" címmel hívta föl a figyelmet a „lucernapép" és a „lucernaliszt" jelentőségére.[120] 1936-ban az Állattenyésztők Lapjában állandó rovat volt az „Abraktakarmányok ártáblázata táplálóértékek alapján", ami igen sok segítséget adott a kalkuláló állattartóknak. A takarmányozás technikájában is jelentős fejlődésről lehet beszélni, így pl. a sertésönetetők alkalmazásáról.[121]

A most tárgyalt korszakban az állam intézményesen is igyekezett a takarmányozási gondokat enyhíteni. Nagyobb mennyiségű kukoricát importáltak, a takarmányok szállításához fuvarkedvezményt adtak, az ínséges területekről áttelepítésre elszállított állatok visszaszállítását ingyen biztosították, kedvezményes áru melaszt osztottak, betiltották a szálastakarmányok exportálását, stb., stb.[122]

Az elmondottakat összefoglalva – bár az akkori földművelésügyi államtitkár szerint „súlyos bajok vannak az ország takarmánymérlege körül, amit sürgősen rendbe kell hozni, mert különben az állattenyésztésünket nem lehet tovább fejleszteni"[123] –, mégis arra a megállapításra kell jutni, hogy a két világháború közötti időszak a magyarországi takarmányozás minőségi fejlődésének korszaka volt.

[112] *Konkoly Thege* i. m. 1948. 152. l.
[113] Köztelek 1921. 361. l.
[114] Köztelek 1916. 352. l.
[115] Köztelek 1922. 1268. l.
[116] Köztelek 1928. 1522, 1524. l.
[117] Köztelek 1924. 1254–58. l.
[118] Köztelek 1942. 422. l.
[119] Köztelek 1926. 1577. 1578. l.
[120] Állattenyésztők Lapja 1932. 178–9. l.
[121] Köztelek 1928. 2023–25. és 1932. 127–8. l.
[122] Országos Mezőgazdasági Kamara jelentése 1937. 80. l.
[123] Magyar Állattenyésztés 1944. 2. l.

A takarmányozás alakulása

Annak a ténynek az ismeretében, hogy az állattartásban a trianoni Magyarországon a mezőgazdasági üzemek – akár uradalmi, akár paraszti gazdálkodásról volt is szó – alapja és mozgatója a kérődzők tartása volt; kézenfekvő az a következmény, hogy a kérődzők kívánalmaihoz idomulva mindenekelőtt a szálastakarmányok, később a rét- és legelőterületek kerültek az érdeklődés homlokterébe. Az akkori gazdák az egyszerű termesztési módszerekkel olcsón előállítható tömegtakarmányok, mindenekelőtt a szálasok termesztéséhez nyúltak. Elősegítette ezt, hogy a gazdasági válság idején alig lehetett a mezőgazdasági terméseket értékesíteni, különösen a növénytermesztés adta termelvényeket. Nem is kell itt másra gondolni, mint a katasztrofális gabonaárakra, a cukorrépa-kontingensre és az abraktakarmányokká degradálódott emberi táplálékokra (eozinált búza, takarmányozásra használt étkezési burgonya, takarmánycukor stb.). Az eredeti formájukban végképp értékesíthetetlen, de igen olcsó, semmiféle szállítási költséget el nem viselő tömegtakarmányok között elsősorban a szálastakarmányok számára adódott fölhasználási és értékesítési lehetőség az állattartás révén. Így sikerült a tömegtakarmányokkal olcsón fönntartani és működtetni a mezőgazdaság „nehéziparát" és a más módon értékesíthetetlen lehetőségek és termények fölhasználóját, a szerves trágyát bőségesen termelő szarvasmarha- és juhtartást.[124] Ugyanígy lehetett a tömegtakarmányokkal a talajműveléshez szükséges igaerőt is olcsón biztosítani. Ezen az úton járva mind a talajerő-fönntartás, mind pedig a talajművelés előbb-utóbb a szálastakarmányokra szorult. Ennek a folyamatnak lett a haszonélvezője – akarva, nem akarva – az állattartás (kérődzők), mert csak így lehetett a termelési költségek alá zuhant állati termékárak nyomasztó – sőt gyilkos – terhe ellenére is a trágya és az igaerő révén az állattenyésztést – elsősorban a szarvasmarha- és juhtenyésztést, de ezek tejtermékei révén a sertéstenyésztést is – nemcsak fönntartani, hanem még fejleszteni is.

Az általános fejlődés persze elég nehezen indult meg. A Földművelésügyi Minisztérium és a Mezőgazdasági Kamara által juttatott takarmányvetőmagvak iránt 1928-ban pl. Komárom-Esztergom megyében alig mutatkozott érdeklődés.[125] Bácsbodrog megyében 1930-ban mindössze 8% volt a szántóföldi takarmánytermesztés,[126] Szeged város 1940-ben azt jelentette, hogy „a takarmányfélék termelése a lehető legminimálisabb".[127]

A későbbiek során az általános válság idején – bizonyos szempontból nézve talán éppen ennek a hatására – azonban a helyzet állandóan javult, és ezt a fejlődést a számadatok is egyértelműen igazolják. Ha ugyanis az 1930–34-es évek takarmánytermesztését az 1923–29. évivel hasonlítjuk össze; a takarmánygabonák bevetett területe 0,3%-kal, a kukoricáé 3,7%-kal, a lucernáé 7,6%-kal, a többi hereféléé pedig 3,4%-kal növekedett.[128]

A két világháború közötti időszakban a magyarországi takarmányozás alakulásának fölvázolásához kézenfekvő alapnak ajánlkozik a most tárgyalt korszak országos takarmánymérlegeinek az áttekintése. Az idevonatkozó adatokat részben a volt Magyar Gazda-

[124] *Gaál László:* Az állattenyésztés-politika alapjai. Bp. 1971. 94–98. l.

[125] OL K 184–10: 8716.

[126] OL K 184–10: 8718.

[127] OL K 184–10: 521002.

[128] *Szuhay Miklós:* Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. Bp. 1962. 40. l.

ságkutató Intézet, részben Matolcsy Mátyás (1940),[129] részben Újlaki Nagy Árpád (1943) számításai adják.[130] Bármennyire is terhelik ezeket az adatokat és számításokat az elkerülhetetlen becslések bizonytalanságai miatti hibák, és részleteikben bármennyire is eltérők a különböző források kimutatásai, mégis ezek alapján lehet a legvalószínűbben és nagyjából elfogadható képet festeni a két világháború közötti korszak takarmányozásának országos helyzetéről és annak alakulásáról.

Motolcsy szerint a takarmányszükséglet és a fölhasználás keményítőértéke az alábbiak szerint alakult. A Matolcsy-féle adatok arra látszanak utalni, hogy – az általános panaszok ellenére – a szükséglet és a fedezet nagyjában kiegyenlítették egymást, tehát nem szabad készpénznek venni a korabali sajtóban megjelent keserű véleményeket.

Időszak	Szükséglet (millió q)	Fedezet	Különbözet
		keményítőérték	
1924–1925	59,03	53,58	–5,45
1926–1927	59,38	59,01	–0,37
1928–1929	60,41	57,44	–2,97
1930–1931	59,95	57,08	–2,87
1932–1933	55,13	64,84	+9,71
1934–1935	59,98	60,33	+0,35
1936–1937	58,78	69,14	+10,36
1938–1939	65,98	71,92	+5,94

Igen érdekes, mert az országos helyzet javulására mutat, hogy a most tárgyalt korszak korábbi szakaszában inkább hiány, a későbbiekben pedig többlet mutatkozott. Ez a minőségi fejlődés nagy részben megmagyarázza a termelés általános fejlődését. Jellemző továbbá a gazdasági válság hatására jelentkező bőségesebb takarmányellátás is, amely igazolja azt az általános föltételezést, hogy a válság kezdetén a ráfizetéssel járó növénytermesztést a gazdák úgy igyekeztek átszervezni, hogy a növénytermesztés termékeinek egy része az állattartás révén kedvezőbben értékesülhessen.

Az említett takarmánymérlegek tanulmányozásakor különösebb figyelmet érdemel a takarmányszükséglet tagozódása.

Év	Takarmányszükséglet				
	Szarvasmarha	Juh	Sertés	Ló	Egyéb állat
	millió q keményítőérték (%)				
1924/25	29,79 (50,5)	1,09 (1,8)	11,69 (19,8)	14,42 (24,4)	2,04 (3,5)
1928/29	28,75 (47,6)	0,91 (1,5)	13,08 (21,7)	15,28 (25,3)	2,39 (3,9)
1932/33	26,88 (48,8)	0,61 (1,1)	10,81 (19,6)	14,44 (26,2)	2,39 (4,3)
1936/37	27,82 (47,3)	0,85 (1,4)	14,51 (24,7)	13,61 (23,2)	1,99 (3,4)
1938/39	30,08 (45,6)	0,97 (1,5)	18,18 (27,6)	14,48 (21,9)	2,27 (3,4)

[129] *Matolcsy Mátyás:* Takarmánymérleg. Bp. 1940.
[130] *Újlaki Nagy Árpád:* Élelmiszertermelésünk és ellátásunk. Bp. 1943.

A takarmányszükséglet természetesen minden időben elsősorban az állatok számától függ, és ennek alakulása szerint arányosan változik. Amikor azonban a most tárgyalt korban az egyes állatfajok százalékos részesedését vizsgáljuk, ennél sokkal árnyaltabb képet látunk. Így a szarvasmarhatartás takarmányszükséglete határozottan csökken, amit a sertéstartás szükségletének a százalékos részesedési növekedése ellensúlyozott. A juhtartás csökkenő részesedését itt a létszám kevesbedése okozta. A többi állatfaj takarmányszükséglete százalékban kifejezve nem érdemel érdemleges elemzést. Többet mutatnak ennél a fölhasznált takarmányféleségek adatai. Az idevágó számadatokat vizsgálva, amikor a takarmányok két nagy csoportját, az abrakféléket és a tömegtakarmányokat hasonlítjuk össze, azok arányait vizsgálva és összevetve az egyes állatfajok létszámának változásaival, akkor azt látjuk, hogy 1000 q takarmányértékben számítva az összes takarmány fölhasználásának a tömegtakarmányok

1924–1925-ben 66,5%-át
1928–1929-ben 63,8%-át
1934–1935-ben 59,0%-át
1938–1939-ben 58,5%-át

tették ki.

Ugyanakkor számosállatban számítva az ország összes állatállományának

1924–1925-ben 63,2%-át
1928–1929-ben 60,1%-át
1934–1935-ben 60,5%-át
1938–1939-ben 61,7%-át

táplálták ilyen takarmányokkal.

Ezek a számok ebben az összehasonlításban a már többször említett minőségi fejlődést igazolják, mert a tömegtakarmányok aránya e korban nagyobb mértékben csökkent, mint a számosállatokban kifejezett kérődzőké, tehát a takarmányozás az értékesebb abraktakarmányok fölhasználása felé tért. Ugyanezt bizonyítják a legfontosabb kérődző, a szarvasmarha által elfogyasztott abrakfélékre vonatkozó adatok is:

Év	Szarvasmarhák száma számosállatban	Az elfogyasztott abrak keményítőértéke	Egy állatra jutó keményítőértéke
1924–1925	1,513 6 ezer	17,95 ezer q	118,59 kg
1928–1929	1,448 8 ezer	20,79 ezer q	143,49 kg
1934–1935	1,336 0 ezer	22,93 ezer q	171,63 kg
1938–1939	1,504 8 ezer	29,78 ezer q	197,90 kg

A Magyar Gazdaságkutató Intézet számításainak eredményei ebben az összevetésben – bár eredetileg nem erre a célra készültek – világosan mutatják a kor takarmányozásában beállott jelentős minőségi fejlődést. Az intézet keményítőértékben megadott takarmánymennyiségei nagyjából azt mutatták, hogy a szemestakarmányok keményítőértéke kb. kétszer annyi volt, mint a szálastakarmányoké. A szemeskukorica az összes abrakfélék keményítőértékének közel kétharmadát tette ki, mellette az árpa, a zab és az ipari eredetű

takarmányok jelentősége eltörpült. Föltűnő az ún. gyökér- és gumóstakarmányok aránylag kis részesedése.

Megemlítést érdemel még az a következtetés is, amely szerint az összes széna, takarmányszalma és kukoricaszár nagyjában ugyanannyi keményítőértéket jelentett, mint az összes abrakféle együtt.[131] Ez az értékelés két igen súlyos visszásságra vet világot. Az egyik, hogy a takarmányozás – elsősorban az adottságokhoz (készletek) alkalmazkodva – kétszer annyi értékű drága abraktakarmányra, mint olcsó tömegtakarmányra épült. A másik, hogy az összes abrak legnagyobb részben kukorica volt. Itt nem is annyira a kukorica aránylag szerényebb fehérjetartalma volt a baj, hanem sokkal inkább az a tény, hogy talán egyetlen takarmánynövény sem mutatott olyan nagy termésingadozást, mint éppen a kukorica, és így a magyarországi takarmányellátás ezekben az időkben az egyik legbizonytalanabb tényezőre épült.

A magyar állattenyésztés kereken egy évezredének lelkiismeretes tanulmányozása megtanított arra, hogy az állatok megfelelő ellátása érdekében a takarmánytermesztésben nemcsak az a fontos, hogy sokat és jó minőséget termeljük, hanem az is, hogy a várható termés lehetőleg biztos legyen. Ez volt az oka részben annak, hogy míg más országokban is előfordultak kedvezőtlen időjárású évek, de ott csak múló befolyást gyakoroltak az állattenyésztésre, addig Magyarországon a takarmánytermesztés meg nem felelő szervezése, aránytalanul kis területe és elhanyagoltsága folytán úgyszólván katasztrófát jelentettek.[132]

Ide illik az az 1939. évre vonatkozó kamarai jelentés, amely a kukoricatermések „egészségtelen kilengéséről" szólva megállapította, hogy a terméseredmények nagy ingadozása állandóan kockázatossá teszi a legfőképpen kukorica etetésére alapozott állattartást. Az illetékes szakkörök szerint a hazai állattartás takarmányszükséglete teljesen fölemészti a jobb átlagtermésű esztendők egész kukoricatermését. Ilyenformán a gyengébb átlagtermésű esztendőkben kukoricahiány mutatkozik.[133]

Az időjárás okozta takarmányszűk, sanyarú esztendők minden kára mellett azonban meg kell emlékezni arról az „előnyről" is, amelyet a kényszerhelyzet a szelekció területén teremtett azzal, hogy az állattartók a takarmányhiányt ösztönszerűen állataik számának csökkenésével kísérelték meg áthidalni. Ez az állománycsökkentés természetesen a legrosszabban termelő, a nem kielégítő szervezetű és egészségű, a kényes, a gyönge takarmányértékesítő, a meddő, szóval a legértéktelenebb állatok kiselejtezéséhez vezetett. Végeredményében tehát bizonyos előnyökkel járt. Persze ez az igen veszélyes, igen sok más hátránnyal járó kényszermegoldás sehogyan sem dicsérendő, bizonyos előnye azonban mégis elvitathatatlan. Az 1942. évre vonatkozó kamarai jelentésben azt olvassuk, hogy a törzskönyvezésnek a jelentőségét is növelte a takarmányhiány. Ilyen viszonyok között ugyanis különös jelentősséggel bírt az, hogy a csekély abrakkészletet lehetőleg olyan állatok fogyasszák, amelyek azt jól értékesítik.[134]

Az elmondottak kiegészítésére még helyesnek látszik néhány jellemző adatot és idézetet megadni:

[131] *Konkoly Thege* i. m. 1948. 146. l.
[132] *Konkoly Thege* i. m. 1920. 34. l.
[133] Országos Mezőgazdasági Kamara jelentése 1940. 40. l.
[134] Országos Mezőgazdasági Kamara jelentése 1943. 75. l.

Az 1931–40-es évek átlagában a magyarországi takarmányok évi összes termését az alábbi számítás eredményei mutatják:[135]

Takarmány	Termés	Keményítőérték	Fehérjeérték
Szemes	3125 ezer t	2345 ezer t	225 ezer t
Szálas	4719 ezer t	1667 ezer t	326 ezer t
Lédús	6742 ezer t		

Az országos takarmánytermések arányaira utal a lerakott területek összehasonlítása:[136]

	1925/29	Index	1930/34	Index
Takarmánygabona	1225 ezer	100	1129 ezer	100,3
Kukorica	1875 ezer	100	1944 ezer	103,7
Lucerna	291 ezer	100	313 ezer	107,6
Herefélék	270 ezer	100	270 ezer	103,4

A Vas megyei gazdasági felügyelőség akkori megállapítása szerint a mesterséges takarmányfélék közül a legelterjedtebb takarmány a lóhere és a bíborhere, majd a lucerna, csalamádé, nyúlszapuka stb., a másodtermények közül pedig a tarlórépa volt.[137]

Persze nem mindenütt egyforma a helyzet. A Bihar megyei gazdasági felügyelőség még 1938-ban is azt kénytelen jelenteni, hogy a lucernatermelés még mindig csak kis területre szorul.[138] A szántóföldi takarmánytermesztésre jellemző, hogy az Országos Mezőgazdasági Kamara jelentése még 1936-ra vonatkozóan is kénytelen megállapítani: „takarmánynövényekkel bevetett területünk az összes szántóföldnek mindössze 12%-át teszi, tehát csak felét annak, amit a normál vetésforgó előírna . . . a takarmánytermelésnek ilyen csekély aránya nem felel meg az okszerű gazdálkodás kívánalmainak, ez nem biztosítja a vetésforgó szükséges trágyázását, tehát a talajerő fenntartás legelemibb követelményét . . . Kiskunfélegyháza határában mindössze 0,85% a takarmányterület".[139] Még 1941-ről is azt olvassuk, hogy a szántóföldi termelés egyik alapvető hibája – különösen az ország egyes vidékein – a takarmánytermelésnek mostoha szerepe a vetésforgóban, valamint az évelő pillangós takarmánynövények termelésének elhanyagolása.[140]

Az elméleti számítások és egyéb gondolatfűzések mellett helyesnek látszik befejezésül az egzakt számok tükrében megvizsgálni, hogy a most tárgyalt korszak idején mi és mennyi volt a magyarországi takarmányexport, mert ez kétségtelenül nagymértékben

[135] *Fazekas Béla:* Mezőgazdaságunk a felszabadulás után. Bp. 1967. 117. l.
[136] *Szuhay* i. m. 40. l.
[137] OL K 184–10: 51378.
[138] Uo.
[139] Országos Mezőgazdasági Kamara jelentése 1937. 47. l.
[140] Országos Mezőgazdasági Kamara jelentése 1942. 52. l.

befolyásolta mind a takarmánytermesztést, mind a takarmányfölhasználás helyzetét. Újlaki Nagy Árpád adatai nyomán az export-import különbözet a két világháború közötti időszakban nagyjából mintegy 1,2 millió q keményítőértékű takarmánymennyiség volt. Ennek jelentős részét a szárított répaszelet (0,25 millió q keményítőérték), a kukorica (0,24 millió q keményítőérték), a takarmányárpa (0,19 millió q keményítőérték) tette ki.[141]

Az ipari eredetű takarmányokból 1925-ben – a félhivatalos megállapítás szerint – 242 ezer q korpa, 158 ezer q takarmányliszt és 44 ezer q olajpogácsa került exportálásra.[142] A takarmányozásban mutatkozó hiányok tehát nem a termelés és a fölhasználás, vagyis a készlet és a szükséglet egyenetlenségében gyökereztek, hanem inkább jövedelmezőségi és kereskedelmi okokra vezethetők vissza.

Általában megállapítható, hogy a magyarországi takarmányozástan és a sok tekintetben ettől függő gyakorlati takarmányozás a két világháború közötti időszakban igen sokat fejlődött. Ennek a fejlődésnek nagyjában kettős oka volt. Egyrészt ez volt az a kor, amelyben a takarmányozás élettani alapokra épült, és ennek következményeképpen kialakította a tudományok színvonalának megfelelő, a gyakorlatban is bevált, helyes takarmányozási szemléletek legfontosabb vonásait. Másrészt ebben a korszakban terjedtek a tudomány által alátámasztott és helyesen propagált korszerű takarmányozási módszerek a gyakorlatban.

[141] *Újlaki Nagy* i. m. 243. l.

[142] Országos Mezőgazdasági Kamara jelentése 1926. 42. l.

URBÁN LÁSZLÓ

A TERMELŐSZÖVETKEZETI SZERVEZÉS MEGINDULÁSA ÉS KISZÉLESEDÉSE SZOLNOK MEGYÉBEN (1948–1950)

A magyar falu szövetkezeti élete a felszabadulást követő években állandó átalakulásban volt.[1] 1948-ban ez a folyamat felgyorsult, mozgató tényezői is változtak. Korábban az állam és a pártok a szövetkezeti kérdéssel inkább csak a politika síkján foglalkoztak, a gyakorlat szintjén sokkal kevésbé, s a szövetkezeti élet formálódásának közvetlen szabályozói lényegében a helyi gazdasági és társadalmi feltételek voltak. 1948-ban ez a helyzet megváltozott, elsődleges alakító tényezővé vált az agrár- és szövetkezetpolitika, amelynek cél- és eszközrendszere a fordulat évét követőleg már alapvetően különbözött a korábbiaktól.

A gazdasági és társadalmi viszonyok szocialista átalakításának napirendre tűzése halaszthatatlan feladattá tette az új, átfogó szövetkezetpolitikai koncepció és az annak megfelelő intézményrendszer kialakítását. A szövetkezeti élet átszervezésének terve első ízben az MKP 1948 áprilisában megfogalmazott szövetkezetpolitikai irányelveiben került összegezésre. Azt követőleg – lényegét tekintve még változatlan felfogásban – az MDP Programnyilatkozata és a párt júliusi országos szövetkezeti értekezletén elhangzottak foglalták össze a szövetkezetekkel kapcsolatos alapelveket.[2]

Az 1948 tavaszán-nyarán deklarált céloknak megfelelő szervezeti keretek létrehozására késve, 1948/49 fordulóján került sor, akkor azonban már az agrárpolitika a szövetkezés céljának nem a paraszti gazdálkodás segítését, hanem annak felszámolását tekintette.[3] Ez az állami szektor érdekeinek a szövetkezetekkel szembeni feltétlen érvényesítésével párosult. A szocialista szövetkezeti mozgalom fejlesztésének első – a fokozatosság elvét szem előtt tartó – koncepciója meghirdetése után alig fél évvel háttérbe szorult, noha valós lehetőségeket rejtett magában.

[1] A felszabadulást követő első évek agrárszövetkezeti viszonyairól számos tanulmány közöl több-kevesebb információt. Pl. *Szakács Sándor:* A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945–1948. Akadémiai Kiadó 1971; *Orbán Sándor:* Két agrárforradalom Magyarországon. Akadémiai Kiadó 1972; *Fazekas Béla:* A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó 1976; *Mészáros Sándor:* A szocialista szövetkezeti mozgalom kibontakozása a magyar falun (a Szövetkezeti Kutatóintézet Évkönyv 1975-ös kötetében). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1976. stb. A legátfogóbb *Szakács Sándor:* A földművesszövetkezeti mozgalom története 1945–1949. c. munkája (Szövetkezeti Kutató Intézet Közlemények 115. Bp. 1976). Szolnok megyére vonatkozólag e kérdéskört két könyv tárgyalja: *Borzák Lajos:* Szövetkezeti magvetők. Szolnok megyei Lapkiadó Vállalat 1971 és *Urbán László:* Demokratikus agrárszövetkezetek Szolnok megyében 1945–1949 (a Szolnok megyei Múzeumok Közleményei 40. Szolnok 1977).

[2] Vö. A magyar népi demokrácia története 1944–1962 (Szerk.: Balogh Sándor és Jakab Sándor) Kossuth 1978. 184. l.

[3] Vö. *Szakács Kálmán:* Paraszti érdekképviselet és szövetségi politika 1947–1948, Párttörténeti Közlemények 1971/3. 75. l.

Az 1948 tavaszán megfogalmazott szövetkezetpolitikai tézisek szerint akkortájt a termelőszövetkezetek tömeges létrejöttének feltételei még nem adottak, ezért „a szövetkezeti termelés megszervezése során az irányt nem a termelőszövetkezetek magasabb formáira való gyors áttérésre kell venni, hanem a szövetkezeti termelés alsófokú, egyszerűbb formáinak minél szélesebb arányú megszervezésére".[4] A szervezeti kereteket az általános falusi szövetkezetekké szervezendő földművesszövetkezetekben jelölték meg.

A földművesszövetkezetek alapvető, eredeti feladata – az 1945-ben meghatározott működési rendjük szerint – a földreform során igénybe vett birtokok egyéni kiosztásra nem alkalmas javainak megőrzése és a földhözjuttatottak érdekében történő hasznosítása volt. Ennek teljesítése során 1948-ra több helyen alakult ki a földművesszövetkezeteken belül több-kevesebb kollektív elemet hordozó szegényparaszti termelői társulás. Szolnok megyében[5] ilyen jellegűek a rizstermelő csoportok voltak, amelyek túlnyomórészt a tiszántúli rész településeinek – Tiszagyenda, Karcag, Szajol, Mezőtúr, Kenderes, Abádszalók stb. – határában jöttek létre.[6]

A földművesszövetkezeti termelői társulások mellett szórványosan előfordultak egyéb formái is a paraszti összefogásnak, amelyek a földművelés egyes munkálatainak közös végzését célozták. Szolnok megyében 1948 nyár végén két – a szövetkezeti felügyelő által „mezőgazdasági tárgyú"-nak nevezett – földművesszövetkezeti keretbe nem tartozó, önálló csoportosulás működött. Fegyverneken 1945 őszén húszan 33 kh juttatott, de egy tagban hagyott gyümölcsös területen alakítottak szövetkezetet. Minden munkát közösen végeztek területarányos jövedelemelosztás mellett, – a korabeli sajtó szerint eredményesen, mint az ország legjobb gyümölcstermelő szövetkezete.[7] Kunhegyesen „újgazdák és földosztásból kimaradottak" alakítottak – nagybérlők kezén lévő földeket is igényelve – 36 kh részben saját, részben bérelt területen szövetkezetet 1948 januárjában.[8] A közös munkából származó jövedelmet a ledolgozott munkanapok arányában osztották fel.

A kollektív gazdálkodás bizonyos elemei tehát már 1945–1948 között is kialakultak egyes – megfelelő feltételekkel bíró – helyeken. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének napirendre tűzésekor azonban nem ezek lettek a továbbhaladás alapjai. Az agrárpolitika más utat választott.

[4] A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. Kossuth 1967. 573. l.

[5] Szolnok megye területe 1948-ban nem volt teljesen azonos a maival. Nem tartozott még hozzá Öcsöd község és a tiszafüredi járás; magában foglalta viszont Dévaványa községet. A területrendezés 1950-ben történt meg. Akkortól nevezik hivatalosan is Szolnok megyének a korábbi Jász-Nagykun Szolnok vármegye helyett a Közép-Tiszavidék közigazgatási egységét.

[6] Új Magyar Központi Levéltár (a továbbiakban ÚMKL), Földművelésügyi Minisztérium Termelőszövetkezeti Főosztály (a továbbiakban FM Tsz Fő.) 1949 Szolnok megye, Tiszagyenda és Abádszalók; Szolnok Megyei Levéltár (a továbbiakban SZML) Szolnok megye főispáni iratai 16/1948, MSZMP Szolnok Megyei Bizottságának Archívuma (a továbbiakban MSZMP MB Arch.) 39. fond. 2. fondcsoport 197. és 198. őrzési egység; ÚMKL Debreceni kerületi szövetkezeti főfelügyelőség 439/1947.

[7] ÚMKL Jász-Nagykun Szolnok vm. szövetkezeti felügyelőség 1152/1948 és Szövetkezés 1948 febr. 13.

[8] *M. Somlyai Magda:* Szabadulás és magvetés. Bp. 1961. 117. l. és ÚMKL Jász-Nagykun Szolnok vm. szövetkezeti felügyelőség 1152/1948.

1. A szervezés megindítása: a kulákbérletek igénybevétele és szövetkezeti társulások kezébe adása

A szövetkezeti közös termelés általános elterjesztésének első kísérlete összekapcsolódott a gazdagparasztság korlátozására hozott intézkedésekkel és a szegényparasztság, elsősorban a nincstelenek földigényének – legalábbis részbeni – kielégítésével, azok munkanélküliségének felszámolására, illetve csökkentésére tett lépésekkel. A megoldást ugyanis a kulákbérletek igénybevételével s azoknak szegényparaszti termelői közösségek kezelésébe adása útján keresték.

A gazdagparaszti kézen lévő haszonbérleti területek szövetkezeti hasznosítására irányuló intézkedések előkészítése 1948 közepén lezajlott.[9] A program nyilvánosságra hozása augusztus 20-án történt meg. Ezt augusztus 29-én követte a végrehajtás mikéntjét meghatározó 9.000/1948. sz. kormányrendelet kiadása.[10]

A jogszabály szerint a gazdálkodást élethivatásként folytatók haszonbérbe maximálisan 25 kh földet vehettek, azzal a megkötéssel, hogy a tulajdonukat képező és a haszonbérlet címén birtokolt terület együttesen nem haladhatta meg a 40 kh-at. A 25 kh-on felüli tulajdonosok számára a bérletet a rendelet megtiltotta; a nem mezőgazdasági főfoglalkozásúak számára pedig 5 kh-as határt szabott meg.

Az előírtakat meghaladó bérleteket az előhaszonbérleti jog alapján a földbérlő bizottságok útján igénybe venni rendelte el a jogszabály, hogy aztán az igényjogosultaknak juttassák. Igényjogosultnak elsősorban a nincsteleneket, másodsorban az 5 kh-on, harmadsorban a 10 kh-on aluli birtokkal rendelkezőket tekintették. Az eljárást lebonyolító földbérlő bizottságok a községi főjegyzőből (városoknál a polgármester vagy az általa kijelölt tisztviselő), a FÉKOSZ, az UFOSZ, a földművesszövetkezet képviselőjéből álltak, valamint – ahol erre sor került – az érintett területek átvételére alakult földbérlőszövetkezet megbízottjából.

A 9.000-es rendelet megjelenése után Szolnok megyében is hamarosan megindult a végrehajtás. Szeptember elejére – az MDP megyei bizottságának irányításával és a FÉKOSZ közreműködésével – megalakult a megye területén 61 földbérlő bizottság, minden városban és jegyzőség területén.[11] Az igénybevételi eljárás viszonylag gyorsan haladt, bár a FÉKOSZ-jelentés helyenként a közigazgatás részéről megnyilvánuló akadályozásról panaszkodott.[12] A beszámolók szerint az érintettek részéről szeptember 3-án az igénybevétel elleni propaganda még „sehol sem tekinthető komolynak", október 8-án már jelentősnek mondható, október 15-én pedig „a kulák parasztság erősen védekezik".[13]

Az előhaszonbérleti eljárás iránt elsősorban a nincstelenek részéről nyilvánult meg érdeklődés. Ebben szerepet játszott az a várakozásuk, hogy a földreform során elmaradt

[9] Már 1948 július elején készen állt „a földbérleti kérdés rendezése" c. tervezet, amely a kulákbérletek igénybevételére, a földbérlőszövetkezetek és földbérlőcsoportok létrehozására teendő intézkedéseket vázolta. Még abban a hónapban határozat is született a megvalósításra. Szakszervezetek Központi Levéltára (a továbbiakban SZOT KL) MEDOSZ 1948. 4. cs. és *Szakács Sándor:* A felszabadulás utáni negyedszázad agrárpolitikája. Kézirat 1973. 22–3. l.

[10] Magyar Közlöny Rendeletek Tára 1948 aug. 29.

[11] SZOT KL Szakmaközi Bizottság, Szolnok megye 1948. 3. cs.

[12] Uo.

[13] Uo.

juttatásukért ezúton nyernek kárpótlást.[14] Különösen a mezőgazdasági munkanélküliek – akiknek száma tartósan 15 ezer körül volt a megyében[15] – remélték helyzetük ezúton történő javítását. A rászorultak ilyen tömege azonban nem részesülhetett az igénybe vett területek bérleti jogából.

A földbérlő bizottságok főleg a Jászság területén álltak szemben szűk igénybevételi lehetőségekkel. A FÉKOSZ-titkár szeptember 3-i jelentésében azt állapította meg, hogy amíg Jászladányban csak 20 kh föld áll rendelkezésre, az igénylők száma pedig 300-nál több; s hasonló a helyzet a jászsági felső járás több községében is, addig a tiszai közép járásban „a föld több és az igénylők száma lényegesen kevesebbnek mutatkozik".[16] Szeptember 23-án a jászsági felső járás főjegyzője azt állapította meg, hogy 1096 kh területre 1617 igénylő van, ezzel szemben Kisújszálláson – a polgármester szeptember 13-i megállapítása szerint –2765,5 kh-ra csak 197-en jelentkeztek. Ez utóbbihoz azonban hozzájárult, hogy a kijelölt kishaszonbérlőknek mintegy fele lemondott igényéről, a földeknek lakóhelyüktől való nagy távolsága miatt.[17] A 9.000-es rendelet végrehajtásában a nehézségek nem korlátozódtak csak a Jászságra, hiszen Tiszapüspöki és Csépa esetében a FÉKOSZ-jelentés október 8-án és 15-én egyaránt azt írta, hogy a földbérlő bizottság nem működik, mert nincs igénybe vehető föld.[18]

Az előhaszonbérleti eljárás szeptemberben jórészt megtörtént.[19] Az alispán jelentése szeptember 29-én 31 158 kh-ra, október 15-én 32 545 kh-ra tette az érintett területet.[20] Október második felében még mintegy 5000 kh igénybevételére került sor, így a földbérlőbizottságok kezére került terület nagysága valamelyest meghaladta a 37 000 kh-at.[21] Ebből azonban – minthogy rossz minősége vagy távoli fekvése miatt arra igénylő nem volt – 2479 kh hasznosítatlanul maradt, amint azt az alispán október 15-én megállapította.[22] Összességében tehát a 9.000-es rendelet végrehajtása során mintegy 35 000 kh került kishaszonbérleti címen szegényparaszti kézre.

A bérletre jelentkező nincsteleneknek és szegényparasztoknak – a rendelkezésünkre álló adatok szerint – a megyében nem egészen fele kapott csak földhasználatot 1948 őszén. Az alispáni jelentések szerint szeptember 29-ig a 10 979 jogosultnak nyilvánított igénylőből 4857 (44,2%); október 15-ig a 11 334-ből 5356 (47,3%) jutott bérleti lehetőséghez.[23]

A 9.000-es rendelet úgy intézkedett, hogy az igénybe vett területek elsősorban az erre a célra alakuló földbérlőszövetkezetek kezelésébe adandók, másodsorban a föld-

[14] Vö. *Orbán* i. m. 79. l.

[15] Az alispáni jelentések máj. 6-án 16 899, jún. 1-én 14 896, júl. 1-én 15 547 mezőgazdasági munkanélküliről szóltak. SZML Szolnok m. főispáni iratai 179/1948.

[16] SZOT KL Szakmaközi Bizottság, Szolnok m. 1948. 3. cs.

[17] SZML Szolnok m. főispáni iratai 179/1948 és 971/1948.

[18] Uo. 971/1948.

[19] SZOT KL Szakmaközi Bizottság, Szolnok m. 1948. 3. cs.

[20] SZML Szolnok m. főispáni iratai 990/1948.

[21] A FÉKOSZ nov. 5-i jelentése szerint 37 080 kh, a szövetkezeti felügyelő november végén adott beszámolója szerint 37 049 kh volt az igénybe vett terület. SZOT KL Szakmaközi Bizottság, Szolnok m. 1948. 3. cs.

[22] SZML Szolnok m. főispáni iratai 990/1948.

[23] Uo.

művesszövetkezetek keretében létrejövő földbérlőcsoportok hasznosíthatják, s végül szervezetlen kishaszonbérletek létesíthetők.

A gyakorlati végrehajtás során a földbérlőszövetkezet- és csoportalakítás szorgalmazása egyértelmű volt az egyéni kishaszonbérletek létesítésével szemben. A két szervezeti forma kérdése azonban eléggé bizonytalan volt. A megyei szövetkezeti felügyelő szeptember 10-i jelentése szerint még nem alakult ki, hogy „földbérlőszövetkezeteket, vagy csoportokat alakítanak-e szívesebben".[24] A részletes községi adatokat is közlő október 8-i FÉKOSZ-jelentés és az ugyancsak részletező december 11-i szövetkezeti felügyelői jelentés[25] több esetben eltérést mutat atekintetben, hogy bérlőszövetkezet vagy csoport alakult-e. A november folyamán gyakoribbá váló helyzetjelentések adatai is sokban különböző eredményeket mutatnak. A dokumentumok alapján összességében két jellemző vonást lehet kiemelni. Egyik, hogy november vége felé valamelyest csökkent a két szervezeti formát képviselő társulások együttes száma;[26] a másik, hogy a szervezésben aktív szerepet játszó FÉKOSZ jelentéseiben nagyobb arányban mutatta ki a bérlőszövetkezetek létét, mint a szövetkezetügyi szervek, illetve a közigazgatás.[27] Abban valamennyi dokumentum megegyezik, hogy bérlőszövetkezetek nagyobb számban jöttek létre, mint bérlőcsoportok.

A földbérlőszövetkezetek alakításának és működésének rendjét november elején jogszabályban rögzítették. Az 12.000/1948. sz. kormányrendelet[28] kimondja, hogy egy községben csak egy fölbérlőszövetkezet alakítható, amelynek feladata a termelés szervezése, irányítása, a szükséges beszerzés és értékesítés biztosítása. A földbérlőszövetkezet a jogszabály értelmében üzletet nem nyithatott, fogyasztási üzletágat nem vezethetett. A szövetkezet alakulásához legalább 10 tag és 30 kh földterület kellett. A rendelet kimondta, hogy a földbérlőszövetkezeti tagok a szövetkezet keretén belül termelőszövetkezeti csoportot alakíthatnak.

A jogi szabályozás nyomán rendezettebbé vált a bérleti formák kérdése. A szövetkezetek és csoportok együttes száma a megyében november végén csökkent. Amíg a hónap első felében a feljegyzések 60 vagy annál több társulásról tettek említést, addig a FÉKOSZ november 28-án 59-ről, a szövetkezeti felügyelő december 10-én 56-ról tud.[29]

A földbérlőszövetkezetek területét 1948 őszén a különböző jelentések eltérő nagyságúnak, de általában 15–16 000 kh közöttinek mutatják ki, a földbérlőcsoportok keze-

[24] ÚMKL Debreceni kerületi Szövetkezeti Főfelügyelőség 734/1948.

[25] SZOT KL Szakmaközi Bizottság, Szolnok m. 1948 3. cs. és ÚMKL Jász-Nagykun Szolnok vm. szövetkezeti felügyelőség 1152/1948.

[26] Ez részben a nyilvántartások pontosabbá válásából adódhatott, részben pedig abból, hogy a jogi szabályozás megtörténte után egy községben már csak egy földbérlőszövetkezet vagy csoport működhetett.

[27] Szept. 29-én egy pártjelentés 31 földbérlőszövetkezet és 19 földbérlőcsoport létéről adott hírt; a FÉKOSZ okt. 8-i kimutatásában viszont 34 esetben már létrehozott, 8 esetben szervezés alatt álló földbérlőszövetkezetről és 21 megalakult földbérlőcsoportról történik említés. Az alispán okt. 15-én 33 földbérlőszövetkezetet és 21 bérlőcsoportot jelentett. Nov. 5-én a FÉKOSZ 40 szövetkezetet és 20 csoportot mutatott ki, nov. 15-én a MOSZK 33-at, illetve 31-et. *M. Somlyai* i. m. 145. l., SZOT KL Szakmaközi Bizottság, Szolnok m. 1948 3. cs. és ÚMKL Jász-Nagykun Szolnok vm. szövetkezeti felügyelőség 1152/1948.

[28] Magyar Közlöny Rendeletek Tára 1948. nov. 7.

[29] SZOT KL Szakmaközi Bizottság, Szolnok m. 1948 3. cs. és ÚMKL Jász-Nagykun Szolnok vm. szövetkezeti felügyelőség 1386/1948.

lésébe adott földeket 4–4500 kh-ra teszik.[30] A földbérlőszövetkezetek és -csoportok tehát együttesen mintegy 20 000 kh területet vettek kezelésbe, az összes előhaszonbérelt területnek mintegy 57%-át.[31]

A szervezeti formák véglegesnek mondható képe 1949 elejére alakult ki. Akkor – az alispán március 21-i évnegyedes jelentése szerint – 27 földbérlőszövetkezet volt a megyében 2360 taggal, 21 736 kh területtel, míg a 20 földbérlőcsoport 1610 taggal 6015 kh földet tartott kezelésében.[32] Egy-egy földbérlőszövetkezetre tehát jóval nagyobb földterület esett, mint egy-egy földbérlőcsoportra, ugyanakkor az igénybe vett – munkaigényesebb és kisebb területű – rizstelepek jórészt a bérlőcsoportok kezelésébe kerültek. A birtokukban lévő rizsterületek 1805 kh-at tettek ki, a megye összes rizsföldjeinek 15%-át.[33]

A földbérlőszövetkezetek és csoportok megszervezéséről kezdetben mint nagy horderejű politikai és gazdasági tényről beszéltek, sőt az 1948. október 11–13 között tartott szövetkezeti felügyelői értekezleten a „földbérlőszövetkezetek döntő jelentőségét" hangsúlyozták. Elsősorban politikai szempontból hangoztatták azok fontosságát, legfőképpen azt, hogy a földbérlőszövetkezeteket és csoportokat olyan mezőgazdasági munkások alkotják, akik „a kapitalista útnak csak a terhét érezték". Ennek alapján levonták a következtetést: a földbérlőszövetkezeti mozgalom „gyorsabban tud fejlődni és bizonyos fokig példát mutatni a földművesszövetkezet szélesebb dolgozó paraszti tagjainak a szövetkezeti mozgalom építésének döntő területén, a mezőgazdasági termelésben".[34]

A szinte kizárólag politikai meggondolások alapján támasztott igények nem számoltak reálisan a gazdasági lehetőségekkel. A földbérlőszövetkezetek és csoportok induló gazdasági feltételei igen kedvezőtlenek voltak. Többségük termelőeszközökkel alig vagy egyáltalán nem rendelkezett. Felszerelést és állatot a földek birtokbavételével együtt csak a kisebb részük kapott az előhaszonbérleti eljárás által érintett gazdaságok állományából. A megyei szövetkezeti felügyelő által november 20-án kibocsátott kérdőívek közül 38 áll rendelkezésünkre. Ezek között csak 6 mutat gépjuttatást (többnyire 1–2 ekét, boronát, vetőgépet), és mindössze 4 jelez állatjuttatást.[35] További 18 községről az 1948 december 11-i szövetkezeti felügyelői jelentés közöl adatot. Ezek közül 3 helyen adtak állatot és eszközöket a földbérlőszövetkezetnek.[36]

A nagyon hiányosan felszerelt, vagy termelőeszközzel egyáltalán nem rendelkező földbérlőszövetkezetek és -csoportok saját erőből képtelenek voltak számottevő működést kifejteni. Tevékenységük megindításának és folytatásának feltétele volt a külső segítség. Az alapvető talajmunkákat a gépállomások végezték el számukra. Helyenként – főként a

[30] *M. Somlyai* i. m. 145. l., ÚMKL Jász-Nagykun Szolnok vm. szövetkezeti felügyelőség 1386/1948 és 1152/1948, SZML Szolnok m. főispáni iratai 990/1948 és SZOT KL Szakmaközi Bizottság, Szolnok m. 1948. 3. cs.

[31] Ez valamivel kisebb arányt jelent, mint az országos átlag, az ugyanis 60% volt. *Orbán* i. m. 79. l.

[32] SZML Szolnok m. alispáni iratai 6257/1949.

[33] Uo. és SZML Szolnok város közigazgatási iratai 1272/1949 alapján. (A főispán 1948 nov. 1.-i megállapítása szereint a megye összes rizsterülete 12 000 kh volt.)

[34] ÚMKL Jász-Nagykun Szolnok vm. szövetkezeti felügyelőség 1390/1948.

[35] Uo. 1355/1948.

[36] Uo.

csoportok – segítséget kaptak a földművesszövetkezetektől is. A szántási díjak, a vetőmag- és műtrágyabeszerzés fedezetét az e célra az OSZH által nyújtott hitelek jelentették.

A helyzetükben mutatkozó nehézségek és az agrárpolitika változásai – mindenekelőtt a gyors ütemű kollektivizálás napirendre tűzése[37] – által diktált új feltételek más irányba terelték a földbérlőszövetkezetek további sorsát 1948/49 fordulóján, mint azt néhány hónappal korábban előre jelezték. A szervezetileg még meg sem szilárdult szegényparaszti társulások jelentőségéről egyre kevesebb szó esett, majd hamarosan megszüntetésük is napirendre került.

A haszonbérleti rendelet gyors ütemű végrehajtása idején (1948. szeptember–október folyamán) létrehozott földbérlőszövetkezetek és -csoportok lényegében csak ideiglenes jellegűek voltak, nem jelentettek szilárd szervezeti keretet. Ez annál is inkább így volt, mert a működésük rendjét meghatározó 12.000/1948. sz. kormányrendelet csak november 7-én látott napvilágot. A földbérlőszövetkezetek helyzetének fő jellemzőjeként novemberben azt nevezték meg, hogy azok „egyelőre inkább csak papíron vannak meg és tagságuk száma erősen ingadozik".[38] Ekkor még a MOSZK feladatai közé sorolták a földbérlőszövetkezetek megerősítését. Két hónap múltán viszont már olyan javaslat került az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottságának ülésén részt vevők elé, amely szerint „meg kell vizsgálni a földbérlőszövetkezeteknek, mint szervezeti formának létjogosultságát".[39]

1949 elején a szövetkezetszervezői tevékenység előterében mezőgazdasági vonatkozásban már csak a termelőszövetkezeti csoportok szerepeltek. A földbérlőszövetkezetek és -csoportok is ezekkel kapcsolatban kerültek szóba. „A földbérlőszövetkezetek perspektívája az legyen, hogy a termelőszövetkezeti csoportokból önálló termelőszövetkezetek alakuljanak és a földbérlőszövetkezet tevékenységét a külön-külön gazdálkodó tagjaival kapcsolatban a földművesszövetkezet földbérlő csoportja vegye át" – olvashatjuk egy február 5-én keltezett előterjesztésben.[40] Május közepén a földbérlőcsoportok fő célját abban jelölték meg, hogy működésükkel elősegítsék az új termelőszövetkezeti csoportok kialakítását.[41]

A szövetkezetpolitika átalakulásának hatására Szolnok megyében is lekerült a napirendről a földbérlőszövetkezetek és -csoportok fejlesztésének kérdése. Ez azt jelentette, hogy azok a kezdet nehézségein még túl sem jutottak, máris háttérbe szorultak. A földbérlőszövetkezetek a vonatkozó rendelkezések szerint önálló jogi személyek voltak, kötelezően a MOSZK kötelékében. A megyében azonban ezek 1948 végén „még nincsenek formailag megalakulva".[42] Szabályszerű szervezeti keretek és cégbírósági bejegyzés nélkül működésük erősen korlátozott volt. A cégjegyzékbe csak 1949 februárjában kerültek be az első Szolnok megyei földbérlőszövetkezetek.[43] Ekkor azonban már inkább

[37] Vö. *Orbán* i. m. 72. l.
[38] SZOT KL MEDOSZ 1948 3. cs.
[39] Uo. 1949 14. cs.
[40] Uo.
[41] Uo.
[42] Uo. 14/d. cs.
[43] 1949. február második felében cégjegyzék a fegyverneki, a jászladányi, a jászapáti, a jászberényi, a tiszaföldvári, a kunhegyesi, a jászkiséri, a kisújszállási és a tiszagyendai földbérlőszövetkezetet. ÚMKL Jász-Nagykun Szolnok vm. szövetkezeti felügyelőség 149/1949.

fékezték, mintsem serkentették az illetékes szervek a továbbiak hivatalos elismerését. Az MDP megyebizottsága 1949 február közepén úgy ítélte meg a kérdést, hogy a földbérlőszövetkezeteket „helytelen volna mindenütt kialakítani, mert a bérlethez juttatottak száma sok helyen nem teszi indokolttá, másrészt mert elkerülhetetlenül egy bizonyos kettősséget eredményezne, úgyhogy a földmívesszövetkezet és a földbérlőszövetkezet között egy rivalizálási folyamat indulna meg". Ennek az állásfoglalásnak a jegyében a mintegy 40 község közül, ahol 1948 őszén kimondták a földbérlőszövetkezet megalakítását, csak 14-be küldtek szervezőket a végleges megalakítás céljából.[44]

1949 tavaszán a földbérlőszövetkezetek és -csoportok szervezeti kérdései teljesen elvesztették jelentőségüket. Leálltak az ilyen célú vizsgálatok, abbamaradtak a cégjegyzési eljárások is. Lezárult az első – gazdasági szempontból eleve korlátozott, társadalmi hatásában ellentmondásos, jószerével csak a kulákkorlátozás céljait szolgáló –, a mezőgazdaság átalakításában csak epizódszerephez jutott szövetkezetszervezési kampány.[45] Agrárszövetkezeti vonatkozásban egyedüli számmottevő feladattá a közösen gazdálkodó termelőszövetkezeti csoportok kialakítása vált.

2. Termelőszövetkezi csoportok alakítása 1948/49-ben

a) *A közös gazdálkodás kezdetei 1948 őszén*

A földbérlőszövetkezetek és -csoportok létrehozásakor a szervezőket az a törekvés vezette, hogy a kollektív gazdálkodás megkezdésére ösztönözzék a jelentkezőket. Több helyen, pl. Törökszentmiklóson, Jászkiséren úgy intézték a bérletek kiosztását, hogy egymás mellé kerüljenek azok területei, akik a közös munkára vállalkoztak.[46] E törekvések eredményeként létrejöttek az akkor összefoglalóan táblás csoportoknak nevezett, többé-kevésbé közös munkát tervbe vevő termelőközösségek. Nem kizárólagos jelleggel, de két jellemző vonását emelhetjük ki ezeknek. Az egyik, hogy több helyen (Jászberény, Túrkeve, Tomajmonostora, Tiszagyenda, Tiszaföldvár, Mezőtúr) a közös utat választók egy része vagy egésze a Szovjetunióból hazatért hadifogoly volt.[47] A másik jellemző vonás, hogy – miként a megyei szövetkezeti felügyelő is kiemelte – a táblás csoportok a megyében főképpen rizstermelésre alakultak.[48]

A táblás csoportok alakulásának eredményeit első ízben az október 8-i FÉKOSZ-jelentés mellékletét képező kimutatás foglalta össze.[49] Eszerint 11 olyan község volt a megyében, ahol egyértelműen a táblás gazdálkodás felé vették az irányt. A szervezkedésnek ez a formája jobbára a tiszántúli részen volt jellemző.

[44] A felemelkedés útján (Dokumentumok Szolnok megye negyedszázados történetéből. Szerk.: dr. Ungor Tibor). Szolnok 1971. 181. l.

[45] Vö. *Fazekas Béla:* A mezőgazdaság szocialista átszervezésének kezdetei, 1945–1950. Statisztikai Szemle 1973/10. 990–1 l. és *Szakács* (1973) i. m. 22–3. l.

[46] ÚMKL FM Tsz Főo. 1951 Szolnok m., Törökszentmiklós és 1950 Szolnok m., Jászkisér.

[47] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 194., 173., 197. őe.; ÚMKL FM Tsz Főo. 1949 Szolnok m., Tiszaföldvár és 1951 Szolnok m., Mezőtúr.

[48] ÚMKL Debreceni kerületi szövetkezeti főfelügyelőség 95/1949.

[49] SZOT KL Szakmaközi Bizottság, Szolnok m. 1948 3. cs.

A táblás csoportok nagyobb része novemberben jött létre. Amíg október 26-án – a hónap elején kelt FÉKOSZ-jelentéshez hasonlóan – a megye szövetkezeti felügyelője azt állapította meg, hogy 11 községben van táblás művelés, addig november 25-én már 24 ilyen helyről tett említést.[50]

A csoportok számának jelentős mértékű növekedése mellett is túlzás volt a FÉKOSZ-titkárnak az a november 28-i megállapítása, amely szerint a földbérlőszövetkezetek „már általában a táblás gazdálkodás fogalmával indultak el és közösen művelik a földet".[51] A szövetkezeti felügyelő által éppen ez idő tájt kibocsátott kérdőíveknek a táblás gazdálkodás lehetőségeit tudakoló pontjára ugyanis több községből nem is válaszoltak, nemegy esetben pedig a közös munka elutasítását jelző választ adtak. Nagyrévről pl. azt írta a földbérlő bizottság, hogy „az igénybe vett terület három tagban fekszik és mindegyik alkalmas a táblás művelésre, azonban minden kísérlet megtört az érdekeltek makacs ellenállásán". Mesterszállásról is hasonlókat jelentettek. Fegyverneken és Jászdózsán a helyi bizottság további propagandát tartott szükségesnek a táblás művelés megindulásához. Több helyről olyan jelentés érkezett, hogy gazdasági támogatást kérnek a táblás gazdálkodás megkezdésének fejében.[52]

Földbérlőszövetkezet vagy -csoport keretében 1948 végéig 24 megyebeli községben indult meg a táblás művelés. A közös munka valamilyen módját választó csoportok száma azonban jóval több volt, mert egy-egy városban vagy faluban több is létrejött. 1948 december közepén Jászapátiból 8, Dévaványáról 7, Tiszaföldvárról 5, Kisújszállásról 7, Túrkevéről pedig nem kevesebb mint 20 társulást jelentettek. Ekkor a megye területén összesen 107 táblás csoportot vettek számba 1411 taggal és 6135 kh területtel.[53]

Az 1948 decemberi adatok csak viszonylagos pontossággal mutatják a táblás gazdálkodás kiterjedtségének számszerűségeit, mert a helyzet nehezen volt áttekinthető. A megye szövetkezeti felügyelőjének helyszíni tapasztalatok alapján összeállított december 11-i részletes, szöveges jelentése[54] a folytonos változásokra utal. „Forrásban levő tömegmozgalom, amelyet teljesen kiértékelni nem lehet" – olvashatjuk a dokumentumban Túrkevére vonatkozólag. Karcagon „a szövetkezeti mozgalom cseppfolyós állapotban van, jó előkészítés után több csoport kialakulása várható". Dévaványán „további táblás alakulás van kilátásban". Törökszentmiklóson viszont „a csoportok még szétesőek". A változásokat jelzi, hogy egyes helyeken – így Túrkevén – további csoportok alakultak; más településeken – így Tiszakürtön, Tiszasason – a táblás művelés abbamaradt, s ott csak 1949 második felében kezdték újra azt.

A szövetkezeti irányító szervek a táblás gazdálkodás helyzetét vizsgálva megállapították, hogy a kérdés sürgős rendezést igényel, mert egyébként a szövetkezeti mozgalomra nézve káros jelenségek következnek be. A létrejött sok apró csoport jó része az 1948 végére kialakult formájában ugyanis életképtelen volt. Szolnok megyében is – ahol az ország egész területén létre jött táblás csoportoknak több mint negyede volt található[55] – mielőbb beavatkozásra volt szükség. A megyei szövetkezeti felügyelőnek több

[50] ÚMKL Jász-Nagykun Szolnok vm. szövetkezeti felügyelőség 1294/1948.
[51] SZOT KL Szakmaközi Bizottság, Szolnok m. 1948 2. cs.
[52] ÚMKL Jász-Nagykun Szolnok vm. szövetkezeti felügyelőség 1355/1948.
[53] Uo.
[54] Uo.
[55] Figyelő, 1972. dec. 20.

esetben jelzett, Jászladányról szólva tételesen is megfogalmazott állásfoglalása szerint a táblás gazdálkodás legnagyobb hibája a széttagoltság, „a csoportok működését össze kell hangolni és összevonni nagyobb csoportokba, hogy életképesek legyenek, mivel az a veszély fenyeget, hogy az apróbb csoportok széjjel fognak hullani".[56] 1948 végén felvetődött az a javaslat is, hogy a 24 község közül csak hatban maradjon meg a táblás művelés, a többi helyen szüntessék meg.[57] A közös gazdálkodásnak ezeket a kezdeményeit végül is a rövidesen sorra kerülő felülvizsgálatok mérték fel és minősítették.

b) *A táblás csoportok felülvizsgálata 1948/49 fordulóján*

Az 1948 őszén a földbérlő- és földművesszövetkezeti keretek között megalakult táblás termelő csoportok működésének szabályozása az év decemberében kiadott 14.000/1948. sz. kormányrendelet előírásai alapján történt meg. A termelés módjára három működési típust határoztak meg: az I-es egyszerű táblás gazdálkodást, a II-es átlagelosztású csoportot és a III-as közösen gazdálkodó szövetkezeti csoportot.[58]

Az őszön megalakult termelő társulások átszervezése a jogszabályban előírtaknak megfelelő csoportokká a Földművelésügyi Minisztérium irányításával lebonyolított felülvizsgálatok során történt meg. Ezek után kerültek kiadásra a működési engedélyek.

Szolnok megye termelőcsoportjainak egy kisebb részét – 4 községben – már 1948 december második felében felülvizsgálták. A megye további 20 települését 1949 első felében járta végig 7 felülvizsgáló bizottság.[59]

A bizottságok, miután a közigazgatásnál, a földművesszövetkezetnél, a pártszervezetnél és a DÉFOSZ-nál tájékozódtak a helyi viszonyokról, összehívták a táblás csoportok tagjait, ismertették a 14.000/1948-as kormányrendeletet és a működési szabályzatokat. A követelményeknek megfelelő csoportokat megalakultnak nyilvánították, és összeállították azok számára a támogatási javaslatot. Az előírásoknak meg nem felelő csoportoknál igyekeztek átszervezést végrehajtani.

A felülvizsgálatok során a bizottságok azt tapasztalták, hogy az ősz folyamán a vártnál több táblás csoport alakult meg a megyében,[60] azok jó része azonban nem felelt meg a velük szemben támasztott követelményeknek. „A csoportok megalakításánál nem vették figyelembe a nagyüzemi gazdálkodást [ti. a szervezők], csak arra törekedtek, hogy minél több csoport jöjjön létre" – állapította meg a felülvizsgáló bizottság Mezőtúron – „a legtöbb csoport 10 tagon aluli volt".[61] Túrkevén a felülvizsgálatig létrejött 22 csoport közül 18-nak a taglétszáma nem érte el a 10-et, Törökszentmiklóson a 8 közül egynek sem.[62] Sorolhatnánk tovább a példákat, „nem egy helyen hatan–heten mertek az útnak

[56] ÚMKL Jász-Nagykun Szolnok vm. szövetkezeti felügyelőség 1355/1948.

[57] ÚMKL Kereskedelem és Szövetkezetügyi Minisztérium Szövetkezeti Főosztály 102.735/1949.

[58] A tszcs-típusokat a 14.000/1948. sz. kormányrendelet határozta meg. Magyar Közlöny Rendeletek Tára 1948 dec. 18. Részletesebb kifejtését l. *Fazekas* (1976) i. m. 57–9. l.

[59] A felemelkedés útján. i. m. 179. l.

[60] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 173. őe.

[61] Uo. 198. őe.

[62] Uo. 173. őe. és ÚMKL FM Tsz Főo. 1951. Szolnok m., Törökszentmiklós.

nekivágni", sőt Tiszaszentimrén 3 tagú, Kisújszálláson 2–3 családból álló csoportot is találtak.[63] Voltak helyek, ahol a földterület bizonyult kevésnek. Még arra is volt példa, hogy föld nélkül alakítottak csoportot. A korabeli beszámoló szerint Dévaványán 10 nincstelen társult azzal az igénnyel, hogy a felülvizsgáló bizottság „egy 100 holdas haszonbérletbe juttatott ingatlanból rakja ki a juttatottakat és őket helyezze be".[64]

A felülvizsgáló bizottságok a közös gazdálkodáshoz való viszonyt eléggé kedvezőtlennek ítélték meg. Beszámolójuk szerint Tiszagyendán „azért ragaszkodnak a szövetkezeti termeléshez, mert így biztosítva látják az évi munkájukat és az évi megélhetésüket, a községben pedig nem található más kereseti lehetőség".[65] Törökszentmiklóson „nem politikai meggyőződés vitte őket, hanem az, hogy nincstelenek" és a földet a tagok „saját erejükből nem lettek volna képesek megmunkálni".[66] A Jászapátiról adott jelentés szerint az ott alakult 6 csoportnak „80%-a csak azért nevezte magát közösen termelő csoportnak, mert a csoport tagjai egy birtokból kapták a földet", a 3. sz. csoport tagjai pedig azért szántottak közösen, mert „a magántraktoros így olcsóbban vállalta".[67] Cibakházán a földbérlő bizottság a táblás csoportnak nyújtott gépállomási kedvezmény kilátásba helyezésével szervezte meg a csoportot, de a tagok „azt kikötötték, hogy a parcellahatárokat továbbra is meg kell hagyni, és utána mindenki úgy gazdálkodik, ahogy akar".[68] Dévaványán a 7-ből 3 csoport maradt meg, noha mind 10-nél több taggal rendelkezett. A megszűnt 4 csoport esetében a felülvizsgáló bizottság részben azt állapította meg, hogy csak a gépállomási kedvezmény kedvéért társultak, részben, hogy „gazdaságilag életképtelen, politikailag pedig éretlen" társulások, sőt az egyiknél a földek szántása s vetése ugyan táblásan történt, de „a tagok még annyira sem törődtek az egésszel, hogy a vetéshez kimentek volna", mert „mindent egyénileg kívántak végezni".[69]

A közös művelés iránt többnyire a rizstermelésben mutatkozott igény a csoportok részéről. Dévaványán a 7 csoportból 2 rizstermelő volt, mindkettő megmaradt, míg a nem rizses 5 csoportból csak egy.[70] Mezőtúron – 1949. január 10-i értékelés szerint – a csoportok tagjainak többségét „a rizsláz vitte be", mert 1948-ban egy rizstermelő csoport „komoly anyagi haszonra tett szert", s ennek nyomán alakultak az ősz folyamán „gomba módra" a rizstermelő társulások, amelyek közül 12 a felülvizsgálat után engedélyezett termelőszövetkezeti csoport lett.[71] Tiszagyendán mindkét megalakult csoport rizstermelő volt, Kenderesen hétből hat.[72]

A felülvizsgálatok során megmutatkozott, hogy a közös gazdálkodásra túlnyomórészt a haszonbérlethez jutott nincstelenek vállalkoztak. Az 1948 decemberében engedélyezésre javasolt 6 Szolnok megyei tszcs teljes egészében osztatlan szövetkezeti bérleten

[63] *Borzák* i. m. 120. l. és MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 197. és 173. őe.

[64] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 173. őe.

[65] Uo. 197. őe.

[66] ÚMKL FM Tsz Főo. 1951. Szolnok m., Törökszentmiklós.

[67] *Simon Béla:* A szövetkezeti mozgalom hőskorából. Jászkunság, 1968/2. 67. l.

[68] Uo.

[69] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 197. őe.

[70] Uo.

[71] Uo. 198. őe. 1948-ban a földművesszövetkezet rizstermelő csoportja működött eredményesen, amelyből a későbbi I. sz. tszcs kialakult.

[72] Uo. 173. őe.

alakult, s a 159 tagból 113 nincstelen és 46 újgazda volt.[73] A túrkevei csoportok „kivétel nélkül a 9.000-es rendelet alapján juttatott haszonbérelt földön alakultak".[74] A január 15-i felülvizsgáló bizottsági beszámoló során az egész megyére vonatkozóan azt állapították meg, hogy a termelőcsoportokat majdnem kivétel nélkül bérelt területtel alakították, „olyanok, akiknek nincs a haszonbéres földön kívül egyéb földjük".[75] Egy hónappal később az MDP megyebizottság úgy fogalmazott, hogy „a tagok többsége nincstelen, kishaszonbérlettel vannak bent, de megtalálhatók köztük az újgazdák is, akik tulajdon földjeikkel léptek be a csoportba".[76] Az 1945-ben juttatott földekkel jobbára a gyengébb minőségű területeket birtokló újgazdák csatlakoztak a közös gazdálkodáshoz. Ez történt pl. Tiszagyendán, Mezőtúron, Jászladányban.[77] A jobb földekkel rendelkezők sajátjuk bevitelétől húzódoztak. Tiszaszentimrén pl. kijentették, hogy a saját földdel csak akkor lépnek be, ha a bérelt földön a termelés eredményességét látják.[78] Az 1948 decemberében engedélyezésre javasolt 6 tszcs 46 újgazda tagja 175 kh területen egyénileg gazdálkodott. 46-uk közül 44 III. típusú csoport tagja volt.[79] A tiszavárkonyi rizstermelő csoport tagjai közül „mindegyik tagnak nagyobb földje van egyéni kezelésben, mint a csoportba bevitt földje", ezért nem is lehettek III-as típusúak a felülvizsgáló bizottság döntése értelmében.[80] Túrkevén viszont – 1949. január 12-i jelentés szerint – a létrehozott 4 tszcs 51 tagja közül „alig párnak van kívülálló földje".[81]

A felülvizsgáló bizottságok megállapították, hogy a nagyszámú csoport számottevő része az engedélyezés feltételeinek nem felel meg. A karcagi 3. sz. csoport 10 taggal 82 kh-on alakult, de – az 1949. január 6-i jelentés szerint – „a csoport kebelén belül három tag közös családi kezelésben tart 70 kh földet és közös háztartásban is él (apa és két fia)".[82] A január 15-i felülvizsgáló bizottsági beszámoló alkalmával elmondták, hogy előzetesen Jászapátiról 8 csoportot jelentettek, de „kiderült, hogy csak kettő akar közösen gazdálkodni", és a rendelet előírásainak azok sem felelnek meg, hasonlóképpen az ugyancsak 8 csoportot bejelentett Törökszentmiklóshoz, ahol – a felülvizsgáló bizottság jelentése szerint – „egyik csoport sem felel meg a követelményeknek".[83]

A felülvizsgáló bizottságok igyekeztek a csoportokat az engedélyezéshez szükségesre bővíteni. Új tagok belépését szorgalmazták, mivel „a rendelet és működési szabályzat ismertetésére a csoporton kívül állók is mindenütt elég szép számmal elmentek".[84] Több helyen kis társulásokat egyesítettek. 2–3 csoport összevonására – az MDP megyebizottságának megállapítása szerint – 5–6 helyen került sor.[85] Törökszentmiklóson 4

[73] SZOT KL MEDOSZ 1949 14/d. cs.
[74] SZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 198. őe.
[75] Uo. 173. őe.
[76] Uo. 196. őe.
[77] Uo. 173. és 197. őe.
[78] Uo. 197. őe.
[79] SZOT KL MEDOSZ 1949 14/d. cs.
[80] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 197. őe.
[81] *Simon* i. m. 67. l.
[82] Uo.
[83] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 173. őe.
[84] Uo. 196. őe.
[85] Uo.

csoportból alakítottak ki egyet;[86] Túrkevén a január 12-i közös értekezleten a korábbi 22 apró csoport helyett egy I-es, egy II-es és két III-as típusú termelőcsoportot hoztak létre.[87]

A felülvizsgálatok után a megye 20 községében összesen 53 engedélyezett termelőszövetkezeti csoport működött 953 taggal 4027 kh területen.[88] Az 1948 végi táblás csoportokhoz képest felére csökkent számú tszcs-k az akkori taglétszámnak és területnek a kétharmadával rendelkeztek. Az 53 termelőcsoport közül 37 III-as, 6 II-es és 10 I-es típusú volt.[89]

c) *A tsz-szervezés 1949 tavaszán*

Az 1948 őszi táblás csoportok felülvizsgálata és szabályszerű termelőszövetkezeti csoportokká szervezése után a termelőszövetkezeti mozgalom irányítóinak feladatai kétirányúak voltak. Egyrészt az újabb termelőcsoport-alakítási igényekkel kellett foglalkozniuk, másrészt a már létrejött termelőközösségek helyzetét kellett rendezniük.

A januári felülvizsgálatot követőleg újabb csoportok alakulási szándékát jelezték. Az MDP megyebizottságának február 15-i jelentése szerint már január folyamán „mintegy 12 csoport fordult kérelemmel a megyebizottsághoz", hogy vizsgálják felül; de ezeken kívül is „állandó újabb és újabb csoportok jelentkeznek".[90] Ezek a hivatalos jóváhagyásra váró társulások, melyek február és március folyamán alakultak szabályszerű termelőszövetkezeti csoportokká, csaknem valamennyien részben vagy teljesen rizstermelésre jöttek létre.[91] Mezőtúr és Karcag esetében valóságos „rizslázról" beszéltek.[92] Mezőtúron egy április 23-i MOSZK-jelentés szerint a tszcs-k egy kivételével mind rizstermelők; Karcagon pedig február 18–19-én két nap alatt 3 rizstermelő csoport jött létre.[93]

1949 február–március során a tszcs-kezelésben levő rizsterületek számottevően nőttek. Az újonnan alakult csoportok mellett a korábban szárazföldi termelésre alakult csoportok is vettek fel rizsterületeket. Többek között Kunhegyesen és Jászberényben került sor egy-egy tszcs területének rizsfölddel való bővítésére.[94] A rizstermelés területe nagyobbrészt a 9.000/1948-as kormányrendelet alapján igénybe vett telepekből adódott, emellett azonban voltak helyek (Mezőtúr, Jászberény), ahol a földművesszövetkezetek tulajdonát képező rizsföldeket adtak a csoportok kezelésébe.[95] Történtek kezdeménye-

[86] Uo. 173. őe.

[87] *Simon* i. m. 67. l.

[88] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 205. őe.

[89] A felemelkedés útján i. m. 179. l.

[90] Uo.

[91] Adataink szerint csak a jászberényi Petőfi tszcs volt kivétel, amely 1949 márciusában rizsföld nélkül, gyümölcstermelésre alakult. MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 198. őe.

[92] Uo. és ÚMKL FM Tsz Főo. 1949 Szolnok m., Mezőtúr.

[93] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 205. és 198. őe.

[94] A későbbi Kunhegyesi Petőfi Tszcs néven működő csoport az 1948 ősze óta meglevő 87 kh szántója mellé 1949 márciusában kapott 20 kh rizsföldet és 34 kh szántót; Jászberényben a földművesszövetkezettől vett át a tszcs 28 kh rizsterületet. Uo. 197. őe. és ÚMKL FM Tsz. Főo. 1951 Szolnok m., Jászberény.

[95] ÚMKL FM Tsz Főo. 1951 Szolnok m., Mezőtúr és Jászberény.

zések arra is, hogy egyes termelőszövetkezeti csoportok a birtokukba adott rossz minőségű legelőkön rizstelepeket létesítsenek, – ilyen esetek voltak Dévaványán és Tiszagyendán.[96]

Az 1949 télutóján, tavaszelőjén létrejött tszcs-k tagságának szociális összetétele ha nem nagy mértékben is, de eltért a korábban alakultakétól. Ezekben már több volt a saját földtulajdonnal rendelkező. Ez részben a január 15-i felülvizsgáló bizottsági beszámoló alkalmával adott instrukció betartásának tulajdonítható. „Igyekezni kell arra, hogy 2–3 új törpebirtokos, középparaszt is legyen benne" (ti. a tszcs-kben) – hangzott ekkor az útmutatás.[97] A február–március folyamán létrejött csoportoknál nőtt is az újgazdák aránya, sőt volt olyan eset is – nyilván a földművesszövetkezetek által átengedett területet használatba vevőknél –, hogy az újgazdák adták a rizstermelő csoport tagságának többségét.[98] Egy-két helyen igen kis számban régi birtokos parasztok is bekerültek, ezek azonban valamennyien 5 kh alatti földterületek tulajdonosai voltak.[99]

A rizstermelés térhódítása nyomán a termelőszövetkezeti szervezés irányítói e tevékenység szabályozását határozták el. A termelőszövetkezeti csoportok működési szabályzatához a rizstermelőkre vonatkozó kiegészítést készítettek. Sor került valamennyi „rizses" csoport felülvizsgálatára, azoknak az esetében is, amelyek előzőleg már működési engedélyt kaptak. Ez alkalommal alapelv volt, hogy rizst termelő csoport hivatalos elismerést csak a III. típus szerint érhet el. Néhány esetben, így Jászkíséren és Kenderesen ezért alacsonyabb típusról III-asra tértek át.[100] A másik fontos követelmény az volt, hogy a saját tulajdonú földet is vonják be az azzal rendelkező tagok a közös művelésbe. Ennek azonban komoly akadályát jelentette, hogy sok helyen a szóbanforgó földek a határban széjjelszórtan terültek el, így azok nem voltak közös művelésbe vehetők. Ilyen esetekben kivételt kellett tenni, és a kívülálló földek meghagyásával kellett a csoportot megalakítani. Zagyvarékason pl. a rizstermelő csoportot a felülvizsgáló bizottság előbb engedélyezésre nem is javasolta, mert a 25 kh közös rizsföld mellett a tagoknak 42 kh szántó volt egyéni kezelésükben a határ 35 különböző helyén úgy, hogy azt bevinni nem lehetett. Mivel azonban a csoportot politikailag jónak, gazdasági támogatásra is érdemesnek tartották, nem sokkal később mégis felterjesztették engedélyezésre.[101]

A „rizses" csoportok felülvizsgálatának eredményeképpen – nagyrészt március végén – történt engedélyezések nyomán a megye szabályszerű termelőszövetkezeti csoportjainak száma jelentősen emelkedett. Március 1-én – amikor a decemberben–januárban felterjesztett csoportok jóváhagyása már túlnyomó többségében megtörtént – 23 közösen gazdálodó tszcs-t jelentettek, április 6-án viszont 59 engedélyezett csoportot.[102] A következő hetekben – átmenetileg – valamelyest csökkent a számuk. Ennek

[96] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 197. őe.

[97] Uo. 173. őe.

[98] Az alakulási iratoknak a tagság összetételére vonatkozó adatai alapján. ÚMKL FM Tsz Főo. 1949 Szolnok m.

[99] Mezőtúron a 24. sz. csoportnak 4, az 1. és a 15. számúnak 1–1 régi gazda tagja volt; a tiszaböi 7. sz. tszcs-nek 2. Uo.

[100] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 205. őe. és ÚMKL FM Tsz Főo. 1951 Szolnok m., Kenderes.

[101] ÚMKL FM Tsz Főo. 1951 Szolnok m., Zagyvarékas.

[102] SZML Szolnok m. Mezőgazdasági Igazgatóságának iratai 45/1949 és SZML Szolnok m. főispáni iratai 136/1949.

oka az áprilisban bekövetkezett egyesülésekben rejlett, amelyek közül a legjelentősebb Túrkevén történt 3 engedéllyel rendelkező és egy engedély nélküli termelőcsoport fúziója révén.[103]

Az 1949-es év második negyedére a termelőszövetkezeti szervezés feladatait nem újabb csoportok létrehozásában, hanem a meglévők szervezeti, politikai és gazdasági helyzetének javításában jelölték meg.[104] Az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottsága március 14-én közölte a megyei pártbizottságokkal útmutatását arra vonatkozólag, hogy „mi a teendő a most megalakuló termelőszövetkezeti csoportokkal, illetve az engedélyezett csoportokba most belépni kívánó új tagokkal kapcsolatban".[105] „Az alapelv az, – szögezte le a dokumentum –, hogy az eddig engedélyezett csoportokon túl a Minisztérium csak az új gazdasági évre, tehát az ősszel adjon újabb csoportoknak engedélyt." Kivétel lehet az olyan eset, ha „több száz hold saját földön akar most tavasszal új csoport alakulni". Az új tagoknak engedélyezett csoportokba belépésére vonatkozólag arra utasították a megyebizottságot, hogyaz elé ne gördítsen akadályt, de ne is szorgalmazza, amennyiben a munkaerőhelyzet nem teszi szükségessé.

A pártállásfoglalás nyomán a Földművelésügyi Minisztérium felfüggesztette az engedélyezéseket. A február–március folyamán felülvizsgált és jóváhagyásra felterjesztett csoportok még megkapták az engedélyeket, újonan alakuló társulások hivatalos elismerésére azonban már nem került sor, kivéve az április 19-én Kisújszálláson létrejött III. típusú tszcs-t, amelynek 17 tagja – egy kivételével asszonyok – „legnagyobbrészt baromfitenyésztéssel kívánnak foglalkozni".[106] A többi új csoportot őszi engedélyezésre vették előjegyzésbe. Ezek száma június végéig 30-ra emelkedett, területük pedig elérte a 3100 kh-at.[107]

A már jelzett átmeneti visszaesés után az engedélyezett tszcs-k száma is emelkedett valamelyest. Az április 6-i 59-cel szemben június végén 67-et jelentettek a megyéből.[108] A növekedés – beolvadás és típusváltoztatás következtében – erőteljesebb volt a közösen gazdálkodó csoportoknál. A III. típusú tszcs-k száma 52-ről 63-ra nőtt, a II. típusúaké 2 maradt, az I-eseké viszont 5-ről 2-re csökkent. A 67 hivatalosan is elismert termelőszövetkezeti csoportnak 1574 tagja volt és 8325 kh területe.[109] Ez azt jelentette, hogy az ország termelőszövetkezeti csoporttagságának 12,2%-a a termelőszövetkezeti föld 8,45%-át művelte szövetkezeti keretek között a megyében, vagyis az egy tagra eső közös

[103] Túrkevén ápr. 26-án a két legnagyobb tszcs – miután előzőleg mindkettőbe beolvadt egy-egy kisebb csoport – egyesült Vörös Csillag termelőszövetkezeti csoport néven. Ezzel a város területén 1948 őszén a közös gazdálkodás útjára lépők egy tszcs-be tömörültek. ÚMKL FM Tsz Főo. 1949 Szolnok m., Túrkeve és MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 198. őe.

[104] A tszcs-szervezés lefékezésében döntő szerepe volt az MDP KV 1949 márc. 5.-i ülésén elhangzott Rákosi-beszédnek, amelyben az addig a kollektivizálásban mérvadó 1948 nov. 27-i iránymutatásnál a termelőszövetkezés kiszélesítésének jóval szerényebb programját hirdette meg, összekapcsolva a parasztság iránti bizalmatlanság fokozódásának egyértelmű kinyilvánításával. Vö. *Szakács Kálmán:* A középparaszt-kérdés és a DÉFOSZ 1949-ben. Párttörténeti Közlemények, 1972/4. 97 l.

[105] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 194. őe.

[106] ÚMKL FM Tsz Főo. 1951 Szolnok m., Kisújszállás.

[107] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 205. őe.

[108] SZML Szolnok m. főispáni iratai 136/1949.

[109] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 205. őe.

terület jóval kisebb volt, mint országosan. Az eltérés elsősorban a rizstermelés nagyobb súlyából adódott, mint ahogy azzal függött össze az is, hogy Szolnok megyében a tszcs-k 94%-a volt III. típusú, szemben az országos 76%-kal.[110]

3. *Intézkedések a termelőszövetkezeti szektor megszilárdítására és továbbfejlesztésének előkészítésére*

A termelőszövetkezeti mozgalom 1948/49 fordulóján s az azt követő hónapokban elért eredményeit értékelve a szervezők legfőbb hiányosságként a politikai téren megmutatkozó gyengeségeket jelölték meg. Értékelésük szerint a csoportok nagy részénél a tagok belépésének „csaknem kizárólag gazdasági oka van", és „csak kis mértékben tapasztalható, hogy munkájuk politikai jelentőségét is tudják".[111] Az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottságának 1949. február 10-i körlevele szükségesnek mondta ki a párt vezető szerepének növelését a termelőszövetkezeti szervezés területén.[112] A tavasz folyamán ennek jegyében fokozódott a politikai agitáció. Ez hatotta át valamennyi szervezeti és gazdasági intézkedést is. Mindenekelőtt a kulákság elleni harc követelményét állították a termelőszövetkezeti csoportok elé, amiben közvetlenül is érdekeltté tették azokat, hiszen a nekik juttatott eszközök számottevő része a gazdagparasztságtól különböző jogcímeken igénybe vett javakból tevődött ki.

a) *A tszcs-k termelőeszközhiányának enyhítése*

A közös gazdálkodást folytató szegényparasztok munkájához a termelőeszközök igen szűkösen álltak rendelkezésre 1949 elején. Igaz ugyan, hogy az 1948 őszén földbérlőszövetkezeti kezelésbe adott eszközök, felszerelések a csoportok rendelkezésére álltak, s a földművesszövetkezeti gépek használatánál is rendeletileg biztosított elsőbbséget élveztek a tszcs-k,[113] de mindez kevésnek bizonyult. Az alapvető talajmunkáknál számíthattak az egyre bővülő gépállomási hálózat[114] szolgáltatásaira; a szükséges igaerő, kisebb gépek, felszerelések és épületek megszerzése, illetve létesítése azonban támogatást, hitelt igényelt. Ezt az állami szervek részéről is elismerték, sőt a gazdasági megsegítést alapvető kérdésként hangsúlyozták, amit – a január 15-i felülvizsgáló bizottsági értekezleten elhangzottak szerint – még akkor is szem előtt kell tartani, ha maguk a csoportok a „megterheléstől" tartva, nem igénylik.[115]

[110] Megyei és országos vonatkozású abszolút számban közölt adatokból számított arányok. Az alapul szolgáló adatok forrása: MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 205. őe. és *Fazekas* (1976) i. m. 65. l.

[111] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 196. őe.

[112] Uo.

[113] A 12.000/1948. sz. kormányrendelet kimondta, hogy a földművesszövetkezetek birtokában levő gépeket elsősorban a közösen termelő, másodsorban a részben közösen termelő (táblás) csoportoknak kell rendelkezésükre bocsátani, s csak harmadsorban az egyénileg gazdálkodóknak. 12.000/1948. sz. kormányrendelet 26. §. Magyar Közlöny Rendeletek Tára 1948. nov. 7.

[114] 1948 végén 8, 1949 júniusában pedig már 18 gépállomás volt a megyében, gépállományuk 1949 közepén: 194 erőgép, 34 cséplőgép, 238 eke, 152 tárcsa, 31 szelektor, 320 vetőgép, 500 lókapa és néhány egyéb eszköz. SZML Szolnok m. alispáni iratai 6257/1949.

[115] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 173. őe.

A termelőcsoportok felülvizsgálását végző bizottságoknak az is feladata volt, hogy a csoportok gazdasági helyzetét értékelve tegyenek javaslatot azok támogatásának módjára és nagyságára. A csoportok egy részénél, főleg a már beépített rizsteleppel rendelkező, kellő földművesszövetkezeti támogatásra számító tszcs-knél a bizottságok úgy ítélték meg, hogy nem szükséges az állami segítség. A többség esetében azonban indokoltnak találták a támogatást.

A megsegítési javaslatokra rányomta bélyegét az a tény, hogy a tszcs-ket nincstelenek és újgazdák alkották, akiknek a minimális felszerelés is csak hiányosan vagy egyáltalán nem állt rendelkezésükre. Nemegy helyen szerepel kézikapa, kasza vagy sarló stb. a javasolt eszközök között. Néhány községben – pl. Tiszaszentimrén, Kunmadarason – a tagok egy részének a kenyérfejadagját is kérni kellett. Igás- és haszonállatokat egyaránt javasoltak a bizottságok a tszcs-knek juttatni. Egyes helyeken rizstelep beépítését szolgáló támogatást láttak szükségesnek.

A tszcs-k a gazdasági támogatást a javaslatok elbírálása után, a tavasz folyamán kapták meg. Gazdasági megsegítésben – mint az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottságának március 14-i körlevelében leszögezte – csak a minisztérium által engedélyezett csoportok részesülhettek.[116] Ezeknek sem teljes köre jutott támogatáshoz. Az 1949. április 8-ig a Szolnok megyei tszcs-knek átadott vagyontárgyakból 30 csoport kapott 400 és 89 354 Ft között váltakozó értékben.[117]

Az 1949 tavaszán-nyarán a termelőszövetkezeti csoportoknak nyújtott gazdasági segítség egyrészt a legszegényebb csoportok legelemibb szükségleteinek kielégítését szolgálta, másrészt a közös állatállomány alapjainak megvetését. Az előbbi vonatkozásban a kéziszerszám-juttatások említhetők és az április elejéig 5 csoportnak adott fejadaghitelek.[118] Az állattenyésztéssel kapcsolatos támogatás egyes esetekben az igaerő biztosítását, más csoportoknál a haszonállattartást célozta.

Az 1948/49-es gazdasági évben létrejött termelőszövetkezeti csoportok az induláskor elsősorban – sokuk teljesen – növénytermelő gazdaságok voltak. Állatokkal túlnyomó többségük alig vagy egyáltalán nem rendelkezett. A haszonbérleti területekkel kapott jószágok száma kicsi volt, saját állat bevitelére pedig a rendelkezésünkre álló adatok szerint nem került sor. Az egy-egy csoport kezére került állomány általában nem haladta meg a parasztgazdaságokban szokásos mértéket, holott a földterület annál nagyobb volt. Az átvett épületek is a paraszti jószágnevelés méreteihez szabottak voltak.

A termelőcsoportoknak 1949 tavaszán adott igásállatok általában lovak voltak, de előfordult, hogy – mint a karcagi 1. sz. tszcs-nek – ökröt juttattak.[119] Többnyire 1–1 lófogatot vehettek át a rászorult csoportok. Így volt ez az április elejéig igavonókhoz jutott 8 tszcs esetében, az április második felében segítséget kapott dévaványai csoportnál és a szeptember folyamán igásjószághoz jutott 6 termelőszövetkezeti csoportnál egyaránt.[120] A közös gazdaságoknak átadott haszonállatok az esetek többségében szarvasmarhák és

[116] Uo. 194. őe.

[117] SZML Szolnok m. főispáni iratai 337/1949.

[118] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 205. őe.

[119] SZML Szolnok m. Mezőgazdasági Igazgatóságának iratai 2354/1949.

[120] MSZMP MB Arch. 39. f. fcs. 205. őe., Szolnokmegyei Néplap 1950. jan. 14. és SZML Szolnok m. főispáni iratai 639/1949.

sertések voltak, de néhány esetben juhok is (pl. Törökszentmiklóson és Kenderesen).[121] A csoportok kezelésébe került gazdasági felszerelések jobbára talajművelő eszközökből, vetőgépekből, szekerekből és lószerszámokból tevődtek ki.

A termelőszövetkezeti csoportoknak adott állatok és eszközök számottevő része a kulákgazdaságok állományából került ki. A gazdagparasztság korlátozására hozott – már 1948-ban is jelentős – intézkedések 1949-ben mind erőteljesebbekké váltak. Az előírások nem teljesítése esetén alkalmazott szankciók között nem kis szerepe volt a vagyontárgyak elkobzásának. Az ilyen módon állami kézre került javak egy részét a termelőszövetkezeti csoportok kapták meg. Arra vonatkozólag ugyan nincs átfogó adatunk, hogy a megye területén összességében milyen mértékben járult hozá a kulákgazdaságokból elvont vagyon a tszcs-k termelőeszköz-hiányának csökkentéséhez, a rendelkezésünkre álló két ilyen tárgyú kimutatás azonban sejteti ezt. Egy 1949. április 8-i dokumentum szerint egyetlen községből (Jászboldogházáról) bírságtartozás fejében elszállított – összesen több mint félmillió Ft értékű – állat- és eszközállományból a megye 30 termelőszövetkezeti csoportja részesedett kisebb-nagyobb mértékben.[122] Egy másik – 1949. augusztus 30-án kelt – kimutatás arról tudósít, hogy a kulákoktól közadótartozás címén 3 jászsági községből igénybe vett javakból 258 490 Ft értékű jószágot adtak tszcs-kezelésbe.[123]

Az igás- és tenyészállatok között számottevő volt azoknak a jószágoknak az aránya, amelyeket az állami vállalatok az általuk felvásárolt állományból hitelben vagy törzstenyészet formájában adtak a termelőcsoportok birtokába. Ez utóbbi esetben a tszcs a tenyészállatot szaporulatáért tartotta. Voltak csoportok – pl. a túrkevei Vörös Csillag –, amelyek kihasználatlan épület birtokában bérhizlalást vállaltak állami vállalatok részére.[124] A Tiszaföldvári Dózsa Tszcs a helyi fölművesszövetkezet sőrehizlalási vállalkozását vette át.[125]

A termelőcsoportoknak átadott, különböző helyekről származó állatok és eszközök minősége közel sem volt egységesen jó. Különösen sok panasz hangzott el a jószágállománnyal kapcsolatban, amelyről a Mezőgazdasági Igazgatóság 1949. június 7-én azt állapította meg, hogy heterogén, „jelentős százalékban továbbtenyésztésre nem alkalmas".[126]

A termelőszövetkezeti csoportok gazdasági épületei 1949 tavaszán többnyire a 9.000/1948 sz. kormányrendelet alapján igénybe vett földekhez tartozó tanyákon helyezkedtek el. Néhány esetben más módon is jutott egy-egy tszcs istállóhoz, ólhoz vagy egyébhez. A tavasz folyamán a jászberényi Petőfi Tszcs egy borkereskedő eredetileg a földművesszövetkezet részére felajánlott épületeit kapta meg, a túrkevei Vörös Csillag Tszcs pedig a megyei szövetkezeti szervek és a DÉFOSZ közreműködésével vett igénybe egy 300 férőhelyes hizlaldát.[127]

[121] SZML Szolnok m. főispáni iratai 337/1949.

[122] A 30 juttatásban részesült tszcs közül 29 esetében van feltüntetve a kapott javak értéke. Ennek összege 517 236 Ft. SZML Szolnok m. főispáni iratai 337/1949.

[123] Uo. 553/1949.

[124] A túrkevei Vörös Csillag tszcs a Sertésforgalmi NV-vel kötött hizlalási szerződést. ÚMKL FM Tsz. Főo. Szolnok m., Túrkeve és MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 198. őe.

[125] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 205. őe. A 80 sőrével együtt a tszcs átvett 75 kh legelőt is.

[126] SZML Szolnok m. főispáni iratai 50/1949.

[127] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 198. őe.

A közös gazdaságok birtokába került épületek jó része kisebb-nagyobb tatarozásra, javításra szorult. A legtöbb csoport azonban ezt saját erőből nem tudta elvégezni, segítségre, kölcsönre szorult. A Mezőgazdasági Igazgatóság 1949. június 25-i jelentése szerint a megelőző 4 hónap alatt 18 csoport részesült istálló és sertésfiaztató építési hitelben.[128] A Földművelésügyi Minisztérium Termelőszövetkezeti Főosztályának 1949. augusztus 31-i kimutatása pedig azt mutatja, hogy február 23 és augusztus 23 között a megyében 17 tszcs kapott istálló, sertésól építésére és javítására – összesen 165 485 Ft – beruházási hitelt.[129] Ezt jobbára régi épületek rendbehozására használták fel.

Az 1949 első felében már működő termelőszövetkezeti csoportok termelőeszközhiányának áthidalásában tehát nagy szerepe volt a különböző forrásokból állami támogatás címén és hitelben hozzájuk került javaknak. Az alapvető talajmunkák és a cséplés elvégzését, valamint a rizstelepek vízellátását a gépállomások biztosították. A termelésszervezés is a gépállomások és a szakigazgatási szervek aktív részvételével, azok útmutatása alapján történt. Mindez egyrészt a gazdasági eszközökkel és szaktudással többnyire hiányosan ellátott termelőcsoportok gazdálkodási feltételeinek megteremtését jelentette, másrészt az állami irányítás egyik eszközét.

b) *Előkészületek mintakörzet és mintacsoportok kialakítására*

Az 1948 őszén létrejött közös gazdálkodást kezdő társulások felülvizsgálata során feltáruló gazdasági és politikai hiányosságok megmutatták, hogy a termelőszövetkezeti csoportok teljes köre nem válhat rövid időn belül a kívülálló paraszti tömegekre vonzóerőt gyakorló gazdasággá. A termelőszövetkezés előnyeinek bemutatására ezért a csoportok egy részének kiemelt kezelését határozták el a szövetkezeti mozgalom irányítói.

Az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottságának 1949. január 21-i ülésén, amikor az első 103 – még 1948 decemberében felülvizsgált – termelőszövetkezeti csoport helyzetéről szóló beszámolót megvitatták, már a mintakörzetek létrehozásáról szóló javaslat beterjesztésére is sor került. „A mintakörzeteket abból a célból emeljük ki, hogy az ország egyes körzeteit, járásait a dolgozó parasztság mintaképeivé, példáivá fejlesszük ki és ezekben a mintakörzetekben a szocializmus alapjait gyorsabban rakjuk le, s ezen belül elsősorban fokozottabb mértékben gépesítsünk" – hangoztatta az indoklás.[130] Egy-egy mintakörzet kialakítását tervezték az Alföldön és a Dunántúlon. Az alföldi mintakörzet Szolnok megye tiszántúli részére esett, magában foglalta a Tiszai alsó, Tiszai közép és a Tiszai felső járásokat, valamint Karcag, Kisújszállás, Mezőtúr és Túrkeve városokat. A kijelölés alapjául szolgált, hogy a terület „éghajlati, talaj, termelési viszonyai az Alföld jelentős részével egyeznek", továbbá, hogy „vasúton, műúton jól megközelíthető". Emellett a termelés színvonala (a terméshozamok és az állatsűrűség alapján) általában alacsonyabb volt az alföldi átlagnál.

A mintakörzetben elsősorban a mezőgazdaság szocialista szektorának fejlesztését tervezték. Ez értelemszerűen magában foglalta azt is, hogy a kollektivizálásnak és a termelőcsoportok gazdasági megszilárdításának is gyorsabban kell itt megtörténnie.

[128] SZML Szolnok m. főispáni iratai 136/1949.
[129] ÚMKL FM Tsz Főo. 1949 8007/281.
[130] SZOT KL MEDOSZ 1949 14. cs.

Az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottságának február 14-i ülésére már konkrét tervek készültek a tiszántúli mintakörzet 1949. évi fejlesztéséről, többek között a termelőszövetkezeti csoportokról is. Ezek körzetére vonatkozólag a meglévő 48 tszcs 3006 kh-as összterületének 19 000 kh-ra (átlag 400 kh-ra) emelését, továbbá 40–50 új (átlag 120 kh-as) csoport szervezését, tehát összességében a termelőszövetkezeti szektorhoz tartozó területnek kb. 25 000 kh-ra történő növelését – több mint nyolcszorosára bővítését – irányozták elő. A gazdasági fejlesztés fő irányát a rizs- és öntözéses takarmánytermelésben, valamint a kukorica- és iparinövény-termelésben, továbbá az állattenyésztés szerepének növelésében jelölték meg.[131]

Április 16-án a tiszántúli mintakörzet 1949. évi tervének újabb változata került az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottsága elé. Ekkor már 50 termelőcsoport volt a körzetben 3700 kh területtel. Az év végéig elérendő területnagyságot továbbra is 25 000 kh-ban jelölték meg, amit az egyéni művelésben maradt földek bevitelével, új tagok belépésével, új tszcs-k szervezésével, tagosítással és kulákföldek átadásával kívántak elérni. Az új tervvariáns konkretizálta az állatállomány fejlesztésének előirányzatait is. Eszerint a közös jószágok számát az egyes fajokból nyolc-tízszeresére kell emelni (lóból 34-ről 284-re, szarvasmarhából 213-ról 1713-ra, sertésből 1159-ről 12 000-re, juhból 850-ről 6000-re).[132]

Az április 16-i terv már megjelölt kiemelten kezelendő, mintacsoporttá fejlesztendő közös gazdaságokat is. Ezek olyan tszcs-k voltak, amelyeknél a 400 kh-as terület elérésének és a jelentős mértékű állattartásnak reális és közeli lehetősége látszott. Ilyennek ítélték meg a Túrkevei Vörös Csillag és a Kunszentmártoni Zalka Tszcs-t.

Május 23-án a mintacsoportok kialakításának újabb javaslata került a Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság ülésének napirendjére. Ez már az előzőektől eltérő módon közelítette meg a kérdést. Nem a mintakörzetek területéről kiválasztott, hanem megyénként kijelölt tszcs-k mintacsoportokká fejlesztéséről szólt. Nem a mintakörzetekkel kapcsolta össze a feladatot, hanem a tervbe vett IV. termelőszövetkezeti típus kifejlesztésének megalapozásával.[133] Szolnok megyében 4 tszcs-t jelöltek meg mintacsoporttá fejlesztendőnek: a már említett túrkevei és kunszentmártoni mellett az ugyancsak III-as típusú Kunmadarasi Dózsát és a Jászkiséri Táncsicsot.

A mintacsoportnak kijelölt közös gazdaságok szervezeti, politikai és gazdasági helyzetére 1949 tavaszán fokozott figyelmet fordítottak. Különösen jelentős volt számukra a haszonállatok tartására szolgáló istállók és takarmányozást segítő silók építése.[134]

A mintakörzetek és mintacsoportok kialakítása eredetileg hosszabb távra ható intézkedésként került napirendre. Nemcsak az 1949. évre készült fejlesztési terv, hanem

[131] Uo.

[132] Uo.

[133] A IV. termelőszövetkezeti típusról 1949 májusában keltezett dokumentumok adnak információkat. Ezek szerint a IV. típus az addigiaknál fejlettebb szövetkezeti forma, amelyben „a tagok kizárólag végzett munkájuk arányában részesednek a jövedelemből". IV. típusra átszervezni csak önállóvá vált, tehát a földművesszövetkezettől jogilag is elválasztott III. típusú termelőszövetkezeteket terveztek, abban az esetben, ha azok „a III. típusú működési szabályzatban, különösen a földre, állatokra, munkaszervezetre vonatkozó előírásokat következetesen végrehajtották". A későbbiekben a IV. típus lekerült a napirendről, az önálló termelőszövetkezetek terve viszont megvalósult. Uo.

[134] SZML Szolnok m. főispáni iratai 217/1949.

felvázolták az első ötéves terv időszakára vonatkozó előirányzatokat is. 1949 második felében azonban – már a kollektivizálás ütemének meggyorsítása jegyében – a mintacsoportok elsődleges feladata inkább csak a következő hetekben-hónapokban szervezendő új tszcs-k alakításának előkészítésében való közreműködés volt.

A nyár folyamán sorozatosan került sor tszcs-látogatásokra, amelyek keretében egyénileg gazdálkodók csoportjait vitték a jobban működő termelőcsoportokhoz, hogy ott a közös munka előnyeit bemutassák. Ekkortájt már a látogatásra kijelölt tszcs-ket nevezték mintacsoportoknak. Szolnok megyében 1949 augusztusában 7 ilyen volt, nevezetesen a Kunszentmártoni Zalka, a Kunmadarasi Dózsa, a Túrkevei Vörös Csillag, a Jászkiséri Táncsics, a Kisújszállási Petőfi, a Tiszaszentimrei Fehér Imre és a Mezőtúri Rákosi Tszcs.[135] Ezek gazdálkodását mutatták be a környező községekből érkezett parasztküldöttségeknek. A látogatások szervezése a megyei pártbizottság irányításával történt, és célja a szövetkezeti termelés propagálása volt a hamarosan kezdődő kollektivizálási kampány sikere érdekében.

c) *Az újabb tszcs-alakítási kampány előkészítése*

A kampányszerű termelőszövetkezeti szervezés néhány hónap szünet után, 1949 második felében újra napirendre került. Akkorra a szövetkezeti élet szervezeti rendszere és irányítási mechanizmusa – a centralizálódás és az állami szektor primátusának erősödése irányában – jelentősen megváltozott.

A falu szövetkezeti viszonyainak 1948 őszén kezdődött radikális átalakítása 1949 közepére új szakaszába érkezett. A régi szövetkezeti típusok felszámolása – a tejszövetkezetek kivételével – megtörtént, a földművesszövetkezetek – bár a gyakorlatban korlátozottan – már általános falusi szövetkezetként működtek. A beszerző, fogyasztási és értékesítő profilú szövetkezeti formákhoz tartozó társulások földművesszövetkezetekbe való beolvadásának 1949 áprilisában történt lezárulása után sor került a szövetkezeti központ átszervezésére is. A május 22-én kiadott 4049/1949. sz. kormányrendelet kimondta a – már korábban részlegesen átalakított – MOSZK megszüntetését, az egyidejűleg megjelent 4050/1949. sz. kormányrendelet pedig életrehívta a SZÖVOSZ-t. Ennek a változásnak a termelőszövetkezeti mozgalom szempontjából is jelentősége volt, hiszen az 1948/49-ben létrejött tszcs-k anyaszövetkezetei, a földbérlő- és a földművesszövetkezetek egyaránt a MOSZK kötelékébe tartoztak.

A szövetkezeti központ átszervezésével nagyjából egyidejűleg változás következett be a szövetkezeti mozgalom állami ellenőrzésének és irányításának felépítményi rendszerében is. Megszüntették a szövetkezeti felügyelőségek hálózatát, majd a Kereskedelem- és Szövetkezetügyi Minisztériumot. Az egyes szövetkezeti tevékenységi körök felügyelete az illetékes szakminisztériumok hatáskörébe került.

A termelőszövetkezeti csoportok mint önálló jogi személyiséggel nem rendelkező társulások szervezeti szempontból a földművesszövetkezetek – anyaszövetkezeteik – révén az alapvetően fogyasztási és értékesítő szövetkezetek központjaként funkcionáló SZÖVOSZ-hoz tartoztak. Ugyanakkor mint mezőgazdasági termelőközösségek a föld-

[135] ÚMKL FM Tsz Főo. 1949 8007/179.

művelésügyi szakigazgatás felügyelete alatt dolgoztak. Társadalmi-politikai szempontból egyre erőteljesebbé vált a pártszervek irányító tevékenysége, ami gazdasági területre is átcsapott. 1949 őszére a legerőteljesebben ható tényezővé ez utóbbi vált, míg a SZÖVOSZ és intézményeinek a termelőszövetkezeti csoportokkal kapcsolatos szerepe sem kezdetben, sem a későbbiekben nem volt különösebben jelentős. Ez részben azzal függött össze, hogy a szövetkezeti központ 1949–50-ben egész tevékenységében az állami és pártszervek intézkedéseinek transzmissziós eszközévé lett, másrészt azzal, hogy mind határozottabban mutatkozott meg a földművesszövetkezeti mozgalom és a termelőszövetkezés teljes szétválasztására irányuló központi akarat.

A szövetkezeti élet szervezeti kereteinek 1949 tavaszi átalakulása párosult a direkt gazdasági irányítási módszerek sok elemének meghonosításával. Ugyanakkor már éreztette hatását a kisárutermelő parasztsággal szembeni türelmetlenség és bizalmatlanság. Az új szövetkezeti szervek, irányító hatóságok ennek szellemében kezdték munkájukat.

Megyei szinten a tszcs-ügyek intézését a MOSZK-kirendeltség már május elején részben átadta a Mezőgazdasági Igazgatóságnak, azt követőleg még a hónap közepe táján a csoportok működésének ellenőrzést célzó látogatásra küldte ki munkatársait.[136] A továbbiakban az új szövetkezeti központ, a SZÖVOSZ képviseltette magát a termelőcsoportok vizsgálatai alkalmával.

1949 nyarán – már egyértelműen az elkövetkezendő újabb szervezési kampány előkészítése jegyében – sorozatosan mentek az irányító szervek megbízottai a termelőszövetkezeti csoportokhoz, hogy felmérjék azok helyzetét, és agitációs tevékenységet fejtsenek ki. A Mezőgazdasági Igazgatóság jelentése szerint június folyamán minden csoportnál legalább egyszer jártak.[137] A tárgyhóban végzett munkáról számot adva július végén 62, augusztus végén 45 engedélyezett tszcs meglátogatását mutatták ki.[138] Ez azt jelentette, hogy ismét minden hivatalosan elismert termelőcsoportnál voltak, sőt néhányuknál kétszer is. A cél elsődlegesen a gazdasági eredmények előzetes felmérése és a tagok egyéni művelésében maradt földterületeinek bevitelét előkészítő tájékozódás volt. Júliusban meglátogatták az engedély nélküli termelőcsoportokat is, számba véve, hogy közülük mennyi akar a központilag kiadott alapszabály szerint dolgozni.

A helyszíni tapasztalatok azt mutatták, hogy megyei viszonylatban a szervezők soron következő feladatai három fő területre koncentrálódtak: egyrészt az egyoldalúan rizst termelő csoportok területének szántóval való bővítésére, másrészt az egyéni kezelésben levő földek közös művelésbe vonására, végül az engedély nélküli „vadcsoportok" szabályszerű termelőszövetkezeti csoporttá szervezésére.

Az 1948/49-es gazdasági évben a Szolnok megyei termelőszövetkezeti csoportok működésének egyik legjellemzőbb vonása a rizstermelés nagy szerepe volt. 1949. május 10-én készült kimutatás szerint az engedéllyel és anélkül működő 91 megyebeli csoport közül 38 tisztán rizstermelő, 36 rizs- és száraztermelést egyaránt folytatott, s csak 18 volt közöttük, amelynek tevékenységében a rizstermelés nem szerepelt.[139] Így a szövetkezeti

[136] SZML Szolnok m. Mezőgazdasági Igazgatóságának iratai 2361/1949 és MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 205. őe.

[137] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 205. őe.

[138] SZML Szolnok m. Mezőgazdasági Igazgatóságának iratai 2361/1949.

[139] SZML Szolnok m. főispáni iratai 337/1949.

gazdálkodás eredményessége igen nagy mértékben függött egyetlen ágazat sikerességétől, ugyanakkor a közös állattartás lehetősége is korlátozott volt, hiszen a kizárólag rizzsel foglalkozó csoportok jószágot nevelni nem tudtak. Az 1949 nyári látogatások alkalmával az ellenőrző szervek megvizsgálták a „rizses" csoportok szántófölddel való bővítésének lehetőségét is. Az esetek többségében úgy találták, hogy a tagok kívül hagyott földjeinek bevonásával, új – földdel rendelkező – tagok beszervezésével vagy a kulákok által leadott területek átvételével módot lehet találni a kérdés megoldására.

Egyes, már 1949 tavaszán is működő termelőszövetkezeti csoportoknál – főleg ahol a széttagoltság miatt a bevitel nem volt lehetséges – a tagok tulajdonában levő föld egy része vagy egésze egyéni művelésben maradt. Ez magával vonta azt, hogy esetenként az egyéni gazdaság teendői a közös munkát háttérbe szorították. A kívülálló területek bevonását ezért a szervezők igen fontosnak tekintették. Egyes esetekben – pl. a Törökszentmiklósi Dózsa Tszcs-nél és egy tiszavárkonyi engedély nélküli csoportnál – a nyár folyamán egyéniekkel végrehajtott földcsere útján teremtették meg a bevitel lehetőségét.[140] A többség számára ennek a kérdésnek a rendezése az őszi tagosítás idejére maradt.

A szervezeti, gazdasági vagy politikai hiányosságok miatt 1949 tavaszán hivatalosan el nem ismert, de engedély nélkül is – helyi, főleg földművesszövetkezeti támogatással – tovább működő termelőközösségek, korabeli szóhasználattal „vadcsoportok" szabályszerű termelőszövetkezeti csoportokká szervezésének lehetőségét vizsgálva júliusban azt állapították meg a Mezőgazdasági Igazgatóság megbízottai, hogy a meglevő 41 ilyen társulás közül 22 akar működési engedélyt szerezni.[141] A felügyeleti szervek törekvése arra irányult, hogy a többieknél is el tudják ezt érni. A vadcsoportok végül az 1949 őszi tszcs-alakulások egyik forrását jelentették.

Az 1949 nyarán végzett előkészítő munka során az említetteken kívül még számos kisebb-nagyobb jelentőségű esemény történt. Többek között előfordult – pl. Kuncsorbán –, hogy I-es típusú tszcs III. típusúvá alakult át.[142] A nagyobb arányú szervezési változások az év második felében – már az őszi kollektivizálási hullám részeként – kezdődtek.

4. *A termelőszövetkezeti szervezés kiszélesítése*

a) *Felülvizsgálat és tagosítás 1949 nyár végén*

A nyári előkészületek után, augusztus második felében megindították azt a szervezési akciósorozatot, amely több ütemben hónapokon át tartott, s a termelőszövetkezeti mozgalom jelentős kiszélesedését eredményezte. Első szakaszként részleges tagosításra került sor. Ezt megelőzően azonban – összefüggésben vele – általános felülvizsgálatot bonyolítottak le, amelynek során a kiküldött bizottságok feladata volt „a már engedéllyel rendelkező tszcs-ket felülvizsgálni politikai, szervezeti és gazdasági vonatkozásban, hogy megfelelnek-e a kívánt követelményeknek", továbbá „a részleges tagosítás alá eső közsé-

[140] SZML Szolnok m. Mezőgazdasági Igazgatóságának iratai 2361/1949.
[141] Uo.
[142] Uo. 2553/1949.

gekben a még engedéllyel nem rendelkező és vadon működő csoportok felülvizsgálása és megalakítása". A Mezőgazdasági Igazgatóság szeptember 17-én adott összegző jelentése szerint az akció során 36 engedéllyel működő tszcs-t vizsgáltak felül, és 10 vadcsoportot alakítottak engedélyezésre alkalmassá.[143]

Az engedélyezett csoportok esetében a felülvizsgálók elsősorban a tagok egyéni kezelésében levő földek bevitelének és a korábban csak rizstermeléssel foglalkozó tszcs-k szárazművelésű területekkel egyéb módon való bővítésének lehetőségét keresték. Tapasztalataik – főként az előbbi kérdésben – vegyesek voltak. Egyes helyeken a tagok ellenállás nélkül bevitték kint levő földjeiket, más esetekben egy részük megtagadta egyéni gazdálkodásának feladását. Összességében túlzott optimizmusnak bizonyult az az értékelés, amely a nyár elején adott jelentésekben fogalmazódott meg, és általánosnak nevezte a földbevitel iránti igényt az érintett tszcs-tagok részéről.

A felülvizsgálók több helyen – így a mezőtúri csoportok egy részénél, a Tiszaszentimrei Fehér Imre Tszcs-nél stb. – találkoztak azzal a problémával, hogy a tagok kisebb-nagyobb része eljárt bérmunkára.[144] Leginkább aratni és cséplőgéphez szegődtek el, hogy fejadagjukat biztosítsák. Ez összefüggött az egyoldalú rizstermeléssel. A megoldást egyrészről a termelési szerkezet egészségesebb alakulását lehetővé tevő területbővítésben, másrészt a termelőcsoportok szervezeti és politikai megszilárdításában jelölték meg.

A részleges tagosítás megkezdése előtt és annak időszakában létrejött szabályszerű szövetkezeti csoportok egy része olyanokból alakult, akik újonnan vállalkoztak a közös gazdálkodásra. Ezekben a csoportokban az újgazdák a tagság többségét tették ki (a Rákóczifalva-Újtelepi Új Életnél 26-ból 25, a Szajoli Előre esetében 12-ből 7).[145] Ez azonban nem jelentette azt, hogy mindegyiküknél a bevitt saját föld adta a közös terület többségét. (Az említett szajoli tszcs birtokában levő 103 kh-ból csak 33 kh volt a tagok tulajdona.) Helyenként ezeknél a csoportoknál is a – többségében osztatlanul kapott – bérelt föld tette ki a nagyobb részt. Még inkább így volt ez a korábban vadcsoportként működő tszcs-k esetében. A Szolnoki Szabadság Tszcs 226 kh-jából 19,5 kh, a Kisújszállási Ady 264 kh-jából 76 kh volt a tagok saját földje.[146] Ezeknek a tszcs-knek a tagságát nagyobbrészben nincstelenek alkották, bár több-kevesebb újgazda is volt általában a tagok között.

A vadcsoportok nem változatlan formában lettek engedélyezett termelőszövetkezeti csoportokká. Kisebb-nagyobb mértékű átalakulás a tagság létszámában és összetételében, a földterület nagyságában és művelési ágankénti megoszlásában is történt. Voltak, akik a szabályszerű tszcs-be – jobbára az egyéni földek bevitelének kötelezettsége miatt – már nem akartak belépni. A Szolnoki Szabadság Tszcs alapját képező vadcsoport 23 tagja közül pl. csak 11 maradt tag, s hozzájuk csatlakozott 18 új belépő; a Kisújszállási Ady Tszcs 27 tagja közül is csak 9 vett részt már az elődöt jelentő vadcsoport munkájában is.[147] A Túrkevei Táncsics Tszcs 5 vadcsoport további közös gazdálkodásra hajlandó tagjaiból alakult meg.[148]

[143] SZML Szolnok m. főispáni iratai 639/1949.
[144] SZML Szolnok m. Mezőgazdasági Igazgatóságának iratai 3202/1949 és 2361/1949.
[145] ÚMKL FM Tsz Főo. 1949 Szolnok m., Rákóczifalva és Szajol.
[146] Uo. Szolnok és MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 198. őe.
[147] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 198. őe.
[148] Uo.

Az újonnan szervezett és vadcsoportokból alakult termelőszövetkezeti csoportok – hasonlóképpen a már korábban is engedélyezett közös gazdaságokhoz – a tagosítás idején területben és taglétszámban általában megnövekedtek, illetve néhányuk esetében az alakulás a tagosítással egy időben történt meg. Működésüket egy-két kivételtől – pl. Túrkevei Dózsa – eltekintve a III. típus szerint kezdték meg.[149]

A tagosítás előkészítése és végrehajtása alatt – a Mezőgazdasági Igazgatóság szeptember 30-i jelentése szerint – összesen 23 engedélyezésre alkalmas termelőszövetkezeti csoportot hoztak létre, míg 9 már engedélyezettet beolvasztottak más csoportba. Így szeptember végén a megyében 75 volt a tszcs-k száma.[150] Ezek közül 32 volt tagosítva.

A tagosítás Szolnok megyében augusztus végén kezdődött, közel egy hónapig tartott, és 16 települést érintett. A 12 község többségében csak egy-egy tszcs-nek a területét vonták össze, de Jászladányon és Kunmadarason 2–2, Kunhegyesen pedig 3 csoportnak táblásítottak. A legnagyobb szövetkezeti célú tagosítást a nagykunsági városok kiterjedt határában hajtották végre. Karcagon 6, Kisújszálláson 5, Mezőtúron 3, Túrkevén 2 tszcs területét érintette az eljárás. Ezekben a városokban alakultak ki a legnagyobb méretű közös gazdaságok is (a 953 kh-as Karcagi Szabadság, a 788 kh-as Karcagi Táncsics, a 634 kh-as Túrkevei Vörös Csillag stb.).[151]

A megye területén 32 termelőszövetkezeti csoportnak tagosítottak összesen 10 991 kh földet.[152] Ez jóval több, mint az érintett csoportok tagosítás előtti területe. A különbség nagyságát pontosan mutató adat ugyan nem áll rendelkezésünkre, de a szövetkezeti szektor bővülését jelző források által nyújtott információk arra engednek következtetni, hogy a növekedés jelentős. A Mezőgazdasági Igazgatóság jelentése szerint szeptember közepén a tagosítás előtt is működő 63 tszcs-nek 14 901 kh területe volt, ezzel szemben október közepén a 77 tszcs-nek 18 640 kh.[153] (A közös gazdaságok számának növekedése is a tagosítás során következett be.) A többletterület egyrészt az új belépők által bevitt ingatlanokból, másrészt az e célra felhasznált kulákföldekből adódott.

b) *Tszcs-szervezési kampány 1949 őszén*

A tagosítás és az azzal kapcsolatos szervezési munkák befejezését követőleg – október közepe táján – újabb tszcs-alakítási kampány indult. Ennek eredményét jelzi, hogy amíg a hónap első felében mindössze egy tszcs jött létre – az Újszászi Szabadság –, addig október 16-tól 25-ig hat.[154] A következő hetekben – különösen október utolsó napjaiban – sorozatosan tartottak alakuló gyűléseket az irányító szervek képviselőinek jelenlétében, főleg olyan községekben, ahol még nem volt termelőszövetkezeti csoport. A Tiszai alsó járásban pl. korábban csak 3 településen volt tszcs; október 18 és 27 között – alig több mint egy hét alatt – 6 helyen történt meg az alakulás.[155] Egy hónappal később

[149] ÚMKL FM Tsz Főo. 1949 Szolnok m., MSZMP MB A ch. 39. f. 2. fcs. 197. és 198. őe.
[150] SZML Szolnok m. főispáni iratai 639/1949.
[151] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 176. őe.
[152] SZML Szolnok m. főispáni iratai 639/1949.
[153] Uo.
[154] ÚMKL FM Tsz Főo. 1949 Szolnok m., Újszász és SZML Szolnok m. Mezőgazdasági Igazgatóságának iratai 8111/1949.
[155] ÚMKL FM Tsz Főo. 1949 Szolnok m.

a Jászságban volt a szervezés súlypontja. Ezt jelzi, hogy a Jászsági felső járásban az 1948 őszétől 1949 végéig létrejött 9 tszcs közül 5 november 22–december 9 között mondta ki megalakulását.[156]

Az 1949 október közepétől az év végéig életrehívott termelőcsoportok közül 19-nek az alakulási iratai állnak rendelkezésünkre.[157] Ez azt jelenti, hogy az új közös gazdaságoknak ugyan nem teljes köréről, de a többségéről vannak információink; s a dokumentumaink által bemutatott tszcs-k területi megoszlása lehetővé teszi, hogy a kampány eredményeképpen alakult termelőcsoportokról általánosan jellemző képet nyerjünk.

A nagyjából kéthónapos szervezés során létrejött tszcs-k alapítói között – egy-két kivételtől eltekintve – az 1948/49-es csoportoktól eltérően a föld nélkül belépők már kisebbségben voltak, sőt több esetben – főleg a november–decemberi alakulásoknál – nincstelenek nem is voltak a közös gazdálkodást kezdők között. Továbbra is csak szórványosan kerültek az új tszcs-k tagjai közé régi gazdák. A termelőszövetkezetkezés bővülésének bázisát 1949 őszén az 1945-ös földreform juttatottjai jelentették, közülük is túlnyomórészt a 10 kh-nál kevesebb földdel rendelkezők. A közös gazdálkodásba vont terület nagyobb része általában még ekkortájt is más forrásból – bérlet, kulákföld stb. – származott, de már voltak helyek, ahol a közös föld többsége (Fegyvernek, Alattyán, Pusztamonostor), vagy egésze (Jászjákóhalma, Jánoshida-Pusztamizse, Rákóczifalva) a tagok tulajdonából származott. A rendelkezésünkre álló adatok szerint valamennyi új csoport a III. típus szerint alakult meg.

Az új csoportok létrejötte, a régi tszcs-k – részben a tagosítás idején, részben azt követőleg történt – terület- és taglétszám-növekedése, valamint az első közös gazdálkodású év lejárta újabb felülvizsgálati akció indítására késztette a termelőszövetkezeti mozgalom irányítóit. Ennek során – november és december hónapokban – valamennyi termelőszövetkezeti csoporthoz felülvizsgáló bizottságot küldtek, amelynek feladata a csoport szervezeti, gazdasági és politikai helyzetének értékelése, a szükséges intézkedésekre vonatkozó javaslatok összeállítása volt. A bizottságok munkáját – amelyben részt vettek a Mezőgazdasági Igazgatóság és a gépállomások képviselői, valamint a SZÖVOSZ könyvelői – a megyei pártbizottság irányította. A tapasztalatokat minden felülvizsgált termelőcsoportra vonatkozólag írásban jelentették, s rendszeresen sorra kerülő értekezleteken is értékelték.

A felülvizsgálat összesen 98 termelőszövetkezeti csoportot érintett.[158] A bizottságok ellenőrizték, hogy az alapszabálynak megfelelően alakították-e a csoport tevékenységét. Fontos szempontként kezelték, hogy a tagok még be nem vitt földterülete a közösbe kerüljön. Háztájinak 0,5 kh-at hagytak vissza. Előfordult azonban, hogy a tagok ennek egyéni műveléséről is lemondtak. Mezőtúrról három tszcs esetében is ilyen értelmű jelentést adott a felülvizsgáló bizottság.[159] 1949 végére teljesen megszüntették azt a jelenséget, hogy a tszcs-tagok a közös mellett egyéni gazdálkodást is folytattak.

[156] Uo.
[157] Uo.
[158] SZML Szolnok m. Mezőgazdasági Igazgatóságának iratai 2361/1949.
[159] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 198. őe.

A felülvizsgálat idején kisebb-nagyobb szervezeti átalakításokra került sor. Alkalmanként új tagokkal vagy földdel bővítették a termelőcsoportot. Volt rá eset, hogy a tszcs-be vadcsoport olvadt be. Általánosan végrehajtották a belső munkaszervezet kialakítását. Ahol még arra nem került sor, ott a felülvizsgáló bizottság kezdeményezte a brigádok és munkacsapatok létrehozását. Így történt többek között a Tomajmonostori Petőfi, a Jászfelsőszentgyörgyi Vörös Sarok, a Jászjákóhalmi Béke és a Mezőtúri Béke Tszcs-nél.[160]

A gazdasági vonatkozású tapasztalatok közül a legjellemzőbb az volt, hogy az egyoldalú rizstermelést folytató termelőcsoportok gazdálkodása – az összességében rossz terméseredmények[161] hatására – általában gyengébb volt, mint az egyéb ágazatokkal – vagy azokkal is – foglalkozó termelőközösségeké. Ez utóbbiak helyzete is sok nehézséggel volt azonban terhes. Az esedékes hiteltörlesztésre alig volt módjuk a csoportoknak, s a tagok jövedelme is többnyire alacsony volt.

1949 őszén-telén a korábbiaknál is erősebben mutatkozott az a törekvés a szervezők részéről, hogy a tszcs-k állattenyésztési tevékenységét fokozzák. A közös állomány kialakítása – illetve ahol már volt, bővítése – hangsúlyt kapott a felülvizsgálatok alkalmával. A szervezők jószágaik bevitelére serkentették a a tszcs-tagokat. Ennek eredményeképpen egyes helyeken, így Jászfelsőszentgyörgyön és Jászjákóhalmán igásállatokat, másutt, pl. Nagykörün szarvasmarhát adtak a közösbe.[162] Sok esetben azonban – több karcagi csoportnál, Jánoshidán, Tiszakürtön stb. – a tagok nem tudtak állatot bevinni.[163] Jószágtartásra alkalmas épület tekintetében kedvezőbb volt a tszcs-k helyzete, de azok egy része csak több-kevesebb javítás után volt ténylegesen használatba vehető. Az istállók, ólak hasznosítását a felülvizsgáló bizottságok és maguk a csoportok is nemegy esetben a törzstenyészet vagy egyéb címen kihelyezett jószágok útján látták megoldhatónak. Ebben a vonatkozásban azonban komoly akadályt jelentett a takarmányhiány. Így a közös állatállomány bővülése a közös területek növekedésénél jóval kisebb ütemű volt 1949 második felében.

A felülvizsgálatok során s attól függetlenül is fokozódott a termelőszövetkezeti csoportokra irányuló politikai agitáció. Gyakori bírálat tárgya volt, hogy politikailag fejletlenek; a pártszervekkel, a DÉFOSZ-szal és a gépállomásokkal nem elég szoros a kapcsolatuk. A helyzet megváltoztatásában sokat vártak az üzemi pártszervezetek megalakításától. Ezeknek száma december közepén 57, a hónap végén pedig 70 volt.[164]

Szolnok megyében összességében a termelőszövetkezeti szektor 1949 második felében jelentősen bővült. Az év végén 102 tszcs volt a megyében 3286 taggal, 25 840 kh földdel.[165] A júniusi állapothoz viszonyítva a tszcs-k száma 52,2%-kal, taglétszáma

[160] Uo. 197. és 198. őe.

[161] A rizstermelésben a termelőszövetkezeti csoportok 1949-ben nem tudták elérni az 1948-as földművesszövetkezeti eredmények szintjét. Ebben szerepet játszottak a munkaszervezési hibák, a fő ok azonban a kedvezőtlen időjárás volt. Helyenként igen gyenge eredmények születtek a természeti csapások következtében. Karcagon a Táncsics tszcs-nél 9 q/kh, a Petőfi tszcs-nél 7 q/kh volt az átlagtermés, a tiszaroffi Dózsa tszcs-nél alig több mint 4 q/kh. A tiszagyendai Vörös Csillag tszcs 100 kh-as rizstelepén a vetés „teljes egészében elemi csapás következtében tönkrement". Uo.

[162] Uo. 197. őe.

[163] Uo. 198. és 197. őe.

[164] SZML Szolnok m. Mezőgazdasági Igazgatóságának iratai 2361/1949.

[165] Uo.

108,8%-kal, területe 210,4%-kal nőtt.[166] A bővülés aránya – főként a csoportok száma és taglétszáma tekintetében – kisebb volt az országosnál: a megfelelő országos arányszámok 134,1, 182,2 és 231,7% voltak.[167] Az egy tszcs-re eső terület a júniusi 124,25 kh-ról 253,3 kh-ra, az egy tagra eső terület 5,29 kh-ról 7,86 kh-ra nőtt. Ez azt jelentette, hogy 1949 végén a közös gazdaságok átlagterülete már valamivel nagyobb volt a megyében, mint országosan, egy tagra azonban továbbra is kevesebb föld jutott.

c) *A termelőszövetkezeti szektor bővítése és átalakítása 1950 első felében*

A kampány jellegű 1949 őszi szervezés eredményeképpen mutatkozó nagyarányú növekedést 1950 elején mérsékeltebb ütemű, de továbbra is erőteljes bővülés váltotta fel a termelőszövetkezés kiszélesedésének folyamatában. A közös gazdálkodás térhódítását ekkortájt nem a tszcs-k számának emelkedése jelezte, hanem a taglétszám szaporodása és a kollektív művelésbe vont terület megnagyobbodása.

Szolnok megye termelőszövetkezeti gazdaságainak száma 1949 december végétől 1950 július 1-ig 102-ről 113-ra emelkedett.[168] A növekedés ilyen mértékét több tényező alakította ki. A megyehatárok időközben történt rendezése – Dévaványa Békés megyéhez történt átcsatolása mellett Szolnok megyéhez került Heves megyéből több község és Békésből Öcsöd – önmagában is szaporította Szolnok megye termelőcsoportjainak számát. Új alakulások szintén növelték azt.

Az újonnan létrehozott tszcs-k egy része még az előző szervezési hullám utóhatásaként született meg. A Szelevényi Szikra életrehívására pl. már 1949 december elején kísérletet tettek, de akkor még nem felelt meg a jogszabályban előírt követelményeknek, csak további szervezőmunka után, 1950 január 5-én mondták ki a szabályszerű termelőszövetkezeti csoport megalakulását.[169] Más esetekben már az új évben megtett előkészületek vezettek a február–márciusi szövetkezetalakításhoz. Az új csoportok többnyire a III. típust választották, de előfordult – a Karcagi Béke tszcs esetében –, hogy az alapítók az I. típus mellett döntöttek.[170] A tagok – hasonlóan az 1949 őszén belépettekhez – elsősorban a nincstelenek és az újgazdák közül kerültek ki, bár kisebb számban régi birtokosok is voltak az új csoportokban.

Az év elejétől május közepéig alakult termelőszövetkezeti csoportok számát a korabeli DÉFOSZ-titkári jelentés 20-ra tette, hozzátéve, hogy ezekkel együtt a megyében 114 engedélyezett tszcs működik.[171] Ezeknek az adatoknak az 1949 december végi adatokkal való összevetése arra enged következtetni, hogy 1950 első felében egyesülések is történtek. Az egykori dokumentumok ezt igazolják. Már január első felében sor került a Mezőtúri Alkotmány és Kossuth, valamint az Abádszalóki

[166] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 205. őe és SZML Szolnok m. Mezőgazdasági Igazgatóságának iratai 2361/1949 alapján.

[167] *Fazekas* (1976) i. m. 65. l. alapján.

[168] SZML Szolnok m. Mezőgazdasági Igazgatóságának iratai 2361/1949 és MSZMP MB Arch. 39. 2. fcs. 195. őe.

[169] ÚMKL EM Tsz Főo. 1950 Szolnok m., Szelevény.

[170] Uo. 1951 Szolnok m.

[171] SZOT KL MEDOSZ 1950 27. cs.

Rákosi és a Kenderesi Kossuth Tszcs-k beolvasztására más csoportokba.[172] A tavasz folyamán további fúziókra került sor, április és június között a termelőszövetkezeti csoportok száma csökkent. Április 8-án 119-ről, május 11-én 114-ről, június 30-án 113-ról adtak számot.[173] Ez utóbbi időpontban a termelőcsoportok száma 10,8%-kal volt magasabb, mint félévvel korábban.

A tszcs-k számának emelkedésénél nagyobb, de az 1949 őszinél kisebb mértékben nőtt 1950 első felében a termelőszövetkezeti taglétszám és földterület. A tagok száma az 1949 december végi 3286-tal szemben a következő év július 1-én 4088 volt, a terület 25 840 kh helyett 36 463 kh.[174] Ez 24,4%-os illetve 41,1%-os növekedést jelentett (országos viszonylatban a megfelelő arányszámok 85,7%, illetve 52,4%).[175] A közös gazdaságok átlagterülete 253,3 kh-ról 322,7 kh-ra emelkedett megyei szinten, az egy tagra jutó föld a fél évvel korábbi 7,86 kh-ról 1950 közepéig 8,91 kh-ra nőtt. Így az utóbbi időpontban már az egy tagra eső terület is nagyobb volt a megyében, mint országosan. A földterület növekedésének csak részben volt az oka a tagok ingatlanainak bevitele. Jelentős szerepet kapott az állami tartalékföldek átvétele.[176] A tartalékterületek jó része – tekintettel arra, hogy a földreform idején igen kevés ki nem osztott terület maradt – a kulákbirtokok államnak átadott földjéből tevődött ki.[177]

A taglétszám és a terület növekedése mellett a gazdasági és szervezeti megszilárdítást célzó intézkedések, valamint az egyre erőteljesebb politikai agitáció formálták a termelőszövetkezeti mozgalmat 1950 első felében. Ezekben már határozottan mutatkoztak az agrár- és szövetkezetpolitika torzulásának jelei. A tervlebontásos irányítási rendszer merev alkalmazása, a helyi adottságoknak nem megfelelő növényi kultúrák bevezetésének és más tényezőknek kedvezőtlen hatásai egyre jobban érezhetők voltak.

Az egy tagra eső földterület megnövekedése – a rizstermelésnek valamelyes csökkenése ellenére is még nagy szerepével és az ugyancsak munkaigényes gyapottermelés bevezetésével összefüggésben – magával hozta a munkaerőhiány kialakulását. 1950 közepe táján sorozatosan állapítják meg a tszcs-kről, hogy kevés a munkáskéz.[178] Gondot jelentett, hogy a vetéstervi előírások következtében elaprózódott a közös gazdaságok területe. A Mezőgazdasági Igazgatóság 1950. január 16-i jelentése szerint van a megyében olyan csoport, amely „kevés területén 15–20 féle növényt is fog ter-

[172] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 195. őe.

[173] SZOT KL MEDOSZ 1951 20. cs és 1950 27. cs.; MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 195. őe.

[174] SZML Szolnok m. Mezőgazdasági Igazgatóságának iratai 2361/1949 és MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 195. őe.

[175] *Fazekas* (1976) i. m. 65. l. alapján.

[176] A Megyei Földhivatal már 1950. jan. 24.-én azt jelentette, hogy a tszcs-k sorozatosan fordulnak hozzá, hogy állami tartalékföldeket és épületeket adjon át nekik. SZML Szolnok m. Mezőgazdasági Igazgatóságának iratai 1001/1950.

[177] Egy 1950. jún. 3-i kimutatás szerint a megyében „kulákok és úri birtokosok" kezén 1949 júniusában 189 240 kh föld volt, amiből 42 162 kh-t már felajánlottak az államnak. MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 176. őe.

[178] A megyei tanács mezőgazdasági osztályának 1950. júniusi és júliusi jelentései azt mutatják, hogy több helyen kevés volt a munkaerő a rizstelepek műveléséhez, sőt 9 tszcs-nél még a kenyérgabona betakarításához sem volt elég munkáskéz. SZML Szolnok m. Mezőgazdasági Igazgatóságának iratai 816–9/1950, 816–44/1950 és 816/1950.

melni, de mindenből egy-egy keveset", ezért „nincs meg egyáltalán a nagyüzemi jellege".[179]

A termelőeszköz- és szakemberhiány enyhítésére egész sor intézkedés történt 1950 első felében. A kulákgazdaságoktól igénybe vett állatok, felszerelési tárgyak mellett most már a földművesszövetkezetek eszköz- és épületkészletét is mind nagyobb mértékben irányították a termelőcsoportokba. A vezetés megerősítése érdekében részben tanácsi és gépállomási mezőgazdászokat helyeztek ki a tszcs-khez, részben újabb és újabb tanfolyamokat szerveztek, amelyeken a szakmai képzés mellett erőteljes politikai agitációt is végeztek.

A termelőszövetkezeti csoportok helyzetének alakulásában 1950-ben fontos változást jelentett a földművesszövetkezeti és termelőszövetkezeti mozgalom jogi szétválasztásának megkezdése. Ez nem volt új gondolat a szövetkezeti irányítószervek részéről, hiszen már 1949 elején is felvetették. A január 15-én tartott megyei felülvizsgáló bizottsági értekezleten – nyilván nem a központi útmutatások ellenére – részben a nyújtandó állami támogatás felhasználásáért való felelősségvállalás biztosításának szükségességére, részben a földművesszövetkezetek túlterheltségére hivatkozva mondták ki, hogy „az életképesebb termelő csoportok, melyek a III. típust választják, helyesebb volna ha külön szövetkezetet alakítanának".[180] Az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottságának 1949. február 7-i ülésén már napirenden szerepelt az önálló termelőszövetkezetek kialakításának kérdése. A beterjesztett javaslat szerint a földbérlő- és földművesszövetkezetekből elválasztandó termelőszövetkezeteknek legalább 400 kh területtel és megfelelő vezetéssel kell rendelkezniük.[181] Ekkor még úgy tervezték, hogy az első átalakítások 1949 őszén történnek meg. A megvalósításra ténylegesen 1950-ben került sor.

A szervezeti elkülönülést jórészt megelőzte a gazdasági kapcsolatok módosulása. A termelőcsoportok ügyvitelének és gazdálkodásának ellenőrzését egyre inkább a szakigazgatási szervek vették át. Az üzemtervek elkészítésében a Mezőgazdasági Igazgatóság mellett a gépállomások vettek részt, amelyek a szakmai tanácsadást is nagyrészt elvégezték. A fő kérdés azonban mindezek mellett is a földművesszövetkezeti eszközök átadása volt, részben a termelőcsoportoknak, részben a gépállomások és állami gazdaságoknak. Ez már 1949 első hónapjaiban is előfordult, az év őszére pedig – nem kis mértékben külső ösztönzésre[182] – gyakoribbá vált, s a későbbiekben – zömmel 1950 tavaszán – általánosan megtörtént.[183]

A jogi szétválasztás előkészítése az 1949 őszi felülvizsgálatok során megkezdődött. A kiküldött bizottságoknak akkor az is feladata volt, hogy megállapítsák: alkal-

[179] Uo. 816/1950.

[180] MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 173. őe.

[181] SZOT KL MEDOSZ 1949 14. cs.

[182] Az 1949 őszi felülvizsgálati dokumentumokban találunk olyan utalásokat, hogy a felülvizsgáló bizottságok kezdeményezésére történtek termelőeszköz-átadások a földművesszövetkezetektől a termelőcsoportoknak. MSZMP MB Arch. 39. f. 2. fcs. 173., 197. és 198. őe.

[183] A korabeli feljegyzések egész sora jelzi, hogy az eszközátadások 1950 első felében nagyrészben megtörténtek. A MESZÖV által 1967-ben végzett kérdőíves felmérés adatai viszont azt mutatják, hogy a lebonyolítás 1953-ig elhúzódott. SZML Szolnok m. Mezőgazdasági Igaztatóságának iratai 2498/1950, 4672/1950, 6302/1950, 6557/1950, 383/1950, 568/1950 és a MESZÖV gyűjteményében található kérdőívek alapján.

masak-e a vizsgált tszcs-k arra, hogy önálló termelőszövetkezetekké alakuljanak. A felülvizsgálatok befejezése után a Mezőgazdasági Igazgatóság a megyei pártbizottsággal egyetértésben 1949. december 21-én 16, 1950. január 18-án – szűkítve a kört – 10 csoportot javasolt termelőszövetkezetté minősítésre.[184] A vonatkozó jogszabály – a 133/1950 MT sz. rendelet[185] – megjelenése után a legalább 300 kh területű és 30 tagnál többel rendelkező III. típusú termelőszövetkezeti csoportok közül Szolnok megyében először 9-nek engedélyezték a földművesszövetkezettől független, önálló jogi személyként való működés lehetőségét jelentő termelőszövetkezetté alakulást.[186] Ezek 1950. június 30-án már önálló termelőszövetkezetként szerepeltek a nyilvántartásban.[187]

1950 június végén Szolnok megyében két I-es, egy II-es és 101 III-as típusú tszcs, valamint 9 önálló tsz képezte a szövetkezeti termelés szervezeti keretét.[188] A gazdaságok túlnyomó többsége – 113-ból 110 – a teljesen közös gazdálkodást folytató termelőszövetkezeti formához tartozott. (Az önálló tsz és a III. típusú tszcs közötti különbség nem a művelés módjában, hanem a jogi viszonyokban volt.)

113 szövetkezeti üzem a megye összes mezőgazdasági területének 3,8; szántóföldjének 3,9%-ával jelentette a termelőszövetkezeti szervezés első két évének eredményét 1950 derekán. Erről a bázisról indították a kollektivizálás újabb, már egyértelműen erőltetett szakaszát,[189] amelyben létrejöttek az első termelőszövetkezeti városok és községek, s amely sok ellentmondással terhelten szélesítette ki a közös gazdálkodást.

[184] ÚMKL FM Tsz Főo. 1949 8007/509 és SZML Szolnok m. Mezőgazdasági Igazgatóságának iratai 731/1949.

[185] Megjelent: Magyar Közlöny Miniszteri Rendeletek Tára 1950. máj. 7.

[186] Az önállóvá vált tsz-ek a következők voltak: Mezőtúri Béke, Túrkevei Vörös Csillag, Kisújszállási Petőfi, Tiszagyendai Vörös Csillag, Karcagi Szabadság, Kunmadarasi Dózsa, Kunszentmártoni Zalka, Tiszasűlyi Vörös Csillag és a Túrkevei Táncsics. Érdekessége a névsornak, hogy két olyan közös gazdaság is (Tiszasűlyi Vörös Csillag és Túrkevei Táncsics) szerepel benne, amely 1949 nyár végén–ősz elején alakult, holott az eredeti tervek szerint – ezt bizonyítja a két előzőekben már említett javaslat – csak az 1949 tavaszán már működő csoportok jöhettek számba önállósításra. SZML Szolnok m. Mezőgazdasági Igazgatóságának iratai 816–2/1950.

[187] MSZMP MB Arch. 39. 2. fcs. 195. őe.

[188] Uo.

[189] Az újabb szervezési hullám előkészítését már 1950. jún. 14.-én megkezdték az új csoportok megszervezésére szolgáló előkészítő bizottságok és a meglevő tszcs-k felfejlesztését segítő „új belépők csoportjának" kialakítására szolgáló szervezőbizottságok létrehozásával. SZML Szolnok m. Mezőgazdasági Igazgatóságának iratai 816/1950.

KÖZLEMÉNYEK

VASS ELŐD

ÖCSÖDI JOBBÁGYLEVELEK ÉS TANÚVALLOMÁSOK A BÉKÉS MEGYEI HÓDOLTSÁGBÓL

A XVI. század közepén a Körös folyó déli partján fekvő Öcsöd helyzetéről szóló írásbeli említés, az 1549. évi Külső-Szolnok megyei dicaösszeírásban még úgy szerepel, hogy „... az általános porták között íratott össze s a Felséges Királyé volt...". 1555-ben Külső-Szolnok megyei ismételt dicalis összeírásában már a Kunsághoz íratott össze. Ezután az 1558. évi dicalis összeírás említi: „... a kunok Kolbaz Székéhez tartozik, de Gyula vára birtokolja...", amit a következő 1559. évi összeírás feljegyzése már világosan megmagyaráz: „... birtokolja Gyula vára, de mint Kunságot a királyi koronától...". Külső-Szolnok megye 1555. évi összeírásában Öcsöd még a Kunsághoz lakatlanul, portaszám nélkül került feljegyzésre, de 1560-ban már öt porta, 1561-ben pedig 15 porta adóztatásával szerepel. A gyulai váruradalom adóösszeírásait tartalmazó 1560 körüli urbárium Öcsödöt Homokszállással és Mesterszállással együtt írta össze. „... A kunok régi szokása szerint mindent közösen szolgáltatva évi 500 forintot adtak, de most elnéptelenedésükre hivatkozva, hol többet, hol kevesebbet adnak...".[1]

Öcsöd népességének és gazdálkodásának pontosabb feltárását a gyulai váruradalom gazdasági elszámolásai könnyítik meg. Az 1555. és az 1556. években befizetett rendes cenzus adó Öcsödről 3 ft 75 dénár volt. A második év inquisitiójának számításaiból már olyan 39 dénárt emlegetnek, amelyet Mágochy Gáspár gyulai főkapitány szegénységükre való tekintettel engedett el. A legelők taxájából 1556-ban és 1557-ben 15 ft-ot fizettek be az öcsödiek, ami a gyulai tisztek és katonák javadalmára került elszámolásra. A gyulai vár 1557. évi elszámolása külön megemlíti, hogy a legelők taxáját Mágochy a tisztek és katonák jövedelméhez tette, tehát nem magának, hanem a tiszteknek és a katonáknak számítják. Az öcsödiek 1557-ben még 3 simándi köböl búzát, 31 simándi köböl árpát szolgáltattak be. 1558-ban Kecse Bernát bíró a rétek taxájaként (precium pascuarum) 9 ft 25 dénárt fizetett, s ugyanakkor 4 simándi köböl búzát, 26 simándi köböl árpát és másfél simándi köböl kölest szolgáltatott be. Az egyik 1558. évi feljegyzés szerint az üres telkek földjeiben a tisztek vetettek, és azon gabonavetésekből nem maga Mágochy részesedik: „... officiales in terris sessiorum desertarum seminasse...". Öcsöd magyar adóztatása 1558 körül a gyulai várból, részben a lakott telkekhez tartozó megművelt földek adóiból, másrészt pedig közvetlenül a gyulai tiszteknek s katonáknak átadott üres telkek közvetlen műveltetésével folyt. Ebben az időben Öcsödön a feljegyzések szerint a falu korábbi telki állományának egy része megműveletlenül állt. Népességének megközelítő meghatározásához a portánként fizetett egyforintos hadiadó (subsidium) portánkénti elszámolásai segítenek.[2]

[1] OL, P 1868, Rhédei cs. lt., Községi iratok. Ezek között egy 1723. évi feljegyzés Öcsöd történetének legrégebbi forrásait sorolja fel, valamint a gyulai uradalom kivonatos urbariuma 1560 körül: Urbariumok XVI–XVII. század. Szerk. *Maksay Ferenc*, Bp. 1959. 791–2. l. – A gyulai vár szerepéről még *H. Balázs Éva:* Jobbágylevelek. Bp. 1951. 32. l. tesz említést. Külső-Szolnok megye dicaösszeírásai: OL, E–158, Conscriptiones portarum, Liber *XLVII.* /64/., 1555, 1560, 1561 és 1565.

[2] *Csipes Antal:* A gyulai várbirtok XVI. századi gazdálkodása. Békési Élet IX. évf. 2. sz. Békéscsaba 1974. 235 l. ide mellékelt térkép az ábrázolt falvak között Ecsedet is feltünteti; valamint *Molnár Ambrus:* Adatok a szeghalmi járás területének XVI. századi történetéből, Békési Élet X. évf. 2. sz. Békéscsaba 1975. 397–413. l. Ezenkívül *Ruzsás Lajos:* Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Bp. 1939, 48–50. l. és a gyulai vár elszámolásai: OL, E–160, Conscriptiones diverses, 8. tétel, Gyula, valamint E–210, Miscellanae, 32 és 47. tétel.

A két részletben, Szent Jakab (júl. 25.) és Szent Mihály (szept. 17.) napján befizetett hadiadó-összegek Öcsödön és a vele együtt kezelt Homokszálláson és Mesterszálláson a következőképpen alakultak az 1560. évben: Öcsödön 5 ft 50 d., és Homokszálláson 7 ft 50 d. és Mesterszálláson 13 ft 20 d. Az összeírt adóösszegek szerint Öcsödön öt és fél porta adózott, de itt a portaszám kiszámítása az adóösszegből az egész porták megoszlásának kérdésétől függ. A Békés megyei falvakban a XVI. század közepén általában egész telek csupán 13,95%-os részarányban fordult elő, a jobbágyi telkek többsége, mintegy 35,03%-a fél- s 49,94%-a nyolcadtelek volt. Ilyen módon a fenti 5 és fél porta megoszlását sem tudjuk követni; hány egész, fél vagy nyolcad telekre oszlott fel? [3]

Öcsöd elnéptelenedésének oka nyilvánvalóan a törökök 1552. évi első tiszántúli hadjáratának pusztítása volt. Az ezután bekövetkező hódoltság eddig ismert s erre a vidékre vonatkozó török adóösszeírásai közül a legkorábbi keltezésű az aradi szandzsák 1558. évi fejadó-összeírása, amelyben a békési nahije (járás) a Körös folyó vonalától délre egészen Kunszentmártonig terjedt, s itt szerepelt: „... Ecsed falu, magyar, 10 adófizető (hane), 6 régi és 4 új..." feljegyzés is. A török feljegyzés a mai Öcsöd helység nevével azonosítható, így tehát 10 adófizető család élhetett itt. A lakosság számát nem lehet megállapítani, mert egy török hane adóalap fogalmának 6 magyar forint vagyonnal rendelkező családfő, vagyis paraszti háztartás számított. Így a fenti 10 összeírt családfő nagygazda kellett hogy legyen, és háztartásukban néhány vagyontalan zsellér vagy cseléd élhetett.

A következő 1561. évi dicalis összeírásban szereplő 15 adózó porta feljegyzése alapján bizonyosan feltételezhető, hogy 1552 és 1556 között Öcsöd lakói elfutottak, s 1556-tól 1561-ig fokozatosan települtek vissza. Öcsöd településrendjének eredeti állapota a 15 portás nagyság lehetett, s ezt a török 1552. évi hadjárata dúlta fel.[4]

A gabonatermelésre vonatkozó, említett 1557. évi 34 simándi köblös összes gabona-beszolgáltatás alapján itt a beszolgáltatott terméstizedre gondolhatunk. Ezen adatból kiindulva megközelítőleg kiszámíthatjuk az öcsödi szántóterület nagyságát, összes termésének mennyiségét és külső területének kiterjedését is. A simándi köbölben számolva, csak búzát alapul véve (83 liter = 64 kg) Öcsödön a 34 köböl gabonatized tehát 1557 körül 21 q 76 kg volt. Az ebből kiszámítható 217 q 60 kg gabona az összes gabonatermésnek felelt meg, – természetesen abban az esetben, ha feltételezésünk megfelel a valóságnak. A legelterjedtebb termelési mód a kétváltós rendszerben folyt, tehát a fenti gabona a szántót jelentette, amíg az öcsödi határ másik mezője (campus) ugarlegelő volt. Az öcsödi külsőséghez még állandó rétek (pascua) is tartoznak. A korabeli török adóztatási adatok szerint egy szekér szénát egy magyar holdról kaszálták le, ami 1560 körül 10 török akcsét, azaz 20 magyar dénárt ért. Az 1557–58-as években az öcsödiek 15 ft legelőtaxát fizettek ki, ami kamarai forintot véve, ekkor legkevesebb 75 szekér szénát, illetve 75 magyar holdat jelentett. Az összes legelő kiterjedése hozzávetőlegesen 75–80 magyar holdat tett ki.

Az állattenyésztésről meg kell jegyeznünk, hogy a gyulai váruradalom dézsmajegyzékei alapján megállapítható, hogy ebben az időben 15 faluban átlagosan 3 ökör mellett 48 tehén szerepel. A szegényebb jobbágyok (a lakosság kb. 50%-a), tehát a negyed- és nyolcadtelkesek is, a tehén tartására törekedtek, ökröket inkább csak a tehetősebbek tartottak. A földműveléshez viszont ökröket kellett használniuk, ami a fenti állapot alapján arra enged következtetni, hogy a tehenek eladásra való tartásával az elsődleges termelési mód a rideg állattartás volt. Az öcsödi állatállományról azonban további adataink nincsenek.[5]

[3] A gyulai vár elszámolásai, 1560-ban: E–210, 47. l., és a jobbágytelkek megoszlásáról: *Csipes Antal:* Békés megye élete a XVI. században, Békéscsaba 1976, 17–19, 33. l.

[4] *Szántó Imre:* A török 1551. évi őszi hadjárata a Temesvidék és a Maros völgy meghódítására. Hadtört. Közl., XIX. évf. 1. sz. Bp. 1972. 85 l., valamint *Uő.:* Magyarország nemzetközi helyzete Mohács után. Acta Historica, Tomus L., Acta Univ. Szeged. de Attila József nominate, Szeged 1974. 24. l. Öcsöd földrajzilag a törökké lett terület keleti szélén, a török protektorátus alatti Erdélyi Fejedelemség és a Habsburgok magyar királysága hármas ütközőzónájába került. Az aradi szandzsák 1557/58. évi fejadó összeírása: *Velics L.–Kammerer E.:* Magyarországi török kincstári defterek. Bp. 1891. II. k. 195–7. l. művében található. Az összeírások lakosságszámának kiszámításáról: *Mészáros L.–Hausfatter K.:* A hódoltsági mezővárosok népességszámának kérdéséhez (1546–1562) II.; Demográfia Bp. 1974. 2. sz. 215–21. l. Az 1561. évi dicaösszeírás: OL, E–158, op. cit. 64.

[5] A gabonamértékekről: *Bogdán I.–Papp Zs.–Szabó M.:* Kétszázéves gabonaszemek; Agrártörténeti Szemle V. évf. 1–2. sz. Bp. 1963. 61. l. Ld. még *Csipes Antal:* Békés megye . . . i. m. 35. l., valamint a széna török értékeléséről: *Fekete Lajos:* Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp. 1942, 15–17. l.

Több adattal rendelkezünk Békés megyéből az 1526 utáni gazdasági helyzetről, a bizonytalanná vált állapotokról, amelyek a kereskedelem folyamatos áruellátását akadályozták, azért nyersanyaghiány ütötte fel a fejét. Gyulán posztó vagy más szövet egyáltalában nincsen, de más árucikkekben is hiány észlelhető. Az 1551–52. évi török hadjáratok nyomában Öcsödön és az egész Körös-vidéken a lakosság menekülése tapasztalható. 1551–66 között Külső-Szolnok vármegye, Békés vármegye és a Nagykunság területi határai, melyek már korábban is több egymásba ékelődő helységgel rendelkeztek, egységesen a gyulai vár tartományává lettek. Közben az elfutott helységek lakosai, mint Öcsödön is, csupán lassan szivárogtak vissza falvaikba, ahol sokszor már az adószedő gyulai katonákkal találkoztak. A gyulai vár katonaságának saját ellátását sokszor erőszakkal kellett előteremteni. Az ilyen hatalmaskodások során a katonák a szegények értékeit pusztították, egyszer hidat romboltak le, máskor állatokat hajtottak el a jobbágyok földjeiről, vagy a gabonát szállító jobbágyokat fosztották ki. Öcsödön viszont az 1557–58-as években a gyulai vár katonáival úgy is találkozhatunk, hogy az üresen maradt telkek szántóföldjeit közvetlenül művelték. 1560-ban jelenik meg Öcsödről a gyulai urbáriumban, hogy „kunok módjára" egy összegben adózik. 1561. évben erre már a lakosság hirtelen tömeges visszaköltözéséről szerzünk tudomást, az 1561. évi dicalis összeírásban a porták száma az 1560. évihez képest háromszorosára emelkedett, vagyis a visszaköltözés befejeződött, s az eredeti állapot állott helyre.

1566 után, a gyulai vár elestével az egész vidék török uralom alá került. Az ipar és kereskedelem egyes feltevések szerint ebben a korszakban teljesen elsorvadt. A lakosság Békés megye falvaiból elfutott, s midőn a török megkísérli nagy kérlelések közepette visszacsalogatásukat – *Hanzó Lajos* állítása szerint –, ekkor sem jöttek vissza. Hanzó Lajos véleményével szemben áll Öcsöd esete, ahol visszatértek a jobbágyok, mihelyt jobb adóztatási körülményekhez jutottak.[6]

Öcsöd az 1556-os évtől az 1566-os évig Gyula várához tartozó magyar lakosságú helység, amely 1558-tól már kettős adózás alá került. A magyar adóját a gyulai vár, a török adóit pedig az aradi vár szedte. A gyulai vár 1566. évi eleste után helyébe az egri végvár s Gyulára a török lépett. Az egri végvár a Magyar Kamarától a királyi, egyházi és magánföldesúri adókat saját javadalmazására kapta meg, s így adókörzetéhez most már az egész Alföld tartozott. Az adóbehajtást is maga a vár végezte el, vagy egy helység bíráit hívta fel, vagy az egri katonaság ment le. Sokszor előfordult, hogy egy-egy lovasalakulat bizonyos falvak adóit kapta. Ha egy helységgel valami adódott, az egri főkapitány megbízó-parancslevéllel ellátott lovasokat küldött a falura, hogy a bírót és esküdteket hozzák be. Az egyik fentmaradt, 1575. április 7-én Egerben keltezett megbízó-parancslevél Öcsöd lakóinak ilyen értelmű felhozására vonatkozott. A parancs végrehajtásával Rhédei Pál lovastisztet bízták meg és pedig az öcsödieket „szolgánk szolgáinak, Rhédei Pál szolgáinak", nevezve meg. Ebből a fontos eredeti forrásból tehát kiderül az, hogy Rhédei Pál az egri vár lovastisztje, s lovasai saját javadalmukra Öcsödöt kapták, feltehetően más helységekkel együtt.[7]

Egy későbbi feljegyzés még többet mond erről: „... 1580-ban feliratott a Felség által Tatárszállás pusztával élete végéig Rhédei Pálnak...", ami már kétségtelenné teszi egy királyi birtok (Kunság) magánföldesuraság alá jutásának első lépését. Egy 1590. július 15-én keltezett levélben, melyet az öcsödi bírák és polgárok Tátralomnicra Rhédei István szepesi alispánhoz írtak, kéréseik soraiban tükröződik, hogy Öcsöd már ekkor Rhédei Pál és öt fia közös adóztatása alatt állott. Ez azt feltételezi, hogy az élete végéig szóló haszonélvezet birtoklásán kívül (1580.) ekkor már a család birtokadományozó levéllel is rendelkezhetett. A levélből még megtudhatjuk azt is, hogy Öcsöd adóit évről évre felverik, s ezért kilenc házas jobbágy el is ment. Ezenkívül Rhédei István a maga adórészletét bérletbe adta, melyet Zádori András vett meg, s most fenyegető levelekkel zaklatja őket. Végezetül a levél tudatja, hogy török Csongrád vára tavaly (1589) leégett, s most a Szolnok megyei (talán szandzsák?) lakosság vármunkában építi.[8]

[6] A Békés megyei állapotokról: *Veress Endre:* Gyula város oklevéltára. Bp. 1938. 153, 195. és 199. l., valamint *Hanzó Lajos:* Feudalizmuskori árutermelés és iparfejlődés Békés megyében. Gyula 1959. 16. l.

[7] *Ruzsás* i. m. 51–5. l., az 1575. évi egri megbízó-parancslevél teljes szövegét kiadtuk: *Vass Előd:* Az öcsödi bírák és polgárok vallomása a Békés megyei hódoltságról. Békési Élet, XII. évf. 3. sz. Békéscsaba 1977. 72. l.

[8] Rhédei Pál haszonélvezeti adományáról: OL, P 1868, Rhédei cs. lt., Községi iratok, valamint az 1590. évi levél: *Vass Előd:* Az öcsödi bírák ... (i. m.) 366–67. l.

Ebben az időben már a Körös-vidéknek a Körös folyótól délre eső része a gyulai szandzsákhoz tartozott. Gyula várában 1590-ben összesen 709 török zsoldoskatona, ebből 140 janicsár, 276 lovas, 106 gyalogos azab és végül 74 szerb martalóc volt. A gyulai váron kívül Cserkesz Omár szandzsákbég még 1570 táján a szarvasi és a békési palánkvárakat is felépítette. Ez Öcsöd számára még nagyobb török ellenőrzést jelentett, mivel nyugat fele csongrádi várban török helyőrség volt. Ebben az új helyzetben a vidék gazdasági életének lehanyatlásáról értesülhetünk egy Váradon, a városi tanácstól 1584. július 12-én keltezett levélből. A levélben szökött jobbágy feltartóztatásáról s a kereskedelem áttolódásáról, valamint ezzel együtt Gyula város hanyatlásáról olvashatunk.[9]

Azonban ez a hanyatlás ekkor még nem általános, csupán egyes városokra és falvakra korlátozható. Békés megye helységeinek többsége ugyanis az 1579/80. évi (a továbbiakban 1580. évi) török adóösszeírás szerint jelentős számban lakott volt, s a töröknek nagy összegű adókat fizetett. Az 1580. évi török adóösszeírás a gyulai szandzsákba tartozó helységek adóképességének felmérése volt. Békés megye falvainak többsége s Öcsöd is a békési náhije (a.m. járás) 73 összeírt helysége között szerepel. A gyulai szandzsák az 1580. évi adóösszeírás szerint ekkor öt kisebb területegységre, náhijéra oszlott fel; ezek a gyulai, aradi, zarándi, pécskai és békési náhijék voltak.[10]

Ha Öcsöd környezetét kívánjuk megismerni, akkor a békési náhije 1580. évi török adóösszeírásával részletesebben kell foglalkoznunk. Az öcsödi jobbágylevelek hitelét a környezetében levő helységek népességének számával és török adóinak, valamint saját termelésük bevételének összegeivel tudjuk megvizsgálni. Az öcsödiek magyar adózásáról az említett 1590. évi levélből értesülhetünk, de hogy milyen népesség és gazdaság fizette ezeket, arról csupán Öcsöd 1580. évi török adóösszeírása ad számot. A lakosság nagyságára és termelésére a török adóösszeírásból a fejadó és a földesúri kapuadó száma, valamint a kapuadót is magában foglaló török földesúri adók helységenkénti összesített összege utal. A török állami egyenesadó, a fejadó, harácsadó stb. egysége a hane, s a földesúri adók egysége, a kapuk összeírt számai mellett a földesúri adók összegét is feltüntetjük a következőkben, mivel a gyulai szandzsák 1580. évi török adóösszeírásából a békési náhije helységeit az eredeti lejegyzés sorrendjében itt közöljük. (Lásd a következő oldal táblázatát.)

Az adóösszeírásban ismertetett 73 helység közül több olyan is szerepel, amely a gyulai vár 1561. és 1565. évi urbáriumaiban nem volt megtalálható, viszont több olyan helység hiányzik, ami pedig ott még megvolt. A tizenöt évvel korábbi magyar összeírásokkal való összehasonlításból annyit azonnal megállapíthatunk, hogy 1580 körül Békés megye középkori települési szerkezete bizonyos lakosságszámbeli eltolódásokkal teljes egészében helyre állt, s véglegesen csupán 6–8 helység pusztult el. A békési náhije területén 73 összeírt helység közül 69 lakott és 4 lakatlan volt, ezenkívül 8 puszta került feljegyzésre, amelyeket egyik szomszédos falu lakói művelték. A több pusztát művelő helységek között Orosháza járt elől, öt puszta faluhely művelésével, ezek Gellértháza, Homokegyház, Szilas, Ötszéktó, Apádcsakuta (Pusztaapádcsa) voltak. A 69 lakott helység közül 11 évi átlag szerint egy összegben fizette a török földesúri adóit, ami bizonyos kedvezménynek számított. A békési náhije területén összesen 69 lakott helységben 2075 hane és 2075 kapu török adóegységben meghatározható jobbágygazdaság összesen 1 444 561 török akcse, azaz 18 057 magyar aranyforint adót fizetett. Ez csupán a török földesúri adókat érintette, mert a fejadót, harácsot külön fizették.

Az 1563/64. évi Békés megyei portaösszeírás 65 települést érintett, s 2323 adóköteles portát jegyzett fel. Ugyanezen időben 3484,5 család élt a megyében, ami egy portára átlagosan 1,5 családot jelentett. Ha Csipes Antal előbbi számításait a 15 évvel későbbi török adóösszeírás adataival összevetjük, a következőket állapíthatjuk meg. Az 1563/64. évi portaösszeírásba felvett porták száma, valamint az ugyanezen évi tizedösszeírás családonkénti száma az 1579/80. évi török adóösszeírásban

[9] *Velics–Kammerer* i. m. I. k., 376. l. és még *Maday Pál:* Békés megye városainak és községeinek története. Békéscsaba 1960, 392.l. említi a szarvasi és békési palánkvár építését, valamint *Szakály F.:* Gyula város XVI. századi sorsfordulóinak történetéhez. B. É., X. évf., 1. sz. Békéscsaba 1975. 217 l. A gyulai uradalomról még: *Bácskai Vera:* A gyulai uradalom mezővárosai a XVI. században. AtSz. IX. évf. 1967. 432–56. l.

[10] A gyulai szandzsák 1579/80. évi török adóösszeírásának kézirata: Isztanbul, Basvekalet Arsivi, Tahrir Defteri Nr. 580 jelzeten található meg. Mikrofilmjét az OL, Mikrofilmtár: 10.500 sz. dobozban őrzi.

1. TÁBLÁZAT

A békési náhije helységei, népessége és török adói 1580 körül

Helységek	Hane száma	Kapu száma	Földesúri adók akcse – összege
Békés	456	456	146 290
Királyság	90	–	50 000*
Vörösegyház	47	47	7 500
Csorvás	147	–	65 000*
Fábiján Sebestyén	58	–	40 000*
Berény	49	49	21 000
Szentetornya	142	–	65 000*
Szénás	145	–	70 000*
Bélmegyer	40	40	11 500
Mágor	38	38	8 000
Babocska	19	19	15 000
Ecsed (Öcsöd)	24	24	12 000
Fejéregyháza	7	7	4 000
Kaszaperek	104	104	30 000
Ecser	21	–	18 000*
Kakucs	44	44	14 555
Gerendás	86	86	36 001
Apáti	36	36	13 700
Bozás	47	47	26 250
Csaba	63	63	15 000
Mezőmegyer	59	59	21 353
Eperjes	57	–	30 000*
Mezőkétsopron	51	–	35 000*
Nagytelek	24	24	9 812
Csatár	28	28	8 000
Csabacsüd	59	59	20 000
Csákóhegyes	36	36	9 670
Orisház	68	68	22 700
Gerla	46	46	5 500
Décse	157	157	88 000
Pélváros?	–	–	2 950
Endrőd	31	–	39 700*
Nyárszeg	9	9	2 202
Ege	63	63	20 000
Szentandrás	73	–	37 000*
Szentmiklós (Körös)	12	–	7 000*
Kondoros	80	–	65 000*
Nagydoboz	47	47	9 400
Gyur	41	41	20 000
Méhes	14	14	6 856
Nagyollód?	71	71	14 100
Fás	40	40	5 505
Félhalom	22	22	10 400
Bélszerénd?	17	17	3 621
Kisdoboz	2	2	3 455
Halásztelek	44	44	13 198
Dánfoka	9	9	1 850

Helységek	Hane száma	Kapu száma	Földesúri adók összege – akcse
Edényes (Edeles)	12	12	4 000
Tölgy	8	8	3 395
Nemeskereki	29	29	10 000
Kunszentmárton	90	90	29 000
Szarvas	19	19	89 525
Gyoma	53	53	18 500
Apádcsa (Apáca)	45	–	20 000*
Kígyós	26	26	7 145
Kamud	33	33	12 000
Vésze	19	19	3 666
Alabian	–	–	200
Polyár?	27	27	7 000
Szentmiklós (Mező)	22	22	8 000
Pányát	16	16	10 750
Káka	6	6	5 450
Cserne (Csorna)	5	5	3 780
Kistelek	3	3	1 000
Murony	7	7	2 335
Détör (Détér)	20	20	5 890
Verebes	7	7	3 715
Tarcsa	38	38	7 840
Piski (Püski)	25	25	6 207
Lábas (Bélmegyer közelében)	–	–	1 000
Fövényes	–	–	4 445
Kis Marocs (Dánfalu közelében)	–	–	150

szereplő hane és kapu adóegységek számához viszonyítva az 1563/64. évi porták és családok számának közeledését mutatja. Ezen jelenség alapján biztosan állíthatjuk, hogy 1580-ra a családok száma csökkent, mégpedig valószínűleg az 1566. évi gyulai várostrom következményeként.[11]

Öcsödön ekkor 24 hane és kapu adóegység fogalmában kifejezett jobbágygazdaság élt. A gyulai vár 1561. évi urbáriumában szereplő 15 portás lakosságszám hozzávetőlegesen 30 családra engedett következtetni. Az öcsödiek a békési náhijében jelentős lakosságszámú és mezőgazdasági termelést folytató vidéken éltek. Magas török földesúri adót, összesen 12 000 akcsét, azaz 150 magyar aranyforintot fizettek, ami a 24 jobbágygazdaságra egyenként 6,2 magyar aranyforintot mutat. A földesúri adójuk összegében legjelentősebb a búza és kétszeres tized összege, 8950 akcse, azaz 111,80 magyar aranyforint volt, ami a török földesúri adóösszeg 74%-át tette ki. Ez az adat a falu jelentős gabonatermelésére utal. Az 1580. évi török adóösszeírás búza- és kétszerestizedének mennyiségéből 2665 q évi búzatermésre, a kétszeresnél pedig 1230 q összes termésre következtethetünk, ha feltételezzük a két és félszeres terméshozamot, de valószínűleg ennél többet arattak le.

Az öcsödiek állattartására az 1580. évi török adóösszeírás feljegyzései alapján a juh-, sertés- és méhadók összegéből következtetünk. Az öcsödiek bárántizede évi 100 darab, ami 1000 darabosnál nagyobb juhtartásra mutat rá. A sertésadó 500 akcse volt, egy darab egyévesnél öregebb sertés adója kettő akcse, tehát Öcsödön 250 darabnál nagyobb sertésfalka tartását megállapíthatjuk. A méhkas-

[11] *Csipes* i. m. 19–20. l.

2. TÁBLÁZAT

A magyar és török összeírások adatai 14 Békés megyei helység és 15 év megoszlásában 1563/64 és 1579/80 között
Csipes Antal táblázata alapján

Település	1563/64		1579/80	
	Porták	Családok	Hane	Kapu
Vesze	15	19	19	19
Déter	19	32	20	20
Décse	118	120	157	157
Kondoros	70	100	80	80
Szénás	91	133	145	145
Murony	10	18	7	7
Dánfok	8,5	9	9	9
Mezőmegyer	38	51	59	59
Gerendás	67	112	86	86
Méhes	16	21	14	14
Mágor	31,5	46	38	38
Fás	24	31	40	40
Szentetornya	72	90	142	142
Félhalom	15	33	22	22

illeték 200 akcse, egy méhkas 2 akcse illetéket jelentett, tehát a faluban 100 méhkas után adóztak. Az 1580. évi török defter a családfők névjegyzékénél két helyen a következő megjegyzéseket tüntette fel: „Géci Antal házas, 170 juha van és Géci Pál házas 200 juha van. . .". A két Géci a falu nagygazdái közé tartozhatott, mivel a falu juhállományának több mint egyharmadával rendelkezett, a többiek csak átlagosan 28 darabbal számolhattak. Egy gazdaságra átlagosan több mint 10 darab sertés jut, valamint 4 méhkas. Ezekből az adatokból az öcsödi jobbágygazdaságok feltételezett jövedelmeire következtethetünk. A gabonatizedek megváltási összege ekkor a hivatalosan megszabott árfolyamon 1 kile = 14 akcse, azaz cca. 28 dénár volt. Öcsödön a gabonatizedek megváltási értéke 8950 akcse, azaz 111,80 magyar aranyforint, ebből egy gazdaságra 46,6 magyar aranyforint minimális bevételi érték számítható ki. A gabonatermeléshez még a juh-, sertés- és méhtartás jövedelmét is figyelembe kell venni.

A török földesúri adó összegét még a külön kezelt és külön behajtott török állami egyenesadó, a fejadó vagy harácsadó összege egészítette ki. Öcsödön a 24 családfőre kivetett egyenként 66 akcsés fejadó összege 1584 török akcse, azaz 19,8 magyar aranyforint volt. Ebből egy jobbágygazdaságra 0,8 magyar aranyforint jutott. A török fejadó és földesúri adó együttes összege évente 169,8 magyar aranyforint, s ebből egy öcsödi jobbágygazdaságot cca. 7 magyar aranyforint megfizetése terhelte. Ezzel szemben egy gazdaság 46,6 magyar aranyforint bevétellel rendelkezett csak a gabonatermelésből, és ezenkívül átlagosan 28 juhval, 10 sertéssel és 4 méhkassal gazdálkodott. A többi bevétel feljegyzés hiányában nem állapítható meg. Az öcsödiek következő 1590. évi levelében 50 magyar forintban jelzett magyar adó is átlagosan egy gazdaságra 5 forintot jelentett, ami a török adóval együtt mintegy 15 kamarai forintot, vagyis az összes termelésük jövedelmének harmadát-negyedét tette ki.[1 2]

[1 2] A magyar aranyforint és a török ezüst akcse értékviszonyáról: *Fekete L.–Káldy-Nagy Gy.:* Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Bp. 1962. 488. és 490. l. Számításainkban 1579/80. években egy magyar aranyforintot 80 török ezüst akcse értékben használtunk. – A gabonamértéknél, a kilánál az egri kila akkor használatos 41 kg-os értékét vettük figyelembe a gyulai szandzsák 1579/80. évi adóösszeírásában feljegyzett gabonatizedek kiszámításánál, mivel ezeket török keyl vagy kila értékekben tüntették fel. Erről *Vass Előd:* Lakosság és gazdálkodás a török hódoltság korában. Mór története, Mór 1977. 64. l.

Az öcsödi bírák és polgárok első ismert, említett levelét Öcsöd földesurának, kisrédei Rhédey Istvánnak, Szepes megye alispánjának Tátralomnicra címezték. Az 1590. július 15-én Öcsödön írt levélből az öcsödiek ismertetett helyzetéből az egész Körös-vidék akkori állapotát megismerhetjük.

Az öcsödiek a békésszentandrásiakkal együtt közös képviselőjükként embert küldtek az előző évben Rhédey Istvánhoz, hogy adózásukról megállapodjanak és védelmét kérjék, derül ki a levélből. A megállapodás nem sikerülhetett, mert Rhédey István a maga adórészét a hódolt török Vácott lakó Zádori Andrásnak adta el bérletbe, aki most különböző követelésekkel lép fel. Az öcsödiek ezen helyzetükben írták meg 1590. évi levelüket, amelyben öt sérelmet sorolnak fel. Ezek közül az első az adórészletüket birtokló Zádori András zaklatása, hogy marháikat elragadja s felviszi, és akaratuk ellenére a marhák kiváltásakor meg kell alkudniuk vele. Az adóbehajtás ezen módja a hódoltsági falvakban általános volt. A másik sérelmük a huszad fizetésének bevezetése, amelyet korábban nem fizettek. Harmadszor panaszolják, hogy Rhédey Péter, a fent említett Rhédey István testvére évről évre felveri az adójukat, tavaly 50 forintot fizettek, de most 80 forintot kér. Negyedszer a török adók súlyosságát említik meg, tehát azt, hogy a helység kettős adózás alatt áll. Végezetül beszámolnak arról, hogy már kilenc házas ember elfutott az adózás növekedése és a zaklatások miatt, de a többiek is el akarnak futni. Az adózáshoz kevesen vannak, írják, ami az öcsödi jobbágytelkesek számának csökkenését jelenti. Ez a csökkenés öt év múlva, a tizenötéves háború hadműveletei következtében az egész Körös-vidéken bekövetkezett.

A 15 éves vagy hosszú török háború hadműveletei a Körös-vidékre is nagy pusztulást hoztak. A török és tatár csapatok felvonulása vagy a magyar részről történt becsapások következtében Öcsöd is körülbelül 25 évig (1595–1620?) üresen állt. Közben az 1606. évi zsitvatoroki békeszerződés után létrejött új viszonyok között, amikor a termelés soha addig nem látott mértékben zuhant vissza, a földesurak az elnéptelenedett falvakra rendszerint telepítéssel egybekötött új birtokadományozásokat kértek. Ebben az időben Thurzó György nádor Öcsödre idősebb Rhédey Pál, István, Pál, László, Péter és János nevű fiainak felkérésére, 1612. július 1-én Pozsonyban keltezett új adománylevelet adott. Ez az új adománylevél: „... telepítése 32 telkes jobbágyot nem haladhatja meg...", hagyományosan ismétlődő nádori formulán kívül megállapítja, hogy „... birtokiratai az egri vár szerencsétlen elestekor vesztek el...", valamint azt, hogy: „... birtoklását amennyiben a török engedi..." gyakorolhatja. Thurzó György nádortól Pozsonyban 1613. június 19-én kelt a Rhédeiek öcsödi birtokba iktatásáról való jelentés szövege (pura statutoria relatoria) is, amely megállapítja, hogy a Békés megyei török uralom miatt a nádori új adományozás birtokba iktatása Kálló mezővárosában történt meg.[13]

A Körös-vidék 1602-ben már úgy szerepel, mint puszta és kiégett terület (deserta et conbusta), s a magyar források ezt az elnéptelenedést általában a török uralomra hárítják (depopulationem suam sub turcico dominatu accepit), pedig ez a jelenség minden háború velejárója volt. Ezenkívül láthatjuk, hogy az öcsödiek is csupán Békés mezővárosba, illetve Mezőtúr mezővárosba, tehát ebben az időben török helyőrség védelmében álló török nahije-székhely (járás) oltalmába menekültek. Török területről török területre nem csupán a török uralom következtében menekültek el. A többi okot, amelyek még erre késztették a Békés megyei jobbágyságot, a következőkben Öcsöd sorsán keresztül kívánjuk bemutatni.

A tizenötéves háború utáni időkre általánosan jellemző az elpusztásodás gyors kiterjedése, a lakosság számának csökkenése és elfutása, amelynek természetes velejárója az emberhiány lett. A mezőgazdasági árutermelés munkaerő-szükségletének kielégítetlensége következtében egyes művelési ágazatokban, mint a gabonatermelésben, visszaesés következett be. A XVII. században a szántóművelés helyébe az állattenyésztés, halászat stb. lépett, az emberek lehetőségük szerint hol halászattal, hol csikázással, hol kaszálással, hol marhajárással vagy vadászással éltek meg. A kevés számú lakosság következtében a szántóművelés kiterjesztésére nem volt lehetőség a hódoltsági területen, ezért a földbirtokosok itt inkább különféle haszonvételekre fektették az adóztatásban a fő súlyt, s az egyes újonnan telepített falvak esetében a földesúri adózást készpénzben kérték be. Öcsöd esetében a „Kunság jogán" való adóztatásnak ez kedvezett is, de ezt más körülmény ugyanakkor hátráltatta. Ott, ahol a piaci viszonyok kedvezőbbek voltak, mint Borsod, Szabolcs és Szatmár megyékben, ahová a hódoltság nem terjedt ki, esetünkben főleg Kassa piacának felvevőterületén, a magyar földesurak a

[13] *Hanzó* i. m. 18 l., valamint *Kristo Gyula:* Olvasókönyv Békés megye történetéhez. I. k., Békéscsaba 1967. 114 l. és OL, P 588, Rhédei cs. lt., 4. fasc. Nr. 1 és Nr. 3.

majorsági gazdálkodásra tértek át. Birtokaikra minden eszközzel a hódoltság területéről igyekeztek, akár erőszakkal is, embereket fogni. Különösen jelentős szerepet játszottak ebben az ónodi, szendrői, boldogkői és kállói várak kapitányai s őrseregei, mivel felkérésre rendszeresen vállalkoztak a hódoltságból emberek felhozatalára.

Öcsöd újratelepítéséről Gál Lukács öcsödi bíró 1634. március 9-én írott leveléből értesülhetünk. Eszerint a megszállás után 10 évig bírták az Öcsödhöz tartozó Tatárszállást, s akkor a tiszaföldváriak török földesura, a szolnoki alajbég elvette tőlük. Ezek szerint az újratelepítés 1623/24 körül történhetett meg. A telepítést az egykorú beszámolók szerint Rhédei Ferenc nagyváradi főkapitány, Bihar és Máramaros megyék főispánja végezte úgy, hogy bizonyos jelentkezőkkel megállapodott. Az 1642. május 8-án vett tanúvallomásban az öcsödi tanúk, közöttük 70–88 éves emberek voltak, azt mondják, hogy „. . . mi megültük Öcsödöt az Öreg úr hitére olyan formán, hogy ha ki ki akar menni tegye le az adót és elmehet. . .". Az 1643. április 6-án Öcsödön keltezett levélben pedig világosan megmondják Rhédei Jánosnak: „. . . az romlás után urasságod bátyját urallottuk. . .". Az öcsödre települők jobbágyi állapotáról tehát megállapíthatjuk: a telepítéskor kialkudott jogok alapján szabad menetelű jobbágyok voltak. A telepítésről szóló megállapodás szövegét írásban is kézhez kapták, de az eredeti szabados levél elveszett, s ezt 1651. szeptember 12-én Erdőszentgyörgyön Rhédei János, Udvarhely széki székely királybíró és erdélyi tanácsos, Öcsöd földesura egy új szabados levél kiadásával pótolta be. A telepítés körülményeire új adatokat nyújt az 1648. november 23-án kelt tanúvallomási jegyzőkönyv is, amelyben a békésszentandrásiak közül vallották, hogy: „. . . Deák Ferenc, Szűcs Márton, Kisa Ferenc, Kecze Miklós, Boné János és Nagy Márton. . . ezek ülték meg elsőben Öcsödöt, de miképpen adták magukat jobbágyul a Rhédei uraknak, nem tudom. . .".[14]

Karácsonyi János korábbi értékelése szerint Öcsöd lakói is a 15 éves háború után a futás következtében széledtek el, s Rhédei Ferenc örökös jobbágyaival taksás egyezményt kötött bizonyos évi bér fejében, ennek lefizetése után máshová költözhettek. Az ő megállapítását az új adatok azonban módosítják, az 1560 körüli gyulai urbárium és az 1590. évi levél szerint is már akkor taksát, egyévi összeget fizettek. Ezt az évi egy összeget a Kunság régi szokása szerint fizették, tehát az 1623 körüli újratelepítéskor a falu korábbi kiváltságos jobbágyi állapotát állították vissza, illetve ismertették el.[15]

Az első beköltöző letelepülők közül hat családfő megnevezését ismerjük, de az 1644. január 6-án Öcsödről Rhédei Jánoshoz írt panaszlevélben maguk az öcsödiek írták, hogy a szendrődiek 12 család marháját hajtották el, tehát már ott legalább 12 család élt. De egy helység telkes és zsellér állapotú családjainak megállapításakor figyelembe kell venni, hogy az újonnan beköltöző jövevény, amíg nem telkes jobbágyként dolgozott és adózott, anyagi helyzetétől függetlenül zsellérnek számított. Viszont ha egy helység egész telkei változatlan számúak voltak, s így az öcsödi telepítés körülményeit figyelembe véve az öcsödi 12 marhás család megnevezéséből, ezeket egész telkes jobbágy háztartásnak, nagygazdának számítjuk, talán 30–40 családfőre következtethetünk.

Az öcsödi telepítésről Debrecen város 1720. március 8-án kelt vallatása még bővebben számol be. Kis Péter 82 éves egykor öcsödi, most debreceni lakos vallotta, hogy: „. . . az háború után Török Lukács volt bé avégett is Erdélyben ő ültette meg Öcsödöt. . .". A megtelepülést tehát a falusiak egy csoportjának vezetője indította el, a földesúrral való megegyezés alapján. Az 1654. évi sarkadi vallatás jegyzőkönyve szerint a 15 éves háború idején az öcsödiek Békésre futottak, s onnan a fenti módon települtek vissza. De ugyanakkor a mezőtúriak 1645-ben Öcsödre futottak. Erről Bakos Gábor 1645. évi egyik leveléből szerzünk tudomást, amelyet Boldogkőváráról írt szökött jobbágyainak: „. . . mostan Öcsödön lakozó örökös jobbágyaim az kik túri földemből eloszlottatok azt akarom . . . Turra haza szálljatok. . .".[16]

[14] A telepítésről szóló levelek teljes szövege a függelékben olvasható, ezenkívül *Varga János:* Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban, 1556–1767. Bp. 1969. 76. és 162. l. említi: a 15 éves háború hatására szűnt meg e merev örökös jobbágyi rendszer, de a megelőző „hagyományokat" nem említi.

[15] *Karácsonyi János:* Békés vármegye története, Gyula 1896. I. k., 162. l. és II. k. 253–5. l. művében Öcsöd község történetét említi, s idézi a Rhédei cs. lt.-ból az 1624, 1634, 1644, 1650. és 1654. évi leveleket.

[16] A jobbágyi rendszerről és telepítésről öcsödi példák említésével ld. *Varga* i. m. 169, 197–8, 206, 362. l. és ezenkívül OL, P. 588, Rhédei cs. lt., 4 fasc. Nr. 14. (1645 szept. 25.)

Az öcsödiek adóikat hol Kolozsvárra, hol Tátralomnicra, hol Husztra küldték, de rendszerint a Rhédeiek legközelebbi tiszttartójának adták át úgy, mint Varga Péter szentpéterszegi bíró 1651-ben egyik levelében számol be arról: „. . . az öcsödiek summájukat felhozták. . .". Öcsödöt a birtokszerző Rhédei Pál leszármazói közösen birtokolták több más helységgel együtt, s ezeket egy tiszttartó fogta össze s igazgatta. A földbirtokos család és az öcsödiek egyik állandó vitája a Körös halászata és Tatárszállás puszta használata volt. Az öcsödiek a halászat és a puszta használatának török eltiltásával védekeztek, de az 1720. évi debreceni tanúvallatási jegyzőkönyvben szereplő tanúk ezek használatát utólagosan mégis bevallották.

Öcsöd lakói az 1630-as évektől kezdve állandó zaklatásban éltek, mert a munkaerőhiányban szenvedő földesurak Magyarországról is és Erdélyből is a török területekről akartak, ha kellett erőszakkal is, maguknak jobbágyot telepíteni. Az öcsödi panaszlevelek szinte az összes jobbágyfogási lehetőségeket feltárják. A kállói, szendrői vagy ónodi végvárak katonái elhajtják az állatával együtt dolgozó jobbágyot, vagy csak a mezőn legelő gulyát hajtják el és az érte menő jobbágyoktól kezességet kérnek más helyre településre, valamint a falut dúlják fel, pusztítják a vetést; saját házából hajtják el a jobbágyot s esetleg túszokat szednek, mindezt csak azért, hogy áttelepülésre bírják őket. Az 1643. április 6-án kelt levélben szereplő Bába István erőszakos jobbágyszerző tevékenységének eredményét jelentené az az adat, hogy Gál Lukácsot 500 tallérért a Csongrád megyei Belény helységben a Lasztóczy család felszabadította. A Lasztóczy család is birtokjogot formált Öcsödre, s onnan jobbágyokat telepített ki. Ezzel a jelenséggel kapcsolatban a török nagyvezér 1633. július 23-án keltezett levelében az erdélyieknek parancsolja, hogy az adózó falvak ne háborgassanak s kétfelé dézsmát ne fizessenek, valamint a Gyulának hódolt faluk csak a császárnak adózzanak, és az Erdélybe futottakat adják vissza. Azonban a helyzet változatlanságáról szól 1652-ben Musztafa temesvári pasa jelentése is a nagyvezérhez, amelyben elmondja: Jenő vára hitetlenjei a szultáni hass-falvakat támadják, s adóhátralék miatt sokakat elhurcolnak s túszként bebörtönöznek. Ezenkívül a falusiakat Jenő, Sarkad, Szalonta és Várad várainak javításához erőszakosan robotoltatják.

Az öcsödi jobbágylevelek és tanúvallatási jegyzőkönyveknek a helységen is túllépő jelentősége abban rejlik, hogy a tiszántúli hódoltsági területen élő jobbágylakosság életviszonyait szinte apró részletességgel megőrizték. A jobbágyság egy helységen belül állandó számú jobbágytelken élt, minden telken a telkes gazda mellett 1–2 (?) zsellércsalád dolgozott. A helységek telkes gazdái, rendszerint a bíró és esküdtek szerepében igyekeztek adózási kiváltságokat elérni. A Tiszántúlon erre a „Kunok módjára való adózás" jelentett elérhető célt, s mint látjuk, Öcsöd is 1549 és 1555 között, már a török uralom idején került a Kunsághoz. Az öcsödiek leveleiben írt panaszok általános jellegűek voltak; 1590-ben az adóemelést említik jobbágycsaládok elköltözése okául, később a magyar végvárak katonáin keresztül megnyilvánuló háborgatásokat teszik szóvá, és még a Körös folyó halászatából és Tatárszállás puszta kaszálásából adódó hasznukat is igyekeztek elhallgatni a török eltiltásra panaszkodva, valamint adójuknál a földesúrhoz való beszállításának távolságára, a rossz utakra hivatkoztak. A másik oldalon a földesúr, 1580-tól a Rhédei család több tagja, akik Öcsöd adóját egymás között osztották meg, elégedetlenek. Rhédei István szepesi alispán 1590-ben saját adórészét zálogba adta a török Vácon lakó Zádor Andrásnak, aki Öcsödön külön követelésekkel lépett fel. Ugyanez a Rhédei István az öcsödiektől állandóan szorgalmazta az élő hal beszolgáltatást és a Szepességbe való szállítását. Más terményszolgáltatásról nincs adat, kizárólag készpénzadó említése szerepel.

Rhédei Pál Husztról, 1663. jún. 12-én írt levelében, amelyet Rhédei Ferenc Kolozs megyei főispánhoz írt, arról beszél, hogy: „. . . az öcsödiek állapota jó karban vagyon most, mivel az elmúlt esztendőben . . . nagy bajok lévén valami sarcoltatók miatt, elsőben Lomniczán az úton, elmúlt télen itt Huszton megkerestek volt 2 esztendeji adójokban is ötven aranyat felhoztak, melyinek felét kegyelmeteknek megadom az többivel együtt. Az elmúlt karácsonyi adójok rostál . . . bizony sok bajom volt miattok. . .". A földesúri levélben is említett sarcolás a jobbágyok panaszleveleiben a leggyakrabban fordul elő. Az onódi, szendrői és kállói végvárak tisztjei, akik földesurak is voltak, a levelekben leírtak szerint a legkülönbözőbb sarcolásokat követték el katonáikkal, embert és állatot egyaránt elhajtva. Céljuk leginkább az volt, hogy az öcsödiek nekik „kezet adjanak", vagyis birtokaikra telepedjenek át. Egyes utalások szerint néhány jobbágyot sikerült is elcsábítaniuk.[17]

[17] OL, P 1868, Rhédei cs. lt., Községi iratok, Szentpéterszeg (1651) és az öcsödi halászat ügyéről Rhédey István 1635. nov. 21-én kelt levele Rhédey Jánoshoz Nagylomnicról Erdőszent-

A biztonságosabb életviszonyokat kínáló Debrecen, Békés vagy más helységekbe való átköltözés, ha kellett, akkor szökéssel is, állandóan folyt. A magyar törvények szabályozták, de az erdélyi törvények megtiltották a jobbágy költözését, s ekkor Békés megye az Erdélyhez csatolt magyarországi részek közé tartozott. A jobb megélhetésen kívül a török vérdíj fizetése is oka lehetett a jobbágyok elszökésének, mint Nagy István esetében is Öcsödön, aki Debrecenbe szökött és ott meggazdagodott. Öcsöd hódoltsági helyzete miatt a jobbágyok szökését megakadályozni nem lehetett, s azok állandóan, különösen Debrecen felé futottak. 1660-ra, mikor Várad vára török kézre került, Öcsöd lakossága is nagyon megfogyatkozhatott, s a község kapcsolata a Rhédei családdal ekkor átmenetileg megakadhatott, majd folytatódott. Az 1660-as évek háborús körülményei között az 1633. évi, Felsődobszáról származó harangot feltehetően protestáns menekülők hozhatták be. De az 1720. évi debreceni tanúvallatási jegyzőkönyv egyik feljegyzésében arról beszél, hogy: „. . . az úr néhai tekintetes Rhédei Ferenc uram volt ott Öcsödön mikor az török Bécs alá ment. . .". 1683-ban Rhédei Ferenc Thököly Imre fejedelem toborzótisztjeként járhatott ott, de utána 12 évre rá, 1695-ben a gyulai vár visszavívása körüli ostromban, majd az 1704. évi szerb támadáskor Öcsöd ismét elszéledt. Öcsödöt harmadszorra 1714-ben, Rhédei Mihály a Balmazújvásorba menekülőkből telepítette meg, de alig néhány év múlva, 1716-ban a kincstár (Újszerzeményi Bizottság) Öcsödöt a Rhédei családtól elvette, s Harruckern bárónak juttatta.[18]

Összefoglalva: az 1551/52. évi török hadjárat az addigi viszonyokat teljesen megváltoztatta, 1558 óta Öcsöd kettős adóztatás alá került. Az 1551 körül elmenekült lakosság csupán 10 év múlva, a „Kunság módjára" történő jobb adóztatási viszonyok következtében 1561-ben tért vissza. Gyula vára 1566-ban török kézre került, s ezután Öcsöd az egri magyar végvár adóztatása nyomán a Rhédei család földesurasága alá került. A Rhédei földesurakhoz írt levelekből láthatjuk, hogy a XVII. században a Tiszántúlon a magyar, a török és az erdélyi közigazgatás és adóztatás területi kiterjedése és egymásba-

---

györgyre beszél, OL, P 1868, Rhédei cs. lt., Rhédei István irata, még az 1720. márc. 8-án kelt Debrecen város vallatása Öcsödről az OL, P 1868, Rhédei cs. lt., Községi iratok, Öcsöd és Tatárszállás utalásait említik. *Szabó István:* A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Bp. 1947. 7. l. beszél arról, hogy „Werbőczi is azt hangoztatta, hogy – valamint a jobbágyi állapot, úgy a törvényes szokás is sokféle, melyet e helységek régi gyakorlatának megfelelően kell megtartani". A földesurak erőszakos jobbágytelepítéséről ld. *Varga* i. m. 197–206. l. és *Uő.:* i. m. 142. l. a törökök álláspontjáról tudósít, a jobbágyok visszavitelét akadályozták, Eszterházy Miklós nádor megbízottja Thassy Gáspár és a budai pasa 1629–ben erről egyezményt küldött: „ne vigyék a hódoltságból a jobbágyot hódolatlan helyre. . ." *Haan Lajos–Zsilinszky Mihály:* Békés megyei oklevéltár. . ., Bp. 1877. 220. l., valamint az OL, Mikrofilmtár 4356 sz. török iratok is hasonló állásfoglalást tükröznek. Ezenkívül még *Haan Lajos:* Békés vármegye hajdana II. k. Oklevéltári rész, Pest 1870. 248. l. a Lasztóczy család birtoklásáról beszél.

[18] A jobbágyköltözést, illetve szökést *Varga* i. m. 16–76. l. bőven tárgyalja, ezenkívül az Erdélyi Országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel, szerk.: *Szilágyi Sándor* V. k., Bp. 1879. 469. l. szintén említi. A Magyar Törvénytár 1540–1848. évi erdélyi törvények, ford. Kolozsvári S., Óvári K., Márkus D., Bp. 1900. 103. l. Rákóczi György erdélyi fejedelem törvénykönyve az Approbata Constitutio III. R. LXXI. cz. ort. l. „Békés vármegyének állapotjáról" írja, hogy „az olyan helyekről bátorságosabb helyekre az embereket a tisztek felhívathassák és a törvénybeli-pert folytathassák. . .". A Debrecenbe folyó jobbágyszökések megakadályozására ugyanott 138. l., Approb. Const. III. R. LXVIII. cz. art. 1 rendelkezik, „. . . meghatároztatott a jobbágyságnak kiadásának ideje és 1625. esztendő előtt odament jobbágyok, hogy ha hittel nem kötelesek vagy kezesség alatt nincsenek ki nem adathatnak. . .". Az 1714. évi telepítést *Varga* i. m. 336. l. említi. OL, P 1868, Rhédei cs. lt. Községi iratok egyik 1716. jan. 1-én kelt feljegyzése említi: „. . . Öcsödre Tatárszállásra is most Fiscus tötte kezét Jus armorumért, Békésben vannak, ezek is. . .". A Harrucker birtokbaiktató levél párja az OL, P 588, Rhédei cs. lt., 4 fasc. Nr. 6 (1724. febr. 3.) alatt található meg, melyben majdnem a teljes Békés megye szerepel s benne Öcsöd is. *Haan* i. m. II. k. Oklevéltani rész 248. l. a felsődobszai harangokról beszél, valamint *Uő:* I. k. Történelmi rész 246–50. l. Öcsöd rövid történeti áttekintését nyújtja, ezenkívül még Rhédei Pál 1663. jún. 12-én kelt levele az OL, P 1868, 3. tétel, gróf Rhédei család leveleskönyve c. jelzeten található meg. Az erdélyi törvényekre: Magyar Törvénytár, 1540–1848. évi erdélyi törvények, i. m. 102. l., valamint az Erdélyi országgyűlési emlékek, szerk.: *Szilágyi Sándor,* V. k. Bp. 1879. 469. l., ezenkívül a 20 tiszántúli hajdú településről: *Izsépy Edit:* A hajdúság részvétele I. Rákóczi György 1644/45-ös hadjáratában; Egyetemi Könyvtár Évkönyve, IV. k. (1972) Bp. 1973. 154. l.

fonódása szerint három övezet alakult ki. Északon Szabolcs és Szatmár megye akadály nélkül működtek; Debrecen és Bihar, valamint Békés megye Szolnok és Nagyvárad közötti területén török és erdélyi kettős közigazgatás és hármas magyar, török és erdélyi adóztatás alatt, valamint a Tisza és Maros szöge török uralom alatt volt. Debrecen és tőle délre részben a nagykunsági helységek, melyek magyar részre „Kunság módjára" adóztak, részben a nagyváradi főkapitányok által letelepített kiváltságos 20 kis „hajdú jogú" település volt. Ezek egy része a török területekbe, a szolnoki és a gyulai szandzsákokba nyúlt bele, másik részük viszont nem volt közvetlen török uralom alatt, hanem csupán közelségük miatt török adóztatás alatt is állott. A Tiszántúlon is a nagyobb várak elhelyezkedése szerinti adóztatási övezetek jöttek létre, amelyek egy-egy vár elestével változhattak. A falvak lakossága is állandóan változott, hadjáratok idején tömeges menekülések, békében szórványos elvándorlás, vagyis jobbágyszökések történtek.

Tömeges elmenekülés esetén a jobbágyok és a földesúr a visszatelepüléskor mindig előre megegyeznek, milyen módon adóznak ezentúl, kezesítik magukat vagy szabad költözést nyernek. De ilyen megegyezésnél mindig a helység korábbi hagyományát szokták alapul venni, s így Öcsöd esetében az 1623. évi és az 1714. évi visszaköltözésnél is mindig a „Kunság módjára való adózás" hagyománya szerepel. Az Öcsödre menekült felsődobszai és a mezőtúri jobbágyok visszaköltözéséről viszont keveset tudunk.

Debrecen különleges helyzeténél fogva a legnagyobb vonzóerőt jelentette a tiszántúli jobbágyok számára, ezért a jobbágyszökésekből táplálkozó lassú bevándorlást mind a Szabolcs megyei nemesek, mind az erdélyi fejedelmek egyezményekkel szabályozták. Akár a jobb életkörülmények miatt elszökő, akár a török vérdíj fizetése elől menekülő jobbágyokat, mint az öcsödi Nagy Istvánt is, a földesuruk visszakövetelhette. A szökött jobbágy visszakövetelésének hivatalos eljárásáról a magyar és erdélyi országgyűlések törvényei rendelkeztek, de a török hódoltság területén ezek nem voltak végrehajthatók, mivel: „. . . hódolt helyre a vármegye tisztjei nem mehetnek semmi törvényes végrehajtásra. . .". Ezen oknál fogva a Rhédei földesurak sem tudták szökött öcsödi jobbágyaikat a vármegyével megkéretni, hanem csupán a szökés megtörténtének hivatalos bizonyítására a bizonyítási eljárást folytatták le, vagyis hiteles tanúvallatási jegyzőkönyveket készíttettek hol a debreceni városi tanács, hol Békés vármegye menekült tisztjeivel, ahogy erre vállakozót találtak. Az itt bemutatott tanúvallatási jegyzőkönyvek is ezért és ilyen módon készültek.

Az öcsödi jobbágyleveleket a helységen túlmenő jelentőségük miatt teljes egészükben közöljük. A levelek és tanúvallatási jegyzőkönyvek egykorú, egységes helyesírást nem ismerő magyar nyelvét teljes terjedelmükben mutatjuk be.

1.

Gál Lukács öcsödi főbíró levele az egész község nevében Rhédei János földesurukhoz
1634. március 9.

Éltünkig való alázatos szolgálatunkat ajánlyuk Uraságodnak, mint nekünk jó akaró Urunknak. Istentül kívánunk Uraságodnak minden lelki és testi jókat megadattni. Urasagodat ez levelünkel ezért akaránk megtalálni ezel mult napokban Rédey Istvány Urunk ő Urasaga küldött egy levelet közénkben, mellyben azt írja, hogy a melly Halakat fogtunk volna ez el mult összel, a Körös vizi Morotvában, annak egyik részit eö Uraságának, hogy fel küldenénk és a többi között azt is írja ő Urasága, hogy a Tatári földet senkinek se engedjük élni, mert az is úgy sajáttya, mind Öcsöd. De mi azt írhattyuk Uraságodnak, hogy mi nékünk igen kevés közünk vagyon, mint földjeihez, mint vizihez, úgy vagyon hogy mikoron azt a puszta hellyet Öcsödet megszállottunk volna, birtuk majd közel tíz esztendeig, mint földit, mint vizit, de immáron egy esztendeje vagyon, hogy a Földváriaknak az török Urok, Szólnoki Olaj Bek el vette tölönk/. S/őt a melly halmot Eözinek hínak Tatári földhez való vólt vólna, minden fölgye, mind vize, az mint az itt való régi emberektül hallottuk, főkeppen azt vették el a Köröznek Tatári puszta Telektül, a vólt volna pedig a Tatári Köröznek jobb része és hasznos, mi pedig egyéb semi Körözet nem bírunk, hanem az ki az falunk alatt el foly/. A/zt is penig nagy drága pénzünken meg köl vennünk a Császártól, egyéb iránt még csak két köz halomnál, csak egy Keszeget sem merünk fogni, sőtt a melly halat Uraságodnak küldönk is, azt is másütt köl drága pénzen meg

vennünk. Ebből Urasagod meg ítélheti, micsoda közünk vagyon mi nékünk az Tatári Telekhez és vizihez, sőt ha csak egy marhánk is által szalad a Körözen (mint hogy a Földváriak szántyák az eözinkről való földeket) be hajtják és váltságon adják ki. Uraságodat kérjük, mint Uronkat, ha mikor Uraságod alá jön Szentpéter Szögre a Jószágban, vagy Várada egyik jobbágya által mimnékünk hírévé tegye Uraságod, hogy Uraságoddal szemben lehessünk és nyavalyainkat nyilvábban beszélhessük meg Uraságodnak. Tartsa meg Isten Uraságodat sok esztendig egéségesen.

Datum in Eöchöd 9-a Die Martii Anno 1634. Uraságodnak hűséges Jobbágyi Eöchödben lakozó Fő-bíró Gál Lukács és az egész Község alázatossan szolgálnak.

Források: OL, P 1868 kisrhédei Rhédei családi levéltár, Községi iratok.
Címzése: Az Nemzetes Nemes és Vitezlő Urnak Rédey Jánosnak Horváthon lakozónak, minékünk is jó akaró földes Urunknak adassék ez levelünk.
Megyjegyzés: A levelet eredeti szövegének meghagyásával mai leírásban közöljük. A pont és önkényes nagybetű kialakításával mondatokra tagolást törtjellel jelöljük.

2.

Öcsödiek levele Rhédei Jánoshoz
1637. szeptember 27.

Az minden ioknak kiszarmazzo kutfeietől az Jehova Istentől kívánunk Urasagodnak minden lelki testi iokat es hoszszu eletet megadatni szivünk szerint minden hazza nepevel egyetemben/. T/ovabba Urasagos Urunk meltan ugy mehetünk eleibe Urasagodnak es azt mondhatiuk sok veszedelmink utan az mit Moysis es Aron idejeben mondottanak Pharahonak az ő jobbagi szolgai, mondvan megh sem veszede eszedbe, hogy elveszet Egypthom orszaga, mert volt Istennek ostora Egyptomon. Bizony Eötcsödönnis vagion az gondviseles miat ugy annira, hogy szinten majd elpusztul az lator miat es az sok hitvan Urak miat, kik minden felől feniegetik az lakossokat. Es immar mégh hazunkban sem maradhatunk/. D/e mi Urasagodat kerjük, hogy Urasagod emlékezzek megh az Alphonsus kiraly czimereről es azon valo irasrul pro lege et pro grege[1], osztan boni pastoris est tondere pecus non diglubere[2]/. H/a ezert Urasagod mi nekünk adonkat beveszi, pasztorunk mi nekünk Urasagod, ne hadgion hat minket Urasagod az idegen farkassoknak elpraedalni. Ihon mostan rejank jövenek az kalloi tolvajok immar ketszer es az Urasagod földen tovajul szinten azt cselekettek az mit szerettenek/. A/m elsőben Tatar Istvant minden ioszagatul megfosztak, magat fogva vittek, ki tön rula senki sem. Azutan im mostan Kalloban lakozzo Kis Baba Istvan reja küldöt az Urasagod ioszágára es az melj jobbagiok potensebbek voltanak azzoknak hazzokat feldulatta, minden joszagokat elvitette, az kit othon kaphatak közzülök, megkötözven mint az pogániokat úgy vittek fogyva/. H/iresset szerint Szabo Gergyeljt ő magat, Gal Lucacsnak feleseget, Bessi Davidnak az angyat/. E/zzekett mint gonosztevőköt ugy vitette el. Maga Szabo Gergely soha senki iobbagia nem volt, hanem csak Urasagode, mert tiz esztendős koraban vitte volt el az tatar Földvarrol, 14 esztendeig volt rab, mikor kiszabadult megh magyarul sem tudot. Azután hol Turon szolgalt, hol Földvarron. Az mikor hazassagra atta magat Etcsödön hazassodot meg, es azolta it lakot ugy mint 24 esztendeig es mostan Baba Istvan elvitette, mint jobbagiat, mert láttia nincs gondviselőie/. E/s immar az mi nagyub csak egy sincsen az kit közzülünk nem fenieget. Ugy annira, hogy ha Urasagod az gondviselesben elől nem mozdul, innet Urasagod soha töb adot ne varion, mert minket mind elhordanak. Lassa Urasagod es izenje meg Urasagod vagy ió lesz vagy gonosz, had tudgyuk mihez tartani magunkat, mirt az Urasagod tisztartojanak szama nelkül valo leveleket küldöttünk, de nincsen gondja rejank. Mi azert mostan Urasagodat az nagy Istenert kerjük, hogy ha Urasagodat az Isten pasztorra tötte, Urasagod vigyázzon az szegeny nyajra, mirt elszeled az niaj, ha Urasagod nem fogia fel partunkat. Azutan ismet Olajos Balast elvittek az szobozlaiak. Tolnai Ferentcz is és az Lente David fia el es szaz forintra es egy bokor csizmaban/. E/s az menni lovakat innet elvittek el is haracsoltak, nem csak az lovakat hanem mindeneket az mit elkaphattak. Kériük annak okajert Urasagodat az Istenirt hogy Urasagod visellien gondot rejank, hogy el ne pusztulliunk/. E/ttől Isten eltesse Urasagodat sok esztendeig ió egessegben. Datum in Eötcsöd post exaltatam sanctam crucem anno salutis 1637.27.9-bris iuxta novos computos

Mi Urasagodnak alaztos szegeny jobbagi szolgalunk Urasagodnak

Forrása: OL, P 1868, Rhédei cs. lt., Községi iratok.
Címzése: Az Urasagos hirrel, nevel tündöklő Rédai Janos Urunknak nekünk hüseges gondviselönknek adassek ez levelünk hamarsaggal.
Megyjegyzés: „Ezekben az tolvajokban bár tsak egy elve jo volna masok peldajara meg tanítani." Időben később alájegyezve: „Ezt az szegeny öreg Rhédei Jánsonak irták volt." A fenti egykorú megjegyzések a levél címzése alatt találhatók. Két latin nyelvű idézete: 1. a törvényért és a nyájért, 2. a jó pásztor tulajdonsága, hogy nyírja és nem kizsigereli a nyájat, az idézet C. Suetonius Tranquillus: Vitae XII. caesarum, Tiberius XXXII. c. művéből került ki, tehát a levelet iskolázott ember írhatta.

3.

Tanuvallasok Debreczenben lakozó Nagy Istvan ellen
1642. május 8.

1. Szücz Mihály 88 esztendős embör hiti után igy valla, hogy mi megh ültük Öczödöt az Eöregh Ur hitire illyen formán hogy ha ki ki akar meni tegyek le az adot es el mehet/. A/z ki penigh ben akar lakni, tehát adozzon es hasonlo kepen az Nagy Istvan attyais ado fizető volt, mint jobbágy migh az Ur földen lakot, el menese az mint löt az felől ezt tudom mondani, hogy egy legennyel megh haborodvan találta egj darab karoval ütni és az legeny megh halvan az sok fizetést el unta az törököknek és ugy ment Debreczenben Nagy Istvan/. D/e az attya harom esztendeje ment az legent penigh az kit Nagy Istvan agyon ütött, tehát bünen talalta és megis agyonütötte érötte mert minden haborusagnak eö volt oka.

2. Tanu Szabó Gergöly, 60 esztendös embör lévén hiti után ugyan azont vall, lakása és el menése fölöl.

3. Tanu Kecze János, 70 esztendős embör leven hiti utan ugyan azont vall, hogy az Nagy Istvan attya szinten ugy adozot mint egy jobbagy migh az Ur földen lakot, el menese felölis azt vallya az mit Sücs Mihály.

4. Napfeny Miklós 70 esztendős embör hiti után igy valla hogy mikor mi az Ur levelere megh ültük Eöczödöt akkor ollyan allapattal ültük megh hogy migh az földen lakunk az Urnak adot adnak, az ki penigh megh unna az lakast tehat annak szabados volta ki menni Nagy Istvannak is ollyan alapottya volt, az elmenese felöl sem tudok egyebet mondani az mint odafel az harom embör vallott,

5. Miklós Istvan 65 esztendős hiti után ugyan azt vallya,

6. Sücs György 49 esztendős hiti után azt vallya hogy migh az Ur földen laktanak adegh szabados allapotra senki nem jutott tudom hogy el ment Nagy Istvan de nem tudom miert ment, miert nem ment. Item Szücz Mihály azt vallya hogy mikor Kovaszora az Ur felhivatot volt benünköt azt az levelet mellyet az Redai Ferencz adot volt, Redai Petör az levelet el szaggatta es azt mondotta hogy jo attyamfiai Urat én az én joszagomban nem tartok, hanem ha valaki ott akar lakni adozzon ha penigh onan el akar menni tehat adgya megh az adat es mennyön el én hit alat senkit nem jobbagykottatok; azoltatól fogvan mind azon allapotban voltunk, mind ezök az szömelyök az Nagy Istvan el meneseben megh edgyezzen az időről azt vallyak hogy avagy 17 avagy 18 esztendeje.

7. Deak Benedök hitös biro ugyan azont vallya.

Ez tanu vallás lött Eöczödön, az mi polgári székünk és színünk elött Feö-biró Deak Benedök, eskütek Sücz Mihály, Kecze Janos, Szabo Gergoly, Beri David, Miklos Istvan, Napfeni Miklos, Santa Gáspár, Szücz György etc. 1642.8.Mai.

Forrása: OL, P 1868, Rhédei cs. lt., Községi iratok, Öcsöd és Tatárszállás
Megjegyzés: a hátlapon „Nagy Istvan akaratia Nagy Márton volt, a heleben Füz Pal lakik". Ezenkívül a község pecsétlenyomata: egy vízimadár, egy kétágú sás egyik ágán ül, feje fölött hatágú csillag és két oldalán egy-egy csiga ábrázolása. A pecsét körirata olvashatatlan.

4.

Öcsödi jobbágyok levele Rhédei János földesurukhoz
1643. április 6.

Az felséges Isten Uraságodat Gazdag bőségel és békességes szerencsés elömenetellel szeresse és éltesse és aldgya meg Uraságodhoz tartozókkal egyetemben

Nagy nyomoruságos állapotunkban kelletik Uraságod eleiben folyamodnunk levelünk által, mint hogy Isten után, nincsen több földi gyámolunk és földi reménségünk, mivel hogy Uraságodnak adoztunk és Urasságodat Urallottuk az romlás után az Urasságod báttyát urallottuk és Istenben el nyugot Urat, eö utana Urasságodat urallotuk s urallani is jo akarjuk az mig el nem kergetnek az Urassagod földérül. De mivel hogy Urassagod igen messze lakik tölünk, ezt az Urasagod Jószágotskaját tsak bitangnak és uratlannak tartják mostan is nem tudjuk mitsoda Hatalmassagtul viseltetett ifju Baba Istvány Urunk az Ónódi katonákat reank küldotte és az Urasagod szabados füldirül az Eötsödy földről hajtatott el az szántóbéli marhákban huszonnyolc ökröket/. M/ely dolog annyira megkeseritett bennünket, hogy tellyességessen földön futokka kell lennünk/. H/a Urassagod pártyankat fel nem fogja és Urasagod melletünk fel nem támad, tehát ez Urassagod kitsén Jószagotskája pusztán kezd maradni és igy az Urasagod adoja kissebedni kezd/. K/érjük azért Urasagodat mint Isten után földi gyámolunkat efféle hatalmas Erőszaki tévők ellen támadjon fel mellettünk, lássák meg, hogy Urasagodnak gondja vagyon kicsin jószágotskájára, mert mostani hatalmasul az mellyis embereket megrontott és kiknek ökreit hajtatta el, azokat hatalmasul jobbágyának akarja tenni, a amely dologban semi modja nintsen, mert sem jobbagya fia, sem jószágán nem élt, sem pedig jószágát soha nem élte és csak egy pénzének soha néki adós nem volt, tsak hogy az Urassagod jószagotskajára hatalmasul törnek és ki akarják az Urasagod kezébül forditani és Urasagodat semmivé tenni/. H/a pedig Urasagod pártunkat nem fogja egyáltaljában az Urasagod jószága itt az alföldön elpusztó és pusztán fog maradni/. G/ondolhatya Urasagod ha vagyoné valami módja az dologban soha sem izenetivel sem levelével, sem pedig más uton módon nem tselekedet, ha nem tsak hatalmasan lopó módjára tolvajul jöttenek reank es ugy hajtatta el Baba Istvan, mellybül meg értheti Urasagod minden alnokságát Baba Istvan Uramnak eö kegyelmének. Az fölseges Isten Urasagodat lelki testi javaival áldgya meg. Urasagodnak mi Eöcsödön lakozó szegén jobbágyi őrömöst szolgálni igyekezünk és jó választ is várunk Urasagodtól. Költ Eöcsödön 1643. Anno Die Aprilis nos qui supra.

Forrása: OL, P 1868, Rhédei cs. lt., Községi iratok, Öcsöd és Tatárszállás
Címzése: Az Nemes Nemzetes Vitézlő Urnak Erdély Országában Erdő-Szent Györgynek Örökös Urnak a Vitézlő Redey Jánosnak nékünk Isten után földi gyamolunknak adassék ez levelünk nagy tisztességel tulajdon kezében.
Megjegyzés: a levél XVIII. századi másolatán: „Metalia quoad Eöczöd et Tatárszállás ex processu Redeiano" felirat található.

5.

Öcsödi jobbágyok panaszlevele Rhédei János földesurukhoz
1644. január 6.

Az Ur Istentől szerelmes fijaért kivánunk Uraságodnak kedves, kellemetes, békességes és jó szerencsés elő meneteles Uj Esztendőt, gazdag bőséges jókkal, minden Uraságodhoz tartózokkal együtt. Urasságodhoz, mint Isten után való Gyámolunkhoz nagy siralmas panaszolkodó Levelünk által folyamodunk mivelhogy nincs tőbb Gyámolunk Isten után Urasságodnál, kellett azért Urasagodhoz folyamodnunk, Ez el-mult Karátson elött Szenderő Várában lakozó Olasz János külde valamelly pusztára, mellyett mostanában kért meg Császár Urunktól (az mellyben semmi mógya Olasz Jánosnak nem volt, mert Boros Jenőben lakozó Szent-Andrássy György attyának még Rudolphus Császár ajándékozta szolgálattyában és azok birják) és az pusztafa teleki mezeje hellyiben az Uraságod földérül, az Ötsödi földről jó falka Marhát hajtatott el, summa szerént tizenként Ember Marháját hajtatta el, az Marha kétszáz Negyven és két száz tallér, a kinek nagyobb része az Urasságtok fölgyén volt, mellyet

mivelhogy jól tudjuk az határatt erős hittel is meg bizonétyuk és arrul hajtatta el. Az Istenért is és boldog jó szerencsés elő meneteliért kérjük Urassagodat, Urasságott fogja fel igyünkött és bajunkatt, mertt ha Urasságtok mellettünk nem lészen és az Urasságtok földét mint egy s mint más felől el csipkedik, mi egyszersmind fel kelünk és az Uraságtok földét mind pusztán hadgyuk, mert valamelly felé fordulunk, mindenütt bitangoknak és Uratlanoknak mondonak, mind földestől bennünkett. Sőtt még őnnőn maga Olasz János is azt mongya, sem Uratok nincs, sem Vármegyétek, mutassa meg azért Urasságtok azt, hogy az Eötsödi föld Urasságtoké, ne hadgya praedára, mi el megyünk és fogyton fogyunk naponként ha Urasságtok fel nem kél mellettünk. Ezt pedig Urasságtoknak hirre akartuk tenni, hogy azok az Emberek, kiknek az Marhájokat el hajtatta, fel mentenek ahoz az Olasz Jánoshoz Szenderőben és ekképpen tett választ, Attyámfiai, im valami az én számomra ment és jutott mindeniket meg adok, csak hogy felelyetek Uratok felől, ha vagyon hogy én velem nem perel és énnékem békét hágy, de az mi Emberink Urasságtok felől hogy hogy tudtanak volna felelni, mostan fordéthattya meg Urasságtok, hogy az Eötsödi föld nem bitang és nem Uratlan, az mellyett mi Urasságodnak hirre akartuk adni, hogy Urasságod tudgya magát mihez tartani. Ezek fellet minden javaival és hoszu szerencsés élettel szeresse Urasságtokat minden kedves Magzatival és édes háza Népével együtt mi szegény nyomorult Eöcsödi Urasságod Jobbágyi alázatossan igyekezünk Urasságodnak szolgálni, Költ 1644.6.die Januarii. Urasságodtul kegyes és jó választ várunk.

Forrása: OL, P 1868, Rhédei cs. lt., Községi iratok
Címzése: Az Nemes, Nemzetes és Vitézlő Urnak Rédey Jánosnak, Erdő Szent Györgynek őrökős Urának nékünk Kegyelmes Urunknak adassék ez Czédulánk tulajdon kezében.
Megjegyzés: a levél XVIII. századi másolatán: „Incolae Ötsödienses Ioanni Redey scribunt harum missilim originalia exstant in hoc fasciculo." megjegyzés olvasható. A levél szövegét változatlanul közöltük, a helyesírást is.

6.

Az öcsödi Nagy Miklós levele Rhédei János földesurához
1644.

Az Ur Istentül eő Szent Felségétül kivanok minden testi es lelki jokat Nagysagodnak megh adatni mind az Nagysagod hozza tartozoval egyetemben.

Ez felöl kelletek Nagysagodat megh keresnem ismeghente levelem által, hogy az mely jószagot Olasz János elhajtatot tülünk hat immar az ki eő kezehez ment benne kinal vele, hogy fel vegyük, de ugy hogy ha felelünk Nagyságod felöl hogy Nagyságod törvennyel nem keresi Olasz Jánost az felöl az marha felöl tudosicson Nagysagod hova hamarab az felöl az dologh felöl mert aval ajánlom Olasz János magat hogy mennyunk fel Szent Matyas napjara, az milegh job lesz hat azt cselekezi velünk hanem mentül legh hamarab tudosicson Nagysagod mindenek felöl hogy tudgyunk mihez tartani magünkat. Mostanis kerestem Nagyságodat it Kallóban de csak hijában faradtam hijában jartam azt tudtam hogy it talalom Nagysagodat, de lam csak hijaban jartam az Marha két száz negyven két marha volt az Ember illyen szegeny nyomorult jobagya Nagysagodnak, mint Nagy Miklos az Öcsödi az kereste Nagysagodat Kalloban

Ezeknek utánna Isten tartsa megh nagysagodat minden hozzá tartozóval egyetemben. Nagysagodnak jóakaró jobbagya Nagy Miklos, Datum ex Kallo 15 Die Anno 1644.

Forrása: OL, P 1868, Rhédei cs. lt., Községi iratok
Címzése: Adassék ez levelem az Nagyságos Nemzetes Réday Jánosnak nekem kegyelmes Nagyságos Uramnak kezében, Kállo
Megjegyzés: az eredeti levélen az aláírás alatt: „Eczeg mellett puszta falu hely vagion, kit tatar szallasanak hinak" megjegyzés olvasható, későbbi korban rávezetve.

7.

Öcsödiek segítséget kérő levele Rhédei János földesurukhoz
1645 körül

Istentül ő Szent Felségetül kivánunk Uraságodnak minden lelki és testi idvességes jókat, jó szerentsét, boldog előmenetelt, minden Uraságodhoz tartozokkal együtt. Emlékezhetik Uraságod jól reá, az elmúlt Esztendőkben, minémü nagy kárt tett Olasz János, marhainkat az magunk földérül el hajtván, melyért mivel szenvedhetetlen kár volt, utánna mentünk Szendrőben, ott imár el vesztegette volt, ugy mint kétszáz negyven négy marhát/. O/tt sokat törekedvén, suplicáltunk utánna, hogy minékünk az mi kárunkat meg fizesse, de semmit abban nem cselekedet sok szóval való busitásunk után, monda hogy ha mi meg esküszünk, avagy kezünket be adjuk azon, hogy Urasságod ötet ennekutánna arról az dologról ötet nem keresi, tehát minket meg elégit/. D/e mi semmiképpen arra nem mentünk, nem is akartunk Uraságod hire nélkül semmit cselekedni, hanem Uraságodat mi Istenért kérjük hogy Uraságod ez dologban légyen mellettünk és törekedjék Uraságod annak az mi kárunknak meg fordittásában/. S/őt Uraságodat azon is Istenért kérjük hogy Uraságod tudosicson bennünket, abban is ha Uraságod mellettünk nem fogja, mert ha ugy lészen mi minyájan el pusztulunk, pusztán hadjuk helünket, mert semmiképpen maradásunk nem lehet, az sok hatalmasok miatt/. S/ött mostanis Pilla Mihály egyik tolvaj hatalmas, ki Olasz Jánossal együtt marhánkat el hajtotta, azt mondja hányatok határt, mert ha nem hántok, Isten engem ugy segélyen az falutok alól is el hajtom az marhátok, mert még az falutoknak is némely része az én földemen vagyon/. A/z határ hányás pedig tudja Uraságod, hogy nem minket illet, hanem az Urakat, annak okáért mi Uraságodat kérjük Istennek nevében, hogy Uraságod fogjon mellettünk, mert egyátallyában mi meg nem szenvedhetyük, mert immár sokan közülünk az sok kár vallás miatt csak nem koldulásra jutott. Mostanis Uraságodat várván sok ideig Szent Péterszegben sok károkat vallottunk. Tarcsa meg isten Uraságodat kedvesével együtt, sok esztendeig. Uraságodnak szegény bujdosó alázatos Jobbágyi Öcsödiek, Nagy Miklos, Thuri János, Josa István szolgálnak uraságodnak még élnek. Alázatos suplicationk Uraságodhoz mint minékünk Isten után földes Urunkhoz.

Forrása: OL. P 1868, Rhédei cs. lt., Községi iratok, Öcsöd és Tatárszállás
Megyjegyzés: XVIII. századi másolat, szövegében több mondatra tagolás vált szükségessé, melyet zárójellel jelöltünk.

8.

A békésszentandrásiak tanúvallomása az öcsödi Nagy János ügyében
1648. november 23.

Fassiones collectae in usum et rationem Georgii Nagy
Eöcsödiensi Szent Andrásini Anno 1648 die 16. Novembris

1. Testis Georgius Biro iudex primarius fide examinatus fatens. Hallottam az Eöcsödi Nagy János szajabol, hogy az katonaknak mondotta: Láttam hogy az Horgában vannak marhák!, de en nem hallottam, hogy ha kérdezték e tüle a' katonák vagy nem. De hogy én osztan az házba be mentem, szinten akkor monda egyik katona hogy: az pap bátyámé is jó leszen.

2. Stephanus Szücs, iuratus civis, fide examinatus fatens. Hogy semmit ü bizonyosan nem hallot sem tud

3. Gregorius Kovács fide examinatus fatens nihil

4. Balthásár Thuri, iudex secundarius fide examinatus fatens. Hallottam szájából Eöcsödi Nagy Janosnak, ezt mondá az katonaknak: Hogy vagyon eleg marha, de nem tudom ha az Horgaban vagyon-e vagy inned, de ezt láttam, hogy elég vagyon

5. Testis Michael Viasz fide examinatus fatens Ezt Hallottam Eöcsödi Nagy Janostol, hogy az házon strásaltam. Ezt mondta az katonáknak közötte, hogy ha tudtam volna ezeknek a katonaknak itt

leteket tehat az Horgan altal hajtottam volna az ott levő marhákat, de nem tudtam, hogy itt legyenek, de ott a Horgában bizony elég marha vagyon. Ezt Nagy János a' katonak között mondotta. Annak utanna ismét Fekete Andorral Szabó Getzit a házról mit az is strasált akkor velünk hivatta Nagy János. De azt mondta Szabó Geczi, tudom ez ü engemet miert hivatna, de en is jol latom azt.

6. Michael Farago fide examinatus fatens. Hogy a' katonák itt nalunk voltak, akkor marhakat kezdtenek emlegetni. En arra azt mondtam higy; Nem gondolnam, hogy Szent Andrási marha volna az: Nagy János pedig erre hozzam csak közel alvan monda az en számomra csak lassan: De en nem tudom ha Törö György hallotta-e vagy nem, de czak lassan mondotta ezt Nagy János az en beszedemre hozzám hajolvan.

7. Faragó Márton fide examinatus fatens nihil

8. Benedictus Fábo fide examinatus fatens. Láttam hogy Nagy János suttogott az katonákkal de en nem tudom mitt suttogott és mit nem, csak hogy latam, hogy vezgödni kezdenek csak hamar a' katonak. Azonban monda itt nalunk lako Bogdan Balas nosza ne hadgyuk elhajtani nekiek. Erre azt mondta Viasz Mihály Bogdan Balásnak az ház tetejiről. Bizony te sem vagy jobb Nagy Janosnál.

Actum coram iudice nostro primario Georgio Biro Anno 1648. die 23. Novembris loco supra notato

Caeterisque iuratis assessoribus
Coassessoribusque.

Forrás: OL, P 1868, Rhédei Cs. lt., Községi iratok
Címzés: Litterae Fassionales Szentadrásini collectae
Megjegyzés: Békésszentandrás rányomott pecsétjén: Egy bárány hátán átvetett kendertörzs, körirata: Szent. Andrási. Falu. Pecsétje. 1630.

9.

Öcsödi jobbágyok panaszlevele Rhédei János földesurukhoz
1650. július 8.

Az élő Isten Fiáért az Ur Jesus Christusert, Lelki es testi iokkal jo egésseges hosszu eletet koronazza Urasagodat, hozza tartozokkal egyetemben, szivünk szerent kivannyuk! Csak ez felöl kelleték Uraságos meltosagodat megh talalnunk ez mostani alkalmatossaggal, ez levelünk által, mivel Szendrői Gellén Gergely, szendrői katonák lovas hadnaggya, hajtatta el lovainkat az Urasagod Öczedi Földeről/. A/z kik elő vevén az Öczödi földön lovainkat s hajtották az Fejeregyházi földre, ezt megh bizonyitthattyuk, mert sok emberseges, szava hihetö emberek látták, hogy oda hajtották s onnetfelől veven osztán ugy hajtották ell, ott voltak akkor Eöczödi embereink az kik tiltották öket ezer forintigh mind Német Csaszarra ö Felsegere s mind az Erdelyi Fejedelem Urunk ő Nagysagara, hogy ell ne hajczák az Eöczödi Földrül az lovakat./ D/e azok azt mondották, Szendrői Gellén Gergely hajtattya ő velek. Ezert kérjük Uraságos meltoságodat, hogy Uraságod halvan es ertven az romlásunkat, Uraságod fogia fel igyünket es visellye gondunkat, hadd ellyünk es epüllyünk az Uraságod gondviselése alatt; Mert ha Uraságod reánk nem vigyáz s gondot nem visel reánk, mi semmiképpen nem lakhatunk az uraságod falujában, hanem el kell mennünk onnét, mert immar ugyan sok az mi sok, ugyan reánk szoktanak immar ugy annyira, hogy ha Uraságod gondunkat nem viseli ott nem élhetünk tülük. Továbbá aztis mondottak ugyan azon katonak, hogy mostanis nem azert jöttenek volt ala ök, hogy lovakat hajcsanak, hanem hogy az len nyövő embereket vigyek ell/. A/z Uraságod Eöcsödi földén vaggyon lennünk s azt mondottak, azok az katonák hogy fel nem hadgynak jöni, avagy ha nyöjük is embert visznek el rolla s mi nem álhatunk ellenek, hanem Uraságod mennél hamarebb lehett, hogy miis szegény emberek leven kárt ne vallyunk/. T/ovábbá aztis hirré adgyuk Uraságodnak, hogy az Körösön tull Földvár felé vagyon egy darabb mező, az özeön halmánál, az mellyet az elöt éltünk s Uraságodénck is tartottunk lenni, mert ugy hallottuk volt az regi Atyainktol is/. D/e mostan az Földváriak el akarják tölünk venni s most vagion ertesünkre hogy öveknek tartyák/. A/zert teszük Uraságodnak kissé hogy Uraságod visellye gondgyát annak az darab mezönekis/. U/gyan az Istenért is kerjük Uraságod, hogy Uraságod mind ezekből visellye gondunkat jo idején, mert mi nem allhatunk

ellenek az hatalmasoknak s ha penigh Uraságod gondunkat nem viseli elfogyatkozunk tellyeseggel. Ezek után Isten sok esztendőkig eltesse Uraságodat hozza tartozokkal egyetemben/. D/atum Eöcsödini, Anno 1650. die 8. Julii/. M/i az Uraságod Eöcsödi szegény Jobbágyi, szolgalunk Uraságodnak

P. S. De mégh Uraságodra is tiltották s Veselyeni Ferenczre ő Nagyságára is azoknak az lovaknak el hajtasat de mégis ugyan elhajtottak.

Forrás: OL, P 1868, Rhédei cs. lt., Községi iratok, Öcsöd és Tatárszállás.
Címzése: Az Nemzetes, Nemes és Vitézlő Redai Janosnak etc., nekünk jo akaro es gondviselő Földes Urunknak adassék hiven
Megjegyzés: A címzés alá írva: „Eöcsödiek írása, hogy edgy mezöjüket akarják az Fehérváriak elvenni". A levélen alul a községi pecsét, mely középen túzogot ábrázol, körirata: „Eöczöd peczétie 1641".

10.

Öcsöd szabad levelének megújítása
1651. szept. 1.

Mivel jo atyamfiay eöcseögiek ertem azt is hogy az mint ennek elöte valo időkben az eleink ugy mint Redeiektol volt oly leveletek, kivel eltetek batorssagosan ot laktatok az mellyet elvesztetek/. I/m azert en is jo atyamfiay az kik Eöcseögeöt lakjatok azon reszeivel is, valamint annak az elveszet szabad leveleteknek erejevel eltenek es eltetek, ti is azon jo akarattal leszek én is feöldemen lakhattok szabadosan valamigh akartok, sem titeket, sem penigh az utanatok valokat nem háborgatlak az migh akartok ot lakhattok, en is aban az szabadsagban az meliben eltetek annakelöte meghtartalak el nem rontom az eleink adta jo szabadsagott nem háborgatlak sem magam sem penigh maradvanim, melynek ti is hogy hitelt adgyatok adam nagyub bizonysagal ez hüteöm ez pecsetem alat valo levelemet/. A/nno 1651. Die 1. Septembris Datum Eerdeő Szentgeörgii

Az ti feöldeös uratok
Redey Janos manu propria

PH.

Forrás: OL, P 1868, Rhédei cs. lt., Községi iratok

11.

Nagy István levele Váradról Rhédei Jánoshoz
1652. február 2.

Szolgálatomat ajanlom kegelmödnek mint Uramnak, Istentül mindön kevansagha szerent való jokat kevanok, kegelmödnak mögh adatni mint Uramnak!

Mögh adak Uram az kegelmöd levelet mölyben jelönti kegelmöd, hogy igön akarna kegelmöd tudny miben vagyon az dologh, az miben kegelmöd enghömet ki boczatot vala mint járhatam el aban, hogy énis bizony szüvem szerent varnam ha kegelmödtől olyan valaszom jöne hogy jo karban vagyon dolgom az, mely dolgot kegelmödre bisztam Isten utan armalesomat hogy kiszörszi kegelmöd, mert kegelmöd igön könyen jot töhetne velem Isten utan vagyon kegelmödnek Urunk elöt any meltosagha. En kegelmödet tudosithatom az mönyben munkalkodhattam En Uram ala mentem vala az Embörök-nek mert mögh tudny hogy kiket köllyön király Embörenek iratny irasban föl hosztam im mögis irom kegelmödnek, de igen szörönczetlensegh, esöt rajtam oda jartomban hogy öczödnek altal möntem az reten igön gonosz volt az ut mert saros volt az lovakat hogy erejök fölöt vesztöghetök az rivalkodásban

mögh ijetek az lovak az szekeret el ragatok. Az szolgam az szeker ala esöt az kerek altal jarta mingyart mögh hala, mely hija czak nöm rabsaghra estem mind felesegestől, futva szalatam mind halotamal együt, soha penigh az idötől foghva Vargha Petört be nöm hivathatam kapitany Uramis sokat panaszolkodot, hogy soha be nöm jö magam söm möhetem, mert igön beteges voltam/./ /A/z üdütől foghva, kegelmöd azt irja hogy rosz embörök az Öczödijek, hogy el hatak viny Nagy Istvanak az Gal Lucacz javait sömi bünök ninczen bene mert Ghal Lucacz Bekesön lakik, hat merföld Bekes Öczödhösz mihesz oda paranczolny imar it paranczolatot nöm adnak, hanöm kegelmöd valczon paranczolatot ilyant ki esztendejigh szolgalyon mind citacioban, mind relatoriaban, mert az alföldi Ut igön rövid, ha ecöri járásban el nöm vegeszhetyük töbszöres batorsagoson, elmöhesek vele, Bekes, Halasztelek, Szent Andras, Öczöd, Földvar, Tur mesze vadnak egy mastol az igön sok jarast foghlal be, az möly embörök felöl emleköszetöt tötem vala kegelmödnek azok felöle kegelmöd sömit nöm ira valis Ugy jar kegelmöd mint Szuch Lőrincel vagy megh ugy söm, mert beszöny hasza söm megyön sönkitől nöm fel, avagy mögh hal, sömi hasznat nöm veszi kegelmöd, penigh az Utromot ugy csináltasa hogy mind Nagy Istvan felöl, mind Dul Gaspar és Ghal Giörgi felöl jo karban hagya kegelmöd az dolgot Öczödi Nagy Istvan elszököt, adot fizetöt, gilkos az emenghnek 10 tallert ad esztendöröl esztendöre, Ghal Györgyert penygh Dul Gasparert az szonaki Huszain agha volt keszes, hogy hasza mönek, hanöm ere kegelmöd igön raja vigyaszon, hogy fogyatkoszas nelegyön az dologhban, Vargha Petörnek irt volt kegelmöd hogy valami elletbely segitsegel legyön, eneköm egy szömöt söm adot, tugya kegelmöd Uram hogy az jutalmas szolgalatot nöm röstely az Embör mostan Kapitany Uramis otben leszön, igeköszek kegelmöd töreködny az en dolgomban ha informacijora boczytya Ö Nagysága mindön jot vegeszhet kegelmöd kapitany Uramal ha memoriale kegelmöd az suplichacioban, föl tesziis Ezt hogy az möly varadi Nagy Istvan az szalontai czatakor az varadi varban Nagysagodnak az törököt ata volt igerte kegelmöseget Nagysagod nekeje az Istenreis keröm kegelmödet mint Uramat, hogy kegelmöd törekögyek eben az dologhban kit tellyes elletömben, kegelmödnek igyeköszöm mögh szolgalny, mint Uramnak az Vajda Emböri penigh az paranczolatban ezök legenek Bekes varmögeben Bekesen lako Domakos Istvan, Giöri Istvan, Giöri Pal, Kenczös Andras, Ugyan Bekes varmögeben Nömös Halasztelekön lakó Szerekes Gaspar, Szekeres Matyas, Szekeres Matyas, Faragho Laszlo, Faraghó Mihaly, Matyás dijak, Ezöknek utana Isten ö fölseghe kegelmödet szörönczes jokal boldogh hoszu ellettel algya mögh, mind az kegelmöd kedvesivel egyetömben kegelmödnek jo akaro allaszatos szolghaja varadi Nagy Istvan örömest szolgálok

Datum ex Varad dije 2. februarii Anno 1652.

Forrás: OL, P 1868, Rhédei cs. lt., Községi iratok, Öcsöd és Tatárszállás

Címzés: Az tekentetös Nömös es Nemszőtös Viteszlő Redai Janos Uramnak, Erdő Szent Giorgyön lakonak adasek hamarsagal. A címzés alatt: „Magyar Országi jószágocskarul való missilis levél az oda ablegáltatott emberétül Rhédei Janos uramnak, mellyben emlegeti Ecsedet, Bekest, Halasz Teleket, Szt. Andrást, Föld Várat és Turt etc. Ezenkívül így nehány bizonyos emberek nevenkénti azon Rhédey Janos Urat hogy szerezzen armalist neki mivel az szalontai törököt fogott, mellyet Varadban vitt Urunknak es igirte Urunk, hogy jo akarattal lészen Nagy Istvanhoz."

12.

Öcsödiek levele Rhédei Jánoshoz
1655 körül

Szolgalatunk aianlasa utan az szent Istentul minden kivanta szerent valo sok jokat kivanunk kegyelmeteknek szivünk szerent megadatni!

Kegyelmeteket az szomoru alkalmatossaggal ezert kelletek az mostani alkalmatossaggal ez levelünk altal megtalalni, hogy innet az ur földerül nemely hatalmasok ugy mint nevezet szerent Nagy Balas, Táró Pal Uyfaluban lakozok, egy iobbágyot elvittenek ugy mint Nagy Istvánt, annak penigh az jobbagynak az Attyja is itt az ur földen lakot. Vagyon harmincz esztendeje, hova vittek penigh kicsoda vitette s mi okon nyilvan szinten nem tudhattjuk. De az gyanusagh igen vagyon Vancsodi Laszló uramra, mint hogy mas iobbagyokra is ide rejajok irt Vancsodi uram, de ha szinten ő kegyelme vitette

is nem lehetet volna hirtetel nelkül, mert annak is elvitettetől Nagy Istvannak az attya mostis él s közöttünk nyomorogh, igön öregh s erőtelen embör. Azt meri penigh mondani az attya, hogy soha sem ő sem az attya is Vancsodi uramnak sem örökös, sem hites, sem penzön vett iobbagya nem volt, hanem ugy vagyon az, hogy lakot valmelly ideigh az ő kegyelme iószagaban, de akik az lakas csak mi ideigh volt, mikor eljütt is penigh es az öregh embör ugy mint Nagy Peter senki sem ellenzötte. Es penigh az Nagy Istvan soha az Vancsodi uram joszagan nem lakot, hanem megszülete is Szentpeterszegen az Ur iószagaban lett s itt nevelködött közöttünk itt szolgalt s az ujta fogva az urnak igás jobbagya volt. Hanem mi kegyelmedet kerjük s az Ur hatalmara intyük is, hogy kegyelmedet annak az dolgonak viselye gongyat s az urnak mentül hamareb kegyelmetek tegye hirré s ő urasaga viselyön gondot rolunk, mert igy atallyak, ha igy leszen az mint elkesztek sokakat is feniögetnek penigh közölünk ugyan Vancsodi uram, bizony az ur ioszaga igy elpusztul.

Ezek utan Isten legyen Kegyelmetekkel!

Erre Kegyelmetektől bizonios valaszt varunk ugyan ezen embörünktől.

Mi Öczödön lakozó szegeny iobbagyok örömest szolgalunk Kegyelmeteknek.

Forrása: OL, P 588, Rhédei cs. Lt., Fasc. 4., Nr. 18.

Címzése: Ez levelünk adassek Szentpéterszegben az mi földesurunknak Rhedei János uramnak szabadossanak, igen haramsaggal hiven.

Megjegyzés: a levél címzése mellett: „Azt Rácz Mihály hozatta fel" aki valószínűleg a címzésben megnevezett szabados, vagyis tisztartó volt. További magyarázatot nyújt a másik feljegyzés; „Nagi Balas, nagi magos vastag kösze ember, vermes szemü, pofas képü is. Kalos Janos hazanál Nagyfaluban tart szallast Vetesi uram zolgainál. Czak közel lakik az Banfi Sigmond házában"

RÖVIDITÉSEK:

B.É. = Békési Élet
Hadtört.Köz. = Hadtörténeti Közlemények
OL = Országos Levéltár
Op. cit. = idézett munka
Rhédei cs.lt. = Rhédei családi levéltár

KÁVÁSSY SÁNDOR

SZATMÁRI PUSZTÁK A XIX. SZÁZAD ELEJÉN
(Szirmay Antal adatai alapján)

Az egykorú monográfus, Szirmay Antal 1809–10-ben megjelent kétkötetes munkája szerint Szatmárban a XIX. század elején 36 puszta volt. Betűrend szerinti felsorolásban: 1. *Abaháza,* 2. *Bánháza,* 3. *Baromlak,* 4. *Bellak,* 5. *Bobáld,* 6. *Bürgezd,* 7. *Csanálosi-puszta,* 8. *Gelényes,* 9. *Gyülevész,* 10. *Káca,* 11. *Kápolna,* 12. *Kide* vagy *Kidei-puszta,* 13. *Kisecsed* vagy *Kisecsedi-puszta,* 14. *Kisgéc,* 15. *Kismogyorós,* 16. *Mácsa,* 17. *Nagyfenék,* 18. *Nagymogyorós,* 19. *Nyírcsaholy* vagy egyszerűen *Csáholy,* 20. *Ömböly,* 21. *Porháza.* 22. *Pusztajánosi,* más néven *Csengerjánosi,* 23. *Pusztaterem,* 24. *Ricse,* 25. *Sámely,* 26. *Sándor,* 27. *Sige,* 28. *Sós,* román nevén: *Slatina,* 29. *Szennyesi-* vagy *Szennyes-puszta,* 30. *Szentjános,* 31. *Szentmárton,* 32. *Tagy,* 33. *Újhuta,* románul *Glod* vagy *Seliste,* 34. *Vada,* 35. *Vármegye* és 36. *Visoly.*[1] (Az azonosíthatókra l. a mellékelt térképet. A betagoltak esetében a helység nevét is feltüntettük, amelynek az adott korban részét képezték.)*

Az alább tárgyalandók szempontjából elhanyagolható kérdés, vajon az itt közölt névsor mennyire pontos és hogy a valóságban nem volt-e néhánnyal, esetleg egy-két tucattal több az egykorú szatmári puszták száma. Mindenesetre Ludovicus Nagy alig két évtizeddel utóbb, 1828-ban megjelent munkája a Szatmárról szóló fejezetben Praedia et diverticula, azaz: Puszták és szállások (tanyák) címszó alatt 51 nevet sorol fel, köztük 37 olyat, amely a fenti listában nem szerepel.[2]

Közlése kapcsán megjegyzendő, hogy kimutatását ellenőrizve, 11 helyet találtunk, melyet az egykorú sematizmusok szerint is prédiumként, tehát pusztaként tartottak nyilván. Ezek a következők voltak: 1. Bánháza, 2. Bod, 3. Eligálló, 4. Kide, 5. Nagyfenék, 6. Ömböly, 7. Porháza, 8. Pusztaterem, 9. Sós, 10. Szennyes, 11. Vada. További 10 (Aranygondolat, Besenyő, Cifra, Forrás, Geisz, Gudri, Gyertyános, Lófogó, Mérges, Polyvás), mint *educillum,* azaz *korcsma, csapszék,* 2 (Kasod és Keresztút), mint *diversorium,* tehát *vendégfogadó,* 1 (Szabadka), mint *mola aquatica,* vagyis *vízimalom telephelye,* 1 (Borkút), mint *promontor, szőlőhegy* és 1 (Feketeszállás), mint *allódium,* másként *majorság* szerepel a sematizmusokban.[3] Nem tudni, vajon az említett csapszékek és vendégfogadók pusztai csárdák voltak-e, s amikor Aranygondolat, Besenyő, Cifra stb. nevét halljuk, a korcsma mellett a puszta képzete is meg kell-e jelenjen tudatunkban. Ezzel szemben biztosan tudjuk, hogy Ura, melyet L. Nagy a puszták közé sorol, a XIX. század elejére már faluvá lépett elő.[4]

A településtörténet kutatója előtt nem újság: annak tisztázása, hogy adott korban valamely területen hány falu- és egyéb település létezett, korántsem egyszerű feladat, a puszták számbavétele meg éppen a legnehezebb, a legfogasabb tennivalók közé tartozik. Szatmár viszonylatában mindenesetre el

[1] A pusztákra vonatkozó adatok *Szirmay Antal* Szatmár vármegye fekvése, történeti és polgári esmérete II. Buda, 1810. 15., 17., 19., 23., 29., 34., 62., 65., 80., 91., 97., 106–112., 116., 118., 122., 128–129., 138–139., 141., 166., 175., 207., 215., 219., 247., 330., 337. lapjain.

[2] *Ludovicus Nagy:* Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum I. Buda, 1828. 370. l. – A mű Szatmárra vonatkozó fejezetét e sorok írója közölte Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei XIV. Eger, 1978. 349–379. lapjain.

[3] Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Szatmarinensis pro anno domini MDCCCXXXI. Pestini, é.n. 13–35. l.; Schematismus venerabilis cleri dioecesis agriensis ad annum Jesu Christi MDCCCXXXI. Agriae, é.n. 124. l.

[4] *Szirmay Antal* i. m. II. Buda, 1810.128. l.

*Hibaigazítás a térképhez: *Semely* helyesen *Sámely, Kígyóc* helyesen *Kisgéc.*

kell, hogy gondolkoztassa a kutatót, hogy az 1870. elején végrehajtott népszámlálás alkalmával puszta, telep stb. címen összesen 40 helységet vettek nyilvántartásba.[5]

Visszatérve ezután az alapműhöz, Szirmay pusztái közül – a korabeli közigazgatási beosztás szerint – 20 tartozott a teljesen síkon elterülő nyíri járáshoz, 8 a részint síkon, részint hegyvidéken fekvő krasznaközi járáshoz, 5 a szintén alföldi részen levő szamosközi járáshoz, és mindössze 3 a döntően és elsősorban hegyvidéket felölelő nagybányai járáshoz. Kifejezetten hegyek között csupán három (Kismogyorós, Nagymogyorós, Újhuta) terült el, hegyek lábánál kettő (Soós, Káca), a többi, szám szerint 31, a megye alföldi részére esett.

Valamely helység határába 12 volt betagolva. A Nagykárolyhoz egészen közel fekvő Bobáld természetesen Nagykároly – akkori jogállása szerint – mezővároshoz tartozott. Baromlak Nyírvasvárihoz, Bürgezd Tyukodhoz. Gyülevész a Rákóczi pátenséről híres Vetésé volt. Ricse Kisnamény, Sámely Zsarolyán, Vármegye Szamosújlak, Visoly Dara község, Káca Szinérváralja, Mácsa Ökörítő, Kápolna Vitka, Csanálosi-puszta Csanálos határának volt része.[6] Bár Szirmay szerint Nagyfenék és Pusztaterem is Nagykárolyhoz tartoztak,[7] a nagy távolság és a közbeékelt falvak miatt semmiképp sem lehettek szervesen a város területéhez kapcsolva, legfeljebb a város ún. külső pusztái voltak. A későbbi térképek is önálló határok között tüntetik fel őket.

A puszták többsége (24) önálló határok, területi különállását megtartva élte életét.

Nem kevésbé fontos és figyelemre méltó az az eredmény sem, amit e puszták eredete után kutatva kapunk. 22-nek ismertetésében olvashatjuk, hogy azelőtt, hajdan, „régenten" falu, népes vagy éppen nevezetes helység volt. Egyik-másik esetében az elnéptelenedés oka és ideje is világos. Sándort pl. azért hagyták el a XVIII. század elején lakói, mert már nem szenvedhették tovább a gyakori árvizeket.[8]

[5] A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Pest, 1871. 10. l.

[6] *Szirmay* i. m. II. Buda, 1810. 15., 62., 65., 97., 122., 128., 138., 207., 215., 219., 247., 337. l.

[7] Uo. 15., 34. l.

[8] Uo. 116. l.

Sajnos, a puszták kiterjedésére, nagyságára nem állnak rendelkezésünkre adatok, mindössze a szinérváraljai határba bekebelezett Káca-pusztáról tudjuk, hogy területe 500 hold volt.[9]

Szirmay műve alapján pusztáink közül 23-nak ismerjük korabeli birtokosait, illetve birtokviszonyait. Ezek szerint 22 volt világi birtokosok kezén és egy, az imént említett Káca egyházi tulajdonban, amennyiben a szinérváraljai Római Katolikus Egyház birtokát képezte, s az ottani plebánosnak volt a javadalma. A többiek közül 13 volt egy-egy birtokos, illetve birtokos család tulajdonában: 10 (Bobáld, Kidei-puszta, Kisecsedi-puszta, Nagyfenék, Ömböly, Pusztaterem, Szentjános, Szentmárton, Soós, Újhuta) a Károlyi grófoké, 1 (Bánháza) Keglevich Károly grófé, 1 (Szennyesi-puszta) a Baji Patay családé, végül 1 (Vármegye) a Teleki grófoké. A fennmaradó 9-en különféle arisztokrata és birtokos nemes családok osztoztak, ám ezeken is jelentős részbirtokot mondhattak magukénak a Károlyiak, a Teleki grófok és a Baji Patay család. Kisnemesek kezén egyedül a zsarolyáni határba betagolt Sámely lehetett, lévén Zsarolyán jellegzetesen is kisnemesi település.

Szirmay az 1804. évi népszámlálásra hivatkozva 12-t mond lakottnak.[10] Minthogy ezeket konkrétan nem nevezi meg, az ott levő házak, valamint lakosok számáról nem tájékoztat, ezeknek részint Ludovicus Nagy könyve, részint a közel egykorú sematizmusok segítségével eredhetünk nyomába. Az itt következő táblázatban L. Nagy és a vallási megoszlásról is részletes kimutatást közlő 1831. évi sematizmusok adatait összesítjük.[11]

Sorszám	A puszta neve	Házak	Népesség			
			római katolikus	görög katolikus	református	összesen
1.	Bánháza	15	46	66	24	136
2.	Gyülevész*	3	–	–	–	33
3.	Kide	1	14	–	–	14
4.	Kisecsed*	5	–	–	–	45
5.	Nagyfenék	1	6	4	–	10
6.	Porháza	–	–	–	4	4
7.	Pusztaterem	2	12	–	6	18
8.	Sós	1	14	25	–	39
9.	Szennyes-puszta	10	–	45	–	45
10.	Szentjános	4	15	14	–	29
11.	Vada	1	4	5	2	11
	Összesen:	43	111	159	36	384

*A *-gal jelölt puszták esetén csak az össznépesség számát ismerjük.

Együttvéve tehát 11 puszta lakóházaira és népességére állnak rendelkezésünkre adatok. Szatmár pusztáin ezek szerint 43 ház volt, s a puszták népe 384 lelket számlált. Valamennyi közt a legnépesebb Bánháza volt. Népes voltát bizonyítja, hogy római katolikus filiája, leányegyháza volt. Szirmay is megemlékezik dombon épült szép kápolnájáról.

Ám ehhez az adatsorhoz számos megjegyzés kívánkozik. Mindenekelőtt, hogy a Szirmay által rögzített viszonyokhoz képest két évtizeddel későbbi állapotokat tükröz. Másodszor, hogy semmiképp sem tekinthető teljesnek. Újhutáról pl. tudjuk, hogy népes puszta volt, de se L. Nagy, se a sematizmusok nem említik, holott bizonyosra vehető, hogy Bánháza után a legnépesebb szatmári puszta volt. A valóságban a lakott szatmári puszták számának ennél feltétlenül többnek kellett lennie.

[9] Uo. 337. l.

[10] *Szirmay* i. m. I. Buda, 1809. 31. l.

[11] *Ludovicus Nagy* i. m. I. Buda, 1828. 370. l.; Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Szathmarinensis pro anno Domini MDCCCXXXI. Pestini, é.n. 12–35. l., Schematismus venerabilis cleri dioecesis Agriensis ad annum Jesu Christi MDCCCXXXI; Agriae é.n. 124. l.

Kevesebbet tudunk sajnos, a puszták üzemeltetésének módjáról. Adataink mindössze négy helyről vannak. Ezek szerint a Keglevich tulajdonban levő Bánházán földesúri majorság volt, s ugyancsak majorság működött a Károlyiak kezén levő Sós és Szentmárton pusztákon is. A szintén Károlyi birtokot képző Kisecsedet viszont nagyecsedi lakosok bérelték.

A pusztákon folyó termelésről csupán 10 helyről vannak adataink. Ipari termelés ezek közül mindössze egy helyen, éspedig a Károlyi grófok birtokában levő Újhután volt, ahol cseh mesterek dolgoztak az ott létesített üvegműhelyben. Újhutát ismertetve Szirmay külön is kiemeli, hogy semmi szántó és kaszáló sem tartozik hozzá, határai között csupán egy nagy tölgyes-bükkös erdő terül el.[12]

A fennmaradó 9 pusztán mezőgazdasági termelés folyt. Ezek jellegzetes művelési ágai a szántó, a rét és az erdő voltak. Két helyen (Nyírcsaholy, Sándor) nádasról is történik említés, s Nyírcsaholyról szólva, Szirmay külön is érdemesnek tartja feljegyezni, hogy ott igen szép nád terem. Több pusztával kapcsolatosan is nyomatékosan húzza alá, hogy a kaszálók bőven termők és sok szénát termelnek. Így Bánháza, Kisecsed, Nyírcsaholy, Sándor kapcsán, ami egyértelműen az ott végzett, kiterjedt állattartásra látszik utalni. Olyan pusztát azonban, ahol kifejezetten az állattartás jelentette a fő célt, csak egyet említ; ez Szennyesi-puszta. Erről szólva egyértelműen szögezi le, hogy ott a mének és gulyák szaporítása a gazdálkodás egyetlen és kizárólagos törekvése. Sajnos, itt a művelési ágakról nem tesz említést. Feltehetőnek kell tartanunk, hogy a puszta döntően legelő és kisebb részben kaszáló volt. Mint kiváltképp is állattartó pusztát még Bánházát nevezi meg, melynek mezőin szintén számos ménes és gulya legelt. Egy pusztán, Szentmártonban viszont az erdő jelentette a fő művelési ágat. „Tilalomban lévén (ti. az erdő – K. S.) – olvashatjuk a szentmártoni erdőről –, őzek, farkasok, rókák, nyulak, fajdok és foglyok lakják, az lápoldal (ti. az Ecsedi-láp partja – K. S.) mind nemző-, mind menedékhelyet adván nékiek."[13]

Egy-két helyről a művelt növényféleségekről is van tudósításunk. Így pl. tudjuk, hogy Bánházán rozsot, tengerit és dinnyét, Nyírcsaholyban rozsot és tengerit, Kácán tengerit termeltek.

Milyen, legalábbis a megyére nézve általánosítható és érvényes következtetésekre juthatunk a fenti adatok nyomán?

Miután az elmondottak szerint a szatmári puszták több, mint feléről egyértelműen mutatható ki, hogy valaha falutelepülések voltak, mindenekelőtt a puszta vagy prédium fogalmát illetően az, hogy a feudalizmus utolsó századaiban pusztának vagy prédiumnak elsősorban az egykor lakott, elpusztult helységek területét, határát nevezték, abban az értelemben, ahogy műve I. részében a királyi jog és a birtokjog meghatározásáról írott 24. címben Werbőczy fogalmazta meg, aki – miként ismeretes –, a puszta fogalmát mint korábban lakott, művelt területet határozta meg, amelyet lakói (a jobbágyok) elhagytak.[14]

Tudott dolog, hogy a puszták egy részének az lett a sorsa, hogy utóbb valamelyik népesebb helység határába tagolták be.[15] Minthogy Szatmárban ilyenként 12 létezett, s a többség (24) önálló határok között, területi különállását megtartva maradt fenn, arra kell következtetnünk, hogy ez a törekvés, legalábbis Szatmárban, főleg pedig a feudalizmus utolsó időszakában, korántsem lehetett általános, sőt gyakoribbnak inkább ennek az ellenkezője, vagyis nevezetesen az mondható, hogy a birtokosok elpusztult falvaik, tehát prédiumaik jogi, igazgatási különállásának megtartására törekedtek, s ilyen helységeiket még akkor sem igyekeztek más falvak területállományához csatolni, ha történetesen a szomszédos helységeknek is ők voltak az urai.[16]

Az a tény, hogy a rendelkezésre álló adatok szerint, mindössze egy puszta volt bérbe adva, azt sugallja, hogy a puszták többségét a tulajdonosok házi kezelésben tartották, s amennyiben feltehetően állattenyésztést folytattak rajtuk, úgy azt a birtokosok már maguk, illetve a maguk megbízottai, emberei útján végezték. Az azonban, hogy a pusztákon a század elején már több helyen is voltak szántók, és hogy az ott művelt növényféleségeket is meg tudjuk nevezni, azt látszik alátámasztani, hogy Szatmárban a puszták, ha korábban netán csak állattartás céljából hasznosították azokat, már kezdték levetni merőben állattartó jellegüket. Ehhez – nyilván – a napóleoni háborúk gabonakonjunktúrája is hozzájárulhatott, illetve ösztönzést adhatott. Ellenben, hogy a megyét egyébként jól ismerő Szirmay egészen biztosan csak három puszta esetében tudta kimutatni, hogy ott már földesúri majorság volt, ez amellett szól, hogy az ilyen irányú fejlődés még a kezdeteknél tarthatott, és ez lényegében meg is felel a megye egyébként jól ismert archaikus viszonyainak.

[12] *Szirmay* i. m. II. Buda, 1810. 175. l.

[13] Uő. 118. l.

[14] Werbőczy István Hármaskönyve Bp. 1897. 89. l.

[15] *Fügedi Erik:* Megjegyzések Balogh István tanulmányához. Ethnographia, 1976. 1–2. sz. 28.

[16] *Balogh István:* Tugurium – szállás – tanya. Adatok a magyar tanyatelepülés előtörténetéhez. Ethnographia, 1976. 1–2. sz. 8. l.

GONDA BÉLA

A BIOLÓGIAI ALAPOK A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG FEJLESZTÉSÉBEN 1858–1978

„Milliókra megy azon összeg, melyet a magyar gazdaközönség vetőmagvakért évente a külföldnek elfizet", így kezdte felolvasását Cserháti Sándor magyaróvári tanár, melyet 1895-ben az Országos Gazdasági Kongresszuson tartott.[1] „Ha valaki a közönségesnél jobb vetőmagot akar termelni, azt közvetlenül hozatja külföldről vagy magkereskedők útján szerzi be, akik magszükségletüknek legnagyobb részét ugyancsak a külföldről fedezik... Azt kérdem, okvetlenül szükséges ez, hogy a magyar gazda olyan viszonyok között, midőn terményeit csak alacsony áron értékesítheti, a jobb vetőmagot külföldről szerezze be drága pénzen? ... Erre a kérdésre határozottan azt felelhetem, hogy nincs, mert az olyan növény, amely sikeresen termelhető a mi viszonyaink közt, vetőmagul is sikeresen termelhetjük az országban... az itt sokkal biztosabb és kedvezőbb vetőmagot szolgáltatnának." „Mivel a külföldről hozzánk behozott nemesített magvakat csak nagyobb szakértelemmel, gondos és szigorú nemesítés által érhették el, ezt jól felfogott érdekünkben mi is megtehetjük, akkor nekünk is lesz jó vetőmagunk, nagyobb, szebb, értékesebb termésünk, mert a vetőmagnak elsőrendű befolyása van a termés mennyiségére s főképpen minőségére." „Rajta, ébredjünk fel mi is szokott egyhangú gazdálkodásunkból s tűzzük ki a magnemesítés zászlóját."

A tudomány jelenlegi állása szerint is a nagyobb és értékesebb termés legfontosabb feltétele: a minősített fajták magas biológiai értékű vetőmagjának széles körű, rendszeres használata. Ennek egyik alapja: a növénynemesítés, a másik a nemesített fajták vetőmagvainak elszaporítása: a vetőmagtermesztés.

A nemesítés feladata az örökletesség útján egyre jobb minőségű, nagyobb termőképességű, ellenálló növényfajták előállítása és a már eddig is bevált régi nemesített fajták fenntartása, jó tulajdonságaik továbbfejlesztése. A fajták termőképessége ugyanis nemcsak a termés nagyságától, hanem a termés biztonságától is függ. Régebben inkább csak a bő termőképességre törekedtek a növénynemesítők, azonban bebizonyosodott, hogy sok év átlagában nem az a fajta adja a legnagyobb átlagtermést, amelyik kedvező évjáratban szélsőségesen nagy termést képes adni. Az ilyen fajta gyakran annyira igényes, hogy kedvezőtlenebb évjáratban nagyobb terméskiesést okoz. Emiatt a gazdaság jobban jár, ha biztosabban termő fajtát választ, amelynek termőképessége esetleg valamivel kisebb ugyan, de a jó termést kisebb ingadozásokkal minden évben rendesen megadja. A termés biztonsága szorosan összefügg a fajtának a szárazsággal és egyéb időjárásbeli rendellenességekkel, valamint a betegségekkel szemben tanúsított ellenálló képességével. A különleges magyar éghajlat alatt sok növényfajnál a fajta termésbiztonsága elsősorban a korai beéréstől függ. A termőképességen kívül további fő célja még a növénynemesítésnek a jó minőség vagy általános érvénnyel a fogyasztó, illetve a piac igényeinek és követelményeinek kielégítése.

A vetőmagtermesztés feladata a biológiailag nagy teljesítőképességű növényfajták elszaporítása úgy, hogy azoknak értékes örökletes tulajdonságai ne változzanak meg. Ezeket a fajtatulajdonságokat csak úgy lehet fenntartani, ha a vetőmagot korszerű agrotechnikával, tervezett termelési rendszerben állítjuk elő. A vetőmag biológiai értéke annál nagyobb, minél kisebb mértékben tér el – elsősorban termőképesség és beltartalmi érték vonatkozásában – azoktól a tulajdonságoktól, amelyeket a fajta előállítója a törzsanyagba beépített.

A vetőmag értékmeghatározó tulajdonságai – öröklődő fajtaértékén és fajtatisztaságán kívül – a mechanikai tisztaság, a csírázóképesség, az egészségi állapot, a nedvességtartalom, az osztályozottság,

[1] *Réti János:* A vetőmag-termesztés és nemesítésről. Kolozsvár 1900.

az ezermagsúly vagy más speciális vetőmag-tulajdonságok. A vetőmagtermesztés és a vetőmag-feldolgozás rendszerének és módszereinek is nagy szerepe van abban, hogy a vetőmag fajta és tulajdonságok tekintetében egyaránt megfelelő legyen.

A jó minőségű vetőmag felismerése, kiválasztása behatóbb megfigyelést, részletes vizsgálatot igényel. A vetőmag minőségét, termesztési és vetési értékét számos tulajdonság összessége határozza meg. A magvak mint élő szervezetek megjelenési formában, életmegnyilvánulásban, a környezethez való alkalmazkodásban nagy változatosságot mutatnak, így vetési értéküket helyes és egységes elbírálása széles körű növényrendszertani, morfológiai, anatómiai, élettani, kórtani felkészültséget, szakmai tájékozottságot követel. A magvizsgálat tehát tudományos ismeretekre alapozott gyakorlati tevékenység, melynek segítségével a vetőmag minősége pontosan megállapítható.

A nemesített vetőmagvak vizsgálata, minősítése évszázados tapasztalatok, kísérletezések, tudományos kutatások eredményeire épített módszerek, szántóföldi megfigyelések és laboratóriumi vizsgálatok útján történik.

A különleges szakismeretet, megfelelő gyakorlatot, valamint laboratóriumi felszerelést igénylő vetőmagminősítő tevékenység pontos ellátásához külön e célra szakosított intézmények állnak rendelkezésre. Ezek az intézmények – a felhasználó tájékoztatására – a megfelelőnek bizonyult vetőmagot minőségi jelzéssel, bizonyítvánnyal látják el.

Ma már a vetőmag gazdaságos előállítása, kereskedelmi forgalmazása – akár belföldi, akár nemzetközi vonatkozásban – rendszeres vetőmagvizsgálat nélkül el sem képzelhető. Az árutermő területek ellátása jó minőségű nemesített vetőmaggal és az exportlehetőségek kihasználása nemcsak a mezőgazdasági termelés fejlesztésében nagy jelentőségű, hanem abban is, hogy a mezőgazdaság milyen mértékben járul hozzá a nemzeti jövedelem növeléséhez.

Mesterházy Ernő akadémiai hallgató, a Magyaróvári Akadémiai Gazdasági Egylet által 1894-ben meghirdetett pályamunka nyertese így ír:[2] „Manapság az okszerű gazdának minden törekvése kell, hogy odairányuljon, hogy minél jobbat és minél többet termeljen, a termelési költséget a lehető legcsekélyebbre redukálja... Ezt a mezőgazdasági technika, a mezőgazdasági tudományok mai fejlettsége mellett el is érhetjük... így vetőmagunk tökéletes lesz és ennek folytán jövedelmünk emelkedni fog, kiadásaink ... kisebbedni, bevételeink a mag eladása következtében nagyobbodni fognak."

Erről ezeket mondta Romány Pál mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter az 1978. január 5–6-án a Gödöllőn tartott országos tanácskozáson: „Kettős feladat megoldása, végrehajtása előtt állunk ... egyrészt a tervezett összetételben az előirányzott termésmennyiséget meg kell termelni, ez további mennyiségi növekedést jelent, másrészt lényegesen javítani szükséges a gazdálkodást vagy másképpen: a teljesítményeket, a termelés minőségét , jellemzőit, paramétereit ... a gazdálkodás színvonalának növekedése ma már elodázhatatlan objektív igény ... figyelembe véve exportunkat. Minőségi változás nélkül nem lehetünk versenyképesek a nemzetközi piacokon."

Ebből megállapítható: jó, hogy fejlődik az ökonomikus szemlélet, de az már hiba, hogy a biológiai szemlélet háttérbe szorul. Ha növények termesztéséről beszélünk, csak mázsáról, költségekről, gépekről esik szó, legritkábban arról, hogy mennyi és milyen minőségű állati termék állítható elő egy hektár terméshozamából.

Egy agrártörténeti tanulmány – mely a termés minőségét és mennyiségét alapvetően befolyásoló tényezőknek mintegy 120 esztendős történeti fejlődését, összefüggéseit ismerteti és értékeli – elsősorban akkor tölti be hivatását, ha okulva ebből tanulságul szolgál a mai és a jövő nemzedéknek. Ezért tekintettel a tárgyalt téma sokoldalúságára, a teljességre való törekvés igénye nélkül azokra a jelenleg is időszerű és alapvető tudományos és gyakorlati tapasztalatokra, megállapításokra szeretném felhívni a figyelmet, melyek már az évszázados próbát is kiállták, segítve ezzel is a gyakorlat munkáját.

I. *Növénynemesítés, fajtaminősítés*

Mielőtt még az ember a kultúrnövényekkel foglalkozott volna, a XIX. század közepéig a növények létért való küzdelme jelentette azt, ami a vadontermő növényeknél a legjobbak, a legtökéletesebbek érvényesüléséhez vezetett, és ami a fajta fejlődését és az új fajták kialakulását segítette elő.

[2] *Mesterházy Ernő:* A vetőmag termelés. Magyaróvár 1894.

Évezredek gyakorlata után jutott az emberiség arra a tapasztalatra, hogy ha nagyobb és jobb minőségű termést kíván betakarítani, akkor vetésre, telepítésre a legértékesebb fajták legjobb, legszebb magját, szaporító anyagát kell használni. Ez a felismerés – bár kezdetleges módszerekkel – már a tudatos növénynemesítés kezdetét jelentette.[3]

A vetőmagnemesítés a feudalizmusban nem fejlődött. Változást csak a XIX. század hozott. A munka elnevezése is – mind külföldön, mind hazánkban – megváltozott. A vetőmagnemesítés fogalmát felváltotta a „növénynemesítés" szó használata, ezzel is kifejezésre juttatva, hogy nem a vetőmag kiválasztását, hanem a növény öröklődő sajátosságainak biztosítását tartották fontosabbnak. Már akkor azt az elvet vallották, hogy a növénynemesítés határa messze túlmegy a jó fajták előállításán. Ezért az a vélemény alakult ki, hogy a tulajdonképpeni növénynemesítés, amely nagy szaktudást és rátermettséget igényel, a növényfajták változékonyságán és a tulajdonságok átöröklésén alapszik. A nemesítőnek nemcsak a legéletképesebb, hanem a nagy használati értékű növényeket kell előállítani.[4]

A növénytermesztés célját – mint ahogy már ezt az 1800-as évek vége felé hazánkban is sokan hirdették – a növényfajtákon keresztül érhetjük el, s ezért sikerét jelentősen befolyásolja a termesztett fajta. Bizonyos szintig ugyanis viszonylag könnyebb a termés növelése, ezen felül azonban tartós eredmény már csak a jól megválasztott fajtával érhető el.

A termesztett növényfajok elterjedését is nagymértékben befolyásolta a fajta. Bizonyítja ezt a megállapítást később például a búza termőtájainak északra tolódása mind a Szovjetunióban, mind Kanadában, vagy a kukorica gyors elterjedése olyan országokban, ahol azelőtt nem termesztették.

Magyarországon a szántóföldi növények nemesítése 1858-ban kezdődött, és gyakorlata 1863-ban indult be. Magyarországot Európában a növénynemesítés terén csak Anglia, Németország, Franciaország és Oroszország előzte meg. Megelőzte hazánkat az Amerikai Egyesült Államok is.[5]

A kertészek növénynemesítő munkája azonban mind külföldön, mind hazánkban ennél sokkal régibb keletű. Már Mátyás király kertjében is neves kertészek működtek, akik e téren jelentős eredményeket értek el. Munkásságuk különösen a virágkertészet, a gyümölcs- és szőlőtermesztés terén alkotott maradandót.[6]

A búzatermesztés kezdete hazánkban a történelem előtti időkbe nyúlik vissza. A honfoglaló magyarság őshazájában szintén ismerte és termesztette a búzát, minden bizonnyal több változatot hozott magával és honosított meg a Kárpát-medencében. *Jánossy* vizsgálatai szerint „a középkori és későbbi gabonakereskedelem adatai azt bizonyítják, hogy a magyar medence mindig gabonafelesleggel rendelkezett, s az északi városok és a máramarosi sóbányák lengyelországi búzabehozatalán kívül nagyobb, folyamatosabb búzabehozatal Magyarország területére nem történt". A török hódoltság idején sem volt búzabehozatal, mert a törökök teljesen a helyi ellátásra rendezkedtek be. A múlt század közepéig folyamatosan a régi tájfajtákat termesztették.

Az ősi magyar búza termesztésének folyamatosságát az 1863-as aszály veszélyeztette. Abban az évben csak azoknak a gazdáknak volt némi kis gabonatermésük, akik ugarba vetettek. A legtöbb helyen, különösen az Alföldön, a vetőmag sem termett meg. Külföldről, főként Galíciából hoztak be akkor vetőmagot, és az ország búzatermő területének legnagyobb részén azt vetették el. A magyar búza történetét vizsgálva az a megállapítás alakult ki, hogy a szóbanforgó nagy aszály, illetve a kényszerű vetőmagcsere az ősi magyar búzát elpusztította. Mások viszont arra a következtetésre jutottak, hogy „a galiciai síkságon a múlt század hetvenes éveiben termelt tájfajta búzák az ősi magyar tájfajta búzával azonos típusú, keverékfajták voltak", így a vetőmagcsere nem jelentett egyben fajtacserét is.[7]

Később bebizonyosodott, hogy a magyar növénynemesítés fejlesztését szolgálta az 1862/63. évi országos aszály is.

Az első *Vári-Szabó Sámuel* ref. lelkész volt, aki árpanemesítéssel kezdte ezzel kapcsolatos munkáját. Sokkal jelentősebb volt *Mokry Sámuel* Békés megyei, gerendási birtokosnak a növényne-

[3] *Aug. Reitmeier:* Geschichte der Züchtung landwirtschaflicher Kulturpflanzen. Breslau 1904.
[4] *Hirsch Alfréd:* A vetőmag termelése és kezelése. Bp. 1894.
[5] *Fabricius Endre:* A növénynemesítés mezőgazdasági jelentősége. Bp. 1940.
[6] *Uő.:* A magyar növénynemesítés. Bp. 1921.
[7] A növénytermelés kézikönyve. Szerk. *Láng Géza,* Bp. 1970.

mesítés terén kifejtett működése.[8] Hazai anyagból tömegkiválasztás útján iparkodott olyan búzaféleséget nemesíteni, amely az aszálykárnak ellenáll, és bővebben terem. Egy évtizedig ő volt az egyedüli búzanemesítő Magyarországon; búzái annyira elterjedtek, hogy még e század elején is Nyitra megyében egyes gazdaságok szívesen vették búzáját.

Újabb rendkívüli eseménynek kellett bekövetkeznie, hogy a hazai növénynemesítés fejlesztése erőteljesebben beinduljon. Ez az 1873. évi rozsdakár volt, mely az ország búzatermelését katasztrofális helyzetbe hozta. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) indított mozgalmat a rozsda elleni nemesítés beindítására. Ezzel egyidejűleg a földművelésügyi miniszter utasította a magyaróvári, keszthelyi, debreceni és kolozsmonostori gazdasági tanintézeteket, hogy a nemesítést erőteljesebben folytassák. Elrendelte továbbá a nemesítési törzskönyv felfektetését is, melyben a nemesítési eljárásokat és eredményeket rendszeresen vezették. Mindezek eredményeképpen a növénynemesítési munkák az 1870-es években újból megindultak. Megkezdődött Diószegen, továbbá Zólyomradványban a búzanemesítés. Így lett a „diószegi búza" elismert fajta.

A magyar növénynemesítés fellendítése terén az OMGE fontos munkát végzett. 1873-ban már *Kenessey Kálmán* előadása is erre irányult. Az 1895. május 19–23-án Budapesten megtartott III. Országos Gazdakongresszuson az egyesület figyelmét a növénynemesítésre irányította.[9] *Cserháti Sándor* előadása alapján a kongresszus kimondta: „miszerint szükségesnek tartja, hogy a vetőmag nemesítés és termelés hazánkban a külföldi vetőmag beözönlésének meggátlása céljából meghonosíttassék és hogy a gazdasági egyesületek egyes gazdákat a megyéjükben vetőmagtermelésre leginkább alkalmas növények vetőmag termelésére megnyerjenek és az eladást közvetítsék." Az OMGE gyakran foglalkozott a növénynemesítés kérdéseivel, sőt 1913-tól a növénynemesítésnek a „Köztelek"-ben is külön rovatot nyitott, melynek vezetője *Grabner Emil*, az Orsz. M. kir. Növénynemesítő Intézet igazgatója lett.[10]

Az 1911. évben Budapesten megtartott IX. országos kongresszus olyan határozati javaslatot hozott, „mely szerint kimondotta, hogy

1. a növénynemesítésnek a gazdasági akadémiákon kötelező tárgyként való előadását szükségesnek tartja és ennek elrendelésére a földművelésügyi minisztert az OMGE elnöksége útján felkérte,
2. a nemesített növényfajták védelme céljából szükséges, hogy mezőgazdasági termények hamisításáról szóló törvény olyképpen kiegészíttessék, hogy eredeti nemesített, vagy nemesített jelzővel csak a forgalomba bocsájtó által előállított magvak legyenek forgalomba hozhatók, ha ily nemesített magvakat mások termelnek, ez csak utántermeltnek jeleztessék,
3. a kisgazdák termései fokozása nemesített vetőmagvak kiosztásával elősegítendő,
4. díjazással egybekötött vetőmagkiállítások és versenyek rendeztessenek."[11]

A búza mellett 1876-ban *Agnelli József* rk. lelkész a Nyitra megyei Sasvár mellett kezdett növénynemesítéssel foglalkozni, és különösen a burgonyanemesítésben ért el eredményeket.[12]

A múlt század 80-as éveiben a kukoricanemesítés is kezdetét vette *Lészay Ferenc* magyargorbói gazdaságában, Kolozs megyében és a 90-es években *Cserháit Sándor* buzdítására Alcsúton a kir. hercegi uradalomban.[13]

Hazai növénynemesítésünk komolyabb fejlődése Cserháti Sándor magyaróvári gazdasági akadémiai tanár nevéhez fűződik. Ő volt az, aki egyrészt a növénynemesítést mint tantárgyat 1890-ben az Akadémián tartott növénytermesztési előadások sorába iktatta, másrészt a tanszékhez tartozó növénytermesztési kísérleti területen a növénynemesítést a gyakorlatban is folytatta.[14]

[8] *Mokry Sámuel:* Búzanemesítés. Gyula 1875.
[9] *Kenessey Kálmán:* Búzavetőmag nemesítésről. OMGE, Bp. 1874.
[10] *Fabricius* i. m. (1940).
[11] *Fabricius* i. m. (1921).
[12] Uo.
[13] *Fabricius* i. m. (1940).
[14] *Kerpely Kálmán:* Emlékbeszéd Cserháti Sándor tiszteleti tagról. Az OMGE 1909–1910 évkönyve, Bp. 1910.

Az a tény, hogy az 1900-as évek elején az Osztrák–Magyar Monarchia területén Magyarország szállította – vámhatárok nélkül – a búzát, lehetővé tette mind a nemesítőknél, mind a termesztőknél az ún. mennyiségi szemlélet érvényesülését. Az volt a cél, hogy minél több árut állítsanak elő, mert akkor a gyenge minőségű búzának is volt piaca.

Az első világháború utáni első években már kitűnt, hogy a külföldi piac a minőségre, a beltartalmi értékre helyezi a súlyt, csak a jó minőségű búzák értékesítésére volt lehetőség. A nemesítői vita akörül forgott, hogy többet vagy jobbat állítsunk elő.

Baross László szerint – „az volt eddig az általános vélemény, hogy koránérő és egyúttal bőven termő búzát előállítani, hogy hozzá még jó minőségű is legyen, képtelenség." – „A másik vélemény az volt, hogy a búzáknál nem annyira a fajta fontos, hanem inkább a talaj és a klimatikus viszonyok a mérvadók. . ." „Azóta be lett bizonyítva, hogy ezek a búzák az ország bármely részén kiváló minőségüknek megtartása mellett koránérésüket, erős szalmájukat és bő termésüket is megtartották, mégpedig évek hosszú sora alatt is. . . mert ha nem volna ilyen jó minőségű búzánk, tudnánk-e 7–8 millió mázsa búzát exportálni . . . a rossz minőségű búza mind a nyakunkon maradna, mert arra a külföldnek nincs szüksége."

Hankóczy Jenő ezért hívta fel arra a nemesítők figyelmét, hogy olyan fajtákat állítsanak elő, amelyek jó beltartalmi értékkel és kiváló minőséggel rendelkeznek.

Míg az első évtizedek a búza-, majd a kukoricanemesítés jegyében folytak, addig az 1890-es évek bátran nevezhetők a hazai növénynemesítés történetében a cukorrépa-nemesítés évtizedének. Ebben *Rázsó Imre, Baross László, Váradi-Szabó János* szereztek kiemelkedő érdemeket.

Az 1867. évi kiegyezéstől a század végéig nemcsak a nemesítés, hanem az egész magyar mezőgazdaság is erőteljesen fejlődött, több mint felével csökkent az ugar, helyébe búza, kapásnövények és nemritkán szántóföldi takarmányok kerültek. Mezőgazdaságunk áttért a háromnyomású rendszerről a korszerűbb váltógazdaságra. Magyarország mezőgazdasága azonban az előrehaladás ellenére sem tudott kivetkőzni elmaradott, külterjes jellegéből. A 90-es évek közepétől mezőgazdasági termelésünk fejlődése lelassult. Fékezte mezőgazdaságunk belterjesebb fejlődését az is, hogy a földből kivont növényi tápanyagokat (főként a foszfort) a jelentéktelen műtrágyázással nem pótolták, vagyis apadt a talajerő a régi szántóföldeken. Így Magyarország mezőgazdasága a kapitalista fellendülés ellenére sem bontakoztatta ki lehetőségeit. Főként a tőkeszegénység és a szakértelem hiánya miatt a termelékenység az ország nagy részében meglehetősen alacsony valamennyi birtokkategóriában, holott mind nálunk, mind Ausztriában a városi fogyasztók számának állandó emelkedése és a vámvédelem kedvező konjunktúrája megteremtette a belterjes mezőgazdálkodás közgazdasági feltételeit.

A századforduló körül nálunk is erősödött az állami beavatkozás. Az új irányzat azt követelte, hogy az állam a mezőgazdaság fejlesztése érdekében mindenütt lépjen közbe, ahol az szükségesnek mutatkozik. E felfogás nagy szerepet szánt az 1889-ben létesített Földművelésügyi Minisztériumnak.[15]

A hazai mezőgazdasági termelés fejlődésének kulcskérdése ugyanis ebben az időszakban a feudális idők maradványainak minél gyorsabb és minél teljesebb eltakarítása volt. Az úri és paraszti birtok elkülönítése, a polgári tulajdonviszonyok stabilizálása, a mezőgazdaság számára hitel nyújtása, a korszerű gazdálkodáshoz szükséges szakismeretek elterjesztése, a mezőgazdasági termékek értékesítésének megszervezése e korszak olyan nagy jelentőségű feladatai voltak, amelyek az állam hathatós beavatkozását igényelték volna. A Földművelésügyi Minisztérium munkáját azonban a rendszertelenség, az arányok félreismerése jellemezte. Felkarolt mellékes üzemágakat, ugyanakkor fontos termelési ágakkal, például a szántóföldi növénytermesztéssel keveset törődött.[16]

A hazai búzanemesítés fejlesztését *Hankóczy Jenő*, a Magyaróvári királyi növénytermesztési kísérleti állomás adjunktusa, később a Magyar királyi Gabona és Lisztkísérleti Állomás vezetője képviselte. A nemesített búzák belső értékének, tehát sikértartalmának és sikérminőségének állandó vizsgálatával és ellenőrzésével arra ösztönözte a búzanemesítőket, hogy exportképes minőségű búzákat nemesítsenek. Az volt az alapgondolata, hogy a nagyobb termés mellett a jó minőség a nemesítés fő

[15] *Takács Imre:* A földművelésügyi közigazgatás, az önálló földművelésügyi minisztérium megszervezésétől az első világháborúig (1889–1914). Bp. 1970.

[16] *Mihály Béla:* A földművelésügyi közigazgatás a kiegyezéstől és önálló földművelésügyi minisztérium felállításáig (1867–1889). Bp. 1970.

feladata. Saját elgondolás alapján készült igen finom mechanikai műszerrel állapította meg az egyes búzafajták, törzsek sikérminőségét, süthetőségét, amely műszert külföldön is elismerték. E műszer alapján osztályozták a vizsgált nemesített búzafajtákat A, B, C minőségre. Hankóczynak köszönhető az a verseny, amely a nemesítők között kifejlődött, és amelynek eredményeképpen a bánkúti búza Amerikában 1910–15 között első díjat nyert.

Székács Elemér a nemesítői viták alkalmával találóan jegyezte meg: „nem a nemesítő szabja meg a termelési irányt, hanem a termelő gazda és így egyszersmind a termelő gazda dönt a nemesítés iránya felett". A termelő gazda kívánsága pedig az volt, hogy bőven termő minőségbúzát termeszthessen.

Az értékesítési viszonyok rohamos rosszabbodása miatt a búzanemesítés, illetve a búza minőségének javítására irányuló törekvések nagyobb mértékben 1931-től kerültek előtérbe. A célkitűzés abban állt, hogy körzetenként egységes búzát termeljenek, az ország területét körzetekre osztották, és meghatározták, hogy az egyes körzetekben milyen fajtákat termeszthetnek.[17] A kiviteli felesleg elhelyezését illetően ugyanis fontos kérdés volt a termékek minősége. Így a mezőgazdasági termények exportáló országokban, köztük Magyarországon is jelentős erőfeszítések történtek a termékek minőségének javítására, szemben az importáló országokkal, ahol a termelés mennyiségi fellendítése játszotta a fő szerepet. Az ország területének körzetekbe osztása is azt a célt szolgálta, hogy hazánkban elterjedt gyengébb minőségű, puha búzákat, amelyeknek elhelyezése az 1920-as évek közepéig még nem ütközött nehézségbe, versenyképessé tegyék a külföldi búzákkal szemben.

A termelési politika célja az volt, hogy a nemesítések révén emeljék a búza átlagtermését és ezzel egy időben javítsák minőségét is. Alapvetően új vonás volt azonban, hogy mindenekelőtt a piaci követelményeket tartották szem előtt, törekvésük az exportfeleslegek messzemenő egységesítésére irányult. Természetszerű, hogy ezt a célt szem előtt tartva, elsősorban a nagybirtokok jöhettek számításba, hiszen nagyobb mennyiségű exportbúzát elsősorban a nagyüzemek termeltek. Ebből azonban nem szabad arra következtetni – *Gunst Péter* szerint –, hogy a korabeli termeléspolitika szűklátókörűen ne támogatta volna a paraszti gazdaságok termelését. Éppen ellenkezőleg, a búzanemesítés, majd a kedvezményes vetőmagakciók során is arra törekedtek, hogy a parasztgazdaságok leromlott terméshozamát magasabb szintre emeljék. Elsősorban a búza hozamától függött a parasztság életszínvonala, így különösen a válság alatt, majd a rákövetkező években a falu szociális helyzete. A búzanemesítés végig önkéntes volt. Az állam kedvező vetőmagakciókkal és elég nagyarányú propagandával juttatta érvényre akaratát.[18]

Búzatermesztésünk történetében nagy jelentőségű esemény volt tehát az 1931 és 1937 között végrehajtott átszervezés, amelynek során viszonylag rövid idő alatt sikerült elterjeszteni a legbiztosabban, legjobban termő és kitűnő sütőipari értékű nemesített búzafajtákat. Ezek között a legnagyobb szerepet a Bánkúti 1201 őszi búzafajta játszotta. 1931-ben, amikor a fajta elszaporítása megkezdődött, összesen csak 38 vagon készlet állt belőle rendelkezésre. 1937-ig már több mint egymillió mázsa búzavetőmagot osztottak szét a gazdaságoknak. Végeredményben 8–10 év alatt sikerült elérni, hogy búzavetésterületünk több mint 3/4 részét minőségi búzával, annak is 90%-át Bánkúti 1201-el vetették be. Az átszervezést elsősorban a gazdasági válság nyomán mutatkozó gazdasági nehézségek indokolták.

Mindezek eredményeképpen 1938-ra a magyarországi búzatermelés komoly fejlődésen ment keresztül. A búza minősége lényegesen megjavult. Ennek és egyéb tényezők következtében a magyar búza ismét fokozta versenyképességét a világpiacon. A termelés érdeke, így a nagybirtok és a kisbirtok termelésének érdekei egyaránt sürgették ezt a fejlődést. Az a körülmény pedig, hogy a minőségjavulás ilyen gyorsan bekövetkezett, mutatta, milyen jelentős eredményekre volt képes a mezőgazdasági termelési politika, amikor létérdekekről volt szó.

Az OMGE 1939 júniusában tartott ülésén állást foglalt abban, hogy a tőzsdén a búzaliszt minőségét vegyék tekintetbe, mert országos minőségjavulás csak akkor jelentkezhetik, ha a termelő látni fogja, hogy a minőségért megfelelő ellenértékhez jut.

Vetésterületét és terméshozamát tekintve a búza után a kukorica volt a magyar mezőgazdaság legfontosabb növénye. Jelentőségét az adta, hogy szinte minden állat számára jó takarmányt adott, és

[17] *Szuhay Miklós:* Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. Bp. 1962.

[18] *Gunst Péter:* A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938). Bp. 1970.

egyúttal emberi táplálékként is kedvelt volt. A búzával ellentétben a kukoricatermés nem elégítette ki az ország szükségletét. Ezért kukoricából sokszor jelentős behozatalra szorult az ország. Ez a körülmény indokolta volna a vetésterület növelését, valamint a termésátlagok javítását is.

A fajta megválasztása tehát – beleértve újabban a hibrideket is – a kukorica termesztésének is mindig központi kérdése volt. A múlt század közepéig hazánkban főleg a sárga, simaszemű kukoricákat termesztették. De már a múlt század közepétől egyre jobban kezdtek tért hódítani az Olaszországból származó Pignoletto és Cinquantino jellegű kukoricák. A múlt század végétől, de különösen a jelen század elejétől fogva terjedtek el az Amerikából származó lófogú kukoricák.

Mivel jelentős terméshozamnövekedést lehetett volna elérni a kukoricafajták javításával, a háború utáni időszakban alapvető kérdés volt a fajtajavítás, illetve az egységes fajták termelésének kialakítása. A kellő fajta kiválasztása és nemesítése tehát az egész szántóföldi növénytermesztés szempontjából meghatározó jelentőségű volt.[19] Az ismert termelési és társadalmi szempontok arra indították a földművelésügyi kormányzatot, hogy komolyan foglalkozzék a kukoricanemesítési eredmények elterjesztésével. A válság kezdődő kibontakozása adott komolyabb lökést az ügynek. 1930-ban került sor arra, hogy a nagyobb gazdaságokban kísérleteket hajtsanak végre. A kísérletek eredményei azt mutatták, hogy a fajtajavítás révén nagy lehetőség van a hozamok jelentős emelésére. Nem volt ritka a 20 mázsás holdankénti hozam sem, de 4–8 mázsával a legtöbb helyen növelni lehetett az átlagos hozamokat.[20]

A vetőmagakciót azonban igen későn kezdték meg ahhoz, hogy érdemlegesen befolyásolhatta volna az akkori kb. 2 millió kat. holdnyi területen folytatott kukoricatermesztést. Az 1930-as évek vége felé az érdeklődés a heteróziskukocia felé fordult, attól – amerikai tapasztalatok szerint – komoly eredményeket lehetett várni. Az 1940-es évek végén túlnyomóan lófogú kukoricákat termesztettünk, melyek legnagyobb részét a magyar nemesítésű lófogú fajták adták.[21]

A fajtaellenőrzés szabályozása, a nemesített fajták jogvédelme

A jó minőségű vetőmag biztosítása szempontjából döntő vetőmagtulajdonságok rendszeres állami vizsgálata és minősítése mellett párhuzamosan – de más intézmények hatáskörében – alakult ki a nemesített növények minősítésének, fajtabírálatának és fajtaellenőrzésének rendszere.

A növénynemesítés fejlődésével a fajták száma gyorsan gyarapodott. A nagy érdeklődés következtében megnőtt a nemesített vetőmagvak forgalmi ára, és vele a növénynemesítés üzletté vált. Az üzleti érdekből elkövetett sok visszaélés miatt a nemesített fajtákkal szemben bizalmatlanná kezdtek válni a gazdák, de az egyre sokasodó fajták között nem is ismerhették ki magukat. Szükségessé vált tehát a nemesített kategóriák pontos meghatározása, a fajták értékének és minőségének elbírálása, rögzítése és széles körű ismertetése, valamint nem utolsósorban a fajták védelme is. Ez pedig állami beavatkozást, objektív bírálatot és mindkét oldal érdekeire terjedő szigorú védelmet igényelt.

A kor szintjén mozgó fajtaösszehasonlító kísérletek ekkor már sok intézménynél és gazdaságban folytak. Rendszeresebbé és hivatalos jellegűvé azonban csak akkor vált ez a munka, mikor *Cserháti Sándor* kezdeményezésére és irányításával 1892-ben Magyaróvárott az előző évben létesített Országos Növénytermelési Kísérleti Állomás keretében szervezték meg.

Az Országos Növénytermelési Kísérleti Állomás egyik fő feladata „a gazdasági növénytulajdonságok kipróbálása és a beváltak termesztése" volt. Feladata még mindenekelőtt tudományos és gyakorlati kutatómunkával a hazai növénytermesztés fejlesztése, a külföldi fajták termesztési értékének figyelemmel kísérése és a megfelelő honosításának javasolása, illetőleg engedélyezése. Ettől számíthatjuk a magyar fajtakutatás és vizsgáztatás kezdetét is.[22] Ezek a kísérletek már a korszerű követelményeknek is megfeleltek. Eredményeiket azonban csak az oktatásban és viszonylag szűk szakmai körök tájékoztatására használták fel. Ennek az intézménynek fajtaminősítő jogköre még nem volt.

[19] *Fleischmann Rudolf:* A kukorica-fajtakérdés. Magyaróvár 1928.
[20] Az 1930. évi kísérletek eredményei. OMK 1930.
[21] A növénytermesztés kézikönyve i. m.
[22] Országos Mezőgazdasági Fajtakísérleti Intézet (1909–1972). Bp. 1972.

A századfordulón a kapitalista fejlődés a magyar mezőgazdaságban is meggyorsult, és a növénynemesítés is erőteljesen fellendült. A kedvező értékesítési lehetőségekkel párhuzamosan jelentkezett a haszonleső spekuláció is, amely gyakran ki nem próbált, értéktelen fajták piacra dobásával, a vetőmagárak indokolatlan felhajtásával sértette mind a nemesítők, mind a termesztők érdekeit. A gyakorlat sürgetésére alakult meg 1909-ben Budapesten az Országos Vetőmagtenyésztő Intézet. Az intézet működése a fővárosban – tenyészkert és kísérleti tér hiányában – nehézségekbe ütközött, ezért 1910-ben Magyaróvárra helyezték, ahol *Garbner Emil* vezetésével Országos Növénynemesítő Intézet[23] néven a magyar növénynemesítés szakfelügyeletét látta el.

Az Országos M. Kir. Növénynemesítő Intézetnek az volt a rendeltetése, hogy „honi viszonyainknak megfelelő, termőképes, egyúttal kitűnő minőségű növényfajtákat létesítsen és azokat a köztermelés körébe bocsátva, az ország terméseinek fokozását előmozdítsa". Az intézet nemcsak ellenőrizte a növénynemesítők munkáját, de szaktanácsokat is nyújtott, fajtagyűjteményében pedig állandóan figyelemmel kísérte az új növényfajtákat. A növénynemesítők által előállított fajták, törzsek nemesített vetőmagként mindaddig nem voltak forgalomba hozhatók, amíg az intézet megfelelő ellenőrzés után a fajtát nem ismerte el, illetve amíg az e célra szervezett „Magyar nemesített növényfajták törzskönyvelő Bizottsága" a már elismert nemesített növényfajtákat a nemesített növények országos törzskönyvébe be nem vezette. Az ellenőrzés azért is szigorú volt, mert kiterjedt nemcsak a nemesítés módjára, hanem az országos fajtakísérletek ellenőrzésére is, ahol igazolni kellett, hogy az illető nemesített növényfajta átlagosan jobb eredményeket mutat, mint ugyanazon növény egyéb fajtája. Az intézet az elismert és törzskönyvezett nemesített növényekről fajtakatalógust adott ki, melyből a nemesített növények tulajdonságairól a gazdák tudomást szerezhettek. Az intézet a gyakorlati növénynemesítés részére továbbképző tanfolyamokat is tartott.[24]

Időközben a nemesítők és a termesztők is, mivel a fajtákkal való üzérkedés és a tisztességtelen verseny már veszélyes méreteket öltött, az intézményes állami fajtavédelem bevezetését követelték. Először, mint láthattuk, az 1911. évi IX. Országos Gazdakongresszus kérte határozatában, hogy a mezőgazdasági termények és termékek hamisításának tilalmazásáról szóló törvény hatályát terjesszék ki a nemesített fajták védelmére is. Grabner Emil kidolgozta a magyar nemesített fajták állami törzskönyvezésének szabályzatát, és azt 1913-ban az OMGE Növénynemesítési Bizottsága előtt ismertette.

Az OMGE vándorgyűlés (1914) határozata alapján a földművelésügyi miniszter kiadta „a magyar nemesített növényfajták állami elismerésének és állami törzskönyvezésének szabályzatát" (53040/1915 FM. sz. r.).[25] A rendelet a Magyaróvári Országos Növénynemesítő Intézetet bízta meg a növényfajták állami elismerésével és törzskönyvezésével járó feladatok ellátásával. Kiterjesztette az intézet hatáskörét a fajtaazonossági vizsgálatok végzésére is.

A magyar nemesített növényfajták állami elismerésének és törzskönyvezésének egyrészről az volt a célja, hogy a nemesített növényfajtákat az elismeréssel az illetéktelen módon „nemesített" jelzővel forgalomba hozott vetőmagvakkal szemben védelemben részesítse, másrészről, hogy biztosítékot szolgáltasson a jobb fajtákat termelni és vizsgálni kívánó gazdák számára.

Ez a védelem azonban a gyakorlatban fogyatékosnak bizonyult. Az állami minősítés ugyanis csak a minősítő jelzésre adott a nemesítőknek jogot, a nemesített fajta viszont közprédává vált. Évtizedek fáradságos nemesítő munkájának gyümölcsét bárki szabadon leszedhette. Minthogy meg volt engedve az utántermesztett nemesített vetőmag forgalmazása, bárki felárral adhatott el nemesített vetőmagot.

Az állami fajtaelismerés rendszere a rendelet alapján még fakultatív volt. A fajtaminősítők munkáját egy nagy tekintélyű szakemberekből álló bizottság végezte. A bizottság a fajta nemesítőjének vagy forgalmazójának kívánságára megszemlélte annak nemesítő telepét, és felülvizsgálta a nemesítési módszereket. A rendelkezésre álló üzemi tapasztalatok és a szemle alapján minősítette a bejelentett fajtát. A vizsgálat ekkor még nem terjedt ki a fajták gazdasági értékének megállapítására, csupán a

[23] *Fabricius* i. m. (1940).

[24] *Fáber Sándor:* Vetőmagtermelés és javítása. Bp. 1912.

[25] Köztelek, 1915. évf. 41. sz.: A magyar nemesített növényfajták állami elismerésének és állami törzskönyvelésének szabályzata.

fajtaazonosságnak, egyöntetűségnek, valamint annak megállapítására vonatkozott, hogy a fajta szakszerű nemesítés eredménye-e. A bizottság határozata alapján elismert és törzskönyvezett fajták adatait nyilvántartási könyvekbe vezették. E két eredeti, 1916-ban kezdett könyv (elismerési és törzskönyvezési) még napjainkban is használatban van.

A magyaróvári intézet a fajtakísérletezést szélesebb alapokra helyezte, hogy a fajták gazdasági értékéről több adatot szerezzenek. Az akkori társadalmi és gazdasági viszonyok között azonban ez sok nehézségbe ütközött. A kísérleti munka elvégzésére ugyanis – önálló telepek hiányában – az egyes magángazdaságok szívességből vállalkoztak, ennek következtében a kísérletek tárgyilagossága már eleve kétségessé vált. A kísérleti munka pontosság tekintetében sok kívánnivalót hagyott maga után. Ezeket a hibákat az érdekeltek korán felismerték, és az OMGE már 1925-ben kidolgozta az önálló fajtakísérleti hálózat részletes tervezetét, de anyagiak hiányában az akkor még nem valósulhatott meg.

Amíg a vetőmagvizsgálatnak hazánkban 1878-tól kezdődően történelmi hagyományai vannak; a nemesített vetőmagszaporításnak, ennek alapján a köztermesztésben levő értéktelenebb vagy leromlott növényfajták leváltásának, a szervezett vetőmagfelújításnak szálai mindössze 1923-ra nyúlnak vissza. Ebben az évben létesült a Földművelésügyi Minisztérium keretében a Burgonyatermelési Hivatal, mely a köztermesztésben levő kevert fajtájú és gyenge termőképességű burgonyák fokozatos kicserélését és nemesített fajták elterjesztését kapta feladatul. Szerződéses termesztéssel szaporította a nemesített vetőburgonyát, ellenőrizte a fajtatisztaságot, a tenyészidő alatt szántóföldi minősítést, bírálatot végzett, és csak azon burgonyatáblák termését használta fel, melyeknek minősége megfelelt az előírt követelményeknek. A Burgonyatermelési Hivatal irányító és ellenőrző tevékenysége azonban kezdetben csak a vetőburgonyára vonatkozott, és a felújítás is szűk keretek között mozgott. Feladata volt főképpen a búza, burgonya, kukorica és hüvelyesek, később számos más nemesített növényfaj vetőmagtermelésének országos irányítása, s szükséges vetőmagvak szakszerű megtermeltetése, körzetenkénti kipróbálása, a felujítás céljából történő kiosztása. Gondoskodott a Hivatal a jól bevált vetőmagtermelési módok elterjesztéséről is. Hatáskörébe tartozott az általa ellenőrzött vetőburgonyának és vetőmagvaknak minőségi elismerése. Ez az elismerés nem a nemesített fajta állami elismerését jelentette – ezt abban az időben az Országos Növénynemesítő Intézet végezte –, hanem a vetőmagtételeknek állami ellenőrző jeggyel történő ellátását. Ez azt igazolta, hogy a vetőmag, illetve vetőburgonya termesztésében megtartották az előírt szabályokat, és hogy a vetőmag fajtatulajdonságok, egészségügyi követelmények stb. tekintetében a szántóföldi minősítéseknél alkalmasnak bizonyult.[26]

A hazai növénynemesítés ebben az időszakban kiváló eredményeket ért el. 1930-ban már mintegy 500 nemesített fajta volt köztermesztésben, amelyeket a régi fajtáknál értékesebbnek tartottak. Ezt a kérdést végül is a 27492/1936 FM sz. rendelet oldotta meg azzal, hogy az állami növényfajta minősítést az évenként rendszeresen beállított előkísérletek eredményétől tette függővé. Rendszeres fajtavizsgálatok csak 1937-ben kezdődtek, amelyek évenként mintegy 7–8000 kísérleti parcella megfigyelését és az adatok feldolgozását jelentették.[27]

A növényfajta-minősítésben döntő fordulatot a 2550/1941 ME és az ennek végrehajtására kiadott 257700/1941 FM sz. rendelet hozott.[28] Eszerint a gazdasági haszonnövények vetőmagját a fajon kívül bármilyen más – fajta vagy egyéb – megjelöléssel forgalomba hozni csak akkor szabad, ha az állami elismerésben részesült, vagy mint szabad fajtát forgalombahozatalra engedélyezték, és vetőmagját a szántóföldi (szemle) ellenőrzés eredményétől függően a Vetőmagvizsgáló Intézet minősítette és fémzárolta. A zöldségnövényekre ez az előírás akkor még nem vonatkozott.

A rendelet jelentősen kibővítette az intézet hatósági jogkörét, és kötelezővé tette az addig fakultatív jellegű fajtaminősítést. Az állami felügyeletet kiterjesztette a növénynemesítésre. Szabályozta az elismert fajták fajtafenntartó nemesítésének módozatait is.

A növénytermesztéssel és a növénynemesítéssel külön-külön foglalkozó két magyaróvári kísérleti intézetet 1941-ben Növénytermesztési és Növénynemesítési Kísérleti Intézet elnevezéssel összevonták. Az új intézet irányította a hazai növénynemesítést, szántóföldi kísérletezést, növényfajta-

[26] *Virágh István:* Vetőmagtermesztés, vetőmagvizsgálat. Bp. 1961.
[27] *Grábner Emil:* A gazdasági növények nemesítése. Bp. 1922.
[28] *Gruzl Ferenc:* Növénynemesítés. Bp. 1937.

minősítést és vetőmagellenőrzést;[29] tudományos alapon kutathatta az új belföldi és a behozott külföldi fajták termesztési módját, gazdasági értékét.[30,31]

A különböző termelési ágak közül a századforduló után főként a növénynemesítés és a vetőmagtermesztés fejlesztésére tett intézkedések említésre méltóak. A különböző növénynemesítő telepek, a Növénytermesztési és Növénynemesítési Kísérleti Intézet, majd 1931-től a Növénytermelési Hivatal támogatása a különböző kultúrnövények nemesítését és vetőmagakciók lebonyolítását szolgálta.

A Hivatal alá tartozott az állami növénynemesítő telepek (Mezőhegyes, Bábolna, Kompolt, Gödöllő) igazgatása, a telepeken termesztett vetőmagvak elszaporítása, az állami vetőmagakciók lebonyolítása és a burgonyaelismerési eljárás. A növénynemesítő telepek elsősorban olyan növények nemesítésével foglalkoztak, amelyeket a magánnemesítők nem tartottak kifizetődőnek – a hosszú nemesítési idő vagy a kisebb kereslet miatt. Így feladatuk volt a takarmány- és az ipari növények nemesítése.

A két világháború közötti időszakban a mezőgazdaságot egészen a világháború kezdetéig minimális mértékben és csak az elodázhatatlanul sürgető teendők erejéig fejlesztették. Csaknem 20 évig a mezőgazdaság már korábban is elmaradottnak tekinthető termelési technológiája változatlan maradt, a termelés eredményessége nem változott.

A II. világháború kitörése után a költségvetések a mezőgazdaság fejlesztésére egyre nagyobb összegeket irányoztak elő. Az 1938 : XX, és különösen a 1942 : XVI. törvény a mezőgazdasági termelés átfogó fejlesztését tűzte ki célul. A termelés szinte valamennyi ágára kiterjedt ez a program, és jelentős anyagi erőket koncentrált olyan területekre is, amelyeket korábban elhanyagoltak (pl. gépesítés, műtrágyázás, öntözés, talajjavítás).

A fejlesztési programot a mezőgazdasági termékek kiviteli lehetőségeinek javulása idézte elő. A piacot az egyre fokozódó igényekkel fellépő náci Németország jelentette, ahová néhány év alatt mezőgazdasági kivitelünk túlnyomó része irányult. Az igényeket csak a termelés gyors fokozásával lehetett kielégíteni, s e cél érdekében az anyagi erőkat maximálisan használták fel. A magyar mezőgazdaság fejlesztését ezekben az években tehát a fasiszta háború tette indokolttá, de az – jórészt a beadási rendszer kényszerintézkedései következtében – nem járt együtt a parasztság jólétének emelkedésével.[32]

1945-től napjainkig

A felszabadulás és a földreform a magyar mezőgazdaság arculatát alaposan megváltoztatta. A háborús károk a mezőgazdasági termelést nagymértékben visszavetették. A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint a mezőgazdaságot ért károk mintegy 3,7 milliárd 1938. évi értékű pengőt tettek ki, a mezőgazdasági termelésből 1938-ból származó nemzeti jövedelem kétszeresét.

A felszabadulás utáni első költségvetések azt mutatják, hogy minden gazdasági nehézség ellenére az államvezetés máris olyan nagyságrendű költségvetést állapított meg a mezőgazdaság számára, amely a korábbi időszakokban csak igen kivételesen, alig néhány évben fordult elő. Az ágazatok közül különösen a növénytermelés, az állattenyésztés és a szakoktatás kapta a legtöbbet.[33]

A magyar mezőgazdaság felszabadulás előtti helyzetét értékelve meg kell állapítani, hogy rendkívül mélyről indult a háború után. A múlt rendszertől Európa egyik legelmaradottabb mezőgazdaságát örököltük. Éppen ezért, amikor 1945-től tett erőfeszítéseinket és rendkívüli intézkedéseinket kívánjuk számba venni, a 30 év alatt elért eredményeinket megérteni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ezt a súlyos elmaradottságot – a háborús veszteségeket is beleértve – nem lehetett rövid idő alatt

[29] *Villax Ödön:* A vetőmagtermesztés és vetőmag forgalmazás legújabb szabályozásának magyarázata. Magyaróvár 1942.

[30] *Uő.:* Nemesített növényfajták jegyzéke. Mosonmagyaróvár 1943.

[31] *Grábner Emil:* A nemesített növényfajták gyakorlati értékének hasznosítása. Köztelek, 1921.

[32] *Oros Iván:* A földművelésügy a költségvetés tükrében (1867–1948). Bp. 1970.

[33] Uo.

úgy felszámolni, hogy utólérjük vagy akár csak meg is közelítsük azokat az országokat, amelyek fejlett mezőgazdasággal rendelkeztek.

A háború súlyos károkat okozott a növénynemesítésben és a nemesített vetőmag-ellátásban is. A nemesítés 1945-ig 6 állami és 37 magán-növénynemesítő üzemben folyt. 1945 előtt az állami növénynemesítő telepek csupán a magán-növénynemesítő tevékenység kiegészítését szolgálták. A földreform következtében 20 magán-növénynemesítő üzem szüntette be működését, a nagybirtok felosztása után a növénynemesítés nagyrészt állami feladattá vált.[34]

A nemesítés állami szervezetének kiépítése, még inkább a nemesítő és szaporító munka megindítása sok nehézségbe ütközött. A nemesítő és szaporító szakemberek hiánya, a súlyos nehézségek között is, talán a legsúlyosabb volt. Emellett pótolni kellett sok telep egész felszerelését, amely nem egyszer a törzsanyaggal együtt elpusztult.[35]

Alapvetően megjavult a helyzet 1948–49-től. Az újjászületett növénynemesítő telepeken megindult a régi, értékes növényfajták továbbnemesítése és új fajták előállítása.

Az Országos Vetőmagvizsgáló Intézet tevékenységét a felszabadulást követő időszakban folytatta. Az 1947-től 1950-ig terjedő időszakban több mint tízezer parcellán 95 fajtát vizsgált. 1950-ig az intézet fajtaminősítő tevékenysége során öt fajtát államilag törzskönyvezett fajtának, 421 fajtát pedig államilag elismert fajtának nyilvánított.

A nagyrészt magángazdaságokban végzett kísérletek eredményein alapuló növényfajta-minősítés a kialakuló szocialista nagyüzemek és a tervgazdálkodás viszonyai között már nem felelt meg a követelményeknek. A háborús események következtében szétzilálódott magyar növénynemesítés ebben az időben már új alapokon indult fejlődésnek, ugyanakkor a mezőgazdasági termelés igénye is megnövekedett a jobb teljesítőképességű fajták, a jó minőségű vetőmag iránt. Mindezek a tényezők a fajtakérdés alapvető rendezését igényelték.

A nemesítő telepek 1949-ben teljesen állami kezelésbe kerültek, és az ezeket irányító Növénytermelési Hivatal, valamint a magyaróvári intézet összevonásával megalakult a Növénytermelési és Növénynemesítési Kutató Intézet, Budapest székhellyel. Ennek egyik osztálya szervezte, irányította és értékelte részben a saját kísérleti területein, részben az állami gazdaságokban beállított fajtakísérleteket.

A minősítés rendszerének megváltoztatása is egyre sürgetőbbé vált. A nemesítők – újonnan szervezett kutatóintézetekben – fokozott lendülettel folytatták a régi fajták felújítását, illetve a fajtafenntartás megszervezését és az új fajták előállítását. E munka eredményeként sok új fajtajelölt várt minősítésre. A régi törzskönyvezett és elismert fajták felülvizsgálata sem késhetett soká – éppen a megváltozott viszonyok miatt –, de a feladat ellátására alkalmas intézmény akkor még nem állt rendelkezésre.[36]

Ezt a hiányt pótolta a 68/1951 MT rendelet azzal, hogy életre hívta a Növényfajta Minősítő Tanácsot, amely mint független társadalmi szerv hivatva volt nemcsak a szántóföldi növények, hanem a zöldségfélék, majd 1955-től a szőlő-, gyümölcs-, valamint a dísznövényfajtákat is minősíteni. Az alapító MT-rendelet úgy intézkedett, hogy a Tanács a fajtaminősítésben a kisparcellás fajtakísérleti eredmények és nagyüzemi tapasztalatok figyelembevételével döntsön, és ezeket az adatokat önálló fajtakísérleti hálózat szolgáltassa.

Abban az időben alakultak a kísérleti gazdaságok, önállósultak a kutatóintézetek. Felügyeletüket a Földművelésügyi Minisztériumban a Mezőgazdasági Kísérletügyi Központ látta el, melynek a Növénytermesztési és Növénynemesítési Kutató Intézetből alakult egyik osztálya szervezte meg az új országos fajtakísérleti hálózatot. A kísérleti gazdaságok és kutatóintézetek keretében 10–30 ha-nyi területen 30 fajtakísérleti állomás kezdte meg működését.

[34] Agrártörténeti Szemle, 1976, 3–4 sz. A növénynemesítő telepek újjászervezéséről a 22.370/1945 FM sz. rendelet intézkedik. „A nagybirtokrendszer megszűntével a magánnövénynemesítő tevékenység megindulásáig a növénynemesítés nagyrészben állami feladattá lett." 1945-ben a nemesítő munka a következő telepeken indult meg: Kompolt, Mezőhegyes, Bábolna, Hatvan, Kisvárda, Esztergom, Nagycenk, Lovaspatona, Bödönhát, Taktaharkány, Bánkut, Sopronhorpács. Két szakfelügyelő körzet létesült a telepek irányítására.

[35] Agrártörténeti Szemle, 1976. 3–4. sz.

[36] Országos Mezőgazdasági Fajtakísérleti Intézet (1909–1972). Bp. 1972.

A szervezés befejeztével az osztály 1952-től az Országos Vetőmagvizsgáló Intézet, később a Kertészeti Kutató Intézet egyik osztályaként működött, majd 1954-től Országos Növényfajta Kísérleti Intézet néven önálló intézményként folytatta tevékenységét. A feladatok bővülése következtében 1955-ben célgazdaságként átvette a Tápiószelei Kísérleti Gazdaságot, ahol a központi fajtakísérleti telep és a fajtagyűjtemény kapott megfelelő területet és elhelyezést. A tápiószelei részleg 1958-ban Országos Agrobotanikai Intézet néven kivált az intézet keretéből.[37]

Az Országos Növényfajta Kísérleti Intézet feladatkörét a 41/1961 Kormányrendelet jelentősen bővítette, illetve módosította. Feladatává tette a termelés- és tenyésztéstechnikai eljárások minősítését. A kezdeti próbálkozások során kiderült azonban, hogy azok egzakt vizsgálata nehezen oldható meg és nagyon költséges feladatot ró az intézetre, a fajtaminősítéssel kapcsolatos feladatok elvégzését hátráltatja, ezért a további vizsgálatokat a 21/1968. korm. sz. rendelet megszüntette. A fajtaminősítés mai formáját a 21/1968. korm. sz. rendelet és a végrehajtásaként kiadott 21/1968. MÉM utasítás alakította ki. Az előterjesztések véleményezésére növénytermesztési, kertészeti és állattenyésztési szakbizottságok létesítését rendelte el.

A kormányrendelet előírja, hogy: „a köztermesztésben levő növények rendszeres felülvizsgálatához, illetőleg a köztenyésztésben levő állatok továbbtenyésztéséhez kizárólag állami minősítésben részesített vagy forgalomba hozatalra, illetőleg köztenyésztésre engedélyezett növény- és állatfajtákat szabad felhasználni."

A rendelet ugyanakkor kimondja, hogy „állami minősítésben az a hazai fajtajelölt részesíthető, amely az összehasonlító fajtakísérletek eredménye szerint valamely előnyösebb lényeges tulajdonsággal rendelkezik, mint a már köztermesztésben levő fajták, továbbá amelynek egyöntetű alaktani fajtabélyegei és tulajdonságai állandósultak, ezek alapján megkülönböztethető, s a folyamatos elszaporítás feltételei is fennállnak."

Az utóbbi évek fejlődésének eredményeként új értelmet kapott a fajta fogalom is. A tőkés társadalomban a fajta gyakran a nyerészkedés, a spekuláció tárgya volt. A szocializmusban a fajta egyre inkább a gazdaságos termelés feltétele, alapvető termelőeszköze és a műszaki fejlesztés fontos tényezője lett. A felfogásnak megfelelően változtak a nemesítői célkitűzések és a fajtabírálat is. A kezdetben főként a terméseredmények megállapítására, a tenyészidő alatti megfigyelésekre korlátozott fajtakísérleti munka napjainkban már tudományos fajtakutatássá alakult, amelynek célja olyan fajtaválaszték rendelkezésre bocsátása a termelők részére, amely az egyre változó és bővülő igényeket kielégíti.

Mivel a mezőgazdaság technikai fejlődése is meggyorsult, ezért a fajtakutatásnak egyre inkább az a feladata, hogy minél gyorsabban keresse és ismertesse azokat a fajtákat, amelyek a rohamosan javuló agrotechnikát, a többszörösére nőtt műtrágyamennyiségeket a leghatékonyabban hasznosítani tudják. Mindinkább kiszorulnak a termesztésből azok a fajták, amelyek a korszerű nagyüzemi termesztés lehetőségeit nem tudják megfelelő termésnövekedéssel és jó minőséggel meghálálni.

Megváltoztatja és fokozza a fajták iránti igényeket a mezőgazdasági munkák gépesítése is. A gépi művelés és betakarítás olyan új fajtákat követel, amelyek állóképesek, lehetőleg egyszerre érnek, viszonylag könnyen csökkenthető a betakarítási veszteség, stb. Új szempontokat vet fel az egyre nagyobb területen alkalmazott öntözés, valamint a mezőgazdasági termelés fokozódó kemizálása is.

Mindinkább előtérbe kerül a növényi eredetű termékek beltartalmának, minőségének javítása. A fehérjetartalom, a keményítőérték, az íz, az illat, a szín stb. gyakran éppen olyan fontos értékmérő tulajdonságok, mint maga a termékmennyiség. Ezek vizsgálata tehát ugyanolyan része a fajtabírálatnak, mint a szántóföldi kísérletek terméseredményeinek értékelése.

Egyre nagyobb jelentőségű a termésbiztonság. Ebbe a fogalomba beletartozik a fajták alkalmazkodóképessége, a betegségekkel szembeni ellenálló képessége, az állóképesség, a télállóság, a regenerálódó képesség stb. A gazdaságos termesztés és a termésbiztonság fontos tényezője több fajta egyidejű termesztése, a fajtaválaszték legcélszerűbb hasznosítása.

Mindezek következtében a mezőgazdaság belterjes irányú fejlődésével több állami gazdaságban, termelőszövetkezetben felmerült az igény például a búza vonatkozásában a bánkúti búzáknál szilárdabb szárú, a kiadós trágyázást jobban meghálálló, bőtermő fajták iránt. Kedvező időjárási években ugyanis a jó erőben levő földeken jó elővetemény és bőséges műtrágyázás után a bánkúti búza

[37] A növénytermesztés kézikönyve i. m.

megdőlt, termése tovább nem volt növelhető. Ezeket az új igényeket csak bizonyos mértékig elégítette ki a bánkúti 1201-nél intenzívebb körülményeket kívánó, szilárdabb szárú Fertődi 293 őszi búza. Ezért részben szovjet, részben olasz és francia búzafajtákkal indultak kísérletek. Ezek nagy része gyenge télállóságuk miatt későinek is bizonyult, gyakran megszorultak. Az olasz búzafajták lisztjének minősége nagyon rossz, ezért kenyérnek csak jó minőségű liszttel keverve használható.

Az Ukrajnában kinemesített Bezosztája búzafajták a kísérletek és az üzemi tapasztalatok alapján kielégítették az igényeket a télállóság, a szárszilárdság, az időbeni beérés, valamint lisztjük jó minősége miatt is. Ha 1960-tól számítjuk a Bezosztája búzák térhódítását, akkor azt mondhatjuk, hogy 7 év alatt gyakorlatilag ez – a régi magyar búzáktól morfológiailag is lényegesen eltérő – búzafajta felváltotta a Bánkúti őszi búzákat. A fajtacsere tehát éppen olyan jelentős és gyors volt, mint a 30-as években, amikor a Bánkúti búzák váltak uralkodóvá.

A legutóbbi években a Bezosztája búzákat is újabb fajták váltották fel. Mindinkább olyan igények jelentkeznek a mezőgazdasági üzemekben, amelyek a nagyobb termésátlagok mellett a jobb minőséget, az értékesebb beltartalmat is igénylik. Ezért mind a kísérletekben, mind a köztermesztésben egyre több olyan búzafajta elterjedésével kell számolni, amelyek a mezőgazdasági üzemek igényét kielégítik. A nemesítői célkitűzés arra irányul például a búza vonatkozásában, hogy a jó búzafajtának fagy- és télállónak, szárazságtűrőnek, szilárd szárúnak kell lennie. A nagy adagú műtrágyát jól kell hasznosítania, a rozsdának ellenálljon, korán, biztonságosan beérjen, szemtermése nagy, lisztjének sütőértéke pedig jó legyen.

A kukoricánál is 1950 körül megkezdődött a fajtahibrid kukoricák elterjedése. Ezek – a magyar beltenyésztéses hibridek megjelenéséig – a legnagyobb termőképességű kukoricáink voltak. 1957-től megindult a martonvásári nemesítésű hibridkukoricák termesztése, amelyeket 1963-ban már az ország kukorica-vetésterületének 90%-án vetettek. Ma már kétségtelen, hogy a „beltenyésztéses hibridkukoricák" adják a legnagyobb termést, így egész kukorica-vetésterületünkön már hibridkukoricákat termesztünk.

Mindezekből adódik, hogy a fajták értékmérő tulajdonságainak megállapítása, az adatok megbízhatóságának ellenőrzése és a fajták objektív elbírálása sokrétű, igen bonyolult feladat.[38]

Mivel a korszerű mezőgazdasági termelés és az ipar az egyes növényfajokkal, fajtákkal szemben egyre inkább új követelményeket támaszt; az a törekvés, hogy az egyes növényfajok végtermékei az ipart, a fogyasztót és az exportot nemcsak a mennyiség, hanem a minőség szempontjából is elégítsék ki. Tekintettel arra, hogy a nemesítők munkáját jelenleg is elsősorban a mennyiségi szemlélet jellemzi, a jövőben – a 120 esztendő ez irányú tapasztalatait is figyelembe véve – egyik jelentős feladatunk a termelés biológiai hátterének fejlesztése, nemcsak a nagy hozamú, hanem a kiváló beltartalmi értékű fajták előállítása. Ennek az igénynek a kielégítése a nemesítéssel kezdődik.

A legnagyobb területet elfoglaló növények (búza, árpa, kukorica) országos termésátlagának* és beltartalmi értékének** 75 éves (1900–1975) összehasonlító adatait a következő táblázat szemlélteti:

*Az 1900–1905. évek termésátlagait a Magy. Kir. Központi Statisztikai Hivatal évkönyvei, az 1971–75. évek adatait pedig a Központi Statisztikai Hivatal kiadványai szolgáltatták.

**A „minőség" fogalmán a századforduló éveiben a statisztikai évkönyvek csak a hektolitersúlyt közölték. Az 1900–05. évek beltartalmi értékeit – ha hiányosan is – a Kísérleti Közlemények és a „Köztelek" akkori számaiból *Kosutány Tamás, Csérer Lajos, Tangl Ferenc* és *Weiser István* munkáiból állítottam össze. Ilyen vonatkozásban is a legnagyobb figyelemben a búzát részesítették, a többi növény beltartalmát – a sörárpát kivéve – még alig vizsgálták. Az 1971–75. évek termésének beltartalmi alakulásáról az Országos Állattenyésztési és Takarmányozási Felügyelőség adatai nyújtanak tájékoztatást.

A hiányos adatok ellenére a rendelkezésre álló értékek 75 éves összehasonlítása alkalmas arra, hogy a termés mennyisége és minősége vonatkozásában a szükséges következtetéseket levonhassuk.

[38] *Berzsenyi-Janosits László:* A gyakorlati gazda és a növénynemesítés. Kolozsvár 1943.

Növény	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1900–1905	1971	1972	1973	1974	1975	1971–1975	%*
búza														
termés, q/ha	11,7	11,3	13,9	13,0	10,9	12,6	12,3	30,7	31,0	34,8	37,5	32,0	33,2	270
nyersfehérje, %	13,2	14,3	11,8	12,4	13,2	13,2	13,2	13,2	13,0	13,5	12,4	13,3	13,0	98
keményítő-tartalom, %	67,9	65,7	68,0	71,1	70,3	68,0	68,3	57,5	58,0	56,5	56,6	55,6	56,8	83
árpa														
termés, q/ha	12,9	10,8	12,7	13,7	10,4	12,5	12,1	26,2	27,6	30,4	33,1	27,2	28,8	238
nyersfehérje, %	11,1	11,6	11,0	–	–	–	11,2	–	–	–	10,5	10,5	10,5	94
keményítő-tartalom, %	66,9	–	–	–	–	–	66,9	–	–	–	72,0	72,0	72,0	108
kukorica														
termés, q/ha	14,6	14,5	12,0	15,2	7,6	11,3	12,1	35,4	39,8	40,5	42,4	50,2	41,7	345
nyersfehérje, %	10,1	–	–	–	12,1	11,8	11,3	9,2	8,6	8,7	8,8	8,3	8,4	74
keményítő-tartalom, %	62,2	–	–	–	63,1	63,1	62,8	59,3	60,2	62,9	58,8	59,2	60,0	96

*Az 1971–75. évek termésének mennyisége és minősége az 1900–1905. évek termésátlagának és beltartalmi értékének százalékában

Milyen következtetések vonhatók le a búza, az árpa és a kukorica országos termésátlagának és beltartami értékének 75 éves összefüggéséből?

a) A termésátlagok jelentősen emelkedtek, a beltartalmi értékek a nagyobb termésátlagokhoz viszonyítva – a kukorica fehérjetartalmától eltekintve – nem vagy csak kis mértékben emelkedtek, illetőleg csökkentek.

Ebből az is kitűnik, hogy a nagyobb mennyiségre történő nemesítés és a nagyobb termés érdekében alkalmazott eljárások és módszerek eredményeképpen elért nagyobb termésátlagok ellenére nem vagy alig csökkent a termés minősége, annak dacára, hogy több mint 40 év óta nemcsak a nemesítők és a termesztők, hanem az irányító szervek sem tekintették fontos feladatuknak a termények, termékek minőségének, beltartalmának javítását. E tekintetben kivétel a kukorica fehérjetartalmának jelentős csökkenése, amit az egyoldalú mennyiségi törekvés mellett elsősorban a minőséget kedvezőtlenül befolyásoló termelési tényezők és módszerek (fajta, tőszám stb.) okoztak.

Az adatok elemzése az előzőektől eltérő kérdésekre is ráirányítja a figyelmet:

– jelenleg jelentős erőfeszítések történnek – eredményesen – a mennyiség növelésére, de éppen ezért a jelenlegi biológiai és ipari háttér adta lehetőségek – a mennyiségi szemlélet miatt – kedvezőtlenül befolyásolják a minőség alakulását;

– a mennyiség és a minőség nincs összhangban a biológiai (fajta, vetőmag, tőszám) és az ipari (talajerőgazdálkodás, növényvédelem, tárolás stb.) háttér adta lehetőségekkel.

b) Mivel nálunk a nemesítést is elsősorban a mennyiségi szemlélet jellemzi – hiszen a Fajtanemesítő Tanács az elismerés vizsgálatánál az új fajták beltartalmi értékét eddig figyelembe sem vette –, az összeállítás adatai arra hívják fel a figyelmet, hogy a jövőben ne csak a nagyobb termésátlagokra összpontosítsuk erőnket, hanem a mennyiség mellett a minőségre, a beltartalomra is nagy gondot fordítsunk. Ezt indokolja az is, hogy a csak mennyiségre való törekvés ellenére sem változott 75 év alatt számottevően a minőség. A minőségre is irányuló nemesítői munka – összefüggésben a minőségre is kedvezően ható termesztéstechnikai tényezők szélesebb körű alkalmazásával – gyors eredményt ígér anélkül, hogy az a nagyobb termésátlagok rovására menne.

Az adatok összefüggése arra is figyelmeztet, hogy a nagyobb termés mellett a minőség javítása nemcsak a nemesítők, hanem – az ösztönző árrendszer bevezetése révén – a mezőgazdasági üzemek feladata.

A jó minőségű élelmiszerellátás egyre fokozódó követelményeket támaszt a növénynemesítőkkel és a növénytermesztőkkel szemben. Ahhoz, hogy e követelményeket teljesíteni tudjuk, elengedhetetlen a szellemi és anyagi felkészültség folyamatos gyarapítása és fejlesztése.

II. *Vetőmagtermesztés, vetőmagvizsgálat*

Az elmélet és gyakorlat egysége megköveteli a növénynemesítés és a vetőmagtermesztés szoros egybehangolását. Hiába a nemesítő jó munkája, ha az új fajta elszaporítása nem történik gyorsan és szakszerűen, ha a nemesített vetőmag nem kiváló minőségben kerül ki a köztermesztésbe.

A növénytermesztés és vetőmagtermesztés tehát az agronómiai tudománynak egymást kiegészítő két ága. A nemesített növények kiváló fajtatulajdonságait a vetőmagszaporítás évei alatt csak úgy lehet fenntartani, ha a vetőmagot gondos agrotechnikával, szervezett termelői rendszerben készítjük elő. A növényfajták tulajdonságainak megváltozása elsősorban az életfeltételektől, a termelési körülményektől függ. A környezetenek, a termőhelynek, a művelési eljárásoknak a hatása csökkentheti, kedvező esetben pedig még fokozhatja is a fajta jó tulajdonságait. A vetőmagtermesztés rendszerének és a vetőmagtermelés módszereinek tehát igen nagy szerepe van abban, hogy az egyes növényfajták vetőmagja fajta- és vetőmagtulajdonságok tekintetében egyaránt megfelelő legyen.

A múlt század második felében a gazdatársadalmat a biztonságos, jó termés érdekében egyre jobban foglalkoztatta a vetéshez szükséges magvak vetési értéke. Egyre fokozottabb gondot fordítottak a „magfogásra" kiválasztott terület ápolására, a magtermés betakarítására, kezelésére, tárolására. Szükségesnek tartották a saját előállítású vetőmagvaknak időközönkénti kicserélését, felfrissítését. A kicserélésre és a vetőmageladásra vállalkozó kereskedők viszont részben hozzá nem értésből, részben a gazdák tudatlanságát, hiszékenységét kihasználva gyakran gyenge, szemetes, gyommagvakkal erősen fertőzött, rosszul csírázó vagy a hazai klimatikus viszonyokra kedvezőtlen külföldi származású vető-

magot árusítottak. A vetőmagpiacon egyre fokozódó visszaélések, csalások nemcsak a termelőkre, hanem a lelkiismeretes magánkereskedőkre is kedvezőtlenül hatottak, mert a silány minőségű mag olcsó ára számukra tarthatatlan versenyt jelentett.

A századfordulóig a tőkés fejlődés bizonyos aránytalanságot hozott létre a magyar mezőgazdaságban. Az 1870-es évek gabonakonjunktúrája kifejlesztette a talaj táperejét kímélő, kevésbé munkaigényes búzatermelés túlsúlyát. Ez sok legelő, rét feltöréséhez, az állattenyésztés háttérbe szorításához és a földek csökkent trágyázásához vezetett annak ellenére, hogy a kormány a költségvetésben nagyobb anyagi támogatást nyújtott az állattenyésztés fejlesztése, mint a növénytermelés számára. A tőkehiányon kívül súlyos gazdasági és társadalmi ellentétek is közrejátszottak abban, hogy a kapitalizálódó magyar mezőgazdaság a közös vámterületen élvezett piaci védettség ellenére sem jutott el a fejlődés magasabb fokára, amelyre pedig eljuthatott volna, elsősorban az ország túlnyomóan termékeny talajának jóvoltából.

A vetőmagtermesztést támogató költségvetési tételek igen elenyészőek a szóban forgó időszak kezdetén. Néhány kísérleti ráfordításon (vetőmagnemesítés, honosítás, vetőmagvizsgálat) kívül számottevő rendszeres fejlesztésnek nem található nyoma. A mezőgazdasági termelés különböző ágazatainak támogatását a költségvetési adatok alapján meglehetősen nehéz ebben az időszakban pontosan nyomon követni, mert a költségvetés szerkezeti változásai erre nem adnak lehetőséget. Erre vonatkozólag a miniszteri indokolások is ritkán nyújtanak támpontot, mivel – különösen a századforduló után – többnyire csak az előző évihez képest mutatkozó számszerű eltérésekre térnek ki.

A vetőmagtermelés támogatása külön címként a költségvetésekben nem szerepelt. Más tételek között bukkanunk a többi ágazathoz mérten kis összegekre. Néhány átfogó, de feltehetően növénytermelési jellegű rovat mellett a vetőmagvizsgáló laboratóriumok költségeit sorolhatjuk ide. Mind több növény termelésének fejlesztését célzó kisebb kiadásról is már említés esik a századforduló előtti években. Többször előfordul a kender-, a len- és a sörárpatermelés fejlesztése, a vetőmagtermelés és felújítás támogatása is.

Az 1890-től a világháborúig terjedő 25 év költségvetése az előző korszak költségvetésétől eltérően alakult. A Földművelésügyi Minisztérium megalakulása után a mezőgazdasági előirányzatok folyamatosan növekedtek. 25 év alatt a mezőgazdaságra fordított kiadások több mint megháromszorozódtak. Lényegesen megnőtt a mezőgazdaságnak az ország költségvetéséből való részesedése is. A századfordulót megelőző évtizedben már meghaladta a 3,7%-ot (szemben a korábbi 3,3%-kal), a XX. század első évtizedében pedig már megközelítette az 5%-ot.[39]

Az első világháborúig terjedő időszakot kétségkívül a mezőgazdaság jelentős fejlődési szakaszának kell tekinteni. A kapitalizmus fejlődése nyomán a termelés csaknem valamennyi ága nagymértékben növekedett és korszerűsödött.[40]

Az OMGE 1870-es években módosított alapszabálya már a mintagazdaságok felállítására és a hazai, valamint a külföldi vetőmagvak beszerzésére is kiterjed.

„A jó magtermesztés emelése" céljából a gazdasági tanintézetek és a gazdasági egyletek közvetítésével elismert, jeles külföldi fajokat hozattak be és osztottak szét ingyen a kísérletre vállalkozó gazdák között. Az évtized elején az állami költségvetésben is már 2500 Ft szerepelt gabonaneműek, rigai lenmag, kiváló burgonyafajták és takarmánynövények behozatalára. De még ebben a szerény keretben is inkább csak a speciális növények termelésének segítésére találunk rendelkezéseket. 1872-ig csak a vetőmagellátás javítása érdekében történtek intézkedések, a vetőmag minősége teljesen háttérbe szorult.

A jó minőségű vetőmag fontosságára hívja fel először a figyelmet 1874-ben *Kenessey Kálmán,*[41] amikor a következőket írja: „nagy súlyt fektettem a magváltoztatásra; úgy okoskodván, hogy búza vetőmagunknak még az esetre is, ha feltehetnénk, hogy országszerte a legjobb elbánásban részesült is, felfrissítés nélkül okvetlenül hanyatlania kellett *életképességében,* mint ehhez hasonló eset áll elő a hosszú időn át folytatott *beltenyésztésnél* is az állattenyésztés mezején, ennélfogva a magváltoztatás, illetőleg a magfelfrissítés idejét eljöttnek látom."

[39] *Oros* i. m.
[40] A földművelésügyi szakigazgatás története (1867–1948). Szerk.: *Pataky Ernő.* Bp. 1970.
[41] *Kenessey* i. m.

Az első magvizsgáló állomások

A termelőknek a zugkereskedelem ellen egyre fokozódó panaszai váltották ki a mezőgazdasági oktatási intézmények növénytannal foglalkozó ágazataiban a vetőmag vizsgálatának gondolatát és vizsgálatával kapcsolatos módszerek kikísérletezését.

A következő évtizedekben, a századforduló időszakát is beleértve, a szántóföldi növénytermesztés fejlesztését már számos intézmény szolgálta. A rendszeres vetőmagvizsgálatot bevezető országok között Magyarország az elsők egyike volt. A debreceni tanintézetben 1872-ben kezdik meg a vetőmagvak szakszerű vizsgálatát.[42]

Sok meg nem értés, főleg anyagi nehézség után sikerült 1878. május 1-én a magyaróvári Gazdasági Tanintézet kötelékében *Deininger Imre* gazd. akad. r. tanár irányításával az első Vetőmagvizsgáló és Növényélettani kísérleti Állomást megszervezni. Az első szakintézet fő célkitűzése volt, hogy a gazdatársadalomnak segítséget nyújtson a megbízható eredetű, kielégítő minőségű vetőmag beszerzéséhez. Ezenkívül tájékoztatták a gazdákat a vetőmagvak legfontosabb tulajdonságainak helyes értékéről. Deininger véleménye szerint „Bármennyire legyen is járatos a termelő és a magkereskedő a magismeretben, megfelelő műszerek hiányában sok magot megkülönböztetni nem képes. Több állam törvényt hozott a maghamisítás ellen, de ez célra nem vezetett. Legjobb eredményt adták a Németországban, Svájcban, Norvégiában s másutt fennálló magvizsgáló állomások, melyek működése máris üdvös befolyást gyakorol a magkereskedés terén."

A magyaróvári első magyar Vetőmagvizsgáló Állomás felállítását követte 1881-ben az Állatorvosi Tanintézet keretén belül létesült budapesti, majd 1884-ben a keszthelyi, a debreceni, a kassai és a kolozsvári Vetőmagvizsgáló Állomás.

A vetőmagvizsgáló intézmények létesítésének ugyan az volt a fő célja, hogy a termelő jó vetőmaghoz jusson, és a nem megfelelő, értéktelen vagy hamisított vetőmag ne kerüljön forgalomba, illetve elvetésre; mégis az intézetek kezdetben fő feladatnak a magvak fejlődésének, biztos megkülönböztetésének és élettanának kutatását tekintették. Inkább vizsgálati módszerkísérletekkel, mint gyakorlati vetőmagvizsgálattal foglalkoztak. Pedig létesítésüket elsősorban azok a feladatok indokolták, melyek a vetőmagvak és más növényi cikkek forgalmának ellenőrzésével, a gazdák, erdészek, kertészek érdekeinek az előforduló hamisítások és visszaélések elleni megóvásával, a gazdasági növények termésének fejlődésével, a magvak képződésével, érésével, csírázásával, a csírázóképesség megtartásával, a beküldött gyomnövények s azok magjainak meghatározásával voltak kapcsolatosak. Fontos feladatukat képezte továbbá a magvak valamely megvizsgált tulajdonságának, így különösen a tisztított heremagvakon történt arankavizsgálatot bizonyító bárcával történő igazolása és a zsákok hivatalos ólomzárolása.

Ezen célok elérésére a következő vizsgálatok végzésére vállalkoztak: „megvizsgálják a beküldött magvakat azonosságra, származásra (amennyire az a magvizsgálás útján lehetséges); tisztaságra, csírázóképességre, általános (absolút) súlyra, térfogati súlyra, víztartalomra, meghatározzák a cukorrépagomolyok és a sörárpa csírázási erélyét, előbbinél a csíráztatás közben konstatálható betegségeket, utóbbinál még a lisztességi fokot is; (elvállalják az abraktakarmányok, valamint a széna botanikai elemzését), meghatározzák a beküldött növényeket s azok magjait... (tanulmányozzák az ország rétjeit s azok megjavítási módjait), összeállítanak valamely pontosan megjelölendő minőségű talajon létesítendő kaszáló, rét, pázsit vagy talajkötés céljának leginkább megfelelő fűmagkeverékeket, s egyáltalában szakvéleménnyel és tanáccsal szolgálnak a gazdaság körében felmerülő technikai kérdésekben.[43]

A gazdák részére ingyen végezték a magvizsgáló intézetek a magvizsgálatokat; tapasztalataikról és a tudományos kísérletek eredményéről részben évi jelentésekben, részben a gazdasági szaklapokban tájékoztatták a gazdákat.

A vidéki Vetőmagvizsgáló Állomások a gazdasági tanintézetek vagy akadémiák kötelékében működtek. A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy megbízható vizsgálatot csak megfelelően felszerelt laboratóriumokban, jól képzett, begyakorolt szakszemélyzettel rendelkező intézet tud végezni, s így ezek az oktatási intézményekhez kapcsolt Vetőmagvizsgáló Állomások fokozatosan megszűntek. A

[42] *Fabricius* i. m.

[43] *Dégen Árpád:* A Magyar királyi Állami Vetőmagvizsgáló Állomások. Bp. 1907.

budapesti Állomás 1891-ben a Tanintézettől független, önálló Vetőmagvizsgáló Állomás lett, és a módszerkutatás mellett jelentős gyakorlati magvizsgálati munkát is végzett.[44]

Európában az első magvizsgáló intézeteket majdnem kivétel nélkül a magkereskedők vagy az érdekképviseletek (gazdasági egyesületek, mezőgazdasági kamarák stb.) létesítették. Nálunk viszont a vetőmagvak vizsgálatát kezdettől fogva állami intézményekben végzik. Ennek előnye nemcsak az, hogy a betervezett és folyamatosan biztosított állami költségellátás útján a laboratóriumi felszerelések, eszközök, műszerek mindig korszerűek, de az is, hogy az állami intézmény szavatolja a vizsgálatok és értékelések végrehajtásának szakszerűségét, egységességét és elfogulatlanságát.

A budapesti Vetőmagvizsgáló Állomás 1884-ben életbe lépett első alapszabálya[45] az Állomás célját és feladatát a következőképpen rögzíti: „Köteles a magvakkal, valamint egyéb gazdaságilag fontos növényi cikkekkel való kereskedést ellenőrizni, és ezáltal a gazdák, erdészek és kertészek érdekeit az előforduló hamisítások és visszaélések ellen megvédeni, másrészt a károsan fellépő gyommagvak s a magvak kifejlődésére ártalmas paraziták meghatározása, továbbá néhány gazdasági termény fontosabb tulajdonságainak vizsgálata által a gazdaközönséget tájékoztatni."

Az alapszabályból kitűnik, hogy az Állomás mint elfogulatlan állami intézmény elsősorban a vetőmagot vásárló és felhasználó termelők érdekvédelmét szolgálta. Kezdetben főleg beküldött mintákat vizsgáltak, és az elemzések eredményei csak a mintára, ahogy akkor nevezték, „mustrára" vonatkoztak. A vetőmag mintázására az érdekeltek számára a következő tanácsot adják: „A vizsgálatra szánt mustrák nagyobb mennyiségből, a készlet különböző helyeiről átlagmustra gyanánt vétetnek s a tudakozó fél nevével ellátva és a vizsgálati igényeknek megjelölésével küldessenek be az Állomásnak."

Kivételt képeznek azok a magvak, amelyeket a vetőmag tulajdonosa hivatalosan megmintáztat és minősítésre kíván forgalomba hozni. Ezeknek a vetőmagvaknak a zsákjait a mintázást végző állami intézet azonosító függőcímkével látja el, és oly módon zárja le, hogy a zár megsértése nélkül nem lehet a vetőmagot kivenni, kicserélni.

Az első állami mintázást és ólomzárolást, az akkori elnevezés szerint „plombázást" 1886-ban végezték.

A magkereskedők eleinte – megszokott, szabad kereskedelmi tevékenységüket féltve – ellenséges érzelmekkel fogadták a Vetőmagvizsgáló Állomás létesítését. Néhány kereskedő azonban hamar felismerte benne azt a segítőtársat, amellyel a tisztességtelen haszonnal dolgozó magkereskedőket vissza lehet szorítani. Hamarosan azt is belátták, hogy az Állomás bizonyítványa, állami ólomzárolása a kereskedők kötelező minőségszavatolásánál nagy segítséget jelent. Az 1894. évi 12. tc. ugyanis súlyos pénzbüntetés terhe alatt tiltja a vöröshere- és lucernavetőmag forgalombahozatalát vagy elvetését, ha azok arankamaggal fertőzöttek. Ezen törvény rendelkezése folytán – bár az állami ólomzárolás akkor még nem volt kötelező – a magkereskedők biztonsági okokból egyre inkább államilag fémzárolt vetőmagot forgalmaztak. Az ólomzárolással az üzletkötések is leegyszerűsödtek, mert az államilag ólomzárolt vetőmagot sokkal egyszerűbb volt eladni, mint a vetőmag magyar származásáért, arankamentességéért, tisztaságáért és csírázóképességéért külön-külön jótállást vállalni.

A vetőmagkereskedelem által kezdetben ólomzárolásra előkészített és általuk arankamentesnek vélt heremagvaknak 40–50 százaléka arankafertőzöttnek bizonyult, és a tisztítási technológia fejlődésével és a kereskedők saját kiképzett magvizsgálói elővizsgálatának rendszeresítésével az arankatartalom miatt visszautasított vetőmag mennyisége lényegesen csökkent. A Vetőmagvizsgáló Állomás is igyekezett szakmai tanáccsal, oktatással stb. a tisztességes magkereskedelmet támogatni, a vetőmagforgalmat megkönnyíteni mindaddig, amíg az a gazdaközönség érdekeivel is összeegyeztethető volt.

A budapesti Vetőmagvizsgáló Állomás történetében fontos szerepet töltött be *Degen Árpád.* Közel negyven éven át (1895–1934) vezette az intézetet. Ezen időszak alatt a folyamatos magvizsgálati munka és a vetőmagforgalom ellenőrzése mellett élénk kísérletezési és kutató munkát végzett az intézet, főleg a magvak fejlődése, érése, csírázása és a csírázóképesség növelése terén. Következetesen figyelemmel kísérték a különösen káros gyomnövények előfordulását, és behatóan tanulmányozták a gyomok, főleg az arankafajok elleni védekezés lehetőségét.

A budapesti Vetőmagvizsgáló Állomás mintaszáma állandóan nőtt, és már 1889-ben a vizsgálatok száma felülmúlta a legnagyobb európai intézetekét. Megnövekedett feladatának ellátása céljából

[44] *Schermann Szilárd:* 75 esztendő a jobb vetőmag szolgálatában. Bp. 1956.
[45] Budapesti magyar királyi Vetőmagvizsgáló Állomás alapszabályzata, 1884.

az Állomás 1897-ben a Rottenbiller utcából a Soroksári útra költözött, majd 1901-ben a kísérleti intézmények részére kijelölt telepen, a Kis Rókus és Intézet utca (ma Kitaibel Pál utca) sarkán új épületet kapott.

A gazdák és a nagykereskedők bizalma az államilag ellenőrzött és ólomzárolt vetőmag iránt egyre fokozódott, és az ólomzárolt vetőmag mennyisége évről évre növekedett. Ezt talán azzal lehet legjobban érzékeltetni, hogy a tőzsdén külön jegyezték, és jelentős árkülönbség alakult ki az ólomzárolt és a magkereskedők által szavatolt vetőmag között.

A német, dán, svéd stb. gazdák, megismerve a magyar lucerna és vöröshere termesztési értékét, szívesen vásárolták a „fehérbárcás" ólomzárolt magyar vetőmagot.[45/a] A hazai gazdaközönség egy része is belátta: nem érdemes olcsóbb, tisztítatlan vetőmagot vásárolni, mert az a gyenge, bizonytalan termése miatt egyáltalán nem gazdaságos. A Vetőmagvizsgáló Állomás 1898/99. évi működéséről szóló jelentése megállapítja, hogy az intézet szakközegei által végzett ellenőrzési szemlék különösen a vidéki nagykereskedelem rendkívül szomorú képét tárták fel. A vidéki nagykereskedők többsége a törvény rendelkezéseinek nem tett eleget.[46]

Az ellenőrzés hiánya vagy elégtelensége folytán a Bécsből és Budapestről kiszorult tisztátalan vagy éppen hamisított áruk és hulladékok zöme a vidéken vetőmag néven került forgalomba. A jelentésből az is kitűnik, hogy az Állomás a gazdaközönség részére díjtalanul elvégzi a szükséges vizsgálatokat, azonban ezt a lehetőséget alig veszik igénybe.

A világháború évei az ország minden tartalékát felemésztették, nőtt a költségvetés deficitje, fokozódott az infláció. A mezőgazdaságot azonban ezekben az években is támogatnia kellett az államnak elsősorban azért, hogy a központi hatalmak csapatainak a szükséges élelmiszereket és nyersanyagokat előteremtse. A rendkívüli állapotok következtében a mezőgazdasági vonatkozású intézkedések általában kényszerítő jellegűek voltak, amelyek szorosan a katonai követelményekhez igazodtak, figyelmen kívül hagyva a termelők, különösen a kisüzemek és a mezőgazdasági munkások érdekeit. Erre utalnak azok a hiányos adatok is, amelyek az első világháború állami gazdálkodásáról rendelkezésünkre állnak.[47]

A zöldségtermesztés fejlesztésére és elterjesztésére a mezőhegyesi ménesbirtokon 1906-ban magtermelő telepet létesítettek. A bolgár rendszerű zöldségtermelés népszerűsítése végett az országban 8 helyen öntözőművel, melegágyakkal felszerelt mintatelepeket alapítottak. Kertészeti kérdésekben a Kertészeti Véleményező Bizottság (53.553/1912 FM sz. r.) adott szakvéleményt, ugyanez a bizottság tájékoztatta a minisztert az általános érdekű kertészeti igényekről. Az 1885-ben alakult Országos Magyar Kertészeti Egyesület is jelentős tevékenységet fejtett ki a kertgazdaság előmozdítására.

Figyelemre méltó *Réti János* gazdasági akadémiai tanár 1900-ban megjelent, „A vetőmagtermesztésről és nemesítésről" című könyvének az a megállapítása, hogy „a vetőmagnak elsőrendű befolyása van a termések mennyiségére és főképpen minőségére. . ." Hangsúlyozza, hogy a magvak nagyságától függ azok beltartalma. Minél nagyobb szemű a mag, annál több tartaléktápanyaggal rendelkezik, és így a csírából fejlődő fiatal növény erőteljes fejlődésnek indul. A nagyszemű vetőmag nemcsak a termés mennyiségét, hanem a minőségét is növeli. Ugyanakkor megállapítja, hogy műtrágyákkal is növelhető, illetőleg javítható a gabonafélék mennyisége és minősége. A gabonafélék műtrágyázására elsősorban a foszfortrágyákat ajánlja, egymagukban vagy nitrogénnel keverve. Figyelemre méltó az a megállapítása is, ahol a magvak értékét azok összetételétől teszi függővé, amire – szerinte – a fajtáknak, sőt az éghajlatnak, a talajnak, a művelésnek és a trágyázásnak is befolyása van.

A Vetőmagvizsgáló Állomás rendszeres döntnöki szerepet töltött be az eladó és a vevő, a gazda és a kereskedő között. Különösen sok vitát kellett eldönteni az arankafertőzöttség vonatkozásában. Az iparszerűen forgalomba hozott lucerna és vöröshere esetében ezt a vitát a 77.300/1930 FM sz. rendelet végleg megszüntette. A rendelet értélmében ugyanis ezeket a vetőmagvakat kizárólag a Vetőmagvizsgáló Állomás által fémzárolt állapotban szabad árusítani. A kötelező fémzárolás bevezetésével a Vetőmagvizsgáló Állomás munkája tovább növekedett.

[45a] *Roemer, Th.:* Ackerbaulehre. Berlin 1921.

[46] *Schermann Szilárd:* Tudnivalók a vetőmagról és a vetőmagvizsgáló intézetek igénybevételéről. Bp. 1944.

[47] A Földművelésügyi szakigazgatás története i. m.

A Tanácsköztársaság legyőzetése után ismét a korábbi pénzügyi gazdálkodást állították vissza. A békeszerződés nyomán bekövetkezett jelentős területcsökkenés azonban az ország gazdasági struktúráját alaposan megváltoztatta. Az egyre fokozódó infláció a költségvetések előirányzatait illuzórikussá tette. A mezőgazdaság költségvetési kiadásait ezekben az években az állami költségvetés mintegy 4–5% körül határozta meg. A költségvetés mezőgazdasági kiadásai 1929 és 1938 között szinte változatlanok maradtak. A 30-as évek végére azután gyors növekedés következett be, az első világháború előtti 5%-os szintet azonban csak a második világháború végén érte el.

A mezőgazdaság fejlesztésére az 1920-as évek első felében az infláció, illetve a hitelhiány miatt nem volt lehetőség. Különösen a nyersanyaghiány indokolta a fejlesztés szükségességét annak érdekében, hogy a mezőgazdasági export ellenében a szükséges ipari nyersanyagok külföldről beszerezhetők legyenek.

A mezőgazdaság tőkés fejlődésének jelzett fellendülése nem tartott sokáig. 1928-ban már megmutatkoztak a válság jelei, hogy 1929-ben teljes erővel felszínre törjenek. Az 1929–33. évi gazdasági válság sajátos helyet foglalt el a tőkés túltermelési válságok sorában. Ez volt ugyanis az első olyan válság, amely a monopolkapitalizmus viszonyai között zajlott le.[48]

A legnagyobb arányú visszaesés a mezőgazdasági terményeket exportáló országokban következett be, ezek közé tartozott Magyarország is, ahol 35,8%-ot tett ki. A válság eredményeképpen jelentkező nagyarányú áresés következtében jelentős mértékben csökkent a mezőgazdasági termelésből származó pénzbevétel, bár a mezőgazdaság termelése emelkedett.

A Vetőmagvizsgáló Állomás a második világháború végéig, sőt néhány évig még a felszabadulás után is csak a szorosabb értelemben vett vetőmagtulajdonságok értékelését, a vetőmagvak vizsgálatát látta el.

A vetőmagakció tulajdonképpen nem volt teljesen újszerű. A Földművelésügyi Minisztérium már 1896-tól kezdve évről évre intézkedett, hogy az állami birtokon, a gödöllői koronauradalomban és a tanintézetek, földművesiskolák gazdaságaiban termett „minőségi vetőmag"-ból napi áron vásárolhassanak vagy cserélhessenek hasonló fajú és súlyú terményért.[49]

A 30-as években a gazdák először nem merítették ki a vetőmagakció keretét, majd amikor ráébredtek hasznára, nem volt elég a kedvezményes nemesített vetőmag.

A műtrágyát lassan ismerték meg. Az első háború utáni években még a haszonbérleti szerződésekben kikötötték a műtrágyázás tilalmát. Úgy vélték, hogy „kihajtja az erőt" a földből. A nyomásos gazdálkodás az első háború után kezdett fellazulni, mert a háborúban más, nyomásos gazdálkodást nem folytató parasztokkal összejöttek, s a földreform adta földeken sem volt nyomásos gazdálkodás. A gépesítésben a járgány helyett a gőzcséplőgép, a vetőgép, a kukoricamorzsoló, a répadaráló fejlődött a legnagyobb ütemben. A traktor csak a második világháború után jelent meg a kisparaszti falvakban.[49/a]

A minőségi és ínséges vetőmagakciók lebonyolítása, a szaporító gazdaságok hálózatának kiépítése, az ipari növények termelésének ellenőrzése a gazdasági felügyelők feladata volt. A vetőmagtermesztés és a jó minőségű vetőmag használatának célja a termés fokozása, egységesítése és a minőség javítása volt. A nemesítés, a szaporítás, az állami vetőmagakciók mind ezt a célt szolgálták.

A századforduló utáni években a kapitalizálódás hatására Magyarország szántóföldi növénytermesztése kissé belterjesebbé vált, bár az ilyen irányú fejlődést a kedvezőtlen hitelviszonyok, különösen a parasztság fogyatékos szaktudása gátolta. A fejlődés az ország különböző részeiben nem volt egyforma. Századunk elején a Tiszántúlon még ugaros gazdálkodást folytattak, a dunántúli cukorgyári gazdaságokban ugyanakkor már magas színvonalú vetésforgókkal dolgoztak.

Az első világháború után az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és a békekötés következtében jelentős változások következtek be a magyar mezőgazdaság és az agrártársadalom szerkezetében. Fokozódott az egyoldalú gabonatermesztés aránya, nőtt a nagybirtok súlya, szerepe, még aránytalanabbá vált a már korábban is rendkívüli ellentéteket hordó agrártársadalom.

[48] *Szuhay* i. m.
[49] *Cserháti Sándor:* Általános és különleges növénytermelés. Bp. 1921.
[49a] *Pataky Ernő:* A földművelésügyi közigazgatás (1920–1945). Bp. 1970.

A termelés terén nagyjából négy önálló szakaszt különböztethetünk meg: az 1920–24 közötti rekonstrukciós időszakot, az 1925–29 közötti gazdasági fellendülés korszakát, az 1929–33 közötti gazdasági válság idejét és végül az 1934–38. évekre eső lassú javulás periódusát.[50]

Mivel a szántóföldi növénytermelés legnagyobb részét Magyarországon a két világháború közötti időben is a gabonatermelés képezte, a terméshozam alakulása nemcsak az egész mezőgazdasági lakosság életszínvonalát szabta meg, hanem alapvetően befolyásolta ezen keresztül az ipar fejlődését, az ország egész gazdasági életét.[51]

Külön rendelet intézkedett a „takarmányrépa vetőmag" forgalmának a szabályozásáról. A rendelet csak állami ellenőrzéssel engedte meg és tette lehetővé a takarmányrépa termesztését és forgalmazását. Takarmányrépa-vetőmagot csak a „Vetőmagvizsgáló Állomás" igazoló jegyével és fémzárával ellátott burkolatban lehetett forgalomba hozni.

A nemesített vetőmag időközönkénti kicserélése annyira szükséges, a nemesített vetőmag igény oly nagy volt, hogy a mezőgazdaság-fejlesztési törvény tervbe vette a vetőmagtermesztő (szaporító) és bemutató gazdaságok hálózatának megszervezését. Felhatalmazta a minisztert, hogy az 500 holdon felüli birtokokat kötelezhesse vetőmagtermesztésre. Kimondotta azt is, hogy a földművelésügyi miniszter elrendelheti az ország egyes vidékein a termelési viszonyoknak megfelelő nemesített vetőmagvak kötelező használatát.

Az eredeti nemesített vetőmag beszerzése csak a növénynemesítő gazdaságokból történhetett, mert mint láttuk, csak a nemesítőnek állt jogában saját nemesített fajtáinak vetőmagját mint „nemesített vetőmagot" forgalomba hozni. A nemesítőnél történő vetőmagvásárlásnál számolni kellett a „nemesítői felárral" és a vetőmagot terhelő fuvarköltséggel.[52] Az FM vetőmagakciókkal gondoskodott arról, hogy nemesített vetőmag minél nagyobb mennyiségben jusson a kisgazdákhoz is. Az ilyen vetőmagcserénél természetesen figyelembe kellett venni, hogy a kisgazdákhoz nem eredeti nemesített vetőmag került. Hogy az utántermesztés évei mennyire csökkentik az eredeti nemesített vetőmag fajtaértékét, az sok körülménytől függ. Elsősorban attól, hogy mennyire tudják az utántermesztésnél a fajtát a keveredéstől és leromlástól megóvni, mennyire tartják be a helyes vetőmagtermesztés szabályait. Sok adat szólt amellett, hogy az eredeti nemesített vetőmag *termésének minősége* is lényegesen jobb, mint a régebben beszerzett ugyanannak a fajtának termése.

Már a két világháború közötti időben fontos és talán nem is tisztázott kérdés volt az, hogy mekkora terméstöbbletet várhat a gazda a vetőmagcserétől, az eredeti nemesített vetőmagtól. Ez természetesen attól függ, hogy mennyire volt gyenge a leromlott tenyészértékű, régi gazdasági fajtája, azután attól is, hogy valóban a viszonyai közé legjobban beillő nemesített fajtát választotta-e. Általában belterjesebb, okszerűbb növénytermesztés esetén nagyobb lehet a remélhető terméstöbblet is. A várható terméstöbblet nagyságáról tájékozódhatunk azoknak a terméstöbbleteknek az alapján, amelyeket a nemesített fajták az 1928. és 1929. évben a kisgazdák részére kiosztott nemesített vetőmagakciókban elértek. Itt többszáz gazdaság átlagában a búzából és zabból 2–2,5 q, rozsból 2 q, tavaszi árpából 2,5–3 q, kukoricából 4 q volt az a magterméstöbblet, amelyet kat. holdanként a nemesített fajták a kisgazdák addig termesztett fajtájával szemben elértek.[52a]

A vetőmagakció volt a szántóföldi növénytermesztés állami igazgatásának legfőbb eszköze. Központja a Növénytermelési Hivatal, karjai a gazdasági felügyelők voltak. Fő iránya a búzavetőmag és a burgonyavetőgumó volt, és felölelt más szántóföldi vetőmagokat is.

Ínségakciót váratlanul előálló elemi csapás, időjárási szélsőségek, árvíz, fagy, jégverés, tűzvész, aszály, állati kártevők, gombabetegségek felléptekor indítottak. A vetőmag ellenértékét a következő évi termésből kellett visszaadni vagy megfizetni.

A búzavetőmag-akcióba felvett fajták száma kezdetben 20 volt, 1931-ben már csak 7, 1933-ban 4. Az Országos Növénytermelési Hivatal évről évre mintegy 500 gazdasággal létesített szerződéses viszonyt a négyféle búza szaporítására.

[50] *Gunst Péter:* A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938). Bp. 1970.

[51] *Uő.:* A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938). Bp. 1970.

[52] A felár mértékét a 91.500/1942 K.M. rendelet állapította meg növényfajonként különbözően 20 és 100% között.

[52a] *Berzsenyi-Janosits* i. m.

A vetőmagtermesztés jó üzletet jelentett, mert amellett, hogy az e vetőmagból termett búzák nagyobb termést hoztak, a termelő gazdaságok a nemesített búza után vetőmagfelárat kaptak: a nemesített tételeknél mázsánként 4, az utántermesztett vetőmagnál 2 P-t. Az állam viselte a vasúti szállítás költségét is.[53]

A nemesítési vetőmagakciók meglehetősen szűk keretek között mozogtak. 1931-ben 54 nagybirtokos gazdaságából 26 961q búzavetőmagot vásárolt fel az állam, amiből 32% nemesített és 68% utántermesztett vetőmag volt. A vetőmagokat szaporításra 256 gazdaságnak osztották ki. A következő évben e gazdaságok közül 156-tól vették át a vetőmagot.

A vetőmagszaporításra termesztett búza vetésterülete nőtt. Amíg 1932-ben 32 245 kat. hold volt, 1933-ban 40 038, 1934-ben 52 938 és 1935-ben 60 025 kat. holdra emelkedett.

Különös jelentőségű volt a kukoricatermelés egységesítésére irányuló törekvés is, ami alapvetően a búzatermeléssel függött össze. Hazánkban ugyanis gyakorlat volt a búzának kukorica után való vetése. 1933-ban a kormányzat is intenzíven kezdett foglalkozni a kukoricatermesztés kérdésével.

A burgonya-vetőgumó szaporítási tevékenységét is termeltetési szerződések alapján bonyolították le. A burgonya esetében is termelési körzeteket jelöltek ki. Hasonló vetőmagakciót kezdeményezett a kormányzat a bab, a lencse és a pillangós takarmánymagvak esetében is.

Összefoglalva megállapítható, hogy a válság időszaka alatt a minőségi termelés terén történtek ilyen irányú kezdeményezések. Ennek megfelelően növekedtek a mezőgazdasági termelés támogatására fordított kiadások is. A minőségi termeléssel összefüggő állami tevékenység növekedését mutatja az 1932–33-as költségvetési évtől a magtermeléssel, illetve nemesítéssel kapcsolatos költségvetési tétel megnövekedése is. Ugyancsak ide kell számítanunk ebben a költségvetési évben az előirányzaton kívüli közel 400 000 pengős kiadást, amely a búzatermelés átszervezésének költsége címén szerepelt.

Mivel a növénytermesztésben a leggyorsabb eredményt a jóminőségű vetőmag használatával lehet elérni, ezért a vetőmagakciókat a minisztérium kiszélesítette, és 1942-ben már 2400 vagon nemesített és utántermesztett vetőmagot osztott ki.

A Növénytermelési Hivatal munkakörét a minisztérium egyéb igazgatási ügyekkel is bővítette. E hivatalhoz csatlakoztak egyes kísérleti intézmények, az állami növénynemesítő telepek. A telepek egyik fő feladata volt a vetőmagtermesztés (szaporítás), az állami vetőmagakciók lebonyolítása stb.

Amíg a szántóföldi növénytermesztéshez kapcsolódó igazgatás a termelési ág jelentőségéhez mérten szűk határok között mozgott, addig meglepő az a sokoldalúság, ami a kertészeti termelést és igazgatást jellemezte. Összefonódott benne az állami irányítás és a szabad társulás kezdeményező készsége. Feltételezhető, hogy a kertészet fejlődése összefüggött az országban bőven rendelkezésre álló mezőgazdasági munkaerővel. Kerti magvakból az 1920-as években az évi átlagtermés 104 vagon volt.

Elterjedt a külföldi kereskedő cégek által megrendelt szerződéses magtermelés. A cégek ellenőrizték a magtarmelést. A konyhakerti magvak termesztése exportcélokra kb. 10 000 holdon folyt. Vetőmagvakból például 1930-ban kereken 100 vagont exportáltunk. Ezenkívül 20 000 holdon termeltek vetési célokra alkalmas borsót. Ebből évente 1000 vagont meghaladó mennyiséget szállítottunk külföldre. A zöldségtermesztés fejlesztése érdekében évente kedvezményes palánta- és vetőmagakciókat szerveztek.

Több növényfaj nemesített vetőmagellátásában azonban még nagy volt a szervezetlenség és a visszaélési lehetőség. A magánkezekben levő növénynemesítési és a nagyrészt részvénytársasági kézben levő vetőmagtermesztési tevékenységet főleg az üzleti érdek irányította. Emiatt több olyan növényfajta is köztermesztésbe került, amely termőképesség és egyéb tulajdonságok tekintetében nem volt megfelelő.

A földművelésügyi kormányzat 1938-ban az Országos Zöldmező Szövetség útján szabályozta a gyepvetőmag elismerését és ellenőrzését. Az állami elismerés célja egyrészt a gazdák jó minőségű gyepvetőmaggal való ellátása, másrészt a vetőmagtermesztő gazdaságok gyepvetőmagjainak magasabb áron való értékesíthetősége volt. A szaporításokat a Szövetség a szántóföldön ellenőrizte, hasonlóképpen a learatott termés cséplését és tisztítását is. A Vetőmagvizsgáló Intézet pedig, ha a vetőmag megfelelő minőségű volt, azt ellenőrző jeggyel és fémzárral látta el. A rét- és legelőjavítási célra 1920 és

[53] *Szuhay* i. m.

1930 között kedvezményes fűmagakciót szerveztek. A termelők a nagykereskedelmi árnál 40%-kal olcsóbban kapták a vetőmagot.

A kender-, len- és ricinusvetőmag fémzárolását a szegedi Országos Kender-, Len- és Olajnövénytermesztési Kísérleti Intézet végezte. Az intézet a vetésállományt a szántóföldön ellenőrizte, és csak olyan vetőmagot fémzárolt, amelynek termelési és vetési értéke megfelelő volt.

Minden nemesített vetőmag fémzárolása – a fajtakeveredés veszélyének megakadályozása érdekében – lehetőleg a termelő gazdaságban történt.

A nemesített növényfajták vetőmagjának elismerése három lépcsőre tagolt: 1) a fajta eredetének és természetes értékének tisztázása; 2) a növényállomány fajtaazonosságának és tisztaságának szántóföldi ellenőrzése; 3) a learatott termésből a tisztított vetőmag értékmeghatározó tulajdonságainak vizsgálata. Az első két feladatot a Növénytermesztési és Növénynemesítési Intézet, illetve a továbbszaporítások esetében a második feladatot az Országos Növénytermesztési Hivatal, az Országos Zöldmező Szövetség vagy az Országos Kender-, Len- és Olajtermesztési Kutató Intézet, a harmadikat pedig a Vetőmagvizsgáló Intézet látta el.

A vetőmagvak piacképességének fokozására hozott „minőségvédelmi" intézkedések elősegítették a genetikailag értékesebb, jobb vetőmag-ellátottságot. A minőség tanúsítását régebben a mezőgazdasági termények, termékek és cikkek hamisításának a tilalmazásáról szóló 1895: XLVI. tc. alapján végezték. Mivel ez a törvény nem elégítette ki az igényeket, megalkották az 1931: II. tc.-et mint kerettörvényt, mely a termények, magvak „Állami ellenőrzőjeggyel" való ellátásáról szólt, és a „fakultatív" rendszert alkalmazta. Az állami ellenőrzőjegy büntetőjogi védelemben részesült, sőt egyes cselekmények vétségnek minősültek. A gyepvetőmag állami ellenőrzőjeggyel való ellátásáról az 1070/1942. M E sz. r. intézkedett, belföldi forgalomban fakultatív, külföldre kötelező jelleggel. A minősítés a Vetőmagvizsgáló Intézet mintavétele alapján történt.

A Vetőmagvizsgáló Állomás már kezdettől fogva a vetőmagvak minden faját minősíthette és fémzárolhatta, gyakorlatilag azonban a harmincas évek végéig csak a lucerna- és vöröshere-vetőmagot fémzárolta nagyobb mennyiségben. E téren 1940-től lényeges változás állt be. A megjelent rendelkezések értelmében ugyanis a nemesített növényfajták védelmére, valamint ezek vetőmagja minőségének javítása érdekében kötelezővé vált a nemesített vetőmagvak fémzárolása. A nemesítők elismert fajtájú vetőmagjaikat saját fémzárukkal és függőcímkéjükkel forgalmazhatták ugyan, de csak abban az esetben, ha a vetőmagot a Vetőmagvizsgáló Állomás megfelelő minőségűnek nyilvánította.[54]

Az 1945-ig terjedő korszak növénynemesítése és vetőmegtermesztése azzal jellemezhető elsősorban, hogy a felszabadulás előtt hazánkban és általában a kapitalista országokban többnyire gondosan elválasztották a nemesítést a vetőmegtermesztéstől. A nemesítő feladata volt, hogy előállítsa az új fajtákat, amelyek évről évre – lehetőleg mint újdonságok – jelentek meg a tőkés magkereskedelmi vállalatok katalógusaiban; a magtermesztő vállalatok viszont az új fajták elszaporítását, elosztását és értékesítését végezték. Kereslet és kínálat szabályozta az egyes fajták elterjedését, az elit és kereskedelmi vetőmag árát. A vetőmagtermesztés rugója a profit volt. A fajta fenntartása nem szolgálta a tőkés vállalatok érdekét, mert minél gyorsabban romlik le a fajta, minél gyorsabban kell a vetőmagot cserélni, annál jobb üzletnek ígérkezett a nemesítés. Ezért kerültek úgyszólván évről évre új fajták a piacra. A nemesítő és vetőmagtermesztő vállalatok óriási reklámmal gondoskodtak arról, hogy a gazdák a hangzatos nevek alatt forgalomba hozott új fajtákat magas feláron megvásárolják. A vetőmegvizsgálatra is az a jellemző, hogy a Vetőmagvizsgáló Intézetek szinte kivétel nélkül csak a nagykereskedelmi és magtermesztő vállalatok vetőmagtételeit vizsgálták.

A mezőgazdaság fejlődésére jellemző adatok azt mutatják, hogy a második világháború előtti években alkalmazott „állami beavatkozási politika segítségével végbement fejlődés csak annyit jelentett, hogy a mezőgazdaság ezzel elérte a válság előtti szintet . . . Ez a fejlődés sem változtatta meg tehát a magyar mezőgazdaságnak az egész ellenforradalmi időszakra jellemző stagnálását," mert a mezőgazdaság fejlődésének fellendítését még állami beavatkozással sem lehetett elérni.[55]

[54] *Bittera Miklós:* Növénytermesztéstan. Bp. 1942.
[55] *Szuhay* i. m.

1945-től napjainkig

A demokratikus kormányzat fő agrárpolitikai célkitűzése a feudális eredetű nagybirtokrendszer megszüntetése és ennek helyén virágzó, magas színvonalú paraszti mezőgazdaság megteremtése volt. E célkitűzés megvalósítását igen megnehezítette, hogy a mezőgazdaság az ország hadszíntérré válása következtében példátlan méretű károkat szenvedett. Ezért a földművelésügyi igazgatásra a birtokviszonyok demokratizálásával egyidejűleg az a létfontosságú feladat is hárult, hogy fenntartsa a mezőgazdasági termelés folyamatosságát, és elősegítse a háborús veszteségek pótlását, a termelés háború előtti szintjének mielőbbi elérését.

A mezőgazdaság megváltozott helyzete, mindenekelőtt azonban 400 000 új gazdaság létesítése új feladatokat jelentett, elsősorban annak az alapvető agrárpolitikai fordulatnak a megvalósítása érdekében, amely a kisparaszti mezőgazdaság nagyüzemi mezőgazdasággá alakítását tűzte ki célul.[56]

Ahhoz, hogy világosan lássuk a felszabadulás előtti és utáni helyzetet, ismernünk kell azokat a károkat is, amelyeket a mezőgazdaságban a háború, de elsősorban a német fasizmus rablógazdálkodása okozott. Mezőgazdaságunk felszabadulás utáni helyzetét ugyanis döntően befolyásolta egyrészt a lezajlott háború, amely a mezőgazdaságot is súlyosan érintette, másrészt az 1945-ben végrehajtott földreform.

A búzákkal bevetett terület az 1931–40. évek átlagában 2 791 000 kh volt, ez 1945-ben 1 318 000 k. holdra csökkent. Ami a rozs vetésterületét illeti, a háború előtti 1 102 000 k. holddal szemben 1945-ben csak 658 000 kh volt bevetve. Az 1931–40. évek k. holdankénti termésátlagai a jóval kisebb vetésterületen is, 1945-ben búzából 8 q-ról 5,2; rozsból 6,6 q-ról 4,7; árpából 7,9 q-ról 4,9; zabból 7,3 q-ról 4,7; kukoricából 9,9 q-ról 8,8; burgonyából 39,9 q-ról 32,3 és cukorrépából 118 q-ról 65 q-ra csökkentek.

A magyar mezőgazdaságban a gépi vonóerő az állati vonóerőhöz képest egészen alárendelt szerepet játszott, az igaerőnek döntő jelentősége volt a szántóföldi termelésben. Ezért mindenekelőtt a lóállomány közel 60 százalékos vesztesége rendkívül nehéz helyzetbe hozta a parasztságot, a földművelésügyi igazgatási szerveket, mindazokat, akiknek feladatuk és gondjuk volt az ország szántóföldjének megművelése.

Az állatállomány után terménykészleteinket érte pénzértékben a legnagyobb háborús veszteség. Ez a raktárkészleteken kívül a betakarítatlan termésre is vonatkozott. Ez a több mint ötnegyed milliárd pengő értékű veszteség nem csupán a háborútól meggyötört lakosság minimális élelmezését tette hihetetlen nehéz feladattá, nemcsak a pénz romlását gyorsította, de nagyon megnehezítette a mezőgazdasági termelés szervezésének munkáját.

Teljesen újonnan kellett szervezni a vetőmagtermesztő gazdaságok hálózatát. Ezt korábban a nagygazdaságok végezték. A földreform végrehajtása után e feladat ellátása elsősorban az állami gazdaságokra és a nagyobb egyéni gazdaságokra hárult. Nemesített vetőmagkészlet azonban alig akadt valami, mivel nem egy helyütt „... a minőségi árut részben katonai alakulatok, részben pedig a lakosság összekeverte, illetve feltakarmányozta". Ezért 1946 tavaszán rendeletileg igénybe vették a megmaradt minőségi vetőmagból származó vetések termését továbbszaporítás céljára.[57] Ez a rendelkezés képezte az alapját az újból megszervezett minőségi vetőmagtermesztésnek. Így is a normális felújításhoz szükséges elit vetőmagnak csak kis része állt rendelkezésre,[58] és még évek gondos munkájára volt szükség a megfelelő mennyiségű és minőségű vetőmagellátás biztosításához.

A különböző tőkés cégeknél még rendelkezésre álló, sok helyen igénybe vett, de szakszerűtlenül tárolt és az időjárás viszontagságainak kitett vetőmagkészletek, elsősorban nemesített vetőmag alapanyagok megmentéséről az Országos Termelési Miniszteri Biztos gondoskodott.

A mezőgazdasági termelés és ezen belül a vetőmagtermesztés szervezésével kapcsolatban a felszabadulás utáni első években az a jellemző, hogy a rengeteg kisüzem miatt nehéz a termelés irányítása, szervezése. Ebben a helyzetben nagy segítséget jelentett a jól szervezett szövetkezeti hálózat, a megfelelő érdekképviselet és nem utolsósorban azoknak a népi szerveknek a munkája,

[56] Agrártörténeti Szemle, 1976. 3–4. sz.
[57] Uo.
[58] Uo.

amelyek a vetőmagbiztosítás és -ellátás terén a hatósági szervekkel az ország egész területén szorosan együttműködtek, és biztosították a nép akaratának érvényesülését.

Az okszerű növénytermesztésről szóló 7800/1946. ME sz. rendelet felhatalmazta a földművelésügyi minisztert, hogy a vetőmagvak, eszközök, felszerelések tartását, használatát és forgalmát szabályozhassa, ideiglenes használatra igénybe vehesse, tulajdonosát átengedésre kötelezhesse, egyes növények termesztését korlátozza vagy kötelezővé tehesse.

A kötelező termesztésre jó példa a napraforgó. Kötelező termesztését a 61 200/1947. FM sz. rendelet szabályozta. Mindenki, akinek szántóföld volt a birtokában, köteles volt főterményként, szegélyként vagy közteskénti napraforgót termeszteni. A vetési kötelezettséget a megyei gazdasági felügyelőség járásonként, a járási gazdasági felügyelő községenként osztotta el, a községi termelési bizottság pedig kivetette az egyes gazdákra. A kötelező termesztés alól a gazdasági felügyelőség adhatott felmentést.

A szántóterület megfelelő százalékának a megszántása és őszi gabonával bevetése is kötelező volt. Aki ennek nem tett eleget, attól a termelési bizottság javaslatára a járási gazdasági felügyelő elvehette az ingatlan használatát a gazdasági év végéig, és az ingatlant haszonbérbe adhatta. Ezt megtehette abban az esetben is, ha a gazdálkodó nem készítette elő gondosan talaját, és nem végezte el az időszerű növényápolási munkákat.

A közellátás céljaira a termelő köteles volt a legtöbb fajta terményéből meghatározott mennyiséget beszolgáltatni. Ugyanakkor segítséget is kaptak a termelők a termelési eszközök beszerzése tekintetében. A kedvezmények formái a szántási hitel, a vetőmagkölcsön, a kedvező üzemanyagárak stb. voltak.

A háború utáni viszonyok különleges intézkedéseket követeltek a mezőgazdasági termelés folytonossága érdekében. Különösen a szántóföldek megművelése kívánt renkívüli intézkedéseket. Ezek az intézkedések is közrejátszottak abban, hogy a parlagterület, amely 1945-ben a szántóterület több mint 13%-a, 1948-ban már kisebb volt, mint a két világháború közötti években.

A nemesített vetőmag termesztése az első években csak a kalászos gabonák és a kukoricavetőmag szaporítására és a köztermesztésben levő gyenge termőképességű leromlott fajták részbeni kicserélésére szorítkozott, a megtermelt vetőmag mennyisége kevés volt, és minősége sem volt kifogástalan. Évekig a Szovjetunióból, Csehszlovákiából és Hollandiából importáltunk elszaporításra vetőmagot és gumót.

A vetőmagtermesztés fejlesztése és ezzel összefüggésben a „külfölddel felveendő kapcsolatok elmélyítése" érdekében a földművelésügyi miniszternek „állami érdekeltségű magtermeltető vállalat" alapításának engedélyezése iránt tett előterjesztését a minisztertanács (1947. május 22-én) azzal a módosítással fogadta el, hogy az alaptőke nem állami érdekeltségű, 49 százaléknyi részéből 25 százalékot a szövetkezetek részére kell biztosítani. A Részvénytársaság feladata: a magtermelés elősegítése, az új földhöz juttatotak vetőmaggal való ellátása, a szántóföldi és kerti magtermő területek művelése, a magtermelési szerződések feltételeinek megállapítása és az árak ellenőrzése volt.

A hazai növénynemesítés és vetőmagtermesztés újjászervezése és fejlesztése érdekében a földművelésügyi miniszter véleményező és javaslattevő szervként 5 tagú Növénynemesítő és Szaporító Bizottságot alakított. A Bizottság célja: az ország helyi viszonyainak leginkább megfelelő, a legnagyobb mennyiségű és a legjobb minőségű termést nyújtó nemesített növényfajták termesztésének és ezáltal a minőségi vetőmag termesztésének előmozdítása volt.

A Növénytermesztési Hivatal a felszabadulás után folytatta széles körű tevékenységét. Feladata volt a nemesített növényfajok termesztésének országos irányítása, a szükséges vetőmag szakszerű termesztése és felújítás céljából történő kiosztása. A vetőmagszaporításokat fajtatulajdonságok, egészségi követelmények stb. szempontjából rendszeres szemlében részesítette, minősítette.

A Hivatal által kezdeményezett vetőmagakciók kezdetben elég nehezen indultak. A vetőmagigénylők összeírása, a vetőmag szétosztása, az ellenérték beszedése komoly szervezési munkát jelentett. Többévi gyakorlat kellett hozzá, hogy főleg az őszi kalászosok esetében az igényelt vetőmag kellő időben, megfelelő minőségben eljusson a termelőhöz. A vetőmagért számított természetbeni vagy pénzbeli felár elfogadható volt. A kiadott vetőmagvak minősége ellen ritkán lehetett észrevételeket tenni. A vetőmagigénylők összeírását, a vetőmag szétosztását és az ellenérték beszedését a községi elöljáróságok végezték.

A 237.100/1948. F M sz. rendelet az Állami Növénytermelési Hivatalt egyidejűleg megbízta a nemesített növényfajták utántermesztésének ellenőrzésével is. Utántermesztett vetőmag néven csak azt a vetőmagot forgalmazhatták, melyet a Növénytermelési Hivatal ellenőrzött és forgalmazhatónak nyilvánított.[59]

A szerződéses magtermesztés elsősorban borsó, egyéb hüvelyesek, zöldség-, virág- és fűmag termelésére és értékesítésére irányult. A termelők érdekképviseleti szerve a Magyar Magtermelők Országos Szövetsége. Célja a magtermesztés fejlesztése és a magtermelők érdekeinek védelme. Tagja minden magtermelő, felügyeletét a földművelődésügyi miniszter látja el.

A gazdasági felügyelőségek, a termelési miniszteri biztosok és a községi termelési bizottságok, valamint a közigazgatási hatóságok voltak kötelesek az érdekképviseleti szövetségeket munkájukban támogatni.

A magtermesztés fejlesztésének biztosítása érdekében a földművelésügyi miniszter elrendelhette (5480/1948. korm. sz. r.) a termeltetők termeltetéssel kapcsolatos tevékenységének ellenőrzését, és megállapíthatta az ellenőrzés részletes szabályait.

A miniszter a Növénytermelési Hivatal útján termelési szerződést köthetett vetőmag céljára, továbbszaporításra alkalmas faj- és fajtaazonos búza, rozs, őszi és tavaszi árpa, sörárpa, zab, kukorica és burgonya termesztésére. A szerződéses termelés feladatait szabályozza a 3990/1947. ME sz. rendelet. A rendeletben felsorolt növényekre minden év január 31-ig meg kellett kötni az érdekvédelmi megállapodásokat. A megállapodásokat a földművelésügyi miniszer hagyta jóvá.

A 8090/1948. korm. sz. rendelet hatályba lépésétől kezdve növények és magvak termelésére, illetőleg elszaporítására mint termeltetők termelési szerződést a Magyar Országos Szövetkezeti Központ, az Állami Gazdaságok és Növénynemesítő Telepek, a Növénytermelési Hivatal, az Állami Vállalat, valamint azok köthettek, akiknek az Országos Tervhivatal javaslata alapján a földművelésügyi miniszter engedélyt adott. E szervek és vállalatok a termelési szerződés megkötésénél 1) a földműves (földbérlő) szövetkezeteket, 2) azok tagjait, valamint 3) a dolgozó földműveseket voltak kötelesek előnyben részesíteni.

A szerződéses termeléssel kapcsolatos egyes elvi kérdések megtárgyalására és összhangba hozatalára tanácsot kellett létesíteni. A szerződéses termelés tanácsa a földművelésügyi miniszter mellé rendelt tanácsadó és véleményező szerv volt.

A nem nemesített vetőmagvak kereskedelmi forgalmának ellenőrzése, a közigazgatási hatóságok másirányú leterheltsége miatt, gyakorlatilag egészen leállt. A forgalomban levő vetőmag gyenge minősége miatt a kormány 4990/1947. sz. rendeletével felhatalmazta a Vetőmagvizsgáló Intézetet az „önálló hatósági ellenőrzésre". Ez a munka is csak néhány esztendeig folyt, mert a vetőmagkereskedelem rohamos fejlődése folytán, a kis létszámú Vetőmagvizsgáló Intézet képtelen volt az egész országra kiterjedő ellenőrzést időben elvégezni.

Az Intézet új feladataként jelentkezett viszont 1949-ben a Kertészeti Főiskolától átvett fajtaazonossági és fajtatisztasági ellenőrzés kisparcellás eljárásának bevezetése.

1949. évben újjászervezték a mezőgazdasági kutató intézeteket és kísérleti telepeket is. A mezőgazdasági minőségvizsgálatokkal foglalkozó kísérleti intézeteket a 16012/1950. F M sz. rendelettel az Országos Mezőgazdasági Minőségvizsgáló Intézetbe (OMMI) vonták össze. A Vetőmagvizsgáló Intézetet is ebbe az új intézménybe helyezték.

Az összevonás alapján a vetőmagellenőrzés is az Intézet fontos feladatát képezte. A vetőmagvizsgálatnak a fajtaelismeréstől, a szántóföldi fajtaellenőrzéstől való elszigetelése, a vetőmagelismerés fokozatainak elválasztása nem volt szerencsés intézkedés. A gyakorlatban rövid időn belül nyilvánvalóvá vált, hogy a vetőmagvizsgálati tevékenység szorosabban összefügg a fajtaminősítés és fajtaigazolás munkakörével.[60], [61]

A 176/1951. M. t. létrehozta az önálló, kiszélesített hatáskörű Országos Vetőmagvizsgáló Intézetet. Az új intézet az OMMI vetőmagvizsgáló osztályából, a Mezőgazdasági Kísérletügyi Központ fajtaminősítő és vetőmagszaporító osztályából – melybe már előzőleg az Országos Növénytermelési Hivatal beolvadt –, valamint a növényvédelmi zárszolgálati laboratóriumból és a monori fajtakísérleti

[59] *Villax Ödön:* Növénytermesztés. Bp. 1948.
[60] *Eggebrecht, H.:* Saatgutuntersuchung. Berlin,
[61] *Jánossy Andor:* Vetőmagtermesztés. Bp. 1951.

telepből alakult. Feladata a fajtakísérletek országos irányítása, valamint a vetőmagvak szántóföldi és laboratóriumi minősítése volt. A fajtaösszehasonlító kísérletek egységes és széleskörű végrehajtására az intézet irányításával működő 30 fajtakísérleti állomást létesítettek. 1952-ben már a fajtaelismerési kísérletek méretei, valamint a vetőmagvizsgálati, -minősítési és -fémzárolási feladatok is jelentősen növekedtek.

Rövid időn belül kitűnt, hogy ez a szervezési forma nem válik be mind a vetőmagvizsgálat sürgős rutinfeladatainak, mind a fajtaelismerés kísérleti munkájának időre és jó minőségben történő elvégzésére.

A nemesített vetőmagvak szaporítási rendszerének és a vetőmagvak ellenőrzésének szabályozása

A vetőmag minősítését a 18 038/1951. sz. F M rendelet szabályozta. A minősítésnél alkalmazandó eljárásokat, módszereket és határértékeket pedig a magyar népköztársasági országos szabványok írták elő.

Az 1951. évben újjászervezett Országos Vetőmagvizsgáló Intézet keretében indult meg szélesebb körben az ugyancsak újonnan szervezett állomásokon a nemesített növényfajták országos összehasonlító kísérletbe állítása, a vetőmagszaporítás állami ellenőrzése, szántóföldi minősítése, és kibővült a vetőmagvizsgálat régi munkaköre – mely korábban elsősorban a kereskedelmi forgalomba kerülő vetőmagvak vizsgálatára és fémzárolására terjedt ki – a szántóföldi minősítések során alkalmasnak talált nemesített vetőmagparcellák termésének laboratóriumi vizsgálatával.

A nemesített kalászos gabonák vetőmagszaporítását már nagyobb gondossággal és eredményesebben végezték a gazdaságok. A növénynemesítő kísérleti gazdaságok állították elő a szuperelit és elit vetőmagot, amely közvetlenül a növénynemesítő tenyészkertben levő anyatövek vetőmagjának elszaporításából származik. Az elit vetőmag a kísérleti gazdaságokból az elit vetőmagszaporító kísérleti gazdaságokba került, amelyek az elit vetőmagból állították elő a nemesített vetőmag I. fokú szaporulatát. Az I. fokú szaporítású nemesített vetőmag innen az ún. vetőmagszaporító állami gazdaságokba került, ahol a vetőmagnak II. fokú és III. fokú szaporítását végezték. A vetőmagtermesztés (szaporítás) agrotechnikai irányítása elsősorban a minősítő útmutatásai alapján történt. Ennek és nem kis részben az állami ellenőrzés kiterjesztésének volt betudható, hogy a kalászos gabonák nemesített vetőmagjából évről évre nagyobb mennyiséget lehetett a köztermesztés részére átadni.

A Növénytermesztési Hivatalt a felszabadulás utáni években többször átszervezték, és 1952-ben az Országos Vetőmagvizsgáló Intézettel egy intézménnyé, az Országos Vetőmagfelügyelőséggé egyesítették.

A nagyobb munkakör és a feladatok jobb ellátsa miatt, ugyancsak 1952-ben, már szükségessé vált külön Növényfajta Kísérleti Intézet és külön Országos Vetőmagfelügyelőség létesítése. Ezzel az átszervezéssel tehát külön intézményre bízták a nemesített növényfajták országos fajtaösszehasonlító kísérleteinek beállítását és a fajták értékének elbírálását, és külön intézményre a nemesített növények vetőmagszaporításának állami ellenőrzését és minősítését, valamint a vetőmagvak laboratóriumi vizsgálatát és minősítését.

Mivel a minőségi vetőmagtermesztés az eredményes növénytermesztés alapja, az a feladata, hogy jobb életerejű, termőképesebb és jobb minőségű növények termesztéséhez szükséges vetőmaggal lássa el a növénytermesztés összes ágait, így válik érthetővé a mezőgazdasági termelésen belül a vetőmagtermesztés népgazdasági jelentősége. Hiába küzd a termelő üzem a nagyobb és biztonságosabb átlagtermések eléréséért, csak megfelelő agrotechnikával nem érhet el teljes eredményt, ha rossz fajtaértékű, gyenge termőképességű vetőmagot használ. A fejlett agrotechnika nagyobb termést eredményez, de csak akkor válik teljessé, ha a még nagyobb termés és még jobb minőség elérését a szakszerűen termesztett nagyobb fajtaértékű minőségű vetőmag lehetővé teszi.

A vetőmagtermesztés a jó fajtából indul ki. Gyakorlati szempontból a növénytermesztés számára az a jó fajta, amely az ő termelési körülményei, tehát elsősorban éghajlati és talajadottságai között többéves átlagban a legjobban és a legjobb minőséget termi. Ezért hiába a nemesítő jó munkája, ha az új fajta elszaporítása nem történik gyorsan és szakszerűen, ha a nemesített vetőmag nem kiváló minőségben kerül a köztermesztésbe.

Az a minőségi vetőmag, amelyet felújításra forgalomba hoznak, fajtaértékben annál értékesebb, minél fiatalabb évjáratú, azaz minél közelebbi utóda a nemesítő üzemből kikerülő elit vetőmagnak.

Az elszaporításnál tehát arra kell törekedni, hogy minél rövidebb idő alatt elő tudjuk állítani a felújításhoz szükséges minőségi vetőmagot. Ez alatt nem azt értjük, hogy szokásos agrotechnikai módszerekkel a lehető legnagyobb hektáronkénti átlagtermés elérésére törekszünk, hanem azt, hogy az új módszerekkel az elitvetőmagból és a kiválasztott tövek terméséből nagyobb egyedenkénti maghozamot érünk el. A gyors elszaporításnál tehát nem a hektáronkénti átlagtermés fontos, hanem a tövenkénti minél nagyobb magtermés, tekintet nélkül arra, hogy a hektáron hány tő (növényegyed) áll.

Fontossága miatt természetesen tervgazdálkodásunk is különös figyelmet fordít a minőségi vetőmagtermesztés kérdéseire. Népgazdasági terveinknek is fontos része a minőségi vetőmagtermesztés és a jóminőségű vetőmag használata. Így mindazok a célkitűzések, amelyek tulajdonképpen részletesen kidolgozott mennyiségi és minőségi előírások, összefüggésben vannak Ötéves Népgazdasági Terveinkkel, az élelmiszeriparnak, a belső vetőmagellátásnak, az exportnak stb. igényeivel és a tartalékgazdálkodással is.

Az Országos Vetőmegfelügyelőség (OVEF) a nemesített vetőmagszaporítások irányítására és ellenőrzésére, valamint a vetőmag minőségének és forgalmazásának ellenőrzésére létesített szakintézmény. Szervezetileg a budapesti országos központra és 19 megyei székhelyen működő Állami Vetőmagfelügyelőségekre, valamint a Monori Fajtamegállapító Telepre tagozódott.

Az OVEF egyik fő feladata annak elérése volt, hogy a nemesítő által előállított, nagy termesztési értékű elit vetőmag elszaporítása folyamán annak értékes belső és külső tulajdonságai változatlanok maradjanak. Fontos feladata volt a nemesített, valamint a forgalomba kerülő egyéb vetőmagvak laboratóriumi vizsgálata és minősítése, továbbá döntő szerepet töltött be a külföldről behozott és külföldre szállított vetőmagvak minősítésében. E feladatok ellátása négy fő tevékenységi körre tagozódott:

1. a vetőmagszaporítások ellenőrzése és nyilvántartása,
2. a vetőmagszaporítások szántóföldi minősítése,
3. a vetőmag vizsgálata és fémzárolása.

A laboratóriumi vizsgálat alapján a vetésre alkalmasnak bizonyult vetőmagtétel minősítést nyerhetett. A Vetőmagminősítő Bizonyítvány és a megmintázott zsákok azonosító függőcímkéjére ragasztandó minősítő bélyegek igazolták a vetőmag megfelelő minőségét.

4. A vetőmag fajtaazonosságának kitermesztés útján történő ellenőrzése.

Feladatkörébe tartozott a vetőmagforgalom, valamint az önálló fémzárolási jogkörrel felhatalmazott vállalatok vetőmagminősítési tevékenységének ellenőrzése. Fontos szerepet töltött be ezenkívül a termelők és átvevők, felvásárlók vetőmagminősítési, elszámolási vitáiban, valamint szakvéleményt adott a vetőmag gazdasági és vetési értékével kapcsolatos kérdésekben. Rendszeresen vizsgálta és ellenőrizte a termelők saját felhasználás célját szolgáló vetőmagjait.

Tervszerű kutatási és kísérletezési tevékenységet végzett a vetőmagtermesztés, -vizsgálat és minősítés eljárásainak kifejlesztése terén, főleg arra törekedve, hogy az értékelések, bírálatok szubjektivitása új eljárásokkal, korszerű módszerekkel minél jobban kiküszöbölhető legyen.

Az 1950-es évek vetőmagtermesztési és -vizsgálati intézkedései közül kiemelkedik a 18.031/1951. F M rendelet, mely a nemesített növényfajták körzeti beosztását első ízben határozza meg és a 240/1952. N T sz. határozat, mely a vetőmagszaporító gazdaságok létesítéséről, a vetőmagtermesztés rendszeréről és a forgalmazás állami ellenőrzéséről intézkedett. Fejlődést jelentett a 96/1954. F M utasítás is, amely, mivel a meg nem felelő leromlott termelési értékű vetőmagok kicserélése, felújítása kevesebb költséggel jár és nemcsak a termést, hanem a termelés jövedelmezőségét is növeli, meghatározta egyes növényfajokra vonatkozóan, hogy hány évenként kell a köztermesztésben levő szokvány vetőmagvakat nemesített vetőmagvakkal kicserélni.

A Magyar Tudományos Akadémia (MTA) 1951-ben javasolta, hogy „szervezzen az MTA vetőmagtermelő bizottságot, mely a vetőmagtermelés jelenlegi helyzetének és feladatainak figyelembevételével dolgozza ki a vetőmagtermelés fejlesztési tervét. A tervet nyilvánosság előtt vitassák meg és legkésőbb 1952. február 15-ig terjesszék a földművelésügyi miniszter elé."

1953 áprilisában Vetőmagtermelési Munkaközösség alakult a legjobb növénynemesítők bevonásával. Ez a Munkabizottság 1953 őszéig kidolgozta a vetőmagtermelés részletes és tudományos

módszertanát minden fontosabb növényre. 1953 augusztusában az MTA, az FM és az Állami Gazdaságok Minisztériuma által közösen rendezett vetőmagtermelési ankét újból feltárta vetőmagtermesztésünk hiányosságait, megmutatta, hogy szocialista államunkban csak tudományos alapon lehet megszervezni az ország vetőmagellátását.

Időközben súlyos vetőmaghiány problémák jelentkeztek, annak ellenére, hogy az állam is intenzíven foglalkozott termelési kérdésekkel. A múltban az állam gyakran inkább akadályozta e téren a szabad kezdeményezést. Mennyivel nehezebb volt a magyar vetőmegtermesztés helyzete a múltban, mikor itthon az államilag agyontámogatott Futurával és a Mezőgazdák Szövetkezetével, a külföldi piacokon pedig annyi mindennel kellett megküzdeni, melyek sokszor minden számítást keresztülhúztak.

A vetőmaghiánynak két oka volt. Először is nem volt megfelelő a magtermesztés szervezete és különösen helytelen annak gyakori változtatása. Másodszor nem volt eredményes az elszaporítás. Ami a szervezetet illeti, a tapasztalat azt mutatta, hogy minden szervezet jobb, mint annak folytonos megváltoztatása. A gyakorlatban az elhibázott szervezet is idővel kicsiszolódik, de gyakori megváltoztatása súlyos fennakadásokat idéz elő, és minden alkalommal hosszabb időt vesz igénybe a gyakorlat alkalmazkodása a megváltozott előírásokhoz. Alapvető hiba volt a magtermesztő vállalatok államosítása alkalmával megszüntetni az egyes vállalatok vertikális felépítését, mely az anyamag előállításától az exportig terjedt. Mikor az egyes vállalatok vertikális felépítettségét megszüntették és kiragadták annak egyes fázisait, az anyamag előállítását, a szaporítást, a magtisztítást, a kivitelt stb., és az egyes vállalatok megfelelő részlegeit egyesítették több új vállalatban, ezzel feleslegesen megszüntettek általában jól funkcionáló szervezeteket, melyeket csak összhangba kellett volna hozni és egységes irányítás alá helyezni. Ehelyett több új vállalatot létesítettek, melyek 6 év alatt sem tudtak kellőképpen összeforrni.[62]

Nehezítette a helyzetet az országosan található nagy mennyiségű gyom. Erről *Ujvárosi Miklós* így ír: „Az 1947–1953-ig országosan folyó szántóföldi gyomfelvételezésem összesített eredményeként országosan a búzavetésben 29.6%, a rozsvetésben 22,2%, az árpavetésben 25%, a zabvetésben 22%, a tarlókon 68,3%, a tengerivetésben 39%, a répavetésben 22,1%, a burgonyavetésben 36,9%, a napraforgóvetésben 22,6% gyommennyiséget mutattam ki."

A mezőgazdasági termelés fejlesztéséről szóló 1954. évi párt- és kormányhatározat kimondta, hogy „. . . nagyobb gondot kell fordítanunk olyan fontos mezőgazdasági ágak fejlesztésére, mint a magtermesztés, mely az elmúlt években háttérbe szorult".

E feladat megvalósításában döntő fordulatot hozott a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Már ebben az időszakban (második V. éves terv: 1956–60) is, jó eredményeket értek el a kísérleti és állami gazdaságok mellett azok a szocialista nagyüzemek, termelőszövetkezetek, amelyekben a nemesített növényfajták használatán kívül a termesztés szakmai irányítása is a legjobb volt, ahol az eredmények leginkább az alkotó emberi tevékenységnek voltak köszönhetők.

A kezdeti nehézségek után mindinkább nyilvánvalóvá vált, hogy a nagyobb termések elérésének előfeltétele a minősített fajta jó minőségű vetőmagja. Hazánk fekvése és kedvező éghajlata lehetővé teszi, hogy nemcsak saját mezőgazdaságunkat, hanem a távolabbi országokat is kiváló minőségű vetőmaggal lássuk el. A nálunk termesztett szántóföldi, konyhakerti és virágmagvak csírázóképessége, csírázási erélye sokkal jobb, mint a tőlünk nyugatra fekvő országoké. Magyarországnak ez az előnyös helyzete régóta ismeretes a külföldi magkereskedelem előtt. Az európai országok nemcsak kereste a magyar vetőmagvakat, hanem igen gyakran ide küldték elszaporításra anyamagvaikat is.

A felszabadulás után újjászervezett magyar növénynemesítés már úgyszólván minden fontosabb kultúrnövény nemesítésével foglalkozott, a vetőmagtermesztést azonban 1954-ig még nem sikerült olyan szintre emelnünk, hogy országunk vetőmagellátását és az export megindítását lehetővé tegye. Ugyanakkor a mezőgazdasági termelés fejlesztése sürgetően követelte a vetőmagtermesztés korszerűbb megszervezését. Az e téren fennálló hiányosságok abban is megmutatkoztak, hogy a kísérleti gazdaságok és intézetek 1949-ig országos tervszámok nélkül állították elő az elit vetőmagot. A tervszerűtlenségnek az lett a következménye, hogy egyes kevésbé jelentős növényfajtákból túltermelés, más, talán fontosabb növények vetőmagjából pedig hiány mutatkozott.

[62] Magyar Tudományos Akadémia: Vetőmag-ankét. Bp. 1954.

A nemesített vetőmagtermesztés és vetőmagfelújítás rendszerének megjavításáról szóló 96/1954. FM utasítás eredményeképpen néhány év alatt elértük, hogy a kutatóintézetek és kísérleti gazdaságok biztosították a szükséges mértékben a legfontosabb nemesített fajták kiváló minőségű elitmagját, és szilárd alapokra helyetük az elszaporítás rendszerét.

A gazdaságok és a tisztítótelepek munkájára ugyanakkor még az volt a jellemző, hogy a gazdaságokból beérkező, sokszor rendkívül gyenge nyersárukat csak korlátolt mértékben és nagy veszteségek árán tudták volna feljavítani. Sok esetben feljavítás helyett – kénytelenségből vagy kényelemből – az engedménykérés útját választották, úgyhogy hovatovább több lett az engedményes, mint a szabványos vetőmag. Itt ismét az árszabályozás segített volna, ha az engedményes árut olyan árlevonással terhelték volna meg, hogy feljavítása vállalati szempontból is érdemes legyen.

Mindezek ellenére megállapítható, hogy alig egy évtizeddel a felszabadulás után sikerült a nemesítőtől kikerülő elitmag megfelelő gondozása, szaporítása, kezelése és javítása.

Amint látjuk, a minőségi vetőmag sok ellenőrzésen és vizsgálaton át kerülhet csak a köztermesztésbe. Jelentősen belesegítettek ebbe a munkába a vetőmagtermesztők, a növénykórtanosok, a rovartan kutatói, az agrotechnikusok, tervezők, gépesítők, valamint a raktározás és a tisztítás szakemberei is.

Az 1968. 22. törvény[63] hatása a vetőmagszaporítás és vizsgálat fejlődésére

A Népköztársaság Elnöki Tanácsának a vetőmagvakról és egyéb növényi szaporítóanyagról szóló 1968. évi 22. sz. törvényerejű rendelete nagymértékben elősegítette a vetőmagtermesztés, a vizsgálat és minősítés tervszerűsítését. A törvény vetőmaggal kapcsolatos része kimondja, hogy a vetőmagvak előállítása, forgalma és felhasználása állami ellenőrzés alatt áll. Előírja, hogy minden forgalombahozatalra szánt vetőmagot a szabvány, ennek hiányában egyéb minőségi előírások alapján vizsgálni és minősíteni kell. Forgalomba hozni csak olyan vetőmagot szabad, amely az előírt minőségi követelményeknek megfelel. A minőségi követelményeket ki nem elégítő vetőmagot csak a mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter engedélyével szabad forgalomba hozni, az eltérésre és az engedélyre a csomagoláson utalni kell. A törvény megerősíti a gyakorlatban alkalmazott miniszteri rendeleteket és utasításokat. Új feladatokkal segíti a biológiai alapok fejlődését és a termés mennyiségére és minőségére gyakorolt hatását.

A vetőmagot forgalombahoztal előtt fémzárral kell ellátni. A fémzárolt vetőmagot kicserélni, illetőleg annak eredeti minőségét bármilyen módon megváltoztatni nem szabad. Azokat a vetőmagvakat, amelyek származási helyük vagy minőségi adottságaik miatt megkülönböztetésre érdemesek, márkával kell ellátni.

Vetőmagot hamisítani vagy olyan megjelöléssel forgalomba hozni, amely a vevőt vagy a felhasználót az eredet, fajta, összetétel, illetve minőség tekintetében megtévesztheti, nem szabad.

A vetőmagvak minőségének, előállításának, forgalmának és felhasználásának ellenőrzésére kijelölt állami szerv az ellenőrzés során hatósági jogkörben jár el.

A szántóföldi minősítés során alkalmatlannak bizonyult növényállomány termését nemesített növényfajta vetőmagjaként forgalomba hozni és felhasználni nem szabad.

Nemzetközi érvényű bizonyítvánnyal kivitelre kerülő vetőmagvak vizsgálata, fémzárolása és az igazolások tekintetében a Vetőmagvizsgálók Nemzetközi Szövetségének (ISTA) előírásai az érvényadók.

A mezőgazdasági üzem saját előállítású vetőmagját a szerződéses rendszer keretében a megrendelő (vállalat, intézet) részére fémzárolatlanul, nyersáruként is átadhatja.

Teljesen új a rendelet azon előírása, hogy a mezőgazdasági üzem vetési célra – saját előállítás esetén és fémzárolatlanul is – csak a szabványban a fémzárolt vetőmagra megállapított minőségi követelményeknek megfelelő vetőmagot használhat fel. A minőségnek meg nem felelő fémzárolatlan

[63] 1968. évi 22. törvényerejű rendelet a vetőmagvakról és egyéb növényi szaporítóanyagokról és ennek végrehajtására kiadott 1021/1968. sz. kormányrendelet, 22/1968 MÉM sz. rendelet, 48/1968 MÉM és 49/1968 MÉM sz. utasítás.

vetőmag elvetésére – lucerna, vöröshere és egyéb herefélék, valamint a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium által meghatározott más növények vetőmagja kivételével – indokolt esetben a járási tanács VB mezőgazdasági és élelmezési osztálya adhat engedélyt. Az engedélyben meg kell határozni a különleges szakmai tennivalókat is. A lucerna, vöröshere és egyéb herefélék, továbbá a minisztérium által meghatározott más növények vetőmagját – saját előállítás esetén is – kizárólag fémzároltan szabad vetésre felhasználni.

A vetőmagvak előállítására, minőségére, forgalmára és felhasználására vonatkozó rendelkezések megtartásának ellenőrzése az OVEF, valamint a megyei és a járási tanácsok feladata. Az ellenőrzésre kijelölt szervek feladata a nemesített vetőmagvak szaporításának, betakarításának, tárolásának, tisztításának, továbbá a forgalomba és a felhasználásra kerülő vetőmagvak minőségének, valamint a vetőmag forgalmának az ellenőrzése.

Szigorú új előírása a törvényerejű rendeletnek, hogy a kijelölt szervek ellenőrzést végezhetnek a vetőmagszaporító gazdaságokban, raktárakban, tisztító telepeken, üzletekben és minden olyan helyen, ahol vetőmag előállítását, kezelését, tárolását végzik, vagy ahol vetőmag forgalombahozatalra, árusításra és felhasználásra kerül. Az ellenőrző szervek jogosultak minden olyan intézkedést megtenni, amely a megfelelő minőségű vetőmagvak előállítása, forgalombahozatala és felhasználása érdekében szükséges. Emellett kötelesek szabálysértés gyanúja esetén az illetékes hatósághoz feljelentést tenni.

Egyidejűleg a 48/1968 MÉM sz. utasítás intézkedik a vetőmagfelújítás szabályozásáról is. Az utasítás hatálya kiterjed a nemesített szántóföldi és kertészeti növényfajták vetőmagjának elszaporítására, valamint a köztermesztésben levő növények vetőmagjának nemesített vetőmaggal történő felújítására.

Több mint száz év távlatából jogos az a felvetés, hogy miért nem használjuk ki maximálisan a nemesített vetőmag termésnövelő hatását? Miért vetnek a termelőszövetkezetek a kalászos vetésterület csak mintegy 50–60%-án nemesített vetőmagot? (A Gödöllői Agrártudományi Egyetem adatai szerint a nemesített és a nem nemesített [szokvány minőségű] búzavetőmag használata esetén az eredményjavulás 700–1200 Ft/ha között mozog, a nemesített vetőmag javára.)

A vetőmagfelújítással kapcsolatos előírásokat – véleményem szerint – késedelem nélkül újból felül kell vizsgálni. Meg kell szervezni például a kalászos vetőmagvak felújításánál a jelenleginél rövidebb idő alatti és magasabb szaporulati fokozatú vetőmaggal való rendszeres felújítást. Az előírásokat úgy kell módosítani, hogy a köztermesztésben levő kalászos fajok vetőmagfelújítását az eddigi gyakorlat helyett minden esztendőben az árutermő terület 100%-án *legalább III. fokú* szaporítású vetőmaggal kell elvégezni.

Ennek érdekében minden mezőgazdasági üzemet minden évben olyan mennyiségű II. fokú szaporítású vetőmaggal kell ellátni, amelynek III. fokú termése a következő évben az egész árutermő terület bevetéséhez elegendő. Gondoskodni kell arról, hogy III. fokúnál alacsonyabb szaporítási fokú vetőmagot – tehát nem nemesített vetőmagot – sehol se vessenek.

Bár az ágazat fejlesztése és korszerűsítése során figyelembe kell venni, hogy a fajtapolitika irányítása, a fajtaminősítés, továbbá a vetőmag- és szaporítóanyag-termesztés, -feldolgozás és -forgalmazás állami ellenőrzése egységet képez s az a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium oszthatatlan feladatát képezi; a helyes fajtapolitika – mint a terméspolitika szerves részének – gyakorlati megvalósításában az OVEF-nek jelentős szerepe van.

Mivel a fajta a mezőgazdasági termelés alapvető tényezője, ezért az üzemek vetőmaggal történő ellátásához szükséges elit vetőmag megtervezése, a fajták szaporítási arányának meghatározása, a legjobb fajták kiválasztása, a nem megfelelőek eltávolítása, a fajták fenntartásának és szaporításának ellenőrzése elsőrendű és folyamatos állami feladat. A munka jelentőségét növeli, hogy a fajta és a vetőmag a termelésfejlesztés egyik legfontosabb eszköze, a vetőmagtermesztés és -ellátás bizalmi kérdés, ami csak szervezett állami ellenőrzéssel valósítható meg. Ugyanakkor a fajtapolitika egyik legfontosabb eszköz az állam számára a termelés tervszerű és célirányos befolyásolására.

A helyes fajtapolitika gyakorlati megvalósításának egyik hatásos módszerét alkalmazza az OVEF, amikor a szántóföldi minősítést megelőző szemléken adott tanácsaikkal nemcsak az ún. „engedményes" vetőmag mennyiségének csökkentésére törekednek, hanem – a rendelkezésre álló „engedményes" vetőmagmennyiség figyelembevételével – javaslataikkal segítenek a megfelelő fajtapolitika kialakításában.

Fontos követelmény, hogy az OVEF igen felelősségteljes és szabványokban, rendeletekben rögzített munkáját ne vétózhassa meg senki. Ismeretes, hogy egy-egy szaporító tábla minősítése, esetleges kizárása érzékeny veszteséget okozhat a nem kellő gondossággal eljáró gazdaság számára. Egy, a gazdaság gondatlanságából bekövetkezett hibáért nem a növény, hanem a hibát elkövető gazdaság felelős, mivel népgazdasági érdek, hogy köztermesztésbe gyenge minőségű vetőmag semmiképpen se kerülhessen ki.

MÉM engedményes vetőmagnak egyáltalán nem vagy csak kirívó természeti csapás esetén szabadna kikerülnie a termesztőkhöz. Inkább tartalékoljunk több jó minőségű vetőmagot, mert a tárolt jó minőségű vetőmag még mindig kevesebb kárt okoz, mint a csökkent csíraképességű vagy használati értékű vetőmag elvetése. Kedvezőtlen az is, hogy a MÉM engedményes vetőmagok csaknem biztosan a rosszabb adottságú, szegényebb ellátottságú gazdaságokba kerülnek, ezzel is tovább növelve gondjaikat.

A belföldi szükséglet kielégítésére pl. kukorica-vetőmagból 1975-ben 1,3% volt az engedményes. 1976-ban ugyanakkor már 11,2%-ot tett ki a MÉM engedményes kukoricavetőmag. Ilyen nagy mértékű emelkedést még a kedvezőtlen időjárás sem indokolhat, ezért felmerül a kérdés, elég nagy-e az árkülönbség a MÉM engedményes és a szabványnak megfelelő vetőmag között. Kellően érdekelt-e pl. a hibridüzem abban, hogy mindenképpen törekedjen a szabványnak megfelelő vetőmag előállítására, vagy kifizetődőbb számára az engedményes mag értékesítése?

A nemesített vetőmagvak elszállításáról, forgalombahozataláról és a vetőmag-felújításról szóló 5/1975 MÉM sz. utasítás a 22/1968 sz. FM rendelet továbbfejlesztését szolgálja. Előírja, hogy a vetőmagfelújítást növényfajonként meghatározott szaporítási fokozatú vetőmaggal szükséges végrehajtani. Intézkedik az árutermő területeken a vetőmag-felújítás szükséges és gazdaságos időpontjáról. Gondoskodik a felujításhoz szükséges vetőmagigény felméréséről és előállításáról. Kimondja, hogy a felújításhoz szükséges nemesített vetőmagvak szaporítását csak megfelelő szakmai, műszaki és személyi feltételekkel rendelkező mezőgazdasági üzemek végezhetik. Intézkedik továbbá az elit fokozatú vetőmagra vonatkozó igények összeállításáról, és gondoskodik arról, hogy a vetőmagtermesztés és felújítás folyamatos biztosítása érdekében szabvány szerinti minőségű nemesített vetőmagvakból évenként és fajtánként országos tartalékot kell képezni.

A generatív és vegetatív szaporítóanyagok állami felügyeletének összevonása

Minthogy a Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1968. évi 22. sz. törvényerejű rendeletének hatálya nemcsak a vetőmagvakra, hanem egyéb növényi szaporítóanyagokra is kiterjed, és e feladat végrehajtásának eredményessége, a hatékonyság javítása újabb szervezeti módosítást tett szükségessé, a mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter 1976-ban az Országos Vetőmagfelügyelőség és az Országos Szőlő-, Gyümölcsfa- és Díszfaiskolai Szaporítóanyag összevonásával létrehozta az Országos Vetőmag- és Szaporítóanyag Felügyelőség-et.[64] Ezzel az átszervezéssel gyakorlatilag a generatív és a vegetatív szaporítóanyagok egységes állami felügyelete valósult meg.

Az Országos Vetőmag és Szaporítóanyag Felügyelőség (a továbbiakban OVSZF) a vetőmag és burgonya vetőgumó (a továbbiakban: vetőmag), valamint a szőlő, gyümölcsfa- és díszfaiskolai, a spárga, a komló szaporítóanyag (a továbbiakban: kertészeti szaporítóanyag), az erdészeti szaporítóanyag (a továbbiakban együtt: szaporítóanyag) előállításával, forgalmazásával, felhasználásával, a beruházási támogatásban részesülő ültetvényekkel kapcsolatos minősítő, ellenőrző és egyéb szakfeladatokat lát el.

Az OVSZF a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium irányítása alatt áll, működése az ország egész területére kiterjed.

Fontos feladata a vetőmag és szaporítóanyag vizsgálati módszereinek kutatása, fejlesztése, valamint a vetőmag és szaporítóanyag előállítás fejlesztését célzó vizsgálatok, elemzések végzése. Gondoskodik a vetőmag és szaporítóanyag vizsgálatát és minősítését végzők szakmai oktatásáról, és

[64] Országos Vetőmag- és Szaporítóanyag Felügyelőség szervezési működési szabályzata. Bp. 1977.

közreműködik a felsőszintű szakemberképzésben a vetőmag és a szaporítóanyag témakörében. Ellátja a szabványosítási bázisfeladatokat, és közreműködik az Országos Mezőgazdasági Fajtaminősítő Tanács fajtaminősítési munkájában. Az Intézet feladatkörébe tartozik a Nemzetközi Vetőmagvizsgálati Szövetség (ISTA) és más nemzetközi szervezetek tagságával járó tevékenység ellátása.

A jó minőségű vetőmag érdekében tett erőfeszítések eredményét jelzik azok az 1962–77. évi adatok, amelyeket az 1–12. grafikonok szemléltetnek.[65] (Lásd a Függeléket.)

Az adatok értékeléséből kitűnik, hogy a fajtaválaszték korszerűsítése mellett legalább olyan fontos a megbízható, kiváló minőségű vetőmag előállítása és használata. Hiába törekszik a termelő üzem a nagyobb és biztonságosabb termések elérésére, ha rossz fajtaértékű, gyenge termőképességű vetőmagot használ, mert csak megfelelő agrotechnikával nem érhet el teljes eredményt. A fejlett termesztéstechnika nagyobb termést eredményez, de csak akkor válik teljessé, ha a még nagyobb termést és még jobb minőség elérését a nagyobb fajtaértékű minőségű vetőmag lehetővé teszi.

Szinte üzemi gyakorlattá vált, hogy a vetőmag minőségi hiányosságait mennyiséggel próbáljuk ellensúlyozni. Ez leggyakrabban a vetőmag csírázóképességével és a szabványosnál kisebb méretű vetőmaggal kapcsolatban jellemző. Mivel sokszor mégis engedményekre kényszerülünk, a helyes fajtapolitika gyakorlati megvalósításának egyik hatásos módszerét alkalmazzák a vetőmag előállításának minőségét ellenőrző szervek, amikor a szántóföldi minősítést megelőző szemléken adott tanácsaikkal nemcsak az ún. „engedményes" vetőmag mennyiségének csökkentésére törekszenek, hanem a rendelkezésre álló „engedményes" vetőmagmennyiség figyelembevételével javaslataikkal segítenek a megfelelő fajtapolitika kialakításában.

Meg kell teremteni a termés mennyiségének és a termelési színvonal növekedésének ésszerű összhangját. A várható termésmennyiség egyik döntő tényezője az optimális tőszám. Ha a nagyobb és jó minőségű terméshez szükséges tényezők általában rendelkezésre állnak, akkor is a termés mennyiségét és minőségét elsősorban a tőszám befolyásolja.

A vetéshez szükséges vetőmag mennyiségről *Cserháti Sándor*nak az volt a véleménye, hogy „minden növénynek megvan bizonyos sűrűségű állása, amelynél is megfelelő minőség mellett a legnagyobb termést szolgáltatja, *ennél sűrűbb vetésnél egy bizonyos határig emelkedik a mennyiség, de csökken a minőség* (sajnosan ennek a megállapításnak a helytállósága tapasztalható a nagy tőszámmal termesztett rövidebb tenyészidejű hibridkukoricáknál), túlságos sűrű vetés a minőségre és a mennyiségre egyaránt hátrányos. Ritkább vetésnél javul a minőség, de csökken a mennyiség." Emellett a legnagyobb szerepe a víznek és a tápanyagnak van. E három tényező összhangja biztosítja a nagyobb terméseredményeket és a jó minőséget.

Mivel a gazdaságok egy része nem tudja, hogy milyen ezermagsúlyú vetőmagot használ, gyakran a szükségesnél nagyobb tőállománnyal dolgoznak. Tehát mind a túlzottan sűrű, mind a nagyon ritka állományok hátrányosak. Az előzőben kedvezőek a feltételek a gombáknak, az utóbbiban pedig a gyomok erősödnek meg.

Ha nagyobb gondot fordítunk az optimális tőszám beállítására, már megtettük az egyik fontos lépést a tartalékok feltárására.

Az értékesebb fajták és a jobb minőségű vetőmagvak használatának eredményeképpen növénytermesztésünk általános színvonala és különösen egyes növényfajok termésátlaga növelésében jelentős eredményeket értünk el. Mindezek ellenére mind a hazai minőségi követelmények kielégítése, mind exportérdekeink azt kívánják, hogy a vetőmagtermesztő, termeltető vállalatokkal, bázisgazdaságokkal, társulásokkal szemben az eddiginél nagyobb követelményeket támasszunk.

III. Vetőmagforgalom, értékesítés

A vetőmagforgalmat a XIX. század második felében még sem az állam, sem a gazdák nem ellenőrizték. A kereskedők forgalomba hozhatták áruikat akkor is, ha szemetesek, rossz csírázóképességűek voltak. A gazdáknak ritkán volt módjuk a visszaéléseket megtorolni. A nagykereskedők mindig találtak valami kibúvót, úgyhogy a gazda a vetőmagvásárlásnál ki volt szolgáltatva a kereskedőnek.[66]

[65] Országos Vetőmag- és Szaporítóanyag Felügyelőség, „100 éves a magyar vetőmagvizsgálat, 1878–1978". c. kiadványa. Bp. 1978.

[66] *Thaisz Lajos:* A vetőmagvak forgalmának ellenőrzése. Bp. 1897.

A termelők és a kereskedők akkori kapcsolatát találóan jellemzi *Mesterházy Ernő* 1894-ben, amikor azt írja: „a magtermeléssel foglalkozó gazdától okvetlenül megkívánjuk, hogyha a gazda magját bárkinek eladja, mindig azt a magot s oly módon adja, mint aminőt és amennyit bizonyos összegért adni ígért, inkább adjon a gazda többet és jobbat, mint amennyit adni ígért, de silányabbat vagy nem oly tiszta magot soha semmi körülmények közt ne adjon. Ha ezt betartja, híre szolidsága általánosan ismert lesz. Kinek vetőmagra van szüksége, örömest fordul hozzá, mert tudja, hogy benne megbízhatik."

Rendkívül érdekes az a véleménye is, hogy a termelőnek vagy a kereskedőnek a vevő igényei szerint kell eljárni, ha azt akarja, hogy a jövőben is nála fedezze vetőmagszükségletét. „A vevőnek az igénye, hogy tökéletesen jó, kifogástalan minőségű, tiszta magot kapjon . . . A vevőnek ebbeli igényét kell a termelőnek vagy kereskedőnek kielégíteni . . . az összes intézkedéseknek tehát, melyek a vetőmag forgalmazásánál felmerülnek, arra kell irányulni, hogy az igények kielégítését előmozdítsák."

A gazdák régebben termékeiket közvetlenül a fogyasztóknak adták el. A középkor gazdaságpolitikájának egyik fontos elve volt a közvetítés kizárása. A munkamegosztás eredményeképpen a különböző termények más-más tárolási és tisztítási technikája volt az oka annak, hogy az általános (elsősorban gabona) kereskedelemről levált a vetőmagkereskedelem és önálló kereskedelmi ágat alkotott. Ezt a munkát kis- és nagykereskedők végezték. A nagykereskedők ügyleteinek megkötésére és lebonyolítására azok a rendelkezések voltak irányadók, amelyek általában a kereskedelmi ügyleteket szabályozták.

A régi Osztrák–Magyar Monarchiában Magyarország szerepe a mezőgazdasági terményekben fennálló szükségletek kielégítése volt. Az a nagyarányú fejlődés, amely a magyar mezőgazdasági termelés fejlesztésére törekedett, az 1880-as években indult meg.

Magyarország az 1867. évi kiegyezéskor 10 évre vámszövetséget kötött Ausztriával (1867: XVI. tc.). Ezt némi módosításokkal két ízben (1878-ban és 1887-ben) meghosszabbították, mindkétszer nehezen, mert az Európában általánossá váló védvámos irányzat ellentétesen hatott az osztrák ipari és a magyar mezőgazdasági érdekek érvényesülésére. 1897-ben az osztrák–magyar vámszövetség lejárt anélkül, hogy megújították volna.

A protekcionista vámtarifa kiharcolásában döntő szerepet vitt a magyar földművelésügyi miniszter. Ebben nagy segítséget kapott a IV. (1896), V. (1900) és VI. (1902) országos gazdakongresszustól, majd – „az iparival egyenlő mezőgazdasági vámvédelem" fenntartásáért kifejtett erőfeszítéseihez – az 1908-tól 1914-ig évenként más-más városban megrendezett gazdaszövetségi nagygyűlésektől. Az új védvámok hatása csakhamar megmutatkozott a földárak, földbérek és a vasúti forgalom emelkedésében, s lezárta mezőgazdaságunk válságos korszakát. Ugyanakkor a viszonylag kedvező államháztartási helyzet lehetővé tette, hogy az állam az addiginál nagyobb áldozatot is hozzon a mezőgazdaság fejlesztésére.

Nem kétséges, hogy a kereskedelemnek a mezőgazdaság fejlődésére irányító szerepe volt. A kereskedőknek lehet tulajdonítani, hogy felismerve a világpiac szükségleteit, a külföldi fogyasztó igényeit, irányítólag hatottak a gazda termelésére. Különösen a vetőmagtermesztésnél vált jelentőssé a kereskedelem szerepe. A gazdasági magvak osztályozását, válogatását, tisztítását a kereskedő vállalta, és a kereskedő hívta fel a gazdákat a világpiac szükségletei szerint legjobban elhelyezhető vetőmagvak vetésének nagy fontosságára.

A magyar kereskedelem krónikájában nem lehet említés nélkül hagyni a magkereskedők nesztorának, *Mauthner Ödön*nek nevét, aki az első szakszerűen vezetett kereskedőházat alapította Budapesten. Az ő kezdeményező lépésének lehet tulajdonítani, hogy a vetőmagtermesztés mind fontosabb szerephez jutott a magyar mezőgazdasági termelésben, és a kereskedelem is mind nagyobb felkészültséggel foglalkozott a vetőmagvak értékesítésével, különösen pedig az exporttal.

Jóllehet a régi Magyarországon gazdagon és bőségesen termesztették a legfontosabb gazdasági magvakat: lucernát, lóherét, olajos magvakat stb., az export a háború előtt nem volt oly nagyarányú, mint háború után, mert túlnyomórészt az Osztrák–Magyar Monarchia egységes vámterületén helyezték el feleslegeiket a gazdák. Nagy mértékben segítségére voltak mind a magkereskedelemnek, mind a termelésnek, Magyarország világviszonylatban is elsőrendű és rendkívül magas színvonalon álló kísérleti állomásai, így főleg a Magyar Kir. Vetőmagvizsgáló Állomás és az Országos M. Kir. Állami Növénynemesítő Intézet.

A háború utáni esztendőkhöz fűződik a magyar magkivitelnek legnagyobb arányú fejlődése. Amiről eddig Magyarországon megfeledkeztek, arra most kényszerített a gond és a szükség. Hatalmas tisztítótelepeket rendeztek be a magkereskedők, amelyeknek modern berendezése feleslegessé tette a nyers magvak exportálását. A magyar magkereskedők tisztítótelepein a legmodernebb és legtökéletesebb technikai felszerelésükkel az exportálandó magvaknál olyan magas használati értékeket állítottak elő, melynek révén minden ország előírásainak és igényeinek megfelelő értékű árut készítettek elő kivitel céljaira. A M. Kir. Állami Vetőmagvizsgáló Állomás által ólomzárolt állapotban kivitelre kerülő magvak mindenütt elismerést szereztek, mivel a magyar magvizsgáló állomás a legszigorúbb vizsgálat alapján csak oly vetőmagvakat ólomzárolt, amelyek a legmesszebbmenő követelményeknek megfeleltek.

A magkereskedelem jelentősége évről évre nőtt, a magyar mezőgazdaság mind nagyobb igényekkel lépett fel vetőmagszükségletének beszerzésénél. A mezőgazdasági termelés Magyarországon átalakult, mind szélesebb körben terjedt el a konyhakerti magvak termesztése is.

Az 1910–20-as esztendőkben a nyugati államok kereskedői is észrevették a magyar föld alkalmasságát egyes főzelék- és konyhakerti magvak: borsó, bab, saláta, uborka stb. termesztésére. A magyar magkereskedelemnek jutott az a feladat, hogy az agrártermelésnek ezt az intenzív fejlődését lehetővé tegye és támogassa. Megállapítható, hogy ezekben az években nagyobb területen folyt Magyarországon a főzelék- és konyhakerti magvak bértermeltetése, és évről évre növekedett ezek exportja is. A külföldi magkereskedők felismerték a Magyarországon való magtermesztés, illetőleg anyagmagvaiknak Magyarországon történendő szaporításának rendkívüli előnyeit. Ezen előnyök főleg az itt termelt magvak igen magas használati értékében jutottak kifejezésre. A magyar föld termőerejének, valamint az egyes magvakra rendkívül kedvező érési időszaknak volt köszönhető, hogy az itt termelt magvak csíraképessége mindenkor az elérhető legmagasabb volt, és ezen csíraképességüket hosszú ideig meg is tartották. A többi termelő országokhoz viszonyítva a magyarországi termeltetés költségei a magasabb használati értékre tekintettel – igen kedvezőek voltak.

A vetőmagértékesítés csúcsszerve hazánkban a Magyar Vetőmagkiviteli R. T. volt, mely mint „egykéz" a külföldre szóló eladásokat készítette elő, és megállapodásokat létesített a külföldi megbízottakkal. Célja az egységes értékesítéssel minél jobb árak elérése volt, védve a magyar kereskedői és termelői érdekeket. Az R. T.-nak, mielőtt a külföldre szóló megállapodásokat véglegesítette volna – a feltételekben az érdekelt kereskedőkkel és gazdasági képviseletekkel történő közvetlen tárgyalások útján kellett hozzájárulásukat megszerezni. A gazdabizottság ellenőrizhette az R. T. számadásait is, elsősorban a külföldön elért áraknak a termelők javára kimutatható érvényesülése tekintetében.[67]

Az állami beavatkozásnak az az aránya, amely túlnyomóan az áruforgalom terén érvényesült, nem bizonyult a legszerencsésebbnek. 1918-ban lényegesen kevesebb volt a növénytermesztés hozama, mint 1914-ben, míg a háborús szükségletek egyre növekedtek. A termelés közvetlen irányításával nagyobb eredményt lehetett volna elérni, amint az – e tanulságon is okulva – a II. világháború évei alatt történt.

Az államhatalom a hadi érdekekre hivatkozva egyre nagyobb mértékben szólt bele a gazdasági életbe. Az állam különösen az áralakuláson változtatott (maximális árak megállapítása), majd hatóságilag igénybe vette a terményeket (rekvirálás), és szabályozta a munkaerő elosztását.

A háború nagy konjunktúrát teremtett a mezőgazdaság számára. Ausztriában már a háború kezdetén maximálták az árakat mind az iparban, mind a mezőgazdaságban. Egyes mezőgazdasági termények és termékek árának maximálása megszüntette ugyan az árak nyílt emelkedését, ezek az áruk azonban a zugpiacon nagy mennyiségben jóval drágábban kerültek forgalomba.

Az áruelosztást németországi mintára a hadi érdekeket mindenben szem előtt tartó külön szervezetek: háborús gazdasági központok, bizottságok, elosztók, irodák stb. végezték. A háború idején a forgalom alakulására ezeknek a forgalmi és behozatali monopóliumot élvező központoknak volt a legnagyobb befolyásuk.[68]

A II. világháború végéig terjedő időszak lényegében – a forgalom és az értékesítés szempontjából – három fő szakaszra osztható:

[67] *Tóth Lajos:* A pillangósvirágú takarmánynövények magtermesztése. Bp. 1942.

[68] *Takács Imre:* A földművelésügyi közigazgatás az első világháború éveiben (1914–1918). Bp. 1970.

– az első szakasz a 20-as évek végéig, a világgazdasági válságig terjedt;

– a második időszak a világgazdasági válság idejére esett. Változás annyiban következett be, hogy a megszokott mezőgazdasági igazgatás mellé új jelenség került, a termelés korlátozása és bizonyos fokú irányítása.

– A harmadik időszakban a háborús felkészülés, az országnagyobbodás kedvezett a mezőgazdaság fejlődésének.

A háború utáni esztendőkben a magyar magkereskedelem komoly akadályokkal állt szemben. Az európai államok vámpolitikai elzárkózása gátolta a kivitelt. A valuták hullámzása Magyarországon, éppúgy mint a legtöbb államban, devizakorlátozásokhoz vezetett, amiből természetesen rendkívül nagy kár háramlott a kereskedelemre. A be- és kiviteli tilalmak elzárták előlünk fogyasztópiacainkat, és lehetetlenné tették feleslegeink zavartalan exportálását.

A kivitelt engedélyhez kötötték, aminek következtében az exportőrök nem tudták kihasználni a külföldi piacok alakulását, nem számolhattak az árak hullámzásával.

Az első világháború után kialakult helyzet az árstruktúrában is gyökeres változásokat hozott. A háború utáni konjunktúra elsősorban a növényi eredetű termékek árainak növekedésével járt. Ennek köszönhető, hogy 1928-ban, amikor az árszint a legmagasabbra emelkedett, a növekedés 1913-hoz viszonyítva elérte a 159,1%-ot.

Gyökeresen megváltozott a helyzet a gazdasági válság alatt, 1929–33 között. A növényi eredetű termékek árszintje már 1929-ben az előző évinek 90%-át sem érte el, az egész mezőgazdasági árszint több mint 10%-kal esett vissza. 1929 után pedig nagyméretű áresés következett be az egész mezőgazdaságban, de az egyes ágazatokban is. Az árszint 1933-ban az 1913. évinek csupán 68,6%-a volt. Az árváltozások felbontották a korábbi összhangot, ami elsősorban az állami támogatásnak volt a következménye. A gabonaárakat ugyanis jobban támogatták, mint az állati termékekét, így az egymáshoz viszonyított arány felbomlott.

Az ország külkereskedelmi egyensúlya 1929-ig kifejezetten passzív volt. A kivitel azonban ebben az időszakban is elsősorban mezőgazdasági termékekből állt. Úgyszólván egészen a gazdasági válságig a mezőgazdaság az egész kivitelnek rendszeresen több mint 75%-át szolgáltatta. 1931-ben következett be először, hogy az összes kivitelben a mezőgazdaság nem érte el a 70%-ot. Ez az arány az évek során tovább romlott, és 1938-ban már csak 65,3%-ot ért el.

A különböző gazdasági konferenciák és kereskedelmi szerződések a mezőgazdasági termények külső piacának kiszélesítését szolgálták. E törekvések azonban csak kis mértékben járultak hozzá a válság súlyának enyhítéséhez. Éppen ezért a válságból való kilábalás szempontjából egyre fontosabb szerephez jutottak az állami beavatkozás olyan eszközei, amelyek a belső ártámogatásra, a kiviteli árak emelésére stb. irányultak.

A nemzetközi kereskedelemben a 20-as években a hangsúly nem a kedvező vagy kedvezőtlen vámtételen nyugodott, hanem az árumennyiség megállapítására tolódott át. Ezenfelül a forgalom megkötése egyre nehezebbé tette a fizetések lebonyolítását, az érdekelt országok mindinkább a kompenzációs rendszerre való áttérésre kényszerültek. Szükség volt a külkereskedelmi szerződések mellett olyan belső támogatások életbe léptetésére is, amelyek a külföldön elért árakon felül még további árkiegészítést adtak. Ilyen volt a boletta, a kiviteli prémium, adóvisszatérítés, intervenciós vásárlás.

1934 márciusában létrejött az ún. „római egyezmény", amelyben Olaszország és Ausztria kötelezte magát, hogy a magyar gabonafeleslegeket a világpiaci árnak csaknem háromszorosán veszi át, és a többi agrárcikket is kedvezően bírálja el. A búzaár megoldásával a többi mezőgazdasági termék árszínvonala is megszilárdult, így e szerződéssel a mezőgazdasági válság kihatásait Magyarország hamarább küszöbölte ki, mint a többi mezőgazdasági exportállam.

Az állami beavatkozási politikának nemzetközi méretekben jelentkező módszereit Magyarországon is alkalmazták. Ezek közül különösen azokat, amelyek általában a mezőgazdasági terményeket exportáló országokban is érvényesültek.

A kötött devizagazdálkodás komoly hatást gyakorolt a külkereskedelemre, mert a külkereskedelmi forgalom teljesen a Magyar Nemzeti Bank engedélyétől függött. Az államhatalom fontos beavatkozási eszköze volt a felárrendszer is, amely szervesen kapcsolódott a kötött devizagazdálkodáshoz. Jellemző, hogy 1935-ig nem alakult ki egységes felárrendszer, mert a nagybirtokosok szerint az

importfelár alkalmazása az iparcikkek behozatalát nehezítette. Ugyanakkor az exporttámogató alapból jelentős összegeket fordítottak a mezőgazdasági termények értékesítésének támogatására.

Ebben az időben, az 1920-as évek végén alakult meg a Magyar Magkereskedők Országos Egyesülete. Ez egyúttal a magyar nagykereskedelemnek is a legmozgalmasabb időszaka. Háromfelé kellett az egyesületnek harcolnia a kereskedelem érdekeiért. Elsősorban az államnak Magyarországon is mind jobban erősödő beavatkozása ellen, másodsorban az állam támogatásában részesülő szövetkezetek versenyével szemben és végül a világpiaci konjunktúrának a magyar mezőgazdasági export szempontjából kedvezőtlen alakulásával szemben. Nem kétséges, hogy az egyesület erőteljes fellépése jelentős eredményeket hozott a magyar magkereskedelem szempontjából is. Mindig a szabad forgalmat követelték, és így az egyesület némi részt követelt magának abból, hogy Magyarország egyike volt az elsőknek az európai államok között, amely a kiviteli tilalmat megszüntette. Ez 1922-ben következett be, amikor elsőnek éppen a vetőmag kivitelét szabadította fel az állam.

Mint annyi más agrárállamban, a magyar magkereskedőknek is súlyos versenyt támasztottak az állami támogatásban részesülő szövetkezetek és álszövetkezetek. A magyar kereskedelemnek ebben a kérdésben csak az volt a kívánsága, hogy szüntessék meg a szövetkezetek állami támogatását, mert ha kereskedő és szövetkezet egyenlő feltételekkel indul, nem valószínű, hogy a kereskedő a versenyben alulmarad.[69]

1934 után a válság lanyhult, és ettől fogva a mezőgazdasági értékesítés egészséges fejlődésnek indult. A gabonakivitel a kontinentális importszükséglet 5–6%-át fedezte. Az értékesítési körülmények azonban megváltoztak. Megszűnt a szabad kivitel, stb. Szükség volt tehát a külkereskedelem hivatali és kereskedelmi szervezetének kiépítésére. A Külkereskedelmi Hivatalt és a Külkereskedelmi Bizottságot már 1933-ban megszervezte a kormány. A kötött gazdasági élet és a fizetési eszközök forgalmának korlátozása az e szervekre háruló feladatokat nagymértékben megduzzasztotta.

Az exportkereskedelem szervezetének kiépítése során a szövetkezeti és a félállami szervek mellett a magánkereskedőket is be kellett vonni. Ezért a kereskedők ún. kiviteli egyesülésekbe tömörültek. Az első ilyen tömörülés a Gabonakiviteli Egyesülés volt. Ezek eleinte nem kizárólagos joggal, egykéz formájában működtek. Németország és Olaszország hatására azonban az ottani monopóliumszerű szervezethez hasonlóvá kellett őket alakítani.

Számos termék kivitelét támogatni kellett a külföldi versenyképesség érdekében. Így alakult ki a 30-as években – mint már említettük – a premizálás, amely a kiviteli rendszer újszerű hazai kezdeményezése volt. Az ehhez szükséges összegek jó részét a „mezőgazdaság megsegítésére szolgáló alapból" vették, amelyet a Külkereskedelmi Hivatal kezelt.

A vetőmagvakkal kapcsolatos szakkérdésekben a Budapesti Áru- és Értéktőzsdén kizárólag az egyesület elismert magkereskedő szakembereinek (tagjainak) bevonásával döntöttek. Ezért a külföldi felek szívesen elfogadták a Budapesti Áru- és Értéktőzsde illetékességét. Hazánkban egy árutőzsde volt és ez – mint neve: Budapesti Áru- és Értéktőzsde is mutatja, nemcsak az áruüzletnek, hanem az értékpapír- és pénzüzletnek is központja volt. A tőzsde jelentősége:

1. Az eladók és vevők gyülekező helye, ahol a a kereslet és a kínálat naponként a nap meghatározott órájában felkereste és megtalálta egymást;
2. a kereslet és kínálat viszonyának megfelelő áralakulásával és ezen árak hivatalos leszögezésével és közzétételével a nagyközönségnek tájékoztatást adott, és a termények áralakulását országszerte döntően befolyásolta;
3. a terményüzlet különleges szükségleteinek megfelelő áruüzleti szokások kialakításával és azok kodifikálásával a forgalom biztonságát, zavartalan menetét nagymértékben emelte;
4. bírósági jogkörrel ellátott választott bíróság által a felmerült viták gyors és szakszerű elbírálását biztosította.

A Budapesti Áru- és Értéktőzsde a közgazdasági életnek autonóm, de a kormánytól delegált tőzsdebiztos által államilag ellenőrzött szerve volt, tagja lehetett minden kereskedő vagy gazda, aki személye és vagyona felett szabadon rendelkezett, nem közadós, és politikai jogainak gyakorlásától nem volt felfüggesztve. A tőzsde ügyeit a tőzsde közönsége által választott tőzsdetanács, illetőleg annak végrehajtó szerve, a tőzsde titkári hivatala végezte.

[69] *Varannyay Aurél:* A magyar magkereskedelem 10 éve. Bp. 1930.

A Budapesti Áru- és Értéktőzsde választott bírósága állandó szervezetű, a budapesti kir. ítélőtábla felügyelete és rendszeres ellenőrzése mellett működő szakbíróság volt, mely az illetékessége alá tartozó ügyekben fellebbezés nélkül ítélt. A tőzsdetanács megidézhette a feleket és tanúkat, ítéletei végrehajthatók voltak. A tőzsdebíróság illetékessége akkor állt fenn, ha 1. vagy a tőzsdeteremben kötötték meg az üzletet, 2. vagy a felek magukat a tőzsdebíróság illetékességének írásban alávetették.

Volt a tőzsdebíráskodásnak egy másik igen fontos szerve is: a szakértő bizottság. Olyankor, amikor csupán minőségi eltérést kellett elbírálni, a tényállás egyébként teljesen tiszta, és jogvita nem merült fel, akkor ezt a vitát rendszerint nem a bíróság elé vitték, hanem a szakértő bizottság elé. A tagok a tőzsdén működő egyes szakmák szakértői közül kerültek ki. Az eljárás itt nagyon gyors és egyszerű volt. A felek által egybehangzóan előadott tényállásról jegyzőkönyvet vettek fel, a mintákat átadták, és mindezek alapján a szakértők percek alatt meghozták döntésüket. Csak az esetben szenvedett a döntés halasztást, ha a felek egyike mechanikai (magvaknál állami magvizsgáló intézet) vizsgálatot kért. Ilyenkor természetesen a döntés a magvizsgáló intézet értesítvényének beérkeztéig függőben maradt. A feleknek jogukban állt gazdaszakértő kiküldését kérni.

A szakértő bizottság tárgyalása rendszerint titkos volt, a titkár ismertette a tényállást, és a szakértők nem tudták, kinek az ügyét bírálják el. Ez az eljárás a feltétlen tárgyilagosságot biztosította. A szakértő bizottság döntése végleges volt.

A Budapestre szállított magvakat nem lehetett bárhol, hanem csak a tőzsde által kijelölt és a kereskedelemben szokásos helyek valamelyikén átadni.

A magkereskedelem egyik számottevő munkája a mintavétel volt. Helyes és körültekintő mintavétel a kereskedőt sok kellemetlenségtől, sok esetben nagy anyagi veszteségtől óvta meg. Éppen ezért a kereskedők ezt a munkát a legügyesebb, legkörültekintőbb és legmegbízhatóbb tisztviselőikkel végeztették.

Ha arra volt szükség, hogy valamely mag tulajdonságait hatósági használati célra állapítsák meg, amikor különös érdek fűződött a mintavétel minél nagyobb hitelességéhez, a felek kívánságára a mintákat a M. Kir. Vetőmagvizsgáló Intézet vette. A mintát vizsgálat céljából az intézetbe magukkal vitték. A vizsgálatról az intézet egyszerű vagy nemzetközi bizonyítványt adott, mely azt igazolta, hogy az áru, melyből a mintát vették, milyen tulajdonságokkal rendelkezik.

Mivel a forgalomba kerülő vetőmag jó minősége, hamisítatlan volta nemcsak egyéni, de közgazdasági érdek is, a hatóságok éppen ezért mindig *nagy gondot fordítottak a magvak forgalmának ellenőrzésére.* A magvak forgalmának szabályozása a termelő, a kereskedelem és a fogyasztó együttes érdekét szolgálta.

A magvak forgalmát már az 1894. évi XII. tc. r. 1. §. 2. bekezdése szabályozta azzal, hogy eltiltotta az arankát és káros gyomokat tartalmazó lóhere és lucernamag forgalomba hozatalát, a törvény ellen vétőket pedig 200 P-ig terjedő pénzbüntetéssel büntette.

A 48000/1894 FM sz. r. 51. §-a felhatalmazta a gazdasági akadémiákat, valamint a budapesti, kolozsvári és kassai vetőmagvizsgáló állomásokat, hogy a gazdáknak az arankavizsgálatokat díjtalanul végezzék, és a három állomás a gazdák és a kereskedők kívánságára a lóherét és lucernát tartalmazó zsákokat igazoló bárcával és ólommal lezárja.

Hogy a törvény rendelkezéseit szigorúan betartsák és hogy a gazdákat a visszaélésektől megóvják, már 1895-ben a 21.915 sz. FM rendelettel az elsőfokú hatóságokat „magrazziák" megtartásával bízták meg.

Az 1895. évi 46. tc. hatása a vetőmag forgalmazásra

A vetőmag jó minősége érdekében döntő fordulatot hozott az 1895. évi III. Országos Gazdakongresszus határozati javaslata, mely szerint a Kongresszus szükségesnek tartja, „hogy addig is, míg a vetőmagforgalmat szabályozó törvény életbe léphetne, intézkedés tétessék, hogy lóhere és lucerna magvakakat csak állami előzetes vizsgálat után és arankamentesség esetén államilag ólomzárolt állapotban legyen szabad termelés céljából forgalomba hozni."[70]

[70] *Thaisz Lajos:* A vetőmagvak hamisításának meggátlásáról. Bp. 1895.

A jelzett törvény alkotásának és kiadásának sürgősségét már az is indokolta, hogy „már az élelmi és élvezeti cikkeket is hamisítják . . . a tisztességtelen verseny oly nagy mértéket öltött, hogy az ember legdrágább kincsét, az egészségét is veszélyeztetik . . . érvényesül azon önző felfogás, mások kárára meggazdagodni, olcsóságot látszólagos jósággal, látszólagos igaz mértékkel összhangbahozni s így a vevő kárára az eladó hasznát emelni . . . Megkönnyíti a lelkiismeretlen kufárok dolgát az is, hogy a vásárlónagyközönség könnyen hisz . . . az ügyes szemfényvesztéssel forgalomba hozott árut valódinak tartja és megveszi."[71]

A vetőmag minőségének javítását, a vetőmaghamisítás leküzdését és a termelők védelmét szolgálták a mezőgazdasági termények és termékek hamisításának tilalmáról szóló 1895. évi XLVI. törvénynek a vetőmagvakra vonatkozó rendelkezései. Ezen szigorú rendelet többek között előírja, hogy iparszerű forgalombahozatal esetén az eladó köteles a vetőmag fajazonosságát, származását, tisztasági súlyszázalékát és csírázóképességét a vevővel közölni, illetve a vetőmag csomagolási egységén feltüntetni. Ha a herefélék vagy a fűmag származása az eladó előtt ismeretlen, akkor azt is közölni kell.

A század elején a vetőmag származására nagy súlyt fektettek. A szakmai álláspont szerint jó és biztos termést csak a hazai szélsőséges klímához igazodó, a szárazságokhoz és a gyakori erős fagyokhoz edzett növények vetőmagja adja. A külföldi, gyakran sokkal enyhébb és csapadékosabb időjárási viszonyok között termett mag hozama nemcsak messze elmarad a hazai mögött, hanem a betegségek iránt is sokkal érzékenyebb. A faggyal szemben nem elég ellenálló, külföldi eredetű magból fejlődött növényzet gyakran kiritkul, és a kipusztult gazdasági növények helyére gyomnövények tömege telepedik.

Ha a vetőmag eladója valótlan fajazonosságot vagy származást közöl, továbbá ha az ellenőrző vizsgálat a tisztaságban vagy a csírázóképességben szavatoltnál külön-külön 5% vizsgálati hibahatárt meghaladó kisebb értéket állapít meg, az illető kihágást követ el, és súlyosan megbüntetik. Az ellenőrző hatóságok jogosultak a vetőmagvak tisztítására vagy árusítására szolgáló helyiségekben szemlét tartani és a vetőmagból ellenőrző vizsgálat céljára mintákat venni.

A hamisítás elleni törvény hiányossága azonban – mint az a gyakorlatban is beigazolódott –, hogy ez csak az iparszerűleg forgalombahozott vetőmagvakra vonatkozott, tehát az egyik termelő által a másik termelőnek eladott vetőmagra nem volt érvényes. Az ilyen adás-vételű vetőmagvak elkerülték tehát az ellenőrzés lehetőségét. Különösen a gabonaféléknél volt gyakori, hogy a gazda gazdatársának adja el a vetőmagot, és az csak kifogásolás esetén került hivatalos ellenőrző vizsgálatra. További hiányosság volt, hogy a törvény túlzottan a kereskedelem szabadságának elvén állt, csak a minőség közlésére s annak szavatolására szorítkozott, és nem tiltotta meg a rossz minőségű vetőmag forgalmát. A vevőnek, felhasználónak ismernie kell a kifogástalan vetőmag minőségi követelményeit, amikor annak vásárlásáról dönt.

A gazdák jogos panasza volt az is, hogy a károsultnak semmiféle kára nem térült meg, ha feljelentése alapján megbüntették a hamisító kereskedőt. A törvény a kártérítési kötelezettséget nem mondta ki.

A hamisítások zöme a lucerna, herefélék és füvek származásával kapcsolatban történt: az olcsó dél-amerikai és olasz vetőmagot tisztán vagy hazaival keverten, belföldi eredetűként forgalmazták. A származás ellenőrzése a vetőmagban előforduló idegen részek (kagyló-csigadarabok, földrögök, kövek), különösen pedig olyan gyommagvak alapján történt, amelyek bizonyos vidékeken való előfordulása arra a tájegységre jellemző volt. Dél-Európára jellemző ún. származási gyommagvak jelenlétéről például azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a vetőmag enyhébb éghajlat alatt termett, tehát a növények fagyállósága nálunk kétséges.

Hazánktól eltérő éghajlati viszonyokkal rendelkező takarmánynövényekkel való visszaélések biztos felismerésére egy időszakra bevezették a Magyarországra érkező vetőmagvaknak az országhatáron – a Vetőmagvizsgáló Állomás kiküldöttei által – történő megfestését. Ez az eljárás azonban a gyakorlatban túl bonyolultnak és munkaigényesnek bizonyult. Maradt tehát a „származási gyommagvak" rendszeres vizsgálata.

A 82.000/1927 sz. FM rendeletet az a körülmény tette szükségessé, hogy „Délafrikából, Turkesztánból sok hazai termelési feltételekbe nem illő mag került forgalomba . . . mivel ezek a hazai

[71] *Ebergényi Sándor:* A mezőgazdasági termények, termékek és czikkek hamisításának tilalmazásáról szóló 1895. évi XLVI. törvénycikk magyarázata. Nagyenyed 1901.

árut igen lerontották volna, a földművelésügyi kormányzat az ilyen áru festését rendelte el és ezt a feladatot a magyar királyi vetőmagvizsgáló állomások hatáskörébe adta."

A terményértékesítés területeire irányuló állami beavatkozás – *Szuhay Miklós* szerint – már a válság elmélyülésével kezdetét vette, nagyobb arányú kifejlődése azonban – mint már mondottuk – csak 1933 után következett be. Szó esett már a bolettarendszer bevezetéséről. Mivel a kormány már 1930-ban rendelkezett a búza értékesítéséről és az „egyes gabonaneműek értékesítése érdekében szükséges intézkedésekről", e törvénybe foglalt rendszabályok „boletta-rendszer" néven váltak ismertté. Eszerint a búza, rozs és kétszeres tulajdonjogát csak „gabonajegy" kíséretében szabad átruházni úgy, hogy az eladásra kerülő gabona után a termelő a vevőtől évenként meghatározott értékű gabonaszelvényt kap. A gabonajegy két részből állt: gabonalevélből és szelvényből. A szelvényt a termelő kapta, míg a gabonalevél a vevőnél maradt, és kísérte a gabonát további útjára. A termelő a gabonaszelvényt – amely 1930-ban 3 pengő értékű volt – állami vagy törvényhatósági köztartozásának kiegyenlítésére használhatta fel, az esetleges fennmaradó szelvények értékéért pedig pénzbeli térítést kapott. Gabonaexport esetén a gabonajegy értékét a gabonalevél beszolgáltatásakor az exportőrnek visszatérítették.

Bár a boletta útján biztosított állami támogatás túlnyomó része a nagybirtoknak jutott, a szegényparasztságnak adott földadó-megtérítés és közmunkaváltság átvállalása 4 év alatt 389 millió P összkifizetésből mindössze 52 millió pengőt tett ki. A nagybirtokosok mégis elégedetlenkedtek a gabonaértékesítés ilyen rendszerével, mivel a búzaárak csökkenését ez sem tudta megakadályozni.

Az állam a búzaértékesítés támogatását a válság éveiben mindenekelőtt az intervenciós vásárlásokkal támogatta, amelyek jelentős segítséget jelentettek a nagybirtokosok részére.

1933-ban a festési kényszert a 11.000/1933. FM sz. rendelet olyképpen módosította, hogy a délvidéki gyengébb minőségű lucerna- és lóheremag zöldre, az egyéb külföldről érkező, de minőségben nem rosszabb áru pirosra való festését rendelte el.

Az 1931. évi II. tc., a márkázási törvény felhatalmazást adott a minisztériumnak, hogy az ország érdekeit szem előtt tartva, bármely terményre kiterjeszthesse a márkázási kényszert. Ennek alapján a belföldi forgalomban csak a vetőmagvizsgáló állomás által ólomzárolt takarmányrépamag hozható forgalomba, és a külföldről érkező árukat is a vámkezeléskor ólomzárolni kell. Az ólomzárolás lebonyolítását az országos növénynemesítő intézet szántóföldi ellenőrzése után a m. kir. vetőmagvizsgáló intézetek végzik.

Először a 70.000/1923. FM sz., mindenre kiterjedő pontossággal azonban a 257.700/941. FM sz. rendelet írja körül a nemesített vetőmag forgalomba hozatalánál követendő eljárásokat.

Az állami minősítést nyert fajtákat csak a fajtatulajdonos vagy megbízottja forgalmazhatta. Természetesen a nemesítő is csak állami minősítést nyert fajtáit forgalmazhatta. Meg nem felelő vetőmag semmiféle jelzéssel vetőmagként forgalomba nem kerülhetett. Az „utántermesztett" vetőmag forgalmazása tilos. Ez alól csak az állam kivétel. Szigorú korlátozás alá került a külföldről behozott – hazai vonatkozásban ismeretlen termesztési értékű – vetőmagvak forgalmazása is.

Az állami beavatkozási politika 1929–33 közötti időszakát vizsgálva megállapítható, hogy az agrárválságból való kilábolást előmozdító intézkedések a gazdasági élet valamennyi területét érintették, és elsősorban a kivitel fellendítésére irányultak.

1943-ban előírták azokat a tisztasági, csírázóképességi határértékeket, melyek alatt a konyhakerti és virágmagvak iparszerűen forgalomba nem hozhatók. A magvak minőségi forgalmát illetően nagy haladást jelentett ez a rendelet. A múltban, ha a kereskedő a tulajdonságok feltüntetését a burkolaton alkalmazta, akár a leghitványabb magvakat is forgalomba hozhatta anélkül, hogy a törvénnyel összeütközésbe került volna.

Külkereskedelmi és szerződéses vetőmagszaporítási vonatkozásban gyakran szükség volt arra, hogy a termeltető vagy a vásárló ismerje az átvett vetőmag fajtaazonosságát és fajtatisztaságát. Ennek kitermesztés útján való megállapításával, illetőleg ellenőrzésével a felszabadulás előtt központilag egyetlen intézmény sem foglalkozott. A mezőgazdasági növények nemesített fajtáit a magyaróvári Országos Növénynemesítő Intézet tartotta nyilván, míg a kertészeti fajtákkal a Kertészeti Főiskola zöldségtermesztési tanszéke, illetve magvizsgálati laboratóriuma, vállalati téren pedig a Magyar Magtenyésztési R. T. monori telepe foglalkozott.

A háborús konjunktúra következetében a 30-as évek vége felé világszerte megindult árszínvonalemelkedést a második világháború kitörése után az állandóan fokozódó háborús drágulás követte. A

háborús helyzetnek az áralakulásra gyakorolt hatása hazánkban először a nagykereskedelmi árszínvonal fejlődésében volt megállapítható, és csak megkésve követte ezt a fogyasztói árak drágulása, amely utóbbi méreteiben mindig elmaradt az előbbi mögött. Az 1938. évi állapothoz képest 1944 novemberéig legális forgalomban a nagykereskedelmi árszínvonal 3,2-szeres, a fogyasztói (kiskereskedelmi) árszint pedig 2,5-szeres mértékben emelkedett. A háború utolsó szakaszában azonban a kiskereskedelmi forgalom számottevő része az illegális (feketepiaci) forgalomban bonyolódott le, amelynek árai gyakran többszörösen meghaladták a legális árucsere keretében kialakult árakat.

A háború első szakaszában a mezőgazdasági termékek árainak emelkedése gyorsabb volt, mint az iparcikkeké. Az árstruktúra fejlődése tehát a mezőgazdaság árhelyzetének javulását eredményezte. A nagykereskedelmi árstruktúrában 1940 folyamán létrejött jelentős ipari árolló azonban a későbbi években fokozatosan csökkent, és 1943-ban nagyjából újból az 1938. évi ararányok alakultak ki.

A drágulás üteme a háborús cselekményeknek hazánkra történő kiterjedése után rendkívüli mértékben meggyorsult. A kiskereskedelmi árak szintje 1944 decemberében az előző hónaphoz képest a kétszeresére emelkedett, és az 1938. évi színvonal 5-szörösét érte el, 1945 júniusában pedig már több mint 75-ször volt annál magasabb.[72]

1945-től napjainkig

A Kertészeti Főiskola magvizsgáló laboratóriuma 1947 tavaszán megszűnt, s a kertészeti fajták fajtaazonossága meghatározásának munkaköre a Vetőmagvizsgálati Intézethez került. A kitermesztések eleinte a Kertészeti Főiskola, majd a budapesti Kertészeti Szakiskola Egressy úti telepén folytak. 1951-ben a Vetőmagvizsgáló Intézet átvette a feladatot a jól berendezett öntözhető üvegházakkal, lakóépületekkel felszerelt monori teleppel együtt.

E telep birtokában ellenőrizni kellett minden, valamely gazdaság vagy vállalat által átvett vetőmagtételt, ha fajtamegjelöléssel kivitelre került vagy importból származott, továbbá, ha elit vagy elsőfokú szaporítású, vagy ha fajtamegjelöléssel szerződéses magtermesztésre szolgált. Ezenkívül külön megkeresésre a telep minden más esetben is ellenőrizte a fajtaazonosságot és a fajtatisztaságot.[73]

Az 1945 második és az 1946 első felében lejátszódott magyarországi infláció a gazdaságtörténet eddigi legnagyobb méretű pénzromlása volt. A fogyasztói árak színvonala 1945 december végén 36 000-szer, 1946 március végén majdnem 2 milliószor, június végén 4000 billiószor, az infláció utolsó napján (július 31.) pedig 400 000 quadrilliószor haladta meg az 1938. évi kiskereskedelmi árszintet.

Az inflációnak az 1946. augusztus 1-i határnappal végrehajtott valutastabilizáció vetett véget. A stabilizációs pénzügyi rendelkezések szerint 400 000 quadrillió – 1946. július 31-i vásárlóerejű – pengő = 1 forinttal. A forint pénzlábát meghatározó pénzverési törvény alapján pedig az 1938. évi vásárlóerejű pengő és a forint között 1 pengő = 2,29 forinttal értékarány alakult ki.

Az 1946 augusztusában létrehozott forint árrendszer nagymértékben eltér az 1938. évi árstruktúrától. A strukturális különbségek mind a forgalom egyes fázisainak árai között, mind pedig a különböző termékekre megállapított árak közötti arányokban megmutatkoznak.

A forgalom egyes szakaszai közül a termelői forgalom árszintje emelkedett a legkisebb mértékben. A mezőgazdasági termékek termelői árának 1938-hoz képest bekövetkezett 3,5-szeres emelkedésével egyidejűleg nagykereskedelmi áraik 4,3-szeres mértékben emelkedtek.

Az 1946–49-es időszakban a mezőgazdasági termékek termelői árszínvonalában és ezzel egyidejűleg az egyes termékfajták közötti ararányokban nagy változások történtek. A termelői árak színvonala az 1947/48 gazdasági évben volt a legnagyobb.

A későbbi években az értékesítési átlagárak színvonala fokozatosan csökkent. 1950-ben a stabilizációs helyzethez képest 1,7-szeres, 1938-hoz viszonyítva pedig mintegy 6-szoros drágulás volt megállapítható.

A szálastakarmányok, egyes ipari növények, hüvelyesek, takarmányrépavetőmag termesztése szerződéses alapon az 1960-as években már a Mezőgazdasági Magtermeltető és Ellátó Vállalat (MEZŐ-

[72] Mezőgazdasági áralakulás a valutastabilizáció után (1946–1949). Közp. Stat. Hivatal, Bp. 1963.

[73] *Schermann* i. m. (1956).

MAG) keretében történik. Nagy fejlődést jelent, hogy a vállalat nemcsak irányítja a termelést, hanem felvásárolja, tisztítja és újból forgalomba hozza a vetőmagot.

Ebben az időszakban is kiemelkedik a szerződéses termesztés rendszerében a belföldi szükségleten felül az exportra való termelés, és hogy az egyes fajtákat a részükre legmegfelelőbb tájakon termesztik. A kertészeti, virág- és zöldségmagokat a Kertészeti Magtermeltető és Ellátó Vállalat (KERTIMAG) a Mezőmaghoz hasonlóan, egyes speciális vetőmagvakat (cukorrépa, cikória, rostlen, fűszerpaprika, cirok stb.) pedig a Földműves Szövetkezetek Országos Terményértékesítő Központja szerződésesen termeszti.

A mezőgazdasági árképzés sajátosságainak jobb megértetése céljából elkerülhetetlennek tartom rövid történeti áttekintést adni az elmúlt két évtized agrárpolitikája mezőgazdasági ár- és pénzügyi rendszerének néhány kérdéséről. Ugyanis ezzel tudom leginkább indokolni, miért nem került sor 1968-ban a mezőgazdasági árképzésnek, ármechanizmusnak az ipari termelői áréhoz hasonló átfogó reformjára.

Ez a kérdés röviden úgy válaszolható meg, hogy erre egyfelől nem volt szükség, másfelől nem volt lehetőség. A mezőgazdasági árképzés átfogó reformjára azért nem volt szükség, mert az 1950-es évektől folytatott agrárpolitika egyre eredményesebben használta fel az ár- és a pénzügyi politikát, az anyagi érdekeltséget a gazdaságpolitikai célok megvalósításához. Ezzel összhangban fokozatosan háttérbe szorultak, majd kiküszöbölődtek a termelésben és a forgalomban (felvásárlásban) korábban alkalmazott adminisztratív jellegű eszközök, módszerek. Az 1960-as évek elejére uralkodóvá váltak a nagyüzemi gazdálkodás társadalmi, üzemi szervezeti keretei, de kezdetlegesek voltak a nagyüzemi gazdálkodás anyagi-műszaki, ár- pénzügyi, személyi stb. feltételei. Az 1960-as évek közepén ezért érthetően ezek kerültek előtérbe. Az azonban már az 1960-as évek közepén, a célok kijelölésekor világossá vált, hogy az elmaradt, jórészt kisparaszti eszközökkel elindult nagyüzemeknek néhány évtized alatt olyan gyors ütemben kell fejlődni, amilyen fejlődést korábban évszázadokon át sem értek el.

A mezőgazdasági ár- és pénzügyi politikát azzal összhangban lehetett tovább fejleszteni, ahogy ehhez a társadalmi, gazdasági feltételeket meg lehetett teremteni. A továbbfejlesztés fokozatos, de ugyanakkor komplex megvalósítása lehetővé tette a bel- és a külpiaci igények változásának a jobb figyelembevételét az ár- és érdekeltségi viszonyok alakításánál, mint ahogy az abban az időben az iparban érvényesült. Ily módon a fokozatosan és viszonylag rugalmasan továbbfejlesztett mezőgazdasági ár- és pénzügyi politika kedvező eredményei már bizonyos biztató tapasztalatokat jelentettek az 1968. évi gazdasági reform és ezen belül az ipari árképzés továbbfejlesztéséhez is.[74]

Az 1970-es években a hozamok növekedését nagy mértékben elősegítette a jóminőségű nemesített vetőmag rendszeres használata. Ebben az időszakban már a Mezőmag és a Kertimag összevonásával új vállalat, az Országos Vetőmagtermeltető és Ellátó Vállalat végezte az ez irányú tevékenységet.

A Vállalat, a szerződéses vetőmagtermesztés decentralizáltságának megfelelően, az ország különböző részein 12 magtisztító telepet létesített. Ezek az ipari üzemek nagy teljesítményű, korszerű tisztítógépekkel és árumozgató felszereléssel, berendezéssel rendelkeznek. Tisztítási technológiájuk, a gazdaságos és eredményes termelés érdekében, szorosan összehangolt a magvizsgálati laboratóriumok eredményeivel. A magvizsgálat segítséget nyújtott a tisztítás leggondosabb elvégzéséhez szükséges tisztítógépek vagy gépsorok kiválasztásában, ugyanakkor ellenőrizte a kiválasztott gépek működését, illetve helyes beállítását. A Vállalat (új nevén: Vetőmagtermeltetési és Értékesítő Vállalat) az 1977-ben Szolnokon üzembe helyezett 5000 t kapacitású, teljesen korszerű tisztítótelepével további előrehaladást jelentett a jó minőségű vetőmag előállítása terén. A vállalat jogosult a saját telepein tisztított és belforgalomba kerülő, nem nemesített (kereskedelmi) vetőmagvak minősítésére és fémzárolására. A vállalat által fémzárolt minden tételből mintát kell az OVEF-hez beküldeni, amely ezeket szúrópróbaszerűen ellenőrző vizsgálatban részesíti.

A vetőmagszaporító gazdaságok – noha feladatukat hosszú lejáratú megállapodások alapján végzik – felszerelése még ezekben az években is, tehát a negyedik ötéves terv időszakában, sem korszerű. A tisztítógépek kis kapacitásúak, elavultak. Ebből következően sokszor késnek a vetőmag előkészítésével, és a nem megfelelő minőség miatt sok esetben engedményt kellett adni a szabványelőírásokat el nem érő virágmagvak felhasználására.

[74] Árképzés, árellenőrzés, és vállalati árpolitika az ötödik ötéves tervben. Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság, Pécs 1976.

Az üzemek ugyanakkor már szívesen használtak nemesített vetőmagot, ennek tudható be, hogy az országos évi felújítási előirányzatokat az elmúlt 6–8 évben teljesítették. Az állami gazdaságok, de sok termelőszövetkezetben is egész árutermelő területükön II., de legalább III. fokú szaporítású vetőmagot vetnek el minden évben.

A tárgyalt időszak utolsó éveiben a fajtaválaszték bővítése érdekében számos hazai és külföldi fajtát vettünk köztermesztésbe, amivel a fajtaarányok kedvező irányba változtak. Jelentős eredmények születtek a kukorica, az őszibúza, a napraforgó, egyes takarmány- és zöldségnövények fajtaalakulásában.

A vetőmagvak korszerű csomagolása és forgalmazása elsősorban a háztáji és a kiskerttulajdonosokat érinti. 1977-ben már 4 millió tasak vetőmagot hozott forgalomba a Vetőmagtermeltető és Értékesítő Vállalat ízléses és célszerű csomagolásban.

A korszerű nagyüzemi vetőmagtermesztés kialakítása, illetve továbbfejlesztése érdekében a legutolsó években több vetőmagtermesztő bázisgazdaság létesült, illetve az eddig csak kukoricavetőmag feldolgozására szakosított, ún. hibridüzemek működési köre már vetőmagvak előállítására bővült. Több állami gazdaság és termelőszövetkezet vetőmagtermesztési és feldolgozási társulásokat alakított.

1938 előtt vetőmag-külkereskedelmünk állandóan aktív volt, a legtöbb vetőmagból nagy mennyiséget exportáltunk, és csak olyan vetőmagvakat importáltunk, melyeket nem tudtunk itthon termelni vagy csak jelentéktelen mértékben. Példaképp említem meg, hogy 1933–38 között évente kb. 250 vagon lucernamagot és ugyanannyi lóherét exportáltunk, most pedig évek óta ebből a két fontos magféleségből semmit sem tudunk külföldön értékesíteni. Az eladási lehetőségek nem változtak, sőt vevőkörünk állandóan bővült. A Szovjetunió és a baráti államok évről évre jelentkeznek vetőmagszükségletükkel; nemcsak lucernában és lóherében, hanem számos más magféleségben sem tudtuk a keresletet kielégíteni.

A külföldi cégek részére végzett szerződéses vetőmagtermesztés lehetőségeit – ami vetőmagexportot is jelent – jelenleg még megközelítően sem használjuk ki annak ellenére, hogy a hagyományoknak megfelelően most is kereslet van ezen a téren.

Figyelemre méltó a következő összeállítás. A második világháborút megelőző években magvakból évente átlagosan a következő mennyiségek kerültek kivitelre:

bab	1500–2000 vagon
borsó	1000–1500 vagon
lencse	250– 300 vagon
konyhakerti magvak	100– 120 vagon
bükkönyök	500–1000 vagon
lucernamag	200– 300 vagon
vöröshere	150– 250 vagon
bíborhere	500– 800 vagon

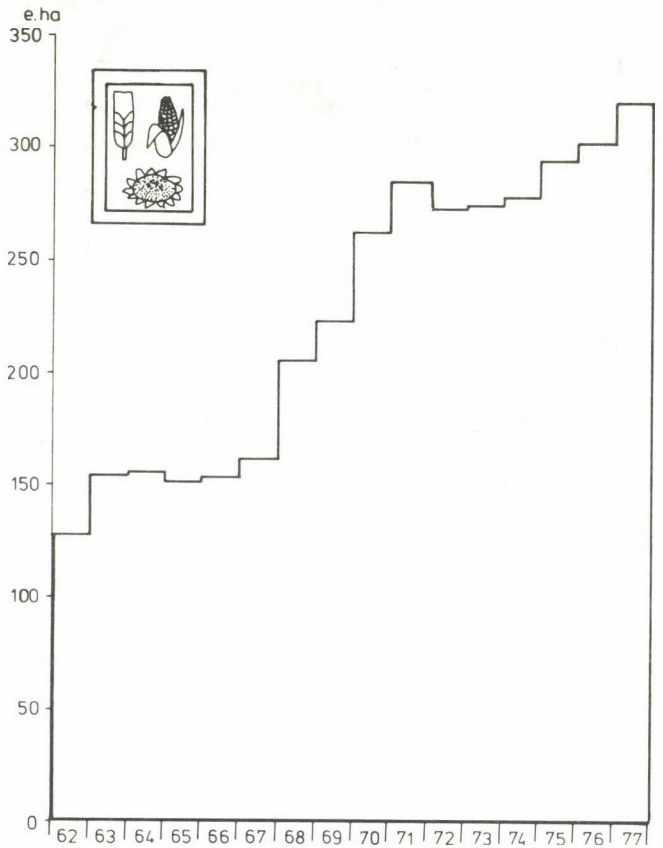
A 13. ábra[75] adataiból kitűnik, hogy az állami fémzárolásban részesített vetőmagtételek mennyisége 1962–77 között a korábbi évekhez képest 35%-kal növekedett ugyan, és jelenleg meghaladja az 500 000 tonnát, amiből évenként csak mintegy 10%-ot képvisel az exportra kerülő vetőmag. Ez a vetőmagmennyiség összetételében is alapvetően különbözik a fenti összeállítás adataitól, mert jelenleg az exportált vetőmagmennyiség nagyobb részét, mintegy évi 30 000 tonnát a kukorica és 1500–2000 tonnát a herefélék vetőmagja képezi.

Az eredményekkel export vonatkozásában azért nem lehetünk elégedettek, mert a vetőmagtermesztés számára hazánkban sokkal kedvezőbbek a feltételek, mint a múltban. Mennyivel nehezebb volt a magyar magtermesztés helyzete, amikor az államilag agyontámogatott FUTURÁ-val és a Mezőgazdák Szövetkezetével kellett megküzdeni. A tudomány és a gyakorlat között soha nem volt olyan intenzív a kapcsolat, mint jelenleg.

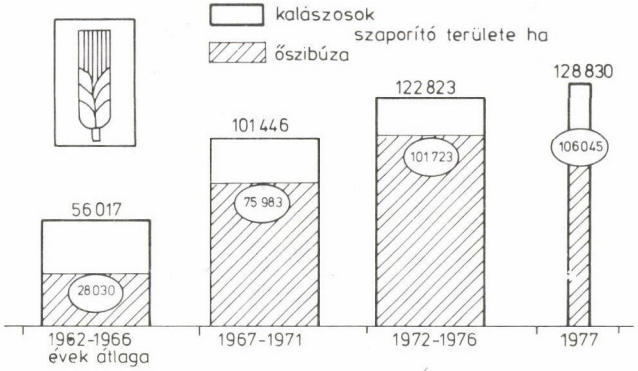
Az exportra szánt vetőmagkészleteket célszerű ésszerű mértékig felhalmozni, biztosítva a pénzügyi feltételeket, mert csak készletek birtokában lehet a külföldi piacokat megtartani, illetve bővíteni.

[75] Országos Vetőmag és Szaporítóanyag Felügyelőség kiadványa: (1878–1978), Bp. 1978.

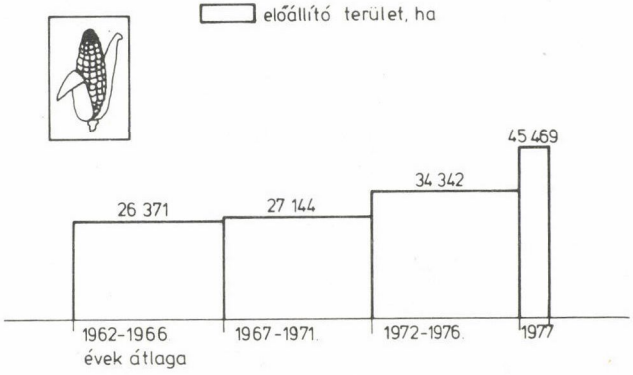
FÜGGELÉK

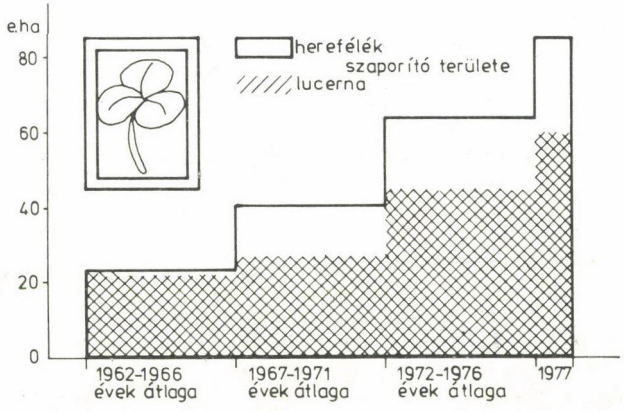
1. ábra. A szántóföldi minősítésben részesített nemesített vetőmegszaporító terület alakulása 1962-től 1977-ig

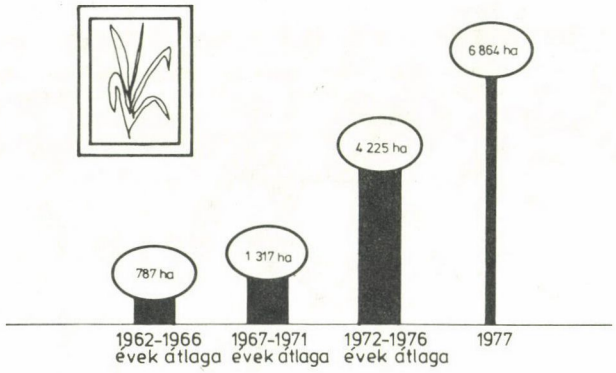
2. ábra. A kalászosok és azon belül az őszi búza vetőmagszaporító területe 1962-től 1977-ig

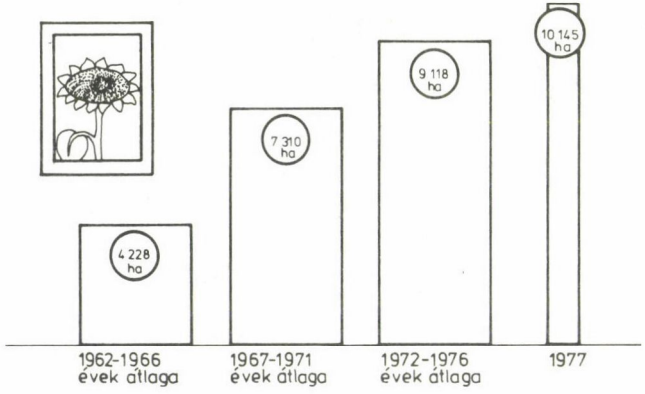
3. ábra. A kukorica vetőmagelőállító területe 1962-től 1977-ig

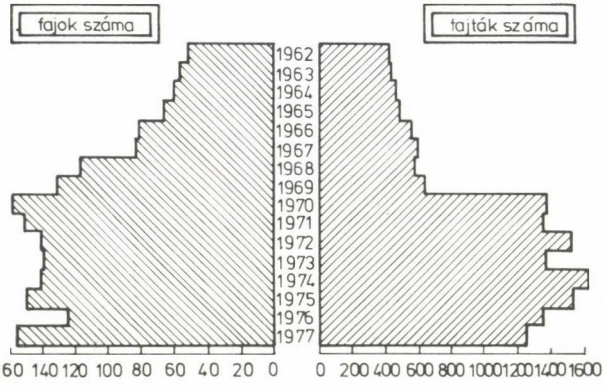
4. ábra. A herefélék és azon belül a lucerna vetőmegszaporító területe 1962-től 1977-ig

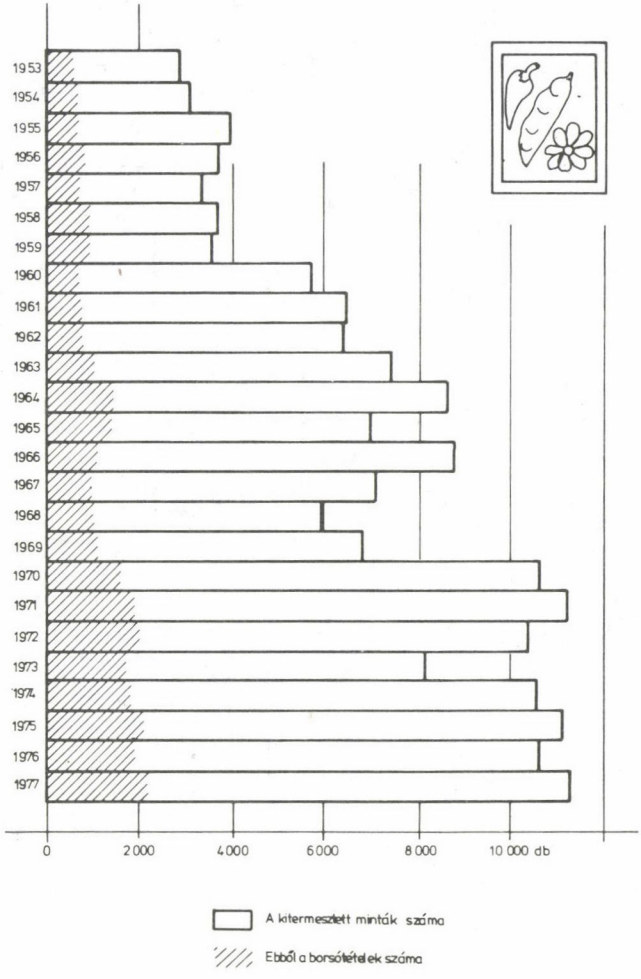
5. ábra. A fűfajok vetőmagszaporító területének alakulása 1962-től 1977-ig

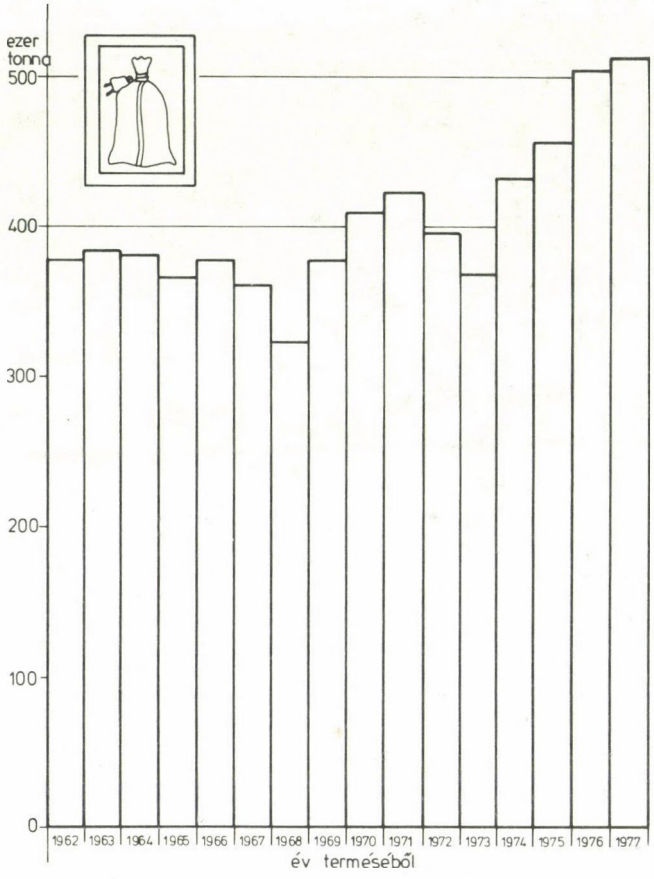
6. ábra. Az olaj- és rostnövények vetőmagszaporító területe 1962-től 1977-ig

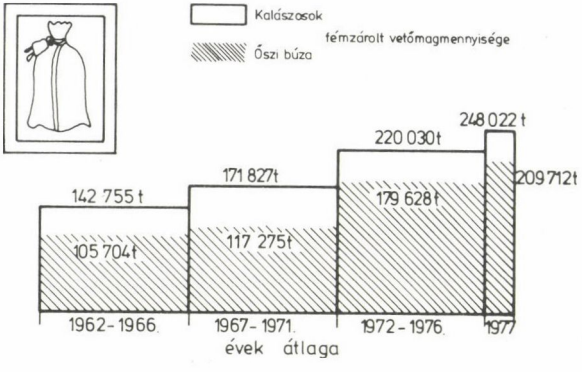
7. ábra. A fajtakitermesztési vizsgálatban részesített fajok és fajták számának alakulása 1962-től 1977-ig

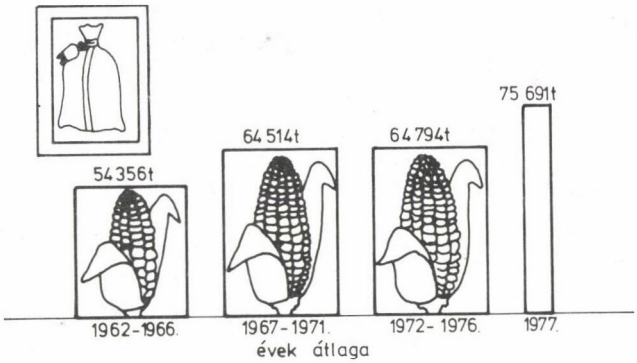
8. ábra. A fajtakitermesztésben részesített vetőmagtételek s azon belül a borsóminták számának alakulása az elmúlt 25 évben

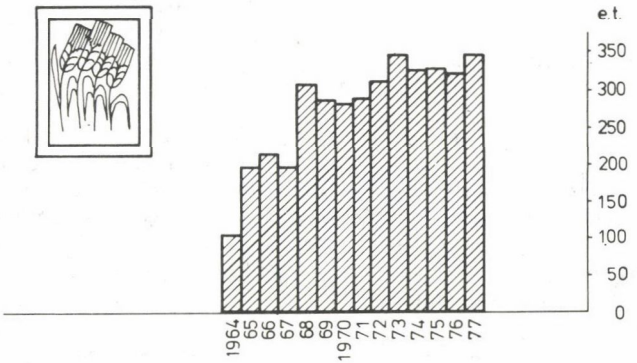
9. ábra. A fémzárolásban részesített vetőmag és burgonya vetőgumó mennyiségének alakulása 1962-től 1977-ig

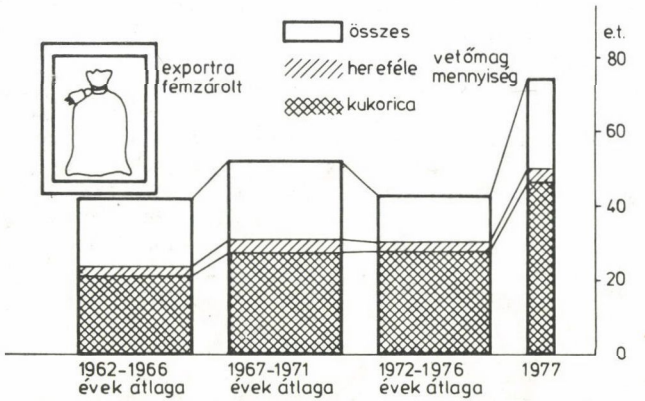
10. ábra. A kalászosok s azon belül az őszi búza fémzárolt vetőmagmennyisége 1962-től 1977-ig

11. ábra. A kukorica fémzárolt vetőmagmennyisége 1962-től 1977-ig

12. ábra. A mezőgazdasági üzemek saját termésű kalászos tételeinek vizsgált mennyisége 1964-től 1977-ig

13. ábra. Az export rendeltetésre fémzárolt vetőmag és azon belül a kukorica és a herefélék mennyisége 1962-től 1977-ig

SZEMLE

BOGDÁN ISTVÁN

MAGYARORSZÁGI HOSSZ- ÉS FÖLDMÉRTÉKEK A XVI. SZÁZAD VÉGÉIG

A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltártan és történeti forrástudományok 3. Bp. 1978. Akadémiai Kiadó. 388 l.

Az agrártörténet kutatói történeti metrológiai kézikönyvek használatára éppúgy nap mint nap rá volnának utalva, mint ahogyan a szakszótárak, lexikonok, atlaszok, pénzértéktáblázatok vagy megannyi más segédeszköz használatára. Hogy a magyar szakirodalom mindeddig – néhány részletcikket leszámítva – mégsem tudott ennek a kívánalomnak megfelelni, azt főként az anyagfeltárás rendkívüli nehézségei magyarázhatják, hiszen erre a tényre a határainkon túli történeti metrológiai irodalom szűkössége is utal.

Bogdán István elsőként vállalkozott a magyarországi „mértéktörténet" időben és tárgyban igen helyesen körülhatárolt egyik fejezetének módszeres feldolgozására. Hosszú évek munkája volt szükséges csupán a középkori hossz- és területmértékek anyagának összegyűjtéséhez, és a gyűjtés extenzitását – levéltári és nyomtatásban közzétett hatalmas mennyiségű adat feltárását – tekintve, aligha volna lehetséges többet várni annál, mint amit a szerző nyújtani tudott.

De úgy hisszük, a rendszerezés és feldolgozás is, amelyre már természetszerűen többféle lehetőség kínálkozott, alapvetően helyes elvek szerint történt. A szöveg első 60 lapja (valamint a rövid „Befejezés") összefoglalóan is elmondja a mértékekről, a mérésről és a mérésügyről mindazt, ami a főszöveg két nagy fejezetén belül („Hosszmértékek, távolságmegjelölés" – „Földmértékek, területnagyságjelölés") a mértékegységek magyar ábécérendjében nagy részletességgel tárgyalásra kerül, sőt az olvasó a két nagy fejezet „összefoglalásaiban" (ill. azokhoz kapcsolódva) ismételt áttekintést nyer a hossz- és területmérték-típusokról, ill. a mértékrendszerekről. Az így adódó ismétlődések arra hivatottak, hogy a szerző megállapításait és kategóriáit csak még nagyobb szuggesztivitással tálalják az érdeklődőknek.

Ilyen terjedelmes és nagyigényű feldolgozás sokféle várakozás kielégítésére hivatott. Talán valamennyinél fontosabb, hogy régóta várt kézikönyv funkciójának megfelelően mindenki számára könnyen megtalálhatóan megadja a máig rég feledésbe ment mértékek metrikus értékét és helyes magyarázatukat. Az előbbiek meghatározása sokszor igen nagy nehézségekbe ütközik, a többszörösen kombinatív-hipotetikus módszernek elkerülhetetlenül nagy szerep jut, de Bogdán számszerű adatai, ha kell, éppen a maximális és minimális határértékek megadásával s a bizonytalanság hangsúlyozásával, mégis igen jól használhatók. Táblázatokat, az anyag természetéből következően, csak a legritkább esetben tud ugyan adni, de a kötet mutatója minden egykori mértékfogalom metrikus megfelelőjének és funkciójának leírását könnyen megtalálhatóvá teszi.

A mértékek más vonatkozásban való bemutatásánál ismét több szempontnak kellett eleget tenni. A két legfontosabbat, egyfelől a modern metrológia megkövetelte definiálást és kategorizálást, másfelől a történeti evolúciónak, a fogalmak és kategóriák szüntelen változásának bemutatását a legtöbb helyen sikerült összhangba hozni vagy legalábbis párhuzamosan kezelni. Talán csak a mértékeknek és mértékrendszereknek a számszerűségen és kronológián túlmenő, nagyon is sokoldalú kategorizása tűnik túlméretezettnek (132–36., 280–83. l.), s a XX. századi szántástechnika modern lexikonszöveg nyomán való ismertetéséről (140. l.) lehetne elmondani, hogy nem sokat segít akkor, ha félévezred előtti és még korábbi korszakoknak kronológiailag és tájilag igen-igen változatos ekékkel folytatott, igen-igen sokféle szántásműveletét kell rekonstruálnunk. Ezzel szemben a munka értékes eredményeként mutatkozik meg, hogyan és milyen szükségletek hatására szaporodtak meg és differenciálódtak a középkor évszázadai során az eleinte még csak igen kis számú és a legkezdetlegesebb felkészültséggel is használható mértékek, mérési módszerek. A méréstechnikának ez a mértéktípusonként más-más ütemű progressziója jól illeszkedik anyagi műveltségünk középkori történetének más tényeihez.

Hazai mértékeink és mértékrendszereink az európai közösségbe való bekapcsolódásunk kezdetétől szoros összefüggésben álltak a kontinens többi országaiéval, s a szerző ezekre is minden szükséges esetben tekintettel van, nem ismeretlen előtte a szomszédos államok szakirodalma. Így sikerül a legtöbb esetben jól megkülönböztetnie a nemzetközi mértékek hazai változatait, körültekintően meghatároznia etnikai eredetüket, a sajátos magyar mértékeket vagy rendszereket, kialakulásuk kronológiáját. Ötletes és elfogadhatónak látszó az a fejtegetés, amelyben a szerző a hiányzó láncszemek hipotetikus kiegészítésével Szent István királyi öl-méretét bajor átvételűnek s a Karoling királyi láb-ra visszavezethetőnek mutatja be.

A recenzens a munka egészének és Bogdán István nem mindennapi teljesítményének kijáró elismerése mellett kötelességének érzi, hogy egyes kérdésekben vitába szálljon a szerzővel.

A fent említett királyi öl-ön és a hozzá kapcsolódó rendszeren kívül nem sok olyan mérték volt használatos az országban, amelyet a központi hatalom szabályozott volna, annál több a szokásjogban gyökerező érvényű mérték. A szerző megkísérel különbséget tenni a „királyiakon" kívül az „országosszokásosak" és a „helyiek" között (33., 36. l. és másutt), az éles különbségtételnek ez a formája azonban véleményem szerint helyesbítésre szorul. „Országosan szokásosnak" az egykori terminológia következetesen a királyi mértékeket nevezte (secundum mensuram regalem et consuetudinem regni, mensura regia iuxta regni consuetudinem approbata, stb., 180. l. és másutt). Ugyanakkor az „usualis" jelző, amelyet a szerző, úgy látszik, a maga „szokásos" kategóriájára sajátít ki, a legkülönbözőbb nagyságú területeken használatos mértékek jelölésére szolgálhatott. Ezek a területek túlnyomó részükben mégis néhány községre, uradalomra vagy kistájra szorítkoztak, s ide sorolandók a (89–90., 158–59. és 177–79. lapon elkülönítve tárgyalt) „szokásos" ölek, holdak és ekealjak is. Központi szabályozás nélkül is országosan érvényesek („szokásosak") voltak ezzel szemben a textilmértékek vagy a stádium (amelyeket azonban senki sem nevezett „usualis"-oknak), és bizonyára még jó néhány más mértékegység.

A középkori ember életének minden mozzanatát, hétköznapjait és ünnepnapjait egyaránt átmeg átjárták az irracionális vonatkozások, s nem kétséges, hogy ez a körülmény a mérés aktusainál is nagymértékben érvényesült. (Néprajztudományunk különös érdeklődést szentel pl. a határjárásokhoz, határfelmérésekhez kapcsolódó babonás szokásoknak.) Ennek ismeretében aligha helyes tehát egyedül a hosszmértékekre korlátozni a „misztikus" hatásokat (290. l.). Ami pedig nem független ettől: a tárgyalt korszak idején a kvantitatív és az absztrakt gondolkodásnak még a műveltebb fejekben is megvoltak a maga nem kicsiny korlátai, természetes tehát, hogy mi csupán az egykori mértékrendszerek világosabbá tétele céljából, nagy óvatossággal konstruálhatunk az „elvi etalon"-hoz hasonló modern fogalmakat, amelyek még a legképzettebb középkori földmérők tudatában is csak igen homályosan és bizonytalanul jelentkezhettek.

Az „ekealja" honfoglalás előtti eredeztetésénél (151. s köv. l.) fokozottan szem előtt kellett volna tartani azt a Bogdán Istvántól is hangoztatott igen helyes alapszempontot (24. l.), hogy ti. mindenkor a műveléshez rendelkezésre álló föld nagyságának és a szántóművelő népesség számának az aránya a döntő abban: mikor milyen földmérték-egység bevezetése válik szükségessé. Az a szántóművelés, amelyet a IX, X. századi magyarság szegény rétege az állattartás mellett, minden jel szerint nagyon kezdetleges eszközökkel, folytatott, s amelyet az újabb kutatás egyre jobban hangsúlyoz, nagycsaládnyi-nemzetségnyi kicsiny közösségek rendelkezésére álló mérhetetlen nagyságú földeken belül csupán apró és helyüket sűrűn változtató foltocskákra korlátozódott. Hogy ezt a szántóterületet „ekealjával" mérték volna, alig elképzelhető. A XI–XII. századi aratrum-adatok az akkori legprogresszívabb gazdálkodást folytató szerzetesi birtokok ekéire meg az ekék által megművelhető földekre vonatkoznak (152–54. l.), és semmiképp sem általánosíthatók országosan, még kevésbé vetíthetők vissza korábbi időszakra. Nem meggyőzők az ekék korai nagy számának valószínűsítésére felsorolt, közvetett bizonyítékok sem. A föntebb mondottak értelmében kell megkérdőjeleznünk „az aritmetikailag is képzett külföldi pap"-tól próbaszántás alapján Szent István korában megkonstruált királyi holdról felvázolt elképzelést is (27. l.), nemkülönben azt a „telek"-koncepciót, amely már a veszprémvölgyi alapítólevél mansio-it telkeknek értelmezi (244. l.), Szent István kortársaival határoztatja meg, „hogy a telekhez mennyi szántó jár" (26. l.), s amely koncepció sok vonatkozásban egybemossa a jobbágytelekrendszer XIII. századi kialakulása előtti és utáni mansio-, fundus-, sessioadatokat, és nincs kellő tekintettel a fogalom rendkívül bonyolult alakulására-változására (244. s köv. l. L. Györffy Gy., Makkai L., Belényesy M. tanulmányait is). Helyes azonban az a megállapítás, amely

szerint a magyarországi „telek" nem volt a Hufe közvetlen átvétele, és nem szolgált ahhoz hasonlóan földmértékül (262. l.).

A hatalmas mennyiségben közölt eredeti latin szövegrészek értelmezése általában megállja a helyét, közlési módjuk annál kevésbé. Akadnak ugyan hibátlanul közzétett mondatok, kifejezések is, de számukat egy kevés utánanézéssel és gonddal nagymértékben lehetett volna szaporítani.

Bogdán István munkája így is kiemelkedő értéke marad szakirodalmunknak, nélkülözhetetlen segédeszköze a kutatóknak.

Maksay Ferenc

KARCAGI KRÓNIKA

Fejezetek a város legújabbkori történetéből

Szerk.: Bellon Tibor
Nagykunsági füzetek 2., Karcag 1976. 199 l. szöveg és 49 kép

A kötet írásai a felszabadulás 30. évfordulójának tiszteletére, Karcagon rendezett ünnepi ülés előadásaiból kerekedtek tanulmányokká, s a Városi Tanács anyagi hozzájárulásával jelentek meg *Zagyi János* köszöntőjével. A hét szerző ugyanannyi munkája közül három kimondottan agrártörténeti jellegű, de a többinek is vannak ilyen vonatkozásai.

Petrov István Karcag város gazdaságtörténeti fejlődésével foglalkozik, és gyakorlatilag az 1945 előtti két és fél évszázadot tekinti át. A téma elsősorban azért érdekes, mert a jászkunok sajátos történelme miatt gazdaságtörténetük is az átlagostól eltérően alakult. A rövid ideig – 1702-től 1745-ig – tartó jobbágyság, majd a megváltás (a redemptió) speciális tulajdonviszonyokat és társadalmi-gazdasági rétegeződést hozott létre, amelyet lényegében az 1848-as jobbágyfelszabadítás sem érintett, s így – fő vonásaiban – egészen 1945-ig megmaradt. Az ily módon kialakult jellegzetesen szabadparaszti gazdálkodás – már vidékektől eltérően – Karcagon megteremtette a mezőgazdaság „amerikai utas" fejlődésének lehetőségét, de bizonyos feltételek hiánya miatt erre mégsem került sor. Ennek a jelenségnek okai jórészt ismertek, ám a szerző újabbal egészíti ki őket, nevezetesen *a vállalkozói szellem hiányával*. Ez – mint írja – ugyancsak a birtokviszonyokra, illetve az ebből fakadó redemptusi öntudatra vezethető vissza, amelynek nyomán a „redemptusok túlságosan biztosnak érezték anyagi és társadalmi helyzetüket, s nem kockáztattak".

A XIX. század utolsó évtizedében bizonyos változás következett be a város gazdaságtörténetében, ekkor fejeződött be ugyanis a legelők és a rétek feltörése és felosztása. Ennek nyomán jelentősen megnövekedett a város szántóterülete, ami lényegében a belterjesség irányába mutatott, de a szántóföldek hasznosításában ez a jelenség már nem érvényesült. Az állattenyésztésnél azonban igen: a rideg, legeltető állattartást ekkor váltotta fel az istállózó-takarmányozó tartási mód.

A redemptió sajátosságaiból következett, hogy a lakosság nagy tömegeit (az irredemptusokat) elzárta a földszerzés lehetőségétől; de az is, hogy a kedvezőtlen birtokviszonyokon az 1945-ös földosztás sem tudott alapvetően változtatni.

Karcag gazdaságtörténetének az első tanulmányban lefektetett főbb pilléreire építi *Bellon Tibor* a város két világháború közötti társadalmának változásaival – valójában inkább változatlanságával – foglalkozó írását. Szigorú logikával halad végig az összefüggések láncolatán: Karcag gazdasági és társadalmi berendezkedése a feudális környezethez képest igen előnyös szinten konzerválódott, de ez az állapot egyre inkább megmerevedést, az általános fejlődéstől való lemaradást jelentette. S ez az elsősorban gazdasági okokból bekövetkezett állapot fokozatosan létrehozta, majd ismételten újratermelte a maga különféle felépítményeit, amelyeket Bellon már a néprajztudomány módszereivel vizsgál, a paraszti gazdálkodásmódtól kezdve az építkezésen keresztül a viseletig és a díszítőművészetig. S a logikai sor végére érve teljes mélységével érzékelhetjük azt a sokszor átgondolatlanul is használt kifjezést, amikor úgy jellemezünk valamely közösséget, hogy *hagyományőrző*.

Csányi Sándor karcagi iparfejlődéssel foglalkozó írásából csupán egyetlen jelenséget szeretnék kiemelni. Ebben az alapvetően mezőgazdasági jellegű városban az élelmiszeripar és a mezőgazdasági termékek feldolgozásával foglalkozó iparágak meglepően csekély súllyal szerepelnek. Önmagukban

vizsgálva őket (a különböző iparágakban foglalkoztatottak száma szerint) jelentős fejlődést figyelhetünk ugyan meg, de az ipar szerkezetén belül az ebbe a körbe sorolható élelmiszer-, malom-, ruha- és a cipőipar aránya 1927 és 1974 között több mint a felére csökkent.

Amilyen hosszú ideig őrizte Karcag város mezőgazdasága öröklötten hagyományos kötöttségeit, olyan hatalmas változáson ment át a felszabadulást követő negyedszázad alatt. Nagy kár, hogy *Kasuba János* ilyen rövidre fogva vázolja ezt a korszakot, mert a korábbi évszázadok sajátosságai, ha pergő ütemben is, de nyilvánvalóan nem egyik napról a másikra s főként nem észrevétlenül tűntek el. A tények és a jelenségek okozati láncolata itt megszakad, s inkább krónikaszerű ismertetőt kapunk a város mezőgazdaságának szocialista átalakulásáról.

Ha részleteiben itt most nem is foglalkoztunk velük, meg kell említenünk a kötet többi tanulmányát is, amelyekben *Nánási Mihály* a koalíciós idők pártküzdelmeivel, *Veréb József* pedig Karcag utóbbi három évtizedének közoktatásával és közművelődésével foglalkozik. Ritka értékes anyagot közöl *Őrsi Julianna* a város társadalmának tudatvilágában bekövetkező változásokról. Ennek a tanulmánynak elsősorban azért kell örülnünk, mert a megszokott általánosságok helyett gazdag adatbázisra alapozott megállapításokat olvashatunk benne.

Halász Péter

KOVÁCH GÉZA:
AHOL DÓZSA ÉS HOREA HADAI JÁRTAK

Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1976. 297 l.

„A kötetben közölt tanulmányok – írja a szerző bevezetőjében – az aradi táj múltjának egyik sarkalatos kérdését tárgyalják. Mindenekelőtt az aradi táj mezőgazdaságának s ezzel párhuzamosan a parasztság történetét vizsgálják a török hódoltságtól az 1848–49-es forradalomig, tehát a jobbágyság eltörléséig." „Nem monográfia jellegű, teljességre nem törekszik, nem is hézagpótló" – folytatja szerényen, pedig nyugodtan mondhatjuk: olyan tájnak és kornak a történelmével foglalkozik, amelyről korántsem bővelkedünk az ismeretben.

A nálunk – intézményesen – sajnos hozzáférhetetlen könyv – amely a *Tanulmányok Arad és környéke történetéből* alcímet viseli – öt írást tartalmaz. Az első kettő a Mária Terézia-féle úrbérrendezéssel és a majorsági gazdálkodás kialakulásával foglalkozik. Igen jelentős forrásanyag felhasználásával vázolja a XVIII. század végi–XIX. század elejei Arad környéki agrárviszonyokat, s csak sajnálni lehet, ha a szerző – nyilvánvalóan nem a saját hibájából – kutatómunkája során nem támaszkodott a témára vonatkozóan Magyarországon található forrásokra. Helytörténeti szempontból különösen értékesek a vizsgált területeken működő uradalmak kialakulásáról, gazdálkodásáról írott – sajnálatosan rövid – összefoglalók (kisjenői, pankotai, borossebesi, borosjenői, világosi, szemlaki s más kisebb uradalmak), amelyek egytől egyik egy-egy nagyobb lélegzetvételű monográfia csírájának tekinthetők.

A kötet címadó tanulmánya a solymosi vár történelmi szerepével foglalkozik s az agrártörténeti összefüggésein keresztül vázolja a Dózsa- és a Horea-féle felkelés helyi vonatkozásait. Témájában, megközelítési módszerében és történelemszemléletében szervesen kapcsolódik ehhez a következő tanulmány, amely az 1848 előtti és az úrbérrendezést követő Arad megyei parasztmozgalmakkal foglalkozik. Ezeknek a megmozdulásoknak a társadalmi-gazdasági gyökereit vizsgálva a szerző arra a megállapításra jutott, hogy a kiváltó okok alapján két időszakra lehet őket osztani: az első „az úrbérrendezéstől a század végéig tart (. . .), s okai elsősorban az erdők és regálejogok elvétele, mely a nemzeti elnyomással is párosul; a második periódus pedig 1818 és 1825 között zajlik le, a nagy határrendezések korában, amikor a majorsági gazdálkodás térhódítása révén a parasztközösségek köztulajdonát erősen megcsonkítják." Az első csoportba tartozik a *Péró*, valamint a Horea, Closca és Crisan vezette felkelés, a másodikba pedig a gyulavarsándi, a kerülősi, a kresztaménesi, a seprősi, a világosi és a fazekasvarsándi parasztmozgalmak. A szerző – mint említettük – elsősorban az agrártörténet témakörén keresztül mutatja be ezeket a viszonylag kevéssé ismert történelmi eseményeket, de értékes művelődéstörténeti ismereteket is közöl.

A kötet utolsó tanulmánya az aradi vértanúk utóéletével foglalkozik.

Halász Péter

KAROL MODZELEWSKI

ORGANIZACJA GOSPODARCZA PAŃSTWA PIASTOSKIEGO X–XIII WIEK

Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975. 296 l., 1 t.
(A lengyel állam gazdasági szervezete a Piasztok korában. X–XIII. század)

A lengyel, a cseh és a magyar történetírás már régen felfigyelt ez országok fejlődésének hasonló, sőt azonos vonásaira az államszervezés korában és a feudális társadalom kialakulása idején. A részletek hasonlósága mellett a leglényegesebb közös jellemvonás: a Piasztok, a Psemiszlidek és az Árpádok államának feudalizmusa lényegében eltér a feudalizmusnak Nyugat-Európában, elsősorban a Frank Birodalomban kialakult klasszikus formájától. A jelenség izgatóan nehéz feladat elé állította a kutatókat: a kora feudális állam társadalmi és gazdasági szerkezetének feltárása, működési mechanizmusának rekonstruálása, a lengyel, a cseh és a magyar fejlődés azonos és hasonló jelenségei gyökereinek megkeresése, a korábbi gazdasági és társadalmi fejlődésben rejlő okok felkutatása. Érthető tehát, hogy nem kis érdeklődéssel vesszük kézbe *Karol Modzelewski* könyvét, amely nem kisebb célt tűz maga elé, mint a kora feudális lengyel állam gazdasági szervezete kérdésének megoldását s ezzel szoros összefüggésben az osztálytársadalom eredetének és struktúrájának felvázolását.

Modzelewski munkája nem áll egyedül a lengyel történetírásban, lassan százéves hagyományra támaszkodhat. Ugyanazon évben, 1881-ben jelent meg három kiváló történész: M. Bobrzyński, F. Piekosiński és S. Smolka könyve a kora feudális lengyel állam kialakulásáról. A két utóbbi, ha egészében már nem is lehet elfogadni őket, sok, a mai napig aktuális megoldást és kérdésfelvetést tartalmaz. A két világháború közti időben Roman Grodecki és Kazimierz Tymieniecki munkásságát kell kiemelni. Számos hosszabb-rövidebb tanulmányban foglalkoztak a kora feudális lengyel állam gazdasági problémáival. Csak sajnálni lehet, hogy nézeteiket nem foglalták össze egy csak ennek a kérdéskörnek szentelt monográfiában. Ugyanezt lehet mondani a háború utáni időszak kiváló történészének, Karol Buczeknek a munkásságáról is. Hatalmas anyagismerettel megírt, sok eredeti, teljesen új nézetet, kérdésfeltevést tartalmazó tanulmányai a korai feudális állam szinte valamennyi társadalmi, gazdasági problémáját érintik. A tervezett trilógiából (Fejedelmi szolgálónépek a kora feudális lengyel államban; Piachelyek és városok a kora feudális lengyel államban; A nemesi jog [ius militare] eredete és kialakulása) a két első rész készült el, a kora feudális lengyel állam gazdasági és társadalmi szerkezetét bemutató mű torzó maradt. Az említett történészek elsősorban a lengyel forrásanyagra támaszkodtak. Az összehasonlító módszert Henryk Łowmiański alkalmazta magas fokon a lengyel állam és társadalom eredetéről írt könyvében. Karol Modzelewski nem csupán gazdagítja a kora feudális állam gazdaság- és társadalomtörténetének irodalmát, hanem új fejezetet nyit e kutatások történetében. Alkotó módon felhasználja az eddigi eredményeket, s alapot ad a további kutatásoknak, vitáknak.

Modzelewski eredeti szándéka szerint a fejedelmi szolgálónépekről készült monográfiát írni. A kutatás során azonban világossá vált számára, hogy a probléma megoldása lehetetlen a tervezett tematikai keret átlépése nélkül. Ahhoz, hogy megismerhessük a szolgálónépek szerepét a kora feudális állam gazdasági és társadalmi szervezetében, vagyis a „résznek" a viszonyát az „egészhez", elsősorban az „egésszel" és egyes elemeivel kell foglalkozni. Meg kellett kísérelni a fejedelmi udvarok és a várszervezet kincstári-gazdasági funkciója kérdésének megoldását. Foglalkozni kellett a fejedelmi vagyonnal és a „ius ducale" rendszerével, valamint az „állami függőségben" élő népesség szervezete és az uralkodó osztály (mint az állami hatalom megszemélyesítője) szervezete közti kölcsönös kapcsolattal. Végül meg kellett kísérelni az első lengyel osztálytársadalom struktúrájának és genezisének felvázolását. A szolgálónépek szervezetének problémája egyikévé vált a könyvben felvetett és vizsgált sok problémának.

Modzelewski könyve három nagy fejezetre tagolódik. Az elsőben a fejedelmi udvaroknak (curia ducis) az állam gazdasági szervezetében betöltött szerepével foglalkozik. (A curia ducis terminust a középkori források több jelentésben használják: 1. a fejedelmi udvar mint intézmény, amely a legfelsőbb állami hatalmat személyesíti meg, 2. a fejedelem mindenkori kísérete országjárása során, 3. a legfelsőbb bírósági fórum, a fejedelem bírósága, 4. vidéki fejedelmi rezidencia vagy fejedelmi gazdasági központ (curia-curtis). Megjegyzendő, hogy a curia ducis terminus sohasem fed ispáni típusú várat.

Modzelewski könyvében a curia ducis-t az első és a negyedik pontban megadott értelemben használja, mindig világosan megjelölve, hogy melyikről van szó.) A curia ducisnak fejedelmi rezidencia és fejedelmi gazdasági központ jelentése élénk vitára és ellentétes nézetek, elméletek kialakulásához vezetett. Köztük a legjelentősebb az ún. udvari-elmélet, mely szerint a kora feudális államban az ország területét az ún. udvari-gazdasági szervezet hálózta be, mely a fejedelemnek országjárása során tartózkodóhelyül szolgáló rezidenciából és az ellátását biztosító gazdaságból állt. Az „udvari-elmélet" szerint a fejedelmi szolgálónépek szervezete ezekkel a gazdasági központul is szolgáló rezidenciákkal állt kapcsolatban. Modzelewski a rendelkezésére álló források alapos elemzése és eddigi értelmezésük kritikája alapján megkérdőjelezi az „udvari-elmélet" fenntarthatóságát. Bizonyítja, hogy egy sűrű fejedelmi rezidenciahálózat nem létezhetett, a meglevő udvaroknak pedig a XIII. század előtt nem volt gazdasági funkciója. Elveti az udvarok és a fejedelmi szolgálónépek szervezetének kapcsolatát. A fejedelmi udvar szükségleteinek kielégítése fontos, de nem egyetlen feladata volt a gazdasági szervezetnek, de nemcsak ebből a célból hozták létre és építették ki a fejedelmi szolgálónépek szervezetének rendszerét. Modzelewski a figyelmet az ispáni váraknak mint az állam adminisztratív-katonai apparátusa helyi központjainak gazdasági funkciójára és szükségleteire fordítja.

Könyve második fejezetében a kincstári-gazdasági szervezet és a várak kapcsolatát tárgyalja. Az elbeszélőforrások, az 1136-ban a gnieznoi érsekség számára kiállított bulla és az immunitást adományozó oklevelek elemzése alapján arra a következtetésre jut, hogy az ispáni típusú várak voltak a gazdasági igazgatás központjai, amelyek egyúttal a fejedelmi jog alá tartozó népesség szolgáltatásainak gyűjtőhelyéül is szolgáltak. A castrum két jelentésben használatos. Egyrészt jelenti azt a körzetet, melyre a várispán és a várigazgatás hatásköre kiterjed, másrészt jelenti az igazgatási-gazdasági körzet központját képező várat. A vár tehát adózási körzet és a körzetébe tartozó népesség szolgáltatásainak gyűjtőhelye. Itt történt meg a befolyt jövedelemnek az uralkodó, az országos tisztségviselők, a várszervezet funkcionáriusai és az egyház közötti szétosztása. A feudális fejlődés előrehaladásával a centralizált gazdasági és kincstári igazgatás egyre inkább decentralizálódott. A XIII. században már nem beszélhetünk a szolgáltatások központi (vár) begyűjtéséről és elosztásáról. Erre az időre a fejedelmi jövedelmekből részesülők (tisztségviselők) megszerezték a fejedelmi népek meghatározott szolgáltatásai kizárólagos élvezési jogát.

A vári igazgatás összekapcsolása a fejedelmi népek szolgáltatásának rendszerével nem korlátozódott az ebből eredő jövedelmek egy bizonyos részére vonatkozó jogra. A vári gazdasági-kincstári szervezet feladatkörébe tartozott a munka- és terményjáradékok behajtása, vagyis a várszervezet volt a várkörzet keretén belül a fejedelmi jogból (ius ducale) adódó összes kötelezettség és járadék behajtásának eszköze. A feladatok ellátását a várispán és a vár tisztségviselőinek bíráskodási-felügyeleti (rendőri) kompetenciája tette lehetővé. A várszervezetben szorosan kapcsolódott egymáshoz a gazdasági-kincstári igazgatás a bíráskodási jogkörrel s ezen keresztül a „rendőri"-felügyeleti feladatokkal. A kora feudális államban (a területi széttagolódás koráig) az ispáni várkörzetek kétlépcsős felügyelet alá tartoztak. A várkörzeteket közvetlenül a provincia fogta össze, amely a kora feudális állam katonai-politikai szervezetének alapját alkotta. Az első Piasztok állama meglehetősen kiterjedt volt ahhoz, hogy a gazdasági, bírói és katonai felügyeletet központilag lehessen ellátni. Az egyes várkörzetek és a központi hatalom között a provincia mint az igazgatás közbeeső szintje nélkülözhetetlen szerepet játszott. (A területi széttagozódás után a provinciális szervezet elvesztette gyakorlati jelentőségét.) A gazdasági-kincstári igazgatásnak a várkörzeteken és várakon alapuló egységes rendszerén a világi nagybirtok fejlődése és az immunitások adományozása ütött egyre nagyobb rést, de hatásköre még a XII. század 2. felében is kiterjedt a fejedelmi, a világi és az egyházi birtokosok függésében élő népekre olyan fokon és olyan területen, amilyen mértékben ezek a népek továbbra is kötelesek voltak a fejedelmi jogból adódó szolgáltatások teljesítésére. A várkörzeti bíráskodás keretében végrehajtott gazdasági igazgatás elválaszthatatlanná vált a fejedelmi jog rendszerétől, amellyel együtt alakult ki, valamint együtt korlátozódott, míg végül a XIII–XIV. század fordulóján felszámolásra került. Ekkor a Piasztok állama gazdasági alapjait egészen új elvek szerint újította meg.

A kora feudális lengyel állam gazdasági szervezetét tárgyalva minduntalan beleütközünk a korabeli dokumentumokban is állandóan szereplő „fejedelmi jog", a „ius ducale" fogalmába. A gazdasági igazgatás tárgyalása csonka maradna a fejedelmi jog rendszerének ismertetése és a társadalmi szerkezet felvázolása nélkül. Modzelewski könyve harmadik (és legterjedelmesebb) fejezetében a

fejedelmi jog leírásán keresztül kísérletet tesz a X–XIII. századi lengyel társadalom modelljének megrajzolására és az állam szerepének meghatározására.

A kialakuló feudális társadalom kiindulópontja a bomlásban levő törzsi társadalom, amelyben már különvált egy vezető réteg a fejedelemmel az élen. A törzs tagjai kötelesek voltak bizonyos terhek viselésére és munkák végzésére az egész közösség számára. A kialakuló állam (az egyik törzs hatalmának kiterjesztése a szomszédos törzsekre) olyan mértékben növelte a terheket, amilyen mértékben nőttek az állam szükségletei és a vezető réteg igényei. Az államban ez a vezető réteg vált kiváltságos, majd később uralkodó osztállyá vált. Az állam jelképe a fejedelem lett, és a népesség kötelezettségeinek egész rendszere a „ius ducale" elnevezést kapta. Annak ellenére, hogy kívülről nézve az uralkodási módszert a despotizmus szóval jellemezhetnénk, valójában a hatalom a vezető réteg kezében volt. Az állam a már tárgyalt várkörzetekre tagolódott, amelyek az állam adminisztratív, politikai, katonai és gazdasági egységei voltak. Modzelewski a korábbi nézetekkel ellentétben a várszervezethez kapcsolja a fejedelmi szolgálónépek szervezetét. Az európai kapcsolatok megteremtésével az állam igényei egyre nőttek. Az állam hatalmát a fejedelmi udvar pompájával lehetett demonstrálni, az államapparátust európai szinten kellett kiépíteni. A fejedelmi (állami) függésben élő népesség feladata volt az állam igényeit kielégíteni. Ebből a célból a népesség bizonyos csoportjai felmentést nyertek az általánosan kötelező szolgáltatások nagy része alól, s helyette speciális szolgálatra vagy meghatározott termékek szolgáltatására lettek kötelezve. Így keletkezett a fejedelmi szolgálónépek csoportja, amely szervezetileg a várakhoz tartozott. Modzelewski véleménye szerint nemcsak a fejedelemnek mint az állam megszemélyesítőjének szolgáltak, hanem az egész uralkodó osztálynak, éppúgy, mint a fejedelmi (állami) függésben élők. Szolgáltatásaik rendszerét következésképpen központosított feudális járadéknak lehet nevezni.

A fejedelmi jogból következő terhek viselésére kötelezett népességről írva Modzelewskinek foglalkozni kellett a paraszt-szabadság problémájával a kora feudális lengyel államban, amely már hosszú idő óta élénk vita tárgya. A legújabban elfogadott nézet kiindulópontja a törzsi szervezetre nyúlik vissza: a régi törzsi előjogok a fejedelem kezében összpontosultak, aki a közjó érdekében korlátozta az egyének szabadságát és tulajdonjogát. Ezek a korlátozások a Modzelewski által „állami függőség"-nek nevezett állapothoz vezettek, az állam számára követelt terhek központosított feudális járadékká váltak, a személyi szabadság pedig redukálásra került azáltal, hogy az egyéneket meghatározott, öröklődővé vált kötelezettségeknek rendelték alá. Új megvilágításba helyezi a tulajdon fogalmát. A mezőgazdasági termelés egyéni jellege már az állam előtti korszakban a tulajdon öröklési jogának kialakulásához vezetett, amely jog egészen a XIII. század végéig érvényesült először a törzsi hatalom, majd az állam védelme alatt. A nyugati feudalizmusnak a befolyására (amelyben a kereszténység felvétele, egy egyházszervezet kiépítése nagy szerepet játszott) volt szükség ahhoz, hogy az állami fennhatóság azonosuljon a fejedelemnek a paraszti földre vonatkozó tulajdonjogával. A paraszti szabadság kritériumát keresve Modzelewski elveti a szabad költözési jogot hangsúlyozó tételt. A szabadság kérdésének eldöntésénél a „szabadság mi alól", „kötöttség mihez" kérdésekre adható választ tartja lényegesnek. A fejedelmi jog alá tartozó (tehát állami és nem magánföldesúri függésben élő) népesség egy adott föld megművelésére vonatkozó öröklési joggal együtt örökli az állam javára teljesítendő szolgáltatások meghatározott kategóriáit. A XII–XIII. századi dokumentumokban a liberi különböző kategóriájú népességet jelenthet. Gyakran használják az új feltételek mellett letelepülőkre, ugyanakkor előfordul a servi terminussal szembeállítva a csak állami-fejedelmi függésben élő népek (homines ducis) megjelölésére.

Modzelewski foglalkozik a magánnagybirtokok kialakulásának kérdésével. A XI–XII. században még a legmagasabb országos tisztségeket viselők birtoka is jelentéktelennek mondható, és elsősorban állattenyésztésre berendezett. Semmiképpen sem jelenthette az uralkodó osztály befolyásának gazdasági alapját. Ezt a funkciót az állami tisztségekkel együtt járó, az állami jövedelmek meghatározott részének élvezeti joga töltötte be. A fejedelem szabad rendelkezésű saját birtoka, amelynek jövedelme nem került felosztás alá, sem volt számottevő tényező. Főleg a már régen megművelés alatt álló területek peremvidékein helyezkedtek el. A fejedelem magánbirtokait elsősorban a hadifoglyokból adódó szolgálónépek művelték, akiket tizedekbe-századokba szerveztek a százados vezetése és felügyelete alatt (decimi, centurio). Ellentétben a ius ducale alá tartozó népességgel, amely felett a fejedelem az államban betöltött hatalmánál fogva gyakorolt fennhatóságot, a „decimi" a fejedelem magán-

tulajdonát képezték, a fejedelemmel magánjogi viszonyban álltak. Szervezetük, a század nemcsak a felügyeletet volt hivatva ellátni, hanem egyúttal gazdasági egységet is jelentett.

Az „állami függőség rendszere" nem zárta ki azonban a további feudalizálódás lehetőségét. Az állami függőségben élők járadékainak felosztása helyett egyre gyakrabban magukat az „állami népeket" és „állami földeket" osztották fel az uralkodó osztály képviselői között. Az eddigi rendszer szétesésében nagy szerepet játszott az áru- és pénzgazdálkodás fejlődése, valamint az egyház által propagált jogi-politikai elméletek és társadalmi példaképek. Nem kis jelentősége volt a folyamatban a fejedelemnek és a világi előkelőknek a hatalomért és a vele járó jövedelmekért folytatott versenyének. A kereskedelemből és pénzmonopóliumból eredő hasznot már korábban elvalasztották az általános kincstári rendszertől. Ugyanehhez a jelenséghez tartozik a fejedelmi magánbirtok kiépítése. Nem kis befolyással volt a fejlődésre az egyházi nagybirtokok megszervezése, amelyek a feudális földbirtok példaképéül szolgáltak Lengyelországban. Az egyházi intézmények a fejedelmi adományozás során nekik juttatott „állami függésben" élő népek szolgáltatásait a nyugati feudalizmus ideológiájának hatása alatt úgy tekintették, mint magának a szolgáltató népességnek az adományozását, minek következetében e népek felett kizárólagos joggal rendelkeznek. Igyekeztek megszüntetni a fejedelem és tisztségviselő beavatkozási lehetőségét az egyház és birtokai népeinek ügyeibe. Az immunitásért folytatott harc az egyházi birtokoknak nyugat-európai mintára történő átszervezéséhez vezetett. Az egyházi birtokok szervezete a világi birtokosság példaképévé vált, amely a XIII. századtól egyre nagyobb hangsúlyt fektetett a saját birtok kiépítésére.

A kora feudális állam gazdasági rendszerének megváltoztatásában a nagyméretű fejedelmi magánbirtokok kiépítése és a német jog elterjedése jelentette a döntő lépést. A régi munka- és termékjáradékokat állandó és rendszeres pénzjáradék váltotta fel, amely lehetővé tette, hogy a fejedelem és udvara szükségleteit a piacokon elégítse ki. Ezzel a fejedelmi szolgálónépek rendszere értelmét vesztette. A ius ducale rendszerének felszámolása érzékenyen érintette a világi előkelőket. Kárpótlásul fejedelmi népeket, földadományokat, az immunitást és a német jog bevezetésének engedélyezését kapták.

Modzelewski könyve befejező részében összehasonlítja a Karoling-birodalomban kialakult „klasszikus" feudalizmust a lengyel kora feudalizmussal. Két lényeges különbséget állapít meg. A gyorsabban szembeötlő: az uralkodó osztályok elütő szervezete. Az első Piasztok Lengyelországában az állami hierarchia és az uralkodó osztály teljes azonosságát figyelhetjük meg, amely nem mondható el a feudalizmus klasszikus modelljéről. Elüt a klasszikus modelltől a köznép társadalmi helyzete, eredete, adóztatási módja és mindenekelőtt függőségének jogi-gazdasági alapja (a népesség közvetett adóztatása az általánosan kötelező állami terhek alapján; a személy vagy föld szerinti függőség hiánya; az osztálytársadalom kialakulása a köznépnek a földhöz való látszólagos változatlan joga és más a törzsi társadalomból származó intézmény formális fenntartása alapján). Modzelewski szerint ezek a különbségek annyira a lényeget érintőek, hogy nyugodtan beszélhetünk a feudális fejlődés külön útjáról. Az olyan társadalmi rendszer megjelölésére, mint amilyennel az első Piasztok államában találkozunk, a „ius ducale rendszere" elnevezést javasolja.

Modzelewski a korai lengyel állam gazdasági-társadalmi modelljét kristálytiszta logikával szerkeszti meg, amelyben az egyes elemek szinte törvényszerűen kapcsolódnak egymáshoz és vezetnek a végkövetkeztetéshez. A könyv egyik leghivatottabb értékelője, Benadykt Zientara professzor írja: ebben a pillanatban nincsen olyan modell, mely jobban megmagyarázná a lengyel állam és társadalom működését a X–XIII. században, sőt mi több, a szerzőnek sikerült kimutatni, hogy milyen úton keletkezhetett az így felépített társadalmi rendszer, valamint rámutatni a modellt szétfeszítő elemekre és a lengyel társadalom következő fejlődési szakaszába átvezető utakra. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy a lengyel társadalomnak a könyvben felvázolt fejlődése (a törzsi szervezettől a „fejedelmi jog rendszerén" keresztül a rendi államig) hipotézis, amely még sok ellenőrző analízist kíván.

Körmendy Adrienne

GETREIDEUMSATZ, GETREIDE- UND BROTPREISE IN KÖLN 1368–1797

Bearbeitet von Dietrich Ebeling und Franz Irsigler,
Teil 1: Getreideumsatz und Getreidepreise: Wochen-, Monats- uns Jahrestabelle.
Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln,
Heft 65, Böhlau Verlag, Köln–Wien 1976. LV; 698 S

Ez a rendkívül fontos forráskiadvány magában foglalja 1531-től 1797-ig majdnem hiánytalanul a kölni gabonaárakat és gabona-üzletkötéseket (búza, rozs, árpa és zab) alcsoportokra osztva hetek, (1–528. l.), hónapok (529–663. l.) és évek (665–89. l.) szerint táblázatokban, míg a gabonaárak 1368–1530-ig évi átlagokban szerepelnek. Tehát itt ár- és mennyiségsorozatokat találunk, amilyenekkel ilyen kimerítő pontossággal más német városról alig rendelkezünk. Mindezek a gabona heti középárának és forgalmazott mennyiségének hivatalos árfolyamjegyzésén alapulnak a kölni piacon. A bevezetésben a feldolgozók a használt források számbavehetőségével (termékárkönyvek, pékek utasításkönyvei, ár- és üzletkötés-jegyzékek), adatfeldolgozásuk alaptételeivel (itt elektronikus adatfeldolgozást használtak) és a különböző valutáknál az átszámítás problémáival (ezeknek arany- és ezüstértékét az említett időszakra ugyancsak táblázatosan közlik) foglalkoznak. A különböző ciklusok és árfejlődések értelmezésében francia kutatók megállapításaira támaszkodnak, akik az „Annales" köréhez tartoznak. Ezek szerint a hosszú időre szóló árfejlődés nemcsak a népesség fejlődésére és monetáris területen való változásokra vezethető vissza. Ha kutatjuk a városi ellátáspolitikát, az aratási eredményeket, az ingadozásokat a gabonatermelésben, a gabonakereskedelmet, a mezőgazdasági termelés és a fogyasztási szokások, valamint az agrárkonjunktúrák és agrárkrízisek mélyreható szerkezeti változását, akkor ezek a nagy szorgalommal összeállított ár- és mennyiségtáblázatok kétségkívül fontos támasztópontokat adnak. Különösen alkalmas ez a forráskiadás, hogy a rajnai gazdaságok területének piaci mechanizmusát Kölnnel mint kimagasló gazdasági és kereskedelmi centrummal megvilágítsa. A feldolgozók egy később megjelenő második kötet különféle problémaelemzéseire utalnak; a kötetben kiadják majd 1658–1744-ig a kenyérárakat és kenyérsúlyokat.

Hans-Heinrich Müller

IMMANUEL WALLERSTEIN

THE MODERN WORLD SYSTEM. CAPITALIST AGRICULTURE AND THE ORIGIN OF THE EUROPEAN WORLD ECONOMY IN THE SIXTEENTH CENTURY

Academic Press New York, San Francisco, London 1974. 386 oldal.

Ebben a munkában a szerző elsősorban szociológiai és etnológiai igényekkel igyekszik a nyugat-európai kapitalizmus kialakulásának körülményeit bemutatni. A társadalmat mint egy rendszert kezeli, és ez ezenkívül egy holisztikus egységet képvisel. A nyugat-európai kapitalizmus kialakulását vizsgálva arra is ügyel, hogy az európai társadalmaknak milyen volt a kapcsolata a törzsi társadalmakkal. Az egész munka szemlélete merkantil jellegű, ugyanis elsősorban a hosszútávú kereskedelem fejlődésével igyekszik a kapitalista gazdaság kialakulását vizsgálni. Továbbiakban az egyes területek közötti munkamegosztást, és az egész kapitalizálódási folyamatot elsősorban a különböző gazdasági rendszerű területek közötti érintkezés és munkamegosztás kialakulása folyamatában mutatja be.

A szerző a munka első fejezetében a XV–XVI. századra vonatkozóan azt igyekszik bebizonyítani, hogy a kapitalisztikus fejlődési tendenciáknak milyen középkori előzményei voltak. Így hangsúlyozza, hogy eddig az időszakig a városállamok domináltak, és ettől kezdődően figyelhető meg a nemzeti államok kialakulása. Ugyanakkor a feudális rendszer válságba kerül, a nemességnek a parasztságtól származó jövedelmei csökkennek, és a nemesség gazdasági aktivitása növekszik. A pusztásodás

jelenségével párhuzamosan megfigyelhető a városok fejlődése, mely a rideg állattartáshoz és a húsfogyasztás növekedéséhez vezet. A városi fejlődésre jellemző, hogy megfigyelhető a kis távú kereskedelem növekedése, de ezen túlmenően, a levantei kereskedelem, a hosszútávú kereskedelem is hozzájárul a kapitalisztikus tendenciák kifejlődéséhez, elsősorban a portugálok révén, akik Európa számára felfedezik a szudáni ezüstbányákat. Az 1450–1640-es időszakot úgy mutatja be, mint amikor az európai munkamegosztás már egy kialakult formája figyelhető meg. Elsősorban megfigyelhetők azok a gazdasági hátterek, melyek az európai kapitalisztikus fejlődés nyersanyagbázisát képezik, így egyrészt Spanyolország számára feltárul Amerika, másrészt véglegessé válik az a munkamegosztás, mely szerint a balti térség gabonája a nyugat-európai városias fejlődés bázisát képezi. Ugyanebben az időszakban a feudalizmus további krízise figyelhető meg: a nemesség a fényűzési javakkal való kereskedés mellett egyre jobban a mezőgazdasági bérleti rendszert alakítja ki, a földtulajdonos a művelőt földhöz juttatja, és ez ugyanakkor megadott időszakban a tulajdonos földjét műveli, és a saját parcellájából származó termés egy részét leadja a földtulajdonosnak. Ezzel egyidőben Amerikában kialakul egy ehhez hasonló rendszer, a plantációs gazdálkodással, az encomenderos rendszerével. Kelet-Európában szintén hasonló tendenciákat lát a második jobbágyság kialakulásával, ezt is kapitalisztikus tendenciának nevezi. A nyugat-európai kapitalisztikus fejlődéssel egyidőben kialakul elsősorban a legeltető gazdaság rendszere, ilyen volt a „Mesta" Spanyolországban, azonban ebben az időszakban Anglia még egy idillisztikusan patriarchális feudális állam, hol az angol paraszt a földművelés mellett még kalákákban háziipari tevékenységgel foglalkozik.

A következő fejezetben a XVI. századi abszolút államok és a nemzeti burzsoázia kialakulásával foglalkozik. Megjelennek a nemzeti egységre alapozott abszolút államok, és egy olyan jellegű munkamegosztás, mely szerint a nemesség válik azon réteggé, mely a gazdasági és kereskedelmi tevékenységgel foglalkozik, ugyanakkor a hagyományos kereskedő réteget, a zsidóságot Nyugat-Európa területéről kiszorítja, és ez Kelet-Európába szorul ki. Ezzel egyidőben a központi helyzetű és kapitalisztikus országok a protestáns hitet veszik fel, és a periferiális államok katolikussá válnak.

A következő fejezetben azt mutatja be, hogy Spanyolország miként veszti el előnyös helyzetét: 1588-ban a Nagy Ármádia vereségével a politikai hatalmat az angolok veszik át. Spanyolország aláhanyatlásának más okai is vannak, így az encomenderos rendszere egy önálló gazdasági rendszerré alakul át. Az egész spanyol gyarmatosítás csődbe jut, ugyanis ez az anyaország nem képes olyan ipart létrehozni, mely az amerikai gyarmatok nyersanyagbázisát ki tudta volna használni. Továbbiakban a merkantil politika és a nemesfémek beáramlása a spanyol gazdasági életet tönkre teszi, majd pedig a reconquista leköti Spanyolország energiáját, és elveszíti vezető helyét az európai gazdasági és politikai életben. Ezzel párhuzamosan új gazdasági központok alakulnak ki: a mezőgazdasági kolonizáció révén Hollandia a balti kereskedelem feletti kontrollt megszerzi. Ugyanekkor Angliában megindul a bekerítések mozgalma, és egy helyi feldolgozóipari bázis alakul ki.

A kapitalizmus kialakulásával a régi kereskedelmi utak elveszítik jelentőségüket, elsősorban a levantei kereskedelem hanyatlik alá a török benyomulásával, az olasz városállamok általános válságos helyzetbe kerülnek, és a korábbi délkeleti területekről a gazdasági élet központja Európába az észak-nyugati területekre tevődik át.

Lényegében csak ebben az időszakban lesz általánossá Angliában a bekerítés, és ekkor figyelhető meg a vagabund és lumpenproletáriátus kialakulása. Ugyanakkor Franciaország egyes területei között egy sajátos munkamegosztás figyelhető meg: északi területein kialakul a luxus-kereskedelem és -fogyasztás, és az északi francia területek a keleti balti gabonakereskedelembe be tudnak kapcsolódni.

A záró fejezetben elsősorban azt mutatja be, hogy Kelet-Európában, a periferiális területeken hogyan alakul ki a második jobbágyság intézménye, és a robotoltató gazdaság rendszerével együtt a kelet-európai államokban hogyan jelenik meg egy, az encomenderoshoz hasonló parcellarendszer; ennek szolgáltatásait mutatja be a nagybirtok számára.

Ebben a munkában egy kitűnő felkészültségű történészt ismerhetünk meg, aki elsősorban az eredeti tőkefelhalmozódásra vonatkozóan nagyon sok újdonságot mond. Ugyanis arról van szó, hogy, amikor Marx a Grundherrschaft-Gutsherrschaft területei elkülönülésének elméletét kidolgozta munkássága korai fázisában, ő maga is habozott, és ezeket a határterületeket kezdetben nem Németország, hanem Olaszország területén kereste. A szerző nagyon meggyőzően mutatja be, hogy a kapitalisztikus tendenciák a középkorban az olasz városállamokban is megfigyelhetők. Ebben a korai fázisban is létezett egy távolsági kereskedelem, a portugálok hosszútávú kereskedelme, mely már embrionális

formában a kapitalisztikus tendenciákat létrehozta. Továbbiakban nagyon helyesen mutat rá, hogy az eredeti tőkefelhalmozódás folytatója Spanyolország – Amerika felfedezésével, majd ezután következik a holland mezőgazdasági kolonizáció, és csak a harmadik fázisban figyelhető meg Angliának az eredeti tőkefelhalmozódás folyamatába való belépése, a körülkerítések révén. Hogyan volt képes a szerző ezt a koncepciót kidolgozni? A szerző német történész, akit egy évre elküldtek a McGill University könyvtárába dolgozni, és amikor ezt az időszakot ledolgozta, nem szívesen hivatkozott a német irodalomra. Amikor azt mutatja be, hogy a középkor folyamán a városok közötti kistávolsági kereskedelem kapitalisztikus tendenciákat szül, ezzel lényegében *Werner Sombart* mondanivalóját ismétli (Wiedergeburt der Tauschwirtschaft). Úgyszintén ismertek a szerző számára *Wilhelm Abel* kutatásai, mely szerint a pusztásodás jelensége lényegében a középkori urbanizációval hozható kapcsolatba, amikor a megnövekedett pusztaföldeket legeltető állatgazdálkodás formájában használják ki, és a városi népesség felduzzadása figyelhető meg, továbbiakban a húsfogyasztás általánossá válik, és ezzel a városban a munkaerő értéke és a bérek növekednek.

Azonban a német irodalom eredményeire való hivatkozást annyira rangján alulinak érzi, hogy a pusztásodás folyamatában Abelre való hivatkozást csak a pusztásodás, a Wüstung terminusra való hivatkozással teszi meg. Amikor a feudalizmus krízisérőI beszél, nagyon magabiztosan elutasítja a skandináv történetírásnak azon kitételét, mely szerint az éghajlati körülmények járultak hozzá a feudalizmus krízisához. Ez azért is fontos jelenség, mert lényegében ezen téves felfogás alapján, egy időjárási krónika formájában adja meg a mezőgazdasági termékek árának alakulását Wilhelm Abel a Massenarmut und Hungerkrisen im Vordindustriellen Europa című munkájában. Úgyszintén a szerző tökéletesen ismeri a német közgazdaságtan történeti iskoláját. Így, amikor arról ír, hogy a XV–XVI. században Angliában még patriarchális viszonyok vannak, és az angol paraszt háziipar formájában foglalkozik kézműipari termeléssel, akkor *Karl Bücher* Entstehung der Volkswirtschaft című munkájának a kalákáknak az Arbeithaufungra vonatkozó leírását ismerteti, azonban a rá való hivatkozás nélkül. Amikor az európai kapitalizmus kialakulását jelzi az európai nemesség gazdasági tevékenysége megélénkülésével és a luxuskereskedelem és -fogyasztás segítségével, akkor Sombart mondanivalóját ismétli meg, aki az európai kapitalizmus kialakulását a Luxus und Pracht elterjedésének jelenségében látja.

A szerző tehát amerikai útja előtt a tudományban szokásos módon vagy legalább azok számára szokásos módon, akik nem kívánnak kockáztatni, standard munkákat olvasott. Azonban az Atlanti Óceán átrepülése után jutott tudomására, hogy *Max Weber*nek van egy Wirtschaftsgeschichte című munkája, melyet a német történészek nem szoktak olvasni, de angolra lefordítottak. Így elsősorban Webertől olvashatta, hogy az agrárstruktúrák rendszerében létezett a plantációs rendszer, a részes ledolgozás, vagy pedig etnológiai terminussal élve, a peonatus rendszere. A földtulajdonos parcellát biztosít a munkásának, aki a parcella termelésének 4/5 részét a tulajdonosnak leadja, és a kívánt időszakban megjelenik a nagybirtokon a szükséges munkákat elvégezni. Elsősorban ennek a rendszernek a felismerése révén lett figyelmes a szerző a spanyol encomenderos jelenségére, mely lényegében egy ilyen megoldás, és ezen a tengeren túli bázisra alapozott gazdasági rendszer az eredeti tőkefelhalmozódás spanyol formáját alakíthatta ki. A kérdés másik része, hogy ez a megoldás nem bizonyult kielégítőnek és állandónak, ugyanis ez az encomenderos rendszer nagyon hamar egy önellátó gazdálkodássá alakult át, azonkívül a spanyol gyarmatosítás rendszere is olyan volt, hogy a gyarmatok nagyon hamar önállósultak, megjelent az alkirályság intézménye, és ez a gyarmatot az anyaországtól függetlenné tette, továbbiakban a spanyol gyarmatosítás rendszere a népirtásra volt alapozva.

Amikor a spanyol gyarmati viszonyokat mutatja be, említést tesz az inka mitáról. Az inka számára a faluközösség egésze köteles mezőgazdasági munkát végezni, amit a spanyolok igyekeztek részben az encomenderos rendszerébe beilleszteni. Azonban a spanyol gyarmatosítás nem bizonyult időtállónak, ugyanis nem vették figyelembe a helyi és törzsi hatalmi viszonyokat, és csak sokkal később, az angol kolonializmus jutott el a közvetett kormányzás eszközéhez, amikor is a helyi hatalmi törzsi viszonyok figyelembevételével és kihasználásával igyekezett gyarmatait megtartani.

Az ecomenderos rendszerének felismerésével lényegében a korai tőkefelhalmozás egy sajátos változatát ismeri fel, és akkor, amikor Spanyolország Amerika gyarmatosításával foglalkozik, akkor még Anglia egy kis (négymillió fővel rendelkező, Franciaország 20 milliós, Németország 20 milliós, Spanyolország pedig 10 milliós) lélekszámú, az iparosodás szempontjából kedvezőtlen adottságú ország.

Mindezek ellenére beismeri, hogy egy munkát olvasott német eredetiben, nevezetesen *Karl Marx* Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie című munkájának a Formen, die der kapitalistischen Produktion vorgehen című fejezetét.

Elsősorban az encomenderos rendszerének felismerésével egy olyan általános rendszert igyekszik kidolgozni, hogy a nagybirtok mellett ott van cosh-crop rendszere, vagyis, mely szerint a kis parcella tulajdonosa földet kap a nagybirtokostól és a parcelláról származó termés egy részét a tulajdonossal megosztja, és továbbiakban a tulajdonos nagybirtokán dolgozik a kívánt időben. Ezt a szerző átal cash-cropnak nevezett rendszert igyekszik általánosítani, sőt odáig megy, hogy Európa periferiális területein, ahol a majorsági gazdálkodás dominál, szerinte szintén ez a rendszer figyelhető meg. Kelet-Európra vonatkozóan is azt írja, hogy itt a kapitalisztikus tendenciák a majorsági gazdálkodás kialakulásával figyelhetők meg, és ilyen rendszer volt a mag cash-crop rendszerével az orosz pomiesta, ahol a jobbágy kis parcellával rendelkezett és az adott időben a földesúr számára dolgozott. Bármennyire is csalogató és hasonlóságok levonására csábít bennünket a peonátus, a cash-crop rendszer és a majorság jobbágyföld parcellája közötti hasonlatosság, azonban a kétféle parcella alapvetően eltér egymástól. Ugyanis az encomenderos parcellája elsősorban egy önellátó gazdaságra van alapozva, és a peonátus rendszerében a terményleadás (a termés 4/5 részének leadása) igen jelentős és a munkaszolgáltatások másodlagosak, ugyanakkor a majorsági gazdaság esetében a robotszolgáltatás a döntő, és csupán a robotrendszer kezdeténél figyelhetjük meg a termékbeli szolgáltatásokat. Úgyszintén téves az a megállapítás, hogy a majorsági gazdálkodás kapitalisztikus vállalkozás, ugyanis a majorsági gazdálkodás korai szakaszában, melyre vonatkozóan megállapításokat tesz a szerző, ez nem figyelhető meg, ez egy későbbi jelenség. A majorsági gazdálkodás kapitalisztikus fejlődési tendenciákkal párosult, azonban csak története késői fázisában. Ugyan a két rendszert egymástól el kell különítenünk, azonban a szerző részéről mégis helyes lépés, hogy a részes ledolgozás jelenségeit, a nyugat-európai „meteyage" és a „mezzadria" intézményeit a maguk feudalizációs tartalmával a plantációs rendszerek munkaerőszervezeti megoldásaival hasonlítja össze. Ez azért figyelemre méltó, mert a jobbágyfelszabadítás után Európában, így Kelet-Európában a részes ledolgozás általánossá válik, azonban a magyar történészek körében nincs meg az az igény, hogy ezt a rendszert a nyugat-európai refeudalizációs tendenciákkal és plantációs rendszerekkel vessék össze. A lengyel történetírásban ezt az összehasonlítást már inkább megteszik, azonban a „meteyage" és a „mezzaria"-ra való kitekintésen túl nem jutnak el, és nem látják, hogy a plantációs gazdaságokban és a harmadik világ országaiban manapság is mennyire általános ez a jelenség.

Itt szeretnék utalni a Grundrisse problematikájára. Elsősorban a parcellarendszerek azonosíthatósága révén igyekszik egy általános generalizált unilineáris fejlődési vonalat felrajzolni. Az ázsiai jobbágysági és a plantációs parcellarendszerek azonosíthatóságával igyekszik egy általános fejlődési képet megrajzolni. Ez az azonosíthatóság az ázsiai, germán és római tulajdonformák fenntartása mellett a Grundrissében a közösség általános fogalmával jelentkezik, amit a szerző nem is említ. Az ázsiai termelési módnál, ahogy ezt Marx írja, van egy felsőbb hatalmi szerv, mely a földeket birtokolja, és a földeknek van egy, a legfelső hatalomtól függő elosztási és továbbadási rendszere, mely rendszer azonos mindenütt. Ezt a földbirtoklási rendszert jelzi a szerző akkor is, amikor az európai fejlődést a kínai fejlődéssel veti össze és annak magyarázatát igyekszik adni, hogy a lényegében magasabb kínai civilizáció miért maradt el az európai fejlődéstől. Ezt abban látja, hogy a kínai gazdaság öntözéses rendszerével a cereáliák fogyasztására állt rá az európai húsfogyasztásos rendszerrel szemben. Az ilyen legfelsőbb hatalom révén birtokolt és a használat jogával továbbadott művelési formát Kínával kapcsolatban jelzi, a perbendális birtok formájában. Azonban ez a birtoklási forma megvolt Indiában, amiről a szerző nem ír, a „jajaman" rendszerrel és a „zamindari"-akkal, amit aztán az angolok a maguk kolonizációs rendszerében tovább fejlesztettek.

Ez a birtoklási forma megvolt a novgorodi Oroszország esetében is. Így tehát elsősorban a Grundrisse analízise esetében kívánatos a nagyobb óvatosság, ugyanis a legfelsőbb hatalom birtoktulajdona és a birtoklás láncolata továbbadása általános jegye az ázsiai birtokformának; viták csupán akörül foroghatnak, hogy az ázsiai termelési mód valójában csak Ázsiában volt jelen, vagy másutt is.

Végül egy következtetést kívánunk még levonni. Az, ahogy a nyugat-európai kapitalizmus kialakulását elsősorban a távolsági kereskedelem kialakulásával és az ebben bekövetkezett változásokkal igyekszik megmagyarázni, nagyon helyes, azonban a gazdaságtörténetből nem lehet egyértelműen merkantil történelmet csinálni. Pl. hogy a mezőgazdasági szférában az agrár Európában milyen

változások zajlottak le ebben az időben, erre vonatkozóan a szerző semmiféle utalást nem tesz, csupán egy helyen említi a holland mezőgazdasági kolonializációt. Nem mutatja be azt az alapvető folyamatot, hogy a népesség a mezőgazdaságból hogyan rétegződik át a városokba és az iparba, mely pedig a történeti síkon a népesség mozgásának alapvető megjelenési formái közé tartozik.

Tagányi Zoltán

GERTRUD HELLING

NAHRUNGSMITTEL-PRODUKTION UND WELTAUSSENHANDEL SEIT ANFANG DES 19. JAHRHUNDERTS

Forschungen zur Wirtschaftsgeschichte,
Bd. 10, Akademie-Verlag, Berlin 1977, 383 S.

Helling a „Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte" 1965., 1966. és 1968. évfolyamaiban hosszú statisztikai sorozatokat tett közzé a mezőgazdaság fejlődéséről Németországban, Franciaországban, az Amerikai Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában, amelyek a nemzetközi agrártörténeti irodalomban elismerést és megbecsülést váltottak ki. Helling most ezeket az írásokat összegyűjtötte és megfelelő sorozatokkal kiegészítette az élelmiszerekkel való külkereskedelemről. Az új könyv tartalmaz tehát hosszú sorozatokat az említett 4 állam növénytermeléséről és állattenyésztéséről, valamint az agrártermékekkel való külkereskedelem fejlődéséről. Az utóbbiak tartalmaznak gabonán és szarvasmarhán kívül rizst, cukrot, takarmányféléket, vajat, sajtot, tojást és húst, és nemcsak Németországot, Franciaországot, az Amerikai Egyesült Államokat és Nagy-Britanniát ölelik fel, hanem a szerző ázsiai és dél-amerikai államokat is bevon kutatási körébe.

A táblázatokhoz részletes megjegyzéseket fűzött, amelyekből kivehetjük a statisztikai alapokat, az átszámolási értékeket (gabonaegységek) és a módszeri eljárásokat. A könyv elsősorban statisztikai és kétségkívül „szorgalmi" munka. Ha Helling el is kezdte néhol a fejlődést magyarázni, az átfogó magyarázattal adós maradt. És itt az agrártörténészek és mezőgazdaságkutatók előtt még tág munkaterület áll. Ezek az összeállított „hosszú sorozatok" fontos alapot szolgáltatnak a termelőerők vizsgálatára a mezőgazdaságban, és lehetővé tesznek összehasonlító kutatásokat is.

Mennél közelebb érünk a jelenhez, általában annál megbízhatóbb lesz a statisztikai alapvetés. Nehezebb a fejlődés megértése a XIX. század első felében. Helling különösen Németországra vonatkozólag említi a növénytermelés és állattenyésztés kiszámításában a nehézségeket, és különböző variánsokat hoz fel, hogy egyes különbségeket határozottá tegyen. De némi aggályok merülnek fel Poroszország és Németország értékelésénél a XIX. század első felében is. A legfontosabb alap a kiszámítás és értékelés számára Finck von Finckenstein könyve[1], amelynek azért nagy a jelentősége, mert a benne használt statisztikák és források a második világháborúban elpusztultak, és a munka így „forrás"-ként szerepel. De minden agrártörténész, aki a termelés fejlődésével 1800 körül és a XIX. század első évtizedeiben foglalkozik, tudja, hogy Finckenstein a szántóföld részesedését túl alacsonyra becsülte, és a zab művelésének és hozamának túl nagy értéket tulajdonított. A birtoklevéltárakban és a korabeli hivatalos árbecsléstáblázatokban olvashatjuk, hogy a zabot általában a legrosszabb földön művelték, és hogy a zab valamennyi akkori gabonafajta közül a legalacsonyabb hozamértéket mutatta fel. De Finckensteinnél a zabművelés jobb talajokon és ennek megfelelően jobb hozamértékkel jelenik meg. Emiatt Finckensteinnél, valamint Hellingnél is a növénytermelés fejlődése túl pozitív értékeléshez jut. Ezért, ha a termelés fejlődését Poroszországban és Németországban meg akarjuk ítélni, szükséges, hogy Finckenstein számanyagát újra és újra szembeállítsuk a kor ránk hagyományozott forrásanyagával, hogy megközelítőleg teljes értékekhez jussunk.

Egészben azonban Helling munkája a kutatóknak jó szolgálatot tesz.

Hans-Heinrich Müller

[1] *Hans Wolfgramm Graf Finck von Finckenstein:* Die Entwicklung der Landwirtschaft in Preussen und Deutschland 1800–1930, Würzburg 1960.

DJILALI SARI

LA DÉPOSSÉSSION DES FELLAHS

Algir, SNED 1975. 145 l.

A szerző – algériai gazdaságtörténész – A fellahok kifosztása c. könyvében azt vizsgálja, hogy a gyarmatosítás hogyan rombolta le és alakította át a prekoloniális Algéria gazdaságát és társadalmát.

A francia hódítás (1830) előtti Algéria társadalmának alapja a föld különböző formát öltő kollektív birtoklása volt. A katonák nyomában érkező európai telepesek (franciák, olaszok, spanyolok), akiknek száma a XX. század közepére elérte az egymilliót, erőszakkal kisajátították a fellahok földjeit. A tényleges helyzetet – eltörölve a muzulmán törvényeket és szokásokat és bevezetve a magántulajdon sérthetetlenségére alapozott burzsoá törvényhozást – jogilag is rögzítették.

Az 1863-as ún. senatus-consult a törzsek magántulajdonává nyilvánította a birtokukban levő földeket, s ezzel a törzsi közösség gazdasági alapját rombolta le (221. l.). Az 1873-as Warnier-törvény pedig az egyéni magántulajdon elvét kényszerítette a benszülöttekre, s ezzel a családi összetartás gazdasági alapját rombolta le (44. l.). A magántulajdon – a kapitalizmus – uralkodóvá válása azt is jelentette, hogy a francia hódítással szembeni ellenállás gazdasági-társadalmi alapja szűnt meg. Az utolsó nagy antikolonialista felkelés 1871-ben volt. (A modern antikolonialista mozgalom a két világháború között a városokban született meg.)

A földnek mint alapvető termelési eszköznek a mobilizálhatósága átalakította Algéria társadalmát, és súlyos következményekkel járt a fellahokra nézve. Közel 3 millió ha föld – a legjobb minőségű! – az európaiak tulajdonába került; több mint 7 millió ha rosszabb minőségű földön pedig a benszülöttek gazdálkodtak. A XX. században felgyorsult a földbirtokkoncentráció, a kisbirtokos fellahok tönkrementek, pauperizálódtak, sem Algériában, sem Franciaországban nem találtak munkaalkalmat. A szőlőtermelés meghonosításával (az 1880-as évektől) a gabonatermelés rovására és a lakosság számának növekedésével fokozatosan csökkent az egy főre jutó gabonatermés. Az egy főre jutó fogyasztás a következőképpen alakult: 1871-ben 5 q, 1940-ben 2,5 q, 1947-ben 2 q.

Hasonló arányban csökkent az állatállomány. Mindez krónikus alultápláltsághoz vezetett a benszülöttek körében (105–107. l.).

A gyarmatosítók felelőtlen és tervszerűtlen erdőirtása és a felszabadító háború (1954–1962) idején a napalmbombázások pusztításai azt eredményezték, hogy Algéria, amely a múlt században még hatalmas erdőségekkel rendelkezett, ma a Földközi-tenger nyugati medencéjének országai közül erdőségekben a legszegényebb. Az erdő és növényvilág csökkenése felborította a földrajzi egyensúlyt: romlott a csapadékellátottság, és mind erősebbé vált az erózió. Ez ellen a fellahok nem tudtak védekezni, öntözőrendszer építéséhez szükséges tőkével csak az európai telepesek rendelkeztek. (119. l., 130–34. l.)

A független Algéria legnagyobb gondja s egyben a társadalmi forradalom döntő tényezője az agrárforradalom végrehajtása. A könyv kitűnően dokumentált, lényegre törő. Feltárja a gyarmatosítás mechanizmusát, és ezzel egyben világossá válik az is, hogy a felszabadítási front és hadsereg tömegbázisát miért a parasztság alkotta. S egyben magyarázatot ad arra is, hogy miért tulajdonít az algériai kormány olyan nagy jelentőséget az 1971 óta kibontakozó agrárreformnak, amely az arab világ legradikálisabb agrár- és vele társadalmi átalakulása is.

Nagy László

EUGEN WOYTOWITSCH

DIE WAGEN DER BRONZE- UND FRÜHEN EISENZEIT IN ITALIEN

München 1978, p. 133, Taf. 61.

A Prähistorische Bronzefunde sorozat (a Frankfurti Egyetem Őstörténeti Intézete kiadványa) XVII/1. kötete az itáliai lelőhelyű bronz- és kora vaskori kocsimaradványokat és ábrázolásokat mutatja be, 58 múzeum és gyűjtemény anyagából, összesen 281 tárgyat.

A feldolgozás időrendi és tematikai sorrendet tartva, először az ún. nagy kocsikat közli, a bronzkori tömör kerekű és küllős kerekű (a küllő feltalálása erre a korra keltezhető), majd a kora vaskori leletanyag kocsimaradványait. Ezek után a kisebb és a különleges rendeltetésű darabok következnek, az edény és állat alakú kocsik, kerékmodellek, kultikus rendeltetésű kocsik, majd végezetül kocsiábrázolások, nemcsak a legismertebb (pl. Valcamonica), hanem a kisebb lelőhelyek kevéssé ismert anyagából is. Az egykorú fogatolás módjára, a vonóállatok fajtájára is felvilágosítást kaphatunk a kocsijelenetek (sziklarajzok, vázaképek), állatszobrocskák és sírleletek bőséges választékából. Ugyancsak ez utóbbi témához tartozóan közli a szerző a bronz és csont zablaoldaltagok gazdag anyagát. A kötetet részletes mutató, rövidítés-, irodalomjegyzék, lelőhely-regiszter és több, az anyagra utaló lelőhelytérkép zárja le.

Az európai őskori kocsileletek sorában a magyarországi darabok jelentős helyet foglalnak el. *Woytowitsch* aprólékos tárgyleírásai, a bemutatott gazdag anyag bizonyára hazai kutatóink számára is hasznos segítséget nyújt az egyes leletek értelmezéséhez, az összehasonlítás és a fejlődés vonalának megrajzolásához, mint ahogy a szerző is felhasználta nem egy esetben a magyar kutatók eredményeit.

Pető Mária

ENGLISH SUMMARIES

B. GUNDA

DOMESTICATION OF DUCKS IN THE NEW WORLD

In the course of investigations on the domestication of wild-ducks the study deals with the domestication in South America of the Barbary (musk duck) (Cairina moschata). This sort of duck being the only really domesticated fowl in Precolumbian South America spread later on also in Europe and Africa to where it probably got on Portuguese and Spanish ships. In Hungary data on its occurrence are known from early years of the 17th century.

G. SZÉKELY

TRADE AND URBAN AGGLOMERATIONS IN CENTRAL EUROPE IN THE LIFE OF CHARLES IV

In the 14th century, commercial interests were increasingly emphasized in the activities of states and rulers in Central Europe on the effect of commodity production and financial conditions. The permanent trade relations provided by contracts and the consolidated state of roads played an ever increasing role. The study first reviews the endeavour concerning the transport from the direction of countries of the Bohemian crown trending to Venice to avoid the staple right of Vienna (regulations by the Archbishop of Trento in 1327, of the Doge of Venice in 1358). On the Czech side, shipping duty concessions of King Charles as well as inter-city agreements have paved the way for the endeavour to develop commercial roads through Prague–Frankfurt-on-the-Main and trhough Venice–Prague–Hamburg to render Prague the commercial metropolis in Central Europe with roads leading to Cracow and to Russia.

The first impressions for such a bold commercial policy were taken by Charles still as a young Moravian marquis at Visegrád (Hungary) in 1335 where in response to the staple right of Vienna a new road avoiding Vienna was marked out by the Hungarian, the Polish and the Bohemian kings as well as by the town Wroclaw.

On the basis of documentary material an analysis is offered in the study on the steps taken to stimulate trade (making a clean sweep of robber knight's castles and illegal toll-collecting) and on the formation of stations of the new route. The new road led between Buda, the Hungarian, and Brno, the Moravian capital with Nagyszombat (Trnava) being an important point inhabited by influential tradespeople organized in guild. The road system was completed by a route leading from Kassa (Kosice) to Cracow. The external back area of the roads of Bohemia was the West- and South-German trade with the interests of merchants in Mainz, Nürnberg, Augsburg and Cologne taken in consideration, too.

Then the outstanding points of trade, the agglomerations in Central Europe (Buda, Cracow, Prague) are presented and mention is made of their markets selling cloths, crops and animals having far-reaching relations. The data on the trade are compiled by the author between 1336 and 1373, stressing that the policy of Charles IV and his contemporaries in Central Europe involved consolidation of the economy, and thereby favoured developments in agriculture, industry and trade. As a consequence, beside the bustling trade on the new roads, turnover was gradually levelled up and Vienna had a chance of getting a steady role again. Related data are supplied in the study from the second half (between 1365 and 1374) of the reign of the Hungarian King Lajos I.

L. TAKÁCS

WHY IS THE TWO-WAY (DOUBLE-EDGED) SCYTHE CALLED "BOSNIAN"?

The type of scythe often named "Bosnian" in Hungarian sources is a variant of the short scythes developed in the Early Iron Age and having come into general use all over Europe. Later on, this type was replaced by the so-called long scythe.

On basis of recent data author states that behind the naming "Bosnian" there is the Turkish occupation in the 16th to 17th centuries. With the Turks also Bosnians got into Hungary and they used scythes cutting in two directions, especially in woodland and in regions overgrown with bushes. On such places only this shorter kind of scythe could be used as opposed to the long ones being in general use by that time all over the country.

A. SELMECZI KOVÁCS

RAPE PRODUCTION IN HUNGARY

Oilseed rape spread in the 18th century from the Netherlands to Western and Central Europe where up to the 1870-s to 1880-s it filled an important part in agricultural production. Until appearance of modern illuminants (gas, paraffin oil, electricity) rape-seed oil was the cheapest and most widely used material of public lighting. The scarcely one century flourishing of rape production in Europe is closely associated with the spread and development of public lighting. Rape had but a brief career in Hungary, too. Beginnings of its growing are evidenced here and there in the middle of the 18th century (e.g. in the Banat) but a real impetus to its production was given only in the early 19th century firstly on capitalistic manors and on the freehold land of German settlers (peasants with free bund use). After the abolition of serfdom in 1848 several small peasant farms as well as large estates poor in capital and conducting extensive farming set on to grow rape for some decades. Numerical yield statements from 1850 to the end of the century give evidence of very large differences: often there are five to sixfold deviations in consecutive years. This fluctuation is most conspicuous to the end of the 1870-s as long as there are countless small farms at the mercy of market conditions growing rape but periodically according to the alternations of demand. It was due to the periodical mass production that in the period mentioned the area sown to rape could suddenly rise from 50.000 to 180.000 hectare every three to four years, then recede to the earlier acreage. This fluctuation is highly characteristic of 19th century rape production in Hungary. From the 1880-s on, lesser fluctuation and rather small growing area (10 to 40.000 hectare) point to the withdrawal of small farms from rape growing.

Changes in the agrotechnics of rape growing in the 19th century were endeavoured especially by large estates conducting up-to-date farming. On these, rape was mostly grown on manured fallow with careful soil cultivation provided. Forms thereof agreed with the practice applied in Western Europe at that age. From the 1810-s on, seed-drills appeared in rape cultivation on some large estates, and from the 1830-s on, row-seeding seems a more widely applied practice than treatment similar to cereals. The five-row rape-drill manufactured by the Garrett Machine Factory in Suffolk represented the most favoured type of seed-drills but German and Hungarian machines of lower efficiency were used as well. Hand cultivation was replaced in the middle of the last century by the use of hoeing ploughs and ridge-ploughs. In several regions of the country a ridge-plough was pulled across the rape field sown broadcast whereby it was transformed to row cropping tillage, latter being safer and more profitable. No efficient control method could be effectuated against the numerous insect pests of rape. Due to labour shortage the scythe used for cutting cereals was the most widely applied implement in rape harvest although the smooth-edged sickle was considered preferable. Latter was originally a speciality of rape harvest as it may be concluded upon from the investigations on tools and implements by Arnold Lühning in Holstein. Rape harvested by scythe was mostly cut laid down on the stubble-field from where it was picked by fork into small heaps and left to drie and after-ripen for several days. For gathering in rape on the Great Hungarian Plain from 1829 on, a low solid-wheel trapezoidal cart with a boarded loading surface was used by which

large amounts of crops could be transported to the place of threshing. This invention was more up-to-date and productive than the rape-carrying sledge of Western Europe. The most widely used way of rape threshing, treading out by horses was superseded only in the late 19th century by threshing-machines. General use of mechanical threshing was rendered difficult by that rape was not bound into sheaves to avoid loss of grain.

The agrotechnics applied in the 19th century in rape growing on large estates aimed at increasing productivity and yield safety, as a result, the way of cultivation attained an intensity similar to that of hoed crops. On the other hand, in the peasant practice rape was treated similarly to cereals even as late as in the early 20th century: the broadcast sown plant was not given any cultivation treatment until harvest. In the peasant farms there was an aversion to rape, it was grown to provide cash through buying up. This unsatisfactory way of cultivation conducted in the 20th century also offers an explanation to the problems of rape growing by peasants, to its heavy decline in the last century.

L. GAÁL

FEEDING IN HUNGARY (1920–1945)

The question of feeding in Hungary during the period between the two world wars is discussed from three aspects. Frist the state of meadows and pastures, then field fodder cropping and finally utilization of the available feedstuffs are studied. Haymaking is the issue treated first of all. Although documents from the 12th and 13th centuries give evidence of haymaking, it was grazing that was the basis of feeding at that time. In the seigniorial domestic economy the by-products of mills (bran, refuse grain, siftings, mill-dust), of breweries and distilleries (malt, returns), of cheese plants (whey, cheese offal) were used as feeds relatively early. In some of these manors buckwheat, sorghum, barley and millet were fed already in the 16th century. In Hungary, feeding developed jointly with the advancement of seigniorial domestic economy. Seigniorial instructions in the 16th and 17th centuries draw a rather clear picture about this era. These regulate in the first place the care of meadows and pastures, expansion of the pastures, haymaking and the preservation of fodders. Later on, the seigniorial instructions were extended on concentrates, finally on maize, too. Radical change in feeding was brought about into Hungary by the appearance and wide-ranging production of field fodder crops. While earlier there was not even a proper Hungarian word for feeding ("grazing in the stable" – was the term used) by the 18th century the sowing of legumes (lucerne, clover, saintfoin) was urged (Tessedik). In the 18th and early 19th centuries artificial calf rearing (1789), preservation of green fodders by fermentation (1805) and systematic irrigation of meadows (1835) appeared. The abolition of serfdom (1848) meant a big step forward that – among others – had the consequence that fervent efforts were made to adopt in peasant farming the customs and methods applied in seigniorial domestic economy. Conditions after World War 1 were deplorable all over the country, the fodders available did not meet the requirements of animal husbandry either in quantity or in quality. Development of feeding was turned to the desired channel by the perception that it was not animal husbandry that had to be proportioned to the possibilities of feeding but that feeding was to be developed conform to the requirements of animal husbandry. This new attitude quickly spread and created the practice of setting fodder growing to the service of animal husbandry and squaring its proportions with the requirements of the animal stock.

In discussing the period between the two world wars the author first treats the natural grass plots, then the situation of field fodder cropping. The changes studied are supported by detailed statistical data and the attainments on corn fodders, perennial papilionaceouses, compound feeds, other rough fodders, succulent fodders and legumes are treated separately each. The methods of feed utilization are outlined and in the part on the feeding of various animal species the general customs of the era are discussed. Relying on contemporary official data using the special literature of the epoch discussed, the scientific achievements of those times as well as his own experiences the author is drawing conclusions. Based on these, a general picture is presented about the conditions, principles, customs and practice of feeding in Hungary.

L. URBÁN

FIRST STEPS AND EXTENSION OF COOPERATIVE FARM ORGANIZATION IN COUNTY SZOLNOK (1948–1950)

In the early stage of organization of farmers' co-operatives County Szabolcs was in the center of interest. In the course of investigations on this County author offers a survey of the cycle of events having taken place in the period of hardly two years but having brought about several changes in agricultural policy and in its adaptation to the reality of the Hungarian village.

At first the initial situation is outlined, the peasant associations with more or less collective elements that have come into being – in this County mainly in rice production – in the period of democratic agrarian development are taken into account. When putting on the agenda the socialist reorganization of agriculture it was not these associations that meant the basis of departure but the productive communities of poor peasants brought about by requisition of leased kulak land.

In autumn 1948 in the course of enforcement of the governmental regulation No. 9000/1948 some 35,000 cad. hold land (1 cad. hold = 0.57 ha) was allotted – for use – to about 4.5 thousand landless peasants. On part of these areas the first about 50 farmers' co-operatives – legally still functioning in the framework of tenant societies and farmers' associations – have come into being that after repeated revisions in December 1948 and January 1949 were licensed by the Ministry of Agriculture. During the spring months some more – mostly rice producing – collective farms were formed. As a result, by the end of June 1949 the number of farmers' co-operatives officially recognized by the County rose to 67, the land of the co-operative sector to 8325 cad. hold, the number of members to 1574.

After presentation of the first wave of collectivization the short transition period at about the middle of 1949 showing signs of changes in the trend and pace of co-operative farm organization is studied. Deficiencies in the supply of production means and in the measures taken to lessen them, are discussed. Author refers to the fact that redistribution of the personal effects of rich peasants played an important part in the favouring of farmers' co-operative groups. Mention is made of an unfinished action, an experiment on evolving model districts and model groups that, however, was stricken off the agenda, similarly to the organization of tenant co-operatives – on account of changes in agricultural and co-operative policy. Preparation of the collectivization campaign is outlined.

In a further part of the study, extension of the co-operative farm organization in autumn 1949 is delineated. Repeated revisions, commassations and establishment of new collective farms followed in this stage. During the few months full of incidents the number of members in the farmers' co-operative groups doubled, the area of them trebled. By the end of 1949, there were in the County 102 farmers' co-operative groups with 3286 members and 25,840 cad. hold land. By then much smaller part of the rice fields were to be found on landed property held in common than half a year earlier, and there was no landed property exceeding household plot dimensions in private management of the members of the co-operatives.

Finally, the advances in co-operative farm organization – though being of a rather moderate extent compared to the earlier rate – having taken place in the early 1950-s are presented. It is stated by the author that the spread of collective farming was not firstly due to a rise in the number of farmers' co-operative groups but to an increase in both the number of members and the area under collective cultivation. Mention is made of the sources of increase of the co-operative sector, appearance of labour shortage and other problems. The process of differentiation of the prewar peasants' association and the new socialist farmers' co-operative movement, establishment of the first independent co-operative farms are discussed in detail. The study is closed with the statement that in County Szolnok by the end of June 1950 two farmers' co-operative groups of Type 1, one of Type 2 and 101 groups of Type 3 as well as nine independent co-operative farms with 3.8 per cent of the County's total agricultural area, 3.9 per cent of its arable land represented the result of co-operative farm organization in the first two years.

E. VASS

LETTERS AND TESTIMONY OF PEASANTS FROM ÖCSÖD FROM THE PERIOD OF TURKISH RULE IN COUNTY BÉKÉS

Various findings were put on record in the course of different registrations compiled between 1549 and 1559 concerning the village Öcsöd situated in County Békés on the southern side of the river Kőrös. In 1549, Öcsöd is mentioned as belonging to Cumania (Cumania settlement), in 1559 to the castle domain of Gyula whereas the census of 1555 found it uninhabited. In a survey of 1560 it figured already with five, finally in 1561 with 15 porta-s (porta was a tax-unit, originally a full peasant holding, in the 16th Century it contained several holdings.) Exploration of the population and economy of the community was based in addition to letters addressed to the landlord and official testimony minutes, on farm management documents of the castle domain Gyula, on County and Turkish tax assessments. This method enables investigations into the trustworthiness of the letters of peasants and of the official testimony minutes. When comparing the number of inhabitants of the community, detailed data on their agricultural production as well as their incomes calculated from tax assessments with the tax dues mentioned in their letters it may be concluded upon that between 1580 and 1590 the sum total of their taxes came up to about 25 to 30 per cent of their total income.

Öcsöd figured among the villages having fled in consequence of a Turkish campagin in 1552 that touched County Békés, too. On the basis of registrations drawn up by the castle domain Gyula and by the Turkish province treasury in Temesvár the community became peopled again from 1558 on. Between 1558 to 1561 when tax conditions became more favoruable "by right of Cumaina" the number of inhabitants suddenly trebled and resettling ended at that time. In 1566 the whole County together with the castle at Gyula got under Turkish rule. At the time of the Turkish siege of the castle the inhabitants of County Békés fled again. The 25 to 30 per cent population decrease as calculated from the Hungarian census in 1564/65 and the Turkish census in 1579/80 was probably a consequence of the siege in 1566. Due to the geographic nearness of the Hungarian Kingdom and of the Principality of Transylvania, furtheron, to the seigniory continuously practised on areas got under Turkish rule by Hungarian landlords fled here from Turkish area – in County Békés Turkish rule could not become consolidated ever. In letters addressed to their landlords by peasants of Öcsöd subject to double, Hungarian and Turkish, taxation they mostly asked for a reduction of manorial burdens. During the fifteen years' war (1593 to 1608) the inhabitants of Öcsöd fled for the third time and returned only at about 1623. Their letters give detailed account of the circumstances of resettlement. As a consequence of the devastations of Turkish wars, of the changes in the way of production having taken place at that time on the area of the Hungarian Kingdom and of the Principality of Transylvania, furtheron, due to the expansion of seigniorial domestic economy labour shortage arose. Landlords in Hungary and Transylvania tried to eliminate it by acquiring peasants from the area under Turkish rule. Letters by peasants of Öcsöd give detailed account of the methods of peasant acquisition. At the same time, village inhabitants made attempts to flee to market-towns in view of improving their circumstances. In spite of laws regulating the flight and settling of serfs, the serfs of County Békés continued to escape and settle in the towns Békés, Mezőtúr and Debrecen. Letters by peasant of Öcsöd as well as official testimony minutes give detailed account thereof.

S. KÁVÁSSY

PUSZTA-S IN COUNTY SZATMÁR IN THE EARLY 19th CENTURY

In the early 19th century there existed in County Szatmár altogether 36 puszta-s (puszta: a lost village and its fields) that is puszta-s. It is not quite sure that this number is exact. In reality, the number of puszta-s in County Szatmár might have been somewhat, maybe one or two dozen, more. Out of 36 puszta-s twelve were replotted in the district of some community and 24 existed between

independent borders. Altogether 22 farmsteads were known to have been formerly villages. Owners of the puszta-s were partly aristocrats, partly well-to-do landed gentry.

Unfortunately, little can be said about the management of the puszta-s. Concerning three of them it is known with absolute certainty that these were seigniorial manors, one was leased by inhabitants of a neighbouring community. Similarly, there are unfortunately but few data available on the production conducted on the puszta-s. Industrial production, glass manufacturing was carried out on one of them, the rest were engaged in farming. The characteristic branches of cultivation were arable, meadow and forest. At some places animals (herds, studs) were maintained.

B. GONDA

BIOLOGICAL BASES OF THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN HUNGARY, 1858–1978

A comprehensive survey of the development of plant breeding, of seed production, testing and circulation is highly instructive for crop growers and experts working in this field.

Wide-ranging and systematic use of seeds of high biological value of certified varieties is a primary condition for achieving higher and more valuable cropyields. Plant breeding and the reproduction of seeds of improved plant varieties, that is, seed production are the bases thereof.

Production through heredity of more productive and resistant plant varieties of better quality, as well as maintenance and further improvement of old varieties having proved good to date are the aims of breeding.

The task of seed production is the propagation of plant varieties of biologically high performance in a way to maintain their hereditary valuable features. With this in view seeds ought to be produced by up-to-date cultural practices, in a planned system. The biological value of seeds is the higher the less it deviates – in the first place in respect of productivity and composition value – from the features having been incorporated in the breeding material by the producer of the variety.

In Hungary, the breeding of field crops was started in 1858, its practice in 1863.

More considerable advances in plant breeding in Hungary are associated with the name of prof. S. Cserháti (1890). While preceding decades elapsed in the spirit of wheat, then maize breeding, the 1890-s can be rightly called the decade of sugar beet breeding in the history of plant breeding in Hungary.

In a characteristic way, the statutes of the National Hungarian Economic Society (OMGE) included already in the 1870-s the establishment of model farms and the acquisition of domestic and foreign seeds. Until 1872, however, the measures taken were only aimed at improving seed supply, seed quality was considered insignificant.

In the second half of the decade farmers showed great concern about the sowing value of seeds and deemed the exchange of seeds from time to time necessary.

Hungary was among the first countries to introduce systematic seed testing. At the school of Debrecen the expert testing of seeds is started in 1872. The first seed testing station was established in Hungary in 1878. It was followed by stations first in Budapest in 1881, then in Debrecen, Keszthely, Kassa and Kolozsvár. The rural Seed Testing Stations connected with educational institutions ceased gradually.

The Budapest Station being independent from 1891 on, served the safeguarding of interests of seed purchasing and utilizing producers. The jurisdiction of sealing and official sampling existed already at that time but was practised merely on a few occasions. State sealing was carried out for the first time in 1886. Until 1951 the Budapest Seed Testing Station accomplished only seed testing tasks in the narrow sense and displayed considerable research activity.

Development of seed production and seed trade as well as the protection of producers were served by regulations of the law of 1895 relating to seeds that prohibited adulteration of agricultural produce.

Parallel with the systematic state control and qualification of seeds but outside the scope of institutions a system was evolved for the qualification of improved plants, for variety testing and variety control. To accomplish these tasks the National Experiment Station for Crop Growing was established in 1891 at Magyaróvár and at the same place in 1909 the National Plant Breeding Institute was set up that continued the state qualification of improved varieties. State protection of varieties for institutions was envisaged by the regulations of the state certification and state registering of Hungarian improved plant varieties published in 1914, the National Plant Breeding Institute at Magyaróvár was charged with implementation of the duties.

Until the first world war the volume of agricultural budget showed an increasing tendency. The ratio of agricultural expenditure within the state budget was on the increase. Until 1914, first animal husbandry, then after 1930 crop production were developed, in the mean time some smaller branches appeared. In the years of the crisis subsidy of marketing, during the war years general development of production indicate the main trend of development and subsidization. During the 25 years elapsed until the first world war the expenses spent on agriculture more than trebled.

A decisive turn in plant breeding and qualification occurred in 1941. From this time onwards seeds could be put into circulation only if the variety has been awarded state certificate and the seeds were tested and sealed by the Seed Testing Institute. Rapid utilization of seeds of the best varieties in commercial growing was the task of the State Crop Production Office established in 1931. The seed action (the state gave seeds of test quality to the farmers free of charge) was the best means of state guidance in field cropping.

During the first world war all reserves of the country were consumed, deficit of the budget increased, an inflation evolved. The peace treaty of Trianon created an entirely new market situation for agriculture that had been severely tried during the war years. Out of the various branches of production the measures taken in postwar years to develop field cropping can be stressed. Support by the various plant breeding stations, later on, the Crop Production Office, served the breeding of various crops and settlement of seed actions.

In the period between the two wars agriculture was developed only to a slight degree, only to the extent of urgent tasks not to be delayed. At the time of the heavy agricultural crisis the profitability of production was undermined by the fall in prices and narrowing of markets, all strata of landowners were menaced in their existence.

After outbreak of World War II ever larger sums were envisaged in the budget for the development of agriculture. The law 1938: XX, and especially that of 1942: XVI set as an aim the comprehensive development of agricultural production. It was necessitated by the war and did not involve a rise in the living standard of peasants.

The aspect of agriculture was basically changed in Hungary by the liberation of the country and by the land reform. Agricultural production was seriously set back by the war damages. Heavy damages were caused in plant breeding and in the supply of improved seeds. The state organization of breeding had to be rebuilt and the network of seed producing farms reorganized.

The first postwar budgets show that in spite of all economic difficulties the government allotted exceptionally high sums to agriculture, in the first place to crop growing in comparison to earlier periods.

The Crop Growing Office that continued its far-reaching activities in postwar years was engaged in the control of after-growing of improved plant varieties, too.

In the frame of the National Seed Testing Institute reorganized in 1951 national comparative field qualification of improved plant varieties and laboratory testing of seeds were started on a larger scale. In 1952, the Crop Production Office was merged with the National Seed Testing Institute to form the National Seed Inspectorate. At the same time, a separate institution was charged with the evaluation of improved plant varieties and another one with the state control and qualification of seed reproduction of improved plants as well as the laboratory testing and qualification of seeds.

The socialist reorganization of agriculture brought about a decisive turn in the development of plant breeding and seed production. Outstanding were the results of socialist large-scale farms, co-operative farms where in addition to the use of improved seeds professional guidance was the best, and where the achievements were mostly due to creative human activity.

The statutory rule of 1968 on seeds greatly promoted the updating of plant breeding, seed production, testing and circulation. The state organ designated for controlling the quality, production, circulation and use of seeds is acting by authority in the course of control. The farms may use only seeds meeting the quality requirements fixed in the standard of sealed seeds.

There was no need in 1968 for a comprehensive reform in agriculture similar to the industrial prices since the agricultural policy conducted from 1956 on ever more effectively utilized the price and financial policy, financial interestedness for the realization of targets of economic policy. The social, management and organizational scopes of large-scale farming having become dominant in the 1960-s, these have come to the fore, in an understandable manner. By then, it has become clear that the large-scale farms having mostly started with out-of-date small-peasant tools and implements have to develop within a few decades at a pace not attained earlier over centuries.

In view of improving efficiency, in 1976, by merger of the National Seed Inspectorate and the National Inspectorate for Grape, Fruit-Tree and Ornamental Tree Propagation Materials, the National Seed and Propagation Material Inspectorate (OVSZF) was established. By this reorganization the unified state control of generative and vegetative propagation materials has been practically realized.

The large-scale work set on the development of agricultural production in Hungary started in the 1880-s. At that time, seed trade was not controlled either by the state or by farmers. It had a guiding role in the advancement of agriculture. With knowledge of the requirements of the world market the part of trade was of special importance in the field of seed production, seed circulation and marketing.

The highest rate development of Hungarian seed export is connected with the years following the first world war, in spite of the fact that there was no possibility for technical development partly due to the inflation and partly to lack of credit. At the same time, the desorganized state of industrial production, shortage of raw materials necessitated the development of agricultural exports in view of acquiring industrial raw materials from abroad in return.

During some decades after 1945, in the system of contractual growing production for export was significant. In the 1970-s yield increase was greatly promoted by the systematic use of high quality improved seeds.

In view of meeting the quantitative and qualitative requirements of both home and foreign markets in recent years several seed producing base farms were established, furtheron seed production and processing associations were brought about by a number of farms.

As a result of the use of more valuable varieties and better quality seeds, during the last two decades of the hundred twenty years discussed considerable results were achieved, crop yields increased, the quality of harvested crops improved.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1979. IX. 6. – Terjedelem: 23,8 (A/5) ív
80.7553 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

A hazánk területén fellelhető kultúrnövények részletes és tudományos feldolgozása a

MAGYARORSZÁG KULTÚRFLÓRÁJA

A bevezető füzetek után az alábbi sorrendben tárgyalja a növényvilágot

1. Virágtalanok
2. Rózsafélék – Kőtörőfű-félék
3. Pillangósvirágúak
4. Szőlőfélék – Érdeslevelűek
5. Ajakosok – Mákfélék
6. Keresztesvirágúak – Fészkesvirágúak
7. Kristályvirágfélék – Diófélék
8. Liliomfélék – Pázsitfűfélék 1
9. Pázsitfűfélék 2
10. Csapody Vera: Színes Atlasz „Magyarország Kultúrflórá"-jához

Akadémiai Kiadó, Budapest

AGROKÉMIA ÉS TALAJTAN

A Magyar Tudományos Akadémia Talajtani és Agrokémiai Kutató Intézetének és a Magyar Talajtani Társaságnak a folyóirata

Főszerkesztő: SZABOLCS ISTVÁN

A talajtan, agrokémia, talajmikrobiológia, talaj- és növénybiokémia szakterületéről közöl előzetesen nem publikált, eredeti munkákat, összefoglalókat, továbbá könyvismertetéseket, kongresszusokról és szimpoziumokról szóló beszámolókat magyar és külföldi szerzők tollából.

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben
Évi előfizetési ára 68,– Ft

Akadémiai Kiadó, Budapest

A hazánk területén élő valamennyi állatfaj tudományos feldolgozása a

MAGYARORSZÁG ÁLLATVILÁGA

A nagyszabású sorozat füzetekben jelenik meg, amelyek az alábbi 22 kötetbe vannak besorolva:

Állati egysejtűek
Szivacsozók, Csalánozók, Laposférgek
Hengeresférgek – Féreglábúak
Rákok. Soklábúak
Félrovarok. Lábaspotrohúak stb.
Bogarak 1.
Bogarak 2.
Bogarak 3.
Bogarak 4.
Bogarak 5.
Hártyásszárnyúak 1.
Hártyásszárnyúak 2.
Hártyásszárnyúak 3.
Kétszárnyúak 1.
Kétszárnyúak 2.
Lepkék
Poloskák
Pókszabásúak
Puhatestűek. Tapogatókoszorúsok
Halak. Kétéltűek. Hüllők
Madarak
Emlősök

Kiadja az
Akadémiai Kiadó
Budapest

AGRÁRTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományok Osztályának közleményei

Főszerkesztő SOMOS ANDRÁS

A folyóirat témaköre: az Osztály kutatási eredményei, beszámolók rendezvényekről, előadásokról, összefoglalók a mezőgazdasági tudományok helyzetéről.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben
Évi előfizetési díja 112,– Ft

Akadémiai Kiadó, Budapest

SZEMLE

Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig (Ism.: *Maksay Ferenc)* 246
Karcagy krónika (Ism.: *Halász Péter)* 248
Kovách Géza: Ahol Dózsa és Horea hadai jártak (Ism.: *Halász Péter)* 249
Karol Modzelewski: Organizacja gospodarcza panstwa piastoskiego X—XIII. wiek (Ism.: *Körmendy Adrienne)* 250
Getreideumsatz, Getreide- und Brotpreise in Köln 1368—1797 (Ism.: *H.-H. Müller)* 254
Immanuel Wallerstein: The Modern World System (Ism.: *Tagányi Zoltán)* 254
Gertrud Helling: Nahrungsmittel — Produktion und Weltaussenhandel seit Anfang des 19. Jahrhunderts (Ism.: *H.-H. Müller)* 258
Djilaji Sari: La dépossession des fellahs (Ism.: *Nagy László)* 259
Eugen Woytowitsch: Die Wagen der Bronze- und frühen Eisenzeit in Italien (Ism.: *Pető Mária)* 260

ENGLISH SUMMARIES 2

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80,— Ft

1 szám ára: 20,— Ft

Indexszám: 25 103

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 40,—Ft
Évi előfizetési ára: 80,— Ft

INDEX: 25 103
ISSN 0002—1105

CONTENTS

U. Bentzien—H.-H. Müller: Agricultural production forces in the Feudalism 1
B. Gunda: Domestication of ducks in the New World 16
G. Székely: Trade and urban agglomerations in Central Europe in the life of Charles IV 21
L. Takács: Why is the two-way (double-edged) scythe called „bosnian"? 26
A. Gritzkevich: Self government in Lithuanian Towns under Landlord's Controll in the 16th—17th centuries 30
A. Selmeczi Kovács: Rape production in Hungary 56
L. Gaál: Feeding in Hungary (1920—1945) 97
L. Urbán: First steps and extension of cooperative farm organization in County Szolnok (1948—1950) 141

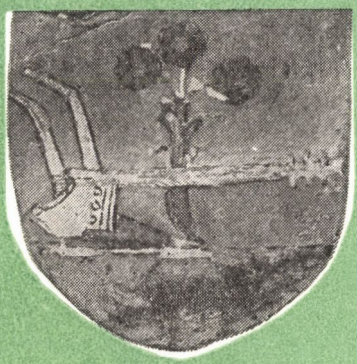
CONTRIBUTIONS

E. Vass: Letters and testimony of peasants from Öcsöd from the period of turkish rule in County Békés 172
S. Kávássy: Puszta-s in County Szatmár in the early 19th century 193
B. Gonda: Biological bases of the development of agriculture in Hungary, 1858—1978 197
REVIEWS 246
ENGLISH SUMMARIES 261

Joglőrt.

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

XXII. ÉVFOLYAM

1980. 3—4. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Néprajzi Múzeum, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12.

Főszerkesztő: HOFFMANN TAMÁS

Felelős szerkesztő: GUNST PÉTER

Szerkesztő bizottság:

DONÁTH FERENC, GAÁL LÁSZLÓ, KISS ALBERT, MAKKAI LÁSZLÓ, SIPOS GÁBOR, SZABAD GYÖRGY, SZÉKELY GYÖRGY, SZUHAY MIKLÓS, TÁLASI ISTVÁN, WELLMANN IMRE

TARTALOMJEGYZÉK

Tárkány Szücs Ernő: Jogi népszokások parasztságunk öröklési rendjében (1700—1945) 273

Király István: Az 1891-es agrárszocialista mozgalom és az 1905—06. évi dunántúli arató- és cselédsztrájkok összehasonlítása 311

Tóth Zoltán: A szekszárdi mezővárosi blokk felbomlása a századfordulón (A hagyományos kistermelői együttes mobilitási modelljei) 349

KÖZLEMÉNYEK

Bodnár László: A társadalmi tényezők szerepe a Mátraaljai történelmi borvidék kialakulásában 434

Vadász Sándor: „Nagyon bizalmas helyzetjelentés, 1919. július 25." 463

Tóth Ágnes: A dohánytermesztés története Kubában 1717—1886 472

VITA

Vass Előd: A török adózás kérdéséhez 521

Bogdán István: Gabonaféléink térfogatsúlya a XVIII/XIX. század fordulóján 527

Perjés Géza megjegyzései 590

Vörös Károly megjegyzései 592

Kiss Albert megjegyzései 593

TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ

JOGI NÉPSZOKÁSOK PARASZTSÁGUNK ÖRÖKLÉSI RENDJÉBEN (1700–1945)*

Aki meghalt, a tetemén és emlékén kívül vagyontárgyait is hátrahagyta családja, rokonsága, a társadalom számára. Ezért az emberek a halál bekövetkezte után a halottal való kapcsolatot nem tekintették megszakadtnak, és minél közelebbi volt az elhalthoz fűződött vérségi viszonyuk, annál inkább érezték magukat a halott élő utódjának. Minthogy pedig a jogfejlődés kibontakozó szabályai szerint az utódot a halott vagyontárgyai is megillették, a leszármazók köre, a család, a rokonság magát a jogutód, éspedig egyre inkább a kizárólagos, az egyetemes jogutód szerepébe helyezte.

A halott vagyontárgyai öröklés útján szálltak át az utódokra. Az öröklés a magántulajdoni rendszer velejárója, és azt célozta, hogy ez a rendszer és maga a család változatlanul fennmaradjon, még ha az egyes tulajdonos személyek rendre meg is haltak. Öröklésnek tehát azt a jogilag szabályozott folyamatot nevezzük, amelyben – és amelynek szabályai szerint – valamely személy (az örökhagyó) vagyontárgyai és személyéhez fűződő jogai (együttesen: hagyatéka) halála esetén utódaira átszálltak.

Az öröklés szabályai a társadalmi viszonyok eltérései folytán koronként, helyenként és vagyontárgyanként rendkívül változatos képben, folyamatban lennének felrajzolhatók. Kialakulásukban a vallási, az állami, a földesúri stb. nézetek és hatalmi körülmények lényeges indítékkal bírtak, mert számukra sohasem volt közömbös, hogy ki milyen mértékben legyen utód a halott örökében. Hazánkban a XVIII. század elején és a XX. század közepén az öröklési szabályok létrejöttével összefüggő sokféle érdekeltséget a jogforrások is jelzik, amelyek köre azonban a XX. századfordulóval már jelentősen leszűkült. Kötelező általános szabályokat találunk a törvényekben, az országos szokásjogban, a megyei és városi statútumokban, a földesúri regulációkban (urbárium stb.); egyedieket foglalnak magukban a végrendeletek, az öröklési és a halál esetére is szóló egyéb szerződések. Különleges hatásokat váltottak ki viszont a népcsoportokhoz vagy zárt területekhez kapcsolódó, rendszerint hagyományokon alapuló jogi népszokások öröklési vonatkozású gyakorlatot fenntartó, érvényesítő szabályai. A szabályokat három forráscsoportra leegyszerűsítve szeretnénk tárgyalni: *törvényi előírások*ra, *végrendelet*re és *jogi népszokások*ra.

*E tanulmány egyik részlete a szerző *Magyar jogi népszokások* címen készülő munkájának. A kötet fő témájának való alárendeltségénél fogva az öröklési részben is a tételes szabályokkal és az irodalmi feldolgozásokkal csak annyiban foglalkozik, amennyiben a jogi népszokások megértése, a viszonyítás szempontjából indokoltnak tűnt. Ezért a jogtörténetileg szokásos periodizációra, rendszerezésre, fogalmakra, a törvény és a szokás viszonyára, a jogi népszokások keletkezési és érvényesülési feltételeire stb. csak annyiban volt tekintettel, amennyire az öröklési jogi népszokások kapcsolatában erre feltétlenül szükség volt.

Mielőtt azonban fejtegetéseinket az öröklés módjára kiható szabályokra nézve megkezdenénk, be kell mutatnunk egy nagyon extrém szokást, amely annak a történeti fejlődésből ismert tilalomnak lehet a csökevényes fennmaradása, hogy *a halott vagyonát nem volt szabad örökölni.* Az emberiség egyik korábbi fejlődési szakaszában ugyanis a halott személyes ingó tárgyait vele temették el, vagy elpusztították, mert nem ismerték az öröklés lehetőségét. Ez sok helyen nálunk napjainkig fennmaradóan olyan csökevényben élt tovább, hogy a halott kedvenc tárgyait a korporsójába tették. *K. Kovács László* jegyezte fel továbbá, hogy sok községben a halott összes ruhaneműjét – főleg a vagyonosabbak – a szegények között szétosztották,[1] Hódmezővásárhelyen pedig fehérneműit, csizmáit eladták.[2] Az is el volt terjedve, szinte az egész országban, hogy azokat a ruhákat, amelyekben a halott agonizált vagy meghalt, egészségi okokra hivatkozással megsemmisítették vagy szétosztották a szegények között, de mindenképpen megszabadultak tőle. Hogy ebben az öröklés „feltalálását" megelőző állapot szokásainak újraéledését szabad-e látnunk, nehéz lenne eldönteni!

Még eredetibb formában megőrizték *a hagyaték megsemmisítésének a szokását* a hazai vándorcigányok, akik a múlt század végén a halott személyes tárgyait, ágyát, kocsiját vagy sátrát, amelyben meghalt, az ágymenűjét, a ruhaneműjét – a pénz és a fényképek kivételével – elégették.[3] Így lényegében öröklésre nem került sor, hiszen a cigányok hagyatéka rendszerint csak ingóságból állt.

A családi vagyon

Ami most már az öröklés általános módjára vonatkozó szabályokat illeti, meg kell jegyeznünk, hogy ezek hazánkban is nagyon változatosak voltak, de megértésükhöz a családi vagyon fogalmát legalább nagy vonalakban meg kell ismernünk. Ez 1848-ig nemesi vagyonjogunk egyik alapvető intézménye volt, és a fogalmára vonatkozó szabályok nagy része kis eltérésekkel a személy rendi állásától függetlenül – tehát szinte azonos mértékben a jobbágyok, ritkábban a városi polgárok között szokásjogi úton – érvényesült.

Az említett társadalmi rendekre, rétegekre, osztályokra érvényes öröklési szabályok elvei között egyébként is nagyfokú hasonlóság fedezhető fel a gazdasági és társadalmi feltételek egy részének lényeges különbözősége ellenére is. Azonos gazdasági (életmódbeli, kulturális) feltételek között éltek pl. a földművelő hétszilvafás kisnemesek és a jobbágyok, legfeljebb a kisnemesi öröklés abban különbözött a jobbágyétól, hogy nem befolyásolta a földesúri jog. A sokféle alapelvben való azonosság indokolja, hogy parasztságunk öröklési jogi népszokásait az általánosan alkalmazott öröklési szabályokba ágyazva vázoljuk fel, de *a tárgyalás menetében és a variációkban a fő hangsúlyt mégis mindenkor a parasztság viszonyaira fektessük.*

A családi vagyont a közösségi elv uralta, ami öröklési viszonylatban azt jelentette, hogy *a közvetlen vérségi kapcsolatban lévő férfiak között törvényesen örökölt fekvő jószág, tehát a föld tekintetében a viszonos és kölcsönös átszállás, öröklés és háramlás*

[1] *K. Kovács László*: A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kolozsvár 1944. 60–61.
[2] *Kiss Lajos*: Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások. Ethnographia, 1921, 13.
[3] *Erdős Kamill*: Cigány-temetés. Néprajzi Közlemények, 1958. 110, 123.

állt fenn, az ilyen földhöz nemcsak a férfi örökösnek (pl. fiú), hanem a fokozatosság szabályai szerint minden férfi utódnak és elődnek joga volt. A közösség azt is eredményezte, hogy az ingatlan birtokosa rendelkezési jogát csak korlátoltan gyakorolhatta, mert az ingatlan állagát teljes egészében meg kellett őriznie az utódok részére, vagy ha közvetlen leszármazók nem lettek volna, a családi vagyonnak ez a része az osztályos atyafiaknak, tehát szinte a végtelenségig azoknak a rokonoknak jutott, akik ki tudták mutatni, hogy őseik az elhalt birtokos valamelyik felmenőjével egykor a megüresedett ingatlant közös birtokként élték.[4]

Mai gondolkozásunktól teljesen idegen az ősökre visszanyúló jogi hatások kutatása vagy értékelése, 1848-ig azonban családjogunkat és az erre épülő vagyonjogot teljesen áthatotta egy uralkodó elv, az, amit *ősiség*nek neveztek.

Az ősiséget kezdetben csak az ingatlan vagyon szempontjából kellett számításba venni, a XVIII. században azonban már rátapadt arra az ingóságra is, amit az ősi ingatlan helyébe vagy jövedelméből vettek, tehát a kétféle vagyontárgy jogi megítélése összefolyt. Különösen elősegítették ezt a folyamatot a nemeseknél a királyi jog, a polgároknál a városi jog, a jobbágyoknál a földesúri jog, amelyek a jogszerzés és a háramlás szabályait meghatározták. - (Háramlásnak azt nevezzük, amikor a vagyon visszaszáll az adományozóhoz, tehát a nemesi föld a királyhoz, a jobbágyi a földesúrhoz.) Az ingatlan megszerzésének – magtalanság, tehát örökös hiányában az öröklésnek és a háramlásnak – módjait ugyanis az adománylevél, a tárnoki jog és a városi statútumok, jobbágyoknál pedig a Hármaskönyv, az urbáriumok és a szerződésekbe foglalt földesúri kikötések, előírások szabták meg; ennélfogva a családi vagyonjogi szabályok, gyakorlat csakis a hatalmat kézben tartók (király, földesúr stb.) érdekeinek sérelme nélkül juthattak érvényre. 1848-cal megszűnt az ősiség, és hatályon kívülre kerültek az említett jogok. de az egységes földtulajdon mellett – elsősorban a nagycsaládi rendszer sokszor áttételesen fennmaradt hagyományait követő parasztságnál – szokásjogilag tovább élt a családi vagyon korábbi rendszerének sok eleme, csökevénye, az ősiségből pedig megmaradt a családi vagyon némileg módosult fogalma, az *ági vagyon* és *öröklés* intézménye.[5]

Mi volt az ősiség? A vagyonnak a család, a rokonság kezén való megtartására irányuló jogi eszköz, amely korlátozta a vagyon forgalmát, és leszűkítette az öröklést a vérségnek megfelelő körre, azon belül a leszármazás fokozataira, szintjeire. Nem szándékunk, hogy az ősiség történetét felvázoljuk, és a rá vonatkozó irodalmi utalásokból is kiderül, hogy az „ősi", a feudális családi vagyon nem a kis-, a törzs-, de még csak nem is a nagycsalád vagyoni és rokonsági viszonyait tükrözi, hanem sokkal inkább a nemzetségiét. *Murarik Antal,* aki az ősiség alapintézményeinek eredetét gazdag összehasonlító anyagra kiterjedően vizsgálta, nagyon meggyőző adatokkal igazolta a nemzetségi vagyonközösség összefüggését a magyar ősiséggel.

[4] *Kadlec, Karel*: Verbőczyovo Tripartitum a soukromé právo vherské i chorvatské šlechty v něm obsažené. Praze 1902, 158.

[5] Ezt még az 1959. évi IV. törvény, a *Polgári Törvénykönyv* 611–14. §-ai is fenntartották, olyan indokolással, hogy a szabály a magyar népben évtizedek óta meggyökeresedett, és ma is igazságosnak tartják, mert elősegíti a vagyon visszatartását az azt egykor megszerzett család körében: „. . .az ági öröklés intézményét nem lehet törvényhozással kikapcsolni a köztudatból, illetőleg annak megszüntetése nem volna összeegyeztethető népünk felfogásával és igazságérzetével" (lásd a miniszteri indokolást).

Az ősiség védte tehát a családi vagyont „a dolog vérségi oltalma"-ként, ahogy *Frank Ignác* kifejezte, mert az ősi vagyon nem azé volt egyedül, aki bírta, hanem az egész nemzetségé.[6] Még a szerzett dolgok is ősivé váltak azok szempontjából, akik a törvényes öröklés szabályai szerint azt szüleiktől örökölték. Más oldalról pedig, ha az apa ősi vagyonát már életében kiosztotta gyermekei között, ezt csak a halál utáni öröklésbe való beszámítás feltételével tehette. A családi vagyont tehát, bármikor jutott is a leszármazók birtokába, akár a szülők életében, akár csak a haláluk után, az örökösödés szabályai szerint a hagyatékba be kellett számítani, és a megosztásnál figyelembe venni. Ezért az öröklés kérdéseit a szülők halálára tekintettel történt juttatások egész rendszerére szükségesnek véljük kiterjeszteni.

A juttatás kritikus alkalmai

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy a szülők milyen főbb alkalmakkor juttattak leszármazóiknak vagyontárgyaikból, a következő összeállítás ad eligazítást:

I. *A szülők életében* (anticipált öröklés)
- *a)* az apa öregkora, „levetkőzés"
- *b)* az apa vagy a fiú osztályra kényszerítése
- *c)* a fiú, a leány kielégítése
- *d)* a kitanítás stb.
- *e)* a kitagadás, a kirekesztés

II. *A szülők halála*
- *f)* az apa halála
- *g)* az anya halála

III. *A szülők halála után*
- *h)* a leszármazók késői osztálya (átmeneti vagyonközösség)
- *i)* a leszármazók tartós vagyonközössége (nagycsalád, házközösség, zadruga stb.).

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a vázlat csak a fő alkalmakat tünteti fel, mert a tapasztalatunk szerint nem törvényszerűen jelentkező szituációk is eredményezhettek a családból való, a családi vagyonra kiható kiválást. Vegyük sorra a fontosabb alkalmakat.

Ha az apa alkalmatlanná vált a munkára öregsége folytán, a rendelkezésére álló családi vagyont részben vagy egészen megosztotta leszármazói között (előleges osztály, levetkőzés stb.). Ritka eset, amikor az anya vette át a szerepét, hiszen hasonló okok nála is befolyással lehettek az ügyek kézbe vétele szempontjából való alkalmasságra. A múlt század végétől a nagyobb vagyonú parasztgazdák sokszor férfiasságuk, munkaképességük teljében is kijussolták vagyonukat, hogy maguk csak pihenjenek, elvben irányítsanak vagy politizáljanak, szórakozzanak, és fiaik dolgozzanak rájuk is. A megosztás rendszerint olyan elgondolással történt, hogy a vagyon hasznaiból a szülők is megélhetést nyerjenek. A magukról való gondoskodásnak különböző formáit választhatták: az egyik fiuknak többet adtak, és ekkor őt terhelte az eltartás kötelezettsége; a földjüket kiadták fiaiknak részből (pl. feliből), vagy haszonbért fizettettek velük, vagy kommenciót kaptak, vagy eltartási szerződést kötöttek. Ez az eset juttatási alkalmat jelentett a parasztság, a kereskedők, az iparosok körében egyaránt.

[6] *Murarik Antal*: Az ősiség alapintézményeinek eredete. Bp. 1938. 22–44; *Frank Ignácz*: A közigazság törvénye Magyarhonban. I–II. Buda 1845–46, I. 502; *Degré Alajos*: A szomszédok öröklése és a szomszédi elővásárlási jog kialakulása. Kl. Illés-Emlékönyv. Bp. 1942, 422.

A gyermekek hálátlansága sok elrettentő példát is hozott magával, ezért a századforduló óta a szülők a földet ritkán adták fiaiknak tulajdonba, hanem csak használatba, és jogaikat kikényszeríthető módon, írásbeli szerződésben kötötték ki. A közmondás ekkor már élesen figyelmeztette az öregeket, hogy módosítsanak ezen a jogi szokáson: „ne vetkőzz le addig, amíg le nem fekszel".[7]

A *b)* eset azon alapszik, hogy 1848 előtti jogunk módot adott[8] a tékozló, iszákos, elmebeteg stb. apa osztályra kényszerítésére. Ilyenkor a leszármazók a vagyon birtokába jutottak, a szülők tartási kötelezettsége azonban fennállt, vagy más módon oldották meg ezt a kérdést. De az apának is módjában állt a fiát osztályra kényszeríteni, pl. hálátlanság, engedetlenség, a házastárs kiválasztásánál a szülői javaslat el nem fogadása esetén. A fiút ilyenkor sem rövidíthette meg a szülő az ősi, tehát a családi javakból, legfeljebb szerzeményi javaiból nem adott neki. Ez az eljárási lehetőség és az, hogy még ilyen kényszerítés esetén is a fiúnak egy gyermekrész járt, bizonyítja a vagyonközösség eredeti céljának az értelmét, amit az apa nem rendelhetett alá személyi önkényének. A szétosztásnál mértékül is szolgált. A polgári korszakban a szülő örökösét végrendelettel rekeszthette ki a hagyatékból.

A fiú kielégítésére (*c* eset) sor kerülhetett a nagykorúságának elérésekor, a katonaságtól való hazaérkezésekor, a házasságkötése alkalmával (ez a nemesi jogban található szabály a jobbágyok között is érvényesült), az első gyermek megszületésekor stb. A kielégítés történhetett részlegesen vagy teljesen. Az egyszer már teljesen kielégített fiú új igénnyel nem léphetett fel, legfeljebb testvérei egyetértése esetén. Rendszerint házasságkötésük sorrendjében kapták meg a fiúk azt a vagyonrészt, amely önálló gazdálkodásukhoz, önállósulásukhoz szükséges volt. A dolgok rendje szerint ebbe a helyzetbe először a legidősebb fiú került, és kielégítésül egy fiú részt kapott a szántóból, az erdőből, a rétekből, a legelőből stb. Joga volt továbbá ahhoz, hogy a családi vagyon jövedelméből ott, ahol akarta, az apai házhoz hasonló lakóházat építsenek neki.[9]

Utoljára következett el a legfiatalabb fiú, aki rendszerint a családi házban lakott, a szülőkkel maradt, és a vagyonból ugyancsak egy gyermekrészt kapott. Ebből a természetes sorrendből fejlődött ki a legkisebb fiú azon joga, hogy ő örökölte a családi házat,[10] vagy ha a legidősebb fiú osztotta fel a vagyont, a legtöbb helyen őt illette a választás

[7] *Alföldi Ede:* A köznép jogi ösmeretei. A Jog, 1902. 250; *Nagy Gyula:* Parasztélet a vásárhelyi Pusztán. Békéscsaba 1975. 190–91; *Fél, Edit–Hofer, Tamás:* Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village. New York–Bp. 1969. 117; *Erdei Ferenc:* A makói tanyarendszer. Népünk és Nyelvünk, 1932. 140–42; *Tárkány Szücs Ernő:* Vásárhelyi testamentumok. Bp. 1961, 284–5.

[8] *Hármaskönyv,* I. r. 52–3. c.; *Papp László:* Kiskunhalas népi jogélete. Bp. 1941. 40. – A földnek életben való átadására nézve érdekes feljegyzés maradt fenn Dunaföldvárról. Itt a gazdaember kocsijára ültette fiait, és végigjárta velük földje valamennyi parcelláját. Útközben sorra megmondta mindegyiknek, hogy melyik kié legyen halála után. „Ekkor az apa a fiú kezébe ad egy maroknyi földet »legyen a tied«, szavak kíséretében. A többiek »Dicsértessék a Jézus Krisztus!«-sal válaszolnak, mire a szülő »Ámen«-t mond. Ha termés van a földön, a juttatott gyermek egy kalászt tép le s a szülő kezébe adja. Ez valószínűleg a *tartás és a haszonélvezet jelképe,* tehát hogy a föld a gyermeké, de a termés az apáé". (Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár, 00180).

[9] *Hármaskönyv,* I. r. 40. c. Ezt a nemesi jogban található tételt szokásjogi úton sok helyen a jobbágyok is átvették, sőt a polgári korszakban is alkalmazásra került.

[10] *Hármaskönyv,* I. r. 40. c. 2. §; *Kós Károly:* Tájak, falvak, hagyományok, Bukarest 1976, 73.

joga.[11] Más megoldás általában nem is kínálkozott, mert az idősebb fiúk házasodásának az időpontjában még több gyermek maradt a háznál, és ez kényelmetlenné tette volna, hogy oda hozzák feleségeiket. A legkisebb fiú házasodása esetén ilyen nehézség már nem állott fenn. A legfiatalabb fiú egyúttal az öreg szülők gondozójaként is maradt a házban, azokkal a vagyonrészekkel együtt, amelyek a neki egyébként jutott részen túl szülei és közte közösben maradtak. Ez egyúttal a szülőtartás feudális változatainak is az egyike volt.

A lányt a kiházasítással elégítették ki (kisebb volt a leánynegyed és a hozomány gyakorlati jelentősége, ha fontosságuk esetenként kiemelkedővé is nőhetett). Ezt sok helyen „juss"-nak nevezték. Minthogy a jobbágyoknál a lányokat az ingatlan állaga 1840-ig rendszerint nem illette meg, a kiházasítás ingóságokból történt, mégpedig ha ezek ősiek voltak, *Werbőczy* szerint „a leánynak egyenlő részt kell kapnia".[12] A családi vagyonból a leányt úgy elégítették ki, hogy értékben annyit kapjon, mint egy-egy fiú; ez az érték csak akkor lehetett kevesebb, ha a lány nem ősi, hanem szerzeményi javakból kapta meg a kiházasítást. Ennyi minden körülmények között járt a lánynak jogilag, és megillette akkor is, ha nem ment férjhez. Más kérdés, hogy földesúri rendelkezések és szokások sok helyen – a jobbágyok között pedig túlnyomó részt – a földet a fiág részére korlátozták, a lány részét vagy mértékét csökkentették, és jussát, örökségét a kiházasítás mértékére szorították. Ezt később még bővebben is megtárgyaljuk. A juttatásra a házasságkötés alkalmával került sor, de hangsúlyozni kell, hogy a házasságkötés a juttatásnak nem oka, hanem csak alkalma volt. Ez ad magyarázatot arra a különbségre is, ami a kiházasítás és a hozomány fogalma között fennállott.

A *d)* eset a kitanításra vonatkozik, amit a fiak még szüleik életében megkaptak. Ezt a ráfordítást a fiú örökségének terhére úgy számolták el, hogy szegény családoknál a jutó teljes örökségi hányadot egyenlőnek vették vele, vagyonosabbaknál pedig az örökséget ezen a címen felére, negyedére csökkentették, ahogy ez helyileg szokásban volt. Az is előfordult a századfordulón, hogy a kitanított fiúnak ún. *leányrészt* adtak, tehát annyit, amennyit a leánynak azon a helyen szokás volt adni, pl. Hódmezővásárhelyen a felét annak, amihez a fiúk jutottak. Az értékelésnél azt is figyelembe vették, hogy a szülői háztól távol tanuló vagy dolgozó személy meghatározott ideig a család gazdasági munkájában nem vett részt. Nemcsak a szellemi pályára ment ifjaknál alkalmazták e szabályokat, hanem az ipart, a kereskedőséget, kitanultaknál is. Eléggé általános volt nemcsak a székelyeknél, hanem az Alföldön is az a szokás, amit Tamási Áron családjáról tudunk, hogy az egyik fiúgyermeket mindig tanulni küldték. Ugyancsak csökkentették a hosszabb ideig katonáskodó vagy raboskodó személy örökségét is, azért, mert az a szülők életében nem járult hozzá annak a gyarapításához, hasznosításához.[13]

[11] *Muraik* szerint (i. m. 57–8) a legfiatalabb fiúnak a családi házhoz való joga szinte az egész világon egyetemesen elterjedt szokás. A polgári korszakban nálunk szokásjogi úton sok helyen a XX. század elejéig (Erdély egyes helyein még tovább is!) fennmaradt; erre később még visszatérünk.

[12] *Hármaskönyv*, III. r. 29. c., 9. §.

[13] Érdekes eset olvasható egy 1810-ben Szegeden raboskodó emberről, aki megtudván, hogy apja meghalt, megszökött a börtönből arra az időre, amíg „vagyonait szerben" szedte, majd egy hónap múlva önként visszatért. Indoklásul arra hivatkozott, hogy ha nem ment volna haza, „az én Testvér Atyámfiai engemet mindenbül a mi engemet illetne-is ki-tagadnának" (O. I., 17355/1810).

Végül az *e)* eset a *kitagadás, kirekesztés* (nevezték még *kitudás*nak, *kisemmizés*nek, *kihagyás*nak, *vértagadás*nak, *megrövidítés*nek is) volt, amelynél fogva a szülő a leszármazóját meghatározott okok fennállása folytán a ténylegesség, külön okirat vagy végrendelet útján az öröklésből részben vagy egészben kizárhatta, ill. 1861 óta a köteles részétől megfoszthatta. 1848 előtt az ősi javakból minimális részre való kényszerítés formájában is megtörténhetett a fiú kitagadása. A kitagadás okait a végrendeletben fel kellett sorolni; csak valódi és alapos okok lehettek.

A kitagadásra alkalmas okul szolgálhatott pl., ha a fiú szüleit bántalmazta, életükre tört, ha szüleit bűncselekmény vádjával illette, ha rossz társaságba keveredett és szülei vagyonát prédálta, ha szüleit nem igyekezett kihozni fogságból vagy börtönből. Kiss Boldizsár vásárhelyi jobbágy 1775-ben pl. a következő módon indokolta meg Ferenc fia kitagadását. „Van egy fiam bujdosóban Kis Ferencz, a kit mind a tisztességes tudományokra elsőben, mind pedig annak utánna Mesterségre is igyekeztem taníttatni, de haszontalan volt feslett erkölcse miatt; ki is nem hogy jóban igyekezte volna magát foglalni, Sőt naponként jobban el fajult gonosz cselekedeteiért az én sok szomorúságomra tömlöczöztetett, magamat javaimban meg Károsított ... néki semmit sem hagyok . . ."[14]

A családi vagyon megosztásának, az életben kiosztott javak szinte mérlegszerű beszámításának az alkalma azután az apa vagy az anya halála esetén következett el, amikor mindenképpen osztályra került sor. A mérleget a *törvény* vagy a *végrendelet* rendelkezései, vagy a *jogi népszokások* szabályai vonták meg. Az esetleges vitát a hatóságok, a bíróság döntötte el, de nagyon jellemző, hogy a megrövidített lány a századfordulóig alig-alig ment bírósághoz panaszával. Az alkalmazott anyagi rendelkezés e három forrásával a későbbiekben részletesebben is meg fogunk ismerkedni.

Megtörténhetett, hogy az örökösök a szülők halálakor a családi vagyont nem osztották fel maguk között, hanem egy ideig tulajdonközösségben maradtak (*h* eset). A késői, az elhalasztott osztály kiterjedhetett az egész szülői vagyonra vagy csak egyes részeire (pl. csűr, igásjószágok, cséplőgép, ponyva, erdő stb.). Rendszerint elhalasztották a fiúk a vagyon felosztását, ha még kiskorúak maradtak a családban, vagy özvegyi jog, esetleg nagyobb összegű zálogjog terhelte, vagy nem tudtak megosztozni valamilyen elvi okok miatt. Ilyen okul szolgálhatott, ha az egyik örökös pl. katona volt és a részét nem tudta volna senki átvenni, a földjét megművelni. Persze az örökösök bármelyike bármikor kérhette a közös tulajdon megosztását, még akkor is, ha esetleg végrendelet zárta ki ennek a lehetőségét.

Az ideiglenesen tulajdonközösségben hagyott javak mellett felosztásra nem kerülő vagyontömegek is léteztek, tehát olyanok, amelyek táji, helyi jogi népszokásként tartósan is közösben maradtak, pl. a nagycsalád kezében, a házközösségben vagy a szlavóniai magyarok zadrugájában, amelyeknél az öröklés csak a személyi ingóságokra terjedt ki (tehát még a mezőgazdasági mozgatható eszközökre, szerszámokra, jószágokra stb. sem).[15] Ezeknél az egyes generációk között az osztás elmaradt a nagycsalád vagy egyéb közösségek felbomlásáig.

[14] *Tárkány* i. m. 282.

[15] A zadruga és az öröklés különböző kérdéseivel újabban *Cseh István* foglalkozott (A nagycsalád-rendszer emlékei a szlavóniai magyaroknál. Szeged 1975–76. Néprajzi Dolgozatok c. sorozat).

Az elmondottakat öröklés szempontjából a családi vagyon és funkciója általános *modell*jének tekintjük, mert ettől eltérések részben családi, részben külső körülmények folytán lehetségesek voltak. A családi vagyon nem is fungált egyformán a feudalizmus és a kapitalizmus idejében. A családi vagyont lényegében az jellemezte, hogy benne a dolgok jogi egységet képeztek, zárt egységet, amely nem volt kötve egyes személyekhez, mint polgári értelemben vett tulajdonosokhoz; ezek a személyek minduntalan csak időleges használók maradtak. A tulajdon tárgyi egysége változatlanul örök maradt, legfeljebb bővült vagy szűkült az egyének mozgása következtében. A családi vagyon használóiban időről időre, generációnkénti váltással változások mutatkoztak, de állagának birtokosai, jövedelmének élvezői rendszerint a család körén belülről adódtak; ez azonban nem módosította azt a tényt, hogy a vagyon változatlanul a nemzetség közös tulajdonában maradjon, akár a testvérek között megosztva, akár osztatlanul. Az egyes személyek halála az egész vagyon jellegében nem bírt jelentőséggel: csak megismétlődő epizód maradt. Ez is bizonyítja, hogy „egy" örökhagyó halála csak alkalom volt a vagyon szétosztására, de korántsem az egyetlen alkalom, mert sor kerülhetett erre pl. a leszármazók házasságkötése, az apa súlyos betegsége stb. miatt is. Végül a halál bekövetkezte miatti szétosztás sem válhatott szükségszerűvé, mert a leszármazók továbbra közösen is használhatták a vagyont.

Az ősiség eltörlése után a családi vagyonnak ez a modellje mindinkább vesztett jelentőségéből, mert lehetségessé vált a vagyon értékesítése, üzleti felhasználása, megterhelése; tehát aki tulajdonossá vált a vagyonban, az jogosult lett azt bármilyen célra felhasználni, felosztani, eladni, megterhelni stb. Ez azután a nemzetségekhez kapcsolt családi vagyoni rendszert szétfeszítette, sorsát a tulajdonos személyéhez és a személy sorsát a vagyonéhoz kötötte.

Említettük, hogy az örökség terhére adott vagyoni előlegek elszámolása a szülők halála alkalmával mindenképpen megtörtént, amikor mérleget, osztályt készítettek, és az örökösök egymás között rendezték az örökség, tehát az örökhagyó utódlásának a kérdéseit. A rendezés módjára vonatkozó szabályokat – mint már jeleztük – törvény, végrendelet tartalmazhatta, vagy e szabályok mellett vagy ellenére a hagyományokat átmentő, a kisebb közösségek közmeggyőződését kifejező megoldásokat tartalmazó jogi népszokások is alkalmazást nyertek, amelyeket sok esetben még a bírósági gyakorlat is elismert. A továbbiakban ezeket szeretnénk sorban ismertetni.

Törvényi öröklés

Már tulajdonképpen régen a törvényi öröklés tárgyalásának a kellős közepén vagyunk, mert a családi vagyoni rendszer az öröklés egyik fő formájának, a törvényi öröklési jognak is a gerincét képezte. Funkciójának vázlatos bemutatásával csak azt kívántuk érzékeltetni, hogy a szülők halála alkalmával lezajló „öröklés" csak járulékos és megkötött nyúlványa az egész folyamatnak. „Megkötött"-nek kell mondanunk az értékek és az öröklésben részt vevő személyek szempontjából, mert az ősi javakból már csak a maradék került felosztásra, és ennek rendjét anyagi értelemben sem végrendelet, sem jogi szokás nem változtathatta meg.[16]

[16] Helyesebben: a végrendelet az osztályostársak között csak a tárgyak felosztására és kvalifikációjára terhetett ki.

Törvényes öröklésre nemcsak az ősi, hanem a javaknak jogilag kifejlesztett másik nagy csoportjában, a szerzeményi javakban is sor kerülhetett. Ezek alatt azt a vagyont értették, amelyet ki-ki életében munka, szolgálat, vétel, csere, elbirtoklás, találás stb. formájában szerzett.

A generációk között a törvényes öröklés sorrendjét meghatározó és 1848-ig érvényesült szabályok vázlatát az alábbiakban mutatjuk be. A részletes szabályokat illetően az irodalmi anyagra utalunk.[17] (Lásd a 282–83. oldalakon.)

Ennyi talán elég is lehet a törvényes öröklés vázlatszerű bemutatásából a feudális viszonyok között. A polgári időszak törvényes öröklési rendje sok lényeges kérdésben eltért az 1848 előttitől, mert megszűnt az adományrendszer és az ősiség; de azt a sajátosságot, hogy fontosságot tulajdonított a vagyon eredetének, változatlanul megtartotta. Az ősiség helyét az *ágiság* foglalta el, a szerzeményi jelleg pedig más tartalommal ugyan, de fennmaradt. Megszűnt a *fiági* és a *leányági megkülönböztetés* is, és megerősödött a leszármazók törvényes *egyenlő* örökösödésének a szabálya. A szabad végrendelkezési jogot minden vagyonra kitejesztették, tehát lényegében az ágira is, de a köteles rész korlátozta, ami azt jelentette, hogy a végrendelet nem sérthette a leszármazókat megillető köteles részt.

Az ági és a szerzeményi vagyon megkülönböztetése főként a felmenőkre vonatkozó öröklési szabályok alkalmazása folytán nyert jelentőséget, mert az apáról vagy ágáról származott vagyonban az apa, az anyáról vagy ágáról származottban pedig az anya örökölt, míg a szerzeményit a hitvestárs örökölte, illetve ha nem maradt hitvestárs, fele-fele részben az apa és az anya. A hitvestársat az említett öröklési jogon kívül megillette a lényegében haszonélvezetre korlátozott özvegyi jog is.

A törvény ugyan megszabta az öröklés útját, rendjét, de lehetővé tette a végrendelkezést is. A végrendelkezés lehetősége a feudális korban még nem érvényesült minden vagyonfajtára nézve, a polgári korban is korlátozta a köteles rész, de mindenképpen jellemző, hogy milyen mértékben, formában és okból tértek el az emberek a törvényi előírásoktól. Ez a következő témánk. Majd pedig azokat a jogi népszokásokat ismertetjük, amelyek ugyancsak a törvényes öröklés szabályaitól való eltérés gyakorlatát testesítették meg, de – törvényi felhatalmazás és engedély nélkül – a nép körében kialakult, a nép által kifejlesztett és alkalmazott szabályok alapján.

A végrendelet

Az öröklésre vonatkozó törvényi előírásokkal és a szokás erejével szemben egyéni felmentést adott a *végrendelet (végakarat, testamentum, legális rendelés, osztálybeli emlékezet, rendelkezés, utolsó akarat* stb.). A felmentés lehetett családi jellegű, tehát a hagyatékot családi szinten alapvetően rendező meghagyásokat tartalmazhatott, továbbá egyéni jellegű, amikor egyes személyeket emelt ki, akik részére többet vagy kevesebbet juttatott, mint ami nekik egyébként járna.

A törvény és a szokás leginkább elég mechanikusan rendezte el a hagyaték sorsát, a személyes, az emberközi motivációktól függetlenül. Nem vehette figyelembe az örök-

[17] *Szladits Károly*: Magyar magánjog. VI. Öröklési jog. Bp. 1939. 35–41; *Kadlec* i. m. 268–73; *Tárkány* i. m. 246–9; *Frank* i. m., I., 480; *Nánásy Benjámin:* A' magyar polgárnak törvény szerént való rendes örökösse. Pest 1799. 120. s köv.

A törvényes öröklés rendje 1848 előtt, I.

A vagyon neme	Az örökösök sorrendje	Az öröklés szabályai
ősi	*a)* leszármazók	fejenként és törzsenként (ld. *Megjegyzés*)
	b) felmenők	apait az apai ág, anyait az anyai ág
		a legközelebbi felmenő kizárta a távolabbit
		páronként vagy egyenként
		aki a közös elődd osztályos volt, osztály után szerzett vagyonban nem örökölt
Megjegyzés: az ősi vagyonnál a fiágra korlátozott ingatlanból a lányok nem örököltek a nemeseknél, a jász-kunoknál, a székelyeknél, a jobbágyoknál, ha nem történt fiúsítás.	*c)* oldalág	a férfi nemű rokonság a finemre szorított vagyont, a többit együtt a nőnemű rokonsággal
		a később osztozottak kizárták az előbb osztozottakat
		a fivérek és a nővérek fejenként, a távolabbiak törzsenként
		a rokonsági fokokban ad infinitum történt az öröklés
	d) hitvestárs	ingóságban, ha leszálló, felmenő és oldalág nincs
		1840 óta jobbágyoknál az oldalágat megelőzte
	e) hajadon leány	leánynegyed a fiági javakból (nemes)
		kiházasítás (jobbágy)
		hozomány (város)
		1840 óta a fiúkkal egyenlően
	f) háramlás	más örökös vagy fiúörökös hiányában
	nemeseknél: király	
	egyháziaknál: püspök	
	székelyeknél, jász-kunoknál, szászoknál: rokonság, szomszédság, község, első foglaló	
	városiaknál: város	
	bányavárosban bányatulajdonnál: kamara	
	jobbágyoknál: földesúr (esetleg mezőváros)	

A vagyon neme	Az örökösök sorrendje	Az öröklés szabályai
szerzeményi	*a)* leszármazók	fejenként és törzsenként
	b) felmenők	apait az apai ág, anyait az anyai ág
		a közelebbi felmenő kizárta a távolabbit
	c) oldalág	adományos vagyonban, ha az adománylevél megengedte
		egyéb vagyonban, amennyiben hitvestársi öröklésnek nem volt helye
		osztály után szerzett vagyonban kizárt
	d) hitvestárs	özvegyi jogként
		lakás, tartás, kiházasítás (ált.)
		lakás, tartás, új házasság esetén kiházasítás (jász-kun, székely, szász)
		lakás, tartás (egy gyermekrészig) (jobbágyoknál)
		özvegyi örökésként
		hintó, férje ünnepi ruhája, jegygyűrűje, lovak fele
		ingókból gyermekrész és együtt szerzett rész (jász-kunoknál)
		nem kap (jobbágyoknál)
		hitvestársi örökésként
		ha leszármazó örökös nincs
		ha törvényes örökös nincs (jász-kunoknál)
		még a házasság előtti szerzemény is (jobbágyoknál)
	e) hajadon lány	mint a fiúk
	f) háramlás	más örökös vagy fiúörökös hiányában
	mint az ősi javaknál	osztály után szerzett vagyonban, ha felmenők nem voltak
	+ *iparosnál:* a céh	
	bányamunkás személyi tulajdonánál: bányatársláda	

hagyó környezetében kialakult szituációkat és ezzel összefüggésben az akaratát, szándékát. Az egyéniesítésre a végrendelet megfelelőbb eszköznek bizonyult, mert hívebben tükrözte a végrendelkező és a környezetében élők személyiségéből adódó vagy a környezetében jelentkező tárgyi igényeket, konfliktusokat, problémákat. A végrendelet így családi belső viszonyok kifejezője és egyúttal további konfliktusoknak meghatározott, a végrendelkező akaratából folyó elhárítója, megszüntetője, esetleg a családtagok között újabb viták elinditója volt.

Ha a végrendeletet törvény tette lehetővé, és az egyéniesítést jól szolgálta, kérdezhetné valaki: miért szólunk róla, amikor az általános és nem az egyedi szabályokat, főleg pedig elsősorban a széles körben, a többségnél érvényesült jogi népszokásokat vizsgáljuk? Joggal érhetne a vád, hogy a szerző a végrendeletet egykori szívügyének az ürügyén csempészte a tanulmányba.

Amilyen könnyű a támadás, most éppen olyan egyszerű a védelem is. Korábban a törvényi örökléssel foglalkoztunk, és nem kis meglepetésünkre 1848 után szabályait egy ideig a jogi népszokások vitték tovább, mint feudális csökevényeket. A végrendelkezésnél sem az a lényeges, hogy maga az intézmény törvényen alapszik és egyedi eseteket tükröz, hanem az, hogy milyen szokásszerű formában és okokból éltek vele az emberek, és alkalmazásában milyen tendenciák figyelhetők meg. Mert – néhány törvényi kelléktől eltekintve – a forma, a szerkezet, a nyelvezet, a különböző jogi kifejezések használata, valamint hogy a végrendelkező egyáltalában éljen-e ezzel a jogi eszközzel, milyen okból, kinek hagyjon kevesebbet vagy többet: noha törvényi kötelezettség nem volt, mindezt a nép kultúrája, tudata és társas vagy egyéni érdeke hozta létre, formálta, hagyományozta. Sokszor azért is végrendelkeztek, mert a jogi népszokás érvényesülésében nem bízhattak, főleg a XX. század elejétől kezdve. A végrendelet ugyanis inkább megállta a helyét akkor is, ha az örökösök megtámadták bíróság előtt, viszont a szokás sokszor bizonyult gyengébbnek a törvény rendelkezéseivel szemben. Ha a végrendelet formai és tartalmi elemeiben szokásszerűség mutatkozik, abban az esetben a végrendelet már a népi kultúra részévé és így a jogi népszokások hordozójává is vált.

A végrendelet társadalmi jelentőségét az irodalom ezideig nem emelte ki, pedig az elmúlt időszakokban sokkal nagyobb szerepet játszott, mint ahogy addig gondolták.

A tárgyalt korban az írásbeli végrendeletek *száma* városonként, községenként eltérő volt. Leszámítva azt, hogy hány végrendelet nem maradt meg a történelmi pusztítások viharai után, és megbízható feljegyzések sem állnak rendelkezésre róluk, reálisnak mondható az a feltételezés, hogy a XVIII. század végén már a nagykorúságot megért személyek mintegy 2–3%-a tett írásbeli végrendeletet. A XVIII. század elején még ritkábban végrendelkeztek, de az ingatlanviszonyok stabilitását biztosító urbáriumok kettős hatása észlelhető: egyrészről nőtt a végrendeletek száma, másrészről pedig a közigazgatási szervek, a földesurak és a jobbágyok is arra törekedtek, hogy az elkészült végrendeletek nyilvántartásra, közmegőrzésre kerüljenek.[18]

[18] Pl. Makón a „Leveles Tár"-ban tartották, Hódmezővásárhelyen és sok más helyen is a Testamentom-könyvbe jegyezték be. Nyíregyházára nézve lásd *Márkus Mihály* munkáját (A bokortanyák népe. Bp. 1943, 220–1). Zalaegerszegen a városi levéltárban 1706 óta őriznek jobbágyi végrendeleteket (*Degré Alajos* szíves közlése).

A végrendeletek száma nagyobb volt nemesi községekben és olyan jobbágyközségekben, amelyekben a földesúr gyakorolta a magvaszakadtak örökségéhez fűződő jogát, továbbá városokban, viszont találunk olyan nemesi községet, ahol végrendeletet alig-alig készítettek. A tapasztalat azt mutatja, hogy az 1860 körüli időktől a végrendeletek száma fokozatosan emelkedett; szórványos adatok pedig azt jelzik, hogy az első világháború után számuk ugyancsak kisebb mértékben növekedett. A végrendelkezés szükségessége a XX. században már annyira beidegződött az emberek tudatába, hogy az első világháború alatt a harctérről küldtek végrendeletet megőrzésre lakóhelyük közigazgatási szerve részére.[19] Természetesen a végrendelkezők többsége minden időben a vagyonosabb rétegekből került ki (parasztok, iparosok, kereskedők, kisnemesek, tisztviselők stb.), de az egyszerű zsellérek és iparoslegények, bányászok végrendelete sem ritka.[20]

XIX. és XX. század fordulójáról, 1904-ből a végrendelkezés arányainak megítélése érdekében már konkrét felmérések is történtek. Új polgári törvénykönyvet készítettek elő, és ekkor ismerni akarták, hogy az örökösödési eseteknek – főleg a parasztságnál – hány százalékát tette a végrendelkezés. A felmérés azt mutatta, hogy országos szinten *a lakosság 3%-a végrendelkezett.*[21] A megyék helyzetét a 286. oldal adatsorai szemléltetik.

Az adatsorok alapján elsőként a végrendeletek aránylag magas száma a meglepő és az olyan kirívó csúcsok, mint pl. a volt Krassó-Szörény megye esetében vagy a rendkívül alacsony fok Zólyom megyében. Az adatokat a körjegyzőségek állították össze. Munkájukat nem tudjuk utólagosan értékelni, mert az eredeti adatívek nem kerültek elő. Néhány számadatot azonban feltétlenül kétségbe kell vonnunk, pl. éppen a Krassó-Szörény megyére vonatkozót is, mert a Mattyasovszky-féle gyűjtés szerint a végrendelkezés abban a megyében sem mondható általánosan elterjedt szokásnak.[22]

A számadatok azt is elárulják, hogy a végrendelkezés a századfordulón lényegesen gyakoribb a nyugati, mint az északi vagy keleti megyékben. Az Alföld átmenetet mutat. Végül a legalacsonyabb számot az északkeleti megyék produkálták, melyek lakói köztudomásúan anyagilag és műveltségileg is sokkal kedvezőtlenebb körülmények között éltek, mint a többi megyében.

A végrendelkezéssel különösen *a magyarság* gyakorolta a vagyon felosztásához fűződő jogát. A megyék közül 15-ben lépte túl az arányszám az országos átlagot, és ezek közül 14-ben a magyarság lélekszáma az országos átlagot jóval meghaladta. *A németek* főleg a Dunántúlon és Máramaros megyében, a *románok* Krassó-Szörény, Temes és Fogaras, a *szlovákok* Árva és Bars megyékben végrendelkeztek kiemelkedőbb mértékben.

A végrendelkezés és a műveltség egyik alapeleme, az írni-olvasni tudás kapcsolatára már *Baross*[23] is rámutatott, és kiemelt, hogy 16 megye közül, melyekben a végrendelkezés az országos átlagnál jobban el volt terjedve, 11-ben egyúttal az írni-olvasni tudók száma is az országos átlagnál magasabbra emelkedett. (Csak zárójelben jegyezzük meg: ekkor hazánkban a lakosság kb. 40%-a volt írástudatlan, tehát az öröklés súlypontja ezért sem nyugodhatott a végrendeleti formán.)

[19] *Pelle Ferenc*: XIX. és XX. századi kevermesi végrendeletek. Békési Élet, 1976. 471–486.

[20] *Pelle* i. m. 475; *Tárkány Szücs Ernő*: Mártély népi jogélete. Kolozsvár 1944, 113.

[21] *Baross János*: Részleges jelentés az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által a magyar parasztbirtokok öröklési módjára vonatkozólag elrendelt adatgyűjtés eredményeiről. Bp. 1905. 15.

[22] *Mattyasovszky Miklós*: Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás. Bp. 1904. 377.

[23] *Baross* i. m. 15.

A nyugati megyék átlaga *12,9%*, részletei:

Baranya	12%	Sopron	8%
Fejér	12%	Tolna	16%
Győr	16%	Vas	17%
Komárom	17%	Veszprém	16%
Moson	7%	Zala	10%
Somogy	11%		

Az alföldi megyék *10,5%-os* átlagot mutatnak, melynek részletei:

Arad	8%	Heves	6%
Bács-Bodrog	8%	Jász-Kun-Szolnok	9%
Békés	13%	Pest	10%
Bihar	10%	Szabolcs	8%
Csanád	14%	Szatmár	10%
Csongrád	14%	Temes	11%
Hajdú	19%	Torontál	6%

Az északnyugati megyék átlaga *8%*, részletei:

Árva	18%	Nyitra	6%
Bars	10%	Pozsony	6%
Esztergom	13%	Trencsén	3%
Hont	6%	Turóc	10%
Liptó	7%	Zólyom	2,5%
Nógrád	7%		

Az északkeleti megyék átlaga a legalacsonyabb, *6%*, részletei:

Abaúj-Torna	6%	Sáros	4%
Borsod	6%	Szepes	4%
Gömör	9%	Szilágy	7%

Végül a keleti (erdélyi) megyék átlaga *7,9%*, részletei:

Alsó-Fehér	4%	Kolozs	4%
Beszterce	5%	Krassó-Szörény	25%
Brassó	9%	Maros-Torda	8%
Csík	8%	Nagy-Küküllő	9%
Fogaras	8%	Szeben	9%
Hunyad	4%	Szolnok-Doboka	5%
Háromszék	8%	Udvarhely	10%
Kis-Küküllő	3,5%		

A műveltség és a vagyonosság alapján egyes községek ki is emelkedtek az országos átlagból: pl. Aknaszlatinán és Rónaszéken (v. Máramaros m.) a katolikus magyar bányamunkások, a szomszédos Hosszúmezőn pedig a református magyar kisgazdák közt volt aránylag gyakori a végrendelkezés.[24]

A végrendelkezés alkalmai is elég változatosak. Leginkább az öregkor és valamely súlyos betegség, katonai bevonulás stb. késztette az embereket végrendelet alkotására. Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a végrendeleteknek csak egy kis hányadát foglalták írásba, és a szóbeli végrendelkezés legalább annyira volt gyakori, mint az írásbeli. Hagyománytisztelő helyeken *a szóbeli végrendeletet az örökösök éppen úgy megtartották, mint az írásbelit,* különösen ha az abban foglaltakat a helyi szokások is megerősítették. A szóbeli végrendelkezésnek nem azt a szituációját kell szem előtt tartanunk, amikor a súlyos beteg személy halálos ágyán az összehívott rokonság előtt kinyilatkoztatta „utolsó" akaratát, hanem a már korábban a vagyon elrendezésére tett intézkedéseket, meghagyásokat is. *Papp László* Kiskunhalasról említi a „meghagyás" szokásos formáját: ismételt emlegetése annak, hogy egyik vagy másik vagyontárgy kié legyen.[25] A barkók idegenkedtek a szóbeli végrendelettől.[26] A XVIII. században különösen tiszteletben kellett tartani a szóbeli végrendeletet, hiszen az emberek még hittek az átok erejében vagy a halott visszajárásának a lehetőségében.[27] Az írásbeli végrendeletek is sok esetben már alig terjedtek ki másra, mint az életben véghez vitt osztály utólagos megerősítésére és néhány gyakorlati intézkedésre.

A szóbeli végrendeletről később néha közokiratot készítettek. Pl. 1856-ban Kiss István edelényi lakos betegágyánál történtekről készített feljegyzés tartalmazta, hogy „. . .é következő szóbeli végrendeletet hallottuk". A végrendeletről szóló feljegyzést 4 tanú írta alá mint ténytanúk, majd a város bírája hitelesítette, a szolgabírói hivatal pedig jóváhagyta.[28]

Az írásbeli végrendeletet egyébként rendszerint a jegyző, a bíró, a lelkipásztor vagy a tanító, kivételesen más helyi értelmiségi (pl. orvos, gyógyszerész stb.), a múlt század vége óta sűrűn, a századforduló óta pedig szinte rendszeresen közigazgatási tisztviselő, közjegyző vagy ügyvéd *készítette.* A feudális korban a jobbágy az 1715: 27.tc. 1.§-a alapján elvileg magánvégrendeletet is tehetett, de megyei és földesúri végzések következtében szerzeményi javairól nem az említett törvény szerint alkothatott végrendeletet, hanem a Hármaskönyv III.r. 13. címében szabályozott módon, tehát közvégrendelet formájában intézkedhetett.[29] Ilyen esetben a végrendelet készítésénél a közhatósági jelenlétet a községi vagy mezővárosi bíró és két esküdt, a „testamentum hallgató" hiteles személyek, sok esetben rajtuk kívül még a földesúr egyik tisztje biztosította. Magánvégrendelet, szóbeli végrendelet vagy ún. kiváltságos végrendelet magszakadásos ügyekben az

[24] *Mattyasovszky* i. m., 361.

[25] *Papp* i. m. 40; *Börcsök Vince*: Szeged-Alsótanya közigazgatásának és népi jogszemléletének kialakulása. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged 1968. 137. – A románoknál a halálos ágyon tett szóbeli hagyatkozást inkább tiszteletben tartották, mint az írásbeli végrendeletet (*Moldován Gergely*: A magyarországi románok. Bp. 1913, 183.)

[26] *Tóth Zoltán György*: A barkók öröklési jogszokásai. Eger 1947. 36.

[27] *Tárkány* i. m. (1961) 136, 160, 260, 303.

[28] *Sápi Vilmos* (szerk.): Edelény múltjából. Edelény 1973. 313.

[29] *Tárkány* i. m. (1961) 416–17.

úriszékek gyakorlata szerint nem bizonyult alkalmas okiratnak, azt tehát nem fogadták el bizonyítékul. Nemesek és polgárok is rendszerint közvégrendeletet készítettek.[30]

A sajátkezűleg írt (ún. holográf) végrendelet a XVIII. században egy-két esetben, később is elég ritkán fordult elő.[31] Az istensegítsi (Bukovina) székelyeknél a falu közössége a végrendeletek előkészítésére ún. „reábízott ember"-t jelölt ki.[32]

A végrendeletek számos darabja – főleg a XVIII. századból származók – irodalmilag, nyelvileg is valóságos remekmű. A parasztság a nyelvújítás előtt már ki tudta fejezni jogi szándékát, és nem ok nélkül ajánlotta *Georch Illés* 1804-ben megjelent Honny törvény c. munkájában, hogy lessék el a parasztság jogi kifejezéseit, és úgy újítsák meg a magyar jogi nyelvet. A XVIII. századi végrendeletek nemcsak a társadalmi élet és az anyagi kultúra becses emlékei, hanem nyelvezetük szépségeit ma is észreveszik. 1961-ben pl., amikor megjelent a szerző Vásárhelyi testamentumok c. kötete, a Bánátban (ma Jugoszlávia) lévő parasztfalu, Torontálvásárhely (XVIII. századi hódmezővásárhelyi kirajzás) református lelkésze, Thomka Viktor a végrendeletekből rendszeresen olvasott fel hívei előtt egyet-egyet, hogy fülükbe zengjen a régi magyar nyelv szépsége.

A végrendeletek formaságaiban, alaki *kellékei*ben általában az országos jog előírásai és helyi szokások érvényesültek, amelyek a XVIII. században és a XIX. század elején megkülönböztetést tettek nemes, városi polgár és jobbágy stb. között.[33] Legfontosabb kelléknek a szokott ünnepélyes körülmények között történő létrehozást, megalkotást tartották. *Frank*[34] még a XIX. század közepén is azt állította a szertartásbeli hiányosságokban szenvedő végrendeletről, hogy „ereje nincsen". A polgári korszakban a végrendeletek kellékei egységessé váltak, és megtartásukat még szigorúbban vették, mint korábban.

Miből állott a feudális korszakban ez a szokott ünnepélyesség? Erre nézve részint az 1715: 27. tc. rendelkezései, részint helyi szokások voltak az irányadók, és tartalmilag arra terjedtek ki, hogy a végrendeletet milyen hatóság előtt kellett készíteni, kik lehettek tanúk, a tanúknak vagy az egyéb közreműködőknek az okiratot alá kellett írniok, pecséttel kellett ellátniok, stb. Ezeket részletesen már korábban egyik munkánkban összefoglaltuk, most tehát csak utalunk rá.[35] A polgári korszakban az alaki kellékeket az 1876: 16. és az 1874: 35. tc.-ek sorolták fel.

A végrendeletek *szerkezete* hasonlított a középkori okiratokéhoz; lényeges részeik a következők voltak: bevezetés, tárgyalás, záradékolás. Sok helyen – főleg katolikus

[30] *Kolosváry Sándor–Óvári Kelemen:* A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Bp. 1885–1904 (a továbbiakban: *Corp. Stat.*), V/2., 554; *Nánásy Benjámin:* Testamentom a' magyarországi törvények szerént. Pesthen 1798, 359; *Iványi Béla*: Göncz szabadalmas mezőváros története. Karcag 1926, 161.

[31] Kuriózumként emlékezünk meg a vándorcigányok fába rótt végrendeletéről, melyből annyi példány készült, ahány leszármazott maradt. A rováspálcán lévő jelek tanúsága szerint az egyik esetben a fiúk fejenként 8 sertést, 1 lovat, 1 szekeret és 1 sátrat örököltek. A rovásfa 1886-ban készült (*Sebestyén Gyula*: Rovás és rovásírás. Bp. 1909. 84.).

[32] *Csermák Géza*: Az istensegítsi székelyek gazdálkodásának jogszokásai. Bp. é.n. (kézirat), 2.

[33] *Frank* i. m. I. 436; *Tárkány* i. m. (1961) 147–8; *Wenzel Gusztáv:* Visszapillantás az előbbi magyar királyi Kuriának 1724–1769-iki működésére. Bp. 1875. 13.

[34] *Frank* i. m. I. 432.

[35] *Tárkány* i. m. (1961) 148–50.

miliőben – a címet vallásos kinyilatkoztatás helyettesítette: pl. „Isten nevében!" vagy „. . . legelsőben lelkemet Teremtő Istenemnek, testemet pedig ő Annyának a' Földnek ajánlván . . ."[36] A vallásos érzület kifejezése a XX. századi végrendeletek egy részéből sem hiányzik.[37]

A végrendelet az anyanyelven készült, tehát magyarul, németül, szlovákul stb. A latin nyelv használatára a XIX. század elejéig találunk adatokat.

A bevezetésben a végrendelkező rendszerint megindokolta elhatározásának okait, többnyire személyes állapotára hivatkozott (betegség, munkaképtelenség stb.). Kifejtette célját: „igazságot" kívánt tenni leszármazói, javait meg akarta osztani „háza népe" között. Ezt nevezték „utolsó rendelés"-nek (diszpozíció). A személyes állapotnál a cselekvőképesség meglétére is utaltak, pl. így: „. . . elmém' Nyelvem tellyességgel meg nem háborodván". Mások „szóló nyelv"-ről beszéltek, józanságról, „friss én"-ről, ami alatt a szabad akarat megfogalmazására alkalmas elmebeli állapotot és az ezt kifejezni tudó beszélőképességet értették. A kényszerítés nélküli önkéntes akaratot a következő módon fejezték ki: „mások ösztönzése nélkül", „kényszerítés nélkül", „önként, és minden circumventión[38] kívül".

Az általánosan használt végrendeleti bevezetés összes fogalmait és a személyes körülményekre utaló megjelöléseket összefoglaltan találjuk meg az egyik 1731-ből származó végrendeletben:

„Én Öreg Kotormány János Tagaimban a' mindenneken szabadossan uralkodó hatalmas Istennek kezének súllyát viselvén, mind azáltal terhes Nyavajáim köztis ép elmével, s. Nyelvemen lévén, fáradságom után Istentől vett kevés javatskáimbul, avagy Jószágombul kívánok Testamentomot tenni, az alább megírt betsületes Személyek, és Emberek előtt."[39]

A XX. századra már a korábbi ünnepélyes hangulat kissé oldódottá vált, a vallási jellegű utalások száma is csökkent, és a realitások nyomták rá bélyegüket a végrendeletekre. Jól mutatja ezt az első világháború idején, 1915-ben Dalmáciából haza, Kevermesre (Békés m.) küldött végrendelet, amely azért is figyelemre méltó, mert a népfelkelő egyszerű katona saját kezével fektette írásba szándékát. A végrendelet így szólt:[40]

„Végrendeletem. A haza védelme engem is hadban hívott. Istennek hála a halál eddig megkímélt, de a veszély oly közel, hogy minden percz halálom hozhatja, meg lévő kicsiny vagyonom felett még életemben rendelkezni ohajtván, tiszta elmével a következő végrendeletet teszem.

Kevermes községben Dalacsi utcza 557 házszám alatt lévő házamat édes gyermekeim K. Ilona és K. Anna kiskorúak egyenlő arányban öröklik, oly módon, hogy a nagykorúságuk elértéig semmi körülmények között sem el nem adható, sem meg nem terhelhető, ez a telekkönyvben fel is jegyzendő.

Az ingatlant 600 korona adósság terheli, annak törlesztési részletei, továbbá az adó egyéb tartozások és évi tartozások a ház évi lakbér jövedelméből nyer fedezetet.

[36] *Tárkány* i. m. (1961) 152.

[37] *Pelle* i. m. 474.

[38] *Frank* „circumventio" alatt a cselszövést, az ijesztést, a kényszerítést, a „nem ritkán történni szokott keritéseket" értette (i. m. I. 433).

[39] *Tárkány* i. m. (1961) 153.

[40] *Pelle* i. m. 484.

Ezen saját kezűleg írt végrendelet szabad és határozott akaratomat tartalmazza, azt 2 tanú jelenlétében sajátkezűleg írtam alá. K. Károly tizedes 8/2 Népfelkelő gy. ezrd. 13. század Kevermesi lakos. Előttünk mint tanú Bittenbinder Fülöp, Tóth Mihály."

A végrendelkezők sok esetben a bevezetőben egész életük munkásságát foglalták össze, és felsorolták gyerekeiket, ha több házastársuk volt, annak megjelölésével, hogy melyik kitől származott.

A néhánysoros bevezető után a végrendeletek tárgyalási része következett ilyen sorrend szerint: 1. a vagyontárgyak felsorolása, eredete a jogi megítélés szempontjából, 2. a végrendelkező adósságai, 3. a végrendelkező kintlevőségei, 4. a vagyon elrendezése.

A végrendelkező vagyoni helyzetének teljes képét a vagyontárgyak felsorolása nyújtotta, amely a parasztoknál leginkább a jószágokkal kezdődött, majd a házra, a ház felszerelésére, a gazdasági eszközökre, a szőlőre és egyéb, ritkábban előforduló tárgyakra (pl. malom, ruházat, szállás) terjedt ki. A házzal együtt említették az egyéb célt szolgáló épületeket, a ház berendezési tárgyait, a zár alatt tartott apró holmikat (pl. ládabeli holmik) stb. Kifejezetten megkülönböztették az ősi és a szerzeményi javakat, aminek az okairól már szóltunk.

Elenyésző azon végrendeletek száma, amelyekben ne lenne szó a végrendelkező követeléseiről és adósságairól. A hitelélet sokféle nyoma követhető a végrendeletekben. Az adósságok rendkívül nagy tömege kocsmai adósság. Elszámolási viszonyokról, adósságok kifizetéséről is számot adtak a végrendeletben, hogy később ne lehessen azokat vitatni.

A végrendeletek következő része a rendelkezéseket tartalmazta (testatio). Ez a szerkezet legvaskosabb része, mert sokszor hosszú indokolást olvashatunk arról, hogy az elhalt miért hagyott kevesebbet az egyik leszármazójának, mint a másiknak. A testációk kétfélék voltak: *örökösnek való kijelölés*ek és *hagyományok*. A végrendeletek csodálatos módon keverik e kétféle testációt; a közönyös idegen valami jogi játéknak foghatná fel a nevek és a tárgyak bizarr halmazát némelyik okiratban. Pedig semmi sem céltalan; minden gondolatnak, fordulatnak, mondatnak emberi és jogi értelmet ad a végrendelkező szándéka és az, ahogy e szándékot a kor társadalmi kötöttségei közben kifejezni, érvényre juttatni igyekszik. Megneveznek ugyan általános örököst, de ugyanakkor egyes vagyonrészeket hagyományképpen is juttatnak neki. Majd olyan végrendeletek kerülnek a kezünkbe, amelyek telis-tele vannak hagyományokkal (az egyháznak, a papnak, a jegyzőnek stb.), de hogy ezek a dísznek tűnő rendelkezések mennyire reális célt követtek, csak később derül ki, amikor a végrendelkező a feudális kor szabályai ellenére két lányának hagyja a földet.

Az örökösnek való kijelölés rendszerint a következő ismertebb formák között ment végbe: „minden vagyonomat feleségemnek hagyom", vagy „általános örökösöm Ferenc fiam legyen", vagy „mindenemet feleségemre és fiaimra hagyom", vagy „Feleségemre, de halála után fiaimra és leányaimra együtt szálljanak".

A *hagyományok* sorában legjelentősebbek a feudális korban az egyház és a földesúr, valamint a távolabbi rokonság érdekeit képviselők.

Az egyháznak jutott a *kegyes hagyomány*, amit *lélekváltság*nak (donum pro salute animae) is neveztek. Két okból is pontos e meghatározás: a halál utáni üdvözülést kívánták az adománnyal megváltani, de a hátramaradottak jó kapcsolatát is igyekeztek ezáltal biztosítani az egyházi és világi körökkel, a hatalom helyi letéteményeseivel, nem is

szólva arról, hogy sok földesúr csak hagyomány fejében volt hajlandó a végrendeletet jóváhagyni. A hagyomány pénz, jószág, nagyon ritkán föld lehetett. Néha konkrét célját is meghatározták, pl. a templom székének felújítása, ablakának kijavítása, gyertyák vásárlása; esetleg visszterhesen is hagyományozhattak, pl. úgy, hogy az egyház a hagyományból fizesse az elhalt temetési költségeit, koporsóját, vagy meghatározott ideig a templomban imádkozzanak lelki üdvéért. Nagyobb összegű hagyományok esetén református alföldi családok azt is kikötötték, hogy nevüket a templomban tüntessék fel (pl. az ablaküvegbe fessék be), vagy hogy az egyház alapot létesítsen nevük felhasználásával, és abból jutalmazzon jól tanuló szegény diákokat. Meglepő, hogy a szegények vagyoni viszonyaikhoz mérten sokkal nagyobb mértékben hagyományoztak az egyházak részére, mint a vagyonosabbak. Nem mindig önkéntesség vezetett hagyományozásra, sűrűn a világi hatóságok nyomást is gyakoroltak ilyen célból az emberekre. Pl. Esztergom város 1733-ban kifejezetten megintette a lakosságot, hogy az egyház és a kórház céljaira legáljanak, mert ha nem teszik, a „testamentuma sem fog stálni".[41]

A hagyományok egyéb közcélokat is szolgálhattak. Például ugyancsak Esztergom rendelte el, hogy ha valakinek „közérül való atyafia" nem volna és idegeneknek pénzhagyományt akarna adni, minden forintból egy-egy garast a város részére kell hagynia.[42] Szentgyörgy város 1770-ben arra szólította fel a lakosságot, hogy a tűzoltókassza részére hagyományozzon.[43] Elég szép összegű hagyományok találhatók a végrendeletekben az iskolák, könyvtárak stb. céljaira és természetesen az elhalt tora, eltemettetése költségeinek fedezésére.

A végrendelet rendelkezési részét a *záradék* követte, amely két részében a végrendelkezés megtörténtének és közhitelének a bizonyítékait, illetve szankcióit foglalta össze. Ezeket egyrészről a végrendelkező, másrészről az okiratot fogalmazó személy (jegyző, ügyvéd stb.) és a jelen volt tanúk bizonyították. A feudális időkben az eljáró közhatóság bélyegzőjét is rátette az okiratra az aláírások mellé; később ezt tette a közjegyző a közokiratban foglalt végrendelet esetében. A XVIII. században az Alföldön sokfelé még szokásban volt, hogy a végrendelkezés alkalmával a család valamennyi tagja jelen volt és véleményt is nyilvánított; ilyenkor a záradék azt is tartalmazta, hogy „. . . a Testamentomnak senki sem contradicált".[44]

Feltűnő, hogy a végrendeletek egy részében aláírás előtt még érdekes megjegyzések találhatók. Ilyenek pl., hogy kik kötelesek közreműködni a végrendelet végrehajtásában. Sokszor olvasható felhívás a családtagokhoz, hogy kötelesek megtartani az okiratban foglaltakat, mert ha nem, akkor kevesebbet fognak kapni, vagy köteles részre szorítja őket a végrendelkező, vagy kiátkozza őket. Az „átok"-kal való fenyegetés nem tréfa ebben a korban; sok végrendelkező nem elégedett meg azzal, hogy a végrendelet megtartását a család erkölcsi kötelességévé tette, vagy a társadalom közhatóságainak a kényszerítő adottságaira bízta, hanem akaratának kierőszakolását a kor vallásos hitének megfelelően metafizikai tényezőkre, mágikus erőkre bízta. Ilyen erők igénybevételét sejtették olyan esetekben, amikor végrendeletüket a kiátkozás formulájával erősítették meg; azt várták ettől, főleg a XVIII. század végéig, hogy amennyiben valaki megsértené utolsó rendelkezé-

[41] *Corp. Stat.* IV/2, 703.
[42] *Corp. Stat.* IV/2, 683.
[43] *Corp. Stat.* IV/2, 795.
[44] *Tárkány* i. m. (1961) 159.

seiket, a földöntúli erők beavatkoznának és kikényszerítenék akaratuk érvényesülését, vagy megbosszulnák az ellene vétőket. E felfogásra a következő formulák utalnak: „mindenem maradgyon a Feleségemé, átok alatt hogy valaki ezeket felbontaná az Isten légyen megbüntetője", vagy „se Ég, se Feld be ne vegye, ha valamellyiket megcsallya. . .".

A záradék következő része volt a végrendelkező aláírása vagy többnyire kezének vonása. Tízezernél jóval több, a tárgyalt időszakból származó végrendeletet tanulmányoztunk át, és szinte általános jelenség, hogy nem szerepel rajtuk sajátkezű aláírás, hanem csak kézvonás, mert a végrendelkezők és a tanúk nagy része nem tudott írni.

A végrendelkező nevét az ún. „coramisálás" követte, aminek két formáját találtuk: „coram me" írták alá a tanúk, és „coram me et per me" írta alá a végrendeletet az, aki fogalmazta, illetve kézzel írta. A végrendeleti tanúk számával kapcsolatban megfigyelhető, hogy városban alkalmazkodtak a törvényes előírásokhoz, földesúri helyeken azonban törvényrontó szokás érvényesült a legtöbb helyen: a megkívánt hét tanú helyett rendszerint kettő írta alá az okiratot, és azok sem a vármegyétől a végrendelet felvételére kiküldött személyek voltak.[45] A tanácsi jegyzőkönyvekben nem találtunk olyan esetet, amikor az érdekeltek a tanúk elegendő számának hiánya címén kérték volna a végrendelet érvénytelenségének a kimondását. Bár a végrendeleti formaságok megtartásának a vizsgálata nem tartozott a tanács hatáskörébe, hanem az egyház joga volt, nem merült fel olyan adat, amelyből az érdekeltek panasza folytán a jog gyakorlásának empirikus nyomai fellelhetők lettek volna. Talán a lélekváltság általános szokása feledtette az egyházzal a feladatát. Ez viszont elősegítette, hogy ebben a kérdésben is helyi szokások alakuljanak ki.

Végül következtek a végrendelet különböző *jóváhagyási záradékai,* amelyek közül a XIX. század közepéig legfontosabbnak tekinthetjük a földesúri *confirmálás*-t. Törvények ilyen hatáskört sehol nem adtak a földesúrnak, de azon az alapon, hogy a magtalan jobbágyok vagyonához hozzájuthasson és különböző módon végrendelet alkotással e jogától ne üssék el, a legtöbb földesúr megkívánta a végrendelet bemutatását, a jóváhagyása megszerzését. Ebben a kérdésben az a tapasztalat, hogy azokon a helyeken, ahol a lakosság nem urbárium, hanem külön szerződés alapján használta a földeket, a földesúr enyhébben ítélte meg a végrendeleteket, sőt sok helyen nem is foglalkozott velük. Különösen alföldi mezővárosokban okozott sok gondot a jóváhagyási jog rapszodikus gyakorlata; pl. Hódmezővásárhelyen a földesúr a XVIII. században egyszer minden végrendelet jóváhagyását megkövetelte, máskor csak a magvaszakadtakét, sőt voltak esetek, amikor a magvaszakadtak hagyatékához sem ragaszkodott.[46] Makón viszont a földesúr csak 1813-tól ügyelt fel a végrendeletekre, de nem a végrendelet jóváhagyásának a módszerét követte, hanem a kihirdetésnél működött közre, és érdekeinek védelmére a végrendelet végrehajtásáért személyileg is felelős jegyzőt jelölte ki.[47]

Néhány esetleges körülményre szeretnénk még a végrendelet alaki kérdéseivel kapcsolatban kitérni. Nem ritka a *fiókvégrendelet,* amelyben a végrendelkező korábbi végrendeletét módosította. A módosítás kétféle lehetett: az örökösök vagy hagyományosok személyét vagy az általuk öröklendő tárgyak értékét, illetve örökrészeik arányát változtatta meg.

[45] *Varga Endre* (szerk.): Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Bp. 1958, 976.
[46] *Tárkány* i. m. (1961) 163–4.
[47] *Tárkány Szücs Ernő*: Makói parasztok végrendeletei. Ethnographia, 1974, 494.

Nem mulaszthatjuk el, hogy a földdel foglalkozó nemesek és jobbágyok, a későbbi parasztok végrendeleteinek néhány formai sajátosságára rámutassunk. Egyik ilyen jellemző vonás volt, hogy a végrendeletek jelentős része nem szükségképpen halál esetére szóló, hanem olyan rendelkezéseket is tartalmazott, amelyek már a végrendelkező életében hatályosultak, tehát a végrendeletek tárgyainak a sorsára úgy hatottak ki, mint az élők közötti feltételeket megállapító egyéb jogügyletek (pl. örökösödési szerződések). A végrendeletekben is tükröződött az az elv, amit a törvényes örökösödésnél az anticipált örökléssel kapcsolatban említettünk. Tehát a végrendeletek egyes rendelkezései megalkotásuk után hatályba léptek, és ez rendkívül kedvező feltételeket teremtett, egyensúlyt biztosított a családfő (apa) és a leszármazók vagyonhasználatában. Ezzel állott összefüggésben a végrendeletekben található sokféle feltétel, meghagyás (pl. életjáradék, kommenció, egyéb, még a végrendelkező életében teljesítendő kikötmény), amelyek tekintetében – az élet által megkívánt követelmények folytán – a végrendelkezők éltek is a végrendelet szükségszerű módosításának, visszavonásának lehetőségével, jogával.[48]

Másik sajátosság az ősiséggel állt kapcsolatban. A család, a rokonság ugyanis a végrendelkezésnél úgy gyakorolta a vagyon feletti ellenőrzési jogát, hogy egyes helyeken élő jogi népszokásként megkívánták a végrendelet elkészítésénél valamennyi rokon együttes jelenlétét.[49]

A végrendelkezés okai

Az alakiságok után térjünk rá a végrendeletek érdemi rendelkezéseire, tehát arra, hogy milyen okból végrendelkeztek, tértek el a törvényi öröklés és az öröklési jogi népszokások szabályaitól, végül ezek az eltérések milyen szokásszerű társadalmi tendenciákat mutattak. Itt mindjárt mentegetőznünk kell, mert a polgári kor végrendeleteiről sajnos még nagyon keveset tudunk, szociográfiai jellegű feldolgozások – főleg az első világháború utáni időszakra nézve – alig készültek.

A feudális korszakból a végrendelkezés egyik legfontosabb okaként a vagyonnak a család körében való visszatartására irányuló, az ún. *caducitást* megakadályozni szándékozó törekvést tartjuk. Az akkori törvényi rendelkezések szerint ugyanis a kihalt család vagyona visszaszállt oda, ahonnan mint földtőke jogilag egykor származott, tehát nemeseknél a királyra, városi polgároknál a városra, jobbágyoknál pedig a földesúrra, ahogy a háramlás szabályait a törvényes öröklés emlékezetes táblázatai megmutatják. A háramlást a földet adományozó vagy juttató feltételként kikötötte, vagy törvény, statútum, urbárium rendelkezett felőle.

A háramlás jogosultjai akkor juthattak a vagyonhoz, ha a család kihalt, tehát törvényes örökös nem maradt. Ez így nagyon érthető lenne, azonban a feudális jognak itt is találkozunk egy sajátosságával, hogy ti. a föld birtoklását és így az öröklését is korlátokhoz kötötte. Ha pl. a nemesi birtokot az adománylevél a fiágra szorította, ez esetben a család fiágának, tehát a férfiaknak a kihalása esetén a föld már visszaszállt a királyi fiscusra, tehát a kincstárra. Külön adománylevéllel lehetett ezen a helyzeten

[48] *Tárkány* i. m. (1961) 185; *Erdei* i. m. 140.
[49] *Tárkány* i. m. (1961) 166.

segíteni. A székelyeknél, ahol a királyi jog nem érvényesült, a fiág kihalta esetén a lányok (ún. fiúlány) közvetítették a vagyont az újabb generáció fiágához. Ha pedig leány sem volt már, a székely birtokot a rokonok, szomszédok örökölték mint első foglalók. Aki tehát ezek közül a halál pillanata után elsőnek helyezte bele jegyét a földbe, az vált örökösévé. A fiú-leányság szokását Alsó-Fehér megyében a román parasztok is átvették.[50]

A vagyon öröklésének a legsúlyosabb korlátozását a jobbágyoknál találjuk. Jogforrás ehhez a Hármaskönyv volt, amelynek III. r. 30. cikke szerint a jobbágy vagyona a földesúrra szállt, ha egyedül élt és örököst nem hagyott maga után. Ezt a szöveget azután az úriszékek és a földesúri befolyás alatt álló korabeli irodalom összekapcsolta a Hármaskönyv egy másik rendelkezésével (I. r. 22. cikk), amely a magszakadást határozta meg és kifejtette, hogy „mag" alatt csupán a férfinemet, vagyis a fiágat kell érteni, magvaszakadttá pedig az a vagyon vált, amelyből kihalt a fiág. Minthogy pedig a földet az öregszülők nem tudták volna megművelni, a gyakorlat még tovább ment, mert a jobbágyföld örökösének – néhány kivételes esettől eltekintve – csak a törvényes korú fiúgyermeket ismerte el. Ha pedig ilyen nem élt volna, akkor a jobbágy vagyona a földesúrra háramlott.

Létezett azonban egy kiskapu, amelyen keresztül a jobbágy valamit megmenthetett a vagyonából; ez a végrendelkezés volt. A Hármaskönyv a kihaló, az ún. deficiens jobbágy végrendelkezési jogát ősi és szerzett ingóságaira, továbbá szerzett ingatlanai felére nézve tette lehetővé, végül ősi vagyonából kegyes célokra hagyományt tehetett. A jobbágyokat ez a körülmény is sarkallta végrendelet készítésére.

A háramlási jog érvényesítése sokban függött a földesúrtól, a vagyontárgy bizonyos közgazdasági értékkülönbségeitől (pl. szőlő, irtásföld) vagy a helyi szokásoktól, amelyek a nemzetségnek, a rokonságnak sokszor nyújtottak jogi lehetőségeket a földesúri joggal való eredményes szembehelyezkedésre. A kérdés számos részletét korábbi munkáinkban kifejtettük, ezért a sok egyéni kivételre most csak utalva, inkább azzal a több évszázados küzdelemmel foglalkozunk, amely ebből a szempontból társadalmi méretekben folyt a jobbágyság és a földesurak között.

A földesúrnak komoly érdeke fűződött a jobbágy vagyonához, hiszen légyeges értéknövelő tényezőként vehette számba. Már *Eckhart* rámutatott arra, hogy a földesurak beavatkozása jobbágyaik örökösödési ügyeibe milyen hasznos eszköznek bizonyult a XVII. században a földesúri vagyon gyarapítása céljából. A caducitás címén kialakuló bevétel összege különösen lényegesen emelkedett olyan időkben, amikor a jobbágyférfiak tömegesen pusztultak el háború, járvány vagy egyéb természeti csapás következtében. Elég erre egy példa. Hódmezővásárhelyen 1735-ben pestisjárvány vonult végig, és a lakosság több mint fele, 2774 személy pusztult el. A földesúr a kihalt családok vagyonából 10 454 forintot vételezett be, amikor egy jobbágyház értéke 25–30 ft volt.[51]

A caducitás néhány helyen még a földesúri gazdaság fejlesztését is elősegítette. Erdély egyik legfejlettebb uradalmáról, az idősebb Wesselényi Miklós tulajdonában állt

[50] *Lázár István*: Alsófehér vármegye magyar népe. Nagyenyed 1897. I. 775–6; *Moldován Gergely:* Székely eredetűek-e a mócok? Erdélyi Múzeum, 1894, 112–3.

[51] *Tárkány* i. m. (1961) 256–7; *Eckhart Ferenc:* A földesúri büntető bíráskodás a XVI–XVIII. században. Bp. 1954, 164–165.

zsibóiról a kortárs a következőket jegyezte fel: „Szarvasmarha, juh, sertés, méh mindössze is kevés, de ez is a jobbágy kihalálozása utánni örökösödés útján gyűjtetett bé".[52] Más uradalmak tapasztalatai ugyanezt mutatják, tehát ha a jobbágyhalál aratott, ennek gyümölcse a földesurak asztalára hullott, különösen ha a jobbágy még végrendeletet sem tett.

A földesúri jog érvényesülése minden magyarázatot nélkülöző erőszaknak tűnik, és különböző érdekeket sértett. Megszakította az öröklésnek a törvényes öröklési jognál felvázolt hagyományos menetét, a fiúkkal bezárólag kirekesztette a rokonságot és a házastársat a leglényegesebb vagyontárgyak örökléséből. Sok esetben sértette az egyház érdekeit is, mert sok földesúr az egyházi hagyományokkal teletüzdelt végrendeletek érvényesülését is számtalanszor megakadályozta.

Ilyen társadalmi háttérben már könnyebben megérthető, hogy a jobbágyfelkelések okai között miért szerepel a caducitás is, és tárgyalások esetén miért követelték a jog megszüntetését.

A társadalmi méretű küzdelem másik vetülete a földesúri hatalom alatt lévő városok önállósulási törekvéseiben jelentkezett. Például a korábban önálló Pécs 1703-ban a püspök földesúri hatalma alá került, és királyi resolutiók sora ellenére akadályokat gördített a püspök háramlási jogának érvényesülése elé, sőt 1741-ben önálló városi fiscust létesített, és a kihalt családok hagyatékát a királyi városokban meglévő szokásoknak megfelelően lefoglalta.[53] Hasonló harcot folytatott ugyancsak egyházi földesurával Eger városa is, ahol a helyzetet csak nehezítette a két földesúr (püspök és káptalan) és az a kettősség, hogy a falakon belül lakó ún. purgerek megközelítően a szabad városok polgáraival azonos jogokat élveztek; a falakon kívüli lakosságra, valamint a polgárok falakon kívüli ingatlanaira viszont a földesúri hatalom nehezedett rá. Az egri tanács ugyancsak merészen szembeszállt a magtalan örökségek lefoglalására irányuló földesúri intézkedésekkel, és ebben II. József is támogatta a várost.[54] A XVIII. század közepétől egyes városok, községek pénzbeli megváltás formájában is igyekeztek megszabadulni a földesúri kötöttségtől.

A földesúri jog kihatásai ellen társadalmi szinten jogi népszokások kialakításával és más formában is erősödött az ellenállás. 1773-ban pl. az esztergomi érsekség öt megyére kiterjedő birodalmában azt tapasztalták, hogy a jobbágyok „fiul, és örökösül, vagy még éltekben, avagy történhető halálokra" valakit örökbe fogadtak a földesúr engedélye nélkül. Korlátozták azért a jobbágyok örökbefogadási és rendelkezési jogát, hogy a magvaszakadtak adopció útján ne hiúsítsák meg az uradalmak öröklési lehetőségét az

[52] *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi parasztság története. 1790–1849. Bp. 1956, 57. Erdélyben különös határesetekkel is találkozunk. Például a földesúri hatalom alatt állott Torockón magtalanság esetén is szabadon rendelkezhettek a belső telkekről, a bányatelkekről és a bányarészesedésekről (*Orbán Balázs*: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. V. Aranyosszék. Pest 1871. 206–10). Bereck város pedig 1740-ben azzal a feltétellel adott valakinek házhelyet, hogy magtalanság esetén azt oldalág nem örökölhette, hanem visszaszállt a város javára (*Orbán* i. m. III. Háromszék. Pest 1869. 123).

[53] *Csizmadia Andor*: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. Bp. 1962. 19; *Babics András:* Pécs város szabad királyi rangra emelésének története (1703–1780). Történetírás, 1937. 523, 530, 535, 546–7, 567; *Corp. Stat.* V/2, 567.

[54] *Csizmadia* i. m. 49–50; *Breznay Imre:* Eger a XVIII. században. Eger I., 1933. 202–3.

urafogyott jobbágytelek felett.[55] Máshol a jobbágyok a hagyatékot olyan mértékben terhelték formális adósságokkal (móring, hozomány, temetési költség, kölcsön stb.), hogy a végén a földesúrnak alig jutott valami. Főleg ebből a célból a kegyes célú hagyományozás öltött rendkívüli méreteket katolikus vidékeken. Ilyen módon a jobbágyok sokszor azt is elérték, hogy még ősi javaikról is végrendelkezhettek, vagy legalább azt, hogy a hagyaték terheit (háztartási kiadások, testvérekre költött összegek stb.) az egyébként a földesúrnak jutó ősiből vonhatták le, és így a szerzett javak teljes mennyisége felett szabadon rendelkezhettek.[56]

A háramlási joggal szemben leginkább az irtásföld és a szőlő tudott ellenállni, mint amelyekben a jobbágy elvitathatatlan szorgalma feküdt. A XVII. században az irtásfölddel a jobbágyok még nemesek módján rendelkezhettek életükben és haláluk esetére, de a XVIII. század közepétől, az allodiális birtokfejlesztés idejétől kezdett az irtás visszaváltásához fűződő jog éleződni.[57]

A szőlőnél sok helyen a hegytörvények szigorú utódlási szabályokat tartalmaztak, amivel a defectus bekövetkeztét megakadályozhatták.[58] Olaszliszka (Zemplén m.) 1715-ben mint még város – a hegyaljai „törvénnyel" egyezően – érvényesnek mondta ki azt a végrendeletet, amelyben a jobbágy a szerzeményi szőlőt eltestálta, mert az ilyen szőlő után a földesúr csak tizedre és hegyvámra jogosult, s amikor a jobbágy végrendelkezett, „legált ennek a földesúrnak valamit". A végrendelet ellenére az ilyen szőlő a jobbágy személyének földesurát csak akkor illetné, ha ősi lenne.[59]

A földesúr a jobbágy vagyonához nem tehermentesen jutott hozzá. Viselnie kellett az elhunyt gyógykezelési, temetési és eltakarítási költségeit, az állami és egyházi közterhek hátralékait. Le kellett továbbá vonni belőle a végrendeleti hagyományokat, az özvegyet és a leányágat megillető jogokon alapuló kötelezettségeket.

A háramlási jogot már az 1848: 9. tc. megszüntette, és a deficiens jobbágy a vérrokonsága ellenében is a teljes végrendelkezési szabadságot az 1852. évi ősiségi pátenssel szerezte meg.

A végrendelkezés további okait már egyszerűbben áttekinthetjük. A vagyonnal való rendelkezési képességet a földesúri jog mellett az ősiség is korlátozta. A végrendelkezés következő okaként éppen azt látjuk, hogy ebben az utolsó okiratban a vagyontárgyak legnagyobb részéről a szerzeményi jelleget igyekeztek kimutatni, hiszen ez tette lehetővé a velük való rendelkezést.[60] Ebből az okból a következő használt formulákat találjuk:

[55] *Tárkány Szücs Ernő*: A deficiens jobbágy végrendelete a XVIII–XIX. században. Agrártörténeti Szemle, 1966, 428–9.

[56] *Tárkány* uo. 428.

[57] *Szabó István*: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Bp. 1947. 44. *Wellmann Imre* is úgy látja, hogy a földesurak általában a XVIII. század közepétől rohamosan növekvő szolgáltatási kötelezettségekkel terhelték az irtásokat (A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt. Századok, 1955, 576–8).

[58] *Szabó* i. m. 51. *Makkai László* a szőlőbirtokban a feudális földtulajdon keretei között a polgári földbérlet csíráját véli felismerni (A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. Kelemen Emlékkönyv. Kolozsvár 1957. 463).

[59] Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1899, 186.

[60] Még a kiváltságos kerületekre is jellemző volt ez a helyzet, mert pl. a Hajdúkerület 1831-ben olyan statútumot adott ki, amelyben kötelezte a városokat, hogy a végrendeleteknek az ősiség sérelmére tett rendelkezéseit tegyék félre (*Corp. Stat.* II. 541–2).

„melly jóllehet az édes Anyám Asszonyról maradt; mindazáltal Pénz által jutottunk hozzá", „a magam ültetménye", „a magam keresményéből állanak", „a' magam veteménye", „a magam tulajdon pénzemen vettem". Ugyanígy élesen igyekeztek elkülöníteni a más eredetű vagyonrészeket, a különvagyonokat, hogy ezáltal azok felett rendelkezési jogukat egyértelműen dokumentálják.

A végrendelkezés lehetőségét az özvegyi jog is korlátozta; ennek szabályait a legritkább esetben sértették meg, sőt végrendeletileg is megerősíteni igyekeztek. Az özvegy vagyoni érdekkörét érintő számtalan végrendeletből néhány általános forma emelhető ki. Pl. sok esetben – a törvényi örökléssel szemben – az özvegy a férj minden vagyonát megkapta olyan esetben, amikor leszármazók nem voltak, és a földesúr ehhez hozzájárult.[61] A nagygazda jobbágyok feleségeiknek tulajdonul csak a törvényes örökrészt adták, azonban a vagyon összetartása reális gazdasági érdekéből a nagycsalád használatában lévő teljes vagyon felügyeletét, a gazdaság irányítását rábízták. Az özvegy a jogokat általában addig gyakorolhatta – a törvényen alapuló joggal összhangban –, amíg férje házában lakott, és nem ment újból férjhez. A férj házában való maradás sok végrendelet szerint az özvegynek nemcsak joga, hanem egyenesen kötelessége volt. Az örökhagyó számos esetben szankciót is alkalmazott arra az esetre, ha az özvegy nem akarna a házában maradni, vagy nem vállalná a gazdaság vitelét.[62] Ugyancsak a vagyonosabbak végrendeleteiben fordult elő, hogy az özvegynek tulajdonul semmit sem juttattak, kivéve néhány hagyományt, hanem a vagyon közvetlenül a leszármazókra szállt. De ilyen esetben a hagyatékot tartási kötelezettség terhelte az özvegy javára, vagy az özvegynek haszonélvezeti jogot biztosítottak bizonyos feltételek között, illetve a vagyon egy részét örökölte ugyan az özvegy, azonban utóöröklési joggal terhelten a leszármazók vagy egyéb atyafiak javára.[63]

Az özvegy részére az örökséget legtöbbször jószágban, szőlőben vagy malomrészben adták ki, ritkábban a házból; az özvegy joga viszont elsősorban törvény erejénél fogva a ház használatára terjedt ki, s így részben törvény, részben a végrendeletben megfogalmazódott szokás révén a nagycsalád vagyonának az összetartása biztosítva volt.

A férj a végrendeletében az alkalmatlan vagy méltatlan özvegytől nemcsak a vagyonkezelés jogát vonta meg, hanem sokszor szerzeményi igényétől is megfosztotta. A házasság tartama alatt szerzett javakat közszerzeménynek tekintették ugyan, de ha a feleség ténylegesen nem volt közszerző, és egyéb okok is közrejátszottak, mód nyílt igényének a megszüntetésére (pl. ha tolvaj, tékozló, kóborló, iszákos volt).[64]

A leszármazók törvényes jogával szemben a végrendeletek főleg az *arányok*at változtatták meg. Ilyen elvekkel találkozunk:

a) a leszármazók mindenre tekintet nélkül egyenlően osztozzanak (tehát a földből a lányok is örököljenek);

b) a fiak többet kapjanak (eléggé általános végrendelkezési elv, amely még 1840 után is határozott módon preferált, úgyanígy a jogi népszokásokban is);

c) egyesek valamilyen címen többet vagy kevesebbet kapjanak.

[61] *Tárkány* i. m. (1961) 262.
[62] *Tárkány* uo. 264.
[63] *Tárkány* uo. 264.
[64] *Tárkány* uo. 270.

Az *a)* pont szerinti egyenlő arány kiterjedt az özvegyre, sok esetben a mostohagyermekekre is. A fiúk többletjuttatásában a végrendelet a szokást erősítette meg, pl. a házból a lányoknak nem adtak semmit, vagy hogy azt – a neki jutó hányadon felül – a legkisebb fiúnak rendelték. A *c)* pont szerinti többletjuttatás jogcíme leginkább a gondviselői kapcsolat, a szellemi vagy testi fogyatékosság, a juttatás csökkentésére a szülők elhagyása, vagy az iskoláztatás, az iparosnak, kereskedőnek való taníttatás, a tékozlás, a katonáskodás szolgáltattak okot. Aki a vagyonban rendszeresen dolgozott, annak a végrendeletek is nagyobb részt juttattak,[65] aki pedig a családi vagyon megtartását elhanyagolta, olyan kevés jutott neki, „mint hét medvének a körtéből", – ahogy egy népmese kifejezte.

A végrendelet sok esetben a *kitagadás*, kirekesztés eszköze is volt; ez az igazi „vértagadó" végrendelet. Okul szolgált a tékozlás, a szülők elhanyagolása, a szülők elleni erőszak, erkölcstelen életmód, bűncselekmény elkövetése. Jogi népszokás néhány helyen korlátozta a kitagadás lehetőségét, pl. Visken (Máramaros m.) a gyermekes személyt nem volt szabad kirekeszteni az örökségből, még ha egyébként rászolgált volna sem.

A végrendeletek igazán gazdag tárházai az *utóöröklés rendelés*nek, tehát az olyan eseteknek, amikor a végrendelkező valamely vagyontárgyat név szerint megjelölt örökösnek hagyott, de olyan kikötéssel, hogy ennek halála után vagy egyéb felbontó feltétel bekövetkezte esetén (pl. „ha a fiam a katonaságtól visszakerülne"), azt véglegesen más örökölje. A Hármaskönyv szerint utóöröklést csak 12 éven aluli fiatal kisded gyermek esetében lehet rendelni. Ezzel szemben a végrendeletek – ezt törvényrontó szokásjogként lehet felfogni – korra tekintet nélkül rendeltek helyettes örököst és utóörököst egyaránt. Az első formulája a következő: „feleségem legyen az egyedüli örökösöm, nagykorúságuk után pedig a gyermekeim". A második már kötöttebb formulában jelentkezik: „fiam legyen az örökösöm, majd halála után János testvérem fia". Mindkét formulára elég sok eset található a végrendeletek között; most csak a második esetet szeretnénk kiemelni és értelmezni. Az ilyen végrendelet ugyanis úgy megszabta a vagyon egyes részeinek az útját az utóörökösök megjelölése által, mint nemesi jogban az adománylevél. Másik sajátossága, hogy a szerzett javakat a leszármazók meghatározott rendjében ősi, családi vagyonná teszi, tehát mintegy végrendelet révén létesít ősiséget.[66]

A végrendeletekben a különféle vagyontárgyak sorsával kapcsolatban is jelentkeztek bizonyos törvényszerűségek, így

a) a kültelki földet (szállásföld, úrbéri föld stb.) rendszerint a fiúknak juttatták, csak ezek hiányában örökölték a lányok. Gyakori megoldásként alkalmazták, hogy a végrendelkező egy gyermekrészt magának tartott fenn, és ezt annak a fiának juttatta többletként, aki gondozta, vagy kommenciót adott érte. A XIX. század második fele óta előfordult, hogy a végrendelet a földet szétosztotta a fiúk között, akik valamennyi kommenciót fizettek a szülőknek.

b) A jószágot, a gazdasági felszerelést rendszerint a végrendeletek annak juttatták, akinek a kültelki ingatlant, mégpedig leginkább arányosan. A lányok részére ilyen ingóságot a legritkábban adtak.

[65] *Bónis György*: Egyke és jogszokás a Garamvölgyén. Társadalomtudomány, 1941. 291; *Iványi* i. m. 161; *Tárkány* i. m. (1961) 283.

[66] *Iványi* i. m. 161; *Tárkány* i. m. (1961) 265–7; *Tárkány* i. m. (1974) 496, 506–7.

c) A városi házat az kapta, aki a szülők gondviselését vállalta: ez rendszerint a legkisebb fiú vagy lány (vagy esetleg vő), fogadott fiú, gondviselő volt. Az özvegy részére lehetővé tették, hogy haláláig vagy újabb házasságáig a házban maradjon (özvegyi jog). A legkisebb fiú néha olyan meghagyással kapta a házat, hogy többi testvérét meghatározott összeggel (nem nagy értékkel, de végrendelet ezt is meghatározta összegben) kielégíteni tartozott. Ennek a közgazdasági és egyéb okai, változatai nagyon sokfélék lehettek.

d) A szőlőt inkább nők kapták, mint férfiak; az özvegy vagy lányok, vagy ők együttesen, vagy az özvegy használatra, a lányok tulajdonjoggal.

e) A veteményeskert, a kenderföld, a káposztásföld ugyancsak a nők részére jutott, vagy annak, aki a házat örökölte.

f) A malmot rendszerint az özvegy kapta, mert azzal nem volt sok munka, és idős korban is jövedelmi forrást jelentett. Ha nem az özvegy örökölte, akkor az a fiú kapta, aki a szülőket eltartotta, de olyan meghagyással, hogy a malom jövedelméből meghatározott mennyiségű terményt volt köteles adni a hátramaradt özvegynek.

g) Az ágyneműt rendszerint a lányok kapták egyenlő arányban vagy személy szerint megnevezve.

Ha végül a végrendeletnek a feudális korban betöltött funkcióját szeretnénk felmérni, azt látjuk, hogy a következő fontosabb célokat szolgálta:

a) örökösök hiányában megakadályozni vagy legalább a minimálisra csökkenteni a földesúr igényeit, háramlási jogát;
b) az ősi javak értékének leszorításával a szerzeményi javak értékét növelni, tehát a végrendelkező rendelkezési szabadságát minél több vagyontárgyra kiterjeszteni;
c) hagyományozással a család rendelkezési jogát növelni és jövőbeli tekintélyét fokozni;
d) a nagycsalád egységét fenntartani, a családi vagyont összetartani;
e) utóörökléssel vagy helyettesítéssel a föld megtartását biztosítani, a *d)* ponttal összhangban;
f) a javak jogi minőségét (ősi-szerzeményi, apai-anyai) szinte leltárszerűen megszabni és ezt megindokolni (a javak minősítése);
g) előnyben részesíteni azt a családtagot, aki több munkát fejtett ki a javak megszerzésében, megtartásában és hasznosításában; megrövidíteni, aki kevésbé vett részt a munkában.

A polgári korszakból fennmaradt végrendeletek fő jellemvonása, hogy rendkívüli mértékben törekednek az egyediesítésre; országosan mutatkozó tendenciák leszűrésére nem is alkalmasak olyan mértékben, mint a feudális korban. Az életviszonyok differenciálódása, a népesség szaporodása, a nagybirtokrendszer fennmaradása folytán a parasztság rendelkezésére álló föld mennyiségének viszonylagos változatlansága, a tőkés gazdálkodással összefüggő foglalkozási ágak bővülő munkaalkalmai, a kivándorlás stb. azt eredményezték, hogy szinte ahány a végrendelet, annyiféle fajta, tartalmukban annyira változatosak is.

Ha mégis a fő tendenciákat szeretnénk megragadni, azt látjuk, hogy azok a szülők öregkori eltartásának, gondviselésének valamilyen formában való megszervezése, biztosítása, az eltartó részére vagyoni előny juttatása. Ennek módja a parasztság különböző rétegeinél nagyon változatos módon a föld hasznosítása és a jövedelem megosztása a szülők és a gondviselő között. Városi polgároknál ugyanez a cél, de más az eszköz, pl. lakásjuttatás, lakás bérletbe adása vagy ezzel összhangban halál esetére az ingóságok végrendelet útján való elhagyása. Jelentőségükben és számukban másodrendűek azok a végrendeletek, amelyekben valamelyik gyermek részére többet vagy kevesebbet juttatnak, vagy teljesen megfosztanak öröklési joguktól.

A táji változatokat és jellemző vonásokat feldolgozó empirikus anyagok a tartalmi vonatkozásokban elég halvány utalásokat mutatnak. Belőlük megtudjuk pl., hogy a Duna bal partján fekvő területeken a parasztság leginkább azért végrendelkezett, hogy az özvegy megélhetését lehetővé tegye, vagy hogy az újabb házasságból származó gyermekeket előnyben részesítse.[67] A Felvidék néhány megyéjében a végrendelet nyújtott lehetőséget arra, hogy az ingatlanból a fiúkat előnyben részesítsék, a lányokat pénzzel vagy ingósággal elégítsék ki.[68] A Tisza jobb partján a végrendelet a leszármazók közül azt juttatta kedvezőbb helyzetbe, aki többet segített a gazdaságban vagy a szülőknek külön szolgálatot tett; ilyen oknál fogva öröklési vagy eltartási szerződést is kötöttek.[69]

A Dunántúlon elsősorban a német anyanyelvűek körében a fiúgyermekek közül egynek (törzsöröklés) előnyben részesítése is végrendelet segítségével történt, amikor a többi testvér már nem nyugodott meg az apai döntésben, és szokásossá vált az igény bírósági úton való érvényesítése.[70] A Duna–Tisza közéről ugyancsak azt jelezték az adatok, hogy a végrendelkezés célja a fiúknak való földjuttatás;[71] ugyanígy Erdélyben a székelyeknél, ahol a lányoknak a kiházasítással még ebben az időben is rendszerint meg kellett elégedniük.[72]

A polgári korszakban a végrendelet fő funkcióját tehát abban látjuk, hogy formális jogi alapot *teremthetett* a fiági és a törzsöröklési jogi népszokás létének, olyan időszakban, amikor a szülői fegyelem, a hagyományos szokásjogi rend már egyre kevésbé nyugtatta meg az érdekelteket a törvényi öröklési jog ellenében. Biztosítani igyekezett a szülők öregkori eltartását, a második vagy harmadik házasságból származó gyermekek előnyét a korábbi házasságból születettekkel szemben.

Öröklési rendszerek párhuzamos érvényesülése

A jogi népszokások egyik leggazdagabb érvényesülési területe az öröklés volt, hiszen láthattuk, hogy a törvényes és a végrendeleti öröklés szabályait is át- meg átszőtték a szokások, kiegészítették a szabályozás hézagait, stb. Ha ennek okait keressük, részben a törvényi szabályozás hiányosságaiban és diszpozitív jellegében, részben abban találjuk

[67] *Mattyasovszky* i. m. 295.
[68] *Mattyasovszky* i. m. 296.
[69] *Mattyasovszky* i. m. 312–3.
[70] *Mattyasovszky* i. m. 328.
[71] *Mattyasovszky* i. m. 343.
[72] *Mattyasovszky* i. m. 388.

meg, hogy a központi államhatalom nem akart a családi élet belső ügyeibe mélyen beleavatkozni. A Hármaskönyv a jobbágyi öröklésnél ki is fejtette, hogy „a törvényes szokás is sokféle", amelyet a helyek régi gyakorlatához képest kell megtartani".[73]

A megadott jogszabályi kereteket tehát a helyi szokások voltak hivatva kitölteni. A XVIII. században tovább éltek a tradicionális öröklési jogi szokások, és újak is keletkeztek, melyek fő forrásait a földesurak intézkedései és az idegenből betelepülő különböző népek magukkal hozott jogi hagyományai képezték. Amikor Werbőczy helyi szokásról beszélt, jól tudta, hogy jobbágyok viszonylatában ezzel a földesúr szabad akaratának, szándékának, az általa irányított és ennek következtében az érdekeit jól biztosító szokásoknak nyitott szabad utat, mert a földhasználatot engedélyező feltételek között az öröklésre is szabályt szoktak alkotni. Külföldiek betelepítését ugyancsak a földesurak szervezték, tehát vagy engedélyezték számukra korábbi jogi hagyományaik alkalmazását, vagy új szabályokat erőszakoltak rájuk.

A helyek gyakorlatára való utalás meglehetősen általánosnak tűnik, mert hogy milyen szokásokat kellett követni, az nemcsak a helytől, hanem egyéb körülményektől is függött. Pl. amikor a XVIII. század elején Besztercebányán az iránt érdeklődtek, hogy mik ott az öröklési jogi szokások, azt a választ kapták, hogy nagyon változatos szokások uralkodnak, mert a bányászok bányatulajdonaira a kamarai előírások, a városban élők földjeire a város helyi joga, minden egyébre nézve pedig a régi német jog az irányadó. 1821-ben *Georch Illés* tanulmányt írt a Hármaskönyvnek a jobbágyi öröklésre vonatkozó cikkelyeiről; ebben csodálkozását fejezte ki, hogy milyen különbségek léteztek a magyar, a német és a szerb népek helyi gyakorlatában, sőt ezek az eltérések akkor sem szűntek meg, ha egy községben együtt laktak.[74]

Az etnikai jellegű különbözőségek még a századfordulón is fennálltak. Csak egy példát említünk erre Hídvégről (v. Bács-Bodrog m.). Itt ebben az időben a német gazdaember már életében levetkőzött, 1/4-ed részletekre osztva átadta ingatlanát fiainak, a legelőrészt, a szőlőt, a szérűskertet, az erdőjutalékot lányainak, az értékkülönbözetet pedig a fiúk megtérítették a lányoknak. Egyébként az jutott földhöz, aki jobban tudott gazdálkodni, vagy olyan vagyoni helyzetbe került, hogy a többieket ki tudta fizetni. A községben lakó szerbeknél és sokácoknál a szülők halála után is fennmaradt a vagyonközösség valamilyen formája. A szlovákoknál a lányok már lényegesen kevesebbet kaptak, mint a fiúk. A magyaroknál is divott a fiúk előnyösítése, de nem olyan mértékben, mint a többieknél.[75]

A helyi öröklési szokások gyakorlatának megismerésére alkalmasak azok az átfogó gyűjtemények, mint az 1904-ben kiadott *Mattyasovszky*-féle, az 1905. évi *Baross*-féle, amelyek adataira a következőkben rendszeresen hivatkozunk. Ugyanakkor foglalkozunk másik két gyűjteménnyel is: az Igazságügyminisztérium 1939 és 1947 közötti és a Magyar Néprajzi Atlasz 1955-től folyt, mindeddig nem publikált gyűjtéseivel, amelyek öröklési szokások iránt is érdeklődtek.

[73] *Hármaskönyv,* III. r. 30.c. 6.§.

[74] *Georch Illés*: Jegyzetek a' Hármas Törvény-Könyv III-dik Része 29-dik Czikkelyéhez a' Magyar Országi Parasztok' örökösödése iránt. Tudományos Gyűjtemény, 1821. VII., 58.

[75] *Mattyasovszky* i. m. 347; *Alföldi* i. m. 251.

Fordítsuk most már figyelmünket e négy gyűjteményre. Az első kettő és az Atlasz a századforduló idején létezett viszonyokra, szokásokra összpontosított, a negyedik, az IM-gyűjtés állapotfelmérése ugyan későbbi időre datálódott, de a régmúlt hagyományait is felkutatta. És noha a XVIII–XIX. századból is tömegével maradtak fenn öröklési népszokások, amelyek világos törvények hiányában a hagyományok szárnyain éltek tovább, most mégis izgalmasabbnak látjuk a kodifikált viszonyok ellenére élő szokások felvázolását, ha már ehhez négy forrás is ontja az adatokat.

A négy gyűjtemény adatait úgy igyekszünk szintézisbe állítani, hogy a legvalószínűbb tapasztalati tények alapján tudjunk következtetni az öröklési jogi népszokásoknak a századfordulón – elsősorban a magyar nyelvű lakosság körében – reprezentáló módon való elterjedtségére, intenzitására, okaira és következményeire.

A négy gyűjtemény egyértelműen igazolja, hogy a századfordulón – 60 esztendővel a leszármazók egyenlő öröklési jogát kodifikáló 1840. évi törvények után – a *törvényi öröklési szabály* mellett számottevő mértékben még két jogi népszokás volt elterjedve: a *fiági öröklés* és a *törzsöröklés*. Az első azt jelentette, hogy az ingatlanvagyonból (elsősorban a földből) csak a fiúk örököltek természetben, a lányok vagy lemondtak az öröklési jogukról, vagy csekély juttatással megelégedtek, vagy a forgalmi értéknek megfelelően pénzben nyertek kielégítést. A törzsöröklés pedig a fiúk közül is csak egynek, a legalkalmasabbnak juttatta a földet, a többieket pedig pénzben vagy egyéb javakkal elégítette ki. Az is bizonyossá vált a gyűjtemények tanúsága szerint, hogy a három öröklési forma szinte az ország valamennyi vidékén, községében előfordult, de az arányok különböztek: hol az egyik, hol a másik formába tartozó esetek mutatkoztak sűrűbben vagy ritkábban, előzték meg számokban a másik kettőt.

A *Baross*-féle gyűjtemény az arányok érzékeltetésére számszerű adatokat is tartalmazott. Adatsorait úgy csoportosítottuk át a könnyebb áttekinthetőség érdekében, hogy elsősorban a vizsgált községek száma és ezekben a két szokás dominanciájának mértéke, továbbá az összes öröklési eset kapcsán a három öröklési forma aránya tűnjék ki. A számsorok közlését követően foglalkozunk – most már természetesen valamennyi gyűjtemény adatai nyomán – tájanként a különböző öröklési szokásokkal.

A számszerű összeállítást lásd a 303. oldalon.[76]

A számadatokhoz néhány megjegyzést szeretnénk fűzni. Az adatok egy részének fenntartással való kezelésére int az a tudat, hogy Baross a törzsöröklés bizonyításának a célzatával indította meg gyűjtését, és a kellő ellenőrzéshez az alapiratok még nem állanak rendelkezésünkre. Ez az oka annak is, hogy egyelőre csak az általa közzétett 43 megye adatait ismerjük, és így csak feltételezzük a megyei szintű reprezentációt. Kételyeinket megerősíti néhány adat belső ellentmondása; pl. Somogy megye községeinek 80%-ában a két szokás uralkodott, viszont ha ezt a megyét az előfordult esetek oldaláról nézzük, kiderül, hogy a két szokás az eseteknek csak 46%-ában fordult elő.

Ilyen aggályok mellett vettük kézbe a többi gyűjteményt, amelyek a korábban közölt arányokat nagy részben megerősítették, és nagyon sok helyi szokást örökítettek meg. Vegyük most ezeket röviden sorra.

A Dunántúl mutatja talán a legszínesebb képet, de adatai sok ellentmondást is takarnak. Vegyük például éppen Somogy megyét, amelynek a problematikusságát növeli

[76] *Baross* i. m. 16–8, 23–4. Ez a gyűjtés kb. 5000 körjegyzőség 14 000 adatát reprezentálta.

Megye	Körjegyzőségek		Az esetekből		
	megvizsgáltak száma	szokás uralkodott %-ukban	törvény %	fiági szokás %	törzsöröklési szokás %
Fejér	90	38	84	12	4
Győr	81	40	80	19	1
Komárom	69	66	60	36	4
Moson	44	54	55	15	30
Sopron	86	59	65	18	17
Somogy	103	80	54	40	6
Arad	98	71	69	25	6
Bács-Bodrog	125	66	45	49	6
Békés	27	64	66	30	4
Bihar	200	52	77	19	4
Csanád	27	66	58	37	5
Csongrád	15	33	69	24	7
Hajdú	19	47	80	17	3
Heves	86	61	76	23	1
Jász-Nagykun-Szolnok	52	77	73	24	3
Pest	200	53	76	17	7
Szabolcs	86	35	86	13	1
Szatmár	97	54	75	20	5
Temes	196	72	54	35	11
Torontál	156	82	42	50	8
Árva	20	65	71	16	13
Bars	52	50	70	29	1
Esztergom	35	48	72	21	7
Hont	44	36	84	10	6
Liptó	21	70	63	33	4
Nógrád	81	56	68	29	3
Nyitra	115	41	83	16	1
Abaúj-Torna	65	41	89	9	2
Borsod	84	40	81	16	3
Gömör	76	56	71	26	3
Sáros	60	76	60	33	7
Szepes	63	40	83	14	3
Szilágy	72	67	71	25	4
Alsó-Fehér	58	55	82	12	6
Beszterce-Naszód	40	50	79	14	7
Brassó	23	8	95	4	1
Csík	32	88	59	36	5
Fogaras	35	46	75	17	8
Háromszék	47	38	88	10	2
Kolozs	62	90	65	32	3
Krassó-Szörény	102	81	51	32	17
Maros-Torda	55	50	87	8	5
Nagy-Küküllő	85	34	85	7	8

az a körülmény, hogy az Atlasz-gyűjtés viszont kb. 75%-ra jelzi a fiági öröklés előfordulásainak az arányát. Magyarázatot erre az ad, hogy az Atlasz általában a kisebb települések és döntő mértékben a magyar nyelvű lakosság szokásaira fektette a hangsúlyt, amelyeknél a hagyományos életelemek tovább fennmaradtak; a gyűjtés fő törekvése is az archaikus szokások feltárása, és ebből az okból megelégszik egy szokásfajta kiemelésével (pl. a fiúk előnyben részesítése), de nem jelzi a többi szokáshoz viszonyuló arányát, pedig tudjuk, hogy a századfordulón rendszerint a háromféle öröklési szokás már minden településen előfordult. Az összevető kiértékelést az is zavarja, hogy a Dunántúlról a Baross-gyűjtemény hat megyére, a Mattyasovszky-féle és az Atlasz tizenegyre terjed ki, míg az IM-gyűjtés csak 7–8 községről ad értékelhető adatot.

A gyűjtemények ilynemű ellentmondásai folytán a Baross-féle számok nehezen lennének megcáfolhatók, némely vonatkozásban pedig kifejezetten összhangban is állnak a többi gyűjteménnyel. Ezért a továbbiakban az egyes szokások fontosabb előfordulási területeit és formáit vesszük számba.

A fiági öröklés egészen általános volt a Dunántúlon a magyaroknál, a horvátoknál, a németeknél egyaránt. Hogy néhány példát említsünk, kiragadjuk Kapuvárt, ahol az ingatlanokat a fiúk osztották meg maguk között, és a leányokat a forgalmi értéknél alacsonyabban, ún. testvérek közti arányban elégítették ki.[77] Negyven év múlva változott a helyzet, ahogy az IM-gyűjtés mutatja 1941-ből. Ekkor a szülők már életükben megosztották a vagyonukat a fiúk és a leányok között egyenlő arányban, de holtig tartó haszonélvezeti jogot kötöttek ki maguknak, tehát a megélhetésükre meghatározott mennyiségű gabonát kellett a gyermekeknek összeadniok. Csornán (Sopron m.) túlnyomó volt az a szokás, hogy a lányokat ingatlan jutalékukra nézve készpénzzel, a forgalmi értéken jóval aluli értékben elégítették ki, a fiúk pedig egymás között természetben megosztották a földeket.[78]

Bonyhádról (Tolna m.) azt jegyezték fel, hogy akár a szülők életében, akár haláluk után történt az osztály, ingatlant csak a fiúk kaptak, a lányokat a nem teljes forgalmi érték szerint fizették ki.[79] Kaposváron is a fő szabály szerint a fiúk vették át az ingatlant, és a családi körülmények szerinti egyesség alapján fizették ki a lányokat.[80] Igalon (Somogy m.) a nőtestvéreket csak akkor elégítették ki forgalmi értéken jóval alacsonyabb összeggel a földből, ha más községbe mentek férjhez.[81] Marcaliból és Somogy megye akkori nagyatádi járásából az adatok azt mutatják, hogy a lányokat forgalmi érték szerint elégítették ki. Itt még az a szokás is megmaradt, hogy ha az ingatlan 1/8-ad teleknél kisebb volt, azt a legidősebb fiú tartotta meg, és a többit kifizette a forgalmi érték szerint.[82] Kocson (Komárom m.) a lányok semmit vagy néha a fiúnál jóval kevesebb értékű örökséget kaptak, a kiházasítás testi és ágyi ruhára, jószágra és csak újabban ingatlan vagyonra terjedt ki.[83] Bakon (Zala m.) és a szomszédos helyeken a más községbe kerülő testvér a szántóföldet örökölhette, de az erdő- és legelőjog az otthon maradt

[77] *Mattyasovszky* i. m. 333.
[78] *Mattyasovszky* i. m. 333.
[79] *Mattyasovszky* i. m. 332.
[80] *Mattyasovszky* i. m. 332.
[81] *Mattyasovszky* i. m. 332.
[82] *Mattyasovszky* i. m. 332.
[83] *Fél Edit*: Kocs 1936-ban Bp. 1941. 108–9.

testvérre szállt ellenérték nélkül.[84] Ócsárdon (Baranya m.) az Atlasz szerint a lányokat kiházasították, és az örökségből kifizették őket. Ha nagy volt a birtok, akkor a lányok is részt vettek az osztásban, ha kicsi, egy fiú vette át az egészet, és a többit kifizette. Ugyanazon forrás szerint Pilismaróton (Esztergom m.) a lányok kiházasításként kelengyét, borjút és a hegyek között lévő ún. irtványföldekből kaptak, hogy a Duna melletti jobb minőségű szessziós földek ne aprózódjanak el.

A törzsöröklés szokása éppen a Dunántúlon volt a legelterjedtebb; a Baross-gyűjtemény Moson megyében 30, Sopronban 17%-os elterjedtségi jelzését azonban túlzottnak tartjuk; Mattyasovszky Sopronra nézve maximálisan 10%-os becslést adott.[85] Ez a szokás még sűrűn fordult elő Baranya megyében a német nyelvű lakosság körében (pl. Pécsvárad, Sásd, Dárda, általában a Hegyháton és környékén stb.); ugyanígy Tolna megyében, ahol pl. Gyönkön az esetek 80%-ában is egy gyermek vette át a földeket, és a többit egyesség alapján, a forgalmi értéket megközelítő érték szerint elégítette ki; továbbá Vas megyében (Felsőőr, Kőszeg, Német-Újvár stb.), ahol sok helyen a magyarok és a horvátok is utánozták a németeket ebben a szokásban; végül Tata (Komárom m.) környékén és Fejér megye vértesaljai részére települt német falvaiban, ahol még 1940 körül is észrevehetően dívott olyan formában, hogy az elsőszülött fiú vagy lány házasságkötése alkalmával ingyenes jogügylettel ruházták rá a szülői vagyont, de csak 5–10 év múlva léphetett tényleges birtokába, míg a többi gyermeket készpénzzel elégítették ki jóval a köteles mérték szintje alatt.[86]

Melyik gyermeket előnyösítették: a legfiatalabbat vagy a legidősebbet? E kérdés feltevése azért lehet érdekes, mert a nemesi jog szerint a legfiatalabb fiúnak volt joga a családi házra, és mivel rendszerint a szülők az ő közvetlen gondozásában álltak, valamivel többet is adtak neki, ugyanakkor osztálykor többi testvérével szemben először választhatott a vagyonrészek közül. Ezzel szemben – *Tagányi* szerint[87] – a földesúri jobbágyközségekben a földesúr az elsőszülött kedvezményesítéséhez ragaszkodott, ez vált tehát később is szokássá. A századforduló adatai ezeknek a történeti szokásoknak az általános érvényesülését már megcáfolják. *Mattyasovszky* szerint pl. „az a fiú, a kit a szülő arra legalkalmasabbnak tart s a ki a szülői háznál maradva legtovább segédkezett a gazdaságban".[88] Az Atlasz adatai pedig a következők szerint fejezték ki az arányokat: 34 esetben azt részesítették előnyben, aki a szülőkkel maradt, 19 esetben a legidősebb, 21-ben pedig a legfiatalabb fiút. E számok rendszerint a szülői házhoz való hozzájutás arányát is kifejezik.

A két szokás funkcióját illetően érdemes feljegyezni *Mattyasovszky* egyik megállapítását: „A hol gyermekrendszer van, ott nincs törzsöröklési szokás, a hol törzsöröklési szokás van, ott nincs gyermekrendszer".[89] Ezt úgy kell érteni, hogy a németek a

[84] *Hegyi Imre:* A népi erdőgazdálkodás jogszokásairól. In: Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Bp. 1975, 496.

[85] *Mattyasovszky* i. m. 321.

[86] *Mattyasovszky* i. m. 318–31; *Andrásfalvy Bertalan*: Hagyomány és alkalmazkodás baranyai német és magyar falvakban. In: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. Bp.–Szolnok, 1974. I., 146; Élet és Tudomány, 1976. 747.

[87] *Tagányi Károly*: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. rész. A családi és öröklési jogszokások. Bp. 1919. 77.

[88] *Mattyasovszky* i. m. 335.

[89] *Mattyasovszky* i. m. 317.

törzsöröklési szokással, a magyarok pedig a születéskorlátozással, tehát az egykével és a kétkével védekeztek a vagyon elaprózódása, szétforgácsolódása ellen.

A Dunántúlon élt szokások felvázolásánál alkalmazott módszer ismertetése lehetővé teszi, hogy a továbbiakban csak az eredményekre térjünk ki. Így megközelítve a Duna–Tisza köze és a Tiszántúl megyéit, igazoltnak látszik a *Baross*-féle adatok valósága: a természetbeni egyenlő osztály általában uralkodott; a lányok annál inkább részesültek a földből is, minél nagyobb vagyon került felosztásra, de egy józan határ után – ha a felosztott birtok egyes részei egy-egy család megélhetését már nem biztosították – csökkent az osztozkodók száma. Először csak annyira, hogy fiúk még osztozkodtak, de végül is az egészen kicsiny birtokot, főleg ha az csak a ház vagy belsőség volt, egy személy vette át, de a többit kifizette belőle, vagy az egészet eladták, és a befolyt összegen osztozkodtak.[90]

A fiági öröklés hagyományai is eléggé élénken tarkították még ezt a területet a századfordulón. Egy ilyen színfolt Heves megyében a palócok, akiknek különböző ágai nyugaton az Ipolyig, keleten pedig mélyen Borsod megyében a Sajóig települtek le. Még fennálltak a nagycsaládok, eléggé terméketlenek voltak a földek. Eger és Pétervására vidékén az esetek felében fiúgyermekek vették át az ingatlant, a gazdasági felszereléseket, a lányokat pedig a forgalmi értéket meg nem közelítő összeggel fizették ki.[91] A barkóknál (Domaháza, Szentsimon, Uppony) még a negyvenes években is fordultak elő olyan esetek, amikor a lányok a hozományukkal és némi pénzzel megelégedtek.[92] Átányból (Heves m.) nagyon jól megragadott folyamatleírást kapunk éppen az átalakulásról: hogyan, milyen társadalmi küzdelem közepette váltotta fel a világi öröklést az egyenlő osztály.[93] *Paládi-Kovács Attila* azt is felderítette, hogy a keleti palócoknál a lánytestvérek a szétváláskor sem kaptak jóformán semmit, legfeljebb anyjuk ruha- és vászonneműjét, továbbá a háztartási felszerelést.[94]

A másik terület, ahol a fiági öröklés még erősebben szokásos volt, a jász és a kun kerületek voltak, nyilvánvalóan a régi jász-kun statútum hatása alatt. Eszerint ugyan a fiúk a lányokkal egyenlően örököltek, de a fiúknak joguk volt a lányoknak jutó ingatlan-részt magukhoz váltani. Kiskunfélegyházán pl. a kisbirtokosoknál a fiúk osztották meg maguk között az ingatlant, a lányok készpénzt, szőlőt vagy városi házat kaptak. Kunszentmártonban és Mesterszálláson még szinte kivétel nélkül érvényesült ez az elv, kisebb mértékben Kisújszálláson és Kiskunhalason, de az utóbbi helyen is még az összes örökösödési eset 35–40%-ában.[95] Sok helyen a Bácskában is uralkodó szokásként fordult elő a fiúk előnyösítése: pl. Bács-Almáson az esetek 60%-ában, Bács-Topolyán is nagy részben végrendelet útján a fiúk többet kaptak, mint a lányok.[96] A Tisza bal partjának egyéb területein, Szabolcstól Békésig már halványabb foltokban található a fiági öröklés,

[90] *Mattyasovszky* i. m. 353.
[91] *Mattyasovszky* i. m. 342.
[92] *Tóth* i. m. 40.
[93] *Fél–Hofer* i. m. 257–9, 263–4.
[94] *Paládi-Kovács Attila:* A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és Hagyomány. VII. 1965. 24–5.
[95] *Mattyasovszky* i. m. 349–52.
[96] *Mattyasovszky* i. m. 344–5; *Kálmány Lajos*: Szeged népe. Arad 1881, I., XVIII.

mint a Duna–Tisza közén.[97] A fiak közötti előnyösítés szabálya (legfiatalabb-legöregebb) még inkább eltolódik olyan irányban, hogy a szülők részére a legtöbb segítséget nyújtó gyermek juthat valamilyen előnyhöz.

Ami pedig a törzsöröklést illeti, a Duna–Tisza közén és a Tisza balpartján az előfordulások aránya jóval alatta marad a Dunántúlon tapasztaltnál, sőt a német lakosság is inkább a fiági öröklés szabályait alkalmazza (bácskai svábok). Máramaros megyében a kincstári bányászok között kényszer-törzsöröklést eredményezett az, hogy a kincstár a felépítményi belsőséget annak az örökösnek engedte át, aki mint alkalmazott abban a községben lakott.[98]

Hajdú, Szabolcs, Szatmár és Bihar megyékben egy új jelenséget is felfedeztek a kutatók ebből az időből: a természetben való egyenlő osztály kihatásaképpen a végletekig történt birtokelaprozódást. A Duna–Tisza között még láthattunk egy határt, amelyen alább már nem mentek; itt csak az aprózás fizikai lehetősége szabott határt. 3–4 öles szétosztott parcellák sem voltak ritkák, sőt Kisvárdáról (Szabolcs m.) azt jegyezték fel, hogy a parcellákat nemcsak hosszában, hanem keresztben is felosztották, és a középső birtokosok a földjüket út hiányában meg sem tudták közelíteni.[99]

A Duna bal partjához és a Tisza jobb partjához tartozott megyékben egyaránt szinte 60%-ot meghaladó mértékben a természetbeni egyenlő osztály jutott túlsúlyba. A Duna bal partján ugyan hajlandóság mutatkozott arra, hogy az ingatlanokban vagy azok nagyobb vagy értékesebb részében csak a fiúk részesüljenek, de az egyenlő osztálytól való eltérés csak kisebb körzetekre korlátozódott. A fiági öröklés fenntartásában főleg a szülők jeleskedtek olyan értelemben, hogy már életükben annak megfelelően igyekeztek a vagyont elosztani, a lányokat kisebb értékben kielégíteni. A lányok az esetek döntő részében meg is elégedtek a kiházasítás vagy az egyébként járó érték 1/6-od részével. A fiúk viszont mindannyian ragaszkodtak az ingatlanok tekintetében a természetben való egyenlő osztályhoz, és azt a 10–20 öles ingatlannál is mereven végrehajtották. Nincs is olyan népszokás, amely a legidősebb vagy legfiatalabb fiú előnyösítését törvényszerűvé tenné, bár az országrészben túlnyomó többségben a legidősebb fiúnak kedveztek, pl. a volt Árva, Trencsén és Zólyom megyékben. Az előnyösítés rendszerint arányban állt a jelzett fiú által vállalt különös szolgáltatások értékével, pl. szülőtartás, a gazdaságban való segédkezés.[100]

A természetbeni egyenlő osztály egyrészről a földek túlságos elaprózódásához, másrészről pedig a felaprózódástól való félelem a gyermeknemzés korlátozására vezetett. *Mattyasovszky*[101] és *Bónis*[102] az öröklési rendszer és az egyke összefüggésére jól rámutattak, sőt *Bónis* a gazdasági előzményekre is rátapintott: elestek az úrbéri haszonvételektől, a föld mennyisége nem nőtt, a szaporaság miatt a megélhetési viszonyok leromlottak. Még hozzátehetjük: az iparfejlesztés elmaradt, ami pedig a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőket lekötötte volna.

[97] *Mattyasovszky* i. m. 361–2.
[98] *Mattyasovszky* i. m. 340, 363.
[99] *Mattyasovszky* i. m. 364.
[100] *Mattyasovszky* i. m. 298; *Švecová, Soňa*: Spoločníci v Čičmanoch. Národopisný Věstník Československý. Brno 1966, 96.
[101] *Mattyasovszky* i. m. 300–1.
[102] *Bónis* i. m. 293.

Törzsöröklésnek semmi komoly nyomára nem lehetett bukkanni ebben a 11 megyében, kivétel talán a volt Árva és Esztergom megye, amelyek területén néhány községben 40–50%-os arányban, de megyei szinten olyan mértékben fordultak elő, ahogy ezt a *Baross*-féle gyűjtemény számadatai kimutatják.

A Tisza jobb partjának 8 megyéjében nagyban és egészben ugyanolyan öröklési jogi szokásokat találtunk, mint a Duna bal partján. Uralkodott a természetbeni egyenlő osztály, aminek ezen a vidéken a következménye nem annyira az egyke, hanem a kivándorlás volt. A földbirtok elaprózódott, a régi középbirtokok tönkrementek, majd az egyszeri elöröklődés után a kisbirtokok olyan nadrágszíjparcellákká váltak, amelyek a megélhetést nem biztosították. Ahol lehetett, az örökösök igyekeztek földjükhöz még más földeket szerezni, akár vásárlás, akár bérlet, akár jó házasodás stb. útján. Akinek a lába alól pedig kiszaladt a talaj, kivándorolt az országból, mert munkaalkalmat nem kapott. Iparosodás sem történt, ami pedig lekötötte volna a szabaddá váló munkáskezeket. A kivándorlás körülményeire nem kívánunk részleteiben kitérni, de feltétlenül megemlítendőnek véljük, hogy az országot elhagyók legnagyobb része kiutazását ideiglenesnek tekintette, mert külföldön akart annyi pénzt összeszedni, hogy itthon földet vásároljon magának az elveszett helyébe. De a kivándorlás új jogszokásokat is alakított ki. Ugyanis a szülők azon gyermekeket előnyösítették a vagyon elosztásakor, akik itthon maradtak és velük együtt dolgoztak. Az így szerzett ingatlanokat pedig a velük együtt dolgozók nevére írták, akikkel rendszerint eltartási szerződést is kötöttek. Ez a jogi szokás ilyen szituációban már annyira meggyökeresedett, hogy az öröklésből kizárt kivándoroltak az igényeiket nem is érvényesítették.[103]

A fiági öröklés főleg volt kisnemesi falvakban, pl. Gömör megyében (a Baross-féle, a fiági szokás mértékét jelző számot, a 26%-ot ebben a megyében más adatok nem támasztják alá),[104] az ide is átnyúló palócvidéken, Mezőkövesd, Kassa, Rimaszombat, Munkács környékén maradt meg legtovább említésre méltó arányban. (A Baross-gyűjtemény Sáros megye magas fiági szokására utaló adatát egyéb körülmények ugyancsak nem támasztották alá.)[105] Ahol a lányokat kifizették az ingatlan értékéből, ott rendszerint nem forgalmi értéket vettek alapul, hanem „családi" jellegű értékelést, sőt a kifizetés kamatmentes részletekben történt, sokszor egy évtized alatt. A fiági öröklés gyakorlatát ezen a vidékeken is a szülők igyekeztek fenntartani, akár végrendelet, akár életben való

[103] *Mattyasovszky* i. m. 305. – A Bodrogközben az elszelléresedett lakosság munkát volt kénytelen vállalni a környező uradalmakban és távolabbi helyeken is, pl. az Alföldön (*Nagy Géza*: A kepések munkaszervezete és életmódja a Bodrogközben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XIII–XIV. Miskolc 1975, 549).

[104] Az Igazságügyminisztérium gyűjtésének a területről szóló összes adata (Gömörpéterfalva, Sajólénártfalva, Várgede, Détér, Hamarc) azt mutatja, hogy a fiúk jóval többet kaptak, mint a lányok, akik ha férjnél voltak a szülők halála idejében, csak kelengyéhez és bútorhoz jutottak. A szülők már életükben rendezték a vagyon sorsát a fiúk között ajándékozási vagy adásvételi szerződéssel, halál esetére végrendelettel. Sőt olyan rendezési mód is kialakult, hogy a fiú az apai, a lány az anyai vagyonrészt kapta, ha ez volt a kisebb. Ugyancsak kisnemesi községek preferálták azt a szokást, hogy a legkisebb fiú örökölte a házat, vagy ha a ház több részből állt, akkor a ház első szobája jutott a legkisebb fiúnak. A ház értékét a legkisebb fiú örökrészébe rendszerint be is számították (Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár 001194).

[105] *Mattyasovszky* Sáros megyéből egyetlen községet említ, mint ahol a fiúk előnyösítése alig számottevő százalékban történt (uo., 313).

felosztás útján. A birtoknak egy gyermek által való átvétele elvétve előfordult, de nem jelentős mértékben; példákat találtunk rá Rozsnyó, Rimaszombat, Mezőcsát, Abaújszántó vidékéről.[106]

Végül a Királyhágón túli rész, Erdély öröklési jogi szokásai igen sokrétűek. Természetesen a századfordulón már erősen uralkodott az egyenlő osztály elve, de azt akkor még több helyen megtörték a helyi szokások. Így sok olyan helyről futottak össze jelentések, amelyekben a birtokot csak a fiúörökösök vették át, és a lányokat más úton elégítették ki (pl. Vajdahunyad, Bánffyhunyad, Hídalmás, Szamosújvár). A székelyek között már csak életben való osztály és végintézkedés során jutottak fiúk kizárólagosan fekvő jószághoz, míg a lányokat ingóságokkal elégítették ki. Ez a régi jogrend különösen Udvarhely és Csík megyék területén szívósan tartotta magát.[107] Törzsöröklési szokásról Erdélyben sem beszélhetünk.[108] Általános szokássá vált Erdélyben is a kivándorlás.

Erdélyben 1941–1944 között Kalotaszegen, Bálványosváralján (Szolnok-Doboka m.) és szórányosan még több helységben gyűjtöttünk öröklési jogi népszokásokat, részben kérdőíves, részben interjús módszerrel, és ezek a fiági öröklés gyakorlatának még élő nyomait tárták fel,[109] különösen a székelyek között.

Konkrét osztozkodás leírása talán érzékelhetőbbé teszi számunkra az öröklési jogi népszokások alkalmazásának gyakorlati rendjét. Mihály János bori 1943-ban Körösfőn (Kolozs m.) így emlékezett vissza a testvéreivel való osztály lebonyolítására:

„Mi öten voltunk testvérek, három fiú és két lány. Elosztáskor éltek a szüleim is [1926-ban történt]. A belsőséget teljesen a 3 fiú kapta, a puszta kerteket pedig a két lány. Így a belsőből nem kellett kifizetni a lányokat. Mi fiúk a külsőből is többet kaptunk, de azért, hogy tartsuk el az öregeket. A lányra egyébként is sok kiadása van a szülőnek, a fiúkra soha sincs annyi. Az egy fordulóban [a határ három fordulóra oszlott, és tagosítatlan volt!] lévő földeket felosztottuk három felé. Egynehány darabot kivettünk a fordulóból és azt odaadtuk a lányoknak. Ami megmaradt azután, azt három részre osztottuk. Összehánytuk őket, hogy egyenlőek legyenek. Megkérdeztük egymást, hogy jól van az osztás, vagy valamelyiket gyengének érzed. Ha igen, akkor inkább tegyünk hozzá egy kis krumpliföldet vagy kertet. Sokszor még pereskedés is keletkezett belőle másoknál. Pénzzel vagy pálcikával húztunk azután cinkust. Három pénzt vettünk elő; az egyikre nem tettünk jelet, a másikra egy vonást, a harmadikra kettőt. Egy sapkába beletettük a pénzeket, és sorba húztunk. Amelyik jegyet kihúztuk, az lett a jegyünk. Most megvolt mindenkinek a maga jegye. Akkor kérdeztük, hogy melyik földre húzzunk nyilat. Ezeknek a földeknek lehetőleg egyformáknak kellett lenniük. Megállapodtunk, hogy az egyik földre húzunk nyilat. Ezt egy gyerek vagy másvalaki húzta. Amit kivett, az juttatta az egyik testvérnek a földdarabot. »Ha már nekem hozta az Isten, jól van, legyen az enyim.« »Ha ez a jegy a tied volt, hát akkor ez a föld legyen a tied«. Ez a nyíl- vagy cinkushúzás.

Meg szoktak egyezni húzás nélkül is. Megtörtént az is, hogy a veszekedés elkerülése végett újra nyilat húztak és akkor már bele kellett egyezni. Veszekedéskor a bírák tettek igazságot és a vesztes fizette a költségeket.

[106] *Mattyasovszky* i. m. 306.
[107] *Mattyasovszky* i. m. 384 s köv.
[108] *Mattyasovszky* i. m. 393.
[109] *Tárkány Szücs Ernő*: Erdély öröklési jogszokásai. Hitel, 1944. 394–400.

A családi házban maradás attól függött, hogy mennyi portája van. Például gyengén álló legény elment vőnek. De jobban szeretik, ha magukhoz vesznek fehérnépet. Vagy bérbe vesznek egy házat. Nagyon sok helyen a kicsi marad az apánál. A legény is hoz hozományba földet és marhát, jószágot, mint a lány. A stafirungját is kiadják a fiúnak, de ez sohasem olyan sok, mint a lányé. És ha gyereke van, ottmarad az asszonynál, ha nincs gyereke, akkor a haláltól függ. Ha hirtelen jön a halál, a meghalt hozzátartozója visszakövetelni a vant, ha betegségben halt meg, ráhagyja a feleségére, párjára, erről írást is vesznek, és ekkor a párjáé marad. Hogy ne menjen ki más tulajdonába a birtok, a halott rokonságával vetetik el az özvegyet. Megtörtént, hogy az özvegy sógorához ment férjhez, hogy együtt maradjon mégis a föld".

Eljárás

Az örökléssel kapcsolatos eljárás is foglalt magában szokásjogi elemeket, azonban ilyenek számottevő mértékben csak a feudális korban keletkeztek és maradtak fenn. Ezek vonatkozásában utalunk korábbi munkáinkban található feldolgozásokra.[110]

[110] *Tárkány* uo. 395; *Tárkány* i. m. (1961) 172–81; *Tárkány* i. m..(1966.) 419–24. A felosztás technikai részleteit illetően is sokféle megoldási móddal találkozhatunk. Jánoshalmáról (Bács-Kiskun m.) pl. azt a gyakorlatot jegyezték fel, hogy az egyenlő területi darabokra felosztott földek közül elsőnek a legidősebb fiúnak volt joga választani, utána következtek kor szerint a többiek. Itt az a hiedelem élt, hogy ez törvényen alapszik, ezért az idősebb és elsőnek választó testvér akkor is ragaszkodott a felosztáshoz, ha a többi értéktelenebb földet kapott. Számtalan bírósági ügy származott belőle. (OL., IM., K 579 jelű iratok.) Sárrétudvariban (Bihar m.) az osztást mindig a keletre eső parcellán kezdték, amihez a legidősebb fiúnak volt joga, és kor szerint kapták meg a többiek a nyugatabb felé levőket (*Pusztainé Madar Ilona* szíves szóbeli közlése).

KIRÁLY ISTVÁN

AZ 1891-ES AGRÁRSZOCIALISTA MOZGALOM ÉS AZ 1905–06. ÉVI DUNÁNTÚLI ARATÓ- ÉS CSELÉDSZTRÁJKOK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Ez a tanulmány nem olyan tárgyat érint, amely lezártnak tekinthető a magyar történetírásban. Ma még sem az 1891-es mozgalmak okainak feltárása nem nevezhető befejezettnek, bár az elmúlt másfél évtized kutatásai jelentős eredményeket mutatnak fel, sem pedig az 1905–06-os mozgalmak története nem tekinthető ilyennek. Különösen az 1905–06-os mozgalmak okainak, összefüggéseinek, történeti jelentőségének boncolgatásával még majdnem teljesen adós a magyar történetírás. Az 1905–06-os mozgalmakról hasonló mondható el, mint az 1891-es mozgalmakról a 60-as évek elején; a mozgalmak eseménytörténete jól feltárt, újat ebben a vonatkozásban már alig lehet mondani.[1] Annál érdekesebb az a tény, hogy a mozgalmak 1905-ös kirobbanása után a nagybirtokos érdekek szolgálatába álló személyeknek egész sora kezdte a mozgalmak okait keresni, ennek ellenére a mai napig sem mondható el, hogy az okok tekintetében tisztán látunk. Így aztán egyáltalán nem alakult ki az a kellemes helyzet, hogy az összehasonlítás látványos munkája könnyen és gyorsan elvégezhető lenne. Az 1905–06-os mozgalmakkal kapcsolatban még téveszmékkel, osztályindulatokból eredő ferdítésekkel, sőt hiányos kutatásokkal állunk szemben. Ezért az első feladat az, hogy a dunántúli arató- és cselédsztrájkokat szélesebb társadalmi, történeti mederbe ágyazzuk be, eltekintve a kronológiához szigorúan ragaszkodó eseménytörténettől.

Az elemzésre és az összehasonlításra azért mód nyílik. Az 1891-es mozgalmak történetírása már áll azon a fokon, hogy az összehasonlítás rendelkezik egy szilárd alappal. Az összehasonlítást egyébként objektív történeti körülmények diktálják, a kutató személyes indítékai egészen alárendeltek. Két fontos körülményre hívom fel a figyelmet: 1. a múlt század 90-es évtizedében, mikor már magasra csaptak a viharsarki mozgalmak lángjai, a Dunántúlon csak helyi és nem regionális méretű mozgalmak fordultak elő, mi ennek az oka? 2. az 1891-es és az 1905–06-os mozgalmakban közös a sztrájk, csakhogy a Viharsarokban a munkabeszüntetés a mozgalmat addig vitte el, hogy a tervezett általános sztrájknak csak a kapujába jutottak el, a Dunántúlon óriási tömegek sztrájkoltak és hatásos fegyvereket kovácsoltak ki az eredményes béremelés érdekében. Mi ezeknek a

[1] Az 1905–06-os arató- és cselédsztrájkok eseménytörténetét eddig *Mérey Klára:* A mezőgazdasági munkásság mozgalmai a Dunántúlon 1905–1907-ben. Bp. 1956. c. munkája tárgyalja a legátfogóbban. Érdekes, hogy *Dankó Imre:* Az 1906. évi baranyai aratósztrájk. Janus Pannonius Múzeum évkönyve. 1966. Pécs 1967. c. tanulmánya alig tudott több mozgalmat feltárni, mint Mérey, holott Dankó tudja, valamivel nagyobb mértékű volt az 1906-os aratósztrájk, mint amennyit konkréten ismerünk. Több, mint két évtizedes távlattal azt kell megállapítani, hogy az események tárgyalásában Mérey Klára munkája még sokáig alapvető forrásmunka marad.

különbségeknek a forrása? Ez a tanulmány éppen ezért egy kissé rendhagyó, belső logikáját nem a kronológia és a közvetlen összefüggések adják, hanem az, hogy a két nagy mozgalmi régiónak tekinthető területen a mezőgazdasági tulajdonviszonyok nagy hasonlósága mellett mi az azonos és mi a különböző a parasztmozgalmakban?

Előzmények

A mozgalmak történetében mindig fontos helyet foglal el az eredet, az előzmény feltárása. Enélkül értéküket, történeti helyüket szinte lehetetlen kijelölni. Így volt ez az 1891-es mozgalmak esetében is. A külső szemlélő, de még a felületes kutató is hajlamos arra, hogy a mozgalmak időintervallumát egy bizonyos eseménytől a mozgalmak letöréséig vagy összeomlásáig számítsa. Ez a szemlélet a kutatót kényelemre szoktatja; lényegében elzárja a sokoldalú vizsgálattól. Már 1905-ben ilyen szemléletet mutatott Molnár József, a Tolna megyei Gazdasági Egyesület titkára, aki első összefoglalójában úgy írta le az 1905-ös sztrájkot, mint ami június 25-én indult el a dombóvári járás egyik, az Eszterházy hitbizományhoz tartozó gazdaságából, és csapott át a tamási járásba, ahol „futótűzként" terjedt.[2] Molnár frissen, az események közvetlen közeléből adta az első összefoglalót, de már kortársai, sőt kollégái közül többen érzékelték, hogy időben mélyen előrenyúló események előzték meg az 1905-ös dunántúli arató- és cselédsztrájkok kirobbanását. Paur Ödön, a Veszprém megyei Gazdasági Egyesület titkára az arató- és cselédsztrájkokról írott munkáját már így kezdte: „Az aratósztrájkok réme a Dunántúlban nem új keletű, s így Veszprém vármegye területén is néhány éve vették már észre a gazdák az aratómunkások között némely elégedetlenségek megnyilvánulását, melyet például a múlt 1904. esztendőben is, már mint természetszerű következményt tekintettek, különösen abból a szempontból, mert a kedvezőtlen természeti viszonyok, aszály, stb., elég sok okot szolgáltattak arra, hogy az amúgy is nehéz megélhetési viszonyok között ne csak a gazda, de a munkás se legyen megelégedve helyzetével és keresményével."[3] Rubinek Gyula, a Gazdasági Egyesületek Országos Szövetségének ügyvezető titkára, aki a Parasztszocializmus c. munkájában már vizsgálta az 1891-es és az 1894-es viharsarki mozgalmakat, talán az előzményeket a kortársak közül a legjobban érzékelte. Ugyan még 1895-ben Somogy megye közgazdasági előadója a földművelésügyi miniszternek azt jelentette a megyéjéről, hogy ott teljes nyugalom volt,[4] Rubinek a hódmezővásárhelyi felkelés után a megyei gazdasági egyesületekből kért jelentésekből mégis kiemelte a Somogy megyeit, megérezve, hogy az idillikusnak tűnő dunántúli állapotokat hamarosan a viharsarkihoz hasonló társadalmi viharok fogják felváltani. „Nem mulaszthatom azonban el, hogy Somogy megye jelentéséből ki ne emeljem azokat a jelenségeket, amelyeknek e megye gazdasági

[2] Köztelek, 1906. jan. 31. Az OMGE közgazdasági szakosztályának ülése. Molnár József előadása a Tolna megyei mezőgazdasági munkásviszonyokról.

[3] *Paur Ödön:* Arató- és cselédsztrájkok Veszprém megyében. Veszprém 1905.

[4] SmL. (Somogy megyei Levéltár) Közgazdasági előadó iratai. 1895. 24. sz. irat. A közgazdasági előadó jelentésének vonatkozó része így hangzott: „Egyébként ezen megyében nem észlelhető még nyoma annak, hogy a munkásnép között hasonló eszmék terjednének, mint az Alföldön, mi az egészen különböző viszonyoknak és azon körülménynek is tulajdonítandó, hogy a megyében nem létezik azon, a proletáriátus képzelődésére alkalmas, nagyobb helyeken összeverődő anyag, mint az Alföldön."

egyesülete tulajdonítja azt, hogy a munkás elveszti a gazdasági munkás jellegét és a gyári munkás színvonalára állíttatik, mi viszont a szociális eszmék terjedésének megnyitja a talajt. A Somogy vármegyei Gazdasági Egyesület ugyanis az utóbbi időben nagyban lábra kapott bérleti rendszernek rója fel hibájául azt, hogy a gazdasági cselédek és munkások eddig megüllepedett osztálya a naturálgazdálkodásról a tiszta pénzgazdálkodásra való átmenetel folytán mobillá lett, úgy hogy a cselédet egyáltalán semmi sem fűzi ahhoz a birtokhoz, ahol szolgál, azt a munkást egyáltalán semmi érdek sem köti ahhoz a birtokhoz, amelyben dolgozik. Eddig Somogy megyében a cselédek marhatartása, földilletménye, az aratónak feles, harmados földje volt s ma ez nincs, megszűnt, mert a bérleti összegek megajánlása maga után vonta azt, hogy a cselédségnek adott marhatartási kedvezményt, továbbá részint a cselédségnek, részint eddig az arató és egyéb munkásoknak adni szokott illetményeket, illetve részes földek kedvezményét tőlük meg kellett vonni, mert egyébként a bérlő nem volna abban a helyzetben, hogy kötelezettségének eleget tegyen."[5] A marhatartás és a részes földek elvonása azt eredményezte, hogy a cseléd nincstelenebbé vált, könnyebben változtatta munkahelyét. Már a 90-es években megkezdődött Somogy megyében a cselédek nagyarányú vándorlása az egyik pusztáról a másik pusztára. Ettől azt várták, hogy az új helyükön, ahol még lehetséges volt a marha- és sertéstartás, valamint a részes földek használatával fenntarthatják régi életnívójukat.[6] Némi pénzt tehetnek félre és megvalósíthatják a cselédek nagy álmát, hogy a környező falvak valamelyikében házat és földet várásolnak, a kötött pusztai életet felváltják szabadabb falusi élettel. De a századforduló körül már a bérleti gazdaságok bérleszállító intézkedéseit a saját kezelésű gazdaságokban gazdálkodó intézők is bevezették. Így aztán másfél évtized múltával a cselédek gyakori helyváltoztatása értelmetlenné vált, mert a bérek mindenütt alacsonyabbak lettek. A kereset silány lett, nagyrészt az ingyenes túlmunka már kezdte értelmetlenné tenni a munkavégzést.

Bár amint látható volt, már a 90-es években megkezdődött a tehéntartás megvonása, a részes földnek redukálása vagy tetemes ingyenmunkával való megterhelése, mégis a viharsarki mozgalmak időszakában, a 90-es évek első felében hasonló mozgalom nem tört ki a Dunántúlon. Az egyik módosító ok nem csak az eltérő települési viszonyokban keresendő, amint azt Somogy megye közgazdasági előadója látta, de abban is, hogy a Dunántúl alsó részéből erős volt a kivándorlás Horvátországba. De volt egy olyan motiváló tényező is, hogy a népesség szaporodása Somogy, Tolna, Baranya és Zala megyékben nem volt oly erős, mint a Viharsarokban. A horvátországi kivándorlás, a dél-dunántúli egyke fékezte a falusi latens túlnépesedést, csökkentette a falusi tartalékseregét, és így a rejtett munkanélküliség valamivel tompább volt a Dunántúlon, mint a Viharsarokban. A cselédek mintegy másfél évtizedes, meglehetősen céltalan bolyongása az egyik pusztáról a másikra is fékezte a parasztság legmasszívabb dolgozó tömegeinek elégedetlenségét.[7]

[5] *Rubinek Gyula:* Cseléd- és munkáskérdés. Bp. 1894. Előadói beszéd az OMGE igazgató választmányának ülésén. 5–6. l.

[6] Uo. 6. l.

[7] A Dél-Dunántúlról Horvátországba történő kivándorlás a magyar történetírásnak szürke foltja. Eddig mindössze egy munka foglalkozott ezzel a kérdéssel: *Hegedűs Lóránt:* A dunántúli kivándorlás és a szlavóniai magyarság, Budapesti Szemle. 1905. Hegedűs a Dunántúlról Horvátországba kivándoroltak számát 100 ezerre becsülte. A kivándorlásnak két nagy hulláma volt. Az első a XIX. század

Abból a forrásanyagból, amit a 7. jegyzetben idéztem, egyértelműen kiderül, hogy a Horvátország felé történő kivándorlás és a filoxéravész között szoros korreláció van. Lényegében a Dél-Dunántúlon ettől kezdve kezdték megszorítani a béreket. A munkanélkülivé vált szőlőmunkások oly mértékben növelték a falusi tartalék munkássereget, hogy lehetővé vált a munkabérek csökkentése. Ha tehát az 1905–06-os sztrájkok mélyén meghúzódó munkabér-követelések előzményeit időben is hitelesen akarjuk elhelyezni, akkor a filoxéravész megjelenésétől kell azt az időszakot számítani, ameddig 1905 előzményei visszanyúlnak. A filoxéra Tolna, Somogy, Baranya megyékben a 80-as évek második felétől irtotta ki tömegesen a szőlőket. A 90-es évek elején már a források beszámolnak a munkabérek csökkentéséről.

50–60-as éveiben zajlott le. 1870-től 1890-ig egy mérsékeltebb hullám következett, mintegy 20–30 ezerre teszik a kivándoroltak számát. A horvátországi kivándorlás második nagy hulláma a filoxéra pusztítása után következett be. 1870 előtt és után is az gyakorolt nagy vonzóerőt a dél-dunántúli parasztságra, hogy Horvátországban jóval olcsóbban lehetett földet venni, sőt mi több, egyáltalán lehetett földet venni. A kivándorlók nagy része kisgazda és agrárproletár volt. Az első nagy hullámban főleg azok a volt zsellérek hagyták el ősi lakhelyüket, akik nem részesültek a jobbágyfelszabadítás után abban a földben, amit 1848 előtt műveltek. Érdekes módon a kivándorlóknak ez az első hulláma a századfordulóra már majdnem teljesen felszívódott a horvát társadalomba, csak ott maradtak meg magyarnak, ahol egy-egy településen nagyobb csoportban laktak együtt. A filoxéravész megjelenése után szintén a szegényparasztság adta a kivándorlók tömegét. Mi történt? A gabonatermesztés magyarországi fellendülésével párhuzamosan a Dunántúl arra alkalmas dombsorain a szőlőtelepítés nagyon megerősödött. Elsősorban parasztok, de a nagybirtok is telepített szőlőt. A szőlődézsma rendezése után (1869–71) annak a dunántúli paraszti rétegnek a helyzete, akik a megnövekedett szőlőskertekben dolgoztak, elég tűrhető volt. A filoxéra megjelenése és gyors pusztítása igen rövid idő alatt ezt a réteget válságos helyzetbe hozta. Kereset nélkül maradtak, mivel az európai szőlőfajták csak a homokon mentesek a filoxérától, olyan homokos terület pedig a Dél-Dunántúlon csak kevés helyen van, ahova új szőlőt lehetne telepíteni, valamint azért, mert az amerikai alanyokra oltott európai fajták telepítése és termőre fordulása sok pénzt és egy évtizedes várakozást kíván. Így a szőlőmunkásoknak nem maradt más választásuk, minthogy fokozatosan átvándoroltak Horvátországba. Szlavónia homokos területein virágzó szőlőskerteket hoztak létre sokszor már a megvásárolt saját földön. A terület olcsó volt, hiszen addig a homok majdnem értéktelen földnek számított. A korabeli újságok így adták vissza ezt a történeti folyamatot: „Mint értesülünk Baranyában is nagy a kivándorlók száma, akik azonban nem Amerika, hanem Szlavónia felé vették útjukat. Minden kivándorlásnak okát a filoxéra pusztítása által okozott károkban kell keresnünk. Bikal Baranya megyei (hegyháti járás) községből kapjuk az értesítést, hogy ott a kivándorlások oly nagy mérvet öltöttek, hogy a tankötelesek száma, mely miatt ezideig két tanítót kellett tartaniok, 140-ről 80-ra szállott alá, aminek következtében az egyik tanítói állást be kellett szüntetniök. Ugyanilyenek a viszonyok Mogyoród községben is, hol az utóbbi időben szükségessé vált iskolaépítést is egyelőre függőben tartották, mert a nagyszámú kivándorlások miatt a tankötelesek száma jelentékenyen megapadt. Nagy nyomorról panaszkodnak Nádasdon is, ahol a munkahiány miatt szintén számos cseléd éhezik s ahol a kivándorlások napirenden vannak . . .” (Pécsi Napló, 1893. ápr. 20.) Tolna megyében a kivándorlás ügyével a gazdasági egyesület foglalkozott. A földművelésügyi miniszternek küldött jelentésben így írtak: „Tolna vármegye népességének igen jelentékeny része foglalkozott szőlőtermesztéssel; sőt vidékenkint – talajviszonyok következtében – annyira rá volt a földművelés ezen ágára utalva, hogy a bortermelés majdnem kizárólagos megélhetési forrását képezte a lakosságnak. Ez most megszűnt. Elkezdte a filoxéra és amit ez megkímélt, vagy inkább, ami kevés ennek ellenére állott: azt az utóbbi évek alatt teljesen tönkre tette a peronospora.” „Akinek jövödelmét képezte a szőlő: elveszítette jövödelmét, aki szőlőjéből élt: kenyér nélkül maradt. Így szaporodott rohamosan azok száma, akik mezei munkát bérért vagy szolgálmányokkal egybekötött részért hajlandók vállalni. Túlkínálat állott be a munkáskezekben és ebből természetszerűleg következett a munkabérek csökkenése, illetve a részes munkások szolgálmá-

Ha összevetjük ezt a folyamatot a Viharsarokban tapasztalható bércsökkentéssel, akkor az állapítható meg, hogy a cselédek és az aratómunkások bérnívója a Dunántúlon mintegy fél–másfél évtizeddel később süllyed alább, mint a régi bérnívó. Itt ugyan már felmerül, hogy a fejlettebb gazdálkodási viszonyokkal rendelkező Dunántúlon vajon miért késik az erőteljes tőkés kizsákmányolás megjelenése, mégis erre a választ majd a tanulmány későbbi részeiben adom meg, amikor már világossá válik a bércsökkentés okának regionális különbözősége.

Az 1891-es mozgalmak és az 1905–06-os sztrájkok előzményeiben van egy mozzanat, ami kísértetiesen azonos. 1890-ben a Viharsarokban hosszantartó tél volt, és az előző nyáron a termés gyenge volt. 1904 szintén rossz termésű év volt.[8] Baranya megyében ebben az évben a vetésekben nagy volt az egérkártétel, 3 hónapos aszály csökkentette a termést, de volt jégverés is. Búzából holdanként 6,5 q-ás rozsból és kétszeresből 6,8 q-ás, árpából 6 q-ás, zabból pedig 7,2 q-ás megyei átlagot takarítottak be. „Legkedvezőtlenebb az eredmény a tengerinél, mely az aszály következtében helyenként egészen tönkre ment, úgy, hogy takarmánynak lett levágva és melynek átlaghozama alig tudja a 5 q-t meghaladni. – A cső és szemképződés hiányos." A burgonya és a kerti vetemények termése szintén gyenge volt. Sarjút nem lehetett kaszálni. A répa közepesen termett, a vetett takarmányok hozama csekély volt. A megye állatállományát csak állami segéllyel beszerzett abraktakarmányokkal lehetett átteleltetni.[9] Tolna megyében szintén igen rossz volt az 1904-es mezőgazdasági év. Itt is takarmányozási gondok jelentkeztek: „. . . a nyári zöld takarmány oly gyenge hasznot adott, hogy ennek következtében sok helyen már is a télre eltett takarmány fogyasztásához kellett kezdeni."[10] Tolna megye simontornyai és dombóvári járásában még száj- és körömfájás is fellépett, ami az állatok

---

nyainak nagyobbodása. Ehhez járult a megelőző két év kevésbé jó terméseredménye, mi a túlnyomólag részes munkára vállalkozott szegényebb néposztálynak alig biztosította a betevő falatot." „Tolna megye területén a nép mindinkább nagyobbodó hajlandóságot mutat a kivándorlás iránt." „Szlavóniában a földnek értéke alig van, a munkáskéz ellenben drága. Odamegy az itteni viszonyokkal elégedetlen kisgazda megtakarított tőkéjével; és odamegy a mindennapi kenyerét kereső, teljesen elszegényedett munkásember. A kivándorlás néhány év előtt megindult és azóta nem csak hogy csökkent, hanem inkább szaporodik a kivándorlók száma." TmL. (Tolna megyei Levéltár) Gazdasági Egyesület iratai. 1892. 959. sz. irat. A Pécsi Napló szerint a Tolna megyei alispántól nyert adatok szerint 1891. január 1-től 1893. április 20-ig 340 család 1401 lélekkel vándorolt ki a megyéből, többségében Horvátországba; a hivatalos adatokat véleménye szerint 4–500-zal meg kell növelni. A kivándorlás a megye gabonatermesztő helységeiből kisebb, de a szőlőtermesztő és a dohánytermesztő vidékekről, Majos, Tevel stb. községekből fokozódott. Baranya megyében egészen hasonló jelenségeket írtak le a kortársak: „. . . a szőlők pusztulása következtében eddig munkásaink közül igen sok maradt foglalkozás nélkül . . ." BmL. (Baranya megyei Levéltár) Gazdasági Egyesület iratai. 1893. 72. sz. irat. Baranyában „. . . a szőlőtermesztés ezideig mintegy 46 ezer holdon űzetett, mely területnek 9/10-ed része elpusztult, minek következtében nem csak a birtok ára szállott alá tetemesen, nem csak az állatállomány van veszedelmesen megtámadva: de munkát és megélhetési forrást népünk egyik része nem találván, tömegesen hagyja el a megye területét és vándorol a Dráván túlra, ahol megszűnik magyarnak lenni." BmL. Gazdasági Egyesület iratai. 1894. 28. sz. irat.

[8] *Paur* i. m. 3. l.

[9] BmL. Gazdasági Egyesület iratai. 1904. 1843. sz. irat.

[10] TmL. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1904. szept. 15. Az alispán időszaki beszámolója a törvényhatósági bizottságnak a megye közállapotairól.

elhullásához, valamint az állomány termelésének csökkenéséhez vezetett.[11] Somogy megyében szintén gyenge volt a 1904-es mezőgazdasági év.[12]

A rossz termésű 1904-es év csökkentette a nagybirtokosok és bérlők jövedelmét az egész Dél-Dunántúlon, a cselédek és az aratómunkások anyagi helyzete pedig katasztrofálissá vált. A folyamatos korábbi bércsökkentés miatt az uradalmi cselédek és az aratók már egyébként is nélkülöztek. Jövedelmük 1904-ben még tovább hanyatlott, majdnem semmivé vált. A rossz kukoricatermés még a saját szükségletre szolgáló sertések felnevelésében is nehézséget támasztott. A fontos táplálékot jelentő krumpliból alig termett valami, hasonlóképpen gyenge volt a termés a konyhakertekben. Az aratók, akik a környező nagybirtokokon arattak és részes földeket műveltek, a cselédekhez igen hasonló helyzetbe jutottak. Az ő helyzetük annyival volt rosszabb, mint az uradalmi cselédeké, hogy a gyenge gabonatermésből ők még kevesebbet kaptak, mint más években, így a kenyérre való alig gyűlt be a kamráikba. Az uradalmi cselédség legalább, ha gyenge minőségben is, de megkapta a fix mennyiségű konvenciós gabonát. Az 1904-es szűkös esztendő mind a cselédeket, mind a falusi napszámosokat és aratókat kiforgatta még az utolsó tartalékukból is; anyagi helyzetük egészen kétségbeejtővé vált. Ez a jelenség teljesen azonos az 1890-es viharsarki helyzettel. 1904–05 nélkülözésekkel teli telén érlelődött a sztrájk gondolata, mint az egyetlen lehetséges kivezető út nagyon nehéz helyzetükből.

A nagybirtokos osztály jelentős része nem is sejtette, hogy gazdatisztjeik és bérlőik a mintegy másfél évtizede tartó bércsökkentő manipulációkkal mennyire aláásták osztályuralmukat. A megyegyűlésekre járó és politizáló nagybirtokosokat a sztrájkok kirobbanása a Dunántúlon éppúgy meglepte, mint a Viharsarokban 1891-ben. Különösen a cselédek sztrájkja lepte őket meg.[13] Az első pillanatban kissé fejvesztett állapot volt, amit a politikai élet válsága csak fokozott. Csupán néhány nagybirtokos, akik vezették a három dél-dunántúli megye gazdasági egyesületeit és az egyesületi titkárok képeztek kivételt. Ennek oka pedig az volt, hogy a megyei gazdasági egyesületekben – a Földművelésügyi Minisztérium és a Gazdasági Egyesületek Országos Szövetségének utasítására – állandóan foglalkoztak a gazdasági cselédek és napszámosok helyzetével. Így aztán nem volt nehéz egyrészt megérezni, másrészt előrelátni, hogy mi készül a társadalom mélyén.

A Dél-Dunántúlon először tömegméretekben fellépő sztrájkok megosztották a nagybirtokos osztályt és szembefordították a bérlőkkel, sőt mi több, a nagybirtokosoknak az a része, amelyik házi kezelésekben műveltette a földjét, vádolni kezdte azt a részét, amely bérletbe adta ki birtokait és mértéktelenül felemelte a bérleti összegeket.[14] Másrészt a nagybirtokosok olyan következtetések levonásához jutottak el szorult helyzetükben, ami nélkülözte a reális alapot. Abból indultak ki, hogy a bő termést ígérő

[11] Uo. 1904. nov. 27. Az alispán időszaki beszámolója a törvényhatósági bizottságnak a megye közállapotairól.

[12] SmL. Közgyűlési jegyzőkönyvek. Az alispán évnegyedes beszámolója a thb-nek a megye közállapotairól, 1904. aug. 1. és nov. 7.

[13] SmL. Közgyűlési jegyzőkönyvek. Az alispán évnegyedes jelentése a thb-nek a megye közállapotairól, 1905. aug.7.

[14] Köztelek, 1906. jan. 31. Az OMGE közgazdasági szakosztályának ülése. Pallavicini Ede őrgróf felszólalása Molnár József előadása után.

1905-ös mezőgazdasági évben azért robbantak ki a sztrájkok, mert a cselédeket és az aratókat a „lelketlen" izgatók feltüzelték a nagybirtokos osztály ellen. Hoyos Miksa, a Somogy megyei Gazdasági Egyesület elnöke az OMGE közgazdasági szakosztályában tartott előadásában minderről így szólt: „Józan ésszel ezt megmagyarázni nem lehet, hogy éppen akkor, mikor nagy termés előtt áll az arató, mikor jó keresetre tehetne szert, hogy éppen akkor megtagadja a munkát; de úgy vélem, hogy éppen az, hogy ezt józan ésszel megmagyarázni nem lehet, mutatja, hogy az az egész mozgalom izgatáson alapszik."[15] Paur Ödön valamivel realisztikusabban ítélte meg az 1905-ös sztrájkok előzményeit, mert már várta azok kitörését 1904-ben: „. . . a lelketlen izgatók működése már csak okozati összefüggésben lévő folyamánya annak, hogy az eddiginél súlyosabban érzi a gazdasági munkás azt a lehetetlen állapotot, hogy keresményéből *nem képes megélni,* családját eltartani . . ."[16] Rubinek Gyula, az ország „főagrárja"[17] szintén várta a sztrájkok kirobbanását 1904-ben: „. . . melyet azonban a kormány erélyes fellépése teljesen meghiúsított".[18] Elismerte a munkások jogos követeléseit,[19] mégis minden haragját igyekszik a szocialistákra irányítani; nem véletlenül lett könyvének címe: Harc a nemzetköziséggel.

Az 1891-es viharsarki mozgalmakat kisebb sztrájkok előzték meg, amelyek a 80-as évek közepétől fokozatosan megerősödtek és úgy kapcsolódtak egymáshoz, mint a lánc szemei. Ezek spontán mozgalmak voltak. Részleges bérjavításra törekedtek, rendszerint egy uradalom és munkásai kerültek egymással szembe. Jelentőségük helyi volt, és később elszigetelődtek. Ami bennük előremutató, hogy a sorozatos kudarcot valló helyi mozgalmak egy sorrá álltak össze; az agrárproletariátust az elszenvedett vereségek arra késztették, hogy keressék azokat az új módokat és szövetségeseket, amellyel a hátuk mögött már több reménnyel küzdhetnek.[20]

Vajon volt-e ilyen vagy ehhez hasonló előzménye az 1905–06-os dunántúli arató- és cselédsztrájkoknak?

Az 1869-es Somogy, Tolna és Baranya megyékre kiterjedő földosztó mozgalmat nem lehet közvetlen és szerves előzménynek tekinteni. Egy történeti kor egészen különböző problematikáját hordozza magában az 1869-es és az 1905–06-os mozgalom. 1869-ben a paraszti egység jegyében egy új 48-ra törekedve kelt fel és forradalmi lázban égett a dél-dunántúli parasztság a nagybirtokrendszer felszámolásáért. 1905–06-ban a dél-dunántúli szegényparasztság bérmozgalmaival állunk szemben.[21]

Közvetlen előzménynek kell tartani azokat a mozgalmakat, amelyek a Dél-Dunántúlon 1897–98-ban lezajlottak. Különösen fontosak a Tolna megyében előfordult megmoz-

[15] Somogyi Gazda, 1906. márc. 1.

[16] *Paur* i. m. 5. l.

[17] Nagyatádi Szabó István gúnyos megjegyzése, amelyet Rubinekre a Rágalom és cáfolatok c. röpiratában tett. A kézirat másolatát őrzi az SmL.

[18] *Rubinek Gyula:* Küzdelem a nemzetköziséggel. Bp. 1906. 18. l.

[19] Uo. 6. l.

[20] *Szabó Ferenc:* A battonyai megmozdulás gazdasági, társadalmi háttere és mozgalmi előzményei. Battonya 1891. Tanulmányok az agrárszocialista zendülés 75. évfordulójának emlékére. Battonya 1966. *Király István:* Az 1891-es agrárszocialista mozgalmak paraszti dokumentumainak kritikai vizsgálata. Agrártörténeti Szemle. 1976. 1–2. sz.

[21] *Mérey* i. m. 50–51. l.

dulások. Ugyanott robbantak ki tömeges aratósztrájkok 1897–98-ban, mint ahol 1905-ben valóságos népmozgalommá vált a sztrájk; a dombóvári, a tamási és a simontornyai járásokban. A területi azonosságnak az okai az előzményekben vannak. Már 1897-ben az alacsony bérek és az elviselhetetlen munkafeltételek rejtőznek a mozgalom mélyén. Tömeges volt ez a sztrájk is, hiszen 24 alkalommal 2563 aratómunkás tette le a szerszámot.[22] Az alispán a kapott jelentések alapján már a következő év márciusában elemezte a mozgalmakat. Az első kategóriába sorolta azokat, amelyek csak munkabér-követelésekkel léptek fel. A második kategóriába már azok a mozgalmak kerültek, amelyekben politikai célok is megjelentek. Így a földosztás gondolata és az egész úri rendszer felszámolása is foglalkoztatta a sztrájkoló aratómunkásokat.[23] Ez a Tolna megyei mozgalom már érett szocialista mozgalom volt, amely a közvetlen bérharcokon túl kereste a munkásosztállyal szövetséget teremtő szegényparasztság perspektivikus politikai feladatait. Meg kell mondani, hogy ez az előzmény néhány vonatkozásban már túl is haladt az 1905–06-os mozgalmakon.

Az 1898-as, dárdai járásban kirobbant mozgalom ugyancsak szerves előzménye az 1905–06-os mozgalmaknak. A hatósági jelentések szerint a bérkövetelések mellett olyan polgári célkitűzéseket is követelt a mozgalom, amely egy demokratikus berendezkedésű államrendszernek része lehetett volna: földadó-reformot, a papi adóztatás megszüntetését, földosztást és a vagyonok nivellálását és demokratizálását. Ez a mozgalom jelentős hatósági erőket kötött le. Teljesen helyénvaló Mérey Klárának az a megjegyzése: „Mindezek az események azt mutatják, hogy a Dunántúlon már érett volt a talaj egy nagyobb megmozdulásra".[24]

Az 1897–98-as esztendő az Alföldön, de az egész országban az agrárproletár mozgalmaknak egészen kiemelkedő éve volt. Majd a hatósági terror – törvénnyel és karhatalmi erőszakkal – elfojtotta a mozgalmakat. A Dunántúlon is, országosan is az 1900-as év már az agrármozgalmak nyugalmi éve. 1902-től, de különösen 1903-tól újra felélénkült az agrárproletárok mozgalma az Alföldön és Erdély nyugati részén. Az 1897–98-as mozgalmakban az SZDP és a Várkonyi vezette független szocialisták játszották a vezető és az eszmei erjesztő szerepet. A századforduló első éveiben aztán egy új párt lépett az agrárszocialista pártok sorába, Mezőfi Vilmos Újjászervezett SZDP-ja. Az 1903-tól felélénkülő sztrájkharcokban is mindinkább ennek a pártnak lesz növekvő szerepe. A Dél-Dunántúlon az 1902–04-es évek majdnem teljesen csendesek voltak. (Egy-két munkabeszüntetésről szólnak a hatósági jelentések, de azok is órák, napok alatt rendeződtek.) És itt egy pillanatra meg kell állni, mert ez a helyzet az 1891-es mozgalomtól eltérő helyzetet teremtett.

Az 1891-es viharsarki agrárszocialista mozgalom fokozatosan épült fel. Mozgalmi előzményei bizonyos folyamatosságot mutatnak. Az egyszerű és spontán bérmozgalomtól halad a szocialista mozgalom felé, miközben követelései rendszerébe beépíti a szocialista követelések mellé azokat a baloldali követeléseket, amelyekkel a Viharsarok radikális politikai légkörében találkozott. Ez a sajátos fejlődési séma nemcsak politikai eszméinek

[22] TmL. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1897. aug. 11. Az alispán időszaki beszámolója a thb-nek a megye közállapotairól.

[23] Uo. 1898. márc. 31. Az alispán időszaki beszámolója a thb-nek a megye közállapotairól.

[24] *Mérey* i. m. 57. l.

ad sajátos struktúrát, amelyet egyszerűen agrárszocializmusnak nevezünk, de mozgalmi vonatkozásban is létrehozott egy különleges alakulatot: a munkáskört. Ez a látszólag közművelődési célokat kitűző társadalmi tömörülés mozgalmi centrummá és politikai tanácskozóhellyé válik, és betölti az eszmei mozgósító szerepét is. Azokat a korábbi (politikai-mozgalmi) erőket, amelyek a megelőző mozgalmakban oly szétforgácsoltan szétestek, összegyűjtötte és egy tudatos erővé változtatta.

A dunántúli 1905–06-os arató- és cselédsztrájkok előzményei egészen különböző természetűek, mint az 1891-es mozgalom előzményei. A Dunántúlon mindenekelőtt a mozgalmi folyamatosság hiányzik; 8–9 éves mozgalmi megszakítással követték az 1905–06-os sztrájkok az 1897–98-as sztrájkokat. A folyamatos megütközés hiánya a nagybirtokosokkal és az elnyomó államgépezettel, nem vezetett a mozgalmi tapasztalatok halmozódásához. 1905-ben legfeljebb emlékezni lehetett arra, hogy Tolna megyében 1897-ben milyen volt a sztrájk. Így aztán az 1905–06-os mozgalmak előzménye nem eleven, nem a mozgalmakat belülről szabályozó előzmény. Miután 1898 végére a Dunántúlon is kegyetlenül szétverték a mozgalmakat, a résztvevőket, a vezetőket keményen megbüntették, így a 8–9 éves időintervallum után a régi harcosok tapasztalata és forradalmi edzettsége nem vált az 1905–06-os dunántúli mozgalmaknak motiváló erejévé. Ez egyébként erősen meg is látszik magán a mozgalmon. Az 1905–06-os mozgalmak lefolyásával foglalkozó szocialista és agrárius szakértők egyhangúan állapították meg, hogy ez a mozgalom rendkívül békés volt.[25] „Meg kell állapítanunk, hogy a dunántúli sztrájk külsőleg nem lépte túl egy csendes bérharc határait."[26] Az 1905–06-os mozgalmaknak nincs olyan szervezőereje, mint amilyen Viharsarokban a munkáskör, az SZDP-vel tartott laza kapcsolat és főleg a szociáldemokrata sajtónak nincs olyan átfogó és előkészítő szerepe, mint ott. Ha a mozgalom Somogy megyei centrumára, Hácsra tekintünk, akkor ott csak az látható, hogy a faluból eljáró iparosok az országban itt-ott kapcsolatban voltak a szocialista szakszervezetekkel és ennek hatását közvetítik a falujukba. Ők vetették fel, hogy a bérharcokban lehet a szociáldemokratákra támaszkodni. A hácsiak kapcsolata, ami közvetlennek nevezhető, nem a szociáldemokrata anyapárttal épült ki, hanem Mezőfi Újjászervezett SZDP-jával.[27] Ez a párt pedig 1905-ben és 1906-ban a vidéki sztrájkok támogatásában nem vallott egyértelmű és az aratókat támogató nézeteket.[28] És ez a kapcsolat is erősen meglátszott a mozgalom egészének előkészítésén. A Viharsarokból már 1890. május 1-én és 2-án egy orosházi küldöttség kereste fel a szociáldemokrata központot, és ott Kürschnertől és Csillagtól

[25] „Nagyon kevés összeütközés volt a munkások és a hatalom kirendeltjei között, ami leginkább a munkások békés magatartásának volt köszönhető." „A cselédek az egész küzdelem alatt a legbékésebb magatartást tanúsították." *Csizmadia Sándor:* A dunántúli aratósztrájk. Huszadik Század. 1905. szept. „A felmerült cselédsztrájkok résztvevői hallgatagon viselkedtek, senkit nem bántottak, a hangos, izgalmas beszédet is kerülték . . . úgy, hogy a kivezényelt karhatalom ott állott ugyan szembe velük, de a békésen dohányozgató sztrájkolókkal szemben fel sem léphetett . . ." *Paur* i. m. 33. l. Rubinek ezt a tényt teljesen félreismerve azt írta: „ . . . mintha öntudatosabb lett volna a cseléd és a gazdasági munkásmozgalom." Pedig ebben a tényben a mozgalmi folyamatosság hiánya fejeződött ki. *Rubinek:* Küzdelem . . . i. m. 9. l.

[26] *Brázovay Kálmán:* A dunántúli aratómunkás és cselédsztrájk. Bp. 1906. 3. l.

[27] *Kanyar József:* Somogyi parasztság – somogyi nagybirtok. Kaposvár 1957. 8–9. l.

[28] *Dolmányos István:* Mezőfi és a koalíció. Bp. 1960. 36–7. l.

tanácsokat kértek mozgalmuk kiépítésére: miként kell a szervezeteket, a sztrájkokat előkészíteni.[29] Az orosháziak – követve az utasításokat – tételesen megfogalmazták követeléseiket és azt úgy adták elő, hogy ne csak a munkaadók értsék meg, de híveket igyekeztek megnyerni dolgozótársaik köréből is. Ennek a célja az volt, hogy a korábbi szétforgácsolódott és könnyen levert mozgalmat egységessé és erőssé tegyék; magyarul már a gazdasági harcot politikusan szervezték. Nem így a Dunántúlon!

A kortársak közül az egészen ellentétes pártállásúak egységesen írták le, hogy az 1905–06-os sztrájkokban a követelések nem mutatnak szervezett előkészítést. Erről az OMGE érdekeltségi köréhez tartozó Brázovay így írt: „A munka teljesítését megtagadó mezei munkások vagy a szolgálatból kiálló gazdasági cselédek bizonyos követeléseket formuláztak és ezeket megbízottjaik útján élőszóval vagy írásban a munkaadók elé terjesztették. A sztrájk okául az egyik helyt általános természetű nehézségeket hoztak fel, ami nyilvánvalóan igazolta a szociális befolyást. A másik helyt aprólékos helyi bajokat adtak okul, ismét másutt arra alapították a kívánságokat, hogy a szomszédos pusztákon vagy községekben a sztrájk következtében a munkafeltételek javultak. A szocialista izgatás által nem befolyásolt sztrájkolókat meglehetősen készületlenül találta a mozgalom híre és éppen ezért elégedetlenségük okát precizirozni nem tudták."[30] A szociáldemokrata Csizmadia Sándor bejárta a Dunántúl mozgalmaktól érintett területeit. Benyomásait így írta le: „Mindamellett azonban a sztrájk kitörésénél, mint annak egész tartama alatt olyan egyöntetűen jártak el, mintha valami közös terv szerint cselekedtek volna. Pedig ilyen közös tervről náluk szó sem volt. Az összebeszélések nagyon szűk körre szorítkozhattak, legföljebb az ugyanegy pusztán arató munkásokra. Az egy akarat szerint való cselekvés nem a harc kitörése előtt, hanem annak már a folyamán vált csak valósággá." „Egyedül magukra hagyva küzdöttek és győzelemmel végezték be a harcot."[31] A Szociáldemokrata Pártnak, de a Mezőfi-féle pártnak sem volt kiépített pártsejt-hálózata, hiszen a Földmunkás Szövetség alapszervezeteit csak azután kezdték kiépíteni, miután a Fejérváry-kormány arra engedélyt adott, sem pedig olyan agitátor-hálózata nem fogta át a Dél-Dunántúlt, amilyenről gr. Hoyos beszélt az OMGE-ben tartott előadásában. Ugyanis Hoyos Pécset jelölte meg az egyik agitációs központnak, ennek ellentmond az, hogy a mozgalmak éppen Baranya megyében voltak a leggyengébbek az egész Dél-Dunántúlon.

A mozgalmi előzményeket összegezve tehát elmondható, hogy Mezőfi pártjának volt laza kapcsolata Somoggyal és Tolna megyével. Inkább Mezőfi lapja, a Szabad Szó gyakorolt hatást a falvak és a puszták népére, mint a Népszava, amely ipari, munkás-problematikájával távolabb állt a falusi lakosságtól. Nagykónyiban, a Tolna megyei mozgalom egyik főfészkében 1905 tavaszán a keresztényszocialisták jártak, de ennek a mozgalomnak közvetlen és előkészítő hatását Brázovay tagadta, mindössze annyit engedett meg, hogy a helyi zsidó bérlőre tett keresztényszocialista megjegyzés gyakorolhatott némi hatást.[32] Csizmadia Sándor nemcsak a szociáldemokrata előkészítést tagadta,

[29] *Höhn József:* Az orosházi nincstelenek történelmi útja Budapestre 1890. május 1-én. Élet és Tudomány. 1963. ápr. 28.

[30] *Brázovay* i. m. 3. l.

[31] *Csizmadia* i. m.

[32] *Brázovay* i. m. 6. l.

de azt is kifejtette, hogy miért lett egységes és sikeres az 1905-ös sztrájkmozgalom. Különösen a Tolna megyei bérleteken, ahol a tőkés kizsákmányolás legelvadultabb módszereit alkalmazták, a cselédek és az aratók anyagi helyzete annyira megromlott, hogy a rossz bánásmódot nem is tartották fontosnak: „. . . még pedig annál az egyszerű oknál fogva, hogy a rossz bánásmódnál nagyobb bajaik is vannak. Nincsen kenyerük, pedig ez a jó bánásmódnál is szükségesebb." „A viszonyok romlottsága s különösen a nyári munkabérek minimumra vagy még azon alulra való süllyedése kergette a dunántúli munkásokat a sztrájkba. Nem készültek ők erre, hanem nem tudtak előle kitérni." Az óriási különbség az 1891-es mozgalmak és az 1905–06-os mozgalmak között az, hogy a Viharsarokban a sztrájk a mozgalomból belülről épült ki. Annak mélyre nyúló előzményei voltak, gazdag eszmeiség, tervszerűség, tudatosság hatotta át, a Dunántúlon előzményekről csak abban az értelemben lehet beszélni, hogy az aratók és az uradalmi cselédek kizsákmányolása olyan magas fokra jutott, hogy az élet teljes reményvesztettsége mellett nem maradt más választás számukra, mint a sztrájk. Tolna megyében (a dombóvári és a tamási járásban), ahová eljutott a sztrájk híre, „. . ott rögtön letették a kaszát. És megfogadták, hogy nem dolgoznak béremelés nélkül, mert így is éhezniök kell, de úgy is, ha a régi föltételek mellett aratnak."[33] Az 1905–06-os dunántúli arató- és cselédsztrájkot nem az készítette elő, hogy a szocialista tudat behatolt a paraszttömegekbe, hanem sokkal inkább az, hogy a sztrájk módszerét kölcsönvették az ipari munkásoktól és az alföldi parasztságtól, ahol évtizednyi előnnyel már régen sikeresen alkalmazták helyzetük javítására.

Az aratók és az uradalmi cselédek keresete, bére és panaszai

A sztrájkmozgalmak történetében az előzmények mellett a legfontosabb az, ami miatt kirobbant a sztrájk; ez pedig rendszerint a nem megfelelő bér és a rossz munkafeltételek.[34] Az 1905 után keletkezett dunántúli sztrájkokban a munkabérek valódi nagyságának megállapításában éppen úgy egy csomó zavaró tényezővel találkozunk, mit bármely más időpontban lejátszódott sztrájk esetében. A legnagyobb nehézség az, hogy hiányoznak azok a dokumentumok, amely a munkások tényleges keresetét mutatnák ki. Ugyanis a földművelésügyi minisztérium „Mezőgazdasági munkabérek

[33] *Csizmadia* i. m.

[34] Az 1905–06-os sztrájkok okait kereső és a nagybirtokos érdekek szolgálatában álló Brázovay a hatodik-hetedik-nyolcadik helyre teszi a silány keresetet. *Brázovay* i. m. 12–4. l. Somogy, Tolna és Veszprém megye gazdasági eegyesületeiben a titkárok véleménye kísértetiesen azonos abban a vonatkozásban, hogy az alacsony béreket nem tartják a sztrájkok alapokának. Az embernek – a megfelelő történeti távlat birtokában – az a benyomása, hogy ezt a véleményt valami előzetes GEOSZ (Gazdasági Egyesületek Országos Szövetsége) értekezlet alakíthatta ki így, ahol a főagrár Rubinek célfeladatnak jelölte ki a sztrájkok okainak vizsgálatát, de már jó előre megmondta, hogy ő a fő okot a szocialista igazgatásban látja. Paur Ödön veszprémi, Molnár József tolnai, Bogyay Emil somogyi, Förster Jenő baranyai gazdasági egyesületi titkárok mintha egy olyan kórusnak lennének a tagjai, ahol Rubinek a karmester, és az ő intésére nyomtatványokban, előadásokon, iratokban egyhangúan azt szajkózzák, hogy az 1905–06-os sztrájkokat a szocialista izgatás robbantotta ki. Hogy mindenben mennyire Rubinek Gyula akarnoksága húzódik meg, az kitűnik a mozgalmakat tárgyaló könyvének címéből: Küzdelem a nemzetköziséggel.

Magyarországon" c. kiadványsorozata nemcsak hamis, de főleg nem mutat rá azokra a rendkívül alacsonyan dotált munkákra és munkahelyekre, ahol éppen ennek következtében robbantak ki a sztrájkok. A nagybirtokos érdekeket kiszolgáló Paur Ödön és Brázovay Kálmán adatai majdnem használhatatlanok, hiszen, ha az általuk kimutatott kereset általános lett volna, akkor sztrájkok aligha fordulhattak volna elő.

Már az 1891-es mozgalmak idején a nagybirtokos osztály Békés megyei érdekvédelmi szervezete, a helyi gazdasági egyesület vallotta azt az ízetlen és minden alapot nélkülöző nézetet, hogy a mezőgazdasági munkás a Viharsarokban tejjel-mézzel folyó országrészt talál; szépen kereshet, ha éppen akar dolgozni. Azaz nem a nagybirtokrendszer a munkások nyomorult helyzetének az oka, hanem a munkásság, mert ennek a Kánaánnak nem használják ki a lehetőségeit, nem elég szorgalmasak. Ez az álláspont módosulva jelent meg az 1905–06-ban írott azon munkákban, amelyek azzal a céllal készültek, hogy a dunántúli gazdasági egyesületek anyagi és szellemi támogatásával védjék a nagybirtokosok és a nagybérlők érdekeit. Ennek a kissé módosult álláspontnak az egyik legeredetibb kifejezője az a „Felhívás a gazdaközönséghez!", amelyet a Somogy megyei Gazdasági Egyesület elnöke és titkára készített és nyomtatott alakban a Dél-Dunántúl földbirtokosainak és nagybérlőinek a figyelmébe ajánlotta: „. . . a termés rosszasága nem adhatott okot az elégedetlenségre, továbbá úgy a cseléd, mint a munkások a legtöbb esetben oly mérvű követelésekkel léptek fel, melyről az izgalom lecsillapultával, midőn már higgadtabban gondolkoztak, maguk is elismerték, hogy azok a munkaadó részéről teljesíthetetlenek. Mint említők, a beszerzett adatok között voltak azonban – habár kis számmal – olyanok is, melyek a cselédek és munkások elégedetlenségét indokoltnak mutatták; ami azonban semmi szín alatt sem mentheti ama eljárásukat, hogy igényeiket szerződésszegés és erőszak útján akarták érvényesíteni."[35] A nagybirtokosok általános magatartása a sztrájkokkal szemben csak annyiban módosult, hogy bizonyos követeléseket elismertek és azok teljesítését ígérték és szorgalmazták. Azokat a követeléseket, amelyeket a munkások támasztottak és vívtak ki időlegesen, már nem ismerték el és az első pillanattól kezdve arra törekedtek, hogy azokat megsemmisítsék: „. . . az elért eredmények csak időlegesek, csak pillanatnyi fegyverszünetet teremtettek a küzdő felek között. Akár állandósítva maradnak, akár megsemmisülnek a kicsikart eredmények, a mai alapon a béke tartósan nem biztosítható."[36] Baranya megyében a gazdasági egyesület vezetősége mozgalmat indított a nagybirtokosok között, hogy az „egészségtelenül" feltornázott mezőgazdasági munkabéreket leszorítsák.[37]

Míg a viharsarki sztrájkkövetelések többé-kevésbé kihámozhatók a paraszti eredetű dokumentumokból és megfelelően cáfolják a nagybirtokosok torzításait és hazugságait, addig a dunántúli sztrájkok esetében csak egy-két olyan dokumentum maradt meg, amely eredeti paraszti követelést tartalmaz. De ezek sem olyanok, hogy az egész mozgalom követeléseiről átfogó képet adnának.[38] Az itt-ott írásban átadott követelésekből egy sem maradt meg. A helyzet mégsem reménytelen, ugyanis a nagybirtokosok és az érdekeiket

[35] BmL. Gazdasági Egyesület iratai. 1905. 2438. sz. irat.

[36] *Brázovay* i. m. 4. l.

[37] BmL. Gazdasági Egyesület iratai. 1906. 2270. sz. irat.

[38] Idézi *Mérey* i. m. 134. l. Székesfehérvár és vidéke, 1906. júl. 7. Hírek rovat. Ifj. Csepka Gábor levele az alispánhoz.

szolgáló gazdasági egyesületi titkárok megemlítették a követelések egy részét, sőt egyiket-másikat elismerték jogosnak. Másrészt azok a javaslatok, amelyekkel a nagybirtokos érdekvédelmi szervezetek meg akarták akadályozni az 1905–06-os forró sztrájkhelyzet megismétlődését, szintén tartalmazták azoknak az állapotoknak a leírását, amelyek 1905 előtt elég általánosak voltak az aratók és cselédek helyzetében. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek a dokumentumok még a történész rostáló munkájával sem képesek az eredeti történeti állapotot teljesen visszaadni. Ugyanis a nagybirtokosokat 1905–06-ban elsősorban az uradalmi cselédek sztrájkja foglalkoztatta. Az 1894-es hódmezővásárhelyi zendülésben, az 1897–98-as aratósztrájkokban szinte kizárólag a falusi napszámosok és a törpebirtokosok vettek részt; az uradalmi cselédség 1891 óta néma volt. Az uradalmi cselédek sztrájkja és az aratómunkásokkal közösen és tömegesen vívott bérharca megfosztotta a nagybirtokosokat attól az utolsó illúziótól, hogy a pusztákon uralkodó patriarchális viszonyok távol tartják gazdaságaiktól a sztrájk rémét. Az eddig megbízhatónak vélt éves gazdasági cselédek a csak a nyári hónapokban dolgozó falusi napszámosok útjára léptek. Ezentúl az év minden pillanatában a nagybirtokosoknak készen kellett lenniök a legváratlanabb sztrájkesélyekre. Ez nyilvánvalóan óriási fordulat volt a mezőgazdasági munkások mozgalmában. Szerfölött idegesítette a nagybirtokosokat; a cselédkérdés teljesen lekötötte a figyelmüket. Az aratómunkások sztrájkját elháríthatónak vélték, ha az 1898. évi 11. tc-ket következetesen betartják. Egyébként is azt gondolták, hogy az aratómunkások a „szocialista izgatók" által könnyen megközelíthetők, míg az uradalmi cselédek jobban kézben tarthatók, könnyebben ellenőrizhetők. A majd idézendő dokumentumok és adatok annyiban torzítják az eredeti történeti helyzetet, mintha a cselédek jobban áldozatául estek volna a tőkés kizsákmányolásnak, mint az aratómunkások. Az igazi történeti helyzet az, hogy az aratók anyagiak vonatkozásában talán valamivel rosszabb helyzetben voltak, mint a cselédek; másrészt az 1905–06-os dunántúli mezőgazdasági munkásmozgalomnak a gerinchadát változatlanul a magyar szegényparasztság legmasszívabb csapata, a falusi napszámosok adták, akik csapatba verődve az ipari munkássággal a leginkább rokon módon éltek és dolgoztak.[39] A sztrájk gondolata, módszere és harci eszköze az ő számukra volt a leginkább megközelíthető és kézenfekvő. Így elmondható, hogy az 1891-es és az 1905–06-os mozgalmakban az az azonos, hogy a Viharsarokban is, a Dunántúlon is a mozgalom főoszlopát a falusi napszámosok adták, és mindkét esetben az ő mozgalmuk sodorta magával az agrártársadalom mélyén élő uradalmi cselédeket.

Brázovay Tolna és Somogy megyékben tett körútján, amelyet közvetlenül a mozgalmak lezajlása után tett meg, a következő, a cselédek által felhozott panaszokat hallotta: „A készpénzbér csekély, ebből is sok helyt levonják a család gyógykezelési költségeit, az okozott károk értékét, úgy, hogy még dohányra való sem marad; a szemes terményt rossz minőségben kapják; a bérlevélben ki van kötve, hogy emiatt – elbocsátás terhe alatt – nem szabad panaszt emelni (előfordult egy községben, hogy a korcsmárosok a molnárokkal szövetkezve, a cselédek részesedéséből, amelyet éjjel őrölnek, 15–20%-ot elloptak); a vasárnapi munkaszünet a cselédre nézve – kivált a bérgazdaságokban – teljesen ismeretlen fogalom; a cseléd elszegődése első órájától fogva az összeroskadásig sohasem pihen, hacsak nem beteg vagy állását el nem hagyja; a napi munka reggel 3 órától

[39] *Eőrsi Béla:* A magyar földműves-szegénység kialakulása. Bp. 1938. 41–42. l.

este 9–11 óráig tart, nagy munkaidőben a férj hetekig nem alhat otthon, nehogy pihenése néhány rövid órájában valamit veszítsen; a gazdatisztek és bérlőknek helyenként rossz, goromba bánásmódja; ahol a tehéntartás van engedve, ott is a cseléd állatja országúti legelőn, töreken, polyván, kukoricaszáron tengődik, amiatt silány; a családtagok minden egyes esetben kötelesek engedélyt kérni arra, hogy idegen gazdaságban napszám-munkát vállaljanak, e rendszabályt igen szigorúan ellenőrzik."[40]

Vegyük elsőnek azt a panaszt, hogy a cseléd kevés készpénzt kap. Hogy mennyi volt ez a készpénz, arra vonatkozóan a Somogy megyei Gazdasági Egyesület nevében Bogyay és Hoyos a következőket írták le: „. . . megyénkben a cselédek készpénzfizetése a beérkezett adatok szerint évi 30–40 korona között váltakozik." A továbbiakban 40 koronát javasolnak azzal a kikötéssel, „hogy ezt aztán a maga teljességében megkapja s ne vonjanak le belőle különböző címeken (hadmentességi adó, kereseti adó, orvoslási, gyógyszertári költség, fegyvergyakorlatra bevonulás alkalmával elmulasztott idő stb.) semmit sem."[41] Ezeket a tényeket megerősítette Pallavicini őrgróf: „A cseléd járandósága magába véve is csekély; hozzájárulnak még a nagy bírságolások, gyakori büntetések, mindennemű levonások, amelyek a cselédnek nem csak a jövödelmét apasztják, de a lelkét gyűlölettel is töltik meg."[42] Tolna megyében: „A cselédek sérelme, amit a sztrájkolás okául felhoztak; csekély évi járandóságuk . . ."[43] Baranya megyében a néhány gazdaságra kiterjedt sztrájk kitörését „a bérek alacsonysága" „indokolttá tette" – jelentette a gazdasági egyesület titkára a vármegye közigazgatási bizottságának.[44] Az Eszterházy-uradalom Tolna megyei bérlőinek gazdaságaiban 26–32 korona között volt a cselédek évi készpénze.[45] Ugron Ákos az OMGE többször idézett közgazdasági szakosztályának ülésén: „Példákat hoz fel arra, Tolna vármegye egyes részeiben, a tamási járás bérgazdaságaiban mily tűrhetetlen a cseléd helyzete, rendesen 40 korona évi fizetés és a legsilányabb konvenció mellett ebből a jövödelemből a cselédnek fizetnie kell orvost, gyógyszertárt, iskolát, egyházi adót, hadmentességi adót; s emellett a bérlőkben a legcsekélyebb jószándék sincsen meg ezen állapotok megváltoztatására s szinte szövetkeznek egymással ezen viszonyok fenntartására."[46] A készpénzben kifizetett bér rendkívül alacsony volt, talán egy-két nagyparaszti gazdaságban alkalmazott cseléd kapott ennél magasabb bért (lásd Brázovay példái között), de az uradalmakban és a bérleti gazdaságokban csak 40 korona vagy ez alatti volt a kifizetett készpénz. Ez volt az egyik fő jellemzője a feudális színezetű bérezésnek. Ehhez makacsul ragaszkodtak a nagybirtokosok, ami nyilatkozataikból így tűnik ki: „Nem is tartjuk kívánatosnak, hogy a javadalmazás súlypontja a készpénzre fektettessék; hiszen van alkalma a cselédnek készpénz-jövedelmét más úton is fokozni . . ."[47] Azt hiszem semmi kétség nem fér ahhoz,

[40] *Brázovay* i. m. 13–14. l.

[41] BmL. Gazdasági Egyesület iratai. 1905. 2438. sz. irat.

[42] Köztelek, 1906. jan. 31. Pallavicini Ede őrgróf felszólalása az OMGE közgazdasági szakosztályának ülésén.

[43] Uo. Molnár József előadása.

[44] BmL. Gazdasági Egyesület iratai. 1906. 146. sz. irat.

[45] *Takács József:* A földmunkásmozgalom története. Bp. 1926. 86. l.

[46] Köztelek, 1906. jan. 31. Ugron Ákos felszólalása az OMGE közgazdasági szakosztályának ülésén.

[47] BmL. Gazdasági Egyesület iratai, 1905. 2438 sz. irat.

hogy a nagybirtokos osztály és a nagybérlők szívesen nem fizettek volna egy fillér készpénzt sem a cselédnek, hiszen azok a mindenféle jogcím alatti levonások, amelyek majdnem a nullára redukálták a cselédek készpénzét, ahogy mondották még dohányra sem volt elég, azt a törekvést takarják, hogy pénzt ne kelljen a cselédeknek kifizetni. Itt az alacsony jövedelmet hozó nagybirtokoknak és bérleti gazdaságoknak azt a törekvését látjuk, hogy a gazdaság pénzbeli bevételeit a legteljesebb mértékben megtarthassák teljes jövedelmi forrásnak. Többen a kortársak közül kiemelték, hogy a cselédek bére fél vagy egy egész századdal korábban megállapított bérnívót tükrözött, sőt a bér szerkezete is arra mutat, hogy a korábbi feudális gazdasági viszonyok határozták meg eredendően a bér összetételét.[48] Ha számításba vesszük, hogy az első világháborút megelőző másfél évtizedben jelentős áremelkedések voltak, akkor a nagybirtokosok és nagybérlők vonakodása, hogy a nevetségesen kevés 30–40 korona évi bérnél többet adjanak a cselédeknek, nagyon is érthetővé válik. A nagybirtokosok és nagybérlők az áremelkedés terheit az uradalmi cselédek vállaira igyekeztek áttenni. Egy olyan esztendőben, mint amilyen az 1904-es év volt, a termény-, az állat- és élelmiszerárak jelentősen emelkedtek. De ebből szinte semmi haszna nem volt a cselédnek, mert ő maga nem volt abban a helyzetben, hogy árut értékesíthessen. A nagybirtokosok és nagybérlők a magasabb árakkal és az évtizedek óta változatlan cselédbérekkel lényegében még a rossz termésű éveket is akadálytalanul vészelték át. A cselédek életnívója nemcsak a tudatos bérleszállító intézkedések következtében esett, de az a csendes infláció is, ami az első világháború előtt zajlott le, az ő terheiket növelte; ezt a társadalmi réteget a mind teljesebb pauperizmus mocsarába lökte. Milyen nagy volt az infláció nyomasztó hatása a cselédekre, az jól kitűnik abból az anyagból, amelyet Mérey Klára gyűjtött a mozgalmak után majdnem egy fél évszázaddal. Az ozoraiak arra a kérdésre, hogy a sztrájkok hatására megemelt bérek mennyivel könnyítettek helyzetükön, azt válaszolták, hogy annak nem nagyon vették hasznát, mert a béremelést felemésztette a drágulás.[49]

A cselédek bérének túlnyomó részét a természetbeni járandóság képezte. Ezek között is: „A gabonajárandóság a cseléd bérének fő része, ez biztosítja neki és családjának a megélhetést; cselédeink fő tápláléka a tej és tejtermékeken kívül a kenyér és gyúrt tészta, mert húshoz ritkán jut, főleg mióta az országban a sertésvész pusztít; zöldségre a kolompér és káposzta kivételével – sajnos – kevés súlyt fektet . . .” „Ennélfogva a cseléd gabonajárandóságának olyannak kell lenni, hogy az ő és átlag 4–5 taggal bíró családja élelmezésére csakugyan elegendő is legyen.”[50] A sztrájkolók panaszai pedig éppen arról szóltak, hogy sem mennyiségben, sem minőségben nem kapják meg a járandóságukat. Tolna megyében általános panasz volt: „ . . . a cselédeknek a gabonajárandóság sok helyen még mindig régi űrmérték szerint szolgáltatik ki, tehát a cseléd nem ellenőrizheti, hogy

[48] Ilyen nézeteket vallott *Paur* i. m. 10. l.: „ . . . a gazdasági cseléd ma is még talán 100 esztendővel ezelőtt megállapított konvencióján kénytelen élni . . .” A Somogy megyei elaborátum szerint: „Megyénkben a gazda és a gazdasági cseléd közt fennálló többnyire csak szóbeli szerződések majdnem mind igen régi keletűek; az ezekben megállapított bérek s egyéb feltételek a mai kor viszonyainak és igényeinek alig felelnek meg . . .” BmL. Gazdasági Egyesület iratai. 1905. 2438. sz. irat.

[49] *Mérey* i. m.

[50] BmL. Gazdasági Egyesület iratai 1905. 2438. sz. irat.

megkapja-e a konvenciót olyan mennyiségben, ahogyan az neki a szerződés szerint jár". [51] Hoyos gróf Somogy megyére vonatkozóan teljesen hasonló tapasztalatokat szerzett; itt is mennyiségben és minőségben megrövidítették a cselédeket.[52] De nem volt ez alól kivétel sem Baranya,[53] sem Veszprém megye.[54]

A régi űrmértékkel való mérés különösen módot adott a cseléd megrövidítésére. Az űrmérték nem volt hitelesíthető, hiszen az ország már évtizedekkel korábban új mértékrendszerre tért át. Azokat a nagyrészt faedényeket, amelyekkel mérték az urasági hombárból a gabonát, a nagybirtokosok és nagybérlők készíttették el, természetesen csak egy körülbelüli mértékben. Ismeretes az is, hogy a különböző gabonafajok és fajták hektolitersúlya nagyon eltérő. Az űrmértékkel való mérés pedig az alacsonyabb hektolitersúlyú gabonát is olyan értékűnek tüntette fel, mint a nagyobb fajsúlyú gabonát. (Az alacsonyabb fajsúlyú gabona kevesebb lisztet ad.) A földbirtokosok és nagybérlők ragaszkodtak az űrmértékkel való méréshez két okból is: 1. mert így megtakaríthatták a mérlegek beruházási összegét, 2. mert ők tudták, hogy az árugabonaként eladott kisebb fajsúlyú gabonáért a kereskedők kisebb árat fizettek. A minőség tekintetében is úgy csapták be a cselédet, ahogy tudták. Rendszerint az ocsúval erősen kevert gabonát mérték ki a cselédeknek. Az ocsút a malmokban eltávolították a molnárok az őrlendő gabonából, de ennyivel kevesebb lett a cseléd bére. Az ocsút a legjobb esetben feletethették baromfiakkal, ha egyáltalán visszakapták a malomból. Miután az őrletésre a malomba beszállított cselédgabona ocsútartalmát nem lehetett előre meghatározni, ez bőven módot adott arra, hogy a molnárok meglopják a cselédeket, amint erre Brázovay utalt is. Azért írta elő a somogyi elaborátum, „. . . hogy ezen gabonajárandóság a gazdaságban termett jó minőségű gabonából adassék ki . . .", mert ez elejét vehette volna, hogy a cselédek gabonáját ne lophassa meg minden illetéktelen.

A gabonajárandóság összetétele vonatkozásában is a cseléd volt hátrányos helyzetben. A gabona átlagosan 2/3 része rozs volt; a búza mindig kisebb mennyiségű volt. A rozslisztet kenyérsütésre, a búzalisztet pedig tésztakészítésre használták. Ismeretes, hogy rozsból ugyanazon a területen több terem, mint búzából, az ára pedig olcsóbb. A nagybirtokosok ragaszkodtak a búzához, mert azt könnyebben és jobban tudták értékesíteni a piacokon. Másrészt a gabonajárandóságnak ez a belső összetétele azt mutatja, hogy ez a bérezési forma abból az időből származik, amikor a rozs nemcsak gabonaként jött számításba, de tetőfedő anyagként (zsuppként) is fontos volt. Közben volt a gabonatermesztésnek egy nagy konjunktúrája Magyarországon, amely éppen a külföldi piacokon jól értékesíthető búzát tolta a gabonatermesztés előterébe. A századfordulóra furcsa helyzet állt elő: az értéktelenebb rozsot, kétszerest (tönkölyt) már csak a cselédek részére termelték a nagybirtokokon, az árugabonaként értékesíthető búzát pedig piacra vitték.

Egyetlen dél-dunántúli megyéből sem jegyeztek fel panaszt az ugyancsak természetbeni járandóságot jelentő tűzifával kapcsolatban. A somogyi elaborátumból mégis kitűnik

[51] Köztelek, 1906. jan. 31. Molnár József előadása az OMGE közgazdasági szakosztályának ülésén.

[52] Somogyi Gazda, 1906. márc. 1. és Köztelek, 1906. jan. 10.

[53] BmL. Gazdasági Egyesület iratai. 1906. 164. sz. irat.

[54] *Paur* i. m. 10. l. „Felmerültek panaszok a silány minőségű gabona-konvenció kimérése körül is . . ."

az ilyen irányú panasz is. Ez viszont azt mutatja, hogy nemcsak a Viharsarokban volt fontos a cselédek téli tüzelője a sztrájkmozgalmakban, hanem a Dunántúlon is. Valószínű, hogy a sztrájkolók követeléseiben azért nem szerepelt általánosan, mert a sztrájkok nyáron zajlottak le, és akkor ennek közvetlen súlyát nem annyira érezték. Az is valószínű, hogy a tüzelő hiánya a cselédeknél nem volt olyan súlyos, mint a Viharsarokban. Ez a cselédek nyomorának egyik fokmérője volt; a nélkülözések mellé mennyire társult az, hogy télen még fáztak is. A rendszerint egy évre adni szokott négy űrméter fa egy család tüzelőszükségletét nem tudja fedezni. Igaz, ebben az időben még több cselédcsalád lakott egy szobában, és így a fűtés megoszlott. Nehéz helyzetüket jól mutatja, hogy még így is előfordult, a cselédnek lopnia kellett a tüzelőt. A somogyi elaborátum írta: „. . . a cseléd fajárandóságának annyinak és oly minőségűnek kell lennie, hogy középszerű takarékosság mellett a főzés és a sütés igényeit kielégítse s ne legyen kénytelen a cseléd – ami fájdalom igen dívik – gazdájától vagy a szomszédjától fát lopni."[55]

A cseléd természetbeni javadalmazásának a legfontosabb részévé vált 1905–06-ban az állattartás a pusztákon. A panaszok általánosak voltak mind a négy dél-dunántúli megyében. Az 1891-es mozgalmakban is felmerült ez a kérdés, mégis a dunántúli helyzet forrása nem azonos a viharsarkiéval. Egyrészt az állattartás jogának megvonása a Viharsarokban már a 80-as években általános, a Dél-Dunántúlon ez a folyamat a 90-es években indult el és 1905-re teljesedett ki. A Viharsarokban az állattartási jog megvonását az uradalmi földek házi kezelésbe vételén túl a gazdatiszti gazdálkodás bevezetése idézte elő, ami együtt járt a kitermelhető haszon fokozásával, hiszen a gazdatisztek a haszonból %-osan részesültek, másrészt a gabonatermesztés hosszan elnyuló árválsága arra késztette a gazdatiszteket, hogy a gazdaságokban a belső fogyasztást redukálják, ezt pedig azzal érték el, hogy a cselédeknek megtiltották az állattartást. A Dunántúlon a cselédek állattartási jogának korlátozását, illetve teljes megvonását a mezőgazdaság fejlődésében végbemenő belterjesebb folyamat idézte elő. A 90-es években megindult a nagyüzemekben a szarvasmarha-tenyésztés átalakulása. Az addig ridegen vagy félridegen tartott állatállományt istállózni kezdték, és rendszeres lett a tej termelése. Mivel a szarvasmarha-tenyésztésnek ez az új módja tetemes új beruházást kíván, mégpedig új istállók építését, éppen ezért a tőkeszegény nagybirtokokon úgy igyekeztek megoldani az istállózó szarvasmarha-tenyésztést, hogy a régi birkaaklokat alakították át tehénistállóvá,[56] másrészt arra törekedtek, hogy a cselédek állatállományát csökkentsék, hogy ezzel új tőkebefektetés nélkül juthassanak tehénférőhelyhez. De az sem volt érdektelen, hogy a cselédek marháival feletetett takarmány megmaradhatott az uradalmi állománynak, ha megvonták a cselédektől az állattartási jogot. Így aztán jelentéktelen pótlólagos tőkebefektetéssel az uradalmi cselédek bérének terhére lehetett a tőkés szarvasmarha-tenyésztést nemcsak kialakítani, de méreteit is növelni. Ezek a szempontok a bérleti gazdaságokban különösen előtérbe kerültek, hiszen a bérlő fix bérleti időszakon belül a lehető legtakarékosabb tőkebefektetéssel igyekezett nagy és gyors tőkekörforgást elérni. Ezért vitték végbe a bérleti gazdaságokban a cselédek állattartási jogának megvonását oly féktelenül, és ezért tört ki ott elsősorban sztrájk ennek reakciójaként. A bérlők és a nagybirtokosok természetesen nem azzal indokolták az állattartás jogának megvonását, ami miatt tették,

[55] BmL. Gazdasági Egyesület iratai. 1905. 2438. sz. irat.

[56] *Szentiványi Béla:* A piarista kusztódiátus gazdaságtörténete. Bp. 1943. 251–52. l.

hanem azzal érveltek, hogy a cselédek a teheneikkel és a sertéseikkel behurcolják az uradalmi állományba a száj- és körömfájást, valamint a sertésvészt. Ezért sok helyen valami tejpénzzel igyekeztek kártalanítani, másutt tejet adtak a marhatartás helyett.

Az állattartás jogának megvonása számos súlyos következménnyel járt. Mindenekelőtt a cseléd fő táplálékát jelentő tej és tejtermék lett kevesebb a háztartásukban, de a sertéstartás korlátozása csökkentette a hús, a szalonna és zsír mennyiségét is. A cselédek táplálkozása hiányosabb lett. A szekszárdi börtönorvos az 1905-ös tolnai sztrájkolók közül 59-et vizsgált meg, mielőtt a börtönben munkába állították volna őket. 33 személy volt egészségesnek mondható közülük. Elsősorban a 30 éven aluli fiatalok voltak egészségesek, akiket még nem nyűtt el a megerőltető munka. Az idősebbek között tüdőbajosokat, szívbajosokat, vérszegényeket, betegesen lefogyott embereket talált az orvos. Feltűnő volt még a fiataloknál is szervi szívbaj. „Az aratás sürgetésének s a helytelen táplálkozásnak végzetes deficitjét sínyli a legújabb aratónemzedék" – állapította meg Leopold Lajos.[57]

Amikor a somogyi nagybirtokosok érdekeit védő gazdasági egyesület mérlegelte az állattartási jog megvonásának következményeit, akkor egyszerre igyekezett a saját érdekei védelme mellett a cselédek szempontjait is kifejezni: „. . . nem helyeselhetjük azt, ha a marha- vagy a sertéstartás nem képezi a cseléd bérének kiegészítő részét, hanem ahelyett pénzt, tejet vagy húst, zsírt kap; annál kevésbé, mert az a tudat, hogy van valamije, megnyugvást ad a szegényember lelkének, s az a tudat, hogy fokozottabb munkájának, szorgalmának gyümölcsét fokozottabb mérvben élvezheti, ösztönül szolgál a szorgalomra, gondosságra, takarékosságra s mindez szorosabban is köti a cselédet helyéhez és érdekszálai inkább összefűződnek gazdája érdekeivel." Íme itt van a korai előfutára annak a nagybirtokosok által 1920 után alkalmazott politikának, hogy a cselédet némi vagyonnal meg kell kötni és a szó szoros értelmében oda lehet láncolni a nagybirtokhoz. Az is törvényszerű, hogy az 1920 után alkalmazott nagybirtokos politika Somogyból indult el és annak egyik fő szószólója az OMGE elnöke, gr. Somssich László volt, aki éppen a világháború előtt a somogyi gazdasági egyesületben fejtett ki erőteljesebb tevékenységet és ennek köszönhette, hogy az OMGE alelnökévé választották, majd a proletárdiktatúra bukása után közel 25 éven át annak elnöke volt.[58]

Az állattartás megvonásának a cselédeknél ettől jóval szomorúbb mérlege volt. A jobbágyság megszűnése után a cselédnek a vagyonában a tehén és a sertés volt az utolsó darab, amit az egykori zsellérsorsból örökségként magával tudott hozni a mindinkább tőkéssé váló mezőgazdaságba. Az 1905-öt megelőző gazdasági folyamatokban éppen annak a szomorú jelenségnek lehetünk tanúi, hogy a cseléd nagyon szerény vagyonának ezt az utolsó mentsvárát veszíti el. Ha végiggondoljuk, hogy a házatlan zsellér 1848 után azért vállalta a nagyon nehéz – majdnem rabságra emlékeztető – pusztai sorsot, hogy az állatjának valahogy legelőt és élelmet tudjon biztosítani, mert hiszen ő a jobbágyfelszabadítás után már nem rendelkezett semmiféle illetőséggel sem arra, hogy a községi közös

[57] *Ifj. Leopold Lajos:* Aratógép szociológiája. Közgazdasági Szemle, 1906. 105–6. l.

[58] Somssich László gr. történeti szerepét Nagyatádi és pártja történetek, a somogyi szarvasmarha-tenyésztésre vonatkozó kutatásaim során ismertem meg. A földreformnak egy igen konzervatív formáját 1919 őszén a somogyi törvényhatósági bizottság azon ülésén javasolta, amelyet a proletárdiktatúra bukása után először tartottak meg.

legelőn tartsa jószágát és nem kevésbé azért, mert egy vagy két darab szarvasmarha tekintélyes értéket képviselt és annak áruba bocsájtásával meg lehetett ejteni egy kedvezőnek látszó falusi háznak, teleknek a megvételét, akkor egészen nyilvánvalóvá válik az a komor elkeseredés, amely ott lángol 1905–06 aratósztrájkjainak mélyén: egy félévszázadon keresztül vállalt, szomorú cselédsors összes reménye dőlt dugába, mikor keresetük nagyon mélyre zuhant. Brázovay Kálmán körútja alkalmával belebotlott ebbe a reménytelenségbe és így írta le: „Általános elégedetlenség tört ki . . ."[59] Majd lapokkal később így folytatta: „Ismerve a magyar paraszt vonzódását a földhöz, vágyát a földbirtok után, könnyen megérthetjük, hogy ez a vágy kielégítetlen maradván, a paraszt elégedetlenkedik."[60] Végül a leírhatatlanul nyomorult lakásviszonyok tárgyalásánál Brázovay a szerzett tapasztalatokat és a hallott panaszokat így foglalta össze: „Úgy tetszik, hogy a magyar paraszt szeme előtt elsősorban a vagyon-, jobban mondva a földszerzés lebeg, minden más szempont mellékes. Így van ez a cselédeknél is. Az fáj nekik, hogy keresetük rámegy az életre, tehát abból semmit sem takaríthatnak meg; fáj, hogy az asszonynak ingyenmunkát kell teljesítenie, hogy tehéntartásuk nincs. De sovány táplálkozásuk és rossz lakásuk miatt nem ejtenek könnyeket."[61] Pontosan tudták a nagybirtokosok, hogy a cseléd jövedelme miből tevődik össze. A nagybirtokosok somogyi elaborátuma, amely a sztrájkok elszigetelését és a viszonyok megjavítását tűzte ki célul, igen pontosan szólt a félretehető pénzről: „ . . . a gondos, szorgalmas cseléd a marha- vagy sertésnevelésből szerezheti meg magának a szükséges készpénzt, sőt kedvező körülmények között még némi szerény tőkét is takaríthat meg magának azáltal." Ezek után nyilvánvalóvá válik, hogy a sertéstartást és a marhanevelési lehetőséget a pusztákon nem lehet úgy kezelni, mint aminek csak olyan jelentősége lenne, hogy a cseléd élelmiszerkészletét ezáltal egészítse ki. Sokkal többről volt szó; szorgalmas munka és az állatnevelés szerencsés lefolyása mellett reményt nyerhetett arra a cseléd, hogy megszabaduljon a pusztai rabságtól és lényegében a társadalmi létrán egy fokkal emberibb életet kínáló falusi napszámosok sorába állhat be. A múlt század 90-es éveitől ez a lehetőség a Dunántúlon elég gyorsan eltűnt, a cselédek nyomorogni kezdtek, már nem volt semmi távlati értelme a nehéz sors vállalásának.

Az 1891-es mozgalom előtt az állattartási lehetőség megvonásával a viharsarki cselédség életében egészen hasonló folyamatok mentek végbe, és annak társadalmi reakciója is egészen hasonló vol. A magyar agrártörténetírás egyik legkoraibb képviselője, Szeberényi Zs. Lajos békéscsabai evangélikus pap így írt erről: „A béresek fizetése az utolsó 30 év alatt a nagy uradalmakban alig változott, sőt hanyatlott, mivel a mellékkereset csökkent. A fő jövödelmi forrása volt a béres-családnak a disznótartás, de a disznóvész nagy károkat okozott a szegény családoknak. A legtöbb uradalomban megtiltották vagy megnehezítették a béresek disznótartását, nehogy idegen sertések vétele által behurcolják az uradalom területére a vészt." „A régebbi időben a mellékkereset folytán a béres egy kis vagyonkát, házat, egy-két holdat is szerezhetett, de újabban ez a ritkaságok közé tartozik."[62] A viharsarki 1891-es mozgalmak okait kereső Reiszig Ede

[59] *Brázovay* i. m. 4. l.
[60] Uo. 9. l.
[61] Uo. 15. l.
[62] *Szeberényi Zs. Lajos:* Parasztok helyzete Magyarországon. Bp. 1907. 55. l.

kormánybiztos, aki Vas megyei főispán volt, a tapasztaltakat így írta le: „Uradalmi cselédség mozgalmának tulajdonképpeni oka abban rejlik, hogy egyes uradalmakon a közelmúltban képzett gazdatisztek nem voltak, s a gazdaság vezetése béresgazdákra volt bízva, akik elnézték, ha egyes cselédek tehenet tartottak és több kocát, mint amennyihez joguk volt, s az uradalom rovására gazdálkodva, jó jövedelmet biztosítottak maguknak. Volt olyan uradalmi cseléd, a községi passzus-könyvek tanúsága szerint – ki egy év alatt 10–15 süldőt adott el. Megvett a cseléd egy 30–40 forintos tehenet, azt az uradalmi legelőn feljavítva, fél év múlva 60–100 forintért adta el. – Mindennek vége lett az uradalmi igazgatás rendezése által; természetesen a cseléd ezért a gazdatiszt ellen fordult, arra haragudott. Olyan uradalmakban pedig, hol gazdatisztek lévén, nem engedték a cselédek olyszerű gazdálkodását, az volt a baj, látván a szomszéd uradalmak cselédjeinek jóvoltát s azt jogszerűnek tartva, hasonló viszonyokat kívántak létesíteni. Természetesen ezen törekvésük nem sikerülhetvén, a gazdatiszteket okolták és azok ellen fordultak. Egyes uradalmi cselédeknek van házuk, földjük, 1000–2000 forintnyi készpénzük."[63] A Viharsarokban és a Dunántúlon az állattartási jog megvonása együtt járt az uradalmi cselédek teljes proletarizálódásával. Ebben a tényben az agrárproletáriátus magyarországi kialakulásának egyik szertfölött fontos tényét kell látnunk. Ismeretes, hogy sem Magyarországon, sem Kelet-Európa egyetlen országában nem úgy jöttek létre a kapitalizmus előfeltételei, hogy a társadalom egyik oldalán nagyszámú proletár koncentrálódott, a másik oldalon pedig ezek elvesztett vagyonából nagy tőkék keletkeztek, mint a kapitalizmus klasszikus földjén, Angliában, azaz az eredeti tőkefelhalmozásnak nem volt szerepe a tőkés viszonyok keletkezésében; hanem úgy, hogy a felülről végrehajtott jobbágyfelszabadítás után a gazdaságban együtt éltek a feudális és a tőkés elemek. Különösen a mezőgazdaságban a feudális viszonyok gyötrelmes lassúsággal alakultak át tőkés viszonyokká. Az imént leírt folyamat ennek az évtizedekig tartó kínos-keserves átalakulásnak egyik nagyon fontos szimptómáját mutatja. A jobbágyfelszabadításkor hirtelen megélhetés és lakás nélkül maradt házatlan zsellér elszegődött cselédnek, de még nem volt teljesen proletár, megőrizte egykori tehenét és sertéseit. A Viharsarokban három évtizedig, a Dunántúlon pedig mintegy négy évtizedig birtokolta. Sőt reményt keltett benne, hogy visszajuthat – állatainak jövedelmével – abba a falusi társadalomba, amelyből kiszakította a jobbágyfelszabadítás. A Viharsarokban a gazdatiszti gazdálkodási rendszer és a gabonatermesztés árválsága, a Dunántúlon a gabona- és a filoxéraválság után a nagyüzemi tőkés árutermelő állattenyésztés hozta abba a helyzetbe az uradalmi cselédeket, hogy megmaradt vagyonuk utolsó jelentősebb darabjaitól is meg kellett válniok. Így az 1891-es és az 1905–06-os mozgalmak hasonlósága abban mérhető fel, hogy a magyar szegényparasztság egy jelentős csoportja, az uradalmi cselédek történetileg azonos helyzetbe kerültek mindkét nagy agrárregióban; bár különböző forrásokból és indító erőkből, eljutottak a proletariátus azon helyzetébe, amikor már meg vannak fosztva minden termelőeszköztől. A lezajlott két nagy mozgalomban, az 1891-es és az 1905-ös mozgalomban tehát nem csak bérharcot kell látni, hanem olyan mozgalmat, amely a bérek követelésén keresztül egyben szembe akar szállni a proletárrá válással is. Az állattartási jog megvonása különösen reprezentálja ezt.

[63] Békés megyei Levéltár. Főispáni iratok. MMI 1103/1891. alapszámon. Reiszig Ede Csorváson készített személyes feljegyzése.

A cselédek természetbeni bérének része volt az a földjárandóság, amit kukoricának, burgonyának és veteményeskertnek kaptak. Ebben a vonatkozásban szintén megrövidítették a cselédeket. Maguk a földbirtokosok mondták el (Pallavicini), hogy a cseléd nem kapja meg a földjárandóságot, hanem annak mennyiségét csökkentették. Ezt kétféleképpen érték el: vagy hamisan mértek, vagy már eleve a szerződéskötésnél kisebb terület szerepelt. Aztán a kiadott földnek a minőségével is rendszerint baj volt. A sovány, nem trágyázott, árutermelésre nehezen használható földdarabokból részesítették a cselédeket. A somogyi elaborátum ezeket aa földbirtokos, földbérlő manipulációkat így tükrözi vissza: a földjárandóság „... kiadásánál fő gond lenne arra fordítandó, hogy ne a legsilányabb föld adassék ki erre a célra, s hogy a kiadott föld tényleg ne legyen kisebb térfogatú, mint aminő kiköttetett; mert nem szabad a cselédben még ama gyanút sem megfogalmazni hagyni, hogy olyan módon rövidíttessék meg, hogy károsodását még bizonyítani is alig képes."[64]

Az 1905–06-os cselédsztrájkok egyik nagyon panaszos követelése az volt, hogy a cselédasszonyok robotja szűnjön meg. Általános szokás volt a Dunántúlon, hogy a cselédasszonyokkal meghatározott számú napot ingyen dolgoztattak a kastélyokban. Mosást, súrolást, ablaktisztítást, kerti munkákat végeztettek velük. A cselédasszonyok robotja gazdaságonként különbözött. Volt hely, ahol 10–12 napot követeltek a birtokosok, volt, ahol hetente 1–1 napot, tehát évente 50–60 napot. „A robotnak ez a fajtája méltán keseríti el a cselédet. Az asszony egész napon át el van vonva a családtól; a gyerekek gondozatlanul maradnak, meleg ételt a családfő hazulról nem kap. S mindez miért? Inkább rossz szokásból, mert a haszon, amelyet a birtokos vagy helyettese az ilyen ingyen napszám folytán élvez, elenyészően csekély, semmiképpen sem áll arányban azzal a rossz hatással, amelyet e robot a cselédnépre gyakorol."[65]

A cselédasszonyok ingyenmunkája csak egy formája volt annak, hogy nemcsak a családfő volt köteles egész életét feláldozni a földbirtokosnak, de ez alól a cselédember családja sem volt kivétel. Nem volt szabad, hogy engedély nélkül a cselédasszony vagy a cseléd gyermekei a szomszédos gazdaságba elmenjenek napszámos munkát vállalni. Ha a földbirtokosnak vagy a földbérlőnek napszámosokra volt szüksége a gazdaságában, akkor a cseléd munkaképes családtagjainak – a birtokos által előre megszabott napszámért – abban a gazdaságban kellett munkába állnia, ahol a családfő szolgált. Holott csak a családfő szegődött el cselédnek. Ez a modern rabszolgaság olyan formája volt, amit még a sok megaláztatáshoz szokott uradalmi cselédek sem tudtak szó nélkül eltűrni. Az 1905–06-os mozgalmak tisztítótüzében aztán ez is felszínre került, és a cselédek panaszai között nagyon is lényeges volt. A cseléd felesége és nagykorú gyerekei nem vállalhattak szabadon munkát a környéken, hanem ki voltak szolgáltatva a családfő munkaadó gazdaságának. Ez természetesen erősen csökkentette a cseléd jövedelmét, hiszen a nagy nyári mezőgazdasági munkák idején elérhető jobb napszámtól zárta el őket. Ebben a vonatkozásban a pusztákon még megmaradt a feudalizmusra jellemző hűbéri kötelék, ami a tőkés gazdálkodás viszonyai között még elviselhetetlenebb volt, mint a maga idejében. Brázovay tapasztalta, hogy milyen szigorúan ellenőrizték azt, hogy a cseléd családtagjai nehogy idegen gazdaságban vállaljanak munkát. 1905 és 1906 sztrájkjai arra késztették a

[64] BmL. Gazdasági Egyesület iratai. 1905. 2438. sz. irat.

[65] *Brázovay* i. m. 14. l.

nagybirtokos osztályt, hogy sok mindent felülvizsgáljon abban a munkaszervezetben, amit 1848 óta kialakított. Egyhez azonban a körömszakadtáig ragaszkodtak még a sztrájkok után is; a cseléd családja munkaerejének a pusztára történő lekötéséhez. A somogyi nagybirtokosoknak ajánlott elaborátum erről a következőket írta: „Viszont jogosnak tartjuk, hogy a gazda a sokszor, főleg sűrgős munka idején drága pénzen sem szerezhető napszámot a cseléd munkaképes családtagjai személyében biztosítsa magának, s így teljesen jogosnak tartjuk, ha arra kötelezi cselédjének családtagjait, hogy elsősorban a gazdánál dolgozzanak napszámban . . ."

Amikor a cseléd elszegődött egy gazdaságba, akkor lényegében az egész családja köteles volt szolgálni azt a nagybirtokot, ahol munkát vállalt. A cselédeknek járt bizonyos konvenciós föld, de amint már írtam róla, ezt a birtokosok igyekeztek csökkenteni. Ezért a cselédasszonyok még külön részes földeket vállaltak, így harmados, negyedes kukoricát, részes répa-, burgonyaföldet. Azért, hogy egyáltalán kaphattak részes földet, a földbirtokosok vagy földbérlők követeltek bizonyos ingyen munkát. Így aztán a cselédasszony összes lehetséges szabadideje rámént a nagybirtokok földjének a kézi művelésére. A cselédek gyermekeit nem kevéssé felhasználták a répa kártevőinek, a csajkónak a szedésére, lóvezetésre és más, a gyermekek számára elfogadható munkára. Így aztán megállapítható, hogy nemcsak a cselédember dolgozott kora hajnaltól késő estig, de a pusztához, a nagybirtokhoz volt láncolva egész családja. Ennek elviselhetetlensége, amely felért egy jobbágysággal, fergeteges erővel került mérlegre 1905-ben.

A vasárnapi és ünnepnapi munkaszünetet nemcsak a cselédek követelték, de a vallásukra különösen kényes katolikus nagybirtokosok is. Pallavicini ezt úgy vetette fel, hogy a munkaszüneti nap hiánya nem hagy pihenőt sem embernek, sem állatnak. A feudális allüröktől terhelt mosdósi nagybirtokos különösen nehezményezett a nagybérlőkre, miután azok a mezőgazdaságban a tőke körforgásának törvényét oly következetesen alkalmazták, hogy egy pillanatig sem hagyták a tőke alkatrészeit nyugalomban, hanem az ember és állat szüntelen munkáját követelték. Még azok a nagybirtokosok is, akik valamit adtak a vallásgyakorlásra, nemegyszer megkövetelték, hogy az uradalmi cseléd a vasárnap délelőttjét azzal töltse, hogy a gazdaság szerszámait, szekerét tartsa karba. A munkaszünet csak a vasárnap délutánra vonatkozott, mert este már a kocsis és a béres kellett hogy menjen megetetni azokat az állatokat, amelyeket a gondjaira bíztak. Ebben a vonatkozásban a Viharsarok uradalmi cselédje semmiben sem különbözött a dunántúli uradalmi cselédtől. A cselédek nagyon ritkán kaptak egy vagy két nap szabadságot, sokszor még a legbensőbb családi eseményeket sem volt módjukban megünnepelni.[66]

A cselédek panaszainak különös és érdekes kérdése a gyógykezeltetés és a gyógyszerek beszerzése. Ennek a gyakorlatnak az eredetére eddig még nem sikerült a nyomára bukkanni. Tény azonban az, hogy 1905-ben felmerült, hogy a nagybirtokosok és a nagybérlők a cselédek családtagjaitól az ingyenes gyógykezelést megtagadták és ezt a szolgáltatást csak a családfő részére tartották meg. Igaz, hogy az 1876. évi XIII. tc., az 1900. évi XVI. tc., illetőleg az 1902. XIV. tc. csak azt írták elő, hogy a gazda csak a munkavállaló cseléd irányában tartozik kötelezettséggel. Az eddig elmondottakból viszont az derült ki, hogy a cseléd alig rendelkezett készpénzfizetéssel, másrészt családja a szó szoros értelmében oda volt láncolva a pusztához, a nagybirtokosok gazdaságához, így

[66] *Király* i. m. 44. l.

aztán méltányosnak tartották még a humánusabb nagybirtokosok is a cselédek ilyen irányú követelését. A somogyi elaborátumban így érveltek: „. . . . A cseléd munkabére általában nem fényes és nem is lehet fényes, rendszerint csak a szerény megélhetést biztosítja neki és családjának, alig lehet tehát ama helyzetben, hogy rendszerint nem kis számú családtagjai gyógyítási költségeit viselhesse, inkább nem veszi igénybe az orvost és gyógyszertárt, ahova rendszerint a hely távolságánál s közlekedési eszközök hiányánál fogva nehéz is eljutnia; ha pedig a gazda a cseléd családtagjainak gyógyítása címén levonásokat eszközöl a cseléd munkabéréből, az nála jogos elkeseredést idéz elő, mely lelkiállapot könnyen teszi őt hajlandóvá izgatók szavának meghallgatására." A mutatott kegyes humánum mellett ezeket a szavakat a sztrájkharcok újabb kirobbanásától tartó félelem diktálta, és ez tette megfontolttá a somogyi gazdasági egyesület vezetőit.

A cselédek anyagi helyzetével és panaszaival hosszasan foglalkoztam. Ugyanis az 1905–06-os sztrájkokban felmerült kérdések módot adtak arra, hogy összahasonlítsam, miben volt egészen hasonlatos a dunántúli uradalmi cseléd anyagi helyzete a viharsarki cselédségével és miben különbözött. Azonban le kell valamit szögezni, amit már futólag érintettem az állattartási jog megvonásánál. Addig, amíg a cselédsztrájkok bérmozgalmak, ameddig a követelések arra irányultak, hogy a munkafeltételek javuljanak, a munkaidő rövidüljön, a cselédek élete legyen emberibb élet, ez a mozgalom nagyszerű mozgalom, a magyar történelem ragyogó lapjait adja. Azonban nem minden vonatkozásában elégítik ki a cselédek követelései és harca 1905–06-ban azt, hogy ezt a mozgalmat összes jellemzőjében egyértelműen a progresszív vonulatú mozgalmakhoz soroljuk. Miről van szó? A cselédek munkaszervezete, munkabérüknek struktúrája – talán az egész magyar szegényparasztság bérezésében – a legtöbb feudális maradványt őrizte. Ennek következtében az 1905–06-ban felmerülő cselédkövetelések és panaszok nem minden vonatkozásban álltak a modernebb, tőkés bérrendszer kifejlődésének szolgálatában. A már említett állattartási jog konzerválása és a bérrendszer azon elemeinek a megtartása, amelyet például a nagybirtokosok is szorgalmaztak, végső soron nem a nagybirtokrendszer bontását, hanem éppen megőrzését szolgálták. Így például a szigorú ragaszkodás a naturáliákhoz nemcsak a cselédek becsapásának és meglopásának volt forrása, de annak is, hogy a nagybirtokos osztály tőkeszegény gazdaságát szüntelenül a cselédség munkabérének terhére szanálta. Hogy 1905-ben nem léptek fel a cselédek olyan követeléssel, hogy például a gabonajárandóságot, a fajárandóságot váltsák meg a földbirtokosok készpénzzel folyó piaci árakon, véleményem szerint csak azért állt elő, mert az egész sztrájkmozgalomnak nem volt vezetője. A sztrájkok az aratók spontán mozgalmából alakultak ki, az uradalmi cselédek pedig ezekhez csatlakoztak. Sem a Szociáldemokrata Párt, sem az Újjászervezett SZDP nem működött közre a sztrájkkövetelések kialakításában. Így a cselédek nemegyszer csak azt követelik, hogy a régebbi, jobb helyzetüket állítsák vissza, azokat a szolgáltatásokat kapják meg, amitől közben megfosztották őket. Ha higgadtan mérlegelni akarjuk az 1905–06-os cselédsztrájkokat, akkor az mondható el, hogy a mozgalmak spontán mozgalmak voltak. A sztrájk fegyverét a megelőző parasztmozgalmaktól és az ipari munkásság mozgalmaitól vették kölcsön, de az eszmei felvértezettség teljesen hiányzott. Annyit ugyan megtanultak, hogy a sztrájk csak akkor lehet sikeres, ha egységesen cselekszenek, de a bérharcok nagy történeti iskolájában már nem jutottak tovább. Osztályideáljuk nem volt kifejezetten proletár osztályideál. Ebben a történeti pillanatban az uradalmi cselédség nagy tömegei tulajdonképpen nem akarták tudomásul

venni proletárrá válásuk tényét. Arra törekedtek, hogy a mezőgazdaság tőkés átalakulásának egy korábbi időszakára jellemző jövedelmi viszonyaikat visszaállítsák. Mint ismeretes, ezt a korábbi időszakot a naturáliák jellemezték a cselédek bérében. Ezen a ponton a nagybirtokos osztály érdekei és a cselédek 1905–06-os mozgalmai találkoztak. A nagybirtokos osztály – érdekeinek megfelelően – mintegy elébe ment a cselédség követeléseinek, és azokat elégítette ki, amelyek a nagybirtokrendszer fenntartását szolgálták. Ennek egyenes következménye lett az, hogy az 1905–06-os cselédsztrájk a magyar történelem utolsó cselédsztrájkja lett. A nagybirtokos taktika képlete a következő volt: elzárni a cselédeket a korszerű bérharcok képviselőitől, amint őket nevezték, „a szocialista izgatóktól". A puszták bezárt légköre egyébként is elszigeteli őket a nagy társadalmi áramlatoktól. Fenntartani a nagyrészt naturáliákból álló bérrendszert, egy látszólagos érdekeltségi rendszert létrehozni a cselédek jövedelmében, hogy a cselédség ama illúziója, hogy állatok tartásával és részes földek művelésével kiszabadulhat a cselédi sorból, fennmaradhasson. A taktika alapképlete tehát az volt: akadályozd meg, hogy a cseléd ráléphessen a szabad proletárrá válás egyenes útjára.

A nagybirtokos osztályt nem először foglalkoztatták ezek a kérdések. Különösen az 1891-es cselédsztrájkok után elég széles körű nagybirtokos mozgolódás irányult arra, hogy egy olyan törvénnyel cseréljék fel az 1876. évi XIII. tc.-ket, amely képes úgy gúzsba kötni a cselédséget, hogy azok ne tehessenek a szabad proletárrá válás útján jelentős lépéseket. Az 1891-ben legjobban érintett megye, Békés megye főispánját, későbbi földművelésügyi minisztert bízták meg a cselédtörvény revíziójának előkészítésével. Tallián Béla, aki az egész munkálatot vezette, javaslatát gazdagon kiegészítette a megyei gazdasági egyesületek és egyéb OMGE érdekeltségi körhöz tartozó szervezetek javaslataival. Az egész óriási aktatömeggé vált és elhelyezték az FM-ben, hogy alkalmas történeti pillanatban tető alá hozzák az új cselédtörvényt.[67] Később azonban egészen rejtélyes módon elveszett ez az aktatömeg.

Már 1905-öt megelőzően foglalkoztatta a nagybirtokosokat az új cselédtörvény gondolata. Baranya megyében ez így merült fel: „A vármegyei gazdasági egyesület az 1876. évi XIII. tc. elavult és elégtelen intézkedéseinek módosítása tárgyában már két ízben terjesztette be javaslatait a törvényhatósági bizottsághoz, melyben a gazda és a cseléd közötti jogviszonyra, az egységes költözködési időpontra, a felmondás szabályozására, a cselédek nyilvántartására vonatkozó pontoknak a jelenlegi viszonyoknak megfelelő megváltoztatását sürgette. Javaslatait a törvényhatósági bizottság közgyűlése magáévá tette, de a kormány a közgyűlés által elfogadott szabályrendeletet azon indoklással, hogy e kérdés egyöntetű, országos rendezést igényel, jóvá nem hagyta."[68] A baranyai földbirtokosok között ez a mozgolódás akkor alakult ki, mikor már igen nagy méretet öltött a cselédek vándorlása. A szabályrendelet célja az lett volna, hogy a cselédek vándorlását fékezze hatósági eszközökkel. Az 1905-ös és 1906-os sztrájkok aztán arra késztették a dél-dunántúli gazdasági egyesületeket, hogy követeljék az új cselédtörvény kidolgozását. Az OMGE vezetősége körében teljesen hasonló gondolatra jutottak. A cselédtörvény gyors kodifikálását aztán még az segítette elő, hogy a földművelési kormányzat élére ugyanaz a Darányi Ignác került, aki 1898-ban beterjesztette az

[67] *Rubinek* Küzdelem . . . i. m. 38. l.

[68] BmL. Gazdasági Egyesület iratai. 1905. 164. sz. irat.

aratósztrájkokat megakadályozni akaró ún. rabszolgatörvényt. Darányi OMGE-ember volt, és talán személyében a dualizmus egész időszaka alatt a nagybirtokos érdekek egyik leghatásosabb védőjét kell látnunk.

Az 1907-ben kodifikált cselédtörvényt már nagyon sokan értékelték, és az ide vonatkozó irodalom elég tekintélyes. Én itt mindössze azt hangsúlyozom, amit azok a kutatások erősítenek meg, amelyet a két nagy cselédsztrájknak, az 1891-es és az 1905–06-os cselédsztrájk tapasztalataiból lehet meríteni. Először, hogy az új cseléd-törvényt a nagybirtokosok a cselédsztrájkok visszatérésétől való félelmükben szavaztatták meg a magyar törvényhozásban. Másodszor a cselédtörvény tételesen az 1905–06-os mozgalmakban felmerült igényeknek és panaszoknak a részleges kielégítése és elutasítása. Harmadszor ez a törvény erőteljesen elősegítette, hogy a magyar cselédség jogos követeléseit harcokban ne vívhassa ki, ezekben a harcokban ne erősödjön politikai öntudata és ne keresse a kapcsolatot azokkal a pártokkal, amelyek programjuk alapján lépést tehettek volna egy demokratikus fordulat felé. Ezt a kortársak rögtön látták, és méltán nevezték a törvényt deres-törvénynek.

Az 1905–06-os dunántúli sztrájkoknak a fő szenzációja a cselédsztrájk volt, mégis a mozgalmakat alapvetően az aratósztrájkok határozták meg. Nemcsak azért, mert az aratósztrájkok kétszer-háromszor annyi helyen fordultak elő, mint a cselédsztrájkok, de azért is, mert a cselédsztrájkok rendszerint követték az aratósztrájkokat. A minta, a követendő példa mindig az aratósztrájk volt, ez bátorította fel a mélyen elnyomott uradalmi cselédeket. Ennek ellenére az aratósztrájkok a nagybirtokosokat kevéssé foglalkoztatták. Igaz, hogy a cselédsztrájkok nagyobb kárt tudtak okozni a nagybirtokosoknak, és ami nagyon idegesítette őket, a cselédsztrájk az év bármely időpontjában felléphetett. Az aratósztrájk rövid időre korlátozódott, és a nagybirtokosok azt gondolták, ha megkötötték még a téli időszakban az aratókkal a szerződéseket, akkor az 1898. évi II. tc. segítségével, amely jogot biztosított a hatósági fellépésre, az aratás lefolytatása kisebb gondot jelent. Ezért aztán a korabeli, főleg agrárius irodalomban az aratósztrájkok problematikájába kevéssé botlik bele a kutató. Pedig a mezőgazdaság tőkés átalakítása legalább annyira sújtotta az aratókat, mint a cselédeket.

Az 1905-ben kirobbant dunántúli aratósztrájkok követelései három csoportba foglalhatók. Az első csoportba azok tartoznak, amelyek speciálisan csak az 1905-ös mezőgazdasági évre vonatkoznak, a második csoportba az a küzdelem tartozik, amely az aratórész növelésére irányult, a harmadik csoportba azok a követelések tartoznak, amelyek az aratással együtt járó túl- vagy ingyenmunka megszüntetésére törekedtek.

Az 1905-ös évben az aratósztrájkok kirobbanásának egyik oka az volt, hogy a gabona sok helyütt megdőlt. A dőlt gabonát nehezebb aratni, és az utána várható termés is kisebb, hiszen a kalász gyarapodásának idején a gabona feje már a földön hever, és így a mag kifejlődéséhez a biológiai előfeltételek sokkal rosszabbak; kevesebb napfényt kap a növény, ezenkívül a talajon a hőmérséklet sokkal kisebb, mint az álló gabona nagyjából 70–80 cm-es magasságában. Ennek a következménye az, hogy a nagyobb munkaerő-kifejtés dacára az arató részesedése kisebb lesz.

Annak kimutatása, hogy hány helyen keletkezett ilyen okból aratósztrájk, teljesen felesleges. A megfelelő eseménytörténeti munkákból, korabeli rendőrségi jelentésekből, szolgabírói jelentésekből, újsághírekből mindez kihámozható, statisztikus feldolgozása pedig semmi újat nem tud hozni a történeti problematika mélyebb megvilágításához. A

dőlt gabona miatt kitört aratósztrájkok viszonylag a legcsendesebb mozgalmak voltak. Mivel az 1898. évi II. tc. is intézkedik erre az esetre, a nagybirtokosoknak kártalanítani kellett az aratókat. Így néhány nap leforgása alatt, míg az alkudozás, a hatósági közvetítés tartott, munkába állottak újra az aratók. Az alkudozások persze nem folytak egészen zökkenőmentesen. Ugyanis a kártalanítás, amelyet pénzben kellett adnia a földbirtokosnak vagy a bérlőnek, attól függött, hogy milyen mértékben dőlt meg a gabona. Miután ez becslés útján volt csak elvégezhető, így az alkunál a birtokos arra törekedett, hogy a gabona kevéssé dőltnek legyen nyilvánítva, az aratók pedig az ellenkezőjére törekedtek.

Az 1891-es mozgalmakban az aratók követelései között nagyon fontos helyet töltött be az aratórész nagysága. Ott és akkor rendszerint 13–14-ik részért arattak. Ez természetesen azzal volt szoros összefüggésben, hogy a viharsarki mozgalmak okai között a gabonatermesztés árválsága elég fontos szerepet töltött be, másrészt a Viharsarok az ország egyik fontos gabonatermesztő vidéke, ahol ennek a terményféleségnek a hozama elég jó, és ezért tudták a nagybirtokosok ott leszorítani az aratórészt a 13–14-ik részre. Más a helyzet a Dunántúlon; itt a gabonatermesztés még a 70–80-as években sem játszotta azt az erős domináns szerepet a mezőgazdaságban, mint a Viharsarokban. 1905 előtt 11–12-ik részért arattak, és csak nagyon ritka volt a 13-ik rész. De talán az aratók viszonylag magasabb részesedése azért is előállott, mert ezen a vidéken nem tudott kialakulni az a nyomasztóan nagy falusi latens munkanélküliség, ami a Viharsarokban kialakult a 80-as évek végére. Ennek okait már boncolgattam a tanulmány korábbi részeiben.

A magasabb aratórész ellenére, a sztrájkkövetelésekben előfordult a 10-ik rész követelése. Okait a kortársaktól tudjuk meg, elsősorban Brázovaytól és Csizmadiától, akik bejárták a sztrájkoktól legjobban érintett somogyi és tolnai pusztákat és községeket. A tizedik rész követelését főleg az indokolta, hogy az aratók nem tudtak annyit keresni az aratás viszonylag rövid időszakában, hogy ebből évi kenyerük meglett volna. „Tizenkettedén aratnak a legtöbb helyen – írta Csizmadia. Egy kaszára olyan kis területet adnak, hogy egy-egy munkás még jó termés idején sem kereshet annyit, amennyivel kenyere biztosítva lehetne."[69] Brázovay teljesen hasonlókat tapasztalt azzal a különbséggel, hogy ő már megfejtette annak okát is, hogy miért kaptak oly kevés aratnivalót az aratómunkások? Az aratási területek csökkenésének az oka az volt, hogy a Dél-Dunántúlon a 90-es évektől megváltozott az uradalmakban a gazdálkodási rendszer. „Amint ugyanis a nagybirtokokon a gazdálkodás belterjesebbé vált s a marhatenyésztés nagy lendületet vett, természetszerűleg a szemes terménnyel bevetett területek egyre csökkentek, viszont a takarmányföldek szaporodtak. A szemtermesztés megszorítása azt eredményezte, hogy az aratómunkások keresete csökkent." „De ha csak valamennyire igazak a munkások idevágó panaszai, azt hiszem, hogy ebben a pontban a sztrájk reális okainak legsúlyosabbikát találtuk föl."[70] Brázovay oknyomozását a történeti kutatás is megerősíti. Igenis a dunántúli nagybirtok mezőgazdasági termelésében végbemenő profilváltozás volt annak végső oka, hogy a tolnai, somogyi és baranyai aratók 1905–06-ban letették a szerszámot.

[69] *Csizmadia* i. m.
[70] *Brázovay* i. m. 11. l.

Az aratók panaszai között a legnagyobb számúak és látszatra a legfájdalmasabbak azok a robotjellegű túlmunkakövetelések voltak, amelyeket a nagybirtokosok és a nagybérlők az aratók szerződéseihez hozzáragasztottak. Még el sem kezdte az aratást az arató, mikor már ingyenmunkát kellett teljesítenie. Így történt ez a somogyi Hács községben, a mozgalom egyik fészkében. A júniusban esedékes mesterséges takarmányok kaszálását nem akarták ingyen elvégezni; 25 kat. hold bükkönyt kellett volna ingyen lekaszálniok és begyűjteniök. Az aratómunkások részért akarták levágni, harmados kukoricaföldet és napi 1 korona napszámbért kértek. A lengyeltóti uradalom nem fogadta el a feltételeket, erre felbontották a télen megkötött szerződést.[71]

A bérleti gazdaságokban, ahol igyekeztek a tőke körforgását felgyorsítani, ami az állattenyésztés esetében azt jelentette, hogy az egyes állat teljesítményét, termelőképességét fel kellett fokozni, aminek viszont a jobb és bőségesebb takarmányozás volt az egyik legfontosabb előfeltétele, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy az éves vetésforgóban a legnagyobb mértékű eltolódás a takarmánynövények, különösen pedig a mesterséges, vetett takarmányok (lucerna, lóhere, bükköny, muhar, baltacim stb.) vetésterületében következett be. Így az aratókra nehezedő azon teher, hogy ezeket a takarmányokat ingyenes túlmunkában kaszálják le és takarítsák be, a bérleti gazdaságokban volt a legsúlyosabb.

Ha megszemléljük az 1905–06-os dunántúli sztrájkokról készített térképeket,[72] akkor nyilvánvaló, hogy elsősorban a tolnai és somogyi bérleti gazdaságokban robbant ki aratósztrájk. A sztrájkoknak három nagyobb vidéke volt. Tolna megyében a Somogy megye keleti határával párhuzamosan elhelyezkedő tamási és dombóvári járásokban volt a legtöbb aratósztrájk. Ismeretes, hogy ezen a vidéken az Eszterházy-uradalom számos gazdasága bérletben volt kiadva. A sztrájkok másik vidéke a Kapos folyótól északra helyezkedett el Somogy megye közepén. Ez is Eszterházy-birtok volt, csakhogy itt nem egyéni bérlői voltak, hanem a Hitelbank egyik leányvállalata, a Mezőgazdasági Ipar Rt. bérelte a több, mint 33 ezer holdas birtokot. A harmadik nagyobb sztrájkvidék Dél-Somogyban helyezkedett el, ahol ugyancsak bőségesen voltak bérleti gazdaságok. Bár a sztrájkok nemcsak bérleti gazdaságokban fordultak elő, mégis az egyes sztrájkok számbavétele után nemcsak a kortársakban, de a történészben is kialakul az a nézet, hogy a bérleti gazdaságokon volt a legsúlyosabb az aratómunkások kizsákmányolása. De ez természetes is, hiszen a bérlőnek meg kellett termeltetni azt a földjáradékot, amit bérleti díj címén fizetett a nagybirtokosnak, ezenkívül törekedett megtermelni azt a hasznot, amit általában az ipar megadott, de alkalmas évjáratokban még a különbözeti földjáradékra is igényt tartott, mert különben nem nagyon lett volna érdemes a mezőgazdasággal bíbelődni, mivel az ipar kevéssé függött az elemi csapásoktól, az időjárás viszontagságaitól. Az egyértelműen kiderül, hogy az 1905–06-os dunántúli aratósztrájkok mögött lényegében Magyarország egyik leggazdagabb földbirtokosának, Eszterházynak a birtokain kialakult embertelen kizsákmányolás húzódik meg. Bár ez az aratók és a cselédek előtt rejtve maradt, hiszen a gazdasággal való vesződés gondjait Eszterházy áthárította a bérlőkre, így hát az aratók nem voltak tudatában annak, hogy nyomoruk fő oka a bérlők profitéhségén kívül Eszterházy herceg gondtalan dőzsölése. Ezt inkább azok a földbir-

[71] *Kanyar* i. m. 9. l.
[72] *Mérey* i. m. 94–5. l. és 138–9. l.

tokosok látták, akik maguk gazdálkodtak, vagy birtokuk házi kezelésben volt. Ezért őrgróf Pallavicini és gr. Hoyos nem kevéssé hibáztatták a mamutbirtokokkal rendelkező nagybirtokosokat.

A nagybirtokokon és a nagybérleteken a mezőgazdaság tőkés átalakítása a Dunántúlon erőltetett ütemben és módon ment végbe, mert a szükséges tőkéket, amelyek a befektetésekhez és a jól képzett munkaerő fizetésére kellettek volna, a nagybirtokosok és a nagybérlők az aratók és nem kevésbé a cselédek terhére igyekeztek megtakarítani. Az állattenyésztésnek jóval nagyobb a munkaerőigénye, mint a gabonatermesztésnek vagy akár az ipari növénytermesztésnek. A munkaerőigény egyszer jelentkezik a télre konzerválandó takarmányban és a kapások nagyobb mértékű termesztésében. A kukorica és a takarmányrépa ezek között az első helyet foglalta el. Másodszor jelentkezik a munkaerőigény az állatok gondozásában. A nagyobb és csak készpénzzel megoldható igény az első. Ezt a készpénzkiadást igyekezett a nagybirtok és a nagybérlet azzal kikapcsolni, hogy aratást csak annak fejében adtak a falusi napszámosoknak, ha ingyen vállalják a takarmányok levágását és betakarítását. A kapások műveltetését, főleg a kapálását pedig úgy igyekeztek biztosítani, hogy harmados, negyedes, ötödös kukoricát adtak az aratóknak. Télen, mikor főleg szorult helyzetben voltak, az aratók ezeket a feltételeket el is fogadták. Rendszerint akkor léptek sztrájkba az aratómunkások, mikor nyáron már látták, hogy munkájuknak nagyon silány gyümölcse van. Hogy milyen nagy volt a profitéhség, azt jól mutatja az, hogy Molnár József talált Tolna megye tamási járásában olyan aratószerződést, amelyben 500 négyszögöles harmados burgonyaföldért 2 kat. h. takarmányát kívánták levágatni. Ez körülbelül azt jelentette, hogy a burgonyatermléstől függően, mintegy 10–15 q burgonyáért meg kellett művelni az 500 négyszögöl földet, azaz elvetni, betölteni és kiszedni a burgonyát, ezenkívül legalább háromszor lekaszálni a két holdat, megszárítani a szénának valót és felgyűjteni. Csizmadia Sándor írta: „A viszonyok romlottsága s különösen a nyári munkabérek minimumra vagy még azon is alul való süllyedése kergette a dunántúli munkásokat a sztrájkba." Még az agrárius Brázovay is kereken kimondta, amit tapasztalt: „A növekedő takarmánytermesztésből viszont a munkásoknak nem haszna, hanem kára volt. Az aratómunkások tudvalévőleg csoportokba állva, a termés bizonyos hányada fejében vállalkoztak az aratásra s ezzel kapcsolatos munkákra. Ezért a hányadért azonban, valamint a nekik átengedett konvenciós földek használatáért és egyéb, a munkaadó által teljesített apróbb szolgálmányok fejében kötelesek az aratómunkások bizonyos területen a takarmányféléket is letakarítani. A szemestermények és a takarmányfélék mennyiségi arányában történt változások nyomán a gazda (bérlő) törekvése odairányult, hogy a munkások ugyanolyan hányadért végezzék a fölszaporodott takarmányfélék letakarítását, mint azelőtt. Ez a törekvés többnyire sikerre vezetett, vagyis *az aratómunkások ma kevesebb bérért több munkát végeznek, mint végeztek a külterjes gazdálkodás idején.*"[73]

Az aratóknak még ingyen munkát kellett ledolgozni sok gazdaságban a vízhordásért, a gabonarészük elcsépléséért, a szerződésírásért, valamint a gabonájuk házhoz szállításáért. Nagyon érdekes, hogy a készpénzt semmiképpen kifizetni nem akaró nagybirtokok és nagybérletek, minden általuk nyújtott szolgáltatást mennyire pénzzé akartak tenni. Annak, hogy napszámot majdnem alig fizettek ki, az lett a hatása, hogy nyáron és

[73] *Brázovay* i. m. 11. l.

télen is a dunántúli falvakban nagyon alacsony volt a napszám. Csizmadia említette, hogy télen még napi 60 fillér alá is süllyedt a napszám. Így aztán azt az évi keresetet, amelyet Brázovay állítólag egy munkástól tudakolt meg, nem fogadhatjuk el hitelesnek. Brázovay adatai alapján az évi keresete így alakult:

„Aratás 14 munkanapon át á 12 korona	168 korona
A konvenciós kukoricaföld hozama	70 korona
A konvenciós burgonyaföld részműveléséért	20 korona
November–március hóban 100 munkanap á 1,4 korona	140 korona
Összesen	398 korona[74]

Bár a Dunántúlon nem rendelkezünk a keresetekre vonatkozóan olyan adatokkal, amilyeneket lehetett találni az 1891-es Viharsarokban, mégis a Csizmadia Sándor által a helyszínen gyűjtött adat: „Az egész évi kereset ilyenformán nem igen rúg föl 200 koronára sem." – elég hitelesnek látszik. Brázovay adataiban a burgonyaművelésből eredő hasznon kívül minden adat szépített. Először is nemigen kaptak már az aratók 14 napra való aratást, a napi kereset nem volt 12 korona, másodszor a részes kukoricaföld hozama túl magasra van felvéve, harmadszor nem lehetett a Dunántúlon 1905 táján 100 napig télen napszámban lenni, és főleg nem 1,4 koronáért. 1891-ben az aratók évi keresete a Viharsarokban 100 korona körül mozgott. Közben valamit drágultak az árak, de semmiképpen sem annyit, hogy mégegyszeresére emelkedtek volna. Ha alapadatnak elfogadjuk a Csizmadia-féle számítást, amit annyival is inkább megtehetünk, mert 1896 előtt ő is falusi napszámos volt és nyaranta aratni járt, akkor az látható, hogy a viharsarki falusi napszámos reális keresete és a dunántúli napszámos keresete között nem is volt oly nagy különbség. Valamivel a dunántúli napszámos évi keresete több volt, de azért többet is kellett dolgozni.

A dunántúli sztrájkok között szórványosan előfordultak cséplősztrájkok is. A cséplőgépnél ugyanazok a falusi napszámosok szüntették be a munkát, akik a gabonaföldeken letették a szerszámot. Egyébként a cséplőgép megjelenése nagyon lecsökkentette a falusi napszámosok keresetét. Még a XIX. század hatvanas éveiben, mikor a nyomtatás még általános volt és csak néhány nagybirtokon jelent meg az ún. járgányos cséplőgép, a falusi napszámosok sokáig találtak munkát a gazdaságokban, mert a nyomtatás rendszerint félszerben vagy valami tetővel ellátott épületben történt. A nyomtatók nemegyszer karácsonykor hagyták abba a munkát. Persze ezeket az állapotokat a nagybirtokon, de a parasztgazdaságokban is igyekeztek megváltoztatni. Ennek egyik következménye lett, hogy az egész Dél-Dunántúlon igen széles körben elterjedtek azok a cséplőgépek, amelyeket a lovak erejével hajtattak meg. Az igazi nagy fordulat akkor következett be, mikor a gőzzel hajtott angol és svéd rendszerű cséplőgépek munkába állottak. Ezekhez nagyszámú kiszolgáló személyzet kellett. Ezek a cséplőcsapatok szintén a falusi napszámosok közül kerültek ki. Sokszor az aratást befejezett bandák álltak munkába a cséplőgépek mellett. A csapat 18–26 főből állt. Az ipari munkafolyamatokra emlékeztető módon dolgoztak. A munka termelékenysége sokszorosára növekedett. Nem volt ritka, hogy 100–150 mázsát is csépeltek. A munka korán hajnalban kezdődött,

[74] Uo. 14. l.

mikor már lehetett látni, és rövid megszakításokkal este 8-ig tartott. Az emberi teljesítőképességet a maximumig igénybe vette a cséplőgép. Óriási porfelhőben úszott a gép, és elviselhetetlenül tűzött a nyári nap. A gép azonban nem ismert pardont, ha megindították, gabonával kellett ellátni. De a cséplők is hajtották a munkát. Részért csépeltek, és ha már lerövidült a cséplés időszaka, abban a rövid időben igyekeztek minél többet keresni, hogy az aratásnál szerzett gabonát még néhány q-val kiegészíthessék. Az 1905-ös cséplőcsapat-sztrájkok Tolna megyében fordultak elő nagyobb számban és a bérleti gazdaságokban. Okai egészen különbözők voltak. Abban a feszített munkatempóban, ahogy a cséplőgép mellett dolgozni kellett, a legkisebb méltánytalanság elégedetlenséget váltott ki. Ezek a sztrájkok mindig befejezői voltak a nagy nyári sztrájkoknak. A cséplőgépek rendszerint szeptember elejére a nagyon nagy gazdaságokban is végeztek, és ezzel egy évre elült a sztrájk; az őszi betakarítási munkák már nem váltottak ki sztrájkokat. A kukorica és a burgonya részes volt, így aztán azoknak a terményeknek a be nem takarítása nemcsak a gazdát károsította volna, de a munkást is.

Az 1905–06-os dunántúli arató- és cselédsztrájkok történeti jelentősége

Egy mozgalom történeti jelentőségét a mozgalom mérete, földrajzi kiterjedtsége, vehemenciája és a követett program, valamint a társadalmi viszonyokban bekövetkezett változások határozzák meg. A mozgalomban résztvevő tömegeket, a mozgalom földrajzi elhelyezkedését és lefolyásának részleteit már tisztázta a magyar történetírás. Ami még kritikus, az a mozgalom jellege, programja, helye és szerepe a magyar történelem általános menetében. Talán az elsők között az kellene tisztázni, hogy mi a jelentősége ennek a mozgalomnak: agrárszocialista-e avagy nem az, az 1905–06. évi dunántúli sztrájkmozgalom?

Az 1905–06. évi sztrájkok első összefoglalója, Simon Péter ezeket a mozgalmakat egyszerűen dunántúli arató- és cselédsztrájkoknak nevezte. Nem minősítette őket agrárszocialistának.[75] Elsőnek Mérey Klára nevezte „agrárszocialistának" az 1905–06-os dunántúli arató- és cselédsztrájkokat, bár könyvének címében a mozgalmat úgy jelölte meg, mint a mezőgazdasági munkásság mozgalmát.[76] Főleg az 1891-es mozgalmak elemzése, de a századforduló előtti viharsarki mozgalmak általános tapasztalata szükségessé teszi, hogy a mozgalom jellegét újra vizsgálat tárgyává tegyem.

Annak, hogy egy mozgalmat agrárszocialistának nevezzünk – a magyar történetírás mai tapasztalatai szerint – vannak bizonyos kritériumai. Egy parasztmozgalom akkor válik szocialistává, ha a szocializmus eszméje behatol a mozgalomba, átalakítja programját, szervezetét, és új eszmei célokat tűz ki. De a szocialista parasztmozgalommal nem azonos az agrárszocialista parasztmozgalom. Mik a különbségek? Elsősorban keletkezésében, kialakulásában van különbség, de megmutatkozik a különbség a programban, sőt a szervezeti formákban és nem kevéssé az eszmei célokban. Hogy az eddig elmondottak

[75] *Simon Péter:* A századforduló földmunkás- és szegényparaszt mozgalmai. 1891– 1907. Bp. 1953. 227–58. l.

[76] *Mérey* i. m. 59. l.

történeti megvilágítást nyerjenek, idéznem kell az 1891-es viharsarki parasztmozgalom keletkezésének és fejlődésének főbb történeti mozzanatait. Az 1891-es mozgalmakat megelőzték sztrájkmozgalmak, amelyeket rendre levertek, leszereltek. A parasztoknak nem sikerült helyzetüket javítani, sőt egyre reménytelenebb lett anyagi sorsuk. Ezek a mozgalmak szervezetlen és elszigetelt mozgalmak voltak. A sorozatos kudarcok érlelték meg, hogy a mozgalmakat szervezetté kell tenni, ami az akkori viszonyok között nem volt másként lehetséges, minthogy a parasztmozgalmat bevitték valamelyik baloldali párt szárnyai alá. A jelentős paraszti bázissal rendelkező Függetlenségi Párt erre nem volt alkalmas, mert programja, napi politikája csak általános jelszavakat hangoztatott a parasztság társadalmi, gazdasági helyzetének javítására. Egyébként is az agrárszocialista mozgalom egyik hazai fellegvárában, Orosházán már megelőzte egy olyan mozgalom az agrárszocialista mozgalmat, amely hasonló eszmei indíttatásból alakult ki, mint a Függetlenségi Párt, azzal a különbséggel, hogy Kertész Györgyöt elsősorban a táncsicsi hagyomány befolyásolta abban a kisparaszti és szegényparaszti mozgalomban, amelynek az volt a célja, hogy 1848 félbenmaradt agrárprogramját befejezze. Kertész György kis vagyonkáját ráfizette a petíciós mozgalomra, amely lényegében eredménytelenül ért véget. Ennek a mozgalomnak a tapasztalatai is erősítették az orosházi, majd később az egész viharsarki agrárproletariátusban azt a tapasztalatot, hogy a parasztok mozgalma csak úgy juthat előre, ha szakít a 48-as eszmékkel. Persze ez a szakítás nem volt látványos és nyílt, csak a szívekben élt. Erre kitűnő példa, hogy mikor Szántó Kovács János nyilvánosan bírálta március 15-én a 48-asok programját, azt néhány nap múlva vissza kellett vonnia, mert a tömegekben még nem érett meg a nyílt szembefordulás igénye. Az azonban minden egyes agrárproletár előtt nyilvánvaló volt a Viharsarokban, hogy nem a 48-as párt szárnyai alá kell bevinni mozgalmukat, hanem az SZDP szárnyai alá. A szociáldemokrata mozgalom így mentorává vált a parasztmozgalomnak. A parasztmozgalomnak és a szocialista mozgalomnak bizonyos ötvözete 1889-től 1891-ig jött létre a Viharsarok 1891-es mozgalmainak tengelyét jelentő három településben, Orosházán, Csorváson és Békéscsabán. A parasztok a mozgalom szervezésére a tanácsokat az SZDP szervezőitől, vezetőitől és a szociáldemokrata lapoktól kapták. Olyannyira hittek a munkásmozgalommal létesített kapcsolatban, hogy könnyen lehet arra a megtévesztő következtetésre jutni, hogy ez már szocialista parasztmozgalom. Hiszen nemegy viharsarki agrárproletár hangoztatta, hogy akár az életét is hajlandó feláldozni a szociáldemokrata eszmékért és vezetőkért. Kétségtelen, hogy a parasztmozgalomra óriási hatást gyakorolt a munkásmozgalom, annak tapasztalatai és programja múlhatatlan nyomokat hagyott a viharsarki agrárproletárok lelkében. Egy részük ki is tartott a szocialista mozgalom mellett, mint a csorvási Szász Pál vagy éppen Szántó Kovács János, de a többségük nem maradt meg a szociáldemokrata mozgalom mellett. Sőt mi több, maga az 1891-es mozgalom sem nevezhető szocialista parasztmozgalomnak, hanem agrárszocialistának. A különbségtételt két fontos kérdéscsoport engedi meg: 1. az 1891-es, de az 1894-es hódmezővásárhelyi mozgalom sem követi szervezeti tekintetben a szocialista mozgalmat, hanem új szervezeti formát alakított ki, a szocialista munkáskört. Ez amolyan sem párt, sem szakszervezet, sem közművelődési szervezet nem volt, hanem *az agrárszocialista mozgalom lényeges és alapvető szervezeti sejtformája.* Eredetét és kialakulását teljes mértékben a Viharsarok történeti levegője és társadalmi problematikája határozta meg. 2. Ennek a mozgalomnak tényleges programja nem volt azonos az SZDP programjával és

agrártörekvéseivel. A program inkább a szívekben és a fejekben élt, és mindenképpen egy demokratikus agrárberendezkedésű államformának a kialakítása volt a végső célja, ahol a leglényegesebb feladat a földosztás és a közélet demokratizálása, a szegényember elindítása a polgárosodás útján. Ezt senki sem fejezhette ki hitelesebben és eredetibben, mint az orosházi munkáskör elnöke: „Mi nem vagyunk valósággal szocialisták, de azokhoz húzunk, akik a legközelebb állnak a mi nyomorúságunkhoz s akik megértenek bennünket. Azokat az újságokat olvassuk, melyek megírják a mi bajainkat. A marhának joga van bőgni s mi ne panaszkodhassunk? Azt szeretnénk mi, ha szavazatunk volna s képviselőt küldhetnénk a parlamentbe, mert azt hisszük, hogy az segítene rajtunk. De az általános szavazati jogot csak a szocialista párt akarja. Ezért csatlakozunk hát hozzá. Ha ezért haragszanak ránk az urak, meg a kormány, nem a mi hibánk. A nép milliói éheznek, keresik hol vannak, akik meghallgatják őket, de a szocialistákon kívül nem akad senki." Vannak történészek, akik azért tartják az 1891-es mozgalmat szocialista mozgalomnak, mert az indítója a véres orosházi május elseje. Holott ez az esemény nem indítója az 1891-es mozgalomnak, hanem inkább annak egyik kiemelkedő csúcspontja; a mozgalom sokkal régebbi keletű. De nem is ezen van a hangsúly, hanem azon, hogy erről a május elsejéről mit mondott az orosházi munkáskör elnöke, ugyanis az ún. „zászlóháború" az orosházi munkáskör helyisége körül zajlott le. „Én nem tartom fontosnak ezt a májusi ünnepet, de hát miért ne tegyük? Május 1-ét az 1889-i párizsi kongresszus ünneppé szentelte, a nép ezt olvasta és azt mondta: ha az egész világon úgy felvette a munkásnép ezt az ünnepet, tartsuk meg mi is. De hát kérem, – hiszen mi decemberben is, januárban is, de az egész télen májust ünnepelünk, mert nincs semmi dolog. Nem tüntetni akarunk mi ezen az ünnepen, hanem nem dolgozunk. Semmit sem akarunk egyebet. Meg is mondtam a népnek, hogy mindenki feküdjön le és estig aludjon."[77] *Ha tehát összegeznünk kell a szocialista és az agrárszocialista parasztmozgalmak között a különbséget, akkor az mondható, hogy a korábbi ösztönös, szervezetlen mozgalmakkal szemben a nagy pozitívum, hogy az agrárszocialista mozgalomban megjelentek a politikailag tudatos elemek, a mozgalmat szervezettség kísérte, amely egyszerre mutatott munkás- és parasztmozgalmi vonásokat, de sem ideológiájában, sem programjában, szervezettségében nem a városi munkások mozgalmának falusi megfelelője volt, hanem attól elűtő, de vele rokonságban lévő mozgalom.* A másik kérdéscsoport, ahol a szocialista és az agrárszocialista mozgalmak különbözősége felfedezhető, a vezetők kérdése. A vezető személyének minden parasztmozgalomban nagy szerepe volt, így a viharsarki mozgalmakban is. Ha a viharsarki mozgalmak szociáldemokrata agrármozgalmak lettek volna, akkor mind az 1891-es, mint az 1891 utáni mozgalmaknak szociáldemokrata vezetőjének kellett volna lennie. Ezzel szemben azt látjuk, hogy a munkásmozgalom vezetői a legjobb esetben csak inspirátorai a parasztmozgalomnak. Az SZDP vezetőségéből csak Bokányi járt a Viharsarokban (Hódmezővásárhelyen), de ő sem tudott tömegkapcsolatra szert tenni. A Szántó Kovács és később a Keresztes által meghirdetett gyűlésekre az SZDP országos vezetőségéből soha senki sem ment el. Csak Csizmadia Sándor látogatta a viharsarki gyűléseket, ő pedig személyében nem jelentette az SZDP vezetésének a gerincét, de még csak fontos

[77] Budapesti Hírlap, 1894. ápr. 26. Kunos József nyilatkozata, amelyet pár nappal később tett a hódmezővásárhelyi zendülés után.

személyét sem. Ha Engelmann oly mértékben nagy jelentőségűnek tartotta volna az új SZDP agrárprogramjának kialakítását, mint S. Vincze Edit állítja, akkor kereste volna a lehetőséget, hogy 1891-től közvetlen kapcsolatot teremtsen a viharsarki és más területen élő agrárproletárokkal. Ezzel szemben áll az a tény, hogy Engelmann távol maradt a viharsarki parasztmozgalmaktól.[78] Szántó Kovács Jánost ugyan beválasztották az SZDP országos vezetőségébe, de ő maga mégsem tudott olyan szociáldemokrata parasztvezérré válni – minden egyéni kiválósága ellenére –, aki képes lett volna az egész agrárszocialista mozgalmat úgy bevinni a szociáldemokrácia szárnyai alá, hogy az egyértelműen szocialista parasztmozgalommá váljon. Szántó Kovács János mellé még Hódmezővásárhelyen sem verbuválódtak olyan alvezérek, nem alakult ki mögötte olyan csapat, amely magjává válhatott volna a szocialista parasztmozgalomnak. Szántó Kovácsnak csak hívei és tisztelői voltak, de az őáltala átélt szocialista eszmét tömegesen nem tették magukévá, hogy a bebörtönzése után továbbvigyék a mozgalom zászlaját, hanem az SZDP pártsejt tagságának nagy része átment a Várkonyi vezette agrárszocialista pártba. A börtönből való szabadulása után helyi vezető maradt, az általa megfogalmazott agrárprogram csak helyi program maradt; ahogy kiebrudalták a szocialista mozgalomból (1902), ez a program semmivé vált, Szántó Kovácsból „csendes, békés" ember lett. Azaz Magyarországon nincs olyan szocialista parasztmozgalom, amely képes lett volna olyan vezéreket kitermelni, akik mögött tömegek is állottak volna. Ehelyett azt lehet látni, hogy az agrárszocialistává vált parasztok közül azok, akiket személyesen a legjobban megérintett a szocialista eszme, hűségesen kitartottak a Szociáldemokrata Párt mellett, de ott sem a vezetőségben, sem pedig a párton belüli politikai küzdelmekben nem váltak lényeges faktorrá, az agrárproletariátus sajátos követeléseinek, céljainak nem váltak tekintélyes képviselőivé. Az utóbbi évek kutatásaiból derült ki, hogy egy olyan mozgalomban is, mint a Szántó Kovács által fémjelzett hódmezővásárhelyi, a szocialista parasztmozgalom hordozói nem voltak annyira többségben, mint amennyire azt eddig hittük. Már ott is megfogalmazták a földosztás követelését és Várkonyi István színre lépése után követőivé váltak, a helyi SZDP szervezet összezsugorodott. *Összegezve tehát az mondható, hogy az agrárszocialista mozgalmak országosan és helyileg is kitermelték a maguk vezéreit, akik mögött tömegek álltak, akiknek a programja vonzó volt, ezzel szemben a szociáldemokraták által vezetett mozgalom sem paraszti vezetőkkel, sem tömegekkel, sem pedig önálló agrárprogrammal nem rendelkezett.*

Mindezzel azért foglalkoztam ilyen hosszasan, hogy az olvasó előtt teljesen világossá váljon, hogy mikor igényelheti egy mozgalom az agrárszocialista megkülönböztető jelzőt, másrészt azért, hogy az agrárszocializmust elhatároljam a szocialista parasztok mozgalmától, akik az SZDP-ben gyülekeztek. Mindezt annak a szolgálatába igyekszem állítani, hogy az 1905–06-ban a Dunántúl alsó részében lezajlott mozgalmak jellegét hitelesen meghatározhassam.

Az 1905–06-os sztrájkmozgalmakat azért nem lehet agrárszocialistának nevezni, mert ezeket nem előzte meg olyan korábbi mozgalom, amely szervesen és közvetlenül előkészítette volna a követeléseket; mert nem alakultak ki olyan szervezeti formák,

[78] Vitám már elhangzott S.Vincze Edittel a Magyar Rádió Dunánál c. műsora 1978. évi május és június havi adásában. A vitában részt vettek Tóth István és Hanák Péter, a műsor címe „Vitáink az agrárszocializmusról" volt.

amelyek keretet tudtak volna adni az egész mozgalomnak, mert a mozgalomban jelentős politikai célok nem merültek fel, mert a mozgalmat nem termékenyítette meg a szocialista ideológia, hanem spontán, bérkövetelő mozgalomnak kell tartanunk. Ezt a mozgalmat azért sem lehet ellátni az agrárszocialista jelzővel, mert a bérköveteléseket sztrájk formájában fejezte ki. Az 1905–06-os mozgalmakban a sztrájknak csupán praktikus jelentősége van, és nem politikai, eszmei, szervezeti fontossággal rendelkezik. A féktelenül kiszipolyozott falusi napszámosok és uradalmi cselédek a munka megtagadásán kívül semmi egyébre sem támaszkodhattak a nagybirtokosok és nagybérlők osztályával szemben, akik mögött teljes súlyával ott állt a reakciós államhatalom. A sztrájk gondolata nem a megelőző mozgalomból vagy a mozgalmi előkészítésből nőtt ki, hanem a viszonyok, a végsőkig kizsákmányolt cselédek és falusi napszámosok helyzete követelte meg tőlük, hogy a sztrájkhoz úgy nyúljanak, mint végső fegyverhez.

Természetesen az 1905–06-os cseléd- és aratósztrájknak volt egy igen laza kapcsolata néhány személyen keresztül a Szociáldemokrata Párttal és az Újjászervezett SZDP-vel. Azt azonban, hogy 1905–06-os dunántúli sztrájkmozgalmak a szocialista izgatók hatására jöttek létre, még a mozgalmak lezajlásának pillanatában is csak a legelfogultabb és tendenciózusan parasztellenes, reakciós agráriusok állították. Teljesen felesleges lenne azoknak az agráriusoknak az idézése, akik valóban valamivel tisztábban látták a munkásmozgalom és a parasztmozgalom kapcsolatát, annál inkább érdemes azt a laza kapcsolatot vizsgálat tárgyává tenni, ami kialakult néhány tucat szervezett munkás és a dunántúli parasztmozgalmak között.

A Somogy megyei sztrájkmozgalom forrásánál, Hácson sem tudott az akkor rendőrhatósági szerepet betöltő szolgabíró több ún. szocialista izgatót lefogni, mint egyet; Nagy Sándor asztalossegédet. Csurgón még lefogták Nagy István szobafestőt, aki kisiparos volt a községben és még korábban, segéd korában kapcsolatba került a munkásmozgalommal. Kaposvár közvetlen környékén szintén nem volt semmi kapcsolata a helyi Szociáldemokrata Pártnak a parasztmozgalommal. Pécsett és környékén sem volt kiterjedtebb kapcsolata az SZDP-nek a falusi napszámosokkal és uradalmi cselédekkel. Mérey Klára szorgos levéltári és egyéb kutatással sem tudott többet felszínre hozni, mint hogy a pécsi szociáldemokrata párttitkár közvetített a szentlőrinci béruradalom cselédjei és a bérnökség között. A Pécsről elindult Gyura és Deák csak Homokszentgyörgyig jutottak, ott elfogták, letartóztatták őket. Én nem vitatom, hogy a felsoroltakon kívül nem volt egyéb kapcsolata a szociáldemokrata munkásoknak a mezőgazdasági proletariátussal. Ezt ugyan ma még nem lehet dokumentálni, mert a felsoroltakon kívül alig fordul elő másoknak a neve, de remélhető, hogy a kutatás valamivel gazdagabb névsort tud majd produkálni, ha a következő nemzedék kutatói rávetik magukat ennek a mozgalomnak még elmélyültebb tanulmányozására. Egy dolog azonban nyilvánvaló, és ebben teljesen osztom Mérey Klára nézeteit: „A Szociáldemokrata Pártnak ezek szerint sem kiépített szervezete nem volt a dunántúli agrárproletárok körében, sem irányító, szervező munkája nem mutatható ki . . ."[79] Talán ezalól mindössze a Somogy megyei Hács község volt az egyetlen kivétel, ahol már 1904-ben megalakították a Földmunkások Szövetségét és az első sztrájk kirobbanása után a szakszervezet vezetőségét: Porga István titkárt, Klotz Jánost és Kiszter Ádámot 15 aratóval együtt letartóztatták. Ebben a faluban valóban hatottak a szocialista

[79] *Mérey* i. m. 102. l.

mozgalom erői, bármilyen is volt az SZDP központjának állásfoglalása a sztrájkokkal szemben.[80] Én azonban azt hiszem, hogy Hácson legalább akkora hatása volt a kor egyik agrárszocialista pártjának, a Mezőfi Vilmos vezette Újjászervezett Pártnak, mint az SZDP-nek. Sajnos sem Észak-Somogyra, de Tolna megye tamási járására nézve sem rendelkezik a magyar történetírás ebben a pillanatban elég olyan forrással, amelyek képesek lennének az ezen a vidéken különben szervezetekkel rendelkezett Mezőfi-féle párt inspiratív hatását visszatükröztetni. Mérey Klára és Kanyar József is úgy botlott bele ezen ténybe, hogy szociográfiai-entnográfiai módszert alkalmazva, megkérdezték az 50-es években az egykori mozgalmak még akkor élő vezetőit és résztvevőit. A történetírás – sajnos – ma még csak ezekkel az árulkodó nyomokkal rendelkezik, igaz, hogy a történész az ilyen szubjektív jellegű forrást kevéssé tartja históriku snak és csak akkor fogadja el, ha dokumentatív anyag egyértelműen alátámasztja. Remélhető azonban, hogy a nem lankadó kutatás új utakon a mozgalom ezen kérdéseihez közelebb visz az elkövetkező évtizedekben.

Ha korrektül le akarom zárni azt a szakaszt, ahol vitatkozom Mérey Klárával, hogy az 1905–06-os dunántúli aratói- és cselédsztrájkok nem agrárszocialista mozgalmak, akkor idéznem kell azt a részt, ahol megindokolta ítéletét: „A dunántúli nagy aratói- és cselédsztrájkok eseményeinek áttanulmányozása, a sztrájkolók követelései azt mutatják, hogy a mozgalom elsősorban a feudális maradványok (robot, ledolgozás stb.) ellen irányult, de ugyanakkor bérmozgalom is volt, a sztrájkolók magasabb bérért, nagyobb aratórészért harcoltak. Helyenként a földosztást is követelték, sőt a szabadság és egyenlőség jelszavának is hangot adtak, főleg a szeptember 15-iki megmozdulás során. Ezzel kapcsolatban írta a Pécsi Napló június 28-án: 'A nép anarchikus elveket vall. A földosztást hirdetik.' Tehát a mozgalom – mint látjuk – 'agrárszocialista' mozgalom volt, amelynek fő célkitűzése a földosztás, a vagyonelkobzás és az egyenlőségre való törekvés volt. Az ún. agrárszocialista 'ideológia' ezt tartalmazta amellett, hogy harcot hirdetett a feudális kizsákmányolási formák maradványai, a robot, ajándékozás stb. ellen."[81] Való igaz, hogy a szocialista parasztmozgalmat és az agrárszocialista mozgalmat többek között az is megkülönbözteti egymástól, hogy a szocialista mozgalom nem ismerte el a földosztást aktuális társadalmi főfeladatnak abban a korszakban, az agrárszocializmus viszont igen. Csakhogy az agrárszocialista mozgalmak és a többi parasztmozgalmak között nincs olyan különbségtevő elv, hogy a többi parasztmozgalom nem követeli a földosztást, ellenkezőleg; számos parasztmozgalom, amely Magyarországon akkor keletkezett, nem volt agrárszocialista, de a földosztást akár nyíltan, akár burkoltan, követelte. Ebben a vonatkozásban még meg kell jegyezni, hogy az újság, amelyet idéz, nem perdöntő. Nem tartozom azok közé a történészek közé, akik lebecsülik az újságot mint történeti forrást, mert éppen ennek a kornak újságírása talán sokkal inkább rendelkezik történeti hitelességgel, mint azóta bármely más kor újságírása. De az is ismert, hogy az újságíró egyes esetből általánosíthat és nem a tömegjelenségek mindenkori abszolúte autentikus érzékelője. Ha az 1905–06-os aratói- és cselédsztrájkoknak valóban a földosztás, a szabadság és az egyenlőség követelése lett volna a lényege, a mélyen meghúzódó mozgató ereje, akkor azt nem csak egy újságírónak kellett volna tapasztalnia, hanem másoknak is. Mindezt a parasztok általánosan vitatták volna, és erről a földbirtokosoknak, a

[80] *Kanyar* i. m. 8–9. l.
[81] *Mérey* i. m. 95. l.

gazdatiszteknek, a szolgabíróknak és a csendőröknek tudomást kellett volna szerezniük. Az a nagyszámú forrás, amit Mérey átnézett és mások is átnéztek, sehol másutt nem tartalmaz ilyen vagy ehhez hasonló véleményt. Azt gondolom, hogy az újságíró, akinek a véleményére Mérey támaszkodott, sokkal inkább a saját gondolatait írta le, mint a tapasztalatait. Szerepet játszhatott Mérey Klára ezen ítéletének a megformálásában a korabeli történetírás is, hiszen az 50-es évek történetírása valahogy oly módon összegezte az agrárszocialista mozgalmak történeti jelentőségét, mint ahogy ezeken a lapokon és az idézett újságcikkben olvasható. Természetesen annak volt a legnagyobb szerepe, hogy az agrárszocialista mozgalmak kutatásának még nem volt kiforrott és nagy tapasztalatokkal rendelkező kutató gárdája, és így még nem kerülhetett sor arra, hogy ezt a mozgalmat valóságos mozgásában, belső tartalmának alapos ismeretében tárták volna fel. Egyszerűen nem volt szilárd alap ahhoz, hogy egy ilyen fontos ítéletet jól meg lehetett volna formálni.

Sokkal jobban mérte fel ezen mozgalmaknak a történeti jelentőségét Mérey Klára akkor, amikor a munkásmozgalmak és a parasztmozgalmak történeti együtteséből olyan következtetéseket vont le, hogy ebben a munkás–paraszt szövetségnek egy olyan primitív jegyektől meghatározott korai szimbólumát kell látnunk, amely magán viselte a népmozgalmak spontaneitását, de ugyanakkor nem hiányoztak a testvéri gondolatok és érzések sem, amelyek a közös elnyomók elleni harcban születtek. Hasonló gondolatokat domborított ki Hanák Péter is bevezetőjében, mikor azt írta: „Ezekben a mozgalmakban, és jellemzően, főként sztrájkokban – ha forradalmi munkáspárt híján legtöbbször csak ösztönösen is – elevenen élt *a munkás–paraszt sorsközösség* tudata, testet öltött *a munkás–paraszt összefogás.*"

Igaz, a munkás–paraszt szövetség gondolatának történeti-politikai csengése más volt az 50-es évek közepén és más ma, sőt a kutatói aspektusok is egészen különbözőek. A döntő különbség abban van, hogy ma a történetírás tudományos igényei követelik meg a századforduló körüli népmozgalmak minél teljesebb és átfogóbb ismeretét. Az 50-es években ilyen átfogó igény még nem született, bizonyos részterületeket csupán egyéni-kutatói ambícióból vizsgáltak. Ez az egyéni-kutatói ambíció azonban nem tudta kivonni magát a korabeli sztálinista ideológia hatása alól. Az 1905–06-os aratósztrájkok esetében ez azt jelentette, óhatatlanul foglalkoznia kellett a történésznek az 1905-ös orosz forradalom hatásával. Természetesen az orosz forradalom tényei hatottak a magyar parasztságra, de nem ez volt az a motívum, ami döntő módon meghatározta cselekedetüket. Nem arról van szó, hogy nem kísérték az újságolvasó parasztok figyelemmel az 1905-ös oroszországi eseményeket, ismerünk példát, hogy igenis odafigyeltek és mondtak olyanokat, hogy nálunk is valami hasonlót kellene tenni. De ezek csak szórványosan fordultak elő, a kaszát és a kapát letevő parasztokat elsősorban és alapvetően azok vitték a küzdelembe, amit eddig feltártam. A realizmus talajára lépett mai magyar történetírásnak félreérthetetlenül ki kell mondania, hogy az 1905-ös orosz forradalom hatása a dunántúli aratósztrájkokra semmivel sem több, mint a hazai urak által oly gyakran emlegetett „szocialista izgatás" hatása. Erőltetett, ballaszt-internacionalizmus volt az, amely ily módon akarta igazolni az 1905-ös orosz forradalom nemzetközi jelentőségét.

Mégis mi az összefüggés a parasztmozgalmak anyagi, gazdasági és politikai gyökerei között? – kérdezheti joggal az olvasó. Hogyan jut el egy parasztmozgalom a munkás–paraszt sorsközösség vállalásának tudatáig?

Ma számos parasztmozgalomról elmondható már, hogy sem a nyomor, sem a föld hiánya, sem a jogtalanság nem tud direkte mozgalmat kiváltani. (Ez a tétel nemcsak a magyar parasztmozgalmakra vonatkozik, de áll a világ valamennyi parasztmozgalmára.) Talán már az is meglepő az olvasónak, hogy 1904-ben oly nagy nyomor járta be a pusztákon a cselédházakat, és az éhezésnek olyan visszahatása lett, hogy 1905-ben a cselédek csecsemőinek halandósága megugrott,[82] mégsem lett ebben az évben parasztmozgalom. Pedig a földbirtokosok egyike-másika már 1904-ben várta a mozgalmat. De felhozhatom az 1869-es somogyi földosztó mozgalmat, amelynek előfeltételei már 1848 óta érlelődtek, mégis a mozgalom nem máskor, mint 1869-ben robbant ki. Ebben az évben a politikai élet rendkívül felélénkült. A kiegyezés óta először tartottak az országban képviselőválasztásokat. A parasztság ezektől a választásoktól azt várta, hogy visszatér Kossuth Lajos és kiadja a 48-ban ki nem adott jussot, a földesurak földjét. Azaz elérkeztünk az imént hangoztatott tétel második feléhez: ahhoz, hogy a nyomornak, a paraszti elégedetlenségnek mozgalom legyen a vége, szükség van a politikai élet nagyfokú megélénkülésére. Az összehasonlítás alapját képező mozgalmak törvényszerűen robbantak ki éppen 1891-ben. Az akkori belpolitikai válságon kívül, főleg a Szociáldemokrata Párt régen vajúdó megalakulása hatott a paraszttömegek, különösen pedig a viharsarki parasztok tudatára. Anyagi, társadalmi helyzetüket illetően bármikor a 60-as években kirobbanhatott volna mozgalom. (Apró, nem országos jelentőségű mozgalmak voltak is!) Az SZDP megalakulásából az hatott elhatározó módon a parasztok, de különösen az agrárproletárok tudatára, hogy ez a párt követelte Magyarországon először a munkásember jogait, a három nyolcast, a május 1-ét, tehát a munka méltó tiszteletét. Ez villanyozta fel a viharsarki agrárproletárokat, hiszen ők is munkásembereknek tartották magukat. Végre azt remélték, hogy van egy olyan párt Magyarországon, amely politikai követeléseit, programját a munkásember érdekében fogalmazza meg. De térjünk vissza 1905-höz.

Az 1905–06-os kormányzati válság a belpolitikában és az ezt kísérő ún. nemzeti küzdelem megérlelte azokat a politikai előfeltételeket, amelyek még hiányoztak a dunántúli sztrájkok kirobbanásához. Maguk a parasztok mondták el, hogy mindez mennyire hatott a mozgalmukra. „A Pécsi Napló munkatársa június 29-én megkérdezte a sztrájkolókat, miért nem dolgoznak, hiszen a szerződésük köti őket vállalt kötelezettségeik teljesítésére. Az egyik sztrájkoló erre azt felelte: 'Ha a királynak szabad volt megszegnie az esküjét, mi is megszeghetjuk a szerződést.' 'Csakhogy a szerződésszegéssel büntetés jár' – felelte at újságíró. ' Most nincs törvény, nincs hát büntetés sem' – felelte a sztrájkoló. A tudósító megdöbbenve kérdezte: 'Ezt meg ki mondta maguknak?' 'Van nekünk annyi eszünk, tudjuk mi az igazság' – volt a válasz. Ez a mozzanat, hogy a sztrájkolók nem veszik komolyan a büntetést, mert – mint mondják – 'ex-lexben ítéletet nem lehet végrehajtani', másutt is, például Szlavóniában, Somogy megyében is megmutatkozott. A politikai feszültség kétségkívül ösztönzően hatott a mozgalom kitörésére."[83] A kormányzati válság és az egész megbolydult belpolitikai élet nélkül nem robbantak volna ki a sztrájkok a pusztákon, a gazdaságokban, hanem tovább húzódtak volna.

Annak is a belpolitikai válság volt az előfeltétele, hogy a Dunántúlon országrésznyi területen majdnem egyszerre tették le a cselédek és az aratók a szerszámot és nagy

[82] *Rubinek* Küzdelem . . . i. m. 43. l.
[83] *Mérey* i. m. 108–9. l.

tömegben járták be a környező gazdaságokat, mintegy hasonlóra biztatva a többi agrárproletár. Ha keressük annak forrását, hogy a mélyen megalázott aratók és cselédek miképpen vettek erőt ehhez, akkor abból kell kiindulni, hogy ez a tömeg csak akkor mer így szembefordulni a földbirtokosok és a bérlők hatalmával, ha az állami oldalon is meggyengül. Így az 1905–06-os kormányzati válságot úgy kell tekinteni, mint szükséges előfeltételt a déldunántúli parasztsztrájkok kirobbanásához.

Abban a történelmi helyzetben, mikor 1905-ben a kormányzati válsággal az urak hatalma megosztottá vált, a parasztból pedig már hiányzik az úrtisztelet,[84] a Dunántúlon nagy tömegekben merült fel az a kérdés, hogy most milyen módon segítsenek magukon, mit és hogyan kell cselekedni, hogy a történelmi alkalmat el ne szalasszák? A politikai életből teljesen kizárt falusi napszámosok és pusztai cselédek egy emberként gondoltak a sztrájkra, a tömegerő alkalmazására. Azt ma már a történettudománynak nincs módjában reprodukálni, hogy akkor a paraszti lelkekben mi játszódott le, de a sztrájk gondolata és eszköze még századok múltán is reprezentálja, hogy 1905-ben a paraszt ugyanúgy kereste a mentort, mint ahogy a viharsarokban 1891-ben meg is találta a munkásmozgalomban. 1905 és 1906 nagy történeti jelentősége tehát abban összegezhető, hogy a sztrájkoló paraszt a Dunántúlon városi testvérére gondolt, de gondolt az előző évtizedben a sztrájkoló viharsarki és alföldi paraszttestvéreire is. Így ebben a történeti pillanatban az ország két hatalmas táborra szakadt szét: az urak marakodó tömbjére és a kétkezi dolgozók egységesülő és testvéri érzésektől és gondolatoktól eltelt tömegére. Az addig bonyolult osztályharc képlete rendkívüli módon leegyszerűsödött. Ahhoz, hogy az osztályellentétek a maguk meztelenségében váljanak nyilvánvalóvá a tömegek előtt is, az 1905. és 1906. évi dunántúli cseléd- és aratósztrájkok óriási mértékben járultak hozzá.

Lehet úgy tekinteni az 1905–06-os spontán, pozitív jegyektől kísért munkás–paraszt szövetséget, mint ami az 1918–19-es eseményeknek volt a főpróbája, bevezetője. Ez ugyan már a történész szubjektív szemléletének kérdése, még talán vitatkozni is lehet fölötte. De az a történelem masszív jelenségei közé tartozik, hogy a paraszt a sztrájkokban nemcsak bátorodott, de politikai öntudatában nagyot erősödött, mégpedig nem általában a paraszt, hanem a parasztság politikailag legjobban elnyomott tömege. A sztrájk történelmi élménye egy nemzedéknek lett tulajdona. *A történelem sáncain kívül rekesztett pusztai cselédek és falusi napszámosok a maguk erejéből, de a városi testvéreikre gondolva és azok bátorítását és példáját birtokolva, benyomultak ebben a két évben a történelem sáncai közé.* A magyar történelem eme két nagyon fontos esztendejében az események, a kiéleződött osztályharc szinte tálcán kínálta a munkás–paraszt szövetséget. Az meg is jelent a maga spontaneitásában, a maga kezdetleges vonásaival. 1905 éppen azért rendelkezik a Dunántúlon múlhatatlan történelmi jelentőséggel, mert világosan mutatja a történelmet tanuló és érteni akaró ember előtt, hogy ha megérik a munkás–paraszt szövetség gyümölcse, hiába fog össze az osztályharcnak oly tudatos és művelt társasága, mint amilyen volt az OMGE, hiába papolnak „szocialista izgatókról", a történelem erőit nem lehet eltéríteni. Lehet fékezni, lehet időlegesen gúzsba kötni, és ezt az 1907. évi XIV. tc. meg is tette, de a történelem fő közege a paraszt és a munkás történelmi harcai során olyan változásokon esik át, aminek kitörölhetetlen nyomai maradnak a történelem további folyamatában.

[84] *Paur* i. m. 4–5. l.

TÓTH ZOLTÁN

A SZEKSZÁRDI MEZŐVÁROSI BLOKK FELBOMLÁSA A SZÁZADFORDULÓN

A hagyományos kistermelői együttes mobilitási modelljei

A társadalom nagy változásai makrostrukturális jelenségegyüttesekben lépnek színre, amelyeken belül a feszültségek is a makrostruktúrát ért kihívások karakterét viselik magukon. Ilyen jelenségegyüttes a XIX. század első felében a hagyományos mezőgazdaság terjeszkedési lehetőségének lezárultával a felgyorsuló differenciáció, amely rétegenként mobilizálja a társadalmat. Legelőször is a rendi helyzeténél fogva könnyebben mozduló kisnemességet, amelyet azonban nyomban követnek a polgárosodás útján az úrbéri függés alól egyenként, csoportonként, településenként kiváltakozók, mint ahogy azt az 1828-as összeírás bonyolult kivételrendszere tükrözi egyfelől, másfelől ahogy az összeírtak helyzetét leíró observatiókban – különösen a mezővárosokban – az úrbéresek függésének egyénivé és speciálissá válásából kiolvasható. A határozott irányban elindult rétegek, a mobilitás különböző regionális feltételeinél fogva, a látszólag mozdulatlan csoportokat is megváltozott helyzetbe hozták. Szinte szerelvényként kapcsolódnak össze az alapstruktúra rendi szerkezet differenciációjából származó kiváltságokkal és vagyoni különbségekkel tagolt rétegei: a hagyományosan gazdálkodó jobbágyparasztság s a mellette kifejlődő tulajdonosi rétegek, a szabad parasztság és a mezővárosias kispolgárság, előttük pedig az államapparátussal összeforrt nemesbirtokosság, s a kispolgársághoz hasonlóan hagyományos akkumulációs forrásokkal bíró kereskedő polgárság.[1] Lényegében ez a mozgásban lévő alapstruktúra az, amely rétegenként különböző motívumoktól vezérelve bocsátkozik bele a polgári átalakulásért vívott küzdelmekbe.

A korai polgári átalakulásban részt vevő alapszerkezet a századfordulón már minden rétegében differenciáltabban jelenik meg, de úgy, hogy kiválik belőle a korábban más csoportok jóformán patriarkális hatáskörébe olvadó mezőgazdasági és ipari munkásság, s a kereskedő polgársággal helyet cserél az újtípusú vállalkozói tőkés réteg.[2] A kistulajdonosi felhalmozás, miközben közel egy évszázados küzdelemben eltávolítja az útjában álló diszfunkcionális rendi intézmények többségét, egyben szétbontja a helyi társadalmakat, s belső bázist teremt a modern tőkés koncentrációnak. A mezőgazdasági és ipari kistermelés, miközben fennmaradásáért küzd, teljes kistermelői egzisztenciájával része lesz az új tőkés struktúrának. A nemzetközibe kapcsolódott hazai tőkés rendszer biztosítja piacát, koncentrálja és osztja el a helyi felhalmozás kapacitását jóval meghaladó tőkét, látja el a helyi szerkezetben egyáltalán nem előállítható termelőeszközökkel és fogyasztási cikkekkel – sőt túl ezen, normákat alakít ki életmódja számára, vitathatatlannak látszó kulturális értékeket szállít és sémákat kínál fel antikapitalista világnézete számára is.

Az intézményesült nagy csoportnál, mint egy nemzet, mélyebbre szállva a struktúrában szembesülő ellentétek egyre élesebbek, egyre inkább elvesztik a társadalom

[1] A jegyzeteket nagy terjedelmük és táblázataik miatt a tanulmány végén folyamatosan adjuk.

egységességét kifejező dialektikus ellenpontjaikat. A viszonyok összetettsége azonban egyáltalán nem egyszerűsödik. Míg a nagycsoportokban az ellentétes érdekeken keresztül érvényesülő csoportalkotó momentumok vannak felszínen, a kiscsoportoknál napvilágra kerülnek azok a történeti rétegek, amelyek bázisán a makrostruktúra változásaihoz való egyéni és kollektív alakalmazkodás folyik.

A kapitalizált makrostruktúra elfedi a korábbi alapstruktúra továbbélését, amely mint „fejletlenség" éppen úgy rendszerszerűen befolyásolja a társadalom életét, mint a vele szemben érvényesülő ipari átalakulás felé ható dinamikusabb mechanizmusok. A paraszt terményével és munkaerejével része a kapitalista gazdaságnak, az iparos hasonlóképp. A hivatalnok írni-olvasni tud, s képes az adminisztrációs tevékenységek folytatására. Az értelmiségi specializált szakértelmet igénylő munkát végez. Mindegyiküknek kapitalista karakterű státuszt jelöl ki az az áru, amellyel a piacon képesek megjelenni, s amelyért a konjunktúra állása szerint részesülnek a javak elosztásában. A tradicionális munkaszervezettel dolgozó parasztgazdaság újratermelése feltételezi azonban az iparon belüli tradicionális vertikális kapcsolatokat, fizetőképességének alacsony színvonalával és bizonytalanságával fenntartja a kisipar és az iparcikk-kereskedelem naturális vonásait, patriarkális munkaszervezeti formáit, s behatárolja felhalmozási képességét. Ez a kölcsönhatás szabja meg ugyanakkor a kívülről megszerezhető technika adaptációs lehetőségeit s az iparcikkfogyasztás színvonalát.

Ilyen szempontból viszont érdekessé válik, hogy melyek ezek a korábbi időszakokban kialakult, társadalmi csoportokban megszerveződő termelési és életformamodellek, amelyek az újabb jelenségekkel szimbiózisban vannak. Mivel pedig nem statikus egymásmellett élésről van szó, érdekessé válik az is, hogy milyen forrásokból származhat a minden réteg mobilitásához szükséges felhalmozás. A földbirtok, a nagybérlet, a hozzá kapcsolódó kereskedelmi tőke a bázisa a vezető értelmiség kiképzésének, vagy egy rugalmasabb tőkés járadékrendszer; egy személyi kapcsolatokhoz kötött hivatalszervezet s az egyház a bázisa a szakapparátus iskolázásának, vagy az állammal szemben bizonyos önállóságot élvező kis- és középtőkés egzisztencia is; tőkeszegény, bizonytalan helyzetű mezővárosias iparos és parasztpolgár rétegre támaszkodik-e a hivatali adminisztráció utánpótlása, vagy kistőkés-kisiparos, szolgáltatóiparosi felhalmozásra; a földdel életfogytiglanilag elkötelezett, hagyományos viszonyaiból alighogy kibontakozott paraszti régiókra támaszkodik-e a kisipari egzisztencia, vagy iparcikkfogyasztó, piacra orientált specializált kistermelői bázisra; fizikai többletmunkával önellátói képességének konszolidálására törekszik-e a munkás réteg, vagy a kistermelésbe, szolgáltatásba való bekapcsolódáshoz szükséges tőke megszerzésére?

A felsoroltak természetesen nem választható altenatívák, hanem páronként a struktúra fejlettségéhez mérten meghatározott elmozdulási lehetőségek. A dualizmus korának magyar társadalma fejlettebb volt annál, semhogy a rétegviszonyaiban működő különböző, történetileg kialakult és egymásra rétegződött viszonyokat gyarmati szisztéma szerint huzamosabban elszigetelhette volna, és a hagyományos bázistól teljesen elszakadva hozta volna létre a modern tőkés szektorokat. Az önellátó tradicionális régiók az ipari forradalom hazai érvényesülése előtt indultak bomlásnak. A helyi termelés – elsősorban a hitelintézeteken keresztül – bekapcsolódik a tőkés gazdaságba, s ha lassan növekvő mértékben is, a helyi kistermelők is fogyasztóvá lesznek. A képzetlen munkástömeget foglalkoztató kiterjedt manufaktúratermelés már nem, a később létrejött szalagrendszer

még nem képezhette alapját ipari tömegtermelés mellett az elmaradott életviszonyok konzerválásának. A társadalom ennél fejletlenségében is egységesültebb volt. A kistermelők árutermelőként és nem puszta munkaerőként kerültek kapcsolatba a tőkés szektorokkal, mobilitási irányultságuk összekötötte őket a modernizálódó struktúra ipari munkás, hivatalnoki és értelmiségi rétegeivel, s képesek voltak az életformaváltás felhalmozási alapjainak megtermelésére. Ennél fogva viszont a fejlődés kötöttebb volt a struktúra mélyebb rétegeinek tehetetlenségi nyomatékához.

A társadalomban való elmozdulás rétegenként kialakuló technikáját messzemenőkig az a bázis szabja meg, amelyből az elmozduláshoz szükséges felhalmozás származik. Lényegesen különböznek a paraszti mobilitás céljai és eszközei a kisiparosságétól, s konkrét formáiban jóformán összevethetetlen mindkettőjükkel a szellemi tevékenységet folytatók viselkedése. Bármily hagyományosak is azonban azok a viszonyok, amelyek közt élnek, a múlt században a különböző életforma és mobilitási modellek egyre szorosabban kapcsolódnak össze a tőkés átalakulásban. A modellek összekapcsolódása pedig azt eredményezi, hogy összetevőik – mint a háztartás szervezete, egy régió munkamegosztásába való beilleszkedésének módozatai, a piachoz és a pénzhez való hozzáállás stb. – részenként átalakulással alkalmazkodnak, s a modellt – megszokott életterüket fenntartandó – belülről is rétegezetté teszik. Száz év alatt a mobilitás sodrában egyes rétegek nagy csoportjai változtatnak helyet, s örökítik életforma-modelljeiket az utánuk következőkre: a paraszt-polgár a naturális viszonyok közti kizsákmányolási és önkizsákmányolási módszereket az egész magyar gazdatársadalomra; a mezővárosi kispolgár az agrártermeléssel biztosított ipari kereset módozatait a munkásságra; az úri birtokosság a dzsentri életvitelt a polgári értelmiségre. Mindről egyre több külsőség foszlik le, megmarad azonban az ökológiai adottságokhoz mérten intezívebb földkihasználás és a fizikai munka értékesítésének technikája az újtípusú parasztságnál is; az önellátásra termelő házigazdaság mellett ipari tevékenységgel szerzett tőkét gyűjtő módszer a munkásságnál; az új birtokosnál és a nagybérlőnél érvényesül az iparnál még jóideig kisebb beruházásokkal elérhető profit, a földjáradékból.

*

A kis viszonyokból való építkezés a történetírás számára új forráscsoportok bevonását is szükségessé teszi. Ennek a folyamata már elindult, mint történeti demográfia, mint agrártörténet, pl. az anyakönyvek és a kataszteri iratok kutatásának kísérletei. 1972-ben egy szociológiai háztartásfelmérés előkészítése közben nyúltam hozzá a szekszárdi árvaszéki iratokhoz, kezdetben csupán a vizsgálat megalapozása céljából, s a részletes hagyatéki leltárokat kerestem; később a város századfordulói társadalmának egyre szélesebb képe rajzolódott ki, s egyre inkább foglalkoztatni kezdett a forrás szélesebb társadalomtörténeti hasznú felhasználhatósága.

Az árvaszéki iratok, az árvaszék rendeltetésének megfelelően, családi eseményt exponálnak, s ezek adminisztrációja során csapódik le irattárában az a más nagytömegű forrásokhoz képest igen sokoldalú dokumentumanyag, amely a családról, illetve a háztartásról tájékoztat. A családi esemény az iratok túlnyomó többségénél nem jár együtt konfliktussal, hanem teljesen közönséges generációváltás, ahol a kiskorú örökösök hagyatékának intézményes biztosítása a cél. Az iratok összegyűjtésénél egy-egy háztartás

családi eseményt, többnyire egyik családtag halálát megelőző állapotának rekonstrukciójára törekedtem, s ennek lehetősége döntötte el, hogy az iratot feldolgoztam vagy sem. Ezzel tulajdonképpen háztartások kerültek birtokomba, amelyekről minimálisan megtudtam

1. árvaszékhez kerülésük okát;
2. a család tagjainak, de legalább a családfő foglalkozását;
3. vagyoni állapotukról vagy vagyontalanságukról tájékoztató adatokat;
4. genealógiai táblázatba rendezhető családszerkezetüket.

Ennél a fenti kritériumoknak megfelelő háztartások iratai természetesen lényegesen több, a teljes mintára vagy annak nagy részére kiterjedő adatot tartalmaztak, pl. felekezet, térképen azonosítható házszám stb. Az árvaszéki iratok társadalomtörténeti feldolgozásának legnagyobb előnyét abban látom, hogy adataikat minden metszetben közvetlen a háztartásokban élőkre lehet vonatkoztatni, szemben az anyakönyvek, kataszteri iratok vagy adófőkönyvekkel, amelyek nagyobb mértékben szorulnak kiegészítő forrásokra, a más jellegű információk pedig gyakran csak közvetve köthetők össze velük. Emellett semlegesebb karakterű is, mint a hasonlóan sokoldalú közigazgatási peres iratok.

A szociológiai munkához szükségeshez képest – ahol mai háztartástípusok előképeinek esettanulmány jellegű megközelítése volt a cél – az iratok számát jelentősen megnöveltem: 80-ról 272-re. Így az 1880-as évektől az I. világháborúig terjedő időszakból az 1900–1910-es évekre koncentrált forrásanyag gyűlt össze.[3] Ez tartalmazza azokat az iratokat, amelyeket 1905-ben, a város tanácsának rendezésekor a megyétől az új városi árvaszék átvett s az 1905-től 1921-ig zárult ügyeket, amelyek 1914 nyaráig exponálnak állapotokat. A háborús ügyeket nem vettem fel. A tartalmi kritériumoknak ezen az időhatáron belül megfelelő iratokat mind felvettem, a feldolgozott iratok száma s a belőle származó minta nagyságát tehát ez szabta meg. Az így keletkezett mintát az 1900-ban tartott népszámlálás adataival tudtam ellenőrizni, mégpedig két szempontból: ágazati foglalkozási megoszlása és felekezeti arányai alapján. (Lásd az 1. és 2. táblán.)[4]

Az iratok feldolgozásakor három feladatot tűztem ki célul: a bőséges információt tartalmazó iratoknák kipróbálni a monografikus feldolgozás lehetőségét (ennek terméke Schiszler Károly kádármester viszonyait elemző tanulmány, Agrártörténeti Szemle: 1977/1–2.); az árvaszéki iratok szélesebb körben való felhasználására való tekintettel forráskritikai elemzés (Az árvaszéki iratok társadalomtörténeti forrásértékéhez. 272 szekszárdi árvaügy elemzése. Kézirat); végül, természetsen az iratok tartalmi felhasználása, részben a kvantifikációs lehetőségek kipuhatolása, amelyből a jelen tanulmány született.

Ez a tanulmány társadalmunk belső integrációjának problémaköréhez kapcsolódik. Annak a technikának a modellezését kíséreltem meg, amellyel egymás mellett élő, különböző előtörténetű csoportok a társadalom átstrukturálódásában rétegcéljaikat elérik.

A mobilitási modelleket a következő oldalaik felől közelítem meg:

1. A város századfordulói társadalmát települési-kulturális különbségei alapján három nagyobb csoportra bontom: hivatalnokokat, értelmiséget, vállalkozó tőkéseket magában foglaló *középrétegre*; a kistulajdonos-kistermelő parasztság és iparosságra, melyeket a kistermelői együttesben hozzájuk kapcsolódó szegényparasztság és iparos segédek egészítenek ki, s akiket összefoglalóan kulturális elkülönülésük után *mezővárosi blokknak* nevezek; valamint a *városi proletariátusra* – vagy peremrétegre –, amelynek

1. TÁBLÁZAT

Az árvaszéki minta háztartásfőinek ágazati megoszlása és az 1900-as népszámlálás kereső népességének ágazati arányai
(esetszám és %)

Ágazati kategóriák	Keresők				Eltérés, %
	1900-as népszámlálás		a minta háztartásfői		
	szám	%	szám	%	
Mezőgazdasági őstermelés	3200	53,08	143	52,57	−0,51
Ipar	1057	17,53	41	15,07	−2,46
Keresk. hitel közszolg. véderő	848	14,06	43	15,81	+1,75
Napszámosok	131	2,17	21	7,72	+5,55
Házicseléd	490	8,13	19	6,99	−1,14
Egyéb	330	5,03	5	1,84	−3,19
Összesen	6056	100,00	272	100,00	–

2. TÁBLÁZAT

A minta felekezeti megoszlásának és a város 1900-as népszámlálásbeli felekezeti megoszlásának arányai
(esetszám és %)

Felekezetek	1900-as népszámlálás		Minta megoszlása		Eltérés, %
	szám	%	szám	%	
Római katolikus	10 793	77,73	203	74,63	−3,10
Református	2 036	14,66	54	19,85	+5,19
Izraelita	801	5,76	11	4,04	−1,72
Egyéb	254	1,85	4	1,48	+0,37
Összesen	13 884	100,00	272	100,00	–

helyi kapcsolódása esetleges, s a középréteg nagy részével együtt nem a helyi, hanem az országos méretekben kialakuló rétegeződés képviselői.

2. A mezővárosi blokk kistermelői együttesén belül vizsgálom a vagyoni felhalmozódás és a foglalkozási mobilitás; a felhalmozásra ható örökösszám és a mobilitás; valamint a *felhalmozás* és az *örökösszámot* befolyásoló *felekezetiség* összefüggését. Az utóbbi hármas összefüggésből vázolom fel hipotetikusan a mezővárosi kisteremelők három mobilitási modelljét.

3. A települési-kulturális és felekezeti különbségek mellett bevonom az elemzésbe az etnikum mobilitást befolyásoló tényezőjét. A házaspárok vezetéknevének nemzetiségi összetételéből – anyakönyvi és statisztikai adatok bevonásával – következtetek a város korábbi etnikumainak összeolvadásából keletkező asszimilációs csoportok arányára. Az asszimilációs csoportokat markánsan keresztező felkezetiség vezet az etnikai-felekezeti csoportok körülhatárolásához, amelyek szoros kapcsolatban állnak a korábban leírt mobilitási modellekkel.

4. Az immobilitás és a migráció, mint határozottan rétegjellegű mozgásformák, nem kapcsolhatók szorosan a mezővárosi blokk foglalkozási mobilitását leíró jelenségkörbe, s annak negatív formáiként sem modellezhetők. Ennek ellenére a társadalom peremére szorult proletariátus migrációja az, amely negatív oldalról ad különös hangsúlyt a nemzedéki folyamatosságnak és kistermelői szervezet (a család) rendezettségének a felhalmozási és mobilitási viszonyokban.

A hagyományos karakterű immobil parasztság és a mobil csoportok családszerkezeti összehasonlítása világítja meg, hogy az átrétegeződésbe való bekapcsolódás feltétele a szervezeti, kulturális-etnikai nyíltság, amely a város vékony mobil rétegénél figyelhető meg.

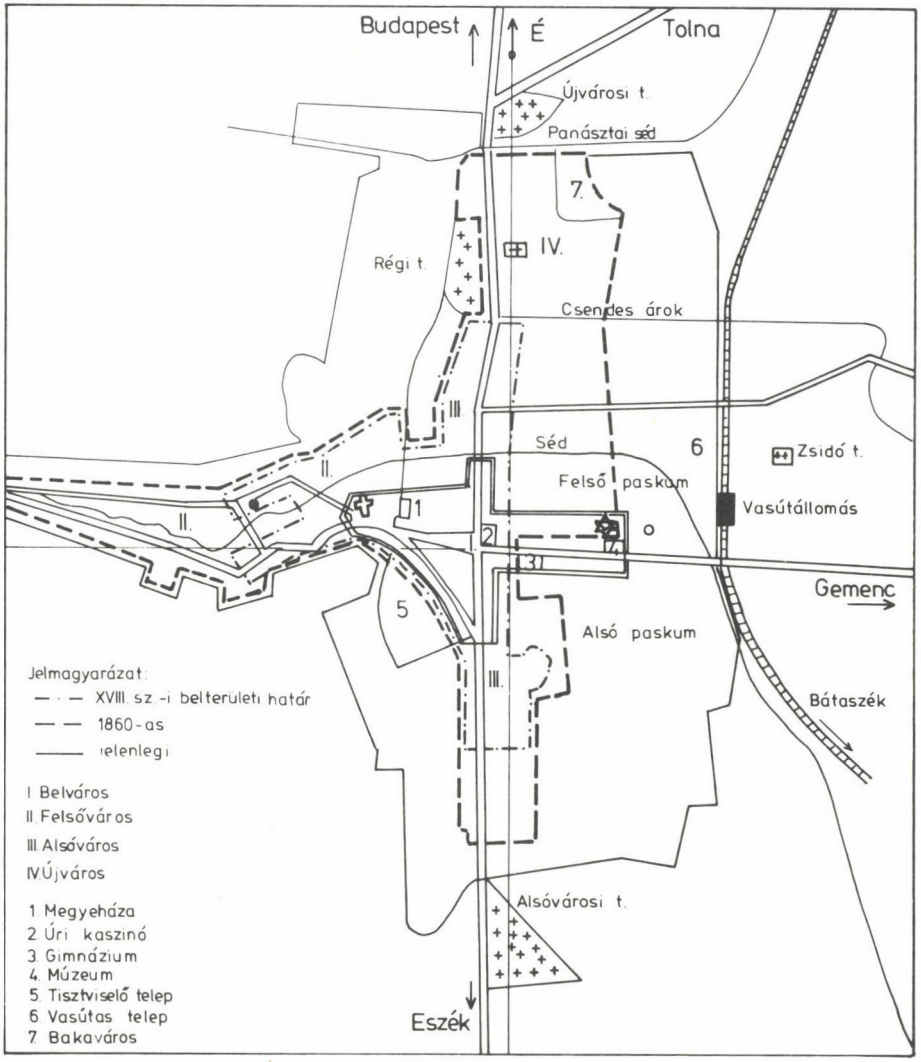
5. Utoljára a háztartások hitelfelhasználását vizsgálom meg, amelyről azt feltételezem, hogy a mezővárosias társadalom átalakulásában gyorsító tényezőként játszik közre.

Végül a színhely kiválasztásáról szólnék. Szekszárd városa egy nagyobb szociológiai-társadalomtörténeti vizsgálat tárgya volt, – ez a vizsgálat tette lehetővé számomra az empirikus kutatást. Nagyságrendjét és a hasonló nagyságú városok között Szekszárd kiválasztását is a kutatás külső feltételei szabták meg. Országos viszonylatban „tipikus" város kiválasztására ma sem vállalkoznék.[5] A megközelítés szempontjait, módszerét azonban nem érzem a városhoz kötöttnek, akkor sem, ha a kis mintának feltett kérdésekre adott válaszok mélyen a város történelmében, ökológiai adottságaiban rejlő karektert hordozzák magukban.

1. *A mezővárosi blokk és a mobilitási formák*

Szekszárd a századfordulón elmaradott kis bortermelő mezőváros. Rendezett tanácsú városi rangra csak 1905-ben emelkedik annak ellenére, hogy 1780 óta Tolna vármegye székhelye. Lakosainak többsége paraszt, ipara kisipar. Társadalmának sokrétűsége nem elsősorban különböző fejlettségű gazdasági szektorok egymás mellett éléséből, hanem a török hódoltság utáni betelepülés körülményeiből származik. Határozottan különül el a mezővárosias településen belül belvárosa, mint modern adminisztratív és forgalmi központ. Városképileg ugyan nem tűnik fel, élesen elválasztható a mezővárosias település református és két katolikus negyede: a középkortól kezdve többé-kevésbé folyamatos református magyar Fölső-város (vagy „fölső utca", „kálvinista város"); valamint a XVIII. századi újratelepülés során keletkezett katolikus, keverten német–magyar Alsóváros, és az Alsóváros terjeszkedéséből a XIX. század folyamán létrejött Újváros.[6] (Lásd a térképen.)

A belváros és a falusias küllemű negyedek nem két különböző építési periódus szülöttei, mint ahogy az utóbbi évtizedekben keletkezett családiházas övezet és a

lakótelepek sem azok. Bár az eklektikus, belső magjában emeletes épületekkel kiemelkedő centrum a régi, sokszorosan felosztott telkekről a terjeszkedő külső szélekre költöző parasztporták helyén jön létre, s jellegében – szemben a parasztos negyedekkel – folyamatossága nincsen, e parasztos mezőváros is szinte teljesen átépül a XIX. század második felétől, s új negyedekben terjeszkedik.[7]

Az 1860-as kataszteri térkép 1904-es kiegészítései mutatják, hogy a korábbi belterületen álló parasztházak nemcsak a közben mérnökileg szabályozott utcavonalakra igazodnak fel, s terjeszkednek az udvarok mélye felé, hanem terjedelmükben is megnőnek. A városias építkezéssel szemben, attól eltérő funkciót szolgáló, ízlésében merőben különböző, új típusú parasztházakból álló városrészek keletkeznek.

A küllem társadalmi tartalmát tekintve is gyökeresen eltérő minőséget takar, amely az egész város települési-társadalmi karakterén nyomot hagy. A körülbelül 6000 lelket számláló II. József-kori mezővároson belül a 200–250 pap, tisztviselő és a nem földből vagy iparból élő nemes abszolút létszámát, igényeit s később a parasztoknál még felfedezhető felekezeti elkülönülését tekintve sem jelentett önálló települési tényezőt.[8] A város lakosságával párhuzamosan ugyan ez a szellemi foglalkozású réteg 1900-ra kétszeresére nő, s kiegészül az életmód tekintetében azonos, sőt egyes esetekben náluk magasabb színvonalat képviselő helyi burzsoáziával, akik száma a hitellel, kereskedelemmel és iparral foglalkozón belül nehezen becsülhető, az új belváros kiépülésében mégis az utóbbiaknak tulajdonítható a döntő szerep. Ez, a fizikai munkán alapuló kistermelést nem folytató, értelmiségi-vállalkozói-tisztviselői réteg, már abszolút súlyában máig kihatóan településformáló tényezővé válik.

A korábban az ősi eszék–budai országút mentén a domboldalra kapaszkodó települést a Belváros a vasútállomás felé terjeszkedve merőlegesen keresztezi. Ez az új tengely főbb objektumaival is jelképezi a mezőváros és környékének életében betöltött funkciót: a Pollák Mihály építette hatalmas megyeházától az országutat keresztezve a kereskedelmi centrumon át vezet az „indóház felé". Ezen a forgalmi adminisztrációs tengelyen helyezkednek el a réteg kulturális igényeit kielégítő intézmények is: az úri kaszinó, a gimnázium, a múzeum és a fürdő.[9]

Evvel a térnyeréssel társadalomszerkezeti tekintetben jellegzetes csonka struktúra jön létre, amelyben a hagyományos eredetű helyi kistermelés és az országos munkamegosztásba kapcsolódó modern forgalmi és adminisztrációs rétegek mellől jóformán hiányzik az új struktúra másik nagy csoportja, az ipari munkásság.[10]

A települési-társadalmi szerkezetben a századfordulón keletkezett új minőség legvilágosabban a lakóhelyi szegregációs formákban ütközik ki.

Említettem már, hogy a település négyötödét kitevő falusias, mezővárosi negyedek felekezetileg különülnek el. A felekezeti szegregáció hordozója a parasztság. A mintámban lakóhellyel azonosítható 124 római katolikus földművelőből 117 lakott a katolikusnak számító Alsó- és Újvárosban; a 37 református közül 35 lakott a Fölsővárosban, s csak 1–1 az Alsó- és az Újvárosban. Az ugyanazokban a városrészekben lakó iparosoknál más jellegű, szintén hagyományos elkülönülés tapasztalható, amire még kitérek.

A parasztos városnegyedek jóformán külön falvakként ülik körül templomaikat. Ezzel szemben az Alsóváros vár körüli utcáiból a vasútállomás felé terjeszkedő Belvárosban három felekezetnek áll a század elején kultuszhelye: a belvárosi plebániatemplom, egy belvárosi reformátusoknak bérelt imaház s az új zsinagóga a múzeum mögött. A Belváros két polgári iskolájában, az új gimnáziumban s a belvárosi elemi iskolában három felekezet oktat hittant. A két felekezeti elemi iskolát a református Felsőváros és a két katolikus negyed parasztsága látogatja.[11]

A Belvárosban tehát egy szegregációs forma feloldódni látszik, egy másik pedig éppen kialakul. A Belvárosból a múlt század folyamán kiköltöző parasztság ugyanis a középosztálynak adja át a helyét. Az 1860-as kataszteri térképen a későbbi eklektikus épületek helyén hosszú parasztházakból álló utcákat látni. Ezekben az új belvárosi házakban lakik mintámból a 18 értelmiségi közül 17, az 5 vállalkozó, s a 10 felsőfokú képzettséggel nem rendelkező hivatalnok közül 5. A középrétegből az 5 hivatalnok és egy útmérnök kivételével senki sem lakik a belvároson kívül. A lakóhelyi-foglalkozási

szegregálódás vonja maga után a vagyonit is. A hét 50 ezer koronát meghaladó értékű hagyatékot a Belvárosban találták, köztük három 100 ezren felülit. Az 50 és 20 ezer korona közti értékű hagyatékok már a falusias negyedek főutcái felé húzódnak szét.

A Belvárosba koncentrálódó nagy vagyonokkal szemben a szegénység viszonylag egyenletesen oszlik el a városban. A városszéleken ismertek ugyan a szegénységükről nevezetes részek (pl. a Bakaváros), nyomortelepek ekkor még valóban nem alakultak ki. A város nagyobb településihullámait követően évgyűrűszerűen létrejövő peremövezeteket a belterület terjeszkedve át-átlépi, főútvonalai mentén áttöri. Emellett a kisváros vagyonosabb rétegeihez való kapcsolódásuk szerint élnek munkások, takarítónők, cselédek a Belvárosban, a béresek a gazdaháznál. A századelőn keletkezett egyetlen munkástelep, a vautas sor (vagy „új sor") is kezdettől fogva vegyes foglalkozási karakterű, a vasútállomás mellé települ ugyanis néhány kereskedő is. A présházakat és löszpartokba vájt üregeket lakó agrárproletárok közvetlen szomszédai a szőlőhegyre kapaszkodó villák tulajdonosai.[12]

Az 500 korona alatti értékű hagyatékot hagyók és „nincstelenek" nagy többsége még hagyományos – gyakran rokoni szálakkal is – kapcsolódik a helyi kistermelők együtteséhez. Az árvaszéki adatokból kiderül azonban, hogy létezik egy olyan proletár réteg, amelynek helyi gyökerei nincsenek, s a középréteghez hasonlóan a mezővárosi kereteken túlmutató, országos rétegeződés elemeit képviselik. Helyi súlyuk kicsinysége a csonka struktúra, a modern ipar hiányából ered, akár vándorló magatartásuk.

A Belvárost lakó középrétegek s az előproletariátus jellegű szegénység szélsőségei között húzódik az a széles, paraszti bázisú kistermelői együttes, amely a XVIII. század során kifejlődött mezőváros újabbkori, kapitalizálódó örököse. Ezt, a polgári ízléstől eltérő kultúrájú, hagyományos belső társadalmi differenciákat hordozó csoportot nevezem mezővárosi blokknak.

A kistermelői együttes blokkszerű kulturális elkülönülése a századfordulón egyaránt jegye még a korábbi történeti rendi státusznak s a modernizálódó társadalmat megosztó életmód-különbségeken mérhető szociológiai értelmű, rendi választóvonalnak.[13]

A szociológiai-rendi, életmódbeli elkülönülés a századfordulón lényegesen élesebb, mint a történeti-jogi rendeké volt. A forradalom előtt a történeti-rendi státuszok rendszere keresztülmetszette szinte a teljes foglalkozásszerkezetet, így a foglalkozások mellett kialakult életmódok rendszeresen ellentmondásban voltak a felbomlásában megmerevedő feudális jogi állással. A várost lakó nemes családok egy része például osztozik a mezővárosi zsellér-iparosság sorsában. Az anyakönyvek tanúsága szerint – ahol még az 50-es években is használják a nemzetes titulust – ezek a családok rendszeresen házasodtak nem nemesekkel, ritkán házasodnak azonban össze szellemi és fizikai foglalkozásúak. A foglalkozások mentén kirajzolódó szociológiai rendi határvonal átlépésére az egyre tömegesebbé váló foglalkozási mobilitás kínálkozik az egyének számára. A mobilitásnak általában képzéssel összekapcsolódó formája a külső megnyilvánulásaiban elkülönülő csoportok között mélyebb kapcsolódást hordoz, mint amit a köztük elmozduló egyének személy szerint létrehozhatnak. A mobilitással elérhető életmód – egyben társadalmi státusz – a mezővárosi struktúra felső rétegeiben önálló, a hagyományos rétegcéloktól elütő motívuma lesz a felhalmozásnak, s a középrétegek életmódjához való hasonulás – többnyire felszínes – jegyeivel együtt példaképül szolgál a nyomukban következők számára is.

A szóban forgó átalakulás a népszámlálások adataiból hosszabb periódusban fogható meg:

3. TÁBLÁZAT

Szekszárd lakosainak ágazati megoszlása 1890–1970
(százalékban)

Népszámlálás	Mezőgazdaság	Ipar	Közszolg., szabadfogl. stb.	Egyéb	Összesen	A város lélekszáma, fő
1890	52,8	–	–	–	–	(15 532)
1900	52,6	17,3	9,7	20,4	100,0	(15 066)
1910	48,9	16,0	9,0	26,1	100,0	(16 107)
1949	38,7	16,6	14,8	29,9	100,0	(16 317)
1970	12,6	31,7	23,4	32,3	100,0	(24 333)

A város társadalmi átalakulásának fő tendenciája világosan kirajzolódik a táblán: a mezőgazdasági népesség csökkenése, az ipari keresetű, s mellette a közszolgálat és szabadfoglalkozás, valamint az egyéb kategóriákba soroltak számának és arányának növekedése. A statisztika természetesen csak a foglalkozási nómenklatúrán nyomot hagyó, effektíve bekövetkezett változásokat regisztrálja. Nem kapunk választ arra, hogy az egyes ágazatokban összeírtak merre mozdulnak el, s hogy ez a foglalkozási szerkezet átalakulásán túl milyen rétegmozgásokat takar. Ezekre keresek először is választ a századfordulói árvaszéki mintában.

Mobilitásformák

A mobilitásnak három főbb, összefoglaló formáját találtam a forrásban: foglalkozásváltoztatást – a tulajdonképpeni mobilitást –, az elvándorlást és a házasságot.[14]

Mobilitásnak tekintek tehát minden olyan elmozdulást, amely az egyén társadalmi helyzetét szülei vagy saját korábbi állásához képest megváltoztatja.

A 272 feldolgozott árvaszéki iratban 238 esetben kaptam arra nézve információt, hogy az általuk tükrözött háztartásban elmozdulás az árvaszéki ügy lezárásáig előfordult vagy sem. Mivel az intézmény a gyámolított gyermekek sorsát nagykorúságukig figyelemmel kíséri, az így nyert adatok megbízhatónak látszanak. Ennél bizonytalanabb a forrás a generáción belüli (intragenerációs) mobilitás kiderítésénél, ahol a szülők házassági anyakönyvi kivonatában feltüntetett foglalkozás és az árvaszéki nyilvántartás különbsége ad támpontot. A mobilitási adatok között csak az iratban exponált szülői háztartás két generációjánál bekövetkezett változásokat, illetve változatlanságot számoltam össze. A szülők és nagyszülők egymáshoz mért elmozdulását ott, ahol ennek háztartási háttere is dokumentált, a több generációs mobilitási eseteknél annak helyén, esetszerűen írom le.

Immobil háztartásnak tekintem azokat, ahol a háztartás szülői és gyermeki generációjában sem elvándorlás, sem foglalkozásváltozás nem történt, a család tagjai pedig azonos foglalkozási csoportból származó féllel kötöttek házasságot.

Az esetek többségében természetesen a három főbb mobilitásforma kombinációival van dolgunk. Emellett megkülönböztethető a nemzedéken belüli, nemzedékek közti, a

foglalkozások kvalifikációs skáláján lefelé és fölfelé történt mobilizáció, valamint a férfiak és nők elmozdulása stb. A kis minta 52 mobil háztartásából kilépő 70 mobil egyén csoportját ezek a szempontok – noha minden kombináció nem fordult elő – oly mértékig feldarabolnák, hogy csoportosítás nélkül használhatatlanná válnának. Ezt érzékelteti a 238 háztartás mobilitásformák szerinti durva bontása (a háztartások esetszámával):[15]

1. Foglalkozási mobilitás (össz. 38 ht.)
   1.1. intragenerációs mobilitás (36 ht.)
      1.1.1. fölfelé (28 ht.)
         1.1.1.1. helyváltozással (20 ht.)
         1.1.1.2. helyváltoztatás nélkül (8 ht.)
      1.1.2. lefelé (5 ht.)
      1.1.3. lefelé és fölfelé (3 ht.)
   1.2. integrációs mobilitás helyváltozással fölfelé (2 ht.)
2. Házasság fölfelé (14 ht.)
   2.1. házasság kvalifikációval (8 ht.)
      2.1.1. házasság kvalifikációval és helyváltoztatással (7 ht.)
   2.2. házasság felfelé kvalifikáció nélkül (6 ht.)
3. Migráció (75 ht.)
   3.1. értelmiségi migráció (16 ht.)
4. Immobilitás (111 ht.)

A csoportosítás a variációk tartalmi szembesítésével és csoportok felhasználásának elemzése során való behatárolásával lehetséges.

A két első mobilitásformánál az esetek többségében közös vonás az átrétegeződésben képzéssel való aktív részvétel. Két csoport tér el ettől: a lefelé elmozdulók és felfelé, kvalifikáció nélkül házasodók. Amennyiben azonban a mobilitás háztartási-felhalmozási vonatkozását vesszük figyelembe, az utóbbi (6 nő) társadalmi irányultságát és hozományát tekintve inkább a felfelé mobilizálókhoz kötődik, mint más csoportokhoz. A felfelé és lefelé elmozduló három háztartásnál a mobilitás egyéni kudarcáról van szó, az egyik gyereknek sikerült képzéssel kilépni abból a foglalkozási rétegből, amelyikből testvére lefelé lépett. A kvalifikáció nélkül felfelé házasodókat és a felfelé-lefelé mobilizálódókat, amennyiben egy-egy réteg háztartásainak mobil viselkedését, társadalmi irányultságát vizsgálom, a mobil csoportba sorolom, – mint látni fogjuk, mindkét kombináció jellegzetes rétegvonásokat hordoz ezeken belül.

A mobil esetek többsége helyváltoztatással is együtt jár. Úgy az iparosok, mint a szellemi foglalkozásúak kevésbé helyhezkötöttek, mint azok a paraszti rétegek, amelyekből kikerülnek. A 47 felfelé elmozduló háztartásból az a 12, amelynél nincs elvándorlás, semmiféle rétegvonást nem hordoz, amennyiben tehát nem a helyi kötöttségekkel kerülnek kapcsolatba, a mobil viselkedésűek összevont kategóriájába soroltam.

Nem tehetem meg, hogy összevonjam evvel szemben az elvándorlók mind a 75 háztartását. A mobilitásformák rétegjellegűek. A mobil gyerekeket kibocsájtó háztartások többsége a birtokos parasztság és az értelmiség között helyezkedik el, ezen belül nagy súllyal a mezővárosi blokkon belül. (Lásd a 4. táblázatot.)

Az értelmiségi foglalkozásoknál pontosan olyan jellegű kategoriális választóvonalról van szó, mint a parasztságnál, ahol a rétegeken belüli mozgásokat már nem tükrözi a

4. TÁBLÁZAT

A felfelé mobilizáló háztartások megoszlása társadalmi kategóriák szerint

Birtokos paraszt	Szegényparaszt és napszámos	Önálló iparos	Iparossegéd	Altiszt	Hivatalnok	Vállalkozó	Munkás	Egyéb	Összesen
15	8	11	1	1	6	3	1	1	47
	35 78% mezővárosi blokk								100%

5. TÁBLÁZAT

A 75 migráns háztartás fejének foglalkozása (esetszámmal)

Foglalkozási kategória	Birtokos paraszt	Önálló iparos	Szegényparaszt és napszámos	Iparossegéd	Munmás	Cseléd	Értelmiségi	Egyéb
Esetszám (össz. 75)	2	3	11	10	7	17	16	9

foglalkozási nómenklatúra. Az értelmiségiek mozgása így a migrációnál csapódik le. Az értelmiségeiek többsége a fővárosokba, Budapestre és Bécsbe, vagy nagyobb vidéki városokba vándorol, elsősorban Pécsre. Itt az ökológiai helyzet változtatása egészen más tartalmakat hordoz, mint a többségében fizikai munkás elvándorlóknál, akikből a migráns háztartások többsége kikerül. (Lásd az 5. táblázatot.)

A 16 elvándorló értelmiségi esetet tehát indokoltnak látom külön kezelni.

A foglalkozási nómenklatúra másik említett problemetikus kategóriája, a parasztság, szinte teljesen kimeríti az immobil háztartások csoportját. A 111 immobil háztartásból kereken 100 földműves, a minta földműveseinek kétharmada. A társadalmi átrétegeződés egész folyamatának torz megítélése lenne ezt a foglalkozási immobilitást tényleges változatlanságnak tekinteni. Az immobil viselkedés mindenesetre jelzője annak, hogy ebben a csoportban, amely az egész társadalom mozgásához óriási dinamikával járul hozzá, más csatornákon zajlik az átalakulás. Mivel itt elsősorban a foglalkozási mobilitást vizsgálom, nyilván azok a momentumok kerülnek a parasztság belső mozgásából felszínre, amelyek a hagyományos paraszti viselkedés és a foglalkozási-szakmai elvű modern struktúraváltás között közvetítenek.

A mobilitás csatornái

A kis szekszárdi mintából kikerülő 70 mobil egyén útja jól mutatja, hogy a századfordulón rétegekre jellemző csatornákon keresztül folyt a mobilizáció (lásd a 6. táblán).

6. TÁBLÁZAT

A mezővárosi mobilitás csatornái.
A 70 kilépő gyermek intergenerációs foglalkozási mobilitásának iránya és szóródása esetszámokkal

A kilépő foglalkozása / Apai foglalkozás		Mezővárosi blokk: szegény-paraszt I	szegény-paraszt II	birtokos paraszt I	birtokos paraszt II	iparos és segéd I	iparos és segéd II	Altiszt I	Altiszt II	Hivatalnok I	Hivatalnok II	Vállalkozó I	Vállalkozó II	Értelmiségi I	Értelmiségi II	Munkás I	Munkás II	Egyéb I	Egyéb II	Összesen I	Összesen II	I. és II.
Értelmiségi	dipl. és pap					2					2	1	1							3	3	6
	főiskola			1	1	7	*B*			5		1								14	1	15
Hivatalnok	gimnázium				2	3						2								5	2	7
	polgári isk.					6		mobilitás felfelé												6	–	6
Iparos		2	3	4	3					2								1		9	6	15
Szakmunkás és varrónő		3		1		*A*		2		mobilitás lefelé		1		1						8	–	8
Gyári munkás		3																		3	–	3
Apáca és ápolónő		1		2						1										4	–	4
Altiszt, csendőr, rendőr			1	2			1									2				4	2	6
Összesen		9	4	10	6	18	1	2	–	8	2	5	1	1	–	2	–	1	–	56	14	70

⊠ : I = egyéni kilépés, II = házassággal való kilépés

Az esetek több mint 70%-át adó mezővárosi blokk (szegényparasztság, birtokosparasztság, iparosok és segédek) követi leghatározottabban a népszámlálásokból kirajzolódó változások tendenciáját. Táblánkból azonban kiolvasható ezen belül a specializáltabb ipari és szellemi tevékenységek felé tartó trend két fázisa is: *A)* a paraszti ipar felé áramlás, *B)* az iparosok adminisztratív és szellemi pályák felé irányulása – 29 kilépő parasztgyerek közül 19 választ ipari foglalkozást; a 19 iparosgyerekből 16 alkalmazott, hivatalnok, tanár, s csak kettő megy papnak, illetve orvosnak.

A két fázis lényeges különbségét a mobilitás két formája, az egyéni és a házasság útján való társadalmi helyváltoztatás jelzik legélesebben. A parasztoknál a mobilitás egyéni kvalifikációval közel egyenrangú formája az iparosokkal kötött házasság (6:6). Ez a jelenség a mezővárosi blokk belső kohéziójának tükröződése. Az iparosok és a szellemi foglalkozásúaknál hasonló konjunktív kapcsolatoknak nincs jele. Az iparosok tanult gyermekei ugyanis nemcsak az atyai generációhoz viszonyítva változtatnak helyet a társadalomban a szellemi foglalkozással, hanem elhagyják a mezővárosi blokkot is. A jelenség emancipációs vonása az, hogy a nők is csak ezen az úton léphetnek fölfelé. A 19 kilépő iparosgyerek közül 6 leány, akik polgári iskolai (3 eset), tanítónői (2 eset) és a polgári után óvónői képzettséggel helyzekednek el – meglehet, tanulmányaiknak is ösztönzője lehetett a rangosabb házasság reménye. Az iskola náluk, éppúgy mint a férfiaknál, a szociológiai értelemben vett rendi választóvonalat hidalja át. Az „úri osztály" alsó határának átlépése feltételezi a „kesztyűs-kalapos" viselkedési normák legalább polgári iskolai szintű elsajátítását.

A 8 lefelé elmozduló személy jelzi a rendi határt átlépők státuszának ingatagságát. Hasonló visszalépés, mint a hivatalnok és az értelmiségi rétegnél tapasztalható az ipari munka felé, az iparosok és a parasztság között férfiak számára nemigen lehetséges. Az iparűzés lehetőségétől elesettek elvándorolnak, munkássá lesznek, vagy állami szolgálatot keresnek maguknak, ami utóbbi a kvalifikáció szempontjából színvonalesést jelent.

A mezővárosi blokkokon belül, a viszonyoknak ezen a fejlettségi szintjén, a deklasszálódás a munkaerő naturális újratermeléséhez szükséges talpalatnyi föld elvesztésével következik be véglegesen. A szegényparaszti deklasszálódás következménye, a mezővárosi termelésből való kiszorulás azonban nem a foglalkozási mobilitásnál jelentkezik elsősorban, hanem a migrációnál. A mobil szegényparasztság sem nincstelen. A szegényparaszt iparossegéddé lett fia csak egy-egy kis parcella föld vagy néhányszáz korona örökséggel vethette meg otthon a lábát. Az örökség megkönnyítette azonban az ipari munkássá válást, a nagyvárosok környékén való letelepülést is.

2. *A vagyoni kategóriák és a mozgásformák*

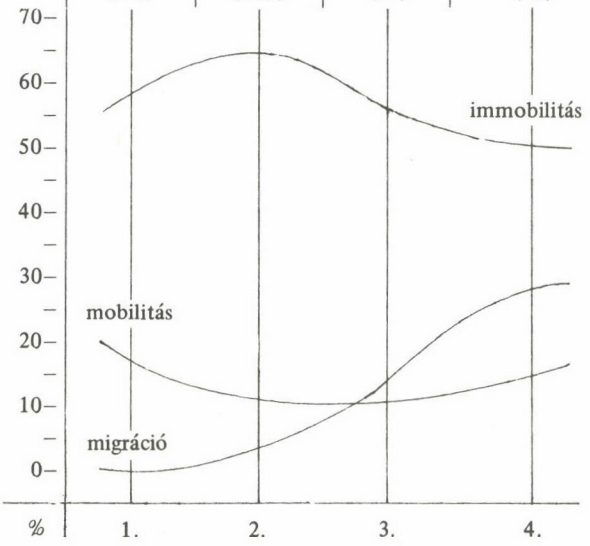
A foglalkozási mobilitás és immobilitás nagyjából ugyanarra a csoportra, döntő többségében a birtokos parasztságra és az iparosokra volt jellemző. Ezen belül a parasztság a mobilitással többnyire a blokkon belül változtat helyet, az iparosok viszont rendszeresen elhagyják vele a blokkot.

Láthattuk azonban azt is, hogy a fenti csatornákat elsősorban a módosabb parasztság és az önálló iparosok veszik igénybe, míg a szegényebb rétegekre inkább a migráció jellemző.

7. TÁBLÁZAT

Négy paraszti kategória megoszlása mozgásformák szerint (%)

Megnevezés	Választó birtokos 1.	Birtokos nem választó 2.	Törpe-birtokos 3.	Napszámos 4.
Immobilitás	56,2	66,0	55,6	47,7
Mobilitás	18,8	12,0	14,8	19,0
Migráció	0,0	2,0	18,5	28,6
Egyéb	25,0	20,0	11,1	4,7
Összesen (adatszám)	100,0 (16)	100,0 (100)	100,0 (27)	100,0 (21)

A háromféle mozgás a parasztságnál diagramon is ábrázolható, ahol a vízszintes tengelyen a vagyoni kategóriákat veszem fel,[16] a függőlegesen a bázisháztartások mozgásformák közti százalékos megoszlását (7. tábla).

A tábla és a diagram azt a közismert tényt illusztrálja, hogy a parasztos jellegű települések stabil magja a középparasztság, – amihez hozzáírhatjuk a hagyományos kismestereket is. A társadalom marginális rétegei alul is, felül is intenzívebb mozgásban vannak. A tendencia irányát, a hagyományos mezővárosi blokk felbomlását ismerve, az immobilitást úgy kell tekintenünk, mint annak a csoportnak a mozgását, ahol még nem dőlt el a századfordulón, hogy milyen formában lesznek kénytelenek elmozdulni.

Az abszolút hagyatéki nagyság és a paraszti mozgásformák

Az egyes háztartásokból kikerülő cselekvő (aktív) hagyatékok nagysága akkor is hasonló összefüggést mutat a mozgással, ha nem az 500 koronás értékhatárt vesszük alapul, hanem tényleges értékeik rétegenkénti átlagát tekintjük. Míg azonban az 500

8. TÁBLÁZAT

A családi hagyatékok átlagos nagysága foglalkozások szerint (koronában)

Földműves		Mobil* iparos	Napszámos átlag
átlag	mobil földműves átlag		
4987,73 (32 eset)	6159,60 (8 eset)	21 418,37 (4 eset)	196,87 (4 eset)

*Csak mobil iparosok családi hagyatékai maradtak ránk.

9. TÁBLÁZAT

Az egyéni (férfi és asszonyi) hagyatékok átlagos nagysága (koronában)

Földműves		Mobil* iparos	Napszámos átlag
átlag	mobil földműves átlag		
Férfiak			
2744,15 (31 eset)	3557,97 (10 eset)	7841,63 (4 eset)	158,16 (6 eset)
Asszonyok			
2180,17 (27 eset)	1357,58 (4 eset)	2888,22 (9 eset)	294,69 (9 eset)
A kettő aránya (férfi = 1)			
1 : 0,79	1 : 0,35	1 : 0,37	1 : 1,85

*A táblát három immobil iparos egyéni hagyatékával tudom kiegészíteni, egy csizmadiáné hagyott egy 1696 korona értékű házat, egy üvegesmester szintén fél házat és üzlete készleteit 2913 korona értékben, valamint egy borbély, aki fél házat és egy 32 korona értékű üzletet hagyott, összesen 2281 korona nagyságban. Ezek tehát a paraszti átlag körül helyezkednek el.

koronás határral át tudtam hidalni a hagyatékok hagyatékhagyótól függő különbségeit; amikor tényleges nagyságukkal foglalkozom, erre is szükséges kitérni.

A hagyatéki nagyság rétegeken belül aszerint változik, hogy *asszonyok, férfiak* után maradt, vagy egy *család* egész vagyona került hagyatékba. A három fajta hagyaték közül a családi hagyaték közelíti meg legjobban azokat a gazdasági különbségeket, amelyek a mezővárosi blokkon belül fennállnak (8–9. tábla).

Az abszolút hagyatéki nagyság hagyatéktípusonként egyenes arányosságot mutat a mobilitási készséggel. A mobilitásban mintabeli számarányához képest alacsonyabb értékkel részt vevő parasztság átlagosan kisebb hagyatékokat produkál, ezen belül a mobilizáló háztartásokból kikerülő hagyatékok a paraszti átlagnál mgasabbak. Különösen magas a mobilitást tanúsító iparosok hagyatékainak átlaga. Az utóbbinál az a nagyságrend is megjelenik, amelynek bázisán az iparosság gyermekei átlépik a mezővárosi blokk határát.

A sorba egyetlen adat, a négy mobil földműves háztartásból kikerülő gazdasszony hagyatéka nem illik be. A négy esetet elintézhetnénk egyszerűen, az adatok kis számából eredő véletlennel, ha egy másik tendencia nem szólna mellette. A kispolgárosodó rétegek háztartáson belüli viszonyai erősen különböznek a hagyományostól, s ez – ha nem is pontos nagyságukat – a jelenséget valószínűvé teszi. Minél hagyományosabb paraszti viszonyokat tükröznek ugyanis az ügyek, a női-férfi hagyatékok paritása annál szorosabb. Ha az immobil birtokosokat különválasztjuk a földművesektől, az arány a paraszti átlaghoz képest 1 : 0,79-ről 1 : 0,88-ra módosul (23 asszony és 21 férfi hagyatéka alapján). Az immobil viselkedésűeken belül az elmaradott viszonyok közt élő – noha nem szegény – szekszárdi fölsővárosi református gazdák esetében az arány viszont már 1 : 1,05 (7 asszony, 5 férfi hagyatéka alapján).

A napszámosok párszáz korona értékű hagyatéka ebben a sorozatban látszólag a mobilizációtól való távolodás másik végletét jelzi, azonban itt már minőségileg is másról van szó. A nincstelenség, a löszpartba vájt üreglakás és a tisztes szegénység körülményei között egyként jellemző a háztartások asszonyközpontúsága a térben mozgékonyabb férfiak mellett. Ez a néhány szegényes hagyaték férfi-női nagyságrendi arányban is nyomot hagy.

Az örökség és a mobilizáció

A hagyatékok abszolút nagyságában tükröződő vagyoni állapot a társadalmi státusz egyik legfontosabb összetevője. Ez a nagyság áll az adózással összefüggésben, rajta keresztül nyernek politikai jogokat a polgárok – többek közt választójogot –, ennek mértékében hitelképes egy gazdaság, s ez adja a réteg társadalmi célkitűzéseinek fedezetét is.

A cselekvő hagyaték azonban még két szűrő után válik gyakorlati tiszta örökséggé az örökösök kezén, éspedig az adósságok levonásán és az osztálytételen – az örökösök közti felosztáson – keresztül. Mivel azonban többnyire kontinuus háztartásokról van szó, a passzívumot nem egyenlítik ki az örökösök, hanem az aktív hagyatékhoz hasonlóan megosztoznak rajta, a telekkönyvi átírásnál örökrészükre tábláztatják be. A mezővárosi iparosok éppúgy nem forgótőkében halmozzák fel nyereségüket, mint a parasztok, s hiteleiket is földre-házra szóló jelzálogként veszik fel a bankoktól. A kölcsönökhöz való viszony a mezőváros rétegein belül is különbözik, azonban a naturális viszonyok súlyának megfelelően közös vonásuk, hogy az ingatlantulajdonon keresztül viszonyulnak a tőkéhez. Ez az alapvető vonás pedig megengedi, hogy az adósságokat egyelőre zárójelbe téve az örökösre jutó cselekvő hagyatéki nagyság, egyszerűbben az örökség alakulására összpontosítsam figyelmem.

Az abszolút hagyatéki nagyság elemzésének mentén elindulva, a családi örökségnél mindjárt jellegzetes adatokat kapunk.

10. TÁBLÁZAT

A családi örökségek átlagos nagysága
koronában

Földműves		Mobil iparos	Napszámos átlag
átlag	mobil földműves átlag		
1683,44 (38 eset)	1463,37 (8 eset)	3792,17 (4 eset)	48,23 (4 eset)

Az örökség nagysága és mobilitás összefüggése a hagyatékhoz képest visszájára fordul a parasztoknál. Míg a mobil hagyatékok nagysága a parasztok átlagánál 813 koronával nagyobb volt, itt 220 koronával kisebb. Kiegyenlítődés felé tendál a parasztok és iparosok közti különbség is. A hagyaték átlagos értékénél a mobil földművesek és mobil iparosok közt a különbség 3,4-szeres, az örökségeknél csak 2,5-szeres. Ennél is látványosabb a mobil iparosok és parasztok hagyatéki értékkülönbségének csökkenése: hagyatéknál 4,2-szeres, örökségeknél 2,2-szeres. A változások nyilván a különböző csoportok örökösszámbeli eltérését jelzik.

A férfi és asszonyi hagytékok egy örökösre jutó nagysága, a családival szemben, érzékenyebben reagál a bennük megtestesülő nemek szerinti különbségekre, mint az örökösök számára. A mobil férfi hagyatékok elég magasak voltak ahhoz, hogy az örökösök számával osztva is megtartsák a paraszti átlaghoz mért fölényüket, a mobil asszonyi hagyatékok pedig átlag alatti szintjükön osztódtak fel.

11. TÁBLÁZAT

Az egyéni örökségek átlagos nagysága
(koronában)

Földműves		Mobil iparos	Napszámos átlag
átlag	mobil földműves átlag		
Férfiak			
1225,55 (31 eset)	1780,02 (10 eset)	2875,83 (4 eset)	68,67 (6 eset)
Asszonyok			
778,67 (27 eset)	403,28 (4 eset)	1068,46 (9 eset)	222,28 (9 eset)
A kettő aránya (férfi = 1)			
1 : 0,64	1 : 0,23	1 : 0,27	1 : 3,24

A férfiak és asszonyok utáni örökségek egymás közti aránya sem változott lényegesen a hagyatékoknál számolthoz képest. Mégis felmerül, hogy a családi örökségek és az egyéniek (férfi és asszony utániak) közti különbség a három hagyatéktípus közti örökösszámbeli különbségből adódik.

12. TÁBLÁZAT

Az átlagos örökösszám hagyatéktípusok szerint

Családi hagyaték	Egyéni hagyaték	
	férfi	asszonyi
3,27	3,30	2,76

A termékeny korban meghalt asszonyok miatt van tehát különbség, de éppen nem olyan irányban, hogy a férfiaknál ne következhetett volna be a családi hagyatékok mobil parasztoknál látott fokozottabb felaprózódása, a mobil örökségek átlagos alá süllyedése. A táblák nyilvánvalóan olyan adatokat tartalmaznak, amelyek a világosabb tendencia kirajzolódásában egymás ellen dolgoznak.

Az örökösszám alakulását mindenesetre érdemes a hagyaték nagyságát bemutató tábla bontásában is megnézni. Itt a mintát azokkal a háztartásokkal is kibővítem, amelyeknek e kategóriákban nem volt megbízható hagyatéki adatuk, köztük négy immobil iparossal.

13. TÁBLAZAT

Az átlagos örökösszám alakulása foglalkozás és mobilitás szerint

Földműves		Iparos		Napszámos átlag
átlag	mobil földműves átlag	átlag	mobil iparos átlag	
3,15 (119 eset)	3,50 (24 eset)	3,11 (14 eset)	3,46 (10 eset)	2,68 (19 eset)

A 13. tábla ugyanazt az egyenes arányosságot mutatja az örökösszám és a mobilitás között, mint amit a mobilitás és az abszolút hagyatéki nagyságrendnél láttunk. Mint ott a mobilitás mellett nagyobb vagyonokat találtunk, itt magasabb az örökösök száma. Ez az összefüggés indokolja az egy mobil háztartásból kikerülő örökösre eső hagyaték értékének átlagoshoz közelítő, illetve átlag alá süllyedő tendenciáját az abszolút hagyatéki nagyság élesebb különbségeihez képest.

Felekezet és mobilitás

A háztartások társadalmi státusát befolyásoló vagyoni helyzetet legjobban megközelítő családi hagyatékok és a családi örökségek közt a mobil viselkedésűeknél jellegzetes

feszültség látszik. A feszültség a magasabb hagyatéki nagyság és az örökösök magasabb száma közt bontakozik ki. A nagyobb szaporulatból kialakuló örökösszám egyben a státust is fenyegeti. A fenyegetésre a csoport mobilizációval reagál.

A feszültség kialakulásában a kulcsszerepet minden eddigi adatunk szerint az örökösszám játssza. Az itt szereplő másik két tényező közül az örökösszám alakulását befolyásolhatja a vagyoni helyzet, a mobil viselkedés nem. A mezővárosi környezetben azonban még egy döntő tényező is közrejátszik, a felekezeti hovatartozás, amely közvetve a mobilitásnak is motiválója lehet.

A szekszárdi mezőváros parasztságánál tehát vizsgálandó, hogy a vallási különbségekben megjelenő két kultúrán belül – a katolikus és a reformátusnál – egyformán érvényes-e a korábban látott két általános tendencia: a mobilitás és a magasabb örökösszám; valamint a magasabb hagyatéki nagyságrend és a magasabb örökösszám együttléte. Mintánk felekezeti bontása a nagyobb számú parasztságnál lehetséges. A felbontás bázisa 119 paraszti ügy, ahol az átlagos örökösszám 3,15 volt.

14. TÁBLÁZAT

A) *Az örökösszám alakulása felekezet és mobilitás szerint*
(átlag: 3,15 – 119 eset)

Római katolikusoknál 3,31 (91 eset)		*Reformátusoknál* 2,74 (28 eset)	
mobil	*immobil*	*mobil*	*immobil*
3,76 (21 eset)	3,17 (70 eset)	1,8 (4 eset)	2,88 (24 eset)

B) *Az örökösszám alakulása felekezet és hagyatéki nagyság (az 500 koronás nagyságrendi határ) szerint*
(átlag: 3,15 – 119 eset)

500 k. alatt 2,79 (30 eset)		*500 k. felett* 3,22 (89 eset)	
katolikus	*református*	*katolikus*	*református*
2,96 (24 eset)	2 (6 eset)	3,33 (67 eset)	2,91 (22 eset)

Az adatok azt mutatják, hogy a katolikus parasztságnál az általános tendenciának megfelelően együtt jár a mobil viselkedés a magasabb örökösszámmal, a reformátusoknál nem. Mindkét felekezetnél – a köztük fennálló különbség mellett – egységesen magasabb a birtokos parasztság örökösszáma. A családi hagyatékoknál látható tendenciában tehát – a mobilitás és az abszolút hagyatéki nagyság egyenes arányával szemben az örökségek nagysága és a mobilitás fordított összefüggésben – többséget alkotó katolikus paraszti viszonyok érvényesülnek.[17]

Nem ugyanez történt a férfi- és az asszonyi hagyatékoknál. Az örökösökre eső női hagyatékok nagyságát ugyan a református parasztok alig befolyásolták, s ehhez hasonlóan a paraszti átlagnál a zömmel immobil református parasztok sem az örökösök számában, sem a hagyatékok nagyságában nem különböznek élesen a katolikusoktól. A tíz mobil férfi hagyatékból azonban egy 12 ezer koronát meghaladó, egyetlen leányörökösre szállt, s osztatlan került át az örökségekbe. Az egykéző református paraszt-polgár után maradó örökség az átlag fölé emelte a mobil paraszti örökségek nagyságát. A hagyatékok között

az adat nem okozott eltolódást, mert a katolikus gazdák közt ennél nagyobb vagyonok is akadtak, amelyek azonban fel is aprózódtak az osztályegyességekben. A református adatot a sorból kiemelve mobil parasztférfiak utáni örökségek is mélyen a paraszti átlag alá süllyednek: 1780 koronáról 667 koronára, míg a paraszti átlag 1225 korona volt.

Ebben az arányban viszont szintén a katolikus parasztság hatása érvényesül, s felveti annak a szükségességét, hogy adatainkat visszamenőleg is felülvizsgáljuk ebből a szemszögből.

Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy a paraszti mobilizálódásban a katolikus parasztság a minta parasztságán belüli aránya fölött vesz részt, szemben a reformátusokkal.

15. TÁBLÁZAT

A paraszti mobilitás felekezeti megoszlása (%)

Megnevezés	Katolikus	Református	Összesen
Felekezeti megoszlás a parasztságon belül	78,05 (128)	21,95 (36)	100,0 (164)
Felekezeti megoszlás a mobil parasztok csoportján belül	82,61 (19)	17,39 (4)	100,0 (23)

Különbözik a két közösség a mobilitás irányában is. Bár itt már egyes esetekről van szó, jellemző, hogy az eddig érintetlen hagyott paraszti mobilitási szórvány, amely az iparosokat átugorva a szellemi pályáknál található (lásd a 6. táblát), jóformán kizárólag a reformátusokból kerül ki. Köztük van az imént kiemelt gazdag parasztlány, aki e kisvárosi környezetben bizarrnak hangzó foglalkozású férjet választott: iparművész lakberendezőt, maga pedig gimnáziumot végzett. Ugyancsak református kisgazda fia a másik értelmiségi, aki állatorvos lett. Gimnáziumot végzett hivatalnok felesége lett a harmadik református mobil paraszti esetünk szereplője. A négy református parasztgyerek közül, aki a mobilitást választotta, egy lett csak iparos, mégpedig jellegzetesen hagyományos szakmával: csizmadia.

Az a megállapítás tehát, hogy a paraszti mobilitás az ipar felé irányul, gyakorlatilag a katolikus parasztságra vonatkozik. Ezt igazolja a mobilitási lépcsőfokoknál a következő is, ahol az iparos-hivatalnok és értelmiségi csatornát mintámban már nem veszik igénybe reformátusok. A református szórványt leválasztva élesebben kirajzolódó katolikus paraszti mozgáshoz hasonlóan a katolikus iparosok is kiegyensúlyozottabb léptekkel haladnak felfelé. Néhány eljut a főiskoláig, a két diplomás szintű értelmiségi közül azonban csak egyetlen katolikus iparosgyerek van, aki pap lett. A másik egyik zsidó kiskereskedőnk fia, aki viszont orvosnak tanult Pesten.

*

Szekszárd társadalma a századfordulón két, rendi jellegű csoportra bomlik, amelyek településileg is elkülönülnek, elkülöníthetőek azonban a foglalkozásokkal, illetve a munka jellegével is. Az egyik, amelyiket *mezővárosi blokként* foglaltam össze, a város fizikai munkát végző kistermelőinek rétegegyüttese: a birtokos parasztság, a kisiparosok, a

kiskereskedők alsó rétege s a kistermelésben még részt vevő szegényparasztok, napszámosok meg a velük durván egyazon réteget alkotó kisvárosi munkásság. A másik csoport az *állami és magánadminisztráció és az értelmiség,* amely mint szellemi foglalkozású a XVIII. századtól kezdve nő föl a mezővárosi blokk mellett. A szellemi foglalkozásúak, az „úri középosztály" mellett a mintán belül megfigyelhető a mezővárosi blokk rendi határvonalán kívül szorult városi proletariátus, a cselédek, altisztek, ipari és alkalmi munkások, akikkel majd a következőkben kell foglalkoznom. Az eddigiekből a mezővárosi blokk hagyományos szerkezetéből való kilépés modelljei bontakoznak ki.

Az elkülönülő modellek a társadalmi különbségek metszéspontjainál kristályosodnak ki. A változásokra, mint láttuk, nemcsak foglalkozásonként és vagyoni helyzet szerint ad különböző válaszokat a mezővárosi blokk, hanem a felekezetekben megnyilvánuló kultúrák szerint is. Sőt – bár ezt egy nagyobb minta adatainak korrelációjával lehetne minden kétséget kizáróan bizonyítani – úgy tűnik, hogy a hagyományos kistermelői viszonyok közt a felekezeti különbségek jelentősebb eltérésekkel járnak együtt, mint a modernebb polgári társadalmat differenciáló vagyoni és foglalkozási kategorizálással.

Összefoglalva tehát, a következő mobilitás-modelleket látom elkülönülni mintámban.

1. *A katolikus birtokosparaszti modell.* Paraszti státusban feszültséget okoz a felekezeti hovatartozással együttjáró magasabb örökösszám, a vagyon felaprózódásának veszélye. A feszültség a réteget foglalkozási mobilitásra sarkallja. A magasabb örökösszám azonban immobil rétegét is potencionálisan mobil viselkedésre utalja.

2. *A református birtokosparaszti modell.* A réteg a vagyonok felaprózódása ellen születéskorlátozással védekezik. Az örökösök számának csökkentésével elért vagyoni koncentráció bázisán kiugró társadalmi helyváltoztatásokat produkál, a mobilizációban azonban a katolikus parasztságnál számarányánál is kisebb szerepet játszik. Immobil kisgazda rétege a születéskorlátozással még fokozottabban él, s mivel az ipar felé kilépés alternatívája rétegnormáival is ellenkezik, potenciálisan a migráció tartalékát képezi.

3. *A mezővárosi kispolgári modell.* Törzsét a katolikus gazdákkal szoros kapcsolatban álló katolikus iparosság képezi, felekezetileg azonban a parasztságnál összetettebb, mintánkban néhány üggyel képviseltetik magukat a szlovák és német evangélikusok és a zsidók is. Közös jellemzőjük a magas örökösszám és a paraszti szintnél lényegesen magasabb átlagos vagyoni nagyságrend. (Itt nem elemzett hagyatékszerkezeteik erős mezőgazdasági érdekeltségükről tanúskodnak.) Kilépéseiket már nem elsősorban a vagyon felaprózódása mozgatja, hanem a viszonyok konzerválásával szemben önállósult cél, a mezővárosi blokk rendi határának átlépése. Immobil rétegükre mintánkból nem lehet következtetni.

3. *Asszimiláció és mobilitás*

Az asszimilációs csoportok

A mobilitási modellekkel kapcsolatban szinte magától ötlik fel a nemzetiségek, elsősorban a Tolna megyei németség jelenlétének kérdése. A különbözőképp viselkedő csoportoknál a nemzetiség annál is inkább izgalmas, mert a forrás névanyaga szinte felkínálja ezt a disztinkciót. A református felekezetűeknél a mintában egyébként gyakori

az idegen hangzású vezetéknevek szinte teljes hiánya, más vonatkozásban az iparosoknál és szellemi foglalkozásúaknál nemcsak a német nevek gyakorisága, hanem általában a vezetéknevek sokfélesége. E felkínálkozó vonásokkal szemben áll viszont a vezetéknevek nemzetisége és a nemzetiség összekapcsolhatóságának kidolgozatlansága a korszakra nézve. Hogy mégis megkísérlem a vezetéknevek feldolgozását a mobilitás problémakörével kapcsolatban, arra nemcsak a fent említett jelenségek ösztönöztek, hanem az, hogy a konvencionálisan elfogadott nemzetiségi kritériumok, az anyanyelv és a vallott nemzetiség a vizsgált csoportoknál egy átalakulási folyamatnak már csak a végeredményét tükrözi. 1900-ban 400 német anyanyelvű polgárt számoltak össze a közel 14 ezer lakosú városban, amelyből körülbelül 100-an voltak, akik nem beszéltek magyarul. A nevek mellett a forrás adatainak durva áttekintésénél is kidomborodó különbségekből kitűnt, hogy a német anyanyelvűek 2,8 illetve az egyedül németül tudók fél százaléka nem tükrözi a nemzetiség súlyát a város társadalmi viszonyaiban. Arra az etnikus hozományra, amellyel a vizsgálat szereplői a már magukénak vallott polgári nemzetben elhelyezkednek, legkézenfekvőbb utalás a több mint száz éves anyakönyvezés során megszilárdult vezetéknév. A nyelvváltással párhuzamosan még csak egy réteget jellemez a mintákban a névváltás – mint névmagyarosítás: az idegen vezetéknevűek közszolgálatba lépő fiatalabb generációját.[18] Spontán névváltás az iratokban a gyakran helyet változtató, az írásbeliséggel laza kapcsolatban álló cigányoknál fordul elő. A vezetéknév azonban csak utalás, amelynek tényleges tartalmára a nevek jelenségkörnyezetének részletes elemzése vezethet rá, erre pedig alkalmas forrás az árvaszéki irat. Az alábbi fejezetet ilyen elemzési kísérletnek tekintem.

Az asszimiláció fő színtere a különböző etnikai származású felek házasságából származó család. Éppen a vegyes nevű házaspárok magas aránya mutatja, hogy ebben az időben már az egyének vagy a háztartásfők neve után ítélve meg az etnikus karaktert, téves információkhoz jutunk. A forrás feldolgozása során készített genealógiai táblázatok lehetővé teszik, hogy ne egyének vezetéknevét, hanem egy-egy csoporton belül a homogén és heterogén nevű házaspárok számát vegyük figyelembe. Míg az egyének vezetékneve statikus, nemzetiségükre nézve esetleges adattal szolgál, a házaspárok nevei az etnikus kapcsolódás és keveredés mértékére is hordoznak utalást. A 272 ügyből álló mintából a 238 mobilitási adatot tartalmazónál a házaspárok névösszetételének arányai és az anyanyelvi statisztika különbsége világosan kirajzolódik. A 238 háztartást tükröző ügynél a háztartásfő és első feleségének névösszetételét számolom össze a jelentősebb német és magyar nemzetiség bontásában:

16. TÁBLÁZAT

238 házaspár nevének nemzeti összetétele

	Homogén magyar	Homogén német	Magyar–német vegyes	Egyéb vegyes	Összesen
Szám	109	30	61	38	238
%	45,8	12,6	25,6	16,0	100

A házaspárok névösszetételével viszont a város etnikus viszonyainak finomabb megközelítéséhez ellenőrizhető adatokat is nyertem. Az egyházi házassági anyakönyvekből ötéves időszakokban számoltam össze az első házaságukat kötő vőlegények és menyasszonyok vezetéknevének nemzetiségi összetételét.[19] A számítás igazolta az árvaszéki minta református csoportjának név szerinti nagyfokú etnikus homogenitását, a katolikus felekezetűeknél viszont a házaspárok névösszetételénél kialakult arányokat. Itt több időszakból is tudtam mintát venni, s ezek az összeolvadásnak történeti távlatot is kölcsönöztek. Mivel a reformátusoknál 100 év anyakönyveit áttekintve csak 7 idegen nevű házasuló fél fordult elő – amelyből 3 a református egyházban esküdött evangélikus volt –, az előző táblához hasonló bontásban a római katolikus házaspárok névösszetételéből kialakuló asszimilációs csoportokat mutatom be három ötéves időszak és az árvaszéki minta katolikus háztartásfői és feleségük adataival (17. tábla).

17. TÁBLÁZAT

Katolikus asszimilációs csoportok aránya a három anyakönyvi és az árvaszéki mintán belül
(esetszám, %)

	A házaspárok névösszetétele				
	homogén magyar	homogén német	magyar–német vegyes	egyéb vegyes	Összesen
1739–43 esetszám	163	48	10	57	278
%	58,6	17,3	3,6	20,5	100
1839–43 esetszám	174	56	71	36	337
%	51,6	16,6	21,1	10,7	100
1890–94 esetszám	115	36	106	42	299
%	38,5	12,1	35,4	14,0	100
árvaszéki esetszám	65	19	57	33	174
%	37,4	10,9	32,8	18,9	100

A XIX. század második felében felgyorsult asszimiláció az árvaszéki minta két generációja között is észlelhető. Erre egy kisebb optimalizált minta áll rendelkezésre, amely 128 esetnél a háztartásfő és első feleségének, valamint a háztartásfő első gyermekének első házasságát veszi figyelembe.

18. TÁBLÁZAT

Intergenerációs asszimiláció 128 háztartás házaspárainak névösszetétele alapján

	Homogén magyar	Homogén német	Magyar–német vegyes	Egyéb vegyes	Összesen
1. gen. esetszám	58	19	36	15	128
%	45,3	14,8	28,2	11,7	100
2. gen. esetszám	52	17	45	14	128
%	40,6	13,2	35,2	10,9	100

A házaspárok névösszetételének alakulása az anyakönyvi mintákban és az árvaszéki iratok két generációjánál határozott tendenciát mutat: a homogén névösszetételűek csökkenését s összességében véve a heterogén nevűek arányának növekedését.

A társadalmi átalakulás és a házaspárok nevének nemzeti összetételével jelzett asszimiláció párhuzamát szemlélteti, ha a homogén vegyesházasságok rendi választóvonalon inneni és túli arányát is megnézzük a 238 háztartáson belül (19. tábla).

A vegyes házasságok arányának növekedése a zártabb, mezővárosi viszonyok közül kilépők mobilitási irányait követi.

19. TÁBLÁZAT

A homogén és vegyes nevű házaspárok aránya a mezővárosi blokkon belül és a mezővárosi blokkon kívül két rétegnél

		Mezővárosi blokk	Városi proletár	Középosztály	Összesen
Homogén nevűek	szám	103	22	14	139
	%	62,4	52,4	45,1	
Heterogén nevűek	szám	62	20	17	99
	%	37,6	47,6	54,9	
Összesen		165	42	31	238
	%	100	100	100	

A mezővárosi rétegeken belül is megtalálható az átmenet a rendi választóvonalon túli rétegek felé.

20. TÁBLÁZAT

A vegyes nevű házaspárok aránya a mezővárosi blokk rétegein belül

		Földműves				Önálló iparos	Segéd	Összesen
		választó birtokos	birtokos nem választó	törpebirtokos	napszámos			
A vegyes nevű házaspárok	szám	5	29	6	8	7	7	62
	%	38,5	36,5	25	40	41,9	63,6	

A nemzetiség tehát a város társadalmának foglalkozásszerkezetéhez hasonlóan mozgásban van. Mint ahogy a mobilitással a korábbi mezővárosi tevékenységszerkezet épül át, itt a korábban kialakult etnikumok nyílnak meg az asszimiláció előtt.

Hangsúlyoznom kell azonban, hogy ezek az adatok nemcsak hogy az egyének nemzeti besorolását nem helyettesítik, de a háztartásokét sem.

A mobil viselkedés összetevői között a nemzetiség mindenesetre két történeti rétegében jöhet számításba: a korábban tradicionális keretek közt kialakult, disszimilálódóban levő etnikum, és az új, az etnikumok asszimilációjával létrejött polgári nemzetiség.[20] Annak ellenére, hogy az asszimilációban magyar nyelvű és öntudatú nemzetiség jön létre, – akár a vegyesházasságokból származó utódokat, ezt az újtípusú polgári nemzetiséget sem tekinthetjük egyedül a korábbi, többséget kitevő magyar etnikum leszármazottjának.

A homogén és vegyes házasságok csak tendenciaszerűen utalnak arra, hogy egy közösség zártságánál fogva közelebb vagy távolabb áll a mezőváros korábbi etnikai csoportjaihoz. Az etnikumok a városban ugyanis számarányukat tekintve sem indulnak egyenlő eséllyel a vegyesházasságok kötésénél. A kisebb számú németeknek nagyobb az esélyük a többséget alkotó magyarokkal rétegnormáiknak megfelelő házasságot kötni, mint fordítva. Ennek ellenére az első homogén generáció disszimilációs lemorzsolódása a második generációra a két etnikum házaspárainál közel azonos, körülbelül 1/9.

A disszimilációs hányad azonossága mögött a két közösség eleve különböző mértékű nyíltsága áll. Lényeges különbség van ugyanis a kettő között abban, hogy milyen mértékig rezisztensek az asszimilációval szemben. Ez pedig csak akkor derül ki, ha a második generáció homogén nevű házaspárait abból a szempontból vesszük vizsgálat alá, milyen mértékig örökletes homogenitásuk és milyen mértékig jön létre rehomogenizációval az első generáció vegyes házasságaiból. Ezt az első generáció homogén és vegyes házasságainak második generációs szóródásából lehet megtudni (21. tábla).

A 17 második generációs homogén német házaspárnak tehát több mint fele, a magyaroknak 1/5-e jön létre rehomogenizációval. A magyaroknál több mint 80%-ban homogén magyar homogén magyart követ. A magyarok rehomogenizációja emellett kizárólagosan a magyar–német vegyes relációból kerül ki, míg a német a város más nemzetiségei, szlovák és szerb nevű csoportja felé is nyílt.

21. TÁBLÁZAT

A második generáció disszimilációs szóródása, rehomogenizációja az első generációhoz képest
(szám)

2. gen. / 1. gen.	Homogén magyar	Homogén német	Magyar–német vegyes	Egyéb vegyes
58 homogén magyar	43	–	14	1
19 homogén német	–	7	8	4
36 magyar–német vegyes	9	5	21	1
15 egyéb vegyes	–	5	2	8
Összesen 128	52	17	45	14

A különbség a lakóhelyi elkülönülésnél is tükröződik. Éles elkülönülés olyan mértékben, mint felekezetileg nincs, korábban azonban az utcanevekből következtethetően volt. Az 1860-ban még Német utcaként jelölt Bezerédi utca a századfordulón már a „kozmopolita" belvárosba esett, ezzel szemben a református felsővárosi Magyar utca (a mai Bethlen Gábor utca) a legutóbbi időkig megtartotta református magyar jellegét.

Ezzel újra az etnikum felekezeti vonatkozását érintettük. Mielőtt azonban ezt a mobilitási modelleknél is oly fontosnak bizonyult komponenst ide illeszteném, vessünk egy pillantást arra, hogy milyen arányokat találunk az asszimilációs csoportok mobilitásánál:

22. TÁBLÁZAT

A felfelé mobilizáló háztartások aránya az asszimilációs csoportokon belül
(% és esetszám)

Homogén magyar	Homogén német	Magyar–német vegyes	Egyéb vegyes
16,5 (18)	33,3 (10)	21,3 (13)	15,7 (6)

A 47 mobil háztartás – amely magába foglalja a 2 intergenerációs mobil esetet, de nem tartalmazza a foglalkozási skálán pusztán migrációként tükröződő értelmiségiek társadalmi helyváltoztatási eseteit – közismert arányokat mutat a csoportokon belül: a németek és a németekkel vegyes házaspárok homogén magyarokénál lényegesen nagyobb mobilitását. A nemzetiség, illetve az asszimiláltak korábbi etnikuma tehát jelentős tényező a mobil viselkedésnél, s ez a modellek karakterére is kihatással kell legyen.

Az etnikai-felekezeti (e-f) csoportok

A minta háztartásainak asszimilációhoz való viszonyuk szerinti csoportosítása, bár alkalmas etnikai komponensek kidomborítására, meglehetősen durva beavatkozás a város eredeti társadalmi különbségeinek szerkezetébe. Éppen az asszimilált csoportok jelenléte bizonyítja, hogy az éles választóvonalak nem az etnikumok között húzódnak, s ezt a minta etnikai-felekezeti bontása is alátámasztja (23. tábla).

A 99 különböző etnikai relációból kikerülő vegyesházasságból 90 (90,9%) katolikus háztartásfő alatt él. (A katolikusok mintabeli aránya 74,6.) A homogén csoportokon belül két közösség különül el zártságával: a református magyar és a német nevű zsidó.

A nevekben hordozott etnikumot tehát karakterisztikusan keresztezi a felekezeti hovatartozás. Az asszimilációs csoportokkal szemben ezek az etnikai-felekezeti csoportok azok, amelyek saját belső kohéziójuk szerint is különválnak, s amelyek már alkalmasak arra, hogy mobilitás-modellekkel is kapcsolatba hozzuk őket. A 238 háztartáson belül a következő főbb etnikai-felekezeti csoportokat látom karakterisztikusnak[21] (a háztartások száma):

1. katolikus magyar (65 ht.)
2. katolikus német (19 ht.)

3. katolikus, többségében magyar–német asszimilálódó vegyes (90 ht.)
4. református magyar (42 ht.)
5. zsidó német (9 ht.)
6. egyéb, a mintában nem karakterisztikus variációk (13 ht.)

A felekezet és a házaspárok nevének nemzeti összetételéből kirajzolódó csoportok egy népet fednek el, amely az összes többitől a legélesebben különbözik, a cigányokat. Őket a homogén magyar nevű római katolikusok között találjuk, szám szerint 4 ügyben.

23. TÁBLÁZAT

A 238 esetből álló minta bontása a háztartásfő felekezete és a házaspárok nevének összetétele alapján

Névösszetétel / Felekezet	Homogén magyar	Homogén német	Magyar–német vegyes	Egyéb vegyes	Összesen
Róm. kat.	65	19	57	33	174
Ev. ref.	42	–	4	3	49
Izraelita	2	9	–	1	10
Egyéb	2	2	–	1	5
Összesen	109	30	61	38	238
			99		

Az etnikai-felekezeti csoportok mobilitásformák közötti megoszlása a csoportok jellegzetes viselkedési típusait írja le:

24. TÁBLÁZAT

Az etnikai-felekezeti csoportok megoszlása mobilitásformák szerint
(esetszám és %)

Mobilitásformák / e-f csoportok	Mobilitás felfelé		Immobilitás		Migráció		Értelmiségi migráció		Mobilitás lefelé		Összesen, szám (100 %)
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	
1. katolikus magyar	12	18,4	37	56,92	14	21,5	1	1,6	1	1,6	65
2. katolikus német	5	26,3	9	47,4	2	10,3	2	10,5	1	5,3	19
3. katolikus vegyes	18	20,0	40	44,4	25	27,8	7	7,8	–	–	90
4. református magyar	5	11,9	23	54,7	12	28,6	1	2,4	1	2,4	42
5. zsidó német	4	44,5	–	–	2	22,2	2	22,2	1	11,1	9
6. egyéb	3	23,1	2	15,4	4	30,7	3	23,1	1	7,7	13
Összesen	47	19,75	111	46,64	59	24,79	16	6,72	5	2,1	238

Mobilitás terén élesebb különbségeket találunk, mint az asszimilációs csoportoknál. A reformátusok homogén magyar nevűek közül való kiemelésével a legkisebb mobilitási készséget mutató csoport tűnik ki, míg a zsidók a német nevűek között az egész mintában a felső szintet képviselik. Az etnikai zártság tehát e két csoportnál szögesen ellenkező viselkedést fed. Bár a zsidóságot, az esetek kis száma és rossz hagyatéki-vagyoni adataik miatt, külön nem elemeztem, a modellekben motiváló szerepet játszó örökösszám terén is a két szélsőséget alkotják a református magyarokkal:[22]

25. TÁBLÁZAT

Az etnikai-felekezeti csoportok átlagos örökösszáma
(esetszámmal)

1. katolikus magyar	2. katolikus német	3. katolikus vegyes	4. református magyar	5. zsidó német
3,2 (65)	2,7 (19)	2,8 (90)	2,6 (42)	3,9 (9)
	2,9 (174)			

A zsidók és reformátusok szélsőségeihez képest viszonylag kiegyenlítettebb a római katolikusok mobilitási szintje és örökösszáma. Feltűnő azonban, hogy a németek örökösszáma elmarad a katolikus magyarokétól és a vegyes névösszetételű csoportétól is. Még inkább ezt tapasztaljuk, ha a csoportokról leválasztjuk a mobil háztartásokat (26. tábla).

26. TÁBLÁZAT

A mobil háztartások átlagos örökösszáma etnikai-felekezeti csoportonként (esetszám)

1. katolikus magyar	2. katolikus német	3. katolikus vegyes	4. református magyar	5. zsidó német
2,9 (12)	2,4 (5)	3,3 (18)	2,8 (5)	3,7 (4)

A mobilitási készség erőssége és a magas örökösszám tehát a katolikus németeknél nem jár együtt. Örökösszámait a másik két csoport annál magasabb adatai bőven kiegyenlítik az átlagnál magasabb értékre, hiszen a legkisebb csoport a katolikus háztartások közt.

Bár itt már reprezentációról nem beszélhetünk, az egymást erősítő adatokból kitűnik, hogy a katolikus birtokosparaszti modellt tisztán a többségében magyar–német vegyes csoport képviseli. A modellben leírt kritériumoknak azonban megfelelnek a mobil katolikus magyarok is – noha mint etnikai-felekezeti csoport, kisebb mobilitást mutatnak a német és a vegyesnél. A katolikus birtokosparaszti modell egyik változata a német, ahol szintén a születésszabályozásra kell gondolnunk, ha nem is a református magyarok egykézésére.[23]

A vegyes csoportnál tehát az etnikumok által hordozott normák asszimilációs cseréjéről van szó, ahol a homogén nevű csoportok jelentős viselkedési különbségei ötvöződnek. Hogy hol zajlik le a társadalmi átrétegeződés síkján az eredeti etnikumok normacseréje, arra a mobilitási irányok etnikai-felekezeti csoportokkal való szembesítése ad választ:

27. TÁBLÁZAT

43 mobil egyén, 7 mobilitási irány és az e-f csoportok szerinti eloszlása (esetszám)

Mobilitási irány		e-f csoport						
apa	mobil gyerm.	1. rk. magyar	2. rk. német	3. rk. vegyes	4. ref. magyar	5. zsidó német	6. egyéb	Össz. 43
Szegény-paraszt	1. munkás	5	–	–	1	–	–	6
	2. kis-ipar	–	2	2	1	–	–	5
Birtokos paraszt	3. kis-ipar	5	–	–	1	–	1	7
	4. gimn., főisk.	–	–	1	3	–	–	4
Iparos	5. polgári	1	1	1	1	1	1	6
	6. gimn., főisk.	2	2	4	–	–	2	10
Hivatalnok	7. főisk.	–	–	5	–	–	–	5

A mezővárosi blokk paraszti rétegeiből indulók között még a homogén asszimilációs csoportokból származók dominálnak a katolikus vegyessel szemben (15 : 3), – ez nyilván a mezővárosi blokk legzártabb rétegének társadalmi mozgásba kapcsolódása. A katolikus magyaroknál határozott kettősség látható vagyoni nagyság szerint a mobilitás irányára nézve. A birtokosok a kisipar, a szegényparasztok a munkásság felé veszik útjukat.

A polgári iskola semmilyen jellegzetességet nem mutat az iparosok viszonylatában. Az (5.) iparos-polgári irányon túl viszont már a katolikus vegyescsoport adja a többséget (9 : 6). A diplomás szellemi pálya felé – amelyet a táblában nem mutattam be – már csak két etnikai-felekezeti csoport indul egyenlő arányban: a katolikus vegyes (2) és a zsidó német (2).

Az etnikai normák cseréje tehát még a mezővárosi blokk rendi határának átlépése előtt megtörténik. Úgy lehet tehát fogalmazni, hogy a rendi határ átlépésénél a vagyoni nagyságtól eltekintve annak a csoportnak van nagyobb esélye, amely

1. magasabb örökösszámmal indul;
2. a magasabb örökösszám mellett normarendszerében a mobilitás pozitív megoldásnak számít;
3. az asszimilációban – egyben a normarendszerek cseréjében – nem akadályozzák felekezeti különbségek.

Ezektől az adottságoktól a legmesszebb a református magyarok állnak. Az utóbbi tábla 4. mobilitási irányánál megtaláljuk az ipart átugrók, szellemi pályára induló református gazdagyerekek csoportját. Az is kitűnik az eddigiekből, hogy itt a felekezeti különbségekkel nehezített asszimilációs lépcsőfok átlépéséről is szó van.[24] A református magyarok csoportja és a református birtokosparaszti modell tehát közvetlen kapcsolatba hozható.

Ennél lényegesen bonyolultabb – a mintában sajnos kis esetszámmal szereplő – zsidó német nevű csoport viselkedésének kibogozása. Mobil adottságaik az örökösszám és normarendszer terén megvannak, sőt, mivel parasztok köztük nincsenek, eggyel magasabb szintről indulnak a foglalkozás-szerkezetben. Az asszimilációban azonban éppen úgy gátolja őket a felekezeti különbség, mint a reformátusokat. Esetükben azonban a rendi határvonal is máshol húzódik. Életformájukat tekintve iparos-kiskereskedő rétegük nem sokban különbözik a mezőváros hasonló csoportjaitól, a felekezeti elkülönülés azonban fenntartja a korábbi *renden kívüli* státust. Az asszimiláció nálunk emancipációs terhekkel bonyolódik. A zsidóság a mezővárosi kispolgári modell egyik variánsát alkotja.

Az etnikai-felekezeti csoportok viselkedésénél azonban más jelenségek is közrejátszanak az egyszer valamilyen formában *elszigetelt helyzetbe kerülteknél.* Az elszigeteltség, mint állandó feszültség feloldására, körülményeikhez képest, mindkét felekezeti csoportnál láthatunk kísérletet.

A reformátusoknál ez elsősorban a felekezeti választóvonal átlépésénél, a vegyes házasságoknál tűnik ki. Egy kölcsönös kapcsolat születésénél talán különösen hangzik, hogy a felekezeti vegyesházasságok többsége a reformátusoknál van. A 16 vegyes házasságból 14 katolikus-református. A 14-ből 4 törzsökös felsővárosi református nagygazda családban történik, kettő önálló református iparosoknál, tehát a mezőváros tradicionálisan zárt felső rétegébe kerülnek katolikus asszonyok. A maradék 8 katolikus-református vegyesházasság már a mezővárosi blokkon kívüli, fellazultabb rétegeknél keletkezik. Ugyanez fordított irányban, tehát módos katolikus gazda- és iparosfamíliákban református asszonyok a mintában egyáltalán nem fordulnak elő. Egyetlen esetben találunk adatot gazdag katolikus iparoscsaládban más felekezetű, evangélikus segéd beházasodásáról.

Zsidó és más felekezetű vegyesházasság mintánkban és a mintába nem került árvaszéki iratok százaiban nem fordult elő. A felekezeti zártságból való kilépés a zsidóknál a felekezetváltásnál jelentkezik. Mintánkban ugyan olyan háztartás, amelyben ez előfordult, egy van csak, az iratokban az I. világháború előtt már találni egy-egy átkeresztelkedési kérvényt, a háború alatt pedig értelmiségi és vállalkozó családok már elég nagy számmal térnek át katolikus vallásra. Ezt a megoldást választják az etnikai hasonulásnál is, családok váltanak nevet, már a század 90-es éveitől kezdve. A felbomlás

küszöbén megmerevedett rendi-etnikai-felekezeti választóvonalakat ezek a kísérletek azonban már nem érintették, inkább az újtípusú polgári nemzetiségbe való beolvadás elől szándékoztak elhárítani az akadályokat.

Az elkülönülést azonban a mezővárosi viszonyok között még egy jelenség is konzerválhatja, amit úgy fogalmazhatunk meg, hogy etnikai-felekezeti csoportok mellett *a különbözők különbözésének elvárása.* A város felekezetileg szegregált lakónegyedeiben, mint egy-egy községben önálló foglalkozási skálát találunk. A három templom körül a felekezetileg megfelelő gazdaréteg városi házait s a településhatár felé a város nagyobb települési hullámait követően keletkezett szegényebb peremövezeteket figyelhetjük meg. A templom közelében, illetve a főútvonalon települnek meg a városrész kereskedői és iparosai, akik nemcsak a földműves többségtől eltérő jövedelemforrásnál fogva, hanem felkezetileg is, de legalábbis etnikailag különböznek. A református magyar Felsővárosban a kocsmáros, cipész, szabó, szatócs német nevű zsidó, a kovács, a csizmadia katolikus magyar; az Alsóvárosban van református magyar szatócs, kovács és csizmadia, szerb hentes, szlovák nevű bádogos, evangélikus német kádár, a kiskereskedők, kocsmárosoknál egy-egy német zsidó. Katolikus német környezetben csak egy hasonló fazekas él, aki időszakonként váltja telephelyét, ahogy agyaggödre felé terjeszkedik a város. A különbözők nemcsak a földműves-iparos relációban válnak el etnikai-felekezeti csoportonként, hanem a birtokosok és földmunkásaik viszonylatában is. A református gazdák hagyományosan katolikus alsó- és újvárosi napszámosokkal dolgoztatnak, a református szegényparasztok elvándorolnak. A katolikus negyedeket viszont a vidékről bevándoroltak szegénynegyedei veszik körül, állandóan készen állva munkavállalásra és birtokfoglalásra.

A különbségeket ebben a formájukban az egyre inkább polgárusoló polgári egyesületek és intézmények sem oldják fel, vagy csak felemás módon. Az ipartestület és a gazdakör nem felekezeti vagy etnikai csoportok szervezete. Mégis a gazdakör báljain a református és katolikus „alsóvárosi" és „felsővárosi" gazdalegények véres verekedései máig emlékezetesek. Felekezeti formában szerveződtek azonban már az olvasókörök és a dalárdák, s nem utolsósorban az elemi iskolák.[25]

Az e-f csoportok eltérő viselkedése a mobilizációban nemcsak a paraszti rend belső különbségeivel hozható kapcsolatba. A struktúrán belüli változások több nyomot hagynak, mint maga a szintén modellként működő hagyományos struktúra, például a többséget alkotó immobil tömegnél. Az immobilitás a mobilitási modellekkel szembeállítva úgy is leírható lenne, mint negatív forma: tehát a kimozdulókhoz képest alacsonyabb vagyoni (hagyatéki) nagyság, kisebb örökösszám, élesebb etnikai-felekezeti elkülönülés stb.

Ha az összetevőket rétegkörnyezetükbe helyezzük, azt kell mondanunk ezzel szemben, hogy a pozitív és negatív forma viszonya éppen fordított. A mobil összetevők a hagyományos viszonyokon belüli feszültség jelenségei, amelyek bizonyos körülmények között mobil megoldásra juthatnak. Ez különösen érvényes a parasztságra, ahol a kimozdulás mint cél nem önállósult, s az új áramlatokba, a terményértékesítés és a tőkeforgalom újabb formáiba való bekapcsolódás – szándékuk szerint – a paraszti státus konzerválására, illetve megszilárdítására irányul.

A parasztság konzervatív irányultságának, mezővároson belül rekedésének látszólag ellentmond a református gazdák rendi határt átugró mobilizációja. Úgy tűnhet, hogy éppen az a csoport képes rugalmasan szakítani a hagyományos normákkal, amellyel

kapcsolatban a hagyományokat a legtöbbet emlegettem. Ezen a ponton már a csoportnormákat jellemző szubjektív elemek hatása is bekapcsolódik a megváltoztatandó státus megítélésébe. A vagyoni nagyságrend a kimozdulók státusának csak a statisztikusan is kimutatható egyik oldala, a másik ugyanezek vélekedése saját státusukról. A konzerválandó vagy helyreállítandó státus igen gyakran generációkon át öröklődő illúzió. A katolikus magyaroknál a korábbi paraszti gazdagság mezővárosi környezetben értéket képviselő emlékképe hagy nyomot az iratokban, amely a város határán elterülő egyes nevezetesebb birtokokra mint elveszett tulajdonára tekint. A református magyarok között ezzel szemben a mezővárosi parasztság soraiban élő tolnai kisnemesek öntudatát lehet felfedezni, s ambíciókban is túltekintenek a mezővárosi blokk számukra egyébként is idegen keretein. A blokkot elhagyó három református magyar gazdagyerek közül egy apai, egy pedig anyai ágon nemesi származék. Nyilván itt is illúziókról van szó, amelyek néha tragikus kimenetelű vállalkozásokhoz vezetnek.[26] A státushoz fűződő képzet, hasonlóan a zsidók feudális renden kívüli helyzetéhez, mint hagyományos motívum járul hozzá a hagyományos viszonyok közül való kiszakadáshoz.

4. *A háztartások családszerkezete és a felhalmozás*

A társadalmi elmozdulás családszerkezeti összefüggései, bár nem rájuk helyeztem a súlyt, eddig is jelentős pontokon bukkantak elő. A mobilitásformák eleve nemzedékek közti viszonylatot fejeznek ki. (Voltaképpen az intragenerációs formánál is nemzedékek közti elmozdulásról van szó, ami eltolódik a második generációs nemzedékek életpályáján.) A gyermekek generációjában a kimozdulás vagy a mozdulatlanság egy háztartás talaján nyugszik. Ennek a háztartáscsoportnak társadalmi különbségek rendszerébe való beépültségéből eredő mobilizációs esélyeit kíséreltem meg eddig az iratokból kibontani. A családot mégsem kezelhettem szigorúan fekete dobozként, hiszen már a vagyoni nagyságrend becslésénél is hozzá kell nyúlnom az örökösök számához.

A nemzedékek közti elmozdulás és az örökösök számán túl azonban egy igen lényeges funkcionális összefüggés is érintette a családszerkezetet. A vagyoni nagyságrendek becslésére felhasznált hagyaték és örökség utalt arra leghatározottabban, hogy a két generáció, a felhalmozó és a kimozduló között *folyamatosság* van. Nemegy olyan eset került az iratok közé, ahol a mobilitásirányoknál látott lépcsőzetesség a paraszti-ipari és a mezővárosi blokkot elhagyó szellemi pályák között egy család három-négy folyamatos generációinál közvetlen megfigyelhető.[27] Éppen az árvaszéki iratok a leghivatottabb tanúi annak, hogy ez a folyamatosság, ha túlnyomó többségben – 238 rekonstruált, ismert mobilitású családszerkezetből 180 esetben – fenn is áll; megszakadhat, a két generáció együttes e válságot szenvedhet, s ez kihatással van az utódgenerációk társadalmi státusára és mobilizációs lehetőségeire is. Az utóbbi jelenséget jobb híján mint „rendezetlenséget" foglalom össze, ami a generációs folyamatosság rendezetlenségére utal a háztartás családszerkezetén belül. A rendezetlen szerkezetek különválasztása funkcionális szempontból indokolt, és általában nem érinti a család formai szerkezetét. A demográfiai szempontból ép családok is lehetnek funkcionálisan rendezetlenek, s töredékcsaládok is biztosíthatják a generációs folytonosságot. A folytonosság a szülői és gyermeki generáció

között az eltartás és nevelésen keresztül a családok alapfunkcióját érinti, de a családforma ezen túl rendezett viszonyok között is funkciókat fejez ki, nemcsak a bővített formákban, hanem a kiscsalád esetleges formai sérüléseinek korrekciójában is, például, hogy rétegenként milyen arányban egészülnek ki a családtöredékek az árvaszéknél regisztrált eseményt megelőzően már második házassággal vagy azt követően újraházasodással (ld. a 28. táblán).

Az utóbbi példa is jelzi, hogy a népességstatisztikánál lényegesen lágyabb adatbázisról van szó a családformák megállapításánál.[28] Az árvaszéki iratok családi eseményt mutatnak be, – többnyire az egyik családtag halálát. A családok így mozgásukban jelentkeznek. A családforma megállapítására a hatóságilag dokumentált eseményt megelőző állapot a leghasználhatóbb. (A genealógiai táblázat készítésére való alkalmasság a felvétel egyik kritériuma volt.) Ebben a családszerkezetben zajlik le az esemény során a változás, amelynek árvaszéki adminisztrációja fényt derít a szerkezet eredeti funkcionális vonatkozásaira is. A generációk közti funkcionális kapcsolat és a családforma két helyen válik el egymástól, a gyermektelen házaspároknál (5 eset) s a 19 egyedülállónál, ahol ugyan 16 esetben törvénytelen gyermek az ügy keletkezésének oka, a két generáció jelenléte ellenére nem alakul ki család. (Lásd a 29. táblát.)

A 16 nő közül, aki törvénytelen gyermekével került az árvaszékhez, 11 cselédlány. Ezt a 16 esetet, noha családtöredék sem alakul ki – a csecsemőket elhagyják, kiteszik, az anya válik a gyermek tartására képtelenné, vagy veszélyeztetettség miatt kerülnek menhelyre –, rendezetlen családnak tekintem. Funkcionális szempontból ezek alig különböznek a 7 rendezetlen családtöredéktől. A cselédlányok kiszolgáltatottságából eredő, szépirodalomból is ismert konfliktusok a társadalmi mozgással – többnyire migrációval – összefüggő rendezetlenségnek csak szélsőséges hányadát jelentik. (Lásd a 30. táblát.)

Az 58 rendezetlen háztartás zöme (47 eset) a minta szegényebb rétegeinél fordul elő (szegényparaszt, iparossegéd, altiszt, munkás, cseléd). E 47 háztartásból 29 a mezővárosi blokkon kívül található már. Korábban látható volt a migrációnak éppen ezekre a rétegekre súlyozódása. Jóllehet a rendezetlenség mögött már a vizsgálódás egy másik, egyénekig vezethető szférája is előtűnik, a jelenségben a hagyományos struktúrából való kiszorulást és a kiszorultak részben átmeneti, átrendeződési konfliktusát kell feltételeznem.

Migráns rendezetlenség (peremhelyzet)

A 34 migráns rendezetlen ügy külön figyelmet érdemel. A migráns viselkedésűek általában, ez a csoport azonban ezen belül is kevés szerepet játszott a mobilitással kapcsolatos elemzésekben, s e dolgozaton belüli sorsuk mintha ennek a szociálisan peremre szorult helyzetnek a példázata is lenne.

A foglalkozási skálán a mezővárosi blokkból kifelé növekszik arányuk az egyes kategóriákon belül. (Lásd a 31. táblát.)

Foglalkozási tekintetben a legjelentősebb tömörülés soraikban a cselédlányok csoportja, ahol a megnevezéssel ellentétben 5 „családos" asszony is van. Ez a kategória azonban nem önálló sem munkakörülményeit, sem háztartásalkotó képességét, sem pedig társadalmi hátterét tekintve. Van ugyan soraikban néhány, ahol a státusnak

28. TÁBLÁZAT/1.

Családszerkezetek és rendezettség társadalmi kategóriánként (esetszám)*

Családforma		Birtokos paraszt		Szegény-paraszt		Iparos		Al-tiszt	Hiva-talnok	Vállal-kozó	Értel-miség	Mun-kás	Cse-léd	Egyéb	Össz-szesen
		rk.	ref.	rk.	ref.	ön-álló	segéd								
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
Kiscsalád	egyszerű	42/4	8/2	14/9	3/1	13/–	6/2	3/3	5/–	2/–	14/2	6/2	–/4	1/3	117/32
	2. házasság	9/–	3/–	3/–	2/–	3/–	1/–	–	1/–	–	–	–	–	–	22/–
	újraházasodás	3/–	2/–	2/–	1/–	1/–	–	–	–	–	–	–	–	–	9/–
	családtöredék	4/1	1/–	1/1	1/–	–	–/1	1/–	–/2	–	–	–	–/2	–	8/7
Bővített formák	nagycsalád	–	2/–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2/–
	vagyonközösség	4/–	1/–	–	1/–	–	–	1/–	–	–	–	–	–	–	7/–
Öregcsalád		2/–	3/–	–	–	–	–	–	1/–	1/–	1/–	–	–	1/–	9/–
Gyermektelen házaspár		1/–	1/–	2/–	–	–	–	–	–	–	1/–	–	–	–	5/–
Egyedülálló		–	–	–	–	–	–/1	–	–	–	–	–	1/1	–	1/2
E., törvénytelen gyerekkel		–	–	–/2	–/1	–	–	–	–	–	–	–/2	–/11	–	–/16
Egyéb		–	–	–	–	–	–	–	–	–/1	–	–	–	–	–/1
Összesen		65/5	21/2	22/12	8/2	17/–	7/4	5/3	7/2	3/1	16/2	6/4	1/18	2/3	180/58 238

*Az egyes esetszámoknál törtvonallal választom el a rendezett és rendezetlen háztartásokat: rendezett/rendezetlen. Arányaikat a szövegben mutatom be.

28. TÁBLÁZAT/2.

A 238-as minta bontása foglalkozási kategóriák és családszerkezet szerint (esetszám és %)

Foglalkozás / Család-szerkezet		Mezővárosi blokk				Iparos (önálló és segéd)	Mezővárosi blokk összesen	Városi proletár	Közép-réteg	A minta összesen
		birtokos paraszt		szegény-paraszt						
		rk.	ref.	rk.	ref.					
Kiscsalád	egyszerű	46 (65,71)	10 (43,47)	23 (67,64)	4	21 (75)	104 (63,03)	22 (52,38)	23 (74,19)	149 (62,60)
	újraházasodás	12 (17,14)	5 (21,73)	5 (14,70)	3	5 (17,85)	30 (18,18)	–	1	31 (13,02)
	családtöredék	5 (7,14)	1	2 (5,88)	1	1	10 (6,06)	3 (7,14)	2 (6,45)	15 (6,20)
Bővített szerkezet	nagycsalád	–	2	–	–	–	2 (1,21)	–	–	2 (0,84)
	vagyonközösség	4 (5,71)	1	–	1	–	6 (3,64)	1	–	7 (2,94)
Egyéb		3 (4,28)	4 (17,39)	4 (11,76)	1	1	13 (7,87)	16 (38,09)	5 (16,12)	34 (14,28)
Összesen (100%)		70	23	34	10	28	165	42	31	238

29. TÁBLÁZAT

A 238 háztartás családszerkezet és rendezettség szerinti megoszlása (esetszám)

	2. és 3. generációs kiscsalád	Bővített szerkezetek	Családtöredék	Egyedülálló törvénytelen gyermekkel	Egyéb
Rendezett	148	9	8	0	15
Rendezetlen	32	0	7	16	3
Összesen	180	9	15	16	18
238 = 100%	75,63	3,78	6,30	6,72	7,56

30. TÁBLÁZAT

A rendezetlen családszerkezetű háztartások megoszlása mobilitásformák szerint (esetszám)

	Mobilitás		Migráció	Immobilitás	Egyéb
	felfelé	lefelé			
A mobil forma esetszáma (100%)	47	5	59	111	16
A rendezetlen esetek száma	7	4	(34)	11	2
A rendezetlenek aránya a mobilitásformán belül (%)	14,9	–	57,6	10	–

31. TÁBLÁZAT

A migráns rendezetlen családszerkezetű háztartások aránya a foglalkozási kategóriákon belül (% és esetszám)

Szegényparaszt	Iparos-segéd	Altiszt	Munkás	Cseléd	Egyéb	Összesen
15,9 (7)	27,3 (3)	37,5 (3)	40 (4)	84,2 (16)	20 (1 cigányzenész)	– 34

generációs hagyományai vannak, ez a jelenség azonban inkább egyéni motívumok következménye – s a rendezetlenség hagyományozódásával jár együtt –, mint egy társadalmi csoport irányvétele.[29]

A 34 esetből 29-nél a hatóság nincstelenséget, „vagyontalanságot" állapít meg. A fennmaradó 5 esetnél is két 200 koronán felüli örökség található csak; az ötből négy kiscsaládos rendezetlenekre esik, a maradék egyetlen a cselédakkumuláció szerény jelentkezése. Ennek a csoportnak a második generációja helyzetéből való kimozdulási szándékánál felhalmozásra nem támaszkodhat. Örökösnek nem tekinthető gyermekeik átlagos száma alacsony: 2,1 – ami egy egész gyermekkel a paraszti átlag alatt áll (3,1) és elmarad minden mobil csoport örökösszámától. Az átlagot a 16 egyedülálló – többségében egyetlen törvénytelen gyereket világra hozó cselédlány – különválasztása is csak 4 tizeddel javítja. A migráns rendezetlen réteg az entikai-felekezeti csoportokon belül is meglehetősen egyenletes, 12–16%-os arányokkal szerepel. Az e-f csoportok viselkedését ők alig befolyásolták, az ott látható migráns viselkedésre való hajlam különbségeit is tompítva tükrözik. A migráció egyébként sem egyedül a mezővároson kívülrekedt proletariátus sajátja, sőt a migráns egyének háztartásra eső átlaga egy árnyalattal magasabb az ugyancsak a mezővárosi blokkon kívül álló szellemi foglalkozásúaknál (hivatalnok, vállalkozó, értelmiségi – lásd a 32. táblán).

A táblán látható négy kategória kirívó különbségei a háztartások születési és elvándorlási indexénél a családi problematika helyi társadalmi kapcsolódására utalnak. A választóvonal, különösen a máshol született családtagok háztartásra eső értékénél, a mezővárosi földműves és iparos és a rajta kívül eső két kategória között húzódik. Ezen belül a mezővárosi iparosság tágabb és a parasztság néhány szomszédos községre terjedő szűkebb mozgástere rajzolódik ki. A Tolna megyei községekben született parasztoknál alig beszélhetünk el- vagy bevándorlásról. A fölsővárosi református gazdák birtokai sokszor közelebb esnek a sárközi községekhez, mint udvarukhoz. Ezekből a községekből házasodnak is, ami az egykézés szokásának közvetítését is jelenti. Az iparosoknál a vásároshelyeket beszövő családi kapcsolatok adják a máshol születettek magas háztartásra eső értékét. A mezővárosi blokkon kívüli városi proletariátus és a szellemi foglalkozásúak születési és elvándorlási indexének közeleső értéke más életformára, a két kategória háztartásai jelentős hányadának helyi talajtalanságára utal. Ez a talajtalanság a proletár kategória elvándorlóinál az esetek több mint felénél (44-ből 24 esetben) rendezetlenséggel is együttjár, míg a szellemi foglalkozásúak rendezetlenségi esetei nem a migrációnál találhatók.

A talajtalanság

A migráns rendezetlenség helyzete is jobban érthető, ha néhány mondat erejéig kitérek a vele párhuzamosan vezetett másik szálra, a szellemiekre. A felső réteg migrációja mellett ugyanis több olyan, a hagyományos kiscsaládos szerkezettől funkcionálisan eltérő jelenséget találunk, amely a rendezetlenséghez áll közel. A többségükben bérmunkából élő proletárokhoz hasonlóan a szellemi foglalkozásúak családja sem kistermelői szervezet. A középrétegi státus újratermelése sem követeli meg a szülői és gyermeki generáció közvetlen együttélését, a gyermekek otthoni, munkára nevelését. Az iskoláskorú

32. TÁBLÁZAT

A háztartásokban szereplő egyének Szekszárdon kívüli születési és elvándorlási körzetei négy réteg bontásában. Esetszám és a réteg háztartásaira eső születési, illetve elvándorlási index a felső migrációval együtt*

Rétegek / Körzetek	Földműves		Iparos		Városi proletár		Középréteg		A mintán belül összesen	
	szül. hely	elván-dorlás	szül. hely	elván-dorlás	születési hely	elván-dorlás	szül. hely	elván-dorlás	szül. hely	elvándorlás
Budapest	–	9	–	5	3	18	2	12	5	44
Budapest elővárosai	–	1	–	–	1	5	–	1	1	7
Vidéki város (1900-as állapot Újpest nélkül)	1	4	6	5	4	4	8	7	19	20
Tolna megyei község	6	7	11	2	16	6	5	–	38	15
Község Tolna megyén kívül	3	4	16	2	20	9	22	10	61	25
Külföld	–	–	–	–	1 (Bécs)	2	–	4 (Bécs)	1	6
Esetszám összesen	10	25	33	14	45	44	37	34	125	117
Háztartásindex	0,06	0,15	0,94	0,42	1,02	1	1,12	1,03	0,46	0,43

*A származási, szolgálati, iskolázási helyet nem számítva ide.

gyermekeknél ennek a különválásnak rendezett formái és hagyományai is vannak a kollégiumi, intézeti, zárdai nevelésben. A mintában azonban felbukkannak a „nagypolgári rendezetlenség" esetei is. Nemcsak a gyerekek nevelkednek itt monarchiaszerte a szülőktől külön, hanem az apa és az anya is bizonyos mértékig önállóan éli életét. A kisgyermekek ugyan egyik vagy másik szülő közelében, de nevelők, dadák felügyeletére vannak bízva. A család tagjait a közös járadék köti össze. A bankár és az ügyvéd-nagybérlő családtagjainak egyénenkénti önállósulása még az iratokon belül megtalálja példaképét a nagybirtokos megyei főorvos és a Tolna megyei alispán arisztokrata famíliájában. A két-két nagypolgár és nagybirtokosnál természetesen nincs rendezetlenségről szó. Noha értelmiségiek (diplomások lévén), mégis lényegében különböznek a kispolgári értelmiségtől. A Szekszárdon e négy esetben birtokai illetőségén keresztül megjelenő birodalmi elit nem helyi kistermelői vertikumra támaszkodva tette meg a középréteg életmódját lehetővé tevő felhalmozási lépcsőfokokat, ennél fogva annak szorosabb kiscsaládi tradíciói sem kötik őket.[30]

A vándorló proletárcsaládok többségénél szintén hiányzik a kispolgári, illetve a polgári irányvételű paraszti hagyomány. Néhány szegényparaszti esetet kivéve nem is beszélhetünk róluk úgy, mint akik – legalábbis a forrással megfogható időszakban – a mezővárosi blokkból szorultak volna ki a differenciálódás során. A törvénytelen gyermekek eltartását célzó hatósági nyomozás vagy meg sem találja felmenő családjukat, vagy ugyanebben a proletár miliőben lel rájuk, ahol kevés sikerrel jár a tartásdíj behajtási kísérlete. A 34 esetből a 18 házaspárnál és két törvénytelen együttélésénél egy olyan sincs, ahol mindkét fél Szekszárdon született. Az ügyekben ezek a családok egyéneken keresztül jelennek meg, elsősorban a törvénytelen gyermekek anyján keresztül – az egyedülálló és vándorló férfiak általában velük kapcsolatban bukkannak fel. Szekszárdi illetőségük, így mintámba kerülésük is esetleges, szüleik vagy saját maguk helyben születése, hosszabb helyi szolgálata alapján. Egyébként pedig a városszéleket és a községek alvégeit összekötő kijárt csapásokon járják be jóformán az egész országot. Gyermekeik születési helye, ahol több van, az anya vándorlását követi.[31]

A többszázezer, sőt millió korona körüli vagyonok és a nincstelenség szélsőségei között húzódik az a széles, *helyi társadalmakkal kapcsolódó,* paraszti bázisról kispolgárosodó sáv, amelyet a rendi választóvonal oszt ketté. A migráns proletárcsaládok konfliktusai nem a konfliktus természeténél fogva rétegjellegűek, hanem annál fogva, hogy a talajtalanság helyzetében ezek szinte megoldhatatlanok. A külső és a családon belüli változások az egyéni egzisztenciát a mezővárosi blokk törzsét alkotó rétegeknél egy közösség tagjaiként érik, amelynek belső emberi viszonyai korántsem mindig ideálisak, azonban a legtisztább két generációs kiscsaládi háztartás is összekapcsolódik a generációkon keresztül felhalmozott javak birtoklásán keresztül rokoni és félrokoni környezetével, – amire még az immobilitás elemzésénél ki kell térnem. Az egyén viselkedését szabályozó hagyományos normák tulajdonképpen a javakhoz való viszonyt szabályozzák, mikor a kihívásokra megoldási sémákat kínálnak fel. A gyám szerepét betöltő nagybácsi koncessziókat szerez testvére családjának gazdaságában, miközben támaszukra van. A koncessziót azonban közös atyai birtokukon szerzi, rokoni jogon – nemegyszer telekkönyvileg korábban elkülönítetlen parcellák hasznára.[32] A szegényparaszt cselédsorban megesett lánya a törpebirtok eszmei hányadának örököse akkor is, ha ennek az elavult anyai ingóságok örökén túl, az adósságok levonása után, semmi haszna nem marad a jövőre

nézve.[33] A tradicionális szervezet s kultúrája a legkisebb anyagi bázison is képes még az egyén felé közvetítő közegként működni. A törvénytelen gyermek a kistulajdonosi normáknak nem felel meg, de vele szemben is van a kultúrának rendezési alternatívája: a házasság; amennyiben házas asszonyról van szó, a szülői házba való visszatérés, – újabban esetleg válással. Előfordul, hogy a gyermektartással perelt családos ember gyermekét el nem ismeri, de végrendeletileg – törvényes kötelezettség nélkül – örökséget hagy rá.

A kiszorult egyéneknél, még ha sikerül is a kiscsaládi keret létrehozása, minden normális emberi esemény, legyen az születés, halál vagy betegség, közvetlen egzisztenciális katasztrófával fenyeget.

A városi házicselédnél a terhesség a kenyér elvesztését jelenti. A vidéki városokban szolgálók az ottani nyilvánosság elől az ország távoli helyeire utaznak szülni – Budapesten könnyebb eltűnni ilyen esetben is. Gyermekével együtt a lány nem kap szolgálatot. A hasonló körülmények között élő rokonság, ha egyáltalán hollétükről tudnak, nem képez menedéket számukra, a gyermekeket „kiteszik" – aminek keserves tradicionális rítusa van[34] –, vagy közvetlen a kórházból menhelyre adják, a szoptatási lehetőséget sem véve igénybe, ami a menhelyen a kismamák rendelkezésére állna. A megesett lány azonban így is megpecsételt marad, esélyei a házasságra jóformán megszűnnek, s mivel a menhely a munkaadót értesíti, minden igyekezete ellenére elveszti kenyerét. A viszonyok ugyanakkor már ezen a rendezetlenségi szinten válnak örökletessé. A múlt század emberbaráti, praktikusan a polgári rendet fenyegető deviancia örökletességét feltartóztatni szándékozó intézkedései, amelyek a lelencek kezébe szakmát kívántak adni, nevelésüket, elvben, ellenőrzött keretek között akarják biztosítani, éppen a szociális háttér hiányán hiúsulnak meg, mint ahogy a többedgenerációsan rendezetlen ügyek bizonyítják.

A kiszorult nők számára az egyetlen státusukat rendező alternatíva a házasság. A kisgazdák városon szolgáló lányai a szolgálatot akkumulációs lehetőségnek tekintik, amellyel kelengyéjüket összegyűjthetik, azonban ennek sikeres esetei, egy kivétellel, nem kerültek az árvaszéki iratok közé. A létfenntartás mellett ugyanez a szándéka azoknak is, akiknek nincs hova visszatérniük. A városi házasságokig eljutottak konfliktusai azonban jellegükben még mindig ugyanazok, mint az egyedülállóké. Az ép munkáscsaládoknál az egzisztencia mindkét házasfélen nyugszik, így lehetővé válik a reprodukció, amíg a férfi keresőképes, vagy amíg az asszony képes a család ellátására. A minta 10 munkásügyén belül azonban lemérhető ennek a csoportnak bizonytalansága. Az asszony betegségével vagy halálával a kereső férfi – aki nem napi nyolc órát dolgozik még – képtelen a gyerekeket ellátni, megfordítva az asszony válik az egyetlen keresővé. Az új környezetében idegen kiscsalád, ahol több gyermek van, már a szoptatás időszakát – halál, betegség, katonai szolgálat nélkül – is nehezen tudja átvészelni, különösen akkor, ha a férj akár átmenetileg munka nélkül marad. (A 10 esetből 3 szoptatással kapcsolatos rendezetlenség.) Ezek a kényszerelhagyatottsági ügyek, ahol gyerekeket egyszerűen az éhség vagy a tél elől helyezik a menhelyre, ameddig képessé válik a család eltartásukra.[35] A családok azonban nem minden esetben képesek regenerálódni. A proletár szolidaritás spontán megnyilvánulásaival az iratokban is találkozni. A rokoni kapcsolatok helyett itt a szomszédság látszik jelentősebbnek. Előfordul, hogy elhagyott gyerek egy másik család ügye során bukkan elő, aki már régebben az idegen családnál élt. Az egyéni motívumoktól vezérelt segítség vagy az alkalmi városi segélyek azonban nem helyettesítik sem a kisegítési rendszer tradicionális formáit, sem az intézményes megoldásokat.

A proletár egzisztenciák legérzékenyebb pontja a kisgyerekes családi életciklus. Ahol a rendezetlen viszonyokban a rendezés sikerül, az is rendszerint egyik vagy másik gyermek munkára érésével következik be. Az özvegy apa folyamatos munkaviszonnyal évek alatt lakást szerez, és egyenként veszi vissza gyermekeit a menhelyről. Legelőször legidősebb leányát, aki az iskola rovására is anyja helyére áll 8 évesen. A családtöredék kiegészítése ugyanígy történik a fehérvarrónőnél, akinek lánya a munkában is segít. A segédlevelet szerzett lelencfiú keresethez jutva veszi magához malommunkásnő anyját, s kutatja fel az országban szanaszét családokhoz kihelyezett testvéreit. Minden pozitív irányú kimozdulás mögött névvel nevezhető karakteres egyének állnak – elsősorban erős asszonyok. Ez a legszembeötlőbb azoknál az eseteknél, ahol a törvénytelen gyermeket maguknál tartják, sőt két olyan is előfordul, ahol három törvénytelen gyermeket nevelnek egyedül. Ezek a szegényparaszti migráció melletti rendezetlenséggel együtt a rendezetlenség határesetei. Az egyedül élő szülők házassága vagy újraházasodása, jellegzetes módon, már ritkán segíti elő a rendeződést, sőt van olyan eset is, ahol a gyermek az új családban nyűg lesz, s éppen ez váltja ki menhelyre kerülését.

Mind a nyolc sikeres rendeződési esetnél az ipari átalakuláshoz való alkalmazkodás dönti el a család sorsát. Ipari munkások és varrni megtanult asszonyok teremtik meg a családok újraalakulásának fedezetét. A varrógép szinte szimbóluma lehetne a magukra maradó proletár családtöredékek integritásának.

A kiszorulással ezek a csoportok – még inkább, mint a kilépők – az új tőkés-ipari rétegződés mechanizmusába kerülnek. Ez alól azok a szegényparaszti migráns esetek vehetők csak ki, ahol az elvándorlás a hagyományos struktúrába való visszahelyezkedést szolgálja. Az eredeti visszatérési szándék a kiszorulók generációjában valószínűleg gátolja is az új helyen való beilleszkedést. Mint ellenpont a sikeres rendeződés esetei is erre mutatnak, ahol a nyolcból öt már a második generációban elszakadt eredeti környezetétől – mint Szekszárdra bevándorló fia, aki Budapesten keresett szerencsét –, vagy éppen a második generáció rendezi a szülői családot is (2 eset), mint már a menhelyen segéddé lett fiúnál is láttuk; máshol a szerencsésen házasodott leány veszi magához menhelyi évei alatt elárvult kistestvéreit. Ezeknél az eseteknél azonban a rendeződés már a mobilizációhoz vagy az intergenerációs mobilizáció határeseteihez is kötődik.

A mobil és immobil formák melletti rendezetlenség a formák rétegjellege mellett hangsúlyozottabban utal a család mint kiscsoport egyének konfliktusaiból eredő sérülékenységére. Ezek a mezővárosi blokkra koncentrálódó esetek, ha csökkenti is a dezintegráció bennük a második generáció társadalmi esélyeit, nem járnak minden esetben együtt a státus közvetlen elvesztésével. A rendezetlenség és a deklasszálódás szabályszerű együttjárása a mezővárosi blokkon kívül szembeszökő. A lefelé mobilizáló négy rendezetlen családháztartásból három hivatalnok, egy értelmiségi. A deklasszálódó második, gyermeki generáció mögött ugyanúgy személyiségek állnak a szülői családban, mint a proletárok rendeződő viszonyai mögött, csak ellenkező előjellel. A 4 háztartásból kikerülő 5 deklasszált közül egynél fordult elő, hogy bukásai miatt képtelen atyai státusának megfelelő iskolázottsági szintjét elérni.

A családszerkezeti nyíltság és az immobilitás

A migráns rendezetlenség, mint jelenség, negatív oldalról mutat rá a mezővárosi struktúra átalakulásának, kispolgárosodásának tradicionális szervezeti kötöttségeire. A helyi kistermelői szervezet önmagát megszüntető bázisa annak a felhalmozásnak, amely a mezővárosi blokkot elhagyó egyének mozgásához szükséges. A felhalmozás generációs folyamatossága önmagában azonban – a tradicionális különbségeknél fogva – nem nyújt egyenlő esélyt a mezőváros különböző csoportjainak az elmozdulásra. A korábban kibontott viselkedési különbségek a háztartások különböző mértékben átalakult családszerkezetével is összefüggnek.

Az összefüggést első közelítésben a többség, a kiscsaládszerkezetes háztartások leválasztása is mutatja a mezővárosi blokk rétegein belül (lásd 33.a táblán).

33. TÁBLÁZAT

A kiscsaládszerkezetes háztartások gyakorisága az iparosok és a parasztok 500 koronás nagyságrendi kategória szerinti négy rétegénél (esetszám és %)

Rétegek	Iparos	Birtokos paraszt		Törpe-birtokos	Nap-számos
		választó	nem választó		
Esetszám	26	13	78	20	16
%	92,8	81,2	78	74,07	76,2
Eltérés a minta átlagától, %	+17,2	+5,5	+3,6	−1,5	+0,5

A parasztság négy rétegénél a kiscsaládszerkezetes háztartások aránya a vagyoni skálán a törpebirtokosok felé süllyedő, a napszámosoknál enyhén emelkedő tendenciát mutat.

A kiscsaládszerkezetek aránya az asszimilációs mutatóhoz hasonlóan a mezővárosi blokkon belül az iparosoknál a legmagasabb (92%), ők a mezőváros legmobilabb csoportja is. A mezővárosi blokkon kívüli rétegeknél az összefüggés nem áll. A városi proletariátus háztartásainál az egyedülállók erősen leszorítják a kiscsaládszerkezetek arányát (52%). Náluk a minta – a forrás jellegéből adódóan – nyilvánvalóan eltúlzott arányban mutat be valóságos konfliktusokat. A középrétegnél a kiscsaládszerkezet gyakorisága a nemválasztó birtokos parasztságéhoz áll közel (77%, lásd a 28/2. táblán).

Kitűnik tehát, hogy a mezővárosi kistermelés és a mobilitásra való felhalmozás munkaszervezeti bázisa a kiscsalád. A kiscsaládok gyakoriságának hullámzása rétegenként pozitív összefüggésben áll az asszimilációs szinttel és a réteg mobilitási készségével. A kiscsaládszerkezetek kizárólagosságát az iparosoknál már csak demográfiai tényezők látszanak megakadályozni. A parasztság alsó rétegénél a demográfiai momentum mellé

szegődnek már a társadalmi hátrányok, a magas migráció mellett a rendezetlenség. A két mezővárosi pólus között ott van azonban a nemválasztó birtokosoknak a blokk több mint felét alkotó tömbje, az átlagtól alig eltérő – azt tömegénél fogva nyilván erősen befolyásoló – csoportja. Kérdés, hogy mit rejt magában ez a látszólagos jellegtelenség, s melyek azok a jelenségek, amelyek itt a kiscsaládszerkezeti arányt leszorítják az iparosokhoz képest.

A családszerkezeti arányok értelmezését segíti a három fő mobilitásforma szerinti bontás (lásd a 34. táblán). Itt is az előbbi tagoltsággal találkozunk! A kiscsaládszerkezetek aránya a mobil háztartásoknál 14%-kal magasabb a minta átlagánál. Az ugyanennyivel alacsonyabb arány okait a migráció mellett előbb már tartalmilag elemeztem. A legváltozatosabb családszerkezeti szempontból a 67%-ig birtokos paraszti immobil háztartáscsoport. Itt találjuk a minta egészén belül ugyan csak 4%-ot megközelítő, a mozgásformát annál inkább jellemző bővített szerkezetű háztartásokat.

A bővített szerkezetek legalább két házas testvért, illetve ezek kiscsaládját magukba foglaló háztartások, statisztikai szempontból rokoni többcsaládos háztartások. Két változatukat különböztettem meg:[36] a *nagycsaládot*, ahol az iratok egyértelműen utalnak arra, hogy az együttélő házas testvérek gazdaságát egy kézből vezetik, osztatlan birtokon gazdálkodnak és a jövedelem is egy kézben, anyjuk vagy apjuknál fut össze; *a ház- és vagyonközösséget*, ahol rendszerint a családok önellátására a birtok jövedelme nem elegendő, a szülői házban élő testvéri kiscsaládok töredékesek (lásd 36. jegyzet 1., 3., 6., 7. esetét) vagy az egyik családtag munkaképtelen (lásd uo. 4., 5. eset). A „házközösség" már a családi eseményekkel kapcsolatos hivatalos processzus eredményeképpen eszmeileg, egyes esetekben telekkönyvileg is felosztott birtokon társulásszerűen jön létre. A vagyonközösség ezidőtájt Szekszárdon jellegzetes paraszti vállalkozáshoz, a birtokos parasztság alsó rétegének filoxéra utáni szőlőfelújításához kötődik. Míg tehát a nagycsaládoknál tradicionálisan zárt szervezetről, a rokoni társulásnál a családszerkezeti sérülések tradicionális – rendezetlenséggel szembeállítható – korrekciójáról van szó.

A kilenc bővített szerkezetből 7 nemválasztó birtokos parasztra, egy törpebirtokosra, egy pedig olyan birtokos paraszti jellegű háztartásra esett, ahol a családfő, valószínűleg a filoxéra idejére, a kiesett szőlő jövedelmét pótlandó, fogházőr volt, s az altiszti kategóriába került – fiai azonban földművesek.

A bővített szerkezetek többsége (kilencből nyolc háztartás) két etnikai-felekezeti csoport között oszlik meg, a katolikus magyarok és a református magyarok között. (Lásd a 35. táblán.) A reformátusoknál található a két nagycsalád, s közelebbről megtekintve náluk található az a nagycsalád és vagyonközösség közti átmeneti eset is (36. jegyzet 5. eset), ahol a református gazdaházba házasodott be katolikus férfi, s ezen keresztül a katolikus magyar csoportba került a háztartás. Ez a normakeveredésnek is tipikus esete.

A két e-f csoport ezekkel a bővített szerkezetekkel együtt érné csak el a minta átlagos kicsaládszerkezeti arányát. A bővített szerkezetek tehát a mezővárosi blokk parasztságának mobilitás és asszimiláció terén is legalacsonyabb értékekkel jellemzett kultúrköreihez kapcsolhatók. A bővített szerkezetek a református és katolikus magyar csoporton belül együtt is csak 7% körüli gyakorisággal fordulnak elő, az immobil háztartásokon belül 8% az arányuk, foglalkozási kategóriájukban ennél is alacsonyabb. A jelenség azonban nem szigetelődik el élesen a kiscsaládszerkezetes háztartáson belüli viszonyoktól.

34. TÁBLÁZAT

A 238 háztartásból álló minta családszerkezet és mobilitásforma szerinti megoszlása
(% és esetszám)

Mobilitásforma \ Családszerkezet	Kiscsalád			Családtöredék	Bővített szerkezet		Egyéb	Összesen
	egyszerű	újraházasodás*	összesen		nagycsalád	vagyonközösség		
Mobilitás fölfelé	65,95 (31)	23,39 (11)	89,36 (42)	2,12 (1)	–	–	8,51 (4)	100 (47)
Migráció	55,93 (33)	5,1 (3)	61,01 (36)	8,47 (5)	–	–	30,50 (18)	100 (59)
Immobilitás	63,06 (70)	15,3 (17)	78,37 (87)	6,30 (7)	1,85 (2)	6,30 (7)	7,20 (8)	100 (111)
Egyéb	(15)	–	(15)	(2)	–	–	(4)	(21)
Összesen	62,60 (149)	13,2 (31)	75,63 (180)	6,30 (15)	3,78 (9)		14,28 (34)	100 (238)

*újraházasodás 2. házassággal együtt

35. TÁBLÁZAT

Az entikai-felekezeti csoportok családszerkezeti összetétele
(% és esetszám)

Család-szerkezet / e–f csoport	Kiscsalád			Család-töredék	Bővített szerkezet		Egyéb	Össze-sen
	egy-szerű	újra-házasodás	össze-sen		nagy-család	vagyon-közösség		
1. katolikus magyar	61,53 (40)	9,22 (6)	70,76 (46)	9,23 (6)	–	7,69 (5)	12,30 (8)	100 (65)
2. katolikus német	73,68 (14)	5,26 (1)	78,94 (15)	5,26 (1)	–	–	15,78 (3)	100 (19)
3. katolikus vegyes	67,77 (61)	14,44 (13)	82,22 (74)	4,44 (4)	–	1,1 (1)	12,22 (11)	100 (90)
4. református magyar	47,61 (20)	21,42 (9)	69,04 (29)	4,76 (2)	4,76 (2)	2,38 (1)	19,04 (8)	100 (42)
5. zsidó német	(4)	(1)	(5)	(1)	–	–	(3)	(9)
6. egyéb	(10)	(1)	(11)	(1)	–	–	(1)	(13)
Összesen	149	31	180	15	2	7	34	238

A bővített szerkezetek funkcionális magyarázatát is a kiscsaládoknál találjuk meg. A két bővített szerkezetes e-f csoport nemcsak a nagycsalád és a vagyonközösségi háztartásokban különbözik, hanem újraházasodási szokásaiban is. A református magyaroknál az újraházasodás több mint kétszer olyan gyakori, mint a katolikusoknál: 21,4 és 9,2%. Tompítva a szélsőségeket, ezt az összefüggést mutatják a református és katolikus anyakönyvek is, ahol az 1890 és 1894 között összeszámolt házasságok 28,7, illetve 17,8%-a volt özvegyek újraházasodása. A különbséget mint ellenpróba erősíti a kiegészítetlen maradt családtöredékek magas aránya a katolikusoknál, de mindenekelőtt az, hogy a közösségi szerkezetek többsége is csonka kiscsaládokból áll. A családszerkezeti sérülések éppen tradicionális, közösségi formában való korrekciója tehát a csoportot általában jellemző házassági normákra vezethető vissza.

A reformátusok magas újraházasodási aránya nem kínál fel ehhez hasonló magyarázatot. Itt azonban a magas arány egy ellentmondást is magában hordoz; ha ugyanis az újraházasodást mint jelenséget – amely a kistermelői szervezet kiegészítésére irányul – mobilitásformához köthetőségében vizsgálom, kiderül, hogy erősen jellemzi a felfelé való mobilitást, amely téren a református csoport a legkisebb készséget mutatta. A református családszerkezetnek ez a rugalmassága annál érdekesebb, mert a házasság más körülményei is kedvezőtlenül alakulnak számukra. A férfi–nő hagyatékok szoros paritása (paraszti átlag 1:0,7, református 1:1,05) mutatta, hogy körükben erős a vagyoni kasztosodás, szemben a katolikusokkal, ahol a férfiak gyakran kötnek kisebb asszonyi hozomány mellett is házasságot. A hasonló rendű asszonyokkal való házasságot ugyanakkor a reformátusok etnikus zártsága is nehezíti. Az egyetlen momentum, amely ezt a zárt helyzetet lazítja, a felekezeti vegyesházasságok normatív lehetősége, amellyel mint korábban láttuk, élnek is a mezőváros vagyonosabb református családjai. Az asszimilációs szintet is befolyásoló rugalmasság hiánya a házasságnál tehát a reformátusoknál és a katolikusoknál különböző természetű normatív háttérrel függ össze.

A reformátusoknál a munkaszervezet nagycsaládos kiegészítése és az újraházasodási arány magassága legvalószínűbben a kis gyermekszámmal magyarázható. Erre mutat az is, hogy a katolikusok vagyonközösségénél eggyel magasabb vagyoni szinten, a nemválasztó birtokos parasztságnál találjuk a nagycsaládokat, ahol a gazdaság munkaerejének családi önellátása elsődleges szempont.

Ugyancsak erre a motívumra utal a református kiscsaládok egy része is, ahol a szülők egyetlen gyermekük kiscsaládjával élnek egy kenyéren. Első látásra ezek egyszerű háromgenerációs kiscsaládok. Az egykéző birtokos parasztok azonban a nagycsaládokkal azonos vagyoni szinten állnak, szám szerint négy háztartással. Hasonló családszerkezetű háztartás rajtuk kívül az egész mintán belül csak három volt. Belső viszonyaik annyira hasonlítanak a nagycsaládokéra – archaizmusokban még azokon is túltesznek –, hogy szinte csak az együttélő testvérek kritériumában térnek tőlük el. A négy kvázi-nagycsaládból kettőnél ugyanazzal az önállósulás felé ható feszültséggel találkozunk a tanyán „ingyen béreskedő" fiatal család és az atyai ház között, mint a 36. jegyzet 9. eseténél. Az atya egy esetben peren keresztül is érvényesíteni kívánja jogát egyetlen leánya és veje birtokának kezelésére – a pert elveszti, a család mégis együtt marad.[37] Ezeknél jelennek meg a hajdani jobbágyi família nem rokoni bővítményei is, amelyek a zárt tradicionális szerkezetet valamikor képesek voltak munkaszervezetileg rugalmassá tenni. A gazdaasszony végrendeletileg gondoskodik bérese hagyatékából való kielégítésére, aki mint

kiderül, az egyetlen örökös természetes apja – ingatlant ugyan csak a fiú örököl. Másik esetben szintén ingóságokat, köztük tehenet, lakberendezést, terményeket és „az idei termésből 50, azaz ötven akó bort a színborból hordóstól" testál az özvegy gazda házvezetőnőjére, aki az ő halála után, a generációváltást követően is a háznál marad.[38]

Akár a katolikus újraházasodási szokások következtében a kiscsaládszerkezeti arányt alacsonyabb szintre szorító családtöredékeknél, a reformátusoknál is megtalálható az a töredékforma, amely viszont a születéskorlátozással függ össze: az egyéb szerkezeteken belül a gyermektelen idős házaspárok és egyedülálló öregek magas száma (a katolikus csoport háztartásain belül 4%, a református csoportnál 9,5%).

A reformátusoknál az újraházasodás gyakorisága tehát nem a családszerkezet nyíltságával, hanem a hagyományos munkaszervezet kiegészítésének kényszerével függ össze, akkor is, ha – az egyébként igen merev – felekezeti határok átlépésére ösztönöz.

Az etnikai-felekezeti csoportok adatai közt azonban, az újraházasodás immobil paraszti és mozgékonyabb polgárosuló környezetben betöltött funkciókülönbségére más tanulságokat is találunk. Az újraházasodás a munkaszervezetnek nemcsak közvetlen korrekciós eszköze lehet, mint házassággal a szerkezethez kötött munkaerő, hanem a következő generáció újratermelésének feltétele is. A három e-f csoportnál, ahol az egymást követő házasságokból született gyermekek száma megállapítható, jelentős különbségek vannak.

36. TÁBLÁZAT

Az első és második házasság reprodukciós súlya három etnikai-felekezeti csoport átlagos örökösszámához viszonyítva

	1. katolikus magyar	3. katolikus vegyes	4. református magyar	A mobil újraházasodott háztartások
Az e–f csop. átlagos örökösszáma (238-as minta)	3,2	2,8	2,6	3,2*
Az első házasságból született örökösök átlagszáma (esetszám)	1,8 (6)	2,4 (13)	1,3 (9)	2,63 (11)
Az e–f csoportátlag és az 1. házasságból születettek különbsége	−1,4	−0,4	−1,3	−0,39
A 2. házasságból születettek átlaga	1,33	1,33	1,33	1,2

*a mintabeli átlag

Míg a katolikus vegyes (3.) csoportnál és a minta mobil újraházasodási eseteinél egyaránt lezajlik az utódgeneráció átlagos szintű újratermelése az első házasságban, a katolikus (1.) és református magyaroknál (4.) ez áthúzódik a 2. házasságba.

A jelenség a kistermelői munkaszervezet hatékonyságát érinti, hiszen a 31 újraházasodási esetből 30 a mezővárosi blokkra esik, kétharmada birtokosparaszt és önálló iparosasszonyok halála nyomán születik (21 eset, 67% – mintabeli arányuk 46%). A házasságok termékenységi különbségei a mezőváros társadalmának mély életformabeli

különbségeire mutatnak, amelyekre az újraházasodási eseteknél két adatsorral utalok csupán.

37. TÁBLÁZAT

Az első házasságban meghalt asszonyok csoportonkénti átlagos élettartama (esetszámmal), valamint az újraházasodott családok lakóházának átlagértéke
(koronában, a hagyatéki leltár becsült értékéből)

	1. katolikus magyar	3. katolikus vegyes	4. református magyar	Mobil újraházasodott
Az első házastárs átlagos megért életkora	30 (5)	33,6 (13)	27,8 (9)	33,2 (11)
Lakóházuk átlagos értéke	810 (5)	1723 (7)	926 (5)	1935 (7)

*

A mezővárosi blokkot a középrétegtől elválasztó rendi határvonal alatt a városban a századfordulóra létrejön – a mozgékonyabb, többségében katolikus birtokos-paraszti és mezővárosi kispolgári rétegnél – a háztartások családszerkezetének egy nyíltabb, munkaszervezetileg rugalmasabb típusa. Ennek jellemzői:

– a fiatalabb generáció kiscsaládjainak törzscsaládtól való viszonylagos függetlensége;

– a házasság *(a)* generációs reprodukciós, *(b)* státuskonzerváló, *(c)* munkaszervezeti funkcióinak függetlenedése. Vagyis *(a)* a születéskorlátozás nélkül a házasság általánosan magasabb szinten tölti be funkcióját, a második és újraházasodásoknál nincs szerepe az átlagos (és szükséges) örökösszám elérésében; *(b)* a házasság rendszeresen létrejön egyenlőtlen vagyoni helyzetű felek között is; *(c)* az örökösök létrehozása, a vagyoni kasztok és az etnikai korlátok kevésbé kötik meg a munkaszervezet hatékonyságának érvényesülését.

A funkciók átalakulása vonja maga után az egyén családon belüli helyzetének megváltozását, a törzscsaláddal szemben elidegenedését, a törzscsaládtól elszakadt kiscsaláddal szemben viszont nagyobb felelősségét és érdekeltségét. A házassági normák ebben az új típusú kiscsaládban közelítenek a modernebb polgári eszményekhez.

5. Hitel és fölhalmozás

A viszonyoknak ez, a háztartások belső átalakulásán észlelhető sokszínűsége azonban már a mezőváros legelmaradottabb csoportjainál sem egyedül a város betelepülési rétegeinek és a hagyományos szerkezet belső feszültségének terméke. Az átalakulásra megérett viszonyok mozgásába a kiegyezés utáni harmadszázadban gyorsítóként épül be a tőke. A nagybirtok hitelszükségletét enyhítő helyi önsegélyezőegyleti, szövetkezet jellegű takarékpénztárak és kisbankok ez időre a monarchia nagy hitelintézeteinek fiókjai

lesznek, elnökségükben és választmányaikban – akár a dalárdában és a kávéházi asztaloknál – megjelennek a mezővárosi kispolgárok vagyonosabb képviselői.[39] A felvásárlási rendszer és a hitelek a hagyományos kistermelés kötöttségeiből különböző szinten kibontakozott csoportokra különféleképp hatnak. Átmenetileg konzerválhatnak elmaradott viszonyokat avval, hogy a tőke színvonalának általános emelkedésével konzervatív csoportokat is képessé tesznek a mezővárosi régión túl terjedő munkamegosztásba való bekapcsolódásra – a gabona és bor konjunktúrája megteremtésével többek között a hagyományos kisgazdaságokat. Ugyanez a színvonalemelkedés párhuzamosan felgyorsítja a kimozdulásra kész rétegek felhalmozási folyamatát is, ami a különbségek növekedéséhez vezet.

A háztartások tőke- és hitelviszonyai tulajdonképpen kiinduló pontunkhoz vezetnek vissza, a vagyoni nagyságrendek mobilitással való összefüggéséhez.

Az árvaszéki iratok legmegbízhatóbb, legkönnyebben kezelhető adatai az adósságtételek, amelyek a hitelnyújtás feltételeinél fogva – a törvényes háromszoros értékfedezettel – igazolják a vagyoni nagyságrendeknél kialakult képet. Szemben a hagyatékok aktív állagával a passzívumok felvételénél nincs mód az adatok megváltoztatására. A hitelintézetek és a magánhitelezők a halálesetek, de más kintlevő tőkéjük sorsát befolyásoló családi eseményeknél is sietnek biztosítani magukat. Az adósságok ugyanakkor nemcsak a hagyatékhagyót terhelik. Egy család tagjai által felvett hitelek kiegyenlítése a családot közösségileg érinti, ezért a hagyatékoknál az egész adósságot felsorolják, megjelölve, hogy az örökrésznek megfelelően mekkora rész terheli belőle az ügyben exponált családtagot. Mivel az adósságok összegének megváltoztatására nincsen mód, az örökösök érdeke pedig az, hogy az örökösödési adó összegét csökkentsék, az örökösödési adó alapjául szolgáló tiszta aktív hagyaték értékét igyekeznek közelíteni az adósságokhoz. Az adósság így az a nagyságrend, amely szintjével a legbiztosabb mutatója a manipulált hagyatéki, vagyoni nagyságrendek tényleges színvonalának.

Az intézményei adósságok nagysága megerősíti a hagyatékok mobil és az immobil háztartások közti kategóriánkénti különbségét. A hagyatéki nagysággal megegyezően

38. TÁBLÁZAT

A családi hagyatékok és az intézményi adósságok átlagos nagysága koronában, foglalkozási kategóriák és mobil csoportjuk bontásában
(esetszámmal)

	Földműves		Iparos		Hivatalnok, értelmiségi, vállalkozó átlag
	átlag	mobil átlag	átlag	mobil átlag	
Családi hagyaték	4987,73 (32)	6159,60 (8)	–	21 418,37 (4)	–
Intézményi adósság	1033,48 (63)	1580,44 (11)	2905,86 (15)	4 746,98 (7)	12 368,89 (16)

kirajzolódik ugyanakkor a foglalkozási-társadalmi kategóriák közti fokozati különbség is: a földműves átlag és mobil csoportjuk közti családi hagyatékbeli 1,2-szeres, intézményi adósságoknál 1,5-szeres különbség; a mobil földműves és mobil iparos csoport közti 3,4, illetve 3,1-szeres különbség. (A rendi határ érzékeltetéséül a mobil iparosok és a szellemiek csoportjának átlagos intézményi adóssága nagyságrendbeli 2,6-szeres különbsége – ugyanez szellemi és mobil paraszti relációban 7,8-szeres.)

A 39. táblán látható az, hogy az intézményi eladósodás a mezőváros rétegeit szinte kivétel nélkül érinti. A mobilitás és az adósságok nagyságrendje pozitív összefüggést mutat. A mobil önálló iparosoknál történik meg azonban az a fordulat, amikor a tőkés szektorral való kapcsolat már földhalmozásban is jelentkezik: az intézményi tőkekövetelések felülmúlják nagyságukkal az adósságokat. A mobil iparosok 800 korona körüli aktívuma a pénzintézményekkel szemben a tőkés viszonyokba való aktív bekapcsolódás kezdetleges jele. A paraszti eladósodás kizárólagos jelzálogkölcsönökön keresztül történik a mintában. Az iparosoknál már előfordulnak váltóhitelek, sőt két esetben takarékpénztári részvények is. Részvények ezenkívül értelmiségnél (4 eset) és az öt vállalkozónál (ugyancsak 4 esetben) fordultak elő.[40]

Amit tehát az etnikai csoportok normarendszereinek cseréjénél és a családszerkezet átalakulásánál láttunk, a mezővárosi blokk határának átlépése előtti minőségi átalakulást, itt a tőkeforgalomba való bekapcsolódás más minőségével is összefüggésbe kerül.

Bár a tőkéhez való viszony egy másik világgal való érintkezésében mutatja meg az etnikai-felekezeti csoportokat – amelyben a foglalkozási és vagyoni különbségek az uralkodók –; viselkedési különbségeik ebben a metszésben is átütnek (lásd a 40. táblán). Jellemző, hogy míg a háztartások belső viszonyainál az etnikai-felekezeti bontás adott élesebb különbségeket, a tőkeviszonyoknál inkább tompítja őket. A tendencia vonalához itt is a katolikus csoportok illeszkednek szorosabban, hordozva a mobilitásbeli különbségeiknek megfelelő eltéréseket. (A mobilitás melletti magasabb intézményi adóssági szint; kiemelkedik közülük a katolikus vegyes csoport.)

A mobil református vagyonoknál az intézményi tartozás értékét a kis esetszám (3) miatt nem vettem be a táblázatba. Ezeknek az adósságoknak a kicsinysége (760 korona a 3 átlaga) arra ösztönzött, hogy ennek a korántsem reprezentatív értéknek a hátteréhez párhuzamokat keressek. Kiderült, hogy a reformátusoknak a kis esetszámokból kitűnő eltérő viselkedése – ugyanis hogy éppen mobil csoportjuk kapcsolódik gyengébben a kölcsöntőkéhez, az immobil háztartások pedig magasabb átlagon állnak – nem elszigetelt jelenség. A mobil református magyarok adják a gazdagabb választó birtokosok mobil eseteinek felét. A reformátusoknál talált konzervatív vonás, a hitelfelvételtől való tartózkodás pedig az egész – egyébként a parasztsághoz képest magas mobilitású – választó birtokos kategóriára jellemző. A földművesek e felső rétegének átlagos intézményi hitelszintje 892,5 korona, 141 koronával marad el a paraszti átlagtól. Előnyben részesítik ugyanakkor a magánhiteleket (átlag 1336 K, 7 eset 13-ból), noha ezeket például iparosoktól uzsorakamatra kapják (2 eset: 25 és 50%-os kamattal). Ezek viszont gyakran terménnyel is kiegyenlíthetők, elsősorban borral.

A választó birtokosok alacsony intézményi hitelszintje és ennél magasabb magánhitele mögött a parasztságot általában jellemző adósságtól, ezen túl pedig a bankoktól való félelem is áll. Az ideális állapot a tehermentes birtok. A szülő a paraszti normák szerint gyermekeinek adósság nélküli birtokot kellene átadjon. Az erre való utalás a

39. TÁBLÁZAT

A magán és intézményi tartozások és követelések átlagos nagysága társadalmi kategóriák szerint koronában (esetszámmal összesen 153 háztartásból.)

Társadalmi kategória		Birtokos paraszt			Szegény-paraszt immobil	Iparos			Mobil hivatalnok	Értelmiség f. migr.	Vállalkozó
		mobil	immobil rk.	immobil ref.		önálló mobil	immobil	segéd immobil			
Sorszám		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Tartozás	intézményi	1638,49 (10)	961,69 (34)	999,71 (14)	177,50 (4)	4746,99 (7)	1679,83 (6)	(2)	3740,12 (6)	19905,76 (8)	(2)
Tartozás	magán	394,86 (7)	426,19 (28)	339,39 (13)	193,50 (12)	2437,11 (5)	195,93 (5)	50 (4)	586,41 (3)	2954,83 (7)	(2)
Követelés	intézményi	745,33 (3)	341,95 (6)	(1)	(3)	5562,90 (5)	(3)	(2)	1049,13 (6)	31487,82 (9)	26690,89 (3)
Követelés	magán	(1)	(1)	(3)	–	2537,66 (5)	–	–	(2)	–	–
Nincs adósság		(3)	(15)	(3)	(9)	(2)	–	(2)	(2)	(7)	(1)

református és katolikus magyar, de katolikus vegyes csoportnál is előfordul végrendeletekben. A végrendelkezők felhatalmazzák házastársukat, hogy az ő hozományukból is eladhatnak ingatlant, ha az adósságok törlesztése megkívánja – egyébként ez a törvényeknek különben is megfelel, s felesleges. Az apa az adósságokat átíratja saját kezében tartott birtokaira, mielőtt kiadja részét fiainak. Másutt az örökösök az osztályegyezségben megállapodnak a szülői birtokot terhelő adósság visszafizetése érdekében a földek egy részének eladásában. Az adósságtól való félelem és az adósságnak mint nem kívánatos rossznak normatívája a birtokok gyakran indokolatlan elherdálásához vezet.[41]

Logikus, hogy az ideál, a tehermentes birtok fenntartása a parasztság felső rétegében valósulhat meg leggyakrabban. Ezt elősegíti a nagyobb birtokok hagyományosabb szerkezete is. A választó birtokosok hagyatékaiban földjeik értékén belül a szőlők 32,5%-ot tesznek ki (12 hagyaték), míg a nem választóknál 57,6%-ot (71 hagyaték). Ezek között nemegy szakosított szőlőbirtok kis értékű legelőkkel, mely utóbbi szarvasmarhatartásukhoz, a szőlők szervestrágya-ellátásához tartozik – a tejgazdaság mellett. A választó birtokos nyilván az a réteg, amely a legkisebb veszteséggel élte túl a hagyományos szerkezet mellett a 80-as években sújtó szőlővészt is.

A reformátusoknál és választó birtokosoknál a felhalmozás hagyományos rétege bukkan elő. Mivel itt reformátusoktól eltekintve ugyanazokról a csoportokról van szó, amelyeknél a mobilitás más kísérő jelenségei, a családszerkezet átalakulása és az asszimilációban való részvétel megfigyelhető volt, a háztartások belső viszonyainak elemenkénti egyenlőtlen fejlettségére kell következtetnem. A mobilitás modern mechanizmusától eltérő jelenségek és a hagyományos elemek együttélése az esettanulmányoknál is kitűnik. Az iparosoknál ez a háztartáson belüli történeti rétegzettség az agrártevékenység ipar melletti fennmaradásával érzékelhető. A 238-as mintán belüli 8 iparos szőlőbirtokos mindegyike mobil viselkedésű volt.

*

Összefoglalás helyett a leírt jelenségek érvényességi körét szeretném felbecsülni, majd a leszűrt hipotetikus tanulsággal fejezem be.

Az árvaszéki iratok – mint minta – egy provinciális mezőgazdasági jellegű kisvárost tükröznek. A provincialitás és a mezőgazdasági jelleg azonban a magyar századfordulói városodás esetében tömegjelenség, amelynek társadalomszerkezeti oldalról egyik variánsát írtam le.

Szigorúan véve ez a minta is csak önmagára nézve reprezentatív, mégpedig nem elsősorban kicsinysége miatt, hanem azért, mert a minta bontásából származó kategóriák tényleges városi eloszlását nem vagy csak nagy vonalakban ismerjük. Az eloszlások részletes ismerete nélkül is megállapítható, hogy a – tapasztalatom szerint – százas mintanagyságon felül már véletlenszerűen is beszűrődő arányokban tükröződik a város települési és társadalmi szerkezetének csonka, gyáripart nélkülöző és torlódott, feudális urbanizációt átlépő karaktere. Ezen szintén általános jegyeken kívül, Szekszárdra jellemző a közigazgatási-megyei központ dominanciája a gazdasági-piaci funkciókkal szemben, várospolitikai szempontból pedig a szőlővészt túlélő versenyképes bortermelés. Bortermelői és közigazgatási központi jellegénél fogva a helyi agrártársadalom és az európai tőkés kispolgári viszonyokat közvetítők rétegei közvetlen élnek egymás mellett.

40.

A magán- és intézményi tartozások és követelések átlagos nagysága az koronában

Megnevezés		1. katolikus magyar		2. katolikus német	
		mobil	immobil	mobil	immobil
Tartozás	intézményi	3918,58 (8)	677,15 (18)	3061,27 (4)	2176,21 (4)
	magán	1109,65 (5)	413,61 (19)	585,67 (4)	347,04 (5)
Követelés	intézményi	976,75 (4)	267,58 (4)	(2)	(2)
	magán	–	568,46 (5)	(3)	(1)
Nincs adósság		(1)	(8)	(3)	(2)

A dolgozatból levonható hipotetikus tanulság is ehhez az egymásmellett éléshez kapcsolódik. A mezővárosi blokk viselkedését elemezve azt kell feltételeznem, hogy a két kulturálisan és létfeltételeit tekintve elkülönülő társadalmi szektor együttélése nem egyszerűen a kapitalista fejlődéstől kikényszerített hierarchikus képződmény. A struktúra csonkasága ellenére a rétegződés a mobilitáson és mobilitás felhalmozási bázisán keresztül folyamatos. A rétegződésben egymás fölé került rétegek azonos történeti csoportok differenciálódásából jöttek létre. A folyamatosság ebben a megközelítésben nem elvont, hanem szerves, amelyet a kistermelői intergenerációs felhalmozás hoz létre.

* * *

1. jegyzet

A rétegek egymáshoz kapcsolódó elmozdulását a nemesi és jobbágyi rend belső különbségeinek növekedése vezeti be (*Szabó István:* Nemesség és parasztság Werbőczi után. In: Úr és Paraszt a magyar élet egységében. Szerk. Eckhadt Sándor Bp. 1941. 48. laptól, *Uő.:* Ugocsa megye Bp. 1937. Magyarság és nemzetiség. I. sor. 1. k.; az első mobil nemesi nemzedékek viszonyait írja le *Takács Mária:* Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon 1830–1847. Bp. 1909. 11–12. l.; *Grünwald Béla:* A régi Magyarország. 1711–1825. Bp. 1910. 104. laptól – ebben a munkában érzékelhető legjobban a reformnemzedék tagjainak „deviációja" az immobil többségtől, amit Hajnal már a nemességet átható latinos jogi iskolázottság tradíciójával hoz kapcsolatba, *Hajnal István:* Az osztálytársadalom. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. 5. k. 170–171. l.; *Herepay Gábor:* Nemes családok Debrecenben. Debrecen 1925; *Mályusz Elemér:* A reformkor nemzedéke. Századok. 1923. 41, 43, 59. l.; *Tóth László:* A gentry társadalom történetéhez 1939. 55. laptól). Az irodalmi és politikai életben megjelenő „plebejus" – voltaképpen polgári vagy kispolgári származású értelmiség – társadalmi háttere a nemességénél is kidolgozatlanabb. Itt a magánjogi tövénykezés kronológiáját érzem nyomravezetőnek a nem nemesi tulajdonra nézve – amely nagyrészt megegyezik az árvaügy forrásomat érintő előtörténeti támpontjaival is. Voltaképpen háromféle birtoklást és öröklést szabályozó jogforrásról van szó eredetileg: a XVII–XVIII. századi kodifikált törvényekről (1655/24, 1655/23, 1715/68. tc, Mária Terézia 1764–65/26. tc.), amelyek még a nemesi öröklési és birtokjogot

TÁBLÁZAT

etnikai-felekezeti csoportok mobil és immobil háztartásainál
(esetszámmal)

3. katolikus vegyes		4. református magyar		5. zsidó német	6. egyéb	
mobil	immobil	mobil	immobil	mobil	mobil	immobil
8717,32 (13)	776,94 (23)	(3)	1198,37 (16)	(3)	6759,97 (4)	(3)
1908,01 (10)	339,94 (17)	(2)	344,57 (14)	3 096,60 (4)	(1)	(2)
5938,77 (12)	626,73 (7)	(2)	(3)	61 440,93 (5)	(3)	–
684 (4)	–	(2)	(3)	(1)	(1)	–
(6)	(18)	(1)	(6)	(1)	(2)	–

szabályozzák; a Werbőczy-féle Hármaskönyvről, amelynek paraszti tulajdonra s öröklésre vonatkozó cikkelyei (III. könyv 29–30. tc.) nem ütköznek az érvényes törvényekkel; a harmadik jogforrás a szokásjog, amelyet Werbőczy is helyben hagy, s nem helyez hatályon kívül az 1836/10. tc. 9. §-a sem, miközben azonban kiveszi a földesúri hatóság hatásköréből a jobbágyok „akár ingó, akár ingatlan *szerzett*" vagyona fölötti rendelkezést (*Baross János:* Agráröröklési jog. I. k. Bp. 1902; *Mattyasovszky Miklós:* Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás. Bp. 1904.). Az 1836/10. tc. érvényteleníti Werbőczyt, az öröklést szabad végrendelkezés tárgyává teszi – természetesen nem a jobbágytelekre nézve (1836/8. tc.). Az 1846/8. tc. viszont egységes öröklési rendet vezet be, s törli a szokásjog érvényét is a jobbágy „ősi vagyonával" kapcsolatban – az úrral kötött szerződések és egyéb kivételekkel. Emögött az „ősi vagyon" mögött állhat az a kistulajdonos réteg, amely a XIX. század elejétől kialakítja a népművészet paraszti-polgári öntudatú stílusát (*Hofer Tamás:* Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. Ethnographia, 1975/2–3.), s majd a 40-es években már az irodalom és a politika színterén is jelentkezik képviselőivel (*Vörös Károly:* Petőfi és a pesti kispolgár. In: Petőfi és kora. Bp. 1970).

Az új rétegösszetételű generációra hárul a 48-as törvények kiharcolása (*Für Lajos:* Jobbágyföld – parasztföld. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában – a továbbiakban: PMK – Szerk. Szabó István Bp. 1965; *Varga János:* A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp. 1971). Az 1848/9. és 11. tc., majd a forradalom bukása után az 1853. évi márciusi úrbéri pátens még mindig fenntartották a maradványföldek kérdését. A „teljes tulajdoni és szabad rendelkezési jog" az 1871/53. törvénnyel teljesül ki. (*Hársfalvi Péter:* Törekvések a parasztbirtok „védelmére". PMK. 1965 158–59. l.); az öröklési rendet pedig az 1877/20. tc. VI. fejezete, végleges formában az 1894/16. tc. rögzíti. A tulajdon (és az öröklés) tehát a törvényekben is tükröződő, a dualizmus korszakában is folytatódó fejlődéséről van szó. A kötött jobbágytelek, védett parasztbirtok korszakai után ekkor már egy erősen differenciálódó (*Orosz István:* A differenciáció és kisajátítás. PMK 1965), ezzel együtt mobilizálódó parasztságról van szó.

2. jegyzet

Az átrétegződés Szekszárd esetében a századfordulóig jellegzetesen felemás módon jön létre. Szekszárd nem szabad királyi város, nem polgárainak mezőgazdaság felé fordulása jellemző, hanem földesurainak mint vámmentes borkereskedőknek polgárosodása (Augusz, Bezerédj, Sigrai családok), őket váltják fel a dualista időszakban felvásárlóhálózatukkal és bizományosaikkal a vállalkozók. A vármegyei székhellyel szoros kapcsolatban álló iparágak munkássága, mindenekelőtt a nyomdászok (a

századfordulón 3–4 nyomda működik Szekszárdon), nemcsak kenyéradóikkal szervezkedtek egy pártban, hanem munkásgimnáziumukat is a főispán patronálja (*Simontsits Elemér:* Megnyitóbeszéd . . . a szekszárdi munkásgimnázum megnyitásakor. Szekszárd 1911), János-napi mulatságukon is részt vesz Apponyi Géza gróf, Tolna vármegye főispánja (Tolnamegyei Közlöny 1906).

3. jegyzet

Az árvaszéki iratokat két évszám datálja: az ügyben szereplő eseménnyé (haláleset, gyámság alá vételi határozat, az elhagyatott ügyében más szervek megkeresése stb.), amellyel egyidőben bekérik az érintettek viszonyait tükröződő dokumentumokat, valamint az ügy irattárba helyezésének dátuma az irattári számban – többnyire a gyermekek nagykorúvá nyilvánításakor. (Az árvaszéki iratok származási sémáját lásd a 41. táblázaton). Az egyes ügyeket az esemény, azaz az ügy keletkezési évszámával datálom.

A 272 árvaszéki ügy 1882 és 1914 decembere között keletkezett. A kis mintához mérten hosszú, 32 éves időszakon belül, mint már említettem, a 900-as és 910-es dekádokba, tulajdonképpen 15 évben koncentrálódik az esetek háromnegyede: a 272-es minta 76%-a (210 ügy), a 238-as mobilitási minta ugyancsak 76%-a (181 ügy). A mezővárosi blokkba sorolt háztartások ennél időben 2%-kal korábbra tolódnak el (74% századunkba esik), a minta parasztságának háztartásairól szóló adataim 1%-kal térnek el a minta átlagos elosztásától (75%). Ezeket az arányokat – mint a minta más összefüggéseinél is – a mezővárosi blokk többségét alkotó katolikus parasztság súlya dönti el; a város másik két felekezeti közösségéből a reformátusok a különböző mintákon belül 5–7%-kal húznak a XIX. század felé. A zsidók ezzel szemben 1 eset kivételével a XX. században jelennek meg az árvaszéki mintákban – ami természetesen nem jelenti azt, hogy a városban is. Az iratokban éppen a mélyebb helyi gyökerű zsidóság szerepel, köztük nemegy olyan iparos- és kereskedőcsalád, akiknek a város múlt századi átalakulásában jelentős szerepe volt (Pirnitzer, Fischoff, Leopold).

A minta zsidóságának háztartásait, előtörténetüket ismerve, s minthogy jelentkezésük a minta időbeli eloszlásának túlsúlyával egyezik, az összehasonlításra alkalmasnak tartottam.

A lebontott csoportok arányos időbeli szóródása ellenére a hosszú időköz nehézségeit minden egyes metszet készítésénél külön is mérlegelnem kellett. Egyes kisebb minták optimalizálásra szorultak, más esetekben egyébként kínálkozó összefüggések kifejtésétől az eloszlás problémái miatt el kellett álljak. Mivel a tárgyalást az időbeli eloszlásra vonatkozó mintavételi és forráskritikai megjegyzések zavarták volna, ezeket itt teszem meg.

Mindenekelőtt a minta forrásadottságokból származó előnyeit és hátrányait foglalom össze:

1. A teljes minta a közvetlen 80-as évek elején sújtó filoxéravészt követően keletkezett, s ilyen szempontból egységes;

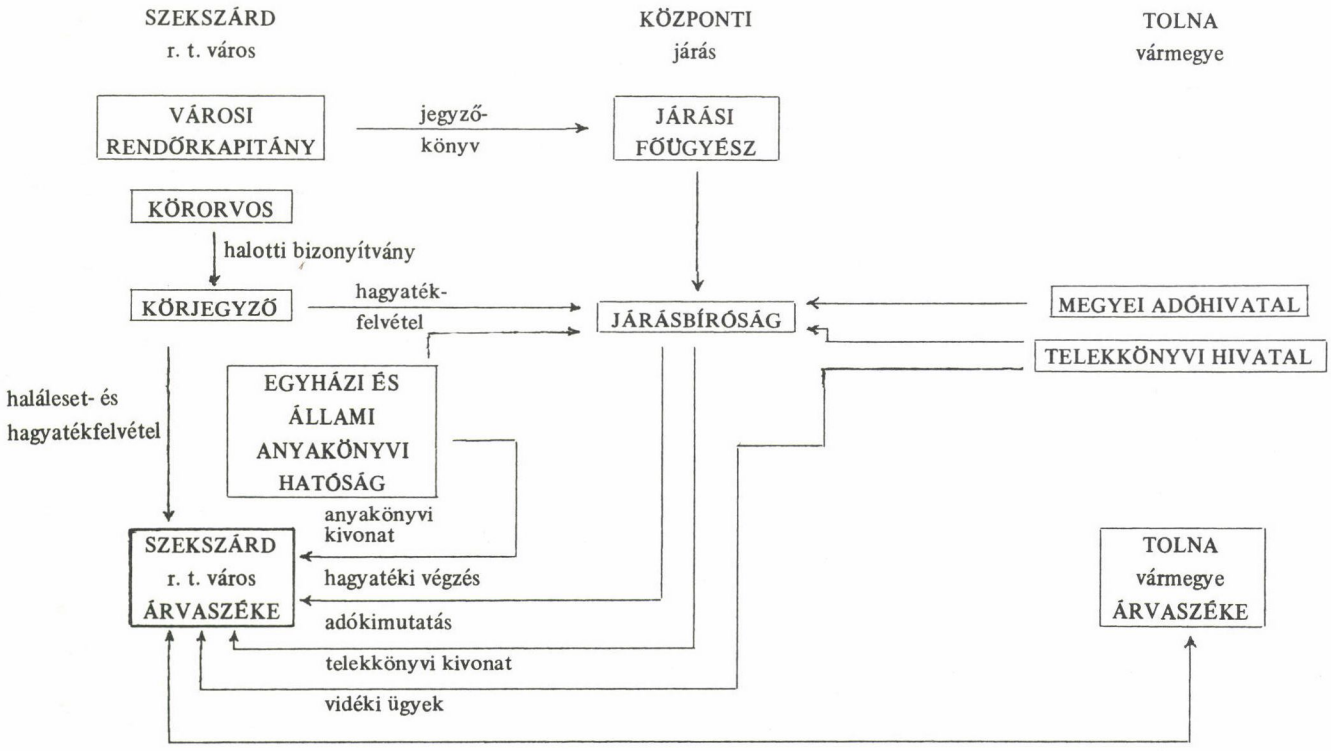
1.1. viszont a század elején termőre fordult, újra telepített szőlők haszna befolyásolta a dekádonként átlagolt vagyoni nagyságokat (pl. a lakóházak értékét is), közvetve pedig az örökösök számát, a mobilizáció lehetőségét is. A felújítási kölcsönökkel megtámogatott hagyományos parasztgazdaságok családszervezeti válsága is a szőlők termőre fordulásával és a kölcsönök lejártával esik egybe, mint az egyes esetek leírásánál látni fogjuk. Az utóbbi jelenséggel magyarázható, hogy a hagyományos vonások családszerkezeti és szokásrendszerekben nem a 80-as évek ügyeiben lelhetők fel, hanem többségükben a XX. században. Ezzel kapcsolódik össze az is, hogy a proletár rendezetlenség esetei is e századra súlyozódnak, ami valószínűleg a kistermelői réteg válságának közvetett megnyilvánulása, – pl. a munkalehetőségek területi áthelyeződésén, a migrációs kényszeren keresztül.

Mivel a számításokkal nem elsősorban a város átlagos arányosságaira, hanem a várost alkotó – nagy vonalakban egyébként arányosítható – csoportjainak viselkedésére voltam kíváncsi, az optimalizálásokat az egyes csoportok mintanagyságának minél teljesebb megőrzésére célozva végeztem el. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a kisebb, időben a 90-es évek felé húzódó református közösség eloszlási arányaihoz igazítottam a számarányánál fogva kevésbé érzékeny katolikus esetek számát. (A katolikus esetek kiemelését véletlen útján végeztem el; a lyukkártyarendszer esetkódjainál minden harmadik számot vettem ki váltogatva a számsor elejéről és végéről. Ebből alakultak ki a nagyobb optimalizált minták: a hagyatéki nagyságok s az a paraszti minta, ahol a vagyoni nagyságrend és az örökösszámok kerülnek összevetésre, valamint a hitelügyi minta.)

Az optimalizálás sem mentesített attól, hogy az elsősorban kisszámú, de jellemzőnek ítélt szórványadatoknál azok időbeli helyzetéi külön is számba vegyem. Keletkezési dátumukat ezért

41. TÁBLÁZAT

Az árvaszéki iratok származási sémája az 1905 – a városi tanács rendezése – utáni időszakban

felsorolásukkor és az esetek leírásánál feltüntettem. Erre főleg a reformátusok mobilitásánál és a családszerkezetek vázolásánál lesz szükség.

2. A minta szóródásának 32 éve egy nemzedékváltást fog át két nemzedékkel: a 80-as évek szülői generációjának kihalását s a gyermekek generációjának termékeny családi ciklusba lépését. A gyűjtés irattári szám szerinti 1921-es dátumánál való lezárása tulajdonképpen lemetszette a velük egyidőben felnövő harmadik generáció ügyeit, amelyek a 900-as dekád második felében, illetve a 910-es években indultak, s a nagykorúság elérésével a két világháború között zárulnak, jelentős részben hadiügyekkel is tetéződtek. Így nemcsak az ügyek keletkezésének alsó határa, hanem az irattárba helyezett ügyek felső időhatára is hozzájárult a minta homogenizálásához.

4. jegyzet

Az 1, 2, 3. tábla forrásai:

A Magyar Korona Országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás II. k.

1900. évi Magyar Statisztikai Közlemények – a továbbiakban: MSK Új sorozat 1, 2. k.

1910. évi népszámlálás, MSK Új sorozat 42, 48. k.

1949. évi népszámlálás. 8. k. A foglalkozási statisztika részletes eredményei. 1950.

1970. évi népszámlálás 5. Tolna megye. 1971.

Az árvaszéki minták foglalkozási csoportjai kialakításánál első fokon a háztartásfő megnevezett foglalkozását (hivatását) vettem alapul. Az ügyiratokra bediktált foglalkozások azonban csak az iratok tartalmával való szembesítésükkel váltak értelmezhetővé. (A birtokos parasztoknál például „földműves", „földműves birtokos" „polgár", „magánzó", „földbirtokos", „földbirtokos tulajdonos" stb. megnevezések szerepeltek, – a paraszti kategóriák leírását lásd a 16. jegyzetben.) A *parasztságnál* használható telekkönyvek és az adófőkönyvek híján a hagyatéki nagyság, valamint a választói névjegyzék viszonylag könnyen különbválasztható csoportokat írt körül. Az iparosoknál rendszerint a szakma megnevezése vezetett nyomra. Az *önálló iparűzést* a saját műhellyel kötöttem össze, illetve egy esetben egy vándor esernyőkészítőnél (aki inkább esernyőt javított), adatok maradtak fenn szekeréről és szerszámairól, s hogy Szekszárdon fizetett adót, noha ott csak 1/38-ad házrésze volt. A *segédek* többségénél azt is megtudjuk: hol, melyik mesternél dolgozik. A mintában két szakmát tanult segéd volt, akik nem kisiparosnál dolgoztak; egy molnár és egy gépész (lakatos). Mivel ezek alkalmazottak voltak a városi gőzmalomban és a „selyemgyárban", az ipari munkások közé soroltam őket.

A mezővárosi blokkon kívüli foglalkozások lényegesen nagyobb csoportosítási problémákat okoztak. Ezeknél egy csoport volt könnyebben elkülöníthető, a *cselédeké,* akik legfeljebb tovább bonthatók lettek volna (pl. szakácsnő, mindenes, német cseléd, szobalány, takarítónő, kávéházi mosogatónő, mosónő stb., ezek között a szolgálat minőségében igen éles különbségek vannak). A „cseléd", „szolga" megnevezéseknél még két különbségtételt kell megemlítenem: az uradalmi „cselédet" – mint mezőgazdasági munkást, amelyet lévén, hogy egyedül volt, a napszámosok közé soroltam; s a „selyemgyári szolgát", aki viszont a selyemgubóbeváltó segédmunkása volt, besorolásomban ipari munkás – egyébként szervezett ipari munkás is volt. Az *altiszti* kategóriába azokat az alkalmazottakat soroltam, amelyeknél a munkakör ellátásához képzettség nem vagy legfeljebb betanítás szükséges – ilyen betanításnak tekintettem a csendőraltiszti iskolát és a postai távírdásziskolát is. Velük szemben a *hivatalnokok* legalább polgári iskolát és legfeljebb gimnáziumot végeztek. Az *értelmiségnél* a főiskolai vagy egyetemi (teológiai) végzettséget tekintettem a besorolás alapjának. Ezt a besorolást érzem leginkább formálisnak. Ezek közt van ugyanis Simontsits Béla alispán főrendiházi tag (mint jogvégzett) nagybirtokos, s az állami útbiztos is (mint kultúrmérnök). Két eset a vállalkozók, a nagybirtokosok és az önálló keresetű értelmiség között áll: Leopold Lajos nagybérlő, ügyvéd, aki borkereskedéssel is foglalkozik és Braun Bernát, szintén ügyvéd, nagybérlő. Sass István nagybirtokos, megyei főorvos Jókai Ridegváry családjának kései feje. Három fia: katonatiszt – majd apja birtokán gazdálkodik –, bíró, orvos. Tőlük lényegesen különbözik a kispolgári értelmiség, akiknek létalapja – még ha kisebb-nagyobb szőlőbirtokkal is rendelkeznek – az alkalmazotti fizetés. Dzsentri ezek között is akad, pl. Babits Mihály, a költő apja és a Kelemen család, helyi katolikus, értelmiségivé vált kisnemesek. A *vállalkozók,* amennyiben (1 eset) diplomások is, önálló kereskedelmi és bankvállalkozásukból élnek. Az *egyéb* kategóriában az öt háztartásfő foglalkozása: 2 cigányzenész, 1 vásári képmutogató, 1 kofa, 1 házaló ügynök. (Az esetszámokat lásd a 42. táblán.)

42. TÁBLÁZAT

A 272-es és a 238-as (mobilitási) árvaszéki minta foglalkozási eloszlása (esetszámokkal)

1. Fizikai munka

A munka neme	Fizikai munka								
rétegbeosztás	mezővárosi blokk						városi proletár		
Az egyes foglalkozási csoportok	választó földműves 500 k. fölött	földműves 500 k. fölött	földműves 500 k. alatt	napszámos 500 k. alatt	önálló iparos és ker.	iparos segéd	altiszt, csendőr, rendőr stb.	munkás ipari üzemben	cseléd, szolgáló
	birtokos paraszt		szegényparaszt						
Sorszám	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
Esetszám a 272-es mintán belül	16	100	27	21	20	11	10	10	19
Esetszám a 238-as mintán belül	13	80	24	20	17	11	8	10	19

42. TÁBLÁZAT (folytatás)

2. Szellemi munka és egyéb

A munka neme	Szellemi munka			Egyéb	Összesen
Rétegbeosztás	középréteg				
Az egyes foglalkozási csoportok	hivatalnok	vállalkozó	diplomás értelmiségi		
Sorszám	10.	11.	12.	13.	14.
Esetszám a 272-es mintán belül	10	5	18	5	272
Esetszám a 238-as mintán belül	9	4	18	5	238

5. jegyzet

A város kiválasztásának „tipikus vagy atipikus" volta körül az 1976-ban Gödöllőn megrendezett nemzetközi számítógépes agrártörténeti konferencián támadt vita. Itt a jelen tanulmány első két fejezetét tettem közzé. (*Zoltán Tóth:* Decomposition of the Market Town Social Block in Szekszárd et the Turn of the Century. Gödöllő 1976.) A kérdéssel kapcsolatban a Robert és Helen Lynd klasszikussá vált városszociológiai munkájában kifejtett véleményt osztom, ugyanis, hogy „szigorúan véve" nincs is tipikus város *(Robert Lynd–Helen Merell Lynd.* Middletown. A Studie in American Culture. London 1929. 3.1.).

6. jegyzet

A város török utáni betelepüléséről lásd *Borzsák Endre:* A szekszárdi Református Egyház története. Egyháztanácsi határozatra készítette és kiadta Borzsák Endre ref. lelkész. Szekszárd 1886; *Újfalusy Lajos ny.*; *Holub József:* A tolnai reformáció történetének vázlata. Szekszárd 1911; *Uő.:* Szekszárd a török kiűzése utáni első évtizedben. Szekszárd 1936 (Klny. A Tolnamegyei Újságból); *Hangel Flóra:* A szekszárdi céhek története. Pécs 1940 (Specimina dissertationum . . . 196. A Történeti Intézet értekezései 18.); *Vendel István:* Szekszárd megyei város monográfiája. Szekszárd. 1941.

Az Alsó- és Fölsőváros (az „alsóutcaiak" és a „fölsőutcaiak") mély etnikus különbségére utal nyelvjárásbeli különbségük: a fölsővárosiak ő-ző, az alsóvárosiak ë-ző akcentusa – amely máig észlelhető. Erről és a német katolikusok beolvadásának nyelvi hatásáról ír *Cziráki József:* A szekszárdi (újvárosi) nyelvjárás hangtana. Szeged 1939 (Klny. Nyelvészeti tanulmányok a szegedi M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar és Finnugor Nyelvészeti Intézetéből). Viseletben a református fölsővárosi magyar parasztság a hasonló etnikumú sárközi öltözéket hordta (Móricz Zsigmond). A színes magyar és a fekete német öltözet az asszonyok hagyatéki leltárában feltűnik a század elején is.

A három századfordulón elkülöníthető etnikum néprajzi szempontból igen különböző típusú csoportot alkot (a csoportot Kósa László értelmezése szerint véve: *Kósa László–Filep Antal:* A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp. 1975. 40. laptól). A fölsővárosiaknak határozott „mi" tudatuk van.

A sárközi falvak magyar parasztságának szemében az utóbbi időkig ők, a reformátusok a magyarok. (*Kunszabó Ferenc:* Sárköz. Bp. 1972.) Nem világos azonban, hogy ezek a sárköziek, noha endogám kapcsolataik körébe a fölsővárosiak beleesnek, maguk közé számítják-e őket. Szemben velük a katolikus magyarok és németeknek ilyen összetartó öntudatuk nincs. Erről ír Cziráky, hogy ugyanis a

század végén még voltak, akik csak németül tudtak beszélni – meg kell jegyezzem, hogy az I. világháború után is voltak még egynyelvű németek –, többségükben azonban német származásuk tudatát is elvesztették, német nevüket is magyar kiejtés szerinti változatban használják, s ezek naiv magyar etimológiáit is közli. (*Cziráky* i. m. 1939.)

7. jegyzet

Szekszárd műemléki és városképi vizsgálata, 1952.

Az áttekintésül szolgáló térképet a járási Földhivatalban őrzött, 1860-ban készített, 1904-ben kiegészített kataszteri térkép belterületi szelvényeinek alapján készítettem kb. 1 : 12 000-es léptékben. Ebbe az alaptérképbe rajzoltam bele az 1784-ben készült katonai térkép XII/30. szelvényén (Hadtörténeti Intézet) található házsorok külső vonalát, amely megfelelt Holub leírásának is. (*Holub* i. m. 1936.) A jelenlegi belterületi határt az 1974-es várostérkép alapján vontam meg.

Az utcahálózat szabályozásánál az 1892-ben készített 1 : 6 000-es léptékű „átnézeti térkép" tájékoztat. Az ebben még csak tervezett változtatások és a belváros átépítésének 1860-as állapotokra épülő előrehaladásáról a kataszteri térkép 1904-es kiegészítése szól. Az eredetileg fekete tintával, kézzel rajzolt térképen a századelei állapotot piros tintával rajzolták át. A két réteg világosan elkülöníthető.

8. jegyzet

Az első magyarországi népszámlálás. 1784–1787. Bp. 1960. 190–91. l. A szekszárdi népszámlálást 1786-ban készítették.

Az 1857-ben készített népszámláláskor 373 szellemi foglalkozásúnak tekinthető kereső férfit írnak össze. Megjegyzem, hogy Dunaföldváron is 256-ot. Szekszárd javára az alkalmazottak nagyobb száma billenti meg a két versengő település közti egyensúlyt (86 és 233), míg a kereskedők számával még Földvár vezet (235 és 160). Bevölkerung und Viehstand . . . 1859. 11. l.

9. jegyzet

A társadalmi-strukturális és a településszerkezeti átalakulás párhuzamára jellemző, hogy a szekszárdi kaszinó egyik épülete, amely a századfordulón a város szívében állt már, egy a városból a „felső páskumra" kitelepülő, parkja szélén, álló, birtokos nemesi kastély volt. Itt Augusz Antalnál vendégeskedett először 1846-ban, majd az 1860–70-es években négy ízben Liszt Ferenc. Innen indult az ő „szekszárdi miséjével" nemrég felavatott újvárosi templomba reggeli ájtatosságra naponként. A Budai út, legalábbis a Séd hármashídjáig, közel egységes romantikus kulisszaként kísérte a zeneszerzőt, mint ahogy még álló házsorai ma is érzékeltetik e hangulatot (ma Rákóczi út). *Liszt Ferenc* levelei báró Augusz Antalhoz. 1846–1878. Közreadja Csapó Vilmos. Bp. 1911. 228. l.

A középréteg egzisztenciális hátterét a megyeszékhely intézményeinek sokasága képezte, amelyet A magyar városok statisztikai évkönyve sorol fel. Szerk. Thirring Gusztáv. Bp. 1912.: *„Hatóságok és hivatalok:* Vármegyei székhely, törvényszék, ügyészség, járásbíróság, kir. tanfelügyelőség, pénzügyigazgatóság, pénzügyi számvevőség, adóhivatal, pénzügyőr biztosság és szakasz, államépítészeti hivatal, MÁV osztálymérnökség (MÁV osztálymérnök volt Soós Sándor, az 1919-es munkástanács alelnöke, T. Z.), főszolgabírói székhely, csendőrszárny és szakaszparancsnokság, kir. közjegyző, a selyemtenyésztési miniszteri meghatalmazott székhelye, selyemtenyésztési felügyelőség, petekészítő és górcsövező állomás, szőlészeti és borászati felügyelőség, posta és távírdahivatal, kerületi munkásbiztosító pénztár, megyei gazdasági egylet, a szekszárd-bátai ármentesítő és belvízszabályozó társulat székhelye." A kötet egyik legérdekesebb adatsora a város jövőbeli terveinek felsorolása, amely szintén a belvárosi települési koncentrátum igényeit tükrözi; csatornázás, vízvezeték, utcakövezés, főgimnázium, internátus, szegényház (népkonyha volt már), modern vágóhíd. A városok itt felsorolt terveiből egy századfordulói magyar várostipológiát is ki lehetne alakítani.

10. jegyzet

L. *Leopold Lajos:* Gyárak nélkül. Egy pusztuló vármegye emlékirataiból. Szekszárd 1907.

Kertész János írja 1941-ben (Aliscától Szekszárdig. Bp. 1941), hogy mivel ipara nincs, piacai panganak. „Szekszárdon megtaláljuk a nagyvárosi koldustípust, a napszámost, és tengődő bérest."

11. jegyzet

Hasonló, de fejletlenebb településszerkezeteket ír le *Wallner Ernő* Pakson és Dunaföldváron (Paks településképe. Földrajzi Közlemények. 1958/6; Dunaföldvár népességfejlődése és társadalmi tagolódása a XVIII. és XIX. században. Demográfia. 1959. 2–3.; Dunaföldvár településképe. Földrajzi Értesítő. 1961/10.). A települési-társadalmi szegregáció azonban az asszimiláció fő színterén, a városokban szinte mindenhol megfigyelhető. Ebből a szempontból két típust látok megkülönböztethetőnek, ami a városok – ill. nagyközségekhez sorolt mezővárosok – fejlettségével és nagyságával is összefügg: ahol elkülönül a belváros asszimiláltabb tömbje, s ahol nem. A Duna partjától távol, Debrecenben és Mezőberényben találtam ennek leírt típusait. Mezőberényben nincs belváros, a „három falu": a református magyar, az evangélikus német és az evangélikus szlovák olyan elkülönülten él még az I. világháború előtt, mint – valószínűleg – Szekszárd a XVIII. században. A „három falu" három temploma körül rendezkedik be. Nem is igen ismerik egymás lakóhelyét, „. . . a mesterembereket is közelebb találta (a mezőberényi ember – T. Z.) saját »falujában« ". Külön kocsmájuk volt. Evangélikus temető egy volt, azon belül azonban elkülönültek a szlovákok és németek; a református temető a „magyarvéghez" feküdt közel. (*Szilágyi Miklós:* Mezővárosi közösség és néphagyomány. Mezőberény története. 2. köt. Mezőberény 1973. 211–13. l.) Berénnyel szemben Debrecenben kialakul a belváros, ennek bevándorolt lakosait „Az egykorú polgárok hagyományait féltve őrzők sem fogadták . . . tárt karokkal, de nem gazdasági okok miatt. Az eltérő vallás és kultúra volt az elválasztó tényező köztük, s ez az elkülönülés nemcsak társadalmilag, de térbelileg is megtörtént." (*Balog István:* A civisek világa. 1973. 149. l.).

A szekszárdi belvárosi iskolákban a felekezetek békés egymásmellettiségéről emlékezik Szabó Lajos, aki a Tanácsköztársaság proletár veteránjának szemszögéből látja meg ennek polgári tartalmát. (*Szabó Lajos:* Szekszárdi vulkán. Veterán visszaemlékezés. Szekszárd 1959.)

12. jegyzet

Egy 1906-os újságcikk lelkesedik a város új, szociális szegregátumai fölött: „A két városrész: az ún. új sor, hol többnyire vasutasok laknak, élvezve a vonatok hektikaszülő kormos füstjét és fülsértő éles füttyét; és a tisztviselő telep, ahol többnyire tanárok és más tisztviselő modern úri emberek egy kedves kolóniában, egy bájos épület-csoportban élvezve a Bartina ős hegyének lankás hegyoldalán az isteni ambrózia levegőt, a kelő Nap arany sugarát és – a bájos madárfüttyöt." (Tolnamegyei Közlöny. 1906.)

13. jegyzet

A tanulmányban kétféle „rend"-fogalmat használok: a történeti-jogi és a szociológiai rend-fogalmat. Az előbbi, mint a jogi bővítmény is kifejezi, feudális jogállást takar, az utóbbi szociológiait Max Webertől kölcsönöztem. Weber meghatározása szerint „. . . rendi helyzetnek emberek életsorsának minden olyan tipikus komponensét nevezzük, amelyet valamilyen, a *becsületre* (megbecsülésre) vonatkozó különleges, pozitív vagy negatív társadalmi megítélés determinál oly módon, hogy ez a megítélés sok embernek valamilyen közös tulajdonságához fűződik".

„Tartalmilag a rendi becsület elsősorban abban fejeződik ki, hogy az emberek mindenkitől, aki a körhöz akar tartozni, meghatározott *életvitelt* várnak el." (*Max Weber:* Gazdaság és társadalom. Szemelvények. Bp. 1967. 247–48. l.)

14. jegyzet

A statisztikai foglalkozásszerkezeti leírásokon kívül a mobilitás történeti formáinak leírásával a korszakra nézve nem találkoztam a hazai történeti irodalomban. A mobilitásformáknál általában Andorka Rudolf kategóriáit fogadom el (*Andorka Rudolf:* Társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai Magyarországon. 2. k. Bp. 1970.), kiegészítve azonban a házassággal, mint korábban a mobilitásban nagyobb szerepet betöltő formával. Az alábbi mobilitás-meghatározást ebben a szélesebb értelemben fogalmaztam meg, azonban többek közt a források adottságainál fogva kénytelen voltam foglalkozási mobilitás értelmére vonni össze a variációkat. Elfogadva azt, hogy a foglalkozási mobilitással foglalkozó kutatás korlátozott területre terjedhet ki (*A. L. Strauss:* The contex of social mobility:

Ideology and Theory. Aldin Publ. c. 1971), a foglalkozási mobilitást nem egyszerűen kompromisszumként követem végig különböző kontextusaiban, hanem mint annak az átmeneti társadalmi sávnak a mozgását, amelyre ez speciálisan jellemző. Ez a társadalmi sáv a történelmileg kialakult struktúra könnyen elválasztható rétegeit fedi, nevezetesen azokat, amelyek kimozdulása korábbi státusából ipari vagy szellemi foglalkozásváltással jár együtt. Sem eredeti, parasztos helyi társadalmi környezetükben, sem az értelmiségi foglalkozásokon belül nem tükrözi még, illetve már a foglalkozásváltás a mobilitást.

15. jegyzet

A legelső differenciációs szempont a mobil egyéneknél, illetve az őket mobilizáló háztartásoknál a nemek szerinti lenne. Az 52 háztartásból 17 bocsát útnak leányokat, összesen 18-at. A leányok mobilitása azonban annyira egybeesik a házassággal való mobilitással, hogy külön kezelésüket nem láttam érdemesnek. A 14 házassággal való mobilitási eset mind leányokból áll. A házassággal való mobilitást az jellemzi, hogy a kvalifikációval házasulók többsége is saját iskolázottságának megfelelő státus fölé házasodik: a 2 kvalifikációval elmozduló parasztlány közül az egyik gimnáziumot végez, s iparművész lakberendezőhöz, tehát elvben főiskolai végzettséget feltételező szakmájú férjhez megy nőül, a másik egy német parasztlány, aki polgári iskola után varrni tanul, s erdőmérnök férjet talál. Itt a tényleges társadalmi helyzet a házassággal alakul ki, a leány egyéni kvalifikációs elmozdulását követően. A tipikus kettőt lépő leányok státusát a férj kölcsönzi, a státus elérését viszont a leány megelőző otthoni viszonyai teszik lehetővé. Ennek a kategóriának zöme is az iparos leányokra esik (6 leány, akikről még írok a tanulmányban). A női mobilitást külön is igen érdekes témának tartom, például a felfelé házasodó nők rétegek közti normaközvetítésére nézve –, ők lesznek ugyanis azok, akik egy bizonyos normatív hozományt új rétegük elvárásaival a gyakorlatban összhangba hoznak, s amely a következő generáció mozgásának mikrostrukturális bázisát adja. Ennek fölvetésén kívül azonban ez a 8 eset aligha ad lehetőséget elemzésre.

16. jegyzet

A vagyoni kategóriákat a következőképpen állapítottam meg:

1. *választó birtokos:* 500 koronánál nagyobb cselekvő (aktív) egyéni hagyaték és 1895–1905 között szerepel a választói névjegyzéken. (Tolna megyei Levéltár, Tolna vármegye szekszárdi választókerület állandó névjegyzéke 1895–1896-os, 1901–1905-ös időszakban. A hagyatéktípusokat a következő részben tárgyalom.) Az 500 korona jóllehet önkényesnek hat, tapasztalatom szerint az a legalacsonyabb asszonyi hagyaték, amely még tartalmazza az önálló háztartás elemeit, az asszonyi birtokrészt és a bútorokat, kelengyét magába foglaló ingóságokat. A férfi és asszonyi hagyatékok értéke a parasztság döntő többségénél közel egyenlő, vagy a férfiaké magasabb. 1900-ban a város lakosainak 4,58%-a volt parlamenti képviselőválasztásra jogosult. A 636 választópolgár közül 181 földbirtoka alapján került a választók közé (28,96%) – ebből 2 nagybirtokos. A választó birtokos gazdák a parasztság felső rétege. A választói kritériumok alapján 10 kh-nál nagyobb birtokkal rendelkezőnek is lehetne őket nevezni;
2. *birtokos nem választó:* 500 koronánál magasabb egyéni aktív hagyaték, de a választói névjegyzékben nem szerepel (a korábbi beosztásoknál s a következőkben is, a kettőt mint „birtokos parasztságot" egybeveszem);
3. *törpebirtokos:* 500 korona cselekvő hagyatéki értéket el nem érők, akiket az iratok „földművesnek" neveznek; ingatlanbirtokkal rendelkeznek;
4. *napszámos:* az 500 koronát meg nem ütő cselekvő hagyatékokkal rendelkezők, akiket „napszámosnak" neveznek, köztük akad olyan, akinek ingatlanbirtoka nincs. (A két utóbbi réteg gyakran összemosódik, egyrészt a kettős megjelöléssel – mint „földműves-napszámos" –, másrészt adatok vannak a „földmívesek" napszámba járásáról. Összevontan *„szegényparasztságként"* kezelem őket.)

A mezővárosi blokk másik, a 7. táblázaton nem szereplő tényezőjét, az *iparosokat* önálló iparuk alapján különböztettem meg. Megjegyzem, hogy az árnyalatilag eltér a paraszti vagyoni kategóriáktól, amennyiben egyes hagyományos iparok, noha önállóak, szegény sorral járnak együtt, s ez viselkedésükben is tükröződik: 16 önálló iparos közül a 3 immobil mesterség: csizmadia, üveges, borbély.

17. jegyzet

A szekszárdi fölsővárosiak „egykézését" az anyakönyvek teljes feldolgozása nélkül nem tudom kétségeket kizáróan bizonyítani, s az irodalom sem köti ebben a vonatkozásban a városrészt a Sárközhöz. (*Simontsits Elemér:* Az egyke demológiája. Bp. 1936; *Kovács Imre:* A néma forradalom. Bp. 1937; *Andrásfalvy Bertalan:* A dunamenti árterületek népi gazdálkodása Tolna és Baranya megyében. Kandidátusi disszertáció.) Pedig Simontsits, mint Szekszárdon élő alispán, Andrásfalvy, mint itt élt néprajzkutató bizonyára tudtak róla. A XIX. század első harmadában – tehát a nagyobb bevándorlási hullámokat megelőzően – a református népesség arányának viszonylagos csökkenése a városban valószínűsíti Andrásfalvy véleményének igazságát, hogy a születésszabályozás már az előző (XVIII–XIX. századi) századfordulón elindul. Ezt a pécsi egyházmegye sematizmusaiból és az 1828-as összeírás adataiból lehet összeállítani.

43. TÁBLÁZAT

Felekezeti megoszlás a sematizmusok alapján

Felekezet	Római katolikus	Lutheránus	Református	Görögkeleti	Zsidó	Összesen (100%)
1812 szám	5090	2	1600	9	8	6709
%	75,8		23,8			
1828 szám	6427	–	1702	3	18	8150
%	78,85		20,88			
1852 szám	77,98	43	1733	–	94	9659
%	80,65		17,92			

(Catalogus venerabilis almae dioecesis Quinque-Ecclesiae annum Christi MDCCCXII., 47.; MDCCCXIV. 88. lap; Sematismus venerabilis cleri dioecesis Quanque-Ecclesiensis pro anno 1852. 107.; *L. Nagy:* Notitiae politico-geographico statisticae inclyti Regni Hungariae. Buda 1828. 387. l.)

18. jegyzet

A század elején a magyarosítás már Tolna vármegyében is szervezett mozgalom. A „Tolna vármegyei millennáris magyarosító alap" kamatait azon tanítók, óvónők között osztják ki, „. . . akik a magyar nyelv és a magyar beszéd tanításában kiváló sikereket értek el". Ezek gyakran maguk is magyarosított nevűek. (Tolnamegyei Közlöny 1906. máj. 24. 4. l., ugyanitt vita a névmagyarosítás fölött: „Kritikus" és „Bírálat . . ." aug. 9.) A lapok hetenként közlik a magyarosított nevűek sorát.

19. jegyzet

Országos Levéltár Filmtára – a továbbiakban: OL. Ft. – A 5003 és a 5004 a szekszárdi római katolikus belvárosi plébánia anyakönyvei, és A 794 a szekszárdi református egyház anyakönyvei.

A feldolgozásnál arra törekedtem, hogy a XVIII. század elei betelepülés időszakához minél közelebbi mintát vehessek. A *római katolikus anyakönyveknél* az 1730-as évektől találtam viszonylag rendezett bejegyzéseket – a korábbiaknál kihagyások vannak –, az első folyamatos öt év 1739 és 43 között maradt fenn, a következő öt évet 100 évvel később vettem, az 1890–94-es időszak a kutatható legkésőbbi öt év volt. A XVIII. században a belvárosi katolikus plébánián jegyezték be a reformátusokat is, ennek felhasználása azonban erősen bizonytalan lett volna. Megjegyzem, hogy az itt bejegyzett református házaspárok – az 1790-es évekig – kivétel nélkül homogén magyar nevűek. *A református anyakönyveknél* az első rendezett öt év 1852 és 1856 közé esik. Ekkor már a katolikus szinten teljes névvel, életkorral, származás és foglalkozás megnevezésével vezetik a matrikulákat. A következő időszakot már a katolikusokéval egyidőben dolgozhattam fel (1890 és 1894 között).

20. jegyzet

Az etnikumok (nemzetiségek) integrációjára nézve megfordítva fogalmaznék, mint *Arató Endre* (A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetiségig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei. Bp. 1975. 129, 133. l.), aki kifejti, hogy a felekezetileg megosztott etnikumok egységesülése, polgári nemzetté integrálódása nemcsak a magyaroknál merül föl a XVIII. században – utalva az ortodox és görögkatolikus románokra, katolikus és evangélikus szlovákokra. Mivel a nyelv válik a térségben a nemzethez tartozás kritériumává, s a magyar anyanyelvűek egy államkeretben érhették meg a nacionalizmus kibontakozását, idővel kiment a köztudatból az, ami a múlt század elején még köztudott volt, s külön kultúrcentrumokkal indul az egységesülés útján a kelet-magyarországi református és a dunántúli katolikus etnikum. A különbséget a XIX. században végigvezeti irodalomtörténeti téren – sok tekintetben vitatható szempontok kíséretében – *Farkas Gyula* (A „fiatal Magyarország" kora. Bp. 1932; *Uő.:* Az asszimiláció kora a magyar irodalomban. Bp. é. n.), valamint a nyelv fejlődése terén *Bárczi Géza* (A magyar nyelv életrajza. Bp. 1966) és *Benkő Loránd* (Magyar nyelvjárástörténet. Bp. 1957). Szekszárd esetében nem a tolnai, baranyai és somogyi református szórvány jelentkezik, hiszen a szőlőhegy lábánál terül el a református karakterű tolnai Sárköz, amellyel a felsővárosi reformátusok szoros kapcsolatban állnak.

Az etnikus karakterről és a vele kapcsolatos mobilitási hajlamról *Andrásfalvy Bertalan* írt igen szemléletes módon német–magyar vonatkozásban (Ellentétes értékrendek összeütközése és a polgárosodás. Tiszatáj 1975/8.).

21. jegyzet

Az etnikai-felekezeti csoportok léte századok óta ismert, körülhatárolásukra azonban még nem találtam kísérletet. A századforduló íróit a nemzeti asszimiláció érdekelte, a felekezeti tényező az antiszemitizmushoz való szemléleti viszony alá rendelődött, később ennek ellenhatásaként mint elavult szempont az egyházak belügyévé degradálódott, s a történeti irodalomból is elmaradt. (Itt csak két példát említenék, az egyik egy régi társadalomtudományos szemléletű, példamutató feldolgozás: *Jászi Oszkár:* A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bp. 1912; a legújabb pedig *Kolossa Tibor* disszertációja, amely nemkülönben lelkiismeretes munka, s kitér a nemzetiségek agrártársadalmi helyzetére is. (Az agrárnépesség társadalmi struktúrájának történeti-statisztikai vizsgálata az Osztrák–Magyar Monarchiában a 20. század fordulóján. Kandidátusi disszertáció. Bp. 1978). Ezzel szemben szociológiai munkákban találkozni az etnikus, felekezeti, sőt etnikai-felekezeti csoportok (etno-religious groups) tárgyalásával modern körülmények között is. Éppen ez a helyzet késztet arra, hogy néhány ponton kifejtsem a kérdéssel kapcsolatban a véleményem.

Az átrétegződő társadalomban a felekezet éppúgy átalakuló fogalom, mint a nemzetiség – ennek egyik legbiztosabb jele éppen a felekezet és az etnikum szétválása, a felekezet alárendelődése az etnikumnak, illetve az új nemzetfogalomnak. Az átrétegződés során egy és ugyanazon felekezetnek több rétegjellegű vallásgyakorlata alakul ki, s ezek minden bizonnyal köthetőek ahhoz a rétegződéshez is, amely a múlt században a népi kultúrán belül megfigyelhető. A vallás a nemzeti színezetet nyert rétegkultúráknak szerves része volt, ezért nem egyszerűsíthető le a hétköznapi értelemben vett vallásosságra vagy az egyének egyházhoz fűződő kapcsolatára. A kultúra közvetítődésén keresztül a vallási eredetű normák elvesztik eredeti vallásos tartalmukat, öntudatlanul vannak jelen a gyakorlatban, s mint ilyenek nem utalhatók vissza a távol múltba sem. Erről saját kutatásom győzött meg. Az 1972-es szekszárdi háztartásfelmérési feldolgozásokon még nem volt áttekintésem a város múltbeli etnikai-felekezeti viszonyainak itt leírt részleteiről. A századfordulói mezővárosi kispolgári életmód felekezeti vonatkozását nem ismerve sikerült kapcsolatba hoznom a jelenlegi szekszárdi családi házakban (kockaházakban) tapasztalt viszonyokkal. (A szekszárdi kockaházak társadalma 1972-ben. Valóság 1976/4. sz.) A többségében paraszti származású, erősen felhalmozásra orientált, „sokgyerekes", mobil viselkedésű háztartásoknál a vallásnak alig van már közvetlen normatív hatása – és nemcsak a vallásképszer hiánya s a más szellemű iskoláztatás következtében, hanem a századfordulón is tapasztalható felhalmozási periódus általános kulturális passzivitása miatt. Itt az új életforma katolikus vegyes entikai-felekezeti csoportbeli birtokosparaszti, és a katolikus mezővárosi kispolgári modell – elemeit a folytonos kultúra gyakorlata közvetíti.

A Szekszárdon elkülöníthető etnikai-felekezeti csoportok a városnak jellegzetes karaktert kölcsönöznek. Ennek a karakternek az országos arányokkal való összehasonlítása, mivel nem az anya-

nyelvi etnikumot használtam fel, közvetlen módon lehetetlen. Hogy mégis milyen skálán helyezkednek el az itt összeszámlált etnikai-felekezeti csoportok, arra az 1900-as és az 1910-es népszámlálásoknál közölt részletes népességstatisztikai táblák adataiból tudok tájékoztatót adni. (MSK Új folyam. 18. és 64. k.) Az anyanyelvi etnikum viszont elfedi az asszimiláltak csoportját, amelynek kiszámítására eddig nem találtam megoldást. Az anyanyelvi-etnikai-felekezeti csoportok közül a 16 legalább 100 ezer főt elérő legnagyobbat sorolom fel, országon belüli és anyanyelvi csoportján belüli arányukkal (%):

44. TÁBLÁZAT

Anyanyelvi-felekezeti csoportok Magyarországon az 1900 és 1910. évi népszámlálás alapján

e–f csoportok	Mo. jelenlevő lakosságon belüli arány, %		Anyanyelvi csoportján belüli arány, %	
	1900	1910	1900	1910
1 milliós lélekszám feletti csoportok				
1. római katolikus magyar	29,45	31,95	57,33	61,80
2. református magyar	14,16	14,03	27,53	27,12
3. görögkeleti román	10,18	9,84	61,28	61,01
4. római katolikus szlovák	8,40	7,65	70,65	71,80
5. római katolikus német	8,02	6,94	67,58	66,62
6. görögkatolikus román	6,32	6,20	38,04	38,44
400 ezres lélekszám feletti csoportok				
7. zsidó magyar	3,53	3,83	6,87	7,42
8. evangélikus szlovák	2,74	2,47	23,09	23,21
9. görögkeleti szerb	2,54	2,48	97,94	98,46
10. görögkatolikus rutén	2,43	2,49	96,70	98,23
11. evangélikus német	2,43	2,24	20,54	21,57
100 ezres lélekszám feletti csoportok				
12. evangélikus magyar	2,13	2,28	4,15	4,41
13. görögkatolikus magyar	1,46	1,66	2,85	3,22
14. zsidó német	1,23	1,07	10,41	10,34
15. római katolikus horvát	1,12	1,06	98,95	98,92
16. görögkatolikus szlovák	0,60	0,43	5,07	4,06

Tolna megyében 1900-ban a dolgozat etnikai-felekezeti csoportjainak megfelelő anyanyelvi-etnikai-felekezeti csoportok megoszlása a következő volt (a jelenlevő népességen belül %):

1.	római katolikus magyar	48,83	ezen belül az összlakosság %-ában:		
2.	római katolikus német	18,45	6.1.	evangélikus német	9,38
3.	–	–	6.2.	zsidó magyar	2,72
4.	református magyar	13,39	6.3.	református német	2,05
5.	zsidó német	0,59	6.4.	görögkeleti szerb	0,38
6.	egyéb	18,74			

Az anyanyelvi metszetben az asszimilált német és egyéb etnikum nagy részét a katolikus magyar arány tartalmazza; legtisztábban a katolikus német és a református magyar egyezhet a házaspárok névösszetételéből alkotott csoportokkal. A legnagyobb eltérés minden adat szerint a zsidó német csoportnál van, amelynél az asszimilációt itt nem tükrözi az etnikai-felekezeti besorolás. A 11 zsidó vallású háztartásfő nem ad tovább bontható mintát a szekszárdi zsidóságnál, de mivel ezt már máshol is megtettem, azt kell mondanom, hogy német nevük ellenére nagyobb arányban lehetnek magyar anyanyelvűek, mint a megyében. A 11 háztartásból 1 háztartásfőről tudom, hogy nem tud magyarul (egy foglalkozási kategóriája szerint „egyéb"-be sorolt házaló ügynök). A város pedig egyébként sem volt olymértékig a bevándorlás célpontja, mint a dinamikusabban fejlődő, nagyobb német lakosságú Bonyhád, Dombóvár, Bátaszék. Az evangélikus németek is inkább ezeket a városokat lakták, mint a közigazgatási centrummal is megtámogatott magyar többségű és katolikus hagyományokkal rendelkező Szekszárdot.

22. jegyzet

A felekezetenkénti termékenységi különbségek országosan is fennálltak (L. MSK Új folyam. 18. k. az 1900-as népszámlálás, a bevezető összefoglalásnál: Budapestre nézve *Kőrösi József* 1882. Társadalmi összefüggéseiről *Szabad György:* A társadalmi átalakulás folyamatának előrehaladása Magyarországon. Valóság 1976/5, 6. l.)

Tolna megyére nézve az 1900-as népszámlálás korcsoportmegoszlás-különbségei is az árvaszéki minta különbségeit támasztják alá. A csecsemőhalandóság kérdését kikerülendő a 3–5 éves gyermekek arányát számoltam ki a megye 3 felekezeti csoportján belül. A legmagasabb a zsidóságé, majd a katolikusoké, 29,7% 26,5%, s több mint 10%-kal maradt el tőlük a reformátusoké: 12,4%-kal.

23. jegyzet

A születéskorlátozásnál a németek későbbi házasodási korára gondolok. (*John Hajnal:* European marriage patterns in perspective. In: Population in history. Red. by D. V. Glass, D. E. C. Eversley. London 1965.) Az anyakönyvi mintákon ez a XIX. század első felére be is igazolódik, a 90-es évekre azonban a katolikusok közt a házassági életkor nemzetiségenkénti különbségei szinte tizedes pontosságig kiegyenlítődnek, a reformátusoknál az 50-es évek átlaga változatlan marad. (Táblázatot lásd a következő oldalon.)

A házasságlevelek ritkasága miatt az árvaszéki mintánál ezt a mutatót nem számolhattam ki. A háztartásfő első házasságából származó első örökös és szülei átlagos korkülönbségéből azonban kiderül, hogy a házassági kor kiegyenlítődése mellett a termékenységi időszak mégiscsak eltolódik a németeknél. Az első örökös és apjának korkülönbsége 2–3 évvel több a katolikus németeknél, mint a katolikus magyaroknál, s 4–5 évvel több, mint a református magyaroknál.

Az anyakönyvi mintára visszatérve, igen jelentős, hogy míg a katolikus a két időszak között a németek iparossági szintjéhez zárkóznak föl – itt minden harmadik házaspár iparos –, a reformátusok a korábbi magyarokra jellemző arányhoz képest elparasztosodtak: az ötvenes években minden ötödik volt iparos, a kilencvenes években minden 19-ik (57 házaspárból 3). A házassági szokásokon és a felekezeti különbségeken kívül itt már az átrétegződésben való részvétel hatása is érvényesül. (Erről lásd még a 24. jegyzetet.)

45. TÁBLÁZAT

Az első házasságot kötő felek átlagos életkora e-f csoportonként (esetszámmal)

Anyakönyvi periódus	1. katolikus magyar		2. katolikus német		3. katolikus magyar–német		4. református magyar	
	vőlegény	menyasszony	vőlegény	menyasszony	vőlegény	menyasszony	vőlegény	menyasszony
R. katolikus 1839–1843, ill. a ref. 1852–1856	23,7 (174)	19,09 (179)	25,8 (56)	20,1 (56)	23,9 (71)	19,3 (71)	23,5 (44)	19,8 (44)
1890–1894	24,4 (115)	20,3 (115)	24,5 (36)	20,0 (36)	25,5 (106)	20,9 (106)	23,6 (57)	19,5 (57)

Az árvaszéki iratokból a születésszabályozás szokásairól is kaphatunk adatokat. Feltűnt, hogy ahol tanya és városi ház volt a gazdák kezén, a németeknél a születési anyakönyv a városi házszámot tünteti föl, a református magyaroknál a külterületi, tanyai házszámot. A jelenség után érdeklődve az adatoknak megfelelő választ kaptam: a németek a fiatal házasokat elválasztották egymástól, a fiatalasszony vagy menyasszony a városban anyja mellett dolgozott; a reformátusoknál a fiatal pár került a tanyára, a gyermekek ellen másként védekeztek. Több esetben is előfordul a reformátusoknál a tanyasi fiatal- és a városi öregcsalád közti konfliktus.

24. jegyzet

A szekszárdi reformátusok esetében az elkülönülést erősítheti a helyi történeti szituáció is, a katolikus „jövevényekkel" szembeni ellenállás, majd a kisebbségi helyzet befelé fordító hatása. A mobilizációval kapcsolatban azonban országos történeti tényező is szerepet kell játsszon, nevezetesen a XVIII. századi ellenreformáció egyik nevezetes aktusa, a céhprivilégiumok 1761-es egységesítésekor az új privilégiumok vallási előírásai. A katolikus ünnepek tartására kötelezett protestáns iparosok is elállnak helyenként az iparűzéstől, s valószínű, hogy a protestáns parasztságot is visszatartotta ez az iparosodástól. (*Eperjessy Géza:* Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon. 1686–1848. Bp. 1967. 110–11. l.) Szekszárd földesura az apát volt, majd a (katolikus) nagyszombati egyetem, amelyeknek joguk volt a céhes viszonyok felülvizsgálatára vallási téren is. Ez alól a feudális függésen kívül álló kisnemesség mentesült csak. Az 1829 és 1843 közötti 5 évben házasodott katolikusok 20,1%-a volt iparos, 1852–56 között a reformátusok 20,4%-a, mely utóbbi 9 közül 1 nem nemes. Mesterség szerint ezek bognárok (2 fő), kovács, molnár, szűrszabó, varga, csizmadia (2 fő). A molnárok 1739, a kovácsok 1775, a magyar vargák 1766, a szűrszabók 1778, a bognárok 1839, a csizmadiák 1847 (?) óta rendelkeztek céhprivilégiummal a városban. (*Szadeczky Lajos:* Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon. 1307–1848. Bp. 1913. 2. k. céhlajstrom), a molnárcéhről bővebb fogalmunk van Hangel írásából (*Hangel F.* i. m. 1940). A református anyakönyvekben az 1850-es években még a katolikus anyakönyvekével megegyező arányú református, kisnemesi (nemzetes) iparosság szerepel, akik azonban a következő évtizedekben eltűnnek a városból. Sorsukról nem sikerült semmit megtudnom, azonban valószínűnek tartom, hogy 1848 után adómentességük megszűntével, az öregebb generáció kihaltával a fiatalabbak nem folytatják a mesterséget. Erre utal mintámban az etnikai-felekezeti csoportok utolsó vegyes kategóriájában a 13 közül a 7 felekezetileg és a nevek alapján etnikailag is vegyes háztartás, ahol a háztartásfő református magyar és szellemi foglalkozású. Ezek tulajdonképpen a református homogén magyar nyelvűek kiegészítő csoportjának tekinthetők.

25. jegyzet

Az egyletek, olvasókörök esetében ugyanarról a jelenségről van szó, mint amit az iskolákról említettem a mezővárosi blokk kulturális elkülönülését leíró részben. Polgári intézményekről van szó, amelyek megszületése arisztokrata nevekhez ill. családokhoz fűződik, mint a kaszinó Bezerédj Istvánéhoz. (*Bodnár István:* Bezerédj István és a száz éves szekszárdi kaszinó. Szekszárd. Emlékkönyv. 1942); ugyanez a kép rajzolódik ki a Nőegyletről, amely tulajdonképpen a női kaszinó szerepét játszotta, s a dalárdáról, amelynek tagjait Bodnár emlékezései idézik visszamenően is (*Várkonyi Sándor:* Az Egyesült Szekszárd-Tolna megyei Nőegylet 50 éves története. Szekszárd 1911; *Bodnár István:* Vidám epizódok a szekszárdi dalárda életéből. Szekszárd 1931; *Leopold Kornél:* In memoriam Simontsits Béláné. Szekszárd 1936). Ezeknél s a múzeumegyletnél, a gimnáziumépítő egyletnél a belváros integrált modern polgári kultúrrétege kerül napvilágra. Ezek mellett léteznek a katolikus karakterű „Polgári olvasókör", a nevében is világos profilú „Református olvasókör". (Ezekre nézve igen érdekes könyvkatalógusok: a szekszárdi polgári olvasóköré 1911; a református olvasókörről 1931-es alapszabálymódosítása tudósít, a Tolnavármegyei Múzeum könyvtáráé 1904-ből, a Kaszinó könyvtárának történetéről és szépirodalmi gyűjteményéről *Hadnagy Albert* 1940.) A kaszinó, a paraszti kaszinók – mint olvasókörök – kultúrrétegeit kiegészíti a Kereskedelmi Kaszinó, amely az úri kaszinóból eredetileg kiszorult kispolgári réteg gyűjtőhelye, felekezeti jellege ugyan kimondottan nem volt, mégis „zsidó kaszinóként" emlékeznek rá. (Könyvtárának jegyzéke 1905-ből maradt fenn, lásd még *Vendel* i. m. 1941. 200 laptól.) Sajnos az egyleti életről kevés értesülésünk van a századforduló idejéből, valószínű mégis, hogy hasonlóan Dombóváréhoz (*Illyés Gyula:* Beatrice apródjai. Kortárs 1977. 680–84. l.), a szekszárdi egyletek és vadásztársaságok is az asszimiláció gyorsító közegei lehettek a középréteg számára.

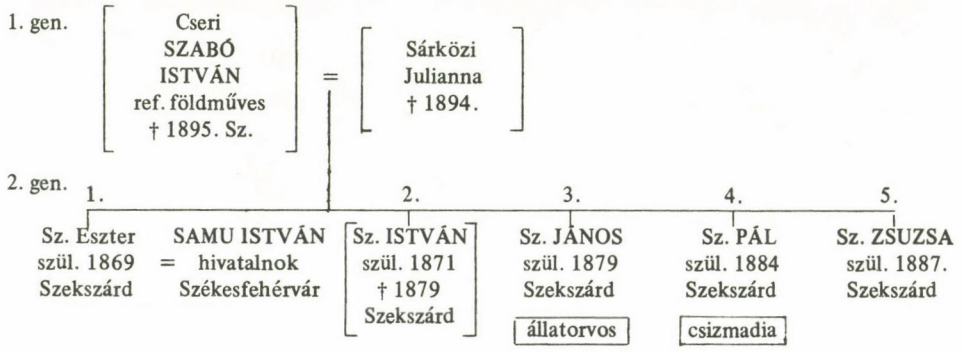
26. jegyzet

Szabó István Sárközi hagyatéki ügye. (Tolna megyei Levéltár, Árvaszéki iratok – a továbbiakban: TmL. Árv. – II. szám nélkül. 1902.) Cseri Szabó István nemesi származású református kisgazda a szekszárdi fölsővárosban körülbelül 10–12 kat. holdon gazdálkodott, amiből az asszony részét ismerem részletesen; ez 6 kh 534 □ szántó és rét, amiből közel 3 hold (2 kh 1577 □) szőlő volt a filoxéra (1883) előtt. Ha csak ez a darab szőlejük lett volna a szőlővész előtt, akkor is biztos paraszti jólétet biztosított számukra. 1894-ben felesége, Sárközi Juli, majd 1895-ben maga is meghal. (A genealógiai táblát lásd a következő jegyzetben!) Az örökösök a birtokot Sárközi nagybátyjuknak adják el. Nagyobbik lányuk ekkor már férjnél van Székesfehérváron Samu István hivatalnoknál. Náluk lakik öccsük János, aki az ottani cisztercita gimnázium tanulója. Cseri Szabó Eszter 1895-ben magához veszi többi elárvult testvérét is, Pált, aki Fehérváron 1901-ben szabadul mint csizmadia és Zsuzsát, aki az elemi iskola után otthon marad. A család reménysége Cseri Szabó János, aki 1899-ben érettségi után az állatorvosi főiskolára iratkozik Pesten. Hogy a taníttatás költségeit csökkentsék, Eszter is Pestre költözik családostul, ennek ellenére a szekszárdi városi árvaszéken visszatartott hagyaték kiutalásai, férje Samu István és a maga varrással szerzett keresete sem elég a fiú iskoláztatásához. Nem egész egy évig az Erzsébetvárosban laknak, innen egyre kijjebb szorulnak. 1900-ban János a nélkülözéstől és az éjszakázástól megbetegszik, ekkor ágyneműjüket adják zálogba. 1901-ben, hogy nővérét tehermentesítse valamennyire, katonai állatorvosnak áll be. Cseri Szabó Eszter házassága testvérei taníttatása mellett azonban tönkrement, ura 1902-ben elválik tőle. A legnagyobb külvárosi szegénységbe kerül húgával, akit azért nem tudott varrószalonba íratni, mert nem volt képes felruházni. 10 korona körüli adósságokat hajtanak be rajta fűszeresek.

27. jegyzet

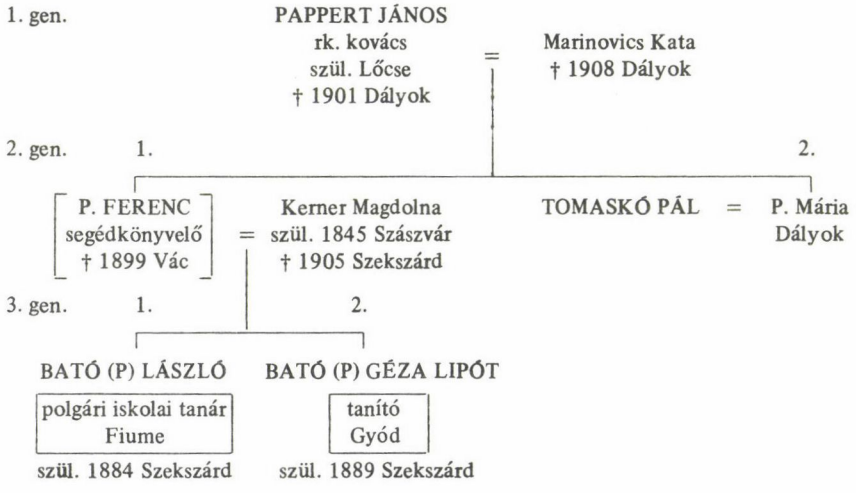
A generációs folyamatosság és a generációk közti lépcsőzetes társadalmi elmozdulás három esete:

1. eset (1894) *Mobilitási lépcsőket átugró református kisnemesi eset* (leírását ld a 26. jegyzetben)

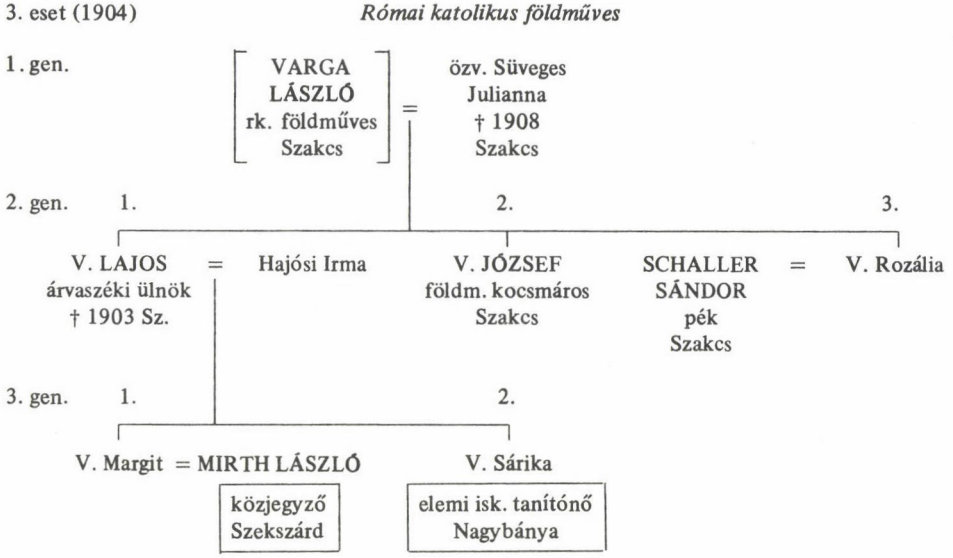

(Vagyoni nagyságrendjüket Sárközi Julianna – 1. felhalmozó generáció – 2810 koronás asszonyi hagyatéka jelzi.) Szabó István Sárközi hagyatéki ügye TmL. Árv. II. szám nélkül 1902.

2. eset (1898) *Római katolikus iparos*

Özv. Popper Jánosné hagyatéka TmL. Árv. II. 76/1910. (A második felhalmozó generáció után a két BATÓ (PAPPERT) fiú részére 1906-ban egyenként 1978,44 korona hagyatékot kezelnek.)

kk. Varga Sarolta nagykorúsága. TmL. Árv. II. 297/1910 (Az első felhalmozó generáció vagyoni nagyságrendjét 600 korona körüli nagyanyai hagyaték jelzi.)

28. jegyzet

A dolgozatban a családháztartásokra helyezem a hangsúlyt, feltételezve azt, hogy ennek az állapota az egyéni mobilitás egyik legalapvetőbb faktora. A családszerkezetek a 238 háztartásos minta 90%-ában a háztartáscsoport szerkezetével egyeznek meg. Három egyedülálló és egy, két idegen együttéléséből álló háztartást nem tekintek családháztartásnak.

Mivel a családszerkezetek megkülönböztetésénél néhány archaikusnak tűnő kategóriát is használok (kiscsalád-nagycsalád), emellett a családgenezis szerint is teszek a szerkezeteken belül különbséget (1. házassággal, újraházasodással létrejött szerkezetek), mindenekelőtt pedig az intergenerációs alapfunkciók szempontját is rávetítem az így kialakult eloszlásra (28/1. tábla): rendezett és rendezetlen családszerkezetek, a felosztás kommentárt igényel.

Az itt közölt családszerkezeti eloszlást demográfiai szempontból nem tekintem a városra reprezentatívnak, minthogy erre nézve nincs is semmilyen összehasonlítási bázisom, hozzátéve azt, hogy más eloszlásokhoz hasonlóan főbb arányait reálisnak tartom. A realitást egyébként igen nehéz lemérni. Két igen távoli támpont kínálkozik erre: az Alsónyék és Kölked XVIII. század végi, XIX. század elei alkalomszerű összeírásokból született háztartásszerkezeti arányai és az 1970-es népszámlálás arányai (*Andorka Rudolf:* Paraszti családszervezet a XVIII–XIX. században. Ethnographia 1975/2–3; 1970. évi népszámlálás. 5. 330, 331. l.), mindkettő átszámításokkal. 1970-ben Szekszárdon a nem családháztartások a háztartások közel egynegyedét adták (24,6%), a szekszárdi árvaszék mintában a törvénytelen gyermekével együtt és külön élőkkel együtt a nem családháztartások aránya 8%, Alsónyéken (egyedülélő + nem család) 3%, Kölkeden 0%. A családháztartásokon belül a „többcsaládosok" 1970-ben 6%, a századfordulói mintában 3,7%, Alsónyéken 39%, Kölkeden 36% – az árvaszéki mintából a Fölsővárost mint a sárközi falvakhoz mérhető „falut" kivéve a bővített, ill. többcsaládos szerkezetek aránya 12,2%. (A szociológiai vizsgálat tapasztalatából meg kell jegyeznem, hogy a *„nagycsaládok"*, köztük a „többcsaládosok" 1972-ben már nem a Felsővárosban, hanem az Alsó- és Újvárosból kinövő családi házas telepeken voltak, viszont az egyetlen példaszerű paraszti református *„nagycsaládot"* a Fölsővárosban leltem fel.) Nagy vonalakban a századfordulói minta, beszámítva azt is, hogy Alsónyék és Kölked falvak voltak, a két arány között áll.

Kiscsaládnak a tárgyalásban és a táblákon a két- és háromgenerációs családokat tekintem, a laslett-i beosztás szerint (*Peter Laslett:* 1972, ismerteti *Andorka* i. m. 1975) a 3*b.* és 4*a,b,c,d* kategóriákat. Elkülönítem ezzel szemben a gyermektelen házaspárokat (Laslett: 3*a*) s kétfelé bontom: a fiatalabb házaspárokat, ahol még nincs gyerek (mintámban 2%) s a gyermekeik nélkül élő öreg házaspárokat, mint „öregcsaládot" – a szekszárdi fölsővárosi szóhasználatból kölcsönözve – a mintámban 3,8%. Ugyancsak kiemelem a kiscsaládból – bár ezt a feldolgozás praktikuma követelte meg – a „családtöredéket", a gyermekével válás vagy özvegység miatt külön élő férfiakat, nőket (Laslett: 3*c,d,*)

A bővített szerkezeteket, amelyek a népességstatisztika többcsaládos háztartásainak felelnek meg (Laslett 5*a,b,c,d,e,*) belső viszonyaik szerint bontom ketté, a 393. lapon részletesen leírom, a 36. jegyzetben bemutatom. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy a bővített szerkezeteken belül a „nagycsaládok" megkülönböztetését jellegzetes, ehelyütt a magyar etnikumhoz köthető, tartalmas kategóriának tartom.

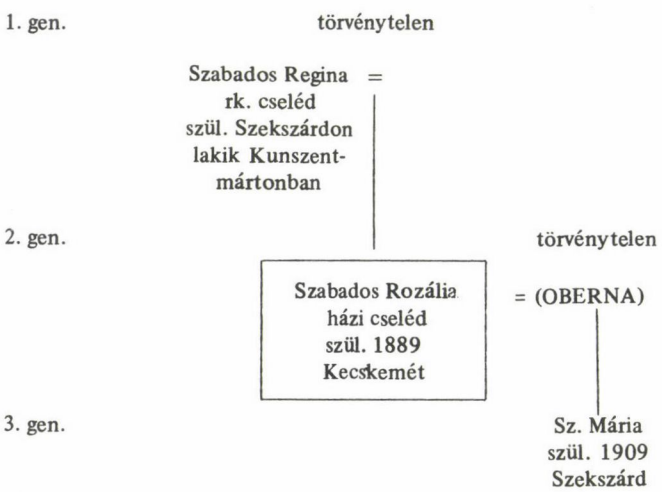
A genealógiai táblázatokat a Bodrogi Tibor által közölt szabvány szerint készítem (*Bodrogi Tibor:* A néprajzi terminológia kérdéséhez. Ethnographia 1957/1.), ennek jelöléseit elsősorban a coniugációs kapcsolatnál áttekinthetőbbnek tartom, mint az újabb Hammel–Laslett-félét (*E. A. Hammel–P. Laslett:* Comparing Household structure over Time and between Cultures. Comparative Studies in Society and History. 1974/1.).

29. jegyzet

A cselédlányok célja a kelengyegyűjtés és a házasság, a törvénytelen gyerek születése után azonban ennek kis esélye van. Az anya – és a menhely is – szakmát igyekszik adni a törvénytelen gyermek kezébe, a rendezetlen modell azonban így is örökletes lehet, amit két esettel mutatok be:

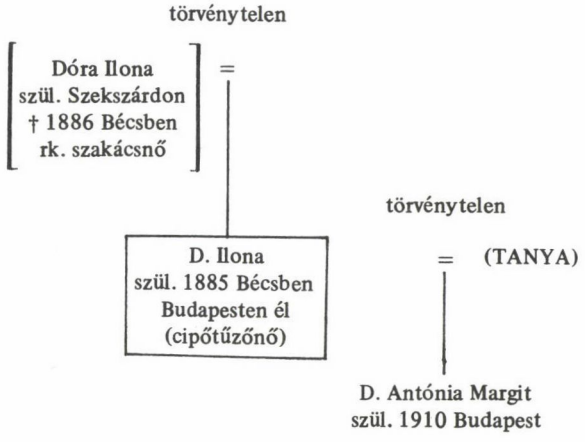
Két törvénytelen cseléddinasztia

1. eset (1909)

Szabados Regina Szabados Rozáliát varrni taníttatta, s varrógépre gyűjtött neki pénzt, ami a 3. nemzedéki törvénytelen kislány születése körüli költségekre elfolyt, s Rozália is cselédként él tovább, a varrástanulást nem fejezte be. kk. Szabados (Oberna) Mária gyámügye TmL. Árv. II. 1827/1917.

2. eset (1910)

Dóra Ilona egy ügyvéd szakácsnőjeként került Bécsbe, kislánya születése után megbetegszik, meghal, s az osztrák menhelyre kerül gyermeke. A menhelyen cipőtűzőmunkásnak képezik ki, amit hazatérve nem tud értékesíteni, s Budapesten a Mártonhegyi úton cseléd D. Antónia születéséig egy villában („német cseléd"). kk. Dóra Antónia gyámügye. TmL. Árv. II. 453/1913.

30. jegyzet

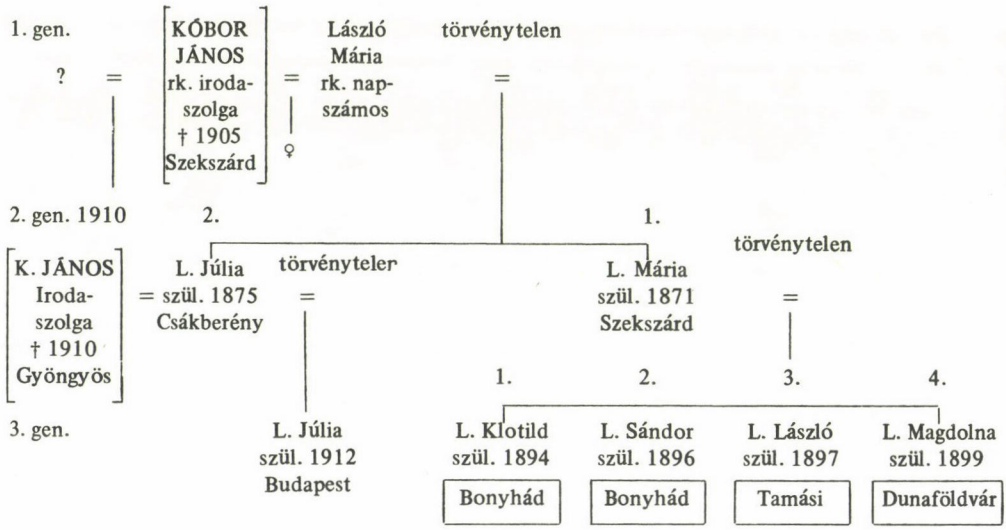
Sass István és Elemér gyámügye (1891) TmL. Árv. II. szám nélkül/1910; Braun Bernát hagyatéka (1896) TmL. Árv. II. szám nélkül/1910; Leopold Sándor hagyatéka (1912) TmL. Árv. II. 127/1910; Weisz Zsófia gyámügye (Policzer Jakab 1914) TmL. Árv. II. 792/1917; Simontsits Elemér és Béla gyámügye (1909) TmL. Árv. II. 771/1917. Velük szemben a dzsentri értelmiséget kisebb-nagyobb birtoka, a megyét behálózó rokoni kapcsolatok jobban helyhez kötik. Ők bensőséges polgári családi életvitelt folytatnak, ahogy a Babits család esete is tükrözi. Babits István gyámügye (1898) TmL. Árv. II. 1511/1919. Sok, saját gyermekkorára vonatkozó részletet tartalmaz Babits Mihály regénye is, amely kifejezetten erre a vidéki kispolgári értelmiségi rétegre koncentrál. (*Babits Mihály:* Halálfiai. I–II. k. Bp. 1959.)

31. jegyzet

(Családfát lásd a következő oldalon.)

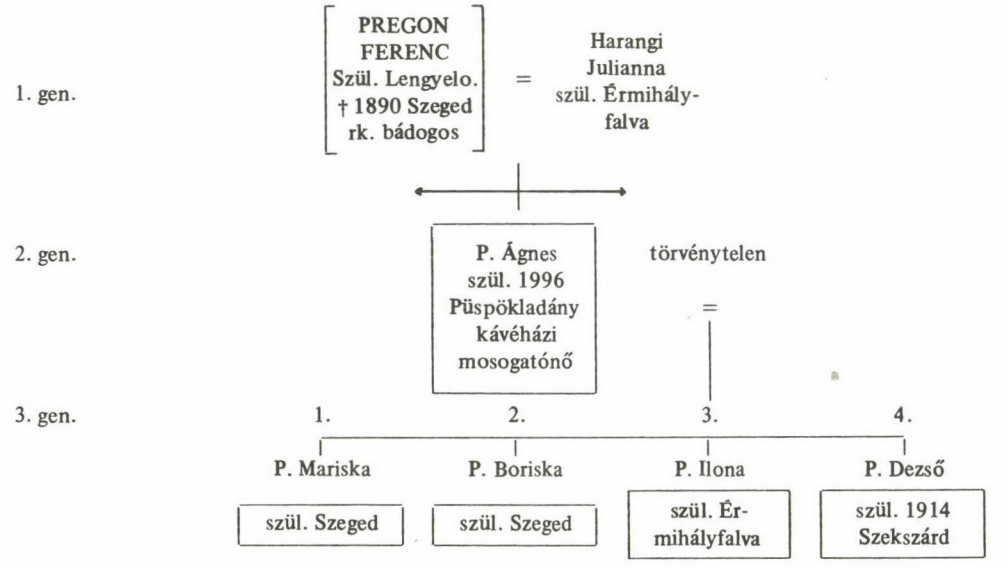
Meg kell jegyeznem, hogy a migráns rendezetlen családszerkezetű háztartások közt kevés a cigány. A cigányok ügyeibe való beavatkozást ritkán kísérli meg az árvaszék, elsősorban költséghki-hatásai miatt, amit bizonytalan illetőségükkel tudott a város elhárítani magától. Ennek ellenére eseteikben egy, a „magyarokétól" eltérő normarendszer is felszínre kerül, amelynek megfelelnek, s így viszonyaik a magyarokéhoz képest minősülnek rendezetlennek. Az eleve mozgékonyabb életmód, a házasság és családról alkotott eltérő fogalmak a minta zömével képest a rétegviszonyok egy másik dimenziójába mozdítják ki őket. A helyi illetőség bizonytalansága a négy ügy egyikében sem jelenti az egyén alábbi esetekhez hasonló közösségből való kiszakítottságát.

1. eset (1899) *Egy törvénytelen matrilineális napszámosdinasztia*

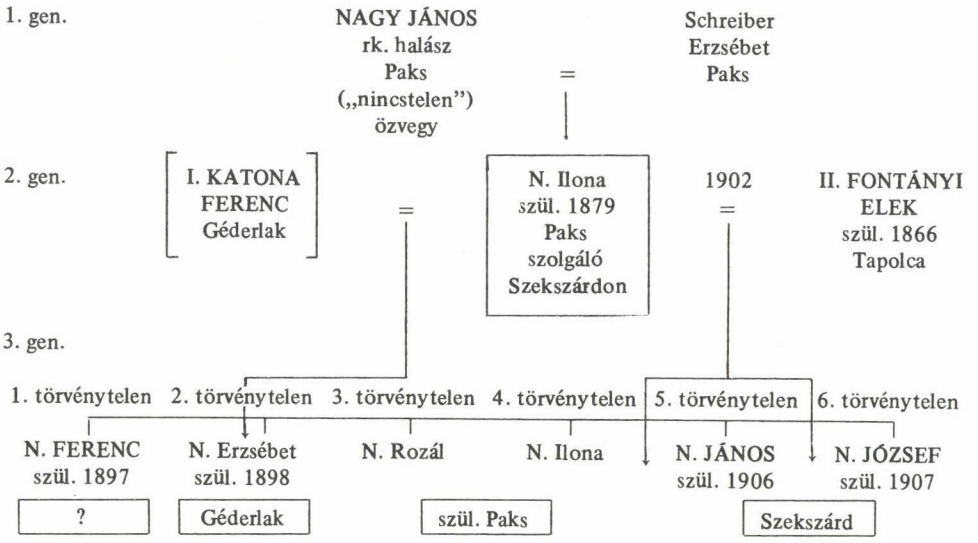
(László Júlia 1894-ben elvált I. férjétől DINNYE JÁNOStól. Mostohafiával annak halálos ágya mellett esküsznek meg Gyöngyösön. László József és Magda gyámügye TmL. Árv. II. 294/1914. alapján.)

2. eset (1905) *Egy cseléd családszerkezete*

(Pregon Dezső gyámügye TmL. Árv. II. 137/1918)

3. eset (1907) *Egy rendezetlen szolgálócsalád*

(Nagy József és János elhagyatottsága TmL. Árv. II. 273/1910)

32. jegyzet

A „rokoni jog"-nál nem valamiféle nemzetiségi birtoklási jog maradványáról van szó, hanem gyakran egyszerűen az árvák rokonság által való, különböző jogcímen történő megrövidítéséről. Ezek hivatalosan teljesen törvénytelen ürügyek, például: a pénzben kifizetett hozományra tartanak igényt a halott anya rokonai, ezt ugyan elveti a hagyatéki bíróság, a rokonok kezelik azonban az árvák gazdaságát, s természetben hajtják be vélt jussukat (Kaiser Ferenc gyámügye TmL. Árv. II. 1233/1917); ennél általánosabb az, hogy a szülő halálakor nincs átírva részére telekkönyvileg a birtok, s testvérei kegyet gyakorolnak, amikor az árváknak – egyébként törvényesen őket illető, de a hagyatékfelvételben még a nagyszülők kezén levő – részekből osztanak. (Balogh Miklós gyámügye. TmL. Árv. II. 1657/1916, Koldeisz János gyámügye TmL. Árv. II. 83/1914.)

33. jegyzet

Tam Julianna cselédlány már a kórházból ír apjának, hogy a törvénytelen kisfiút ne hagyja a menhelyen tengődni. Tam József „házas zsellér" először hallani sem akar erről, azonban a hivatalosan „megejtett puhatolás"-kor, avval a feltétellel, hogy a huzavona közben árvaházba került gyermek 28 korona tartásdíját vagyontalanság címén nem kell megtérítenie, elfogadja a kisfiút. Az anya tovább szolgál. (Tam Gyula gyámügye TmL. Árv. II. 112/1913.)

Ezeknél a szegényparaszti ügyeknél gyakorta fennmaradnak a leány könyörgő sorai. Az alább szöveghűen idézett levél Fehér Julianna cselédlánytól származik. Apja a Bartinán lakik 1914-ben, 80 □-öl kipusztult, felújítatlan szőleje és házrésze van. A leány 13 évesen áll szolgálónak, amit a cselédkönyv tükröz. Két hétig Szekszárdon, 2 hónapig Rákosszentmihályon, 1 évig Lengyeltótiban, másfél évig Balatonbogláron szolgált 1912-től, amikor is 1914 februárjában teherbe esett, s messzire, Gyulára utazik szülni. Gyermekét végig szoptatja a menhelyen, s közben írja leveleit.

1. lap

Szeretett kedves
Szüleim
ha csak egy kicsit szeret
nek nem hagy nak it
kin lodni a gyerekemel
ha levelem meg kapják
rög tön irjanak az igazga
to urnak vagy vegyenek
ki a leg rövideb idő
alat vagy ha nem akar
hantoljanak el g gyerek
kel mert penz be nem
kerül csak egy kis fáradság
és ha ezt nem teszi meg
édes apám akok [sic!] nem
is vagyok gyermeke
ha ezt meg tagadja akor
el temet het nek mert
engem mar akor senki
sem vigasztal

2. lap

még egy szer meg kérem
édes apám irjon az
igazga to urnak hagy
engem bocsáson haza
mert it nem tudok
meg leni, vagy halgasa
meg a kérésem vagy
felejcsenek el
Isten velük vagy
adig vagy örökre
szerető gyerekük

Juliska

A nagyszülők végül magukhoz veszik a kisfiút (Fehér József gyámügye. TmL. Árv. II. 91/1917).

Az anyai örökét (34 koronát) megkapó szekszárdi szolgálót a természetes (napszámos) apa szülei házához viszi, miután leszerel a katonaságnál. A gyereket s az azóta született második törvénytelen kislányt is nevére veszi 1900-ban. (Kiskorú Szabó István és Katalin gyámügye. TmL. Árv. II. 130/1914)

A családot összetartó vagyoni minimumra három esetet tudok bemutatni. Az előzőekben a város tisztes napszámos és szőlőmunkás parasztjai kerültek felszínre a mezővárosi blokkból kiszorult vagy majdnem kiszorult szolgálóleányokkal. A következőkben már a *peremrétegek* viszonyai tükröződnek, mindhárman a „szurdik", azaz a löszpartba vájt üregek lakói.

1. eset (1909). Szőke Katalin „mátriárka" halálakor egy 10 korona értékű üreglakás maradt a Benedek-szurdikban, benne három menye és utolsó házasságából született 16 éves fia – az asszony 64 évesen halt meg. Mindegyik asszony törvényesen házas, de férjük távol volt. Törvénytelen gyerekeik sorsát a hatóság rendezettnek ítéli. Egyikük sem szekszárdi születésű, a lakást pénzen vették egy hasonló elköltöző családtól. (kk. Balogh Miklós gyámügye. TmL. Árv. II. 1657/1916.)

2. eset (1913). Kocsis Julianna napszámos ugyancsak a Benedek-szurdikban él három törvénytelen gyermekével. Az üreglakás azonban nincs telekkönyvezve és nevére írva, nincstelennek számít, s mint kimutatható keresettel nem rendelkezőtől, akinek hozzátartozói is vagyontalanok, egyenként el akarják venni gyermekeit. Az asszony a lakásra és keresetére hivatkozva mindent megtesz a végzések ellen – egyébként prostitúcióból él –, erkölcsi veszélyeztettség miatt rendőri erőszakkal veszik el a kiskorúakat. A szurdik-lakás várható 50 korona „lelépési" díját kéne befizesse az árvapénztárba tartási költségfedezetül, ám megházasodik, s visszaveszi gyermekeit. (Kiskorú Kocsis Pál, János és István gyámügye. TmL. Árv. II. 95/1917.)

3. eset (1911). Az „Angyalszurdikban" élő Odor Júlia Gruner Évát, természetes menyét egyszerűen magához veszi annak ellenére, hogy törvénytelen unokája hamarosan meghalt, s fia, az apa távol volt. Egzisztenciájuk egy lyukpince előtti 15 korona értékű fordulóra és egy 29 korona értékű hidas-dűlői kenderföldre támaszkodott. (Taksonyi János gyámügye. TmL. Árv. II. 1013/1917.)

34. jegyzet

Nem a szó szoros értelmében vett „kitételről" van szó, hanem többé vagy kevésbé jól előkészített formában arra való kísérletről, hogy a „törvénytelen ágybóliságú" gyereket ne kelljen a menhelyre adni. A gyermek elhagyásának ezt a módját említik többször „kitételnek". Az anya kiszemel egy jobbmódú gyermektelen házaspárt, s valamilyen ürüggyel náluk hagyja a csecsemőt. Az így elhagyott gyerek befogadásának kis esélye lenne, azonban pénzt és ruhát is hagynak vele, számítva arra, hogy míg

a pénzt tart, maguknál megtartják, s talán meg is kedvelik, – esetleg mint elhagyottat adoptálják. A kiszemelt család minden esetben iparos. Egy esetben a kisleány teljes kelengyéje is leltárba került (1 vörös ruha, 1 ing, 1 alsószoknya, 1 pár harisnya, 1 pár piros cipő, 2 szoknya, 2 kising; kk. Csatt Erzsébet elhagyatottsági ügye TmL. Árv. II. 1596/1914), – másutt szintén felbukkan a vörös ruha és az alsószoknyák, kk. Szabó Mária gyámügye TmL. Árv. II. 789/1913 (megjegyzem, hogy fiúkat nem tettek ki). A pénzösszeg négy esetben 14–16 korona, ami a menhelyről kihelyezett gyerekek egy évi tartásdíjának felel meg.

35. jegyzet

A munkások kényszerelhagyatottsági ügyei már többnyire nem szekszárdi viszonyokat tükröznek. Azok kerülnek vissza a szekszárdi árvaszékhez, amelyeknél találtak az elhagyottak tartására képes rokonokat. Ezek viszont érdekesen tükrözik a pesti és Pest környéki munkások vidéki és szegényparaszti hátterét. Erre mutatok három esetet:

1. eset (1913)

1910

1.	2.		3.
S. JÓZSEF szül. 1910 Szekszárd	S. IMRE szül. 1911 Erzsébetfalva		S. Julianna szül. 1913. júl. Erzsébetfalva
	SUSÁK JÓZSEF szül. 1885 Szekszárd	=	Orbán Teréz szül. 1885 Szekszárd

A Susák házaspár napszámban malommunkás Pesten, Erzsébetfalván laknak. Susák József, az apa 1913 decemberében munka nélkül marad, Orbán Teréz a kis Júliát szoptatja, munkába nem mehet. Mivel nincs se tüzelőjük, se élelmük, a gyerekeket a menhelyre adják. Nem nyilvánítják őket elhagyottnak, mert a Szekszárdon élő apai nagyszülőknek 8 hold szántójuk – egy része szőlő –, házuk is van. A hatósági bizonyítvány ezenkívül két eltartott gyermeket és nagy adósságterheket mutat ki otthon. 1914 júniusában, miután Juli már nem szopik, így máshol is el tudják a szülők helyezni, visszaveszik a gyerekeket. A tartási költségeket (54 koronát) a nagyszülőkön veszik meg.

2. eset (1913)

1.		2.
P. Róza szül. 1911 Csepel		P. GYÖRGY szül. 1912. okt. Csepel
PISZTER GYÖRGY szül. 1887 Szekszárd	=	Bartók Julianna szül. 1887 Szekszárd

Piszter Csepelen napszámos (napi bére 4,60 K), felesége a patrongyárban dolgozik (9,60 K napi bérért). A szegénységi bizonyítvány szerint nincsetelenek, adót nem fizetnek. 1913 februárjában Piszter munka nélkül marad, Bartók Júlia szoptat, a kisfiút menhelyre adják, csepeli illetőségüket, a költségek térítésére nézve el nem ismerik. Elhagyottá azért nem nyilvánítják a gyermeket, mert Piszter nagyapjának Szekszárdon háza van, – öt gyerekkel és adósságokkal. Az anya az éhezés és szoptatástól legyengülve kisfiával hazamegy Szekszárdra.

3. eset (1914)

BORS JÁNOS szül. 1879 Szekszárd = Molnár Róza szül. 1884 Szekszárd

B. GYULA szül. 1914. febr. Budapest

Bors János fűtő a budapesti Szent László kórházban, Molnár Róza ugyanott mos. Bors János munka nélkül marad, a csecsemőt nem tudják ellátni, menhelyre adják. Bors nagyapja Szekszárdon először úgy nyilatkozik a „puhatolásra", hogy „. . . Ő maga is maholnap a gyerekeinek eltartására szorul és vagyonnal egyáltalán nem rendelkezik". Miután a szülők vállalják a menhelyi eltartási kölcsön készpénzben való törlesztését, a gyereket hajlandó magához venni: „Van egy kis szőlőm, házam és napszámmal is keresek valamit, szóval bírok annyi jövedelemmel, melyből ezen kis unokámat eltartani képes vagyok."

A három esetnél kegyetlenebb sorsuk van azoknak, akik nem tudnak vidékre visszavonulni. Erre is hozok egy utólag rendeződött esetet (1908):

ILLÉS MIHÁLY szül. 1880 Szekszárd = Rommerheld Ágnes szül. 1880 Baja † 1908. okt.

1. I. SÁNDOR szül. 1905 Budapest

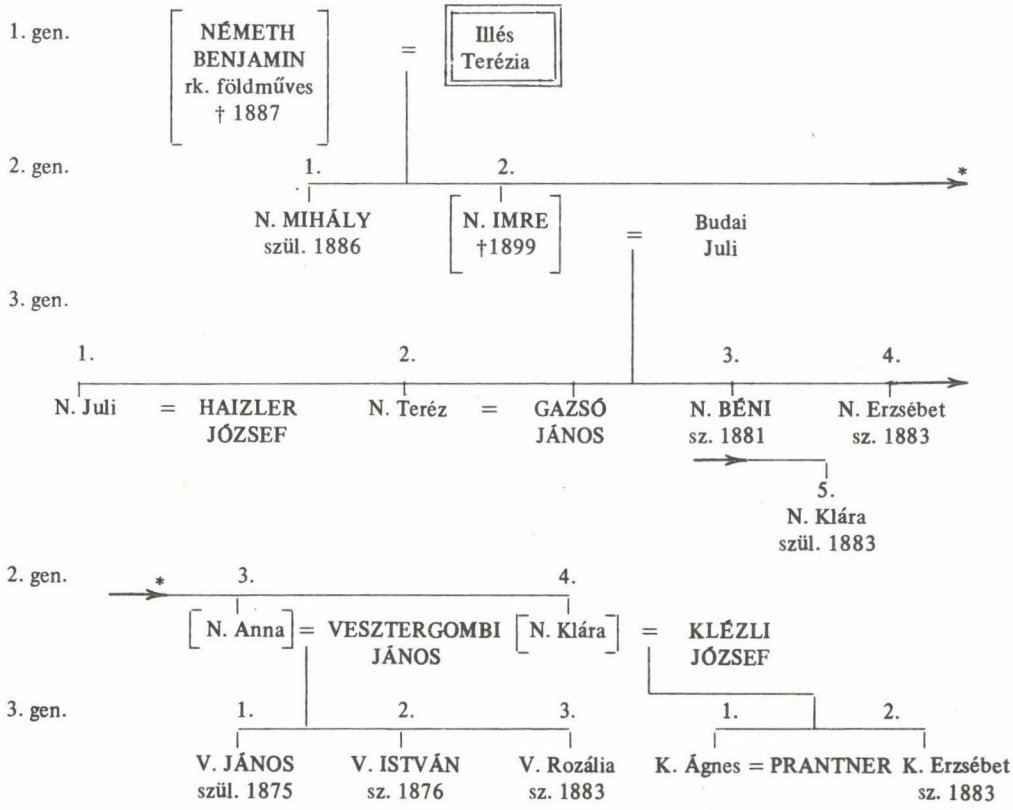
2. I. LAJOS szül. 1907 Baja † 1909 a bp-i menhelyen

3. I. Julianna szül. 1908. szept. Budapest

Illés „vasgyári" kovács, az asszony nem volt állásban, 1908-ban harmadik gyerekének szülése után meghal a kórházban. Az apa nemcsak a csecsemőt, a másik két kisgyermeket sem tudja gondozni, nincs kire bízni őket; menhelyre adja. A kisebbik kétéves fiú meg is hal a menhelyen. Az apja tartja velük a kapcsolatot, kihelyezésükhöz nem járul hozzá. 1916-ban, mikor Juli lánya 8 éves, kiveszi a menhelyről, s a közben megszerzett lakásban otthont teremtenek. Ezután a 11 éves fiút is hahahozzák, s csak ezután nősül újra az apa.

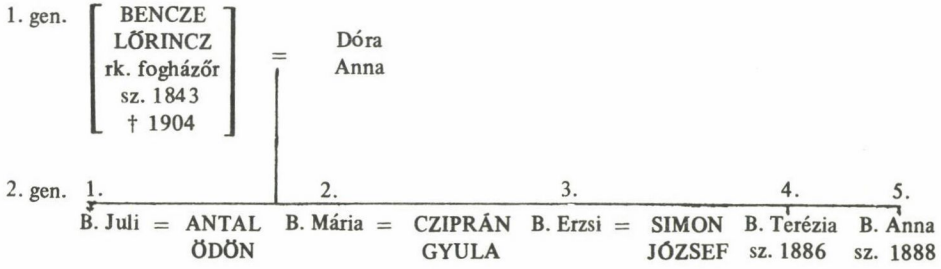
36. jegyzet

1. eset (1899). *Ház- és vagyonközösség* (rk. magyar 1. e–f csoport)

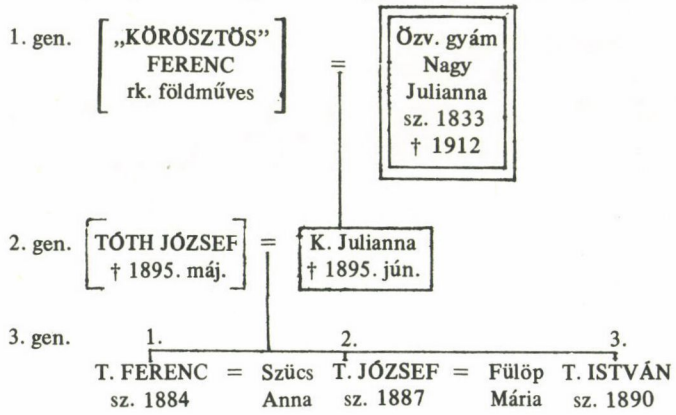
Egy nőtlen fiú, özvegy sógornője és két özvegy sógora él együtt anyjuk (ill. anyósuk) 1600 korona értékű eszmeileg megosztott házában. 1750 □-öl szőlőt közösen újítanak fel. A családtagok napszámba járnak, a napszámmal azonban nem számolnak el egymásnak. Németh Klára nagykorúsítása. TmL. Árv. II. 1909. szám nélkül.

2. eset (1904). *Ház- és vegyonközösség* (rk. magyar, 1. e–f csoport)

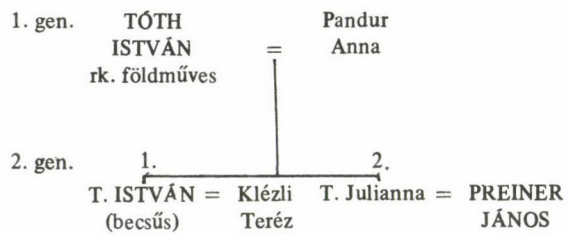
Egy 1020 négyszögöles osztatlan, tehermentes szőlőbirtok felújítása tartja őket együtt. Bencze Anna gyámügye. TmL. Árv. II. 333/1911.

3. eset (1912). *Ház- és vagyonközösség* (rk. magyar 1. e-f csoport)

Két házas testvér és kiskorú öccsük él nagyanyjuk gyámsága alatt egy háztartásban. A 2777 koronára becsült birtokot szüleik 1895-ben történt halálakor telekkönyvileg felosztották. Nagyanyjuk halála után az egész birtokot eladják és a pénzen osztoznak meg. Kiskorú Tóth István Keresztes gyámügye. TmL. Árv. II. 31/1914.

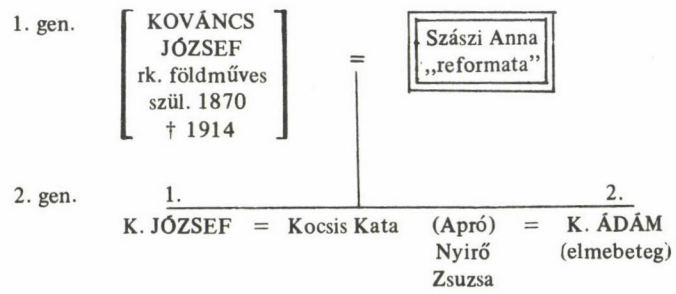
4. eset. (1913). *Ház- és vagyonközösség* (rk. magyar 1. e-f csoport)

A két házas testvér apjával felesben művel 2700 □ (3000 K értékű) szőlőt. A gyerekek gyámság alá veszik apjukat, aki „dologtalan ember, ki nap-nap után úgyszólván állandóan részeg, nappal is pincéjében hever részegen, minden pénzét, sőt gyermekeitől kapott gazdasági terményeket és élelmiszereket is pálinkára adja, adósságot csinál".

„Elmebeteg Tóth István Pandúr gyámügye. TmL. Árv. II. 179/1913.

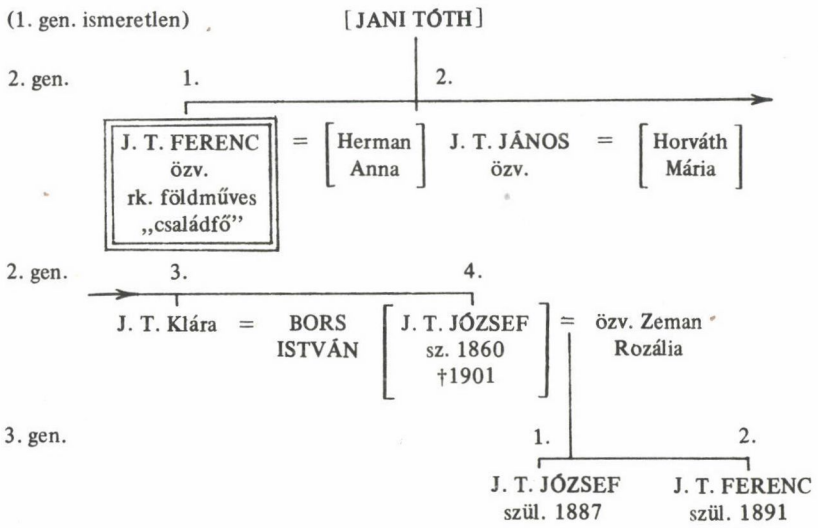
5. eset (1914). *Nagycsaládi gazdálkodás felosztott birtokon* (rk. magyar 1. e-f csoport)

Református felsővárosi gazdaházba nősült katolikus földműves két házas, gyermektelen fiával él osztatlan gazdaságban. Telekkönyvileg 1913-ban Kovács Ádám elmebetegségének kifejlődéséig sem volt felosztva a birtok. Anyjuk vezeti valójában a gazdaságot, ő tárgyal a hatóságokkal is, noha fia fölött a gondnoki tiszt törvényesen apját illeti. A család birtokának közel fele szőlő (8 kh 122 □-ből 3 kh 1207 □). A kisebbik fiú elmebetegsége a másik testvérházaspár megválakozási kísérletének lett volna ürügye, de apjuk haláláig visszaléptek szándékuktól.

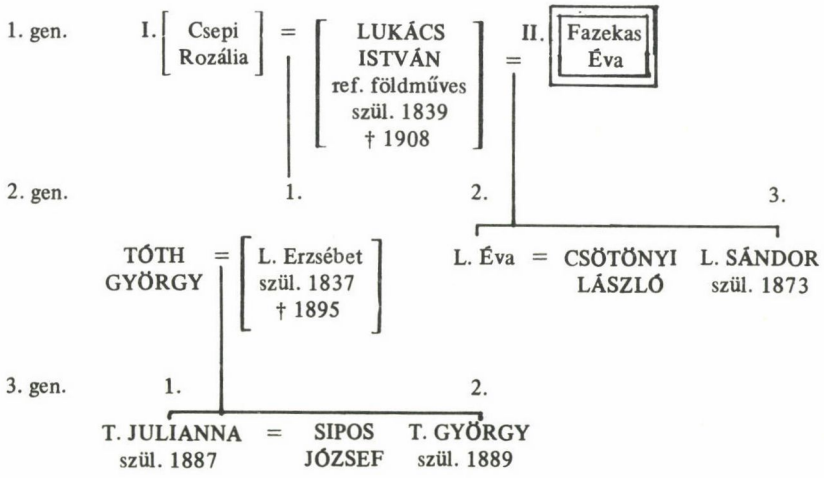
Kovács Ádám Nyírő gyámügye. TmL. Árv. II. 373/1914. és Kovács József hagyatéki ügye TmL. Árv. II. 796/1914.

6. eset (1901). *Ház- és vagyonközösség* (rk. vegyes 3. e–f csoport)

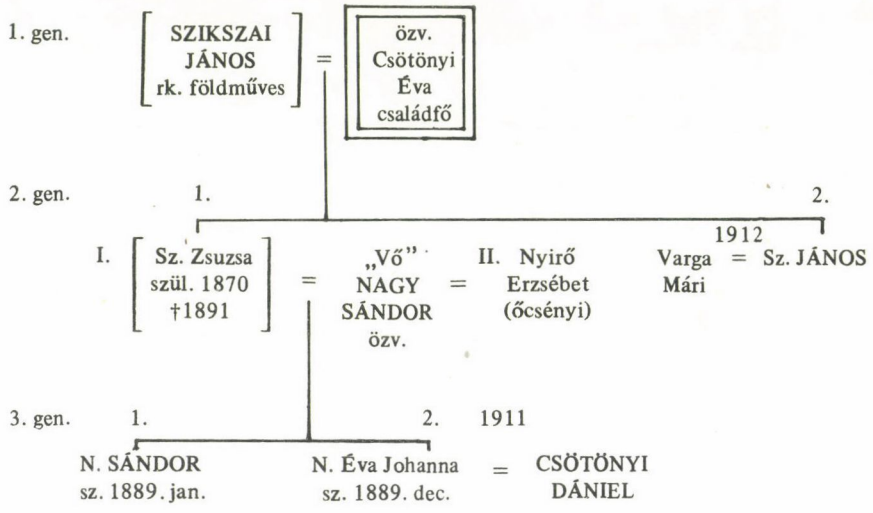
Özvegy testvérek telekkönyvileg elkülönített, de közösen művelt, 1177 K értékű birtokon élnek, amiből 551 K értékű kipusztult, felújítatlan szőlő. A birtok jövedelmét 16 rész szerint osztják fel egymás közt. Jani Tóth József Zemán gyámügye TmL. Árv. II. 285/1914.

7. eset (1908). *Ház- és vagyonközösség* (ref. magyar 4. e–f csoport)

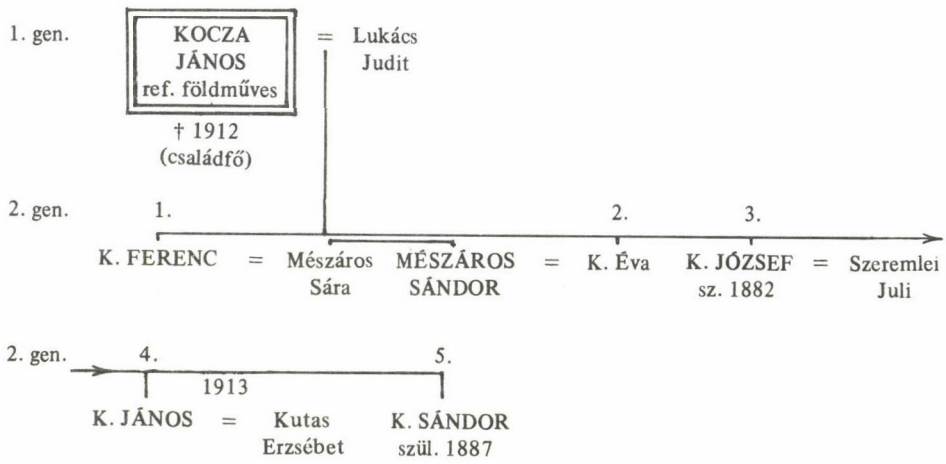
1479 négyszögöl szántót telepítenek szőlőnek (korábban nem volt szőlő). kk. Tóth György gyámügye TmL. Árv. II. 1350/1913.

8. eset (1891). *Nagycsalád* (ref. magyar 4. e–f csoport)

Az özvegy gazdasszony vezetése alatt álló két házas testvér kiscsaládját magába foglaló nagycsalád. Az idősebb nővér halála után nem válakoznak meg, a közösség fennmarad özvegyült sógoruk második házassága után is. 1911-ben N. Éva Johanna házasságakor válakoznak meg. Ekkor a fiatalabbik N. SÁNDOR *mostohaanyja* öcsényi birtokát kapja saját kezelésbe – amit a tanyáról eddig is ő művelt. A család 5 kh 1479 □ saját birtokon gazdálkodik, amiből 1 kh 1496 □ szőlő (a filoxéra idején), és 4 kh 10 □ öcsényi szántón, amit a mostoha, Nyírő Erzsébet hozott. A filoxéra után a szőlők kis részét újítják fel 1911-ig saját erőből. Az unokák a megválakozáskor tehermentes birtokot kapnak örökül.

9. eset (1903). *Nagycsalád* (ref. magyar 4. e-f csoport)

1903-ban két, 1912-ben három házas testvér él apja fennhatósága alatt egy háztartásban. 1912-ben apjuk halálakor K. FERENC, az idősebbik fiú eladja részét testvéreinek, különválik tőlük. A két fiatalabb házaspár 1913-ban, öccsük házasságakor még együtt van.

A patriarhális nagycsaládot állandó belső ellentétek feszegetik. Az egyes kiscsaládok kísérletet tesznek a megválakozásra, gazdasági okokból azonban mindig visszalépnek. A család 10 kh körüli birtokon gazdálkodik, amiből 3 kh 384 □ volt szőlő. Házuk a Fölsővárosban állt, a fiatalabb két testvérházaspár a szőlőstanyán lakott.

A gyámügy a kiskorú gyermekek részét is magába foglaló birtokra felveendő hitelek árvaszéki engedélyeztetése kapcsán született 1903 előtt, amikor 1500 K agrárkölcsönt írattak ingatlanaikra. 1903-ban párhuzamosan fut Kocza Éva = MÉSZÁROS birtokmegosztási kérvénye és a bátaszéki kerületi takarékpénztártól igényelt 1600 koronás kölcsön engedélyeztetése (kölcsöntörlesztésre és a ház felújítására). A birtokmegosztást az apa – aki a hivatalosan beadott kérvényről nem tud – ellenzi. A tárgyaláson a felek nem jelennek meg. A megosztással szemben 1904 márciusában 850 K, ugyanez év szeptemberében még 2600 K agrárkölcsönt vesznek fel közösen a szőlők felújítására és újak telepítésére. 1905-ben Kocza Ferenc, Éva, József és János bepanaszolják apjukat, hogy ő – tehát aki gazdálkodik – elpazarolja vagyonukat és nem fizeti a kölcsönök törlesztését. Az apa ekkor már hajlandó lenne részüket kiadni, de a felújítás nem fejeződött be, a testvérek újra visszalépnek, s 1906-ban újabb 2000 K kölcsönt igényelnek közösen. Az árvaszék ebből 1000 Koronát szavaz meg. A feltétlen szükséges kamattörlesztésen felül nem fizetnek vissza, hanem újabb darab földet vesznek. 1907-ben azonban több váltó is lejárt, s elkerülhetetlen a végrehajtás. Jellemző módon, ahogy más hasonló helyzetbe került földműveseknél is előfordul, városi házukat bocsátják legelőször önkéntes árverésre, majd 1912-ig összesen 3 kh 1384 □ szántót és legelőt egy kisebb darab felújítatlan szőlővel. Így sikerül megmenteni a termőre forduló szőlőket. 1912-ben apjuk halálakor már képesek törleszteni, sőt a legidősebb fiút készpénzzel kielégíteni, aki ekkor megválik tőlük.

37. jegyzet

Szászi János (Töttös Sára) hagyatéka. TmL. Árv. II. 206/1912.

38. jegyzet

Halász Lajos gyámügye. TmL. Árv. II. 776/1919; és Domonyai Sára gyámügye. TmL. Árv. II. 196/1919.

39. jegyzet

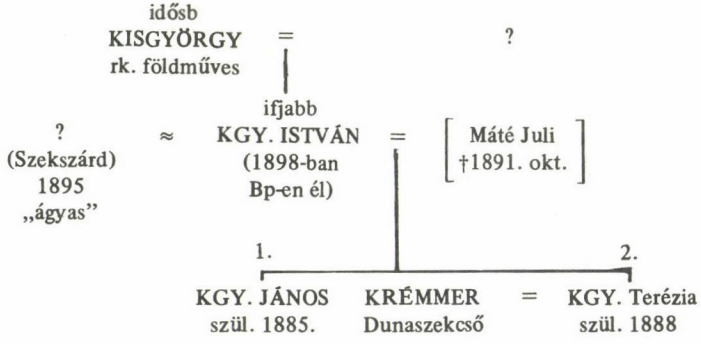
Az 1846-ban Ürményi József Tolna megyei főispán által kezdeményezett Szekszárdi Takarékpénztár elnöksége és választmánya még szinte kizárólag nagybirtokosokból állt, idővel kereskedőket és vállalkozókat választanak mellé jük. A filoxéra idejére a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz kapcsolódik és megtartja agrárérdekeltségét. (Magyarországi Takarékpénztárak. 1868. 119. l.; Magyarország bank- és hitelintézetei. 1872. *Bodnár István:* A Szekszárdi Takarékpénztár ötvenéves története. 1846–1896. Szekszárd 1896. 86–89. l.) A Szekszárdi Népbank 1872-ben alakul. Elnökségében már a nagybirtok mellett képviselteti magát a vállalkozói és az értelmiségi réteg is – noha az utóbbiak dzsentrik és nagybirtokosok (pl. Sass István vármegyei főorvos, nagybirtokos vagy a költő, Babits Mihály apja, majd özvegy édesanyja Kelemen Auróra, akik árvaszéki ügyeinkben is szerepelnek). Az elnökség tagja azonban Stockinger János kéményseprőmester, a választmányban pedig több iparos is helyet foglalt már. 1891-ben az önsegélyező egylet társul a Szekszárdi Takarékpénztárral és a Tolna megyei Kereskedelmi és Hitelbankkal, rajtuk keresztül az Osztrák–Magyar Bank ügyeinek „képviseletét" látja el. (*Schneider János:* A Szekszárdi Népbank újabb harminckét éve. 1902–1933. Szekszárd 1934. 5–6. l.)

Az árvapénztárakat a hitelintézetek közé soroltam. A korszakban szerepük lényegesen jelentéktelenebb volt, mint a kiegyezést és a 48-as forradalmat megelőző időszakban. (*Szabad György:* A hitelviszonyok. In: PMK 1965, II. k. 193–96. l.) A forrás lehetővé teszi, hogy a magánhiteleket is számba vegyem. Az árvatári tartozások értéke az 1901–1910 közé eső 124 kölcsönügyön belül mintegy 7%, a kölcsönügyleteken belül 10,5%, míg a magánkölcsönök értékben 16, az ügyleteken belül 29%-ot tesz ki.

Az árvaszéki iratokat – bár e helyen nem erre helyeztem a hangsúlyt – a hitelkérdés társadalmi szerkezethez kötődése szempontjából elsőrangú, megbízható forrásnak tartom. Egy ilyen munkánál természetesen nem elegendő egy helység adatainak feldolgozása.

40. jegyzet

A hitelforgalom javát a vagyonosabb rétegek bonyolítják le. A hitel strukturális beépültségének mélysége azonban a szegényparaszti és proletár háztartásoknál a legszembetűnőbb. Itt tűnik elő a vagyoni koncentrációs folyamatnak (differenciációnak) az az oldala is, amely a kisegzisztenciák, az állandóan adós szegényemberek vagyonának felmorzsolásából keletkezik. Ez egyrészt apró „lumpenkölcsönök" felvétele útján történik, amikor először az ingatlanok betáblázását az ingóságok zálogbatétele, majd rövid lejáratú illegális uzsorakölcsönök követik, s nemegy esetben kriminális cselekedetekhez vezetnek (sikkasztás; Pappent Jánosné hagyatéki ügye. TmL. Árv. II. 76/1910; betörés: Anker Margit gyámügye. TmL. Árv. II. 1366/1917); jelentős részben azonban az életképtelen gazdaságok felbomlásának kölcsönökkel való elodázása történik. Az utóbbira hozok egy szegényparaszti példát 1899-ből (kk. Kiss György és János gyámügye. TmL. Árv. II. 909/1917):

1892-ben ifjabb Kisgyörgy Istvánnak felesége, Máté Juli halálakor 97 forint (194 korona) értékű házrésze s eredetileg kb. 700 K értékű szőlője, kocsija, lova volt, a szőlővész azonban a szőlőt elpusztította, kb. 200 K értékre csökkentette. Ifjabb Kisgyörgy István megkísérli a szőlő kölcsönnel való felújítását, azonban a birtokra kapott 70 K agrárkölcsön egy év alatt elment a megélhetésre és egyéb kamatok törlesztésére. 1895-ig eladta kocsiját, lovát, egy kipusztult szőlőt 50 koronáért, s mivel evvel a vállalkozással kudarcot vallott, Budapestre megy dolgozni, a gyerekeket és a gazdaságot apjára hagyja – közben meg is betegszik. Az öreg lakót fogad a házba, a földeket bérbe adja. 1896–98-as árvaszéki „megszámoltatása" szerint az időszakban 100 Ft (200 K) bevétele, 143 Ft (286 K) kiadása volt; 1898–99-ben 218 K bevétele és 209 K kiadása. (A tételeket egyébként részletezik.) A Tolnavidéki Takarékpénztártól, a Tolnai Polgári Takarékpénztártól származó 25, ill. 30 forintos (50, ill. 60 koronás) kölcsön, a 70 koronás agrárkölcsön törlesztése ebből – nem is szólva az adóról, kincstári illetékről, kötelező tűzbiztosításról stb. – lehetetlen. Az öreg magánosoktól vesz kisösszegű váltóhiteleket:

1895-ben 2 váltó: 79 és 82 K nagyságban;
1896-ban 6 újabb váltó: 74, 79, 70, 70, 74, 78 koronás nagyságok – ekkor egyébként már 18 magánváltó terheli ezekkel együtt;
1897-ben 7 váltó: 66, 70, 70, 58, 62, 62, 66 koronás nagysággal;
1898-ban 5 váltó: 52, 56, 60, 50, 46 K értékben, ekkor összesen 19 váltó terheli egyidőben;
1899-ben 7 újabb váltó: 46, 48, 52, 46, 42, 40, 40 koronás tételekben.
1899-ben már csak 12 váltó terheli, az 1895-ös 210 koronás összes váltóadósság ekkor már kétszeresére nőtt, 425 koronára. Az árverés elkerülhetetlen volt. (Az egymást foltozgató váltók mindegyikére árvaszéki hozzájárulás kellett.)

41. jegyzet

Végrendeletekből:

– Tapsónyiné Simon Rozália az őt illető ház fele részét is urára hagyja „örök tulajdonjoggal", „azonban mégis úgy, hogy ezen fele házrész adassék el férjem által, melynek befolyó árából a fennálló adósságok lesznek kifizetendők". Tapsónyi Ferencz gyámügye. TmL. Árv. II. 707/1917.

– Szabóné Sárközi Juli ura haszonélvezetét erősíti meg, „olyformán, hogy tartozik nevezett férjem a haszonélvezetében hagyott birtokot jó karban tartani, annak összes adóit, míg haszonélvezi fizetni és gyermekeimnek annak idején teher nélkül átadni . . . " „1000 ft adósságunkat, ha a birtok jövedelméből nem győzné hátrahagyott birtokomból eladhat". Szabó István Sárközi hagyatéka. TmL. Árv. II. szám nélkül/1902.

Elherdált birtokrészek:

– Marsai Mihály 1200 koronára becsült ingatlanára két részben felvesz 1894-ben 440 K kölcsönt kipusztult szőlei felújítására, majd egy év múlva, 8 évvel a kölcsön lejárta előtt, egész birtokát elárverezteti – a kipusztult szőlők árán –, hogy az adósságtól megszabaduljon.

– Ugyanebben a hullámban (1893) ad el Horváth József közel három hold kipusztult szőlőt 495 K adósság törlesztésére – ezenkívül van más szántója is.

– Ugyanekkor Silling Antal örökösei az osztály egyességnél számolnak fel 475 K adósságot egy 1300 K körüli értékű hagyatékban földeladással. (Marsai József gyámügye TmL. Árv. II. 392/1919; Horváth József gyámügye TmL. Árv. II. 977/1919; kk. Silling Ferencz gyámügye TmL. Árv. II. 721/1916.)

A bukások csak a század elején kezdődnek, amikor felújított szőlőket is kénytelenek már feladni a kölcsönök lejártakor. (kk. Máté János gyámügye TmL. Árv. II. 183/1913; Molnár István gyámügye TmL. Árv. II. 538/1913.)

Egy esetben a fiatalabb generáció akadályozza meg, hogy az apa az adósságot indokolatlan helyzetben földeladással számolja fel, éspedig egyik nagycsaládunknál (Kocza János 12. jegyzet 9. esetnél).

KÖZLEMÉNYEK

BODNÁR LÁSZLÓ

A TÁRSADALMI TÉNYEZŐK SZEREPE A MÁTRAALJAI TÖRTÉNELMI BORVIDÉK KIALAKULÁSÁBAN

Az első bortörvény (1893. XXIII. tc.) az ország árubortermelés szempontjából legfontosabb szőlőterületeit borvidékekre osztotta.[1] Ez a felosztás lényegében a 2/1959. (XI. 27.) FM-ÉIm.M. rendelet érvénybelépéséig fennmaradt. A mátraaljai borvidék a már ismertetett rendelet alapján a korábban különálló Gyöngyös-visontai és Debrői borvidék összevonásával keletkezett.

E borvidékhez azok a területek tartoznak, amelyeknek éghajlati és talajadottságai lehetővé teszik a kiváló minőségű bor termelését. Szőlőültetvényeik általában összefüggőek, és a történelmileg kialakult területet magasabb színvonalú szőlőművelés jellemzi. A szűrt bor fajtája a területre jellemző karaktert ad.

A borvidék fő fajtája az Olaszrizling. A múltban és a jelenben is leghíresebb bora a Debrői Hárslevelű.

A Debrői borvidéknak sajátos a története. Idős szakemberek szerint a múltját nem Aldebrő és Feldebrő határában kell keresni, hanem a budafoki állami központban. Itt tárolták a Károlyi-grófok boraikat, és egy jól sikerült borházasítás készítménye kapta először a tetszetős Debrői Hárslevelű elnevezést. Az uradalom borainak jobb értékesítése érdekében törvényerejű rendelettel hozták létre a Debrői borvidéket. Az itt telepített hárslevelű jó minőségű bort ad, ma is keresett exportcikk.

Nagy értékei a borvidéknek a muskotályfélék, a kiváló minőségű száraz Bánáti rizling és az édeskés Leányka. Csemegeszőlői közül a Chasselas viszi a prímet.

A borvidék magában foglalja Gyöngyös járási jogú város, Abasár, Aldebrő, Apc, Atkár, Detk, Domoszló, Ecséd, Egerszólát, Feldebrő, Gyöngyöshalász, Gyöngyösoroszi, Gyöngyöspata, Gyöngyöstarján, Halmajugra, Karácsond, Kisnána, Markaz, Nagyréde, Rózsaszentmárton, Szücsi, Verpelét, Vécs Visonta községek szőlőtermesztésre kijelölt területeit. Az egri járásból csak Egerszólát és Verpelét, a füzesabonyi járásból pedig Aldebrő és Feldebrő községekre terjed ki. A terület nagy része a gyöngyösi járás és Gyöngyös város területén helyezkedik el.

A Mátraaljai borvidék egyik legnagyobb minőségi borvidékünk. Szőlőterületének nagysága 1965-ben[2] 20 402 kat. hold (11 718 ha). A fekvés, a talaj, a termelt bor fajtáját és minőségét nézve a legkevésbé egységes hegyi borvidékünk.

A Mátraalja völgyekkel tagolt, lenyesett, periglaciálisan átformált hegylábfelszínével, terjedelmes hordalékkúpjaival, amelyeket lösszerű agyag, szoliflukciós vályog fed, elsősorban a dombvidéki szőlők termőhelyének típusát mutatja. A szőlőterület fekvése alapján inkább hegyvidéki típushoz tartozik, mint dombvidékihez. Az erősen kötött agyag- és kavicstalajtól a homoktalajig sokfajta talaj megtalálható.

A borvidék peremtájon, az Alföld és az Északi Középhegység találkozásánál terül el, átmeneti terület. Nemcsak felépítésében fekszik határvonalon, hanem éghajlatilag is. Az ezer méter magas Mátra kelet–nyugati irányban húzódó hegyvonulatai védik északról ezt a napfényben igen gazdag, nagy kiterjedésű borvidéket.

[1] Statisztikai Időszaki Közlemények. 16. Szőlőtermelés, KSH 1967. 17 l.
[2] I. m. 303. l.

1. *Szőlőtermesztés a legrégibb időktől az első rekonstrukcióig, avagy a filoxéra megjelenéséig*

A Mátraalja szőlőtermesztésre kedvező természeti adottságait már nagyon korán felismerte az ember. A „történelmi" jelző a borvidék valóban régi múltjára utal. A borvidék első szőlőtelepítői minden bizonnyal még a honfoglalást megelőzően itt élt népek voltak. A népvándorlás idején átmeneti állomás volt ez a táj, így nagyon sokféle ember, nagyon sokféle nép megfordult ezen a területen.

Hogy kik voltak a vidék szőlőtermesztésének a megalapozói, nem tudjuk pontosan. Az itt megfordult trákok, kelták, roxolánok, szkíták, jazigok közül valószínűleg a viszonylag fejlett mezőgazdaságú kultúrájú keltákban kell tisztelni a Mátraaljai borvidék első szőlőtelepítőit.[3]

A szőlő- és bortelmelés szoros kapcsolatban van a honfoglalást követően kialakult új társadalmi renddel, a feudalizmussal és az egyházi szervezet kiépítésével. Az Árpád-házi királyok idejéből számos oklevél utal a szőlőtermesztés gazdasági jelentőségére. A későbbi időkből fennmaradt szigorú rendszabályok is a szőlőtermesztés fontosságára utalnak.

A honfoglaló magyarok minden törzsének, minden nemzetségének birtokát egymástól pusztán hagyott, meg nem művelt területtel határolták el. Az egyes családokét ezen belül úgyszintén. E védelmi területeket hívták gyepünek. A Gyöngyösön telepített szőlőket is gyepükön telepítették, amelyeket három részre osztottak.

a) Az ősi gyepükön alapított szőlők. Ezeknek tulajdonosai nemesek és nem nemesek, szabadon rendelkeztek szőlőterületeikkel, utánuk a királyi dézsmát és az adókat fizették.

b) A földesuraktól, a várostól, az egyházi intézményektől vett, kapott vagy bérelt szőlők, amelyek után kilencedet és taksát fizettek a megmunkálók.

c) A földesurak, egyházi intézmények, a város tulajdonában maradt, házilag kezelt szőlők, amelyeket bérfizetés, esetleg feles részesedés fejében munkáltak meg a jobbágyok.

A szőlőtermelésnek már I. István idejében jelentős hagyománya volt, amit bizonyít az, hogy az egész megye bortizedét az egri püspöknek adja, azért, hogy a püspökök és a káptalan, valamint az erdős vidékeken megtelepedett szerzetesrendek: a sári bencések, benei pálosok, hatvani premontreiek, a pásztói cisztercita szintén támogassák a szőlőkultúra elterjedését.

1040-ből való írások említik először, hogy az Aba nemzetség birtokának jobbágyai földművelésből élnek. 1042-ben Saár határában királyi adományból zárdát építenek, amelyhez szőlőbirtok is tartozik.[4] Egy 1261-ből származó okirat Gungus Puspolyt (Gyöngyöspüspöki) szőlőivel együtt az egri egyháznak juttatta. Egy 1271-ben kelt birtoklevél gyöngyöshalászi szőlőket említ. Az 1275. évi oklevél említést tesz egy darab szőlőről Alsó-Réde és Tarján határában.[5]

A nagyobb arányú szőlőtelepítés valószínűleg a XIII. század végére tehető. Amikor a tatárjárás után a lakott helyek megerősítéséhez és a vár építéséhez a Mátra lábánál húzódó erdőket kezdték irtani, ebben a munkában már részt vettek a IV. Béla, majd az utána következő uralkodók által betelepített idegen telepesek is.[6]

Ilyen szőlősgazdaság volt az 1301-ben említett Aba nemzetségbeli Detrik fiának, Péternek a szőlője. Ebből az évből való a Csobánkák gyöngyösi szőlőiről szóló birtoklevél is.[7]

A Mátraaljai szőlőtermesztés fejlődését igazolja az a tény is, hogy már az 1332–37 közötti években találkozunk a ma ismert mátraaljai szőlőtermelő községek nevével: Debrő (Feldebrő), Bysonta (Visonta) Werpeléth (Verpelét), Gungus (Gyöngyös), Markaz, Domoszló. E községek tizedet sem fizettek.[8]

1334-ben a Gyöngyös és Solymos közé eső Tagadótelek dülőben a határjáráson megemlítik a Mérges tájékán lévő szőlőket, amelyek azonosak lehettek a város felső részén a Bábakő előtt elterülő szőlőkkel. Itt az érsek tulajdonát képező határkövek ma is láthatók (Bábakő). Ugyanekkor említik a Mérges tájékán levő Bajdosa szőlőt is.

[3] *Katona J.–Dömötör J.* (1963): Magyar borok-borvidékek. Mg. Kiadó, Bp. 137. l.
[4] I. m. 140. l.
[5] I. m. 140. l.
[6] I. m. 140. l.
[7] I. m. 140. l.
[8] I. m. 140. l.

Ebben az időszakban főként hazai szőlőfajtákat – Bakarost, Pankotát, Szilvaszőlőt – termesztettek a borvidéken.[9]

Róbert Károly uralkodása idején különös kiváltságra tett szert Gyöngyös. 1334-ben kelt engedély szerint a város a földesúr beavatkozása nélkül választhatja bíróját és tanácsát. A saját földjén termelt borával szabadon rendelkezett. 1335. XI. 25-én kelt levelében Gyöngyöst városi rangra emeli, így a város Budával egyenrangú privilégiumot élvezett.[10]

A borvidék egyik legnevezetesebb bortermelő községe Debrő. 1404-ben a község földesura Debrői István, aki az ősi Debrői család utolsó férfitagja volt. Bor mellett tervelték ki ligájukat a vidék főurai Zsigmond király ellen, hogy megakadályozzák az idegen származású Albert trónutódlását. A bor melletti fogadalom a bor hevével együtt elszállt, így Debrői István és Ludányi Tamás egri püspök bújdosni kényszerültek. A sikertelen összeesküvés szervezőinek szőlőbirtokait a király elkonfiskálta és hívei között szétosztotta.[11]

A XIV. és XV. század folyamán a környék bortermelése olyan színvonalat ért el, hogy nagyobb mértékben megindulhatott a borkereskedelem, amely leginkább a Felvidék felé irányult. A borkereskedelem szépen induló fejlődésének vetett korán gátat a török megszállás.

A török korban két időszaka volt a szőlőtermelésnek:

– Az 1600-as évek: amelynek első felére a konszolidáció volt a jellemző;

– Az 1660-as évektől megkezdődnek a nagyobb arányú szőlőtelepítések.

A borvidéken Atkárra pl. 1637-ben Weselényi Pál füleki várkapitány szerzett birtokjogot, majd Petes János 1670 körül a hatvani földesúrtól kért kölcsönpénzen birtokrészletet vásárolt a faluban. Atkáron háza, a Sárhegy alatt szőlője, marhái voltak. A gyöngyösi borvidékhez tartozó Rédén 1672-ben a Paskom nevű dűlőben telepítettek új szőlőt.

Egészen a török megszállásig a szőlőművelés az országban fokozatosan fejlődött, míg a hódoltság alatt általában csökkent. Nem így a Mátraalján. Gyöngyösön pl. a török elől a városba menekült nemesség művelés alá vette a várost környező gazos, bozótos gyepüket és fellendítette a szőlőművelést.

Nemcsak a helybeliek, hanem a városban megforduló törökök is szívesen itták a gyöngyösi bort. Amikor a magyar és török főtisztek 1549-ben egy tanácskozás alkalmával közös lakomára jöttek össze, Thury György magyar kapitány Jusszuf töröknek egy kopját adott, mutassa meg, tud-e vele bánni. A bortól ittas török ügyetlenül bánt a fegyverrel, a kopja a hasába fúródott és olyan sebet ütött rajta, hogy Jusszuf belepusztult.

Joggal fel lehet tenni a kérdést, mi volt a török fenyegetés és pusztítás dacára a fejlődés oka? Az egyik ok mindenesetre az, hogy a török pusztítás után Szegedtől Hatvanig a nemes urak hódoltsági határterületre, így Heves megye területére költöztek azzal a céllal, hogy innen birtokaikat jobban szemmel tarthassák. Letelepedésük után elsősorban Gyöngyösön vásároltak szőlőt, s ezzel lettek a termelés fellendítői. Erre a gyorsan fejlődő szőlőtermelésre jellemző volt, hogy magát a termelést differenciált parasztság végezte, kialakult az extraneusok szőlőtulajdonosi csoportja minden községben és minden városban. Kialakultak és megszilárdultak a nagy bortermelő helyek, ez elsősorban Gyöngyösre és Debrőre volt a jellemző. A fentieket bizonyítják a különböző években felvett tizedbefizetési lajstromok is.[12]

Szőlőtermeléssel a falvakban és a városokban elszegényedett zsellérek, pauperek, féltelkes jobbágyok, gazdagparaszti tömörülések, városi polgárok ugyancsak foglalkoztak. Ennek a szőlőkultúrának további jellemzője a borvidéken az idegen területen szerzett szőlőbirtoklás.[13] A gyöngyösi határban sok solymosi, tarjáni stb. birtokos volt. A XVI. század közepén a patai districtusban a népesség kb. 20%-a rendelkezett extraneusi birtokkal, amely 1/5-ben szántó, 4/5-ben szőlő volt. Ennek a gazdag szőlőtermelő kultúrának már ekkor kialakult centruma volt: a patai járásban Pata és Gyöngyös. Maga a járás szántóterülete 3125 holdat, a szőlőterülete 3212,5 holdat (1845 hektárt) tett ki.[14]

[9] I. m. 140. l.
[10] I. m. 140. l.
[11] I. m. 140. l.
[12] Heves megyei Élelmiszergazdaság 1972. 17–18. sz.
[13] I. m.
[14] I. m.

A bortermelés 70%-a Gyöngyösre és közvetlen környékére esett. A környék falvai közül kiemelkedett Solymos és Püspöki szőlőkultúrája. A patai járásban a népesség döntő többsége szőlőművelő, amit elsősorban a borvidék súlya magyaráz. Gyöngyösön és környékén olyan volt a bortermelés monokultúrája, olyan tömegben szívta magába a jobbágyokat, hogy hatása megszabta az egész járás helyzetének alakulását. A debrői járásban ugyanekkor 1549-ben 650 szőlőgazdaság 8800 köböl bort termelt. Ebben az időszakban telepítették Visonta környékére az ún. török szőlőt, a Kadarkát.

A természeti adottságok mellett a szőlőtermesztés mutatkozott legelőnyösebbnek a földesurak számára, akik az erdők kivágása folytán keletkezett irtványokon a jobbágyok szőlőművelését kedvezményekkel mozdították elő, megengedvén azt is, hogy a jobbágyok szüret után kocsmákban mérhessék ki boraikat.[15] Gyöngyös és Abasár határában a Sárhegy nyugati, déli és délkeleti oldalát szinte Kadarkával telepítették be. Ismerték változatait is, melyeket a feldebrői hagyományok alapján Negotini, Lúdtalpú, Kereklevelű, Bolond kadarkának neveztek el. A kadarka terjedését az is segítette, hogy gyógyszerként használták a pestis- és a kolerajárványok idején. Bár a nyugatról behozott fajták erre a vidékre is eljutottak, nagyobb mértékben éppen a Kadarka uralma miatt nem tudtak elterjedni. Ismerős volt még ebben az időben a Pankota, amely alatt bizonyára a Kövidinkát értették. Annak ellenére, hogy a Mátraalja tényleges török megszállás alatt állott, a szőlő, illetve a bor nagyobb mérvű termelése magával hozta az értékesítés, kereskedelem kialakulásának szükségességét. A bort értékesítették külföldön, az ország bort nem termő vidékein kereskedés útján, kiméréssel a város területén.

A feljegyzések többször említenek garázdaságokat, amelyeket a városban megforduló törökök ittas állapotban követtek el.[16] Mivel Gyöngyös Budával egyenlő kiválságokat élvezett, rá is vonatkozott, hogy a városban idegen bort fogyasztani nem szabad, sem árusítani. 1538-ban Zápolya János a város lakóit oltalmába vette, a bort szabadon árusíthatták.[17]

Az 1551. évi megyei urbárium jelentős borszolgálmányról szól. Egy feljegyzés szerint 1552-ben a megye alispánja a püspöki jövedelmekből négy hordó bort kapott.[18] Az egri főkáptalan 1560. évi birtokkönyve, a Liber Santi Joannis 22 községet sorol föl a Gyöngyös-visontai borvidéken, ahonnan az egyháznak bortizedet adtak.[19]

1548-ban a gyöngyösi termelők az egri püspökség tizedjáruléka fejében 1694 köböl bort szolgáltattak be, amely mennyiségből a lelkészi negyed és egyéb kiadások levonása után 1120 köböl jutott az egri várba. Ez a mennyiség 2352 hektoliternek felelt meg.

A pápai tizedet szedő községek feljegyzései szerint, a patai főesperesi kerülethez tartozó Gyöngyösön az 1576. évben 132 termelő fizette a tizedet. A főesperesi kerületben ekkor már a bortermelés volt a főfoglalkozás. 1577-ben a tizedlajstromok 348 gyöngyösi bortelmelőt mutatnak ki, akik tized fejében 608 köböl bort szolgáltattak be, az 1578. évi összeírásban pedig 350 bortermelő szerepelt 733 köböl bortizeddel. A bevallott kevesebb bormennyiség oka feltehetőleg az, hogy a hármas adóztatás jelentős terheket rótt a termelőkre (a szultán, a király után a fejedelem is részesedni akart a termésből).[20]

Előfordult, hogy a tized nem a dézsmások, hanem a portyázó törökök kezére került. 1602-ben Nagy Dénes és Rigó Antal patai bírák két szekéren vittek be Gyöngyösre dézsmabort. A portyázó hatvani törökök rajtaütöttek, 13 köböl bort kiöntöttek, leitták magukat, majd egy szekér bort Hatvanba szállítottak be.[21] 1605-ben és 1606-ban Bocskay István dézsmásai, Horvát Karko és Rácz András szedték Gyöngyösön a bortizedet.[22]

Az 1605. évi tizedjegyzék szerint 125-re esett le a gyöngyösi bortermelők száma, akiktől 123 köböl bort szedtek be. Gyöngyöspüspökiben ugyanekkor 45 termelőtől 62 köbölt gyűjtöttek össze.[23]

[15] *Dezséri Bachó L.* (1941): Gyöngyös város a török hódoltság idejében. 65. l.
[16] I. m. 65. l.
[17] *Katona J.–Dömötör J.* i. m. 139. l.
[18] Borászati Lapok 1937. dec. 25. sz.
[19] Borászati Lapok 1937. dec. 25. sz.
[20] *Sebők L.* (1881) Gyöngyös és vidéke története. Gyöngyös
[21] *Szederkényi N.* (1890–1897): Heves vármegye története I–IV. Eger, 105. l.
[22] *Dezséri Bachó L.* (1941): Gyöngyös város a török hódoltság idejében 70. l.
[23] I. m. 67. l.

Bocskay inspectora, Zthrucz Ferenc a megye későbbi alispánja Pata, Pásztó és Gyöngyös bortized kerületekbe Hidvégy Mihály, Marzaly Miklós és Pap András dézsmásokat küldte ki, pontos utasításokkal:[24] a községi bírákkal egyetértésben írják össze a dézsmaköteles bortermelőket, ne hagyják magukat megcsalni, ne fogadjanak el rossz bort, a 6 évesnél fiatalabb szőlők után ne vegyenek tizedet, visszaélések elkerülésére a dézsmálást maguk végezzék és ne bízzák kerülőkre, szolgákra, mert a károkért nem ezek felelősek; számadásaikat két héten belül adják be, a népet ne zaklassák bírsággal, akarata ellenére bírákat ne választassanak, bevételeikről hetenként elszámoljanak, használják a szokásos helyi mértékeket, „mely hűséggel való forgolódásokért leszen fizetésök 16 köböl egri bor".[25]

1609-ben a király kiváltságlevelet adott a városnak, valamint a vidék falvainak, hogy boraikat külföldre (Erdélybe, Lengyelországba) szállíthassák, s tőlük vámot és harmincadot szedni nem volt szabad. Az értékesítés számára azonban nagy nehézséget jelentett, hogy Lengyelország felosztása után megszűnt a lengyel–magyar határ. Az 1754. és 1755. évi vámrendelet megszabta, hogy magyar bort csak akkor lehet külföldre szállítani, ha vele együtt ugyanolyan minőségű osztrák bort is eladnak. Ez pedig a minőség romlásához vezetett.

A hódoltság idején a mennyiségi termelés visszaesett, de a minőség jó lehetett, mert a szőlőt olyan helyekre telepítették, amelyek kiváló minőséget produkáltak. A Sárhegy oldalát tartották a legjobb szőlőtermő helynek. 1672-ben Almásy István valósággal a kősziklán telepített szőlőt, ezért a város hét évre adómentességet adott neki. Telepítettek itt a Tassyak, Széchényiek is. Valószínű, hogy a város nemesi jogokat élvező lakói telepítettek ide. 1688-ban Gyöngyösön Csima János a Jeruzsálem dűlőben telepít szőlőt.

A híres török utazó, Evlia Cselebi 1664-ben így írt a gyöngyösi borokról: „Borának nincsen párja sem Arábiában, sem Adsem országban, csak a Tanedos szigeti hasonló hozzá. Rózsaszínű, fehér zafírhoz hasonló borai vannak, amelyeket hosszúkás edényekben küldenek megízlelés végett . . ."[26] Ez időszakban leghíresebbek a sári, visontai, gyöngyösi, patai és az apci borok voltak.[27]

Ha a politikai helyzet kiéleződött, a királyi kamara vagy a püspök dézsmaszedői joggal féltek a hódoltságban a rabságba eséstől, a „galibától".

1672-ben a patai kerület bordézsmájának beszedésével kapcsolatban az alábbi vélemény alakult ki: „mink nem járhattunk a processusokban (kerületekben) az bordézsmáláskor, meg a búza-szedéskor faluról falura, mint a többi dézsmás uraimék . . ."[28]

1684-ben szigorú intézkedéseket határoztak el azok ellen, akik titokban árultak bort, és amikor ezek a rendszabályok nem értek célt, a tilalmat a körülményekhez képest szigorították.[29]

Szüretkor csak azokat bocsátották ki a kapukon, aki megfizette a dézsmát és erről cédulát kapott. Sokan meghamisították ezt a nyugtatványt, mire a tanács szigorúan büntette a hamisítókat: ha tanácsbeli volt, elvesztette hivatalát és 40 forint bírságot fizetett, ha nemes ember volt a tettes, megindították ellene a törvényes eljárást, ha pedig jobbágy, a piacon nyilvánosan megbotozták.[30]

1685-ben a tanács megengedte Gyöngyösön, hogy a város földjén akárhol és bárkinek szabad a tanács tudtával a tövissel benőtt, parlagon heverő földből szántóföldet irtani, amely néhány év múlva az illető saját tulajdonába ment át. Aki parlagot termelés alá fogott, az a városnak csak a bordézsmát fizette meg.[31]

Tekintettel a város súlyos anyagi helyzetére Gyöngyös elöljáróságának mindent el kellett követnie, hogy fokozza a városi pénzjövedelmeket. Ezért minden eszközzel igyekezett megakadályozni, hogy rajta kívül mások is tartsanak kocsmát.[32] 1675-ben a tanács elhatározta, hogy a városban

[24] I. m. 68. l.
[25] I. m. 68. l.
[26] *Katona J.–Dömötör J.* i. m. 141. l.
[27] U. et c.: 26:28. 25–43. sz. Magyar Országos Levéltár. Urbaria et Conscriptiones a fasciculus és darab száma.
[28] O–L. Dézsmák. Heves 1672/3. 1672/4. Magyar Országos Levéltár.
[29] *Szederkényi N.* (1890–1897): Heves vármegye története I–IV. Eger, 304–10. l.
[30] *Sebők L.* i. m. 198. l.
[31] *Dezséri Bachó L.* i. m. 191. l.
[32] I. m. 214. l.

sem pálinkát főzni, sem idegenből hozni nem szabad, büntetés terhe alatt.[33] Ez az intézkedés a borfogyasztás növelését célozta, ez pedig csak a városi kocsma forgalmát emelte. 1676-ban a borbírák a városi bor iccéjét 10 pénzért árulták ki.[34]

1681-ben a tanács úgy akarta letörni a Püspöki felől jövő borcsempészetet, hogy az előforduló eseteket 12 forint bírsággal sújtotta, a hordók fenekét pedig kiütötte.[35] Püspökibe megtiltotta a borkivitelt is, és ezt a tilalmat 1696-ban megújította. 1685-ben a tanács megtiltotta, hogy a városban bárki bort, égett bort, pálinkát áruljon, 12 Ft büntetés terhe alatt, mert „ennyi sok nyomorúságban és fizetésben onnan várhatunk valami kis hasznot, melivel fejünket menthetjük," írta az alispánnak Kecskeméti Eötvös István, Gyöngyös város bírája.[36]

A XVII. század vége felé a magyar bor már világhírnévre tett szert, miután Ausztria akadályokat gördített a magyar bor kivitele elé, a borkereskedelem Lengyelország felé irányult.[37]

A gyöngyösi termelők az ország határain belül, mind a hódoltsági területeken, mind a királyi Magyarországon élénk borkereskedelmet űztek.[38] 1670-ben I. Lipót király megerősítette a János király által 1536-ban kiadott, II. Mátyástól újból átíratott, a bormérésre és a borral való kereskedésre vonatkozó kiváltságokat.[39] Az 1670-ben kiadott oklevél azért bírt különös fontossággal, mert a város jobbágyai panaszt tettek a földesúrnál, hogy azelőtt a jobbágyok boraikat összeöntötték és közösen adták el, de az elöljáróság 1669-ben kötelezte a jobbágyokat, hogy a bort a városi kocsmának adják el, ahol azokat csak a város saját borainak eladása után mérték ki. Többször előfordult tehát, hogy a bor a jobbágyok nyakán maradt.[40] A mozgékony mátraalji borkereskedők ebben az időben különösen élénk kereskedelmet folytattak Nagykőrös és Kecskemét városokkal.[41]

1711-ben a szatmári békekötés lezárta a közel két évszazadra terjedő török, illetve háborús korszakot.[42] A megye lakossága az 1550. évi állapothoz képest mintegy 60%-os vérveszteséget mutatott.[43] A Mátra aljának erdőkkel tarkított borvidéke a felszabadító háborúk során egészen elnéptelenedett. Az üres falvakat 1695–1742 között Gömörből, Hontból, Zólyomból csoportosan érkező szlovák bevándorlók népesítették be. E falvak – Domoszló, Markaz, Kisnána – földesurai, a Nyáry-örökös Bossányiak és a Nyári-örökség bérlője, Enczinger – elősegítették felvidéki birtokaikról egyrészt saját jobbágyaik ideköltözését, de más földesuraktól is csalogattak ide jobbágyokat.[44]

Pálosvörösmart később népesedett be szlovák kecskepásztorokkal, de kapott kisebb csoportot Vécs, Gyöngyöshalmaj is.[45] 1773 után gyakorlatilag lezárult Heves megye török utáni újranépesülése.

1696-ban az egyik új betelepülő Rimaszombat tájékáról jött Domoszlóra, és a következőket mondta: „Lejövén az tanú Rimaszombat tájékáról Domoszlóra lakni, mindjárt második esztendőben, hogy azon helyet megszállni kezdették, az helység meszállításában oly szokás tartatott, hogy akár pástos, akár régi lakott telekben levő puszta fundusra valamely jövevény magát letenni kívánta, az karót ahol tetszett, leütötte és magát akár egyik, akár másik földesúr jobbágyságára tetszése szerint adta. A domoszlói lakosok nem a hajdani régi telek helyén, hanem a más, tőlük felfogott telken laknak mostanáig."[46]

1730-ban Bél Mátyás így írta le a Mátraaljá: „A hegyek lábánál, elsősorban a Mátrának síkságra néző déli, napsütötte lejtőin mindenütt meghonosodott a szőlő . . . A Mátra járás a Mátra hegység hátában terül el, mindenütt hegyes terepen, de közben itt is, ott is nyílt völgyek tárulkoznak ki,

[33] Heves megyei Levéltár. Gyöngyös városi jkv. 108.
[34] I. m. 115. l.
[35] I. m. 158. l.
[36] *Sebők L.* i. m.
[37] *Dezséri Bachó L.* i. m. 191. l.
[38] I. m. 213. l.
[39] *Bártfai Szabó L.* (1937) adatai. Gyöngyösi Kalendárium 1937. évf. 50–70. l.
[40] I. m. 70. l.
[41] I. m. 56. l.
[42] *Soós I.* (1975): Heves megye községei 1867-ig. Eger, 32. l.
[43] I. m. 70. l.
[44] I. m. 37. l.
[45] I. m. 37. l.
[46] I. m. 37. l.

bennük apró települések . . . Erdős hegyekben bővelkedő zord vidék ez. A búza nem terem meg, a rozs is csak itt-ott. A feltört föld az első évben, esetleg a második, sőt a harmadik évben sem terem semmit, ha nem trágyázzák és a vetésre gondosan elő nem készítik. Itt-ott megterem a szőlő, de termése savanyú és silány . . . Szántható határuk szűkös, kicsi, ezért településeik rendszertelenek, elhanyagoltak. Kevés olyan falu van itt, melyben a kis házak száma meghaladná a húszat. A falvak nagyobb részét csak 6–8–9, legfeljebb 12–15 család alkotja."[47]

1724-ben Gyöngyösön a tanács úgy határozott, aki a régi szőlőkben újat kezd, s azt feldolgozza, a város taksa fejében neki adja. 1729-ben a tanács megengedi, hogy Encsen, a halászi határ mellett levő parlagot felszántsák. Négy évig nem kellett utána dézsmát fizetni.

A város felőli gyepüt 1782-ben extravallummal írják a jegyzőkönyvek. E területet a földesurak osztatlannak ismerik el, s a belőle telepített szőlőket tulajdonosaik szabadon eladhatták. Hogy az első szőlőket a gyepükön telepítették, mutatja az is, hogy az Úrdombján, amely a város legkorábban lakott része, a szőlősgazdák 1792-ben azzal a kéréssel fordultak a tanácshoz, hogy szőlőgyepüiket rendbe hozhassák, bizonyos időre a dézsmát engedjék el.

A törökök kiűzése után jóformán átmeneti fellendülésre sem volt idő. A gyöngyösiek Rákóczit pártolták, s a szabadságharc után a szőlőművelői jobbágysorba süllyedtek. Az új birtokosok, a császár kegyeltjei nem sokat törődtek a szőlőkultúra fejlesztésével. A gyöngyösiek részére ugyanakkor a bortermelés és borkereskedelem a török hódoltság, a kuruc–labanc kor nemzetpusztító harcában életük fenntartását jelentette. Ilyen körülmények között a nagy anyagi befektetést, szaktudást és gondos munkát igénylő szőlőművelés igen lassan fejlődött.

Még súlyosbította a helyzetet az, hogy a Mátraalja szőlőtermő vidékén 1730 és 1740 között a földesurak főleg középbirtokosok voltak – s ezek oly módon szerveztek bortermelő majorokat, hogy a jó földet elvették jobbágyaiktól. 1730 táján Abasár, Apc, Atkár, Ecséd, Feldebrő, Gyöngyös, Gyöngyöshalász, Nagyréde lakói panaszkodtak legjobb földjeik kisajátítása miatt.

1750 után Abasáron, Aldebrőn, Apcon, Feldebrőn, Gyöngyöstarjánban, Visontán majorsági szőlőföldeket alakítottak ki a földesurak.[48] A nagyrédei jobbágyok 1772-ben így beszélik el a szőlőtermelő major létrejöttét: „Ebben a faluban régebben nem volt sem nemesi kúria, se urasági major, se majorságföld. Most azonban a falu szélén, a földesurak közös földjén Bulyovszky uraság egy cseréppel fedett, szép és kényelmes kőkúriát építtetett, ezt keletről nagy majorház koríti, melyben 30 fejőstehén és 300 juh tartatik. Bulyovszky nem messze a kúriától egy 300 akó bort termő urasági szőlőt létesített, ehhez a földeket részben a jobbágytelkektől, részben az irtásföldektől vette el."[49]

A XVIII. század közepén nagyobb ütemben folynak a szőlőtelepítések, annak ellenére, hogy a jobbágyság intézménye és a kötelező dézsma beszolgáltatása továbbra is fennmarad.

A régi rendeletek a borok minőségének védelmében szabályozták a szüret kezdetét. 1715-ben a gyöngyösi tanács kimondja, hogy október 14-én és 15-én szüreteljenek a céhek és birtokosok, a város lakói pedig határrészenként más-más időpontban, 16-án és 20-án kezdjék el a szüretet.

1781-ben Gyöngyösön a város földterületének összeírásakor a megyében működő királyi bizottság a város szőlőit I., II., III. osztályba sorolja.

Bártfai Szabó László: „Gyöngyös és vidéke bortermelésének története 1850-ig" (Gyöngyösi Kalendárium 1937. 50–70) című művében írja a következőket: „A discretióban adott borral sűrűn találkozunk. 1687-ben a megyei tisztviselők részére vesz át a város bort, amelyet szüretkor a dézsmaborból ad vissza. 1701-ben az alispánnak 4, szolgabírónak 2 akó gyöngyöző bort adnak discrétióban. Ugyanazon évben, mivel új szegény káplán jön a városba, de usus ne legyen belőle 3 akó borocskát és 2 rajnai forintot adnak neki. 1702-ben a városból eltávozó katonák kapitányának adnak 4 akó bort. 1731-ben – hogy a város peres ügyeinek szekere Pozsonyban el ne akadjon – Grassalkovich Antal lakodalmára küld fel a tanács 5 akó bort, máskor Orczy Lőrinc báró leányának esküvőjére, vagy a földesurakhoz újévi tisztelgésre menő városbíró szekerének hátuljában mindig megtaláljuk az átalagocska ajándék bort".[50]

[47] I. m. 36–7. l.

[48] Urb. tabelláknál található előzetes összeírások. „Oeconomia dominalis in agricultura (in vinearum cultura) consistit"

[49] *Soós I.* i. m. 49. l.

[50] *Bártfai Szabó L.* i. m. 50–70. l.

Ha a bor gazdasági hatalmat jelentett, természetes, hogy általa minden időben sok ügyet lehetett intézni. Napjaink „folyékony okmánybélyeg"-ének egy régi híres borvidéken ugyancsak széleskörű hagyományai vannak.

A Mátraalja néhány községének szőlőkultúráját az 1770-es években a következők jellemzik: Gyöngyösorosziban 54 helybeli és 17 más falubeli, összesen 355 kapás szőlőt használt a Földváry familia birtokán. 1783–95 között a földesurak birtokarányosítást hajtottak végre. Ezúttal a birtokjog arányának megfelelően felosztották és a földesurak között kisorsolták az öreg szőlőket meg a falu belsőségének egyes részeit. A jobbágyok elvesztették irtásföldjeiket, hét károsult gazda elköltözött.[51]

Gyöngyöspatán a szőlőterület növelését, új szőlő telepítését a jobbágyok kezdeményezték azzal, hogy feltöretlen legelőn, kiirtott erdő földjén szőlőtelepítésre engedélyt kértek, az utána fizetendő bordézsmáról szerződésre léptek földesurukkal. Ilyen szőlőtelepítést kezdeményeztek pl. a Havas erdőben 1765 körül, Marsovszky és Rakovszky földesurak kiirtott erdejének helyén.[52]

Gyöngyössolymoson 1770-ben, az úrbérrendezés előestéjén a Solymosi hegyben 116 helybeli és 233 gyöngyösi szőlősgazda 1433 kapás szőlőt használt.[53]

Gyöngyöstarjánban a Forgách és Haller birtokrészen levő jobbágyokat az úriszék arra kötelezte, hogy a szőlőbirtok adásvételét a tiszttartói hivatalban kérelmezzék, az adásvétel engedélyezésének díja fejében 30 krajcárért ún. szőlőlevelet váltsanak. Erre azért volt szükség, mert az úriszék megállapítása szerint: „a szőlőnek gazdáira reá sem lehetett találni, adták-vették tetszések szerint, hírül nem adván az uraság tisztének, némely szőlőkbül ezen okból a désma is elveszett, ezért is a szőlőlevélnek váltása szükségesnek találtatott".[54]

Egerszóláton 1786-ban Dudás György a vármegyén panaszt tett régebbi földesura ellen. Dudás ugyanis 7 év óta szolgált jobbágyként Csernyus Istvánnál. „De elegendő földet s rétet a földesúr nem adott, ezért minden esztendőben más uraságtúl kölletett harmadában, s negyedében földet váltanom (bérelnem). Mégsem lévén elengedő kenyerem az új kenyérig, elhagytam őt s otthagyván édesatyámmal épített házamat, istállómat, fészeremet, más urasághoz állottam, aki elegendő földet adott, Csernyus úr a házamat, szőllőcskémet elfoglalta". A vármegye a földesuúrnak adott igazat, mert szökött jobbágynak régi ura birtokán semmi vagyona, joga nincs. Egyébként Dudás szökése óta nem tartja magát a bíró pálcája alá, az adófizető nép közé nem adózik, hanem jágerkodik új uránál, Szabó András fundusán. De elvett szőlőjét visszakapta.[55] Gyöngyöstarjánban 1770-ben az urasági szőlők megmunkálásához minden kenyeres gazda 2 kapást ad és 2 napi zöld munkát megtenni tartozik.[56] 1770-ben Markazon a „Szőlőhegyük jó, alkalmatos bort terem és innen hegyünkből az alföldi lakosok megvévén, elhordják."[57] Verpeléten 1770-ben 391 kapás dézsmás szőlőt használtak a jobbágyok az Alsó- és Felsőhegyben, Pipishegyben, Hagyókán, Szent János földjén.[58]

Abasáron 1780 és 1806 között Hunyady földesúr sári tiszttartója 4–5 évenként kiosztott egy-egy jókora darabot a Rókus nevezetű tilalmas földesúri erdőkből erdőirtásra, majd dézsmaköteles jobbágyszőlő ültetésére: „itt telepített szőlőjüket hat esztendeig dézsma nélkül használhatják, ennek elteltével pedig minden ötödik akó bort (a földesúrnak) dézsmában kiadni tartoznak, kivévén a királydézsmát (egyházi dézsmát), mivel az ilyen majorság-földbül királydézsmával nem tartoznak. A szőlő eladása és vétele csak az uraságnak helyben hagyásával lehessen meg. Senki se bátorkodjon a szőlőbe fát ültetni. Aki tehetsége szerint az irtásban és elültetésben nem iparkodik, a fölfogott darabtul megfosztatik."[59]

A Sárhegy egyik szakaszát 1808 tavaszán osztotta ki Brudern földesúr szőlő alá, s miután a jobbágyság ennek kiirtását, beültetését ötöddézsmára nem vállalta el, Brudern megelégedett a heteddézsmával. Erre a szerdahelyi jobbágyok is át akartak térni a hetedén való dézsmálásra, de Luprik nevű

[51] Hml. Közgyűlési iratok 1937. 25. sz. Gyöngyöszoroszi.
[52] *Soós I.* i. m. 241. l.
[53] I. m. 241. l.
[54] HmL. Közgy. jkv. Egerszólát 1757. 21. sz.
[55] HmL. Közgy. jkv. Gyöngyöstarján 1786. 247. sz.
[56] *Soós I.* i. m. 246. l.
[57] I. m. 457. l.
[58] I. m. 505. l.
[59] I. m. 66. l.

uradalmi fiskálisuk így válaszolt nekik: „A Rochus oldalon felállított és több esztendők által ötödén dézsmált szőlők után megengedtetődik, hogy az idén csak hatoddézsmát adjanak. Ha azonban a majorságföldeken fundált szőlők birtokosai továbbra is nyughatatlankodni merészelnének, azoktól azonnal megfognak fosztani és nem ötöd, hanem negyeddézsma alá szoríttatni."[60]

A 12 kapás templomszőlő megmunkálása természetben terhelte a párbérfizetésre kötelezett híveket. 1823-ban a gazdák és zsellérek a ledolgozás helyett pénzben kívánták ezt kifizetni, de a községben lakó taksás nemesek, kiszolgált katonák, földesurak kerülői, vincellérjei, árendásai a pénzfizetést megtagadták. Erre „a szolgabíró által megparancsoltatott a sári bíráknak, hogy a templomszőlő kapáltatásának költségeit mindenkitől irgalom és halasztás nélkül executióval behajtsák s valahol hiány mutatkoznék, a bírák fogják sajátjokból megtéríteni és restségök büntetését is el fogják venni." Ezek után a „pap pénzét" a sári hadnagy és a helység polgárai hiánytalanul beszedték és átadták a plébánosnak.[61]

Karácsondon az 1828. évi összeírás szerint a lakosság legfőbb kereseti forrása az volt, hogy az egri és a gyöngyösi szőlőkbe jár napszámbérért dolgozni.[62] A jobbágyok a szőlő terméséből hegyvám gyanánt hetedet adtak a földesuraknak. A szőlőt négyszer kapálták. A nagyszámú földesúri zsellér a gyöngyösi szőlőkben csak némi keresethez jut.

Kisnánán is hasonló helyzet állott elő, mint Karácsondon.[63]

1837-ben a gyöngyöshalászi hegyben szőlővel rendlkező helybeli, gyöngyösi, adácsi és árokszállási lakosok panaszára a főszolgabíró az alábbiak szerint rendelkezett: Gyöngyöshalász helység bírái az egész halászi határból járó királyi (egyházi) tizedet az egri érsekségtől kiárendálván, a szőlősgazdákon a szőlőtermésből a tizedet természetben megveszik, abból az érsekséget kifizetik, a földet bíró jobbágyoktól pedig a földek terméséből tizedet nem vesznek, s így a szőlősgazdák a királydézsma árendálásából származó nyereségben nem részesülnek, s ezen hasznot csupán a halászi földesgazdák érzik.[64] Ugyanezért megparancsolta a bíráknak, hogy a királyi dézsmáért kötelezett árendális summát és minden ehhez való járandóságot mind a földes-, mind a szőlősgazdákra igazságosan vessék ki, így ezen árandálásból származható mind kárt, mind hasznot minden földes- és szőlősgazdákkal éreztessék és a királydézsmát természetben szedni ne merészeljék.[65]

A múlt század elején, a nemzeti megújulás korszakában fokozott figyelemmel fordultak a szőlőtermesztés felé is. 12 év alapos munkája nyomán Schams Ferenc tollából 1833-ban megjelent német nyelven a borvidék első szakmailag hiteles, részletes leírása. Akkoriban a mátraaljai borvidéket még visontai borvidéknek ismerik, híres vörös borokat ad: „Unter den vorzüglichsten Wein-Pflanzungen, namentlich denen Welche Rebenblut ergiessen, verdienen die Visontaer mit in der erste Reihe gestellt zu werden". (Azon híres-neves szőlőterületek közül, melyek nevezetesen szőlővért adnak, a visontai az első sorba helyezhető).[66]

Schams Ferenc munkásságából tudjuk, hogy a vidék neves földesura, Brudern báró Burgundiából, a Vezúv lejtőjéről és a Rajna vidékéről behozott fajtákkal is kísérletezett. A Sárhegy lejtőjén termett rajnai rizlingben túl sok alkohol volt, ami elnyomta a zamatanyagokat. A hűvösebb fekvésű Tót-Nánán viszont ugyanolyan bort sikerült előállítani, mint az eredeti rajnai. Schams Ferenc a visontai vörös bort sötétebb színűnek mondja, mint az egrit.

Hogyan lehetséges, hogy ilyen kiváló adottságokkal rendelkező borvidék mégsem volt olyan híres, mint az egri? A különbség oka az, hogy Eger környékén sokkal több borpince van, mint a Mátraalján. Valaha csak a két-három éves óborokat kedvelték. Az érleléshez nélkülözhetetlen volt a jó, télen-nyáron egyforma hőmérsékletű, se nem száraz, se nem nedves borpince. Később a gyenge minőséget adó fajták rontották el a Mátraalja jó hírét, és itt mindig a mennyiségi szemlélet uralkodott.

Ebben az időszakban is „üzemeltek" olyan kocsmák, fogadók, amelyek a bor forgalmazását biztosították. A múlt század ismertebb kocsmái, illetve vendégfogadói Gyöngyösön a következők:

[60] HmL. Közgy. jkv. Abasár 1820. 131. sz.
[61] I. m. 1823:647 1824:1146. sz.
[62] *Soós I.* i. m. 293. l.
[63] I. m. 324. l.
[64] HmL. Közgy. jkv. Gyöngyöshalász 1867. 2063. sz.
[65] HmL. Közgy. jkv. Gyöngyöshalász 1837. 2063. sz.
[66] *Kriszten Gy.* (1977): Hevesi Szemle 1. sz. 43. l.

1784-ben, majd 1813-ban újonnan felépített Farkas vendégfogadó, 1815-ben megnyílt az Oroszlán, 1820-ban a Három Rózsa, 1822-ben az Arany Kátsa, 1840-ben a Vaskorona.

Az 1848-as törvények kimondták ugyan a jobbágyfelszabadítást, de számos kérdés rendezetlenül maradt, egyes rendelkezéseit eltérően lehetett értelmezni. A törvény az úrbériség fogalmi körét nem határozta meg alaposan, ezzel a földesuraknak lehetőséget adott arra, hogy a majorsági zselléreket is járadékfizetésre kötelezzék.

A legtöbb sérelem a jobbágyszőlők tekintetében állt elő. Mivel a jobbágyszőlőket nem úrbéri, hanem majorsági földeken telepítették, 48 után is megmaradtak régi állapotukban. Felettük a földesúr megtartotta tulajdonjogát, továbbra is megkövetelte és szedte a használatukért járó szőlődézsmát. S amikor a személyükben felszabadított jobbágyok a szőlődézsma megfizetését tagadták, földesuruk a bíróságon beperelte őket.

A jobbágyságra vonatkozó 1848-as törvények fenti hiányossága főleg azon bortermelő városok polgárságára nézve volt sérelmes, ahol úrbéri szántóföld, úrbéri jobbágytelek nem volt. Ilyen volt a helyzet Egerben és Gyöngyösön. A városi polgárok iparral foglalkoztak és a dézsmás szőlők terméséből éltek, s bár városi kiváltságaik kisebb vagy nagyobb fokban biztosították részükre a városi önigazgatás lehetőségét, jogilag személyükben csak szőlőbirtokos házas zsellérek, szőleik majorsági földön telepített dézsmás szőlőnek minősültek. Őket a 48-as törvények csak személyükben szabadították fel a földesúrtól való függőség és úriszék joghatósága alól, csak személyükben válhattak házas zsellérekből független városi polgárokká, de házaik, szőleik tulajdonosa továbbra is a régi földesúr maradt, ezek használatáért továbbra is fizették a háztaksát, illetve szőlődézsmát.[67] A gyöngyösiek a fizetést megtagadták, de mindjárt adósságpert kaptak nyakukba.[68]

Mindez 1848 nyarán sok keserűséget és a parasztság társadalmában belső hasadást szült, hiszen különbséget tett úrbéres telkesgazda és szőlősgazda között, utóbbiak hátrányára. A panaszok hatására és a szőlősgazdák lecsillapítására a képviselőház 1848. szeptember 15-én – közvetlenül a közelgő szüret előtt – hozott elvi határozatában eltörölte ugyan a szőlődézsmát, de a dézsmavesztett földesurak kárpótlása felől nem intézkedett. Deák igazságügyminiszter 1848. szeptember 19-i törvényjavaslata szerint a szőlősgazdának önerejéből kellett volna a szőlődézsmát megváltania, de a képviselőház végül is úgy döntött, hogy a negyedteleknél kisebb birtokú parasztok helyett az állam vállalja magára a szőlődézsma megváltásának terhét.[69] A javaslat tárgyalását az országgyűlés nem tudta befejezni, a harci események miatt törvény nem lett belőle, a képviselőház határozatát a megyei hatóságok nem hirdették ki. 1849 tavaszán a debreceni kormány a majorsági zsellérek ügyében még kiadott egy kiegészítő rendelkezést, kibővítette az úrbériség fogalmát, de a tisztán majorsági természetű jobbágyokat további szolgálatokra kötelezte. Mindez azt jelentette, hogy a szabadságharc végnapjaiban a parasztok ötödrészének sorsa még eldöntetlen maradt.[70]

Amikor 1848-ban az aldebrői zsellérek hírt kaptak a jobbágyviszonyok és úrbéri szolgáltatások megszüntetéséről, azonnal megtagadták a majorsági földek után szerződés szerint járó szolgáltatásokat. Károlyi gróf ezért pert indított ellenük, mert a 48-as törvények a majorsági földekre kötött szerződéseket nem oldották fel. Így az aldebrői zselléreknek továbbra is fizetniük kellett mind a szőlőföldek, mind a bérelt majorsági földek után járó szerződéses szolgáltatásokat 1860-ig.[71]

A szabadságharc leverése után a császári kormányzat 1853. évi úrbéri nyílt parancsban nem vette át a szőlődézsma állami megváltásának elvét az országgyűlés 1848 szeptemberi határozatából. A nyílt parancs 17–18. §-a csakis a bizonyíthatóan úrbéres földön telepített szőlők váltságát hárította az államra, míg egyéb dézsmás szőlők kérdésében azon álláspontot vallotta, hogy miután azokat majorsági földön telepítették, maguknak a szőlősgazdáknak kell megváltaniuk, s használatukért a dézsmát a megváltásig fizetniük kell.

Heves megyében legfeljebb a jobbágyfundusok, belső házhelyek kerjében telepített szőlők minősültek úrbéri eredetűnek, míg a dézsmás szőlők túlnyomó részét, vagyis a szőlőhegyekbe telepí-

[67] *Soós I.* i. m. 293. l.
[68] I. m. 58. l.
[69] I. m. 58. l.
[70] I. m. 58. l.
[71] I. m. 75. l.

tett szőlőket gazdáiknak önerejükből kellett volna megváltaniuk. Erre pedig csak Eger és Gyöngyös pénzes polgárai voltak képesek.[72]

A gyöngyösiek az örökváltság ügyének békés úton való kieszközlésére a Gyöngyösre küldött Dobrzsánszky Adolf kir. biztos közreműködésével 1852. október 10-én kötötték meg földesuraikkal az örökváltság szerződést, mely szerint a 89 közbirtokos részére egy éven belül kifizetett 142 878 Ft-on váltották meg „város határában ezideig szokásban volt mindennemű földesúri járulékot, adózást, a földesurak pedig minden házas és házatlan zsellért, dézsmás szőlőt örökre felszabadítanak, bormérettetési taksákat megszüntetik, úrbéri járulékaiból mostanáig fennmaradt minden hátralékot elengednek, azok további behajtásáról önként lemondanak, eziránti pereiket s ítéletek végrehajtását beszüntetik".[73] Ilyen nagy összeget a bortermelő falvak népe nem bírt volna egyszerre előteremteni. Fizette tehát továbbra is a bordézsmát a régi szokás és urbárium előírása szerint, szüretkor beszolgáltatta a must tized-, kilenced- vagy éppen hetedrészét, s legfeljebb egy-egy évre váltotta meg a szőlődézsma értékét pénzzel.[74]

1863-ban Domoszlón a községi elöljáróság az alábbiakban tajékoztat a volt jobbágyok használatában levő dézsmás szőlők földesúri terhei felől: „A domoszlói határbeli dézsmás szőlőhegyek közül a Vál alatti hegy heteddézsmás, a többi mind kilenceddézsmás. A szőlőalja taksája, vagyis az ún. szőlődézsma minden három négyszögöl szőlőaljától két krajcár. A taksa alá tartozó gyümölcsfák három osztályba sorolhatók: 8–4–2 krajcár fizettetik utánuk az uraságnak. Más adózás a szőlőhegyektől a volt földesuraságoknak nem teljesíttetik".[75]

Az 1865. évi adatok szerint a Mátraaljján végig húzódó szőlőterület több mint 15 ezer kh-ra tehető, amelyből Göngyös város és közvetlen környéke kb. 5700 hk-al (3274 ha) rendelkezett. A belterjes gazdálkodásra való áttérést, illetve törekvést igazolja az, hogy Gyöngyös város és környéke kilenc hegyközségbe tömörült.

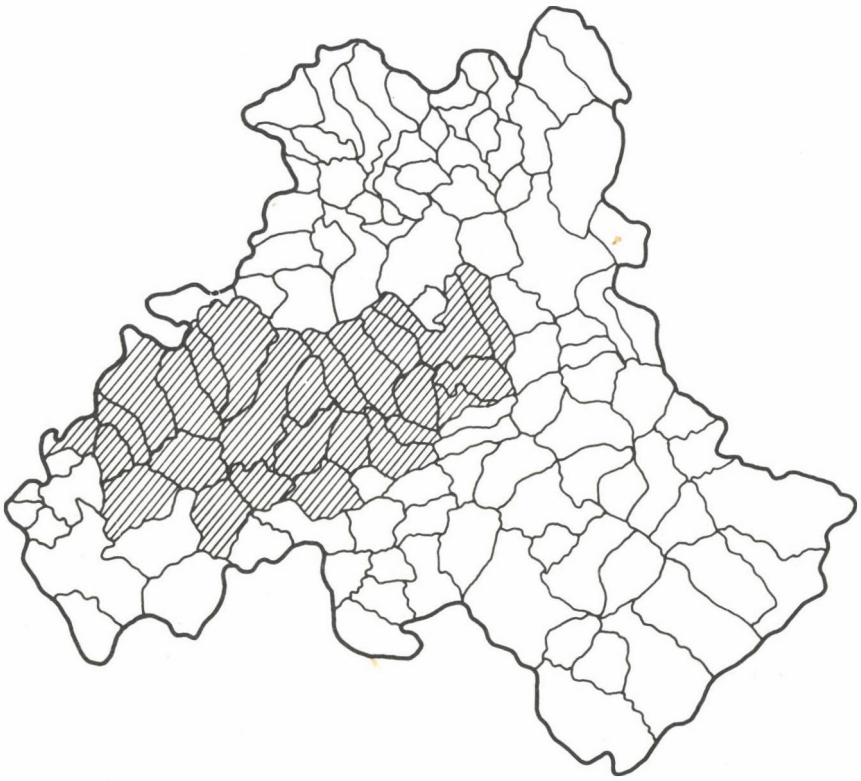
Az 1867. évi kiegyezés után a kormányzat napirendre tűzte a szőlődézsma eltörlésének kérdését, s az 1868. évi 29. törvénycikk előírásai szerint „Az országos közvetítés segélyét nyújtotta a megváltás megkönnyítésére". Ez a törvény eltörölte a szőlődézsmát és a hegyvámot. A volt földesúr kártalanítására váltságösszeg gyanánt a szőlődézsma egyévi átlagos pénzértékének hússzorosát állapította meg, melyet a megváltásra kötelezett egykori jobbágyok 22 éven át kamatostól törlesztettek és fizettek be az állampénztárba.[76] Az országos közvetítés segélye abban állt, hogy az állampénztár a földesurak részére 8%-kal kamatozó jelzálogos kötvények alakjában fizette ki a részükre megállapított váltságösszeget.

A Mátraalja egykori jobbágysága az 1867. évi kiegyezéssel, illetve az azt követő években, a polgári korszak hajnalán, ténylegesen is tulajdonosává válhatott az úrbéri terhektől, szőlődézsmától immár végleg megszabadított, földesurétól elkülönzött és tagosított földjének.[77] – A kiegyezéssel új, nagyszabású fejlődés előtt nyílott lehetőség. Megjelent a vasút a borvidéken, s ezzel lehetővé vált a bor távoli szállítása. Új termelési eljárások honosodtak meg, megjelent a lókapa, hatásosabb lett a szőlő védelme.

A XIX. század végére önállóvá vált Heves megye s ezen belül a Mátraalja szőlőtermelő jellegét az is dokumentálja, hogy címerében a Tiszamenti síkság gólyája a tüzes bort adó szőlőfürtöt emeli lábával. A század végén Gyöngyös környékén európai viszonylatban is jelentős szőlőtermelés fejlődött ki.

Ezt a gazdag szőlővidéket érte az 1883–1890 között pusztító filoxéra, amely óriási károkat idézett elő. Gyöngyösön 1883 őszén találtak először filoxérával fertőzött tőkéket. 1885-ben már 600 kh (344,6 ha) volt a filoxérás terület. Nagyréde határában a szőlőket 3 év alatt pusztította el. 1890-re a falu határában már egyetlen termő tőke nem volt. A filoxéravész előtti szőlőkultúra nyomait helyenként, pl. a Sárhegy keleti, déli és délnyugati lejtőin ma is megtaláljuk teraszok formájában.

[72] I. m. 59. l.
[73] HmL. Gyöngyös város tanácsának iratai. (1852/XX) 75. sz.
[74] *Soós I.* i. m. 60. l.
[75] Domoszló urv. tagos. iratai.
[76] *Soós I.* i. m. 60. l.
[77] I. m. 60. l.

A Mátraaljai történelmi borvidék földrajzi helyzete Heves megyén belül

2. *A szőlőtermelés alakulása a filoxérától a II. rekonstrukcióig*

Heves megyében 15 551 kh szőlőterület pusztult el, amelyből 4145 kh (2380,8 ha) Eger városára, 1395 kh (801,2 ha) Gyöngyös városára jutott. A többi terület a községek között oszlott meg. Az egri borvidék azért szenvedett olyan nagy veszteséget, mert talaja kötöttebb a Mátraaljai borvidék talajánál.[78]

A filoxéra idejét jellemzően mutatja be a következő leírás: „Ott, ahol e század elejétől 1888. évig vígan dalolt a szüretelő nép, ott, ahol poharak csengése és elmés köszöntők között csapongott a kedély; ezer és ezer akószámra hevert a drága nektár; – ott 1900. évig csendes, mélabús volt minden, üresek voltak a pincék, búskomoran jártak a szőlőtulajdonosok, akik szomorkodva emlegették az elmúlt idők dicsőségét, az elmúlt idők víg szüretjét. Mindezt egy piciny bogár, a philoxéra okozta, mely pár év alatt tönkretette a nagykiterjedésű s bőven termő hazai szőlőültetéseket, koldussá tette a szőlőbirtokosokat, kik reménytelenül kétségbeesetten néztek a jövő elé.[79]

A filoxéra pusztítása utáni I. rekonstrukció a nehéz gazdasági helyzet és a kormány elégtelen intézkedései miatt csak lassan kezdődött el. Pénz hiányában a hegyvidéki szőlősgazdák nem tudták elpusztult szőlőiket amerikai vesszők ültetésével felújítani. Ugyanakkor a kis- és középgazdák között olyan nézet uralkodott, hogy a filoxéra „majd elmegy, mint a többi Isten csapása". Kezdetben a rekonstrukció legolcsóbb megoldását választották – országosan is ez volt a jellemző –: az immunis homoktalajok beültetését kezdték meg. Ez elsősorban Verpelét és Apc környékére vonatkozott. A kipusztult hegyi szőlőket nem telepítették újra, mert a behozott direkttermőkkel, majd oltványokkal

[78] Megyei Statisztikai Hivatal iratai (kézirat).
[79] Gyöngyösi Kalendárium. 1913. évf. 147. l.

elsősorban a hegy lábánál elterülő lankásabb dombokon, sőt sík területeken létesítettek új ültetvényeket.

A rekonstrukció éveiben a leírások szerint „A vármegyei szőlősgazdák csoportjából kimagaslik a gyöngyösi nép, nemcsak azért, mert ügyesség és értelmesség szempontjából fölötte áll az egri, vagy a vármegye más részén levő szőlők művelőinek"... „A gyöngyösi munkásnép talán az egész országban a legszorgalmasabb és az is bebizonyított igazság, hogy a munkáltatási költség sehol az országban nem olyan magas, mint ép nálunk, Gyöngyösön."[80]

A filoxéra után 20 évvel a minisztérium szakértőket küldött, kormánybiztosok álltak a szőlősgazdák rendelkezésére, több bank együttesen kölcsönöket adott, s megalakult az ún. agrárbank, mely rövid idő alatt több ezer k. holdra kétmillió korona kölcsönt folyósított.

A gyöngyösi bortermelők főleg fehér szőlőfajtákat termeltek. Ezek között különösen kiemelkedtek a báró Brudern József által termelt ún. rajnai fajták.

A módosabb szőlősgazdák oltvánnyal telepítették újjá szőlőiket. Leginkább használt alanyfajta volt a Riparia Portalis, de oltottak Riparia Glabre és Riparia Tomentose alanyfajtákra is. Nagy területre telepítették a Mézes fehér, Kövidinka, Piros szlanka, Bánáti rizling, Ezerjó fajtákat. Elszórtan kisebb területeken az egyéb pontusi fajtákat is telepítették, mint pl. az Erdei fehér, Járdovány, Rákszőlő, Piros bakator stb. Az Olaszrizling nagyobb mérvű elterjedése az 1900-as évek első évtizedében vette kezdetét.

A szakemberek biztosítása érdekében (és még az országban kilenc helyen) vincellériskolákat létesítettek, ami a szakemberképzésen kívül, szaporítóanyag-termesztéssel, a rekonstrukció szakszerű irányításával, példamutató gazdálkodással nagyban hozzájárult, hogy a borvidék régi hírnevét visszaszerezze.

A megyében a nagy számú kisgazdaság mellett árutermelés szempontjából jelentősebb volt az, hogy 563 gazdaság 10 675 k. holdon (6131,7 ha) szakszerű és gazdaságosabb bortermelést folytatott. Ezeknek a gazdaságoknak a szőlőültetvényein főleg minőségi szőlőfajtákból álló fajtaazonos táblák voltak, szemben a kisebb gazdaságok vegyes telepítéseivel.

Az ország egyetlen vidékén sem játszott olyan szerepet a banktőke, mint a Mátraalján. Gyöngyös környékén korszerű szőlőművelés elsősorban a nagyobb részvénytársaságok szőlőtelepein volt. Nagyobb szőlőterülettel rendelkezett a Westhalon Auersberg Visontai Szőlőtársaság, a Mátrahegyaljai Szőlőtelepítő Részvénytársaság, a Visontai Szőlőtelepítő Részvénytársaság. Ecséden az Agrária Szőlőtelepítő Részvénytársaság létesített ültetvényt.

A szőlőműves nép hamar megtanulta a fás és zöld oltás készítését. Ennek lett az eredménye az, hogy 1895-ben Esztergom, Fehér és Pest vármegyék szőlőbirtokosainak egy csoportja a tanulmányi utazásukból Gyöngyösre is lejöttek s elismerően nyilatkoztak a város és egyes birtokosok szőlőtelepeiről.

1910-ben a felújított szőlők termésének mennyisége úgyszólván felülmúlta a régi szőlők termésének mennyiségét.

A XX. század eleji társadalmi és gazdasági nehézségek, valamint a költséges oltványtermesztés miatt a termelők szerényebb, szegényebb és nagyobb rétege a szőlőtermeléshez való görcsös ragaszkodás miatt földjeiken ellenálló direkttermő fajtákat telepített. Az 1912–20-as évek között a direkttermővel beültetett terület 4–5 ezer kat. holdat tett ki. Így honosodtak meg és váltak domináns fajtává a Noah és Othelló direkttermő fajták, amelyek termesztése nagyfokú minőségi romlást idézett elő a borvidéken.

A direkttermő szőlők az amerikai eredetű Vitis Labruscából származnak. Az európai nemes szőlő borától eltérő különös, kellemetlen zamatanyagot, direkttermő ízt (rókaíz, labruszkaíz) tartalmaznak. Nagyobb hátrányuk azonban, hogy boruk káros az egészségre. Állatkísérletekkel bizonyították, hogy a direkttermő borok erősen károsítják a májat, idegrendszeri bántalmakat okoznak. A kísérleti állatoknak még a harmadik nemzedékénél is degenerálódási tünetek jelentkeztek. A károsító hatást a metilalkohol és a színezőanyag különleges összetétele okozza. A kékbogyójú fajtákban rákkeltő anyagot is találtak. Gyöngyös környékén a szellemileg csökkent képességű embert „Noahnyomásos"-nak is szokták nevezni. Ennek ellenére mégis miért terjedtek el a direkttermők?

– Kevés munkával sok jövedelmet biztosítottak;

[80] Gyöngyösi Kalendárium. 1911. évf. 115–19. l.

– ellenálltak a filoxérának és a gombabetegségeknek;
– a tudatlanság, jóhiszeműség és a kapzsiság is szerepet játszott elterjedésükben.[81]

Gyöngyös egykori polgármestere, Csomor Kálmán is reklámozta a filoxéravész után az Othelló telepítését. Az oltványszőlő elsőbbségét azonban soha nem tagadta. Régen a direkttermő borért mindössze 20%-kal fizettek kevesebbet, mint az oltványszőlőből származóért. Nem is kellett túl sok biztatás, az értéktelen fajták gyorsan terjedtek. Ennek következményeként a termelők, borkereskedők között széles körben elterjedt a borhamisítás, borkészítés.

A direkttermők visszaszorítását csak a mezőgazdaság szocialista átszervezése hozta meg. A termelőszövetkezetek üzemi területein 1961-ben 1985 ha, 1970-ben csak 170 ha volt a direkttermő. Ma már a közösen művelt területekről el is tűntek, csak a régi háztáji és magánkézben levő területeken találhatók itt-ott, területük rohamosan csökken. 1936-ban országosan 8,5% volt a direkttermő szőlők aránya, ugyanakkor a gyöngyös-visontai borvidéken 15,5%.

A századfordulón a tőkés vállalkozók, illetve szőlőtermelők két nagy jelentőségű intézményt létesítettek. A Gyöngyös és Vidéke Szőlősgazdái Szeszfőző Szövetkezet 1916-ban alakult 1600 körüli taglétszámmal. Pálinkafőzőiben mindenféle gyümölcspálinkát főzött, valamint borpárlatot a gyengébb borok javítására és fogyasztására. Az ország legnagyobb ilyen üzeme volt. Napi kapacitása: gyümölcspálinkából 600 l, borpárlatból 300 l. Az Industria Szőlőtermelők Ipari Rt 1924-ben alakult meg. Célja olyan üzemágak megteremtése, amelyek addig Gyöngyösön hiányoztak. Fogallkoztak mustsűrítéssel, napi 4–500 hl édes mustot tudott besűríteni ez a vállalat.

Az első világháború után hosszú ideig borértékesítési válság volt. A kedvezőtlen gazdaságpolitikai helyzet miatt a bortermelők különféle kedvezmények kérésével léptek fel. Így kérték, hogy záros határidőre, 5–10 évre függesztessék fel, illetve szállíttassék alá boraink fogyasztási adója, a szállítási díjtétel körülbelül 50%-kal mérsékeltessék.[82] Az értékesítő intézmények sorában kiemelkedett: a Gyöngyösvisontai bortermelők szövetkezete, mint rt., továbbá a Gyöngyös-Visontai hegyi bortermelők pinceszövetkezet, a Visontai Szőlőtelep és Mátrahegyaljai Borértékesítő Vállalat és több kisebb hasonló értékesítő vállalat.[83]

Egy 1936. évben megjelent monográfia találóan így jellemezte az 1930-as évek szőlőtermesztésének helyzetét: „Napjainkban a bortermelés filoxérája az értékesítési lehetőségek hiánya".

A borértékesítési válság leküzdésére indul meg a Mátraalján a csemegeszőlő termesztés. 1933-ban már Krakkó, Varsó, Graz, Bécs, München, Prága, Párizs, Brüsszel, Amszterdam, London, Strassburg, Hamburg, Lipcse, Berlin, Drezda, Stockholm piacain megtalálható a mátraaljai csemegeszőlő.[84]

A csemegeszőlők exportja 1000 q-ban[85]

Állomások	1932	1933	1934	1935	1936
Gyöngyös	18,2	11	18,6	13,9	38,7
Verpelét	1,7	0,6	0,8	–	2,8
Izsák	23,4	20,7	16,0	16,7	22,8
Kecskemét	20,8	10,5	6,9	5,2	13,2
Kiskunhalas	10,8	3,6	7,9	4,1	9,7
Nagykőrös	8,9	5,0	5,8	4,8	13,4
Jánoshalma	2,9	1,7	3,3	3,9	5,7

Az adatokból kitűnik, hogy legnagyobb exporttal Gyöngyös rendelkezett. A 30-as években a csemegeszőlőt a borszőlők árának 2,5–4-szeresével lehetett értékesíteni.

[81] *Kriszten Gy.* i. m. 43–7. l.
[82] Gyöngyösi Kalendárium. 1911. évf. 115–19. l.
[83] I. m.
[84] *Kriszten Gy.* i. m. 43–7. l.
[85] *Kozma P.* (1961): Csemegeszőlő. Mg. Kiadó, Bp. 37. l.

Gyümölcsként értékesített szőlő mennyisége 1932-ben (kg)[86]

Megnevezés	Csemege	Bor	Összesen
Országosan	123 347	276 689	400 036
Ebből a Gyöngyös-Visontai borvidéken termelt	21 099	12 841	33 940

A csemegeszőlő-ültetvények területe 1932-ben országosan 19 963 kh (11 466 ha) volt, amely az összes szőlőterület 5,4%-át adta. Ebből a Gyöngyös-Visontai borvidékre 3648 kh (2095,4 ha) jutott, amely a borvidék szőlőterületének 20,8%-át biztosította. Az 1936–40 között a megyében termelt szőlőmennyiség 10–15%-át csemegeként értékesítették. Volt olyan év, például 1936-ban, hogy 84 000 mázsa csemegeszőlőt értékesítettek. Elaprózódottsága ellenére a szőlőtermelés a megyében több 10 000 embernek biztosította részben vagy egészében a megélhetést. Egyes községek lakóinak 70–80%-a a szőlőtermelésből élt (pl. Markaz, Abasár, Domoszló stb.). A szőlőterülettel nem rendelkező „kapások" a tavaszi és kora nyári munkák idején kisebb vagy nagyobb szőlősgazdáknál dolgoztak. E napszámosok egy része a szőlőmunkák elvégzése után summásként az alföldi és dunántúli birtokokra szegődött el.

A felszabadulás előtti szőlőművelésre a szétforgácsoltság volt a jellemző. Az 1935. évi mezőgazdasági összeírás szerint Heves megye 26 000 kh szőlőterülete 20 000 gazdaság között oszlott meg. Az egy katasztrális kh-nál kisebb szőlőterülettel rendelkezők száma meghaladta a 15 000-et, vagyis a gazdaságok 75%-ához a szőlőterületnek csak 25%-a tartozott. A szőlőművelés tehát rendkívül elaprózott keretek között, mondhatni zömmel kisegítő tevékenységként folyt. Ezt bizonyítja, hogy például az 5–20 holdas gazdaságoknak 109 ezer kh szántóterület mellett csak 7500 kh szőlőterületük volt. Jellemző mutatója a szőlőművelés színvonalának az is, hogy az egy kh-nál kisebb szőlőterülettel rendelkezők közül például csak minden negyediknek volt permetezőgépe (az 1935. évi összeírás szerint). A sokezer kistulajdonos szűkös anyagi helyzete miatt nem folytathatott korszerű szőlőművelést, a kisüzemi módszerek mellett nem tudtak a különféle szőlőbetegségek ellen hathatósan védekezni.

Az első és második világháború között, bár a gazdaságpolitikai helyzet nem kedvezett a szőlőtermesztés fejlődésének, mégis a Mátraalján a borszőlő- és csemegeszőlő-termesztés, valamint az oltványkészítés speciális tájkultúrává fejlődött. A szőlőtermesztés és a borászat közel 35 000 embernek adott részben vagy egészében megélhetést a borvidéken. A Mátraalja egyes községeiben (Abasár, Markaz, Domoszló, Gyöngyöspata, Gyöngyöstarján, Nagyréde) a lakosságnak kétharmadát ez a termelési ág foglalkoztatta.

A század végén Gyöngyösön, Gyöngyössolymoson, Gyöngyöspatán, Abasáron a fehér fajok metszése még az ősz végén, a tél elején történt,[87] míg a vörös szőlőket korán tavasszal, Szent Józseftől Szent György napig „vágták, ahogy az idő engedte". Ma már a szőlők őszi-téli metszése egyedi jelenség. A legidősebb szőlőművesek az időjárás gondos megfigyelésétől és kiszámításától vezérelve metszenek néha ebben az időben. Az újtelepítésű szőlőkben a helyi tapasztalat azt mutatja, hogy a Chasselas és Othelló fajtákat ősszel kell metszeni, a többit áprilisban. A Gyöngyös-vidéki metszésről Morócz István 1845-ből származó leírása a fehér és vörös szőlők eltérő művelésének újabb fontos mozzanatára mutat.[88] „Vörös . . . török szőlőt világos szemre[89] és egy-két, leföllebb három csapra"[90] metszik, mert ha több csapot hagynak a tőkén, igaz – egypár évig bőven terem, de aztán megsínyli. A fehér szőlőt rudasra[91] szokták metszeni, azaz ép, egészséges vesszejét a tőkének negyedik vagy ötödik barkájánál, vagyis szeménél metszik el, miből aztán hajtja az új termő vesszőt, ezt pedig azért hagyják

[86] I. m. 38. l.
[87] *Kecskés P.* (1966): Szőlőmetszés a Mátraalján. Etnográfia, 495–516. l.
[88] I. m.
[89] I. m.
[90] I. m.
[91] I. m.

ilyen fent, mert a fehér szőlőnek fürtjei közönségesen hosszúak szoktak lenni, tehát hogy a földet ne érje, különben megrothad.[92]

Gyakorlatban tehát rudasra vágták a Porcsin, Fekete rebeda, Tulok szőlő, Török gohér, Pankota, Uri szög, Fekete Muskatal, Püspök szőlő vörös szőlőfajtákat, valamint a Természetes fehér, Zöld szőlő, Rakszőlő, Szőke- és Zöld kecskecsecsű, Fehér muskatal, Hárslevelű, Juharfark, Fehér dinka fehér szőlőfajtákat.[93]

A művelésmódot elemezve: a fehér szőlők fedetlenek, soratlanok, karózottak és felkötöttek, ellentétben a vörös szőlőkkel, melyeket fedtek, sorba ültettek, nem karóztak és nem kötöttek.[94]

A mátraalji karikárametszés a múlt század 70–80-as éveiben a következők szerint történt: ősz végén a tőkék gyökerezési munkálatánál választotta ki a gazda a karikásnak valót. A két-három szemre hagyott dobosan[95] (Gyöngyöspata, Gyöngyöstarján), ágasan[96] (Gyöngyös) vagy hajasan[97] (Apc, Pásztó) levő karikás vesszőt lehajtották.[98] Tavasszal a föld alól felszedett 10–15 szemes karikás vessző alatt, valamint a tőke másik oldalán hagytak egy-egy két szemes ugart.[99] A karikás metszésforma azokra a mátraalji helységekre vonatkozik, amelyekben a monokultúra jellegű szőlőművelés fejlett művelés- és metszésmódokat eredményezett.[100] A századfordulóra a régi kopaszfajműveléssel felhagytak.[101] A metszésmód elfogadottan hosszú csapos, gyakori szálvesszőzéssel.[102]

A szőlőművelésben a metszésnek olyan jelentősége van, mint a szántóföldi művelésben a vetésnek, ültetésnek. A helyi szólás szerint „jó metszés, nagy szüret" vagy „ahány kéve vessző, annyi akó bor" (Visonta, Gyöngyös), ugyanis a hagyomány szerint a levágott szőlővessző és a termett jó bor mennyisége egyenes arányban állott. Mátraalján a monda szerint a metszés Noé idejéből eredeztetik: „Noé idejében nem metszették a szőlőt. Noénak volt egy szamara. Ez a szamár egyszer elszabadult és véletlenül a szőlő közé ment. Lerágta a vesszőket. Ősszel ezeken a tőkéken volt a legtöbb és legjobb termés. Azóta metszenek az emberek.[103]

A metszés a század elejéig kizárólag férfimunka volt, csak a vesszők kötözését végezték nők. A mátraalji borbányák (részvénytársaságok nagy szőlőterületei) kialakulása és a világháborúk okozta munkaerőhiány azonban szükségessé tette a női munka alkalmazását a szőlőmetszésben. Az urasági szőlőkben a metszés legfontosabb mozzanatát, a termőcsapok meghagyását a vincellérek, felügyelők végezték, mint ahogy a Visontán lejegyzett mondóka is illusztrálja. A metsző úgy mondja a verset, mintha a tőke szólítaná meg, és a kiváltságos helyzetben levő felügyelő elleni szatíra is érezhető:

„Aggyon isten meccő,
Van is itten vessző,
Nézzé csak le alám,
Van is itten szakáll.
Válaszd ki a termőköt,
Hidd ide a felügyelőköt,
Mert azt te rád nem bízzák,
Mert a jó bort ők isszák".

A II. világháború a munkaerő- és anyaghiány miatt a szőlő termőképességének romlását okozta. A felszabadult ország kormányának 4600/1947 ME sz. rendelete s annak végrehajtását szolgáló 63000/1947 FM sz. rendelete a szőlőtermelés javítása érdekében eltörölte a telepítési illetéket s a borértékesítési járulékot. Módosította az 1938. évi 31-es törvénycikknek a direkttermőkkel kapcsola-

[92] I. m.
[93] I. m.
[94] I. m.
[95] I. m.
[96] I. m.
[97] I. m.
[98] I. m.
[99] I. m.
[100] I. m.
[101] I. m.
[102] I. m.
[103] I. m.

tos rendelkezését is. Az új rendelet a direkttermő szőlőfajták kivágását 1950. évi határidővel a történelmi borvidékre korlátozta. A borvidéken 4000 kh körüli szőlőterület került kiosztásra. A földosztás arányai a megye különböző pontjain különbözőek voltak. Amíg a megye alföldi részein a felosztott föld átlaga 4–8 k. holdig terjedt, a hegyes, dombos Mátraalján az átlag csak 1–2 hold. Markaz és Halmajugra lakossága még 1946 tavaszán is vitatta a felosztott föld hovatartozását.[104]

1945-ben a földosztás befejezése után is igyekezett a reakció a földreform ideiglenes jellegét hangoztatni. A megyei alispán 1945 júniusában körrendeletet adott ki, melyben felhívja a községi elöljáróságok figyelmét a reakció megerősödésére. „A suttogó antidemokratikus propaganda látván a jobboldali remények letörését, most egy utolsó lélekmérgező munkával próbálkozik. Azt igyekszik elhitetni a néppel, hogy a földosztás csak átmeneti jellegű, s utána vagy a régi birtokosoknak, vagy másoknak át kell adni a földet."[105] A reakció mesterkedését alátámasztotta az a körülmény, hogy a földhözjutottak a földosztással egy időben nem kapták meg a birtoklevelet. 1945 nyarán, hogy a földhözjutottak helyzetét megszilárdítsák és a reakció propaganda-hadjáratát leszereljék, megkezdték a birtoklevelek kiosztását.[106] Gondoskodtak arról, hogy az új gazdák számára mezőgazdasági tanfolyamot szervezzenek. 1945 nyarán Gyöngyösön is működött ilyen tanfolyam.[107]

A szegényparasztság helyzetének súlyosságát fokozta a viszonylagosan nagy népsűrűség is. Az egy km²-re jutó mezőgazdasági népsűrűség Heves megyében 72,8 volt,[108] ami hozzájárult a birtokelaprózódáshoz. A nagyobb táblákban levő szőlőket 1200–1600 négyszögöles darabokra szétosztva juttatták a nincstelen földműveseknek és törpebirtokosoknak. Így a szakszerűen kezelt nagyobb szőlők is elaprózódtak. A háború utáni anyaghiány fokozta a kezeltség romlását. Kedvezőtlen folyamat kezdődött meg a szőlőtermelésben. Az állatállomány csökkenése, a trágyázás, az anyaghiány a védőszerek használatát hiúsította meg és a támaszrendszer pótlásának elhanyagolását eredményezte. Az istállótrágyát nagyrészt szántóterületen vagy kertekben használták fel, műtrágya pedig kevés állt rendelkezésre. A karók 45%-a rossz állapotban volt. A bortermelés hanyatlásának oka volt többek között az is, hogy az egyénileg gazdálkodók termelési érdekeit nem biztosították kellően. A beszolgáltatásnál a szorzókulcs alkalmazása (a szőlőterületet ötszörösen vették figyelembe), a magas adó és egyéb kedvezőtlen agrárpolitikai intézkedések gátolták a termelés fejlesztését.

Gyöngyösön a Földosztó Bizottság elnöke az agrárproletár kommunista Czakó Sándor volt. 850 gyöngyösi család kapott 1541 kh földet, a korábbi szőlőbirtok művelői új gazdákká váltak. Gyöngyösön az egy-egy család számára igénybevett földterület viszonylag kevés volt a nagy számú gyöngyösi kapás parasztság földhöz juttatásához. Egy-egy család számára 1–2 holdas területnél nagyobb nem juthatott, így több éven át fennmaradt a szomorú emlékű gyöngyösi emberpiac. A szőlőterületek elaprózódtak. A háború utáni anyaghiány, a gazdasági felszerelés és részben a kellő szakismeret hiánya a szőlőterületek még nagyobb fokú elhanyagolságát eredményezte.

Már 1949-ben a meginduló tsz-mozgalom eredményeként Gyöngyösön megalakult a Dózsa, majd a Kossuth Termelőszövetkezet, majd 1954–55-ben újabb két termelőszövetkezet jött létre.

Heves megyében a tsz-mozgalom nagyobb arányú fejlődése 1959 után következett be. Hiba volt kezdetben az, hogy a tsz-ek nem gondoltak kellően a közös vagyon gyarapítására, és az évi jövedelem nagy részét kiosztották. Az abasári Új Élet Tsz pl. 1950-ben 58 Ft-ot fizetett munkaegységenként.[109]

Az 1950-es évek elején alkalmazott beszolgáltatási rendszer, a magas boradó és egyéb kedvezőtlen gazdaságpolitikai intézkedések gátolták a szőlőtermelés fellendülését. A szőlők állapota ilyen körülmények között nagymértékben leromlott. A telepítések felújítás hiányában kiöregedtek.

A hagyományos keskeny sortávolságú szőlőművelés miatt a termésátlagok alacsonyak voltak. Gyöngyösön pl. 1930 és 1956 között az 1 kh-ra jutó termésmennyiség 16,1 q volt (9,24 q/ha). Ezen belül az oltvány fehér és vörös borfajtákból 12 q/kh (6,89 q/ha), míg a direkttermő Noahkból és Othellókból a 62 q/kh (36,6 q/ha) termést is elérte.

[104] *Nagy J.* (1970): A szocializmus építése Heves megyében (1945–1969). Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya, Eger.

[105] I. m.

[106] I. m.

[107] I. m.

[108] I. m.

[109] I. m.

A Szőlészeti Kutató Intézet felmérése szerint a megyében a szőlők állapota 1951–52-ben a következőképpen alakult:[110]

A szőlők állapota	A terület megoszlása, %
jó	21,0
közepes	51,7
rossz	27,3
Összesen	100,0

A szőlők kiöregedtek, és igen kevés újratelepítés történt.

A szőlők kora (év) 1952-ben	A terület megoszlása, %
0–3	2,2
4–12	10,7
13–25	23,9
25–	63,2

Az öreg szőlők magas és növekvő aránya mellett különösen kedvezőtlen volt a tőkehiány mértéke. A szőlőterületek 57%-ában 5–25%-os, 28%-ánál pedig 25%-nál nagyobb volt a hiányzó tőkék aránya. Ez is előidézője az alacsony termésátlagoknak, mivel a területnek így hozzávetőlegesen 20%-a kihasználatlanul maradt. A ráfordított munka majdnem azonos a tőkehiányos szőlőkben is, így a termőegységre jutó költség kedvezőtlenül alakult. A kedvezőtlen természeti feltételek mellett mind jobban elterjedt a kipusztult tőkéknek direkttermő fajtával való pótlása. A szőlők termőkapacitása így nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is nagymértékben csökkent. Az 1952. évi megfigyelés szerint a megyében az összes szőlőterületnek 24%-a (7301 kh – 4193,6 ha) volt a direkttermő, abból 5415 kh (3110,3 ha) a gyöngyösi járásban volt. 1937-ben 3825 kh (2197 ha) volt a direkttermő szőlő – 13,1%. Az 1954–57. évek gazdaságpolitikai intézkedései megállították a hanyatlást, sőt javult is a szőlőtermelés helyzete. Ezt bizonyítja az, hogy 1954-ben a bortermelés 1 858 000 hl volt, 1958-ban pedig 5 294 000 hl-ről beszélünk, az egy kh-ra jutó átlagtermés ugyanebben az időben 5,9-ről 17 hl-re emelkedett.[111]

Az ellenforradalom leverése után az MSZMP KB és a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány fő feladatának tekinti a mezőgazdaság szocialista átalakítását, s a szövetkezetek fejlesztéséhez minden támogatást megad.[112]

A fejlődés első lépcsőjét az 1958. évi 3004-es kormányhatározat jelentette, mely nagyarányú állami támogatást biztosított a szövetkezeteknek az állóalapok növelése, az árutermelés fokozása, a belterjesség fejlesztésének céljaira.

A földreform mellett az átszervezés jelentette a legnagyobb változást a Mátraalja szőlőkultúrájának alakulásában. Míg a földreform a szőlőterület elaprózottságot csak fokozta, és a szőlőtermelést a kisüzemi gazdálkodás irányába vitte, addig a mezőgazdaság kollektivizálása ezzel ellentétben a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés lehetőségét teremtette meg. A szervező munka eredményeként, 1960 tavaszára a megye területének 98%-a a szocialista nagyüzemi gazdaságokhoz tartozott.[113]

Az eddigiek alapján tehát a történelmi-gazdasági folyamatok a szőlőtermelés birtokviszonyainak átalakulását eltérő módon érintették, amely az alábbiakban összegezhető:

– a szőlőbirtok aprózódása meghaladta a mezőgazdaság egészére jellemző méreteket;
– a kapitalizálódás nem érintette úgy a szőlőtermesztést, mint a szántóföldi növénytermesztést;
– a kisárutermelő jelleg volt a domináns;

[110] Heves megyei Statisztikai Hivatal adatai (kézirat).
[111] I. m.
[112] *Nagy J.* i. m.
[113] I. m.

– az 1949–53 közötti kollektivizálás nem változtatta meg a szőlőtermelés kisárutermelő jellegét. Az eltérő művelésmód, fajtaösszetétel stb. nem teremtette meg a nagyüzemi gazdálkodás feltételeit;

– a termőterület nagy része a tagok háztáji kezelésében maradt.

3. *A szőlőtermelés fejlődése a II. rekonstrukciótól napjainkig*

Az 1962-ben megindult II. rekonstrukció az Országos Szőlészeti és Borászati Kutató Intézet által elkészített terv szerint indult be, amely Gyöngyösre és a községekre, sőt dűlőkre bontva irányozta elő a fejlesztés lehetőségeit a borvidék ökológiai, közgazdasági tényezőinek figyelembevételével. Az 1962-es rekonstrukciós felmérések alapján Gyöngyösön kb. 5000 kh, a járás területén mintegy 12 ezer kh szőlőterület volt keskeny sortávolságú, nagyüzemi művelésre alkalmatlan. Egyedül a Gyöngyös-Domoszlói Állami Gazdaság rendelkezett korszerűen telepített szőlőterülettel.

A szőlőtermesztés korszerűsítésében elsősorban a községek jártak elöl, míg Gyöngyös város termelőszövetkezetei a hagyományokhoz való görcsös ragaszkodás, a szakmai konzervativizmus miatt lemaradtak. Az egyhelyben való topogás kiküszöbölésére 1969-ben „Mátrakincse" néven egyesült a négy tsz Gyöngyösön, hogy közös beruházások, a közgazdasági tényezők kedvezőbb felhasználásával intenzívebbé váljék a szőlőtelepítés.

A borvidéken a gazdaságok koncentrációja több szakaszban bonyolódott le. Az 1958–60 közötti tömeges átszervezés a mezőgazdasági nagyüzemet tette uralkodóvá, a gazdaságok területei koncentrációja felgyorsult. A kisüzemekre alapozott mezőgazdasági termelés átalakítása a szocializmus építésének adott szakaszában objektív szükségesség volt. A szocialista állam „felülről" kezdeményezte a mezőgazdaság termelési viszonyainak átalakítását, elhárítva ezzel azt az akadályt, amit a szétaprózott agrárstruktúra állított a termelőerők fejlődése elé.[114]

A termelőszövetkezetk egyesülésének szükségességét a következők határozták meg:[115]

– a termelőeszközök hatékonyabb kihasználása;

– a kis területeken történő gazdálkodás hátrányos helyzetének kiküszöbölése;

– a tsz-tagság folyamatos munkával való ellátásának biztosítása;

– az eltérő eszközellátottságból származó hátrányos helyzet megszüntetése;

– vezetési, üzemszervezési gondok;

– a termelőszövetkezetek egységes működésének olyan keretei, mint a községek nagysága, a domborzati, települési viszonyok stb.

A területi koncentráció 1960-tól három szakaszban ment végbe.

I. szakasz: a mezőgazdaság átszervezése, a szocializmus alapjainak lerakása (1958–60). A rendelkezésre álló termelési eszközök elégtelensége, alacsony technikai színvonala fékezte 1958 előtt a nagyüzemi szőlőtermelés követelményeit kielégítő szövetkezeti gazdaságok kiépítését. Ilyen gazdaságok szervezését akadályozta meg a szövetkezeti mozgalom stabilitásának a hiánya, az állandó kilépések, feloszlások, a betagosított földek szétparcellázása, a bevitt fölszerelések, állatok kivétele stb. Ebben az időben a tsz-vezetők nagy részének a nagyüzemi irányításban való járatlansága is sok problémát okozott. A tsz-ek nagy része ekkor még területi vonatkozásban sem volt egyértelműen nagyüzem.

II. szakasz: a közigazgatási, területi egységeken belül (községekben) végbement a termelőszövetkezetek integrációja (1961–69). Az egyesülést gyakran alkalmazták egy községen belül a tsz-ek közötti különböző termelési adottságoknak, a gazdálkodás jövedelmezőségében, munkaerő-ellátottságban meglevő különbségeknek a kiegyenlítésére. Esetenként a gazdaságilag és szervezetileg szilárd nagyobb termelőszövetkezeteknek a kisebb tsz-ekkel való egyesülése is eredményesnek bizonyult. 1970-ben a borvidék minden településén egy termelőszövetkezet volt.[116]

[114] *Bodnár L.* (1978): A mezőgazdaság területi koncentrációja és a falusi fejlődés kapcsolata Heves megyében, Földrajzi Értesítő, 3–4. sz. 449–60. l.

[115] I. m.

[116] *Bodnár L.* (1974): A Mátraaljai történelmi borvidék gazdaságföldrajza. Doktori értekezés (kézirat), KLTE, Debrecen, Földrajzi Intézet Könyvtára.

A korábbi termelőszövetkezeti viszonyokkal szemben ez az új időszak korszakváltást jelentett mind a szövetkezeti gazdálkodás alapjának lerakásában, mind a város és falu társadalmi viszonyaiban. Bár a nagyobb üzemi egység több vezetési és szervezési gondot okoz, az egész település gazdasági egysége mégis igen sok, nagyon jelentős előnnyel jár. Társadalmi szempontból, különösen pedig az egységes kollektív szövetkezeti szellem kialakítása szempontjából szintén nagy az az erő, hogy a település földművelő lakossága – mind a kisparasztság, mind a középparasztság – tagja ugyanannak a tsz-nek, tehát eltűnnek a parasztság korábbi rétegeződésének maradványai.

III. szakasz: több közigazgatási egységen belül működő termelőszövetkezet egyesülése (1970-től napjainkig). Az egyesülések eredményeként a nagyüzemi termelés keretei tovább szélesedtek, s ez elősegíti a fejlett mezőgazdasági technika hatékonyabb alkalmazását. 1977-ben a Mátraaljai borvidék területén már csak 9 településnek volt önálló teremelőszövetkezete (Gyöngyös, Gyöngyöshalász, Gyöngyösoroszi, Gyöngyössolymos, Abasár, Karácsond, Markaz, Nagyréde, Visonta).[117]

A termelőszövetkezetek integrációjuk során nem vették figyelembe azt, hogy melyek a borvidéki községek. Így előfordult az, mátraaljai és egri borvidékhez tartozó község egyesült, vagy borvidékez nem tartozó község csatlakozott a borvidéki községhez. Egerszólát pl. Egerbaktával kooperál, Verpelét Tarnaszentmáriával alkot közös termelőszövetkezetet. Detkhez tartozik Nagyút, Ludas, Halmajugra; Domoszlóhoz Kisnána és Vécs. Ecséd Rózsaszentmártonnal, Gyöngyöspata Gyöngyöstarjánnal és Szücsivel, Atkár Adáccsal és Vámosgyörkkel, Zagyvaszántó Lőrincivel és Apccal, Aldebrő Feldebrővel hozott létre közös társulást. A jelenlegi stádiumban a nagyüzemi mezőgazdaság fejlődését az alábbiak jellemzik:

– a gazdaságok számszerű csökkenése, a fokozódó területi és eszközkoncentráció;
– a fokozódó termelési szakosodás;
– az integrációs és kooperációs kapcsolatok kibővülése;
– a csökkenő munkaerő-foglalkoztatás.

1965-ben a tanácsi szektorban a borvidék területén 18 811 kh (10 805 ha) volt a szőlőterület. E területek döntő többsége a tsz-ek kezelésében volt. 1970-ben a tsz-ek szőlőterülete 10 416 kh (5982 ha) volt, ami azt is jelentette, hogy a szőlőterület nagymértékben csökkent.[118]

A területcsökkenés okai:

– az átszervezést követő időszakban az elöregedett, kisüzemi, főleg direkttermő területek jelentős részét kivágták;
– a kézimunkaerő fokozatos csökkenése és drágulása;
– a termelési költségek emelkedése s ennek következtében a nem kielégítő jövedelmezőség;
– a felvásárlási árszínvonal igen mérsékelt emelkedése;
– a gazdaságok pénzeszközeiket más beruházásokra fordították.

A rekonstrukcióra a gazdasági, politikai ösztönzők 1969-ig kedvezőek voltak, mert eddig a korszerű, nagyüzemi telepítésre 70%-os, 1969-ben és 70-ben 50%-os, 1971-től csk 30%-os állami támogatást nyújtottak. A nagy befektetést igénylő ültetvénytelepítésre ennek következtében a termelőszövetkezeteknek nem volt elegendő pénzük.[119]

Kedvezőbb volt a helyzet a Gyöngyös-Domoszlói Állami Gazdaság területén. E gazdaság a korábbi kapitalista jellegű szőlőtelepek helyén jött létre. A II. világháború után ezen telepek szőlőterületei nem kerültek felosztásra, így állami kezelésbe mentek át. Ez helyes volt, mert a kisárutermelő szőlőgazdaságok növelése célszerűtlen lett volna a már meglevő gazdaságosan termelő üzemek rovására. Az állami gazdaságok megalakulásuktól kezdve kedvezőbb pénzügyi feltételekkel rendelkeztek, mint a termelőszövetkezetek, ezért korábban kezdték meg a kiöregedett szőlőterületek rekonstrukcióját. A rekonstrukcióval együtt a direkttermők kipusztítását is korábban fejezték be, mint a termelőszövetkezetek. 1966-ban a Gyöngyös-Domoszlói Állami Gazdaság területén már nem volt direkttermő szőlőterület, míg a borvidék termelőszövetkezeteiben még 696,32 ha volt.

A szőlő termőhelyeinek elhelyezkedése, koncentráltsága szorosan összefügg a tájgazdálkodással, és kétségtelen, hogy a termelésnek már haladottabb fokát jelenti. A borvidéken az összes földterület

[117] Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztályának adatai.
[118] Statisztikai Időszaki Közlemények. 16. Szőlőtermelés, KSH 1967. 17. l.
[119] A szőlőtermesztés biztonságának növelése. Országos Szőlészeti és Borászati Tudományos Tanácskozás. Eger 1971.

9,47%-án termeltek szőlőt 1971-ben. Hazánkban 1964-ben 2,6% volt a szőlő területének aránya. Egyes községeknél különösen magas arányokról van szó, pl. Abasáron 37,4%, Visontán 33,8%, Gyöngyöspatán 25,0%. A szőlőállomány területi koncentrációja megmutatkozik az 1 kh-ra jutó termelési érték nagyságában is. Abasáron pl. 1961-ben a szőlő területe az összes mezőgazdasági terület %-ában 37,7%, a szőlő termelési értéke a mezőgazdasági termények %-ában 52,6%-ot jelentett.

A szőlőtermesztés egyre inkább fejlődik, néhány éven belül kizárólagos lesz a szélessorú szőlőültetvény úgyszólván valamennyi munkájának gépesítése. A borvidéken a morfológiai adottságok alapán a gépesítésnek három formája alakult ki:

– síksági, optimális;
– dombvidéki, univerzális gépek csak részben, speciális gépekre van szükség;
– hegyvidéki, a termőterület lejtőszöge 15% felett van, csak speciális gépek alkalmazhatók.

Lejtőkategóriák szerint a szőlőterület megoszlása az összes szőlőterület %-ban a következő:

0–12%-os lejtőn az összes szőlőterület 78%-a
12–15%-os lejtőn az összes szőlőterület 17%-a
25%-nál meredekebb lejtők 5%-a.

Az adatok azt mutatják, hogy a szőlőtelepítés zömmel a szántóföldi művelésre kiválóan alkalmas területekre csúszott le. A ngyobb költségek és kisebb jövedelmezőség következtében a magasabban fekvő, régebben művelés alatt álló területek betelepítésére általában kevés kezdeményezés fordul elő (abasári Rákóczi MGTSz).

A fejlett agrotechnika hatással van a terméseredményekre. A terméseredmények az utóbbi években emelkedtek, de még mindig elmaradnak a fejlett szőlőtermelő államokétól. 1971. évi felmérés alapján 53,93 q/ha volt a borvidék üzemi termésátlaga tsz-vonatkozásban, míg a Gyöngyös-Domoszlói Állami Gazdaság 77,78 q/ha-t produkált. A dél-európai országok termésátlagához viszonyítva a lemaradás okai az alábbiakban keresendők:

– még most sem eléggé korszerű a termelés;
– mostohábbak a talaj- és éghajlati adottságok;
– a termőfajták összetétele még nem éri el a kívánt szintet, nem felel meg a borvidék ökológiai adottságainak;
– a technikai feltételek sem a legkedvezőbbek az egyes gazdaságokban.

A termésátlagok alakulását az is befolyásolja, hogy a Mátraalján nem lehet cél a termelésnek a minőség rovására történő emelése. A borfogyasztás világméretű tendenciája ezt nem indokolja. Sokkal célszerűbb a hagyományos, történelmileg kialakult fajták védelme és olyan agrotechnika kidolgozása, amely ezek termelését gazdaságossá teszi. Az egyenletes, jó minőségű termés, mely sajátos íz-, illat- és zamatanyaggal rendelkezik, biztosabb értékesítést jelent, mint a nagy mennyiségű olcsóbb termelés. A klímaviszonyok alkalmasak arra, hogy különleges minőséggel lépjen fel a Mátraalja mind a belföldi, mind a nemzetközi piacon. Ez is a magyarázata annak, hogy a gazdaságok figyelme a korán érő, jó minőséget adó Proles Occidentális csoportba tartozó fajták felé fordult. Ezzel összefüggésben a borvidék mai arculatát még mindig két hagyományos fajta határozza meg, nevezetesen a Chasselas és az Olaszrizling. A borvidékhez tartozó tsz-ek területének 30,68%-án termett Chasselas és 26,01%-án Olaszrizling 1970-ben.

A két hagyományos fajta után az utóbbi években erőteljes területi növekedés mutatható ki a Proles Occidentális csoportba tartozó és az egyéb új fajtáknál (Ottonel muskotály, Leányka, Piros tramini, Rizlingszilváni). Aránylag nagyobb területen termelik még a Hárslevelűt és a Csabagyöngyét. A Bánáti rizling területe csökken, mert magas művelésre alkalmatlan. A fennmaradó területek túlnyomó részén új fajták vannak, mint pl. a Pannónia kincse, Olympia kardinál, de a borvidéken újnak számít a Szőlőskertek királynője, Affuz Ali, Muscat blanc és az Irsay Olivér is.

A borvidék fajtaösszetétele

I. Csemegeszőlő

A csemegeszőlő termesztési lehetőség éghajlatunkból adódóan általában kedvezőtlen. Az érés alatti gyakori esők következtében a bogyók felrepednek, a szőlő rothad. A hideg teleken a csemege-

szőlőfajták rügyei károsodnak, ezért a mediterrán államoknak nem lehetünk versenytársai. Valamennyi termesztett fajtánk közül még ma is a Chasselas jelenti a legnagyobb termelési biztonságot.

A II. világháború utáni borpiac hatására alakult ki a mátraaljai csemegeszőlő termelő körzet, amely kizárólag a Chasselas-ra épült. Az 1960-as évtized során mindvégig megőrizte vezető szerepét, 23%-ról több mint 30%-ra emelkedett részesedési aránya. Az 1961. évi 1663,45 ha-ról 1965-ben emelkedett maximumra a csemegeszőlő területe (2126,92 ha). Ettől kezdve enyhe csökkenési tendencia mutatkozik. 1970-re 1751,45 ha-ra redukálódott a csemegeszőlő terület. A csökkenés mértéke legnagyobb volt az abasári Rákóczi, a gyöngyöspatai Béke és a verpeléti Dózsa termelőszövetkezetnél. Jelentős volt viszont azoknak az üzemeknek a száma, amelyekben a Chasselas-nak nem volt ennyire meghatározó jelentősége, mint pl. a nagyrédei Szőlőskert Tsz, visontai Jóreménység Tsz. A Chasselas területcsökkenését az alábbiak határozták meg:

– kedvezőtlen értékesítési lehetőségek;
– hagyományos szőlőterületek felszámolása;
– megváltozott hitelpolitika.

A csökkenés elsősorban az 1028/1967. Korm. határozat hatására állt elő. A kormányhatározatban a csemegeszőlő-telepítések kivitelezésére folyósítható állami támogatás – a borszőlő-telepítéshez viszonyított – alacsony arányára vezethető vissza. Kisebb mértékben ugyan, de feltétlenül hatással van az 1968. évben megváltozott hitelpolitika is. Csemegeszőlő-telepítés esetén 30%-os állami támogatás és 4–6 éves lejáratra felvett hitel mellett legtöbb esetben még igen jelentős mérvű saját erőt is kellett volna vállalni. Ezt az üzemek gazdasági erejéhez mért aránytalanul nagy terhelést legtöbb tsz nem bírta el. Viszont a még mindig jelentős területű, hagyományos telepítésű szőlők állaga, kora miatt a rekonstrukció folytatása minden üzemben objektív gazdasági szükségszerűség, ezért a kedvezőbb feltételekkel rendelkező borszőlő-telepítés mellett döntöttek.

A régebbi ampelográfiák szerint a Chasselas kizárólag csemegeszőlő, az újabb ampelográfiák mint kettős hasznosítású fajtát tárgyalják. Ez az értékelés is tükrözi azt, hogy az elmúlt évtizedben a csemegelőszővel és a borral szemben támasztott fogyasztói igényekben és a csemegeszőlő felhasználásában nagy változás ment végbe. A csemegeszőlővel szembeni fogyasztói ízlés az Itália, az Affuz Ali típusú szőlőfajták irányába tolódott el. A borízlés viszont a reduktív kezelésű könnyű, üde jellegű borok irányába változott. Az ilyen borok készítésére a Chasselas rendkívül alkalmas.

II. Borszőlőfajták

Fehérborszőlő-fajták

Nagy értéke a Mátraaljának és nagy tradíciói vannak az Olaszrizling és a Hárslevelű szőlőfajták termesztésének. A Muskotály-félék azért is terjedtek el a területen a legjobban, mert az ökonómiai tényezők közül a talaj iránt különösen igényes, s a Domoszló környéki kötött talajok kedveznek e fajták virulásának.

Az Olaszrizling termelésével kiemelkedik a Verpeléti Dózsa, Abasári Rákóczi, Nagyrédei Szőlőskert, valamint a Gyöngyösi Mátrakincse TSZ. A hárslevelűt a volt debrői borvidéken: Aldebrő, Feldebrő, Egerszólát határában termesztik leginkább, de az utóbbi években a borvidéken, főként a nyugati területeken vonnak be egyre nagyobb területeket a termelésbe (pl. Nagyréde, Ecséd, Rózsaszentmárton).

A borszőlőfajtákkal telepített terület több mint 70%-án fehér bort adó fajták vannak (1965).[120] A fehérborszőlőfajták %-os aránya 1965-ben a következőképpen alakult:

[120] *Bodnár L.* (1974) i. m.

Megnevezés	Összesen	Állami szektor	Tanácsi szektor
Bánáti rizling	3,62	2,49	3,84
Ezerjó	0,63	1,89	0,50
Furmint	0,83	4,15	0,48
Hárslevelű	2,07	2,37	2,04
Leányka	3,98	18,38	1,54
Olaszrizling	39,73	49,70	36,68
Ottonel muskotály	4,19	10,67	3,50
Rizlingszilváni	4,49	1,89	3,45
Izsáki fehér	0,08	–	0,79
Kövidinka	0,75	0,23	0,81
Mézes fehér	1,39	–	1,54
Piros szlanka	0,57	–	0,63
Fehér pozsonyi	0,18	–	0,20
Egyéb	41,54	8,18	45,07

Az olaszrizling dominálo jellegét mutatja az, hogy 1965-ben a borvidéken az ország szőlőterületének 10,21%-át uralta.

Vörösbor-szőlőfajták

A szőlőterület 1965-ben 181,5 ha volt, amelyből 70,6 ha állami gazdaság és 110,8 ha a termelőszövetkezetek és egyéb gazdaságok területére esett.[121]

A vörösborszőlő-fajták területi (ha) és százalékos megoszlása (1965)

Szőlőfajták	Összesen		Ebből			
			tanácsi		állami	
	ha	%	szektor			
Kadarka	66,0	36,39	39,0 ha	35,23%	26,9 ha	38,21%
Kékfrankos	61,4	33,86	29,2 ha	26,52%	31,2 ha	45,65%
Oportó	27,5	15,18	18,3 ha	16,58%	9,1 ha	12,89%
Egyéb	26,4	14,55	24,1 ha	21,76%	2,29 ha	3,25%
Összesen	181,5	100,0	110,8 ha	100,0 %	70,6 ha	100,0 %

Mivel a vörösbor hazánkban és a borvidéken kevésbé kedvelt, e fajták aránya egyre csökken.

A vörösborok készítésére leginkább a Kékfrankos alkalmas. A kadarkatermés túlnyomó részéből nem állítanak elő vörösbort, mivel ebből csak különleges eljárással, kedvező évjáratokban készíthető megfelelő minőségű vörösbor. A Gyöngyöstarjáni Győzelem Termelőszövetkezet a 60-as években telepített jelentősebb területű Kékfrankost a Fajzat-pusztán.

[121] I. m.

Direkttermő szőlőfajták

Az 1938. évi XXXI. tc. a direkttermő szőlők telepítésének és pótlásának tilalma mellett a meglevő ültetvények három év alatti kivágását, illetve átoltását is elrendelte. A szőlő-, gyümölcs- és borgazdálkodásról szóló 2/1959./XI. 27./FM-Élm.M. rendelet szerint a borvidéken a direkttermő fajták tőkéit 1966. december 31-ig az arra a területre engedélyezett fajtákra át kell oltani, vagy ki kell vágni. Ennek következtében a direkttermő szőlőfajták területe csökkent. Míg 1961-ben 1982,6 ha volt a direkttermő szőlőterület, 1970-ben már csak 171,92 hektár volt. 1973-ban elszórtan 1–2 hektár direkttermő terület volt a borvidéken.

A borvidék nyugati részén, így Gyöngyösoroszi, Gyöngyöstarján, Gyöngyöspata, Szücsi, Rózsaszentmárton határában voltak jelentős nagyságú területek.

A tisztán telepített fajták közül a legnagyobb területet részben a szőlőként fogyasztott Othello és a Noah foglalták el. E szőlőfajták ha kis mennyiségben is kerültek a borba, jellegzetes ízükkel a bor minőségét lerontották. Előfordulásuk a borvidéken forgalomba hozott bor hitelét a múltban nagy mértékben rontotta.

A szőlők állapota és művelésmódja

A szőlőtermesztés fejlődését a termelés gépesítése és a kemizálás indította el és serkenti ma is napról napra újabb szőlőfajták kinemesítésére, telepítésére. A szőlőtelepítés korszerűsítésének szükségességét az olasz Dalmasso professzor, a kapitalista szőlőtermesztő államok reprezentáns tudósa így fogalmazta meg a Nemzetközi Szőlészeti és Borászati Hivatal 1959. évi plenáris ülésén Algériában: „Abban a korban, amelyben valamennyi tudós és műszaki szakember tevékenységének célja az emberi termelő munka minden formájának racionalizálása, a termelés lehető legkevesebb ráfordítással elérhető emelése céljából, a szőlőtermesztés sem képezhet kivételt. Vagy racionalizáljuk a szőlőtermesztést, vagy hanyatlásnak indul, sőt akár meg is semmisülhet . . . A termesztés racionalizálása több úton haladhat, de valamennyinek közös célja: többet és jobbat termelni, kevesebb költséggel."[122]

Ez a megfogalmazás nemcsak a kapitalista, hanem a szocialista államokra is érvényes. Megvalósításához a borvidéken a feltételek adottak. A racionalizáltság legmagasabb fokára a nagy tenyészterületű, magas törzsű, egyemeletes kordonművelésű, gépesített ültetvények emelkedtek, mint amilyen többek között a Moser-művelés.

A szőlők korösszetételével párhuzamosan alakul a tőkehiány aránya is.

A tőkehiány arányának alakulása 1965-ben[123]

Megnevezés		10%–nál kevesebb	11–20%	21–30%	30%-nál több
Országosan	ha	146 262	63 996	20 882	14 038
	%	59,6	26,0	8,51	5,72
Heves megye	ha	8 739	5 039	2 156	1 615
	%	49,79	28,71	12,28	9,2
Mátraaljai borvidék	ha	6 340	3 452	1 085	840,3
	%	54,1	29,45	9,2	7,17

A tőkehiány a szőlők állapotában is megmutatkozik, amely 1965-ben az alábbiak szerint alakult a borvidéken:[124]

[122] *Kozma P.* (1962): Gyümölcs- és szőlőtelepítési feladatok a második ötéves tervben. Országos ankét Nyíregyházán 1962. aug. 1-én és 2-án, 17. l.

[123] Statisztikai Időszaki Közlemények. 16. Szőlőtermelés, KSH 1967. 17. l.

[124] I. m.

Fajta		Jó	Közepes	Gyenge	Pusztuló
Fehérborszőlő	ha	2459,5	1909,8	601,3	99,9
	%	48,5	37,6	11,8	1,97
Vörösborszőlő	ha	99,9	60,8	16,0	4,59
	%	55,06	33,54	8,86	2,53
Csemegeszőlő-fajták	ha	1793,8	1211,9	257,9	20,10
	%	54,62	36,9	7,85	0,61
Direkttermő szőlőfajták	ha	248,7	684,1	871	345,7
	%	7,81	53,92	7,39	10,86
Összesen	ha	4602,0	4899	1714,3	470,4
	%	39,27	41,8	14,91	4,01

Az adatok összehasonlításából kitűnik, hogy a fehérborszőlő-fajták állaga megfelelő. A pusztuló állapotban levő szőlőfajták aránya minimális. A csemegeszőlő-fajtáknak 54,62%-a jó. A direkttermőknél fordított a helyzet, ami helyes is, mert a gazdaságok nem fordítottak gondot a direkttermők felújítására.

Szőlőfajták kor szerinti megoszlása[125]

Fajta		5 éves és fiatalabb	6–12 éves	13–25 éves	25 évesnél idősebb
Fehérborszőlő	ha	1617,5	399,7	763,3	2290,1
	%	31,8	7,8	15,0	45,1
Vörösborszőlő	ha	37,3	43,6	1,14	99,3
	%	20,5	24,0	0,6	54,7
Csemegeszőlő-fajták	ha	1212,5	398,0	547,4	1125,8
	%	36,92	12,1	16,6	34,2
Direkttermő szőlőfajták	ha	–	65,4	711,1	2406,1
	%	–	2,0	22,34	75,6
Összesen		2867,4	906,9	2023	5921,4

A borszőlőfajtáknál igen magas még a 25 évesnél idősebb szőlők aránya. Kedvezőbb volt a helyzet a csemegszőlők kor szerinti megoszlásánál. A szőlők állapota, kora, a tőkehiány aránya tükröződik a támaszrendszer kialakításában is. A borvidéken a karós, alacsony huzalú, magas huzalú, támaszrendszer nélküli és a gyalog művelésű támaszrendszereket alkalmazzák a szőlőművelésnél. 1965-ben még a karós művelésű támaszrendszer dominált a borvidéken. Ennek aránya akkor még 75,92%-ot tett ki. Országosan a karós támaszrendszerrel művelt szőlőterületek aránya ekkor 45,1% volt. Heves megyében ugyanekkor 72,62%. A karós művelés ilyen magas aránya a régi tradíciók ápolását jelentette.[126] Az alacsony huzalú támaszrendszerek arányánál fordított a helyzet. Országosan 15,12%, a megyében 12,92%, a borvidéken pedig 10,93% volt e támaszrendszerek aránya.[127]

[125] I. m.
[126] I. m.
[127] I. m.

A magas huzalú támaszrendszer az alábbiak szerint alakult:

országosan	4,14%
megyében	8,9 %
borvidéken	9,8 %

A fentiek azt is bizonyítják, hogy a szőlők művelésmódja korszerűség vonatkozásában kedvezőbb az országos helyzetnél. A támaszrendszer nélküli területek aránya a borvidéken 3,6%, a megyei átlag 4,8%, míg az országos átlag, illetve aránya 12,8% A gyalog művelésű területek aránya minimális, míg országosan jelentős.

A szőlő művelésmódját több tényező határozza meg. A terület morfológiai adottsága az, amely szükségessé teszi, vagy nem indokolja a teraszírozást. Kisebb terjedelemben a teraszírozás megtalálható a Sárhegy visontai és abasári oldalán, Domoszló meredekebb fekvéseiben, földrézsűs teraszképzés pedig Verpelét, Egerszólát meredekebb lejtőin. Mivel a borvidék szőlőterületei nagyobb részt szelídebb lejtésűek, így a lejtőre keresztirányú sorvezetést, a hármas vagy ötös kötésben végzett szőlőtelepítést alkalmazzák.

A művelésmódok rendkívüli formagazdagságát figyelhetjük meg. A hagyományos telepítési rendszerek között a 120×100 cm-es sor- és tőtávolságú ültetvények vannak túlsúlyban. A keskeny sortávolságú területek (120×120 cm) művelésmódja a bakművelés. Ez azonban nem olyan szabályos és hagyományos módon kialakított, mint a Badacsonyi vagy Tokajhegyaljai borvidéken. Egyik oka: a 2 fő fajta, a Chasselas és az Olaszrizling csúcskárosodásra való hajlama. Másik oka: a szálvesszős metszés meghonosodása (amely félig bak, félig fejművelést alakított ki). Így született meg Kecskés Péter megfogalmazása alapján a bakfejes művelésmód.[128] Legmodernebb művelésmód a magasművelés. Ha abszolút területe az utóbbi években csak szerényen emelkedett is, a hagyományos területek kivágásával részesedési aránya minden évben jelentősen nő. Az üzemek közti egyik legszembetűnőbb eltérést itt is a karok magassága jelenti. A 80 cm-től 130 cm-ig minden variáció előfordul. Ugyancsak megtaláljuk az egytörzsű, de kb. 90%-ban a kéttörzsű ültetvényeket. Nemcsak az egytörzsű, hanem a kéttörzsű tőkén is rendszerint két kart nevelnek ki.

Speciális magasművelést és telepítési rendszert találunk az Abasári Rákóczi Mg. Tsz-ben, ahol a Sárhegy oldalán 400×80 cm, illetve 400×60 cm sor- és tőtávolság mellett egy törzs, egy kar kialakításával és újszerű hajtásneveléssel is próbálkoztak. A borvidéki jelleget dokumentálja az is, hogy a 299 cm-nél nagyobb sortávolságú szőlők aránya a borvidéken meghaladja a megyei és az országos átlagot. Ez azt is bizonyítja, hogy a modernebb művelésmódokkal jobban alkalmazkodnak a terület morfológiai viszonyaihoz. Az utóbbi években ezek a művelésmódok dominálóvá váltak. Csak hegyvidéki szőlőtermelés jellemzi az Abasári Rákóczi Termelőszövetkezetet. Ugyanakkor több gazdaság ültetvényeinek 20–50%-án folytat hegyvidéki szőlőtermesztést (Markaz, Gyöngyöstarján, Gyöngyöspata, Domoszló, Gyöngyösoroszi, Szücsi).

A Gagarin Hőerőmű és a Thorez Külfejtéses Bányaüzem hatása a szőlőtermesztésre

A Visontai Külfejtés a már korábban hasznosított Ecsédi Külszíni Fejtéshez hasonlóan nagy ipari centrummá formálja át a Mátraalja egyes részeit, így a Gyöngyöstől keletre elterülő területeket. Ez a nagymérvű ipari program a szőlőtermesztésénél több problémát vet fel. A Visontai Külszínfejtés a borvidéken több mint 5500 kh (3159,2 ha) kiterjedésű területet érint. A lignit kitermelése során 31,6 millió m^2-nyi területen 40–80 méter mélységig mozgatják meg a talajt. A kikotort talaj a jelenlegi bányatechnológia szerint teljesen összekevert állapotban kerül a hányóra. A bánya üzemeltetése miatt a fejtési terület hosszú ideig kiesik a mezőgazdasági művelésből, így a szőlőtermelésből is.[129]

A szőlőterület kiesése és az ezzel járó termésmennyiség csökkenése két módon pótolható:

[128] *Kecskés P.* i. m. 495–516. l.
[129] Rekultiváció a visontai lignitfejtés hányóin, Népújság 1973. szept. 20. sz.

– A lignit kitermelése alá nem eső – szántóföldi művelés alatt álló területek bevonása nagyüzemi szőlőművelésre. Ez a mód a legkevésbé kivitelezhető, mivel olyan talajokra is kerülhetne a szőlőtelepítés, amelyeken a talajszerkezet és összetétel miatt a szőlőtermelés nem volna gazdaságos.

– A másik lehetőség a meddőhányó talajának mialőbbi rekultivációja, újra hasznosítása. A feladatok megvalósítására a Thorez Külfejtéses Bányaüzem irányításával rekultivációs üzem kezdte meg tevékenységét 1970 tavaszán. A rekultivációt a helyi tapasztalatok alapján az éghajlati, talajkémiai, talajbiológiai, növényfejlődési viszonyok figyelembevételével kezdték meg. 1972-ben 267 kat. holdnyi terület rekultiválását végezték el, amelyből 7 kat. holdnyi volt a szőlő. A meddőhányóra telepített szőlők szinte azonos fejlettséget mutatnak bármely más üzemi vagy nem üzemi módon telepített hasonló korú szőlőterületekkel. A fenti kísérletek azért is jelentősek, mert a Mátra- és Bükkalján hatalmas lignitmező terül el, és ezek hasznosítása jelentős szőlőterületek kisajátítását teszi szükségessé.

Hatással van a Mátraalja szőlőkultúrájára a gyöngyösi Gagarin Hőerőmű, amely elsősorban füstjével és pernyéjével okoz károkat. Közismert jelenség, hogy a nagyobb ipari létesítmények közvetlen környékén kb. 10–15 km sugarú körben termesztett – főleg kertészeti növények nagyon sok kárt szenvedhetnek. Ezek közül a legjelentősebbek a mérgező hatású füstgázok, valamint pernye és korom lerakódások a növényen, illetve a termés felületén. Szőlőtermesztésnél különösképpen a csemegszőlők szennyezettségében, valamint a borszőlőfajták borainak minőségében jelentkezik a kár.

Az uralkodó szélirányokba telepített szőlők, különösen a csemegefajták termése a rárakódó koromtól, pernyétől oly mértékben szennyeződhet, hogy mind a hazai, mind a külföldi értékesítést veszélyeztetheti. A borszőlő termesztésében hasonlóképpen jelentkezik a pernye hatása, sőt a borban már további problémát is maga után vonhat. A szennyezettség mint szediment, a must zavarosodását fokozó, az erjedés kimenetelét befolyásoló tényezőként jöhet számításba. A mustban, főleg a borban ezek az anyagok a bor összetételében, íz-, illat- és zamatanyagok komplexumában káros hatásként jelentkezhetnek. Amennyiben ezzel a ténnyel számolnunk kell, úgy több tízezer hektoliter jó minőségű pecsenyebor válhat csökkentebb értékűvé, illetve speciális technológiára kell kezelésük érdekében berendezkedni.

A szőlő és a bor kereskedelme

A történelem folyamán a különböző jellegű társadalmi változások hatással voltak az értékesítés lehetőségeire. A borvámok és különböző adók szigorítása, csökkentése nagy mértékben meghatározta a bor árának alakulását s egyben a szőlő területének a változását is. A filoxéravész bár sok kistermelőt tönkre tett, az utána kialakult erőteljes kereslet magasra emelte még a direkttermő fajtákból készített borok árát is, és így nem jelentett gondot az értékesítés.

Az I. világháború után kialakult szűkös borpiac, majd az 1930-as évek világválsága kedvezőtlenül hatott a borok értékesítésére. A II. világháború utáni változó és gyakran elvtelen gazdaságpolitikai koncepciók nyomták rá bélyegüket a bor és a csemegeszőlő árára.

A mezőgazdaság kollektivizálása, majd 1968-tól az új gazdaságirányítási rendszer új lehetőséget teremtett. A többcsatornás értékesítés kialakulásával új helyzet állott elő, bár ez nem jelentett egyértelműen jobb értékesítési feltételeket, illetve magasabb árakat. A második ötéves tervben (1960–65) megmutakozott, hogy a szőlőtermesztés jövedelmezősége felettébb ingadozó, másrészt a mezőgazdasági üzemekben erősen csökkent a munkaerő, megnőtt a termelőszövetkezeti dolgozók életkora. Ezek miatt is szükségessé vált a szőlőtermelés korszerűsítése.

A Mátraalján megindult a szőlőtermesztés új technikai bázisának és technológiájának a megteremtése. Heves megye az 1966–70-es évek átlagában 128 404 hl bort adott el. Az értékesített bornak több mint kétharmada a Mátraaljai borvidékről került ki.[130]

Az értékesítés javítása érdekében a pincegazdaság és a nagyüzemi gazdaságok növelték a feldolgozó, tároló és palackozó kapacitásukat. Tárolót, feldolgozót, palackozóüzemet épített pl. Abasár, Visonta, Detk, a Gyöngyös-Domoszlói Állami Gazdaság. Ennek ellenére a 70-es évek elején még a nagyüzemek nem rendelkeztek megfelelő nagyságú tárolótérrel. Ezért a közös gazdaságok termésüknek csaknem a felét szőlőként értékesítették. Az állami gazdaság termésének nagy részét fel

[130] *Bodnár L.* i. m.

A mátraaljai borvidékhez tartozó községek szőlőterületeinek nagysága az 1895., 1935., valamint az 1966. évi állapot szerint (kat. h)

Megnevezés	1895[131]		1935[132]	1966[133]
	beültetve	parlag vagy kiirtott		
Abasár	24	12	425	1 343
Aldebrő	54	–	152	211
Apc	49	10	72	149
Atkár	5	–	501	563
Detk	1	8	112	259
Domoszló	3	1	534	889
Ecséd	281	–	679	1 195
Egerszólát	–	2	199	701
Feldebrő	31	–	226	331
Gyöngyöshalász	8	706	862	948
Gyöngyöshalmaj	7	2	253	
Gyöngyösoroszi	28	7	631	492
Gyöngyöspata	41	11	1 109	1 442
Gyöngyöspüspöki	61	1		
Gyöngyössolymos	–	–	1 332	1 416
Gyöngyöstarján	8	56	1 295	1 363
Halmajugra				475
Hevesugra	1	–	220	
Karácsond	–	–	268	659
Kisnána	6	–	151	304
Markaz	–	115	383	757
Nagyréde	3	–	703	1 230
Pálosvörösmart	2	–	40	
Rózsaszentmárton	12	1	251	416
Szűcsi	4	117	452	452
Verpelét	70	13	1 068	885
Vécs	–	–	127	341
Visonta	15	238	1 367	1 129
Gyöngyös	444	126	2 275	1 673
Összesen	1158	1426	15 687	19 633

Megjegyzés: Gyöngyöshalmaj és Hevesugra 1966-ban egy község; Hevesugra néven szerepel.
Gyöngyöspüspöki 1935-ben és 1966-ban már Gyöngyös városhoz tartozott.
Pálosvörösmart 1966-ban Abasárhoz tartozott.

[131] A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése, az 1895. évi VIII. törvényczikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként. Bp. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság. 1897.

[132] Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben az törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Szerk. és kiadja: A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal Bp. Stephaneum Nyomda Rt. 1936.

[133] Statisztikai Időszaki Közlemények 16. Szőlőtermelés. KSH 1967.

tudta dolgozni, a bort is saját maga tudta értékesíteni. A termelőszövetkezetek többségében még nem oldották meg a szőlő- és borértékesítést egészében, annak csak egyes hasznosítási ágaival, szakaszaival foglalkoztak.[134] Bár az utóbbi években egyre bővül azon üzemek köre, amelyek a termelés folyamatának egészét megvalósítják, önállóan vagy tásulás formájában. Vannak gazdaságok, ahol csak borszőlőt termelnek, a borvidéken azonban nagy mennyiségű csemegeszőlőt is termelnek. Ennek alapján a borászati tevékenység is változatos. Egyes gazdaságok ugyanis borszőlő-termésüket nem dolgozzák fel, hanem feldolgozásra átadják a Magyar Állami Pincegazdaságnak vagy valamelyik társgazdaságnak. Mások feldolgozzák ugyan termésüket, és hosszabb-rövidebb ideig raktározzák is, de az egyszeri borkezelés (töltögetés, kénezés, fejtés) után egyszer vagy kétszer fejtett nyersborként értékesítik a MÁP-nak vagy más szerveknek. Ismét más gazdaságok boraikat iskolázó kezelések után fogyasztásra alkalmas hordós vagy palackos áruként a kiskereskedelemben vagy vendéglátó üzemekben értékesítik, vagy közvetlenül a fogyasztóig juttatják el. A temelő vállalatoktól eltérően vannak csak borászattal foglalkozó vállalatok is, mint pl. a MÁP vagy a Vendéglátóipari Országos Központ (VOSZK).

A vállalaton belüli feldolgozást és tárolást a megyében a 70-es évek elején csupán három tsz tudta megoldani, ezek a Mátraljai borvidékhez tartozó gazdaságok (Abasár, Nagyréde és Verpelét).

A szőlő- és bortermelés kompex ágazati rendszerben történő megvalósulása tehát nem található meg gazdaságaink zömében. Ennek oka az, hogy a szőlőrekonstrukcióval egyidőben nem valósultak meg az új ültetvények járulékos és kiegészítő beruházásai, mert azok anyagi erőforrásai nem álltak rendelkezésre, illetve az állami támogatás akkori renszere csak a telepítésre terjedt ki. Azóta lényeges változás történt, mert az állami támogatás jelentős mértékben segíti a közös gazdaságokat feldolgozók és tárolók létesítésében.

Az objektív tényezők mellett jelentősen hátráltatták az ágazat komplex fejlődését egyéb tényezők is, így:

– az értékesítés lehetőségeinek korlátozottsága;
– az árrendszer alakulása (magas árrés).

A csemegeszőlő értékesítését a MÉK, 1971. évtől a SZÖVTERMÉK és a HUNGAROFRUCT vállalat végzi. Hasonló tevékenységet fejtettek ki az ÁFÉSZek is. Több termelőszövetkezet a Budapesti ZÖLDÉRT Vállalattal létesített kapcsolatot (pl. Ecséd).

Kedvezőtlenül befolyásolta a csemegeszőlő-felvásárlást az, hogy a felvásárlási ár csökkenése nem járt együtt a fogyasztói ár csökkenésével. A két ár egyre jobban eltolódott egymástól. Ennek következtében a 70-es évek elején a csemegeszőlő-értékesítés alábbhagyott. Jól mutatja a kialakult helyzetet az 1972. évi termőterületen elért termésátlag alapján megtermelt csemegeszőlő mennyisége és értékesítése:

leszüretelt mennyiség összesen: 1411 vagon,
csemegeszőlőként felvásárolva: 252 vagon.

A csemegeszőlő-értékesítés visszafejlődését bizonyítja az is, hogy 1961-ben a gyöngyösi járás mátraaljai borvidékhez tartozó termelőszövetkezeteiben 70 487 q étkezési szőlőt termeltek, az összes termésből az államnak átadtak 67 870 q szőlőt, tehát 96,28%-át értékesítették.

[134] A szőlőtermesztés biztonságának növelése. Országos Szőlészeti és Borászati Tudományos Tanácskozás. Eger, 1971.

VADÁSZ SÁNDOR

„NAGYON BIZALMAS ÉLELMEZÉSI HELYZETJELENTÉS, 1919. július 25."

Az Ágoston Péter és felesége hagyatékában[1] található 25 oldalas összeállítás, mint a címe is mutatja, belső használatra, feltehetően a Forradalmi Kormányzótanács tájékoztatására készült egy rendkívül kiélezett történelmi pillanatban, nem egészen egy héttel a Magyarországi Tanácsköztársaság veresége előtt. Épp az említett körülmények folytán nagy a forrásértéke: a nyilvánvalóan szakemberek által összeállított s valakitől végleges formába öntött jelentés pontos adatokat közöl a várható terméseredményekről, az állatállományról, a rendelkezésre álló készletekről, és ezekre az adatokra építve felbecsüli az 1919 őszi és 1920-as közellátás kilátásait. A szó legteljesebb értelmében vett konkrétság, a minden sorára jellemző alaposság, a politikai és hangulati tényezők beható vizsgálata, szerzőjének az a kitapintható szándéka, hogy kendőzetlenül, már-már az önkínzó kíméletlenségig menő őszinteséggel feltárja az ország élelmezési helyzetét, s egyidejűleg a Tanácsköztársaság fennmaradásába vetett hit: e tartalmi és formai jegyek alapján a magunk részéről nem kételkedünk ennek a forrásnak szavahihetőségében. (Más kérdés, hogy a teljes értékű forráskritika az lenne, ha számait szembesíthetnénk más, hasonló jellegű dokumentumokéival, ilyenek azonban nem állnak rendelkezésünkre.)

Mielőtt azonban szemügyre vennénk magát a helyzetjelentést, indokoltnak látszik néhány, az ország gazdasági helyzetét, közelebbről az élelmezést meghatározó-befolyásoló tényező felvillantása. Kezdjük a legismertebb ténnyel, az osztrák–magyar monarchia egységes belső piacának megszűnésével, Ehhez az önmagában is nagy horderejű változáshoz járult a történelmi bányavidékek és nyersanyagforrások elvesztése, az ország jelentős részének katonai megszállása következtében. A szóban forgó jelentés ráirányítja a figyelmet a tiszántúli termőföldek elfoglalásának súlyos gazdasági kihatásaira, egyben kiemeli a Dunántúl központi szerepét a megmaradt területek, elsősorban a főváros élelmezésében. Fontos körülmény továbbá, hogy máról holnapra határkörzetekké lettek olyan városok, mint Sopron, Kőszeg, Szombathely, Nagykanizsa és környékük; a déli demarkációs vonal mentén vagy annak közelében fekvő helységek, így például Bonyhád, Sásd, Kaposvár, Csurgó, jelentős kereskedelmi-beszolgáltatási központokká nőtték ki magukat. A felsorolt tényekből pusztán logikai úton is levezethető az a következtetés, hogy 1918 novemberétől kezdve szükségképpen romlania kellett a lakosság élelmiszerekkel és elsősrendűen fontos közszükségleti cikkekkel való ellátásának.

Az 1918 végén – 1919 elején kialakult közélelmezési helyzet jobb megértése végett szükségesnek mutatkozik néhány fontosabb adat közlése a világháborúnak a mezőgazdaságra gyakorolt rendkívül kedvezőtlen hatásáról. Az 50%-osra becsült munkaerőhiány következtében lényegesen csökkent a vetésterület és a gabonafélék hozama, az 1911–15. évi 81 ml mázsáról 1918-ra 50 ml mázsára, a kukoricatermelés 42 ml-ról 24 ml-ra, a burgonyáé 52 ml-ról 31 ml-ra, a cukorrépáé pedig 37 ml-ról 22 ml-ra csökkent.[2] A lóállomány erősen megcsappant, egyes helyeken 70%-kal, s bár a szarvasmarhák száma 1918-ig nem változott lényegesen, csökkent az átlagsúlyuk. A háború utolsó évében a lakosság hússal és zsírral való ellátását hátrányosan befolyásolta az a körülmény, hogy a közös hadsereg hússzükségletét ekkor már túlnyomórészt Magyarországról elégítették ki. Az osztrák tartományok közül egyedül Tirol szolgáltatta be a rá kirótt kontingenst, a többi tartomány 50% alatt teljesített;

[1] PI Archívum. 689. f. 6. ő. e.

[2] *Berend T. Iván–Szuhay Miklós*: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Bp. Kossuth. 1975. 164. old.

Csehország kb. 30%-ot adott. A lakosság a háború végén elszokott a sertéshústól, amelyet különben is csak feketén szerezhetett be, kilóját 20–30 koronáért, zsírt és szalonnát 44–52 koronáért. A hadigazdálkodás elkerülhetetlen velejárójaként felduzzadt a forgalomban levő papírpénz mennyisége, s ez az áruhiány következtében inflációhoz, a pénz elértéktelenedéséhez vezetett.[3]

A világháború befejezését követő hónapokban a vázolt helyzet törvényszerűen rosszabbodott. Az 1918-as számlálás adatai szerint 5,8 ml szarvasmarha volt az országban, ennek közel 1/3-a maradt a meg nem szállt területeken.[4] A csempészet s más okok, főként az ellenségeskedések következtében tovább csökkent ez az állomány, mindenekelőtt a hadműveleti területhez közel eső országrészeken, a Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon.

Ilyen körülmények között a Magyarországi Tanácsköztársaság rákényszerült arra, hogy a legszigorúbb központi ellátást valósítsa meg a fogyasztási cikkek terén, egy továbbfejlesztett jegyrendszer segítségével. Áprilistól kezdve kiépültek az elosztó apparátus felsőbb szervei. Jegyre adták a zsírt, a kenyeret, a cukrot, a szappant, a tejet, a burgonyát, a szárazfőzeléket, a sót és a szenet. Májustól kezdve a húst és a tűzifát is csak jegyre lehetett kapni. Az „osztályadag" elvét igyekeztek érvényre juttatni, vagyis az ipari munkásoknak nagyobb fejadagot biztosítottak. A finomabb fehér húsokat, baromfit, halat közvetlenül az üzemeknek adták át kiosztás céljából. Mivel azonban egyes élelmiszerekből jegyre sem tudták biztosítani a megfelelő mennyiséget, semmilyen korlátozó intézkedéssel nem lehetett megakadályozni a batyuzást, a vonatok tele voltak vidékre utazó városiakkal. A közellátás szempontjából igen fontos intézkedés meghozatalára került sor május 27-én: rendeletileg kötelezték a vármegyéket, hogy szarvasmarha-állományuk 5%-át hivatalos áron szolgáltassák be. E lépés közvetlen előzményét az képezte, hogy március–áprilisban kénytelenek voltak hústalan heteket elrendelni Budapesten.[5]

A Tanácsköztársaság egész tevékenységére kihatott az antantnak az a május eleji döntése, hogy fenntartja Magyarországgal szemben a gazdasági blokádot. „Ez azt jelenti, hogy az antant kész a szocialista köztársaságot éhség által legyőzni, ha erre fegyvereivel nem képes. A mi imperialistáink nem változtatják módszerüket."[6] A győztesek nem csupán Magyarországgal szemben alkalmazták ezt a módszert, áprilisban a rövid életű Bajor Tanácsköztársaságot, permanensen Ausztriát zsarolták az élelmiszerszállítások beszüntetésére vonatkozó fenyegetésekkel. Erdélyi Mór közélelmezési népbiztos a Forradalmi Kormányzótanács március 27-i ülésén a „legnagyobb zsírínségről" beszélt és arra hívta fel a figyelmet, hogy egy 100 000-es hadsereg felállítása esetén az éhínség nőni fog.[7] Ez nagyon fontos szempont, s a későbbi fejlemények igazolták Erdélyi szavait, mert a harapófogóba szorított ország csak a legnagyobb erőfeszítések árán tudta biztosítani viszonylag kis létszámú hadseregének az ellátását a legszükségesebbekkel. A tanácskormány állhatatosan kereste az utakat-módokat az ínség csökkentésére. Ágoston Péter, akkor helyettes külügyi népbiztos, április elején azon a véleményen volt, hogy Szerbiától szinte korlátlan mennyiségben lehetne élelmet szerezni, ha Magyarország 40 000 garnitúra szobabútort tudna szállítani ellenértékként.[8] A külföldön tervezett élelmiszer-vásárlásra jó példa az a kísérlet, amelynek során a bécsi olasz misszió közvetítésével Olaszországból akartak zsírt, szalonnát, babot stb. szerezni, a blokád megtörése útján. Az olaszok megkapták a kért pénzösszeget, de a szállításokból végül is nem lett semmi.[9] Ebben az átmeneti időszakban – végleges határok még nem voltak – a határszéli lakosság csempészettel tett szert a legszükségesebb iparcikkekre, főként a nyugatmagyarországi megyékben és a Drávamente falvaiban. Élelmiszert és élőállatot vittek a szomszédos

[3] Vö. *Németh József:* Földbirtokpolitika és mezőgazdaság. In: *Gratz:* A bolsevizmus Magyarországon. Bp. Franklin. 1921.

[4] A Tanácsok Országos Gyűlésének 1919. június 20-i ülésén elhangzott adat szerint 900 000 db 2 éven felüli szarvasmarha volt az országban. Idézi *Rédei Aranka:* A közellátás és a központi készletgyűjtés rendszere a Magyar Tanácsköztársaságban. Közgazdasági Szemle 1959. 3.

[5] A központi elosztás rendszerére vonatkozó adatokat *Rédai Aranka* id. tanulmányából vettem.

[6] L' Humanité, 1919. május 4.

[7] PI Archívum. 601. f. 1/1a. ő. e.

[8] Ágoston Péter felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács április 1-i ülésén. PI Archívum. 601. f. 1/5. ő. e.

[9] Vö. *Gábor Sándorné:* Ausztria és a Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. Akadémiai Kiadó. 1969. 230. old.

területekre és sóra, petróleumra, textíliákra, valamint lábbelire cserélték be.[10] Ez a tevékenység magától értetődően erősen lokális érdekű volt, azonfelül ellenőrizhetetlen, s a tanácskormány erejéből csupán arra tellett, hogy kompromisszumos alapon a behozott javaknak legalább egy részét Budapestnek és a többi városnak, tehát az ipari munkásságnak biztosítsa. Egyidejűleg igyekezett megszervezni az „állami"vagy államilag ellenőrzött csempészetet, hogy ily módon megszüntesse a visszaéléseket. A még ezután ismertetendő jelentésből egyértelműen kitűnik, hogy az illetékesek a csempészetet az egyik fontos beszerzési forrásnak tekintették.

Jól tükrözi a kialakult helyzetet a Hadügyi Népbiztosság Politikai Osztályának június 4-i jelentése. Ez tulajdonképpen nem más, mint a Vend-vidék politikai megbízottjának, Obál Bélának a jelentése. Obálnak tudomására jutott Füleki József révén, hogy április 25-én éjjel titkos értekezletet tartottak a Vend-vidéki népbiztosságon Thánlesz Vilmosnak, a politikai megbízott helyettesének vezetésével. Elhatározták, hogy fegyveresen állnak ellent a Muránál állomásozó katonaság felváltására kiküldött budapesti csapatoknak. Mellőzve a Mura Köztársaság kikiáltásának közvetlen előzményét képező ellenforradalmi összeesküvés[11] részleteit, Füleki Obálhoz intézett táviratának azt a részletét idézzük, ahol az élelmiszercsempészésről tudósít. „Az élelmiszer kicsempészés a legnagyobb arányokat ölti. Budapest kért a községtől élelmet, ahol a kérelmet leszavazták. Megkérdeztem az elvtársakat, mivel én is tagja vagyok a községi tanácsnak, hogy Ausztriába kicsempészni van élelmiszer, ellenben, ha a fronton levő katonaság és munkásság, a proletár uralom megteremtői kérnek élelmet, akkor kijelentik, hogy nincs. Erre aztán elhatározták, hogy küldenek 1–2 zsák hajdinalisztet."[12] Füleki beszámolt arról is, hogy a húst és a lisztet Thánlesz irányításával csempészték ki az országból, akinek a kezén a legutóbbi textilbehozatal alkalmával eltűnt százezer korona. Fontos körülmény, hogy ez a korrupt, karrierista elem a Stájerországban tartózkodó magyar klerikális vezetőktől kapott pénzt ellenforradalmi szervezkedésre.

A Vend-vidéki események hátterében – nézetünk szerint – a határszéli csempészetből származó nagy haszon féltése húzódott meg, s ehhez járultak olyan tényezők, mint a múltból eredeztethető helyi és nemzetiségi sérelmek, klerikalizmus, elmaradottság, és a forradalomban vitathatatlanul uralkodó helyzetet elfoglaló fővárossal szembeni – több okra visszavezethető – ellenérzés.

Ezzel el is érkeztünk ahhoz a problémához, amelyet történetírásunk mindezidáig nem nagyon bolygatott: Budapest és a vidék viszonyának összetett kérdéséhez. Hazánkban régi idők óta érvényes az a mondás, hogy „Akié Budapest, azé az ország!" Akárcsak a hasonlóképpen centralizált Franciaországban. A francia analógiánál maradva: a XVIII. század végén a forradalmi Párizs és a vidék kapcsolata korántsem volt zavartalan, s köztudott, hogy az ellenforradalmi parasztlázadás góca: Vendée és a girondisták által fellázított vidéki városok ún. federalista lázadása végveszélybe sodorta a jakobinus köztársaságot. Hazánkban, igaz, nem volt sem Vendée, sem pedig a lyonihoz vagy toulonihoz fogható ellenforradalmi mozgalom. Az elégedetlenség, itt-ott a lázadás parazsa azonban Magyarországon is izzott. Az okok ugyan összetettek, de közülük az egyik jól felismerhető: Budapest hegemóniája a szocialista forradalomban, a tanácskormánynak az az érthető törekvése, hogy a szűkös készletekből mindenekelőtt a legfőbb társadalmi bázisát képező fővárosi prolik szükségleteit elégítse ki. Ez a megállapítás természetesen nem új, de a július 25-i jelentés kézzelfoghatóbbá teszi ezt az összefüggést. Kitűnik belőle, hogy egyrészt nem volt könnyű feladat a központi hatóságok számára rászorítani a helyi szerveket a partikuláris érdekek erőteljes érvényesülése miatt az általuk begyűjtött élelmiszerek átadására; másrészt a legnehezebben beszerezhető közszükségleti cikkeket a fővárosnak és közvetlen környékének biztosították, kényszerűen lemondva a vidék rendszeres hatósági ellátásáról.

A forradalmi központ és a centrifugális erők kölcsönhatását a kormányzótanácsi ülések jegyzőkönyveinek tükrében vizsgálva feltűnik, hogy állandóan visszatérő téma volt a különböző társadalmi rétegek anyagi természetű kéréseinek-követeléseinek kielégítése vagy elutasítása. Kun Béla, aki valamennyi vezető közül a legtudatosabban képviselte a kommunista világforradalom koncepcióját, minden egyes intézkedést – a gazdaságpolitikaiakat is – ennek rendelt alá, ezért kisebb jelentőséget tulajdonított a közvetlen anyagi segítséget szorgalmazó rétegkövetéseknek. Az április 18-i ülésen tett kijelentése szerint „nekünk nem a szociálpolitikai feladat az első. Az első a kapitalizmussal való

[10] Uo. 51–52. o.
[11] Uo. 285. o.
[12] HL HÜNB. 124. dob.

szakítást elvégezni, azután jönnek a többiek."[13] Ezzel tulajdonképpen Bokányi Dezsőnek válaszolt, aki felszólalásában a nehézségekről szólt, arról, hogy a malomipari munkások igényt tartanak ruhasegélyre. Bokányi javasolta, hogy a gyorssegélyt terjesszék ki a vidékre is, mert úgymond a hadra fogható munkások és parasztok ennek elmaradása miatt nem akarnak belépni a Vörös Hadseregbe. Elmondta továbbá, hogy 70 küldöttség kereste fel és 18 táviratot kapott ez ügyben. Nem arról van persze szó, hogy utólag valamiféle „vidékellenességet" mutassunk ki Kun Béla magatartásában, avagy a szociálpolitika háttérbe szorításával vádoljuk meg; ő a – mai kifejezéssel élve – az össznépi érdekeket képviselte a nem mindig kellően megalapozott csoportérdekekkel szemben, mert jól tudta, hogy a szocialista forradalmak első szakaszában pontosan az ilyenfajta követelések elburjánzása a jellemző. Nem alaptalanul tartott attól, hogy saját szavaival: „nem tudunk majd élni az élősködőktől és követelőzőktől". A kielégítetlenség érzése azonban rossz hangulatot szül, s a tömeghangulat – termelési tényező. Ezt és az április közepi magyarországi helyzetet, jelesül a honvédő háború szükségleteit szem előtt tartva, hajlunk arra a véleményre, hogy ebben a kérdésben inkább Bokányinak volt igaza, bár több mint fél évszázad távolából roppant nehéz megítélni, hogy mely igények minősültek jogosultnak, és melyek sorolhatók a másik kategóriába.

A mezőgazdasági termelést befolyásoló tényezők közül megemlítjük még a Forradalmi Kormányzótanács május 30-i döntését, amellyel – a Dunántúl ellenforradalmi hangulatára hivatkozó Kun Béla javaslatát a magáévá téve – hadműveleti területnek nyilvánította Somogy, Baranya, Tolna, Vas és Zala megyét. Ez sem akadályozta meg azonban a keszthelyi járás aratóit abban, hogy július közepén beszüntessék az aratást, és a kollektív szerződés szerinti természetbeni juttatást kérjék, valamint 3 vagon lisztet a keszthelyi proletároknak. A „keszthelyi aratósztrájkról" Garbai Sándor számolt be a Kormányzótanács július 17-i ülésén; az ügy kivizsgálásával a Népgazdasági Tanács földmívelésügyi főosztályának vezetőjét bízták meg.[14]

E kissé hosszúra nyúlt bevezetés után térjünk vissza e tanulmány magját képező nagyon bizalmas élelmezési helyzetjelentéshez. A továbbiakban azt a módszert követjük, hogy a jelentés szerzőjének szavaival, következésképpen jelen időt használva, ismertetjük az irat tartalmát, idézzük összes elvi jelentőségű megállapítását, majd reflexiókat fűzünk hozzájuk. Legfőbb következtetése:

„. . . az új gazdasági évben a proletariátus ellátásának csak a legminimálisabb mértékben való biztosítása is egész kilátástalan."

A mai *gabonakészlet* a következő: búzából 55 000 q, rozsból 50 000 q, árpából 25 000 q áll rendelkezésre. Ebből a mennyiségből 22 000 q fehér- és 79 000 q kenyérliszt készíthető. Van továbbá 2000 q fehér- és 50 000 q kenyérliszt, tehát összesen 24 000 q fehérliszt és 129 000 q kenyérliszt. Augusztus 15-ig fehérlisztből 6000 q hiány, kenyérlisztből viszont 19 000 q felesleg mutatkozik.

A jövő évi gabonaellátás katasztrófálisnak mondható. A cséplési szénszükséglet nincs fedezve, fával csak kis mértékben pótolható. A minimális 25 000 vagon szénből mindössze pár százat szállítottak el rendeltetési helyére, ennélfogva a parasztok kénytelenek lesznek kézi erővel csépelni.

A készletek felett a termelőszövetkezetek központja diszponál, de az egyes szövetkezetek egymásnak szállítják a feleslegeket. Nem leszünk képesek keresztülvinni a fejkvótát meghaladó készletek beszolgáltatását. A cselédek horribilis konvenciója, a túlságosan magas arató- és cséplőrész 2 ml q-ra tehető.

A kisgazdák sem 20 (a megengedett fejadag – V. S.), hanem 40–50 kg-t tartanak vissza havonként és fejenként.

„A pénz rá nézve ma már vonzóerővel nem bír. Még az úgynevezett ‚kékpénz' is már kevésbé, s a fehérpénz pedig egyáltalán nem. A magyar paraszt a legtöbb helyen ellenforradalmár, s élelmiszerei visszatartásával akar ártani a Tanácsköztársaságnak.

Abban sajnos nem bízhatunk, hogy agitációval lehetne a paraszt gondolkodásmódját márólholnapra megváltoztatni. Ő ülni fog a gabonáján, mert tudja, hogy az aranyat ér. Az erőszakos fegyveres beavatkozás pedig a háború alatt soha sikert nem mutatott. Emellett mind gyakoribbak a kisgazdának a fenyegetései, hogy inkább nem csépeli ki és inkább felgyújtja a termését, mintsem azt az erőszaknak engedve átadja."

[13] PI Archívum. 601. f. 1/17. ő. e.
[14] PI Archívum. 601. f. 1/32a. ő. e.

Állandó harcot kell vívni a helyi szervekkel a felesleg átengedéséért. Szeptember végéig 1/2 ml q-nál több búzát és rozsot nem lehet begyűjteni, „ha pedig ez bekövetkezik, úgy októbertől kezdve már itt az éhinség".

Állatforgalom, húsellátás. Budapest hússzükségletét 1918. november 1-től főleg a Dunántúl biztosította. Máig 250 000 állatot öltünk le, ebből csak 50 000 érkezett más vidékről. Az 1918-as összeírás szerint a Dunántúlon 1 203 670 szarvasmarha volt. Jelenleg 800 000 van. Ebből évente csak 15%, kb. 120 000 vágható le. Most heti 40 dkg a fejadag. Budapestnek és a hadseregnek heti 7500, tehát havi 30 000 vágómarhára van szüksége. A havi összszükséglet ily módon 40 000, de a tenyésztés érdekei miatt legfeljebb havi 10 000 biztosítható.

Csökkenteni kell a fejadagokat: a polgári lakosságnál heti 40 dkg-ról 30 dkg-ra, a hadseregben napi 300 gr-ról 200 gr-ra. Ez havi 24 000 db állatot jelent. A Dunántúlról havonta 10 000, a Tiszántúlról 6000 db érkezik; a havi 8000-es hiányt hústalan hetek elrendelésével, valamint birka-, sertés- és lóhús biztosításával lehetne ellensúlyozni. A dunántúli termelőszövetkezetek a tervezett 300 000 birkából kb. 150 000 db-t szállítottak fel Budapestre.

A Magyar Tanácsköztársaság eddig havi 50 ml koronát fizetett rá a húsellátásra.

Zsírellátás. Október 31-ig a készlet: 43 000 disznó Nagytétényben és Kőbányán. A lekötött sertésekből származó fehéráru 150 vagont tesz ki. Remélhető, hogy csempészés útján még 10 vagon, továbbá 90 vagon étolaj és 10 vagon vaj szerezhető. Október 31-ig összesen 260 vagon áruval lehet számolni, ebből 80 vagon ételzsiradék lesz, de a minimális havi szükséglet 98 vagon. A 10–20 vagon zsírhiány miatt csökkenteni kellene a bányamunkások fejadagját.

Novembertől kezdve csaknem lehetetlen biztosítani a zsírelosztást. A jövő évre 5000 vagon fehérárut lehet remélni. 1000–1100 vagont a paraszti hizlalásokból kéne előteremteni, de ez lehetetlen. November elejétől semmi lehetőség nincs a hatósági zsírellátás fenntartására.

Zöldség, gyümölcs. Zöldségből biztató az ellátás, de „a hús és burgonyahiányt lehetetlen lesz az egész vonalon zöldségfélékkel pótolni".

Gyümölcsből és főzelékből sok konzerv készíthető, de szénhiány miatt a konzervgyártás hamarosan meg fog szűnni.

Burgonya nem kapható Budapesten, mert a korai fajták termőterületei idegen megszállás alá kerültek. Csak Fejér, Tolna, Somogy és Győr megyékre lehet számítani. Ezek augusztusban maximálisan 300 vagon újburgonyát fognak szállítani. „Szó sem lehet arról, hogy a nem burgonya-termelő vármegyéket burgonyával elláthassuk, sőt Budapest ellátása is csak a lehető legminimálisabb mértékben lesz biztosítható."

Szőlőből kedvezők a terméskilátások.

Egy április 16-i rendelet zár alá helyezte a mézet. Ebből 1918-ból 4 1/2 vagon készlet maradt. Az 1919-es termés összegyűjtésére volt mézkereskedők kaptak megbízást.

Baromfi, tojás, vad. Tojásból az utolsó hetekben csökkent a felhozatal, még a kórházakat is csak a legnagyobb erőfeszítéssel lehetett ellátni. „Az eddigi batyúzási rendszer, az Ausztria felé űzött nagyarányú csempészforgalom, a bankjegy anomália, a termelők igénye csereárukra", továbbá a hatóságok egymásnak ellentmondó intézkedései és a fuvar hiánya sújtja a tojáskereskedelmet.

Heti 18–25 000 baromfit osztanak szét a gyárak között. Heti 3000 db-ot kapnak a kórházak.

Tejből naponta 72–73 000 l-t szállítanak be. A 4–6 évesek V. sz. tejigazolványát be kellett vonni. Csak a kisgazdáktól lehet tejtermékeket szerezni, kizárólag kékpénzért. Eddig 20 koronásokkal bonyolítottuk le a forgalmat, de többé nem kapunk ilyeneket. A legjobb tejtermékeket Tolna, Baranya, Somogy, Zala, Vas, Moson, Sopron, Fejér, Veszprém és Győr megyék szolgáltatják. Eredmény csakis abban az esetben lesz, ha minden rendelkezés központilag történik.

Cukor. Szomorú a kép: a meg nem szállt területeken az utolsó békeév 1%-a van bevetve cukorrépával.

Szeptember 30-ig 75 936 q a szükséglet, de július 1-én csak 39 200 q-t tett ki a készlet. A fejadagot esetleg le kell szállítani.

A jövő üzemév szükséglete 750 000 q, viszont a várható termelés csak 150 000 q, tehát 600 000 q-ra rúg a hiány.

Sóellátás. Kivétel nélkül minden bánya a megszállt területeken fekszik, kizárólag a Budapesten található és az időközben Ausztriából behozott mennyiség áll rendelkezésre. Budapest és környéke jegyre havi 25 dkg-t kap. A vidéket rendszeresen ellátni sóval nem lehetséges.

Július 5-én 35 523 és 1/2 q a készlet, ez augusztus végéig fedezi a szükségletet. Ausztriától eddig 11 700 q-t kapott az ország. Remény van arra, hogy e hónapban még 10 000 q érkezik. Németországból 22 000 q-t már útnak indítottak Bécs felé, s 66 vagon már meg is érkezett oda. Az osztrák és német sóval további hat hétre lesz fedezet.

Gyufa. A korábbi 25 gyárból 5 esik magyar területre (Budapest, Kecskemét, Szombathely, Kiskunfélegyháza, Tokaj). Közülük csak az első három üzemel, napi 40–50 láda (à 5000 db) a termelésük. Ez csak Budapestnek és környékének elég. Mindhárom gyárban igen nagy a fahiány; a vegyi agyag 4–6 hétre elegendő.

Ásványolaj. Csakis behozatallal oldható meg a beszerzése, de a román hadsereg előnyomulása miatt a múlt év őszétől ez megszűnt. Áprilisban sikerült az ukránokkal nagyarányú szerződést kötni a galíciai petróleumról, de a román előnyomulás elvágta a vasúti összeköttetést Galíciával. Jelenleg Csehszlovákiából és Lengyelországból próbálunk szerezni ásványolajat és Németországból fűtőolajat, de nagyobb mennyiségre nincs kilátás.

A benzinszükségletet augusztus végéig lehet fedezni. Ugyanennyi ideig elég a világító kőolaj, gépzsírból viszont egy esztendőre elegendő mennyiséget tároltak.

Faellátás. Napi 25–30 vagon a felhozatal Budapestre, ezzel szemben 60–70 vagon a szükséglet. Behozatali engedélyeket adunk a gyáraknak.

Textilellátás. A nyersanyag még hónapokig futja, a renddel és a fegyelemmel sincs baj, de hiányzik a szén. Június 29 és július 5 között az egész textil- és ruhaipar mindössze 5–5 vagon szenet kapott. A minimális napi szükséglet ezzel szemben 25 vagon.

„A jövőre vonatkozó terveink elsősorban oda irányulnak, hogy legerélyesebben megkezdjük a külföldön tárolt, már kifizetett áruk behozatalának kiforszírozását."

Kilátás van arra, hogy a csehszlovák kormány kiadja az igényelt szövetmennyiséget. (2,7 ml méter.)

Az egyéni csempészés kiküszöbölése végett „szükségesnek tartjuk a csempészés megszervezését". Külön csempészalakulatot kell szervezni, ez csak az általunk meghatározott maximális áron vagy ez alatt vásárolhat.

*

A július 25-i jelentés szerkezetileg két, egymástól jól elkülönülő részre oszlik. Az elsőnek az ismertetését befejezve, a második rész informatív értékéről kívánunk röviden szólani. Ez az Áruforgalmi Kirendeltségek Központja által a demarkációs vonalon létrehozott kirendeltségek hálózatát és működési elveit, valamint tényleges tevékenységének adatolását tartalmazza, az egész dokumentumra érvényes egzakt módon. Megtudjuk a leírásból, hogy milyen sajátos feladataik voltak az egyes körzeteknek, s hogy mennyiben feleltek meg ezeknek, milyen funkcionális zavarok mutatkoztak a központ és a kirendeltségek kapcsolatában.

Az Áruforgalmi Kirendeltségek Központjához tartozó hálózat szervezeti felépítése:

I. *Duna–Tisza köze* (székhely: Kiskunhalas). Négy hét alatt 12 vagon szalonnát, több vagon füstölthúst, 300 db marhát és vágólovat szerzett.

II. *Baranya* (Bonyhád). Ugyanezen idő alatt 25–30 db vágómarhát szállított fel.

Sásd. Dr. Hajdú Gyulának, az Árubeszerzési Kirendeltségek teljhatalmú felügyelőjének intézkedésére a napokban állították fel, az abaligeti vonalon érkező áruk felvétele céljából. Élelem, vágóállat, sárvári sajt és zsír várható innen.

III. *Sopron megye határa* (Sopron). „Működése eddigelé Német-Ausztrián kompenzációs ügyletek lebonyolítására szorítkozott." Ezen a határszakaszon textil és bőr érkezik, kis tételekben, de nagyon sok ponton. A kirendeltség még nem kezdte meg a vásárlást, mert a csempészek az anyaghivatalok által megadott árakon nem voltak hajlandók árut behozni. „Jelenleg Sopronban tartózkodnak a Ruházati Hivatal által kiküldött textil és bőr szakemberek, akik a csempészést oly módon igyekeznek megszervezni, hogy az általuk Bécsben kijelölt árukat a csempészek fix tételért (az érték 40–50%-áért) saját veszélyükre behozzák. Eddig 1 millió korona régi kibocsátású bankjegyet kapott."

IV. *Szombathely.* Az itteni helyzet hasonló a sopronihoz. A Hadügyi Népbiztosság 45. osztálya megbízta autóköpeny és tömlő vásárlásával, 4000 korona értékig. A II. vörös hadtestparancsnokság és a szombathelyi direktórium 10 000 koronáért vásárolt.

V. *Bruck-Királyhida.* „A német-ausztriai áruforgalom oroszlánrészét lebonyolítja és ellenőrzi." Pár nap alatt 4 ml korona értékű csempészárut (főleg textilt és bőrt) kobzott el. „Fő működési köre az is, hogy Ausztria részéről vagontételekben szállított árut a demarkációs kordonon átsegítse. Eddig négy ml korona régi kibocsátású bankjegyet kapott."

VI. *Somogy megye* (Kaposvár). A helyi kirendeltség a Termelőszövetkezet segítségével kezdett működni, „mely eleinte hallani sem akart budapesti kiküldöttekről. Csak miután a legrövidebb idő alatt bebizonyosodott, hogy a Termelőszövetkezet jószándékaira és ígéretére nem lehet építeni, jöttek le a központi megbízottak. Az elképzelhető legnagyobb nehézségeink vannak még ma is úgy a Termelőszövetkezettel, mint a somogyi direktóriummal."

Június 13 és július 4 között felszállítottak 124 db marhát. A Termelőszövetkezetnél 960 q súlyú tenyészállatot helyeznek el, ennek fejében – ugyanolyan súlyban – (kb. 250 db) vágómarhát tartozik küldeni, továbbá 21 q zsírt, 8 q szalonnát, 1 vagon textilt. Azóta Kaposvár napi 10–15 marhát küldött. Két biztos gyűjtőállomása van: Mozsgó és Erdőcsokonya. Eddig 14 ml korona régi kibocsátású bankjegyet kapott.

Csurgó. Közvetlenül a demarkációs vonal mögött fekszik, néhány napja Gyékényes is a körzetéhez tartozik (korábban Nagykanizsához). „A Gyékényes–babócsai vonalon állomásozó vörös őrség annyira elrontotta a helyzetet, maga annyira korrupt volt és a demarkációs vonal átlépését olyan könnyen, üzleti alapon kezelte, hogy a lemenő batyuzók és lánckereskedők rövid idő alatt hallatlanul felverték az árakat. (Élősertést pl. 30 K-ról 60–70 K-ra)."

Sürgetésünkre két nemzetközi zászlóalj váltotta fel a Vörös Őrséget, a batyuzók azonban még mindig átmennek a demarkációs vonalon túlra.

Június 3-tól július 2-ig Csurgó 200 db marhát, 21 hízott sertést, 114 zsák babot, 1 vagon textilt szállított fel. Körülbelül két hét óta naponta 15–20 db marha és hetente két hűtőkocsi sertésáru érkezett. A kirendeltség által régebben leszállított 84 db tenyészkocára a Termelőszövetkezet rátette a kezét, „és bár megállapodásunk van vele, hogy ezért ugyanolyan súlyú hízott sertést ad Budapest részére, a megállapodást egyszerűen nem tartja be".

VII. *Nagykanizsa.* A Mura menti gyűjtőhelyek: Alsólendva, Letenye, Murakeresztúr és a legutóbbi időkig Gyékényes. Főként textilárut hozott be, kb. 10 ml korona értékben. Ebből több vagonnal Budapestre szállított, a Népruházati Bizottságnak.

„Kanizsát Kaposvár látja el pénzzel, azonban a Külkereskedelmi Hivataltól is kapott közvetlenül 5 millió korona kékpénzt és 3 millió korona fehérpénzt."

A Külkereskedelmi Hivatal újabb megbízással látta el az Áruforgalmi Irodát: állítson fel árubeszerzési kirendeltségeket a csehszlovák demarkációs vonalon. Tervbe van véve Ligetfalu (Pozsony), Szőny (Komárom), Esztergom (Párkánynána), Ipolyság, Balassagyarmat, Ózd, Sátoraljaújhely.

Az Áruforgalmi Iroda kirendeltségei felállításuktól július közepéig az alábbi szállításokat eszközölték:

Kiskunhalas:	vágóló	12 db	Kaposvár:	élőállat	51 985 kg
	sertés	10 100 kg		zsír	2 143 kg
	vágómarha	114 125 kg		szalonna	800 kg
	szalonna	37 198 kg			
	füstölthús	3 686 kg	Bonyhád:	vágómarha	198 452 kg
	zsír	7 892 kg		szalonna	1 249 kg
	szal. sertéshús	10 394 kg		vaj	212 kg
	marhahús	931 kg		zsír	1 119 kg
				tojás	20 láda
Csurgó:	vágómarha	61 396 kg		textiláru	237 000 K.
	hízott sertés	2 421 kg			
	bab	8 798 kg			
	vágóló	425 kg			

Minden pályaudvaron van kirendeltség, amelyik a vidékről származó árut átveszi és nyomban kifizeti.

Közös konyhák. Jelenleg szervezés alatt vannak; a rossz élelmezés és tüzelőanyag hiánya miatt szükséges ilyenek felállítása.

*

Ennek az elsőrendűen gazdaságtörténeti érdekű forrásnak az értékelése nyilván több szempontú is lehet. Ami a benne közölt számok és a végén található táblázat összevetéséből adódó következtetéseket illeti, ezek levonását feltehetőleg maga az olvasó elvégzi. Néhány megjegyzés azonban – úgy véljük – ide kívánkozik. Az egyik az, hogy az adatok mennyiségi mutatókkal támasztják alá a marxista történeti irodalomnak azt a régóta hangoztatott állítását, hogy a dunántúli megyéknek oroszlánrészük volt az ország élelmiszerellátásában, akár az élőállat és tejtermék, akár pedig a burgonya begyűjtését vesszük alapul. Az egyes élelmiszerfajták egymáshoz viszonyított arányát tekintve, szembetűnik a vágómarha első helye, továbbá a kereskedelmi kirendeltségekről a fővárosba szállított zsír csekély mennyisége. (Vajat csupán egy, a bonyhádi küldött.) A felsorolt négy begyűjtőhely közül messze Bonyhád vezet közel 200 000 kg-t kitevő vágómarha-felhozatalával.

A társadalomtörténet iránt érdeklődő olvasó is talál magának fogódzót a jelentésben, gondoljunk csak a népkonyha intézményének bevezetését célzó érdekes kísérletre, s különösképpen a kisbirtokos parasztság beállítására, a munkás–paraszt szövetség lappangó kérdésére. Mellesleg a kisparasztról olvasható értékítéleten érződik a jelentés szerzőjének ingerültsége, amin cseppet sem csodálkozhatunk. A parasztember észjárásához tartozik, hogy viharos időkben elrejti élelmiszereit, és csak értékes „valutáért" hajlandó elcserélni. Ehhez járult 1919-ben az ellenforradalom nem hatástalan propagandája, ez kihasználta, mértéktelenül felnagyította a nehézségeket, hogy megrendítse a bizalmat a rendszer életképességében.

A hadtörténész számára sem lehet közömbös ez a lista, amelynek minden egyes tétele hadseregre és hadviselésre is vontakoztatható. Más forrásokból, pl. a Hadügyi Népbiztosság irataiból tudjuk, hogy a napi húsfejadagot nem mindig és nem mindenütt sikerült biztosítani a harcoló csapatok katonái számára, s hogy a burgonya- és zsiradékhiány is nagy nehézségeket okozott. A jelentés különben reflektorfénybe állítja a Vörös Hadsereg tiszai offenzívájának gazdasági indítékait. (Tiszántúli gabona- és élelmiszertartalékok megszerzése.)

Mindazonáltal nem feledkezhetünk meg arról, hogy ez az élelmezési helyzetjelentés a nyár derekán készült, a július eleji-közepi állapotot rögzíti, amikor a termés betakarítása, illetve a cséplés volt napirenden; ez utóbbit a szén hiánya hallatlanul megnehezítette, de lehetetlenné nem tette. Az állatok etetése sem okozott olyan nagy gondokat, mint télvíz idején; volt gyümölcs, s ha nehezen is, beszerezhető volt némi tej, vaj, sajt és baromfi. (Sok panasz hangzott el a munkások részéről, főként Budapesten, az üresség tői kongó üzletek miatt, de nem szabad megfeledkezni az akkor batyuzásnak mondott beszerzési módról sem.) A hideg sem kínozta még a fűtőanyaggal nem rendelkező szegény családokat. A felsorolt tényezők *valamelyest* ellensúlyozták, ideig-óráig, az alapvető cikkek krónikus hiányát, de ősszel feltétlenül beköszöntött volna a tartós éhínség. És itt van végül a hadsereg, amelynek helytállásától Tanács-Magyarország sorsa függött. Azon, hogy a csajkába nem került laktató étel, s hogy az egyenruha kopott, sőt helyenként rongyos volt, a katonák lelkesedése, öntudata jó ideig átsegíthette. De hadianyagból eleinte csak az volt, ami a közös hadsereg készletéből honi földön maradt. Átállni az önálló fegyver- és lőszergyártásra: óriási feladatot jelentett a lerongyolt ország ipara számára. Energiahordozó hiányában ez csak tökéletlenül és semmi esetre sem elegendő mennyiségben tudta előállítani mindazt, amire a Vörös Hadseregnek szüksége volt, ennélfogva Tanács-Magyarország megvédése a nyár végén még átmeneti katonai sikerek esetén is óriási nehézségekbe ütközött volna.

Történeti látásunk sajátos optikai törést mutat. A Tanácsköztársaság létrejöttének feltételeit elemezve, irodalmunk a belső tényezőket hangsúlyozza, és csak per tangentem tárgyalja a nemzetközi erőviszonyokat. Holott Kun Béláék számtalanszor hangot adtak ettől eltérő felfogásuknak, legutoljára Varga Jenő a Forradalmi Kormányzótanács utolsó, augusztus 1-i ülésén: „Politikánk két dologra volt építve: az orosz és nemzetközi segítségre."[15] Ha viszont a vereség okairól esik szó, a román királyi

[15] PI Archívum. 689. f. 5. ő. e.

hadsereg támadása, az antant tervei, belső relációban pedig a Julier-típusú katonák árulása és a jobboldali szociáldemokraták aknamunkája áll az előtérben. Olcsó fogás lenne, ha napjaink vaskos realitásaira, nevezetesen arra a körülményre emlékeztetnénk, hogy a nehéz gazdasági helyzet tényei minden korábbit meghaladó mértékben uralják a politikai és közgondolkodást. Azt azonban félreérthetetlenül le kell szögeznünk, hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság vereségét véleményünk szerint nemcsak az intervenciósok katonai túlereje, hanem e nagyon fontos tényező, a gazdaság vázolt állapota is okozta.

Annál meglepőbbnek tűnhet, hogy a jelentésben a leghalványabb célzással sem találkozhatunk, amelyből a tanácshatalom fenmaradásába vetett hit megrendülését olvashatnánk ki. Aki vereségre számít, nem latolgatja az őszi és az 1920-as kilátásokat. El kell gondolkozni azon, hogy vajon miben bíztak azok, akik ezt a végső fokon lehangoló összeállítást elkészítették! Jelen sorok szerzője egyetlen ésszerű magyarázatot lát erre a nem mindennapi jelenségre: a rendkívül súlyos katonai helyzet ellenére még mindig reménykedtek abban, hogy Szovjet-Oroszország hadserege a közeljövőben Magyarország segítségére siet, hogy a német forradalom győzni fog, s akkor majd új erőforrások nyílnak meg előttük, a szó konkrét és átvitt értelmében egyaránt. Mivel a lecsökkent területű, minden oldalról szorongatott Tanácsköztársaság július végén már semmiképpen nem maradhatott fenn önerejéből, a „Nagyon bizalmas élelmezési helyzetjelentés" a mi értelmezésünkben közvetett bizonyíték arra nézve, hogy a magyarországi szocialista forradalom nemzetközi feltételezettségű volt, másként szólva: mind győzelmében, mind vereségében egyenlő mértékben játszottak közre a belső és külső tényezők.

TÓTH ÁGNES

A DOHÁNYTERMESZTÉS TÖRTÉNETE KUBÁBAN 1717–1886*

Bevezetés

A dolgozat a XVIII–XIX. századi, pontosabban az 1717 és 1886 közé eső időszak dohánytermesztésének történetét vizsgálja. Mit jelöl e két évszám? 1717 az állami dohánymonopólium bevezetésének éve, 1886 pedig a kubai rabszolga-felszabadítás kimondásának az éve. Miért éppen e két időpont által határolt korszakot választottuk? Az állami dohánymonopólium bevezetése 1717-ben, a spanyol korona több évtizedes monopolizáló szándékának lezáró eseménye azért fontos Kuba dohánytermesztése szempontjából, mert nagyrészben éppen ennek köszönhető, hogy az Antillák többi gyarmatával szemben Kubában a dohánytermesztés a XVIII. század végéig még nem esettt áldozatául a jobb piaci viszonyokat találó cukortermelésnek. De ennek a következménye az is, hogy a XVIII. század végére a kubai dohánytermesztők gazdasági helyzete meggyengült, önállóságukat a nagybirtokosoktól való függéssel voltak kénytelenek felváltani.

A tárgyalandó időszak másik határa, 1886 a kubai rabszolga-felszabadítás éve. Bár a dohánytermesztés területén közvetlenül nem hozott jelentős változást, mégis e dátumot választottuk, mert a kubai gazdaság általános fejlődésében jelentős korszakhatár: a gyarmati időszak gazdaságának egyik fő tartóoszlopát a rabszolgamunka képezte, melyet a XIX. század második felétől egyre inkább a szabad munka váltott fel. S 1886 az az időpont, amitől kezdve egyre nyilvánvalóbbá vált a spanyol gyarmati gazdaságpolitika tarthatatlansága, hogy már versenyképtelen az Egyesült Államokkal szemben. Részben a rabszolga-munkaerővel dolgozó cukorlatifundiumok növekvő termelésének, részben pedig az Egyesült Államok gazdaságpolitikájának következményeként, a dohány végérvényesen hátrányos helyzetbe került a cukorral szemben.

A címben szereplő időszak választását többek között a következők is indokolják. Kuba történelmének periodizációja még megoldatlan problémája a kubai történetírásnak. Az egyes korszakokat nem a társadalom és a gazdaság szerkezeti változásai szerint, hanem az egyes történeti események alapján – szinte szerzőnként más formában – határozzák meg. A dolgozathoz olvasott munkák a következőkben egyeznek meg: többnyire a Kolumbusz előtti indián társadalmak tárgyalásával kezdődnek; többé-kevésbé egyeznek abban is, hogy a spanyol gyarmati időszakokat a következőképpen osztják föl: I. gyarmati korszak: a felfedezések és a gyarmati rendszer kialakulása, kb. a XVII. század végéig (1697-ig, a ryswicki békéig); II. gyarmati korszak, mely nagyjából a XVIII. századot öleli fel, többnyire 1790-nel, III. Károly felvilágosult abszolutizmusának első évével bezáróan.

Ezután a következő részekben általában az ország hovatartozását vitató főbb politikai irányzatokat tárgyalják. Bizonyos fokú eltérés tapasztalható, Ramiro Guerra könyvében, ahol az 1790–1825 közötti időszakot, mint az ültetvényes gazdaság kialakulásának korszakát tárgyalja.[1] Közös vonás még, hogy a továbbiakban külön fejezetet szentelnek az ún. 10 éves háborúnak és az ezt követő időszaknak,

*Kuba történetével való ismerkedésünk során feltűnt, hogy bár az ország történetének alakulásában a dohány egészen a XX. század közepéig fontos szerepet töltött be, mégis viszonylag keveset foglalkoztak vele. Inkább az aktuális jelentőséggel bíró cukor állt a kutatók figyelmének középpontjában. S amennyiben az összefoglaló történeti munkák és néhány gazdaságtörténeti munka, sőt a dohánymonográfiák szerzői a dohánnyal foglalkoznak, termesztését csak a XIX. század első feléig tárgyalják. Ettől kezdve csak a dohány ipari feldolgozásával, ill. csak a dohánygyári munkássággal foglalkoznak, megfeledkezve a nyersanyagtermelésről és a termelőkről.

[1] *Guerra* 1970.

majd egy újabb fejezetet az 1895-ben kezdődő függetlenségi háborúnak. Érdekes, hogy általában a nem társadalmi formáció szerint korszakoló történelemkönyvek is 1886-tól, ill. 1898-tól az imperializmus korszakát, ill. az észak-amerikai imperialista befolyás alatt álló köztársaság időszakát tárgyalják 1959-ig, a forradalomig.

A marxista igényű gazdaságtörténeti munkákban is hasonlóképpen épülnek fel Kuba történetének szakaszai. Ennek következménye lehet, hogy az 1810-es évek nagy gazdasági reformjainak, a szabad kereskedelem bevezetésének (1818) és a föld polgári tulajdonná válásának (1819) évét egyik szerző sem választotta korszakhatárul. Francisco López Segreránál jelentkezik a szándék pl., hogy a termelési viszonyok változása szerint periodizáljon. Ő tulajdonképpen Kuba egész történetét az ún. 'függő kapitalizmus' (capitalismo dependiente) keretein belül tárgyalja. Így az encomienda és az hacienda intézményét is kapitalista vállalkozásnak tekinti. A következőket írja az encomiendáról: kapitalista, exportcélokat szolgáló, rabszolgamunkát alkalmazó vállalkozás, mely hozzájárult az eredeti felhalmozáshoz, és a Szigeten is helyet adott a tőkefelhalmozásnak.[2] Felmerül az a kérdés, hogy maga is kapitalista vállakozás-e az olyan intézmény, mely hozzájárult a kapitalizmus kialakulásához. A másik kérdés, hogy az oly rövid életű kubai encomienda (XVI. század első fele) s más intézmények hozzájárultak-e egyáltalán a tőkefelhalmozáshoz nemcsak Kubában, de Spanyolországban is. Gerhard Schmitz negatív példaként a dohánymonopóliumot említi. Véleménye szerint a monopólium a tőkefelhalmozást, ennek következményeként pedig a termelés tőkés átalakulását tette lehetetlenné.[3] Valóban, a továbbiakban látni fogjuk, a monopólium rendszere hogyan tette tönkre a XVIII. század folyamán a hazai tőkeképződés társadalmi bázisát, a dohánymalom-tulajdonosokat. Francisco López Segrera az haciendát is mint kapitalista vállalkozást jellemzi: az hacienda két fő tényező, a föld monopóliumának és a munkaerőre gyakorolt gazdaságon kívül kényszernek a kombinációja.[4] Az haciendán alkalmazott rabszolgamunkát is kapitalista eljárásnak tekinti, mely tőke hiányában munkáskezet biztosít a gyarmati kapitalista vállalkozásokhoz.[5] A két fő tényező kapitalista volta eleve megkérdőjelezhető, mert a kapitalizmusban általában megszűnik a föld monopóliuma, s éppen szabad adásvétele a jellemző. Kérdéses annak az intézménynek a kapitalista volta, mely gazdaságon kívüli kényszert alkalmaz. A rabszolgamunka mint tőke hiányában alkalmazott nem szabad munkaerő alkalmazása viszont már valóban kora kapitalista, átmeneti megoldás.

Wittman Tibor álláspontja szerint sem egyértelműen kapitalista intézmény az hacienda: „A kialakult hacienda – írja – még legmagasabb szinten, az ültetvény formájában is, egy sajátos gazdasági-társadalmi és politikai egység, amely önmagában sem nem feudális, sem nem tőkés." Nem egyértelműen feudális, mert ellentétben a feudalizmus klasszikus fejlődésével, itt nem volt meg a lehetősége annak, hogy a szabad parasztság megerősödjék. „Az hacienda mellett ... nem alakult ki egy, a város, a szomszéd piacok felé orientált árutermelő réteg, sem a pauperizált tömegek nem váltak az eredeti tőkefelhalmozás rugójává sem az haciendán, sem a városban ..."[6]

Kuba gazdasága nem volt tisztán kapitalista, mégis jelentkeztek a kapitalista fejlődés tendenciái. A XVIII. század elején pl. a dohány termelésénél és értékesítésénél mutatkozott a tőkésedés lehetősége, megjelentek az első tőkés jellegű vállalkozók. A XVIII–XIX. század fordulóján pedig mind a dohánytermelés, mind a cukortermelés területén mutatkoztak kora kapitalista, átmeneti formák. A dohánytermesztők bérlővé válása és 1817 után a dohány szabad kereskedelme nyitott utat a dohánytermelés kapitalista fejlődésének. Ebben az időszakban azonban nem a kistermelő gazdaságok kapitalizálódása volt elsődleges, hanem a nagy ültetvényeké, a latifundiumoké. Fernando Ortiz szerint a cukorgazdaság kezdettől fogva kapitalista volt.[7]

Ezt a megállapítást fenntartással, a cukorlatifundiumokra szűkítve, Tadeusz Lepkowski érveit felsorakoztatva elfogadhatjuk. A cukorarisztokrácia kapitalista szelleme, mely szerint minél nagyobb haszon elérésére törekedtek, kereskedelmi kapcsolatuk a világpiaccal, a cukortermelés és a szállítás

[2] *López Segrera* 1972. 37.
[3] *Schmitz* 1972. 31.
[4] „... combinación de dos factores básicos: monopolio de la tierra y coerción principalmente extraeconómica sobre la fuerza del trabajo ..." *López Segrera* 1972. 70.
[5] Uo. 70–71.
[6] *Wittman* 1972. 1323–4.
[7] *Ortiz* 1940. 66.

gépesítése, mind a cukorlatifundiumok XIX. századi kapitalizálódását bizonyítják.[8] Marx északamerikai gyarmatokra vonatkozó megállapítása is ezt erősíti: „Az, hogy most az amerikai ültetvénytulajdonosokat nemcsak hogy nevezzük tőkéseknek, hanem ők azok is, azon alapul, hogy egy, a szabad munkán nyugvó világpiac keretei között léteznek mint rendellenességek."[9]

Miért fogadjuk fenntartással Fernando Ortiz véleményét? Egyrészt, mert míg a XVI. században és a XVII. század elején a cukor is egyike volt a sziget sokféle terményének, s nem a világpiacra termelték, eleve nem lehetett kapitalista vállalkozás a cukortermesztés. Másrészt, bár a későbbiekben a cukorkereskedelem tőkésnek mondható, a termelés, mely a rabszolgamunkán alapult, nem, s így a latifundisták sem tekinthetők kapitalistának. Itt megint Marxot hívjuk segítségül. Véleménye szerint „. . . a pénz, a létfenntartási eszközök, a gépek és más termelési eszközök tulajdona még nem tesz egy embert tőkéssé, ha hiányzik a kiegészítő rész, a bérmunkás, az a másik ember, aki rákényszerül arra, hogy magát önként eladja."[10]

Lényegében Kuba termelési módjának átalakulása hosszú időszakot igényelt: Tadeusz Lepkowski szerint az 1830 és 1886 közötti időszakot.[11] Véleményünk szerint már a XVIII. század utolsó évtizedétől megindult a kora kapitalista, átmeneti formák kialakulása a mezőgazdaságban; a colono-rendszerben pedig lényegében 1886 után is e formák továbbélését láthatjuk.

I. Kuba és a dohány

A növény eredetét vitatják, de valószínű, hogy Közép-Amerika a hazája, erre utal a 'tabac' szó közép-amerikai eredete is. Bernabé Copo jezsuita szerzetes leírása szerint (Historia del Nuevo Mundo, XVI. század) a tabaco egy Y alakú szerszám, amin keresztül az indiánok a dohányport vagy a füstöt szívták.[12] A dohány feltehetően Kubában is őshonos, amit a dohánnyal foglalkozó szerzők mindig büszkén említenek meg, szembeállítva a cukorral, mely csak a hódítókkal együtt került az Újvilágba.[13] Arra nem sikerült fényt deríteni, hogy a dohány eredetileg is termett Kubában, vagy csak Közép-Amerika más vidékéről hozták be a szigetre. Ha a szárazföldről került Kubába, akkor ezzel a *dohány elterjedése* már a felfedezések előtt megkezdődött. Az bizonyos, hogy a felfedezéseket megelőzően is ismerték már a bennszülöttek. Feltehető, hogy az ún. Kazkuz indiánok kétféle dohányt ismertek: vadon termőt, melyet maguk fogyasztottak, s egyes feltevések szerint termesztettek egy nemesített fajtát, mellyel „kereskedtek". Rodriguez Ramos leírásában dohányuk eljutott az amerikai kontinensre, sőt a Bering-szoroson keresztül még Ázsiába is.[14]

A spanyol hódítók egyike, *Demetrio Pela* a XVI. század első felében dohánytermesztéssel foglalkozó indiánok között élt hosszabb ideig. Miután kitanulta a dohánytermesztés mesterségét, az európai telepesek között valószínűleg elsőként vállalkozott maga is e növény nevelésére, és az indiánok között szerzett tapasztalatait írásba is foglalta a következő címmel: „Noticias do tabaco escribides por Demetrio Pela, é expricadas pol'o indio Erio-xil Panduka – Anno de 1541 – Gueybano" (Jegyzetek a dohányról, lejegyezte D. P., elmagyarázta E. P. . . .)[15]. *Gueybano* Rodriguez Ramos feltevése szerint egy dohánytermelő földet (vega) vagy helységet jelölhetett.

A felfedezések után, a nagy hódítások, a gyarmatosítás idején ismeretes Kuba közvetítő, állomáshely és élelmező szerepe. Funkciójához igazodott gazdasága is, mely elsősorban állattenyésztésből és az átvonuló csapatok, valamint a helybeli telepesek számára élelmiszernövények termeszté-

[8] *Lepkowski* 1976. 214–5.
[9] *Marx* 1953. 50–1.
[10] *Marx* 1973. I. 715.
[11] *Lepkowski* 1976. 214–5.
[12] *Ortiz* 1940. 111.
[13] „El tabaco fue de América llevado, el azúcar fue a la América traido" *Ortiz* 1940. 64.
[14] „. . . el tabaco era muy popularizado entre los indios antes que Conosiese por primera vez, no sólo en América, sino en parte de Asia, comunicándolos por el estrecho Behering." *Rodriguez Ramos* 1905. 3, 7.
[15] A szerző említi, hogy a munka kézirat formájában található, de pontos helyét nem jelöli meg. *Rodriguez Ramos* 1905. 8.

I. térkép

KUBA DOHÁNYTERMESZTŐ ZÓNÁI I.
ÁTTEKINTŐ TÉRKÉP

I. térkép: Canet 1949, 48–49.

séből állt. A XVI. században, a XVII. század elejéig a dohányt az élelmiszernövényekkel együtt, az állattenyésztő birtokok (hacienda ganadera), ill. az első települések szomszédságában, lehetőleg a folyók partmelléki mezőin termesztették. Az első *vegák*at (ekkor még a vega tágabb jelentéssel bírt: partmelléki veteményes-, gyümölcsöskerteket jelentett) pl. Havanna környékén, 1580 körül és Trinidadhoz közel telepítették.

A XVI. század végétől kezdve, az egyre nagyobb teret elfoglaló állattenyésztés elől a földművesek, velük együtt a dohánytermesztéssel foglalkozók is, egyre inkább a sziget belső vidékei felé húzódtak, többnyire a folyók mentén. Kb. ezzel egyidőben elkezdődött az a folyamat, amikor már egy-egy földműves kizárólag dohánytermesztéssel kezdett foglalkozni. Így a XVII. század közepe felé már a sziget belső és távolabbi vidékein is megjelentek – a már többnyire dohányra specializált – vegák: Pinar del Rio nyugati vidékén, Havanna tartomány középső vidékén, a század végén pedig Oriente tartomány északi vidékén, valamint Las Villas tartományban.

Erre az időszakra alakultak ki a már előbb említett nagy dohánytermesztő zónák (ld. I. térkép). Lényegesebb változás csak a XVIII. század elején történt, amikor nagyszámú, az állami monopólium ellen fellázadt dohánytermesztő (veguero) hagyta el a partidobeli földjeit, s menekült Pinar del Rióba. Itt azonban ez is csak a már kialakult dohánytermesztő vidékek megnövekedését jelentette, s nem újabb zónák kialakítását.

Eddig csupán a dohány kubai térhódításáról beszéltünk, pedig tulajdonképpen a felfedezésekkel a dohányt is felfedezték az óvilág számára. A dohány elindult hódító útjára, s lényegében nincs a világon már olyan eldugott vidék, ahol ne ismernék. Pedig ellenében egyháziak – keresztények és muzulmánok –, világfiak, orvosok, moralisták, költők stb. egész serege vonult fel, hogy később, nem is az utolsók között, maguk is megbékéljenek élvezetével.

A dohány és a dohánytermesztés elterjedésében jelentős volt az egyes időszakokban a dohány pillanatnyi szerepe, *gazdasági súlya*. Amíg a dohány a sok kerti növény egyike volt csak, csupán a szigetlakók és az átutazók szükségletére termelték, valamint Spanyolországban, ill. Európában is csak kerti dísznövény, kuriózum, esetleg orvosi növény volt, addig termesztése sem foglalt el jelentősebb földterületet. Hódítása először az orvoslás terén járt sikerrel, később mint élvezeti cikk nyerte meg sokak tetszését. Használata, ellenségeinek igen népes tábora ellenére is, futótűzként terjedt. S amilyen mértékben nőtt a dohányzók seregének az igénye, úgy igyekeztek minél több dohányt termeszteni nemcsak az újvilágbeliek, hanem még az európaiak is. Kubában a dohánytermesztés már a XVI. század végétől kezdve versenyre kelt az állattenyésztéssel a legjobb földek megszerzéséért, hogy minél többet termelhessenek, már kereskedelmi céllal. A dohány térhódításának méreteit jellemzi, hogy éppen a XVII. század folyamán több ízben tiltotta meg a havannai cabildo, hogy újabb dohányföldeket (vega) nyissanak a város környékén.

A XVII. század elejétől fogva már az egyik legjövedelmezőbb kiviteli termék, a század közepére pedig export terén az első helyre került,[16] megelőzve jelentőségében az állattenyésztést. Ez összefügg azzal, hogy amint a „szőke arany" forrása apadni kezdett, Spanyolország is felfedezte a „barna aranyban", a dohányban rejlő lehetőségeket: kereskedelmi jelentőségét, s hogy egyben szilárd jövedelmi alapot is jelenthet.[17]

A dohányról, történetéről szóló írásokban a szerzők általában, talán jogos elfogultsággal írnak. Sosem feledkeznek meg arról, hogy a dohánytermesztés Kubában honos, hogy egy ősi szokás fennmaradását jelképezi.[18] Garcia Galló, aki maga is dohánygyári munkásként kezdte pályafutását, a dohányról mint a kubai nép formálójáról, történetéről mint a kubai történelem vezérfonaláról, a haladásban elöljáró szerepet betöltő gazdasági növényről ír. Felsorolja többek között, hogy a dohány által biztosított jövedelmekből hozták be a szigetre az első kerekes járművet (hintót?) (1625); a kubaiak közül az első márki, Don Laureano de Torres is a spanyol udvar számára szállított jó minőségű dohánynak köszönheti nemesi címét.[19] Azonban nemcsak ilyen esetekben jártak elöl a dohánytermesztők. Nevükhöz fűződnek az első, a spanyol gyarmati gazdaságpolitikával szembenálló mozgalmak,

[16] *Garcia Galló* 1961. 163.

[17] „Cuando España hubo agotado casi el oro amarillo de las minas americanas, quiso aprovechar el oro moreno del tabaco." Uo. 46.

[18] Historia 1952. 140.

[19] *Garcia Galló* 1937. 23.

ill. felkelések a XVIII. század első felében (erre a későbbiekben visszatérünk). A kubai munkásmozgalom csírái is a dohánygyári munkások körében bomlottak ki. Ők alapították az első munkásszervezeteket 1865-től (Sociedades de Socorros Mutuos). Az első munkáslap: az „Aurora" megindítása is egy dohánygyári munkásvezér, Saturnino Martinez nevéhez fűződik. Az első Munkáskongresszus (1892) megszervezéséből is oroszlánrészt vállaltak.[20]

A dohány tehát a kubai gazdaság és társadalom alakulásának egyik fontos tényezője. A XVII. század második felétől kezdve a cukor is felsorakozott melléje. E kettő, mint a kubai gazdaság meghatározó tényezője egyben etnikai szimbólummá is vált. Fernando Ortiz egy könyvet írt[21] e két terményről, melyben szembeállítva elemzi őket. Véleménye szerint a dohány és a cukor Kuba történelmének „főszereplői".[22] Megszemélyesíti őket, amikor a dohány: „Don Tabaco" és a cukor: „Doña Azúcar" küzdelméről ír.[23] Küzdenek a termesztés terén: a dohány kevesek egész éven át tartó odaadó gondoskodását követeli, míg a cukornád termesztésénél sokak nagy erőbevetést igénylő munkája szükséges, és többhónapos holtidőszak követi a nagy erőfeszítést. Tehát az egyik kis területen intenzív, a másik nagy kiterjedésű földeken, extenzív művelést kíván. Az egyik a szabad kisbirtok (vega, veguerio), a másik a rabszolgák tömegét alkalmazó nagybirtok (latifundio) kialakulásának kedvez. Társadalmi téren a dohánytermesztés – mely aprólékos szakértelmet, türelmes odaadást követel – magával szabadon rendelkező termelőt nevelt ki, valamint az európai földművesek bevándorlását ösztönözte, s ezzel a szabad kistermelők számát gyarapította. A cukornád termesztése nagy tömegben, nagy fizikai erőkifejtést igényel, és afrikaiak ezreinek erőszakos behurcolását vonta maga után, a rabszolgaság intézményét honosította meg. S bár mindkettő, ha közvetve is, a nemzetközi piac függvénye, a cukor azonban előbb és nagy mértékben került külföldi befolyás alá. Így a dohány a szabadság, a cukor a rabszolgaság, a kiszolgáltatottság szimbólumává vált Kubában.

Fernando Ortiz a „Don Tabaco" és „Doña Azúcar" közötti küzdelemről, ellentétekről ír, de nem dönt egyik javára sem: mindkettőt, mint a kubai gazdaság fő támpillérét tartja számon.

A dohánytermesztésnek a kubai gazdaságban betöltött jelentőségét még a *'vega'* és *'veguero'* kifejezések tartalomváltozásával is alátámaszthatjuk. Eleinte Kubában, de más spanyolnyelvű országban jelenleg is, a *'vega'* általában a partmelléki, termékeny mezőket, ill. az itt elhelyezkedő veteményes-, gyümölcsöskerteket jelölte, ill. jelöli. A 'veguero' szó ennek megfelelően az itt tevékenykedő földműves vagy kertész neve volt. Amint a dohánytermesztés önálló s egyre jelentősebb termesztési ág lett, kisajátította e két fogalmat is. Így kb. a XVII. század közepe óta Kubában a 'vega' egyértelműen dohányföld, a 'veguero' pedig dohánytermesztő jelentéssel bír. A dohány térhódítását az elnevezés is követte, így a XIX. századra már minden dohányföldet 'vegá'-nak neveztek, még azokat is, melyek nem a folyók partvidékén, hanem azoktól távol helyezkedtek el; s minden dohánytermesztő 'veguero' volt, bárhol is termesztette a dohányt.[24]

II. A dohány a kubai ültetvényes gazdaságban

1. Az Antillák és a dohány

A XVI. században és a XVII. század első felében az Antillákon – a spanyol, az angol, a francia és holland gyarmatokon egyaránt – kisüzemi keretek között, sokoldalú mezőgazdasági termelés indult meg. Az állattenyésztés mellett kakaót, indigót, gyapotot stb. termesztetek. A XVI. században már a cukornádtermesztés is megindult. A termelésben azonban az első helyet ebben az időszakban végig a dohány tartotta, sőt – az akkor fellendülő, nagy európai kereslet hatására – a termelés a dohánymonokultúra kialakulásának tendenciáját mutatta.

[20] *Garcia Galló* 1961. 171–2, 176; *Portuondo* 1961.
[21] *Ortiz* 1940. 3.
[22] Uo. 3–4.
[23] Uo. 2.
[24] Feltételezhető, hogy a spanyol Antillák más, eleinte jelentős dohánytermesztő szigetein is előfordulhatott a két szó hasonló tartalomváltozása. Pl. Juana Gil-Bermejo Garcia a puerto ricoi dohányról szóló tanulmányában is egyértelműen a dohánytermesztőkre alkalmazza a 'veguero' szót. *Gil-Bermejo* 1970. 172.

A XVII. század második felétől azonban megváltozott a helyzet. Egyrészt Európában is megindult a dohánytermesztés, másrészt pedig az Újvilágban, Virginia dohánya lépett versenytársként a piacra az Antillák és Venezuela dohánya mellé. Olyan nagy mennyiséget termesztettek a virginiai rabszolgamunkával dolgozó dohányültetvényeken, hogy szinte az egész európai keresletet fedezni tudták. A dohányárak estek, s az olcsó virginiai dohánnyal szemben a piacról az angol és francia gyarmatok dohánytermesztői kiszorultak. Bár pl. Franciaország tett lépéseket, hogy az Antillák dohánytermesztését védje – Colbert betiltotta Kanadában a dohánytermesztést és 1674-ben bevezette a dohánymonopóliumot.[25] A dohány – minthogy természeténél fogva nagyrészben függ a klimatikus viszonyoktól – végül is már nem felelt meg a francia merkantilista gazdaságpolitika számára sem: már nem jelentett elég szilárd bevételi forrást.

Részben az előbb említettek, részben pedig a növekvő európai cukorkereslet (felépültek az első európai cukorfeldolgozók) indokolja, hogy megkezdték a cukornád nagybani termesztését. Az 1640-es években a Brazíliából kiszorult holland kereskedők – írja Pach Zs. Pál – „jöttek és megtanították a cukornád termesztésére" az Antillák angol és francia telepeseit. Így az Antillákon – ahol mindig elsőként reagáltak az Újvilágba érkező európai változásokra – az angol és francia fennhatóságú „szigetek telepesei egy generáció során dohánytermesztőkből cukornád-ültetvényesekké váltak, a dohány átadta a helyét a cukornak, a farmergazdaság a rabszolgatartó ültetvényes gazdálkodásnak: kialakultak az Antillák tipikus cukorgyarmatai" Jamaica, Barbados, Martinique stb. szigetén.[26]

A dohány piacra való termesztésével fokozatosan, végül teljesen felhagytak. A XVIII. század végére az angol gyarmatokon viszonylag arányos megoszlásban termeltek kávét is a cukor mellett.

A francia Antillákon a cukor túlsúlya volt nagyobb. A virginiai dohánytermesztéssel nemcsak az angol és francia Antillák nem tudták felvenni a versenyt. Venezuelában a kezdeti fellendülés után a kisbirtokosok kénytelenek voltak visszavonulni részben a virginiai, részben a venezuelai nagybirtokos dohánytermesztőkkel szemben. A XVII. század végére itt is felhagytak a dohány nagybani termesztésével, helyére azonban nem a cukor és a kávé lépett, hanem a kakaó, s a dohány teljes visszaszorulásáról sem beszélhetünk: továbbra is törzstermelvény maradt, sőt a XVIII. század végétől ismét növekvő jelentőségre tett szert. Ezt bizonyítja, hogy a spanyol Korona 1779-ben Venezuelában is bevezette a dohánymonopóliumot.[27] További jelentőségéről tanúskodik, hogy a függetlenségi háborúk idején, a XIX. század első felében, a venezuelai dohánytermesztőket felmentették a katonai szolgálat alól.

Összefoglalva az eddigieket, tehát általában az Antillák angol és francia gyarmatain és Venezuelában a XVII. század második felétől kezdve, a kis- és középbirtokosok visszaszorulását láttuk a nagy rabszolgatartó ültetvényes gazdaságokkal szemben, ami a fehér telepesek elvándorlását s az afrikai rabszolgák nagymértékű behurcolását vonta maga után. A következő adatokkal illusztrálhatnánk legjobban a folyamatot:

Barbados lakossága összetételének változása (1628–1786)
Ramiro Guerra adatai alapján[28]

Év	Fehér telepesek száma	Rabszolgák száma
1628	1 400	–
1636	6 000	–
1643	37 200	6 000
1653 (1655)	30 000	20 000
1668	20 000	40 000
1786 (1792)	16 167	64 330

[25] *Wittman* 1965. 5.
[26] *Pach* 1968. 877.
[27] *Wittman* 1966. 12.
[28] *Guerra* 1970. 12, 18–20.

A felfedezésekkor lakatlan sziget fehér lakossága húsz év alatt több mint hússzorosára növekedett, majd a cukortermesztés megkezdése után fokozatosan csökkent, s kb. a XIX. század végétől a XX. század elejéig hasonló szinten maradt (1922-ben 15 ezer fehér lakos).[29] A fehér telepesek száma a cukortermelés megkezdésekor (1643) több mint hatszorosa volt az afrikai rabszolgákénak, a XVIII. század végére viszont a rabszolgák száma már közel négyszerese volt a fehér telepesekének.

Kubában s általában a spanyol Antillákon (Puerto Rico) a dohány sokáig ellenállt a cukor térhódításának. Több tényezőnek is köszönhető, hogy csak a XVIII. század végén indult meg s a XIX. század utolsó évtizedére alakult ki a cukormonokultúrás ültetvényes gazdálkodás. Ennek első és legfontosabb oka Spanyolország gazdaságpolitikájában rejlik. Egyrészt Spanyolországban a XVII. század elején – amikor a dohánytermesztés Európában is megkezdődött – betiltották azt, gyarmataik javát szemük előtt tartva. Másrészt Spanyolország gazdasági, kereskedelmi elzárkózása a világpiac alakulásának hatását küszöbölte ki. Lassú, de viszonylag autonóm, sokoldalú fejlődést tett lehetővé gyarmatai számára. Azzal, hogy nem voltak a cukortermelés fejlődésének korlátlan lehetőségei, lehetetlenné vált a föld nagy, egy termelvényre építő ültetvényekké koncentrálódása. Tovább élhettek, erősödhettek a kis- és középbirtokok, sőt a nagybirtokon belül is már kezdettől (XVI. század) fogva osztódás figyelhető meg (ld.: Kubában Hacienda comunera) késleltetve a rabszolgatartó ültetvényes gazdaság kialakulását.

Amikor pedig már a XVIII. század végétől a cukorültetvények terjeszkedni kezdtek, s a kis- és középbirtokosokat kiszorították földjükről, az ország területén belül találtak még földet, ahol megvethették lábukat, s nem kényszerültek kivándorolni, mint az angol és francia gyarmatok fehér telepesei. Ehhez hozzájárult, hogy Kubában ekkorra elég erős, „harcban edzett" kis- és középbirtokos réteg, valamint kisparcellán dolgozó parasztság alakult ki. Hivatalos támogatásra is találtak: a XVIII–XIX. század fordulóján Alejandro Ramirez, Kuba kormányzója is a szabadparaszti kisárutermelő parcellagazdaság mellett állt ki a rabszolgatartó latifundiumokkal szemben, s a fehér telepesek, földművesek bevándorlását szorgalmazta a növekvő rabszolgabehozatallal szemben.

A monokultúrás ültetvényes gazdaság kifejlődését késleltette továbbá, hogy felvilágosult földbirtokosok egy csoportja, látva a kis- és középbirtokosság visszaszorulását s a cukor térhódítását, az Ország Barátainak Gazdasági Társasága (Sociedad Económica de Amigos del Pais, 1793) néven olyan szervezetet hoztak létre, melynek célkitűzése, hogy tevékenységével a mezőgazdaság sokoldalú fejlődését támogassa.

Ha később is, de az Antillák spanyol gyarmatai, így Kuba is, elsősorban cukortermesztésre építő, rabszolgatartó ültetvényes gazdaságokká váltak. Ennek okai a következők:

A XVIII. század harmadik harmadától már nem tudták a világpiac hatását kiküszöbölni. Miután Havannát az angolok elfoglalták, és 11 hónapos (1762–63) uralmuk alatt Kubát bekapcsolták a világkereskedelem véráramába, a város visszahódítása után a spanyolok sem folytathatták eredménnyel elzárkózó kereskedelmi politikájukat. Nem akadályozhatták meg többé, hogy egyre több idegen (holland, angol, észak-amerikai) kereskedelmi tőke áramoljék be az országba, s hogy egyre több rabszolgát hurcoljanak be az idegen tőke által támogatott, növekvő cukorültetvényekre.

Húsz évvel később, 1783-ban az észak-amerikai angol gyarmatok kivívták függetlenségüket, új, szabad piacot teremtve, s egyúttal az észak-amerikai tőke megkezdte versenyfutását a spanyol tőkével, hogy a XIX. századra messze leköröz̈ze azt a latin-amerikai országokban.

A nemzetközi események közül a haitii forradalom (1791) is a kubai cukorültetvények növekedését, gyarapodását mozdította elő. Részben felszabadultak az eddig Haiti uralta piacok Kuba számára, másrészt a Haitiből menekülő francia cukor- és kávéültetvényesek egy része tőkéjével, rabszolgáival Kuba keleti felében telepedett le, fejlettebb termelési technikát importálva az országba.

A cukor térhódításának kedvezett, hogy a XVIII. század végére a dohánytermesztés, részben a gyarmati gazdaság általános fejlődése, részben a dohánymonopólium szabta korlátok következtében, bár még erős ellenállást tudott kifejteni, de hanyatlóban volt Kubában is. Wittman Tibort idézve: „... a vega, a dohánytermesztő kisgazdaság mint a paraszti árutermelés bázisa az állattenyésztő haciendával szemben is visszaszorulásra kényszerült, és a rabszolga munkaerőre alapozott cukorültetvények már egy, szerkezetében meggyengült dohánygazdaság felett diadalmaskodtak."[30]

[29] Uo.
[30] *Wittman* 1966. 12.

Ezzel Kuba is megindult azon az úton, melyen sokoldalú mezőgazdasággal rendelkező országból monokultúrás, fejlődésben elmaradt gazdaságú, idegen érdekektől függő országgá vált a XIX–XX. század fordulójára.

2. *A föld birtokbavétele Kubában és a vegák helyzete a XVI–XVII. században*

A felfedezéseket követően a spanyol hódítók az Újvilágban a spanyol, ill. a kasztíliai gazdasági és társadalmi rendszer mintájára próbáltak berendezkedni. Így Amerikában a meghódított területeket a kasztíliai hagyományoknak megfelelően, hasonlóan a móroktól visszafoglalt ibériai területekhez, a spanyol korona magánbirtokának, „királyi földeknek" *(tierra realenga)* tekintették. Az első konkisztádorok, akik Kubában települtek le, önfenntartásukra földet kértek s kaptak a települések szomszédságában, melyet számukra az indián őslakosság művelt meg (vecindades con indios). Ezeket a földeket később a földadományozás szabályozásával, estancia formájában művelték meg – erről még szólunk.

Amikor az Újvilágban is kezdett megerősödni a spanyol királyi hatalom, szabályozták a földjuttatás módját. A Katolikus Királyok 1513. június 18-án királyi rendeletet (Real Cédula) bocsátottak ki a „királyi földek" felosztásának (repartimiento) szabályozására. A rendelet értelmében minden föld, ami nem volt az indián közösségeké, nem volt a városoké és nem volt magántulajdonban – a király patrimóniumát képezte, s ebből az egyszerűbb embereknek kisebb ún. „peoniákat", az uraknak (caballero) kb. ötször nagyobb területű ún. „caballeriákat" osztottak a települések környékén, azzal a kikötéssel, hogy házat építenek és megművelik a kapott földet, s amennyiben 4 éven át ott megmaradnak, az tulajdonukká válik: adhatják-vehetik, szabadon rendelkezhetnek vele. Azon földterületek, melyek nem kerültek felosztásra, továbbra is a király tulajdonát képezik: „tierra realangák" maradnak, hasonlóképpen az erdők, legelők, vizek is, közös használati joggal.[31]

A spanyol korona a repartimientóval egyrészt a gyarmatokon való letelepülést kívánta szorgalmazni, másrészt a meghódított területeket akarta hasznosítani, művelés alá vonni. Kubában a földek osztásával a Korona Diego Velázquez kormányzót ruházta fel, ő volt hivatott a rendeletben meghatározott teendők végrehajtására (Real Cédula 1513. máj. 8.).

Később e hatáskört a városi cabildók[32] vették át, de a király felhatalmazása nélkül. Eredeti hatáskörük az adományozandó föld kijelölése volt (asignar tierras), amit a királynak meg kellett erősítenie (confirmar la merced). Ez utóbbi lépés többnyire elmaradt az eljárás hosszadalmas és költséges volta miatt, s a város, ha más telepesnek nem volt ellenvetése (por no ser perjuicio del otro colono),[33] odaadományozta a földet (merced) annak, aki kérte. Erre elsőnek példával Sancti Spiritus cabildója szolgált, amikor 1536-ban elfogadta Fernando Gómez föld iránti kérését, létrehozva ezzel Kuba első nagy állattenyésztő latifundiumát (latifundio ganadero).[34] Voltak, akik még a város hozzájárulását sem kérték egy földterület birtokbavételekor.

E földszerzési formák jelentőségét, ill. hátrányát később, a föld polgári tulajdonná válásakor láthatjuk, ugyanis királyi megerősítés hiányában a városok által adott mercedek csak használati joggal ruházták fel birtokusukat, rájuk nem vonatkozott, hogy a 4 év elteltével a föld tulajdonukká válik.

Az 1520–50-es években a juttatott földek lassan földesúri birtokokká (hacienda) váltak. Ehhez hozzájárulhatott az a tény is, hogy a 4 év határidőt s ennél többet is egyre többen töltötték

[31] „. . . es nuestra voluntad que se puedan repartir y se repartan casas, solares, tierras, caballerias y peonias a todos los que fueren a poblar a tierras nuevas en los pueblos y lugares . . . , y habiendo hecho en ellas su morada y labor, y residio en aquellos pueblos cuatro años, les concedemos facultad para que de alli en adelante los puedan vender y hacer de ellos a su voluntad, libremente, como cosa suya propia." *Guerra* 1970. 34; *Ots Capdequi* 1965. 35.

[32] cabildo: városi tanács, a spanyol gyarmati közigazgatás helyi szerve.

[33] *Riverend* 1967. 62.

[34] *Guerra* 1970. 35.

a szigeten. Másrészt pedig amint az adományozott mercedek kerületét (lindero) megjelölték, a körülhatárolt területet az hacendadók saját tulajdonuknak is tekintették.

Az *hacienda* gazdasági tevékenységével – az anyaországtól való nagy távolság miatt – politikai-vallási funkciókat is egyesített, Wittman Tibor szavaival: az hacienda „államot, egyházat helyettesítő szereppel bírt".[35] Az haciendák általában terjedelemben gyorsan gyarapodtak. Kezdetben, kb. a XVIII. század elejéig, tőke hiányában s lévén sok „szabad" föld a szigeten, az említett módon a városoktól kaptak földet (merced), később, 1729-től a XIX. század elejéig a királyi földekből vásároltak (composición).

Kuba összekötő híd szerepét töltötte be az Újvilág meghódított és meghódítandó területei, valamint Spanyolország között, így itt különösen a szigeten átvonuló és állomásozó seregek ellátását szolgáló élelmiszernövény-termelés és állattenyésztés vált a spanyol korona s a sziget számára is hasznossá. Ennek megfelelően Kubában az hacienda két fajtája fejlődött ki leginkább a XVII–XVIII. század folyamán: a szarvasmarhatenyésztő *hatók*, és az élelmiszernövény-termelő *estanciák*. Később a történeti irodalomban is az hacienda fogalmát azonos értelemben használják az állattenyésztő nagybirtokkal, latifundiummal, talán mert ezeknek a birtokoknak erősebb volt a földesúri jellege, mint az estanciáké.

Az állattenyésztő *nagybirtokok* (hato, hacienda ganadera, latifundio ganadero) általában még a XIX. században is extenzív jellegű gazdálkodást folytattak. Az hacendado rendszerint a városban élt, rabszolga-, ill. később bérmunkát alkalmazott. Az első állattenyésztő haciendákat általában 1 mérföld (5,57 km) (= corral), ill. 2 mérföld (= hato) sugarú, kör alakú birtokokként határozták meg.[36] López Segrera szerint ezek az állattenyésztő haciendák kb. 500–2000 caballeria[37] (6715–26 860 hektár) területűek voltak.[38] A nagyobb, ill. állattenyésztő haciendák, valamint a „királyi földek" elhelyezkedését az hato Ariguanabo és a környező kisebb corrálok térképe illusztrálja. (Ld II. térkép.)

Az estanciák Kubában kezdetben vegyes művelésű, *kis- és középbirtokok* voltak: kisállatokat tenyésztettek, de első helyen mindig a növénytermesztés állt az estancierók intenzív jellegű tevékenységében. Kezdetben, a XVI. század első felében a termelők indián munkaerőt vettek igénybe, a XVI. század második felétől a termény jellege, s a birtokos tehetősége szerint maga dolgozott, vagy több-kevesebb rabszolgát, ill. a XVIII. század végétől bérmunkát is alkalmazott. A dohánynál általánosabb, hogy a veguero saját és családja munkájára támaszkodott. Kezdetben a cukor- és kávétermesztésnél is ez volt szokás, később a termelés növekedésével, különösen a cukor és a kávé esetében, de egyes esetekben a dohánytermesztésnél is, az idegen munkaerő alkalmazása vált általánosabbá.

Dohánytermesztést Kubában – s általában az Antillákon – önálló paraszti kis- és középbirtokon (estancia-vega) folytattak, Venezuelában ezenkívül encomienda-birtokon is. Ezzel szemben az Egyesült Államokban: Virginiában és Marylandben exportra, rabszolgatartó latifundiumokon, ültetvényeken termeltek.

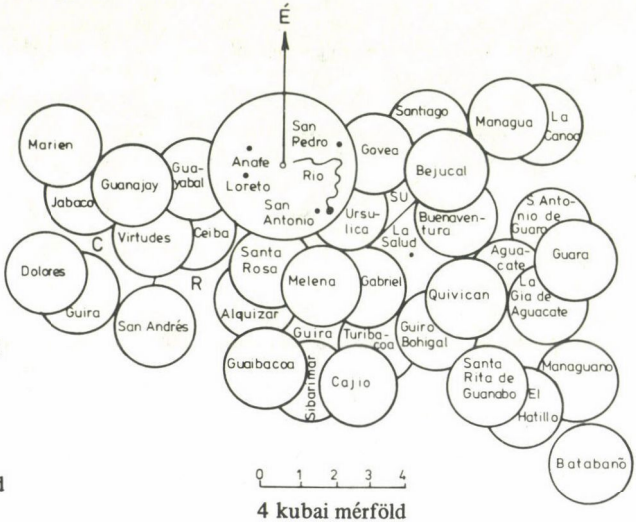
Kubában a dohányföldek, vegák terjedelme általában 1 caballeria (13,43 hektár) alatt maradt, Garcia Galló szerint átlagosan 25–26 acre[39] (kb. 10,2–10,6 ha) föld jutott egy vegára.[40] Alberto Arredondo 1819-re megadott adatai is ezt igazolják: Több mint 5 ezer caballerián 5534 vega volt.[41] Egy vegára tehát nem jutott csak kb. 0,9 caballeria (kb. 12,1 ha) föld. Rosti Pál a XIX. század első felében a vueltaabajói dohányföldekről a következőket írja: „Egy-egy dohányföld ritkán nagyobb 100 holdnál."[42] Ha Rosti adatát katasztrális holdnak vesszük, a 100 hold kb. 57,54 ha földnek felel meg.[43] Ez jócskán túlszárnyalja a vegák átlagos területét. Ennek magyarázatát a következ-

[35] *Wittman* 1972. 1311.
[36] 1 caballeria = 1343 ár = 13,43 hektár.
[37] *Guerra* 1964. 93; *Riverend* 1967. 63.
[38] *López Segrera* 1972. 70.
[39] 1 caballeria = 33 acre; 1 acre = 4,03 hektár.
[40] *Garcia Galló* 1961. 68; *Núñez Jiménez* 1965. 75.
[41] *Arredondo* 1945. 253.
[42] *Rosti* 1861. 29.
[43] 1 hektár = 1,738 katasztrális hold.

II. térkép

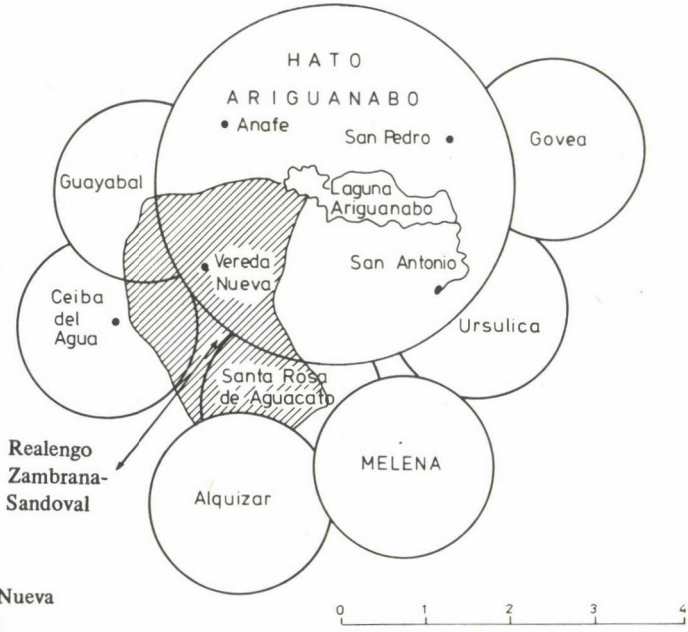
AZ HATO ARIGUANABO KÖRNYÉKI FÖLDEK

Gabriel Joseph Rivero földmérő térképe (1794), és Rivero Muñiz másolata (1955) alapján.

Nagyobb kör = 2 mérföld sugarú 'hato'
Kisebb kör = 1 mérföld sugarú 'corral'
R = királyi föld
C = egyházi (kápláni) föld
SU = az Ursulica nevű corralhoz tartozó föld

4 kubai mérföld (22,28 km)

Árnyékolt rész = Vereda Nueva településének lakosai által használt föld

4 kubai mérföld (22,28 km)

Rivero Muñiz V. N. 1964. 34, 89.

zőkben találhatjuk: Alberto Arredondo megemlíti, hogy a vegák esetében is 10 vagy annál is több caballerián, tehát nagybirtokon termesztettek, de ezt a területet rendszerint 10–20, sőt 30 partidario (részesbérlő) művelte.[44]

Kubában az önálló paraszti árutermelő kis- és középbirtokok, ill. parcellák, köztük a dohánytermesztő *vegák jogi helyzete* közel 3 évszázadon át bizonytalan volt. E bizonytalanság forrása a gyarmatosítás kezdetétől gyakorolt földjuttatásokban rejlik. Az első telepeseknek ugyanis, mint láttuk – föld bőségében – óriási birtokokat juttattak, ahol főleg állattenyésztést folytattak. E hatalmas területeken belül alakultak ki lényegében magát az állattenyésztő latifundiumot és a szigetet ellátó növénytermesztő kisgazdaságok, az estanciák. E gyakorlatot folytatták a később betelepülők is: pl. a Kanári-szigetekről érkező földművesek, többnyire dohánytermesztők, végig a XVI–XVIII. század során nemcsak a még el nem foglalt királyi földeken, hanem a már kialakult haciendákon, latifundiumokon belül is letelepedtek. A régi mercedeken belül a városoktól tehát új mercedeket kaptak. Ezzel Kubában is kialakult a Latin-Amerikára jellemző agrárstruktúra, melyet Celso Furtado a „latifundium-minifundium" szópárral jellemez, s mellyel a kettő egymással összefonódó létezését érzékelteti.[45] A merced merceden belüli adományozásának szokását később a sziget törvényei is megerősítették. Amikor 1574-ben a szigetre érkezett Alonso Cáceres, Santo Domingo Audienciájának volt oidora,[46] azzal a feladattal, hogy a sziget kormányzását rendbeszedje, 'Ordenanzas' nevezetű törvénygyűjteményében többek között törvényesítette a földbirtokjuttatás és -szerzés eddigi gyakorlatát. Ezek a törvények egészen 1729-ig, egy uralkodói rendelet kibocsátásáig érvényben voltak, melyben részben felfüggesztették, részben átdolgozták a törvényeket. Az 'Ordenanzas' 70–71. cikkelye részben megerősítette a szokást, hogy növénytermesztő birtokot (estancia) nagy állattenyésztő birtokon (hatos de vacas) belül is lehessen alapítani, részben pedig – arra hivatkozva, hogy az hacendadóknak földjük volt bőségesen, s az estancia nem igényelt nagy területet – az hacendadókat kötelezte, hogy a növénytermesztésre alkalmas helyeken estanciát létesítsenek, ill. üresen álló estanciájukat 3 éven belül adják oda vagy át földműveseknek.[47] Cáceres célja ezzel – santo domingói negatív tapasztalatai alapján – az volt, hogy Kuba számára az élelmiszerellátást biztosítsa.[48] A földhözjuttatásnak és birtokbavételének e formájával lehetővé vált a kialakulóban levő kis- és középbirtokosság megerősödése. Ugyanakkor ezzel, hogy törvényessé tette a merced merceden belüli adományozását, elvetette a viszálykodás magvát az állattenyésztő nagybirtokosság és az árutermelő kisbirtokosság és parasztság, elsősorban a veguerók között. A nagybirtokosok ugyanis, a birtokukra betelepülőktől, hiába rendelkeztek ez utóbbiak a törvények szerint hasonló jogokkal, mint ők, bért (renta) kezdtek követelni.

Tehát a földbirtoklás formája alapján földért folytatott agrárharcok bontakoztak ki már a XVII. század második felétől kezdve. E harcok részben az állattenyésztő nagybirtokok és a növénytermesztő kisbirtokok között zajlottak, részben pedig a XVIII. századtól az állattenyésztő és cukorlatifundiumok között. Ez utóbbiak között bizonyos szövetség is kialakult a kisnövénytermesztőkkel szemben, mert nemegyszer ugyanaz az hacendado vált cukortermesztővé, aki előzőleg állattenyésztéssel foglalkozott. A küzdelem leginkább az állattenyésztők és a dohánytermesztők között éleződött ki. A XVI. század első felében és bizonyos fokig a második felében is, amíg az állattenyésztés elsőrendű jelentőséggel bírt, nem voltak különösebb viszálykodások. Az állattenyésztő latifundiumok – bár a sziget területének majdnem egészét birtokolták – nem gördítettek akadályt a növénytermesztő estanciák kialakulása és szaporodása elé. Ennek több oka volt: bár az haciendák óriási területeket foglaltak el, még szűz területek és nagy erdőségek is voltak tartalékban. Másrészt az állattenyésztők nem használták intenzíven az összes birtokukban levő területet: külterjes állattartásuk abból állt, hogy az európaiak által behozott s az országban szétszéledt marhákat időnként befogták. Így még a csekély számú lakosságból is kikerülő kevés földműves békességben termelhetett. További oka az estancierók[49] kezdeti nyugalmának, hogy már a XVI. század második felétől

[44] *Arredondo* 1945. 256.
[45] *Furtado* 1972. 56.
[46] oidor: bíró, magasrangú, spanyol királyi tisztviselő.
[47] *Pichardo* 1971. I. 116.
[48] „porque haya labranza de pan" Uo.
[49] estanciero: az estancia művelője, ill. birtokosa.

megindult az eredeti nagybirtokok, állattenyésztő latifundiumok belső osztódása. A sűrűbben lakott nyugati országrészben, ahol sokkal nagyobb mértékű volt az állattenyésztő latifundiumok terjeszkedése, s már eleve több telepesnek adtak egy-egy nagyobb mercedet, az egyes birtokosok igyekeztek elkülöníteni saját részüket, valamint örökösödés és kölcsön visszafizetése fejében adott területek is szabdalták a nagy latifundiumokat. A sziget keleti és középső vidékein alakultak ki ezt a belső osztódást fedő ún. „közösségi birtokok" (hacienda comunera), itt az egyes tulajdonosok s azok örökösei állataikat különböző jelekkel bélyegezték meg, de a földeket, legelőket, vizeket továbbra is közösen használták.

A belső osztódásnak kedvezett az estanciák, később a dohány-, ill. cukortermesztésre specializálódó vegák, ill. cañaverálok, valamint az intenzív állattenyésztő gazdaságok (potreros) latifundiumon belüli létesítése és szaporodása. Addig, amíg az állattenyésztés mellett, annak kiegészítéseként léteztek, szent volt a békesség, amint azonban növekvő kereskedelmi lehetőségük folytán több és több s a legjobb földekre volt szükségük, megindult a küzdelem elsősorban az állattenyésztő latifundisták és a dohánytermesztő veguerók között.[50] A cukortermesztésben és az intenzív állattenyésztésben maga a latifundista is érdekelt volt, így térhódításukat nem akadályozta olyan mértékben, mint a dohánytermesztést, sőt ösztönözte is fejlesztésüket. E részrehajlásának oka talán abban rejlik, hogy a vegák általában a legjobb termőföldeket foglalták el, és feltétlen szabad munkaerőhöz kötődtek.

Európában a XVI. század második felétől, s különösen a XVII. században egyre jobban terjedt a dohányfogyasztás, mind nagyobb igényeket támasztott az újvilágbeli dohánytermesztőkkel szemben. A növekvő exportlehetőségek következtében Kubában már a XVI. század végétől a dohánytermesztés vált jövedelmezőbbé az állattenyésztéssel szemben, bár ez utóbbi még a XVII. század elejéig megtartotta a termelésben, ill. kivitelben elfoglalt első helyét. A XVII. század közepe tájától azonban a dohánytermesztés került az első helyre. A vegák számban és terjedelemben bekövetkezett nagymértékű növekedése elkerülhetetlenné tette a veguerók és az állattenyésztő latifundisták közötti viszályok elmérgesedését.

A dohányföldek számbeli gyarapodása és a termelés növekedése nemcsak Kubában, hanem az Antillák gyarmatain is már a dohánymonokultúra kialakulása felé mutatott ebben az időszakban. A spanyol korona részben ez ellen lépett fel, részben pedig meg akarta akadályozni a burjánzó dohánycsempészet növekedését, mely a királyi kincstárnak jelentős veszteséget okozott, amikor megpróbált szembeszegülni a tubákolás és a füstölés ördögi szokásával. Az 1606-ban kibocsátott királyi rendelet értelmében 10 év időtartamra be is tiltották a dohánytermesztést az Antillák több szigetén (Kubában, Puerto Ricóban, Españolán, Margaritán) és az amerikai kontinensen (Venezuela egyes tartományaiban, Cumánában, Új-Andalúziában). A dohánytermesztés azonban már sokak számára nemcsak megélhetést, hanem jó üzletet is jelentett, és az európai piac akkora igényekkel lépett fel, hogy 1614-ben egy újabb rendelet kénytelen volt a dohánytermesztés szabadságát újra megadni, s csak a kereskedelem terén tett megszorításokat, melyek értelmében csak a király kereskedhetett dohánnyal, s minden dohányt Sevillába kellett küldeni.[51] S mivel dohánymanufaktúrái számára így is elegendő nyersanyag érkezett, Spanyolország, hogy gyarmatainak kedvezzen, Jérez kivételével, ahol a kubaihoz hasonló, jó minőségű dohányt termesztettek, betiltotta egész Spanyolországban a dohánytermesztést.[52]

Kubában a vegák, a folyók mentén haladva, a településektől eltávolodva, a sziget belsejét is kezdték meghódítani már a XVI. század végétől kezdve. Nemcsak számuk növekedése késztette őket erre, hanem a még növekvő állattenyésztő latifundiumok elől is kénytelenek voltak elhúzódni. A latifundistákat többszörös érdek hajtotta a vegák kiszorításában: védték az állattenyésztéshez kapcsolódó érdekeiket, s maguk is be akartak kapcsolódni az egyre jövedelmezőbbé váló dohánytermesztésbe. Ezért a XVII. század végétől – többnyire a városi cabildók tudtával – kilakoltatták a veguerókat földjükről, hogy helyükre olyan gazdálkodót ültessenek, aki termése hasznát valamilyen

[50] *Riverend:* Interés 1940. 9.; *Pérez de la Riva* 1946. 115.

[51] *Gil-Bermejo* 1970. 158.; Cronologia 1937. nr. 11.

[52] „El cultivo del tabaco fue prohibido severamente sin tardanza en toda España a fin de no perjudicar el de sus colonias, conservándose sólo el privilegio de soberano a los cartujos de Jérez . . .;" *Comes* 1940. 97.

szerződés (censo, arrendamiento) értelmében megosztja velük, vagy pedig rászorították a veguerót, hogy kössön szerződést vagy fizessen bért. Tehát – mint Julio Le Riverend írja – nem arra törekedtek a nagybirtokosok, hogy a dohánytermesztést számolják fel, támadásuk nem a veguerónak, hanem a *független* veguerónak szólt.[53]

A veguerók és az állattenyésztő latifundisták a XVI. század második felétől a XIX. század első évtizedéig húzódó viszálykodása folyamán a legkülönbözőbb okokból panaszkodtak egymásra. Először is, mind azon vetélkedtek, hogy melyikük hajt nagyobb hasznot a szigetnek és lakóinak s természetesen a királyi kincstárnak.

Az állattenyésztő latifundisták örökösen visszatérő panasza, hogy a veguerók földjeikkel legelőket vonnak el állataiktól, hogy olyan földeket foglalnak el, amelyeken más terménnyel a lakosság élelmezését szolgálhatnák, s nemcsak a folyók partján nyitnak új vegákat, amivel nem hagynak szabad járást a vizekhez az állatok itatására, hanem a folyóktól távol eső földeken is. 1654-ben Havanna latifundistái tiltakoztak a vegák szaporodása ellen: „Nagy változások lesznek e város lakosságának kárára, mert nem tudják őket ellátni marhával, mert a legelőket és a vizekhez vezető csapásokat a vegák elfoglalták".[54]

Mindkét fél részéről felmerült a panasz, hogy átlépték egymás birtokának határát. A veguerók gyakran panaszolták, hogy a szabadon kóborló állatok letaposták ültetvényüket, s bizony előfordult, hogy védekezésül nemcsak elhajtották, hanem meg is ölték az állatot, újabb tápot adva a latifundisták panaszainak.[55]

Hasonló pereskedés folyt a puerto ricói dohánytermesztők és állattenyésztők között is. S bár a helyzet megoldására a hatóságok kijelölték a földeket az állattenyésztés, az élelmiszer- és a dohánytermesztés számára, nem tudták megakadályozni a viszálykodásokat.[56]

Kubában a XVII. században a latifundisták két nagyobb „offenzívát" vezettek a veguerók ellen. Az első nagyobb támadássorozatot az 1620-as évek előtt Havanna környékén, a már nemcsak az állattenyésztésben, hanem a cukortermesztésben is érdekelt latifundisták kezdték. Tevékenységük eredménye, hogy Havanna cabildója a század folyamán több alkalommal is megtiltotta, hogy újabb vegákat nyissanak a város környékén: pl. 1669-ben 10, egy évvel később pedig 4 mérföldes körzetben.[57] Megjegyzendő, hogy a városi cabildók és általában a gyarmati adminisztráció vezetői a legtehetősebb hacendadók, latifundisták közül kerültek ki. A másik nagy támadássorozat a jelenlegi Las Villas tartomány déli területeinek veguerói ellen irányult az 1650-es években. Itt úgy elmérgesedett a helyzet, hogy végülis pert indítottak a latifundisták ellen Trinidad város cabildójánál. A cabildo az ügyet felterjesztette a sziget kormányzójához, Juan de Salamancához, aki az ellentétek rendezésére bírói végzést (auto) bocsátott ki 1659-ben. Ebben kimondta, hogy a veguerók továbbra is maradhatnak a folyóparti földjeiken.[58] Riverend véleménye szerint ettől kezdve vált elismertté a kubai agrárstruktúrán belül a vegák „királyi föld" jellege, mely lehetővé tette, hogy önállósodjanak és megerősödjenek.[59] A kormányzó nem pusztán emberbaráti szeretetből döntött a „gyengébb" javára. Ki is mondta: az állam érdeke, hogy dohányt termeljenek és kereskedjenek vele, mert ez jelentős jövedelmet hoz az állam kincstárába.

Természetesen Salamanca rendelkezése sem vethetett véget a viszálykodásoknak. Többek között azért sem, mert az „auto" csak Trinidadra és környékére vonatkozott. Tükrözi azonban azt

[53] „... lo que pretendian los hacendados no era eliminarlas, sino precisamente eliminar el veguero independiente." Historia 1952. II. 141.

[54] „Será un gran cambio y perjuicios de la República de esta ciudad por el abastesimiento del ganado por quitarle el paso y comederos." *Garcia Galló* 1961. 156.

[55] *López Segrera* 1972. 76; *Riverend* 1967. 73; *Riverend:* Intéres 1940. 9; *Rodriguez Ferrer* 1851. 28–9.

[56] *Gil-Bermejo* 1970. 160.

[57] „... se guarde y cumpla al que no se siembre dicho tabaco en las quatro leguas ..." *Rivero Muñiz* 1964. I. 44.

[58] „Dixo que declaraba y declaré que ahora y de aqui en adelante liebremente puedan proseguir en hacer y labrar dicho tabaco en dichos rios ..." (Agabama, Caracusey, Arimao). Uo. 41.

[59] „Desde este momento puede considerarse a la vega de tabaco constituida y reconocida, dentro de la estructura agraria, como forma realenga que la individualiza y la fortalece." Historia 1952. II. 142.

a szándékot, hogy törekedtek a vegák és a veguerók jogi helyzetének elhatárolására, s az „auto" egyben az 1819-ben lezáruló, erre irányuló folyamat[60] első lépése is volt s előzménye a későbbi (1760, 1798) rendelkezéseknek.

A XVII–XVIII. század fordulóján a vegák helyzete viszonylag megerősödött, s számban tovább gyarapodtak az állattenyésztő latifundiumokon belül, annak ellenére, hogy belső és külső körülményeik sem voltak egészen kedvezőek. Egyrészt a latifundistákkal vívott harc nem szünetelt. Másrészt a XVIII. század végén gyorsan felfutó virginiai dohány elözönlötte a piacokat. A dohányárak estek. Ez a kubai dohánytermesztést fejlődésében időlegesen megtorpantotta, a puerto ricóit viszont teljesen sarokba szorította, termékét ettől kezdve kb. a XIX. századig csak hazai piacon értékesíthette. A puerto ricói helyzet javítása érdekében többek között felmerült, hogy kubai veguerókat szerződtessenek.[61]

Kubában is, talán éppen a virginiai dohány ellensúlyozására, Severino de Manzaneda, a sziget kormányzója (1689–96) Matanzas környékén 30 kanári-szigetekbeli családot telepített le, számos vegát alapítva, nem annyira minőségi, hanem inkább bő termésű, nagy hozamú dohány termesztésére.[62]

A vegák helyzetének javulása javarészt a királyi kincstár érdekeinek köszönhető, mely a tengerentúli kereskedelemhez fűződött: helyettesítenie kellett a hanyatló nemesfémbányászatból származó megcsappanó jövedelmét, s ezért a mezőgazdaság még kiaknázatlan kincsesbányája felé fordult. Az általános európai fejlődésből következő gazdasági törekvések is a kereskedelemben mind intenzívebben a gyarmatok agrártermékei: a dohány, a cukor, a kávé, a gyapot, a kakaó stb. felé fordultak. A dohánytermesztés jelentőségét Julio Le Riverend azzal jellemzi, hogy ebben az időszakban egy kis dohányföld sokkal nagyobb hasznot hajtott gazdájának, mint egy többszörösen nagyobb állattenyésztő birtok.[63]

Spanyolország kereskedelmi igényeinek s az európai pénztőke és ipar fejlődését tükröző világkereskedelem – inkább csak csempészek által közvetített – igényeinek megfelelően a gyarmatok gazdasága is átalakult. Kubában a XVIII. század folyamán, főleg a nyugati tartományokban – általában ez a vidék reagált a leggyorsabban a változásokra – kettős jelenség figyelhető meg: egyrészt az extenzív gazdálkodás mellett az intenzív is megkezdi térhódítását, másrészt elsősorban kereskedelmi céllal kezdtek termelni, túllépve ezzel eddigi elsődleges ön- és seregellátó szerepükön. Így sokan a külterjes állattenyésztés mellett vagy azzal szemben, a kereskedelmi növények termesztésére és a belterjes állattenyésztésre (potrero) tértek át. Ezzel párhuzamosan szaporodtak a kis- és középbirtokok és paraszti gazdaságok a latifundiumok egységének a rovására. A nagybirtokok osztódásának és a kistermelő egységek szaporodásának tendenciája, különösen a nyugati országrészben, fokozódott. A Havannához közeli Vereda Nueva vidékén, az 1559-ben adományozott nagy állattenyésztő latifundium, az Hato Arguanabo helyét a század folyamán számos kis állattenyésztő gazdaság, vega és cukorföld foglalta el, a XVIII. század végén pedig már mint „eltűnt" latifundiumról írnak róla.[64] A XVIII. század végére Havanna környékén is felmorzsolódtak az eredeti nagybirtokok. Az ország középső és keleti fele stagnált: a XVIII. század végéig továbbra is az állattenyésztő latifundium maradt a domináns tényező, belső osztódása ellenére is.

A XVII. század végére tehát kialakult Kuba gazdaságának 3 fő tartópillére: a még jelentős méretű állattenyésztés, első helyen a dohánytermesztés és végül az egyre nagyobb méreteket öltő cukortermesztés. (Havanna és Matanzas környékén 1701–1720 között kb. 100 új cukorfeldolgozó ingenio létesült.)[65] Ugyanakkor új növények termesztésével is megpróbálkoztak. Többek között gyapotföldeket telepítettek, ekkor honosították meg a mangót, indigót akartak termeszteni, fehér viaszt kezdtek előállítani, s ekkor telepítették az első kávécserjéket is. E termények közül a legnagyobb jelentőségre a kávé tett szert, a XVIII. század végére felsorakozott a dohány és a cukor

[60] *Riverend:* Condición 1940. 2.
[61] *Gil-Bermejo* 1970. 163.
[62] *Rivero Muñiz* 1964. I. 67–8.
[63] *Riverend* 1967. 142.
[64] *Rivero Muñiz* VN. 1964. 12, 44.
[65] *Riverend* 1967. 161. – Ingenio = a cukorültetvény és a cukorfeldolgozó üzem együttese. Census 1899. 532.

mellé. A kávé az ország nyugati felében hozzájárult a régi agrárstruktúra átalakításához: a nagy állattenyésztő latifundiumok feloszlásához, de a sziget többi vidékén, pl. Trinidad környékén felhúzódott a többi termény és az állattenyésztés számára közömbös, hegyes vidékekre.

A vegák számbeli gyarapodása, a termés növekedése a kubai dohányfeldolgozásnak is lendületet adott. Ebben az időben a dohány legnépszerűbb használati formája a tubákolás volt, ehhez a dohányport malmokban (molinos de tabaco) állították elő. A kubai dohánymalmok száma 1710–20 között több mint kétszeresére nőtt. Csak Havanna környékén húszat alapítottak.[66] A kevésbé kedvelt szivar készítése még megmaradt a veguerók házi tevékenységének.

3. A dohánymonopólium évszázada (1717–1817)

A kubai dohány elsősorban jó minőségének köszönhetően gyorsan széles piacra talált. Amint nyilvánvalóvá vált, hogy jó üzletet jelent a kubai dohánnyal való kereskedés, a spanyol kincstár igyekezett teljes ellenőrzése alá vonni. Első monopolizáló szándékú lépést, mely a dohányfeldolgozásra irányult, már a XVII. század elején megtette, a már említett királyi rendelet (1614) kibocsátásával. Eszerint – mint már láttuk – minden dohányt, ami a szigeten termett, s nem használták fel a szigeten, Sevillába kellett küldeni.[67] Az ezt megelőző időszakban a veguerók összetermésüket, ezt követően pedig a fennmaradó dohányukat vagy maguk értékesítették, vagy egyre gyakrabban kereskedők segítségét vették igénybe. A gyarmati időszak alatt végig a dohány legbiztosabb kiviteli csatornája lényegében a csempészés volt. Ezt José Rivero Muñiz a következőképpen értékeli: „El kell ismerni, hogy a csempészeket (contrabandistas) illeti az igazi érdem, hogy a kubai vegák termékét megismerte a világ."[68]

Az állam monopolizáló szándékát jelentették XVII. század végi felvásárlásai (compras globales), amikor a kubai termelők – elsősorban a Havanna környékiek – össztermését felvásárolták, alacsonyabb áron, mint ahogy azt a veguerók a kereskedőknek adhatták volna. Tiltakozásul sok veguero felhagyott a dohány vetésével, vagy elpusztította termését.

A spanyol korona mindenképpen és kizárólag magának akarta biztosítani a dohányból származó nagy jövedelmet. Puerto Ricóban már az előző században, 1632-ben bevezették az állami dohánymonopóliumot. Itt a korona javára írandó, hogy a bevételek egy részét a sziget fejlesztésére (obras públicas) fordították.[69] Kubában a monopólium bevezetését végül 1717-ben mondták ki.

V. Fülöp spanyol király 1717. április 11-én királyi rendeletet bocsátott ki, mely kimondja, hogy Kuba szigetén bevezetik az *állami dohánymonopóliumot* (estanco del tabaco en la Isla de Cuba).[70] A rendelethez csatolt Útmutatás (Instrucción) részletesen tájékoztatta a sziget lakóit az *estanco* bevezetésének okáról, a vele kapcsolatos teendőkről és szabályokról. Ecsetelte, hogy milyen károkat okozott a királyi kincstárnak, hogy eddig „idegen királyságokba" exportálták a dohányt, s ezért a király „élve teljhatalmával" (como Señor Despótico), megtiltotta, hogy a veguerók eddigi gyakorlatukat folytassák. Ezentúl a szigetről nem vihettek ki szabadon dohányt, különösen a Havanna környékén termeltet nem. A rendelet továbbá kimondta, hogy ezentúl a vegák tulajdonosai, ill. megművelői csak a kijelölt főintendánsnak (superintendente), Salvador de Olivaresnek, ill. ügynökeinek (factor vagy delegado) adhatják el termésüket. A Superintendencia General de Tabacos vagy Factoría szerepe, élén a főintendánssal, az volt, hogy az egyes dohánytermesztő zónákra kiszabja a kvótát, s begyűjtse a leveles dohányt. E feladatok gyakorlati végrehajtói, az egyes dohánytermesztő vidékek nagyobb városaiban (Havanna, Báyamo, Trinidal, Sancti Spiritus, Santiago de Cuba) székelő factorok, az Intendencia vagy Factoría kiküldöttei voltak. Az Útmutatás megszabta a

[66] *Riverend* 1967. 145.

[67] „. . . todo el tabaco que no se consumiere, y hubiera de sacarse de cada isla, o provincia donde se cogiere, venga registrado directamente a la ciudad de Sevilla . . ." *Rivero Muñiz* 1964. I. 19.

[68] „. . . fueron los contrabandistas quienes más contribuyeron a dar a conocer el producto cosechado en las vegas cubanas." Uo. 26.

[69] *Gil-Bermejo* 1970. 157.

[70] „. . . no puedan sacar tabaco alguno fuera de la Ysla." *Rivero Muñiz* 1964. I. 92; *Pichardo* 1971. I. 147.

levelek osztályozásának módját, az egyes dohányfajták árát s a mennyiséget (7 300 000 libra), amivel a sziget a királyi kincstárnak évente tartozott.[71] Az estanco mindenkire vonatkozott, kivételt még az egyháziak sem képeztek.[72]

„A kreolok a spanyol kereskedelmi monopóliumok ellen irányítják a fő tüzet" – írja Wittman Tibor a latin-amerikai kreolok küzdelmeiről. A kubai veguerók mozgalmait első helyen említi a „paraguayi communerók mozgolódásai, a venezuelai kreolok felkelése a Guipuzcoa Társaság ellen és az 1780–81-es columbiai 'communero'-felkelés" mellett.[73] Megemlítendő, hogy Puerto Ricóban is, már a XVII. század folyamán, az estanco bevezetése után a veguerók többször felemelték szavukat a rendelkezések ellen.[74]

Amikor a kubai veguerók tiltakozni kezdtek a spanyol gazdaságpolitika ellen, már harcedzettek voltak, gondoljunk állandó harcukra az állattenyésztő latifundisták ellen, s küzdelmeikre, melyek az első állami felvásárlások ellen irányultak. Keletről nyugatra haladva a szigeten a veguerók tiltakozása egyre élesebb. A keleti tartományokban csak tiltakoztak a monopólium bevezetése ellen, az ország középső vidékén (Trinidad környékén) megtagadták, hogy dohányukat a trinidadi factorhoz eljuttassák, nyugaton, a Havannához közeleső dohánytermesztő területeken elkeseredésük a végsőkig fokozódott: fegyveres felkelést[75] szerveztek.

Harcukban nem voltak egyedül a veguerók, hiszen a dohányból nemcsak ők éltek, mások is hasznot húztak belőle. Ezért nem csak a szegényebbek, de a módosabbja is tiltakozott az estanco ellen. Példát erre Puerto Ricóban[76] és Kubában is találunk. Kubában, rövid időn belü, hogy megérkezett a királyi rendelet, 1717. június 30-án, Havanna cabildója különleges ülést hívott össze. Itt a város főprocurádora, Pedro Fernández tiltakozott hivatalos formában a rendelkezések ellen, amihez a város regidorai is csatlakoztak.[77] Ezen az ülésen a Havanna környéki kolostorok priorjai írásban nyújtották be tiltakozásukat. Ebben kifejtik, hogy a dohánymonopólum bevezetése nemcsak a szegény embereknek hátrányos, akinek nincs más megélhetésük, csak a dohánytermesztés, hanem a kolostor lakóit is károsítja, mert a földek, ahol a veguerók dolgoznak, a kolostorhoz tartoznak, azokat a veguerók szerződéses formában birtokolják, amiért bért fizetnek. S ha bevezetik, amit a király elrendelt, a földművesek nem fogják a bért fizetni: nem lesz miből, mert ilyen körülmények között a kereskedőktől nem kapnak majd előleget, termelni sem tudnak. Megjósolták, hogy problémák lesznek a factorok által begyűjtött dohány kifizetésével is, minthogy a pénzt Új-Spanyolországból (Mexikó) utalják majd át, és tetemes késésekkel kell számolniuk. Végül kéréssel fordulnak a királyhoz, hogy függessze fel a rendelet végrehajtását.[78]

A sziget akkori legjövedelmezőbb termékének monopolizálásával a kereskedők is elestek nagy üzleteiktől. Kihasználva a veguerók s általában a dohánytermesztésben érdekeltek nemtetszését, csatlakoztak heves tiltakozásukhoz. A kormányzó Vicente Raja és tanácsadói nem hallgatták meg a veguerók és a kereskedők panaszát, majd követelését sem. A veguerók, minthogy süket fülekre találtak többszöri kérésükkel, vagy ötszázan indultak Havanna városába, hogy személyesen lépjenek fel követelésükkel. Majd a többszörösére duzzadt, felfegyverzett 'veguero-sereg' elfoglalta a várost, s három napig elzárta a bezárkózott hatóságot és véderőt a külvilágtól. Közvetítők segítségével tárgyalt a két ellenséges tábor, míg végül a veguerók győztek: a kormányzó és a Factoría funkcioná-

[71] *Rivero Muñiz* 1964. I. 92.; 1 libra = 0,46 kg.

[72] „. . . naturales, vecinos y moradores de qualquier estado, edad o condición que sean, sin excluir los eclesiásticos . . ." *Pichardo* 1971. I. 147.

[73] *Wittman* 1971. 135.

[74] *Gil-Bermejo* 1970. 159.

[75] A veguero-felkelésekről: *Garcia Galló* 1937; *Rivero Muñiz* 1951; *Guerra* 1964. 142–5.

[76] Puerto Ricóban 1658-ban Ambrosio Jusino, akinek 800 sertése volt és 5 ezer tő dohánya termett az említett évben, tiltakozott az estanco intézkedései ellen. *Gil-Bermejo* 1970. 159–60.

[77] *Rivero Muñiz* 1964. I. 95.

[78] „. . . estos son hombres pobres y no tienen otra hacienda ni efecttos qe el tavaco" . . . „. . . todas las tierras en que se hiembra el tavaco estan ympuestas a nro favor muchas memorias de misas, censos y etras ymposiciones en cuyas Rentas tenemos librado nro sustento." „. . . y se executta lo que S. M. dispone, no nos acudirán con las pagas los labradores que las tienen en su cargo . . ." „. . . no podra ser con puntualidad la paga pues haviendo venir el dinero del Reyno de Nueba España." *Pichardo* 1971. I. 151.

riusai szökve hajóra szálltak Spanyolország felé. Innen gyors támogatásra egyelőre nem számíthattak, mert a Korona éppen Szicília elfoglalására fordította erőit. Egy évre rá viszont katonai megerősítéssel érkezett a szigetre az új kormányzó, Gregorio Guazo Calderón. Az estancót újra érvénybe léptette, s kilátásba helyezte, hogy erős kézzel fog elbánni az ezután lázadókkal.

Az estanco értelmében a veguerók csak a Factoríának adhatták el a dohányukat. De arra nem volt biztosítékuk, hogy termésüket egészében megvásárolják. Ugyanis a Factoría meghatározott felvásárlási kerettel rendelkezett, s ha az év termése bőségesebb volt vagy minőségileg jobb – amiért magasabb árat kellett fizessen, s így kevesebb dohányt tudott átvenni –, a veguerók a többletet akkor sem adhatták el másnak. 1720-ban, a bőséges és jó minőségű dohány leszedése után megint feszült helyzet alakult ki, az összecsapást azonban sikerült elkerülni. Többen elpusztították termésüket. Végül a kincstár hozzájárult, hogy a Factoría felvásárlása után megmaradt többletet a veguerók eladhassák a kereskedőknek.

A harmadik fegyveres felkelésre a priorok által már megjósolt pénzkérdés adott alkalmat. A Mexikóból késve érkező pénz helyett a dohány fejében, a Factoría a kereskedőkkel szövetkezve, áruval és átvételi elismervényekkel (certificación de compras) fizettek, ami számtalan visszaélésre teremtett lehetőséget a veguerók kárára. A veguerók úgy tiltakoztak, hogy nem adták el termésüket. S amikor a szegényebbje rákényszerült, vagy a nyerészkedni akarók mégis – még alacsonyabb áron is – átadták dohányukat, a többi veguero megtámadta a vegájukat és elpusztította termésüket, majd újra Havanna ellen indult. A kormányzó kegyetlenül leverte és megtorolta a lázadást. A spanyol korona végül mégis engedményekre kényszerült. 1730 körül a királyi kincstár bérbe adta a felvásárlás jogát a kereskedőknek és az erre kiválasztottaknak: pl. José Tallapiedra márkinak. 1740-ben pedig megalakult a Havannai Királyi Kereskedelmi Társaság (Real Compañía de Comercio de La Habana), melynek a sziget egész kereskedelmi monopóliuma mellett a dohányfelvásárlás is a hatáskörébe került. E társaság húsz év múlva elvesztette előjogát, ekkor újraszervezték a Superintendencia del Tabacót, s bevezették a *második estancót*. Az egész országban újraszervezték a factoríákat, amik ezúttal kiegészültek a veguerók küldötteivel is, akikkel közösen vitatták meg a dohány termesztésével és értékesítésével kapcsolatos problámákat. Ennek az „együttműködésnek" köszönhető, hogy ez idő tájt sikerült a különböző dohánytermesztő zónák különbségeit figyelembe véve, reálisabb alapon elosztani az országos kvótát.

Ha a dohánytermesztés és -feldolgozás további sorsát megnézzük, megbizonyosodhatunk arról, hogy nem voltak alaptalanok a veguerók és a dohányban érdekeltek monopóliummal kapcsolatos aggodalmai. „Az estanco bevezetése és a veguero-felkelések – Wittman véleménye szerint – egy két évtizedes periódus végét jelzik, melynek során a nagymértékű dohánykivitel rendkívül ösztönző hatással volt a termesztés növekedésére."[79] Ezután a termesztés volumene visszaesett. Az estanco bevezetése előtt, két év alatt (1708–10) 120 ezer arroba (1380 t) dohány termett; utána pedig 10 év alatt (1724–34) csak 16 ezer arroba (184 t). Valószínű, hogy ez a terméseredmények közötti nagy különbség nemcsak a termelés csökkenését, hanem a csempészet nagymérvű előretörését is jelentheti.[80] A visszaesés még így is számottevő. 1734 után lassú növekedés tapasztalható, 1773-ban a terméseredmény már 273 ezer arroba (3139 t) volt. A Factoría hivatalos feljegyzései szerint a termelés 1788-ra elérte az 1717. évi színvonalat: 1717-ben 8 millió libra (kb. 3628 t), 1788-ban 8 549 000 libra (kb. 3878 t) dohány termett. Ez utóbbi mennyiség valószínűleg kiegészíthető 9 millió librára (kb. 4082 t-ra), ha számolunk a csempészettel is.[81]

Az ezt követő időszakban a dohánytermesztés ismét csökkent. A XVIII. század első évtizedében akkora volt a visszaesés (1803: 37 ezer arroba = kb. 425 t), hogy Spanyolország, gyárai szükségletének kielégítésére Virginia dohányából volt kénytelen vásárolni, a sziget belső fogyasztására pedig Santo Domingóból hoztak be dohányt.[82] (Ld. 4/a táblázat.)

Az estanco a sevillai kincstári dohánymanufaktúrák javát szolgálva a Kubában kibontakozó dohányipari fejlődést is tönkretette. Kubának összes burnótnak való dohányát Spanyolországba kellett

[79] *Wittman* 1965. 12.
[80] *Schmitz* 1972. 57. (*Friedlaender* adatait közli). – 1 arroba = 11,5 kg.
[81] Historia 1952. II. 1. – 1 libra = 0,4536 kg.
[82] *Schmitz* 1972. 47, 57.

küldenie. Így nyersanyag hiányában dohánymalmainak nagy része leállt.[83] A XVIII. század közepére Havanna környékén a számos dohánymalomból összesen 3 maradt meg, az is a királyi kincstár tulajdonát képezte. Ekkor a századelő fellendüléséből született, dohányőrlésre specializálódó veguerók közül kikerült malomtulajdonosok, vállalkozók rétege tönkrement. A dohánymalom-tulajdonosok tönkremenetele azonban nemcsak a gazdaság, hanem – Wittman véleménye szerint – elsődlegesen a társadalom fejlődésére volt káros hatással; a dohánytermesztés szilárd ipari bázisának meggyengülését is jelentette. Ezek után a dohánytermesztés a század végére nem volt elég erős ahhoz, hogy kellő mértékben ellenálljon a feltörekvő cukortermelés elsöprő térhódításának.[84]

A XVIII. század végén s a XIX. század elején a régi szokásmódot, a tubákolást újak, a szivar- és a cigarettafogyasztás váltották fel. A dohány feldolgozását, főleg a szivarkészítést ebben az időszakban is még többnyire maguk a veguerók végezték. Kis számú vállalkozó réteg is kialakult erre az időre. Műhelyeikben vagy kis manufaktúráikban (chinchal) a szivar- és főleg a cigarettakészítést foglyokkal, ill. menhelyi árvákkal végeztették. A munka egy részét otthon dolgozóknak adták ki.[85] Nagyobb lendületet azonban a kubai dohánygyártás nem tudott venni. Az estanco léte gátolta az önálló ipar kialakulását, és ezzel a tőkés irányú fejlődést átmeneti formákra, a fent említett esetekben pl. a megbízásos rendszer kialakulására korlátozta hosszú időre.

Spanyolország monopolista kereskedelmi politikája nemcsak a dohányosokat érintette. Az 1740-ben alakult Havannai Királyi Kereskedelmi Társaság a cukortermesztést is megállította fejlődésében: a századforuló több mint 100 ingeniójából 1760-ra csak 40 maradt.[86]

Bár Kubában nemcsak a veguerókat érintette az anyaország monopolista törekvése, de végeredményben ők érezték meg legjobban. A Mexikóból érkező pénz szinte rendszeresen késett, s a veguero nagy része kénytelen volt következő évi termése vagy földje terhére előleget felvenni, ily módon gyakran az uzsorások kezébe került. Másrészt a harmadik felkelés leverése után a vegueróknak be kellett látniuk, hogy eddig élvezett viszonylagos szabadságuk még jobban megcsorbult. Helyzetüket az is súlyosbította, hogy az ő érdekeik képviseletével tartozó Factoría s a városi hivatalos fórumok tisztviselői, akikhez panaszukkal fordulhattak, többnyire latifundisták voltak, gyakran ugyanazon személyek, akikkel szembekerültek. Így csekély lehetőségük volt, hogy tényleges védelemre találjanak a század során végig nem szűnő, latifundistákkal vívott harcban. Helyzetük a század második felétől olyan nehézzé vált, hogy felmerült a veguerók hivatalos védelmének szükségessége. A spanyol udvar ezzel nem emberbaráti cselekedetre törekedett, a vegueróban elsősorban a dohánytermesztőt látta, a termelést féltette. Rendeleteket hoztak, hogy a dohánytermesztés töretlen maradhasson. 1760-ban a II. monopólium bevezetésekor is kimondták, hogy a vegák királyi földeknek tekintendők. Azonban a pontatlan meghatározás számtalan visszaélésre adott lehetőséget. Végül az 1798. márc. 11-i királyi rendelet meghatározta, hogy azok a partmelléki területek, amit a folyók vizükkel (árvizükkel) mosnak, vagyis a természetes dohányföldek (vegas naturales) „királyi földeknek" tekintendők, tehát a király kizárólagos tulajdonát képezik s nem a földbirtokosokét.[87]

A rendelkezés a veguerók számára kedvező oldala ez utóbbi, hogy kimondta, a partmelléki vidékek nem képezik a nagybirtokosok tulajdonát, csak birtokosai annak. Ugyanakkor mint királyi föld most már a veguerók tulajdonát sem képezte, ha eredetileg az is lehetett volna, vagy az is volt. Nagyrészük már egyébként is függő viszonyba került, részben a latifundistáktól – pl. ha a veguero a birtokát a latifundista birtokán belül kapta –, részben pedig hitelezőivel, a kereskedőkkel szemben.

A királyi rendelet lényegében későn érkezett. Egyrészt, mert a cukortermelést már nem lehetett többé feltartóztatni, s számos vega esett a szaporodó és gyors iramban terjeszkedő cukorültetvények áldozatául. A rendelet nem vethetett gátat a veguerók és az állattenyésztő latifundisták közötti

[83] *Riverend* 1967. 145.

[84] *Wittman* 1965. 14.

[85] „. . . surgieron los obreros torcedores y los elaboradores domésticos de cigarillos, la producción de estos obreros y artesanos era recogido por comerciantes o distribudores, verdaderos empresarios que se ocupan de la venta del articulo." *Riverend* 1967. 168.

[86] *Riverend* 1967. 162.

[87] „. . . las tierras situadas a los márgenes de los rios en toda la extensión que estos las bañan con sus crecientes, debian considerarse bajo el dominio privativo de su Soberania . . ." *Garcia Galló* 1961. 158.; *Pérez de la Riva* 1946. 120.

viszálykodásnak sem, mely még a XIX. század első felében is folytatódott. Előfordult, hogy a latifundisták a birtokukon keresztül folyó vizek melletti, tehát királyi földön levő vegákat is támadták.

A királyi rendelet továbbá a kubai dohánytermelés utolsó nagyobb fellendülése után – elképzelhető, hogy annak hatására – jelent meg. Ebben az időszakban, az 1780-as években kibontakozó kereskedelmi válság idején, amikor a cukorárak jelentős mértékben estek, a Factoría éveken keresztül előre meghatározott fix áron nagy mennyiségben vásárolt dohányt. Sokan áttértek az ekkor biztosabb jövedelmet jelentő dohánytermesztésre. A legnagyobb terméseredményt is ebben az időszakban, 1788-ban érték el a veguerók. A vegák, részben a kisbirtokosok, ill. parcellák latifundiumon belüli gyarapodásának általános, ebben az időszakban gyorsuló tendenciáját követve, tovább szaporodtak. Capestany így ír erről: „1783 és 1790 között a veguerók száma szakadatlan nőtt, s 1788-ban a dohánytermesztéssel foglalkozó családok száma már 10 ezer lehetett".[88]

Az 1790-es évektől azonban a cukor- és a kávéárak s ezzel együtt a termelés is jelentősen emelkedett. Így az 1798-as királyi rendelet már nem segíthetett a veguerókon. Sokakat közülük a cukortermelésre áttérni akaró latifundisták fosztották meg földjüktől, sokak pedig önszántukból néztek jobb megélhetés után, felhagyva a dohánytermesztéssel.

A veguero-gazdaság jelentősebb térhódításának nemcsak külső korlátai voltak. Terjeszkedésének mértékét belső korlátai is megszabták. Ezek közé tartoznak a dohánytermesztés már többször emlegetett munkaigényessége, a szakmai ismeretek és általában a termesztés jellege, melyek nem tették lehetővé rabszolgák tömeges alkalmazását. A veguero-gazdaság térhódítását az is korlátozta, hogy a dohánytermesztés és általában a földművelés korabeli technikája mellett a termelőknek kedvezőbb volt megmaradni a folyók partvidékén. Mindkét tényező kapcsolatos a veguerók korlátozott anyagi lehetőségeivel.

Ismeretes, hogy a kubai dohányfeldolgozás tőkés fejlődésének útját és ezzel a dohánytermesztésből származó tőkefelhalmozás lehetőségét az estanco bevezetésével – ha közvetve is – felszámolták.[89] Így a hazai és a spanyol (később a XIX. század folyamán az angol és észak-amerikai) tőkének sem volt előnyös, hogy a kubai mezőgazdaságnak ezt az ágát hitelekkel vagy befektetésekkel támogassa. Inkább a cukortermelés és a XIX. századtól fogva a dohányfeldolgozás felé fordultak. A kubai kereskedők mellett Roland T. Ely egy angol és egy dél-amerikai származású kereskedő-dinasztiáról, a Drake, ill. a Terry családról ír, melyek tőkéjüket főleg cukorral szerezték, s végül maguk is cukorlatifundistákká váltak.[90]

Mi volt az oka, hogy a dohány ennyire hátrányos helyzetbe került, ha nem is szorult teljesen háttérbe? Az indokok mind egybeesnek a kubai rabszolgatartó ültetvényes gazdálkodás kialakulásának okaival: Havanna angolok által való bevételével, az észak-amerikai függetlenségi háborúval, a haiti forradalommal, a spanyol udvar engedékenyebb gazdaságpolitikájával s nem utolsósorban a fejlődés fent említett belső korlátaival.

Havanna bevételének hátterében az európai hétéves háború áll. Spanyolország és Franciaország Bourbon uralkodói által megkötött családi szerződéssel (Pacto de Familia) Spanyolország is belépett a háborúba Anglia ellen. A spanyolok és az angolok közötti évszázados feszültség, valamint Anglia régen dédelgetett álma: megszerezni az Újvilág kulcsának legalább egy kikötőjét, végül is Havanna bevételéhez vezetett. A város és környéke 11 hónapon át, egészen az 1763-as versailles-i békéig a brit lobogó alá tartozott, amikor az angolok Floridáért cserébe kivonultak a szigetről. A rövid angol uralom azonban visszafordíthatatlan folyamatot indított el a sziget fejlődésében azzal, hogy közvetlenül bekapcsolta a világpiacba. E rövid idő alatt, míg az angolok megnyitották Havanna kikötőit a szabad kereskedelem számára, hogy a kubaiak is belekóstoljanak a más országokkal való korlátlan kereskedelem ízébe, hajók százai fordultak meg s hozták az észak-amerikai angol gyarmatok és Európa áruit, Afrikából a rabszolgákat. Míg 1754–60 között, 6 év alatt Havanna kikötőjéből összesen 200 ezer arroba (2300 t) cukrot vittek ki, addig 1762–63-ban átlagban évente 130 ezer arrobát (1495 t).[91] (Ld. még a 4/b táblázatot.) Az angol megszállást megelőző két és fél évszázad alatt (1521–1763) összesen

[88] *Capestany* 1946. 9.
[89] *Wittman* 1965. 7, 23.
[90] *Ely* 1961. IV–V. fej.
[91] *Guerra* 1970. 221–2.

60 ezer rabszolgát hoztak be a szigetre; az ezt követő nem egész fél évszázad alatt (1763–98) pedig 35 ezret,[92] s ebből csak az angolok 11 hónap alatt 10 ezret.[93] Ezzel Kubában a rabszolgák száma másfélszeresére nőtt. Az angolok által megnyitott kapukon az Európában feléledt szabadabb, felvilágosult szellem is beszökött a szigetre.

Amikor a spanyolok ismét Havanna urai lettek, megpróbálták a régi monopolista kereskedelmet visszaállítani, de a Királyi Kereskedelmi Társaság minden ezirányú próbálkozása kudarcot vallott. A felvilágosult III. Károly, részben attól való félelmében, hogy a szigetet elveszíti, részben pedig felmérve az adott körülmények szabta lehetőségeket, 1765-ben kiadta első rendelkezését (Real Orden), mely megszorításokkal ugyan, de a szabad kereskedelem kibontakozását szolgálta Kubában. Eszerint a spanyol Antillák gyarmatai bizonyos spanyol kikötőkkel szabadon kereskedhettek, valamint a rendelet eltörölt több kereskedelmi vámot és illetéket. Ezzel részlegesen legalizálták az angol hódítást követően kibontakozó szabad kereskedelmet, mely a spanyol gyarmatok között folyt, az idegen gyarmatokkal való kereskedés azonban továbbra is tiltott maradt. E tekintetben még tovább lépett az 1778. október 12-i Szabályzat (Reglamento para el Comercio Libre de España a Indias), melyet szintén III. Károly bocsátott ki. A Szabályzat szerint újabb szabad kikötőket nyitottak, lehetővé tették, hogy a hajók irányukat és terhüket változtassák, ill. cseréljék, valamint hozzájárultak a „külfölddel" való kereskedelemhez, természetesen magas vámok mellett.

E rendelkezések következményeiről a századforduló kiemelkedő alakja: Francisco Arango y Parreño, Havanna mezőgazdasági fejlesztésének lehetőségeiről szóló munkájában 1792-ben így ír: Havanna 1779-ben már nagy kereskedelmi piac volt, a Félsziget teljes cukorszükségletét fedezte, sok bőrt, bizonyos mennyiségű kávét és a Factoría számára szükséges dohányt tudta nyújtani.[94]

A spanyol udvar „kitárulkozó" gazdaságpolitikájának nemcsak a bölcs belátás, hanem egyéb, külpolitikai indokai is voltak. Spanyolország mint gyarmattartó állam, jó szemmel nézett minden támadást, amely ellenségeit, helyesebben vetélytársait, az angolokat, ill. a portugálokat érte. Így az észak-amerikai függetlenségi háború alatt rendelettel (Real Orden, 1786. nov. 5) tette lehetővé, hogy az észak-amerikai lázadó gyarmatok hajói saját felségjelükkel, zászlójukkal felkeressék a spanyol gyarmatokat, így Kubát, Havanna kikötőjét is, s ott a szükséges cikkeket beszerezzék, készpénz, egyéb áru vagy rabszolgák ellenében. A Havanna kikötőjébe szabadon bejutó észak-amerikai hajók elsősorban cukrot vásároltak, egyre növekvő piacot nyitva ennek, szolgálva ezzel a kubai cukorültetvényesek – kis- és nagybirtokosok – érdekeit.

Azzal, hogy Spanyolország szabad utat nyitott az észak-amerikai kereskedőknek, lényegében kiszolgáltatta Kubát, s maga is egyre hátrányosabb helyzetbe került. Egyrészt azáltal, hogy szabad utat kapott az észak-amerikai kereskedő tőke Kuba felé; ennek gazdaságát fokozatosan saját érdekeihez kötötte, s később döntően tudta befolyásolni, a XIX. század folyamán pedig Spanyolországot fokozatosan háttérbe szorította a kubai piacon. Ezt bizonyítják a következő adatok:

Az egyes országok részesedése Kuba külkereskedelméből dollárban (1826)
López Segrera adatai alapján[95]

Ország	Export	Import
Spanyolország	1 992 689	2 858 793
Egyesült Államok	6 132 432	7 658 759

[92] *López Segrera* 1972. 158.
[93] *Guerra* 1970. 460.
[94] „La Habana el año ... de 1779 ya era una gran plaza de comercio ..., ya proveia a la Peninsula de todo el azúcar que necesitaba, ... la daba muchos cueros al pelo, alguna porción de café y el tabaco necesario para el Real Factoria." Discurso sobre la Agricultura de La Habana y medios de fomentarla. *Pichardo* 1971. I. 167.
[95] *López Segrera* 1971. 117.

Az Egyesült Államok tehát egy fél évszázaddal a királyi rendelet után Kuba exportjából már több mint háromszor, importjából közel háromszor nagyobb részt képviselt, mint Spanyolország.

Másrészt azáltal, hogy az észak-amerikai kereskedelem elsősorban a cukorvásárlásban volt érdekelt, előmozdította, hogy Kubában monokultúrás ültetvényes gazdaság alakuljon ki az eddig sokoldalú fejlődéssel szemben. A cukortermesztésnek kedvezett a haiti forradalom is (1791). Ramiro Guerra szerint Kuba gazdaságának átalakulásához a döntő lökést e forradalom hozta. Eredményeként Kuba elfoglalhatta azokat a piacokat, amiket eddig Haiti látott el cukorral, kávéval, s bár kis részben, dohánnyal is. Kuba gazdasági átalakulását befolyásolta továbbá a francia forradalom, melynek hatására a haiti rabszolgák is felkeltek, Spanyolországot elszigetelte gyarmataitól. Így Spanyolország kénytelenkelletlen beletörődött, hogy azok nem vele, hanem a háborúban semleges államokkal, elsősorban az Egyesült Államokkal kereskedjenek.[96] Azonkívül Haitiról a felkelt rabszolgák elől számos francia ültetvényes – Foner szerint kb. 30 ezer[97] – költözött át Kubába s telepedett le főleg Oriente tartományban, menekítve tőkéjét, rabszolgái egy részét, magával hozva a kubainál fejlettebb cukortermelési technika ismeretét.

A Kuba számára újonnan megnyílt piacok nyújtotta lehetőségek és a századforduló nagy cukorkereslete hatására a cukortermelés, ill. -kivitel kb. két-háromszorosára növekedett:

Kuba cukorkivitele Havanna kikötőjéből
(1786–1820)
Ramiro Guerra adatai alapján[98]

Év	Arroba	Tonna
1786–1790	5 452 192	62 698
1796–1800	11 466 776	131 858
1816–1820	18 058 206	207 667

Egyre növekedtek az ültetvények, mind számban, mind terjedelemben. „14 év leforgása alatt – Moreno Fraginals adatait idézi Gerhard Schmitz –, 1792 és 1806 között csak a havannai püspökségben az ingeniók száma 237-ről 416-ra emelkedett." (Ld. még a 2. táblázatot.)[99] Julio Le Riverend adatai szerint pedig a Havanna környéki ingeniók száma 305-ről (1796) 480-ra (1806) emelkedett. Mindkét forrás kb. másfélszeres növekedést mutat. Matanzas vidékén még szembetűnőbb a cukortermelés térhódítása. 39 év alatt majdnem huszonötszörösére emelkedett az ingeniók (ld. 65. jegyzet) száma:

Az ingeniók száma Matanzasban
(1778–1817)
Julio Le Riverend adatai alapján[100]

Év	1778	1800	1817
ingenio	4	50	95

A XVIII–XIX. század fordulóján ennek ellenére sem mutatkozott a cukortermelés monokultúrás tendenciája. Ebben az időszakban a kávétermelés is sok termelőt vonzott, egyrészt mert emelkedett

[96] *Guerra* 1970. 47; *Pérez de la Riva* 1966. 46.
[97] *Foner* 1966. 90.
[98] *Guerra* 1970. 223–5.
[99] *Schmitz* 1972. 41.
[100] Historia 1952. III. 158.

a kávé világpiaci ára, másrészt egy kávéültetvény telepítése kisebb befektetést igényelt, mint egy cukorültetvényé, a kávétermesztéshez ugyanis kis földterület is elegendő. A föld ára pedig éppen ebben az időszakban emelkedett rendkívüli mértékben. A nagy cukorkonjunktúra idején pl. Matanzas környékén 15 év alatt 1 caballeria (13,43 hektár) föld ára 80 pesoról 500-ra emelkedett, Güines környékén pedig 100-ról 2000 pesóra.[101] El Caney területén, a Santiago de Cubához közel eső dohánytermesztő vidéken is 100 év alatt 25-szörösére növekedett a föld ára: 1 caballeria 1703-ban 10 pesóba, 1817-ben pedig 250 pesóba került.[102]

A sok munkáskezet igénylő kávétermelésnek kedvezett az időszak nagymértékű rabszolgabehozatala is.

A haiti forradalmat megelőzően Kubában csak elvétve voltak kávéültetvények (cafetal), az ezt követő időszakban azonban gyorsan szaporodtak. A jelenlegi Havanna és Pinar del Río tartományokban pl. számuk 1800 és 1817 között 60-ról 779-re emelkedett.[103] Havannához közel, Vereda Nueva környékén – Rivero Muñiz leírásában – a Haitiból menekült francia ültetvényesek mellett a kubaiak is nagy számban fogtak kávétermelésbe. A kubai termesztők száma már „három tucatot" tett ki a XIX. század elején csak ezen a vidéken. A kávéültetvények különösen Vereda Nueva Alquizarral határos vidékén váltották fel nagy számban, ha nem is teljes mértékben a dohányföldeket és a cukorültetvényeket.[104]

A kávétermelés ugrásszerű növekedését a következő adatokkal illusztráljuk:

Kuba kávétermelése (1790–1815)
Gerhard Schmitz adatai alapján[105]

Év	Terméseredmény	
	arroba	tonna
1790	7 ezer	80,5
1805	70 ezer	805,0
1815	900 ezer	10 350,0

Kuba kávétermelése tehát 25 év alatt majdnem 30-szorosára növekedett.

A kávé konjunktúrája, ami Schmitz véleménye szerint Kuba gazdaságában „futó epizód" volt, az 1840-es években véget ért.[106] A kubai kávétermelés nem tudta felvenni a versenyt a brazil, a venezuelai és a puerto ricói termesztéssel. A cukor- és a kávétermelés növekedésével párhuzamosan nőtt a termelők, főleg a latifundisták föld és munkaerői iránti igénye. Munkaerőt elsősorban a rabszolgák nagy számban való behurcolásával szereztek, részben pedig a kisbirtokosokat és kisparasztokat tették valamilyen formában függővé. Földhöz többnyire úgy juthattak, ha feltörték az addig megműveletlen területeket, erdőt irtottak, vagy pedig a földszerzés kevésbé fáradságos módját választották, midőn a már tőlük függő kisbirtokosokat és szabad kisparasztokat fosztották meg földjüktől. Matanzas és Güines környékén pl. a hatóság védelme ellenére is erőszakkal űzték el a veguerókat a földekről.

A földszerzés ez utóbbi módjának sok veguero esett áldozatul, hiszen a vegák éppen a legjobb minőségű földeken és az olyan vidékeken helyezkedtek el, melyek kereskedelmi célú növénytermesztésre alkalmasak: kikötők közelében vagy jól megközelíthető vidéken. Egyes esetekben erdős vidékeken, irtáson elterülő vegák is csábítóak voltak: nem kellett a cukortermesztés előtt erdőt irtani, a jól

[101] *Schmitz* 1972. 47.
[102] Historia 1952. II. 159–60.
[103] Uo.
[104] *Rivero Muñiz* VN. 1964. 36, 43–4.
[105] *Schmitz* 1972. 53.
[106] Uo. 55.

előkészített talajon azonnal vethettek. Az erdő közelsége a cukorfőzéshez szükséges tűzifa beszerzését is megkönnyítette.

A cukortermelők földfoglalása eredményeként, a Ramón de La Sagra által adott adatok a vegák helyzetéről a következő képet nyújtják: 1811-ben 13 663 vega volt megműveletlen (feltehetőleg a cukortermelők által elfoglalt földek), s csak 4898 vega volt művelés alatt. Ez utóbbiak közül 3996 az államé volt, s már csak 902 volt magántulajdonban.[107] A Superintendencia del Tabaco Rodriguez Ferrer által ismertetett 1811-re vonatkozó adatai megegyeznek a fentiekkel, ill. kiegészülnek további folyók partvidékén, vagyis királyi földön fekvő 20 000 vegával.[108]

Feltehető, hogy a fenti két forrásban közölt adatok túlzóak. Az 1780-as évek fellendülése sem indokol ilyen mértékű növekedést, ha összevetjük a kb. húsz évvel előbbi, ill. későbbi adatokkal (bízva azok pontosságában): 1792-ben összesen 7814 kisbirtok, tehát nemcsak vega, 1827-ben pedig 5534 vega volt.[109] Az 1817-es cenzus pedig csupán összesen 1691 vegát említ.[110] (Ld. még a 2. táblázatot.)

Schmitz a veguerók földtől való megfosztásában az eredeti felhalmozás „tipikus folyamatát" látja.[111] Valóban igaza van, hiszen ezzel a cukortermesztés tőkés fejlődésének útját álló akadályok egyikét hárították el, megoldották a cukortermeléssel kapcsolatos földhiány kérdését. A munkaerőszükséglet kielégítésére azonban már nem „tipikus" eszközökhöz nyúltak a cukorlatifundisták. E kérdést a rabszolgák behozatalának fokozásával oldották meg. Erre többek között azért volt szükség, mert a megfosztott veguero az esetek kis részében vált a latifundisták munkásává. Amíg érvényben volt az estanco, addig a Factoría még bizonyos védelmet nyújtott a veguerónak a cukorlatifundistákkal szemben. José Antonio Valdés, bár nem volt híve a Factoría és a monopólium fenntartásának, így ír róla: A Factoríát 10–12 ezer dohánytermeléssel foglalkozó család jótevőjének (Montepio) nevezhetnénk, mert alkalmanként segélyt nyújtott a rászorulóknak, rabszolgához segítette őket, előlegeket adott, hogy új földeket hódíthassanak meg a dohány számára, sőt egész dohánytermesztő települések létrehozását szorgalmazta.[112]

Tehát amennyiben a Factoría a veguerók támasza volt, s lehetővé tette számukra, hogy földjükön megmaradjanak, annyiban a nem dohánytermesztő ültetvények terjeszkedésének is akadálya volt. Más oldalról viszont, mint már említettük, magának a dohánytermesztésnek is gátat szabott, csak addig segítette a veguerót, amíg a spanyol kincstár, ill. a spanyol dohánymanufaktúrák érdekei megkívánták.

Mint láttuk, a még akadályokba ütköző, de már előretörő ültetvényes cukortermesztő gazdálkodás mind inkább igyekezett háttérbe szorítani a dohánytermesztést. Ez utóbbi a már sokszor említett okok miatt hanyatló korszakát élte a XVIII–XIX. század fordulóján. Ha azonban figyelembe vesszük az Antillák többi szigetének sorsát, mind a dohány hanyatlását, mind a cukor felfejlődését viszonylagosnak kell tekintenünk. A dohány a mai napig is az egyik legfontosabb terméke Kubának, s a cukor a XVIII–XIX. század fordulóján még nem állt első helyen a termelésben. E viszonylagosság sok törekvő kubainak okozott fejtörést, közülük csak egyet említenénk:

Francisco Arango y Parreño, aki maga is cukortermelő latifundista volt, már említett munkájában Kuba s elsősorban Havanna gazdaságának problémáival foglalkozott. Felveti a kérdést, miért lehetséges az, hogy bár Kuba természeti adottságai a cukor, kávé, gyapot és dohány termesztésére kedvezőbbek, mint a francia, protugál és angol gyarmatoké, mégis az utolsó helyre kényszerül a piacon. A többi gyarmat módszereinek elemzésével próbál választ keresni:

1. ezeken a gyarmatokon olcsóbban jutnak termelőeszközökhöz és afrikai rabszolgákhoz;

2. kevesebbet költenek a fenntartásukra és jobban kihasználják őket. (Mint érdekességet megemlítenénk, hogy Francisco Arango y Parreño, aki ekkor még a rabszolgabehozatal növelése és a rabszolgák erőteljesebb kihasználása mellett kardoskodott, 10–15 évvel később maga is a rabszolgafelszabadítás és a szabad munkaerő alkalmazásának hívévé vált);

[107] *Wittman* 1965. 7.
[108] *Rodriguez Ferrer* 1851. 38.
[109] *Guerra* 1970. 46–9; *Foner* 1966. 141.
[110] *López Segrera* 1972. 131.
[111] *Schmitz* 1972. 43–4.
[112] *Valdés* 1964. 280.

3. tökéletesebbek a mezőgazdasági ismereteik;
4. gyáraikban gazdaságosabb rend uralkodik;
5. áruik szabadabban és védettebb körülmények között kerülnek a piacra (más protegidos);
6. vámrendszerükkel nem akadályozzák, hanem elősegítik a kereskedelmet;
7. s végül a birtokosok kezét nem köti olyan mértékben az uzsora, mint a tőkeszegény Kubában.[113]

Francisco Arango y Parreñóval együtt egyre sokasodott azoknak a nemes és nemtelen, neves és ismeretlen ültetvényeseknek és kistermelőknek a tábora, akik a Factoría és általában a kereskedelmi monopóliumok megszüntetésében látták Kuba problémáinak megoldását, gazdaságának felvirágoztatását. A módosabbja, a nagyültetvényesek s főleg a kialakulóban levő cukorarisztokrácia a föld adásvételének lehetővé, lényegében polgári tulajdonná tétele mellett is kiállt, mely egybecsengett a veguerónak azzal a törekvésével, hogy helyzetüket jogilag rendezzék. Az előzőek a cukorlatifundiumok, tehát a tőkés nagybirtok útját, az utóbbiak a vega, vagyis a szabad paraszti kistulajdon fejlődésének az útját kívánták egyengetni.

4. A dohánytermesztés a monopólium feloldása után (1817–1886)

A kialakuló cukorlatifundiumok földigénye és a hátrányos helyzete ellenére is növekvő dohánytermesztés radikálisabb változásokat követeltek, mind kereskedelmi téren, mind a föld birtoklásával kapcsolatban. Egyre többen belátták, hogy a mezőgazdaság fejlesztése és a földművesek támogatása Kuba létének feltételei. Ramón de la Sagra még a földosztás lehetőségét is megpendítette. Azt javasolta, hogy mérjék fel az hacendadók kezén felhalmozódott, sok esetben megműveletlen földterületeket, és osszák szét fehér földművesek között, akik a föld használata fejében a termés 10%-ával (diesmo) fizetnének.[114] A Sociedad Económica pedig 1817-ben ezer pesós díjat tűzött ki olyan pályamunkákra, melyek a kubai dohány termesztése és feldolgozása körülményeinek javítását szolgálják.[115] Robert Jameson olyan 1817-es rendeletről ír, mely szerint fehér telepesek számára lehetővé tették, hogy 1–1 caballeria (13,43 hektár) földet kapjanak a sziget északi és déli partvidékén, ha ezt 6 hónap alatt művelés alá fogják.[116] Meggyőződésükben, hogy a fehérek művelte kisgazdaságokat kell gyarapítani, a következő is közrejátszott: a cukorültetvények munkaerőigényének megfelelően rengeteg afrikai rabszolgát hoztak be, így Kuba lakosságának összetételében a színesbőrűek egyre nagyobb arányt képviseltek. 1775-ben a fehérek és a színesbőrűek (szabadok és rabszolgák) megoszlása 56,2% és 43,8% volt, 1817-ben pedig 44,9% és 55,1%. (Ld az I. táblát.)

A szabad kistermelők szaporodásának ösztönzésénél az elsődleges szempont az volt, hogy a még mindig jól jövedelmező dohány és a nagy jövővel kecsegtető cukor fejlődésének kedvező feltételeket biztosítsanak. Egyre többen észrevették, hogy a dohánytermesztés fejlődésének fő akadálya az estanco léte. 1805-ben Francisco Arango y Parreño egy vitairatában a dohánytermesztés, -feldolgozás és -kereskedelem szabadságát kéri. 1811-ben pedig José Cangas, a királyi kincstár államtitkára a Cortesnek benyújtott jelentésében megírta, hogy tanácsos az estanco feloldása és a szabad kereskedelem bevezetése.[117]

A monopóliumok ellen indított harc első győzelme az 1817. július 23-i királyi rendelet, mely feloldotta a dohány termesztésére és értékesítésére vonatkozó, 100 éve érvényben levő estancót *(desentaco del tabaco)*. A rendelet belátja, hogy csak a szabad kereskedelem lehet hivatott arra, hogy a sziget dohánytermesztésének és kereskedelmének visszaadja régi jelentőségét; ezért a királyi kincstár eddigi „hibás politikájával" („La errada política ... del real errario) szemben, összesen 43 cikkelyben, többek között a következőket rendeli el:

[113] *Pichardo* 1971. I. 170–5.
[114] *Sagra* 1926. 23.
[115] *Capestany* 1946. 10.
[116] *Jameson* 1966. 73.
[117] Cronologia 1937. 19.

– A havannai factoría dohányra vonatkozó előjogai teljes mértékben eltörlendők. (1. cikkely)
– Az estanco eltörlése Kuba egész szigetére kiterjesztessék. (2.)
– A szigeten minden fajta és minőségű dohány termesztése és a vele való kereskedés szabad legyen. (3.)
– A termés huszadrészét (vigésima parte) adóként a királyi kincstárnak kell befizetni (4.). Később, 1825-ben ezt az adót quintalonként (1 quintal = kb. 46 kg) 2 pesóban szabták meg.
– Kuba dohányfeldolgozói (fabricantes) szakmai testületeket (gremio) és ehhez tartozó segélyező intézményeket (casas de beneficiencia) hozzanak létre; továbbra is megengedhető, hogy saját használatra mindenki maga dolgozhasson fel dohányt. (6.)
– Továbbra is fennmarad a Factoría, hogy a királyi adókat (tributo real) a dohánytermesztés után behajtsa, és a Félsziget számára dohányt vásároljon, azonban megszűnik elővásárlási joga. (17.)[118]

Részleges eredmény ez, mint a következő királyi rendelet, mely 1818. február 10-én jelent meg, és a külfölddel való *szabad kereskedést* mondta ki. Julio Le Riverend szerint ez a rendelet a spanyol kereskedelmi monopólium újabb változata.[119] Számtalan régi vámot hagyott érvényben, mely természetesen a királyi kincstár javát szolgálta. Az új vámrendszer aszerint, hogy az áru spanyol, ill. külföldi származék volt és spanyol, ill. külföldi hajón szállították, különböző, természetesen a kincstár érdekeit szem előtt tartó vámváltozatokat dolgozott ki. E kereskedelmi politikájával Spanyolország még mindig óriási lehetőségeket hagyott a csempészés számára.

A Kuba fejlődését szolgálók harcának legjelentősebb eredménye az 1819. július 16-i királyi rendelet (Real Cédula), mely a Kuba *földbirtoklása* körüli bizonytalanságokat kívánta megoldani. Célja végeredményben a birtokosok jogi helyzetének tisztázása és rögzítése s ezzel együtt a föld adásvételének megkönnyítése, s közvetve mint elsődleges szempont, a mezőgazdaság fejlesztése. A rendelet címe: „Királyi Határozat a királyi földekről és a megműveletlen földterületekről" is tükrözi, hogy az eddigi földbirtoklási rendszer miatt többnyire fedett formában létező királyi földek és megműveletlen területek helyzetét kívánta szabályozni, számos eddigi pereskedés szálát elvágni és újabbak keletkezését megszüntetni. Hiszen ezek egyrészt a mezőgazdasági termelést hátráltatták, másrészt a királyi kincstárnak okoztak kárt.

– Az első cikkely kimondja, hogy minden egyes birtok (mercedes de tierras concedidas), melyet a városi cabildók 1729-ig adományoztak, továbbra is jogos tulajdonát képezik (se respetarán titulos legítimos de dominio) birtokosuknak (poseedores), vele szabadon rendelkezhetnek, el is idegeníthetik.

– A továbbiakban (2. cikkely) elismeri azoknak a földeknek a jogos birtoklását (respetará el de justa prescripción), melyeket ugyan nem hivatalos úton szereztek, de kimutathatóan legalább 40 éve birtokolják (poseción de quarenta años).

– Elismeri, hogy minden földdel szabadon rendelkezhetnek birtokosaik, amit adományozás (merced), vásárlás (compra vagy composición) vagy bármilyen előírásos, ill. törvényes úton (prescripción) szereztek (3. cikkely).

– A következőkben (4–10. cikkely) pedig a rendelkezés címének megfelelően, a királyi földek és a megműveletlen területek felkutatását, igazságos felosztásuk módját szabja meg. Célja ezzel, hogy a lehető legtöbb földet hasznosítsák, emeljék a termelés volumenét, ezzel a lakosság gyarapodását és a mezőgazdasági tevékenység növekedését ösztönözzék. Az említett területek továbbra is a királyi kincstárhoz tartoznak, valamint az azelőtt köralakban meghatározott birtokok kiegészítésére szolgálnak, és azok birtokolhatják, akik már legalább 10 éve művelik.[120] A folyók partvidékéről, a vegákról a rendelkezés nem tesz külön említést; de Julio Le Riverend véleménye szerint továbbra is mint királyi földeket tartották számon.[121]

[118] *Pichardo* 1971. I. 262; *Rivero Muñiz* 1965. II. 235–6.
[119] „nueva modalidad del monopolio español". *Riverend* 1967. 178.
[120] Real Resolución sobre terrenos realengos y baldios. „... procurar el mayor cultivo, y el aumento de la población y de la industria rural..." „... se deben componer con los mismos poseedores que lo sean de diez años..." *Pichardo* 1971. I. 264–6; *Guerra* 1964. 252–3; *Ots Capdequi* 1965. 36.
[121] Historia 1952. III. 163.

A földkérdés rendezésében, mint láttuk, a latifundisták és a kistermelők egyaránt érdekeltek voltak. Az 1819-es királyi rendelet azonban nem teremtett egyformán kedvező helyzetet számukra. A királyi rendelet a nagybirtokosok számára nagy lehetőségeket nyitott. Eddig mercedek formájában nyert földjüket csak használati joggal bírták, a földek tulajdonjoga a spanyol koronát illette. A királyi rendelettel már maguk is tulajdonossá váltak. A lehetőségek körét tágította, hogy a korona földjei is megvásárolhatóvá váltak. A nagybirtokosok így törvényesen juthattak hozzá pl. birtokuk határán belül eső folyópartvidéki földekhez, melyek az esetek többségében azelőtt a veguerók birtokában voltak. A királyi rendelet előbb említett előnyei nem minden esetben érvényesek a kisbirtokosokra. A módosabbak, akik már előzőleg saját költségükre végezték a dohány tárolását és adásvételét és nem vettek igénybe közvetítőt a dohány értékesítésénél, ill. a nagy raktáraknak (almacén) való átadásnál, meg tudták vásárolni a földet, amin eddig termeltek, ha az királyi föld volt. Vereda Nueva lakosai pl. a helység közelében fekvő Zambrana o Sandoval nevű királyi földeket vették meg.[122] A többség számára azonban a királyi rendeletben előírottaknak a végrehajtása életbevágó problémákat okozott. Egyrészt jobbára a kis élelmiszer- és dohánytermesztők részesültek az olyan mercedekben, amit a városi cabildók a kérvényezőnek akkor ítéltek oda, ha egy harmadik személynek nem volt ellenvetése (mercedes sin perjudicio de tercero). Többnyire éppen a kisebb birtokok esetében maradt el a föld jogos birtoklásának királyi megerősítése is. Továbbá az Alonso de Cáceres által szentesített, merced merceden belüli adományozása is túlnyomó többségben éppen e réteget érintette, hiszen oka az volt, hogy a nagy állattenyésztő birtokok mellett legyenek, akik a lakosság ellátásáról gondoskodnak. Az 1819-es királyi rendelettől kezdve ezek a kisbirtokosok és szabad paraszti kistermelők, köztük nagy számban veguerók, a rendelkezések értelmében nem voltak többé urai annak a földnek, amit kétszáz éve műveltek. A királyi földön tevékenykedők is elvesztették birtokjogukat, ha maguk nem tudták, és a nagybirtokos vásárolta meg a földet. Föld nélkül maradtak azok is, akik királyi megerősítés hiányában vagy a királyi rendeletet negyven évvel megelőzően vásárlás útján nem tudták törvényesíteni birtokukat. Továbbá hátrányos helyzetbe kerültek, akik merceden belüli birtokosok voltak, mert a királyi rendelet a föld tulajdonosának azt ismerte el, aki elsőként nyert jogot a birtoklásra, az esetek többségében a latifundistákat.

Az 1819-es királyi rendelet végeredményben törvényes kereteket szabott a XVIII. század végétől egyre erőteljesebb fejlődési tendenciának, vagyis a tőkésedő cukorlatifundiumok terjeszkedésének a szabad kistermelők rovására. Ezt figyelembe véve, Marx észak-amerikai gyarmatokra vonatkozó megállapítása Kubára is érvényes: „Ahol a tőkés mögött ott áll az anyaország, ott igyekszik a saját munkán nyugvó termelési és elsajátítási módot erőszakkal félretolni az útból."[123] E tendencia erősödéséről tanúskodik Ramón de la Sagra 1834-es leírása is, mely szerint a kubai földek megoszlása ebben az időben szélsőséges volt. Egy-egy kézben jelentős területek koncentrálódtak, a földművelők nagy része azonban földtelen volt.[124]

Mi történt azokkal, akik föld nélkül maradtak, ill. elvesztették birtokjogukat? Rendszerint a tulajdonos által megszabott formában művelték tovább a földet. A tulajdonos földjét a kistermelőnek általában háromféle formában „adta át" megművelésre:[125] 1. *censo*; 2. *partido*; 3. *arrendamiento*.

A *censo* olyan szerződés, mely szerint a kistermelő bizonyos ingatlant, a legtöbb esetben földet használatra átvesz, meghatározott évi jövedelem előteremtésére, ebből bizonyos százalék lefizetésére kötelezi magát. A *partido*, másként censo de partido vagy aparcería tulajdonképpen részesbérletet jelent. A termelők a latifundistának általában a termés felét vagy harmadát adták át.[126] A dohánytermesztés sajátosságaihoz igazodva, a veguerók és a latifundisták között ez volt a legáltalánosabban alkalmazott szerződési forma. Az *arrendamiento* rendszerét később kezdték alkalmazni. A kistermelő vagy a veguero bérbe vette a földet, a bér kifizetéséhez rendszerint kölcsönt vett fel többnyire a kereskedőktől, akik ezzel biztosították a föld, ill. a vega ellenőrzését, s az

[122] *Rivero Muñiz* VN. 1964. 35.
[123] *Marx* 1973. I. 714.
[124] *Sagra* 1926. 138.
[125] *Arredondo* 1945. 255.
[126] *Guerra* 1964. 253.

állandóan növekvő, visszafizethetetlen adósságokkal magukhoz kötötték a termelőt. A kistermelők, köztük a veguerók eladósodása mind a három szerződéses formára jellemző volt.

E szerződéses formák nem 1819 után keletkeztek először. Szórványosan már a XVII. század végén is előfordultak, alkalmazásuk a XVIII. század második felétől pedig nagymérvű fejlődésnek indult, általánossá azonban csak 1819 után vált. A földkérdés rendezésére irányuló 1819-es királyi rendelet lényegében tehát a már kialakult szerződési formák használatát törvényesítette. A szerződéses formák alkalmazása a XIX. század folyamán egyre növekvő méreteket öltött. A kis növénytermelők, parasztok vagy kisbirtokosok, köztük a veguerók is fokozatosan egyre nagyobb számban kötöttek szerződést. Bár a folyók partvidékén fekvő földeket továbbra is királyi földekként kezelték, ami viszonylagos védelmet jelentett a vegueróknak, mégis egyre kevesebb birtokos és földtulajdonos veguero maradt. Többségük idegen földet művelt. Erre vonatkozólag Alberto Arredondo a következő adatokkal szolgál: míg a vegatulajdonosok száma csak 3321 volt, addig azok, akiknek nem volt saját földjük, 12 146 vegát műveltek (XIX. század utolsó évtizedei).[127]

Ehhez nagymértékben hozzájárult az, hogy a terjeszkedő cukortermelés elől egyre több dohánytermesztő húzódott el a hagyományos dohánytermesztő zónákból, ill. a folyóparti földekről főleg Pinar del Rióba. A dohánytermesztő vidékek közül így Vuelta Abajóban volt a legjelentősebb a parcellák szaporodása. Ezt igazolja, hogy 1899-re a három legjelentősebb dohánytermesztő zóna közül Semivueltával együtt itt volt a legkisebb az egy birtokra jutó földterület:

Az egy birtokra jutó földterület Kubában (1899)
Alberto Arredondo adatai alapján[128]

Tartományok (dohánytermesztő zónák)	Caballería	Hektár
Havanna (Partido)	4,1	55,1
Las Villas (Remedios)	3,5	47,1
Pinar del Río (Vuelta Abajo, Semivuelta)	3,2	42,9

A veguerók vagy kényszerből, vagy önszántukból, jobb körülményeket keresve húzódtak más vidékekre, talán éppen a szerződéskötés elől menekültek oda, ahol mint újonnan jöttekre, megfelelő tőke híján ismét szerződés várt. Ily módon a kistermelők és latifundisták közötti több évszázados „hadiállapot" egészen az 1840-es évek végéig elhúzódott.[129]

Az estanco megszüntetésével a veguerók azt a csekély védelmet is elvesztették, amit a még előjogokkal rendelkező Factoría nyújtott számukra a kereskedelmi ingadozásokkal és a latifundisták földéhségével szemben. Bizonyos támogatásra ezután is találtak a dohánytermesztés fenntartásában érdekelt dohánygyárosok, ill. műhelytulajdonosok és a kereskedők személyében. Ezek igyekeztek vagy támogatni, hivatalos fórumokon képviselni a veguerókat, vagy megvásárolni, ill. valamilyen úton-módon megszerezni a vegákat, hogy a nyersanyag számukra mindig biztosítva legyen. Ez a segítség azonban kétélű fegyvernek bizonyult: segítették a veguerókat a latifundiumokkal szemben, ugyanakkor segítségük folytán a veguerók függő viszonyba kerültek tőlük.

Az 1820–90 közötti időszak azonban általában kedvezett a dohánytermesztésnek. 1817 után, amikor lehetővé vált, hogy a dohánnyal szabadon kereskedjenek, s ezáltal a termelés elől is elhárultak a kereskedelem szabta korlátok, nagy fellendülés tapasztalható a dohánytermesztésnek mind a mezőgazdasági, mind az ipari ágában:

[127] *Arredondo* 1945. 256.
[128] Uo.
[129] Historia 1952. III. 163.

Kuba dohánytermesztése
(1817–1846)
Rodriguez Ferrer adatai alapján[130]

Év	Arroba	Tonna
1817	371 560	4 213
1827	500 000	5 750
1846	1 680 940	19 331

Kubában a termesztés és kereskedelem szabadsága kihirdetésének éve, 1817 után tíz évvel majdnem másfélszeresére, 29 évvel később pedig több mint négyszeresére nőtt a terméseredmény; 1860-ra pedig meghétszereződött (2 480 000 arroba = 28 520 t).[131] Vuelta Abajóban 1848-ban a dohánytermesztés olyan nagy mérvű volt, hogy még a termesztés határai megszabásának szükségessége is felmerült.[132]

A fellendülésnek egyéb oka is volt a század elején biztosított szabadságjogokon kívül. Ha nem is egészen előnyös körülmények között, de a kubai termesztők dohánya messzi országok piacára eljuthatott. Nagy mennyiségű leveles és feldolgozott dohányt vittek ki a dél-amerikai államoktól kezdve egészen Angliáig, Németországig, s most már legálisan, egyre növekvő mennyiségben az Egyesült Államok piacára is. Fernando Ortiz szerint 1849-re a dohányexport háromszorosára növekedett a szabadság meghirdetése után.

Kuba dohánytermesztésének kedvezett a virginiai dohánytermesztés több mint félévszázados visszaesése is (a XVIII. század végétől kb. az 1850-es évekig).[133] Emiatt több ország, maga az Egyesült Államok is Kuba dohánya felé fordult. 1859-ben már 13 549 670 libra (kb. 6146 t) dohányt vittek ki Kubából. Az egyes importáló országok részesedését a következő táblázat mutatja:

Kuba dohányexportjának megoszlása országok szerint (1859)
Rivero Muñiz adatai alapján[134]

Importáló ország	A dohányexport mennyisége		A dohányexport megoszlása (%)
	libra	tonna	
Németország	5 744 168	2605,5	42,4
Egyesült Államok	3 927 232	1781,4	28,9
Spanyolország	1 796 800	815	13,3
Nagy-Britannia	831 753	377,3	6,2
Dél-amerikai országok	587 011	266,2	4,3
Franciaország, Dánia, Belgium, Hollandia	662 706	300,6	4,9
Összesen	13 549 670	6146	100,0

A század közepén súlyos csapások érik a kávéültetvényeket, ami szintén a dohánytermesztés fellendülését eredményezte. 1841-től kezdve egy guagua nevű rovar pusztította el a kávécserjéket, 1844 őszén pedig óriási hurrikán pusztította végig a szigetet, amit megint a kávéültetvények éreztek

[130] *Rodriguez Ferrer* 1851. 56.
[131] *Schmitz* 1972. 56.
[132] *Santovenia* 1946. 106.
[133] *Wittman* 1966. 17.
[134] *Rivero Muñiz* 1965. II. 290.

meg legjobban, sok közülük teljesen elpusztult. A kávéültetvények száma, mely 1827 után egyébként is csökkent, ami a föld bizonyos fokú koncentrációjával is összefügg, az 1840-es évek után nagyot zuhant:

A kávéültetvények száma Kubában (1827–1862)
Gerhard Schmitz adatai alapján[135]

Év	1827	1846	1862
Kávéültetvények	2067	1670	782

A kávéültetvények száma tehát 35 év alatt közel harmadára csökkent. (Ld. még a 2. táblázatot.) A kávétermelés értéke is csökkent ebben az időszakban, melyet a következő adatokkal érzékeltetünk:

A kávé- és a cukortermelés értékének változása (1827–1862)
Friedlaender adatai alapján[136]

Év	Termelés értéke pesóban	
	kávé	cukor
1827	4 300 000	8 800 000
1846	2 600 000	3 600 000
1862	2 523 000	62 130 000

A kávé tehát a XIX. század közepe felé a cukorhoz hasonló szerepet töltött be Kuba gazdaságában. Ettől kezdve fokozatosan lemaradt, 1862-re pedig teljesen visszaesett a cukorhoz képest. Ekkor, ha nem is teljes mértékben, kénytelen helyét átadni más terményeknek. A cukortermelés 1846-os alacsony értéke feltehetőleg a cukorárak esésével függ össze, s nem a termelés csökkenését jelenti (ld a IV/b táblát). Az elpusztult kávéültetvények helyén nagyrészt dohánytermesztésbe fogtak. Mellettük a volt kakaó, búza, rizs, földimogyoró és egyéb élelmiszertermesztő ültetvényesek is felhagytak eddigi tevékenységükkel, „mindenki dohányt akart termeszteni, látva, hogy leveles és feldolgozott formában is milyen nagy keletje van".[137] A századközepi fellendülést a vegák számának növekedése is követte: 1846-ban már 9102, 1862-re pedig 11 550 vega létesült. 35 év (1827–62) leforgása alatt tehát Kuba vegáinak száma megkétszereződött. A dohánytermelésben még nagyobb emelkedés volt tapasztalható: 33 év alatt az összesített terméseredmény több mint ötszörösére növekedett:

Kuba dohánytermelése (1827–1860)
Rodriguez Ferrer adatai alapján[138]

Év	Terméseredmény	
	arroba	tonna
1827	500 000	5 750
1842	1 680 000	19 320
1860	2 480 000	28 520

[135] *Schmitz* 1972. 57.
[136] *Friedlaender* 1944. 544.
[137] *Rivero Muñiz* 1965. II. 260.
[138] *Rodriguez Ferrer* 1851. 56; *Schmitz* 1972. 56.

A vegák számának és a dohánytermelés mennyiségének ilyen arányú növekedése további magyarázatra szorul, ha figyelembe vesszük, hogy a külföldi, elsősorban észak-amerikai tőke főleg a cukor- és kávéültetvények felé áramlott a század első felében. Ramiro Guerra adatai szerint 1830-ban a mezőgazdaság egyes ágaiba befektetett tőke a következőképpen oszlott meg.

1. növénytermesztő kisgazdaságok	111 861 000 peso
2. kávéültetvények	85 825 000 peso
3. cukorültetvények	83 780 000 peso
4. állattenyésztő gazdaságok	26 767 000 peso

A vegák az ötödik helyen szerepelnek az összeg feltüntetése nélkül.[139] A sorrendből következik azonban, hogy a dohánytermesztésbe befektetett összes tőke 26 000 000 peso alatt lehetett.

Mégis miért fogtak annyira a dohánytermesztésbe már a húszas évektől kezdve? A termelők e felbuzdulása a dohányárak feltehető emelkedésével kapcsolatos, erre vonatkozó adatok hiányában a dohányexport és -termelés értékének növekedéséből következtethetünk. 1840-ben a leveles dohány exportjának értéke 535 ezer peso volt, 1864-re 2 793 000 pesóra, az 1840-es érték több mint ötszörösére emelkedett.[140] A dohánytermelés (termesztés és feldolgozás) értéke 1827 és 1862 között pedig több mint háromszorosára emelkedett:

A dohánytermelés értéke Kubában (1827–1862)
Friedlaender adatai alapján[141]

Év	Dohánytermelés pesóban		
	termesztés	feldolgozás	összesen
1827	2 800 000	5 000 000	7 800 000
1846	3 960 000	8 560 000	12 460 000
1862	15 280 000	8 421 000	23 701 000

Az árak tehát valószínűleg emelkedtek, ugyanakkor a század első felében egy vega telepítéséhez elegendő volt kb. 600 peso, tehát jóval kisebb tőke volt szükséges, mint egy kávé- (80 ezer peso), ill. egy cukorültetvényéhez (300 ezer peso).[142] Előnyös volt ez a kistermelőknek és a nagybirtokosoknak egyaránt. Az előzőek cukorültetvény telepítésére nem tudtak vállalkozni, az utóbbiak pedig rövid távon gyorsabb és nagyobb hasznot reméltek a vegatelepítéstől.

Az indokok sorában a következő tényező, ami ebben az időszakban a cukorral szemben a dohány javára billentette a mérleget: a kibontakozó hazai dohányfeldolgozó ipar fejlődése. A monopólium feloldása után számtalan új szivar- és cigarettagyártó műhely, ill. manufaktúra keletkezett, nagyobb belső piacot teremtve a leveles dohánynak. Ezek előző rejtett létezését bizonyítja, hogy pár évvel a rendelet nyilvánosságra hozatala után csak Havannában és környékén 400 szivargyártó egység keletkezett, 1846-ra pedig a kisebb és nagyobb szivar- és cigarettagyártó műhelyek és a manufaktúrák száma kb. ezerre emelkedett, ahol több mint 14 ezer munkás, ebből 9 ezer szabad és 5 ezer rabszolga dolgozott. 1861-re pedig Kubában összesen 1217 szivarmanufaktúra, ill. gyár alakult, ebből csak Havannában 516 volt, 15 128 munkással. Ugyanitt a cigarettagyártó üzemek száma 70 volt, összesen 1350 munkással.[143] Az újonnan alakult dohánymanufaktúrák egyben már

[139] *Guerra* 1964. 309.
[140] *Friedlaender* 1944. 546.
[141] Uo. 543.
[142] *Schhmitz* 1972. 54–5; *Wittman* 1965. 23.
[143] *Rivero Muñiz* 1965. II. 273, 288.

az ipar bizonyos koncentrálódását is jelentették, hiszen azok tömörültek itt, akik eddig kereskedőknek vagy vállalkozóknak otthon dolgoztak. A század közepére ezekből a kereskedőkből és vállalkozókból többnyire nagyvállalkozók (marquista) lettek. Saját jelük (marca) alatt egyre több üzemet egyesítettek. A század közepén több mint félezer marca közül ismertebbek, sőt világhírűek a „Figaro", a „Partagás", a „La Sevillana" stb. A század második felében az üzemek bizonyos gépesítése is megindult.

A dohánygyártás mennyiségileg is követte a gyártó egységek szaporodását. Az 1850-es években ezt többek között a nagy kiviteli lehetőségek is ösztönözték. 1830 és 1860 között a feldolgozott dohány exportjának értéke több mint háromszorosára, 1870-re pedig közel hatszorosára növekedett:

A feldolgozott dohány exportjának értéke (1830–1870)
Friedlaender adatai alapján[144]

Év	1830	1860	1870
Peso	805 000	2 980 000	4 800 000

Újabb impulzust nyert a dohánytermesztés Pinar del Ríóban 1860 után, amikor megindult a „Nyugati Vasút" (Camino de hierro de Oeste). Ekkor számtalan új vegát nyitottak ott is, ahol éppen a rossz szállítási adottságok miatt már egyszer felhagytak a dohánytermesztéssel.[145] A vasúthálózat kiépítésének megindulása Kubában (1837) az egész sziget gazdaságának tőkés fejlődését szolgálta. Elsődleges jelentősége a cukortermesztésnél volt, a hálózat ugyanis főleg a cukorültetvények felé terjeszkedett. A vasút a növekvő rabszolgabehozatal és a termelési technika tökéletesítése mellett a „cukoripari forradalom" egyik jelentős tényezője volt. Egyre-másra keletkeztek az ingeniók. Számuk 1827 és 1846 között majdnem másfélszeresére, 1860-ra pedig kétszeresére nőtt:

Az ingeniók száma Kubában (1827–1860)
Ramiro Guerra adatai alapján[146]

Év	1827	1846	1860
Ingenio	1000	1442	2000

Az ingeniók a kapcsolódó cukorfölddel együtt terjedelemben is növekedtek. Ebben az időben a legnagyobb ingenio 340 caballerián (4566,2 hektár), a többi átlagosan 45–58 caballerián (604,3–778,9 ha) működött.[147]

Az ingeniók közül egyre többen alkalmaztak gőzgépeket; 1827 és 1861 között a gőzgépek száma majdnem negyvenszeresére emelkedett:

Az ingeniókban alkalmazott gőzgépek száma (1827–1861)
Különböző források alapján[148]

Év	1827	1846	1861
Gőzgép	25	286	949

[144] *Friedlaender* 1944. 546.
[145] *Rivero Muñiz* 1965. II. 298.
[146] *Guerra* 1970. 5.
[147] Uo.
[148] Historia 1952. IV. 199–201.

A termelés technikájának fejlődését a termelés koncentrálódása is követte. 1841 és 1860 között jöttek létre az első nagy cukorgyárak, az ún. centrálok. A terméseredmény és a kivitel jelentősen emelkedett. Jacobo de la Pezuela adatai szerint 1827-ben 5 878 924 arroba (76 608 t) cukrot vittek ki Havanna kikötőjéből, 1846-ban már ennek közel háromszorosát, 15 802 884 arrobát (181 754 t).[149] A cukorexport az 1860-as évekre Kuba összkivitelének 80%-át képviselte, míg a dohány csak 10%-ot, és a kávé 2%-ot.[150]

A cukortermelés a Kubai Mezőgazdasági, Kereskedelmi és Munkaügyi Titkárság adatai szerint 1850 és 1868 között majdnem négyszeresére emelkedett:

A cukortermelés Kubában (1850–1868)
Ramiro Guerra adatai alapján[151]

Év	1850	1862	1868
Cukortermelés (tonnákban)	223 145	522 000	749 000

A századközepi fellendülés nagyban köszönhető annak, hogy Kuba kereskedelmi téren 1818 után egyre inkább a fejlett kapitalista országok felé fordult. Kubában elsődleges szerepre közülük az Egyesült Államok tett szert. Az 1820–30-as évektől Kubában megjelentek a dohányra és cukorra specializált észak-amerikai kereskedők. Áru, rabszolga vagy pénz formájában hitelt nyújtottak elsősorban a cukortermelőknek. Az 1840-es évektől egyre több észak-amerikai termelő települt meg Kubában, így pl. az északi parton fekvő Cárdenas városában csak ők 14 új ingeniót alapítottak 1846 és 1861 között.[152] A század első felében az Egyesült Államok fokozatosan átvette a vezető szerepet Spanyolországtól Kuba kereskedelmében. A század második felére Kuba külkereskedelmének meghatározóivá döntő mértékben az Egyesült Államok és Nagy-Britannia lettek. Ezt a következő adatokkal illusztráljuk:

Kuba külkereskedelmének %-os megoszlása az egyes országok között (1860)
Julio Le Riverend adatai alapján[153]

Ország	Külkereskedelem	
	export	import
Egyesült Államok	62	20
Nagy-Britannia	22	20
Spanyolország	3	30
Egyéb	13	30

A cukortermelés rohamos fejlődése az 1860-as években megtorpant. Az ingeniók és centrálok megnövekedett kapacitása a termesztés kiszélesítését igényelte. Ez azonban akadályokba ütközött.

[149] *Guerra* 1970. 225–6.
[150] *López Segrera* 1972. 168.
[151] Secretaria de Agricultura, Comercio y Trabajo de Cuba. *Guerra* 1970. 227.
[152] *Riverend* 1967. 197; Historia 1952. IV. 149.
[153] *Riverend* 1967. 179.

Növelni kellett a rabszolgák számát, ami óriási megterhelést jelentett. Ebben az időben rabszolgát már csak csempészektől lehetett vásárolni, így áruk egyre növekedett: 1840 és 1860 között 400 ezer pesóról 1 millióra,[154] tehát két és félszeresére.

Elegendő hitel hiányában a cukortermelők nem tudtak több rabszolgát vásárolni, sem modern felszereléseket, s termelési technikájukat sem fejleszthették tovább. Ily módon a rabszolgamunkára építő cukorlatifundiumok válságos helyzetbe kerültek. Munkaerőproblémájuk megoldásával több módon próbálkoztak. 1847-től 30 év alatt 140 ezer kínai kulit szerződtettek nyolcéves időtartamra, minimális fizetségért, kvalifikált munkára. López Segrera leírása szerint 75%-uk elpusztult a szerződés lejárta előtt.[155] Az ingeniók és főleg a centrálok nyersanyagigényét a colono-rendszer (colonato) bevezetésével próbálták kielégíteni. E rendszer szerint termelőket szerződtettek, hogy az ingenióknak, ill. a centráloknak cukornádat szállítsanak. A colonóknak nem volt saját földjük, a centrálok földjét bérelték; a termesztés minden költségét, így a rabszolgamunkaerő beszerzését is maguk fedezték. A colono-rendszer általánossá a rabszolgafelszabadítás után vált, de bevezetésével már az 1860-as évektől kísérletezték. Fernando Diego pl. 'Tinguaro' nevű ingenióján próbált colonókat alkalmazni 1863–64-ben.[156]

A rabszolgamunka válsága a kávétermelésre katasztrofális hatással volt. Ez ugyanis kisebb területet, de sokkal több munkáskezet igényel, mint a cukortermelés. A század közepétől így a kávétermelés egyre csökkent, a kávéültetvények száma 1862-ben már csak 782, 1877-ben pedig 192 volt.[157]

A rabszolgamunka válsága mellett Spanyolország protekcionista gazdaságpolitikája is negatív hatással volt a kubai viszonyokra. 1848–49-ben, hogy saját termékei javára kiszorítsa Kuba piacáról az észak-amerikai búzát, magas védővámot vezetett be. Erre az Egyesült Államok is széles körű protekcionista intézkedésekkel válaszolt: a kubai cukrot és kávét alacsonyabb áron vásárolta meg. Mint az előbbiekben láttuk, a cukor- és kávétermelés és valószínű, hogy a kivitel értéke is jelentősen csökkent.[158] Kuba gazdaságát súlyosan érintette az 1850-es évek közepén az Egyesült Államokban kibontakozó pénzügyi és kereskedelmi válság és az 1860-as évek közepi nagy depresszió is. Ebben a helyzetben az anyaország segítségére sem számíthattak, mert mint láttuk, Spanyolország Kuba külkereskedelmében a kivitelből csak 3%-kal, a behozatalból viszont 30%-kal vette ki részét.

Válságos gazdasági helyzete és az anyaországgal való politikai ellentétek kiéleződése végül Kubát, az „örökké hűséges" szigetet háborúba sodorta. Kuba 1868-ban megkezdte hosszú, ezúttal még sikertelen kimenetelű harcát függetlensége kivívásáért: az ún. tízéves háborút. A háború az ország keleti tartományában tört ki, ahol a rabszolgák száma a legalacsonyabb volt, így a gazdasági helyzet is válságosabb, mint az ország nyugati vidékein. A háború kezdetét általában Carlos Manuel Céspedes bayamoi ügyvéd és ültetvényes kiáltványától számítják, amikor Demajagua nevű ingenióján visszaadta rabszolgáinak szabadságukat. A harcok is nagyrészt az ország keleti és középső vidékén zajlottak, ahol kávéültetvények, állattenyésztő haciendák és kisgazdaságok, növénytermesztő kisbirtokok és parcellák, köztük nagy számban vegák pusztultak el részlegesen vagy teljesen. A nyugati országrészben kisebb volt a pusztulás. A két országrész latifundistái között ugyanis nem alakult ki egységes álláspont, így a harcok sem terjedtek át a sziget nyugati felére. A háború célkitűzéseit tekintve a nyugatiak az anyaországgal való egyezkedés hívei maradtak továbbra is.

A háborút megelőző években a keleti országrészben, a jelenlegi Oriente tartományban Fernando Ortiz szerint jelentős számú vega volt. A yarai és a mayarii dohányt mint ennek az időszaknak a hírességét említi, de a háború után ezek a területek nagyrészt felhagytak a dohánytermesztéssel.[159] José Rivero Muñiz további helységeket sorol fel, ahol nagymértékben csökkent a vegák száma:

[154] Historia 1968. 138.
[155] *López Segrera* 1972. 178.
[156] *Riverend* 1967. 167.
[157] *Riverend* 1974. 467.
[158] *Ortiz* 1963. 71.
[159] Uo.

A vegák száma Kuba keleti országrészében José Rivero Muñiz adatai alapján[160]

Dohánytermesztő helységek	1862	1877
Guantánamo	1039	262
Santiago de Cuba és környéke:		
Caney, Cobre	2504	3
Jiguaní	251	1
Holguín, Gibara	599	1
Manzanillo	776	–
Összesen	5169	267

Az adatok szerint tehát a felsorolt helységekben a vegák száma kb. huszadrészére csökkent. Az ország középső vidékén, Puerto Principében (ma Camagüey), Nuevitasban, Santa Clarában, Sancti Spiritusban, Trinidadban, Cienfuegosban, Remedios környékén – a híres dohánytermesztő vidéken –, ahol a háborút meglőző időszakban összesen 937 vega volt, szintén felhagytak a dohánytermesztéssel. Az ország többi vidékén nem volt ilyen nagy mértékű a vegák pusztulása. Sőt Cárdenas és Güines környékén, ahol 1862-ben még, ill. már nem volt vega, 1877-ben 72 vegát vettek számba, 8-at Cárdenas és 64-et Güines, a hajdan híres, nagy dohánytermesztő hagyományokkal rendelkező helység környékén. Mégis országos viszonylatban is a vegák száma 15 év alatt 40%-ára csökkent Kubában: 1862-ben összesen 11 500, 1877-ben már csak 4511 volt.[161]

A vegák számának csökkenése a XIX. század elején megindult koncentrálódási folyamattal is összefügg. A vegák egy része gyárosok, kereskedők, ill. lerakattulajdonosok tulajdonává vált; nagy részük pedig ugyanezek ellenőrzése alá került, amit a veguerónak nyújtott kölcsönökkel s a veguerók fokozott eladósodásával szereztek meg.

Ahol a háború után megmaradtak a vegák, nagy harcot kellett vívniuk fennmaradásuk, esetleg újratelepítésük érdekében, ráadásul a háborús időszak nem teremtett kedvező feltételeket az értékesítésre sem. Vuelta Abajóban 1877-ben a pinar del ríói Casino de Españoles, Consolación del Surral és Guanéval egyetértésben egy feliratot (Memoria) készített, melyben leírták a vidék válságos helyzetét: nélkülözték az alapvető élelmiszereket, s a dohányt oly alacsony áron tudták eladni, hogy sokszor a termelésbe befektetett összeget sem nyerték vissza.[162] A veguerók általános helyzetét nehezítette továbbá az is, hogy mivel a háborús viszonyok mellett nem tudtak megfelelő mennyiségű dohányt termeszteni, az anyaország beengedte a szigetre Puerto Rico dohányát, ami a fent említett Memoria szerint számtalan visszaélésre, márkahamisításra vezetett. E gyakorlat nem szűnt meg a háború után sem. Erről tanúskodik Pinar del Río tartományának 1884-es felterjesztése a legfelső kormányzathoz, melyben a vidék nehéz helyzetének ecsetelése után kérik, hogy tiltsa be a puerto ricói dohány kubai behozatalát. Az erre irányuló panaszok és követelések még a XX. század elején is folytatódtak.[163]

A háború nemcsak a vegákat pusztította el. Sokszor az épségben maradt vegák gazdáit is tönkretette következményeivel. Pl. sok veguero földjét vették el, mivel azzal vádolták – sok esetben nem alaptalanul –, hogy a felkelőkkel szimpatizált. Sokaknak lejárt a hitelek és kölcsönök szerződésben megszabott visszafizetési ideje, s a háború szabta körülmények között nem tudtak eleget tenni ennek, így elvesztették földjüket. Sokan spontán módon hagyták el földjüket, vagy a harcok elől

[160] *Rivero Muñiz* 1965. II. 302–4.

[161] Uo.

[162] Memoria 1877. 6.

[163] Ld. ehhez a következő munkákat: *Pérez Sta Maria* 1891; *Friedlaender* 1944. 452; *Mas y Otzet* 1886; La provincia del Pinar del Río 1884.

húzódtak más vidékre, vagy katonának álltak, vagy éppen a konfiskálás, ill. a hitelezőik elől menekültek.[164]

A háború nemcsak a mezőgazdasági termelőket érintette. A dohánygyári munkások s gyakran maguk a tulajdonosok is gyárukkal együtt kivándoroltak. Egyrészt a háború elől menekültek, nemegyszer politikai indokokból, másrészt már a háború előtt kialakult gazdasági helyzet, az ipari termelés háttérbeszorulása ösztönözte őket jobb megélhetés keresésére. Az 1860-as évekre a feldolgozott dohány termelési és kiviteli értéke nem növekedett, hanem kis mértékben ugyan, de csökkent. A termelés értéke 1846-ban 8 500 000 peso volt, 1862-ben pedig ennél valamivel alacsonyabb: 8 421 000 peso. A kivitel értéke 1860-ban 2 980 000 peso, 1864-ben 2 900 000 peso volt.[165] Így a dohánygyáriak, tulajdonosok és munkások egyaránt nagy számban vándoroltak a jobb lehetőségeket nyújtó Egyesült Államokba: Tampába, Cayo Hueso szigetére, Floridába. Kivándorlásuk már az 1860-as évek elején megindult. Ezzel a kubai gyáripar, megfelelő ellenintézkedések híján, rengeteg szakemberét vesztette el. A gyáripar kivándorlása a mezőgazdasági termelésre is visszahatott: a dohánytermesztők hazai piaca beszűkült. (Sajnos az 1870-es és 1880-as évek dohánytermelésének mennyiségére, értékére és a dohánykivitelre vonatkozó adataink nincsenek.)

A háború után az ország gazdaságának helyreállása viszonylag gyors volt. A háború pusztította vidékeken, különösen az ország keleti és középső vidékén és az ország nyugati felében is a cukorültetvények újabb területeket hódítottak meg. A számok látszólag ellentmondanak a fentieknek, mert míg 1877-ben 1191 ingenio volt, addig 1894-ben már csak 1100. De számolnunk kell az ingenióknál jóval nagyobb kapacitással dolgozó centrálok keletkezésével is. Számuk 1899-re már 217-re emelkedett.[166] Az állattenyésztés, mely már nem bírt nagy jelentőséggel Kuba gazdaságában, ekkor szintén újabb területeket hódított meg. Az állattenyésztő latifundiumok száma 1894-ben 4098 volt, míg 1877-ben csak 3172.

A dohánytermesztés rekonstrukciója gyorsabb volt talán a többi termelési ágnál is. E rekonstrukciót Julio Le Riverend az 1877 és 1890 közötti időszakban két szakaszra osztja. Az első szakaszban, 1877 és 1884 között a dohánytermesztés helyreállása jelentős továbbfejlődéssel párosult, melyet a vegák számának növekedésével érzékeltet: 1877-ben számuk 4511 volt, 1884-ben pedig 9515.[167]

E fejlődés inkább a nyugati tartományokra összpontosult, mint a keleti és a középső vidékekre, mivel itt a háborúban elesett, vagy a háború után konfiskált, vagy pedig a földjüket önként elhagyó veguerók helyét azok foglalták el, akik ellen harcoltak: félszigeti, mégpedig újonnan betelepülő spanyolok, akik a vegák helyreállításánál a nagybirtokosok és kereskedők támogatását élvezték. Ennek ellenére ők is ugyanazon rendszer szerint, többnyire bérlői voltak a földnek s nem tulajdonosai, ahogy elődeik sem. A háborús vidékekről elhúzódó veguerók egy része a nyugati országrészben telepedett le, amint Cárdenas és Güines újonnan keletkezett vegáinak példáján láthattuk az előzőekben.

A dohánytermesztés helyreállásának második szakaszában, 1890-ig, bizonyos csökkenés tapasztalható a vegák számában: 8485 vega maradt 1890-re.[168] Ennek fő okozója a termelés koncentrációja volt. Részben a gyárosok, részben pedig a kereskedők vontak egyre több vegát ellenőrzésük alá, a hagyományosnál nagyobb termelő egységeket létrehozva, s ezzel is előmozdítva a dohánytermelés helyreállását, sőt fokozását. Példa erre Partido dohánytermesztő vidéke, mely az Egyesült Államokba irányuló, kivitelre szánt bőterméső dohány termesztésére specializálódott. E koncentráció a századfordulóra főleg észak-amerikai trösztök kialakulásában csúcsosodott ki.

A dohánytermesztés az ország gazdaságával együtt valóban helyreállt, fejlődése azonban ettől kezdve csak vizonylagos volt. A cukortermelés 1880-ban 530 000 t, 1895-re ennek majdnem kétszeresére emelkedett: 1 004 264 tonnára.[169] A leveles dohány termelésének, ill. kivitelének adatai híján összehasonlításul a feldolgozott dohány kivitelének értékét idézzük: ez 1880-ban 4 800 000 pesót tett

[164] *Arredondo* 1945. 254.
[165] *Friedlaender* 1944. 544.
[166] Census 1899. 540, 552.
[167] *Riverend* 1974. 469.
[168] Uo.
[169] *Guerra* 1970. 228.

ki, 1895-ben ennek alig másfélszerese: 6 600 000 peso volt. Az 1895-ös érték viszont visszaesést jelent az 1890-ben elért 9 700 000 pesóval szemben.[170] A feldolgozott dohány kivitelénél az utóbbi értékcsökkenése jelentheti a dohány termesztésének csökkenését is, de egyben az Egyesült Államok új gazdaságpolitikáját is tükrözi, mely szerint inkább a nyersanyagok behozatalát ösztönözte, az ipari cikkeket pedig igyekezett saját ipara védelmében visszaszorítani.

A dohánytermelés viszonylagos fejlődésének okai közül az Egyesült Államok protekcionista gazdaságpolitikáját és a dohánygyárak ezzel összefüggő kivándorlását már említettük. Másik fontos tényező, hogy sem Kuba XIX. századi politikai mozgalmaiban (Reformismo, Independismo, Anexionismo), sem a tízéves háború programjaiban: Manuel Céspedes manifesztumában (Manifiesto de Demajagua, 1868. okt. 10), az Ignacio Agramonte és Antonio Zambrana által megfogalmazott Alkotmányban (Constitución de Guáimaro, 1869. ápr.), valamint a háborút lezáró egyezményben (Pacto de Zanjón, 1878. febr. 10.) az ország problémái közül konkrétan a gazdasági helyzetnek – a mezőgazdaságnak és ezen belül a dohánytermesztésnek – nem szenteltek figyelmet. E programok fő célkitűzései: a Spanyolországhoz való viszony rendezése, ill. a függetlenedés, valamint a rabszolgakérdés megoldása voltak. Ennek oka az lehetett, hogy pl. a háború nagy vezéralakjai, Céspedes, Agramonte, Máximo Gómez, Cisneros Betancourt, Manuel de Quesada cukorlatifundisták, ill. azok leszármazottai voltak, s amennyiben a mezőgazdaságra figyelmet fordítottak, elsősorban a cukortermesztésre voltak tekintettel. A tízéves háborúval nem tudták első célkitűzésüket elérni, Kuba nem függetlenedett az anyaországtól. A második kérdés, a rabszolgaság problémája azonban lényegében megoldódott azzal, hogy a Zanjón-i egyezmény elismerte azoknak a rabszolgáknak a szabadságát, akik a háborúban harcoltak. Az 1880-as patrono-rendszer (patronato) bevezetése és 1886-ban a teljes felszabadítás kimondása, a már kialakult helyzet szentesítése volt csupán. Julio Le Riverend a következőkben látja a rabszolga-felszabadítás jelentőségét: lehetővé vált a munkások osztállyá szerveződése, kialakult a kubai proletariátus, és ösztönzően hatott a cukoriparnak az 1840-es években megindult kapitalista fejlődésére. A cukortermelés fejlődésének korlátlan lehetősége éppen ekkor, a tízéves háborút követő időszakban és a rabszolga-felszabadítás táján kezdődött. Ez hozzájárult a kubai mezőgazdaság szerkezeti változásához, sokoldalú mezőgazdaságból monokultúrás gazdasággá alakulásának konszolidációjához. E szerkezeti változás pedig szabad utat biztosított az idegen, imperialista érdekeket képviselő cukorlatifundiumok terjeszkedésének. Doña Azúcar győzött Don Tabaco felett.

III. A kubai dohánytermesztő: a veguero

Honnan származtak a veguerók, milyen volt társadalmi állásuk, milyen szerepet töltöttek be Kuba történelmében, s ezek alapján milyen embernek tartották őket?

A latin-amerikai, s így az Antillák lakosságáról általában a korabeli és későbbi szerzők nincsenek jó véleménnyel. Miguel de Cervantes Saavedra, a gyarmati kor nagy spanyol írója az Újvilágról így írt: „Spanyolország reményvesztettjeinek, lázadóinak és gyilkosainak menedéke; szerencsejátékosok és szabados gondokodású nők paradicsoma volt."[171] Don Antonio Ulloa, VI. Ferdinándnak küldött egyik hivatalos jelentésében a gyarmatokra érkezett spanyolokról mint alacsony és kétes származású, műveltséget és egyéb figyelemreméltó érdemeket nélkülöző emberekről írt.[172]

Igazuk is van, ha figyelembe vesszük, az Újvilág meghódítói között nagyon sok volt a kalandor, hódítani vágyó vagy sorsa elől menekülő ember. De nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy sokan nem El Dorado kincseiben bízva, a meggazdagodást, hanem saját kétkezi munkájuk, verejtékük árán, új, jobb megélhetést kerestek.

Az Antillák szigetvilágának népessége, lakosságának száma és összetétele aszerint alakult, hogy milyen gazdálkodást folytattak, melyik növény termesztése volt a jövedelmezőbb s így a vezető a mezőgazdaságban. Pl. Barbados és Kuba esetében bizonyos időkülönbséggel hasonló változást figyelhetünk meg. Eleinte sokoldalú gazdálkodás alakult ki mindkét szigeten, gyapotot, indigót stb.

[170] *Friedlaender* 1944. 546.
[171] *Madden* 1964. 31.
[172] Uo.

termesztettek, s a fő foglalatosság a dohánytermesztés és az állattenyésztés volt. Ekkor még kisebb volt a szigetek lakossága, de összetételében az európai telepesek alkották a többséget a színesbőrűekkel, rabszolgákkal szemben. Amikor a cukortermesztés felülkerekedett a többi terményen – ez különösen Barbadosra igaz –, akkor az összlakosság száma emelkedett, és az európai lakosság száma csökkent, részben elvándorlásuk miatt, részben az afrikai rabszolgák tömeges behurcolása miatt. Barbadoson így a lakosságnak csak kis hányadát tették ki a fehér telepesek, túlnyomó többségét pedig a színesbőrű, néger rabszolgák.[173] Kubában és Puerto Ricóban is növekedett az összlakosság száma,[174] de összetételének változása nem volt olyan nagy mértékű. Barbadoson a XVIII. század végén a színesbőrű rabszolgák száma a fehér lakosságénak négyszeresére nőtt. Kubában, amikor a színesbőrű szabadok és rabszolgák aránya a legnagyobb volt, akkor is az összlakosságnak csak 58,5%-át képviselték (ld az I. táblázat). Ez részben azzal magyarázható, hogy Barbadoson és általában az angol, francia és holland gyarmatokon korábban, a XVI. század második felében zajlott le a lakosság összetételének megváltozása, míg Kubában később, a XVIII–XIX. század fordulóján, s nem olyan nagy erővel; akkor, amikor hanyatlásuk ellenére is az eredeti mezőgazdasági tevékenységek – a dohánytermesztés és az állattenyésztés – már jobban megerősödtek, stabilabb helyet vívtak ki maguknak.

Az Antillákon és Kubában is az *első dohánytermesztők* még nem az európai bevándorlók, hanem minden bizonnyal az *indián* bennszülöttek közül kerültek ki, hiszen ők dolgoztak eleinte az estanciákon, ahol a többi élelmiszernövény mellett dohányt is termesztettek. Az első kubai dohánytermesztők indián voltáról tanúskodik Demetrio Pela már említett, kéziratban fennmaradt munkája is. *Demetrio Pela* – aki Jorge Gaspar Garcia Galló szerint a Kanári-szigetekről származott, kéziratának nyelve azonban a galíciai nyelvjáráshoz (gallego) hasonlít, így valószínűbb, hogy galíciai spanyol eredetű –, azzal, hogy 1541-ben leírta indián tanítómestere, Erio-xil Panduka dohánytermesztéssel kapcsolatos tanácsait, s így név szerint őt ismerjük elsőnek az európai származású dohánytermesztők közül, méltó arra, hogy őt is tartsuk nyilván ebben a minőségben. Az indiánoktól ellesett tapasztalatok alapján ő lett az első „dohánymester" (maestro de tabaco), aki maga is dolgozik a dohányföldön, másokat is tud irányítani, ezzel őket is megtanítja a mesterségre.

A XVI. század második felétől kezdve érkeztek a szigetre az első telepesek a *Kanári-szigetekről.* Bevándorlásuk egészen a XVIII. századig folyamatosan tartott, ami valószínűleg összefüggött a dohánytermesztés addigi növekvő tendenciájával. Nem véletlen, hogy belőlük lettek, és – Garcia Galló szerint – a mai napig is ők a legügyesebb veguerók, hiszen régi hazájukban is földművesek voltak már. S így az andalúz bevándorlókkal együtt – Andalúzia szintén nagy földművelő hagyományokkal rendelkezik – hamarosan megtanulták a kubai élelmiszernövények termesztését, hogy megéljenek, s a dohánytermesztést, amivel hamarosan bekapcsolódhattak a kereskedelembe.

A leírások szerint a veguerók Kuba lakosságának jelentős részét képviselték. A XVII. században – Garcia Galló véleménye szerint – a veguerók a fehér lakosság 1/5 részét képviselték.[175] López Segrera a század végére Kuba összlakosságát 50 ezerre becsülte. Feltételezi, hogy a lakosság fele fehér volt, ennek pedig jelentős hányadát a kistermelő parasztok (pequeños campesinos) alkották, ezen belül a veguerók jelentős számmal szerepeltek.[176] A gyarmati korszakra vonatkozólag a kubai család átlagos lélekszámának ismerete híján, az 1931-re vonatkozó együtthatóval (5,2)[177] számolunk a továbbiakban, feltételezve, hogy ez a szám, különösen a vidéki lakosság esetében nem volt alacsonyabb a korábbi időszakokban sem. A fentiek alapján tehát a XVII. században a veguerók becsült száma 5 ezer, ez pedig kb. 960 családot jelent. A XVIII. század végére van újabb becsült adatunk. Pedro Luis Capestany szerint 1788-ban kb. 10 ezer család, kb. 52 ezer lélek foglalkozott dohánytermesztéssel.[178] Wittman Tibor megállapítása alapján, mely szerint a veguerók száma harmadára csökkent a század végére,[179] kiszámíthatjuk, hogy az estanco bevezetését megelőzően kb. 30 ezer család, kb. 156 ezer ember

[173] Erre vonatkozólag ld. *Guerra* 1970. 12, 18–20.
[174] *Saco* 1963. 115.
[175] *Garcia Galló* 1961. 53.
[176] *López Segrera* 1972. 67.
[177] *Núñez Jiménez* 1966. 114.
[178] *Capestany* 1946. 9.
[179] *Wittman* 1965. 7.

tevékenykedett a vegákon. A veguero családok XVIII. század végi száma a XIX. század elején nagyjából változatlan maradt, ekkor José Antonio Valdés adatai szerint 10–12 ezer család, kb. 52–62 ezer veguero termesztett dohányt.[180] A XVIII. század végén még a veguerók a lakosságnak kb. az 1/5-ét tették ki, a XIX. század elején viszont csak a tizedrészét. A fenti adatokat a következő táblázatban foglaljuk össze:

A kubai dohánytermesztők (veguerók) becsült száma
XVII–XIX. század, különböző források alapján[175–180]

Század, ill. év	Kuba össz-lakossága	Veguero családok száma	Veguerók száma
XVII. század	50 000	960	5 000
XVIII. század eleje	–	30 000	156 000
1788	272 301	10 000	52 000
1817	583 033	10 000–12 000	52 000–62 000

A további időszakokra nem találtunk adatokat, hogy számszerint hány veguero élt Kubában.

Rosti Pál a XIX. század 50-es éveiben a következőket írja: „. . . a dohánytermesztők 'vegueros'-nak neveztetnek . . . Ezen birtokosok többnyire kisebb mezei gazdák . . .”[181] Valóban a veguerók Kubában általában a kis tehetőségű, sőt szegény emberek voltak. Fernando Ortiz is a vegát többek között a dohány, a föld, a család és a szegénység mesteri ötvözetének nevezi.”[182] Dohánytermesztőkké kezdettől fogva általában a kevés tőkével vagy tőkével egyáltalán nem rendlkező telepesek váltak, mivel egy vega beindításához kevés tőke, ill. hitel is elegendő volt. Julio Le Riverend véleménye szerint a dohányültetéshez sokszor nem kellett semmilyen befektetés, elég volt, ha a veguero karja erejével rendelkezett.[183] Humboldt leírása szerint egy 40 caballeria (537,2 hektár) területű ingenio felállításához, mely 300 néger rabszolgával dolgozott, 300 ezer peso volt szükséges a XIX. század első felében. Kb. ugyanebben az időszakban, 1830-ban egy közepes nagyságú, 8 caballeria (107,4 ha) területű kávéültetvény beindítására, mely 100 rabszolgával dolgozott, 80 ezer pesót fordítottak.[184]

A század elején, 1805-ben Francisco Arango y Parreño egy caballeria (13,43 ha), tehát az átlagosnál nagyobb területű kisgazdaság létrehozásához az előirányzott költségeket 626 pesóban határozta meg.[185] Ez utóbbi összeg minimálisnak tekintendő, mert ebben az időszakban a legkeresettebb földek ára caballeriánként pl. Matanzas és Güines környékén 500–1000 peso volt. Richard Madden Kubáról szóló leírása szerint 1827-ben Kuba 5534 vegájába, mely kb. 2778 caballeria (37 309 ha) területet foglalt le és 7929 rabszolgát alkalmazott, összesen 6 532 420 pesót fektettek be.[186] Ezen adatok szerint 1827-ben egy vegára, melynek területe 1/2 caballeria és 1–2 rabszolgát alkalmazott, kb. 1181 peso értékű befektetés jutott, tehát majdnem kétszerese Arango y Parreño kalkulációjának, ugyanakkor az 5534 vega közül csak egy kis hányadot telepítettek újonnan ebben az évben. Az eltérés oka abban kereshető, hogy valószínűleg emelkedett a föld és a rabszolgák ára a két időpont között eltelt időszakban. Láttuk továbbá, hogy Arango y Parreño már az 1805-ös földárak közül is a legalacsonyabbal (50 peso) számolt. Feltehető, hogy az általános igénynek megfelelően, mely a fehér, szabad kistermelők számát igyekezett szaporítani, kicsit szépítve határozta meg a költségeket, hogy minél csábítóbbak legyenek. A dohánytermesztés Puerto Ricóban is a „szegények munkája volt”; Puerto Rico kormányzójának 1769-ben tett jelentése szerint nagyon kevesen s többnyire a kis

[180] *Valdés* 1964. 280.
[181] *Rosti* 1861. 39.
[182] *Ortiz* 1963. 485.
[183] Historia 1952. II. 141.
[184] *Schmitz* 1972. 54–5.
[185] *Wittman* 1965. 23.
[186] *Madden* 1964. 188.

tehetőségű parasztok termesztettek dohányt.[187] „Venezuelában – írja Wittman – a kubai veguerókhoz hasonlóan a dohánytermelés a szegények gazdasági tevékenysége, mivel munkaigényes, de nem tőkeigényes foglalkozás."[188] Láttuk azt is, hogy XVII–XVIII. században Kubában maguk a nagybirtokosok is foglalkoztak dohánytermesztéssel, sőt egyháziaknak is voltak vegáik, kihasználva nem tőkeigényes s jövedelmező voltát. Azonban amint problémák merültek fel, pl. késlekedett a Mexikóból érkező pénz, Arango y Parreño leírása szerint a nagybirtokosok, akik eddig (kb. a XVIII. század második harmadáig) dohánytermesztéssel foglalkoztak, felhagytak vele, s ismét csak a szegények foglalkozása maradt.[189] Az 1840-es években az elpusztult kávéültetvények helyén is a kevés befektetést igénylő vegák nőttek ki a földből, s nem az egyre jobb jövővel kecsegtető cukorültetvények.

Az Antillákon, mint Kubában is, a dohánytermesztők rendszerint *kisgazdaságok*ban (minifundio, pequeña finca) maguk és családjuk segítségével dolgoztak, szemben az észak-amerikai (Virginia, Maryland) termesztőkkel, akik nagy dohányültetvényeken, nagyszámú rabszolga munkaerejére támaszkodtak. Ennek magyarázata egyrészt az lehet, hogy Kubában minőségi dohányt, Észak-Amerikában pedig elsősorban nagy mennyiségű dohányt termesztettek. Másrészt az Antillákon eredetileg házi használatra termelték a dohányt, Észak-Amerikában viszont eleve kereskedelmi célokkal. Azonkívül – Julio Le Riverend szerint – Kubában inkább kisbirtokokon, kistermelők kezdtek dohánytermesztésbe, a nagybirtokosok szívesebben foglalkoztak állattenyésztéssel vagy később cukortermesztéssel, míg Észak-Amerikában eleve kapitalista földbirtokosok vállalkoztak nagy dohányültetvények alapítására.[190] Venezuelában, hasonlóan az Antillákhoz, kisgazdaságokban folyt a dohánytermesztés, ugyanakkor azonban – Wittman írja az előbb idézett cikkében – Venezuela egyes területein (Mérida, Barinas) nagy számban dolgoztak nagyobb birtokok dohányföldjein indiánok is, akik kényszermunkájuk fejében bért kaptak, „ami nyilvánvalóan összefüggésben volt a dohánytermelés speciális követelményeivel."[191]

Kubában, mint láttuk, indiánokat csak eleinte, kipusztulásukig alkalmaztak a dohányföldeken. Afrikai *rabszolgák*at is ritkán és legfeljebb kis számban vettek igénybe. Részben mert nem volt rá anyagi keretük, hogy sok rabszolgát vásároljanak – és éppen a dohánytermesztés hanyatlásának kezdetével esett egybe a kubai nagy rabszolgabehozatalok kezdete –, részben, mert a minőségi dohánytermelés kistermelői jellegű, intenzív, sok figyelmet és gondos munkát igényel, s nem kíván egyszerre sok munkáskezet. Madden leírása szerint a XIX. század első évtizedeiben pl. egy jól megművelt vega 20 munkáskezet, 4 pár ökröt igényelt.[192] Feltehető, hogy az említett vega az átlagosnál nagyobb volt, és bérletek formájában művelték. Rosti Pál Vuelta Abajoról írja a század közepén: „Ezen terület mintegy 60–70 000 embert foglalkoztat . . ."[193] A XIX. század végén, Rodriguez Ramos szerint, 100 ezer palánta átültetés utáni felnevelése 4 ember munkáját vette igénybe.[194] Az elmondottak azonban nem jelentik azt, hogy a kubai veguero egyáltalán nem alkalmazott rabszolgákat. Rodriguez Ferrer feltehetőleg 1844-es adatai az ellenkezőjét bizonyítják: Pinar del Río legnagyobb vegája összesen 110 rabszolgát alkalmazott.[195] Nem általánosíthatunk azonban egyedi adatok alapján. Ramón de la Sagra 1830-ról közölt adatai szerint ebben az évben 5534 vegán összesen 7927 rabszolga dolgozott.[196] E számok – durván számítva – azt bizonyítják, hogy átlagosan egy vegára nem jutott másfél rabszolga, s nyilván a tehetősebb veguerók többel dolgoztak – valószínűleg ott voltak a rabszolgák többen, ahol a veguero saját válogatóházzal (casa de escogida)

[187] „. . . el tabaco . . . subsistia somo 'labor de pobres' "; „. . . se dedicaban muy pocos labradores en este cultivo . . . a la poca fuerza . . ." *Gil-Bermejo* 1970. 162–3.

[188] *Wittman* 1966. 17.

[189] „Los ricos han abandonado un cultivo tan ingrato. Y el pobre es el que lo hace, porque muy poco costoso, necesita de cuidado pero no de capital." *Pichardo* 1971. I. 177.

[190] *Riverend* 1967. 144.

[191] *Wittman* 1966. 17–8.

[192] *Madden* 1964. 188.

[193] *Rosti* 1861. 29.

[194] *Rodriguez Ramos* 1905. 19.

[195] *Rodriguez Ferrer* 1851. 90.

[196] *López Segrera* 1971. 133; *Madden* 1964. 188.

rendelkezett, vagy esetleg nagy mennyiségben dolgoztatott fel dohányt –, a szegényebbje pedig rabszolga nélkül, csak a saját és családja munkaerejére támaszkodva. Julio La Riverend a XVIII. század dohánytermesztésének tárgyalásánál említi, hogy előfordult, hogy a veguero özvegye rabszolgamunkát alkalmazott, de a rabszolgák nem kapcsolódtak be rendszeresen a dohánytermesztésbe, csak az élelmiszernövények termelésében vettek részt.[197] Feltehető, hogy a veguerók rabszolgát később is főleg a ház körüli munkákba, ill. a dohánytemesztés mennyiségi meghatározottságú, tehát nem nagy szakértelmet követelő szakaszaiba vontak be. A rabszolga is megtanulhatta volna a dohánytermesztés fogásait, értelmi, fizikai képessége megvolt hozzá, de általában a veguerónak nem is volt szüksége munkája elvégzésében oly sok emberre, hogy rabszolgákat is vásároljon, s hogy ne tudta volna megoldani családja és esetleg veguero társai segítségével. De mint Jameson a „Havannai levelekben" is írta, nagy többségük nem is tudott rabszolgamunkát igénybe venni, magas áruk miatt számukra túl költséges segítségnek bizonyult.[198] Másrészt éppen a XVIII–XIX. század fordulóján növekedett rohamosan a rabszolgabehozatal, tehát sokan voltak még az újonnan érkezettek. Rövid idő alatt rengeteget kellett tanuljanak, új nyelvet, új szokásokat s nem utolsósorban addigi életükkel teljesen ellentétes életmódot, a rabszolgáét. Valószínű, hogy bennük sokkal nagyobb volt az ellenállás, mint a bennszülöttekben, akik rabszolgának születtek.

Ramón de la Sagra szerint Kubában a mezőgazdaságban alkalmazott rabszolgák negyede-fele az állattenyésztő latifundiumokon és a vegákon dolgozott, a fennmaradó rész cukor- és kávéültetvényeken.[199] Az Antillák többi szigetén sokkal nagyobb arányban dolgoztak rabszolgák az utóbbiakon. Tehát az észak-amerikai dohányültetvényekhez képest kevés, de az Antillák többi szigetéhez képest is Kubában a rabszolgák viszonylag nagy százalékban dolgoztak a vegákon.

A dohánytermelés feldolgozó, ipari ágában gyakrabban alkalmaztak rabszolga munkaerőt. A XVIII. század végétől – amikor, ha lassan is, de kezdett felfutni a cukor csillaga, s egyre több rabszolgát követelt – a dohányfeldolgozásnál a rabszolga munkaerőt szabaddal kezdték felváltani. Ez azonban felemás módon történt. Széles szabad munkásréteg hiányában kezdetben – mint már láttuk – rabokat, menhelyi gyermekeket alkalmaztak a műhelytulajdonosok.[200]

A cigarettagyártásnál a továbbiakban is foglalkoztattak rabokat. 1861-ben Havannában 2300 cigarettagyártó munkás közül 950 a város börtöneinek rabjaiból került ki.[201]

Ez nem jelenti a rabszolgamunka teljes kizárását. Rabszolgamunkát és szabad bérmunkát párhuzamosan alkalmaztak egészen a rabszolgafelszabadításig (1886). 1846-ban Kuba ezer szivargyárában dolgozó 14 ezer munkás közül 5 ezer, tehát a dolgozók majdnem jó harmadrésze rabszolga volt.[202] A bérmunka a század közepétől – a rabszolgamunka válságának kezdetétől –, s különösen a tízéves háború befejezése (1878) után kezdett egyre nagyobb teret hódítani, ezzel párhuzamosan alakult ki a dohánygyári munkásság, kiszorítva az otthon dolgozókat.

A rabszolgák egy kis részének, főleg a városiaknak, Kubában lehetőségük volt szabadságuk megvásárlására. Ritkán lett belőlük veguero, dohánygyári munkás annál gyakrabban. Dohánygyárossá válni is elenyésző esetben tudtak. A „Havannai levelek"-ben Jameson írja, hogy miután megvásárolták szabadságukat, sokan kikiáltók lettek a városi piacokon, sokan pedig dohánykiskereskedést nyitottak,[203] vagy vándor dohányárusokká váltak.

A veguerók – a dohánytermesztés jellegének megfelelően – kezdetben önálló, *szabad kisbirtokosok,* ill. kistermelő parasztok voltak. Önállóságuk azonban nagy részüknél hamarosan csorbát szenvedett. Függő viszonyba kerültek 3 vonatkozásban: a nagybirtokossággal, a kereskedőkkel és a spanyol államkincstárral szemben. Kisebb részük, a tehetősebbek, inkább meg tudták tartani önállóságukat, szabadparaszti vagy kisbirtokosi pozíciójukat. Sőt előfordult, hogy maguk is nagybirtokossá váltak, s parcellákat osztottak szegényebb veguero társaiknak.

[197] *Wittman* 1965. 13.
[198] *Jameson* 1966. 64.
[199] *López Segrera* 1972. 134.
[200] *Riverend* 1967. 158.
[201] *Rivero Muñiz* 1965. II. 289.
[202] Uo. 273.
[203] *Jameson* 1966. 68.

A nagybirtokosságtól való függésük eredete, mint láttuk, nagyrészt a földjuttatás módjának köszönhető, a merced merceden belüli adományozásból ered. Szórványosan a XVII. század, nagyobb tömegben a XVIII. század végétől vált a veguerók nagy többsége *függő parcellabirtokossá*, majd a XVIII–XIX. század fordulójától kezdve saját földdel nem rendelkező *bérlővé*. A század végére az összes dohánytermelő terület 71,1%-án bérlők dolgoztak:

Az összes dohánytermelő terület birtokforma szerint
A Census of Cuba 1899 adatai alapján, cordelben[204]

Birtokforma		Cordel	Hektár	%
Saját tulajdonán gazdálkodik (owner)	fehér	183 309	7 598,3	22,3
	színesbőrű	6 047	250,6	0,8
Bérlők (renter)	fehér	537 202	22 267,3	65,8
	színesbőrű	67 868	2 813,2	8,3
Vegyes (other)		23 026	954,5	2,8
Összesen		817 452	33 883,8	100

Feltételezhető, hogy a veguerók több mint 9%-át kitevő színesbőrűek eredetileg rabszolgák voltak. Valószínű, hogy a falun, főleg kisgazdaságokban élő rabszolgáknak a városiakhoz hasonlóan lehetőségük volt napi munkájuk elvégzése után törvényes pénzkeresésre, s az így összegyűlt pénzből megválthatták magukat. Elképzelhető, hogy ha elegendő pénzük gyűlt össze, még egy kis darab földet is tudtak vásárolni. Ezt a fenti adatok is igazolják, a veguerók 0.8%-a színesbőrű, saját tulajdonán gazdálkodó volt. Feltehető továbbá, hogy a színesbőrű veguerók többségükben előzőleg is veguerók mellett dolgoztak.

A másik szálon a veguerók a kereskedőktől függtek, akik egyben hitelezőik is voltak már a XVII. századtól kezdve. A kereskedők vagy kölcsönöket adtak a vegueróknak, vagy előre „megvásárolták a vegát", vagyis a lábon álló termést. Gyakran a várható terméseredménynél nagyobb előlegeket adtak, vagy az árakkal manipuláltak, míg végül a veguero egy életre adósukká vált.

Előfordult, hogy adósságuk fejében a vegát vesztették el, s a vega tulajdonosa a kereskedő lett. A vegák ellenőrzését a XIX. század elejétől a kereskedők, a nagy lerakatok tulajdonosai (almacenista) és a gyárosok a dohányföldek megvásárlásával biztosították. Így a veguerók többnyire bérlőjükké váltak.

A veguerónak a spanyol államtól, a királyi kincstártól való függése 1717-ben, a Factoría felállításával vált nyilvánvalóvá. Az estanco bevezetésével egyfelől megkötötték a veguerók kezét: nem rendelkezhettek szabadon termésükkel, másfelől kiszolgáltatták őket a felvásárlás jogával felruházott kereskedőknek, majd a havannai Real Compañía de Comerciónak. Az estanco bevezetése és a felkelések után, a veguerók anyagi függése személyes szabadságuk, önrendelkezésük megcsorbításával párosult.

Az estanco bevezetése a veguerók számára nemcsak anyagi függést jelentett, hanem differenciálódásukat, társadalmi fejlődésüket is akadályozta. Az estanco bevezetése előtt már megkezdődött a veguerók differenciálódása. A XVII. század végén egy csekély részük járadékot vagy bért fizetett az hacendadónak. Ugyanebben az időben a dohánykonjunktúra idején erős kis- és középbirtokos veguero réteg alakult ki, és közülük néhánynak vegája mellett dohánymalma is volt. E réteg

[204] Census 1899. 558, 554; *Arredondo* 1945. 256.
1 caballeria = 324 cordel = 13,43 hektár, 1 cordel = 0,04 hektár.

kiegészült a kereskedő-vállalkozó dohánymalom-tulajdonosokkal (dueños de molino de tabaco). A malomtulajdonosok és a szegényebb veguerók között rövidesen ellentétek alakultak ki: a malomtulajdonos igyekezett a dohányt minél alacsonyabb áron megvásárolni, hogy az őrlésből származó haszna növekedjék. Az ellentétek másik oka az a versengés volt, ami a kis őrlőkövekkel (piedra) dolgozó veguerók és a nagy teljesítményű malmok tulajdonosai között folyt.[205] E versengés is a veguerók további differenciálódását ösztönözte.

Az estanco bevezetése a kibontakozó dohányipart teljesen tönkretette, ezzel a nyersanyagtermelés növekedését is jelentősen korlátozta. Következésképpen útját állta a veguerók további jelentősebb differenciálódásának is. Bár a század utolsó harmadára kialakult a nagybirtokos veguerók egy kis rétege, mely földjét bérbe adta, de a nagy többségük több-kevesebb szabadsággal rendelkező kistermelő paraszt vagy kisbirtokos maradt. A vegák pedig, melyek Fernando Ortiz szavaival a parasztság társadalmi emelkedésének, polgárosodásának alapja lehettek volna,[206] meggyengültek, s kistulajdonból lassan egy nagytulajdon részeivé, bérelhető parcellákká váltak.

Amikor Fernando Ortiz összehasonlítja a vegák és az ingeniók tulajdonosait, többek között elmondja, hogy a veguerók általában megmaradtak parasztoknak, kisbirtokosoknak (guajiro, sitiero), nem váltak sohasem olyan nagy földesurakká (hacendado), mint a cukortermelők. Folytatva Don Tabaco és Doña Azúcar szembeállítását, a dohánytermesztőket mint az arany középút képviselőit: a középosztálybeli, szabad polgárságot emlegeti (clase media: burguesia libre), szemben a cukortermesztőkkel, akik a szélsőségeket képviselik: a legalsó és legfelső osztályokat, ők a rabszolgák, a proletárok – és a nagybirtokosok, a nagytulajdonosok.[207] Valóban a veguerók a XVIII. századig, Wittman kifejezésével élve, „erős élcsapattal" rendelkeztek, a középosztályt képviselték mint kis- és középbirtokosok. Ramiro Guerra őbennük látta egy új társadalmi rendszer kialakulásának reménységét, talán a polgári fejlődés lehetőségét. Az estanco lényegében a veguero polgárosodását, a vega és a dohánytermesztés tőkésedését tette lehetetlenné. Ez az egész sziget, az ország fejlődését is befolyásolta, mert azzal, hogy a hazai tőkét termelő dohánytermelés meggyengült, az ország polgárosodása is lehetetlenné vált.

Nem alaptalan, hogy a szerzők szimpátiával írnak a veguerókról. Számtalan erényükkel rászolgáltak erre. Emeterio Santovenia Pinar del Rióra vonatkozólag a dohánytermesztésről, mint az erények és a civilizáció „ügynökéről" ír.[208] Ez nemcsak Pinar del Rióra, hanem a sziget minden vidékére érvényes, ahol dohányt termesztettek. Hiszen tudjuk már, hogy a dohány mily nagy igényeket támaszt a veguerókkal szemben: a sok apró, időről időre elvégzendő művelet a dohányművelő állandó türelmes figyelmét, szívós kitartását, teljes odaadását igényli. Így a veguero egész éven át kell végezze tevékenységét, nem hagyhatja el földjét, nem költözhet a városba vagy akár külföldre, mint a cukorültetvényesek. Hangyaszorgalma ráadásul feltétlen pontos szaktudással kell párosuljon. A termelők szaktudását a dohány minden területen megköveteli: a magok elvetésétől a kész áru tárolásáig. Egy-két példát említsünk csak. A dohánygyárosnak – különösen kezdetben, míg maga „vásárolta a vegát" vagyis a nyersanyagot, s nem voltak ügynökei – nemcsak a gyári munkálatok csinját-binját kellett ismernie, hanem a növény termesztését is, hogy tudja, mit vásárolt. A szivarsodróknak (torcedor) pedig közügyességük mellett számtalan fogást kellett ismerniük, hogy a szivarok megfeleljenek a végtelen sok követelménynek, míg a piacra kerültek.

Ramón de La Sagra a veguerók erényének tartja azt is, hogy szemben a városban henyélő állattenyésztő hacendadókkal, akik rabszolgák tömegét alkalmazták, és rossz minőséget termeltek, a veguerónak vagy nem volt rabszolgájuk, vagy családtagként kezelték.[209] Tudván, hogy a veguerók a rabszolgát többnyire csak a ház körüli munkákban, tehát cselédként alkalmazták, Rosti Pál leírását rájuk is érvényesnek tekintjük, ha nem is említi szószerint a veguerókat: „A rabszolgák, kik városokban

[205] *Wittman* 1965. 3, 12–4; *Riverend* 1967. 146; *Schmitz* 1972. 31, 50.

[206] *Ortiz* 1963. 3.

[207] Uo.

[208] „El cultivo del tabaco . . . era en Pinar del Río agente de virtud y civilización." *Santovenia* 1946. 194.

[209] *Sagra* 1926. 17.

p. o. szivargyárakban dolgoznak vagy pedig családoknál szolgálnak mint cselédek, sokkal jobb sorban részesülnek mint társaik az ingeniókban . . ."[210]

A szerzők gyakran a veguerók javára írják – ami tőlük független –, a származásukat: hogy fehérnek és szabadnak születtek. Bár e szerzők és történetírók maguk is szembeszállnak a rabszolgaság embertelen intézményével, de faji előítéleteiktől mégsem tudnak megszabadulni.

A veguerók egy tényleges erényéről: harcos szellemükről nem feledkezhetünk meg. Háromszor is fegyvert fogtak a spanyol kereskedelmi monopólium rendelkezéseinek végrehajtása ellen, s számtalanszor szabotálták azokat. Küzdő jellemüket edzette évszázados, állandó küzdelmük a nagy állattenyésztő haciendákkal, később a cukorlatifundiumokkal. Szabadságuk meggyengülése után feltehető, hogy forradalmi hagyományaikat megőrizve, a XIX. század végi spanyolellenes felszabadító háborúban aktívan vettek részt. Pontos adataink részvételükről nincsenek, csak következményeiről: sok vega azért maradt gazdátlan, mert a veguerók katonának álltak, vagy a háború után a felkelők iránt tanúsított szimpátiájuk miatt konfiskálták őket. Forradalmi hagyományaikat nemcsak megőrizték, hanem át is örökítették a dohánygyári munkásságra. Az első fejezetben láttuk, hogy ők voltak a kubai munkásmozgalom megteremtői és élharcosai. Többek között aktív politikai tevékenységük miatt kényszerült a dohánygyáriak egy része Kubát elhagyni, és Tampa, Cayo de Hueso szigetére települni. Az sem véletlen, hogy éppen e szigeteken folytak az 1895-ös függetlenségi háború előkészületei. Forradalmi gondolkozásuk fejlesztéséhez részben a dohánygyári műhelyekben szokásos felolvasás (lectura) is hozzájárult. A felolvasások alkalmával rendszeresen figyelték a sajtót, és az irodalom legkülönbözőbb műfajú és fajsúlyú alkotásait hallgatták. A felolvasó (lector), akit maguk a munkások fizettek, nemegyszer közülük került ki, s nagy szerepe volt az olvasmányok megválasztásában. S hogy a felolvasás valóban hozzájárult a munkások haladó gondolkodásához, bizonyítja, hogy a válságos időkben, pl. a tízéves háború alatt a kormányzat betiltotta a felolvasásokat.

A veguerók küzdőképességüknek köszönhetik, hogy annyiszor újra tudtak kezdeni. Ha az időjárás elpusztította a vegát, újra telepítették vagy mással vetették be, hogy megkeressék a betevő falatot. Számtalanszor kényszerültek a veguero-élet újrakezdésére. Előbb az állattenyésztők, majd a cukor-latifundisták elől húzódtak el más vidékre. A XVIII. századi felkelések után a megtorlás elől mentek Pinar del Rióba és az ország belső területeire Havanna környékéről. A XIX. század végi függetlenségi háborúk idején sokan menekültek békésebb vidékre. A veguerók szívósságának, küzdőképességének következménye, hogy a tízéves háború után a dohánytermesztés regenerálódása viszonylag gyorsabb volt, mint a többi terményé.

Az elmondottakból láthatjuk: nem alaptalan, hogy a dohányról és termesztőiről, a veguerókról mindig kissé elfogultan írnak. Nem véletlen, hogy a dohány vált a szabadság szimbólumává Kubában. Egyfelől maga is rászolgált, másfelől a kubai szerzők bizonyos nosztalgiáját is kifejezi. A veguerók és a dohánytermesztés XVII–XVIII. század fordulóján történt fejlődését s e fejlődés alapján lehetséges, de meg nem valósult távlatokat vetik össze a valósággal: a XIX. századi szerzők többek között a rabszolgaság intézményének térhódításával, a XX. századi szerzők pedig az ország idegen érdekektől függő monokultúrás fejlődésével.

[210] *Rosti* 1861. 21.

FÜGGELÉK

1. TÁBLÁZAT

Kuba lakossága (1776–1899) különböző források alapján*

Év	Összlakosság száma	Fehér lakosság		Színesbőrű lakosság			
		száma	%	szabad	rabszolga	összesen	%
1775	1 620	96 440	56,2	30 847	44 330	75 180	43,8
1792	272 300	153 559	56,4	54 152	64 590	118 741	43,6
1817	572 363	257 380	44,9	115 691	199 292	314 983	55,1
1827	704 468	311 051	44,2	106 494	286 942	393 435	55,8
1832	870 000	400 000	45,9	110 000	360 000	470 000	54,1
1841	1 007 624	418 291	41,5	152 838	436 495	589 333	58,5
1861	1 396 530	793 484	56,8	225 843	377 203	603 046	43,2
1877	1 505 291	1 023 394	67,9	272 478	199 094	485 897	32,1
1887	1 609 075	1 102 889	68,5	–	–	528 798	31,6
1899	1 572 797	1 067 354	67,8	–	–	505 443	32,2

*1775–1827, 1841–1899: Census 1899. 81, 97, 98.; 1832: *Madden* 1964. 32.

2. TÁBLÁZAT

A mezőgazdasági üzemek száma Kubában (1792–1894) különböző források alapján*

Mezőgazdasági üzemek	1792	1827	1846	1862	1877	1894
Állattenyésztő latifundiumok (hato, corral)	339	1 140	1 239	2 712		
Állattenyésztő kisgazdaságok (potrero)	–	3 098	4 388	6 175	3 172	4 098
Növénytermesztő kisgazdaságok (estancia, sitio)		13 947	25 292	34 546	17 906	23 238
Dohányföldek (vega)	7814	5 534	9 102	11 550	4 515	8 875
Cukorföldek és -feldolgozók (ingenio)	478	1 000	1 442	1 365	1 191	1 100
Kávéültetvények (cafetal)	–	2 067	1 670	782	192	191

*1792: Historia 1952. III. 321.
1827–1862: *Schmitz* 1972. 57.
1877: *Riverend* 1971. XXVII. fej. 272.
1894: Census 1899. 540.

3. TÁBLÁZAT

A dohánytermesztő terület részesedése Kuba megművelt földterületeiből 1899-ben
különböző források alapján*

Tartományok	Száma	Kisgazdaságok			Dohánytermesztő terület		
		területe caballeria (hektár)	átlagos területe caballeria (hektár)	megművelt területe caballeria (hektár)	cordel (hektár)	%	részesedése a megművelt területből (%)
Pinar del Río	10 408	25 245 (339 040,4)	3,3 (44,3)	4304 (57 802,7)	590 353 (24 470,5)	72,2	42,32
La Habana	6 159	33 827 (454 296,6)	4,1 (55,1)	3193 (42 881,9)	106 632 (4 419,9)	13,1	10,31
Matanzas	4 083	30 617 (411 186,3)	7,5 (100,7)	4902 (65 933,9)	4 674 (193,8)	0,6	0,29
Santa Clara (Las Villas)	16 129	57 171 (767 806,5)	3,5 (47,0)	7515 (100 926,5)	103 354 (4 284,1)	12,6	4,24
Puerto Principe (Camagüey)	2 382	61 365 (824 131,8)	25,8 (346,5)	939 (12 610,8)	950 (39,4)	0,1	0,31
Santiago de Cuba (Oriente)	21 550	54 633 (733 721,2)	2,5 (33,6)	6179 (82 983,9)	11 489 (476,2)	1,4	0,57
Kuba	60 711	262 858 (3 530 182,9)	4,3 (57,8)	27 032 (363 039,7)	817 452 (33 883,9)	100,0	9,33

*Kisgazdaságok = Census 1899. 543.; dohánytermesztő terület (cordel. %) = Censo 1899. 561.

4/a TÁBLÁZAT

Dohánytermesztés mennyisége (1708–1899)
különböző források alapján*

Év	arroba	tonna
1708–1710	120 000	1 380
1724–1734	16 000	184
1734-től	120 000	1 380
1773	273 000	3 139
1788	388 000	4 462
1790	287 000	3 300
1796	147 000	1 690
1803	37 000	425
1817	371 000	4 266
1827	500 000	5 750
1846	1 680 000	19 320
1860	2 480 000	28 520
–	–	–
1895	2 480 000	28 520
1896	1 600 000	18 400
1897	360 000	4 140
1899	570 717	6 563

*1708–1803, 1860: *Schmitz* 1972. 56;
1817–1846: *Rodriguez Ferrar* 56;
1895–1897: *Riverend* 1971. 551;
1899: Tabaco 1904. nr. 15. 5.

4/b TÁBLÁZAT

Cukorkivitel (Havanna kikötőjéből)
(1700–1850)
Ramiro Guerra adatai alapján*

Év	arroba	tonna
1700–1750	160 000	1 840
1754–1760	200 000	2 990
1761–1762	260 000	2 990
1763	130 000	1 495
1764–1768	480 000	5 520
1769	731 672	8 412
1770	824 976	9 487
1772–1785	16 800 000	193 800
1786–1790	5 452 192	62 698
1791–1795	7 572 600	87 078
1796–1800	11 466 766	131 858
1806–1810	15 101 200	173 663
1816–1820	18 058 206	207 667
1817	3 568 280	41 035
1826–1830	32 540 589	374 210
1827	5 878 924	67 608
1836–1840	50 742 777	583 533
1846	15 803 884	181 745
1846–1850	93 452 300	1 074 689

Cukortermelés mennyisége
(1857–1898)
Ramiro Guerra adatai alapján**

Év	tonna
1857	355 000
1862	522 000
1868	749 000
1878	533 000
1886	731 725
1895	1 004 264
1898	305 543

**Guerra* 1970. 221–6.
***Guerra* 1970. 227–8.

IDÉZETT IRODALOM

Arredondo 1945 = *Arredondo, Alberto:* Cuba: Tierra indefensa. La Habana 1945.
Capestany 1946 = *Capestany, Pedro Luis:* La Sociedad Económica y el tabaco de Cuba, Revista Bimestre Cubana, vol. 58. 1946.
Census 1899 = Census of Cuba 1899. Washington 1900.
Comes 1940 = *Comes, Horacio:* Historia, geografia y estadistica del tabaco. Revista Tabaco oct.–dic. 1940.
Cronologia 1937 = Cronologia Tabacalera de Cuba, Habana nov. 1937, nr. 11.
Ely 1961 =*Ely, Roland T.:* Comerciantes cubanos del siglo XIX. La Habana 1961.
Foner 1966 = *Foner, Philip S.:* Historia de Cuba y sus relaciones con los Estados Unidos I. Desde la conquista de Cuba hasta „La Escalera". La Habana 1966.
Friedlaender 1944 = *Friedlaender, H. E.:* Historia Económica de Cuba. La Habana 1944.
Furtado 1972 = *Furtado, Celso:* Breve historia económica de América Latina. La Habana 1972.
Garcia Galló 1937 = *Garcia Galló, Gaspar Jorge:* Influencia del Tabaquero en la trayectoria revolucinoaria en Cuba. Revista Bimestre Cubana, vol. 39. 1937.
Garcia Galló 1961 = *Garcia Galló, Gaspar Jorge:* Biografia del Tabaco Habano. La Habana 1961.
Gil-Bermejo 1970 = *Gil-Bermejo Garcia, Juana:* Panorama Histórico de la Agricultura en Puerto Rico. Sevilla 1970.
Guerra 1964 = *Guerra (y Sánchez), Ramiro:* Manual de Historia de Cuba desde su descubrimiento hasta 1868. La Habana 1964.
Guerra 1970 = *Guerra (y Sánchez), Ramiro:* Azúcar y población en Las Antillas. La Habana 1970.
Historia 1952 = Historia de la Nación Cubana t. I–X. Szerk.: Guerra y Sánchez, Ramiro; Pérez Cabrera, José Maria; Remos, Juan J.; Santovenia, Emeterio S.
Historia 1968 = Historia de Cuba. Dirección Politica de las FAR. La Habana 1968.
Jameson 1966 = *Jameson, Francis Robert:* Cartas Habaneras (1820). Revista de la Biblioteca Nacional 'José Marti' Año 57. vol. VIII. 1966, nr. 2.
Lepkowski 1976 = *Lepkowski, Tadeusz:* ¿Fue la abolición de la esclavitud el fin del feudalismo en Las Antillas? Estudios Lationoamericanos 1976. 6. Warszawa.
López Segrera 1972 = *López Segrera, Francisco:* Cuba: Capitalismo dependiente y subdesarrollo (1510–1959). La Habana 1972.
Madden 1964 = *Madden, Richard R.:* La Isla de Cuba. Sus recuerdos, progresos y perspectivas. Considerada especialmente en relación con la influencia de su prosperidad sobre los intereses de las colonias británicas de las Antillas. (1849) La Habana 1964.
Marx 1953 = *Marx, [Karl]*: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Bp. 1953.
Marx 1973 = *Marx, Karl:* A politikai gazdaságtan bírálata. A Tőke I. 25. fej. Bp. 1973.
Mas y Otzet 1886 = *Mas y Otzet, Francisco de:* El Tabaco y la industria tabaquera en Cuba. Memoria que eleva a Sociedad Union Ibero-Americana la Unión de lo Fabricantes de Tabacos expresiva de las medidas que deberian adoptarse para levantar este producto de su actual decrecimiento. La Habana 1886.
Memoria 1877 = Memoria redactada por acuerdo de los Casinos Españoles de Pinar del Río, Consolación del Sur y Guane, sobre la importación del tabaco de Puerto Rico en Cuba. Pinar del Río 1877.
Nuñez Jiménez 1965 = *Nuñez Jiménez, Antonio:* Geografia de Cuba. La Habana 1965.
Nuñez Jiménez 1966 = *Nuñez Jiménez, Antonio:* Kuba földrajza. Bp. 1966.
Ortiz 1940, 1963, 1965 = *Ortiz, Fernando:* Contrapunteo Cubano del Tabaco y el Azúcar. Advertencia de sus contrastes agrarios, económicos, históricos y sociales, su etnografia y su transculturación. La Habana 1940 (I. kiad.), 1963 (II. kiad.), 1965 (III. kiad.).
Ots Capdequi 1965 = *Ots Capdequi, José Maria:* El estado español en las Indias. México 1965.
Pach 1968 = *Pach Zsigmond Pál:* A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyezésének kérdéséhez. Századok 1968., 5–6. sz.
Pérez de La Riva 1946 = *Pérez de La Riva, Francisco:* Origen y régimen de la propiedad territorial en Cuba. La Habana 1944.

Pérez de la Riva 1966 = *Pérez de la Riva, Juan:* Presentación. Revista de la Biblioteca Nacional 'José Martí' Año 57. vol. VIII. 1966. nr. 2.

Pérez Sta María 1891 = *Pérez Santa María, Rafael:* Sociedad de Estudios Económicos. Exposición dirigida al Exmo. Sr. Ministro de Ultramar, acerca de la importación de tabaco en Cuba. La Habana, 1891.

Pichardo 1971 I. = *Pichardo, Hortensia:* Documentos para la historia de Cuba. t. I. La Habana 1971.

Portuondo 9161 = *Portuondo, José Antonio:* „La Aurora" y los comienzos de la prensa de la organisación obrera en Cuba. La Habana 1961.

Problemas 1935 = Problemas de La Nueva Cuba. Informe de la Comisión de Asuntos Cubanos. La Habana 1935.

La Provincia de Pinar del Río 1884 = La Provincia de Pinar del Río al Gobierno Supremo de la Nación. Pinar del Río 1884.

Riverend: Condición 1940 = *Riverend Brusone, Julio le:* Condición juridica de las Vegas de Tabaco en 1659–1830. Habano, mayo/1940.

Riverend: Interés 1940 = *Riverend Brusone, Julio le:* Interés Social de la Vega en le Siglo XVII. Habano, enero/1940.

Riverend 1967 = *Riverend* [*Brusone*], *Julio Le:* Historia económica de Cuba. La Habana 1967 (rövidebb összefoglalás).

Riverend 1971 = *Riverend* [*Brusone*], *Julio Le:* Historia económica de Cuba. La Habana 1971.

Riverend 1974 = *Riverend, Julio le:* Historia económica de Cuba. La Habana 1974. [II. kiad.]

Rivero Muñiz 1951 = *Rivero Muñiz, José:* Las tres sediciones de los vegueros en el siglo XVIII. La Habana 1951.

Rivero Muñiz VN. 1964 = *Rivero Muñiz, José:* Vereda Nueva. La Habana 1964.

Rivero Muñiz 1964, 1965 = *Rivero Muñiz, José:* Tabaco: Su historia en Cuba. T. I–II. La Habana 1964, 1965.

Rodriguez Ferrer 1851 = *Rodriguez Ferrer, Miguel:* El Tabaco Habano: su historia, su cultivo, sus vicisitudes, sus más afamadas vegas en Cuba y por qué la España apenas participa de este tesoro, con grave daño de su propio servicio, del interés de sus arcas públicas, y de la reciprocidad de las condiciones que deben existir entre la metrópoli y sus provincias ultramarinas. Madrid 1851.

Rodriguez Ramos 1905 = *Rodriguez Ramos, Manuel:* Siembra, fabricación e historia del Tabaco, con el manual del tabaquero. La Habana 1905.

Rosti 1861 = *Rosti Pál:* Úti emlékezések Amerikából. Pest 1861.

Saco 1963 = *Saco, José Antonio:* Papeles sobre Cuba (colección de papeles cientificos, históricos, politicos y de otros ramos sobre la Isla de Cuba ya publicados, ya inéditos) (1858–59) t. III. La Habana 1963.

Sagra 1926 = Informe suscrito por *D. Ramón de la Sagra* sobre los medios de fomentar el cultivo del tabaco promoviendo el repartimiento de las haciendas de crianza (1834.) Boletin de Archivo Nacional vol. 25. 1926.

Santovenia 1946 = *Santovenia, Emeterio S.:* Pinar del Rio. México 1946.

Schmitz 1972 = *Schmitz, Gerhard:* El desarrollo económico do Cuba y las revoluciones burguesas del siglo XVIII. Islas, Revista de la Universidad de Las Villas 1972. nr. 42.

Valdés 1964 = *Valdés, J. Antonio:* Historia de la Isla de Cuba y en especial de Habana (1813). La Habana 1964.

Wittman 1965 = *Wittman Tibor:* Reflecciones sobre la derrota del tabaco en Las Antillas (ss. 17–18.) Acta Historica 17. Szeged 1965.

Wittman 1966 = *Wittman Tibor:* A monokultúrák történetéhez a Karib térségben és Venezuelában (16–17. sz.) Acta Historica 22. Szeged 1966.

Wittman 1971 = *Wittman Tibor:* Latin-Amerika Története. Bp. 1971.

Wittman 1972 = *Wittman Tibor:* A latin-amerikai „feudalizmus" kialakulásának kérdései (XVI–XVII.sz.) Századok, 1972. 6.

VITA

VASS ELŐD

A TÖRÖK ADÓZÁS KÉRDÉSÉHEZ*

Az Oszmán-Török Birodalom pénzügyigazgatási szervezetében az ingatlan (vagyon) birtoklás (tapu) után járó állami vagy földesúri illetékek és más adójárulékok összeírásait egységesen tapujegyzékeknek nevezzük. A szerző már egy korábbi munkájában (Toward the Classification of Ottoman tapu registers – Oszmán-török tapu-jegyzékek osztályozásához: Acta Orientalia XXX., Copenhagen 1968) a közismert nevükön defteréknek nevezett oszmán-török kincstári jegyzékek jelentőségét és jellegét részletesen tárgyalja. Bayerle Gusztáv, a bloomingtoni Indiana Egyetem (USA) docenseként már közel két évtizede az oszmán-török tapu-jegyzékek feltárásával foglalkozik. Kutatásai egyik eredményeként a nógrádi szandzsák 1570/1571. évi adóösszeírását készítette el. Ezt a következőkben csupán 1570. évi adóösszeírásként említjük. A tapujegyzékek egyik csoportját a szántóföld megművelőből eredő jövedelmek, valamint más kisebb földesúri haszonvételeket érintő illetékek nyilvántartásai, adójegyzékei alkotják. Ezeket a földesúri haszonvételeket rögzítő adójegyzékeket tahrir-defteréknek is nevezzük. Az ilyen tahrir-deftereket az oszmán-török közigazgatás különböző területegységei közül szandzsákonként készítették el. A szandzsákok területfogalma a magyar megyékkel azonos jellegű volt, de földrajzi kiterjedése és szervezete azoktól teljesen eltért. A szerző a magyarországi szandzsákok közül a nógrádi szandzsák tahrir-defterét tárgyalja. Most első alkalommal került sor arra, hogy az adófizetők (reája) falvankénti összeírása mellett azok földesurairól készített földbirtokosjegyzék is együtt kerüljön kiadásra. A földesúr fogalmán természetesen csupán a javadalomként bizonyos falvak bizonyos földesúri bevételeivel rendelkező török katonákat szabad értenünk. Ezek folyamatosan változhattak, ahogy az illetékes budai tartományi kincstár az egyes nógrádi szandzsákbeli földesúri bevételekkel rendelkezett. Az oszmán-török javadalombirtokok személyes kiosztásáról készült földbirtokosjegyzékeket timár-defteréknek nevezzük.

Bayerle könyve történelmi visszapillantással indul, s a nógrádi szandzsák kialakulását vázolja fel. Történelmi bevezetőjét az 1551–1552. évi oszmán-török hadjárat kihatásaival kezdi. Jahjapasazade Mehmet budai pasa már 1544-ben elfoglalta Nógrád várát és ott egy új szandzsák-központot szervezett. Az új nógrádi szandzsákhoz, a legrégebbi adóösszeírása szerint, mely 1547 körüli, mintegy 79 helység tartozott. Ez a legrégebbi tahrir-defter azonban keltezetlen, és a hatvani, szegedi és nógrádi szandzsákok közösen egy kéziratba kerültek bemásolásra. A három szandzsák legrégebbi adóösszeírását őrző párizsi kézirat (MSSS., Paris, Turc., Suppl. 76) keltezésére már eddig több kísérlet történt. Fekete Lajos 1550-re, Molnár József 1548-ra keltezte a kéziratban szereplő hatvani szandzsák szövegét, a szegedi szandzsákot pedig az előbbiek és a kézirat későbbi javításai alapján e sorok írója 1548-ra keltezte (A kalocsai náhije 1548. évi adóösszeírása: Cumánia VI., Kecskemét 1980). Bayerle viszont a nógrádi szandzsák adóösszeírását alkotó szövegrészt 1547-re keltezi. A párizsi kéziraton kívül még egy isztanbuli kéziratot is említ (Isztanbul, Basvekalet Arsivi, Tapo defteri Nr. 981). Káldy-Nagy Gyula mind a három szandzsák adóösszeírását 1546-ra keltezi. Valamennyi szerző megegyezik azonban abban, hogy az említett párizsi kézirat a három szandzsák legrégibb oszmán-török adóösszeírását őrzi.

**Gustav Bayerle:* Ottoman tributes in Hungary. According to Sicteenth Century Tapu Registers of Novigrád. The Hague–Paris 1973, 228 l. + 8 t.

Bayerle Gusztáv főleg az észak-magyarországi szandzsákok 1570. évi oszmán-török adóösszeírásait kívánja kutatni. Könyvében megjegyzi, hogy az 1551–1552. évi hadjárat következménye a nógrádi szandzsák területének északi irányba történt fokozatos kiterjesztése, valamint az 1594-ig létező füleki és szécsényi szandzsákok megszervezése lett.

A nógrádi szandzsák oszmán-török adóösszeírásai sorában a következő defter (Isztanbul, Basvekalet Arsivi, Tapo defteri Nr. 485) két példányban maradt fent 1566 őszéről, mivel már II. Szelim szultán nevében írták össze. Ez a kézirat 76 lapos és 194 helységet tartalmaz. A Bayerle Gusztáv által most teljes szövegében közölt és filológiai feldolgozást kapott 1570. évi tahrir-defter kézirata (Isztanbul, Basvekalet Arsivi, Tapo defteri Nr. 507) 206 helységet tartalmaz. A negyedik ismert tahrir-defter 1579. évi kéziratát Budapesten a Széchényi Könyvtárban is megtalálhatjuk, de több lemásolt példányából Isztanbulban (Basvekalet Arsivi, Tapo defter Nr. 581) is található. Ebben az évben a mindössze 88 lapos kézirat szerint a nógrádi szandzsákban már 238 helységet írtak össze.

A timár-defterek közül a feltételezett legelső 1553-ra keltezhető. Ez a kézirat a budai, esztergomi, nógrádi, hatvani és szegedi szandzsákok földbirtokosjegyzékét közli. A 132–164. oldalak között szerepel a nógrádi szandzsák, méghozzá két részben; az első részben 76 helység felsorolásával, majd a második részben, amelyet „A nógrádi szandzsák függeléke" cím vezet be, 102-nél is több helységgel. Az utóbbi rész azokat a helységeket tartalmazhatja, amelyek az 1552 utáni időszakban hódoltak be (Isztanbul, Basvekalet Arsivi, Tapo defteri Nr. 1044). Dervis szegedi szandzsákbég és Juszuf jegyző készítette az 1559. december 3-án kelt: „a nógrádi és budai szandzsák összesített timár defterét", melynek a kéziratában a 60–83. lapokon található a nógrádi helységeket tartalmazó szövegrész. Ekkor 217 helységet jegyeztek fel (Isztanbul, Basvekalet Arsivi, Tapo defteri Nr. 239). A következő timár-defter ismét keltezetlen kézirat, amelyben viszont 238 helység felsorolása található, s így az 1579. évi tahrir-defter szövegével azonosíthatóvá válik. Bayerle könyvében ezt a timár-deftert közölte teljes szövegében, s az 1570. évi tahrir-defter szövegével együtt függelékekben filológiailag egybedolgozta. (Isztanbul, Basvekalet Arsivi, Tapo defteri Nr. 661.)

Most első alkalommal került sor az oszmán-török adóösszeírások kiadásának történetében arra, hogy a defterkézirat legelején feljegyzett tartalomjegyzék (fihrist) és keltezés (tarih) szokásos formulás szövegét átírásban és fordításban is közöljék. A szerző említi ezenkívül még a stilizált szultáni kézjegyet (tugra) és az összeírás szabályrendeletét (kanunname) is. A kéziratban szereplő településekről azonban csak rövid említést tesz, s így az olvasó az összeírás adatait tulajdonképpen nem ismeri meg. A XVI. századi magyar személynevekről és foglalkozásnevekről néhány szavas magyarázatot közöl. A személyneveknél és a helyneveknél a szerző alig magyarázható módon hajlamos a magyar névalak arab betűvel történt 1570. évi lejegyzését „ iző" kiejtésben visszafordítani. A „prépost" szónál például indokolatlanul „pripos" vagy „piripos" névalakot használ, ami félrevezető lehet stb. Mivel sem az oszmán-török nyelv nyugat-ruméliai nyelvjárása, sem a nógrádi magyar nyelvjárás az „iző" kiolvasást nem ismerte, ezért indokolatlanul használja.

A nógrádi szandzsák 1570. évi adóösszeírásának kiadásából a jegyzékbe feljegyzett helységek társadalmi-gazdasági viszonyairól alig valamit tudunk meg. Rövidre szabott magyarázatban az oszmán-török és a magyar adóztatásról, valamint az egyes adófajtákról éppen hogy értesülhetünk. Azonban általánosítható talán a kettős adóztatásról közölt példája, ezért említését szükségesnek tartjuk. Az 1553. évi urbárium magyar összeírása Horpácson 4, Patakon 10, Felső Vadkerten 5 és Középső Vadkerten 10 adófizetőt jegyzett fel. Az 1547 körüli tahrir-defter Horpácson hasonlóképpen 4, Patakon 10, Felső Vadkerten 5 és Középső Vadkerten 10 adófizetőt említ. Ez a példa arra enged következtetni, hogy itt az adófizetők számát valamilyen magyar–török közös elv alapján állapították meg. Bayerle az itt leközölt 1579. évi timár-defter szövegéről szintén csupán rövid áttekintést nyújt. Ebből tudjuk meg, hogy 1579-ben 3 hász-birtok összesen 363 590 akcsa, 8 zeamet-birtok összesen 130 997 akcsa és 84 timár-birtok összesen 622 853 akcsa jövedelemmel volt kiosztásban. Ez összesen 1 117 440 akcsát tett ki, ami cca. 2 234 880 magyar dénárt jelentett. Az első hász-birtok a szultáné, a második a nógrádi szandzsákbégé, Haszán bégé, a harmadik pedig Hüszejn bégé, aki a szomszédos szécsényi szandzsák bégje volt. A timár-birtokok javadalmainak jelentős részét a nógrádi és drégelyi janicsárok és azábok között osztották ki.

A két kézirat közlésének módjáról a szerző külön leírást közölt. A magyar hely- és személynevek arab betűs lejegyzését a mai törökországi török nyelv latin betűinek helyesírása szerint írta át. A

kéziratszövegek átírásánál az egyes kézirati oldalakat zárójeles sorszámokkal jelöli, de ezek a nyomtatásban nem kerültek mindenhol feltüntetésre. Szintén zavaró körülmény a közlésnél, hogy a könyv 65. oldala után a 70–71. oldal, majd pedig a 68–69., 66–67., 72–73., 78–79., 76–77. és végül a 74–75. oldal következik. A szerző az oszmán-török adóösszeírások kiadásának történetében egyedülálló módon a szövegközlés után pontos és részletes filológiai feldolgozást nyújt. A kéziratban szereplő földrajzi, mohamedán, magyar családi és keresztneveket arab betűs átírásaik feltüntetésével külön-külön ábécés rendbe szedett függelékekben közli. Rendkívül eredeti megoldást mutat a helységnévtár megszerkesztése is. Előre külön felsorolja az irodalmat és a térképeket, amelyekkel a szövegben előforduló helyneveket szintén ábécés rendben követőleg meghatározza. A helységnévtár a szövegközlés oldalszáma szerint készült, s így a helységeket oldalszám szerint kereshetjük vissza. Az egykori oszmán-török pénzügyi és közigazgatási „terminus technicus"-ok szójegyzéke a forrás értelmezhetőségét nagymértékben kibővíti, s olvasását minden érdeklődő számára lehetővé teszi. A szerző igényességét a szokásos kiadásoktól eltérően még tovább tudta fokozni azzal, hogy a szövegközléshez jelentős számú válogatott bibliográfiát is mellékelt. Az első olyan oszmán-török adóösszeírás (defter) került így az érdeklődökhöz, ahol még az eredeti kézirat facsimile lenyomatát is teljes egészében áttekinthetik. Szükséges még megemlíteni a könyvhöz csatolt nyolc térképet, melyeken a szövegközlésben szereplő helységek földrajzi elhelyezkedését igen reprezentatív módon azonosíthatjuk.

A nógrádi szandzsák földrajzi kiterjedése csak a szomszédos esztergomi, budai és szécsényi szandzsák adóösszeírásában szereplő helységek ismeretében válik meghatározhatóvá. Ezért megnéztük ezeket, és a következő áttekintést tudjuk nyújtani. A budai szandzsák váci náhijéjában 1559-ben Kozsd, Agárd, Kővár, Gyarmat, Lukanéne, Almás és Zsun helységek szintén szerepelnek. Ezenkívül több nógrádi szandzsákhoz összeírt helység a budai szandzsák váci náhijéjának helységei közé ékelődik be. Ezek a helységek több mozaikszerű falucsportot alkotnak. A nógrádi szandzsák nyugati szomszédságában levő esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása szerint ott Kamenicsa, Horvát, Egeg Falu, Rakoncsa stb. helységek szintén előfordulnak. Horhi, Csank, Bori stb. helységek viszont az esztergomi szandzsák területébe ékelődnek. A nógrádi szandzsák helységei köze pedig Nagy Darázs helység ékelődik be. A három szandzsák földrajzi kiterjedéséről egyaránt megállapítható, hogy csupán székhelyük körül alakítottak ki egybefüggő adózási területet, s adózó falvaik egy másik csoportja több mozaikban a szomszédos szandzsák területébe ékelődött.

A török uralom alá került magyar lakosság helyzetéről gyakran csak általánosságokban mozgó megállapításokból, összefüggéseikből kiragadott, kellő módszerekkel fel nem dolgozott adatokból alkothatunk képet. Így a történelmi események, a hódoltsági terület társadalmi-gazdasági viszonyai elemzésének hiánya miatt, nemegyszer nehezen érthetők meg. Ez ösztönzött bennünket arra, hogy az előre látott nehézségek ellenére a nógrádi szandzsák Bayerle Gusztáv könyvében közölt 1570. évi adóösszeírásának adatait részletesen megvizsgáljuk. E vizsgálattal kívánjuk elérni, hogy a nógrádi szandzsák területén 1570-ben összeírt adójegyzék adataiból, mint társadalmi-gazdasági felmérésből, az akkori társadalmi-gazdasági viszonyok differenciáltabb összefüggéseire utaljunk, s ezzel némileg pótoljuk a könyv előzőleg említett hiányosságát, a társadalmi-gazdasági viszonyok elemzésének elmaradását.

A nógrádi szandzsák helységeinek 1570. évi jellege az adójegyzék adatai szerint hét csoportra bontva tekinthető át. A hagyományos adót fizető városok, az évi átalányadót fizető városok, a hagyományos adót fizető falvak, az évi átalányadót fizető falvak, a lakatlan falvak, a puszták és a major településjelleg csoportjai követhetők sorra. Az összesen 206 helységből 78 hagyományos módon adózott, 84 helység pedig évi átalányadót fizetett. A lakatlan falvak és a puszták a lakott helységek művelésében állottak. Az egyetlen majorra nincs külön adat feltüntetve, tehát feldolgozhatatlan. Az 1. táblázatban szereplő „kapu"-szám az oszmán-török adójegyzékekben a földesúri adó egységének a neve. Fogalmában a földdel rendelkező telkesjobbágy háztartását érthetjük. A „hane"-szám az oszmán-török fejadó, más néven harács, forintadó egységének a neve, melyet hat magyar Ft vagyon után kellett fizetni. A családfők száma, akiket magunk számoltunk meg, az előbbi adóegységek számánál valamivel magasabb, amiből arra következtetünk, hogy a törökök ekkor nem minden jobbágyháztartást adóztattak meg. A lakosságszám kiszámításához a legtöbbet mutató családfők számát vettük alapul, s a hagyományos ötös szorzáson kívül az adófizetésből kimaradtakra (bírók, papok, zsellérek, cselédek)

összesen további 40%-ot rászámítottunk. Az ilyen módon megkapott 10 318 fős lélekszám azonban csak a nógrádi szandzsák helységeinek mintegy felét jelenti, mivel a helységek másik fele évi átalányadót fizetett. Ezeknél az adóegységeket nem tüntették fel. Az 1570. évi adóösszeírásban szereplő 206 helységben, illetve az azok közül 162 lakott helységben összesen cca. 20 636 fős lakosság élhetett, s gazdasági tevékenységét még 44 lakatlan falura és pusztára is kiterjesztette.

1. TÁBLÁZAT

A nógrádi szandzsák helységeinek 1570. évi jellege és lakossága

Helységek	Abszolút száma	Kapu száma	Hane száma	Családfő száma	Lakosság száma
Város (hagyományos adóval)	2	121	121	121	cca. 847
Város (átalányadóval)	6	–	–	–	–
Falu (hagyományos adóval)	76	1353	1390	1427	cca. 9 471
Falu (átalányadóval)	78	–	–	–	–
Falu (lakatlan)	12	–	–	–	–
Puszta	31	–	–	–	–
Major	1	–	–	–	–
Összesen	206	1476 (cca. 50%)	1511 (cca. 50%)	1542 (cca. 50%)	cca. 10 318 (cca. 50%)

Egy lakott helységre átlagosan 127 fős lakosságot számíthatunk, s ezeknek a helységen belüli megoszlására az összeírt hane és kapu adóegységek alapján következtethetünk. Ilyen módon a hagyományos adót fizető városok és falvak esetében azok egynegyede 1–9 kapu, további egynegyedében pedig 10–11 kapu közötti számarányt mutatja. A helységek másik fele 20–69 kapu közötti szóródást mutat, ami az egy helységre eső átlagos kapuszámot 18-ban szabja meg. Az egy kapura eső átlagos lélekszám pedig 7 főben számítható ki. Ez a kapunkénti, illetve telkes jobbágyháztartásonkénti 7 fős lélekszám két kis család együttélését bizonyítja. A nógrádi szandzsákban tehát az adófizető gazda mellett még egy adófizetésből kimaradt rokon vagy cselédcsalád élt. Ezt a helyzetet átlagosnak tekinthetjük, mivel a gyakorlatban háztartásonként egy és három stb. kis család is élhetett.

Ha a kiszámított telkes jobbágyháztartásra eső török adóösszeget akarjuk megvizsgálni, akkor a helységenként feljegyzett földesúri adóösszeg megoszlását vesszük figyelembe. A török földesúri adóösszegek török akcsa értékben kerültek feljegyzésre (egy akcsa kettő magyar dénárt ért). Ezt az adóösszeget átszámítottuk magyar aranyértékre (75 török akcsa egy magyar arany értékben). Megállapítottuk, hogy a városok és a falvak a kétféle adózási rendszer ellenére azonos török adóösszeget fizettek. Ez az azonos török adóösszeg az összes lakott helység azonos társadalmi-gazdasági körülményeire utal. Az egy kapu, illetve telkes jobbágyháztartásra eső török átlagos adóösszeg a városok és falvak esetében egyformán öt magyar arany érték körül számítható ki. Ehhez a török adóösszeghez még az állami fejadó (harács, forintadó) 1570-ben 60 akcsát kitevő hanénkénti összegét is hozzá kell számítanunk, így tehát az egy átlagos telkes jobbágyháztartásra eső összes török adó összege öt és fél vagy hat magyar arany érték körül határozható meg. A magyar adók szintén hozzávetőlegesen ugyanennyit tehettek ki, amit a szerző korábban négy példaként említett falu esetében mutatott be.

2. TÁBLÁZAT

A nógrádi szandzsák török földesúri adóinak 1570. évi megoszlása

Helységek	Földesúri adóösszeg			
	Összesen		Egy helység átlaga magyar aranyban	Egy kapu átlaga magyar aranyban
	török akcsában	magyar aranyban		
Város (hagyományos)	40 925	545,66	272,83	4,51
Város (átalányadó)	122 759	1 636,78	272,13	–
Falu (hagyományos)	467 738	6 154,44	82,05	4,74
Falu (átalányadó)	453 534	5 813,25	77,52	–
Falu (lakatlan)	11 293	941,00	12,54	–
Puszta	16 158	553,48	7,18	–
Major	–	–	–	–
Összesen	1 112 397	14 831,97	–	–

3. TÁBLÁZAT

A nógrádi szandzsák terménytizedeinek 1570. évi megoszlása

Helységek	Búzatized		Kétszerestized		Musttized	
	összesen kilában	egy kapura kilában	összesen kilában	egy kapura kilában	összesen pintben	egy kapura pintben
Város (hagyományos adó)	796	6,57	425	3,51	3 750	30,98
Város (átalányadóval)	–	–	–	–	–	–
Falu (hagyományos adó)	13 110	9,68	7713	5,72	31 511	23,29
Falu (átalányadó)	–	–	–	–	–	
Falu (lakatlan)	145	–	230	–	–	
Puszta	340	–	85	–	–	–
Major	–	–	–	–	–	–
Összesen	14 391	–	8553	–	35 861	–

Az egymillión felüli török földesúri adóösszeg bevételezése szinte teljes egészében a szandzsákban állomásozó helyőrségek fenntartására kelt el. Bayerle Gusztáv könyvében a közölt timár defterének végösszegét is egy millión felüli összegben adta meg. A két javadalomra fordított milliós összeg majdnem kiegyenlíti egymást, pedig 1570-ben csupán két városban, Nógrádon és Drégelyen volt török helyőrség. Mindkét városban kisebb mohamedán polgárváros is kialakult a helyőrség mellett. Nógrádon csak mohamedánok, Drégelyen már mohamedánok és magyarok vegyesen, de külön városnegyedben éltek. Az oszmán-török államnak a nógrádi szandzsákból az összeírások szerint nagy jövedelmet kicsikarnia nem sikerült.

A nógrádi szandzsáknak 2706 telkes jobbágyháztartása terménytizedei közül a hagyományos módon adót fizető 76 helység 1353 kapujának termelését a búza, a kétszeres és a must összeírásából számíthatjuk ki. A terménytizedek összeírt mennyiségi adataiból az egytelkes jobbágyháztartásra eső átlagos termésmennyiséget meghatározhatjuk, ha egy nógrád kila súlyát 41 kg-ba, egy pint mértékét pedig 1,8 literbe számítjuk. A búzatizednél a városi háztartásokra eső összes termés 26 q 93 kg. A falusi háztartások átlagos búzatermése 39 q 68 kg mennyiségben számítható ki. A kétszeresből egy városi kapura 14 q 39 kg, a falusi háztartásra pedig 23 q 45 kg jutott. A városi háztartásokra eső 41 q 32 kg-os és a falusi háztartásokra cső 63 q 17 kg-os összes gabona-termésmennyiségekből a szántóföld átlagos területe is kiszámítható, ha évenkénti átlagos 2 és félszeres terméshozamot tételezünk fel, s tudjuk, hogy egy holdra két pozsonyi mérő vetőmag kellett. A városi háztartások átlagosan 15 holdas szántókkal, a falusiak pedig 20–25 holdas szántóterületekkel rendelkeztek, így feltételezhető az, hogy a városi háztartások közül több volt a féltelkes, míg a falusiaknál az egésztelkesek száma magasabb volt.

A bortermelésnél a városi háztartásokra egyenként átlagosan 55 hl 76 liter, a falusiakra pedig 41 hl 92 liter összes musttermés jutott. A városok bortermelése tehát a falvakénál átlagosan több volt. A török adórovó négy helységnél külön jegyzete fel a más falvak által termesztett musttized mennyiségét, ami az extraneus szőlőművelés nógrádi eseteit bizonyítja. Mind a gabonamennyiségek, mind a mustmennyiségek alapján 1570-ben a nógrádi szandzsák helységei eladásra termelő, viszonylag jó gazdasági helyzetben levő háztartásokkal rendelkezhettek.

Hangsúlyozni kívánjuk fenti vizsgálataink kísérleti jellegét, mivel a települési jelleg, a lakosságszám, az adóösszegek és terménytizedek megoszlásából a társadalmi-gazdasági viszonyok mélyrehatóbb megismerését tűztük ki célul, de a korabeli mérték-, pénz- és árviszonyok változékonyságai következtében számos esetben nem a helyi körülményeket kényszerültünk figyelembe venni. A vizsgálataink eredményei a szerző könyvében rejlő adatok feldolgozásának lehetőségeit kívánják megmutatni. Kitűzött célunkat, a társadalmi-gazdasági viszonyok néhány vonatkozásának kvantitatív ábrázolását, vitathatóságuk és fogyatékosságuk ellenére megközelítik.

BOGDÁN ISTVÁN

GABONAFÉLÉINK TÉRFOGATSÚLYA A XVIII/XIX. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A mértéktörténet segédtudományi mivoltát jól szemlélteti ez a cikk: egy mértéknek, a pozsonyi mérőnek mint gabonamértéknek nagyságát, illetve metrikus megfelelőjét: a gabonák hektolitersúlyát vizsgálva egyidejű és közvetlen segítséget ad a mezőgazdaságtörténet kutatásához, ugyanakkor példát mutat arra is, hogy egy-egy történeti mérték nagyságának kutatásakor nem lehet nélkülözni a mérendőnek – jelenleg a gabonának – konkrét vizsgálatát.

A hajdani ganonatermesztésünk értékelésének – mint köztudott – két fontos tényezője van: a mennyiség és a minőség. Az előbbinek megállapítását azonban megnehezíti az a körülmény, hogy a történeti gabonamértékek pontos metrikus nagyságát nem ismerjük: nem tudjuk, hogy egy-egy ilyen űrmértékbe a különféle gabonafajtákból hány kg fért bele? A minőség helyes megítélését pedig az nehezíti, hogy erre vonatkozóan csak olyan forrásaink voltak, amelyekhez a mai gabonafajták minőségét nem hasonlíthatjuk. Ezen ismeretlen területet világította meg kissé először a 200 éves gabonalelet, fontos adatokkal szolgálván mind a minőség, mind a mennyiség kérdéséhez.[1] A további gabonaleletek azonban a mennyiség problémájához már semmi, a minőségéhez pedig kevés segítséget adhattak.[2] Mértéktörténeti kutatásaim egyik részeredményeként most újabb segítséggel szolgálhatok mind a mennyiség, mind a minőség megítélésének a problémájához. A helyzet ugyanis a következő.

A magyar kamara kezelésében levő államjószágok elidegenítése: adományozása, eladása, de főleg bérbeadása alkalmával érthetően döntő szerepe volt azok értékének. Az értékmegállapításnak: a becsünek hagyományos, Werbőczin alapuló módját azonban a XVIII. század végén már nem, még a részletes összeírással bővítetten sem találták mindig megfelelőnek, s a magyar kormányszervek: a kamara, a helytartótanács, illetve a kancellária kezdeményezésére az uralkodó 1787-ben általában,[3] 1790-ben már részletesebben intézkedett ez ügyben,[4] majd részletes útmutatást készíttetett a magyar kamarai és fiskális birtokok és javak összeírásának és becslésének módjára, s ez az utasítás 1797 elején nyomtatott formában is megjelent.[5] Az utasításból minket a következő érdekel: a

[1] *Bogdán István–Papp Zsigmond–Szabó Miklós:* Kétszázéves gabonaszemek az Országos Levéltárban. Agrártörténeti Szemle – továbbiakban ASz – 5. évf. 1963. 1–2. sz. 50–66. l.

[2] *Wellmann Imre–Mándy György–Mesch József:* Száznegyven esztendős búzakalász lelet. ASz 5. évf. 1963. 4. sz. 441–82. l.; *Bogdán István:* Háromszázéves búzaszem az Országos Levéltárban. ASz 7. évf. 1965. 2–3. sz. 248–52. l.; *Bogdán István:* Újabb kétszázéves gabonalelet. ASz 8. évf. 1966. 4. sz. 486–92. l.; *Mészáros Géza–Simonffy Emil:* Százéves kukoricaszem-lelet a Zalaegerszegi Állami Levéltárban. ASz 10. évf. 1968. 3–4. sz. 479–85. l.

[3] Országos Levéltár – továbbiakban OL – Magyar kamarai levéltár – továbbiakban Kamara – E 135 Benignae resolutiones 1787. dec. No. 43.

[4] Uo. 1790. jan. No. 43., ápr. No 82a.

[5] OL Kamara E 77 Collation bonorum 1797. fons. 2. pos. 9.

föld termékenységének megállapítása, így a birtok úrbéri osztályba sorolása érdekében az összeírásban meg kell adni a gabonafélék átlagos évi maghozamán kívül azt, hogy az „egyes gabonafajták, mint a búza, a rozs, az árpa, a zab egy mérője mennyit nyom súlyban",[6] vagyis: ezekből egy-egy pozsonyi mérő hány font? Tehát intézményesítették a térfogatsúly használatát. Ha aztán az utasítás e pontját mindenkor teljesítették volna, és az összeírásokat – amelyeket 6, illetve 10 évenként mindenképp ismételni kellett – egy helyre gyűjtötték volna és azok meg is maradtak volna, akkor ma valamennyi kamarai birtokról ismernénk ezeket az adatokat. A valóság azonban sokkal kedvezőtlenebb. Ugyanis a magyar kamara regisztratúrájából a XVIII. században létesített levéltár (archívum) alakítása során a kincstár szempontjából fontos ügyiratokat eredeti helyükről kiemelték és az akkor alakított gyűjteményekben helyezték el. E sorsra jutott az összeírások egy része is; kiemelték és besorolták az Urbaria et conscriptiones c. gyűjteménybe,[7] de az átrendezéskor konkordancia-jegyzéket nem készítettek az ügyiratokhoz, s ma már azt sem lehet megállapítani, hogy a kamara melyik hivatalában, illetve regisztratúrájában voltak eredetileg a minket érdeklő összeírások. A Collatio bonorum c. registratura[8] lenne illetékes, ott azonban utalás nincs, néhány összeírásmásolaton kívül a kapcsolatos ügyiratok találhatók, részben, ellenőrizni tehát nem lehet, így teljességre nem törekedhettem. Csak azok az összeírások állnak rendelkezésre, amelyeket az említett Urbaria et conscriptiones c. gyűjteményben[9] mértéktörténeti kutatásaim során megtalálhattam. Ezeket sem használhattam valamennyit, sok összeírásból hiányzik a számunkra fontos súlyadat.

A most feldolgozott forrásanyag tehát nem ad teljes képet témánkra. Egyes olyan birtokokra, illetve helységekre vonatkozik, amelyek rövidebb-hosszabb ideig kamarai tulajdonban, kezelésben voltak. 12 megye 142 településére vannak adataink, a jelentős többség (78%) azonban Dél-Magyarország 4 megyéjében fekszik. Az összeírások évköre 1790–1818, illetve egy-egy kivétellel 1821 és 1837. Hasznosnak tartottam azonban a 200 éves gabonaleletek vonatkozó adatát hozzátenni. Az alsó határ ezért kivételesen 1767. Így viszont 13 megye 144 települése alkotja az adattartományt – a jelzett területi arányban – és 7 gabonaféle térfogatsúlyára ad felvilágosítást. A közölt adatok mindegyike konkrét helyre, konkrét évre, konkrét mérésre[10] vonatkozik. Ezért nem egészítettem ki ez időszaknak az irodalomból ismert országos, de általános vonatkozó adataival,[11] csak sommásan vetem össze majd (ld. a 2. táblázat értékelését). Az azonban természetes, hogy a feldolgozás során e gabonafélék adatait összehasonlítom a vonatkozó mai térfogatsúlyokkal, a történeti adatokat másként nem értékelhetem. Az adatokat az 1–7. táblázatokon mutatom be, mindegyiknél a szükséges megjegyzések bevezetésével és a vonatkozó megállapítások, értékelések befejezésével, amelyek természetesen mindenkor az adattartományra vonatkoznak.

*

[6] Uo. 2. Abschnitt 2. Absatz 3. §.

[7] *Maksay Ferenc:* Magyar Országos Levéltár. Magyar Kamara Archívuma. Repertórium. Bp. MOL, 1975. 7., 101. p. (Levéltári leltárak 63.)

[8] OL Kamara E 77, vö. *Fábiánné Kiss Erzsébet:* Magyar Országos Levéltár. Magyar Kamarai Levéltár. Repertórium. Bp. MOL, 1973. 341. p. (Levéltári leltárak 61).

[9] OL Kamara E 156 – továbbiakban UC.

[10] Az összeírók több esetben megjegyzik, hogy a mérősúlyt próba alapján közlik.

[11] *Spira György:* A mérő és a font viszonya c. cikkében – ASz 6. évf. 1964. 3–4. sz. 473–75. l. – közli metrikus átszámítással Pankl (1790), Udvardy (1828) és Korizmics (1846) adatait.

Alapközlésként – az 1. táblázaton – szerepel a gabonaféléknek az összeírásokban megadott adata: az 1 pozsonyi mérőre vonatkozó súly bécsi fontban. Ezt átszámítottam metrikus értékre (1 bécsi font = 0,56 kg), tehát megállapítottam a vonatkozó gabonaféle 1 pozsonyi mérőjének kg-adatát (mérősúly). Ezen adatok alapján pedig kiszámítottam a gabonaféle hektolitersúlyát (1 p.m. = 62,4 l),[12] s megjegyzem a következőket. A 62,39 és 62,48 l-es nagyság közötti bizonytalanság miatt számítottam középre kerekítve a fenti űrtartalommal. Egyébként is e nagyságrenden még nem számottevő az eltérés, az arányokon nem változtat. Továbbá: a kétféle – kisebb (53 l) és nagyobb (62 l) – p. mérő feltételezett gyakorlati együttélése[13] esetében is a tárgyalt időszakban a központi, így a kamarai igazgatás a hitelesített p. mérőt alkalmazta – amelyiknek 1761 óta réz etalonja volt[14] –, ez pedig a nagyobb űrtartalmú mérő.[15] Végül: az 1807 : 22 tc., amelyik a kisebb (53 l) mérő mint hiteles mérték országos bevezetését rendelte el, az 1808-ban kezdődő végrehajtási kísérlet során olyan zűrzavaros helyzetet teremtett, hogy a végrehajtást hamarosan (1810 k.) felfüggesztették, a problémát felvették az országgyűlési ügyek közé (1813), s bár ezt a törvényt másik törvény hatályon kívül ugyan nem helyezte, de nem éltek vele.[16] Egyébként is az összeírások kritikus dátuma – 1808, illetve 1810 – éppen innen, illetve túl van az átmeneti zavaros időszakon. Vagyis: adattartományunk időkörében a nagyobb (62 l) p. mérőt használták az összeírásoknál, amit egyébként a közölt térfogatsúlyok azonossága, illetve arányossága is bizonyít (ld. az 1. táblázatot).

Minden gabonaféléné tehát három adat szerepel: a fajta 1 pozsonyi mérőjének font-, illetve kg-súlya (mérősúly) és a gabona hektolitersúlya kg-ban – továbbiakban hlsúly, illetve hls. Az adatok a megyék betűrendjén belül a településeknek az összeírásokban szereplő, de Lipszky[17] szerint írott nevének betűrendjében sorolnak a vonatkozó évvel, a földrajzi elhelyezkedés rendjében ugyanis – hogy a szoros tájazonosság adta összefüggéseket is illusztráljam –, valósághűen ma már térkép segítségével nem tudtam beosztani. A további vizsgálat során ezzel majd megpróbálkozom, általánosságban pedig eligazít a közölt térképvázlat.

A vonatkozó források jelzeteit a táblázatban technikai okok miatt nem tudtam tételesen felsorolni, itt egy jegyzetszám alatt közlöm valamennyiét,[18] (1. táblázat: 532–539. oldalakon.)

[12] *Bogdán–Papp–Szabó* i. m. 58. l., *Hušťava, Alexander:* Pol'nohospodárske miery na Slovensku. Bratislava, Vyd. SAV, 1972. 21–72. l.

[13] *N. Kiss István:* A pozsonyi mérő felhasználásának problémái. ASz 18. évf. 1976. 3–4. sz. 546–47. l.

[14] OL Helytartótanácsi levéltár – továbbiakban Htt – C 35 Acta Oeconomica, Idealia N. 3. 33.

[15] *Hušťava* i.h.

[16] OL Htt C 51 Departamentum politiae in genere et civitatum 1808–1812. fons 12., 1813–1818. fons 11.

[17] *Lipszky* [János] *Johannes:* Repertorium locorum . . . mappae . . . Hungariae etc. Buda, Typ. Univ. 1808.

[18] Esztergom: Mócs, Táth *Bogdán–Papp–Szabó* i. m. 53–56., 61. l., a többi az említett UC gyűjteményben van, ezért csak a fasc. nr. adatot közlöm a helységnév után. Abaúj: Alsóvadász 202/13. – Arad: Kujed 199/27, Újpanád 199/37. – Bács: Baracska 187/34, Bezdán 187/36, Béreg 187/9, Bogojeva 187/40, Bresztovácz 187/41, Bukin 187/38, Bulkesz 187/37, Csatalia 188/4, Cséb 205/2, Cservenka 188/1, Csonopolya 188/3, Dautova 188/13, Despotszentivány 188/12, Feketehegy 188/23, Filipova 190/29, Gakova 205/22, Hodsák 206/15, Jankovácz 197/33, Jarek 197/39, Karavukova 206/11, Katymár 204/10, Kér 206/14, 189/26, Kolut 189/21, Krusevlye 205/21, Kula 189/23, Kupusina 189/22, Lality 189/29, Monostorszeg 187/15, Obrovacz 204/8, Ópalánka 205/3, Óverbász 192/31, Pacsér 188/2, Parabuty 190/39, Petau 190/37, Ráczmiliticz 190/50, Rigicza 204/9, 197/54, Szántova 192/4, Szekich 192/1, Szentivány 190/35, Szilbás 204/14, Sztanisich 197/48, Sztapár 192/3, Topolya 205/19, Tovarissova 204/7, Veprovácz 192/32. – Bihar: Nyüved 207/45, Sarkad 202/20. – Krassó: Ballosest 175/4, Bara 195/3, Birna 195/16, Bottiest 195/18, Dobrest 185/1, Dragomeresti 175/1, Draxinest 175/4, Dulleo 196/25, Furlog 196/32, Herendiest 195/7, Honoris 195/28, Kavaran 234/17, 197/7, Kossovicza 223/30, Macsova 211/3, Ohabicza 236/10, Ollóság 196/17, Pestere 211/13, Poganyest 196/18, Radmanyest 194/11, Schönau 197/3, Spáta 238/1, Szarazan 194/25, Szatulmik 195/20, Szuboticza 196/9, Vallemare 196/28, Vecseháza 220/18, Zsuppa 179/22, Zsuresty 196/15. – Nógrád: Losonctugár 203/10, Somosújfalu 201/28. – Pest: Szántó 181/8, Szentlőrinc 200/5. – Sáros: Peklin 202/4. – Szabolcs: Balmazújváros 202/16, Balsa 241/3, Kenézlő 185/1, Püspökladány 228/5. – Szatmár: Sár 204/1. – Temes: Baraczház 193/32, Bencsek 239/6, Blásova

1.

A gabonafélék p. mérősúlya

Megye	Helység	Év	Búza			Kétszeres		
			1 p. m.		hls	1 p. m.		hls
			f	kg	kg	f	kg	kg
Abaúj	Alsóvadász	1799	77¾	43,54	69,8			
Arad	Kujed	1797				58	32,48	52,1
	Újpanád	1797				75	42,00	67,3
Bács	Baracska	1790				75	42,00	67,3
	Bezdán	1790				84	47,04	75,4
	Béreg	1790				77	43,12	69,1
	Bogojeva	1791				84	47,04	75,4
	Bresztovácz	1790				72	40,32	64,6
	Bukin	1790				78	43,68	70,0
	Bulkesz	1790				80⅝	45,08	72,3
	Csatalia	1790				74	41,44	66,4
	Cséb	1790				79	44,24	70,9
	Cservenka	1790				74	41,44	66,4
	Csonopolya	1790				76	42,56	68,2
	Dautova	1790				73	40,88	65,5
	Despotszentivány	1790				76	42,56	68,2
	Feketehegy	1790				66	39,96	59,2
	Filipova	1790				66	39,96	59,2
	Gakova	1790				77	43,12	69,1
	Hodsák	1790				78	43,68	70,0
	Jankovácz	1790				74	41,44	66,4
	Jarek	1790				67	37,52	60,1
	Karavukova	1790				78¾	43,96	70,4
	Katymár	1790				78	43,68	70,0
	Kér	1790				75	42,00	67,3
		1791				77	43,12	69,1
	Kolut	1790				78	43,68	70,0
	Krusevlye	1790				75	42,00	67,3
	Kula	1790				76	42,56	68,2
	Kupusina	1790				79	44,24	70,9
	Lality	1791				76	42,56	68,2
	Monostorszeg	1791				78	43,68	70,0
	Obrovácz	1790				80	44,80	71,8
	Ópalánka	1790				76	42,56	68,2
	Óverbász	1790				69	38,64	61,9
	Pacsér	1790				81	45,36	72,7
	Parabuty	1791				82	45,92	73,6
	Petau	1790				76	42,56	68,2
	Ráczmiliticz	1790				80	44,80	71,8
	Rigicza	1790				77	43,12	69,1
		1797				77	43,12	69,1

TÁBLÁZAT

és hektolitersúlya megyénként

Rozs			Árpa			Zab			Kukorica			Köles		
1 p. m.		hls	1 p. m.		hls	1 p. m.		hls	1 p. m.		hls	1 p. m.		hls
f	kg	kg	f	kg	kg	f	kg	kg	f	kg	kg	f	kg	kg
76¾	42,98	68,9				42	23,52	37,7						
						48	26,88	43,1	56	31,36	50,3			
			56	31,36	50,3	44	24,64	39,5	68	38,08	61,0			
			55½	31,08	49,8	43	24,08	38,6						
			64	35,84	57,4	49	27,44	44,0						
			66	36,96	59,2	46	25,76	41,3						
			72	40,32	64,6	48	26,88	43,1						
			64	35,84	57,4	52	29,12	46,7						
						50	28,00	44,9						
			69	38,64	61,9	54	30,24	48,5						
						44	24,64	39,5						
			67⅜	37,80	60,6	51	28,56	45,8						
			59	33,04	52,9	45	25,20	40,4	73	40,88	65,5	80	44,80	71,8
			60	33,60	53,8	45	25,20	40,4						
			64	35,84	57,4	44	24,64	39,5						
			62	34,72	55,6	45	25,20	40,4	74	41,44	66,4	79	44,24	70,9
			61	34,16	54,7	46	25,76	41,3						
			63	35,28	56,5	45	25,20	40,4	70	39,20	62,8			
			60	39,96	59,2	45	25,20	40,4						
						46	25,76	41,3						
			60	33,60	53,8	48	26,88	43,1						
			46	25,76	41,3	39	21,84	35,0						
						44¾	24,92	39,9						
			69	38,64	61,9	50	28,00	44,9						
			60	33,60	53,8	50	28,00	44,9						
			57	31,92	51,2	45	25,20	40,4						
			58	32,48	52,1	46	25,76	41,3						
			55½	31,08	49,8	43	24,08	38,6						
			62	34,72	55,6	45	25,20	40,4	74	41,44	66,4	79	44,24	70,9
			66	36,96	59,2	45	25,20	40,4						
			62	34,72	55,6	45	25,20	40,4	72	40,42	64,6	79	44,24	70,9
			67	37,52	60,1	45	25,20	40,4						
			68⅜	38,36	61,5	53⅜	29,96	48,0						
			65	36,40	58,3	47	26,32	42,2						
			58	32,48	52,1	52	29,12	46,7						
			64	35,84	57,4	48	26,88	43,1						
			67	37,52	60,1	51	28,56	45,8						
			62	34,72	55,6	45	25,20	40,4	74	41,44	66,4	79	44,24	70,9
			64	35,84	57,4	48	26,88	43,1						
			58	32,48	52,1	46	25,76	41,3						
			58	32,48	52,1	46	25,76	41,3						

1. táblázat

Megye	Helység	Év	Búza			Kétszeres		
			1 p. m.		hls	1 p. m.		hls
			f	kg	kg	f	kg	kg
	Szántova	1790				76	42,56	68,2
	Szeghegy	1790				72	39,76	63,7
	Felsőszentiv ány	1790				76	42,56	68,2
	Szilbás	1790				80	44,80	71,8
	Sztanisich	1797				76	42,56	68,2
	Sztapár	1790				78	43,68	70,0
	Topolya	1790				77	43,12	69,1
	Tovarissova	1790				78	43,68	70,0
	Veprovácz	1790				76	42,56	68,2
Bihar	Nyüved	1795	81	45,36	72,7			
	Sarkad	1794	82	45,92	73,6			
Esztergom	Mócs	1767		48,79	78,2		47,61	76,3
	Táth	1767		48,67	76,4		47,49	76,1
Krassó	Ballosest	1813						
	Bara	1797				$83\frac{1}{4}$	46,62	74,7
	Birna	1797				80	44,80	71,8
	Bottiest	1797				80	44,80	71,8
	Dobrest	1797				$71\frac{3}{8}$	39,98	64,1
	Dragomiresti	1812	86	48,16	77,2	86	48,16	77,2
	Draxinest	1813						
	Dulleo	1797				75	42,00	67,3
	Furlog	1797				75	42,00	67,3
	Herendiest	1797				80	44,80	71,8
	Honoris	1797				80	44,80	71,8
	Kavaran	1797				70	39,20	62,8
		1800				70	39,20	62,8
	Kossovicza	1797				80	44,80	71,8
	Macsova	1811						
	Ohabicza,	1812						
	Olloság	1797				76	42,56	68,2
	Pestere	1812						
	Poganyest	1806				90	50,40	80,8
	Radmanyest	1797				$78\frac{3}{4}$	44,10	70,7
	Schönau	1801				70	39,20	62,8
	Spáta	1797				$78\frac{3}{4}$	44,10	70,7
	Szarazán	1797				80	44,80	71,8
	Szatulmik	1797				80	44,80	71,8
	Szuboticza	1797	90	50,40	80,8	85	47,61	76,3
	Vallemare	1797				72	40,32	64,6
	Vecseháza	1797	84	47,04	75,4	80	44,80	71,8
	Zsuppa	1813						
	Zsuresty	1797				80	44,80	71,8

folytatása

Rozs			Árpa			Zab			Kukorica			Köles		
1 p. m.		hls	1 p. m.		hls	1 p. m.		hls	1 p. m.		hls	1 p. m.		hls
f	kg	kg	f	kg	kg	f	kg	kg	f	kg	kg	f	kg	kg
			65	36,40	58,3	45	25,20	40,4						
			58	32,48	52,1	42	23,54	37,7						
			66	36,96	59,2	45	25,20	40,4						
			68	38,08	61,0	52	29,12	46,7						
			61	34,16	54,7	46	25,76	41,3						
			62	34,72	55,6	48	26,88	43,1						
			57	31,92	51,2	43	24,08	38,6						
			68	38,08	61,0	54	30,24	48,5						
			62	34,72	55,6	46	25,76	41,3						
						40	22,40	35,9						
			63	35,28	56,5	41	22,96	36,8						
	41,37	66,3		38,13	61,1		23,77	38,1						
	41,37	66,3		36,81	62,2		23,28	37,3						
84	47,04	75,4				45	25,20	40,4	84	47,04	75,4			
76½	42,84	68,7				51¾	28,97	46,4	85½	47,88	76,7			
						48	26,88	43,1	80	44,80	71,8			
						48	26,88	43,1	80	44,80	71,8			
59⅜	33,26	53,3				50	28,00	44,9	88¼	49,42	79,2			
78	43,68	70,0				46	25,76	41,3	90	50,40	80,8			
84	47,04	75,4				45	25,20	40,4	84	47,04	75,4			
72	40,32	64,6				45	25,20	40,4	80	44,80	71,8			
72	40,32	64,6				44	24,64	39,5	80	44,80	71,8			
						45	25,20	40,4	85	47,60	76,3			
						50	28,00	44,9	85	47,60	76,3			
						40	22,40	35,9	75	42,00	67,3			
						40	22,40	35,9	75	42,00	67,3			
						48	26,88	43,1	86	48,16	77,2			
									80	44,80	71,8			
						40	22,40	35,9	90	50,40	80,8			
						50	28,00	44,9	80	44,80	71,8			
									90	50,40	80,8			
90	50,40	80,8				52	29,12	46,7	90	50,40	80,8			
						50¾	28,42	45,5	84½	47,32	75,8			
						40	22,40	35,9	76	42,56	68,2			
82¼	46,06	73,8				57¼	32,06	51,4	80	44,80	71,8			
						48	26,88	43,1	80	44,80	71,8			
						50	28,00	44,9	90	50,40	80,8			
						54	30,24	48,5	90	50,40	80,8			
68	38,08	61,0				44	24,64	39,5	80	44,80	71,8			
74	41,44	66,4				45	25,20	40,4	85	47,60	76,3			
									96	53,76	86,2			
						50	28,00	44,9	80	44,80	71,8			

1. táblázat

Megye	Helység	Év	Búza			Kétszeres		
			1 p. m.		hls	1 p. m.		hls
			f	kg	kg	f	kg	kg
Nógrád	Losoncztugár	1810	70	39,20	62,8			
	Somosújfalu	1798	80	44,80	71,8			
Pest	Szántó	1818	71	39,76	63,7	65	36,40	58,3
	Szentlőricz	1798	72	40,32	64,6	64	35,84	57,4
Sáros	Kecerpeklin	1790	75	42,00	67,3			
Szabolcs	Balmazújváros	1794	81	45,36	72,7			
	Balsa	1837						
	Kenézlő	1818						
	Püspökladány	1797	$89\frac{1}{2}$	50,12	80,3	86	48,16	77,2
Szatmár	Sár	1810	75	42,00	67,3	68	38,08	61,0
Temes	Baraczház	1797				100	56,00	89,8
	Bencsek	1811	91	50,96	81,7	90	50,40	80,8
	Blásova	1797				90	50,40	80,8
	Blumenthal	1813	82	45,92	73,6	80	44,80	71,8
	Bukovecz	1813				64	35,84	57,4
	Csákova	1808	75	42,00	67,3			
	Daruvár	1811				83	46,48	74,5
	Dragsina	1808				75	42,00	67,3
	Dubóz	1808				66	36,96	59,2
	Gyermán	1797				86	48,16	77,2
	Ikloda	1797	85	47,60	76,3	80	44,80	71,8
	Kalácsa	1811				83	46,48	74,5
	Kisdia	1797	$90\frac{3}{4}$	50,82	81,4	$88\frac{3}{4}$	49,70	79,6
	Krivobara	1797				83	46,48	74,5
	Liebling	1790	84	47,04	75,4	76	42,56	68,2
	Merczidorf	1797	82	45,92	73,6	80	44,80	71,8
	Monostor	1797				$87\frac{1}{2}$	49,00	78,5
	Murány	1797				81	45,36	72,7
	Nagyfalu	1805				89	49,84	79,9
	Niczkidorf	1808				65	36,40	58,3
	Orczidorf	1797	82	45,92	73,6	76	42,56	68,2
		1812	88	49,28	79,0	84	49,28	75,4
	Panyova	1791				60	33,60	53,8
	Paracz	1821	89	49,84	79,9	78	43,68	70,0
	Perkoszova	1797				$70\frac{3}{4}$	39,62	63,5
	Petroman	1810				70	39,20	62,8
	Németszentpéter	1806	88	49,28	79,0	79	44,24	70,9

folytatása

Rozs			Árpa			Zab			Kukorica			Köles		
1 p. m.		hls	1 p. m.		hls	1 p. m.		hls	1 p. m.		hls	1 p. m.		hls
f	kg	kg	f	kg	kg	f	kg	kg	f	kg	kg	f	kg	kg
67	37,52	60,1	59	33,04	52,9	43	24,08	38,6						
64	35,84	57,4	48	26,88	43,1	32	17,92	28,7						
62	34,72	55,6	59	33,04	52,9	45	25,20	40,4						
71	39,76	63,7	56	31,36	50,3	40	22,40	35,9	72	40,32	64,6			
66	36,96	59,2	65	36,40	58,3	43	24,08	38,6						
81½	45,64	73,1	62	34,72	55,6	40	22,40	35,9						
80	44,80	71,8	50	28,00	44,9	40	22,40	35,9						
68	38,08	61,0	53	29,68	47,6	37	20,72	33,2						
			71	39,76	63,7	51	28,56	45,8						
						35	19,60	31,4						
			58	32,48	52,1	54	30,24	48,5	90	50,40	80,8			
83	46,48	74,5				50	28,00	44,9	95	53,20	85,3			
71	39,76	63,7				48	26,88	43,1	87	48,72	78,1			
80	44,80	71,8				44	24,64	39,5	84	47,04	75,4			
									64	35,84	57,4			
			50	28,00	44,9	46	25,76	41,3	90	50,40	80,8			
						51	28,56	45,8	89	49,84	79,9			
						46	25,76	41,3	90	50,40	80,8			
						42	23,52	37,7	75	42,00	67,3			
						52	29,12	46,7	88	49,28	79,0			
			71	39,76	63,7	52	29,12	46,7	85	47,60	76,3			
			43	24,08	38,6	39	21,84	35,0	87	48,72	78,1			
88¾	49,70	79,6				33¾	18,90	30,3	93¾	52,50	84,1			
85½	47,88	76,7				49½	27,72	44,4	76½	42,84	68,7			
79	44,24	70,9	48	26,88	43,1				80	44,80	71,8			
76	42,56	68,2	62	34,72	55,6	45	25,20	40,4	98	54,88	88,0			
			65¼	36,54	58,6	67	37,52	60,1	90	50,40	80,8			
						42¾	23,94	38,4	92¼	51,66	82,8			
			80	44,80	71,8	50	28,00	44,9	92	51,52	82,6			
						40	22,40	35,9	74	41,44	66,4			
74	41,44	66,4	60	33,60	53,8	40	22,40	35,9	84	47,04	75,4			
80	44,80	71,8	44	24,64	39,5	40	22,40	35,9	86	48,16	77,2			
65	36,40	58,3	50	28,00	44,9	45	25,20	40,4						
						54	30,24	48,5	85	47,60	76,3			
						38¼	21,34	34,2	76¾	42,84	68,7			
75	42,00	67,3				49	27,44	44,0	80	44,80	71,8			
			68	38,08	61,0	52	28,56	46,7	81	45,36	72,7			

1. táblázat

Megye	Helység	Év	Búza			Kétszeres		
			1 p. m.		hls	1 p. m.		hls
			f	kg	kg	f	kg	kg
	Sipeth	1816				79	44,24	70,9
	Sósdia	1817				78	43,68	70,0
	Stamora	1797	85	47,60	76,3	80	44,80	71,8
	Susztra	1813				83	46,48	74,5
	Szákos	1797	85	47,60	76,3	80	44,80	71,8
	Székusit	1805				89	49,84	79,9
	Szinérszeg	1812				90	50,40	80,8
	Szirbova	1808				64	35,84	57,4
	Törökszákos	1808				56	31,36	50,3
	Unip	1790				76	42,56	68,2
	Versecz	1813				80	44,80	71,8
	Vukova	1808				65	36,40	58,3
	Zsám	1797				84	47,04	75,4
Torontál	Bobda	1797	85	47,04	76,3	80	44,80	71,8
	Bocsar	1797	80	44,80	71,8	75	42,00	67,3
	Deszka	1797				84	47,04	75,4
	Dugoszello	1797	$91\frac{1}{2}$	51,24	82,1	90	50,40	80,8
	Egres	1805				79	44,24	70,9
	Gád	1801	85	47,60	76,3	80	44,80	71,8
	Gyér	1797	85	47,60	76,3	80	44,80	71,8
	Idios	1796				80	44,80	71,8
	Klári	1797				83	46,48	74,5
	Maczedonia	1797				82	45,92	73,6
	Szaravolá	1797	86	48,16	77,2	86	48,16	77,2
	Nagyszentmiklós	1790	$91\frac{1}{2}$	51,24	82,1			
		1797	85	47,60	76,3	84	47,04	75,4
		1812	84	47,04	75,4			
	Tobrádia	1797	85	47,60	76,3	60	33,60	53,8
	Trubswetter	1797	86	48,16	77,2	85	47,67	76,3

folytatása

Rozs			Árpa			Zab			Kukorica			Köles		
1 p. m.		hls	1 p. m.		hls	1 p. m.		hls	1 p. m.		hls	1 p. m.		hls
f	kg	kg	f	kg	kg	f	kg	kg	f	kg	kg	f	kg	kg
						47	26,32	42,2	83	46,48	74,5			
						46	25,76	41,3	82	45,92	73,6			
			71	39,76	63,7	52	29,12	46,7	85	47,60	76,3			
						54	30,24	48,5	84	47,04	75,4			
76	42,56	68,2	58	32,48	52,1	45	25,20	40,4	85	47,60	76,3			
			81	45,76	72,7	69	38,64	61,9	92	51,52	82,6			
						52	29,12	46,7	90	50,40	80,8			
						38	21,28	34,1	74	41,44	66,4			
						38	21,28	34,1	72	40,32	64,6			
			58½	32,70	52,4	40½	22,68	36,3	80	44,80	71,8			
						45	25,20	40,4	88	49,28	79,0			
						40	21,28	35,9	74	41,44	66,4			
			70	39,20	62,8	50	28,00	44,9	90	50,40	80,8			
			70	39,20	62,8	48	26,88	43,1	86	48,16	77,2			
			70	39,20	62,8	50	28,00	44,9	75	42,00	67,3			
			72	40,32	64,6	56	31,36	50,3	88	49,28	79,0			
			74½	41,72	66,9	54	30,24	48,5	92	51,52	82,6			
			68	38,08	61,0	52	29,12	46,7	81	45,36	72,7			
			65	36,40	58,3	49	27,44	44,0	77	43,12	69,1			
			71	39,76	63,7	52	29,12	46,7	85	47,60	76,3			
71	39,76	63,7	62	34,72	55,6	51	28,56	45,8						
			69	38,64	61,9	58	32,48	52,1	90	50,40	80,8			
						50	28,00	44,9	86	48,16	77,2			
			62	34,72	55,6	50	28,00	44,9	86	48,16	77,2			
			74½	41,72	66,9	58	32,48	52,1	94½	52,92	84,8			
			73	40,86	65,6	58	32,48	52,1	85	47,60	76,3			
			73	40,86	65,6	58	32,48	52,1	85	47,60	76,3			
			71	39,76	63,7	58	32,48	52,1	85	47,60	76,3			
			76	42,56	68,2	54	30,24	48,5	82	45,92	73,6			

Próbálkozzunk meg az értékeléssel. Először földrajzi-területi szempontból nézzük meg az adattartományt. A Lipszky alapján készült térképvázlat segíti a tájékozódást. Erdély és Horvát-Szlavónia természetes kivételével az országnak fele területéről, illetve 34 megyéjéről egyáltalán nincs tehát adatunk. A Dunántúl, Észak- és Kelet-Magyarország jó része fehér folt. E terület 9 megyéjéből, sommásan „tájosítva": a Felvidék 3, a Dunakanyar 2, a Tiszántúl 4 megyéjéből van, de csak 1–4, tehát szórvány adatunk. Nyilvánvalóan nem reprezentálhatják nemhogy a tájat, de még a megyét sem. Ezt az értékeléseknek természetesen figyelembe kell venni. Csupán Dél-Magyarország 4 megyéje ítélhető képviseltebbnek. E két nagy táj megkülönböztetésén kívül tehát nincs lehetőségünk arra, hogy tájegységek szerint vizsgáljuk meg az adatokat. Annál is inkább, mert látni fogjuk, hogy nemcsak egy megyén belül, de kisebb tájegységeknél is rendkívül változóak az adatok. Egyébként is óvakodnunk kell attól, hogy az adatokból visszakövetkeztessünk a táj, illetve a konkrét talaj termőképességére, csak bizonyos feltételezéseket engedhetünk meg, mert a hlsúly a talajon kívül függ a termesztőmunkától (vagyis így együtt az agrotechnikától), továbbá a fajtától (biológiai tényező) és főleg az éréskori időjárástól.[19] Az azonban kétségtelen, hogy a hlsúly jellemző a gabonára, jelzi a minőségét: a nagyobb hlsúly általában jobb minőséget jelent.[20]

A hlsúlynak az évjárattól való függhetőségét egyébként a táblázatból is megállapíthatjuk, mert az a szerencsés helyzet adódott, hogy a déli táj 4 megyéje néhány helységének két, illetve három évből is van adata. Vegyük sorra. A Bács megyei Kéren a kétszeres 1791-ben valamivel (3%) nagyobb hlsúlyú, mint 1790-ben, az árpa jelentősen (15%) kisebb 1791-ben az előző évinél, a zab viszont mindkét évben azonos hlsúlyú. Rigiczán a kétszeres, árpa, zab 1790-ben és 1797-ben azonos hlysúlyú. A Krassó megyei Kavarannál 1797-ben és 1800-ban ugyancsak azonos a kétszeres, zab és kukorica. A Temes megyei Orczidorfon a búza 1801-ben valamivel (7%) nagyobb súlyú, mint 1797-ben volt, a kétszeres jelentősen (15%) nagyobb súlyú, mint 1812-ben, a rozs valamivel (8%) nagyobb súlyú, az árpa viszont jelentősen (39%) kisebb súlyú 1812-ben, mint 1797-ben, a zab mindkét évben azonos, a kukorica valamivel (3%) ismét nagyobb súlyú 1812-ben mint 1797-ben volt. A Torontál megyei Nagyszentmiklósnál három évből van adat: 1790., 1797. és 1812. évekből. Az első volt a jobb évjárat, a búza, árpa, zab és kukorica hlsúlya magasabb, mint a következő éveké. Mégpedig: a búzánál elégségesen (8%) alacsonyabb, de 1812-ben valamivel (1%) még alacsonyabb, az árpánál 1797-ben valamivel (2%) alacsonyabb, de 1812-ben ugyanannyi. A zabnál mindhárom év hlsúlya azonos, a kukoricánál 1797-ben jelentősen (11%) kisebb, mint 1790-ben, viszont 1812-ben ismét azonos vele.

A gabonafélék szempontjából azt állapíthatjuk meg, hogy a zab mind az öt településnél mindegyik évben azonos hlsúlyú, nem reagál olyan érzékenyen az időjárásra, mint a többi. Ezeknek, leginkább a búzának hlsúlya mindegyik esetben változik.

Az időjárás tényezőjét 1790., 1791. és 1797. években vizsgálhatjuk, ez időszakra van csak valamelyes adatunk.[21] 1790-ben országos aszály volt, rossz termésről panaszkodtak.[22] 1791-ben viszonylag kedvező idő járta, sokfelé, a Bánságban is jó terméssel számoltak.[23] 1797-ben szintén

---

193/16, Blumenthal 238/22, Bukovecz 213/11, Csákova 226/13, Daruvár 241/8, Dragsina 236/1, Dubóz 236/1, Gyermán 193/7, Ikloda 196/38, Kalácsa 224/18, Kisdia 193/28, Krivobara 234/4, Liebling 235/4, Merczidorf 235/13, Monostor 235/25, Murány 194/29, Nagyfalu 195/33, Niczkidorf 236/1, Orczidorf 193/18, 236/7, Panyova 237/6, Paracz 210/1, Perkoszova 237/11, Petroman 237/1, N.szentpéter 195/30, Sipeth 177/9, Sósdia 180/7, Stamora 193/24, Sisztra 175/8, Szákos 195/14, Székusit 195/32, Szinérszeg 210/2, Szirbova 236/1, Törökszákos 236/1, Unip 238/24, Versecz 239/1, Vukova 236/1, Zsám 196/24. – Torontál: Bobdia 194/9, Bocsar 193/34, Deszka 193/13, Dugoszello 194/2, Egres 195/31, Gád 197/15, Gyér 193/3, Idiós 223/15, Klári 196/13, Maczedonia 193/9, Szaravola 194/3, Nszentmiklós 238/15, 238/17, 238/19, Tobrádia 194/7, Trubswetter 194/1.

[19] *Mikes György*nek, az Országos Mezőgazdasági Fajtakísérleti Intézet – OMFI – munkatársának szóbeli tájékoztatója, köszönöm a szíves felvilágosítását.

[20] *Uő.* és Mezőgazdasági Lexikon 1. k. Bp. Mezg. Kiadó, 1958. 505. l.

[21] *Réthly Antal:* Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800-ig. Bp. Akad. Kiadó, 1970.

[22] Uo. 370–72. l.

[23] Uo. 381–82. l.

sokfelé volt szárazság, Temesben a tavaszi időjárás is kedvezőtlen volt.[24] Vagyis 1790-ben és 1797-ben rossz, 1791-ben kedvező idő járta. Általában, mert a minket érdeklő települések konkrét helyi időjárását nem ismerjük. Három helységnél nézhetjük meg tehát a hatást. A Bács megyei Kéren 1791-ben a kétszeres csak valamivel volt nagyobb hlsúlyú, mint az előző évben, az árpa viszont jelentősen kisebb, a zab pedig változatlan. E megye Rigicza helységében mintha az 1790. és 1797. évek azonossága hatna, minden terménynél egyforma a hlsúly. A torontáli Nagyszentmiklóson szintén az 1790. és 1797. éveket hasonlítva az utóbbi évjáratú termények mindegyike (a zab kivételével) kisebb hlsúlyú, mint az előbbi évé. Úgy tűnik tehát, tapasztalható a hlsúlyokon az időjárás valamilyen hatása.

A táj hatását később, a 3. táblázathoz fűzött megjegyzéseim során próbálom majd megállapítani.

*

Kétségtelen az, hogy a más forrásokból előkerülő, e gabonafélékre vonatkozó, p. mérőben közölt mennyiségi adatok metrikus értékeinek megállapításához csak a mérő adatsora segíthet hozzá, de a további vizsgálatokhoz szükséges táblázatoknak mind az összeállítását, mind a használatát nagyon megnehezítené, és zavarná is az áttekintést, amellett tulajdonképpen ismétlés is lenne, ha a korszerű, vagyis metrikus hlsúly mellett még a mérősúly adatait is közölném, ezért a későbbiekben ettől el kellett tekintenem. Az azonosítást elősegítendő azonban az 1. táblázat kiegészítéseként a 2. táblázaton gabonafajtánként nagyságrendbe sorolva csoportosítom az 1 p. mérő kg-adatait, utána közölve a vonatkozó megyét, helységet és évszámot. De ezen adatokat a továbbiakban részletesen már nem vizsgálom, mert ezt a munkát természetesen a metrikus mérték: a hlsúly alapján végzem el. Tájékoztatásul azonban az egyes fajták mérősúlyának felsorolása után közlöm a fajtára vonatkozó mérősúlyának a későbbi vizsgálatok és a 6. táblázat alapján megállapított gyakorlati átlagát (gyakoriság és koncentráció együtt), adattartomány szerint országos, valamint Északnyugat- és Dél-Magyarország bontásban. A táblázat ismeretében pedig röviden summázom, illetve értékelem az adatokat. A 2. táblázatot lásd az 542–548. oldalakon.

Összefoglalásként a mérősúlynak az adattartomány szerinti országos gyakorlati átlagait megismétlem: búza 46,9 kg – kétszeres 42,3 – rozs 42,3 – árpa 35,1 – zab 26,3 – kukorica 40,4 – köles 44,2 kg. Ugyanis tájékoztatásul összehasonlítom az említett irodalmi (Pankl 1790, Udvardy 1828, Korizmics 1846) adatokkal. A búzára és a rozsra mindhárom szerzőnél, az árpára és a zabra Panklnál és Korizmicsnál, a kukoricára és a kölesre csak Korizmicsnál szerepel országos adat. Pankl és Udvardy szélső értékeket közöl – ezek átlagát veszem –, Korizmics csak egyet. A p. mérőnek kg-ra átszámított adatait[25] hasonlítom a fentiekben megállapított átlagokhoz (100%). Terményenként a helyzet a következő.

Búza: Pankl 45,36 kg (96,7%), Udvardy 46,48 (99,1), Korizmics 44,80 (95,5), a három átlaga 45,5 kg (97,0%). – Rozs: Pankl 42,0 kg (99,3%), Udvardy 42,0 (99,3), Korizmics 42,56 (100,6), a három átlaga 42,2 kg (99,8%). – Árpa: Pankl 38,3 kg (109,1%), Korizmics 33,60 (95,7), a kettő átlaga 35,9 kg (102,2%). – Zab: Pankl 28,3 kg (107,6%), Korizmics 25,20 (98,1%), a kettő átlaga 26,8 kg (101,9%). – Kukorica: Korizmics 42,56 kg (106,4%). – Köles: Korizmics 39,20 kg (88,7%).

Ezen irodalmi adatoknak és a fentiekben (valamint a következőkben) általam megállapított átlagadatoknak a közelítése (a köles kivételével, de ez amúgy is kivételes termény) szintén megerősíteni látszik átlagaimnak helyességét, a későbbi részletes vizsgálatok igazolása mellett. Bár figyelembe kell venni egyrészt azt, hogy adataimnál az évjáratokat pontosan ismerjük, az irodalmiaknál legfeljebb csak feltételezhetjük, másrészt pedig azt, hogy már Udvardy is későbbi, mint az adattartomány zömének évköre, Korizmics pedig jó emberöltővel is későbbi, de az is igaz, hogy az agrotechnika még ekkor sem változott.

*

[24] Uo. 439–43. l.
[25] *Spira* i. m. i. h.

2. TÁBLÁZAT

A gabonafélék p. mérősúlya fajtánként súlyrendben

1 p. m. kg	Megye	Helység	Év	1 p. m. kg	Megye	Helység	Év
		Búza				Kétszeres	
39,20	Nógrád	Losonctugár	1810	31,36	Temes	Törökszákos	1808
39,76	Pest	Szántó	1818	32,48	Arad	Kujed	1797
40,32		Szentlőrinc	1798	33,60	Temes	Panyova	1791
42,00	Sáros	Kecerpeklin	1790		Torontál	Tobrádia	1797
	Szatmár	Sár	1810	35,84	Pest	Szentlőrinc	1798
	Temes	Csákova	1808		Temes	Bukovecz	1813
43,54	Abaúj	Alsóvadász	1799			Szurbova	1808
44,80	Nógrád	Somosújfalu	1798	36,40	Pest	Szántó	1818
	Torontál	Bocsar	1797		Temes	Niczkidorf	1808
45,36	Bihar	Nyüved	1795			Vukova	1808
	Szabolcs	Balmazújváros	1794	36,96	Bács	Feketehegy	1790
45,92	Bihar	Sarkad	1794			Filipova	1790
	Temes	Blumenthal	1813		Temes	Dubóz	1808
		Merczidorf	1797	37,52	Bács	Jarek	1790
		Orczidorf	1797	38,08	Szatmár	Sár	1810
47,04	Krassó	Vecseháza	1797	38,64	Bács	Óverbász	1790
	Temes	Liebling	1790	39,20	Krassó	Kavaran	1797
	Torontál	Nagyszentmiklós	1812				1800
47,60	Temes	Ikloda	1797			Schönau	1801
		Stamora			Temes	Petroman	1810
		Szákos	1797	39,62		Perkoszova	1797
	Torontál	Bobda	1797	39,76		Szekich	1790
		Gád	1801	39,98	Krassó	Dobrest	1797
		Gyér	1797	40,32	Bács	Bresztovácz	1790
		Nagyszentmiklós	1797		Krassó	Vallemare	1797
		Tobrádia	1797	40,88	Bács	Dautova	1790
48,16	Krassó	Dragomiresti	1812	41,44		Csatalia	1790
	Torontál	Szaravolá	1797			Cservenka	1790
		Trubswetter	1797			Jankovácz	1790
48,67	Esztergom	Táth	1767	42,00	Arad	Újpanád	1797
48,79		Mócs	1767		Bács	Baracska	1790
49,28	Temes	Orczidorf	1812			Kér	1790
		Németszentpéter	1806			Krusevlye	1790
49,84		Paracz	1821		Krassó	Dulleo	1797
50,12	Szabolcs	Püspökladány	1797			Furlog	1797
50,40	Krassó	Szubotica	1797		Temes	Dragsina	1808
50,82	Temes	Kisdia	1797		Torontál	Bocsar	1797
50,96	Temes	Bencsek	1811	42,56	Bács	Csonopolya	1790
51,24	Torontál	Dugoszello	1797			Despotszentiványi	1790
		Nagyszentmiklós	1790			Kula	1790
						Lality	1791
		Gyakorlati átlag:				Ópalánka	1790
						Petau	1790
	Orsz.	ÉNyMo.	DMo.			Szántova	1790
	46,9	45,0	48,7			Felsőszentiványi	1790

2. táblázat folytatása

1 p. m. kg	Megye	Helység	Év	1 p. m. kg	Megye	Helység	Év
42,56	Bács	Sztanisich	1797	44,80	Temes	Szákos	1797
		Veprovácz	1790			Versecz	1813
	Krassó	Ollóság	1797		Torontál	Bobda	1797
	Temes	Liebling	1790			Gád	1801
		Orczidorf	1797			Gyár	1797
		Unip	1790			Idiós	1796
43,12	Bács	Béreg	1790	45,08	Bács	Bulkesz	1790
		Gakova	1790	45,36		Pacsér	1790
		Kér	1791		Temes	Murány	1797
		Rigicza	1790	45,92	Bács	Parabuty	1791
			1797		Torontál	Maczedonia	1797
		Topolya	1790	46,48	Temes	Daruvár	1811
43,68	Bács	Bukin	1790			Kalácsa	1811
		Hodsák	1790			Krivobara	1797
		Katymár	1790			Susztra	1813
		Kolut	1790		Torontál	Klári	1797
		Monostorszeg	1791	46,62	Krassó	Bara	1797
		Sztapár	1790	47,04	Bács	Bezdán	1790
		Tovarissova	1790			Bogojeva	1791
	Temes	Paracz	1821		Temes	Orczidorf	1812
		Sósdia	1817			Zsám	1797
43,96	Bács	Karavukova	1790		Torontál	Deszka	1797
44,10	Krassó	Radmanyest	1797			Nagyszentmiklós	1797
		Spáta	1797	47,49	Esztergom	Táth	1767
44,24	Bács	Cséb	1790	47,61		Mócs	1767
		Kupusina	1790		Krassó	Szuboticza	1797
	Temes	Németszentpéter	1806		Torontál	Trubswetter	1797
		Sipeth	1816	48,16	Krassó	Dragomiresti	1812
	Torontál	Egres	1805		Szabolcs	Püspökladány	1791
44,80	Bács	Obrovacz	1790		Temes	Gyermán	1797
		Ráczmiliticz	1790		Torontál	Szaravola	1797
		Szilbás	1790	49,00	Temes	Monostor	1797
	Krassó	Birna	1797	49,70		Kisdia	1797
		Bottiest	1797	49,84		Nagyfalu	1805
		Herendiest	1797			Székusit	1805
		Honoris	1797	50,40	Krassó	Poganyest	1806
		Kossovicza	1797		Temes	Bencsek	1811
		Szarazán	1797			Blásova	1797
		Szatulmik	1797			Szinérszeg	1812
		Vecseháza	1797		Torontál	Dugoszello	1797
		Zsuresty	1797	56,00	Temes	Baraczház	1797
	Temes	Blumenthal	1813				
		Ikloda	1797				
		Merczidorf	1797				
		Stamora	1797				

Gyakorlati átlag:

Orsz.	ÉNyMo.	DMo.
42,5	40,6	44,5

2. táblázat folytatása

1 p. m. kg	Megye	Helység	Év	1 p. m. kg	Megye	Helység	Év
		Rozs				Árpa	
33,26	Krassó	Dobrest	1797	24,08	Temes	Kalácsa	1811
34,72	Pest	Szántó	1818	24,64		Orczidorf	1812
35,84	Nógrád	Somosújfalu	1798	25,76	Bács	Jarek	1790
36,40	Temes	Panyova	1791	26,88	Nógrád	Somosújfalu	1798
36,96	Sáros	Kecerpeklin	1790		Temes	Liebling	1790
37,52	Nógrád	Losonctugár	1810	28,00	Szabolcs	Balsa	1837
38,08	Krassó	Vallemare	1797		Temes	Csákova	1808
	Szabolcs	Kenézlő	1818			Panyova	1791
39,76	Pest	Szentlőrinc	1798	29,68	Szabolcs	Kenézlő	1818
	Temes	Blásova	1797	31,08	Bács	Baracska	1790
	Torontál	Idiós	1796			Krusevlye	1790
40,32	Krassó	Dulleo	1797	31,36	Arad	Újpanád	1797
		Furlog	1797		Pest	Szentlőrinc	1798
41,37	Esztergom	Mócs	1767	31,92	Bács	Kér	1791
		Táth	1767			Topolya	1790
41,44	Krassó	Vecseháza	1797	32,48		Kolut	1790
	Temes	Orczidorf	1797			Óverbász	1790
42,00		Petroman	1810			Rigicza	1790
42,56		Merczidorf	1797				1797
		Szákos	1797			Szekich	1790
42,84	Krassó	Bara	1797		Temes	Baraczház	1797
42,98	Abaúj	Alsóvadász	1799			Szákos	1797
43,68	Krassó	Dragomiresti	1812	32,70		Unip	1790
44,24	Temes	Liebling	1790	33,04	Bács	Cservenka	1790
44,80	Szabolcs	Balsa	1837		Nógrád	Losonctugár	1810
	Temes	Blumenthal	1813		Pest	Szántó	1818
		Orczidorf	1812	33,60	Bács	Csonopolya	1790
45,64	Szabolcs	Balmazújváros	1794			Jankovácz	1790
46,06	Krassó	Spáta	1797			Kér	1790
46,48	Temes	Bencsek	1811		Temes	Orczidorf	1797
47,04	Krassó	Ballosest	1813	34,16	Bács	Feketehegy	1790
		Draxinest	1813			Stanisich	1795
47,88	Temes	Krivobara	1797	34,72	Bács	Despotszentiványi	1790
49,70		Kisdia	1797			Kula	1790
50,40	Krassó	Poganyest	1806			Lality	1791
						Petau	1790
						Sztapár	1790
						Veprovácz	1790
					Szabolcs	Balmazújváros	1794
					Temes	Merczidorf	1797

Gyakorlati átlag:

Orsz.	ÉNyMo.	DMo.
43,3	40,4	43,8

2. táblázat folytatása

1 p. m. kg	Megye	Helység	Év	1 p. m. kg	Megye	Helység	Év
34,72	Torontál	Idiós	1796	42,56	Torontál	Trubswetter	1797
		Szaravola	1797	44,80	Temes	Nagyfalu	1805
35,28	Bács	Filipova	1790	45,36		Székusit	1805
	Bihar	Sarkad	1794				
35,84	Bács	Bezdán	1790		Gyakorlati átlag:		
		Bresztovácz	1790				
		Dautova	1790		Orsz.	ÉNyMo.	DMo.
		Pacsér	1790		35,1	34,3	36,1
		Ráczmiliticz	1790				
36,40		Ópalánka	1790		Zab		
		Szántova	1790				
	Sáros	Kecerpeklin	1790	17,92	Nógrád	Somosújfalu	1798
	Torontál	Gád	1801	18,90	Temes	Kisdia	1797
36,54	Temes	Monostor	1797	19,60	Szatmár	Sár	1810
36,96	Bács	Béreg	1791	20,72	Szabolcs	Kenézlő	1818
		Gakova	1790	21,28	Temes	Szirbova	1808
		Kupusina	1790			Törökszákos	1808
		Felsőszentivány	1790	21,34		Perkoszova	1797
37,52		Monostorszeg	1791	21,84	Bács	Jarek	1790
		Parabuty	1791		Temes	Kalácsa	1811
37,80		Cséb	1790	22,40	Bihar	Nyüved	1795
38,08		Szilbás	1790		Krassó	Kavaran	1797
		Tovarissova	1790				1800
	Temes	Németszentpéter	1806			Óhabicza	1812
	Torontál	Egres	1805			Schönau	1801
38,13	Esztergom	Mócs	1767		Pest	Szentlőrinc	1798
38,36	Bács	Obrovácz	1790		Szabolcs	Balmazújváros	1794
38,64		Bulkesz	1790			Balsa	1837
		Katymár	1790		Temes	Niczkidorf	1808
	Torontál	Klári	1797			Orczidorf	1797
38,81	Esztergom	Táth	1767				1812
39,20	Temes	Zsám	1797			Vukova	1808
	Torontál	Bobdia	1797	22,68		Unip	1790
		Bocsar	1797	22,96	Bihar	Sarkad	1794
39,76	Szabolcs	Püspökladány	1797	23,28	Esztergom	Táth	1767
	Temes	Ikloda	1797	23,52	Abaúj	Alsóvadász	1799
		Stamora	1797		Bács	Szekich	1790
	Torontál	Gyér	1797		Temes	Dubocz	1808
		Tobrádia	1797	23,77	Esztergom	Mócs	1767
40,32	Bács	Bogojeva	1791	23,94	Temes	Murány	1797
	Torontál	Deszka	1797	24,08	Bács	Baracska	1790
40,86		Nagyszentmiklós	1797			Krusevlye	1790
			1812			Topolya	1790
41,72		Dugoszello	1797		Nógrád	Losonctugár	1810
		Nagyszentmiklós	1790		Sáros	Kecerpeklin	1790

2. táblázat folytatása

1 p. m. kg	Megye	Helység	Év	1 p. m. kg	Megye	Helység	Év
24,64	Arad	Újpanád	1797	26,88	Arad	Kujed	1797
	Bács	Csatalia	1790		Bács	Bogojeva	1791
		Dautova	1790			Jankovácz	1790
	Krassó	Furlog	1797			Pacsér	1790
		Vallemare	1797			Ráczmiliticz	1790
	Temes	Blumenthal	1813			Sztapár	1790
24,92	Bács	Karavukova	1790		Krassó	Birna	1797
25,20		Cservenka	1790			Bottiest	1797
		Csonopolya	1790			Szarazán	1797
		Despotszentivány	1790		Temes	Blásova	1797
		Filipova	1790		Torontál	Bobdia	1797
		Gakova	1790	27,44	Bács	Bezdán	1790
		Kér	1791		Temes	Petroman	1810
		Kula	1790		Torontál	Gád	1801
		Kupusina	1790	27,72	Temes	Krivobara	1797
		Lality	1790	28,00	Bács	Bukin	1790
		Monostorszeg	1791			Katymár	1790
		Petau	1790			Kér	1790
		Szántova	1790		Krassó	Dobrest	1797
		Felsőszentivány	1790			Honoris	1797
	Krassó	Ballosest	1813			Olloság	1797
		Draxinest	1813			Szatulmik	1797
		Dulleo	1797			Zsuresty	1797
		Herendiest	1797		Temes	Bencsek	1811
		Vecseháza	1797			Nagyfalu	1805
	Pest	Szántó	1818			Zsám	1797
	Temes	Merczidorf	1797		Torontál	Bocsár	1797
		Panyova	1791			Maczedonia	1797
		Szúkos	1797			Szaravola	1797
		Versecz	1813	28,42	Krassó	Radmanyest	1797
25,76	Bács	Béreg	1790	28,56	Bács	Cséb	1790
		Feketehegy	1790			Parabuty	1791
		Hodsák	1790		Szabolcs	Püspökladány	1797
		Kolut	1790		Temes	Daruvár	1811
		Rigicza	1790		Torontál	Idiós	1796
			1797	28,97	Krassó	Bara	1797
		Sztanisich	1797	29,12	Bács	Bresztovácz	1790
		Veprovácz	1790			Óverbász	1790
	Krassó	Dragomiresti	1812			Szilbás	1790
	Temes	Csákova	1808		Krassó	Poganyest	1806
		Dragsina	1808		Temes	Gyermán	1797
		Sósdia	1817			Ikloda	1797
26,32	Bács	Ópalánka	1790			Németszentpéter	1806
	Temes	Sipeth	1816			Stamora	1797

2. táblázat folytatása

1 p. m. kg	Megye	Helység	Év
29,12	Temes	Szinérszeg	1812
	Torontál	Egres	1805
		Gyár	1797
29,96	Bács	Obrovácz	1790
30,24		Bulkesz	1790
		Tovarissova	1790
	Krassó	Szuboticza	1797
	Temes	Baraczház	1797
		Perkoszova	1797
		Sisztra	1813
	Torontál	Dugoszello	1797
		Trubswetter	1797
31,36		Deszka	1797
32,06	Krassó	Szarazán	1797
32,48	Torontál	Klári	1797
		Nagyszentmiklós	1790
			1797
			1812
		Tobrádia	1797
37,52	Temes	Monostor	1797
38,64		Székusit	1805

Gyakorlati átlag:

Orsz.	ÉnyMo.	DMo.
26,3	24,1	28,4

Kukorica

31,36	Arad	Kujed	1797
35,84	Temes	Bukovecz	1813
38,08	Arad	Újpanád	1797
39,20	Bács	Filipova	1790
40,32		Lality	1791
	Pest	Szentlőrinc	1798
	Temes	Törökszákos	1808
40,88	Bács	Cservenka	1790
41,44		Despotszentiványi	1790
		Kula	1790
		Ráczmiliticz	1790
	Temes	Niczkidorf	1808
		Szirbova	1808
		Vukova	1808
42,00	Krassó	Kavaran	1797
			1800
42,00	Temes	Dubóz	1808
	Torontál	Bacsár	1797
42,56	Krassó	Schönau	1801
42,84	Temes	Krivobara	1797
		Perkoszova	1797
43,12	Torontál	Gád	1801
44,80	Krassó	Birna	1797
		Bottiest	1797
		Dullao	1797
		Furlog	1797
		Macsova	1811
		Olloság	1797
		Spáta	1797
		Szarazán	1797
		Vallemare	1797
		Zsuresty	1797
	Temes	Krivobara	1797
		Petroman	1810
		Unip	1790
45,36		Németszentpéter	1806
	Torontál	Egres	1805
45,92	Temes	Sósdia	1817
	Torontál	Trubswetter	1797
46,48	Temes	Spáta	1816
47,04	Krassó	Ballosest	1813
		Draxinest	1812
	Temes	Blumenthal	1813
		Orczidorf	1797
		Susztra	1797
47,32	Krassó	Radmanyest	1797
47,60		Herendiest	1797
		Honoris	1797
		Vecseháza	1797
	Temes	Ikloda	1797
		Perkoszova	1797
		Stamora	1797
		Szákos	1797
	Torontál	Idiós	1796
		Nagyszentmiklós	1797
			1812
		Tobrádia	1797
47,88	Krassó	Bara	1797
48,16		Kossovicza	1797
	Temes	Orczidorf	1812
	Torontál	Bobda	1797
		Maczedonia	1797

2. táblázat folytatása

1 p. m. kg	Megye	Helység	Év	1 p. m. kg	Megye	Helység	Év
48,16	Torontál	Szaravola	1797	51,66	Temes	Murány	1797
48,72	Temes	Blásova	1797	52,50		Kisdia	1797
		Kalácsa	1811	52,92	Torontál	Nagyszentmiklós	1790
49,28		Gyermán	1797	53,20	Temes	Bencsek	1811
		Versecz	1813	53,76	Krassó	Zsuppa	1813
	Torontál	Deszka	1797	54,88	Temes	Merczidorf	1797
49,42	Krassó	Dobrest	1797				
49,84	Temes	Daruvár	1811		Gyakorlati átlag:		
50,40	Krassó	Dragomiresti	1812				
		Óhabicza	1812		Orsz.	ÉNyMo.	DMo.
		Pestere	1812		40,0	32,5	47,5
		Poganyest	1806				
		Szatulmik	1797		Köles		
		Szuboticza	1797				
	Temes	Baraczház	1797	44,24	Bács	Despotszentivány	1790
		Csákova	1808			Kula	1790
		Dragsina	1808			Lality	1790
		Monostor	1797			Petau	1790
		Szinérszeg	1812	44,80		Cservenka	1790
		Zsám	1797				
	Torontál	Klári	1797		Gyakorlati átlag:		
51,52	Temes	Nagyfalu	1805				
		Székusit	1805		Orsz.	ÉNyMo.	DMo.
	Torontál	Dugoszello	1797		44,2	–	44,2

Vizsgáljuk meg most megyéken belül gabonfajtánként azt, hogy az egyes települések a vonatkozó hlsúly nagyságrendjében miként helyezkednek el. A 3. táblázat eszerint csoportosítja a megye, a gabonafajta, a hlsúly és a település adatait, amelyeket a szélső értékek, a gyakoriság, a jelentős súlyváltozás, vagyis a hlsúly kritikus értékeinél, valamint a 200 éves lelet esetében kiegészítettem a mai hlsúlyra vonatkozó százalékkal.

Rendelkezésünkre áll a búza, rozs, árpa, zab 1963.[26] és 1976.[27] évi adata: búza 79,6, ill. 80,4 kg – rozs 73,0, ill. 72,5 – árpa 63,5, ill. 63,5 – zab 43,5, ill. 43,2 kg. Az összehasonlításhoz e két év átlagát veszem alapul: búza 80,0 kg – rozs 72,7 – árpa 63,5 – zab 43,4 kg.

A kukorica hlsúlyát az utóbbi esztendőkben már nem mérik, de ismerjük az 1955–65. évek adatait. A lófogú kukoricának 68–74 kg, a simaszeműnek pedig 74–82 kg között volt a hlsúlya, s ez vonatkozik a mai kukoricára is.[28] – Kérdés tehát, hogy a mi korszakunkban melyiket termesztették? Az összeírásokban erre utalás nincs. Balassa szerint „nálunk legjelentősebb kemény – vagyis simaszemű – fajta a magyar kukorica, amely egyben a legrégibb kukoricafajtánk is . . . A lófogú fajták[at] az indiánok már 1700 körül termelték, de a ma ismert fajták nagyobb része csak 1850 után alakult ki . . . Nálunk 1860-ban már termelték Fejér megyében . . . 1794-ben a Magyaróvári Gazdasági Akadémia már összehasonlító kísérleteket végez vele. . . . Paraszti használatban csak a század végétől

[26] *Bogdán–Papp–Szabó* i. m. 54–56. l.

[27] Az OMFI, illetve munkatársainak, *Mikes György*nek és *Szabó Miklós*nak közlése az 1976. évi országos fajtakísérleti eredmények alapján. E helyen is köszönöm a szíves segítségüket.

[28] *Váczi Dániel*nek, az OMFI munkatársának közlése az archív anyag alapján. Hálásan köszönöm szíves segítségét.

találkozunk vele".[29] Azt mondhatjuk tehát, hogy adattartományunk évkörében – 1790–1821 között – csak a magyar, vagyis a simaszemű kukoricát termesztették, a lófogút nem. A simaszemű hlsúly-adatát fogadom tehát el, és számtani átlagával – 78,0 kg – számolok, ez a magasabb érték, de egyensúlyozott, így bizonyosan nem becsülöm helytelenül a hajdani kukorica minőségét.

A kétszeresre csak az Esztergom megyei 200 éves lelet adata áll rendlkezésünkre. Értékét a következők szerint próbálom megbecsülni. A kétszeres a búza és a rozs kevereke. A 200 éves búza hlsúlya a mai átlaghoz viszonyítva 95,6 illetve 97,8 átlagban 96,6%-os, a rozs mindkét helyen 91,2%-os, a két termény átlaga pedig 93,9%. Ha viszont a 200 éves lelet kétszeresének 76,2 kg-os hlysúly átlaga ilyen értékű lenne, annyit jelentene, hogy a mai fiktív kétszeres átlag hlsúlya 81,2 kg lenne, ami viszont lehetetlenség, mert ez nem lehet több – még annyi sem –, mint a búzáé, ez pedig 80,0 kg. A két termény keveredési arányát ugyan nem ismerjük, de a három termény átlagos hlysúlya – búza 77,3, kétszeres 76,2, rozs 66,3 – arra utal, hogy jóval több búza volt benne, mint rozs (1,1 kg áll szemben a 9,9 kg-mal). Nagyon valószínű, hogyha ma lenne kétszeres, ilyen arányú lenne a keverés. Továbbá a mai rozs hlsúlya jóval magasabb, közelebb került a búzáéhoz (11 kg helyett 7,3 kg a különbség). Ezért úgy gondolom, nem kerülök messze a valóságtól, ha a 200 éves és a mai búza átlag hlsúlyának viszonyát vetítem a kétszeresre is, és feltételezem azt, hogy a 200 éves kétszeres átlag hlsúlyának 96,6%-a, tehát a mai kétszeres hlsúlya 78,9 kg lenne. (E becslést erősíti a következő számítás is. Vegyük egyrészt a 200 éves és a mai búza hlsúly százalékát [96,6] és ennek arányában keressük a kétszeresét: az 95,2% lenne. Másrészt a 200 éves búza és kétszeres átlag hlsúlyának viszonyát számoljuk ki: a kétszeresé a búzának 98,6%-a. S ha most a két százalék átlagát vesszük, szintén 96,6%-ot kapunk.) A következőkben tehát a kétszeresnél közölt – hangsúlyozom – a 200 éves leletre vonatkozó százalékokat e 96,6%-nak megfelelően lehet értékelni. A feltételezett 78,9 kg-mal mint becsléssel ugyanis nem számolok, ezt csak kivételesen az 5. és 6. táblázatnál veszem majd be a tényszám mellé.

A fentiekben közölt, mainak nevezett hlsúly átlagokhoz hasonlítom tehát – most és a következőkben is – a történeti adatokat, így értékelem. Részletezve a 6. táblázat utolsó rovatában közlöm. A gabonafajták közül csak a kivételesen szereplő kölest nem tudjuk értékelni, ennek hlsúlyát sem mérik ma már, s a korábbi évekből sincs adatunk rá.

Megjegyzem még azt, hogy a táblázatban az áttekinthetőség miatt és az ismétlés kerülése érdekében az egyes településeknél az összeírás évét már nem közlöm, csupán a megye nevénél sorolom fel a vonatkozó éveket, szükség esetében az 1. táblázatból helységenként könnyen visszakereshető.

A 3. táblázatot lásd az 550. oldalon.

Értékeljük megyénként az adatokat. Bevezetőül néhány megjegyzés. Láthattuk, hogy a kukorica csak 6 megyénél (Arad, Bács, Krassó, Pest, Temes, Torontál) szerepel, köles pedig csak Bácsban, ezek hiányát a többi megyénél a felesleges ismétlés kerülése érdekében nem említem meg. Továbbá: Fényesnek[30] a határ termékenységére, illetve a gabonafajtára vonatkozó esetleges adatát csak a szükség és a lehetőség szerint idézem.

Abaúj megye 1 településén 1799-ben nem termesztettek kétszerest és árpát. A többi közül a rozs hlsúlya közelíti a mait (94,8%), a búza és a zab közelítően egyformán gyengébb (87,3 ill. 86,9%). Alsóvadász a megye déli csücskében a Hernád völgyében fekszik. Önmagában a megyét természetesen nem reprezentálhatja, de a fentiek, valamint viszonylag jó értékei Fényes megállapításával mely szerint „határa első osztálybeli",[31] arra engednek következtetni, hogy a megyei átlag valamivel ez értékek alatt lehetett.

Arad megye 2 településénél 1797-ben nem termesztettek búzát és rozsot, de kukoricát igen. Az árpa Újpanádon valamivel gyengébb a mainál (88,7%). A zab mindkét helyen közelíti a mait (91,0 ill. 97,0%). A kukorica viszont Kujeden csak valamivel több, mint a mai átlag fele (64,5%), s Újpanádon is nagyon elmarad attól (78,2%). Újpanád határa Fényes szerint „igen termékeny".[32] A falu a megye déli szélén, a Marostól északkeletre, Aradtól nem messze rónán települ. Kukoricája lényegesen, árpája valamivel elmaradt a maitól, zabja viszont közelíti azt, s a másik két terménynél jelentősen jobban

[29] *Balassa Iván:* A magyar kukorica. Bp. Akad. Kiad. 1960. 71., 74–75. l.
[30] *Fényes Elek:* Magyarország geographiai szótára 1–4. k. Pest, Kozma 1851.
[31] Uo. 4. k. 250. l.
[32] Uo. 3. k. 192. l.

3. TÁBLÁZAT

A gabonafélék megyénként, a terményfajták hektolitersúly-rendjébe gyűjtve a helységeket

hls	%	Helység
		Abaúj 1799
		Búza
69,8	87,3	Alsóvadász
		Rozs
68,9	94,8	Alsóvadász
		Zab
37,7	86,9	Alsóvadász
		Arad 1797
		Kétszeres
52,1	68,4	Kujed
67,3	88,3	Újpanád
		Árpa
56,3	88,7	Újpanád
		Zab
39,5	91,0	Újpanád
43,1	97,0	Kujed
		Kukorica
50,3	64,5	Kujed
61,0	78,2	Újpanád
		Bács 1790–91, 1797
		Kétszeres
59,2	77,7	Feketehegy, Filipova
60,1		Jarek
61,9		Óverbász
63,7	83,6	Szekich
64,6		Bresztovácz
65,5		Dautova
66,4		Csatalia, Cservenka, Jankovácz
67,3		Baracska, Kér, Krusevlye
68,2	89,5	Csonopolya, Despotszentivány, Kula, Lality, Ópalánka, Petau, Szántova, Felsőszentivány, Sztanisich, Veprovácz
69,1		Béreg, Gyakova, Kér, Rigicza (2x), Topolya
70,0	91,9	Bukin, Hodsák, Katymár, Kolut, Monostorszeg, Sztapár, Tovarissova
70,4		Karavukova
70,9		Cséb, Kupusina
71,8		Obrovácz, Ráczmiliczia, Szilbás
72,3		Bulkesz
72,7		Pacsér
73,6	96,6	Parabuty
75,4	98,9	Bezdán, Bogojeva
		Árpa
41,3	65,0	Jarek
49,8	78,4	Baracska, Krusevlye
51,2	80,6	Kér, Topolya
52,1	82,0	Kolut, Óverbász, Rigicza (2x), Szekich
52,9		Cservenka
53,8		Csonopolya, Jankovácz, Kér
54,7		Feketehegy, Sztanisich
55,6	87,6	Despotszentivány, Kula, Lality, Petau, Sztapár, Veprovácz
56,5		Filipova
57,4	90,4	Bezdán, Bresztovácz, Dautova, Pacsér, Ráczmiliticz
58,3		Ópalánka, Szántova
59,2	93,5	Béreg, Gakova, Kupusina, Felsőszentivány
60,1		Monostorszeg, Parabuty
60,6		Cséb
61,0		Szilbás, Tovarissova
61,5		Obrovácz
61,9	97,5	Bulkesz, Katymár
64,6	101,7	Bogojeva
		Zab
35,0	80,6	Jarek
37,7	86,9	Szekich
38,6		Baracska, Krusevlye, Topolya
39,5		Csatalia, Dautova
39,9		Karavukova
40,4	93,1	Cservenka, Csonopolya, Despotszentivány, Filipova, Gakova, Kér, Kula, Kupusina, Lality, Monostorszeg, Petau, Szántova, Felsőszentivány
41,3	95,2	Béreg, Feketehegy, Hodsák, Kolut, Rigicza (2x), Sztanisich, Veprovácz
42,2		Ópalánka

3. táblázat folytatása

hls	%	Helység
43,1	99,3	Bogojeva, Jankovácz, Pacsér, Rácz-militicz, Sztapár
44,0		Bezdán
44,9		Bukin, Katymár, Kér
45,8		Cséb, Parabuty
46,7	107,6	Bresztovácz, Óverbász, Szilbás
48,0		Obrovácz
48,5	111,7	Bulkesz, Tovarissova
		Kukorica
62,8	80,5	Filipova
64,6	82,8	Lality
65,5		Cservenka
66,4	85,1	Despotszentivány, Kula, Petau
		Köles
70,9		Despotszentivány, Kula, Lality, Petau
71,8		Cservenka
		Bihar 1794–95
		Búza
72,7	90,9	Nyüved
73,6	92,0	Sarkad
		Árpa
56,5	89,0	Nyüved
		Zab
35,9	82,7	Nyüved
36,8	84,8	Sarkad
		Esztergom 1767
		Búza
76,4	95,5	Táth
78,2	97,8	Mócs
		Kétszeres
76,1		Táth
76,3		Mócs
		Rozs
66,3	91,2	Mócs, Táth
		Árpa
61,1	96,2	Mócs
61,2	96,4	Táth

hls	%	Helység
		Zab
37,3	85,9	Táth
38,1	87,8	Mócs
		Krassó 1797, 1800–01, 1811–13
		Búza
75,4	94,3	Dragomiresti
77,2	96,5	Vecseháza
80,8	101,0	Szuboticza
		Kétszeres
62,8	82,4	Kavaran (2x), Schönau
64,1	84,1	Dobrest
64,6		Vallemare
67,3		Dulleo, Furlog
68,2		Olloság
70,7		Radmanyest, Spáta
71,8	94,2	Birna, Bottiest, Herendiest, Honoris, Kossovicza, Szarazan, Szatulmik, Vecseháza, Zsuresty
74,7		Bara
76,3		Szuboticza
77,2	101,3	Dragomiresti
80,8	106,0	Poganyest
		Rozs
53,5	73,3	Dobrest
61,0	83,9	Vallemare
64,6		Dulleo, Furlog
66,4		Vecseháza
68,7		Bara
70,0		Dragomiresti
73,8		Spáta
75,4	103,7	Ballosest, Draxinest
80,8	111,1	Poganyest
		Zab
35,9	82,7	Kavaran (2x), Óhabicza, Schönau
39,5	91,0	Furlog, Vallemare
40,4	93,0	Ballosest, Draxinest, Dulleo, Herendiest, Vecseháza
41,3		Dragomiresti
43,1	99,3	Birna, Bottiest, Kossovicza, Szarazán
44,9	103,5	Dobrest, Honoris, Olloság, Szatulmik, Zsuresty

3. táblázat folytatása

hls	%	Helység
45,5		Radmanyest
46,4		Bara
46,7		Poganyest
48,5	111,8	Szuboticza
51,4	118,4	Spáta
		Kukorica
67,3	86,3	Kavaran (2x)
68,2	87,4	Schönau
71,8	92,1	Birna, Bottiest, Dulleo, Furlog, Macsova, Olloság, Spáta, Szarazán, Vallemare, Zsuresty
75,4		Ballosest, Draxinest
75,8		Radmanyest
76,3	97,8	Herendiest, Honoris, Vecseháza
76,7		Bara
77,2		Kossovicza
79,2	101,5	Dobrest
80,8	103,6	Dragomiresti, Óhabicza, Pestere, Poganyest, Szatulmik, Szuboticza
86,2	110,5	Zsuppa
		Nógrád 1798, 1810
		Búza
62,8	78,5	Losonctugár
71,8	89,8	Somosújfalu
		Rozs
57,4	78,9	Somosújfalu
60,1	82,7	Losonctugár
		Árpa
43,1	67,9	Somosújfalu
52,9	83,3	Losonctugár
		Zab
28,7	66,1	Somosújfalu
38,6	88,9	Losonctugár
		Pest 1798, 1818
		Búza
63,7	79,6	Szántó
64,6	80,8	Szentlőrinc
		Kétszeres
57,4	75,3	Szentlőrinc
58,3	76,5	Szántó

hls	%	Helység
		Rozs
55,6	76,8	Szántó
63,7	87,6	Szentlőrinc
		Árpa
50,3	79,2	Szentlőrinc
52,9	83,3	Szántó
		Zab
35,9	82,7	Szentlőrinc
40,4	93,1	Szántó
		Kukorica
64,6	83,9	Szentlőrinc
		Sáros 1790
		Búza
67,3	84,1	Kecerpeklin
		Rozs
59,2	81,8	Kecerpeklin
		Árpa
58,3	91,8	Kecerpeklin
		Zab
38,6	88,9	Kecerpeklin
		Szabolcs 1794, 1797, 1818, 1837
		Búza
72,7	90,5	Balmazújváros
80,3	100,4	Püspökladány
		Kétszeres
77,2	101,3	Püspökladány
		Rozs
61,0	83,9	Kenézlő
71,8	98,8	Balsa
73,1	100,6	Balmazújváros
		Árpa
44,9	70,7	Balsa
47,6	75,0	Kenézlő
55,6	87,6	Balmazújváros
63,7	100,3	Püspökladány

3. táblázat folytatása

hls	%	Helység
		Zab
33,2	76,5	Kenézlő
35,9	82,7	Balmazújváros, Balsa
45,8	104,8	Püspökladány
		Szatmár 1810
		Búza
67,3	84,1	Sár
		Kétszeres
61,0	80,0	Sár
		Zab
31,4	72,4	Sár
		Temes 1790–91, 1797, 1801, 1805–06, 1808, 1811–13, 1816, 1821
		Búza
67,3	84,1	Csákova
73,6	92,1	Blumenthal, Merczidorf, Orczidorf
75,4		Liebling
76,3	95,4	Ikloda, Stamora, Szákos
79,0	98,8	Orczidorf, Németszentpéter
79,9		Paracz
81,4	101,8	Kisdia
81,7	102,1	Bencsek
		Kétszeres
50,3	66,0	Törökszákos
53,8	70,6	Panyova
57,4	75,3	Bukovecz, Szirbova
58,3		Nickidorf, Vukova
59,2		Dubóz
62,8		Petroman
63,5		Perkoszova
67,3		Dragsina
68,3		Liebling, Orczidorf, Unip
70,0		Paracs, Sósdia
70,9		Németszentpéter, Sipeth
71,8	94,2	Blumenthal, Ikloda, Merczidorf, Szamora, Szákos, Versec
72,7		Murány
74,5	97,8	Daruvár, Kalácsa, Krivobara, Susztra
75,4		Orczidorf, Zsám
77,2		Gyermán
78,5		Monostor
79,6		Kisdia
79,9		Nagyfalu, Székusit
80,8	106,0	Bencsek, Blásova, Szinérszeg
89,8	117,8	Baraczház
		Rozs
58,3	80,5	Panyova
63,7	87,6	Blásova
66,4		Orczidorf
67,3		Petroman
68,2		Merczidorf, Szákos
70,9	97,5	Liebling
71,8	98,8	Blumenthal, Orczidorf
74,5	102,5	Bencsek
76,7	105,5	Krivohara
79,6	109,5	Kisdia
		Árpa
38,6	60,8	Kalácsa
39,5		Orczidorf
43,1	67,8	Liebling
44,9		Csákova, Panyova
52,1	82,0	Baraczház, Szákos
52,4		Unip
53,8		Orczidorf
55,6		Merczidorf
58,6		Monostor
61,0	96,1	Németszentpéter
62,8	96,9	Zsám
63,7	100,3	Ikloda, Stamora
71,8		Nagyfalu
72,7	114,5	Székusit
		Zab
30,3	69,8	Kisdia
34,1	78,6	Szirbova, Törökszákos
34,2		Perkoszova
35,0		Kalácsa
35,9	82,7	Niczkidorf, Orczidorf (2x), Vukova
36,3		Unip
37,7		Dubóz
38,4		Murány
39,5		Blumenthal
40,4	93,1	Merczidorf, Panyova, Szákos, Versecz
41,3		Csákova, Dragsina, Sósdia
42,2	97,2	Sipeth
43,1	99,3	Blásova

3. táblázat folytatása

hls	%	Helység
44,0		Petroman
44,4		Krivobara
44,9		Bencsek, Nagyfalu, Zsám
45,8		Daruvár
46,7	107,6	Gyermán, Ikloda, Németszentpéter, Stamora, Szinérszeg
48,5	111,8	Baraczház, Paracz, Susztra
60,1	138,5	Monostor
61,9	142,6	Székusit
		Kukorica
57,4	73,6	Bukovecz
64,6	82,8	Törökszákos
66,4	85,1	Nickidorf, Szirbova, Vukova
67,3		Dubóz
68,7		Krivobara, Perkoszova
71,8	92,1	Liebling, Petroman, Unip
72,7		Németszentpéter
73,6		Sósdia
74,5		Sipeth
75,4	95,5	Blumenthal, Orczidorf, Susztra
76,3	99,1	Ikloda, Paracz, Stamora, Szákos
77,2		Orczidorf
78,1	100,1	Blásova, Kalácsa
79,0		Gyermán, Versecz
79,9		Daruvár
80,8	103,6	Baraczház, Csákova, Dragsina, Monostor, Szinérszeg, Zsám
82,6		Nagyfalu, Székusit
82,8	106,2	Murány
84,1	107,1	Kisdia
85,3	109,4	Bencsek
88,0	112,8	Merczidorf

Torontál 1790, 1796–97, 1801, 1805, 1812

		Búza
71,8	89,8	Bocsar
75,4	94,3	Nagyszentmiklós
76,3	95,4	Bobda, Gád, Gyár, Nagyszentmiklós, Tobrádia
77,2	96,5	Szaravola, Trubswetter
82,1	102,6	Dugoszello, Nagyszentmiklós
		Kétszeres
53,8	70,6	Tobrádia
67,3		Bocsar
70,9	93,0	Egres
71,8	94,2	Bobda, Gád, Gyár, Idiós
73,6		Maczedonia
74,5		Klári
75,4		Deszka, Nagyszentmiklós
76,3		Trubswetter
77,2	101,2	Szaravola
80,8	106,0	Dugoszello
		Rozs
63,7	87,6	Idiós
		Árpa
55,6	87,6	Idiós, Szaravola
58,3	91,8	Gád
61,0	96,1	Egres
61,9		Klári
62,8		Bobda, Bocsar
63,7		Gyér, Tobrádia
64,6		Deszka
65,5		Nagyszentmiklós
66,9	105,4	Dugoszello, Nagyszentmiklós
68,2	107,4	Trubswetter
		Zab
43,1	99,3	Bobda
44,0		Gád
44,9	103,5	Bocsar, Maczedonia, Szaravola
45,8		Idiós
46,7		Egeres, Gyér
48,5	111,8	Dugoszello, Trubswetter
50,3		Deszka
52,1	120,0	Klári, Nagyszentmiklós (3x), Tobrádia
		Kukorica
67,3	86,3	Bocsar
69,1	88,6	Gád
72,7		Egres
73,6		Trubswetter
76,3	97,8	Gyár, Nagyszentmiklós (2x), Tobrádia
77,2	98,9	Bobda, Maczedonia, Szaravola
79,0	101,3	Deszka
80,8	103,6	Klári
82,6	105,9	Dugoszello
84,8	108,7	Nagyszentmiklós

helyezkedik, így alkalmasabb ezek termesztésére, mint a megye északi szeien, hegyes vidéken, a Fehér-Körös mellett Kujed, amelyiknek csak egy terménye, a zabja jó, majd elérte a mai hlsúlyt. – Ezért s mivel a két település földrajzilag különböző helyen fekszik, feltételezhető, hogy a hlsúly adatok valamelyest közelítik a megyei átlagot.

Bács megye 45 településénél az 1790–91., 1797. években nem termesztettek búzát és rozsot. Mivel azonban az utóbbi két évből összesen csak 7 falu szerepel, a többi 1790. évi adat, nem állíthatjuk egyértelműen, hogy e gabonaféléket egyáltalán nem termesztették, de hiányuk erre utal. Termesztettek viszont kukoricát 6 településnél (13%), kölest pedig – a 13 megye közül csak itt – 5 településnél (11%), s ezek azonosak a kukoricatermesztőkkel. Nyilván nem véletlenül. – Vegyük sorra a terményeket.

Kétszerest minden helységben termesztettek. A hlsúly szélső értéke 59,2–75,4 kg között – 18 hlsúllyal – változik, majd 16 kg a különbség, s hasonlítva az alsó határ jelentősen elmarad (77,7%), a felső határ is csak közelíti (98,9%) azt. De ez kivételes, mert a sor 73,6 kg-nál végződik, mint ahogy az alsó határ három értéke is, a sor 63,7 kg-mal indul (14 hlsúly, 83,6–96,6%). Leggyakoribb (10 falu) a 68,2 kg (89,5%), majd (7 falu) a 70,0 kg (91,9%). De ha az így csoportosuló települések földrajzi elhelyezkedését a térképen megnézzük, pl. a leggyakoribb 68,2 kg-nál, azt találjuk, hogy területileg nem csoportosulnak, ráadásul 10 közül 8 falunál egy évjáratról van szó. Hasonlót mondhatunk, ha a hlsúlyok szóródása alapján nézzük meg a települések elhelyezkedését. Vagy ha fordítva: a tájilag egyformának ítélhető helyen fekvő falvakat nézzük meg, pl. a Duna melletti 8 falut Baracskától Kupusinái (l. a térképet), 10 kg között változik a hlsúly. A hlsúlyok alapján tehát ez esetben nem állapítható meg a táj azonossága. Egy terménynél a legszűkebb táj: a falu határa lehet meghatározó. A több terményt együttesen, illetve a nagyobb tájegyzéset viszont másként ítélik, a későbbiekben meglátjuk. Az egyéb tényezők közül az évjáratot értékelhetjük még két falunál. Kér esetében az 1790. és 1791. évek közül – láttuk – az utóbbi volt a kedvezőbb időjárású, s kedvezőbb a hlsúly is 2 kg-mal. Rigiczánál viszont az 1790. és 1797. évek viszonylag egyformán kedvezőtlen időjárásánál egyforma maradt a hlsúly.

Árpát már nem minden településnél termesztettek, 4 falunál nincs (91%). Lehetséges, hogy itt nem volt alkalmas rá a talaj. A hlsúly szélső értéke 41,3–64,6 kg között – 17 hlysúllyal – változik, 23 kg a különbség, a mai hlsúlynak az alsó határ csak 65,0, a felső már 101,7%-a. Igaz viszont, hogy az alsó határ két értéke, s a felsőnél egy csak kivételes, a sor 51,2–61,9 kg közötti (tehát 15 hlsúly, 70,6–97,5%). Leggyakoribb (6 falu) az 55,6 kg (87,6%), majd (5 falu) az 59,2 kg (93,5%), aztán (4–4 falu) az 52,1 (82,0%) és az 59,2 kg (93,5%) hlsúly. A táj szerepére ugyanazt állapíthatjuk meg, mint a kétszeresnél, az évjáratra Rigicza példája alapján szintén azt, viszont Kérnél a rosszabb év termése a nagyobb hlsúlyú.

Zabot ismét minden településnél termesztettek. A hlsúly szélső értéke 35,0–48,5 kg közt – 15 hlsúllyal – változik, 13 kg a különbség, a mai hlsúly átlagnak az alsó határ 80,6, a felső 111,7%-a. Viszont az alsó határnál egy, a felsőnél két érték kivételes, a sor 35,7–46,7 kg közötti (12 hlsúly, 86,9–107,6%). Leggyakoribb (12 falu) a 40,4 kg (93,1%), a következő (8 falu) a 41,3 kg (95,2%), végül (5 falu) a 43,1 kg (99,3%). A tájra vonatkozóan a korábban mondottak, az évjáratra viszont az árpa megállapítása látszik érvényesnek.

Kukoricát a megye 6 falujában termesztettek (13%). Az adattartomány alapján úgy tűnik, a többi hely nem volt számára kedvező. A hlsúly szélső értéke 62,8–66,4 kg közt – 4 hlsúllyal – változik, 4 kg a különbség, a mai átlagnak 80,5–85,1%-a. Leggyakoribb (3 falu) a felső határ: 66,5 kg (85,1%).

A kölest már csak 5 faluban termesztik (11%), ezek azonosak a kukoricatermesztőkkel, valószínűleg hasonló okok miatt. A hlsúlynak két alig eltérő értéke van: 70,9–71,8 kg, közülük az alsó a leggyakoribb (4 falu).

A fenti adatok szerint tehát a megye főterménye a kétszeres, a zab, majd az árpa.

Ha most valamennyi gabonafélét együttesen nézve próbáljuk értékelni a megye településeit – s ezzel egyúttal rangsorolni a tájat is –, a gyakoriság és a szélső értékek alapján néhány megállapítást tehetünk, mert nyilván nem véletlen, hogy valamennyi termény esetében azonos vagy változó értéknél helyezkedik el a falu.

A kétszeres, árpa, zab esetében a leggyakoribb hlsúlynál található Despotszentiványi, Kula, Lality, Petau, az első kettőnél Veprovácz, amelyik a zabnál a következő gyakoriságánál szerepel. Közülük

SÁROS
K.Pekin
ABAÚJ
Alsóvadász
Renézlő
Balsa
Losonc-
tugár
Somosújfalu
ESZTERGOM
NÓGRÁD
Mács
Táth
Szántó
Szentlőrinc
SZABOLCS
Sár
SZATMÁR
Balmazújváros
Püspokladány
Nyüved
0 10 20 30 40 50 Km
LIPSZKY alapján
készült térképvázlat
PEST
BIHAR
Sarkad
Kujed
ARAD
Újpanád
BÁCS
TEMES
TORONTÁL
KRASSÓ

BÁCS
TORONTÁL
TEMES
KRASSÓ
JANKOVÁCZ
F.SZENTIVÁNY
BARACSKA
CSATALIA
KATYMÁR
DAUTOVA
RIGICZA
SZÁNTOVA
SZTANISICH
BEREG
KRJSEVLYE
PACSÉR
KOLUT
GAKOVA
BEZDÁN
CSONOPOLYA
TOPOLYA
MONOSTORSZEG
KAPUSINA
SZTAPÁR
CSERVENKA
SZEKICH
BRESZTOVÁCZ
KULA
FEKETEHEGY
VERSOVÁCZ
ÓVERBÁSZ
RÁCZMILITICZ
FILIPOVA
PETAU
BOGOLYEVA
LALITY
KÉR
HODSAK
KARAKOVA
PARABUTY
DESPOT-SZENTIVÁNY
SZILBÁS
BULKESZ
JAREK
TOVARISOVA
OBROVÁCZ
BUKIN
ÓPALÁNKA
CSÉB
DESZKA
N.SZENTMIKLÓS
EGRES
SZARAVOLA
TRUBSWETTER
DUGOSZELLO
IDIÓS
BOCSAR
KLÁRI
N.SZENTPÉTER
SZEKUSIT
NAGYFALU
BARACZHÁZ
MONOSTOR
ORCZIDORF
KALÁCSA
MERCZIDORF
MURÁNY
BENCSEK
BLUMENTHAL
KISDIA
SPÁTA
RADMANYEST
BOBREST
KOSSOVICZA
BARA
KRIVOBARA
DRAXINEST
SUSZTRA
BUKOVECZ
PANYOVA
SZIRBOVA
SZARAZAN
BIRNA
POGANYEST
ZSURESTY
DRAGSINA
BOTTIEST
UNIP
SZNÉRSZEG
HERENDIEST
T.SZÁKOS
SZATULMIK
IKLODA
DARUVAR
HONORIS
BOBDA
PARACZ
SZTAMORA
VUKOVA
SZÁKOS
OLLÓSÁG
SCHONAU
VECSEHÁZA
KAVARAN
BLASOVA
NICZKIDORF
DRAGOMIRESTI
PESTER
PETROMAN
DULLEO
MACSOVA
LIEBLING
DUBOCZ
VALLEMARE
ZSUPPA
MACZEDONIA
CSÁKOVA
SIPET
FURLOG
GÁD
SOSDIA
OHABICZA
GYÉR
TOBRADIA
PERKOSZOVA
GYERMAN
ZSÁM
VERSECZ
SZUBOTICZA

Despotszetivány, Kula és Petau a kukorica (felső határ) és köles (alsó határ) esetében is a leggyakoribb értékeknél található, a kölesnél még itt van Lality, amelyik a kukoricánál már kisebb értékű. E helységek a megye alsó harmadának a közepén csoportosulnak, s úgy tűnik, talajuk mindegyik gabonafélére az átlagosnak megfelelően alkalmas volt.

A szélső értékeknél már nem ilyen egyértelmű a helyzet, de a nagyságrend mégis jellemző.

Az alsó határnál az árpa és a zab esetében azonosan Jarek a listavezető, amelyik a kétszeresnél majdnem itt, a második helyen sorol. Mondhatjuk, minden terményre egyformán a legrosszabb a megyében. A kétszeres alsó határánál Feketehegy és Filipova szerepel, az utóbbi a kukoricánál is ott található, az árpánál viszont a hlsúly-sor közepén, a két leggyakoribb között, a zabnál pedig a leggyakoribb értéknél szerepel, tehát csak a kétszeresre látszik alkalmatlannak. Feketehegy majdnem hasonlóan az árpánál a leggyakoribb közelében, a zabnál a második leggyakoribb értéknél van, tehát mindkét gabonára egyformán átlagosan alkalmas volt. E helységek a leggyakoribbnál sorolt helységek külső szélén helyezkednek el.

A felső határ esetében három terménynél értékelhetünk. A kétszeresnél itt helyezkedik Bezdán és Bogolyeva. Az előbbi az árpánál a sor felső közepén (a második leggyakoribb értéknél), a zabnál ugyanott, tehát kétszeresre kiváló, a másik két terményre jó közepesen alkalmas. Bogolyeva az árpánál ismét a legnagyobb értékű, a zabnál a sor közepén (a harmadik leggyakoribb értéknél) található, tehát a kétszeresre és árpára kiváló, a zabra jó közepesen alkalmas. A zab legnagyobb értékénél Bulken és Tovarissova szerepel, de a kétszeresnél és az árpánál is a legelső értékeknél találhatók, tehát mindkettő kiváló a zabra, a másik két terményre pedig jó. E négy helység a megye nyugat–déli szélén félkaréjban helyezkedik el.

Folytathatnánk ezt az értékelést, és hasonló eredménnyel, de nem célom a települések ilyen szempontú vizsgálata. Az előbbiekben csupán azt kívántam bemutatni, hogy a táj mint a hlsúly alakító tényezője nem az egyes fajták esetében, hanem valamennyi termény figyelembevételével tapasztalható egyértelműbben.

Befejezésül megállapíthatjuk azt is, hogy az adatsorok reprezentálhatják a megyét.

Bihar megye 2 településénél 1794–95-ben nem termesztettek kétszerest és rozsot, valószínűleg nem volt rá alkalmas a határ, Nyüveden 1795-ben árpát sem, de ennek más oka lehetett. A búza hlsúlya mindkettőnél közelíti a mai átlagot (90,9 ill. 92,0%), de Sarkad értéke jobb. Az árpánál Nyüved valamivel elmarad a mai átlagtól (89,0%). A zabnál a búzához hasonló a helyzet, valamivel alacsonyabb értékrenden (82,7 ill. 84,8%). Mivel pedig Nyüved adata mindhárom terménynél alacsonyabb értékű, feltehetően kevésbé volt alkalmas ezek termesztésére, mint Sarkad határa. Fényes alapján viszont fordítva következtethetnék, mert szerinte Nyüved „földe fekete porhanyos, s igen termékeny",[33] Sarkadon viszont „a föld minősége nagyobb részben szikes szurkos fajta, mely a zabot is csak esős időben termi jól meg, de a Miső nevű fordulója gazdag termékenységű".[34] Tegyük hozzá: Nyüved a megye északi felében a síkság kezdetén, a Berettyó mellett fekszik, Sarkad pedig a nyugati alsó szélen, rónaságon, a Feket-Körös mellett. – Együttesen úgy értékelhetjük, hogy az adatok közelíthetik a megyei átlagot.

Esztergom megye 2 települése hlsúly-adatainak értékelésekor a következőket kell figyelembe venni. Ezeket nem a kamarai összeírásokból (egyik sem volt kamarai birtok), hanem a 200 éves leletek mai mérése alapján ismerjük,[35] továbbá: az adatok 23–51 évvel korábbiak a többinél, végül: 1767-ben a májusi fagyokat, havazást csapadékos nyár követte, ehhez viszonyítva azonban általában jó lett a termés.[36] – Mindkét helységben mind az öt gabonafajtát termesztették. A hlsúly értékek a rozsnál azonosak, a kétszeresnél és az árpánál lényegtelen eltérésűek, a zabnál valamivel, a búzánál viszont már jelentősebben (1,8 kg) különböznek úgy, hogy Mócson a búza és a kétszeres, Táthon pedig az árpa és a zab a jobb, így nyilván ennek megfelelő a határ. A maihoz viszonyítva a hlsúlyokat: majdnem azonos a búzánál (95,5 ill. 97,8%) és az árpánál (96,2 ill. 96,4%), közelíti a rozsé (91,2%), valamivel elmarad a zab (85,9 ill. 87,8%). A kétszeresre mai adat nincs, illetve: az értékelés bevezetőjében mondottak értelmében 96,6%-os lehetne, tehát közelítené a mai fiktív átlagot. – Mócs a megye nyugati szélén,

[33] Uo. 3. k. 156. l.
[34] Uo. 4. k. 121. l.
[35] *Bogdán–Papp–Szabó* i. m. i. h.
[36] *Réthly* i. m. 224–25. l.

a Duna bal partján, Táth szintén a folyam közelében, de a jobb parton alább, a megye közepén fekszik. Fényes szerint Mócs „földjei fekete homokosak, s elég termékenyek",[37] Táth „szántóföldjei fekete homokosak, s igen szép kukoricát és gabonát teremnek".[38] – A sorolt adatok alapján úgy vélem, hogy a megyei átlagok ezen hlsúly értékek alatt helyezkednek el.

Krassó megye 28 településénél az 1797., 1800–1., 1811–13. években egyáltalán nem termesztettek árpát, kukoricát viszont mindenütt – így ezeknek megfelelően alkalmatlan, illetve alkalmas volt a táj – s talán az is jellemző, hogy három helységben (1811–13) csak kukoricát termesztettek. – Vegyük sorra a terményeket.

Búzát 1797. és 1812. évben csak 3 helységben termesztettek (11%). A hlsúly mindegyiknél más, a szélső érték 54,5–80,8 kg között változik, 5 kg a különbség, a mai hlsúlynak az alsó határ 94,3, a felső viszont 101,0%-a, vagyis egy helyen jobb a mainál, de a másik kettőnél is közelíti a mai értéket, tehát a terményre alkalmas helyek. Dragomiresti és Vecseháza a megye közepén, dombos vidéken, elég messze a Temestől, Szuboticza viszont a megye alsó déli csücskében, sík vidéken, a Karas mellett fekszik.

Kétszerest 22 helységben termesztettek (78%), így közelítőleg általános termény a megyében, 1811–13-ban azonban nem szerepelt. A hlsúly szélső értéke 62,8–80,8 kg között – 11 hlsúllyal – változik, 18 kg a különbség, a 200 éves lelethez viszonyítva az alsó határ is közelíti azt (82,4%), a felső pedig meg is haladja (105,0%). De a két szélső érték kivételes, a sor – kihagyásokkal – 64,1–77,2 között változik (9 hlsúly, 84,1–101,3%). Leggyakoribb (9 falu) a 71,8 kg (94,2%). Tájilag ismét nem értékelhetünk. Az évjáratot Kavaránnál vizsgálhatjuk: 1797-ben és 1800-ban változatlan a hlsúly, s valóban 1797-ben – láttuk – szárazság járta, 1800-ban szintén aszály volt.[39]

Rozsot 1797., 1806., 1813. években 11 helységben termesztettek (39%), erre sem lehetett mindenütt alkalmas a talaj. A hlsúly szélső értéke 53,3–80,8 kg között – 9 hlsúllyal – változott, 27 kg a különbség, a mai hlsúlynak 73,3–111,1%-a. Viszont mindkettő ismét kivétel, a sor – kihagyásokkal – 61,0–75,4 kg között változik (7 súly, 83,9–103,7%). Gyakoriságról nem beszélhetünk, de az a tény, hogy a településeknek majd felénél a hlsúly megközelíti, illetve meg is haladja a mai átlagot, arra enged következtetni, hogy a rozsra, ha a megyében általában nem is, de egyes részein kiválóan alkalmas volt a határ.

Zabot 25 helységben minden évben termesztettek (89%), tehát ha a csak kukoricatermesztő falvakat leszámítjuk, mindenütt, így a zab a megye egyik általános terménye. A hlsúly szélső értéke 35,9–51,4 kg között – 11 súllyal – változik, 15 kg a különbség, a mai hlsúly átlagnak 87,7–118,4%-a. A szélső érték viszont ismét kivételes, a sor 39,5–48,5 kg között változik (9 súly, 91,0–111,8%). A gyakoriság széthúzott mezőnyön jelentkezik. Leggyakoribb (5–5 falu) a 40,4 és 44,9 kg (93,0 ill 103,5%), majd (4–4 falu) a 39,5 kg (91,0%) és a 43,1 kg (99,3%). Mivel pedig a helységeknek több mint a felénél a hlsúly a mai értéket elérte, sőt jelentősen meg is haladta, mondhatjuk, hogy a zab termesztésére a megye jelentős része kiválóan alkalmas volt. Az időjárás tényezője ismét Kavaránnál jelentkezik: a kéve változatlan hlsúlya ismét igazolja a kétszeresnél mondottakat.

Kukoricát minden településnél termesztettek, sőt háromnál csak ezt, mondhatjuk, hogy a megye főterménye, alkalmas hozzá a talaj. A hlsúly szélső értéke 76,3–86,2 kg között – 11 súllyal – változik, 19 kg a különbség, a mai átlagnak 86,3–110,5%-a. Viszont a felső érték kivételes, a sor – kihagyásokkal – 80,8 kg-nál (103,6%) fejeződik be. A gyakoriság érdekes módon majd a határértékeknél jelentkezik. Leggyakoribb (10 falu) a 81,7 kg (92,1%), majd (8 falu) a 80,8 kg (103,6%). Tájilag ismét nem rendeződik. Az évjáratra Kavarán esetében mondhatjuk: az azonos hlsúly az előbbieket igazolja.

A megye fő terménye tehát a kukorica, kisebb súllyal sorol a zab, utána a kétszeres.

Nézzük meg most, hogy valamennyi gabonafélét együtt vizsgálva (a búza kivételével, mert csak 3 falunál szerepelt): a gyakoriság és a szélső értékek esetében hogyan helyezkednek el a települések, így értékelve azokat, egyúttal rangsorolva a tájat is.

A kétszeres leggyakoribb – a sor közepén levő – értékénél helyezkedő Birna, Bottiest, Szarazan, Zsuresty a zabnál a magasabb értékű, a kukoricánál az alacsonyabb értékű gyakoriságnál egyaránt szerepel (a rozsot nem számíthatjuk, gyakoriság nincs). Honoris, Kossovicza, Szatulmik a zab

[37] *Fényes* i. m. 3. k. 106. l.
[38] Uo. 4. k. 185. l.
[39] *Réthly* i. m. 455–56. l.

magasabb gyakoriságánál, Herendiest és Vecseháza az alsóbb gyakoriságnál helyezkedik, a kukoricánál szórtan, a rozsnál közülük csak Vecseháza szerepel, a sor közepén. Birna, Bottiest, Szarzán, Zsuresty tényleg egy tájon, a megye felső felében, a Temestől, illetve Lugostól északkeletre, dombvidéken fekszik. A többi, Kossovicza kivételével, szintén egy tájon, az előbbiek közelében, de átellenben, Temestől, illetve Lugostól délkeletre, részben dombos, részben sík vidéken települ. Úgy tűnik tehát, hogy az előbbi táj mindhárom gabonára, az utóbbi a kétszeresre és a zabra egyaránt átlagosan alkalmas volt.

Az alsó határnál szintén egyértelmű a helyzet. Kavarán és Schönau a kétszeresnél, zabnál, kukoricánál ott helyezkedik. Mindkettő Lugostól feljebb, délkeletre, a Temes mellett fekszik. Mintha mindhárom terményre alkalmatlan volna a táj. A rozs alsó határánál levő Dobrest a kétszeresnél szintén alul, a zabnál viszont a sor közepén, a kukoricánál pedig majd a felső határnál helyezkedik. Határa az első kettőre alkalmatlan, a második kettőre már alkalmasabb volt. Dobrest más tájon, a megye északkeleti szélén, hegyvidéken fekszik.

A felső határ esetében a kétszeresnél és rozsnál egyaránt Poganyest vezet, méghozzá kiugró értékkel, a zabnál valamivel alább, a kukoricánál ismét a felső határ közelében sorol. Arra utal, hogy mind a négy terményre jelesül alkalmas a határa. De óvatosságra is int. Poganyest ugyanis azon a tájon fekszik, ahol a gyakoriságnál szereplő Birna és társa, csak nem a völgyben, hanem feljebb a hegyen. A zabnál a legnagyobb hlsúlynál Spáta sorol, a rozsnál már alább, a kukoricánál pedig az alsó határ felé, de a leggyakoribb hlsúlynál helyezkedik. Tehát ilyen sorrendben lehetett alkalmas a termesztésük. Spáta a megye északnyugati szélén, hegyvidéken fekszik. A kukorica legnagyobb értékénél levő Zsuppa nem hasonlítható, mert más fajtát nem termesztettek ott. Az egyébként szintén csak kukoricát termesztő Pestere ugyancsak a felső határnál helyezkedik, mert Zsuppa kiugró, Macsova viszont az alsó határ felé, de a leggyakoribb hlsúlynál sorol. Mindhárom helység a megye közepének keleti szélén, a Temes völgyében egy tájon fekszik, sőt Macsova és Pestere közvetlenül egymás mellett, így a hlsúly-különbségek ismét figyelmeztetnek a túlzó következtetés veszélyére.

Mégis tapasztalható e megyénél is – ha nem is olyan egyértelműen, mint Bácsnál –, hogy a településnek több terménynél jelentkező azonos vagy közelítő értékrendű hlsúly szereplése bizonyos mértékig jelzi a táj azonosságát. – Megállapíthatjuk azt is, hogy az adatsorok reprezentálhatják a megyét.

Nógrád megye 2 településénél 1798., illetve 1810. évben nem termesztettek kétszerest, feltehetően nem volt rá alkalmas a határ. A búza hlsúlya a mai átlagnál Somosújfalun gyengébb (89,8%), Losonctugáron pedig elmarad attól (78,5%). Hasonló, de fordított rendű a helyzet a rozsnál: gyengébb Losonctugár (82,7%), és elmarad Somosújfalu értéke (78,9%). Az árpánál hasonlóan, de Somosújfalu nagyon elmarad (67,9%) a mai átlagtól. A rozsnál Losonctugár értéke kicsit jobb (83,3%). A zab esetében már nagyobb a távolodás: Somosújfalu jelentősen elmarad (66,1%), Losonctugár viszont kezdi közelíteni (88,9%) a mai átlagot. Úgy tűnik tehát, hogy Losonctugáron rozsra, árpára, zabra egyaránt alkalmas volt a határ, Somosújfalun viszont csak a búzára volt az, a rozsra már kevésbé, árpára és zabra pedig egyaránt alkalmatlan. Losonctugár a megye északkeleti részén, Losonc szomszédságában, a Tugár patak közelében síkon települ, Somosújfalu más tájon, az előbbitől délkeletre, hegyek között, tehát rosszabb helyen fekszik. – A mondottakból úgy ítélem, hogy az adatok közelíthetik a megyei átlagot.

Pest megye 2 településénél 1798. és 1818. években mindegyik gabonát termesztették, sőt egyiknél még kukoricát is. A búza hlsúlya mindkét településnél a mai átlaghoz viszonyítva majd egyformán gyengébb (79,6, ill. 80,8%). A kétszeresnél a 200 éves lelet adataitól majd egyformán elmaradnak (75,3, ill. 76,5%). A rozs esetében Szentlőrinc már közelíti (87,6%), Szántó elmarad (76,8%), az árpánál fordítva, Szántó van előbb, ha gyengébben is (83,3%), Szentlőrinc elmarad (79,2%), a zab értéke viszont Szántón már közelíti (93,1%), Szentlőrincen viszont gyengébb (82,7%) a mai hlsúlynál. A kukorica más megyékhez viszonyítva aránylag jó értéket mutat. Azt mondhatjuk tehát, hogy Szántón a határ az árpa és a zab, Szentlőrincen pedig a búza és a rozs termesztésére volt alkalmas, a többi terménynél mindkettő ha átlagos. Fényes szerint Szántó „szántóföldjei hegyeken lévén, soványak",[40] Szentlőrinc „határa . . . nagyobb része homokos, de általában termékeny".[41]

[40] *Fényes* i. m. 4. k. 63–64. l.
[41] Uo. 4. k. 107. l.

Szántó Dunántúlon, tehát a megye nyugati részén, hegyen ül, Szentlőrinc a Duna–Tisza közén, Pesttől délkeletre, síkon fekszik. – A mondottak alapján úgy vélem, hogy az adatok közelíthetik a megyei átlagot.

Sáros megye 1 települése 1790-ben nem termesztett kétszerest. A mai hlsúly-átlagokhoz viszonyítva a búza gyengébb (84,1%), a rozs még gyengébb (81,8%) annál, az árpa viszont jól közelíti (91,8%), a zab csak közelíti (88,9%) azt. Kecerpeklin a megye alsó keleti csücskében, az Olsva vidékén, de hegyen fekszik. – A fentiek és viszonylag jó értéke alapján arra lehetne következtetni, hogy a megye átlaga valamivel ez alatt volt.

Szabolcs megye 4 települése közül háromnál 1799., 1818. és 1837. években nem termesztettek kétszerest, kettőnél 1818-ban és 1837-ben búzát, és egynél 1797-ben rozsot, tehát az árpa és a zab általánosabb, de talán csak a kétszeres esetében mondhatjuk a táj alkalmatlanságát. A búza Balmazújvároson közelíti (90,5%), Püspökladányban pedig valamivel meg is haladta (100,4%) a mai átlagot. A kétszeres Püspökladányban meghaladta a 200 éves leletét (101,3%). a rozs Kenézlőn gyengébb (83,9%), Balsán majd elérte (98,9%), Balmazújvároson pedig ismét meghaladta (100,6%) a mai átlagot. Az árpa 4 településnél szerepel, de a hlsúly kétfelé osztódik: Balsán elmaradt (70,7%), Kenézlőn majd hasonlóan (75,0%), Balmazújvároson már csak elmaradt (87,6%), Püspökladányban pedig ismét meghaladta (100,3%) azt, s a szélső értékek között majd 20 kg a különbség. A zab ismét 4 helységnél szerepel. Kenézlőn megint elmaradt (76,5%), Balmazújvárosban és Balsán egyazon értékkel gyengébb (82,7%) a mainál, Püspökladányban ismét és jelentősen meghaladta (104,8%) azt, s a szélső értékek között 12 kg a különbség. Kétségtelen, Püspökladány határa a legjobb a négy közül. A búza, kétszeres, árpa és zab termesztésére egyaránt kiválóan alkalmas. De Fényes csak így dicséri: „Gazdag fekete földű" a határ.[42] Püspökladány a másik három helységtől távol, a megye alsó déli csücskében, rónán, a Sárrét közelében fekszik. Balmazújváros határa már valamivel alacsonyabb értékű, a rozsra kiválóan alkalmas, a búzára majd úgy, az árpára még, a zabra már kevésbé. Pedig Fényes szerint határa „gazdag fekete földből áll".[43] Balmazújváros Ladányhoz hasonló tájon, de ettől északkeletre, a megye közepe táján, a Kadarcs folyó mellett fekszik. A másik két település három terménynél is alacsonyabb értékű. Közülük Balsa határa tűnik jobbnak, a rozsra jól alkalmas, a zabra még, az árpára már sehogy. Kenézlő a rozsra még valamelyest alkalmas, árpára, zabra alig. Pedig Fényes mindkettőre azt mondja, földje „termékeny homok".[44] Mindkét helység az előbbiektől távol, a megye északi csücskében, a Tisza mellett, egymással átellenben, tehát egy tájon fekszik. A fentiek alapján mondhatjuk tehát, hogy a hlsúly-értékek valamennyi termény esetében jelzik a táji azonosságot, illetve tagozódást. – Mindezek értelmében úgy gondolom, hogy a hlsúly megyei átlaga ezeknél valamivel alacsonyabb értékű.

Szatmár megye 1 településénél 1810-ben nem termesztettek rozsot és árpát. A búza hlsúlya gyengébb (84,1%) a mainál. A kétszeresé is gyengébb (80,0%) a 200 éves leletnél. A zab elmarad (72,4%) a maitól. Fényes szerint Sár „földje kevés, de jó".[45] A helység a megye közepének felső északi részén, a Szamostól, illetve Szatmárnémetitől északra, dombos vidéken fekszik. – A fentiek alapján úgy vélem, hogy a megyei átlag valamivel ez értékek alatt lehet.

Temes megye 39 településénél 1790–91., 1797., 1901., 1805–6., 1811–13., 1816. és 1821. években nemcsak az öt alapvető fajtát, de még kukoricát is termesztettek, bár nem egyforma mértékben.

Búzát csak 12 helységben termesztettek (30,0%), s mivel 1790., 1797., 1801., 1806., 1811–13., 1821. évekből van az adatsor, talán feltételezhetjük, hogy a többi helység határa nem volt alkalmas rá. A hlsúly szélső értéke 67,3–81,7 kg között – 8 súllyal – változik, 14 kg a különbség, a mai átlagnak 84,1–102,1%-a. Viszont az alsó érték kivételes, a sor – kihagyásokkal – 73,6 kg-tól indul (92,1%), így jobb a helyzet. Leggyakoribb (5 falu) éppen ez a hlsúly, amelyik közelíti a mait. Mivel pedig nemcsak a felső határ, de előtte 4 helység is meghaladja, illetve majd eléri ezt, mondhatjuk, hogy ezek a búza termesztésére alkalmasak, sőt kiválóan alkalmasak. Tájilag még nem értékelhetünk, de azt már megállapíthatjuk, elég szétszórtan helyezkednek a faluk. Sajnos évjárat szerint sem, bár Orczidorfnál 2 év adata szerepel, 1812-ből nem ismerjük az időjárást, csak azt tudjuk – láttuk –, hogy 1797-ben kedvezőtlen volt. Kisebb is a hlsúly, mint a másik évnél.

[42] Uo. 3. k. 6. l.
[43] Uo. 4. k. 241. l.
[44] Uo. 1. k. 82. l., 2. k. 199. l.
[45] Uo. 4. k. 10. l.

Kétszerest 1 falu (Csákova) kivételével mindenütt minden évben termesztettek (97,4%), így a megye főterményének ítélhető. (Úgy látszik, Csákován nem volt alkalmas rá a határ.) A hlsúly szélső értéke 50,3–89,8 kg között – 21 súllyal – változik, 35 kg a különbség, a 200 éves lelet adatának 66,0–117,8%-a. A két szélső érték azonban kivételes, a sor 57,4 kg-mal (70,6%) indul, és – kihagyásokkal – 80,8 kg-nál fejeződik be (106,0%, 19 súly). De így is 27 kg a különbség, rendkívül széthúzott tehát a mezőny, következőleg korlátozott a gyakoriság. Leggyakoribb (6 falu) a 71,8 kg (94,2%), majd (4 falu) a 74,5 kg (97,8%). Tájilag is szétszórtan fekszenek, nem értékelhetünk. Az évjáratot ismét Orczidorfnál nézhetnénk, de 1812-re nincs adatunk, viszont – mint a búzánál, itt is – ez az évjárat lényegesen jobb, mint az 1797. évi.

Rozsot 1790–1., 1797., 1810–13. években csak 11 helységben termesztettek (28,2%), s ezek alignyi kivétellel búzatermesztő helyek, nyilván így alkalmas a határuk. Egyébként a megyének legkevésbé kultivált terménye. A hlsúly szélső értéke 58,3–79,6 kg között – 10 súllyal – változik, 21 kg a különbség, a mai átlagnak 80,5–109,5%-a. A szélső értékek itt is kivételesek. A sor 63,7 kg-mal (87,6%) indul és – kihagyásokkal – 76,7 kg-mig (105,5%) halad (8 súly, 13 kg a különbség). S mivel a helységek felénél megközelíti, illetve meg is haladja a mai átlagot, mondhatjuk, ezek a rozs termesztésére kiválóan alkalmas helyek. Gyakoriság nincs. Tájilag sem értékelhetünk. Az évjáratra Orczidorf adata az előbbiekhez hasonlóan jelez: az 1812. évi lényegesen jobb.

Árpát 1790–91., 1797., 1805–6., 1808., 1811–12. években 16 faluban termesztettek (41,0%), a fele búzát és rozsot is termesztő helyek, így alkalmas a határ. A szélső érték 38,6–72,7 kg között – 14 súllyal – változik, 34 kg a különbség, a mai hlsúlynak 60,8–114,5%-a. A felső határ tehát jelentősen meghaladja a mai átlagot, s az alsónál javul a helyzet, mert kettő kivételes, 43,1 kg-mal indul a sor (67,8%). A helységek majd felénél a hlsúly megközelít, sőt meg is haladja a mai átlagot, ezek a helyek árpa termesztésére jelesül alkalmasak. Gyakoriság itt sincs. Tájilag sem értékelhetünk. Az évjárat Orczidorf esetében viszont az előbbieket cáfolja, mert 1797 hlsúlya sokkal jobb, mint az 1812. évé, valószínű azonban, hogy nem csupán az időjárási tényező hatott.

Zabot valamennyi évben 37 helységnél termesztettek (94,9%), ez is a megye főterménye. Bukovecz és Liebling határa úgylátszik, erre nem volt alkalmas. A hlsúly szélső határa 30,3–61,9 kg között – 21 súllyal – változik, 31 kg a különbség, a mai átlagnak 69,8–142,6%-a, de az alsó határ emelkedik – a szélső érték kivételes – 34,1 kg-ra (68,6%). Széthúzott tehát a mezőny. Mivel a helységeknek több mint kétharmada megközelíti, sőt lényegesen meghaladja a mai hlsúly-átlagot, kétségtelen, e helyek zab termesztésére kiválóan alkalmasak. Erősíti a megállapítást az is, hogy a gyakoriság is ezen az értékrenden jelentkezik. Leggyakoribb (5 falu) a 46,7 kg (107,6%), majd (4 falu) a 40,4 kg (93,1%). Tájilag nem értékelhetünk. Az évjárat Orczidorf esetében azonos értékkel jelentkezik.

Kukoricát minden évben 1 helység (Panyova) kivételével mindenütt termesztettek (97,4%), így ez is a megye fő terménye. Úgy látszik Panyova határa nem volt alkalmas rá. A szélső érték 57,4–88,0 kg között – 21 súllyal – változik, 31 kg a különbség, a mai átlagnak 73,6–112,8%-a. De módosul a helyzet, mert a felső határ és az alsó két érték kivételes, a sor 66,4 kg-mal (85,1%) indul és – kihagyásokkal – 85,3 kg-ig (109,4%) halad (19 súly, 19 kg a különbség). Így széthúzott a mezőny. A leggyakoribb hlsúly (6 falu) a 80,8 kg (103,6%), majd (4 falu) a 76,3 kg (99,1%). A szétszórt fekvés miatt tájilag nem értékelhetünk. Az évjárat Orczidorf esetében úgy jelentkezik, mint a búzánál, kétszeresnél, rozsnál: az 1812. évi a jobb hlsúly.

A megye fő terménye tehát a kétszeres és a kukorica egyforma mértékben, aztán következik a zab.

Nézzük meg, hogyan helyezkednek a faluk a gyakoriság és a szélső értékek esetében a gabonafajtáknál együttesen.

Gyakoriság a rozsnál és az árpánál nem volt. A többinél változó az előfordulás. Mind a négy, tehát búza, kétszeres, zab, kukorica esetében Stamora és Szákos található, tehát mindkét hely mindegyik terményre egyaránt átlagosan alkalmas. Fényes Stamoráról azt írja: „fekete földe első-osztálybeli",[46] Szákosra csak annyit mond: határa hegyes-völgyes.[47] Az előbbi a megye közepén,

[46] Uo. 4. k. 159. l.
[47] Uo. 3. k. 57. l.

rónán, Szákos a megye középső keleti szélén, hegyes vidéken fekszik, viszonylag közel tehát, de két tájon helyezkednek. A három terménynél szereplő gyakoriságnak két esete van: a búza, kétszeres, zab esetében Merczidorf, a kétszeres, zab, kukorica esetében pedig Ikloda helyezkedik itt, ami annyit is jelent, hogy a kétszeresre és a zabra mindkettő egyaránt átlagosan alkalmas, Merczidorf még a búza, Ikloda pedig még a kukorica termesztésére. Merczidorfra Fényesnél nincs adat, Iklodánál ezt írja: „földe porhanyó fekete agyag s elsőosztálybeli".[48] Merczidorf a megye felső nyugati szélén, Temesvártól északra, rónán fekszik. Ikloda a megye közepén, Temesvártól, illetve még a Temestől is délkeletre, szintén rónán, de az előbbitől eltérő tájon. A két terménynél jelentkező gyakoriságnak már három esete van: a búza és kétszeres esetében Blumenthal, a kétszeres és zab esetében Versecz, a zab és a kukorica esetében pedig Szinérszeg helyezkedik. Vagyis a kétszeresre Blumenthal és Versecz, a zabra Versecz és Szinérszeg egyaránt átlagosan alkalmas, Blumenthal még a búzára, Szinérszeg pedig még a kukoricára. Blumenthalra Fényesnél nincs adat, Versecznél azt írja: „Gazdag határa elsőosztálybeli",[49] Szinérszegre pedig, hogy „földe sárga, jó trágyázást igényel",[50] tehát a két helyet kétfélének ítélte. Blumenthal a megye északi széle felé, Temesvártól északra, kissé dombos vidéken, de Merczidorfhoz hasonló tájon fekszik. Versecz viszont a megye alsó déli csücskében, rónaságon, tehát messze és más tájon települ. Szinérszeg a megye középső keleti szélén, dombos vidéken, Szákos közelében van, de valamelyest más tájon. Mindebből az következik, hogy a megyében több tájon is található a búza, kétszeres, zab, kukorica mindegyikére, illetve három-kettejére egyformán átlagosan alkalmas vidék. Nem olyan egyértelmű tehát a helyzet ez esetben, mint Bácsnál és Krassónál volt.

Az alsó határnál még inkább változó a helyzet, mint a gyakoriságnál. Csupán Törökszákos egyértelműbb, a kétszeresnél itt, a zabnál és a kukoricánál a második első értéknél helyezkedik, s amellett búza, rozs, árpa nincs is. Fényes szerint „földe részint sárga, részint gazdag fekete agyag, második osztálybéli".[51] A megye közepén, a Temeshez közel, rónán fekszik, viszont a gyakoriságnál szereplő Ikloda és Stamora szomszédságában, azonosnak tűnő tájon. Az évjárat különbsége okozna ilyen jelentős lemaradást? A többi terménynél az alsó határon levő helységek az egyéb termények esetében jobb értékűek. Sőt, pl. a zabnál itt levő Kisdia a kétszeresnél és a kukoricánál majdnem a felső határnál, a rozsnál pedig éppen ott helyezkedik. Talán még Bukovecz (a kukoricánál) és Panyova (a rozsnál) említhető, a többi terménynél is alacsony értékűek, s az előbbinél búza, rozs, árpa, zab, az utóbbinál búza, kukorica nincs is. Vagyis ez azt jelenti, hogy a többi helység általában csak egy terményre nagyon alkalmatlan, a többire jó vagy esetleg kiváló is. Bukoveczre egyébként Fényes azt írja: „határa első osztálybeli, s gazdagon termi a tisztabúzát és kukoricát",[52] Panyovára nincs nála adat. Bukovecz a megye közepén, a Temes közelében, rónán fekszik, Törökszákoshoz hasonlónak tűnő tájon. Panyova a megye középső keleti szélén, hegyes vidéken ül, az előbbiektől merőben más tájon.

A felső határnál az előbbiekhez hasonlóan egyenetlen a helyzet. Csupán két terménynél találunk azonos falut: az árpánál és a zabnál Szekusitót, amelyik a kétszeresnél és kukoricánál is elég magas értékkel sorol. Fényes szerint „földe gazdag fekete porhanyós, néhol szikes, főleg búzát és kukoricát terem".[53] A helység a megye északi csücskében, a Maros mellett, rónán fekszik. Két helységet említhetnénk még. Az egyik a már említett, a rozsnál csúcson levő Kisdia, amelyik a búzánál a csúcstól a második, a kukoricánál a harmadik, a kétszeresnél a negyedik helyen, az árpánál már a közepén, a zabnál pedig a legalsó határon helyezkedik. Fényesnél nincs rá adat. A megye északkeleti csücskében, hegyes vidéken fekszik. A másik Baraczház, amelyik a kétszeresnél van a csúcson, a zabnál felülről a harmadik, kukoricánál a hatodik helyen, az árpánál már csak a közepen helyezkedik. Fényes szerint „földe jó fekete és porhanyós, völgyének egyik része szikes".[54] A megye délnyugati csücskében, síkon fekszik. A három helység közül Baraczház és Szekusit van viszonylag egyformának ítélhető tájon, Kisdia a megye másik szélén, más tájon, de mindhárom megye a felső északi részében fekszik, s ez jellemző.

[48] Uo. 2. k. 132. l.
[49] Uo. 4. k. 294. l.
[50] Uo. 4. k. 137. l.
[51] Uo. 4. k. 57. l.
[52] Uo. 3. k. 186. l.
[53] Uo. 4. k. 81. l.
[54] Uo. 1. k. 88. l.

A fentiekből megállapíthatóan e megyénél nem tapasztalható a helységeknek a hlsúly azonos vagy közeli értékrendű szereplésénél a táji azonosság olyan mértékben, mint Krassónál, még kevésbé, mint Bácsnál, de a kisebb táji egységek létét igazolták, s egyúttal azt, hogy ezek a megye különböző részein feltalálhatóak. – Mindezek alapján mondhatjuk, hogy az adatsorok teljes mértékben reprezentálják a megyét.

Torontál megye 14 településénél 1790., 1796–97., 1801., 1805., 1812. években rozsot csak kivételesen, a többit rendszeresen termesztették.

Búzát 1790., 1797., 1801., 1812. években 9 helységben termesztettek (64,3%), úgy látszik, a többinél nem volt rá alkalmas a határ. A hlsúly szélső értéke 71,8–82,1 kg között – 5 súllyal – változik, 11 kg a különbség, a mai átlagnak 89,1–102,6%-a. Az alsó és a felső érték azonban kivételes, a sor 75,6–77,2 kg között (3 súly, 94,3–96,8%), tehát közelíti a mai átlagot. Leggyakoribb (5 falu) is itt van, a középső értéknél: 76,3 kg (95,4%). Tájilag szétszórtak. Az évjáratot Nagyszentmiklós esetében értékelhetjük. A legjobb 1790-ben, 6 kg-mal kevesebb 1797-ben, s ennél 1 kg-mal kevesebb 1812-ben. 1790-ben és 1797-ben – láttuk – egyaránt szárazság volt, de az utóbbi év az aszályosabb, kisebb is a hlsúly. 1812-t nem értékelhetjük, nincs adatunk, de a temesi Orczidorfon ez évben 6 kg-mal volt jobb a búza hlsúlya, mint 1797-ben.

Kétszerest minden évben mind a 14 helységben termesztettek, tehát a megye egyik fő terménye. Viszont érdekes, hogy Nagyszentmiklóson, ahonnan 3 év adatunk van, csak 1797-ben termesztették, sem 1790-ben, sem 1812-ben. Jó figyelmeztetés, hogy az egyes eseteknél a terményhiány kivételes is lehet. A hlsúly szélső értéke 53,8–80,8 kg között – 10 súllyal – változik, 27 kg a különbség, a 200 éves leletnek 70,6–106,0%-a. Viszont a felső határ és az alsó két érték kivételes, a sor 70,9 kg-tól – kihagyásokkal – 77,2 kg-ig halad (7 súly, 93,0–101,3%). Gyakori (4 falu) a 71,8 kg (94,2%), bár az alsó határ közelében van, mégis közelíti a 200 éves leletét, s mivel majd valamennyi falu így helyezkedik, jó értéknek ítélve mondhatjuk, hogy alkalmasak voltak a kétszeres termesztésére. Tájilag most is szétszórt a helyzet. Az évjáratot sem értékelhetjük.

Rozsot csak 1 faluban (Idiós) termesztettek (7,1%) 1796-ban. Kivételes tehát, s talán mondhatjuk, hogy a többi helység határa nem volt rá alkalmas. A 63,7 kg hlsúly a mai átlagnak 87,6%-a, tehát gyengébb annál, így Idiós határa sem volt különösen alkalmas a rozs termesztésére.

Árpát 1 helység (Maczedónia, 1797) kivételével mindenütt mindegyik évben termesztettek (92,9%), fő termény tehát ez is. A hlsúly szélső értéke 55,6–68,2 kg között – 10 súllyal – változik, 13 kg a különbség, a mai átlagnak 87,6–107,4%-a. De változik a helyzet, mert az alsó, felső határ kivételes, sőt az alsónál a következő is, a sor 61,0–66,9 kg közötti (7 súly, 96,1–105,4%), közelíti, illetve meghaladja a mai átlagot, tehát valamennyi helység jelesül alkalmas az árpa termesztésére. Gyakoriság nincs. Tájilag szétszórt. Az évjárat Nagyszentmiklós esetében 1790-ben ismét jobb, mint a következő kettőben, de 1797-ben és 1812-ben azonos a súly.

Zabot valamennyi helységben minden évben termesztettek, így a megye fő terménye ez is. A hlsúly szélső értéke 43,1–52,1 kg között – 8 súllyal – változik, 9 kg a különbség, a mai átlagnak 99,3–120,0%-a. Ráadásul a felső határ az egyik gyakoriság (3 falu), de a másik gyakoriság is a 44,9 kg-mal magasan van (103,5%), és 1 falu kivételével valamennyi érték meghaladja, 6 falu még jelentősen is a mai átlagot. Nyilvánvalónak látszik, hogy ezek a helységek leginkább a zabra, s erre kiválóan alkalmasak. Tájilag szétszórtan fekszenek, de inkább a megye átlósan északkeleti részében. Az évjárat Nagyszentmiklósnál mindhárom évben egyforma hlsúlyú, de már korábban említettem, hogy valamennyi fajta közül a zab hlsúlya a legállandóbb.

Kukoricát 1 falu (Idiós 1796) kivételével mindenütt mindegyik évben termesztettek (92,9%), ez is fő termény tehát. A hlsúly szélső értéke 67,3–84,2 kg között – 10 súllyal – változik, 17 kg a különbség, a mai átlagnak 86,4–108,7%-a. A sor kihagyásokkal halad. Gyakorinak (3–3 falu) a 76,3 kg (97,8%) és a 77,2 kg (98,9%) értéket nevezhetjük. Tájilag ez is szétszórt. Az évjárat Nagyszentmiklóson a zabhoz hasonlóan mindhárom évben egyforma súlyú.

A faluk helyezkedése a gyakoriság és a szélső értékek esetében valamennyi fajtánál még Temesnél is egyenetlenebb. A rozsot pedig egyáltalán nem vehetjük figyelembe.

A gyakoriságnál a helyzet a következő. Három terménynél két helység szerepel. Búza, kétszeres, kukorica esetében az egyik Bobda, a másik Gyér. Ezek tehát mindhárom terményre egyaránt átlagosan alkalmas, a többire nem egyformán. Bobda azonban a zabra sehogy, ott a legalsó értéknél helyezkedik.

Bobdáról viszont Fényes azt írja, hogy „fekete gazdag földje, hatalmas kukoricát és búzát terem",[55] tehát sokkal jobban értékel. Gyérre nála nincs adat. Bobda a megye középső keleti szélén, a Bega mellett, rónán fekszik. Gyér ugyancsak a megye keleti szélén, de alább, szintén rónán, víz mellett, hasonló tájon települ. Két termény esetében háromféle a helyzet. A búza és a kétszeres esetében Gád azonos, ezekre egyformán átlagosan jó, a többire nem, mindegyiknél az alsó határnál helyezkedik. Fényes szerint pedig „határa gazdagon termő".[56] Gád Gyér közelében, hasonló tájon, rónán, a Temes mellett fekszik. A búza és a kukorica esetében azonos Nagyszentmiklós, amelyik az árpánál felül, a zabnál legfelül helyezkedik. A másik Tobradia, amelyik az árpánál középen, a zabnál legfelül sorol. Mindkettő határa ezeknek megfelelően alkalmas. Fényesnél egyikre sincs adat. Nagyszentmiklós a megye felső északi szélének közepén, a Marostól keletre, rónán, víz mellett fekszik. Tobradia jóval odébb, a megye alsó keleti szélén Gyér közelében, szintén rónán, víz mellett fekszik, Szentmiklóshoz hasonló tájon. A zab és a kukorica esetében szintén két helység azonos. Az egyik Maczedónia (búza, árpa nincs, a kétszeres közepes), a másik Szaravola (búzánál, kétszeresnél felső értékű, árpánál viszont a legalsó), így ezeknek megfelelő a határuk. Maczedónia a megye alsó keleti szélén, Gád közelében, rónán, Szaravola pedig a megye felső északi szélén keletre, Szentmiklós közelében, rónán, víz közelében fekszik, az említettekkel azonos tájon. A gyakoriság tehát ismét tájra gyűjti a helységeket, de ezek a megye két ellentétes részén vannak.

Az alsó határnál sokkal változóbb a helyzet. Egyértelműen csak Bocsar helyezkedik. A búza és a kukorica esetében azonos, s az árpa kivételével a kétszeresnél, zabnál is alsó értéken ül, tehát mindenre alkalmatlannak tűnik. De lehet, hogy az évjárat a hibás, az 1797. száraz esztendő, mert Fényes azt írja: „határa gazdag termékenységű".[57] Bocsar a megye nyugati széle félközepén, Kikindától délkeletre, a Tiszától nem messze, kissé vizenyős rónán fekszik. A többi alsó értéknél egyedi a helyzet, legfeljebb egy terményre alkalmatlan a helységek határa. Kirívó példa a kétszeres esetében itt soroló Tobradia, amelyik a búzánál, kukoricánál középen, a gyakoriságnál, az árpánál szintén középen, a zabnál pedig a legfelső határon, szintén gyakoriságnál sorol.

A felső határnál hasonló a helyzet. Csak egy helység, Dugoszello helyezkedik itt a búza és a kétszeres esetében, de a többi három terménynél is a felső határ közelében van, tehát az első kettőre kiválóan, a többire csak alkalmas a határa. Fényes is így értékel: „Határa szerfelett termékeny, s első osztályú."[58] A helység a megye északi részének közepén, rónán fekszik. Még Nagyszentmiklóst említhetnénk, amelyik a búzánál, zabnál, kukoricánál itt helyezkedik, ezekre egyaránt kiválóan alkalmas, a többire, láttuk, a gyakoriság alapján csak átlagosan.

A fentiekből megállapíthatóan e megyénél a temesihez hasonló a helyzet, de talán jobban rendeződik a táji azonosság. – Mindezek alapján pedig úgy ítélhetjük, hogy az adatsorok jelentős mértékben reprezentálják a megyét.

A 3. táblázattal kapcsolatban, illetve a vonatkozó megjegyzések, értékelések alapján összefoglalóul azt mondhatjuk, hogy a hlsúly értékrendje bizonyos mértékben az össztermény tekintetében jelzi a táj azonosságát vagy különbségét, illetve a helység határának bizonyos termények alkalmas vagy alkalmatlan voltát. Az általánosítással azonban vigyázni kell, mert egyéb tényezők is alakítják a hlsúlyt. Erre figyelmeztet az évjáratra vonatkozó néhány adatunk is, amelyik az időjárás alakító hatását jól dokumentálta.

*

Az eddigiekben elsősorban területi szempontok szerint csoportosítva és részletezően vizsgáltam az adatokat. A következőkben a termény lesz a fő szempont, az évjárat elmarad, s megye a szint. Ezért összefoglalóan megismétlem a megyei adattartományra, illetve a hlsúlyok értékére vonatkozó megegyzéseimet. Abaúj: a megyei átlag hlsúly valamivel az érték alatti. Arad: az érték közelíti a megyei hlsúly átlagot. Bács: az adatok reprezentálják a megyét. Bihar: az adatok közelítik a megyei átlagot.

[55] Uo. 1. k. 138. l.
[56] Uo. 2. k. 31. l.
[57] Uo. 1. k. 38. l.
[58] Uo. 1. k. 286. l.

Esztergom: a megyei átlag ez érték alatti. Krassó: az adatok reprezentálják a megyét. Nógrád: az adatok közelítik a megyei átlagot. Pest: az adatok közelítik a megyei átlagot. Sáros: a megyei átlag valamivel ez érték alatti. Szabolcs: a megyei átlag ez értékeknél valamivel kevesebb. Szatmár: a megyei átlag valamivel ez érték alatti. Temes: az adatok teljes mértékben reprezentálják a megyét. Torontál: az adatok jelentős mértékben reprezentálják a megyét.

A 4. táblázatban – az adattartomány szerinti országos értékelés első lépéseként – gabonafajtánként tagolva, a hlsúly értékrendjében részletezve közlöm az egyes megyék vonatkozó adatait, az előforduló esetet. Ez általában azonos a faluval, de amelyiknél több évjárat volt (vagyis eset), ott ennek megfelelően növekszik a szám. Ezért az alsó összesítésnek az esetet közlő első sorának adata a következő sorban: (mint a faluk számát az 1. táblázatból összesítve közlő adat) az évjárat léte szerint csökkenhet. Harmadik sorként csatlakozik itt az előforduló, vagyis felhasznált hlsúlyok összesítése. A megyéket beféjező függőleges összesítés a vonatkozó hlsúly összes esetét közli, nem a faluk számát. A szélső értékek, a gyakoriság, a jelentős súlyváltozás, vagyis a hlsúlyok kritikus értékeinél, valamint a 200 éves lelet esetében közlöm a mai átlagra vonatkozó százalékszámokat. Megismétlem: a kétszeresnél ez a 200 éves leletre vonatkozik, a kölesre pedig nincs adat. A 4. táblázatot lásd az 565–570. oldalakon.

Értékeljük terményenként az adatokat.

Búzát 11 megye (84,6%) 37 helységében (25,5%) termesztettek, így országosan sokfelé, de nem fő terményként dívik. Nem szerepelt Arad és Bács megyében. 40 adatunk (25,6%) van róla, összesen 20 hlsúlyt (18,2%) igényelt. A hlsúly-sor 62,8–82,1 kg közötti, 20 kg a különbség, viszonylag szoros a sor, az alsóbb értékek kivételével szabályosan emelkedik, a mai átlagnak 78,5–102,6%-a. Mivel az adatok jó fele a mai átlag 90%-a felett helyezkedik, illetve egyhatoda meg is haladja az átlagot, s a gyakoriság – 8 eset: 76,3 kg, 4 eset: 73,6 kg – is ez adattartományban van, mondhatjuk, hogy ez időszak búzája bizonyos területeken igen jó volt. Ha mechanikusan negyedeljük a minőséget jelző hlsúly-sort és a negyedeket a magasabb értéktől lefelé számozzuk (hogy a sorrendet jelezzük és számmal is értékeljük), a megyék helyzete a következő: 1. hely (jeles): Krassó, Szabolcs, Temes, Torontál; 2. hely (jó): Esztergom (200 éves lelet), Krassó, Temes, Torontál; 3. hely (megfelelő): Bihar, Krassó, Nógrád, Szabolcs, Temes, Torontál; 4. hely (gyenge): Abaúj, Nógrád, Pest, Sáros, Szatmár, Temes. Vagyis néhány megye különböző minőségű búzát is termesztett. Krassó jeles, jó, megfelelő, Szabolcs jeles és jó, Temes jeles, jó, megfelelő, gyenge, Torontál jeles, jó, megfelelő helyezést is kapott.

Kétszerest 9 megye (69,2%) 127 helységében (88,3%) termesztettek, így országosan egyes tájak egyik fő terményének ítélhető. Nem szerepelt Abaúj, Bihar, Nógrád és Sáros megyében. 131 adatunk van róla (84,6%), összesen 37 hlsúlyt (34,5%) igényelt. A hlsúly-sor 50,3–89,9 kg közötti, 39 kg a különbség, igen tág a sor, a 200 éves lelet 66,0–117,8%-a. De az alsó és felső érték kivételes, a sor inkább 52,1–80,8 kg közötti (36 súly, 32,7%), 28 kg a különbség, így a sor átlagos, a 200 éves leletnek 68,4–106,0%-a. De még javul, mert az alsó két érték még így is kivételes, a sor 57,4 kg-mal (75,3%) indul rendszeresre (34 súly, 29,1%), 23 kg a különbség, így már átlagos. A gyakoriság igen szétszórt. Leggyakoribb (22 eset) a 71,8 kg (94,2%), gyakoribb (14 eset) a 68,2 kg (89,5%), gyakori (9 eset) a 70,0 kg (91,8%), majd (8 eset) a 67,3 kg (88,3%), aztán (6 eset) a 69,1 kg (90,7%), végül öt súly (5–5 eset) a 70,9 kg (93,0%), a 74,5 kg (97,8%), a 75,4 kg (99,0%), a 77,2 kg (101,3%) és a 80,8 kg (106,0%). A gyakoriság tehát a középső és felső értékeknél helyezkedik, így ennek megfelelő lehet a minőség. A hlsúly-sornak az előbbihez hasonló negyedelésével osztályozva a megyék helyzete a következő: 1. hely (jeles): Bács, Esztergom (a 200 éves lelet), Krassó, Szabolcs, Temes, Torontál; 2. hely (jó): Bács, Krassó, Temes, Torontál; 3. hely (megfelelő): Arad, Bács, Krassó, Temes, Torontál; 4. hely (gyenge): Arad, Bács, Szatmár, Temes, Torontál. Ismét tapasztaljuk, hogy egy-egy megye különböző minőségű kétszerest is termesztett. Bács mind a négy, Krassó jeles, jó megfelelő. Temes és Torontál ismét mind a négy osztályzatot kapja.

*Rozs*ot is 9 megye (69,2%) 34 helységben (22,4%) termesztettek, így országosan egyes tájakon dívó nem fő termény, még annyira sem kultivált, mint a búza. Nem szerepelt Arad, Bács, Bihar és Szatmár megyében. 35 adatunk van róla (23,4%), összesen 25 hlsúlyt (22,7%) igényelt. A sor – kisebb kihagyásokkal haladva – 53,3–80,8 kg közötti, 27 kg a különbség, így átlagos, a mai hlsúlynak 73,4–111,1%-a. Gyakoriságról országosan sem igen beszélhetünk. A legtöbb előfordulás három eset: 63,7 kg-nál (87,6%) és a 71,8 kg-nál (98,8%), de az utóbbi két megyében van, az előbbi háromban, így ez inkább annak számítható. A hlsúly-sor negyedes osztályozásánál a következő a helyzet: 1. hely (jeles): Krassó, Temes; 2. hely (jó): Abaúj, Krassó, Szabolcs, Temes; 3. hely (megfelelő): Esztergom

4. TÁBLÁZAT

A gabonafélék fajtánkénti hektolitersúlya súlyrendben a megyei összadatokkal

hls	%	Abaúj	Arad	Bács	Bihar	Esztergom	Krassó	Nógrád	Pest	Sáros	Szabolcs	Szatmár	Temes	Torontál	Eset össz.
						Búza									
62,8	78,5							1							1
63,7									1						1
64,6									1						1
67,3										1		1	1		3
69,8		1													1
71,8								1						1	2
72,7					1						1				2
73,6	92,0				1								3		4
75,4							1						1	1	3
76,3	95,4												3	5	8
76,4	95,5					1									1
77,2							1							2	3
78,2	97,8					1									1
79,0													2		2
79,9													1		1
80,3	100,3										1				1
80,8							1								1
81,4													1		1
81,7													1		1
82,1	102,6													2	2
Össz.	eset	1			2	2	3	2	2	1	2	1	13	11	40
	falu	1			2	2	3	2	2	1	2	1	12	9	37
	f. hls	1			2	2	3	2	2	1	2	1	8	5	20
						Kétszeres									
50,3	66,0												1		1
52,1	68,4		1												1
53,8													1	1	2
57,4	70,3								1				2		3
58,3									1				2		3
59,2				2									1		3
60,1				1											1
61,0												1			1
61,9				1											1
62,8							3						1		4
63,5													1		1
63,7				1											1
64,1							1								1

4. táblázat folytatása

hls	%	Abaúj	Arad	Bács	Bihar	Esztergom	Krassó	Nógrád	Pest	Sáros	Szabolcs	Szatmár	Temes	Torontál	Eset össz.
64,6				1			1								2
65,5				1											1
66,4				3											3
67,3	88,3		1	3			2						1	1	8
68,2	89,5			10			1						3		14
69,1	90,7			6											6
70,0	91,8			7									2		9
70,4				1											1
70,7							2								2
70,9	93,0			2									2	1	5
71,8	94,2			3			9						6	4	22
72,3				1											1
72,7				1									1		2
73,6				1										1	2
74,5	97,8												4	1	5
74,7							1								1
75,4				2									2	2	6
76,1						1									1
76,3						1	1							1	3
77,2	101,3						1				1		1	1	4
78,5													1		1
79,6													1		1
79,9													2		2
80,8	106,0						1						3	1	5
89,8	117,8												1		1
Össz.	eset		2	47		2	23		2		1	1	39	14	131
	falu		2	45		2	22		2		1	1	38	14	127
	f. hls		2	18		2	11		2		1	1	21	10	37

Rozs

53,3	73,4						1								1
55,6									1						1
57,4								1							1
58,3													1		1
59,2										1					1
60,1								1							1
61,0							1				1				2
63,7	87,6								1				1	1	3
64,6							2								2
66,3	91,2					2									2
66,4							1						1		2
67,3													1		1
68,2													2		2
68,7							1								1
68,9		1													1

4. táblázat folytatása

hls	%	Abaúj	Arad	Bács	Bihar	Esztergom	Krassó	Nógrád	Pest	Sáros	Szabolcs	Szatmár	Temes	Torontál	Eset össz.
70,0							1								1
70,9													1		1
71,8	98,8										1		2		3
73,1											1				1
73,8							1								1
74,5													1		1
75,4							2								2
76,7													1		1
79,6													1		1
80,8	111,1						1								1
Össz.	eset	1				2	11	2	2	1	3		12	1	35
	falu	1				2	11	2	2	1	3		11	1	34
	f. hls	1				2	9	2	2	1	3		10	1	25

Árpa

38,6	60,8												1		1
39,5													1		1
41,3				1											1
43,1								1					1		2
44,9											1		2		3
47,6											1				1
49,8				2											2
50,3			1						1						2
51,2				2											2
52,1	82,0			5									2		7
52,4													1		1
52,9				1				1	1						3
53,8				3									1		4
54,7				2											2
55,6	87,6			6							1		1	2	10
56,5				1	1										2
57,4	90,4			5											5
58,3				2						1				1	4
58,6													1		1
59,2				4											4
60,1				2											2
60,6				1											1
61,0				2									1	1	4
61,1	96,2					1									1
61,5				1											1
61,9				2										1	3
62,2	98,0					1									1
62,8													1	2	3
63,7	100,3										1		2	2	5

4. táblázat folytatása

hls	%	Abaúj	Arad	Bács	Bihar	Esztergom	Krassó	Nógrád	Pest	Sáros	Szabolcs	Szatmár	Temes	Torontál	Eset össz.
64,6				1										1	2
65,5														2	2
66,9														2	2
68,2														1	1
71,8													1		1
72,7	114,5												1		1
Össz.	eset		1	43	1	2		2	2	1	4		17	15	88
	falu		1	42	1	2		2	2	1	4		16	13	84
	f. hls		1	17	1	2		2	2	1	4		14	10	35

Zab

28,7	66,1							1							1
30,3													1		1
31,4												1			1
33,2											1				1
34,1													2		2
34,2													1		1
35,0				1									1		2
35,9	82,7				1		4		1		2		4		13
36,3													1		1
36,8					1										1
37,3	85,9					1									1
37,7		1		1									1		3
38,1	87,8					1									1
38,4													1		1
38,6	88,9			3				1		1					5
39,5	91,0		1	2			2						1		6
39,9				1											1
40,0	93,1			13			5		1				4		23
41,3	95,2			8			1						3		12
42,2				1									1		2
43,1	99,3		1	5			4						1	1	12
44,0				1									1	1	3
44,4													1		1
44,9	103,5			3			5						3	3	14
45,5							1								1
45,8	105,5			2							1		1	1	5
46,4							1								1
46,7	107,6			3			1						5	2	11
48,0				1											1
48,5	111,8			2			1						3	2	8
50,3														1	1
51,4							1								1
52,1	120,0													5	5

4. táblázat folytatása

hls	%	Aba-új	Arad	Bács	Bihar	Eszter-gom	Kraso só	Nóg-rád	Pest	Sáros	Szabolcs	Szatmár	Temes	Toron-tál	Eset össz.
60,1													1		1
61,9	142,6												1		1
Össz.	eset	1	2	47	2	2	26	2	2	1	4	1	38	16	144
	falu	1	2	45	2	2	25	2	2	1	4	1	37	14	138
	f. hls	1	2	15	2	2	11	2	2	1	3	1	21	8	35

Kukorica

50,3	64,5		1												1
57,4	73,6												1		1
61,0	78,2		1												1
62,8				1											1
64,6	82,8			1					1				1		3
65,5				1											1
66,4	85,1			3									3		6
67,3	86,3						2						1	1	4
68,2							1								1
68,7													2		2
69,1														1	1
71,8	92,1						10						3		13
72,7													1	1	2
73,6													1	1	2
74,5	95,5												1		1
75,4	96,7						2						3		5
75,8							1								1
76,3	97,8						3						4	4	11
76,7							1								1
77,2	98,9						1						1	3	5
78,1													2		2
79,0													2	1	3
79,2							1								1
79,9													1		1
80,8	103,6						6						6	1	13
82,6													2	1	3
82,8	106,2												1		1
84,1													1		1
84,8														1	1
85,3													1		1
86,2	110,5						1								1
88,0	112,8												1		1
Össz.	eset		2	6			29		1				38	15	91
	falu		2	6			28		1				38	13	88
	f. hls		2	4			11		1				21	10	32

4. táblázat folytatása

hls	%	Abaúj	Arad	Bács	Bihar	Esztergom	Krassó	Nógrád	Pest	Sáros	Szabolcs	Szatmár	Temes	Torontál	Eset össz.
						Köles									
70,9				4											4
71,8				1											1
Össz.	eset			5											5
	falu			5											5
	f. hls			2											2

(200 éves lelet), Krassó, Pest, Szabolcs, Temes, Torontál; 4. hely (gyenge): Krassó, Nógrád, Pest, Sáros, Temes. Ismét több minőség azonos megyénél. Krassó mind a négy, Pest megfelelő, gyenge, Szabolcs jó, megfelelő, Temes mind a négy osztály.

Árpát 10 megye (76,9%) 84 helységében (57,9%) termesztettek, így országosan sokfelé dívó gyakori termény. Nem szerepelt Abaúj, Krassó, Szatmár megyében. 88 adatunk (56,4%) van róla, összesen 35 hlsúlyt (31,8%) igényelt. A sor az alsó, felső értékeknél kihagyásokkal, középen egyenletesen halad 38,6–72,7 kg között, 34 kg a különbség, így tágnak ítélhető, a mai hlsúlynak 60,8–104,5%-a. A gyakoriság meglehetősen szétszórt. Leggyakoribb (10 eset) az 55,6 kg (87,6%), gyakori (7 eset) az 52,1 kg (82,0%), aztán két súly (5–5 eset): az 57,4 kg (90,4%) és a 63,7 kg (100,3%). A gyakoriság tehát inkább a középső érték alatti, de a mait közelítő minőségű. A negyedes osztályozás eredménye a megyéknél: 1. hely (jeles): Bács, Szabolcs, Temes, Torontál; 2. hely (jó): Bács, Esztergom (200 éves lelet), Temes, Torontál; 3. hely (megfelelő): Bács, Bihar, Nógrád, Pest, Sáros, Szabolcs, Temes, Torontál; 4. hely (gyenge): Arad, Bács, Nógrád, Pest, Szabolcs, Temes, Torontál. A különböző minőséget is termelő megyék: Bács mind a négy, Nógrád és Pest egyaránt megfelelő, gyenge, Szabolcs megfelelő, gyenge, Temes mind a négy, Torontál jeles, jó, megfelelő osztályú.

Zabot mind a 13 megye 138 helységében (95,9%) termesztettek, tehát ez országos főtermény. 144 adatunk van róla (92,9%), összesen 35 hlsúlyt (32,7%) igényelt. A hlsúly-sor 28,7–61,9 kg közötti, 32 kg a különbség, így tág, a mai átlagnak 66,1–142,6%-a. De a felső két érték kivételes, a kisebb kihagyásokkal haladó sor 52,1 kg-mal (120,0%) végződik (33 súly), így 26 kg a különbség, tehát átlagos a sor. Az értékeknek több mint a fele közelíti, illetve egyharmada meg is haladja a mai átlagot, a vonatkozó területeken tehát igen jó minőségű zab termett. Erősíti a megállapítást az is, hogy a gyakoriság is – alignyi kivétellel – a mai értéket közelítő, illetve elérő, sőt meghaladó adattartományban van. Leggyakoribb (23 eset) a 40,4 kg (93,1%), gyakori (14 eset) a 44,9 kg (103,5%), majd két súly (13–13 eset): 35,9 kg (82,7%) és 41,3 kg (95,2%), aztán (12 eset) a 43,1 kg (99,3%), utána (11 eset) a 46,7 kg (107,6%), majd (8 eset) a 48,5 kg (111,8%), következő (6 eset) a 39,5 kg (81,0%), végül 3 súly (5–5 eset): 38,6 kg (88,9%), 45,8 kg (105,5%) és az 52,1 kg (120,0%). A hlsúly-sor negyedelésével a megyéket így osztályozhatjuk: 1. hely (jeles): Bács, Krassó, Temes, Torontál; 2. hely (jó): Arad, Bács, Krassó, Pest, Szabolcs, Temes, Torontál; 3. hely (megfelelő): Abaúj, Arad, Bács, Bihar, Esztergom (200 éves lelet), Krassó, Nógrád, Temes; 4. hely (gyenge): Arad, Bihar, Krassó, Pest, Szabolcs, Szatmár, Temes. Különböző minőségű zabot több megye is termesztett. Arad jó, megfelelő, Bács mind a négy, Bihar megfelelő, gyenge, Krassó mind a négy, Nógrád megfelelő, gyenge, Pest és Szabolcs jó, gyenge, Temes mind a négy, Torontál jeles, jó osztályzatú.

Kukoricát 6 megye (46,9%) 88 helységében (59,3%) termesztettek, tehát országosan nem, csak egyes tájakon, mondhatjuk inkább a Bánátban kultivált fő termény. Nem találjuk Abaúj, Bihar, Esztergom, Nógrád, Sáros, Szabolcs, Szatmár megyében. 91 adatunk van róla (59,3%), összesen 33 hlsúlyt (30,0%) igényelt. A hlsúly-sor 50,3–88,0 kg közötti, 38 kg a különbség, igen tág tehát, a mai

átlagnak 64,5–112,8%-a. De javul a helyzet, mert az alsó három érték kivételes, a kisebb kihagyásokkal haladó sor 61,0 kg-mal (78,2%) kezd (30 hlsúly), 27 kg a különbség, tehát átlagos a sor. A gyakoriság inkább a magasabb értéknél van. Leggyakoribb (13–13 eset) a 71,8 kg (92,1%) és a 80,8 kg (103,6%), gyakori (11 eset) a 76,3 kg (97,8%), aztán (6 eset) a 66,4 kg (85,1%), végül két súly (5–5 eset): 75,4 kg (97,7%) és a 77,2 kg (98,9%). A negyedes osztályozással így helyezkednek a megyék: 1. hely (jeles): Krassó, Temes, Torontál; 2. hely (jó) és 3. hely (megfelelő) ismét ez a három; 4. hely (gyenge): Arad, Bács, Pest, Temes. A különböző minőséget is termesztő megyék: Temes mind a négy, Krassó és Torontál jeles, jó, megfelelő osztályzatú.

Kölest csak 1 megye (7,6%) – Bács – 5 helységében (3,2%) termesztettek, tehát még itt is kivételes termény. 5 adatunk van róla (3,2%), 2 hlsúlyt (1,8%) igényelt. A hlsúly 70,9–71,8 kg közötti, leggyakoribb (4 eset) az első érték.

Összefoglalóul a következőket állapíthatjuk meg.

Országos fő terménynek csak a zabot nevezhetjük. Már csak egyes tájakon ítélhető fő termények a kétszeres, illetve szűk tájon – a Bánátban – a kukorica, sokfelé dívó és gyakori az árpa, szintén sokfelé kultivált, de nem nevezhető fő terménynek a búza és a rozs, a köles pedig kivételes termény.

A hlsúly-értéksor negyedelt osztályozásával (1. o. = jeles, 2. o. = jó, 3. o = megfelelő, 4. o. = gyenge) a helyzet a következő.

Termények szerint. Búza: Krassó és Torontál 1–3., Szabolcs 1., 3., Temes 1–4., Esztergom 2., Bihar 3., Nógrád 3–4., végül Abaúj, Pest, Sáros egyaránt 4. osztályú (átlag 2,6). – Kétszeres: Esztergom és Szabolcs 1., Krassó 1–3., Bács, Temes, Torontál egyaránt 1–4., Arad 3–4., Pest és Szabolcs 4. osztályú (átlag 2,2). – Rozs: Krassó, Temes 1–4., Abaúj 2., Szabolcs 2–3., Esztergom 3., Pest 3–4., Nógrád és Sáros 4. osztályú (átlag 2,8). – Árpa: Esztergom 1., Torontál 1–3., Bács, Temes egyaránt 1–4., Szabolcs 1, 3–4., Krassó 2., Bihar és Sáros 3., Nógrád és Pest 3–4., Arad 4. osztályú (átlag 2,7). – Zab: Torontál 1–2., Bács, Krassó, Temes egyaránt 4–5., Arad 2–4., Pest 2., 4., Abaúj, Esztergom, Sáros 3., Bihar, Nógrád, Szabolcs egyaránt 3–4., Szatmár 4. osztályú (átlag 2,8). – Kukorica: Krassó, Torontál 1–3., Temes 1–4., Arad, Bács, Pest egyaránt 4. osztályú (átlag 2,6). A minőséget jelezni kívánó osztályozás országos átlaga alapján pedig a termények sorrendje a következő: kétszeres (2,2), búza és kukorica (2,6), árpa (2,7), rozs és zab (2,8).

A megyék szerinti helyzet. Abaúj: rozs 2., zab 3., búza 4. osztályú (átlag 3,0). – Arad: zab 2–4., kétszeres 3–4., árpa, kukorica 4. osztályú (átlag 3,4). – Bács (kölest nem osztályozhatjuk): kétszeres, árpa, zab egyaránt 1–4., kukorica 4. osztályú (átlag 2,6). – Bihar: búza, árpa 3., zab 3–4. osztályú (átlag 3,2). – Esztergom: kétszeres, árpa egyaránt 1., búza 2., rozs és zab 3. osztályú (átlag 2,0). – Krassó: búza, kétszeres, kukorica 1–3., rozs, zab 1–4., árpa 2. osztályú (átlag 2,2). – Nógrád: búza, árpa, zab egyaránt 3–4., rozs 4. osztályú (átlag 3,5). – Pest: zab 2., 4., rozs, árpa 3–4., búza kétszeres, kukorica egyaránt 4. osztályú (átlag 3,6). – Sáros: árpa, zab 3., búza, rozs 4. osztályú (átlag 3,5). – Szabolcs: kétszeres 1., búza 1., 3., árpa 1–4., rozs 2–3., zab 3–4. osztályú (átlag 2,5). – Szatmár: búza, kétszeres, zab egyaránt 4. osztályú (átlag 4,0). – Temes: búza, kétszeres, rozs, árpa, zab, kukorica egyaránt 1–4. osztályú (átlag 2,5). – Torontál: zab 1–2., búza, árpa, kukorica 1–3., kétszeres 1–4., rozs 4. osztályú (átlag 2,0). A minőséget jelezni kívánó osztályozási átlagok alapján pedig, valamennyi gabonafajtát együtt tekintve a megyék sorrendje a következő: Esztergom és Torontál (2,0), Krassó (2,2), Szabolcs és Temes (2,5), Bács (2,6), Abaúj (3,0), Bihar (3,2), Arad (3,4), Nógrád és Sáros (3,5), Pest (3,6), Szatmár (4,0) megye.

A hlsúly-előfordulások e negyedes osztályozásánál, fajtánként tagolva, országosan a következő sorokat adja (az esetek számát közölve, egyúttal nagyságrendbe téve). Búza: jó 19, megfelelő 8, jeles 7, gyenge 6, a gyakoriság tehát (47,5%) jó. – Kétszeres: megfelelő 50, jó 41, gyenge 21, jeles 17, a gyakoriság (37,9%) megfelelő, de közelíti (31,1%) a jót. – Rozs: jó 12, megfelelő 8, gyenge 7, jeles 6, a gyakoriság (34,3%) tehát jó. – Árpa: jó 38, megfelelő 18, gyenge 17, jeles 15, a gyakoriság (43,2%) tehát jó. – Zab: megfelelő 73, gyenge 30, jó 23, jeles 19, a gyakoriság (50,3%) megfelelő. – Kukorica: megfelelő 29, jó, 26, gyenge 22, jeles 15, a gyakoriság (31,5%) megfelelő, de közelíti (28,2%) a jót. A gyakoriság tehát a középső osztályoknál helyezkedik úgy, hogy a búza, rozs és árpa jó, a kétszeres, zab és kukorica pedig megfelelő minőségű, a szélső két osztály közül pedig alig valamivel előzi meg a gyenge (átlagában 15–23%), illetve a jeles (átlagban 13–19%) osztályt.

*

A következőkben a gabonafélék fajtánkénti hlsúlyának megyei összadatait vizsgálom a gyakoriság és a koncentráció szempontjából, hogy a megyei, illetve az adattartomány szerinti országos hlsúly-átlagokat megkereshessük. Az 5. táblázat terményenként tagol. A gabonafajta neve után közlöm a mai hlsúly-átlagot kg-ban (ld. az 1. táblázat bevezetőjét, a kétszeresnél az a 200 éves leletét, a kölesre nincs adat). A megyék betűrendjében több adatcsoport sorol. A táblázatot indítja a megye neve, utána az összírás évköre, majd a hlsúly szélső értékei kg-ban és a mai átlag százalékában (egy adat esetében természetesen csak ez szerepel), végül a szélső értékek, illetve a teljes adatsor számtani átlaga, kg-ban és százalékban, mint 1. átlag. A következő nagyobb adatcsoport: a hlsúlyok gyakorisága, az első hármat koncentráltan sorolva, és ezek átlaga mint 2. átlag, kg-ban és százalékban. Követi a hlsúlyok koncentrációja, gyakori és gyakoribb bontásban, mindegyiknél a szélő értékek kg- és százalékadatokkal, és ezek átlaga, mint 3. átlag. E részletezést lezárja az előbbi két csoport kumulált (2–3. átlagok) átlaga, s ezt ítélem a megye tényleges gyakorlati átlagának. Ez utóbbi hiánya esetében a következő, az utolsó rovatban szerepel a megyei becsült gyakorlati átlag hlsúly kg-ban és százalékban. A számítás magyarázatát a táblázat után, az értékelés bevezetőjében közlöm. Az 5. táblázatot lásd az 573–579. oldalakon.

Az értékelés indításául néhány megjegyzés szükséges.

Láthattuk, több esetben csak a számtani átlag áll rendelkezésünkre, sőt gyakran csak 1 adat. Ezek értékét a következő módszerrel próbálom megállapítani. Azon megyéknél, amelyeknél a vonatkozó termény gyakorisági és koncentrációs (2–3.) átlagát (vagy egyikét), tehát a gyakorlati átlagot ismerjük, ezt hasonlítom a számtani átlaghoz, kerekített kg-adatokkal: részint megyénként külön, részint pedig e tételek együttes átlagát, és e két érték átlagát számítva próbálom megállapítani azt, ez esetben a vonatkozó megyénél mennyiben tér el a számtani (1. átlag) a gyakorlati (2–3.) átlagtól. Ennek megfelelően módosítom aztán a többi megyénél a számtani (1.) átlagot, hogy megállapíthassam az ott közölt adat, adatsor becsült gyakorlati átlagát. A későbbi számítások eredményét elővételezve, a módosítás értéke terményenként kg-ban a következő: búza +1,0 – kétszeres –1,5 – rozs –1,2 – árpa –0,5 – zab 0 – kukorica –1,3 kg. Az így kapott átlag azonban nem feltétlenül azonos a megyei átlaggal. Figyelembe veszem tehát még a 3. táblázatnál tett megállapításomat: hogy a közölt adat, adatsor mennyiben jellemző a megyére, és ennek megfelelően módosítom tovább – ha kell – az előbbi értéket, hogy megkaphassam a megyei becsült gyakorlati átlagot, amelyet így közelítő értékűnek tartok az adatokkal rendelkező esetek gyakorlati (2–3.), így megyei átlagával, ezért szerepel ez az adat a táblázat utolsó rovatában. A megyei adatsorok jellemzőségére pedig megismétlem a 3. táblázatnál mondottakat, s hozzáfűzöm az ennek alapján megállapított módosító kb. értékeket kg-ban. Abaúj: a megyei átlag ez érték alatti (= –2,0) – Arad: közelíti a megyei átlagot (= ±1,0) – Esztergom: a megyei átlag ez érték alatti (= –3,0) – Krassó: reprezentálja a megyét (= 0) – Nógrád: közelíti a megyei átlagot (= ±1,0) – Pest: közelíti a megyei átlagot (= ±1,0) – Sáros: a megyei átlag valamivel ez érték alatti (= –2,0) – Szabolcs: a megyei átlag ez érték alatti (= –1,0) – Szatmár: a megyei átlag valamivel ez érték alatti (= –2,0) – Temes: teljes mértékben reprezentálja a megyét (= 0) – Torontál: jelentős mértékben reprezentálja a megyét (= 0). – Vegyük sorra a terményeket.

Búza. 11 megye 37 helységéből 40 adatunk van 20 felhasznált hlsúllyal. Gyakoriság és koncentráció csak 2 megyénél szerepel (18,2%), amit a becslés értékelésénél figyelembe kell venni. Temesben a számtani (1.) átlag a gyakorlati (2–3.) átlagnál 2 kg-mal több, Torontálban viszont a kettő egyforma (0), ezek átlaga tehát +1,0, az együttes adatok viszonyánál szintén ennyi az eredmény, s a kettő átlaga is +1,0, így ez a módosító kalkulus. A többi megyénél tehát 1,0 kg-mal kell növelni a számtani átlagot, hogy a vonatkozó adatsor gyakorlati átlagát megkapjuk. Ezt az értéket pedig minden megyénél módosítani kell a – bevezetőben felsorolt – megyei reprezentációs kalkulussal. Így kapjuk meg a becsült megyei gyakorlati átlagot, és ez az érték szerepel a táblázat utolsó rovatában. Az előtte levő rovatban a vonatkozó 2 megye tényleges gyakorlati átlaga szerepel. Mindkét gyakorlati átlag értékét mutatja a mai átlagra vonatkozó százalékszám, s ezt nevezhetjük minőségi indexnek is. Ennek alapján a megyék sorrendje a következő: Krassó, Szabolcs, Torontál, Esztergom, Temes, Bihar, Abaúj, Nógrád, Szatmár Sáros, Pest.

Kétszeres. 9 megye 127 helységéből 131 adatunk van 37 felhasznált hlsúllyal. Gyakoriság és koncentráció 4 megyénél (44,4%) szerepel, így erősíti a becslést. A számtani (1.) átlag a gyakorlati (2–3.) átlagnál Bácsban 2 kg-mal, Krassóban 1, Temesben 1,5 és Torontálban 1 kg-mal kisebb, ezek átlaga –2,0, az együttes adatok viszonyánál pedig a számtani (1.) átlag a gyakorlati (2–3.) átlagnál 1 kg-mal kevesebb, a kettő átlaga mint módosító kalkulus –1,5. A többi megyénél tehát 1,5 kg-mal

5/a. TÁBLÁZAT

A gabonafélék fajtánkénti hektolitersúlyának megyei összadatai az előfordulások szerint részletezve

Megye	Évkör	hls adattartomány				hls-gyakoriság koncentráltan							
		szélsőérték		sz. átl. (1)		1.		2.		3.		gy. átl. (2)	
		kg	%	kg	%	kg	%	kg	%	kg	%	kg	%
Búza (mai hls átl. 80,0 kg)													
Abaúj	1799	69,8	87,3	69,8	87,3								
Bihar	1794–1795	72,7–73,6	90,9– 92,0	73,2	91,5								
Esztergom	1767	76,4–78,2	95,5– 97,8	77,3	96,6								
Krassó	1797–1813	75,4–80,8	94,2–101,0	77,8	97,3								
Nógrád	1798–1810	62,8–71,8	78,5– 89,8	67,3	84,1								
Pest	1798–1818	63,7–64,6	79,6– 80,8	64,2	80,3								
Sáros	1790	67,3	84,1	67,3	84,1								
Szabolcs	1794–1837	72,7–80,3	90,9–100,4	76,5	95,6								
Szatmár	1810	67,3	84,1	67,3	84,1								
Temes	1790–1813	67,3–81,7	84,1–102,1	76,8	96,0	73,6	92,0					73,6	92,0
Torontál	1796–1812	71,8–82,1	89,8–102,6	76,6	95,8	76,3	95,4					76,3	95,4
Kétszeres (200 éves lelet hls átl. 76,2 kg)													
Arad	1797–1802	52,1–67,3	68,4– 88,3	59,7	78,3								
Bács	1790–1797	59,2–75,4	77,7– 98,9	67,9	89,1	68,2	89,5	70,0	91,9	69,1	90,6	69,1	90,6
Esztergom	1767	76,1–76,3	99,9–101,1	76,2	100,0								
Krassó	1797–1813	62,8–80,8	82,4–106,0	70,8	92,9	71,8	94,2					71,8	94,2
Pest	1798–1818	57,4–58,3	75,3– 76,5	57,9	76,0								
Szabolcs	1794–1837	77,2	101,3	77,2	101,3								
Szatmár	1810	61,0	80,0	61,0	80,0								
Temes	1790–1813	50,3–89,8	66,0–117,8	69,6	91,3	71,8	94,2	74,5	97,8			73,2	96,1
Torontál	1796–1812	53,8–80,8	70,6–106,0	72,1	94,6	71,8	94,2	74,5	97,8			73,2	96,1

5/a. táblázat folytatása

Megye	Évkör	hls adattartomány				hls-gyakoriság koncentráltan							
		szélsőérték		sz. átl. (1)		1.		2.		3.		gy. átl. (2)	
		kg	%	kg	%	kg	%	kg	%	kg	%	kg	%
Rozs (mai hls átl. 72,7 kg)													
Abaúj	1799	68,9	94,7	68,9	94,7								
Esztergom	1767	66,3	91,2	66,3	91,2								
Krassó	1797–1813	53,3–80,8	73,3–111,1	68,2	93,8	64,6	88,9	75,4	103,7			70,0	96,3
Nógrád	1798–1810	57,4–60,1	79,0– 82,7	58,8	80,9								
Pest	1795–1818	55,6–63,7	76,5– 87,6	59,7	82,1								
Sáros	1790	59,2	81,8	59,2	81,8								
Szabolcs	1794–1837	61,0–73,1	83,9–100,6	68,6	94,4								
Temes	1790–1813	58,3–79,6	80,2–109,9	69,7	96,2	68,2	93,8	71,8	98,8			70,0	96,3
Torontál	1796–1812	63,7	87,6	63,7	87,6								
Árpa (mai hls átl. 63,5 kg)													
Arad	1797–1802	50,3	79,2	50,3	79,2								
Bács	1790–1797	41,3–64,6	65,0–101,7	57,9	91,2	55,6	87,6	57,4	90,4	56,5	89,0	56,5	89,0
Bihar	1794–1795	56,5	89,0	56,5	89,0								
Esztergom	1767	61,1–62,2	96,2– 98,0	61,5	96,9								
Nógrád	1798–1810	43,1–52,9	67,9– 83,3	48,0	75,6								
Pest	1798–1818	50,3–52,9	79,2– 83,3	51,6	81,3								
Sáros	1790	58,3	91,8	58,3	91,8								
Szabolcs	1794–1837	44,9–63,7	70,7–100,3	53,0	83,5								
Temes	1790–1813	38,6–72,7	60,8–114,5	55,0	86,6	44,9	70,7	52,1	82,0	63,7	100,3	53,3	84,3
Torontál	1796–1812	55,6–68,2	87,6–107,4	62,8	98,9								
Zab (mai hls átl. 43,4 kg)													
Abaúj	1799	37,7	86,7	37,7	86,7								
Arad	1797–1802	39,5–43,1	91,0– 99,3	41,3	95,2								

5/a. táblázat folytatása

Megye	Évkör	hls adattartomány				hls-gyakoriság koncentráltan							
		szélsőérték		sz. átl. (1)		1.		2.		3.		gy. átl. (2)	
		kg	%	kg	%	kg	%	kg	%	kg	%	kg	%
Bács	1790–1796	35,0–48,5	80,6–111,8	42,4	97,7	40,4	93,1	41,3	95,2	43,1	99,3	41,6	95,9
Bihar	1794–1795	35,9–36,8	82,7– 84,8	36,4	83,9								
Esztergom	1767	37,3–38,1	85,9– 87,8	37,7	86,9								
Krassó	1797–1813	35,9–51,4	82,7–118,4	43,9	101,2	40,4	93,1	44,9	103,5	43,1	99,3	42,8	98,6
Nógrád	1798–1810	28,7–38,6	66,1– 88,9	33,7	77,6								
Pest	1798–1818	35,9–40,4	82,7– 93,1	38,2	88,0								
Sáros	1790	38,6	88,9	38,6	88,9								
Szabolcs	1794–1837	33,2–45,8	76,5–105,5	37,7	86,9	35,9	82,7					35,9	82,7
Szatmár	1810	31,2	71,9	31,2	71,9								
Temes	1790–1813	30,3–61,9	69,8–142,6	42,1	97,0	46,7	107,6	40,4	93,1			43,6	100,5
Torontál	1796–1812	43,1–52,1	99,3–120,0	46,9	108,1	52,1	120,0					52,1	120,0
Kukorica (mai hls átl. 78,0 kg)													
Arad	1797–1802	50,3–61,0	64,5– 78,2	55,7	71,4								
Bács	1790–1797	62,8–66,4	80,5– 83,9	64,8	83,1	66,4	83,9					66,4	83,9
Krassó	1797–1813	67,3–86,2	86,3–110,5	75,9	97,3	71,8	90,1	80,8	103,6			76,3	97,8
Pest	1798–1818	64,6	83,9	64,6	83,9								
Temes	1790–1813	57,4–88,0	73,6–112,8	75,5	96,8	80,8	103,6	76,3	99,1	75,4	95,5	77,5	99,4
Torontál	1796–1812	67,3–84,8	86,3–108,7	76,3	97,8	76,3	97,8	77,2	98,9			76,8	98,5
Köles													
Bács	1790–1797	70,9–71,8		71,4		70,9						70,9	

5/b. TÁBLÁZAT

A gabonafélék fajtánkénti hektolitersúlyának megyei összadatai az előfordulások szerint részletezve

Megye	Évkör	hls-koncentráció						(2)–(3) k. átl. = tényl. m. gy. átl.		Becsült m. gy. átl.	
		gyakori		gyakoribb		gy. átl. (3)					
		szélsőérték									
		kg	%	kg	%	kg	%	kg	%	kg	%
		Búza (mai hls átl. 80,0 kg)									
Abaúj	1799									68,8	86,0
Bihar	1794–1795									73,2–75,2	91,5–94,0
Esztergom	1767									75,2	94,0
Krassó	1797–1813									78,8	98,5
Nógrád	1798–1810									67,3–69,3	84,1–86,6
Pest	1798–1818									64,2–66,2	80,1–82,8
Sáros	1790									66,3	82,4
Szabolcs	1794–1837									76,5	95,6
Szatmár	1810									66,3	82,9
Temes	1790–1813	73,6–76,3	92,0– 95,4					75,1	93,9		
Torontál	1796–1812	75,4–77,2	94,3– 96,5					76,3	95,4		
		Kétszeres (200 éves lelet hls átl. 76,2 kg)									
Arad	1797–1802									56,7–58,7	74,4–77,0
Bács	1790–1797	67,3–71,8	88,3– 94,2	68,2–70,9	89,5– 93,0	69,7	91,5	69,2	90,8		
Esztergom	1767									71,2	93,4

5/b. táblázat folytatása

Megye	Évkör	hls-koncentráció						(2)–(3) k. átl. = tényl. m. gy. átl.		Becsült m. gy. átl.	
		gyakori		gyakoribb		gy. átl. (3)					
		szélsőérték									
		kg	%	kg	%	kg	%	kg	%	kg	%
Krassó	1797–1813	68,2–71,8	89,5–94,2			70,2	92,1	71,0	93,2		
Pest	1798–1818									54,9–56,9	72,0–74,7
Szabolcs	1794–1837									74,2	97,4
Szatmár	1810									57,0	74,8
Temes	1790–1813	68,2–72,7	89,5– 95,4			70,7	92,3	71,9	94,4		
Torontál	1796–1812	71,8–74,5	94,3– 97,8			73,3	96,2	73,2	96,8		
Rozs (mai hls átl. 72,7 kg)											
Abaúj	1799									65,7	90,4
Esztergom	1767									62,1	85,4
Krassó	1797–1813							70,0	96,3		
Nógrád	1798–1810									56,6–58,6	77,9–80,6
Pest	1795–1818									57,5–59,5	79,0–81,8
Sáros	1790									56,0	77,3
Szabolcs	1790–1837									66,4	91,7
Temes	1790–1813	68,2–71,8	93,8– 98,8			70,6	97,1	70,3	96,7		
Torontál	1796–1812									62,5	85,9
Árpa (mai hls átl. 63,5 kg)											
Arad	1797–1802									48,2–50,8	75,9–79,8

5/b. táblázat folytatása

Megye	Évkör	hls-koncentráció						(2)–(3) k. átl. = tényl. m. gy. átl.		Becsült m. gy. átl.	
		gyakori		gyakoribb		gy. átl. (3)					
		szélsőérték									
		kg	%	kg	%	kg	%	kg	%	kg	%
Bács	1790–1797	55,6–59,2	87,6– 93,6	55,6–57,4	87,6– 90,4	57,0	89,8	56,5	89,0		
Bihar	1794–1795									55,0–57,0	86,6–89,7
Esztergom	1767									58,5	92,1
Nógrád	1798–1810									46,5–48,5	73,2–76,4
Pest	1798–1818									50,1–52,1	78,9–82,0
Sáros	1790									55,8	87,9
Szabolcs	1794–1837									51,5	81,1
Temes	1790–1813							53,9	84,9		
Torontál	1796–1812	62,8–66,9	98,9–105,4			64,7	101,4	64,7	101,9		
Zab (mai hls átl. 43,4)											
Abaúj	1799									37,7	86,7
Arad	1797–1802									40,3–42,3	92,8–97,5
Bács	1790–1796	39,5–43,1	91,0– 99,3	40,4–43,1	93,1– 99,3	41,5	95,6	41,7	96,1		
Bihar	1794–1795									35,4–37,4	81,6–86,2
Esztergom	1767									34,7	80,0
Krassó	1797–1813	40,4–44,9	93,1–103,5			42,4	98,4	42,6	97,7		
Nógrád	1798–1810									32,7–34,7	76,4–80,0

5/b. táblázat folytatása

Megye	Évkör	hls-koncentráció						(2)–(3) k. átl. = tényl. m. gy. átl.		Becsült m. gy. átl.	
		gyakori		gyakoribb		gy. átl. (3)					
		szélsőérték									
		kg	%	kg	%	kg	%	kg	%	kg	%
Pest	1798–1818									137,2–139,2	85,7–90,3
Sáros	1790									36,6	84,3
Szabolcs	1794–1837							35,9	82,7		
Szatmár	1810									29,2	67,3
Temes	1790–1813	40,4–44,9	93,1–103,3			42,9	98,9	43,2	99,5		
Torontál	1796–1812	44,0–48,5	101,4–111,8			46,0	106,7	49,0	112,9		
		Kukorica (mai hls átl. 78,0 kg)									
Arad	1797–1802									153,4–155,4	68,5–71,0
Bács	1790–1797							66,4	83,9		
Krassó	1797–1813	71,8–75,8	92,1– 97,2			74,3	95,3	75,3	96,5		
Pest	1798–1818									162,3–164,3	79,8–82,4
Temes	1790–1813	75,4–80,8	95,5–103,6	78,1–80,8	100,1–103,6	78,8	101,0	78,1	100,1		
Torontál	1796–1812							76,8	98,5		
		Köles									
Bács	1790–1797							70,9			

csökkenteni kell a számtani átlagot, az eredményt pedig a vonatkozó megyei reprezentációs kalkulussal megyénként módosítani. Az így kapott becsült megyei gyakorlati átlagot mutatja az utolsó rovat, az előtte levőben szerepel a megye tényleges gyakorlati átlaga. A 200 éves leletre vonatkozó százalékszám mint minőségi index szerint a megyei sorrend ez: Szabolcs, Torontál, Temes, Esztergom, Krassó, Bács, Szatmár, Arad, Pest.

Rozs. 9 megye 34 helységéből van 35 adatunk 25 felhasznált hlsúllyal. Gyakoriság és koncentráció 2 megyénél szerepel (22,2%), ezt a becslés értékelésénél figyelembe kell venni. A számtani (1.) átlag a gyakorlati (2–3.) átlagnál Krassóban 2 kg-mal, Temesben 1 kg-mal kisebb, ezek átlaga – 1,5, az együttes értékek viszonyánál pedig a számtani (1.) átlag a gyakorlati (2–3.) átlagnál 1 kg-mal kevesebb, a kettő átlaga mint módosító kalkulus – 1,2. A többi megyénél tehát 1,2 kg-mal kell csökkenteni a számtani átlagot, s az eredményt a megyei reprezentációs kalkulussal megyénként módosítani. Az így becsült megyei gyakorlati átlag szerepel az utolsó rovatban, a tényleges a 2 megyénél az előzőben. A mai átlagra vonatkozó százalékszám, vagyis a minőségi index adta megyei sorrend: Temes, Krassó, Szabolcs, Abaúj, Torontál, Esztergom, Pest, Nógrád, Sáros.

Árpa. 10 megye 84 helységéből 88. adatunk van 35 felhasznált hlsúllyal. Gyakoriság és koncentráció 3 megyénél szerepel (30,0%), ez már jó alap. A számtani (1.) átlag a gyakorlati (2–3.) átlagnál Bácsban 1, Temesben 2 kg-mal több, Torontálban 2 kg-mal kevesebb, ezek átlaga +1,0, az együttes értékek viszonyánál pedig a számtani (1.) és a gyakorlati (2–3.) átlagnál 1,5 kg-mal kevesebb, így a két tényező átlaga mint módosító kalkulus –0,5. A többi megyénél tehát 0,5 kg-mal kell csökkenteni a számtani átlagot, és az eredményt minden megyénél módosítani a megyei reprezentációs kalkulussal. Eredménye, a becsült megyei gyakorlati átlag az utolsó rovatban jelentkezik, az előzőben pedig a 3 megye tényleges átlaga. A mai átlagra vonatkozó százalékszám, a minőségi index szerint a megyék sorrendje: Torontál, Esztergom, Bács, Sáros, Bihar, Temes, Szabolcs, Pest, Arad, Nógrád.

Zab. 13 megye 138 helységéből 144 adatunk van 35 felhasznált hlsúllyal. Gyakoriság és koncentráció 5 megyénél szerepel (38,4%), ami erősíti a becslést. A számtani (1.) átlag a gyakorlati (2–3.) átlagnál Bácsban 1 kg-mal, Krassóban 1, Szabolcsban 2 kg-mal több, Temesben 1, Torontálban 3 kg-mal kevesebb, ezek átlaga 0, az együttes értékek viszonyánál pedig a számtani (1.) átlag a gyakorlati (2–3.) átlaggal azonos, így a két tényező átlaga mint módosító kalkulus 0. A többi megyénél tehát a számtani átlagot csak a megyei reprezentációs kalkulussal kell módosítani. Eredménye: a becsült megyei gyakorlati átlag az utolsó rovatban, a 4 megye tényleges átlaga az előzőben szerepel. A mai átlagra vonatkozó százalék, vagyis a minőségi index szerint ez a megyei sorrend: Torontál, Temes, Krassó, Bács, Arad, Abaúj, Pest, Sáros, Szabolcs, Bihar, Esztergom, Nógrád, Szatmár.

Kukorica. 6 megye 89 helységéből van 92 adatunk 33 felhasznált hlsúllyal. Gyakoriság és koncentráció 4 megyénél (66,7%) szerepel, erősíti a becslést. A számtani (1.) átlag a gyakorlati (2–3.) átlagnál Bácsban 2 kg-mal kevesebb, Krassóban a kettő azonos, Temesben 3 kg-mal kevesebb, Torontálban ismét azonos a kettő, ezek átlaga –1,5, az együttes értékek viszonyánál a számtani (1.) átlag a gyakorlati (2–3.) átlagnál 1 kg-mal kevesebb, a két érték átlaga mint módosító kalkulus –1,3. A többi megyénél tehát 1,3 kg-mal kell csökkenteni a számtani átlagot, s az eredményt megyénként a megyei reprezentációs kalkulussal módosítani. Az így kapott megyei becsült gyakorlati átlag az utolsó rovatban van, a 4 megye tényleges átlaga az előzőben. A mai átlagra vonatkozó százalék mint minőségi index szerint a megyei sorrend ez: Temes, Torontál, Krassó, Bács, Pest, Arad.

Köles. 1 megye 5 helységéből van 5 adatunk 2 felhasznált hlsúllyal. Gyakoriság 4 megyénél (80,8%) szerepel. Koncentráció nincs, de mivel a másik helység értéke közelíti a gyakoriságot, a számtani átlag lehetne a koncentráció átlaga, de ez alig tér el a tényleges megyei gyakorlati átlagtól. Minőségét nem értékelhetjük, mai hlsúly-adatunk nincs.

Végezetül az összefoglaló értékelés.

Az előbbiekben terményenként megismert megyei gyakorlati hlsúly-átlag sorrendje szerint a mai átlagot a búza 6 megyénél (54,5%), a rozs 4 megyénél (44,5%), az árpa 2 megyénél (20,0%) közelítette, a zab 1 megyénél (7,7%) meghaladta, 3 megyénél (23,1%) közelítette (együtt 30,8%), a kukorica 1 megyénél (7,7%) meghaladta, 2 megyénél (15,4%) közelítette, s ha a kétszeresnek a 200 éves leletre vonatkozó százalékait a 3. táblázat bevezetőjében mondottak alapján a maira árértékeljük, mondhatjuk, hogy a kétszeres 5 megyénél (38,5%) közelítette azt. Következőleg a hlsúly gyakorlati átlaga alapján, az adattartomány egészét tekintve, a búza több mint a felénél, a rozs majdnem a felénél, a kétszeres több mint a harmadánál, a zab (együttesen véve) a harmadánál, a kukorica a negyedénél, az árpa

ötödénél közelíti a mai átlagot, e termények minősége tehát a jelzett mértékben közelíti a mai minőséget. – A kölest sajnos nem értékelhetjük.

A megyék szerinti értékeléshez sorszámozzuk az egyes gabonafajtáknál közölt megyei rendet, aztán a sorszámok alapján (azt is közölve) e rendnek megfelelően minden megyénél soroljuk be az egyes terményeket. Így megtudjuk azt, hogy a megyékben – adattartomány szerint országosan – milyen volt a termesztett gabona átlagos minősége, és mi azok sorrendje. A megyék betűrendjében a helyzet a következő. Abaúj: rozs (4.), zab (5.), búza (7.) – Arad: zab (5.), kukorica (6.), kétszeres (8.), árpa (9.). – Bács: árpa (3.), zab, kukorica (4.), kétszeres (6.) – köles. – Bihar: árpa (5.), búza (6.), zab (10.) – Esztergom: árpa (2.), búza, kétszeres (4.), rozs (6.), zab (11.). – Krassó: búza (1.), rozs (2.), zab, kukorica (3.), kétszeres (5.). – Nógrád: búza, rozs (8.), árpa (10.), zab (12.). – Pest: kukorica (5.), zab (6.), rozs (7.), árpa (8.), kétszeres (9.), búza (11.). – Sáros: árpa (4.), zab (7.), rozs (9.), búza (10.). – Szabolcs: kétszeres (1.), búza (2.), rozs (3.), árpa (7.), zab (8.). – Szatmár: kétszeres (7.), búza (9.), zab (13.). – Temes: rozs, kukorica (1.), zab (2.), kétszeres (3.), búza (5.), árpa (6.). – Torontál: árpa, zab (1.), kétszeres, kukorica (2.), búza (3.), rozs (5.).

Ha most minden megyében az adattartomány szerinti országos átlagnak a minőséget jelölő sorrendi kalkulusait összeadjuk és azt osztjuk a vonatkozó fajták számával, olyan indexet kapunk, amelyik megyénként valamennyi ottani terményre együttesen vonatkozó minőségi sorrendet jelölhet. Mégpedig (az indexet is közölve) így: Torontál (2,3), Krassó (2,8), Temes (3,0), Bács, Szabolcs (4,2), Abaúj (5,2), Esztergom (5,4), Arad, Bihar (7,0), Pest, Sáros (7,5), Nógrád (9,5), Szatmár (9,6). A hlsúlyoknak e megyei gyakorlati átlaga mint az átlagos minőség indexe alapján megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy ez az index jelöli az egyes tájak minőségi sorrendjét, illetve azonosságát – amit egyébként a 4. táblázat osztályzata is mutatott alignyi eltéréssel –, ez a rend pedig megegyezik a más forrásokból ismert helyzettel. Ebből viszont az is következik, hogy egyrészt a hlsúly valóban jelzi a gabona minőségét, másrészt pedig az, hogy e táblázatban közölt megyei gyakorlati átlagos hlsúly közelíti a valóságot.

*

Mi a helyzet az átlagos hlsúly szempontjából gabonafajták szerint? Erre a kérdésre keres választ a 6. táblázat. Gabonafajtánként sorolja a következő adatokat. Az adattartományt: hány megye, helység, eset, felhasznált hlsúly szerepelt, a hlsúlyok szélső értékeit kg-ban és a mai hlsúly-átlagra vonatkozó százalékban (a kétszeresnél ez a 200 éves lelet adata, de a fontosabb értékeknél közlöm a 3. táblázat bevezetőjében mondottak szerint becsült mai hlsúlyra vonatkozó százalékot is). A gyakoriság csoportja koncentráltan adja a legtöbbtől a legkevesebb esetig a gyakoriságok adatait (eset, kg) és ezeknek gyakorlati (1.) átlagát kg-ban és százalékban. A koncentráció csoportja gyakori, gyakoribb, leggyakoribb tagolásban mutatja a vonatkozó hlsúly szélső értékeit, majd ezeknek gyakorlati (2.) átlagát kg-ban és százalékban. A gyakoriság (1.) és a koncentráció (2.) kumulált átlaga zárja le a táblázat első részét, mint a vonatkozó gabonafajta adattartomány szerinti országos gyakorlati átlag hlsúlya. A táblázat második része a két országos táj szerint tagol. Északnyugat-Magyarország 9 és Dél-Magyarország 4 megyéje szerint csoportosítja a következő adatokat: hány megye, helység, eset, felhasznált hlsúly szerepel, utána a hlsúly szélső értékei, majd ezek gyakorlati átlaga kg-ban és százalékban. A táblázatot lezárják a mai hlsúly-adatok: az 1963. és az 1976. évi, a kukoricánál az 1955–65. évi, a kétszeresnél a 200 éves lelet és a becsült mai megfelelője szerepel, az utolsó rovatban pedig az átlagok kg-ban. A 6. táblázatot lásd az 582–584. oldalakon.

Haladjunk az értékeléssel először gabonafajtánként.

Búza. A gyakoriság esetben 37, a felhasznált hlsúlyokban 15%-os, így valamennyi fajtát tekintve – később meglátjuk – mindkettő átlagos értékű, és a hlsúly 75,1 kg-ja közelíti a mai átlagot (93,9%). A koncentráció esetben 75, felhasznált hlsúlyban 55%-os, az előbbi valamivel, az utóbbi jelentősen a vonatkozó átlag alatt marad, következőleg a koncentráció elég szoros, s a 75,1 kg hlsúly átlag azonos az előbbivel. A kettőt együtt tekintve mondhatjuk, hogy a kumulált átlaguk: mint a búza adattartomány szerint országos gyakorlati átlag hlsúlya jó értékű, s a 75,1 kg-mal közelíti a mai átlagot (93,9%), tehát országos átlagban jó minőségű búza termett. De nem egyformán. A két nagy táj vonatkozó adatai mutatják a különbséget. Az összehasonlításnál most eltekinthetünk az adattartományok különbözőségétől (erről már volt szó, háromnegyed–négyötöd részben dél-magyarországi). Északnyugaton a szélső értékek alacsonyak, (kerekítve) 16 kg a különbség, a felhasznált hlsúly tág sort mutat, majd minden helységre más hlsúly jut, s a gyakorlati átlag 72,1 kg-ja épphogy

6/a. TÁBLÁZAT

A gabonafélék fajtánkénti hektolitersúlyának országos összadatai súly és területi előfordulások szerint részletezve

Termény	Adattartomány					
	megye	falu	eset	f. hls	hls szélsőérték	
					kg	%
Búza	11	37	40	20	62,8–82,1	78,5–102,6
Kétszeres	9	127	131	37	50,3–89,8	66,0–117,8
Rozs	9	34	35	25	53,3–80,8	73,4–111,1
Árpa	10	84	88	35	38,6–72,7	60,8–114,5
Zab	13	138	144	35	28,7–61,9	66,1–142,6
Kukorica	6	88	91	32	50,3–88,0	64,5–112,8
Köles	1	5	5	2	70,9–71,8	

6/b. TÁBLÁZAT

A gabonafélék fajtánkénti hektolitersúlyának országos összadatai súly és területi előfordulások szerint részletezve

Termény	hls gyakoriság koncentráltan													
	1.		2.		3.		4.		5.		6.		átl. (1)	
	e	kg	e	kg	e	kg	e	kg	e	kg	e	kg	kg	%
Búza	8	76,3	4	73,6	3	75,4							75,1	93,9
Kétszeres	22	71,8	14	68,2	9	70,0	6	69,1	5	70,9	2	70,7	70,2	92,1 =[88,9]
Árpa	10	55,6	7	52,1	4	53,8	3	52,9	2	54,7			53,8	84,7
Zab	23	40,4	14	44,9	12	41,9	12	43,1	3	44,0	2	42,2	42,8	98,6
Kukorica	13	80,8	11	76,3	5	77,2	3	79,0	2	78,1			78,3	100,4
Köles	4	70,9											70,9	

6/c. TÁBLÁZAT

A gabonafélék fajtánkénti hektolitersúlyának országos összadatai súly és területi előfordulások szerint részletezve

Termény	hls-koncentráció			
	gyakori		gyakoribb	
	szélsőérték			
	kg	%	kg	%
Búza	67,3–79,0	84,1– 98,8	73,6–77,2	92,0– 96,5
Kétszeres	53,8–59,2	70,6– 77,7	74,5–77,2	97,8–101,3
Rozs	63,7–71,8	87,6– 98,8		
Árpa	52,1–63,7	82,0–100,3	55,6–59,2	87,6– 93,2
Zab	35,9–48,5	82,7–111,8	37,3–46,7	85,9–107,6
Kukorica	64,6–82,8	82,8–106,2	71,8–80,8	92,1–103,6

6/d. TÁBLÁZAT

A gabonafélék fajtánkénti hektolitersúlyának országos összadatai súly és területi előfordulások szerint részletezve

Termény	hls-koncentráció				(1)–(2) k. átl. = fajta gyak. o. átl.	
	leggyakoribb		átlag (2)			
	szélsőérték					
	kg	%	kg	%	kg	%
Búza			75,1	93,9	75,1	93,9
Kétszeres	66,4–71,8	87,4– 94,2	67,4	{ 88,5 =[85,4]	68,1	{ 89,9 =[86,3]
Rozs			67,9	93,4	67,9	93,4
Árpa			57,9	91,2	56,2	88,5
Zab	39,5–44,9	91,0–103,5	41,9	96,5	42,2	97,2
Kukorica			75,2	96,4	76,2	97,7
Köles					70,9	

6/e. TÁBLÁZAT

A gabonafélék fajtánkénti hektolitersúlyának országos összadatai súly és területi előfordulások szerint részletezve

Termény	Északnyugat-Magyarország							
	megye	falu	eset	f. hls	hls szélsőérték		gy. átl.	
					kg	%	kg	%
Búza	8	12	12	11	62,8–78,2	78,5– 97,8	72,1	90,1
Kétszeres	5	8	8	9	52,1–77,2	68,4–101,3	65,0	85,3 =[82,4]
Rozs	6	13	13	10	55,6–73,1	76,5–100,6	64,7	89,0
Árpa	7	13	13	9	41,3–62,2	65,0–97,8	54,9	86,5
Zab	9	17	17	13	28,7–45,5	66,1–105,0	38,6	88,9
Kukorica	2	3	3	3	50,3–64,6	64,5– 83,9	52,1	66,8

6/f. TÁBLÁZAT

A gabonafélék fajtánkénti hektolitersúlyának országos összadatai súly és területi előfordulások szerint részletezve

Termény	Dél-Magyarország								Mai hls		
	megye	falu	eset	f. hls	hls szélsőérték		gy. átl.		1963	1976	átl.
					kg	%	kg	%	kg		
Búza	3	25	28	11	73,6–82,1	92,0–102,6	78,0	97,5	79,6	80,4	80,0
Kétszeres	4	119	123	34	50,3–89,8	66,0–117,8	71,3	93,6 =[90,4]	200 éves 96,6% = [78,9]		76,2
Rozs	3	21	22	18	53,8–80,8	73,3–111,1	70,2	96,6	73,0	72,5	72,7
Árpa	3	71	75	31	38,6–72,7	78,4–114,5	57,8	91,0	63,5	63,5	63,5
Zab	4	121	127	28	30,3–61,9	89,8–143,6	45,5	104,8	43,5	43,2	43,4
Kukorica	4	85	88	30	57,4–88,0	73,6–112,8	76,2	97,7	1955–65. évi l. 68–74 s. 74–82		78,0
Köles	1	5	5	2	70,9–71,8		70,9				

közelíti csak a mait (90,1%). Délen magasabbak a szélső értékek, 8 kg a különbség, zártabb a sor, s bár a felhasznált hlsúlyok száma még tágasságot jelez, de már két és fél hlsúly jut egy helységre, s az átlagérték 78,0 kg-ja erősen közelíti a mai átlagot (97,5%). A két táj átlagának különbsége 5,9 kg a déli terület javára – a kukoricát nem számítva az átlagnál (később meglátjuk) valamivel jobb –, ami azt jelenti, hogy a dél-magyarországi búza hlsúlya 8,2%-kal több, s ennyivel jobb minőségű, mint az északnyugati részeké.

Kétszeres. A gyakoriság esetben 43, a felhasznált hlsúlyokban 16%-os, így valamennyi fajtát tekintve az előbbi jóval, az utóbbi valamivel az átlag feletti, s a 70,2 kg hlsúly átlag épphogy közelíti a 200 éves leletét (92,1%), illetve a becsült értéktől elmarad (88,9%). A koncentráció esetben 77, a felhasznált hlsúlyban 50%-os, az előbbi az átlagnál, az utóbbi valamivel alatta helyezkedik, a koncentráció tehát tágabb területű, s a 67,4 kg-os átlag kissé elmarad a 200 éves leletétől (89,9%), illetve elmarad a becsült értéktől (85,4%). A kettő kumulált átlaga: mint a kétszeres adattartomány szerinti országos gyakorlati átlag hlsúlya közepes értékű, s a 68,1 kg-mot (89,9%, illetve a becsültnél 86,3%) úgy értékelhetjük, hogy országos átlagban közepes minőségű kétszeres termett. A két nagy táj e fajtánál még élesebben választ. Északnyugaton a szélső értékek viszonylag alacsonyak, 25 kg a különbség, s a felhasznált hlsúly szerint is tág és kihagyásos a sor, minden helységre külön hlsúly jut, s az átlag a 65 kg-mal elmarad a 200 éves leletétől (85,3%), illetve a becsült értéktől (82,4%). Délen magasabbra megy a felső szélső érték, 35 kg a különbség, tehát tág, s a felhasznált hlsúlyok szerint kihagyásos a sor, viszont majdnem négy hlsúly jut egy helységre, s a 71,3 kg-os hlsúly-átlag közelíti a 200 éves leletét (93,6%), illetve a becsült értéket (90,4%). A két táj átlagának értékkülönbsége 6,3 kg a déli terület javára, így az átlag feletti, ami azt jelenti, hogy a dél-magyarországi kétszeres hlsúlya 9,7%-kal több s ennyivel jobb minőségű, mint az északnyugati részeké.

Rozs. Gyakoriság nincs, ami egészen tág sort jelent. A koncentráció esetében 54, felhasznált hlsúlyban 44%-os, az előbbi jelentősen, az utóbbi eléggé az átlag alatti, a koncentráció tehát már szűkebb területű, s a 67,9 kg-os hlsúly-átlag közelíti a mai átlagot (93,4%). Ez egyúttal a megyei gyakorlati hlsúly átlaga, értéke a gyakoriséghiány és a koncentrációszegénység miatt az átlagosnak alatta marad, de ez a hlsúly országos átlagban minőségileg jó, a búzával azonos minőségű rozsot jelent. A két táj közötti különbség azonban csak részben hasonlít a búzáéhoz. Északnyugaton a szélső érték alsó határa ugyan magasabb, de a felső határa alacsonyabb, 18 kg a különbség, a felhasznált hlsúlyok szerint kihagyásos sor tehát viszonylag szoros, majd másfél hlsúly jut egy helységre, s a 64,7 kg hlsúly-átlag valamivel elmarad a mai átlagtól (89,0%). Délen magasabb a felső szélső érték, de az alsó alább kezd, így 27 kg a különbség, tág a sor, és a felhasznált hlsúlyok szerint kihagyásos is, egy helységre itt is majd másfél hlsúly jut, viszont a 70,2 kg-os átlag közelíti a mait (96,6%). A két táj átlagának értékkülönbsége 5,5 kg a déli rész javára, így pontosan az átlagos, vagyis a dél-magyarországi rozs hlsúlya 8,5%-kal magasabb, így ennyivel jobb minőségű, mint az északnyugati.

Árpa. A gyakoriság esetben 30, a felhasznált hlsúlyban 14%-os, így valamennyi fajta szempontjából az előbbi jóval, az utóbbi valamivel az átlagos alatti, az 53,8 kg-os átlag elmarad a maitól (84,7%). A koncentráció esetben 81, a felhasznált hlsúly 57%-os, tehát viszonylag szoros és kihagyásos, a sor egy helységére 3, illetve 5 hlsúly is jut, de a hlsúly átlag 57,9 kg-ja már kezdi közelíteni a mait (91,2%). A kettő kumulált átlaga: mint az árpa adattartomány szerinti országos gyakorlati átlag hlsúlya jó értékű, s az 56,2 kg-mot (88,5%) úgy értékelhetjük, hogy országos átlagban közepes minőségű árpa termett. A két táj e fajtánál is, de már nem olyan nagyon különbözik. Északnyugaton a szélső érték alsó határa valamivel magasabb, de a felső határa alacsonyabb, 21 kg a különbség, s a felhasznált hlsúlyok szerint is viszonylag szűkebb a sor, egy helységre másfél hlsúly jut, de a gyakorlati átlag 54,9 kg-mal elmarad az országos átlagtól (86,5%). Délen a szélső értékek alsó határa valamivel alacsonyabb, a felső valamivel magasabb, 34 kg a különbség, s a felhasznált hlsúlyok szerint is tág a sor, majd két és fél hlsúly jut egy helységre, s a gyakorlati átlagos hlsúly az 57,8 kg-mal már közelíti a mai átlagot (91,0%). A két táj átlagának a különbsége 2,9 kg (valamennyi között a legkevesebb), így jóval az átlag alatti, ami azt jelenti, hogy a dél-magyarországi árpa hlsúlya 5,3%-kal több, így alig valamivel jobb, mint az északnyugati részeké.

Zab. A gyakoriság esetben 45, a felhasznált hlsúlyban 17%-os, mindkettő a felső határ, s a 42,8 kg-os gyakorlati átlag majdnem eléri a mai átlagot (98,6%). A koncentráció esetben 87, a felhasznált hlsúlyban 64%-os, a koncentráció tehát viszonylag szűk, s a 41,9 kg-os átlaga szintén majd eléri a mai átlagot (96,5%). A kettő kumulált átlaga: mint a zab adattartomány szerinti országos

gyakorlati átlag hlsúlya kitűnő értékű, a 42,2 kg-mal szintén majd eléri a mai átlagot (97,2%), az egyik legjobb érték valamennyi fajta között, s modnhatjuk, országos átlagban kitűnő minőségű zab termett. A két táj különbsége viszont elég nagy. Az északnyugati részén a szélső értékek jóval alacsonyabbak, 17 kg a különbség, s a felhasznált hlsúly szerint is szűk, de kihagyásos a sor, alig több mint egy hlsúly jut egy helységre, s a 38,6 kg-os átlag valamivel elmarad a maitól (88,9%). Délen a szélső értékek magasabbak, 31 kg a különbség, tág sorra utal, a felhasznált hlsúlyok szerint kihagyásos, négy és fél hlsúly jut egy településre, s a gyakorlati átlag 45,5 kg-ja meghaladja a mai átlagot (105,8%). A két táj átlagának értékkülönbsége 6,9 kg a déli terület javára, eszerint a dél-magyarországi zab hlsúlya 17,9%-kal nagyobb s ennyivel jobb minőségű, mint az északnyugati területé.

Kukorica. A gyakoriság esetben 37, a felhasznált hlsúlyban 15%-os, pontosan az átlagos, a 78,3 kg-os gyakorlati átlag meghaladja a mai átlagot (100,4%). A koncentráció esetben 94, a felhasznált hlsúlyban 70%-os, a koncentráció kissé tág, gyakorlati átlaga a 75,2 kg-mal elmarad a gyakoriság értéke mögött, de azért majd eléri a mai átlagot (96,4%). A kettő kumulált átlaga: mint a kukorica adattartomány szerinti országos gyakorlati átlag hlsúlya a 76,2 kg-mal szintén majdnem eléri a mai átlagot (97,7%), a második legjobb érték, így mondhatjuk, hogy országos átlagban kitűnő minőségű kukorica termett. De a két táj különbözősége itt a legnagyobb. Az északnyugati részen a szélső értékek lényegesen alacsonyabbak, 14 kg a különbség, közepes tágasságú, s a felhasznált hlsúlyok szerint foghíjas a sor, egy és harmad hlsúly jut egy helységre, s a gyakorlati átlag 52,1 kg-ja rendkívül elmarad a mai átlagtól (66,8%). Délen a szélső értékek magasabbak, 31 kg a különbség, tágabb a sor a felhasznált hlsúlyok szerint is, de több mint két és fél hlsúly jut egy településre, s a gyakorlati átlag – amelyik a gyakoriság és a koncentráció átlagával azonos, mert csak itt délen szerepelnek – a 76,2 kg-jával majd eléri a mai átlagot (97,7%). A két táj átlaga közt 20,0 kg a különbség, ami azt jelenti, hogy a dél-magyarországi kukorica hlsúlya 38,4%-kal volt magasabb s ennyivel jobb minőségű, mint az északnyugati terüeleteké.

Köles. Csak a teljesség kedvéért említem, hisz csak Bács megye 5 településnél találkozunk vele, tehát kivételes termény, s a gyakoriság gyakorlati átlag hlsúlyából – 70,9 kg – nem következtethetünk országos gyakorlati átlagra, és nem is értékelhetjük, mai hlsúlyát nem ismerjük.

Az összefoglalás indításául ismét figyelmeztetek arra, hogy az általánosítás mindig az adattartomány szerinti területre és évkörre vonatkozik, a korábban többször is vizsgált mód és mérték szerint. Mint eddig, most is tehát így értendő az országos, általános, átlagos, általában stb. kifejezés.

A hlsúly-gyakoriság az esetek szempontjából így sorol (az alsó értéknél kezdve): rozs (nincs gyakorisága), árpa (30%), búza és kukorica (37%), kétszeres (43%), zab (45%), köles (80%). Értékeléséhez három megjegyzés szükséges. Az egyik: a köles kivételessége miatt nem általánosítható, de azért megemlítem. A másik: a kétszerest most kivételesen a 3. táblázat bevezetőjében említett becsült százalékkal szerepeltetem (utalva rá), hogy egységes legyen a sorrend. A harmadik: a gyakoriság természetesen az adattartomány függvénye is, de nem olyan mértékben, mint gondolnánk. A búza és a kukorica példája bizonyítja: az előbbi 40, az utóbbi 92 esettel szerepel, tehát jó kétszeresen, mégis egyforma (37%-os) a gyakoriság. De bizonyíthat a kivételes köles is, 5 esetből 4 a gyakoriság (80,0%). Ezért én elfogadom a fenti sorrendet, a valóságban is ez lehetett a helyzet.

A felhasznált és a gyakoriságnál előforduló hlsúly-számok tekintetében a következő a sorrend: rozs (nincs), árpa (14%), búza és kukorica (15%), kétszeres (16%), zab (17%), köles (50%). Tehát az előbbinek megfelelő a sorrend, így erősíti azt. Vagyis: a rendnek megfelelően szűkebb-tágabb sort alkot a hlsúly, amint azt az egyes fajták természete igényli.

A gyakoriság gyakorlati átlaga szerint a mai átlaghoz viszonyítva a következő a sorrend (megjegyezve, hogy a rozsnál nincs gyakoriság, a kölesre pedig nincs adat): árpa (84,7%), kétszeres (88,9 becsült %), búza (93,9%), zab (98,6%), kukorica (100,4%). S ennek megfelelő a gyakoriság fajtánkénti minősége, vagyis az árpa és a kétszeres valamit elmarad, a búza közelíti, a zab majd eléri, a kukorica pedig meghaladja a mai szintet.

A hlsúly-koncentráció az esetek szempontjából ez: rozs (54%), búza (75%), kétszeres (77%), árpa (81%), zab (87%), kukorica (94%). A kölesre koncentráció nincs, egyébként a gyakoriságnál mondottak érvényesek.

A felhasznált és a koncentrációnál előforduló hlsúly-számok tekintetében ilyen a sorrend: rozs (44%), kétszeres (50%), búza (55%), árpa (57%), zab (64%), kukorica (70%). Vagyis az előbbitől csak

annyiban tér el, hogy a búza és a kétszeres helyet cserél. Tehát e rendnek megfelelően szűkebb-tágabb sorú a hlsúly.

A koncentráció gyakorlati átlagát a maihoz viszonyítva így sorolnak a fajták: kétszeres (85,4 becsült %), árpa (91,2%), rozs (93,4%), búza (93,9%), kukorica (96,4%), zab (96,5%). Ennek megfelelő a koncnetráció fajtánkénti minősége: a kétszeres valamit elmarad, az árpa, rozs, búza közelíti, a kukorica, zab majd eléri a mai szintet.

A gyakoriság és a koncentráció adatai tehát csak annyiban különböznek, amennyiben a kettő természetszerűleg eltér egymástól: a koncentráció tágabb határok között több esettel és több felhasznált hlsúllyal szerepel.

A kettő kumulált átlaga mint a termény adattartomány szerinti országos gyakorlati átlag hlsúlya a mai átlaghoz viszonyítva így értékeli az egyes terményeket: kétszeres (86,3 becsült %), árpa (88,5%), rozs (93,4%), búza (93,9%), zab (97,2%), kukorica (97,7%). Ennek megfelelő a minőségi rend, vagyis a kétszeres és az árpa valamivel elmarad, a búza és a rozs közelíti, a zab és a kukorica pedig majdnem eléri a mai minőségi átlagszintet. – A kölest sajnos nem értékelhetjük.

A két nagy táj természetesen a korábban tapasztaltak szerint eltér egymástól. Nézzük meg a gyakorlati átlagoknak a maihoz viszonyított rendjét. Északnyugaton: kukorica (66,8%), kétszeres (82,4 becsült %), árpa (86,5%), zab (88,9%), rozs (89,0%), búza (90,1%). Délen: kétszeres (90,4 becsült %), árpa (91,0%), rozs (96,6%), búza (97,5%), kukorica (97,7%), zab (104,8%). Tehát északnyugaton csupán a búza kezdi közelíteni a mai átlagot, délen csak a kétszeres marad el attól. Mindkét tájon a kétszeres és az árpa – ebben a sorrendben – a rosszabb minőségű, de a többi fajta már eltérő értékű. Közülük északnyugaton gyengébb a kukorica és a zab, közepes a rozs és jobb a búza, délen viszont a rozs a gyengébb, közepes a búza és legjobb a kukorica és zab minősége. Vagyis Dél-Magyarországon mindegyik gabonafajta jobb minőségű volt, mint az északnyugati részeken, de az egyes fajták a táj szerint már minőségi sorrendet alakítottak.

*

Utolsónak a valamennyi terménynél felhasznált hlsúlyok szerint vizsgálom meg az adatokat. A 7. táblázat az előforduló hlsúlyok (kg) növekvő rendjében, gabonafajták szerint tagolva közli azt, hogy a vonatkozó súly a fajtánál hány esetben szerepel, az utolsó rovatban összesítve azok számát. A 7. táblázatot lásd az 588. oldalon.

A hét termény tehát együtt 28,7–89,9 kg között, 61 kg különbséggel 108 hlsúlyt vett igénybe 534 esetben. A számtani átlag 59,3 kg, a gyakorlati átlag (a 6. táblázat szerint és köles nélkül) 64,2 kg, 5 kg a különbség a gyakorlati átlag javára. A voantkozó hat termény mai átlaga 69,4 kg (ugyancsak a 6. táblázat szerint), így az előbbi ennek 92,5%-a, tehát a hajdani gabonafajták általános átlagos minősége is természetesen közelíti a maiét. Azt is láthatjuk – ami szintén természetes –, hogy az egyes gabonafajták fajsúlyuknak megfelelően helyezkednek az adattartomány más-más részén: a zab és az árpa a kisebb, a rozs és a kétszeres a középső, a búza és a kukorica a nagyobb hlsúlyoknál. Szép számmal vannak azonban közös hlsúlyok is.

Leggyakoribb a 71,8 kg – a hajdani gyakorlati átlagnak 111,8, a mainak 103,5%-a – 42 esettel (7,8%), amelyikből a kétszeres 22, a kukorica 13, a rozs 3, a búza 2, az árpa és a köles 1–1 esetet foglal el, vagyis a 6 termény közös hlsúlya ez (86%), az előbbiek szerinti részesedéssel. A következő leggyakoribb érték lényegesen kisebb súly, és csak egy terményé, a zabé: 40,4 kg – 62,9 illetve 58,2% – 22 esettel (4,1%). Harmadik leggyakoribbnak két hlsúly is található. Az egyik a 76,3 kg – 118,8 illetve 109,9% – 20 esettel (3,7%), amelyikből a kukorica 11, a búza 6, a kétszeres 3 esetet foglal el. A másik a 80,8 kg – 125,6 illetve 116,4% –, a 20 esetből a kukorica 13, a kétszeres 5, a búza és a rozs 1–1 esetet foglal el.

Ha az előbbieket együtt vesszük leggyakoribbaknak, akkor e 4 hlsúly (3,7%) – amelyiknek számtani átlaga 67,3 kg (104,8 illetve 96,9%) – 7 terménynek közös hlsúlya 104 esetben (19,5%), amelyből a kukorica 37, a kétszeres 30, a zab 22, a búza 9, a rozs 4, az árpa és a köles 1–1 esetet foglal el, és a zab, vagyis a 40,4 kg hlsúly természetes kivételével, mindegyik lényegesen meghaladja mind a hajdani gyakorlati, mind a mai átlagot, így az átlagos minőséget is.

7. TÁBLÁZAT

A gabonafélék hektolitersúlyának összadatai az összesített súlyok értékrendjében fajtánként részletezve

hls kg	Búza	Kétszeres	Rozs	Árpa	Zab	Kukorica	Köles	E. összesen	hls kg	Búza	Kétszeres	Rozs	Árpa	Zab	Kukorica	Köles	E. összesen
28,7					1			1	62,8	1	4		3		1		9
30,3					1			1	63,5		1						1
31,4					1			1	63,7	1	1	3	6				11
33,2					1			1	64,1		1						1
34,1					2			2	64,6	1	2	2	1		4		10
34,2					1			1	65,5		1		2		1		4
35,0					2			2	66,3			2					2
35,9					4			4	66,4		3	2			5		10
36,3					1			1	66,9				2				2
36,8					1			1	67,3	3	8	1			4		16
37,3					1			1	68,2		14	2	1		1		18
37,7					3			3	68,7			1			1		2
38,1					1			1	68,9			1					1
38,4					1			1	69,1		6				1		7
38,6				1	5			6	69,8	1							1
39,5				1	9			10	70,0		9	1					10
39,9					1			1	70,4		1						1
40,4					22			22	70,7		2						2
41,3				1	13			14	70,9		5	1				4	10
42,2					2			2	71,8	2	22	3	1		13	1	42
43,1				2	12			14	72,3		1						1
44,0					3			3	72,7	2	2		1		2		7
44,4					1			1	73,1			1					1
44,9				3	14			17	73,6	6	2				2		10
45,5					2			2	73,8			1					1
45,8					4			4	74,5		6	1			1		8
46,4					1			1	74,7		1						1
46,7					11			11	75,4	3	5	2			5		15
47,6				1				1	75,8						1		1
48,0					1			1	76,1		1						1
48,5					8			8	76,3	6	3				11		20
49,8				2				2	76,4	1							1
50,3		1		2	1	1		5	76,7			1			1		2
51,2				2				2	77,2	3	5				5		13
51,4					1			1	78,1						2		2
52,1		1		7	5			13	78,2	1							1
52,4				1				1	78,5		1						1
52,9				3				3	79,0	2					3		5
53,5			1					1	79,2						1		1
53,8		3		4				7	79,6		1	1					2
54,7				2				2	79,9	1	2				1		4
55,6			1	11				12	80,3	1							1
56,5				1				1	80,8	1	5	1			13		20
57,4		3	1	5		1		10	81,4	1							1
58,3		2	1	4				7	81,7	1							1
58,6				1				1	82,1	2							2
59,2		3	1	4				8	82,6						3		3
60,1		1	1	2	1			5	82,8						1		1
60,6				1				1	84,1						1		1
61,0		1	2	4		1		8	84,8						1		1
61,1				1				1	85,3						1		1
61,5				1				1	86,2						1		1
61,9		1		3	1			5	88,0						1		1
62,2				1				1	89,8		1						1
									108 f. hls összesen								534

Gyakorinak nevezhetjük még a 17 esettől 10 esetig terjedő csoportot, összesen 223 esettel (41,8%), 6 fajtánál 18 felhasznált hlsúllyal (16,6%), amelyeket azonban már nem részletezek – a táblázatból könnyen megállapítható –, csak a szélső értékeit közlöm: 39,5–77,2 kg, amelyiknek átlaga 59,8 (93,1 illetve 86,2%), tehát csak közelíti, illetve elmarad a hajdani gyakorlati, illetve a mai átlagtól s egyúttal az átlagos minőségtől is.

Ha a gyakoriságnak ezt a két csoportját együttesen nézzük, az esetek többsége sorol ide: 327 eset (61,2%), összesen csak 22 felhasznált hlsúllyal (20,6%), s a sor 39,5 kg-tól 80,8 kg-ig jókora kihagyásokkal halad – ahol az egyes fajták fajsúlyuknak megfelelően helyezkednek –, s ennek számtani átlaga 63,3 kg, így 99,1 illetve 91,6%-a a hajdani gyakorlati, illetve a mai átlagnak, következőleg majdnem eléri, illetve közelíti a hét gabonafajta együttes átlagos minőségét.

*

Az 1–7. táblázatokon bemutatott adatok és az azokhoz fűzött észrevételek, értékelések összefoglalójaként a következőket állapíthatjuk meg, természetesen a többször leírt figyelmeztetésekkel, csak az adattartományunkra vonatkozóan.

A gabonamértékként használt pozsonyi mérőnek az 1–2. táblázatban szereplő metrikus adatait summázva, illetve a 6. táblázat értékelése alapján a 2. táblázat magyarázatában felsoroltam az 1 p. mérőnek, vagyis a mérősúlynak az adattartomány szerinti országos gyakorlati átlagát kg-ban. Nem ismétlem, csupán figyelmeztetek, hogy a mérősúly Dél-Magyarországon 8–14%-kal több volt, mint az északnyugati részeken.

A térfogatsúlyt alakító tényezők közül a biológiait nem vizsgálhattuk, az egyes fajták konkrét típusát nem ismerjük. A többire már kaptunk adalékot.

Néhány esetben tapasztalhattuk, miként alakítja a hlsúlyt az időjárás, illetve az évjárat, s úgy ítélhetjük, fontosabb tényező, mint a táj.

Ennek alakító hatását adattartományunk egésze mutatta: bizonyos mértékben jelzi a táj azonosságát vagy különbségét, illetve az egyes helységek határának egyes gabonafajtákra alkalmas vagy alkalmatlan voltát.

Országos fő termény a zab, egyes tájakon a kétszeres, szűkebb tájon – Bánátban – a kukorica, sokfelé dívó és gyakori az árpa, szintén sokfelé dívó, de nem olyan gyakori a búza és a rozs, a köles pedig kivételes termény. Hogy melyik megyében milyen gabonafajtát milyen mértékben termesztettek, illetve melyiket nem – és megfordítva –, nem summázom a vonatkozó adatokat, ez az 1. és 3. táblázatból könnyen, gyorsan megállapítható.

Tapasztalhattuk azt, amire a már a XVIII. században rájöttek, hogy a térfogatsúly (mérősúly, illetve hlsúly) jelöli a gabona minőségét: mennél nagyobb, annál jobb az. Az így megállapított területi, illetve gabonafajtánkénti sorrend ismétlésével azonban szintén nem terhelem a befejezést.

A gabonafajtákon belüli megyénként részletezett fontosabb hlsúly-adatokat az 5. táblázat tartalmazza, szintén nem ismétlem. Az egyes fajtáknak adattartomány szerinti országos adatai közül (6. táblázat) azonban az egyes fajta gyakorlati országos hlsúly-átlaga az összértékeléshez már szükséges a mai átlaghoz viszonyított százalékkal együtt, ennek értékrendjében megismétlem (figyelmeztetve a dél–északnyugati részek 8–14%-os értékkülönbségére): kukorica 76,2 kg (97,7%), zab 42,2 (97,2%), búza 75,1 (93,9%), rozs 67,9 (93,4%), árpa 56,2 (91,2%), kétszeres 67,4 (86,3 becsült %) – köles 70,9 kg (százalékra nincs adat). Ez a rend a minőség rendje is, következőleg az adattartomány szerint így értékelhetjük a 150–180 éves gabonaféléket. A búza és a kukorica majdnem eléri a mai minőségi szintet, a zab és a rozs közelíti azt, a kétszeres (ha lenne) és az árpa valamivel elmarad attól. S ha ehhez hozzátesszük, hogy a felső szélső értékek mindegyik fajtánál meghaladták a mai átlagot, a hajdani termények minőségét igen jónak értékelhetjük. Annál is inkább, mert e korban még a hagyományos agrotechnikával dolgoztak, azon technikával, amelyik századokon át technikai mivoltában nem változott – a fejlődés csak a XIX. század közepén indult meg. És éppen ezért talán feltételezhetjük azt is, hogy az adattartományunk előtti időszak gabonafajtáinak minősége is hasonló volt ehhez, vagyis – és ez a lényeg – a megállapítások, így a hlsúly-átlagok adattartományuk előtti időkre is érvényesek lehetnek.

Befejezésül hangsúlyoznom kell, hogy e részletes vizsgálatoknak csupán másodlagos célja volt az agrártörténeti, csupán azért végeztem el, mert csak ezen keresztül lehetett az elsődleges, a mértéktörténeti célt elérni: megítélni egyrészt a térfogatsúlynak mint gabonamértéknek, másrészt pedig a terület (5. táblázat), illetve a gabonafajta (6. táblázat) szerint megállapított gyakorlati hlsúly-átlagok, illetve a 2. táblázatnál szereplő mérősúly értékét, hogy a más forrásokban pozsonyi mérőben közölt termésmennyiségek metrikus adatait a mezőgazdaságtörténész meg tudja majd állapítani, de használhatja a mértéktörténet kutatója is, amikor majd a p. mérőnek mint földmértéknek nagyságát szeretné megállapítani.

Mivel pedig a vizsgálatok megerősítették azt a képet, amelyet más irányú kutatások alkottak, valószínű, hogy megállapításaimmal közelítettem a valóságot. E vizsgálat ugyanakkor figyelmeztetett arra is, hogy az általánosítással vigyázni kell, a konkrét mérő-, illetve hlsúly mindig az adott körülményektől függ, így a p. mérőnek, illetve a hlsúlyoknak közölt adatait más források adatainak értékeléséhez körültekintéssel szabad felhasználni.

PERJÉS GÉZA MEGJEGYZÉSEI

Nem kétséges, hogy Bogdán István mértéktörténeti kutatásaival beírta nevét a magyar gazdaságtörténeti kutatásba. Munkásságát számos fontos tanulmány és egy igen jelentős könyv fémjelzi. Kutatásainak mintegy „melléktermeke" ez az újabb tanulmánya, melyben a XVIII–XIX. század fordulója évtizedeiben termelt gabonafélék hektolitersúlyát kísérli meghatározni. Szerencsés kézzel kiválasztott igen értékes forrását rendkívüli szorgalommal, lelkiismeretességgel – és szenvedéllyel! – elemezte.

Maga a téma is jelentős: a hektolitersúly még napjainkban is a gabona minősítésének egyik fontos jelzőszáma, bár egyes szerzők vitatják jelentőségét (Gonda–Lelley–Virágh). Annyi bizonyos, hogy a malomipari gyakorlatban és a gabonakereskedelemben ármeghatározó tényezőnek számított: bizonyos hektolitersúly alatt a gabona nem volt piacképes. Így Hentsch szerint a búza 76, a rozs 71, az árpa 61, a zab pedig 40 kg/hl súly alatt már nem képezhette adásvétel tárgyát.

A tapasztalat azt mutatta, hogy a kenyérgabonákból általában annyi lisztet nyertek, mint amennyi hektolitersúlyuk volt, tehát pl. 1 q búzából, melynek hlsúlya 80 volt, 80 kg lisztet kaptak. Azt is tapasztalták, hogy az acélos búzák hlsúlya általában magasabb, mint a lisztes búzáké.

Mindazonáltal a hlsúllyal szemben támasztott kételyek távolról sem alaptalanok, mindenekelőtt rendkívüli labilitása és időjárás-érzékenysége miatt. Nagy mértékben befolyásolta például a gabona víztartalma, de ez sem egyértelműen, mert az egyébként is magasabb hlsúlyú gabonáknál a hatás nagyobb; pl. egy 80 kg/hl-s búzánál a víztartalom 1%-os emelkedése 2 kg-os hlsúly csökkenést is okozhat, míg egy 72 kg/hl-esnél csupán 0,5 kg-t. Ezenfelül azonban befolyásolhatja a szemek teltsége, illetve szorultsága, az acélosság, ill. lisztesség, a szemek tojásdad vagy kerekded alakja, a héj simasága ill. durvasága, gyommagvak, pelyva, szalma, üszög stb. jelenléte. Döntő hatása van a vegetációs idő alatti csapadékviszonyoknak: száraz időben beérett gabona hlsúlya kisebb, mint ha az időjárás csapadékos. És persze attól is sok függ, hogy mikor mérik meg a gabonát és attól is, hogy hogyan tárolják: közvetlenül aratás után a nagyobb nedvességtartalom miatt magasabb a hlsúly is, viszont rossz tárolásnál – pl. csépeletlenül kazalban hagyva, ami régebben általános volt – a gabona éppen hogy nem szárad, hanem esetleg nedvesedik.

Hogy mennyire bizonytalan jelzőszám a hlsúly, azt az alábbi kis táblázat is mutatja, melyben feltüntetik az 1895. és 1896. évi őszi búzatermés hlsúlyát 11 megyében. (A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája.)

A kép sokatmondó! Nincs állandó rangsora a megyéknek, sőt a rangszámok annyira megváltoznak, hogy korrelációjuk negatívvá válik ($r = -0{,}12$). Különösen szembetűnő itt Pest megye rangsorának 8, Szepes és Tolna rangsorának 7–7 ponttal való megváltozása. És az sem mellékes, hogy 1895-ben Szepesben magasabb a búza hlsúlya, mint Pest megyében. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy ne lettek volna az egyes gabonafajtákra és vidékekre jellemző hlsúlyok, csupán arra akartam rámutatni, hogy mennyire óvatosan kell kezelni olyan adatokat, melyek különböző helyről és

Megye	1895		1896		Differencia
	kg/hl	rangszám	kg/hl	rangszám	
Bihar	77,7	6	79,1	2	4
Heves	79,9	1	79,1	3	2
Nógrád	76,9	8	78,6	5	3
Pest	76,3	9	80,0	1	8
Somogy	77,9	5	76,2	9	4
Sopron	75,8	11	78,4	6	5
Szabolcs	79,7	2	79,0	4	2
Szepes	78,0	4	75,0	11	7
Tolna	78,4	3	76,0	10	7
Vas	76,2	10	77,2	7	3
Zala	77,7	7	76,7	8	1
Átlag	77,7		77,8		

időből származnak. Mindezt éppen egy történeti vizsgálatban, ahol az adatok szükségképpen szétszórtak, semmiképpen sem szabad szem elől téveszteni. Véleményem szerint a szerző e körülményt nem mérlegelte eléggé.

A tanulmányban az olvasható, hogy az 1787-ben kiadott rendelettel „intézményesítették a térfogatsúly használatát, s ezzel egy új mértéket vezettek be mértékeink közé". Ez az állítás nehezen fogadható el. Egyrészt a hlsúly nem mérték, csupán viszonyszám. Másrészt nincs is szó itt valamilyen merőben új dologról. A malom- és pékiparban mindig is voltak bizonyos normák, melyek meghatározták, hogy adott mennyiségű gabonából mennyi liszt őrölhető ki, és a nyert lisztből hány darab meghatározott súlyú kenyér süthető. (L. Acsády: „Közgazdasági állapotaink" 143. old.; Perjés: „Mezőgazdasági termelés, hadseregélelmezés . . ." c. könyvében sok ilyen adatot hoz.) Ebben a normában implicite benne van a térfogatsúly, hiszen az űrmértékben mért gabona végül is súlymértékkel mért kenyérben jelenik meg.

Diderot és D'Alambert enciklopédiájának 1773. évi 3. kiadásában a térfogatsúlyt mint magától értetődő dolgot közlik; pl. „120 setiers de blé du poids de 250 livres chacun" („Moulin" címszó), ami 78 kg/hl-nek felel meg. Nyilvánvaló, hogy itt olyasfajta minimális értékről van szó, mint amire Hentsch nyomán az előbb hivatkoztam. Nehezen képzelhető el, hogy akkor, amikor a térfogatsúly használata Franciaországban már hosszú múltra tekintett vissza, Ausztriában és Magyarországon csak 1787-ben ismerték volna fel jelentőségét.

Már utaltam rá, hogy a hlsúly bizonytalansága miatt milyen nagy óvatossággal kell kezelni a véletlenszerűen fennmaradt szórványos történeti adatokat. Nos, a szerző adatbázisa ugyan imponáló, arra azonban semmiképpen sem alkalmas, hogy abból megyei, táji, sőt országos átlagokat számítson. Végül is 12 megye 142 helységéből maradtak fenn az adatok – s a helységek 78%-a Dél-Magyarországra esik – méghozzá nem is egy évből, hanem vagy tucatnyiból. Véleményem szerint az adatok Dél-Magyarországot sem reprezentálják, mindenekelőtt a különböző évjáratok miatt, miután azonban itt elég sok adat van, nagy óvatossággal még átlag is számítható. Semmiképpen sem szabad azonban ezt megtenni 2–3 adat esetén.

Véleményem szerint a szerző akkor járt volna el helyesen, ha az adatokat évjáratok és megyék szerint csoportosítja és így számít átlagokat. Ebben az esetben ugyan csupán annyit állapíthatna meg, hogy x évben és y vidéken ennyi és ennyi volt az egyes gabonák hlsúlya, ezzel azonban többet használna, mint az egész adattömegből számított átlagokkal.

Az elmondottakból természetszerűen következik, hogy a mellékelt táblázatok döntő többségét *feleslegesnek* tartom. *Meg kellene tartani az 1. táblát jelenlegi* formájában és az összes többit egy

olyannal helyettesíteni, mely évjáratonként különíti el az adatokat. Ilyen szempontból talán a 3. tábla lehetne az alap.

Mindent összefoglalva: a forrás, amire Bogdán István rábukkant, igen értékes, és tiszteletre méltó buzgalma és szorgalma, amivel adatait elemzés alá vette. Sajnos azonban módszere, így eredményei is megkérdőjelezhetők.

VÖRÖS KÁROLY MEGJEGYZÉSEI

Bogdán István tanulmánya gazdaságtörténeti kutatásunk szempontjából igen lényeges kérdést tárgyal: a gabonafélék térfogatsúlyának alakulását a XVIII–XIX. század fordulóján. A vizsgálathoz felhasznált forrásanyag adatszerűen hitelt érdemlőnek látszik. A szerző mereven és feszesen (és talán túlzottan is formálisan) felállított kategóriákban és összefüggésekben mutatja be számadatait, és így kiértékelésükben talán *túlzottan is körülményes úton, formálisan kifogástalan,* bár az indokoltnál nagyobb optimizmussal általánosított végeredményhez jut el. Ez a végeredmény azonban a forrás adott korlátai között meggyőzően elfogadhatónak látszik. Általános megjegyzéseim a következők.

1. A szerzőnek néhány, az egész országban esetlegesen szétszórt kamarai uradalom (12 megyében 142 helység) adatai állnak rendelkezésre. Ezekből levont következtetéseit olyan magabiztossággal és határozottsággal általánosítja előbb megyékre, azután az egész országra (azonosnak véve pl. Sáros és Pest megye termésminőségét, Abaújét jobbnak véve Aradénál stb.), ami ennyi és ennyire esetleges adat alapján némileg indokolatlannak tűnik, sőt részben (a fő termények vonatkozásában) túl is megy a cikk kompetenciáján. Kívánatos lenne, ha a szerző ezekre a korlátokra a maguk helyén határozottabban utalna és következtetései levonásánál is inkább a tényleges források körére lenne tekintettel. Talán az így adódó problémákat némileg korrigálandó, nem lenne felesleges, ha egy fejezet egyáltalán összefoglalóan elemezné a vizsgált kamarai birtokok elhelyezkedését az országon belül a termelés természeti előfeltételeinek szempontjából és így eleve meghatározná a róluk szóló adatok általános értékét: általánosíthatná korlátaikat és érvényességi körüket.

2. A szerzőben erős és feltétlenül helyeselendő hajlam van az észlelt jelenségek számszerű kifejezésére és ilyetén elemzésükre. Amennyire e módszerrel egyetérthetünk általában, annyira problematikusnak tűnik az ebben a formájában. A szerző ugyanis az elemzés alapjául majd minden fokon csupán a vizsgálatba bevont és ott felhasznált egységek (megyék, települések) *darab*számával vagy a jelenségek *előfordulási* számával dolgozik, – ezekből számít százalékot, tekintet nélkül az egységeknek és így a kereteik között előforduló jelenségeknek az értékelés szempontjából nem közömbös különböző súlyára, kiterjedésére és így értékére. Így kapunk rendkívül konkrétnak látszó, de végül is – kivált az 5–6. táblán – legalábbis keveset mondó és még jó, ha nem dezorientáló százalékszámokat arról, hogy bizonyos jelenség (hlsúly) a megyék vagy helységek összszámának hányad részében fordul elő (ahelyett, hogy a szerző pl. azt az általuk érintett terület vagy népességszám alapján számítaná); így kapunk mechanikusan felállított kategóriákat stb. Mintha szerző a százalékszámításon kívül más gondolkodási, számítási és elemzési módot nem is ismerne, – mígnem végül az összes elemzés a valóságtól teljesen elvont, de ugyanakkor, mint láttuk, alapjában esetleges alapú számok százalékarányainak szintjén megy végbe és jelenik meg. A lektornak nincs kifogása efféle számítások ellen, de mindenképpen indokoltnak és kívánatosnak tartja, hogy a szerző alkalmazásuknak jelenleg magától értetődőként beállított voltával szemben magát az effajta megközelítést és annak jogosultságát a lehetséges vagy kívánatos megközelítések bővebb választékába állítsa be, és az így ismertetett lehetőségekhez képest döntsön.

3. Számolni kellene azzal a körülménnyel, hogy a gabona hlsúlya a száradás után változik. Ennek megfelelően legalább utalni kellene az így előállható problémákra, de még jobb lenne a jelentéseket lehetőleg datálni és a kategorizálásban erre is tekintettel lenni.

KISS ALBERT MEGJEGYZÉSEI

A tanulmányban tárgyalt kérdés, illetve az abban bemutatott forrásanyag igen jelentős gazdaságtörténeti értékű. Századok óta a legfontosabb növényi termékcsoportunk: a gabonafélék minőségére világítanak rá azok az értékes adatok, amelyek a szerző forrásgyűjtése alapján a XVIII–XIX. század fordulójáról felszínre kerültek.

Nem szorul bővebb érvelésre, hogy a tanulmányban foglalt forrásanyagnak a szakemberek és az érdeklődők széles köre számára hozzáférhetővé tétele igen fontos érdek. Elsősorban a következő szempontokat volna szükséges figyelembe venni:

1. Ami az anyag csoportosítását illeti, kezdettől fogva módszeresen, teljesen külön kellene kezelni Dél-Magyarországot (Bács, Krassó, Temes, Torontál), ahol a 4 megye községeinek kb. 20–40%-ában vannak adatok. E 4 megyét együttesen valóban lehetne Dél-Magyarországnak nevezni, és ilyen körülmények között ennek a nagyobb területegységnek az átlagát is érdemes kiszámítani, mert a nagy számok törvénye alapján valószínűleg viszonylag közel áll a tényleges átlaghoz. A 142 községből a szerző szerint 78% esik erre a területrészre. Igaz, hogy ez évjáratonként más és más arányú, mégis itt viszonylag tömeges adatokról van szó.

Egészen más a helyzet a többi adatokkal, amelyek összesen 9 megye között oszlanak meg, mégpedig úgy, hogy csak Szabolcs megyéből van 4 községből adat, az összes többi megyéből csak egy vagy két községből. Ezeknek a szórványadatoknak a bemutatását külön csoportban kellene végig kezelni, mert különben a számokkal való műveletek módszertanilag elfogadhatatlan játékká válnak. Így pl. képtelenség ezekből a kétközséges adatokból megyei átlagot számítani és azokra szélső értékeket, átlagokat és egyéb jellemző számokat kalkulálni. Két adat esetén ugyanis a két szélső érték maga a két adat. Ilyen kezelése az adatcsoportosításnak és bemutatásnak tudománytalan, módszertanilag tiszta formalitás. Ezt a 9 megyében található összesen 17 községet, mint egyéb töredékes adatokat külön csoportként kellene kezelni. A bemutatásból azért nem kívánatos teljesen kihagyni, mert hiszen a szerző által feltárt kamarai birtokokra vonatkozó forrásfeltárásban ezek is szerepelnek.

Az adatok feldolgozásának áttekinthetőbbé tétele céljából a következő kívánkozik a legcélszerűbbnek: szükség van egy alaptáblára, amely a csoportosítandó forrásadatoknak a szokásos 3 fő ismérv: a tartalmi, hely és idő szerinti meghatározását adja. Vagyis a forrás alapanyagát termények, megyék és községek, továbbá évjáratok szerinti bontásban kell megadni. Erre a célra tulajdonképpen az 1. táblázat is megfelel, de itt is célszerűbb volna először a 4 dél-magyarországi megye községeit venni s azokat ABC rend helyett a megyén belül évjárat szerint csoportosítva felsorolni, mert így a megyéken belül az egyes évjáratok átlagát is mindjárt meg lehetne adni.

A 2. táblázatra ebben a formában aligha van szükség, mert az itt szereplő adatokból tulajdonképpen az az érdekes, hogy melyik hektoliter-súlynagysághoz az egyes terményekből és az egyes évjáratokban hány község tartozik. Ezt pedig tulajdonképpen a 3. tábla mutatja, a 2. tábla tehát felesleges.

A 4. tábla a 3-ashoz képest újat nem mond, a különbség csak az, hogy még világosabban mutatja az elosztást, mint a 3. tábla, mert nem községneveket, hanem községszámokat tartalmaz megyénként és terményenként. Ami ebből hiányzik a 3. táblához képest, az az évjáratok elkülönítése. Megítélésem szerint a 2., 3. és 4. tábla helyett elegendő volna a 4. tábla évjárat szerinti bontása, ez sokkal áttekinthetőbb bemutatást jelentene.

Az 5. és 6. táblákban már végképp elkerülhetetlen, hogy a dél-magyarországi 4 megye külön szerepeljen, s az összes többi szórványadat bemutatását itt mellőzni kellene (azoknál ugyanis szélső értéknek, átlagnak stb. nincs értelme), de az 5. és 6. táblákban a táblafejben szereplő fogalmak is ködösek és a statisztikai elemzési gyakorlatban ismeretlenek. Tekintettel arra, hogy átlagok számítására csak a 4 dél-magyarországi megyénél és a dél-magyarországi területrésznél lehet szó, az 5. és 6. táblát feleslegesnek és zavartkeltőnek tartom, amellett, hogy jelen formában a dél-magyarországi és a szórványközségek összeömlesztve nem mutatnak semmit. Elegendő volna egy szöveg közötti összefoglaló kis tábla, a dél-magyarországi és a többi szórványadatra összevontan megadni a szélső értékeket.

Ugyanez vonatkozik a 7. táblára is, amelynél ugyancsak el kellene különíteni Dél-Magyarországot. Egyébként a 7. tábla helyett sokkal beszédesebb lenne egy egyszerű ábra, amely egymás mellett mutatja be a főbb gabonafélék hektolitersúlyának gyakorisági eloszlási görbéjét.

2. A szövegen és a táblákon is végigvonul a mai adatokkal való összevetés. Ez alapjában helyes vonás, azonban az összes táblákon és az összes adatoknál (a szövegben is) történő összevetés rendkívül nehezen élvezhetővé teszi az anyagot, emellett felesleges is minden egyes megyének minden évjáratra és terményre vonatkozó adatát a mai adatokkal egybevetve (százalékosan) bemutatni. A helyes az lenne, ha a tárgyalás legvégén a szerző végkövetkeztetésként foglalkozna ezzel, röviden egymás mellé állítva az ő eredményeit s a mai átlagadatokat. Sőt érdemes volna a dél-magyarországi hektolitersúly átlagadatokat a XIX. század végi dél-magyarországi átlagsúlyokkal is összevetni, amelyhez megfelelő publikált forrásanyaggal rendelkezünk.

SZEMLE

INTERNATIONAL PERSPECTIVES IN RURAL SOCIOLOGY

Szerkeszti Howard Newby. Department of Sociology University of Essex. John Wilex and Sons. Chister–New York–Brisbane–Toronto–1977. 210 l.

A szerkesztő azzal a kitétellel adja az olvasó kezébe a könyvet, hogy a faluszociológia a szociológiai tudományok meglehetősen deficites területe, és a szerkesztő, valamint e kötet dolgozatainak írói ennek a kiadványnak a segítségével kívánnak ezen a helyzeten változtatni, mikor az Európai Faluszociológiai Társaság 1973. évi konferenciájának anyagait közzéteszik. A könyvben olvasható tanulmányok nem azonos teljesítményeket nyújtanak, és ezért egyes tanulmányokat bővebben mutatunk be, míg másokat csak röviden jelzünk.

A kötet reprezentáns tanulmánya Howard Newby tollából származik, és problematikában igen gazdag. Azzal a megállapítással kezdi tanulmányát, hogy az európai társadalmakban a parasztság defenzívába jutott, megindult a falusi népességnek a városokba tömörülése, a mezőgazdaságban foglalkoztatott személyek száma csökken. Ezen átrétegződési folyamatokkal párhuzamosan kialakult a város és a falu dichotómiája, a falu–város dichotómia kialakulásával egyidőben pedig megfigyelhető a falusi közösségek vizsgálata iránti fokozott érdeklődés, mely egy a paraszti élet utáni árkádiai nosztalgiával jár együtt, s a paraszti életet idillisztikusan mutatja be. A tanulmány egyik alapvető problémája, hogy a paraszti népesség esetében a társadalmi rétegződés jelenségei hogyan ragadhatók meg. Így arra a következtetésre jut, hogy a foglalkozás nem lehet kritériuma a társadalmi rétegződésnek, és elsősorban a vagyon, a földvagyon s annak nagysága és helyzete alapján lehetséges a társadalmi rétegződés jelenségeit feltárni a paraszti közegben. A társadalmi rétegződés általános elvének kidolgozásakor elsősorban Kautsky korai nézeteire támaszkodik Newby; melyek szerint a földesurak és a földtulajdonosok, valamint a földdel nem rendelkezők között lehet az alapvető társadalmi válaszvonalat meghúzni. – Továbbiakban jelzi a nyugat-európai mezőgazdaságban kialakult és általánossá vált mezőgazdasági üzemszervezetet, mely szerint megfigyelhetők az iparszerű technológiákra alapozott mezőgazdasági mammutüzemek, azonban ezzel párhuzamosan vannak bizonyos termelési területek, mint pl. a tejgazdaság, állattenyésztés, kertgazdaság, ahol a családi üzemszerkezetre alapozott mezőgazdasági termelés a kifizetődő. Megjegyzi, hogy a falun a korábbi bürokratikus jellegű viszonyok a mezőgazdasági termelés területén egyoldalú egyéni megállapodássá, kontraktuális viszonyokká alakultak át.

A kötetben az európai mezőgazdasági struktúrára vonatkozóan a tanulmányok elsősorban a faluközösségi tanulmányok készítésének jelenlegi divatját mutatják be, továbbiakban jelzik, hogy az ipari mammut nagyüzemek kialakulásával együtt miként jelenik meg a vertikális integráció a mezőgazdaságon belül. Jelzik továbbá a helyi hatalmi, faluközösségi viszonyokat, mely viszonyok alapot szolgáltathatnak a szélesebb nemzeti környezet viszonyaiba való csatlakozás számára. Úgyszintén figyelmet szentelnek annak, hogy a mammutüzemek mellett miként jelennek meg a kisebb, a bérleten alapuló részes mezőgazdasági kisüzemek, melyek egyben a bérlők, a „tenant"-ok radikalizálódásával járnak együtt.

A kötet további kiemelkedő teljesítménye Edvardo P. Archetti és Sevin Aass tollából származó dolgozat, melyet elsősorban a harmadik világ paraszti társadalma leírásának szenteltek a szerzők. Megismétlik Redfield és Kroebernek a parasztságra vonatkozó definícióját, mely szerint a parasztság bürokratikus államban él, alapvetően önellátó jellegű, terményeiből csak annyit visz piacra, amennyi az adó kifizetésére szükséges és elegendő. Megismétlik azt a híres meghatározást, mely szerint a parasztság egy résztársadalom, egy nagyobb államisággal, bürokratikus szervezettel és társadalmi rétegződéssel rendelkező társadalmi képződmény része. A parasztságnak ez a sajátos helyzete egyben meghatározza a

rá vonatkozó vizsgálatokat is, így ez egyrészt megköveteli a mikrovizsgálatokat, a paraszti közösségek vizsgálatát, de ugyanakkor bizonyos makroszintű kutatásokat is. Amikor a szerzők a harmadik világ parasztsága képét rajzolták meg, példákat hoznak fel az eddigi kutatásokból. Így Mexikóban Robert Redfield leírása szerint a parasztság állami adókat fizet, önellátó égetéses gazdálkodást folytat, elsősorban lokális keretek között él, és világukban nagyon nagy szerepet játszanak a külső mágikus hatalmak, mint például az eső és a föld istene, a „yuntzilob". Yucatani kisméretű ejidos képződés és a sizal-termesztő haciendák mellett teljesen önellátó gazdálkodásra vannak berendezkedve, és csak annyi árut visznek piacra, amennyi az adó kifizetéséhez elegendő. A mexikói viszonyokkal szemben Kínában az öntözőses rizsművelés rendszere a domináns, ahol a parasztság szintén önellátó jellegű. Azonban létezik egy felsőbb feudális hatalom, a jelen nem lévő földesúr, az „absent landlord", aki a bérlet formájában a „tenant"-nak – a bérlőnek – adja ki a földet. Ez a kínai gentry a városban éli föl birtokai jövedelmét. A faluközösséget a közös őstől való leszármazás tudata tartja össze, és így a közös vérségi szervezet mellett megfigyelhető a közös ős kultusza. A szerzők megfogalmazása szerint a XVII. században a francia parasztság is hasonló viszonyok között élt és gazdálkodott, kénytelen volt termékeit értékesíteni az adók kifizetése céljából, azonban Franciaországban a városok megnyíltak a parasztság számára, a falusi népesség feleslege a városokba vándorolhatott át, és korán kialakult a szőlő művelésére alapozott monokulturális művelési rendszer. A szerzőpáros végül is ismerteti a paraszti gazdálkodás mechanizmusát, elsősorban Csajanov rendszerére támaszkodva. Így jelzik, hogy a paraszti gazdaságban a termelés és az igények kielégítése összehangolt, a paraszti gazdaságban nincs profit, a termelés bővítése elsősorban a saját igények kielégítését célozza, és ezek összhangban vannak. Továbbiakban jelzik, hogy a paraszti család létszámának növekedése vagy csökkenése következtében a paraszti birtok nagysága és paraszti termelés ciklikus jellegű.

A további tanulmányok elsősorban a harmadik világban általános hacienda „latifundialista" rendszerét mutatják be, mely a részes műveléssel és a „tenant" (bérlő) rendszerrel jár együtt.

A tanulmánykötetnek van néhány alapvető problémája, amit itt külön kívánunk sommázni. Ilyen a parasztság társadalmi rétegződésének kérdése. Howard Newby a társadalmi rétegződésre vonatkozó téziseiben elsősorban Kautsky korai nézeteire támaszkodik, melyek szerint általánosan el lehet különíteni a földdel rendelkező földbirtokosok, valamint a földbirtokkal nem rendelkezők osztályát. Ezt a nézetet a későbbiekben Lenin felülvizsgálta, és kidolgozta a parasztságra vonatkozó közismert hármas felosztást: a kulak, szerednyak és a batrak társadalmi rétegződést. Howard Newby látja ezt a társadalmi rétegződést a kapitalisztikus világ parasztsága esetében is, azonban ezt a jelenséget csupán lokálisnak tekinti. Lenin elgondolásainak jelzése azért is figyelmet érdemel, mert a szöveggyűjtemény több helyén is felbukkan a lenini hármas tagozódás elve. Ez a parasztságra vonatkozóan általános jelenség, olyannyira, hogy például Kelet-Afrikában az „ujuma villages"-szervezése esetében is a szövetkezetek szervezői a parasztságnak erre a nagyon jellegzetes hármas tagozódására akadtak, és itt a szövetkezettel szembeni viszony elsősorban a parasztság különböző rétegeihez való tartozástól függ. Az afrikai példára még visszatérünk.

A további probléma, mely ebből a könyvből kiderül az, hogy az egész világon megfigyelhető az a tendencia, hogy a mezőgazdasági termelés bizonyos ágazatai nagy mezőgazdasági mammutüzemek, élelmiszergyárak vagy latinfundiumok kezében vannak, és ugyanakkor a mezőgazdasági termelésnek vannak olyan ágazatai, melyek a mammut nagyüzem keretén belül nem kifizetődőek. Ilyenek a kertészet, a juhtenyésztés, a tejgazdaság vagy a zöldségtermelés, és ezek a kisüzemek elsősorban a „Verlag", angolul „assembly line" rendszerében kooperálnak a nagyüzemekkel. Ezek a kis mezőgazdasági üzemek azonban nemcsak a kihelyezés rendszerében oldják meg bizonyos termékeik előállítását, hanem egyben a mammut nagyüzem számára mezőgazdasági munkaerőtartalékot jelentenek. Ez nemcsak Európában és az Egyesült Államokban volt és van meg, hanem elsősorban a latifundiális művelés területén is megfigyelhető. Ezeknek a kisbirtokosoknak és szolgáltatási rendszerüknek egy nagyon sajátos rendszere létezett Európában a feudalizmus korában, sőt a jobbágyfelszabadítás után is megfigyelhető volt. Az ilyen jellegű társadalmi rétegeknek a nagybirtok számára való szolgáltatásaiknál pl. nagyon kiterjedt és meghatározott terminológiai rendszere volt a német cselédség és a zsellérség esetében. Az ilyen zsellér, cseléd rétegeknek a földesúr számára munkaszolgáltatásokat nyújtók nevei a következők voltak a német nyelvterületen: Seldner Svábországban, Kätner, Kötter vagy Kossaten Ény-Németországban, valamint Kossaten Mecklenburgban, Pomerániában és Brandenburgban. Ezek a kis birtokok és a velük együttjáró szezonális munkaszolgálatosok szinte általános jellegűek Latin-

Amerikában a „hacienda", a latifundiális nagybirtok esetében. Ezt az ethnológiai irodalom a poenátus intézményével jelzi, azonban a „peon" elnevezésnek rendkívül sok helyi változata van Latin-Amerikában, és ennek lényege az, hogy a művelő parcellát kap, melynek termése egy részét saját maga számára tarthatja fenn, vagyis ez egyes részes művelési rendszer, és ennek fejében a latifundiomon a megkívánt időben a „peon" munkára jelentkezik. Ez a viszony annyira általános Latin-Amerikában, hogy a könyv egyes tanulmányainak szerzői szerint Eric Hobsbown alapján a feudalizmus viszonyainak újraéledése figyelhető meg a latifundiális peonátus intézményében, amit neofeudalizmusnak neveznek.

Amikor Edvardo P. Archetti és Sevin Aass kitűnő áttekintésükben bemutatják a harmadik világ parasztságának képét, felmerül a kérdés, hogy a mexikói, kínai és francia paraszti viszonyok képének bemutatásakor miért nem veszik figyelembe az afrikai parasztságot, vagy ha nem akarjuk ebben az esetben a paraszt szót használni, akkor miért nem tettek említést az afrikai művelőkről. Ennek megvan a maga oka. A hatvanas évek végén elsősorban Kroeber és Robert Redfield definíciói alapján ismét használták a parasztságnak mint résztársadalomnak a definícióját a Jack M. Potter, May N. Diaz és George M. Foster szerkesztette „Paraszttársadalom" című kézikönyvben. Ebben a kiadványban jelent meg először L. A. Fallersnak „Are the African Cultivators to be Called Peasants" c. tanulmánya. A tanulmány szerzője arra az álláspontra helyezkedik, hogy a paraszti mivolt kritériuma: államban és önellátó viszonyok között él, a paraszt csak azért lép ki a piacra, hogy adóját ki tudja fizetni, és egy felsőbb hatalom, egy felsőbb kultúra egyik alárendelt része, mely hatalommal és felsőbb kultúrával állandóan érintkezik. Fallers ebben a tanulmányában arra az álláspontra helyezkedik, hogy Afrikában is megvolt a felsőbb hatalom és a felsőbb kultúra, azonban Afrika esetében a prasztok, vagy Fallers meghatározása szerint a művelők és a felsőbb hatalom és kultúra között nagyobb az űr és szakadék, mint más paraszti társadalmak esetében. Így következhetett be az, hogy ebben az értelmezésben az afrikai művelőket a szerző nem tekinti parasztoknak. Ez azért is figyelemreméltó, ugyanis a nyugati tudományban e kérdéseket illetően bizonyos ellenlábas álláspontokat lehet megfigyelni. Így maga a kötet is több helyen megállapítja a jelen nem lévő földesúr, az „absent landlord" intézményét. A kötetben több helyen említés történik arról, hogy ez az intézmény az egész világon, így Afrikában is elterjedt volt.

A Journal of African History c. folyóirat hasábjain a hatvanas években volt egy vita, mely szerint Afrikában is létezett feudalizmus. Elsősorban Goody mutatott rá tanulmányában: a fekete Afrikában is megvolt pl. a feudalizmusra annyira jellemző patronus–kliensi viszony. Vagyis Fallers ellenlábasai és a kötet szerzői szerint is, a világ társadalmi és gazdasági formációjának fejlődése esetében bizonyos közös és általános tendenciákat is megfigyelhetünk. Ez azért is jelentős, mert e kötet szerzői az európai és a harmadik világ agrárszociológiai kutatásaira akartak elsősorban fényt vetni, azonban előadásukból is kitetszően általános, társadalmi formációkra vonatkozó kérdésekre bukkantak. Valójában a tanulmánykötetben olvashatjuk Fomraker tanulmányát, aki a neofeudalizmusról beszél, és társadalmi formációkra vonatkozó elmélet kidolgozására is kísérletet tesz. Előadásmódjából kitetszik, hogy gondolatvilágát a Luis Althusser-i gondolkodási mód határozza meg, mely szerint a társadalmi formációkat felépítő alapvető elemek mindenütt közösek, és ezen általános és közös atomisztikus építőelemek konfigurációja hozza létre a társadalmi formációkat. Azonban túlságosan igényesek volnánk, hogyha egy faluszociológiai kötet ürügyén általános társadalmi formáció elméletére vonatkozó kérdések helyes megoldását követelnénk, próbára téve a francia strukturalizmus társadalmi formáció képződésére vonatkozóan alkalmazott logikai manipulációit. Ezt azért sem tesszük, mert az egyébként problémagazdag kötetnek sem ez volt a fő célja. A kötet révén a paraszti társadalmi rétegződések problematikájára, valamint a mezőgazdasági kis- és nagyüzemek kölcsönös együttműködésére vonatkozóan nagyon jó betekintést nyerhetünk, nem is beszélve arról, hogy Csajanov rendszerét nagyon jó ismerik fel a kötet szerzői, akit a nyugat-európai agrártudomány nem minden esetben értelmez helyesen és nem mindig a megfelelő helyére tesz.

Tagányi Zoltán

THE PEASANTRY OF EASTERN EUROPE. I. ROOTS OF RURAL TRANSFORMATION VOL. II. 20th CENTURY DEVELOPMENTS

Ed. by Ivan Volgyes (Pergamon Policy Studies 5–6) Pergamon Press Inc. New York, 1979. pp 192, 232

Az olvasó érdeklődéssel veszi kézbe ezt a kétkötetes tanulmánygyűjteményt. Érdeklődéssel, mert címe igen izgalmas tanulmányokat ígér. A kelet-európai agrárfejlődés az elmúlt évtizedekben mindinkább a kutatás fókuszába került; ma már egyre inkább világossá válik a történész, szociológus, általában a társadalomtudományi kutatók számára is, hogy a nyugat-európai gazdasági-társadalmi fejlődés ismerete önmagában sem Kelet-Európa, sem a világ többi részének történeti formálódását nem magyarázhatja. A kelet-európai sajátosságok kutatása ezenkívül még azért is mind nagyobb érdeklődést vált ki, mert a kutatók többsége úgy véli: e régió történeti útjának tanulságai hasznosíthatók a harmadik világ népei számára. Akárhogyan is van, az érdeklődés mindenképpen nagyobb, mint 2–3 évtizeddel ezelőtt volt. Az is fokozza a kíváncsiságunkat, hogy – mint a kötet szerkesztője, Völgyes Iván előszavában utal rá – a nyelvi nehézségek rendkívül nehézzé teszik a kutatást, hiszen ahhoz, hogy egy-egy kutató Kelet-Európa egészével foglalkozhasson, legalább 10 elterjedtebb nyelv bizonyos szintű ismeretére van van szüksége. S ha a szláv nyelvek közös múltja lehetővé is teszi e nyelvek viszonylag könnyű elsajátítását azok számára, akiknek az a szerencséjük, hogy az egyik közülük az anyanyelvük, a magyar, a román s bizonyos témák kutatásához a török nyelv ismerete mindenképpen kívánatos, – hogy a németről és a latinról ne is szóljunk. Ilyen körülmények között a legtermészetesebb, hogy várakozással veszünk kézbe egy olyan tanulmánykötetet, amely az Egyesült Államokban látott napvilágot, hiszen ott minden technikai és egyéb feltétel adva van az összehasonlító kutatáshoz, míg a kelet-európai országokban folyó kutatás még mindig szétforgácsolt, s máig nem élt az ezen országokban lehetséges távlati tervezés nyújtotta minimális előnyökkel sem.

Őszintén meg kell mondanunk, csalódással tettük le a tanulmánygyűjteményt. S nem azért, mintha felfokozott várakozásunk okozta volna ezt a csalódást. Nem is az az elkerülhetetlen ellentét, amely a kötet szerzőinek és az ismertetés írójának felfogása között feszül. A csalódás oka kizárólagosan az, hogy e két kötet tulajdonképpen alig tartalmaz olyan tanulmányokat, amelyek a sorozat címében jelzett mezőgazdasági átalakulást tárgyalnák, s innen, messziről nézve úgy tűnik, mintha a szerkesztő kénytelen lett volna végül is megelégedni olyan tanulmányokkal, amelyek éppen adódtak, s amelyeknek többnyire még a címben jelzett táma egészen tág felfogásához sincs sok közük.

Pedig a szerkesztő elképzelése arról, hogy milyen feladatokat kellene megoldani az ilyenféle tanulmánygyűjteménynek, igen korszerű. Éppen az általa vázolt igények és a megvalósítás szembesítése okozza csalódásunkat.

Az első kötetben összegyűjtött tanulmányoknak lenne feladatuk, hogy a mezőgazdaság átalakulásának történeti gyökereit tárják fel. Ennek azonban – rajtuk kívülálló okokból – nem tudnak eleget tenni. Nem azért, mintha az önmaguk elé tűzött feladatokat nem oldották volna meg. Vannak közöttük szakmai szempontból egészen kitűnő tanulmányok is, így pl. mindjárt az első, *L. Blodgett* írása a csehországi „második jobbágyság" kérdéséről a Rozmberk-birtokok fejlődése alapján, de közéjük sorolhatjuk *J. Komlos* gondolatébresztő írását vagy *M. L. Kovacs* tanulmányát a magyar parasztság 1914 előtti kivándorlásáról. Nem az egyes tanulmányokat lehet tehát hibáztatni. A baj gyökere ott van, hogy a különféle agrár- és parasztpártok létrejöttének konkrét körülményei s e pártpk politikájának egyik vagy másik vonása korántsem feltétlenül hű mutatója a gazdasági-társadalmi körülményeknek, illetve változásoknak. S itt sem az a fő problémánk, hogy természetesen e pártok elnevezései nem minden esetben fedik pontosan a társadalomnak azokat az osztályait-rétegeit, amelyeket nevükben megjelölnek (az agrárpártok rendszerint inkább képviselik a földbirtokosok gazdasági-politikai érdekeit, mint a parasztokét, s nem csupán Magyarországon), hanem inkább az, hogy azok a témák, amelyeket ezek a tanulmányok feldolgoznak a pártok történetéből (*A. P. Kubricht, F. R Chary, I. Avakumovic, M. Dobos, S. M. Horak, M. H. Samal* írásairól van szó) csak nagyon periférikusan kötődnek a mezőgazdaság vagy a falusi társadalom XIX–XX. századi átalakulásához. Mindegyik a politikai szféra felől közelít, s ez – a mondott okból is – csak rendkívül áttételesen utalhat a kötet eredetileg elképzelt s az előszóban körvonalazott témájára.

De nem járunk jobban a második kötettel sem. Igaz, ebben több olyan tanulmánnyal ismerkedhetünk meg, amelyek a modern kelet-európai agrárátalakulás lényegéhez közelebb visznek. Közéjük

kell sorolni *T. N. Cieplak* tanulmányát a lengyel agrárpolitika II. világháború utáni fordulatairól, *G.* és *P. V. Klein* írását a XX. század két jugoszláviai földreformjáról, *T. Gilberg* igen részletes elemzését a romániai mezőgazdasági népesség kulturális átalakulásáról s *L. A. Picard* elemzését arról, milyen szerepet játszik a harmadik világ három országában, Mexikóban, Tanzániában és Indiában ugyanaz a kormányzati intézmény. Persze nyugodtan megemlíthetjük a kötet többi tanulmányát is. Nem az egyes írások mondanivalójában kell a baj okát keresni. S nem is a horizont túlságos leszűkítésében, hiszen a szerkesztőnek volt arra is gondja, hogy a harmadik világ kérdései mellett még a kínai fejlődés egyes vonásaival is megismertesse az olvasót. A baj oka az, hogy a kétkötetes tanulmánygyűjtemény szerzői a mezőgazdaság átalakulásának társadalmi-gazdasági kérdéseivel alig vagy szinte egyáltalában nem foglalkoznak. Ebből a szempontból nézve a dolgot, az itt egybegyűjtött tanulmányok többsége perifériku kérdésekkel foglalkozik. S ezt a nézetünket nem az diktálja, hogy történeti szempontokat keresnénk a gyűjteményben. Ellenkezőleg, éppen a szociológiai igény, amellyel a kötetek készültek, marad kielégítetlenül.

Nem tehetjük le a tollat két gondolat felvetése nélkül. E kötet közzététele, de általában is az a dömping, amelyet a hasonló tematikájú kiadványok terén évek óta tapasztalunk, indokolttá tenné, hogy mind a magyar, mind a kelet-európai szocialista országok történettudománya és szociológiai irodalma legalább egy gyűjteményes kötetben közzétegye angol nyelven azokat az eredményeit, amelyeket mind a kelet-európai mezőgazdaság átalakulása történeti folyamatának kutatása terén, mind pedig a mai kelet-európai agrártársadalmak kutatásában felmutathat. Végül is ezeknek az országoknak a kutatói ma már olyan jelentős tudományos eredményekkel büszkélkedhetnek, amelyeket nem szabadna még ma is rejtegetni a külföld elől, amely pedig érdeklődéssel figyeli ezeket a folyamatokat (s természetesen így tesz a harmadik világ is, amelyikben ugyancsak hallatlanul nagy, jórészt kielégítetlen érdeklődés mutatkozik meg a kelet-európai agrárfejlődés tanulságai iránt). Mint látjuk, ha továbbra is véka alá rejtjük eredményeinket, az érdeklődés támasztotta keresletet másod- vagy harmadrangú művekkel elégítik ki.

S a másik gondolat: Magyarországon s más kelet-európai országokban is elengedhetetlen, hogy immár rendszeresen képezzenek – akár a posztgraduális képzés keretében – olyan kutatókat, akik képesek egy-egy kelet-európai téma szintetikus, összehasonlító feldolgozására. Az itt ismertetett munkának tulajdonképpen az a legnagyobb hibája, hogy kísérletet sem tesz erre. Az a körülmény azonban, hogy ez Amerikában sem vált mindeddig lehetővé, nem ad erkölcsi felmentést számunkra, akik a helyszínen – s így e téren kedvezőbb körülmények között – dolgozunk.

Gunst Péter

BAUERNSCHAFT UND BAUERNSTAND 1500–1970

Limburg/Lahn. Herausgegeben von Günther Franz. 1975. 358 l.

Több mint egy évtizede minden év áprilisában kerül sor a Büdingeni Konferenciára, a *Ranke Társaság* és a *Történelmi vezetőrétegek kutatásának Intézete* közös szervezésében. E konferenciák célja röviden úgy foglalható össze, hogy ösztönzést adjon a német társadalomról majdan elkészítendő összefoglaló társadalomtörténeti műhöz. A *C. A. Starke* kiadó minden konferencia anyagát könyv alakban is megjelenteti. Az ízléses, gazdag illusztrációs anyaggal ellátott tanulmánykötetek sorában ez a nyolcadik, amely az 1971/72-es ülésszak referátumait tartalmazza. A hetedik kötetben a XIX–XX. századi gazdasági vezető erőkről szóló tanulmányok kaptak helyet. A soronkövetkező két kötetben pedig az 1973/74/75-ös ülésszakok anyagát gyűjtik össze, amelyek a XIX–XX. századi munkásság vezető erőivel foglalkoztak.

Az 1971/72-es büdingeni ülésszak a parasztság vezető rétegeit vizsgalta, azok szerepét, tevékenységi körét a politikai élet különböző szintjein (községi önkormányzat, tartományi gyűlés, birodalmi gyűlés), a német parasztháború és a jobbágyfelszabadítás között eltelt időszakban, valamint a XIX–XX. században.

Az elhangzott 17 referátum természetesen nem meríthette ki egyenlő mértékben a gazdag, sokrétű témát. Nem foglalkozhattak minden tájegység, tartomány paraszti vezető rétegének kérdé-

sével. A vizsgálódások fő színtere Felső-Németország és az északi-tengeri tartományok voltak. Sajnálatos módon kimaradt a keletnémet parasztság – ezt maga a kötet kiadója és szerkesztője, a munkái nyomán nálunk is ismert *Günther Franz* említi meg kiadói előszavában –, holott az már az ún. jobbágyfelszabadítás előtt – mint ahogy azt H. H. Müller a XVIII. századi falusi bérlők példáján bebizonyította – olyan vezető rétegeket termelt ki magából, amelyek fontos szerepet játszottak a mezőgazdaság modernizálásában – vagy ahogy Albrecht Thaer fogalmazta meg – az empirikus üzemszervezettől az ésszerű mezőgazdálkodásig vezető úton.

A kötet egyik érdeme mindezek ellenére, hogy olyan új megközelítési szempontokat, struktúrákat vet fel, amelyeket eddig egyáltalán nem vagy fontosságukat tekintve nem kellő mértékben méltatott figyelemre az eddigi nyugatnémet történetírás.

Nem vállalkozhatunk mind a 17 tanulmány rövid ismertetésére, hiszen tételes felsorolásuk is több mint egy egész oldalt töltene meg, így csak jelzésekre szorítkozhatunk.

Günther Franz, a stuttgarti egyetem professzora 1933-ban megjelent könyvében (*A német parasztháború*) már utalt arra, hogy a parasztháborúkat elsősorban politikai és nem gazdasági vagy vallási okok robbantották ki. A nagy német parasztháború fő célkitűzéseit összefoglaló „12 cikkelynek" sem volt más célja, mint a helyi falusi, községi önkormányzatok biztosítása. A szerző legújabb, a kötetben helyet foglaló tanulmányában (*A parasztháború vezetői*) tovább boncolja a kérdéskört. A német történelemből vett példák sorával bizonyítja, hogy a parasztforradalmak vezetői a falusi önkormányzati szervezetekben különböző pozíciókat betöltő emberek voltak (polgármesterek, falusi bírák és Schultheiss-ek), nem pedig cselédek és napszámosok, akiknek semmilyen beleszólási joguk nem volt a faluközösség irányításába, a helyi bíráskodásba. A szerző eloszlatja azt a tévhitet, miszerint az „armer Mensch" kifejezés a késői középkorban a vagyoni értelemben vett kisemmizetteket jelentette volna. Ez a kifejezés az egyszerű, tanulatlan embereket jelölte. Ezek után csoportosítja a különböző parasztháborúk vezetőit társadalmi hovatartozás szerint:

1. a parasztok mellé meggyőződésből álló idealista nemesek (pl. Geyer Flórián);

2. szimpatizánsok, akik azért csatlakoztak a parasztokhoz, hogy saját maguk vagy osztályuk számára húzzanak hasznot a parasztháborúból. Megpróbálták a paraszti forradalmat meglovagolva azt a közös ellenség, a fejedelmek ellen irányítani (Pl. Götz von Berlichingen);

3. olyan nemesek, akik a zavarosban akartak halászni;

4. az egyháziak közül sokan írnokként szolgálták a parasztokat, míg mások paraszti származásuk miatt csatlakoztak hozzájuk;

5. a parasztháborúk vezetőinek többsége a polgárságból került ki.

A nagy német parasztháború minél északabbra haladt, annál inkább polgári mozgalommá vált. A szerző a *Strafliste*-k tükrében vizsgálja az egyes parasztseregek vezetőinek vagyoni helyzetét, s megállapítja, hogy azok mind jómódúak voltak. Az egyes községek megszervezése, irányítása, katonai vezetése a Schultheissek kezében volt.

A parasztság politikai forradalmát leverték, a falusi önkormányzatokat felszámolták, de a parasztokat nem tudták teljesen kikapcsolni a politikai életből, holott a korábbi feltételezések ezt erősítették meg. Mindenekelőtt *Peter Blickle* professzor kutatásai bizonyították be, hogy a parasztság 1525 után is aktívan részt vett a politikai életben. Gazdag levéltári forrásanyagra támaszkodva vizsgálja a Lech és a Rajna, a Bodeni-tó és a sváb–frank határvidék tartományainak XV–XIX. századi társadalmi-politikai strukturáltságát, a *Landschaft* koronként és területenként eltérő értelmezését, jelentésváltozásait, tartalomhordozóit, azok politikai dinamizmusát. Elő-Ausztriában a XVI. században az egy területen tartományi gyűlésre képes rendek összességét, Württembergben, Badenban rendi-társadalmi értelemben a tartománygyűlésre jogosult polgárokat és parasztokat jelentette. A szerző kutatásai bebizonyították, hogy éppen a Landschaft adott intézményes keretet a parasztok politikai tevékenységéhez.

A soronkövetkező tanulmányok az egyes tartományok (Tirol, Svájc, Kelet-Poroszország, Ausztria-Magyarország stb.) paraszti vezető rétegének összetételét, politikai hatókörét, jogállását, a tartományi és birodalmi gyűléseken való részvételért, politikai súlyáért való küzdelmét vázolják fel a tárgyalt korban. Ma már ismeretes, hogy a falu társadalmi szerkezete a korábbi évszázadokban is jóval sokrétűbb volt, mint ahogy azt korábban feltételezték, s ezért nem beszélhetünk egy egységes, zárt paraszti osztályról. A zsellérek, töredéktelkesek és cselédek mellett a parasztok a falu társadalmának a kisebbségét alkották, de épp ebből a csoportból került ki a vezető réteg: az egymással rokonságban álló

falubírák, esküdtek, ülnökök (Schöffen) kezükben tartották a falu vezetését. Ez a réteg világosan elkülönült a falu „alsó rétegeitől". Csupán a módosabb parasztoknak sikerült eljutniok a törvényhozó testületek, tartományi, szövetségi kormányok szféráiba. Az effajta tevékenység nemcsak képzettséget, vagyont és retorikai adottságot tételezett fel – amellyel az egyszerű paraszt nem rendelkezett –, hanem egyfajta politikai elszántságot is. Más volt a helyzet a helyi önkormányzatok esetében, ahol az egyszerűbb parasztok is természetszerűleg jelentkezhettek hatalmi igényekkel. A jómódúak elit helyzete ritkán mutatott azonban túl a falu szűk határain. Ilyen elit helyzettel a parasztság a későbbiek folyamán, a XIX–XX. században sem rendelkezett, bár bizonyos ideológiák szívesen tulajdonítottak neki ilyen különleges helyzetet.

A büdingeni ülésszak jelentősége többek között abban jelölhető meg, hogy az előadók nem előre felállított tételekhez, véleményekhez igazították az anyagot, hanem új adatok birtokában új kérdéseket, megközelítési szempontokat vetettek fel. Ez utóbbi megállapítás érvényes az ipari korszak parasztságának helyzetét vizsgáló tanulmányokra is, amelyek a társadalmi kisebbséget alkotó parasztságnak, falusi népességnek a parlamentekben, szövetségekben és különböző politikai szervezetekben betöltött szerepét vizsgálják.

Ahol sem a rendelkezésre álló anyag, sem a szükséges kutatási eszközök nem nyújtottak megfelelő támpontot a tételes bizonyításhoz, ott a szerzők óvatosan csak hipotéziseket fogalmaztak meg, megjelölve a kutatások további irányát.

Mint ahogy *Ulrich Planck*, a hohenheimi egyetem professzora a mai paraszti vezetőrétegekről tartott előadásában is hangsúlyozta, a büdingeni tanácskozások eddig azt bizonyították, hogy a német történelem egyetlen korszakában sem beszélhetünk a parasztság vezető rétegéről olyan értelemben, mint akár a nemesség, akár a polgárság esetében.

A paraszti ideológiában (Bauernideologie) még mindig él az az elképzelés, hogy a parasztság az agrár és tartományi kereteken túl fontos szociális, kulturális és biológiai funkciókat töltött volna be a társadalomban. A parasztság különleges értékét a totális társadalmi rendszerek elleni védőbástya-funkcióban, valamint abban látták, hogy képes volt ellenállni azoknak az erőknek, amelyek a társadalmat belülről bomlasztották. A tudományos ideológiakritika azonban megcáfolta a parasztság szociológiai magasabbrendűségéről, biológiai fölényéről, államfenntartó erejéről, különleges, természettel és Istennel való elszakíthatatlan kapcsolatáról, kultúrahordozásáról és politikai stabilitásáról szóló nézeteket. Bebizonyosodott továbbá az is, hogy a paraszti ideológiát nem maga a parasztság termelte ki, hanem más társadalmi csoportok kívülről vitték azt be közéjük. Összegezve megállapíthatjuk, hogy a kötet újszempontú kérdésfelvetéseivel, megközelítési módszereivel sok lényeges, eddig még kellően nem méltatott oldalát tárta fel e fontos társadalompolitikai területnek, ugyanakkor újabb kutatási irányokat is megszabott.

Ács Zoltán

P. A. KOLESZNYIKOV

SZEVERNAJA GYEREVNYA V XV–PERVOJ POLOVINYE XIX VEKA

Szev.-Zap. Izd. Vologda 1976. 415 l.

(Az északi falu. XV. század – XIX. század első fele)

A szerző bemutatja könyvében az európai Oroszország északi részén élő parasztság termelő tevékenységét a XV. századtól a jobbágyrendszer megszűnéséig. Műve megírásához sok levéltári forrást először von be a kutatásba. A korai időszakra a járások általános leírását, a XVII. századtól a XVIII. század elejéig terjedő időre az összeírásokat, a XVIII. század első negyedére pedig a kerületi főnöki és a vámkönyveket használja fel aktaanyaggal kiegészítve. Koleszny ikov, úgy véljük, helyesen mutat rá, hogy az I. Péter-kori összeírásokat gyakran kritikátlanul használták a lakosság meghatározására, de a migrációs folyamatok és a parasztság mozgósításának tanulmányozására ezek igen jó források.

Az északi parasztság alapkategóriáit vizsgálva a szerző érdekes adatokat közöl a földbirtoklás formáinak alakulásáról is. A XVIII. század elején lezajló első összeírás adatai szerint az állami adózó parasztok túlsúlya figyelhető meg (2. táblázat: 44. l.). I. Péter rendeletei a nem feudalizált mezőgazdasági lakosságból formálták ki ezt a külön adózó réteget. A terület agrárviszonyainak vizsgálata szempontjából nagy jelentőségű a természeti-gazdasági övezetek és az adminisztratív felosztás nyomon követése a vázolt időszakban. Ez ad alapot a későbbi következtetésekre.

Az európai észak betelepítésére (a lakott pontok típusainak kialakulására és a mennyiségi változásokra) a természetföldrajzi feltételek és a társadalmi-gazdasági tényezők hatottak. A legnagyobb megrázkódtatást a XVII–XVIII. század fordulója jelentette, amikor csaknem megszakadt az új települések létrehozása. Más művekből jól ismerjük a korabeli kormánycélt és a feudális járadék növekvő tendenciáját. Bár a szerző teljes adatokkal nem rendelkezik, így is kimutatja a települések számának csökkenését (9. táblázat: 106–7. l.). Az északi faluban ekkor kevés udvar volt, amelyen azonban igen sok ember élt. Mivel az összeírástól való elzárkózás, illetve az adatok megváltoztatása is az osztályharc egyik módja volt, nehéz képet kapni a lakosság számának alakulásáról. Alapvető tendenciákat azonban megállapíthatunk. Bár az északi falu lassú, de folyamatos erősödése a vizsgált időszakban végig megfigyelhető, mégis elkülöníthetők külön szakaszok. A XVII. század végén és a XVIII. század elején csökkent a természetes szaporulat, és a falusi lakosság korösszetétele is kedvezőtlenül alakult. A parasztok tömegesen vándoroltak a területen kívülre (Urál, Szibéria), illetve annak keleti részébe. Ugyanakkor a pusztásodás növekedése is megfigyelhető.

A földek művelés alá vonását természeti, agrotechnikai, társadalmi-politikai tényezők határozták meg. Koleszny ikov a mezőgazdasági földterületeket többféleképpen csoportosítja. A termelés jellege szerinti felosztásnál a legfontosabb alapforma a szántóföld. A szántóföldtartalékok a XVII–XVIII. század fordulójára nagyrészt kimerültek. A továbbiakban a földeket az erdők rovására lehetett bővíteni, e területen azonban térben és időben aszinkronitás van. Az északi falu társadalmi struktúráját is jól tükröző földújrafelosztás a gazdagparasztok, a kereskedők és az iparosok földbirtoklási arányát növelte. A szerző a földterületeket a földművelési rendszerek és a földhasználat jellege szerint is csoportosítja. A földek gazdasági kihasználásában a XVI. század végétől egyre nagyobb szerepet játszottak a szociális tényezők. A pusztán maradt területeket a falu gazdagjai szerezték meg.

Az agrokultúra fejlődését áttekintve a szerző kiemeli, hogy az alaprendszer északon is a háromnyomásos gazdálkodás volt. Ezen gazdálkodás fejlődését a földbirtoklás egyes formái akadályozták, az állattenyésztés és a takarmánytermesztés fejlődése viszont előmozdította. A technikai fejlődés elég lassú volt. A mezőgazdasági szerszámok fejlődésében ugyanaz a ciklikusság figyelhető meg, mint egész Oroszországban, helyi sajátosság a kronológiai határok eltolódásában van. Az északi parasztság sokat tett a mezőgazdasági termelés tökéletesítéséért, de a feudális termelési viszonyok akadályozták a mezőgazdasági termelőerők fejlődését.

A könyv írója ezután a jobbágyvándorlással és az északi parasztságnak az oroszországi termelőerők fejlődésében játszott szerepével foglalkozik. A tudományos kutatásban az I. Péter-kori kerületi főnöki könyveket eddig nem használták az adózó lakosság vándorlásának és mozgósításának vizsgálatakor, pedig erre a legértékesebb források. A lakosság mozgása – mint fentebb már említettük – főleg keleti irányú volt (28. táblázat: 244–47. l.). A szerző érdekes megállapításokat közöl a vándorlás szociális aspektusairól. Az áttelepülés a parasztoknak természetes dolgot jelentett, míg Péter kormánya szökötteknek tartotta őket. A kormánymozgósítás a gazdagparasztoknak kedvező feltételeket teremtett arra, hogy megszabaduljanak a falu nem teljes értékű adózóitól, és gazdaságukra rátegyék a kezüket. Összességében a vizsgált időszakban a migráció sértette a faluközösségi viszonyokat a mezőgazdaságban. A terület Oroszország más részeinél korábban bekapcsolódott az ország benépesítésébe, a parasztoknak azonban harcolniuk kellett a földesúri törvényhozással és a kormányadminisztrációval is. A szociális antagonizmus nőtt az északi falun.

A XVII. század végén és a XVIII. század első negyedében csökkent a földművelő lakosság, és növekedett a falun a vagyoni differenciálódás. Az udvarok csökkenésének és a pusztásodásnak belső gazdasági-társadalmi okai voltak, a kormánymozgósítás legfeljebb gyorsította ezeket a folyamatokat. Az északi falu már a XVII. századtól kezdve kevés földdel rendelkezett, s ez a jobbágyreformig tovább csökkent. A mezőgazdaság két alapvető ága közti összefüggés kimutatható az északi területeken is. A talaj termelékenységének fokozására trágyázásra volt szükség. Bár ezen a területen a vizsgált idő-

szakban gyökeres változás nem történt, a földművelés és az állattenyésztés területi specializálódása segítette a mezőgazdasági termelőerők fejlődését.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az európai észak bár különböző mértékben, de a vázolt korban végig jelentős szerepet játszott Oroszország gazdasági és társadalmi életében. A könyvben bemutatott agrárviszonyok fejlődési tendenciája nemcsak a helyi specifikumot, hanem a közös, általános vonásokat is tükrözi. A szerző gazdag mellékletanyaggal egészíti ki az északi faluról szóló megállapításait. Első ízben kaphatunk képet a melléklet alapján az összeírási számítások járási eredményeiről (az északi parasztság alapkategóriáiról), a földterületek nagyságáról, a kincstári leírások adatairól (kormányzóságok szerint a települések és az emberek száma, a szántóföldek, a kaszálók és az erdők mennyisége) és a termelékenységről. A művet az agrártörténészt is segítő terminológiai szótár és névmutató teszi teljessé. A kiadványok és az archívfondok rövidítésjegyzékéből is meggyőződhetünk arról, hogy Kolesznyikov gazdagon felhasználta a központi levéltárak, könyvtárak, múzeumok kéziratgyűjteményét, valamint az arhangelszki, a vologdai és a permi területi levéltárak anyagát.

Kurunczi Jenő

BOTKA JÁNOS

EGY TISZACSEGEI FALU, CSÉPA TÖRTÉNETE

Levéltári Füzetek 3. Szolnok 1977. 280 l.

Ebben az igen alapos helytörténeti kiadványban számos agrártörténeti vonatkozású adatot és ismeretet találunk. Olyanokat, amelyek nagy része nem csupán az adott telepítésre vonatkozik, de általában az egész Tiszazugra.

A tanulmány röviden foglalkozik a török hódoltság korára jellemző gazdasági stagnálással, kár hogy a korábbi évszázadok helyzetéről csak néhány utalásból értesülünk. Bővebb áttekintést kapunk a XVIII. század elejei újratelepítést követő évek agrárviszonyairól, a földközösségi gazdálkodás megszűnéséről és az egyéni földhasználat rendszerének kialakulásáról, valamint a jobbágyi szolgáltatások rendjéről. Az 1721–1848. év közötti időszak földszabályozása során a szerző kitér a művelési ágak arányának változásaira (különösen a szőlőterület növekedett szembetűnően), továbbá az állatállomány alakulására. Csak sajnálhatjuk, hogy ilyen szűkszavúan került szóba az – úgy tűnik nem csekély jelentőségű – paraszti árutermelés, s annak különböző formái. Részletes képet kapunk viszont Csépa önkormányzatáról s a birtokviszonyok változásáról.

Úgy tűnik, hogy a rendelkezésre álló források alapján a szerző a kialakuló kapitalizmus időszakának agrártörténetét tudta a legbehatóbban elemezni. Alapvető változások zajlottak le ebben az első világháborúig tartó időszakban, akár a művelési ágak arányának alakulását (legelőfeltörés), akár a tiszazugi falvak lakosságának foglalkozás szerinti megoszlását tekintjük. De fontos adatokat közöl a kiadvány a két világháború közti időszak mezőgazdasági termeléséről is.

A felszabadulást követő évtizedek agrárviszonyáról megint csak szűkszavú ismertetést kapunk, úgyszólván csak ízelítőt. A földreformról szinte semmit, de a termelőszövetkezeti mozgalom alakulásáról is keveset. Úgy tűnik, mintha a szerző egy következő, csak ezzel az időszakkal foglalkozó kiadványra tartogatná az erre vonatkozó ismereteit.

Voltaképpen tehát kissé aránytalan ez az anyag, de egészében számottevően gyarapítja a Tiszazug agrártörténetére vonatkozó ismereteinket.

Halász Péter

SZÁNTÓ IMRE

HÉVÍZ TÖRTÉNETE I.

Az őskortól az 1857. évi tagosítás befejezéséig

Hévíz Nagyközségi Tanács VB kiadása, 1977. 235 l. és 28 fénykép

Immár több mint tíz esztendeje, hogy jogosan, sőt egyre jogosabban írhatjuk le: örvendetesen megszaporodtak a különböző kiadóknál napvilágot látó helytörténeti kiadványok. Azt azonban csak az utóbbi évek termésének ismeretében tehetjük hozzá nyugodt lelkiismerettel, hogy e kiadványok színvonala is sokat fejlődött. Egy-egy település történetének megírásakor szükségszerűen előtérbe kerülnek a gazdaságtörténeti vonatkozások, ezért a helytörténeti kiadványokat agrártörténeti szempontból is érdemes figyelemmel kísérni, becses adalékokat találhatunk bennük.

Ezeknek a helytörténeti munkáknak egyik nagy veszedelme az, amikor a szerzők megfelelő forráskutatások hiányában az országos eseményeket igyekeznek egy-egy településre vetíteni. A másik gyakori hibájuk pedig az, amikor kizárólag a helyi vonatkozásokra figyelnek, s a legáltalánosabb jelenségeket is helyi sajátosságként tüntetik föl. Nyilvánvaló, hogy az egyoldalúság mindkét formája a szerzők fölkészültségének hiányosságaiból ered, és az sem véletlen, hogy ezek a gondolatok éppen *Szántó Imre* munkájával kapcsolatosan jutottak eszünkbe. A Hévíz történetét feldolgozó könyvben ugyanis példamutató módon sikerült kialakítani azt a helyes arányt, amikor az országos események magas szintű ismerete és a helyi vonatkozások igen alapos feltárása következtében e kétféle forrás egyenrangú szerepet kap az elkészült munkában, kiegészítik és egyszersmind értelmezik is egymást. Szántó Imre munkája olyan példa, amit ha nem is tűzhetünk elérendő és elérhető célként minden helytörténeti kutató elé, ismerete – elsősorban módszertani szempontból – mégis fontos, mert mutatja az irányt, amerre a helytörténeti kutatásnak haladnia kell. Mindössze egyetlen olyan szempontot említenénk, amelynek a kutatásba való bekapcsolása eredményesen bővíthette volna annak eszközeit, nevezetesen a hagyományos – természetesen elsősorban a múlt századi – gazdálkodás néprajzi módszerekkel való megközelítése; ezen belül is legkézenfekvőbb lett volna a földrajzi nevek funkcionális vizsgálata. Reméljük, hogy erre a XIX. század második felétől kezdődő időszakot felölelő II. kötetben még sor kerül.

Szántó Imre óriási levéltári és irodalmi adatbázisra alapozva dolgozta fel Hévíz történetét, illetőleg azokét a településekét, amelyekből – 1947-ben – a mai Hévíz létrejött: Hévízszentandrás és Egregy községekét, valamint a még korábban szereplő *Páh* nevű településekét, amelyek valamennyien arról kapták a nevüket, hogy az itt feltörő melegvíz kiválóan alkalmas volt a nyers bőr áztatására, s a tímárok itt kallózták, ütögették, *páholták* a kiázott bőröket, a római korban éppúgy, mint a honfoglalást követő időkben. Érdekes nyomon követni, hogy a XIII. század második felére a korábban szolgákkal folytatott termelést miként váltotta fel a „gazdaságilag önálló feudális kisgazdaság", s ezzel egyidőben kialakult a szabályozott talajváltáson alapuló gazdálkodási rendszer is. Egy 1328-ból való határjárás a gazdálkodás részleteiről is becses adalékokat szolgáltat.

Sajnos a XIV–XV. századból inkább csak a birtokosok változásaira utaló adatokkal ismerkedhetünk, a török hódítást követő évszázadok gazdasági megtorpanását pedig mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a hódoltsági időszakkal foglalkozó fejezetben szinte alig esik szó gazdaságtörténeti kérdésekről. Ezt követően azonban annál inkább, mégpedig kétféle vonatkozásban is; egyrészt a jobbágyok gazdálkodásáról, akik részben a nagybirtoktól bérelt területeken, részben pedig irtásföldeken gazdálkodtak; másrészt a Festetics-birtok működéséről, amelyen 1792-től *Nagyváthy János* volt a jószágkormányzó. Végezetül értékes ismereteket kapunk az 1848-as jobbágyfelszabadítás helyi megvalósításáról s annak a nagybirtokra vonatkozó következményeiről. A könyv – logikusan – az 1857-es tagosítással fejeződik be, hiszen gyakorlatilag ekkorra jutott nyugvópontra a jobbágyfelszabadítással kezdődő gazdasági és társadalmi folyamat.

Halász Péter

FINTHA ISTVÁN

A SZATMÁR-BEREGI SÍKSÁG NÖVÉNYTAKARÓJÁNAK VÁLTOZÁSAI AZ UTOLSÓ ÉVSZÁZADOK SORÁN ÉS A VEGETÁCIÓ TERMÉSZETES REKONSTRUKCIÓS FOLYAMATAI NAPJAINKBAN

Klny. a Déri Múzeum 1975. évi Évkönyvéből. Debrecen 1976. 67–120. l.

A határterületen kutató szakemberek hazánkban nemegyszer panaszkodnak (sokkal inkább baráti beszélgetésekben, mint írásban), hogy két érintkező tudományterület művelői – különösen, ha természet- és társadalomtudományokról van szó – szinte nem is értik egymás nyelvét. Éppen ezért nem lehet eléggé méltányolni a tanulmányt, mely egyformán kielégíti a történettudomány és a növénytan művelőinek igényeit, s azonkívül megbízható eligazítást nyújt a mélyebb szakmai műveltséggel nem rendelkező érdeklődőnek is. Ráadásul a hét fejezetre oszló dolgozat egészen köznapi feladatot is szolgált: eredeti formájában egyike volt az OKTH (keletkezése idején még OTvH) részéről a Felsőtiszai Tájvédelmi Körzet létesítését előkészítő munkálatoknak. (A recenzió írásakor a TK még csak terv, de ismerve a hazai nyomdatermékek átfutási idejét, a megjelenéskor már valóság lesz. Hiszen az ismertetett tanulmány is az 1975. évi Évkönyvben jelent meg 1976. kiadási évvel – 1977-ben.)

Bevezetőben a szerző ismertette az általa kiválasztott tájat, megjegyezve, hogy „a vidék képének igazán tüzetes megismerése . . . még várat magára (talán addig, mikor már igazán késő lesz keresni az ősi állapotok most még számos helyen meglevő értékeit?) . . . " (67. o.).

Ebben igaza van, s abban is, hogy példát mutatva hozzájárult a táj megismertetéséhez.

A hajdani növénytakaró képét a következő források segítségével rajzolja meg:

1. A legfiatalabb földtani rétegek leletei. (Pollentömegek a lápok lerakódásaiban; a folyók magaspart-szakadásaiban felszínre bukkanó maradványok.)
2. Irodalmi utalások, régi térképek.
3. Népi hagyományok, babonák, a növényzettel kapcsolatos időjóslások; a népi építkezés faanyagai; idős emberek elbeszélései.
4. A jelenlegi vízjárta területek ideiglenesen vagy tartósan szárazra kerülő élőhelyei növénytakarójának fejlődési tendenciája.

Tehát a szerző egyenlő súllyal veszi figyelembe a történelem, a néprajz, a növénytan és a földtan tanúságait, követendő mintapéldájaként az egyetlen célravezető módszernek.

Az első három fejezetben az erdészettörténet eszközeivel idézi fel a régi (kb. XVIII. századi) állapotokat, s azoknak egyértelműen az ember beavatkozására visszavezethető változásait. Az „antropogén" hatás kárhoztatása (pl. a néprajzkutatók vagy történészek részéről) és kritika nélküli védelme (pl. a vízügyi szakemberek részéről) a hazai szakirodalomban egyaránt megtalálható, s általában hiányoznak a higgadt tárgyilagosságú megállapítások. Éppen ezért üdvözlendő a szerző néhány következő mondata: „A 'pusztulás' folyamata is természetes következménye a civilizációnak, a termelési viszonyok megváltozásával másképp ható emberi tevékenységnek. Az antropogén behatások egy része azonban pozitív eredménnyel járt. A jelentkező károk leginkább a hozzáértés és tapasztalat hiányát mutatják, s így gyakorta sajnálkozhatunk, hogy a kellemetlen jelenséget jóvátenni már nem lehet." (69. o.).

A szerző örvendetes biztonsággal mozog a történeti, nyelvészeti és néprajzi szakmunkák között. Komáromy András, Sőregi János, Takáts Sándor, Szabó István, Csüry Bálint műveire vagy Szirmay Antal latin nyelvű ugocsai és magyar nyelvű szatmári leírásaira ugyanolyan magabiztosan hivatkozik, mint Boros Ádámra, Kaán Károlyra, Simon Tiborra, Soó Rezsőre, Majer Antalra vagy Zólyomi Bálintra. Igen örvendetes, hogy felismerve Bársony István leírásainak forrásértékét, bátran idézi tőle az Ecsedi-láp leírását.

„A korai leírások fafaj-listái egybehangzóan igazolják, hogy a Szatmár-beregi síkon az eredeti növényzet az erdős táj bő vízellátottságú területeinek arculatát adta. Leggyakoribb fája ősidők óta a tölgy volt, de nagy tömegű szil, kőris tarkította az erdőket, s főként a beregi részeken a gyertyán és a bükk is előfordult. Ma is unikumként emlegetett a bükk alföldi lelőhelye a beregi síkon" – szögezi le a szerző. (73. o.)

Az összefüggőnek tekinthető erdőtakaró megbontását főleg a szaporodó lakosság erdőirtó tevékenységére vezeti vissza. Különösen az építkezésekhez (házak, templomok, haranglábak) kellett a fa,

de a falvak palánkkerítéséhez is (Nemesborzova palánkja a hagyomány szerint a múlt század végéig állt), sőt az utcák „pallózásához" is. „A falu terjeszkedése miatt irtották az erdőt, de ragaszkodtak is hozzá . . . " – szűri le a következtetést.

Nagyon sok faanyagot fogyasztottak a kompépítésekhez is, és a vízimalmokhoz, főleg az úszó, ún. „tombácos" malmokhoz. Lényegesnek tartja, hogy a malmok nemcsak a faanyagot fogyasztották, de gátjaikkal jelentős szerepet játszottak a mocsárvilág kialakulásában is. (79. o.) A háborúkat is felsorolja az erdőpusztító tényezők sorában, hiszen a palánkerődítések ugyancsak fogyasztották a fát! Véleménye más vidékeket kutató szakemberekével találkozik, hiszen pl. Faller Jenő és Wallner Ernő is a török háborúk erődítési igényeit tartották a Bakony pusztulása egyik okának. Az erdészeti-erdészettörténeti szakirodalom elfogadott nézeteit erősíti akkor is, amikor erdőpusztulási okként jelöli meg a túlhajtott erdei legeltetést.

„A leiratokból szemléletesen előtűnik, hogy a számtalan jelből ma még jól tudjuk rekonstruálni a nagy változás folyamatát" – írja, majd így folytatja – „Van még egy jelenségsor, mely ehhez sokban hozzásegít: a jelenleg vízjárta területek ideiglenesen vagy tartósan szárazra kerülő növénytakarójának fejlődési tendenciája. Ez pedig a régi vegetáció kialakulási folyamatát s egyben esetleges későbbi lábraállási próbálkozásait mutatja be." (82. o.)

A negyedik fejezettől a szerző a jelenlegi állapotokat mutatja be, a szárazra kerülő zátonyok növényzetének fejlődését, ismerteti a felvételezés módszereit s az ebből levonható következtetéseket. Az átlagolvasó jól teszi, ha ekkor előveszi a „Magyarországi növénynevek szótárát," – mert a felét sem fogja egyébként megérteni. Nem mintha a szerző mondanivalója kevésbé lenne érdekes vagy tartalmas, hanem ő is beleesett abba a – hazai természettudományi szerzőknél általánosnak tekinthető – hibába, hogy magyarázat nélkül idegen szakkifejezésekkel zsúfolta tele írását. Egy szót sem illene szólni, ha növénytani szaklapban jelent volna meg dolgozata, de múzeumi – tehát általános közművelődési – kiadványról lévén szó, különösen zavaró. Egyébként is egyszer már szóvá kell tenni azt a magatartást, mely az idegen szavak indokolatlan, magyarázat nélküli zsúfolásával teszi tudományos jellegűvé a dolgozatot, – illetve úgy véli, hogy ellenkező esetben a szűkebb szakkörök nem fogadják el komoly szakmai teljesítménynek. (Az állattani szerzők mintha valamivel kevésbé esnének ebbe a hibába, általában a helyes megoldást választva magyarul és latinul is megadják az elnevezést.) Ennek kiküszöbölése azonban elsősorban szerkesztői feladat, neki kell megkövetelni a szerzőktől – különösen közművelődési kiadványok esetén! – az egyenletesen érthető magyar megfogalmazást. A latinul értő történész még csak sejti valamennyire, hogy mi a jelentése pl. a „mineralogén és organogén szukcessiósorok" vagy az „antropgén eredetű degragáció még nem vált irreverzibilissé" kifejezéseknek, – az átlagolvasó azonban reménytelenül elveszti a gondolatmenet fonalát.

Jelen esetben ráadásul a kifogásolt jelenség még a szerző felfogásával sem egyezik, csak szakmai önvédelemből váltott stílust. Ezt világosan bizonyítják azok az oldalak, ahol szinte kifogástalanul érvényesül a lehető legjobb megoldás: a nemzetközileg érvényes latin elnevezéssel párhuzamosan szerepel a magyar megfelelője. (Pl. különösen a 69. és 103. oldalak.)

Nem tudunk viszont kibékülni a tanulmány hivatkozási rendszerével. Nem az a baj, hogy zárójelben a folyó szövegbe vannak a hivatkozások beszorítva, hanem az, hogy a történész számára pontatlanok. Nem elég számunkra a „Hankó 1933" vagy „Szabó 1969" hivatkozás, a történettudomány számára csak a pontos, oldalszámra történő hivatkozások az elfogadhatóak, s ebből nem engedhet. E hiányosságot nem tudja pótolni a lelkiismeretes pontossággal összeállított öt és fél apróbetűs oldal terjedelmű irodalomjegyzék sem.

Mindzek tanulsága az, hogy határterületen dolgozva az érintkező tudományágak igényeit egyformán figyelembe kell venni. Adott esetben a növénytannak a latin elnevezések használatát és a történettudománynak a pontos hivatkozásokat megkövetelő igényeit.

Ezek a megjegyzések azonban nem érintik érdemben a kiváló dolgozat értékelését. Fintha István, a Hortobágyi Nemzeti Park főfelügyelője tanulmányában példát mutatott a tudományok határterületein folytatott kutatások számára. Dolgozatának értékét még külön növelik a szerző által készített, a szemléltetendő jelenséget találóan bemutató fényképfelvételek, a térképvázlatok és – elsősorban a növénytani és erdészeti szakemberek számára sokat jelentő – táblázatok. Külön érdeme tanulmányának, hogy a gyakorlati életben is felhasználható tanulságai vannak, melyeket különben a szerző – nagyon helyesen – külön is hangsúlyoz. (Főleg 82. és 85. o.)

Reméljük, hogy talán nem is túl sokára, más tájak történeti-növénytani (és történeti-állattani) bemutatása is megtörténik.

Nagy Domokos Imre

PÜSPÖKI NAGY PÉTER

ZSELÍZ VÁROS CÍMERE

Heraldikai és történelmi monográfia

Kiadta a Zselízi Városi Nemzeti Bizottság a Madách Könyvkiadó gondozásában, Bratislava 1976. 298 l.

Zselíz városáról, a régi Bars megye egykor negyedik legnagyobb helységéről szól *Püspöki Nagy Péter* monográfiája, amelynek második, településtörténettel foglalkozó fejezete jelentős agrártörténeti anyagot tartalmaz.

Zselíz a Bény nemzetség birtoka volt, melynek része a XIII. században keletkező Mikófalu „egy ekényi", 42 ha föld is. 1274-es oklevelekből megállapítható, mennyi volt Zselíz területén a művelt föld (a többi mocsaras, ingoványos), s milyen volt a belső birtokfelosztás. Olvashatunk a majorsági gazdálkodásról, Zselíz XIV. századi új tulajdonosairól, akiknek idejében Zselíz uradalmi központ lett, majd 1411-ben elnyerte a mezővárosi rangot is. (Utóbbit igazolja a mezőváros bírájának, esküdtjének és egész közösségének 1425-ből és 1427-ből származó tiltakozó levele, melyekből kirajzolódik a mezőváros jogállása, lakosságának összetétele.) Egy 1486-ból származó összeírásból megtudjuk, hogy az 1425-ös huszita betörés nagyon megritkította Zselíz adózó népét, ennek és a tulajdonviszályoknak következtében a telkek 54,8%-a „elhagyott" lett. Zselíz lakóinak helyzetét súlyosbították még a további pártharcok s a rossz gazdálkodás.

Az 1570-es összeírás alapján is mezőgazdasági jellegű településnek ismerjük meg Zselízet, ahol az erdő, a kiterjedt legelőgazdálkodás s ehhez kapcsolódva az intenzív szarvasmarhatenyésztés volt jellemző.

Az állandó hadsereg fenntartásához a városi közgyűlés az egyes jobbágytelkekre „hozzájárulás" címen magas adókulcsot állapított meg. Ez a tény, majd az 1591-es tatárpusztítás, a töröknek fizetendő terhek állandó növekedése annyira elszegényítette Zselízt, hogy 1681-re faluvá süllyedt vissza, s az maradt a török kiűzése után, még a XVIII. században is.

A Mária Terézia-féle Urbarium bevezetését megelőző kilenc pontra, „novem puncta"-ra Zselíz lakossága 1769. április 2-án válaszolt. A válaszokból megállapítható, hogy az uradalmi majorgazdálkodás bővült, az egy telekre eső föld pedig csökkent. Megismerjük a jobbágytelkek számát (mintegy 40, de kb. ugyanennyi 1824-ben is), a parasztnemeseket („egy teleknyi földjét saját kezűleg művelte").

Olvashatunk az 1840-től ismét mezővárossá lett Zselíz gazdasági helyzetének alakulásáról, az 1848-as jobbágyfelszabadításról, a kiegyezéskori, kapitalizálódó Zselíz fejlődéséről (az Oroszkai Cukorgyár RT lett 1907–1908 körül a zselízi uradalom bérlője), a mezőgazdasági munkásság egyre erősödő bérharcairól, az 1929–1933-as gazdasági válság hatásáról és a város 1945-ös felszabadulás utáni gazdasági fellendüléséről.

Leblancné Kelemen Mária

ZO ŽIVOTA A BOJOV Ľ'UDU UHROVSKEJ DOLINY

Red. Viera Urbancová. Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Bratislava 1977. 504 l.

(Az Uhrovec-völgy lakosságának életéről és harcáról)

A nyugat-szlovákiai Strážover-hegység déli lábánál húzódó völgy (az egykori Trencsén megye) hat településének népi kultúráját tárja fel a történészek és a néprajzkutatók által írott helytörténeti monográfia. A terjedelmes kiadvány 12 önálló tanulmánya – egyben fejezete – a vidék történelmi múltjának, anyagi és szellemi műveltségének legfontosabb területeiről ad áttekintést. A helytörténeti munkáknál megszokott szerkesztési gyakorlatról tanúskodik a kötet első két történelmi aspektusú tanulmánya és az azt követő néprajzi tárgyú feldolgozások sorrendje. A szokásos tematikai felépítés csak annyiban mutat rendhagyó vonást, hogy a táj esemény- és gazdaságtörténeti bemutatását megelőzi

a forradalmi hagyományok számbavétele, a helyi lakosság partizántevékenységének értékelése. A terület demográfiai alakulásának rögzítése, amelyet a XIV. századtól részletesebb archivális anyag is elősegít, megfelelően stabil alapot jelent a további fejezetek, témafeldolgozások számára.

A táj és népessége behatóbb megismerését szolgáló néprajzi vizsgálatok a hagyományos életmód rekonstruálásán túl hangsúlyt fektetnek az átalakulás folyamatára, a gyökeres változással járó jelenségek megragadására. Legszembetűnőbb példát *Ján Mjartan* nyújt erre, aki a település és népi építkezés történeti változásait a XIX. század közepétől napjainkig vezeti végig. A településkép, építőanyag, építéstechnika, az épületek alaprajzi beosztásának és külső formájának megváltozását a gazdasági tényezőkkel szoros összefüggésben tárgyalja, egyben szemléletes tárgyi dokumentációt szolgáltat az életmódváltozáshoz. A konkrét változásvizsgálat a hagyomány erejének mérésére is lehetőséget kínál elsősorban az építésmóddal és lakáskultúrával kapcsolatban.

A gazdálkodás elemzése (*Peter Slavkovský* munkája) hangsúlyozottabban támaszkodik a helyi jellemzőkre, nem lépi át az emlékezet és a még megtalálható tárgyi anyag által kirajzolódó határokat. A kedvezőtlen természetföldrajzi adottságok miatt mezőgazdaságilag visszafejlődőnek minősített régió hagyományos gazdálkodása csaknem teljesen a burgonya és a takarmánynövények termesztésére szorítkozott. A kevés és rossz minőségű szántóföldön a csekély gabonanemű művelésének eszközkészlete sok archaikumot őrzött meg, a legutóbbi időkig megrekedt a kézi eszközök szintjén. A lakosság számára az erdőmunka, az állattartás, illetve különböző bérmunkák vállalása biztosított tulajdonképpeni megélhetést. Az állattenyésztés általában a szarvasmarha és juh tejhasznára – mint piaci termékre – koncentrálódott, azonban produktivitása mindvégig alacsony színvonalon állott.

A gyümölcstermesztés és konzerválás nagy hagyománnyal rendelkező gyakorlatáról *Ema Drábiková* alapos tanulmánya ad számot. A gyümölcsaszalás tárgyi felszereltségének és munkafolyamatának részletes leírásán túl foglalkozik e kiegészítő tevékenység gazdasági jelentőségével mind a néptáplálkozás, mind a piaci árutermelés szempontjából. Ehhez az anyaghoz kapcsolódik a népi mesterkedés, háziipar néhány helyileg jellemző formája, amelyek közül legnagyobb súllyal a len- és kenderfeldolgozás, a házi szövés rendelkezett. Ennek eszközei és munkatechnikája azonban nem mutat eltérést az általánosan elterjedt formáktól. A közhasználatú bútorok tárgytörténeti és tipológiai rendszerezése nemcsak a házi- és kézműipari tevékenység képét teszi teljesebbé, hanem a lakáskultúra alakulására is fényt vet, amivel az életmód változásának nyomonkövetéséhez is hozzájárul. Hasonlóan tanulságos a sok konzervativizmust mutató népi táplálkozás, amelyet *Michal Markuš* elsődlegesen szociográfiai aspektusból vizsgál. A hagyományos táplálkozási kultúrára épülő kimutatások jól regisztrálják a századeleji falu társadalmi differenciáltságát, szembeötlő szociális különbözőségeit. A hagyományos ételfélék máig ismeretesek az egykori szezonmunkások körében, így a recens anyag figyelemre méltó történeti jelentőséggel rendelkezik, amit tovább bővít az erdei gyűjtögető tevékenység felvázolása.

Az Uhrovec-völgy népi kultúrájának arculatát a viselet, szokások és a népköltészet helyi jellemzőkre irányuló feldolgozásai – ha nem is teszik teljessé – tovább bővítik. Teljességről már csak azért sem beszélhetünk, mert a hegyvidék anyagi kultúrájának vizsgálatában elengedhetetlenül fontos témakörök, mint pl. az erdőélés, teherhordás, közlekedés, rétgazdálkodás szinte említésre sem kerülnek. Természetesen nem e hiányosságok jelölik meg a könyv értékelésének szempontjait, hanem azok az eredmények, amelyek – mind módszer, mind összehasonlító anyag tekintetében – hasznosíthatóak a hazai helytörténeti kutatások számára. És még egy feltétlenül említést érdemlő pozitívuma a kötetnek: a jól szerkesztett, több mint ötven oldal terjedelmű alapos és részletes idegen nyelvű összefoglalás. Ez a hazai akadémiai kiadványoknál egyre inkább elképzelhetetlen kívánalom, pedig ilyen informatív eszköz nélkül bármilyen igényes munka sem tudja betölteni a nemzetközi tudományos kutatatások terén tulajdonképpeni feladatkörét.

Selmeczi Kovács Attila

KNÉZY JUDIT

CSÖKÖLY NÉPÉNEK GAZDÁLKODÁSA ÉS TÁPLÁLKOZÁSA (XVIII–XIX. század)

Somogyi Almanach 26. szám. Szerk.: Dr. Kanyar József. Kaposvár 1977, 91 l.

A Somogy megyei Levéltár sokszínű és igényes kiadványsorozatának legutóbbi száma egy dunántúli település gazdaságnéprajzi arculatát rajzolja meg következetesen érvényesített agrártörténeti szempontból. Ez az aspektus sokban hozzájárul ahhoz, hogy a szerző mindvégig határozottan úrrá tud lenni a két klasszikus témakör szerteágazó, részletvizsgálatokra csábító anyagán, anélkül, hogy annak néprajzi értéke csorbát szenvedne. A dicséretesen mértéktartó anyagtárgyalást ugyanis a téma minden lényeges, ugyanakkor helyileg jellemző vonatkozására kiterjeszti, amit – elismeréssel kell leírnunk – tömörség jellemez.

Az irodalmi adatokban egyébként sem szűkölködő terület és témakör vizsgálatába *Knézy Judit* a történeti és néprajzi forrásokat egyforma súllyal vonja be. Jó érzékkel ötvözi és szólaltatja meg változatos anyagát. Erről vall, hogy a terepgyűjtésből származó recens adatok és a levéltári forrásanyag szinte szervesen egészítik ki egymást. A szerző maradéktalanul eleget tesz az igényes helytörténeti feldolgozások immár kialakult módszertani követelményeinek. Történeti-néprajzi elemzése az agrártörténeti kutatásokkal szoros összhangban áll.

A XIV. századig visszatekintő rövid településtörténeti bevezetés a népesség alakulására koncentrálva világít rá arra a fontos kistáji-történeti szerepkörre, amelyet ezek az egykori mezővárosok (mint pl. Csökölyön kívül még Karád, Törökkoppány, Berzence, Darány) betöltöttek körzetük formálódásában – a szerző szavaival – „vásáraikkal, a környéket is ellátó specialistáikkal, iparosaikkal, a környékbe kiáramló munkaerő-feleslegeikkel. A környék hagyományait, termelési tapasztalatait átvették és összegezték, de vissza is sugározták. Ezáltal válhattak a termelésen túl a fogyasztásban is kezdeményezőkké, az anyagi javakhoz kötött népművészetben központokká". E szerepkör alapjául szolgáló gazdálkodás vizsgálata szinte megkívánja a földrajzi környezet, a táji adottságok determináns jellegéből kiinduló anyagtárgyalást. A gazdálkodás egyes ágazatainak nemcsak hagyományos formáit rekonstruálja a szerző, hanem azok történeti átalakulására jellemző lényeges változásokra is felhívja a figyelmet. Az alacsony színvonalú szántóföldi termelésbe a hátrányos természetrajzi adottságokon és elmaradott agrotechnikán túl a tagosítások szinte végleges elodázása is belejátszott. Az önellátásra szolgáló jelentéktelen súlyú szőlőkultúra a hegyközségi gazdálkodásnak több figyelemre méltó vonását konzerválta. A település gazdálkodási struktúrájának egyensúlyát az állattartás jelentősége biztosította, amelynek történeti múltját a jellegzetes tájfajták még jól megragadható adatai jelzik (pl. a sertéstenyésztésben). Rendkívül becses néprajzi, eszköztörténeti adalékokat nyújt a kiegészítő táplálékszerzési módok felidézése (mint pl. a gyűjtögetéshez kapcsolódó kis kézigereblye, amelyet más munkatevékenységgel összefüggésben is ismerünk).

A csökölyi nép ételeinek számbavétele tulajdonképpen leszűkíti a kiadvány címében jelzett másik nagy témakör: a táplálkozás vizsgálatát, ami azonban így szorosabban kapcsolódik a gazdálkodáshoz, nem egy esetben előnyösen kiegészíti azt, annál is inkább, mert az alapanyagok szerint csoportosítja a fontosabb táplálékokat. Az első alcímek számozásának némileg zavaró következetlensége kiterjed a tésztafélék felsorakoztatására is, mintegy érzékeltetve ennek a szisztémának nehézségeit. A növényi alapanyagok számbavétele jóval áttekinthetőbb, bár az azonos termékek átfedésekhez vezetnek. Ez legszembetűnőbb az olaj esetében, amely önálló címszóként is szerepel, azonban egyáltalán nem hátrányosan. A felosztás erőltetettségét ellensúlyozza a címszavakat megelevenítő számos értékes történeti és recens adat. A lexikonszerűen tagolt anyagtárgyalás még több alkalmat nyújt a tömörségre, és arról a kiemelkedő érzékről tanúskodik, amellyel Knézy Judit az egyes eszközöket funkcionálisan megjeleníti, a tárgyak világát megeleveníti, néprajzi és történeti anyagát agrártörténeti értékűvé ötvözi.

Selmeczi Kovács Attila

STERBETZ ISTVÁN

FECSKEÁBRÁZOLÁSNAK VÉLT EGYIPTOMI HIEROGLIF ORNITOLÓGIAI MEGVILÁGÍTÁSBAN

Kiny. a Déri Múzeum 1975. évi Évkönyvéből.
Debrecen 1976. 255–259. l.

A Madártani Intézet igazgatóhelyettesének rövid dolgozata azt az egyszerű igazságot bizonyítja, hogy a történeti tudományok bizonyos esetekben mennyire nem nélkülözhetik a természettudományok segítségét.

Az egyiptológusok eddig (előkelő nagyvonalúsággal) „Swallow" (fecske) vagy „Martin" (molnárfecske) elnevezéssel emlegettek egy hieroglifjelet, mely a „jóság" fogalmát fejezte ki. A szerző dolgozatában azt bizonyítja be – igen meggyőző okfejtéssel –, hogy ez esetben kizárólag a székicsérről (Glareola pratincola) lehet szó.

A székicsér ugyanis jeles sáskapusztító, vándorláskor „az összesereglett székicsérek táplálékbázisát az egykor hírhedt sáskarajok biztosították". Irodalmi adatok bizonyítják a székicsérek kiemelkedő jelentőségét a sáskák pusztításában egészen napjainkig, a vegyszeres növényvédelem kifejlődéséig. Számos helyen a székicsért vallásos tisztelet övezte, mint a sáskák legfőbb ellenségét.

Frappáns szóbeli bizonyításánál azonban sokkal többet mond a két közölt fénykép: az egyiptomi hieroglifa reprodukciója és a székicsér fényképe. A madártanilag teljesen képzetlen olvasó számára is nyilvánvaló az azonosság.

Csak gratulálni lehet a szerzőnek nemzetközi jelentőségű megállapításához.

Nagy Domokos Imre

ENGLISH SUMMARIES

LEGAL FOLK CUSTOMS IN THE ORDER OF SUCCESSION OF PEASANTS IN HUNGARY (1700–1945)

E. TÁRKÁNY SZÜCS

Summary

From a book in preparation entitled "Hungarian legal folkways" a chapter mainly dealing with folkways of hereditary right of Hungarian peasants during the last period of the feudal era and in the years of the bourgeois era up to 1945, is discussed. At first, the rules of descent and distribution valid during the two eras, then some departures are treated partly in the form of provision by will and partly as legal folk customs.

As a starting-point, the concept of family wealth characterized in the feudal era by the so-called entailment, is clarified. In the inheritance relation this meant that in respect of real estate, that is land, legally inherited among men being in ties of blood, reciprocal and mutual devolution, inheritance and reversion, were the obligatory rules, not only the male heir but according to the rules of progressivity every male descendant and ancestor had a right to such land. Consequently, entailment was a legal means aimed at keeping the property in the hands of the family, the relatives. In the bourgeois era the shackles of entailment did not assert themselves, only the parentelic succession remained that meant that the separate property of the husband and wife – in default of descendants – reverted to his or her own family.

During the feudal era the legal order of succession differed in the case of allodial property and property acquired in common by husband and wife. As regards allodial property, the descendants inherited per head stock but until 1840 with the nobility, Jazygians and Cumanians, Székelys and the serfs, daughters were eliminated from succession, usually they had to put up with endowment, and for the nobility, with the daughter's quarter. If, on the other hand, the serf had no male descendant (deficient) the landlord could lay hands on his ancestral goods, except if he had made a will.

Provision by will in the feudal erea was possible as a rule only from goods acquired by the devisor himself, and was prohibited from ancestral goods. Testamentary capacity of the deficient was restricted: he could dispose of his ancestral and acquired movables, furtheron, of half of his acquired landed property, of his ancestral landed property he could only dispose for charitable (clerical, church-, school-, etc.) purposes, thereby he could save these from enforcement of the landlord's right. Consequently, the provision by will enabled the serf to elude in some way or other the landlord's right and to set forth in respect of ancestral goods alike to have acquired them in his life. Finally, the testament endeavoured to determine the proportions of inheritance for the descendants with reference to various personal reasons having occurred in life (individualization).

As opposed to the law of inheritance, folkways of hereditary right were in use in abundance. To reveal these popular usanges on the Hungarian-speaking area four collections were used by the author as sources. These are as follows: a collection by Mattyasovszky published in 1904, the Baross collection from 1905, then a collection of the Ministry of Justice compiled in 1939–1947, and finally the collection of the Hungarian Ethnographic Atlas compiled from 1955 on and unpublished so far.

The four collections verify that at the turn of the century – that is 60 years after the codification of the equal right of inheritance of descendants in 1840 – beside the legal rule of inheritance two additional legal folk customs were in general use in Hungary: male branch inheritance and line inheritance.

The first meant that only sons inherited in kind from the landed property, daughters were either satisfied with their endowment and renounced their right of inheritance or accepted a slight grant or else were satisfied in money conform to the market value. Line inheritance, on the other hand, granted the land only to one of the sons, the best-fitted one and satisfied the others in some way

in money or with other kinds of goods. According to the evidence of the collections the three forms of inheritance occurred in almost all regions, communities of the country but in various proportions: now one, now another form prevailed.

Thereafter, the collections mentioned are critically evaluated by tha author, then the proportions of the frequency of folkways, their causes and consequences as compared to legal succession and in consideration of empirical data are aoutlined by part of the country, by county.

COMPARISON OF THE AGRARIAN SOCIALIST MOVEMENT OF 1891 AND THE HARVESTERS' AND FARM SERVANTS' STRIKES IN TRANSDANUBIA IN 1905–1906

I. KIRÁLY

Summary

In two extensive agricultural regions of Hungary, on the Great Plain and in Transdanubia the movements of the peasantry developed in different ways. On the Great Plain the main support of the 1891 movement was still the agrarian proletariat and this class pattern of the movements was changing but slowly in so far as gradually lower strata of the landed peasantry joined in the movements. Only at about 1905–1906 the more well-to-do landed peasants started joining in the peasant movements to a greater extent. In Transdanubia, peasant movements evolved 15 years later and the landed peasants were their main support. There was but one definite poor-peasant movement here, the harvester and farm servant strike of 1905–1906 analysed in this report. Since the class basis of the latter was highly similar to the 1891 and 1897–1898 year Great Plain movements, the question is, of what type was the strike, how far can it be compared to the movements in the Great Hungarian Plain, and what both of them did they have in common?

Notwithstanding the fact that possession did not show considerable differences in Transdanubia either as compared to the Great Plain; in both regions large estates and peasant holdings shared the agricultural area in nearly equal ratio – so what did the Transdanubian peasant movements render so much different from those on the Great Plain? The essential and separating factor was the difference in agricultural production that was not only a consequence of the differing configurations of terrain and of the different settlement conditions but resulted from differences in the main line and traditions of agricultural production. Although after the abolition of serfdom there was a boom in cereal growing in Transdanubia similar to the one on the Great Plain, nevertheless animal breeding has been conducted on a higher level in Transdanubia already formerly. Besides, on the hills in Transdanubia unsuitable for cereal growing prosperous vine and fruit growing developed both on large estates and peasant holdings after the abolition of serfdom. In Southern Transdanubia and in the environs of Lake Balaton, wine production was of a considerable extent and had markets in Austria and Slavonia. This lasted until the 80-s of the last century when the vineyards were devastated by Phylloxera. As a consequence, vine grower labourers and small peasant vineyard owners lost their source of livelihood overnight. Some agricultural labourers were looking for work in other branches of agriculture, as a consequence, labour supply involved a considerable cut in wages. In the first place village day-labourers were hard hit who being paid in proportion to yield were forced to do unpaid surplus labour that has not been customary earlier.

Other agricultural labourers and the small peasants were forced to leave the country in the new situation evolved after the Phylloxera pest, they migrated to the neighbouring Croatia where land could be purchased very cheap. The number of people having emigrated to Croatia from the three counties in Southern Transdanubia during half a century may be estimated at hundred thousand. This emigration considerably reduced the latent overpopulation of villages that has contributed to that in Transdanubia a poor-peasant movement broke aout merely on one occasion whereas on the Great Plain such movements occurred serially within 15 years. The situtation in Transdanubia was also

motivated by that here the agricultural population was living in tiny village settlements as opposed to the Great Plain where agricultural proletars were living in large numbers in peasant towns of 20, 30 or even 50 thousand inhabitants. As a consequence – especially in years with poor yields – the agricultural proletariat was hard up on the Great Plain.

In Transdanubia, after the Phylloxera pest another large group of the agricultural proletariat, the farm servants of large estates were reduced to exigency, alike. This was closely related with the fact that dairy cattle breeding was evolved in the large farms at about the turn of the century. This new branch of production was developed on large farms poor in capital at the expense of farm servants. Until the seventies of the last century, namely, there was but one branch of animal breeding that was favoured: extensive sheep farming. At that time, great majority of the country's horse and cattle stock were in the hands of peasants. In the eighties there was a heavy decline in cereal growing due to the price crisis of cereals all over Europe. Since earlier the large farms had considerable share in the cereal boom, in the late eighties they were compelled to develop dairy cattle breeding that was promising good income. They could not afford to build new stables. On the pusztas of the large estates, however, there were stables housing the cows of farm servants, moreover these cows and calves were fed with the estates' fodder. This has been a favoured situation because after the abolition of serfdom the earlier farm servants who did not have a house of their own were willing to engage themselves to work only on such terms on the rather desolate pusztas offering inhuman labour conditions. Meanwhile, on effect of the Phylloxera pest there was an abundant labour supply in Southern Transdanubia that involved a cut in the servants' wages, too. First of all, animal keeping was withdrawn, farm servants were compelled to sell their cows, heifers and calves. On the large estates dairy cattle were housed in the former servant stables. As another aspect of the process the increased livestock of large estates had to be supplied with fodder. In these decades there was a notable increase in the area sown to artificial fodders but the labour for harvesting it was missing. To solve the problem, large estates employed share croppers for harvest only if they undertook the cutting and gathering in of fodders unremunerated. During this period the area sown to hoed crops was increased likewise on the large farms. Labour for this was lacking alike, they tried to solve the problem by share cropping by woman servants who beside share cropping had to render additional unremunerated services.

On the overall effect of the above there was a heavy decline in the living standards of the agrarian proletariat in Southern Transdanubia from the nineties of the last century on. As formerly mentioned, several village day-labourers helped themselves by emigrating to Croatia and Slavonia. The farm servants of large estates had no possibility for this. They were frequently changing their working place in search of pusztas where animals could still be raised and the surplus labour demands were not so depressing. The wanderings of servants from one puszta to another lasted about 15 years. Then, in 1904, a year of very poor yields the earning possibilities were largely levelled up everywhere. This winter both the day-labourers and large-estate farm servants were living in privation and misery in the villages and on the pusztas of Southern Transdanubia that in essentials created the preconditions for a vast agricultural population to express their dissatisfaction in strikes at the time of a political crisis.

The strike movement began in the summer of 1905 in Tolna county and spread like wildfire. The harvesters and day-labourers of one puszta set forth in multitudes, called on the agricultural lbaourers of the other puszta and asking and forcing, induced them to lay down their tools. The whole process was similar to a chain reaction of nuclear fission. Within a week the strike has become general on areas of county dimensions. Although it was frightening in its dimensions, in reality it was a very peaceful strike; there was hardly an encounter with the authorities.

Strikes were the most frequent in a farms taken on lease, the capitalist tenancy, namely, preceded by far the estates condicting traditional production, in the brining down of wages and in demanding surplus labour. In Southern Transdanubia, majority of the above 100 thousand hold estates of Prince Eszterházy, the biggest landlord of Hungary, were situated in some three counties. These were let on lease to individual tenants as well as a big capitalist company, the Agricultural Industry Share Company. The strike movement was the most violent in these farms. Besides, strikes of larger dimensions evolved in some farms taken on lease in the southern part of Somogy county.

Comparison with similar movements in the so-called stormy corner of the Great Plain (1891) indicated by items in what the two movements were identical and in what they differed. Identity can

be disclosed mainly in that wage-demands were highly similar, but the forms of struggle as recorded in the former were quite different. The movement in Transdanubia was undeveloped and late in time as compared to the Great Plain movement. In their final historical effect, however, they involved completely identical result. In the creation of the agricultural proletariat in Hungary, namely, the process designated in England by Marx in the category of original accumulation was missing. Here the failure of feudalism occurred as a consequence of a revolution carried out from above that provided an opportunity for saving the vast landed property of the class of big estate owners. The serf landowners obtained ownership of the serf tenements earlier cultivated by them. The large number of cotters did not obtain landed property. They had to pick up their living by share cropping during the decades following the revolution. When this came to an end or was highly restricted, then, in point of fact evolvement of the agricultural proletariat started. After the revolution, by way of share cropping they kept the most precious pieces of their property, the farm animals. Then during the following decades both on the Great Plain and in Transdanubia large groups of village day-labourers and estate farm servants – who jointly are forming the main army of the Hungarian agricultural proletariat – lost their last property. Consequently, both the 1891 and the 1905 year movements mean the closing of a great social process, that of the coming into being of the agricultural proletariat. Naturally, with the notable difference that in Transdanubia this movement has not become the point of departure for a series of revolutionary events whereas on the Great Plain it opened the series of the so-called agrarian socialist movements.

DISINTEGRATION OF THE SZEKSZÁRD COUNTRY-TOWN BLOCK AT THE TURN OF THE CENTURY. MODELS OF MOBILITY IN THE TRADITIONAL SMALL-SCALE PRODUCER COMMUNITY

Z. TÓTH

Summary

Microstructural correlations in the late achievement of bourgeois status at the turn of the century at Szekszárd, capital of a county of agricultural character are searched for in the report. An attempt is made to model a technique by means of which groups living close to each other but having various prehistory are achieving the aims of their class in social transformation.

Basis sources of the work are 272 orphans' court documents that supply wide-ranging, detailed, partly statistically treatable data in the social respect.

Mobility models are investigated in the report from the following aspects:

1. On the basis of differences in settlement history and culture, the turn of the century society of the town is divided to three major groups: the *medium stratum* comprising officials, intellectuals, capitalist enterpreneurs; the smallholder – small-scale producer peasants and craftsmen completed with poor peasants and journeymen adjoining them in the small-scale producer community and who are called in a comprehensive, manner *country-town block;* furtheron, the *urban proletariat* whose connections to the local society, to the country-town block are but incidental and who along with the majority of the medium stratum are no representatives of the local differentiation but of the stratification evolving in nationwide dimensions.

2. Within the country-town block smell-scale producer community, property accumulation and occupational mobility, furtheron the relationship of *denomination* acting on *accumulation* and *number of heirs,* are analysed. From the latter triple correlation the three mobility models of the country-town small-scale producers are hypothetically outlined.

3. In addition to differences in settlement, culture and denomination the presence of nationalities, in the first place Germans, requires consideration of the role of ethnic units acting on mobility. Drom the nationality compound of the surname of married couples – based on registry and

statistical data – a conclusion is drawn by the author on the ratio of *assimilation groups* arising from the mergence of the town's earlier ethnic groups. Denomination variants markedly separating the *ethnical-denomination groups* show close correlation with the country-town mobility models.

4. As against the intergeneration occupational mobility, immobility and migration as definitely stratum-like movement forms cannot be closely related to the scope of phenomena delineating the movement of the country-town block. The two movement forms supply negative information from the aspect of family pattern conditions serving as an accumulation basis for occupational mobility. On the one hand, they emphasize – under the disorderly generation conditions of migrating proletar families – the importance of intergeneration continuity being realized in inheritance, on the other – considering the stiffness of the conventional, partly traditional extended family patterns of the immobile peasantry – they stress the role of elasticity in family organization.

5. Finally, capitalist credit utilization by the households presumed to be instrumental, as an accelerator in the disintegration of traditional conditions, is studied in the report.

In spite of its action hastening differentiation final hypothesis of the report is that the coexistence of the two sectors detached from cultural aspect and in their conditions of existence, the counry-town block and the two urban groups – medium stratum and urban proletariat – is not simply a hierarchic formation enforced by capitalist development. In spite of the incompleteness of the local pattern and lack of manufacturing industry, stratification through mobility is continuous. Continuity, in this approximation is not an abstract but an organic continuity brought about by the small-scale producers' intergeneration accumulation.

THE ROLE OF SOCIAL FACTORS IN THE EVOLUTION OF THE HISTORICAL WINE REGION AT MÁTRAALJA

L. BODNÁR

Summary

The vine areas of the country of major importance from the aspect of commercial wine production were divided to wine regions by the first wine Act (1893) article XXIII. The Mátraalja (foot of the Mátra range of mountains in Northeastern Hungary) wine region came into being by mergence of the earlier separate wine regions Gyöngyös-Visonta and Debrő. Today this is one of the most extensive regions for premium-quality wine-production in Hungary. In 1965, extension of the Mátraalja wine region was 11,718.8 ha. It is the least uniform hilly wine region of Hungary in respect of situation, soil, variety and quality of the wine produced.

The first grape planters in the wine region were people having lived here before the conquest of the country by Hungarians. Already at the time of István I. wine growing had notable traditions as confirmed by the fact that he donated the wine-tenths of the whole county to the Bishop of Eger.

In 1711, the Turkish era and the years of war having lasted almost two centuries were closed by the peace treaty of Szatmár. As compared to the state of affairs in 1550 the losses of human life in the county were of some 60 per cent. The wine region of the Mátraalja variegated with forests became completely depopulated in the course of the wars of liberation. The empty villages were repeopled in the years from 1695 to 1742 by Slovak immigrants having come in groups from the counties Gömör, Hont, Zólyom and this gave a new impetus to the vine plantations. In the late 19th century, considerable vine production evolved at the Mátraalja as considered in European relations, too. Between 1883 to 1890 this rich wine region was hit by the devastating Phylloxera pest having appeared first in autumn 1883 at Gyöngyös.

Control of the Phylloxera started in 1896. Recovery after the Phylloxera pest has not been completed as yet when in the first world war wine growers were hard hit again.

In the 1920-s wine marketing raised heavy problems. On the effect of overproduction and the marketing crisis, Act XIII. was passed in 1923 that declared: vine can be grown in quantities

exceeding the house requirements only on areas unsuitable for agricultural crops. In spite of the prohibitive measures the area of direct producer grape varieties increased to a notable extent.

In view of fighting down the wine marketing crisis table grape growing was started on the Mátraalja. Gyöngyös and environments took the lead all the country round.

Before World War II vine growing was characterized by dissipation. More than 75 per cent of the producers owned smaller than 1 cad. hold vineyards (1 cad. hold = 0.57 ha).

World War II caused deterioration in the productivity of vine due to labour shortage and lack of materials.

In 1945 the proportions of land distribution differed in the respective villages of the wine region. In postwar years the shortage of materials, tools and implements, and partly of professional skill resulted in a still higher rate neglect of the vine areas.

Revival of the vine growing was inhibited by the delivery obligation in the 1950-s, the high wine tax and other unfavourable measures of economic policy.

The socialist reorganization of agriculture brought considerable changes in vine growing at the Mátraalja and created the possibilities for a change-over to commercial farming.

CLASSIFIED REPORT ON THE SITUATION OF PROVISION 25TH JULY 1919

3. VADÁSZ

Summary

In the legacy of Péter Ágoston and his wife a compilation of 25 typed pages was found by the author that was presumably prepared with the aim to inform the Revolutionary Governing Council a fortnight before the overthrow of the Hungarian Soviet Republic (1919). The report supplies exact data on the expectable crop yield, the livestock, the available reserves. In consideration of these the prospective circumstances of public supply in autumn 1919 and in 1920 are estimated.

The data indicate that the counties in Transdanubia had a considerable part in provision and reveal the infinite difficulties the Soviet Republic had to face for survival. The difficulties of provision were of such extent that the defeat of the Soviet Republic was irresistible – without the aid of the Russian revolution.

TOBACCO PRODUCTION IN CUBA 1717–1886

Á. TÓTH

Summary

When searching for antecedents of the 18th to 19th century history of tobacco production in Cuba we have to study among others the role of tobacco production on the French, English and Dutch colonies in the West Indies, and how it was gradually replaced in the 16th to 17th centuries by one-crop sugar beet production latter having become more profitable. As immediate antecedents the colonial economy in Cuba during the 16th and 17th centuries can be mentioned: the land-owning system evolved by Spanish colonists, the formation of small and large estates with special regard to tobacco fields. It is among others the origin of land-owning forms, endowment of landed property within the estate, that offer explanation on the struggles lasting for centuries between small-scale producers, small-holders and big landowners, in the first place between owners of latifundia engaged in

animal breeding and sugar production, on the one hand, and tobacco growers (vegueros), on the other. The position of tobacco production in the economy of Cuba during the 16th and 17th centuries developed as follows: in foreign trade, from the late 16th century on tobacco rivalled animal breeding, in the early 17th century it was one of the most profitable export products, and took first place by the middle of the century. Until the 1720-s to 30-s tobacco kept this position but then gradually sugar production joined line.

As regards tobacco production during the century between 1717 to 1817 it was preceded by a series of measures of monopolistic tendency taken by the Spanish state that finally culminated in the introduction of state monopoly for tobacco (estanco) in 1717. The various social strata interested in tobacco growing reacted in different ways: the merchants with petititons, the vegueros with uprisings (1717, 1720, 1723). The estanco had a dual effect on tobacco, although it decreased the volume of production, at the same time it offered some protection at first against the rapidly growing coffee and sugar production. Finally, however, by the end of the 18th century both sugar and coffee production preceded tobacco. By the middle of the 19th century with a decline in coffee production tobacco took second place in foreign trade and kept this position though to a decreasing rate, as long as to the 20th century.

Royal reforms during the 19th century – release of the tobacco monopoly (1817), introduction of free trade and reform of the land-owning system – primarily favoured sugar production as opposed to tobacco growing in the plantation farming of Cuba. The new land-owning conditions had a similar effect on the situation of Cuban small-scale producers and small-holders to that of vegueros: as a result of developments of a century the independent small-holder or small-scale producer veguero has become a dependent plot owner, then tenant, parallel with the turning of many-sided agriculture to one-crop farming. This process was influenced by an increasing North American economic penetration, too.

The vegueros have generally come from regions with agricultural traditions, from among white colonists. Most of them were not wealthy. They had no or but few slaves working on the tobacco fields. The liberation of slaves (1886), however, that among others tried to solve the labour problems for the adversary of tobacco growing – sugar production – resulted in a decisive decline of tobacco production.

During the late 19th and early 20th centuries tobacco and the veguero have become symbols of freedom in Cuba as opposed to sugar that symbolized slavery and defencelessness since with introduction of the estanco a stratum of Cuban tobacco growers being potential representants of bourgeois civilization, their industry that of capitalization, of the possibly independent development of the country, have become ruined.

THE VOLUME WEIGHT OF CEREALS GROWN IN HUNGARY AT THE TURN OF THE 18TH TO 19TH CENTURY

I. BOGDÁN

Summary

The value of state estates managed by the Hungarian Chamber had a decisive role in their alienation (donation, sale, lease). The ancient method of estimate considered unsatisfactory, in 1787, 1790, then in 1797 instructions were provided on the way of registration and estimate of the Chamber estates. It was prescribed among others that to establish fertility of the land, viz. classify the estate into the class of fee estate, in addition to the annual seed yield of cereals the registration should include on the basis of exact measurements how many pounds one "pozsonyi mérő" (an old and obsolete grain measure) of the grown crops weights, that is the use of volume weight was introduced.

Of the registrations prepared on the basis of these instructions only a fragment remained. There are data available on 142 settlements in twelve counties. The years of registrations are 1790 to 1818 (exceptions: 1821, 1837). The author compieted these with relating data of a 200-year-old cereal find,

thus the lower time limit was exceptionally 1767, the area increased by one county, two communities. The data presented in historical measures (pozsonyi mérő, Vienna pound) were converted by the author to metric data and compared to present-day volume weights. Results of the investigation are shown on Tables 1 to 7.

Table 1 (basic statement) indicates the registration data: "pozsonyi mérő" weight of cereals (wheat, mixture of wheat and rye, barley, oats, maize, millet) and the converted hectolitre weight, within the county in alphabetic order of the localities and the respective year. As seen on the Table, only four counties of Southern Hungary are represented. It should be taken into account that hectolitre weight depends on soil, cropping work (cultural practices), variety (biological factor) and weather. Concerning the former factors (except variety, the type being unknown) later investigations supply information, as regards the last, an answer is obtained here, there being data available from two or threee years on some communities of four counties in the southern region. These indicate that hl weight greatly depends on cropyear.

Table 2 shows the "pozsonyi mérő" weight of cereals within the varieties in kg weight order, with data on county, community, year and finally, the "pozsonyi mérő" weight means relating to the variety (as broken down to national, Northwestern and Southern Hungary).

Concentrating on the area aspect, Table 3 indicates by county the sequence of settlements according to the hl weight of cereals. As regards the critical values of hl weight, the figures are completed with percentages relating to present-day hectolitre weight.

Table 4 supplies information on the crops – as a first step in the national evaluation according to range of data – the relating county data are given in detail as broken up by cereals in the scale of values of hl weight. By means of an index related to the present-day hl weight the evaluation indicates in what quality the respective cereals were grown in the individual counties, how they can be classified, which counties proved the most suitable for them and which are the main crops grown in these counties, resp.

Table 5 supplies overall county data of the hl weight of cereals by variety, detailed according to their presence: extreme values of hl weight, their arithmetical mean; concentrated data of hl weight frequency (in classes 1 to 3), practical mean, extreme values of hl weight concentration (according to frequency), practical mean, joint value of the two latter as a practical mean of county, finally, estimated practical mean of the county – with kg and % figures for all data.

Table 6 presents overall national figures of the hl weight cereals by variety, the data on weight and regional (Northwestern, Southern Hungary) presence according to Table 5 are completed with data relating to the entirety of the range of data (occurrences) and present hl weight.

Table 7 informs in the rising sequence of hl weights used in all crops as broken down to kinds of cereals, how many times the respective hl weight has played a part by variety. The seven crops occupied 108 hl weights ranging from 28.7 to 89.9 kg. Naturally, the various kinds of cereals are to be found in different parts of the range of data conform to specific weight but there are several common hl weights, too.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 80. III. 7. Terjedelem: 30,45 (A/5) ív
80.8084 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

AGRÁRTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományok Osztályának közleményei

Főszerkesztő: *Somos András*

A folyóirat témaköre: az Osztály kutatási eredményei, beszámolók rendezvényekről, előadásokról, összefoglalók a mezőgazdasági tudományágak helyzetéről.

Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben
Évi előfizetési ára: 112,— Ft
Megrendelhető az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán
(1054 Budapest, Alkotmány u. 21.)

AKADÉMIAI KIADÓ

SZEMLE

International Perspectives in Rural Sociology (Ism.: *Tagányi Zoltán)* 595
The Peasantry of Eastern Europe (Ism.: *Gunst Péter)* 598
Bauernschaft und Bauernstand 1500—1970 (Ism.: *Ács Zoltán)* 599
P. A. Kolesznyikov: Szevernaja gyerevnya v XV — pervoj polovinye XIX. veka (Ism.: *Kurunczi Jenő)* 601
Botka János: Egy tiszacsegei falu. Csépa története (Ism.: *Halász Péter)* 603
Szántó Imre: Hévíz története I. (Ism.: *Halász Péter)* 604
Fintha István: A Szatmár-beregi síkság növénytakarójának változásai az utolsó évszázadok során (Ism.: *Nagy Domokos Imre)* 605
Püspöki Nagy Péter: Zselíz város címere (Ism.: *Leblancné Kelemen Mária)* 607
Zo života a bojov l'udu uhrovskej doliny (Ism.: *Selmeczi Kovács Attila)* 607
Knézy Judit: Csököly népének gazdálkodása és táplálkozása (Ism.: *Selmeczi Kovács Attila)* 609
Sterbetz István: Fecskeábrázolásnak vélt egyiptomi hieroglif ornitológiai megvilágításban (Ism.: *Nagy Domokos Imre)* 610

ENGLISH SUMMARIES 611

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80,— Ft

1 szám ára: 20,— Ft

Indexszám: 25 103

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 40,—Ft
Évi előfizetési ára: 80,— Ft

INDEX: 25 103
ISSN 0002—1105

CONTENTS

Ernő Tárkány Szücs: Legal Folk Customs in the Order of Succession of Peasants in Hungary (1700—1945) 273

István Király: Comparison of the Agrarian Socialist Movement of 1891 and the Harvesters' and Farm Servants' Strikes in Transdanubia in 1905—1906 311

Zoltán Tóth: Disintegration of the Szekszárd Country-Town Block at the Turn of the Century 349

CONTRIBUTIONS

László Bodnár: The Role of Social Factors in the Evolution of the Historical Wine Region at Mátraalja 434

Sándor Vadász: Classified Report on the Situation of Provision. 25th July 1919 463

Ágnes Tóth: Tabacco Production in Cuba 1717—1886 472

DISCUSSIONS

Előd Vass: Problems of Turkish Contributions in Hungary of the 16th Century 521

István Bogdán: The Volume Weight of Cereals Grown in Hungary at the Turn of the 18th to 19th Century 527

REVIEWS 595

ENGLISH SUMMARIES 611